

यता वेदव्यासेनैव प्रतिज्ञातमादिपर्वणि। अनेनैव स्वप्रणीतानि शारीरकमीमांसासूत्राण्यपि व्याख्यातानी-
ति तेषामपि संवादसम्पादनेन चरितार्थोऽयं प्रबन्ध इति प्रतिभाति । निखिलांशतोऽपि सारभूतेऽप्यः
स्मिन् प्रबन्धे भगवद्गीता गृह्यनामाध्याय इत्यादिकमाद्रियन्ते हि जनाः । तत्रैवं भगवद्गीता सुयोध-
नात्प्रवृत्ते महति समरे गुरुजनादरेण कुलक्षयभयेन बन्धुव्रेहेन च युद्धभद्राविकलं मध्यमपाण्डवं प्रकृ-
तौ पर्यवस्थापयितुं भगवान् वासुदेवः स्वधर्मानुष्ठानमशेषाणामावश्यकमित्युपदिदेशेतीदं प्रकरणमव-
लम्ब्य प्रवृत्तयमष्टादशाध्यायी। तत्र हि शरीरनाशेऽपि नित्यस्य जीवस्य न कदाचन हानिः, शरीरना-
शादिप्रयुक्तव्यथाया आभिमानिकत्वेन स्थिरत्वाभावाभ्यर्पणीयत्वमिति दारुणस्वस्यापि व्यग्रहेतोः सम-
रस्य क्षत्रधर्मत्वेन तदनुष्ठाने न पराङ्मुखता कार्येति, शत्रुविजयादिफलाभावेऽपि परायत्तकर्तृत्वयुक्तस्य
जीवस्य फलं प्रति स्वान्यविरहात् कर्मण्येवाधिकारं न फलेष्विति, प्रकीर्णविपयतया शास्त्राणां तत्तद-
धिकारानुरोधेन परिप्राह्यत्वादहिंसामार्दवादीनां समरव्यतिरिक्तविषयत्वेन व्यवस्थेति, उद्वेगदायितया
विगुणस्यापि रणस्य क्षत्रधर्मत्वादवस्थानुष्ठेयत्वमिति, धर्मानुष्ठाने निरहङ्कारस्य फले निर्ममस्य चाधिका-
रिणः सर्वानर्थमूलभूतयोरहङ्कारममकारयोः सुदूरनिरासेन भगवत्परतन्त्रत्वाध्यवसायेन निष्कामकर्मचर-
णेन च सवासने निरस्तसमस्तसांसारिकमङ्गस्य परमार्थसिद्धिरप्यवश्यं भाविनीति, एतादृशं विलम्बम-
प्यसाहुषो द्रुततरमेव परमां सिद्धिमधिगमांसमानस्य स्वस्वातन्त्र्यसाध्यादुपासनादुपरिरेतोश्च पुरुषस्य
पुरुषोत्तमः स्वयमेवोपायभूत इति चास्यां सारोद्धारः ॥

एतदध्यायानुक्रमणिकेयम्—

१. अर्जुनविषादयोगः.	७. दिशानयोगः.	१३. क्षेत्रज्ञविभागयोगः.
२. साङ्ख्ययोगः.	८. अधरपरब्रह्मयोगः.	१४. गुणत्रयविभागयोगः.
३. कर्मयोगः.	९. राजविद्याराजगुह्ययोगः.	१५. पुरुषोत्तमप्राप्तियोगः.
४. ज्ञानयोगः.	१०. विभूतियोगः.	१६. दैवासुरसम्पद्भिर्भागयोगः.
५. कर्मसंन्यासयोगः.	११. विश्वरूपसंदर्शनयोगः.	१७. अद्वात्रयविभागयोगः.
६. आत्मसंन्यासयोगः.	१२. भक्तियोगः.	१८. मोक्षसंन्यासयोगः. इति ॥

पदकत्रयात्मिकायामस्यामष्टादशाध्याय्या पूर्वपदकेन—

“ ज्ञानकर्मात्मिके निष्ठे योगलक्ष्ये सुसंस्कृते ।

आत्मानुभूतिसिद्ध्यर्थे पूर्वपदके न चेदिते ॥ ”

इति परमात्ममाधात्कारनिश्चयेऽभिभूतप्रत्यगात्मयाथात्म्यज्ञानसहकारिभूतौ सपरिकरौ कर्मयोगज्ञान-
योगाभुवदिष्टौ । द्वितीयपदकेन—

“ मध्यमे भगवत्तत्त्वयाथात्म्यावातिसिद्ध्ये ।

ज्ञानकर्माभिनिर्वृत्यो भक्तियोगः प्रकीर्तितः ”

इति भगवत्तत्त्वज्ञानसंपत्तिहेतुज्ञानकर्मपरिकर्मितः भक्तियोग उक्तः । तृतीयपदकेन प्रथमपदकशेषभूतेन-

“ प्रधानपुरुषव्यक्तसर्वेश्वरविवेचनम् ।

कर्मधीर्भक्तिरित्यादिः पूर्वशेषोऽन्तिमोदितः ”

इति मूलप्रकृतेः महदादीनां तत्कार्याणां भोक्तुः पुरुषस्य कर्मज्ञानभक्तियोगाणां च विवेचनमिति संग-
त्या निदर्शितोऽयं विभाग इति भगवत्प्रामुख्यपरिभाषायाः गीतार्थं सम्यक् । भगवद्गीता चेयमर्जु-
नाय भगवदुपदिष्टस्य अध्यात्मशास्त्रस्य व्यासकृतः श्लोकरूपेणानुवाद इति बहवः । तदन्ये न मन्य-

न्ते, मन्यन्ते च भगवन्मुणोदितानुपूर्व्या एव महाभारते भगवतो द्वैपायनमुने सयोजनमात्रमेव व्यापार इति। दर्शयन्ति चानाथे भगवद्गीताश्रदशाध्यायीसमनन्तरोपात्तमीप्सवधर्मादिभागनिविष्टान् वैशम्पाय नपचनत्वेनोपनिविष्टान् श्लोकान्—

“ गीता सुगीता कर्तव्या किमन्यैश्चास्त्रसङ्ग्रहे ।

या स्वयं पद्मनाभस्य मुगधपद्माद्रिनिस्सृता ॥

सर्पशास्त्रमयी गीता सर्पदेवमयो हरि ।

सर्पतीर्थमयी गङ्गा सर्पवदमयो मनु ॥

गीता गङ्गा च मायवी गोविन्देति हृदि स्थिते ।

चतुर्गङ्गारसयुक्ते पुनर्जन्म न विद्यते ॥

पदं क्षतानि सर्पशानि श्लोकानां प्राह वैश्व । (६२०)

अर्जुनस्मृतपद्माश्रितं (५७) सप्तपठितुं सञ्जय ॥ ६७)

धृतराष्ट्र श्लोकमेव (२) गीताया मानमुच्यते ।

भारतामृतसर्पम्वगीताया मथितस्य च ॥

सारमुद्धृत्य कृष्णेन अर्जुनस्य मुने हुतम् ॥ ” इति ॥

अनेदं पूर्वेणा प्रतिपन्नम्—

इमानि पद्यानि महाभारतगतानीति नाङ्गीक्रियन्ते, पुराण द्वयमीशशास्त्रिमुद्रितेषु प्रतापचन्द्रराजमुद्रि तेषु प्रन्थाक्षरै चतुर्वदशतन्तुकुलितैश्च श्रीमद्रामानुजायैरुचिधितेषु नैधर्मशास्त्रपक्विराजशेखर गोपालवरिसजीवितेषु च मुद्रितपुस्तकेषु प्राचीनेषु तालपत्रपुस्तकेषु चैषामदर्शनेन साक्षयिकत्वात्, अनुपपत्त्यात्, अफलत्वाच्च । तथाहि—नोपपन्नमिदं, विरुल्यासहत्वात्, ‘धृतराष्ट्र उवाच’ इति निवेद्य मानेन प्रथमपत्रस्य धृतराष्ट्रकर्तृत्वान्मुपगमे तत्तत्प्रकरणेषु ‘राजिल उवाच’ ‘जरत्कारुवाच’ इत्यादीनामपि कथं तत्तद्विरचितस्य नाम्नुपगम्यते । अभ्युपगमे च भगवतः कृष्णद्वैपायनस्य प्रवृत्तप्रवन्धप्र प्रणयनव्यापार ‘धृतराष्ट्र उवाच’ इत्यादिष्व क्ययोननमात्रम्, अध्यायविभागश्चेति पर्यवस्यति। तावन्मा तस्य ‘को ह्ययो मुविमैत्रय महाभारतदृढवेत्’ इत्यादिके एतद्दृष्टिर्भूते ‘द्वैपायनोऽष्टपुटनिस्सृतम्’ ‘इतिहासमिमं च न पुण्यं सत्यन्तोमुत’ ‘चतुर्दशतिहासहर्षी चने भारतसंहिताम्’ ‘प्रन्थप्रस्थि तदा चक्रे मुनिर्गूढं मुनूहलात्’ ‘अथै श्लोकसहस्राणि अष्टौ श्लोकशतानिच’ तच्छ्लोककूटमद्यापि प्रथितं मुदृढं मुनः’ ‘तावच्चकार व्यासोऽपि श्लोकानन्यान् गृह्णन्’ पठिं शतसहस्राणि चकारान्या स संहिताम् नारदोऽश्रावयदेवानसितो दबल पितृन् । गन्धर्वयक्षरक्षासि श्रावयामास वै शुकः’ ‘अस्मि स्तु मानुषे लोके वैशपायन उक्तवान्’ इत्यादिभिरेतद्ग्रन्थपटकैश्च भूयोभिर्वचनैर्विरोधस्य कण्ठेगङ्गुय मानत्वात् । को हि स्वयं तपोमाहिमसपत्र पुराणसंहिताप्रणेतापि सन् तत्तद्वचनानुधारणमात्रमुलभेन सदर्भयोऽनकवाक्यविन्यासमात्रेणामानुपता नारायणांतरत्तत्र सन्भाव्य प्रशस्येत् । को वा परकर्तृकस्य स्वार्तृकता वा प्रकाशयेत्, प्रकाश्य वा गृह्णन् यत । अतः श्रुतहानमश्रुतमन्यनश्चेति महदिदं साहसम् । गीतावद्विर्भूतापिपस्य मुनिस्सन्धत्तेऽपि गीताया अतथाभावा इति च न मुदरम्, वैलक्षण्यस्य दुह-पपादत्वात् । भगवद्गीतेतिनाम्न एव भगवता वामुदेवेन गीता अर्जुनायोपदिष्टैत्यर्थक्यं तथात्वमिति च न साधु, अष्टावक्रगीता श्रुतिगीता भ्रमरगीता इत्यादिष्वपि तत्तदुच्चरितानुपूर्वमावार्थकत्वापत्तेः, श्लोकसत्यानिरेकापत्तेश्च । अपञ्चद्वेद गीताया भगवद्भासुदेवप्रणीतपद्यात्मन्यारोपणम् । नास्य प्रा-माण्यफलम्, अतथाभावेऽपि तस्य सिद्धे, तथाभावेऽप्यसिद्धेऽपि न हि व्यासकर्तृकमित्यप्रमाण, न वा किञ्चिद्भासुदेवकर्तृत्वमिति प्रमाणं भवितुमर्हति, प्रामाण्यं प्रत्यविश्रुतत्वस्यैव पौरेयत्वात् । न हि व्यासः

कर्तृकाणीति ब्रह्मविचारमूत्राणि प्रामाणिकैर्दूरीक्रियन्ते, न वा भगवद्वक्तृकाणीत्येव बौद्धशास्त्रवचनाभ्यां
 द्वियन्ते । तेषां मोहनेकप्रयोजनत्वदर्शनादप्रामाण्यमिति चेत्—इत् तर्हि वक्रधीनप्रामाण्यवादादव-
 रुद्धो विषयाधीने तस्मिन्निपण्णश्चेति भवानेव विमृशतु।नापि प्रयोजनान्तरं मुवचम्, येन जरत्कर्षटशकल'
 कन्यासगन्धाऽपि प्रकृतकल्पना क्षणमप्युच्छ्वसितुमीष्टे । नच 'न हि वचनविरोधे न्यायशते प्रभवति'
 इति नयेन प्राङ्निर्दिष्टानां शीताप्रशंसापराणां वैशम्पायनप्रोक्तानां पद्यानां विमतिःकूलङ्कपत्वादकाण्डता-
 ण्डवमेवेदं भवत इति वाच्यम्, महाभारतकोशान्तरेष्वदृष्टानां प्रागुपन्यस्तप्रबलविरोधपराहतानां
 भगवद्गीतापार्वातीत्य भीष्मवधपर्वणि सुतरामशङ्कतानां प्रक्षिप्तत्वं प्रामाणिकावसेपमिति स्वसिद्धावपि दुर्ब-
 लैः परायत्तैः पद्यैरेतादृशबहुवचनवाधस्य परिहास्यत्वात् । किञ्च 'किमकुर्वन्त सञ्जय' इति प्रथम-
 न्तरेणोत्तरानुपपत्त्या कल्पित धृतराष्ट्रस्य 'धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे' इत्यादिपद्यनिर्माणमार्मिकत्वं 'पथ्यैतां
 पाण्डुपुत्राणामाचार्यं महतीं चमूम्' इत्यादिपद्यनिर्मातृत्वं सुयोधने न कथं कल्पयितुमीष्टम् । वैशम्पायनो-
 क्तिशेषत्वादिति चेत्—तुल्यमिदमन्यतापि विनाभिनिवेद्यात् । विंशत्युत्तरशतकपदकस्य केशवोक्तार्थव-
 र्णनपरत्वं, सप्तपञ्चाशतः पद्यानामर्जुनप्रश्नानुवादकत्वमित्यादिनाऽन्यथासिद्धेऽपि नैतावन्मात्रेणानुपप-
 त्तिसहस्रपरहतेषु कल्पना क्षणमपि जीवतीति मन्तव्यम्—इति । अत्र निर्णयस्तु न दूरे सुमनसामिति
 विरमामः । अत्याश्च वेदान्तार्थगर्भत्वेन श्रीधारीरकमीमांसासूत्रभाष्ये प्रवृत्तैः विशिष्टाद्वैताद्वैतद्वैतमा-
 भ्यकारैः स्वस्वमतानुयायीनि भाष्यणि प्राणीयन्त । तदनुसारिभिश्च तान्यपि व्याख्यायन्त। तानि च प-
 ण्डितानाम् एकत्र भाष्यत्रये तद्याख्याश्च दिदृक्षुणां गुणदोषतः स्वान्यभाष्याणि परीक्षिष्यमाणाना-
 ञ्च सौकर्याय ग्रन्थवित्तरं कियताचिदद्वेनोपेक्ष्यापि महान्तं यत्नमाख्ययास्माभिरमुद्यन्त । शाङ्करभा-
 ष्यस्यैव वैपुल्यात् तद्याख्यायोजने भूयासे विन्नरमुत्प्रेक्षमाणैः न तद्याख्यासंयोजनयत्नोऽङ्गीकृतः ।
 अस्मद्भाष्यतद्याख्योपन्यस्तानां प्रमाणानामाकरनिर्देशः लघुव्याख्या च समयोजिताताम् । दृढतरैः
 मल्लुणावदातैः धवलैश्च पलैः मुद्रणधर्मस्तपस्वीकृतः।प्रागुपदिशितक्रमेण प्रथमपदकमिदमद्यावगायितम् ।
 सर्वोद्यैस्समग्रस्यास्य गौरवातिरेकेण महाभारतायमानत्वमालोच्य पृथग्वन्धनमौकर्यमाहितम् । उपरितनो-
 दमुद्रणेऽपि परमवधीयते । त्रिचतुरैरेव भागैः मन्यामहे प्रभविष्यामः प्रदर्शयितुमार्थमिभान्मध्यममपि
 पदकमिति । तथा यथाऽय महानुयमस्तफलो भवेत्, यथाच सुदृष्टे प्रवृत्ताना व्यायामजुषा नोपहन्त्ये-
 तोत्वाहः; तथोऽस्माभिरिवार्थमिभैरपि सविशेषानुतर्पं प्रयतितव्यं प्रकाशफले सविभागदच पूर्णपातवृत्त्या
 परिप्राप्त इति शतकृत्वः प्रार्थयामहे ॥

वीतोपमर्गमिदमद्भुतसर्गकर्ता नारायणस्त तनयोऽप्यथ सत्यवत्याः ।

सौजन्यधन्यचरितस्सुकृतिव्रजश्च निर्वर्तयेपुरिति नित्यमिमे नतास्सः ॥

इति

श्री. ति. अ. ति. कुमारताताचार्यः.

(कविभूषणः)

एतन्मुद्रणावसरे प्रत्यवेक्षितानि पुस्तकानीमानि—

१. श्रीमदित्यादि श्रीशैलानन्तपूरुषवंशावतंसानां निम्बिलतार्किकचक्रदामणीनां सुरहीताभि-
 धानानामेकम्.
२. तैरेव संशोदिते श्रीरङ्गपट्टणं योगिपार्थसारथ्यव्याख्याणामेकम्.
३. राजकीयामुद्रितपुस्तकशालासमेकम्.
४. श्रीमता. ति. चे. नरसिंहाचार्यविदुषामेकम्.
५. तिशिरःपुरस्वतद्वै बाधूलश्रीनिवासाचार्याणामेकम्.

श्लोकाः	अं	अं	अं	श्लोकाः	अं	अं	अं
अ							
अकीर्तिं चापि भूतानि	२	३४	६१३	आश्चर्यं तत्पश्यति क-	२	२९	१०६
अच्छेत्रोऽयमदाहोऽ	०	२४	९१	इ			
अजोऽपि सत्रव्ययात्मा	४	६	२३८	इन्द्रियसेन्द्रियस्यापे	३	३४	२४५
अजश्चाश्रद्धानश्च	४	४०	३२०	इन्द्रियाणां हि चरता	०	६७	१७१
अन्तर्गत इमे देहाः	२	१८	७४	इन्द्रियाणि पराण्यादुः	३	४२	२५५
अत्र ह्यग्रे महेष्वासा	१	४	१८	इन्द्रियाणि मनोबुद्धि-	३	४०	२५३
अथ केन प्रयुक्तोऽयं	३	३६	२४८	इमं विमलस्तेयोमं	४	१	२६२
अथ चेन्नमिमं धर्म्यं	२	३३	११३	इष्टान् भोगान् हि वो	३	१२	२१३
अथैवैनं नित्यजातं	२	२६	१००	इहैवैतं जितस्तर्गः	५	१९	३५०
अथवा योगिनामेव	६	४२	४०३	उ			
अथ व्यनस्तान्द्रद्व्या	१	२०	२४	उत्सन्नमुलधर्माणां	१	६४	२९
अधर्माभिभवात्कुण्ण	१	४१	३९	उत्सीदेयुरिमे लोका-	३	२४	२३२
अनन्तविजयं राजा	१	१६	२३	उद्धरेदात्मनाऽऽत्मान	६	५	३७२
अनाश्रितः कर्मफलं	६	१	३६५	ए			
अत्राद्भवन्ति भू	३	१४	२५५	एतन्मे संशयं कृण्व	६	३९	४०१
अन्ये च बहुवशशूराः	१	९	१९	एतावन् हन्तुमिच्छामि	१	३५	२८
अपरे नियताहाराः	४	३०	३१०	एवमुक्तो हृषीकेशो	१	२४	२६
अपर्याप्तं तदस्माक	१	१०	१९	एवमुक्तवान्जुनस्मख्ये	१	४७	३२
अपाने लुहति प्राण	४	२९	३१०	एवमुक्तवा हृषीकेश	२	९	४३
अपिचेदसि पापेभ्य-	४	३	३१८	एव परपराप्राप्त	४	२	२६२
अयनेषु च सर्वेषु	१	१	१९	एव प्रवर्तितं चरं	३	१६	२१५
अयतिश्चन्द्रयोपेतः	६	३७	४०१	एव बहुविधा यज्ञाः	४	३२	३१२
अनरं भवतो जन्म	४	४	२६४	एव बुद्धेः पर बुद्ध्या	३	४३	२५८
अवाच्यरादाश्च बहून्	२	३६	११०	एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म	४	१५	०९०
अविनाशि तु तद्विदि	२	१७	७२	एवं युञ्जन् सदात्मान	६	२८	३९२
अव्यक्तादीनि भूतानि	२	२८	१०५	एपातेऽभिहिता साख्ये	२	३९	११८
अव्यक्तोऽयमवित्त्यो	२	२५	९९	एषा ब्राह्मी स्थितिः पा-	२	७२	१७७
अशोक्यानन्वशोच-	२	११	४७	क			
अशेषतात्मना योगो	६	३६	३९९	कश्चिन्नोभयविभ्रष्टः	६	३८	४०१
असंशय महाबाहो	६	३५	३९९	कथं न श्रेयमस्माभि-	१	३९	२८
अस्माकं तु विशिष्टाये	१	७	१९	कथं भीष्ममहं सख्ये	२	४	४०
अहो बत महत्पाप	१	४५	२९	कर्मजबुद्धियुक्ता हि	२	५१	१५०
आ				कर्मणैव हि संसिद्धिं	३	२०	२२८
आचार्याः पितरः पुत्राः	१	३४	२७	कर्मणो ह्यपि बोद्धव्य	४	१७	२९२
आत्मौपम्येन सर्वत्र	६	३२	३९७	कर्मण्यकर्म य. पश्ये-	४	१८	२९३
आपूर्यमाणमचलप्रति	२	७०	१७५	कर्मण्येवाधिकारस्ते	२	४७	१३६
अःछशोर्मुनेर्योग	६	३	३७०	कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्मि	३	१५	२१५
आवृतं शनभेतेन	३	३९	२५१	कमेन्द्रियाणि सयम्य	३	६	२०३

श्लोका	अ	इ	उ	श्लोका	अ	इ	उ
ल	इ	उ	ल	अ	इ	उ	ल
नात्यश्रतस्तु योयोऽस्मि	६	१६	३८४	म			
नादत्ते कस्यचित्पाप	७	१७	३४१	मये मर्याणि कर्माणि	३	३०	२३९
नापतो नियते भागो	७	१६	६८	मात्रास्पर्शास्तु संन्तव	२	१४	६३
नास्मि बुद्धियुक्तस्य	७	६६	१७०	य			
निमित्तान च पत्न्या	१	३१	२७	य एन वेत्ति न तार	२	१९	८२
नियतं कुरु कर्म रत	३	८	२०४	य ज्ञात्वा न पुनाम	४	३०	३१६
निरासीयतचित्तात्मा	४	७१	२९९	यन्ता ह्यपि सन्तेय	२	६०	१६४
निहृत्वा धातराष्ट्रान्	१	३६	७१	येतेन्द्रियमगोबुद्धि	७	२८	३५९
नेहाभिक्रमनानाऽस्मि	७	४०	१७०	यतोयगो निश्चरति	६	७६	३९१
नेन त्रिन्द्रन्ति क्षन्ता	७	२३	९१	यत्रोपरमते चित्त	६	२०	३८७
नेन किञ्चित्स्वर्गमीति	१	८	३३१	यत्मात्यै प्राप्यते स्थान	७	१	३३४
नैव तस्य कृतेनाया	३	११	७२२	यथा दीपो निरातङ्गो	६	१९	३८६
प				यथैधानि समिद्धाऽग्नि	४	३७	३१८
परिनाशाय साधूना	८	८	२७४	यदा ते मोहकलिल	७	५७	१५१
पश्येता पाण्डुपुत्राणां	१	३	११	यदायदा हि धर्मस्य	४	७	२७३
पार्थ नैवेह नामुन	६	४०	४०२	यदा गिनयन् चित्त	६	१८	३८५
पाञ्चजन्यं हृषीकेश	१	१५	२२	यदा सहरत चाय	२	५८	१६२
पूर्वाभ्यासेन तेनैव	६	४६	४०५	यदा हि नेन्द्रियाथपु	६	४	३७१
प्रकृते नियमाणानि	३	२७	७३७	यदि मामप्रतीकार	१	४६	२९
प्रकृतेर्गुणमूढा	३	२९	२३७	यदि ह्यह न र्ज्ञेय	३	२३	२३२
प्रजहाति यदा कामान्	२	५०	१०८	यदच्छया चोपपन्न	२	३२	१११
प्रयत्नायतमास्तु	६	४०	४०६	यद्व्यञ्जालाभमन्यु	४	२२	३००
प्रलपन्मिमृज यद्वन्	५	९	३३८	यदाचरति श्रेष्ठ	३	२१	२२९
प्रशान्तमनस ह्येन	६	२७	३९१	यद्यप्यत न पश्यन्ति	१	३८	२८
प्रशान्तात्मा विगतभी	६	१४	३८२	य लब्ध्या चापर लाभ	६	२२	३८७
प्रसादे सर्वदुःखानां	२	६१	१५९	य स्याममिति प्राहु	६	२	३६८
प्राप्य पुण्यकृता लोकान्	६	४१	४०३	य हि न व्यथयत्येते	२	१८	६६
य				यस्मिन्नानभिस्त्रह	२	८७	१६१
यद्वह्नि म व्यतीतानि	४	५	२६८	यस्तस्मात्प्रयतेरेव स्यात्	३	१७	२२२
यधुरात्मात्मनस्तस्य	६	६	३७३	यस्मिन्निद्रयाणि मनसा	३	७	२०३
यद्यस्यशेषमकात्मा	७	२१	३८२	यस्य सप्त समारम्भा	४	१९	७९७
बुद्धियुक्तो जहातीह	२	५०	१४३	यजशिष्यमृतभुज	४	३१	३१०
ब्रह्मण्याधाय कर्माणि	५	१०	३३९	यजशिष्यक्षिणस्मन्ता	३	१३	२१४
ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हवि	४	२६	३०३	यज्ञायात्कर्मणोऽन्यत्र	३	९	२०६
म				या निश्चा सर्वभूतानां	२	६९	१७३
भयाद्रणादुपरतं	२	३५	११४	यामिमा पुण्यिता वाच	२	४२	१२६
भवान् भीष्मश्च कर्ण	१	८	१९	यावदेतानिरीक्षेऽह	१	२२	२४
भीष्मद्रोणप्रमुखत	१	२५	२६	यावानर्थ उदपाने	२	४६	१३१
मीक्षार यशतपसा	५	२९	३६०	युक्तं कर्मफल त्यक्त्वा	५	१२	३४१
भोगैर्धर्मप्रसक्तानां	२	४४	१२६	युक्ताहारविहारस्य	६	१७	३८४
				युञ्जन्नेव सदात्मान	६	१५	३८३
				युधामन्युश्च विक्रान्त	१	६	१९

श्लोकाः.	अ. सं.	श्लो. सं.	पं.	श्लोकाः.	अ. सं.	श्लो. सं.	पं.
ये त्वेतदम्ययुयन्तो	३	३२	२४३	श्रुतिविप्रतिपत्ता ते	२	५३	१५४
ये मे मतमिदं नित्यं	३	३१	२४१	श्रेयान्द्रव्यमयाद्यशात्	४	३३	३१३
ये यथा मां प्रपद्यन्ते	४	११	२७९	श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः	३	३५	२४६
येपामर्थं काङ्क्षितं नो	१	३३	२७	श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये	४	२६	३०७
ये हि मंस्यंश्चा भोगाः	५	२२	३५३	शुश्रुरान्मुहदक्षैव	१	२७	२७
योगयुक्तो विशुद्धात्मा	५	७	३३६	स			
योगान्यन्तकर्माणि	४	४१	३२२	स एवायं मया तेऽद्य	४	३	२६२
योगस्यः कुरु कर्माणि	२	४८	१४१	सत्ताः कर्मण्यविद्वांसो	३	२५	२३४
योगिनामपि सर्वेषां	६	४७	४०८	स घोषो धार्तराष्ट्राणां	१	१९	२३
योगी युञ्जीत सततं	६	१०	३७९	सदृशं चेष्टते स्वस्याः	३	३३	२४४
योऽन्तस्सुगोऽन्तरारामः	१	२३	२५	समं कायशिरोग्रीवं	६	१३	३८२
यो मां पश्यति सर्वत्र	५	२४	३५५	सर्वकर्माणि मनसा	५	१३	३४२
योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः	६	३०	३९४	सर्वभूतस्थमात्मानं	६	२९	३९२
रागद्वेषविषुक्तैस्तु	६	३३	३१७	सर्वभूतस्थितं यो मां	६	३१	३९५
ल	२	६४	१६८	सर्वाणोन्द्रियकर्माणि	४	२७	३०८
लभन्ते प्रश्ननिर्वाणं	५	२५	३५७	सह यज्ञैः प्रजास्तुष्टु	३	१०	२०८
लोकेऽस्मिन्निद्रविधा	३	३	१९५	सीदन्ति मम गात्राणि	१	२९	२७
य				सुगदुःखे समे कृत्वा	२	३८	११६
बागांसि जीर्णानि यथा	२	२२	९०	सुखमात्यन्तिकं यत्तत्	६	२१	३८७
विद्याविनयमभ्यन्ते	५	१८	३४९	मुहन्मिवापुर्दोलीन-	६	९	४७७
विषया विनिरतन्ते	२	५९	१६३	संकरो नरकायैव	१	४२	२९
विहाय कामान्यस्त्वान्	२	७१	१७६	सैकल्पप्रभवान्कामान्	६	२४	३८९
धीतरागभयक्रोधः	४	१०	२७८	संन्यासस्तु महाबाहो	५	६	३३५
वेदाविनाशिनं नित्यं	२	२१	८७	संन्यासः कर्मयोगश्च	५	१	३२९
व्यवगायात्सिक्वा बुद्धिः	२	४१	१२२	संन्यासं कर्मणां कृष्ण	५	४	३२६
व्याभिभेगेव वाक्येन	३	२	१९३	गोत्रयोगौ पृथग्बालाः	५	४	३३१
दा				स्थितप्रज्ञस्य का भाषा	२	५४	१५६
शत्रोनीहैव यत्सोढुं	५	२३	३५६	सर्धान् कृत्वा बहिर्बाह्यान्	५	२७	३५९
शनैश्शनैरुपरमेत्	६	२५	३९०	स्वधर्ममपि चावेश्य	२	३१	१०९
शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य	६	११	३८०	ह			
भद्रावाहमते शनैः	४	३९	३१९	हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं	२	३७	११५
				हृषीकेशं तदा वाक्यं	१	२१	२४

श्रीः

श्रीगुरुभ्यो नमः.

श्रीभगवद्रामानुज भाष्यम्.

१ यत्पदाम्भोरुहध्यानविध्वस्ताशेषकल्मषः ।

वस्तुतामुपयातोऽहं यामुनेय नमामि तम् ॥

वेदान्ताचार्यविरचित तात्पर्यचन्द्रिका.

यतिपण्डितो यद्वीतानामदर्शयद्वज्रसा

निगमपरिपन्नेदीयांसं निरामयमाशयम् ।

जननपदवीयातायातध्रमापहरा धियं

जनयतु स मे देव श्रीमान्धनञ्जयसारथिः ॥

अनुचितपदवीभिश्चिन्तयित्वा प्रयाता-

न्यलमल श्रमतिमात्रासचिन्ताविपादैः ।

उपनिषदमुदारा मुहुर्मन्पाण्डुगार्थं

शरणमुपगताप्रस्त्रायते शार्ङ्गधन्वा ॥

५ सन्तः सारलिहश्चित्ततम प्रमथिनीमिमाम् ।

भजन्तु भगवद्वीताभाष्यतात्पर्यचन्द्रिकाम् ॥

श्रीमद्वीता व्याचिख्यासु, अविग्रपरिपूर्णप्रचयगमनार्थं परमाचार्यस्य संप्रहृष्टोत्तमनिर्माणमुपेन तद
थोपदेष्टा तदनुवृत्ते स्वाचार्यग्रीणनतामप्यनुमन्दधान, परमाचार्यभजनरूप महत्त्वाचरति—यत्पदा
म्भोरुहत्वादि। इवच्छब्देन सप्ततन्त्राचार्यगुणपौष्कल्यहेतुका प्रमिद्वि सूचयति। अम्भोरुहशब्देन योग्य
त्वप्रतीतिर्भक्तिरूपतः ध्यानस्य व्यज्यते। ७ यामुनाचार्यस्य, द्रोणाचार्यस्य एतत्त्व इवाहमित्यभिप्रायेण ध्यान
शब्दः। सङ्कल्पमन्दर्शनेन प्रायशः कल्मषाणि निवृत्तानि, तन्मूलनिस्तरस्मरणेन तेषां सत्तामनोन्मूलनकृत-
मित्यभिप्रायेण 'ध्यानविध्वन्नाशेषकल्मष' इत्युक्तम्। अस्तुताम् 'अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेदं सन्तमेन ततो विदुः'

प्रमाणानामाकरा पाठभेदाश्च.

१. यत्पदाम्भोरुहध्यानान् दर्शयितुं लेखनं । मुक्ति
मप्यवजानन्ति त व द पुरुषोत्तमम् ॥

२ सुधामय ३ अतिमानैरथ चित्ते विपादैः,
अथ चित्ते विपादैः य ग ड अथ चित्ते विपादैः क घ
पा. ४ सुद्वन्द्वनापि लक्ष्य, सुद्वन्द्वनापि लक्ष्ये

५ सन्तः सातुमर्षेभित्तेत्यथ प्रमथनीमिमाम् ।
इति क ख ग घ ङ पा

६ यत्पदेन. ७ यामुनाचार्यस्य एकलव्य. पा.

८ तैत्तिरीयोपनिषदि २ ६ १ अस्वाय वाचय
शेष, 'अमन्त्रेव स भवति अमन्त्राति वेद चेद' इति,
अथा वेदति अमन्त्रेव स भवति अमन्त्राति वेद चेद, स
असत्त्व भवति। अथा वेदति अस्ति सत्तायोगि चेत्,
एन तदाश्रय तत तनैव स त विदुः जानन्ति।

ना॥ इत्याद्युक्तप्रकाशम् । अहं वस्तुतामुपयात इत्याध्वर्यगर्भम् । एवमनिष्टनिवर्तनेष्टप्राप्तरूपोपकारस्मृ-
तिप्रेरितवागादि । अत्रितयकरणकः प्रणामः शिष्यशिक्षणार्थं श्रोतृणां फलमिदमर्थं च ग्रन्थे निवेशितः ।
तेन स्वाचार्यवत्तदाचार्यपरम्पराया अपि भजनमत्यादरेण करणीयमित्यापि शिक्षितम् । तथा च धूयते,
२३ स चाचार्यवत्सो ज्ञेयो भवति, आचार्याणामसावसावित्या भगवत्तः । इति ॥

अथाभिमतपरदैवतस्य भगवतः स्वरूपरूपगुणविभवादिभावनावर्णनाभ्यामर्पादभङ्गं महत्मा-
चरन्, ५ स्वधर्मज्ञानवैराग्यसाध्यभक्त्येकगोचरः । नारायणः परं ब्रह्म गीताशास्त्रे ममीरितः । इति
संग्रहानुरोधेन ध्यात्येयमात्रप्रधानप्रतिपाद्यं च सप्रकारं दर्शयन्, शास्त्रप्रामाण्यस्थापनाय वक्तुः स्वतः
सर्वज्ञत्वपरमकारुणिकत्वमाधुपारित्राणोन्मुत्तावस्थत् ६ सर्वशक्तित्वादिना भ्रमाविप्रलम्भ ७ प्रमादाशक्त्याद्यभाव-
प्रदर्शनेनाततमत्वं समर्थयन्, अपकर्षप्रधानचतुर्वर्गोपाययोध्यात्मकमवान्तरप्रयोजनम् अपवर्गदशानुभाव्य-
८ सप्रकारभगवत्स्वरूपं च परमप्रयोजनं प्रकाशयन्, शंकरादिष्वेव शास्त्रोपदेशारम्भाद्यनुपत्तेर्वैश्वमाणायाः
स्वपक्षे प्रतक्षाभावाय शास्त्रोपदेशाद्यनुकूलजीवपरमात्मपारमार्थिकभेदादिकथनेन शास्त्रारम्भं समञ्जसयन्,
कारणशोधकोपामनभेदाभेदघटकवचसा सर्वेषामपि मुख्यतां स्थापयन्, गुणतनुजनिविभवविहरणादिवि-
धिनियेषोपनिषदामरूपभूतकुमतिविहिनप्रतारणकृतकलङ्कूलङ्गां ९ विषयव्यवस्थामपि स्थापयन्, अवाप्त-
समस्तकामस्यापि लीलामात्रविहितनिविलव्यापारत्वेन दारीरक्तद्वितीयाध्यायसिद्धं विरोधपरिहारमुपलभयन्,
जिज्ञास्यजगत्कारणपरब्रह्मभूतदेवताविशेषमपि सर्वगालाप्रत्ययनामान्यविशेषादिन्यायैः १० त्रिमूर्त्यैक्यताम्यो-
त्तीर्णव्यक्त्यन्तरत्वव्युदात्तेन निरूपिताकारं ११ निर्दिशन्, १२ 'बहु स्याम्' इति संकल्पमारभ्य नारद्वचसा-
पर्यन्तस्य सर्वस्य जगद्भाषारस्याभितार्थतया व्याजमात्रलाभादपि परमपुरुषार्थभूतस्वात्मोपलभ्यकाध्यात्मशा-
स्त्रावतरणादिना च सौलभ्यातिशयमुद्धोषयन्, प्राप्यत्वोपास्यत्वैकान्तपरत्वसौलभ्यस्थापनौपयिकगुण १३ वर्ग-
द्वये जगत्तत्त्वसर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वसर्वेश्वरत्वादिक परमकारुणिकत्वशुभाभयत्वाधितार्थायतारत्वविरोधनिर-
सनशीलत्वासेचनकदर्शनत्वादिकं चोदाहरन्, पञ्चमवेदपरमप्रतिपाद्यस्य भगवतो नारायणस्य प्राक्तनोदन्तं
गीतोपनिषदुपदेशेन सगमयति—ध्रियः पतित्वादिना अवतारस्यामासेत्यन्तेनातत्रेत्यादिना चकारे-
त्यन्तेन द्वितीयेन वाक्येन बुभुत्सोर्धृतराष्ट्रस्य कृताशनिष्कर्षः । एषं ज्ञात्वापत्त्यादिना तु १४ तृतीयेन वाक्येन
१५ शास्त्रोपेक्षातारम्भभूतप्रभसगतिः । अत्र दिव्यात्मस्वरूपव्यतिरिक्तं समस्तमपि नारदभ्यर्थायतया विविच्य
दर्शयिष्यन्, तदयं स्वरूपमन्यपदार्थतया उत्तरपदार्थतया १६ वा समाप्तद्वयेऽपि प्रधानभूतं प्रथमं निष्कृष्य
दर्शयति—

प्र.पा ॥ अतश्चैवं महाविषयकज्ञानासङ्गावतङ्गावा-
भ्यामारम्भनाशभात्मसत्ता च वदति ॥

१. त्रयकरणकः पा. २. रहस्याभावब्राह्मणे,
स आचार्यवत् ३. स्वाचार्यपरम्परा आचार्याणां मध्ये
असावसाविति स्वाभिनिवेशज्ञानपूर्वकम् आ भगवत्तः
परमाचार्यभगवत्पर्यन्तं केव. शिक्षणेनानवरतानुसन्धा-
नाय शान्त्यः ॥

३. स चैव. क. ख. ग. घ. ङ. पा.

४. स्वरूपवादि. पा. ५. गीतार्थसङ्गहे. श्लो. १.

६. सर्वशरीरत्वादिना. पा.

७. प्रमादाशक्त्याभाव. क. ख. ग. घ. ङ. पा.

८. प्रकार. क. ख. पा.

९. विषयव्यवस्थामापादयन्, विषयव्यवस्थामुप-
स्थापयन् पा.

१०. त्रिमूर्तिसाम्यैक्योत्तीर्ण. ११. निर्दिशयन् पा.

१२. द्वान्द्वोपापनिषदि ६-२-३. तदैक्षत बहु
स्या प्रजायेयेति ॥ तच्छब्दवाच्यं भद्रीव बहु विचित्रा-
नन्तचिदचिन्मिभजगद्वेषेण स्याम् अहमेव स्याम्, तदर्थं
प्रजायेय इति प्लेखन समेकत्वतः ॥

१३. वर्गद्वयं. क. ख. ग. घ. ङ. पा.

१४. तृतीयेन शास्त्रोपो. पा.

१५. शास्त्रारम्भोपो. पा. १६. च. पा.

रा॥ श्रियः पतिर्निगित्य हेयप्रत्यनिक्य व्याणैरुतान, स्येतरस्मस्तुचिन्तयानान्त

ना॥ श्रियः पतिर्निगित्यादिना। विशेषस्तु यः भर्तुर्तुभगवत्पतिद्वये । समस्तमस्तुचिन्तयानान्त
हादिना । 'एष नारायण श्रीमांतीगणैरनिजेतन । नागपर्वतमस्तुचिन्तयानान्त मधुरा पुराम्' २ 'अथो
रिणुगिर्यः शर्णी' इत्यादिभिः भाष्यम् । तस्मिन्त्यनित्यमस्तीत्यमस्तुचिन्तयानान्त निगित्येति विशेष
णम् । अतः हेयप्रत्यनिक्यस्यार्थमिदम् । न हि परमर्तुनिगित्येयनिगित्यस्यार्थं स्वर्गा हेयं धमते । यदा
हेयारोधिस्वभावाया इहेयप्रत्यनिक्यस्य । तदा निगित्यशब्दः सर्वोच्चैरित्तिगित्येति सर्वोच्चैरित्ति
हेयादिकं च मयः शर्णी, तुमतिगित्यस्यार्थमस्तीत्यमस्तुचिन्तयानान्त व्याणैरुतानशब्दः । अतः एव
'जाना'देरस्वरूपं 'इत्येतापौनस्त्यम् । अथवा सामान्यरिणुगित्यशब्दस्यार्थमस्तीत्यमस्तुचिन्तयानान्त
व्याणैरुतानान्त ५२ व्याणगुणानामेताभ्यम् । इति व्याणगुणप्रसङ्गस्य दसमः ॥

श्रियः पतिः चराचरानां पराधीनः सादृश्यात् देवभूः परमन्तरास्तीत्यभिप्रायेणाह—स्येतर
रेति । एतेन ज्ञानभोगागम्यऽपि सर्वप्रकारमस्तीत्यभिप्रायेणाह । 'तस्य त्रिभुः सर्वमात्म' ८ 'विश्वमेवैतं पुरम्'
इत्यादिप्रसिद्धं श्रियः पतिः—देवगदित्यभिप्रायेणाह । एषमाह—अनन्तेति । अनन्तं श्रियः पतिरित्येदं दृष्टं
तम् । 'अत्रैव देवेऽस्मि, अत्र तु नास्ति' इति दृष्टं पतिरित्येदं, 'अत्र तस्मिन्, अत्र तु नास्ति'
इति व्याप्येतिदं, 'इदम् इदं न भवति' इति परमपतिरित्येदं, अन्वयार्थमस्तीत्यमस्तुचिन्तयानान्त
दृष्ट्यादिना वा । एतेन पतिरित्येदं दृष्टं पतिरित्येदं नाम सर्वप्रकारमस्तीत्यभिप्रायेणाह । अतः तस्यामित्युक्तम् । यस्तु
परित्यक्तदृष्ट्या इति समस्तस्तुगुणानामस्तीत्यभिप्रायेणाह । न पुनर्मयोऽस्तीत्यभिप्रायेणाह । अतः तस्यामित्युक्तम् । यस्तु
व्याप्येति समस्तस्तुगुणानामस्तीत्यभिप्रायेणाह । न पुनर्मयोऽस्तीत्यभिप्रायेणाह । अतः तस्यामित्युक्तम् । यस्तु
आदित्यं शान्तिसोपलब्धत्वा ज्ञानानन्दशब्दयोः सामानाधिकरण्यानुपायम् । तस्मिन् ज्ञानानन्दशब्दस्य विशेष

प्र पा ॥ १ इति श्रियः पतिः ५४ ५०, एव
इति ॥ श्रिया तिलमहत्तरः पतिरित्येदं दृष्टं पतिरित्येदं
व्याप्येति समस्तस्तुगुणानामस्तीत्यभिप्रायेणाह । न पुनर्मयोऽस्तीत्यभिप्रायेणाह । अतः तस्यामित्युक्तम् । यस्तु
आदित्यं शान्तिसोपलब्धत्वा ज्ञानानन्दशब्दयोः सामानाधिकरण्यानुपायम् । तस्मिन् ज्ञानानन्दशब्दस्य विशेष

२ श्रियः पतिः ५४ ५०, एव
इति ॥ श्रिया तिलमहत्तरः पतिरित्येदं दृष्टं पतिरित्येदं
व्याप्येति समस्तस्तुगुणानामस्तीत्यभिप्रायेणाह । न पुनर्मयोऽस्तीत्यभिप्रायेणाह । अतः तस्यामित्युक्तम् । यस्तु
आदित्यं शान्तिसोपलब्धत्वा ज्ञानानन्दशब्दयोः सामानाधिकरण्यानुपायम् । तस्मिन् ज्ञानानन्दशब्दस्य विशेष

४ व्याप्येति समस्तस्तुगुणानामस्तीत्यभिप्रायेणाह । न पुनर्मयोऽस्तीत्यभिप्रायेणाह । अतः तस्यामित्युक्तम् । यस्तु
आदित्यं शान्तिसोपलब्धत्वा ज्ञानानन्दशब्दयोः सामानाधिकरण्यानुपायम् । तस्मिन् ज्ञानानन्दशब्दस्य विशेष

८ तैत्तिरीयः नारायणे ११ अतः १ वा, तदिष्ट
मुपलब्धत्वा ज्ञानानन्दशब्दयोः सामानाधिकरण्यानुपायम् । तस्मिन् ज्ञानानन्दशब्दस्य विशेष

९ सर्वान्तर्यामिन्वादिह रूपम्, पा १० सर्वो वा

शङ्करभगवत्पादाचार्य भाष्यम्.

नारायणः परोऽव्यक्तात् अण्डमव्यक्तसम्भवम् ।

जयतीर्थे प्रिचित प्रमेयदीपिका

श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ श्रीदेवव्यामाय नमः ॥ गुणगणानिलं पतिः समस्तस्तुगुणानामस्तीत्यभिप्रायेणाह । न पुनर्मयोऽस्तीत्यभिप्रायेणाह । अतः तस्यामित्युक्तम् । यस्तु
आदित्यं शान्तिसोपलब्धत्वा ज्ञानानन्दशब्दयोः सामानाधिकरण्यानुपायम् । तस्मिन् ज्ञानानन्दशब्दस्य विशेष

रा ॥ ज्ञानानन्दैकस्वरूपः, स्वाभाविकानवधिकातिशयज्ञानबलैश्वर्यवीर्यशक्तिजः प्रभृत्य-
संख्येयकल्याणगुणगणमहोदधिः, स्वाभिमतानुरूपैकरूपाचिन्त्यादिव्याद्भुतनित्यनिर्वच-

ता ॥ शब्दत्वात् १ ' षट्द्रव्यम् ' इत्यादिवत् ' आनन्दजानेम् ' इति वक्तव्यमिति चेत्, तत्र; बहुलप्रहणेन
मर्वापपत्तेः । यद्वा आनन्दशब्दस्य अनुकूलवेदनीयेषु जडेष्वपि प्रयोगात्तद्विशेषणतया शानशब्दस्य
पूर्वत्वोपपत्तिः । स्वरूपं प्रतीदं विशेषणद्वयं वा ॥

स्वाभाविकेति । स्वरूपापेक्षया गुणविग्रहादीनामव्यभिचिन्माभ्येऽपि विग्रहादिधारणनियमनादौ
ज्ञानादिगुणगणापेक्षत्वप्रदर्शनाय उक्तोत्तरसुप्रहत्वसिद्धये च प्रथमं गुणोक्तिः । समस्तगुणवृन्दप्रधानतया
यादुष्यस्य स्वरूपेणोपादानम् ; इतरेषां च सौशील्यादीनां प्रभृतिगन्धेन संग्रहणं कृतम् । २ ' तवानन्त-
गुणम्यापि पडेव प्रथमे गुणाः । चैत्स्वयेव जगत्कुक्षावन्येऽप्यन्तर्निवेशिताः ' इति ह्यारुः । संहतिस्थि-
स्थितिहेतुभूतमरुणगादिव्यूहत्रये ज्ञानबलादि इद्वन्द्विकस्य यथाक्रमं तत्तत्कार्यविशेषेण्युत्पत्तित्वेनाविर्भा-
वविशेषात् ज्ञानबलैत्यादिकमविशेषः कृतः । स्वतः सर्वं सर्वथा सर्वदा साक्षात्करोति, तथा साधा-
त्कृतं च सर्वं धारयति, धारयन्नेव नियच्छति, धारयन्नियच्छंश्चासिद्धिर्लो भवति, अघटितं च षटयति,
तत्र च महकारिनिरेषो न इकेनचिदभिभूयते किंतु सर्वाभिभूयवति, इति च गुणक्रमपाठ उच्यते ।
स्वाभाविकत्वमनन्याधीनत्वम् । मुक्तनित्ययोरपि हि तादृश ज्ञानादिकं तदनगुणरमात्मककल्याधीनम् ।
अनवधिक्षत्वमत्रोक्तृष्टावधिरहितम् । द्वाभ्यां विशेषणाम्या ८ परस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते, स्वाभावि-
की ज्ञानयत्नक्रिया च ' इत्याम्नाति परत्वस्वाभाविकत्वे प्रतियुगमन्विते प्रदर्शिते । असहधेयशब्देन
महोदधिशब्देन च ९ ' यथा रत्नानि जलधेरसहधेयानि पुत्रक । तथा गुणा १० ह्यनन्तस्य असहधेया महा-
त्मनः ' इत्यादि स्मारितम् । कल्याणशब्देन गुणनिषेधवचनानां हेतुगुणविपयत्वमुत्सर्गा ११ पवादन्यायसिद्धं
१२ द्युचितम् ॥

अथ कारणोपासनादिप्रकरणेष्वल्लभ्यगुणाध्यायादिषु च प्रतिपन्नं विलक्षणविग्रहयोगं दर्शयति—
स्वाभिमतेति । अभिमतेऽप्यननुरूपत्वस्य अनुरूपेऽप्यभिमतत्वस्य लोके दृष्टत्वात्तदुभयव्यवच्छेदाय

प्र. पा॥ १. षट्द्रव्यम्. पा.

२. तवेति ॥ अनन्तगुणस्यापि अनन्तत्वमत्र स-
ख्यातः, तव पडेव गुणा. ज्ञानबलैश्वर्यवीर्यशक्तिजोऽसि,
प्रथमे-मुख्याः । यैः गुणैः, त्वया कुक्षौ जगदिव अन्येऽ-
पि गुणाः भगवन्निवेशिताः भगवन्निवेशिताः ॥

३. द्वयत्रिकस्य. पा. ४. सर्वथा साक्षा. पा. ५. च न
शिथिली भवति. पा. ६. केनचिदधीति. क. उ. य. च. पा.
७. विदधुम्. पा. ८. यथाशत्रोरपनिषदि ६-८.

परास्तीति ॥ ज्ञानशक्त्यादीनां स्वाभाविकत्वमुच्यते,
क्रिया-नियमनम् ॥ ९. रामनपुराणे ७४-४०,
यथेति ॥ यथा जलधेः रत्नानि असहधेयानि, तथा
अनन्तस्य स्वरूपस्य गुणविभूतिभिरपरिच्छिन्नस्य,
महात्मनो भगवतो गुणाः असहधेयाः । शीति प्रसि-
द्धौ । गुणानां रमताभ्येन मनोहरत्वादिक, गुणिनो
जलधिसाम्येन गम्भीरत्वादिक्रवाभिप्रेतम् ॥

१०. ह्यनन्ताश्च. पा. ११. पवादिति. पा.
१२. स्मारितम्. पा.

ग ॥ अण्डस्यान्तस्त्वमे लोकाः सप्तद्वीपा च मेदिनी ॥

श्रीमदानन्दतीर्थ भाष्यम्.

देवं नारायणं नत्वा सर्वदोषविवर्जितम् ।

ज ॥ तादृशप्रणामं प्रन्यारम्भप्रतिज्ञां चादौ निवर्षति भगवान् भाष्यकारः—देवमिति ॥ अत्र देवशब्दो
देवताशब्दपर्यायः । प्रतिपादमाह ॥ नम्रिषान्नाथ भगवद्गीताया इति लभ्यते । तेनेदानीं नारायणस्य प्रणामे
समुचितमाचष्टे ॥ अज्ञानपाशतन्त्यादिभिः सर्वदोषैर्विशेषेण सर्वदा सर्वात्मना वर्जितम् परितो देशतः कालतो

रा॥ निरतिशयोच्चैर्न्यसौन्दर्यसौगन्ध्यसौकुमार्यलक्षण्ययौघनाद्यनन्तगुणनिधिविव्यरूप ,

ता॥ स्वाभिमतानुरूपेत्युक्तम् । एकरूपेयनेन व्युत्कर्षमात्रप्रत्यक्षपि हेयप्रयत्नी मत्त्वानन्दानन्दत्वमुत्तुपास्यत्व प्राप्यत्वादिस्य भावापरित्यागोऽभिहित । यद्वा व्युत्कर्षादिपरिणामे सत्यपि परमव्योमः ? नित्यस्य निम्नस्य प्राची नमस्यानामर्थितरुक्ता । 'सायन्यत्वादित्यम्' इत्यादीना धर्मिग्राहकत्राधादिभिरभासतामभिप्रप्य अचि न्यत्योक्ति । एको दिव्यशब्द सस्यानैरलम्भ्यार , परमव्योमर्षित्वमात्रपरो वा, इतरस्त्वप्राकृतत्वपर । यिचिप्रावतरयोग , प्रतिक्षणमपूर्वमनुभाव्यत्वम् , यदपरम्यनविश्वरूपाद्यस्थागतमाश्चर्यं च, अद्भ तदाश्चेन निरगितम् । नित्यत्व 'काणपरिच्छिन्नत्वम् । तथा चामानन्ति रहस्याम्नायत्रिद , ३ 'नित्यो लिङ्ग स्वभावरर्गनिर्दिष्टोन्निपातरात्रप्रत्यक्षव्यञ्जनपती' इति । श्रीपौष्करे च, ४ 'नित्यमिदं तदाशरे तत्परत्वे च पौष्कर । यस्यास्ति सत्ता हृदये तस्यासौ संनिधिं भजेत्' इति । निरवयव जगदिवाहित्यम् । उत्तरात्तरनिरवयवगद्देपु पूर्वपृथग्य सुप्रसृतं वा निरहितम् । शुभाश्रयभोग्यत्वानुपयुक्तमहत्त्वगुणयोगो निरतिशयोच्चैर्न्यस्येत्यादिनोक्त । निरतिशयत्व स्वोपेया उत्कृष्टादित्यम् , अतुल्यत्वान् । तस्य प्रति गुणमन्वेतव्यम् । औन्नत्यं मास्तरत्वम् । सौन्दर्यम् ६ अययशोभा । ७ 'सर्वगन्ध' इति श्रुतिमुक्त्वा गन्धत्रिपया , त्वन्वन्दनादि चान कृतस्मृत्यभिप्रायेण सौगन्ध्यशब्द । सौकुमार्यं महारत्नत्वं ऽपि 'पुण्य हाम' इति नाम दुःखान् मार्दवम् , यथोक्तम् , ९ 'सुकुमारौ महाबलौ' इति । लावण्य समुदायशोभा । यत्तदुच्यते भगवत्कान्ते, १० 'निश्चमाप्यायन्सन्त्या पूर्णेन्द्रियुत्तुल्या' इति । ११ 'भूयिष्ठ तेज एवाद्भिर्न

प्र पा॥ १ नित्यविप्रदस्य पा २ बालानवच्छिन्नत्व वा

३ रहस्यान्नायमाद्य नित्यति ॥ नित्या बालप रिच्छेदविधुरा, अलिङ्गा वमदृतीपुस्तयजनरदिता, स्वस्य भगवत, भावन इच्छमा, समिद्धि नियतस स्थान वस्यास्तदृशी, किञ्च शिद्रवावाराणि अस्मदशदी द्रियमदृशानि वा यद्मल्लङ्घ्यजनानि तदती मूति । अत्र 'इच्छागुहीताभिमतोरदेह' 'नयनश्रवणा कृमा शृणोषि इत्यादिष प्रमाणम् । अपाजिपादा जवना प्रहृता' इत्यादिष तु बर्मेकतेन्द्रियराहित्यपरमित्य तदविरोधेन नयम् ॥

४ पाद्मराश्रपौष्करसहितायाम् ॥ नित्यसिद्ध इति ॥ यस्य नित्यमिदं कालापरिच्छिन्नतया स्व ष्ठापरिकल्पित, तत्कार 'तदिति वा तस्य महतो भूतस्य नाम भवति' 'ओ-तत्सदिति निदेशा म्मा णस्तिविधिरुक्त' इति श्रुतिरश्रुतिभ्या तच्छब्दाभि पेयतया निर्दिष्टस्य नक्षणो रूपे, सत्ता 'अस्ति जगति च' इत्याणुक्तरक्षणा, अलि वर्तत , तस्य पुस , सन्निधिम् असौ भगवान् , ममेव भक्तप्रियतया स्वय मनिवध्य प्राप्नुयादिति, यस्य हृदये सत्ता अस्ति अमा वेव तस्य निर्दिष्टपूर्वस्य भगवत, सन्निधिम् आलम्ब्य अधवा पर धाम व्रजत् ॥ ५ नित्य पा ६ अवयवशोभा । लावण्य समुदायशोभा । पा

७ हान्ताये ३ प्र १४ त्व ४ वा

८ भारत आनुशासनिकपर्वणि महन्ननामाध्याय १०२ अ पव निष्पातितरासुभवशर्त्ताना माय मित्र पुण्यस्य हासा भोग्यतोहासोऽन्यनि दुःपहास ॥

९ श्रीरामाय । अरण्यकाण्डे १९ मते १४ अ तर्णौ रूपमपन्नौ सुकुमारौ महाबलौ । पुण्डरीकविशालाक्षौ शेरदृग्णाजिनाम्बरौ ॥

राम कामवसानाया लक्ष्मणच्छिन्नसावित्राया कुपिताया अपि तत्सौन्दर्याकृष्टचित्ताया शृणुप्राया , सर प्रत्युक्तिरियम् तर्णाविति ॥ तर्णौ कामिर्नाता प्रथमावपरेण वयमा भासमानौ, रूपमपन्नौ रूप सौन्दर्यम् , तन मृदो, सुकुमारौ पुण्यहासकु मारौ महाबलौ सौकुमार्येऽपि 'रामस्तु सीतया सार्ध विवहार बहूनृतम्' इत्याद्यक्षरीत्या बहुशो विहरण ऽपि अमलवर्हितै, एव ममुदायशोभासुखत्वाऽवयव शामाहा पुण्डरीकविशालाक्षौ सर्वदा सत्त्वप्रमन्ननयनौ चारुदृग्णाजिनाम्बरौ 'निमिष हि मधुराया मण्डन नाकूनीनाम्' इतिन्यायन कृपातिनधारणऽप्यङ्कि- रमणत्वाविति ॥

१० सात्त्वतसाहितायाम् २ ७० विश्वमिति ॥ अयुतशब्द आनन्दपर , निश्चयान्न भल्लङ्घ्य गृह्य न, तथामेवाऽध्यायनसिद्ध ॥

११ अहिर्बुध्न्यगहितायाम् ५२

रा॥स्योचितविधिविचित्रानन्ताश्चर्यनित्यनिरवद्यापरिमितदिव्यभूषणः, स्वानुरूपासंख्ये-
याचिन्त्यशक्तिनित्यनिरवद्यानिरतिगयकल्याणादिव्यायुधः, स्वाभिमतानुरूपनित्यनिरवद्या-

ना॥हुताभिर्मूढकृतम् । चभुगनन्दजननं लावण्यामति कथ्यते इति ह्याहुः । यौवन कौमारानन्तयोपलक्षणीयः
स्वभावविशेषः, न नु कौमारानन्तरभाविन्येव दद्या ; तयौवनस्यानादिस्वात्, देवादिषु च केषांचित्
युवनेनैवेत्यसिद्धदर्शनात् । आदिशब्देन शुभाश्रयमङ्गणेयुक्ताः सर्वे विग्रहगुणाः संगृहीताः ॥

एव स्वरूपतद्गुणौ विग्रहतद्गुणौ च प्रतिपाद्य, विग्रहाश्रितभाभरणवर्गमायुधवर्गं च दर्शयति—स्वा-
भितेत्यादिपदद्वयेन । पूर्वोक्तविलक्षणविग्रहविशिष्टं स्वरूपमिदं स्वगन्धार्यः । अत्र १ 'आयनाश्च मुहूर्ताश्च
बाहवः परिपोषमाः । सर्वभूषणभूषाहः' इत्यादि भाव्यम् । किरीटहारादिरूपेण वैविध्यम् । एकजाती-
येष्वपि मणिमालाजनादिद्रव्यविशेषयन्मस्यानादिविशेषविगिष्टव्यक्तिभेदादिविध्यम् । अपरिमितेभ्यस्त्वेष्वेत्येतेः
अनन्तत्वमाश्रयविशेषणम् । अनवधिकादश्रयभावहृत्प्रमत्ताश्रयत्वम् ; अपवा अनन्तानि आश्चर्याणि
संस्थानविशेषणमौगन्ध्यमुन्मत्तसंस्तवादीनि येषां भूषणानां तानि तथोक्तानि । नित्यानिरवद्यशब्दौ पूर्ववत् ।
अपरिमितत्वमसंख्येयत्वमेव, न नु स्वदीर्घादिपरिमाणविरहः । यद्वा अनन्तेत्यसंख्येयत्वम्, अपरिमि-
तेति च विग्रहानुरूपमहत्त्व, विवक्षितम् । भूषणायुधयोर्द्विध्यत्वमप्राकृतत्वम् । पूर्वोक्तगुणविग्रहाभरण-
विशिष्टः 'स्वानुरूप' इत्यत्र स्वशब्दार्थः । असंख्येयेति । पञ्चायुधत्वप्रसिद्धिः प्राधान्यादिति भावः ।
अचिन्त्यशक्तीति । कुठारटङ्कुहालादिभिः प्रत्येकं कृन्शूसाध्य सालशैलवमुधातलविदारणम् एकेन हि
महेषुणा कृतमिति भावः । निरतिशयकल्याणत्वे निरतिशयानन्दावहत्वम्, भूषणकोटावप्यनुप्रवेशात् ;
यद्वा लोके यान्यायुधलक्षणानि मङ्गलावहता प्रमिदानि, तैः सर्वैः सपूर्णत्वम् ॥

पूर्वं स्वरूपनिरूपकतया सामान्यतोऽभिहिता भिष विभूतिमयेऽपि स्थिता विशेषतो दर्शयन्नर्था-
त्तत्स्वरूपादिकमप्याह—स्वाभिमतनेति । स्वरूप स्वात्माधारणधर्मविशिष्टं भियो दिव्यात्मस्वरूपम् । रूपं
दिव्यविग्रहः । रूपानन्तरो गुणशब्दस्तद्गतनिरतिशयौलव्यसौन्दर्यादिपरः । विभवशब्दः परिजनपरिच-
होदिपरः । परत्वमौलव्यौपयिकगुणरंगद्रव्यं ऐश्वर्यशीलपदभ्यामुपलभितम् । ततश्चादिशब्दः प्रत्येक-
मन्वयात् ज्ञानशक्त्यादिकं वास्तव्यादिकं च संगृह्णाति । ऐश्वर्यशीलादयः अनवधिकातिशयाश्च असंख्ये-
याश्च कल्याणाश्च गुणा इति विशेषणसमासः । एवविधगुणानां गण इति पटीतरुपः । ऐश्वर्यशील-
देर्गणविशेषणन्यामौचित्यात्, अनवधिकातिशयत्वस्यापि गणविशेषणत्वे प्रत्येकं गुणानामुत्कर्षस्याशब्द-
त्वात्, गुणविशेषणतयैव समास उचितः । स्वरूपम्, रूपम्, षट्गुणः, विभवः, ऐश्वर्यादिगुणगणश्च,

प्र-पा॥भूविभनेति ॥ बहुलभिरङ्गिः शरीरारम्भदे-
णात्मनेन, मुदकृतं मर्दवशापादितम्, अत एव चक्षु-
रानन्दजननं लोचनामंचनकम्, भूविष्टम् उत्कर्षं, तत्र
एव तादृश तेजस्तत्वेनैव लावण्यामिति व्यपदिश्यते ॥

१. श्रीरामायणे निधिन्धाकाण्डे ३-१५. आय-
ताश्च सुवृत्ताश्च बाहवः परिपोषमाः । सर्वभूषणभूषाहो-
किमर्थं न विभूषिताः॥आयनाश्चेति॥ सर्वभूषणभूषाहोः

सर्वेश भूषणानां कटकमकुटादीनामलङ्काराणामपि
भूषायामहो इति ; यद्वा सर्वभूषणैर्वा भूषा मङ्गलाः
शानि ; अस्मिन् पक्षे भूषाशब्दः आच्छादनभाषानि-
प्रायेण, दृष्टिदोषनिराचिकीर्षामभेदमप्यंशुत्वरामलङ्कार-
रूपावयविशिष्टविवक्षया बहुवचनम् ॥

२. महत्तरत्वम्. पा. ३. ऐश्वर्यशीलाभ्याम्. पा.

४. षट्गुणाः, विभवाः. पा.

गा॥ स भगवान् सृष्ट्वै जगत् तस्य च स्थितिं चिकीर्षुः मरीच्यादीन् अग्रे सृष्ट्वा प्रजाप-
जा॥गुणतश्च पूर्णमिति वैशिष्ट्यमाचष्टे । परमवैष्णवस्य भगवतो माय्यकारस्य विष्णुरिष्टदेवतेति प्रतिज्ञमेव ।
यद्वा भगवद्गीताप्रतिपाद्यत्वं नारायणस्य न परेषामिव जीवन्निर्वैशेष्यत्वादिरूपेण ॥

रा ॥ स्वरूपरूपगुणविभवेभ्यश्चर्यशीलाद्यनवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणगणश्रीवल्लभः,
ता॥इति द्वन्द्वः । स्वरूपादिपञ्चमं भगवदभिमतानुरूपं नित्यं निरवय्वं यस्याः, सा स्वाभिमेत्यादिगुणगणे
न्यन्तेनोक्ता । स्वरूपम्, रूपम्, तद्रूपं, विभक्तम्, ऐश्वर्यम्, शीलम्, इत्यादिगुणगण इति योजनाया स्वरूप
रूपयोरपि गुणानुप्रवेष्टप्रसङ्गः । स्वरूपादेः सर्वस्य परमात्माभिमतत्वं व्यक्तम् । स्वरूपस्य नित्यत्वं निर्निर्गतरतया
सर्वज्ञानवर्तमानत्वम् । निरवय्वत्वं तूयं परमात्मस्वरूपे प्रतिपादितप्रकारम्, तद्वत् विवृण्वत्प्रसक्तं नृदात्ति
त्कोष्मलत्वादिराहित्यं वा । अनुक्तत्वं तु यथाप्रमाणं प्राग्गदेव कल्याणैकतान्त्रादिकम् । 'शान्तानन्त'
इत्यादिकमिदं भाव्यम् । रूपस्य नित्यत्वमन्तरादिदृश्यायामपि परमपदमित्यभगवदेकान्तमित्येतत् तथा
वस्थितत्वम् । अनुरूपत्वं च, '२' ज्ञेया देव्या यथा रूपमङ्गप्रत्यङ्गमौष्ठयम् । रामस्य च यथा रूपं तस्यैवममिते
भगवाः । '३' विष्णोर्देहानुरूपा वै तस्योत्पत्त्यात्मनस्तनुम् ' इत्यादिप्रतिपादितम् । विष्णुगुणानां नित्यत्वं नाम
और्ग्व्यादादेः नृदात्तिदृश्यपरम्पर्याभारः । निरवय्वत्वं च दुष्टप्रेततादिराहित्यम् । अनुरूपत्वं, '४' घन-
वनस्पती युनदगामपि मुनदगाम् ' इत्याद्युक्तप्रकारम् । विभक्तस्यानुरूपत्वं, '५' देवतित्यञ्जनुष्येपु
पुत्रामा भगवान् हरिः । क्रीनाम्नी इक्ष्मीर्मन्त्रेय नानयोर्विभक्ते परम् ' इत्यादिभिरनुसंधेयम् । अनवधि
नातिशयत्वं च नानादीश्वर्यव्यतिरिक्तोद्देशपगोचरम्यापि तदैश्वर्यस्य ईश्वराभिमतत्वात् द्वैराग्यादिदोषः ।
७' अस्तेजानां जगतो विष्णुपत्नी ' इति विष्णुपत्नीत्वयेणेन हि सर्वस्य जगत इयमीष्टे । '८' ईश्वरा सर्वभूतानाम् '
इत्यत्र तु, यत्रपि सर्वभूतानामिति प्रतिमम्बन्धिनिर्दिष्टात् स्त्रीप्रत्ययानुसारेण ईश्वरपत्नीति विवक्षा न शक्या ।

प्र पा॥ १. 'तु इत्येव' ४.

२ आरामायणे सुन्दरकाण्डे १५ ५१. अस्या
इति ॥ अस्या मोताया रूपं शरीरं अङ्गप्र-
त्यङ्गमौष्ठयं यथा यथाविधम् तवाविध-
मेव रामस्यापि रूपमङ्गप्रत्यङ्गमौष्ठयम् । तथा रामस्य
रूपमङ्गप्रत्यङ्गमौष्ठयम्, यथा यथाविधं तवाविध-
मवास्या रूपमङ्गप्रत्यङ्गमौष्ठयम् । अत इयममितेष्टुणा
तस्य वायेतिष्टाप । इयमवसिनेष्टुणाति विष्टाप ॥

३ श्रीविष्णुपुराणे १९ १४५ 'देवते दव-
देहेय मनुष्यते च मानुषा' इति पूर्वाधम् वि-
ष्णोर्देवते इयं लक्ष्माक्ष, दवदेहा देवमजातीय
सत्त्वधामविष्टा तस्य मनुष्यत्वं मनुष्यदेहपरिग्रह
स्वयमपि मानुषाः । एवम् आरामनं स्वस्य तनु
देहं विष्णो देहस्य अनुरूपान् अनुगुणां करोति ॥

४ श्रीगुणरत्नरीशे २९ श्लो.

५ श्रीविष्णुपुराणे १-८-३५ देवेति ॥ अनयो
आम्वा लक्ष्मीनारायणाभ्याम् परम् अन्यद् चतु-
विधेष्वपि भूतप्राप्तेषु भगवतः पुमभिष्टानाद्, श्रियश्च
स्वयमभिष्टानादेनयोरितरत्र विद्यत इतादमभिमानवि-
ज्ञाभिप्रायण, नानयो परमस्तीति चेदमनिदमा-
त्मकनिपधाभिप्रायवम् ; अत्रैव देवतित्येगादिनिर्दे-
ष्टात् ॥

६ श्रीश्व विज्ञेया. पा.

७ यजुषि ४-४ १२-५७ अस्तेजानेति ॥

आरिति श्रीसूक्तप्रकरणात्तद्व्यक्ते, इयम् अस्य जगत
इष्टानां ईश्वरी । विष्णो पत्नी च । विष्णुपत्नीकृत
श्रियो जगदीश्वरत्वमिति भावः ॥

८ श्रीसूक्ते ईश्वरीमिति सत्त्वभूतानाम् ईश्वरी श्रिय

या॥तीन् प्रवृत्तिलक्षणं धर्मं ग्राहयामास वेदोक्तम् । ततः अन्यांश्च सनकसनन्दनादीन्
उत्पाद्य निवृत्तिलक्षणं धर्मं ज्ञानवैराग्यलक्षणं ग्राहयामास । द्विविधो हि वेदोक्तो धर्मः

आ ॥ परिपूर्णं गुरुंश्चान् गीतार्थं वक्ष्यामिलेशतः ॥ १ ॥

निन्नाम ! सर्वदोषवर्जिततया परिपूर्णतया चेति पदद्वयेनाख्याति ॥ आन् व्यासान् 'अआअः
पुराणपरिचर्यामः शास्त्रासहस्रकृत, इत्यकारस्य तन्नाम्नु पाठात् । नहुवचनं च गौरवादेवा गीतेति भगवद्गीतै-

रा ॥ स्वसंकल्पानुविधायिसंरूपस्थितिप्रवृत्तिभेदादोपशेषतैकरतिरूपनित्यनिरवचनिरति-
ता ॥ तथापि वाक्यान्तरबलादर्हस्य तथात्वसिद्धिः ॥ निरवचनत्वं भगवदैश्वर्यैकरसत्वं वा निग्रहादिप्रमत्ताभावो
वा । प्रतिकूल रदण्डकत्वं हि पुस्तानुरूपं तद्वह्नमस्यैव भागः । जीलस्य नित्यत्वं महत्त्वे मन्यपि मन्दैः
मह नीरुद्रमण्डले कदाचिदपि स्रोतकर्षप्रकाशनाभावः ; निरवचनत्वं तत्र विप्रलम्भाभिप्रायादिविरहः ।
अनुरूपत्वम्, अनवधिकातिगम्यत्वं च, ३ 'तुल्यशीलवयोवृत्ताम्' इत्याशुत्प्रकारम् । एव श्रियः पृथग्नि-
त्यस्वरूपरूपगुणविभवैश्वर्यशीलादिप्रतिपादनेन ज्ञानादिगुणवदभ्यवसिद्धशक्तिमात्रत्वम्, व्यूहविशेषत्वम्,
स्वरूपैक्यम् ४ अन्यदपि, वदन्तो निरस्ताः । शक्तित्ववादास्तु पञ्चत्वेन कार्याप्युक्तविशेषणत्वाभिप्रायाः ।
प्रयुज्यते हि शास्त्रेषु सर्वत्र स्त्रीपुमात्मकेषु द्वन्द्वान्तरेष्वपि स्व्यशे शक्तिशब्दः । एकत्ववादास्तु समन्प्र-
पञ्चप्रतियोगिकैकशेषित्वाभ्यवत्वेन, विगिष्टैक्येन, आत्महविः प्रत्युद्देश्यै ५ कदेवतात्वादियेषेण वा, नि-
र्वाह्याः । अत एव हि ६ 'व्यापकावतिमन्लेपादेकतत्त्वमिचोदितौ' इत्युच्यते । उक्तं च श्रीराममित्रैः
पण्डर्थमंत्रेण ७ 'उभयाधिष्ठानं चैकं शेषित्वम्' इत्यादि । एवंविधाया भगवत्याः श्रियो बह्वर्भः प्रियतमः,
श्रीः बह्वर्भा यस्येति वा । न चाभिमतशब्दपुनरुक्तिः, प्रत्येकसमुदायविषयतयाभिमतत्वातिशयव्यञ्जन-
परत्वादिति ॥

अथ नित्यपरिजनविशिष्टतां दर्शयति—स्वसङ्कल्पेति । स्वरूप धर्म्यदाः । स्थितिः अप्रच्युततया-
वस्थानम् । प्रवृत्तिः व्यापारः । नित्याना स्वरूपस्थितयोः परमात्मसंकल्पानुविधायित्वं नाम तन्निमित्तच्छा-

प्र-पा॥ त्वाम् इह उपह्वये अत्र भगवतीमावाहयामि ।
सा विशेषयते ईश्वरीभिर्यादिना ॥

१. अयं भावः—यद्यपि 'ईश्वरी सर्वभूतानाम्'
इत्यनेन 'सर्वभूतानाम्' इति पञ्चथा 'ईश्वरीम्' इति
पुन्योगविहितधीपन्तैकदेशभूतेश्वरशब्दे अन्वयवरीविध्यात्
ईशिव्रामित्येवार्थवर्णनं युज्यते ; तदा च 'ईशु ऐश्वर्ये'
इति धातोः वनिपि 'वनोर च' इति डीमयोः ईश्व-
रीभितिसिद्धिः । तथाऽपि 'अव्येष्टाना जगतो विष्णु-
पत्नी' इत्यादिनमानप्रकरणपठितावापिनवाक्यान्तर-
बलात् विष्णुपत्नीत्वसूचोर्वापप्रयुक्तमेव देव्या ईशान-
मिति । इदमेव 'लोकैकेश्वर ! लोकनाथदयिते'
इत्यादिपरमाचार्यावचसामप्याकृतम् ॥

२. दण्डित्वम् वा, ३. श्रीरामायणे सुन्दरकाण्डे,
१६-५ तुल्यशीलवयोवृत्ता तुल्याभिवनलक्षणाम् ।

राघवोऽहंति वैदेहीं तच्चेयमसितेक्षणा ॥ तुल्येति ॥
समानस्वभाववयोवृत्ता, सदृशवशम्भा, समानलक्षणा,
साशुद्रिकादिप्रतिपादितस्तरधानविशेषो लक्षणशब्दे-
नोक्तः । अतश्च राघवपण्डितं, नान्यः । तच्चेय-
मेवाहंति न त्वितरा । अस्मापि पूर्ववदसितेक्षणेति
विशेषः ॥

४. अन्वदन्त्यदपि. पा.

५. एकदेवतात्वादियेषेण; एकदेवतात्वादिविशेषेण. पा.

६. भगवच्छास्त्रे. व्यापकाविति । लक्ष्मीनारायणौ,
व्यापकौ व्यापनशीलौ, अतिसहस्रेषां अदृशक-
भिदमम्बन्धात् एक तत्त्वं इत्यभिब एकद्रव्यत्वेनो-
पेक्षणावतयेति भावः, उदितौ ॥

७. पण्डर्थमंत्रेण. उभयेति ॥ उभयाधिष्ठानम् उभय-
वृत्ति उभयविषयमित्यर्थः, एकम् अभिज्ञम् ॥

गं ॥ प्रवृत्तिलक्षणो निवृत्तिलक्षणश्च जगतः स्थितिकारणम् । प्राणिनां साक्षादभ्युदयनिर्धे-
यसहेतुर्वस्स धर्मो ब्राह्मणाद्यैर्वर्णिभिराश्रमभिरनुष्ठायमानो दीर्घेण कालेन । अनुष्ठातॄणां

जागामिप्रेयते, 'मुख्यानुसृत्योर्मुख्ये कार्यमप्रत्यय' इतिन्यायात् । यद्यपि बह्वर्था गीता शक्त्याहं तद्वचने, तथापि
श्रोतॄणां मन्दां मतिमेष्ट्याल्पमेवोच्यत इति भावेनोक्तं लेशतइति । इत्थभूतलक्षणार्थतृतीयान्तात्ततिः ।
अर्थशब्देन सर्वार्थप्रहणप्रवक्तुं सर्वेषां भाष्ये चादगर्नाद्वच्येयं प्रतिज्ञेति मन्दाशङ्कानिरसायेदमुदितम् ॥
नन्वस्तु नमस्कारप्रपन्न शिष्यादिशक्षणार्थः, प्रतिज्ञा तु किमर्थं ग्रन्थे निवेदनीयाऽउच्यते, बहुभिर्न्याख्यातुभिः

रा ॥ शयशानक्रियैश्वर्याद्यनन्तगुणगणापरिमितसूरिभिरनवरताभिष्टुतचरणयुगलः,

ता॥ सिद्धत्वम् । तच्चानिच्छामम्भवे निरर्तयितुं शक्यतामानम् । तेषु त्रनिच्छायाः कदाचिदप्यभावात् स्थितेः सदातनत्वम् । इदं च परमात्मसङ्ख्यानुविधापिस्वरूपस्थितिप्रवृत्तित्वं बद्धमुक्तप्रकृतिप्राकृतनालादिष्वपि भाव्यम् । तच्च सर्वं प्रपञ्चयिष्यते । शेषता शेषवृत्तिरित्यर्थः । अशेषशेषता शयथाभिमतकारता । अत्र २ 'शग नानाविधाश्चापि धनुरायतविप्रम् । अन्यगच्छन्तं काकुत्स्थ सर्वं पुरुषविग्रहाः' ३ 'निरासशय्या-सनपादुगा' इत्यादि द्रष्टव्यम् । एतैरुक्तस्यैव हि तैर्द्वयस्य मिथः सर्वाश्रितयाऽनुसन्धानात् ४ सर्वेऽप्यस्य सर्वैर्द्वयैरुपरिणो भवेयुः । यदा स्वरूपस्थितिप्रवृत्तिभेदा एव अशेषशब्देन सगृह्यन्ते, तेषामशेषाणां परमात्मानं प्रति शेषता शेषभावः । एवमुक्तप्रकाराया ५ शेषतायामितरपरित्यागेन तदेकाकलम्बिनी प्रीतिरेव रूपं स्वरूपं स्वभायो या येषां ते अशेषशेषतैरतिरूपाः । ते च सध निन्याः । स्वरूपनित्यतस्य सर्वात्मसाधारणत्वात् मुक्तवत्कदाचिदाविर्भूतस्वरूपत्वमिह नित्यशब्देन व्युदस्यते, नित्यासमुचितजानादिगुणा इत्यर्थः । तत एव निरवगात्रे शानमस्वातन्त्र्याभिमानादिदोषात्यन्ताभावनन्तः । एषा शानस्य निरतिशयत्व परमात्मज्ञानतुल्यत्वम् । क्रियाया निरतिशयत्व स्वच्छन्दानन्तकैऽर्थात्मकत्वम् । ऐश्वर्यस्य निरतिशयत्व परमात्मनैर्द्वयौपयोगित्वेऽप्यशरीतशरीरेन्द्रियादिनियमे निर्विघातत्वम्, न तु सर्वत्रिपयत्वम्, ७ 'जगद्वापारवर्जं प्ररणादमन्निहितत्वाच्च' इति न्यायात् । अत्र निरतिशयशाननिर्यैश्वर्यादिरनन्तो गुणगणो येषामिति विग्रहः । ते च अपरिमिता ८ अनङ्गयेयाः सूर्यः १९ 'सदा पश्यन्ति सूर्यः', तद्विप्रातो विपन्यनो जाग्रन्तैः समिन्धते' इत्याद्यनुसन्धानेनाह— अनवरताभिष्टुतचरणयुगल इति । विपन्यनः निशे-

प्र पा ॥ १ यथाभिमतकारा पा

२. श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे १०९ ७. शरा इति ॥ नानाविधा मृदाशिरस्थूणाः शरीरानि विविधरुपाणां शरा आयतविग्रह महाप्रमाण धनुश्च, इति सर्वे सवाण्यानुधानि पुरुषविग्रहा अङ्गा इतिमानुषगात्रा वायुस्त्व श्रीरामस्य अन्यगच्छन्तं (महाप्रधानशाले) अन्यगच्छन् ॥

३ शीतवस्त्रे ४०. श्री निवासशय्यासनपादुकाः शुकोपधानवपातपवारणादिभिः । शरीरभेदेनैव शेषता गतैर्वधोचित शेषशरीरिते जनैः ॥ निवासति ॥ पूर्वोक्तोऽनन्त एवात्र समाख्यया मकारणया विशिष्यते । निवासशय्यासनपादुकाः शुकोपधानवर्षातपवारणादिभिः दिव्यावतनप्रभृतिष्वष्टप्रपद्यन्ते तव कैङ्कर्यप्रतिसम्बन्धि नो भगवतः शेषतां पाराधीय गतैः आश्रितैः शरीरभेदे परिगृहीतैर्भूतिविशेषैः यथोचित प्रवृत्तिनिमित्तानुगुणैः शेषशरीरिते शेषसम स्यया व्यवहृत्य, शपत्व च परा-

। त्वपाधानैरान्तःकामिति किमत्र परत्र.

४ सर्वे सर्व, सर्वेऽपि सर्वे क रा ध ड पा
५ अत्रापशपनाया पा ६ स्वभावत्वमिह पा.
७ मृदागते ४४ १७ जगद्व्यापारेति ॥ मुक्तै-
श्वर्यं प्ररम्भोक्त्ये, मुक्तसैश्वर्यं जगतो नैर्मन्त्रित्वा
दीन् व्यापारान् वजयित्वा, जगद्व्यापारस्य मुक्तस्य
नास्तत्त्वः । तत्र हेतुमाह । प्ररणात् कारणवाक्येषु
मुक्तमित्यत्र भगवन् कर्तृत्वयाऽन्वयात्, मुक्तस्य च
निरैकाच ॥ ८ अनङ्गया क. रा ध ड पा.
९ सामवेदे ३ प्र १८-अ. २ रा ४ वा
तद्विग्रहमिति ॥ विग्रहं भगवद्गुणपूर्वा भगवद्गुण
पूर्वा-नरका वा, विग्रहशब्दमिति 'आञ्जनेरमुक्त'
इत्युपागमः, विपन्यनं विनयेन स्तुतिशाला
जाग्रन्तं कदा निमापेदिति अर्थान् भयशङ्काया
जागरुका समिन्धते दीप्यन्ते, 'इन्धो दीप्यो' ॥

श॥ कामोद्भवास्त्रीयमानविज्ञानहेतुकेन अधर्मेण अभिभूयमाने धर्मे, प्रवर्धमाने चाधर्मे, जग-
तः स्थितिं परिपिपालयिषुस्त आदिकर्ता नारायणाख्यो विष्णुर्भौमस्य ब्रह्मणो ब्राह्मणत्वस्य

ज ॥ भगवद्गीताया व्याख्यातत्वाद्बोधमिदं भाष्यमित्याशङ्कानिरसनं प्रयोजनमस्याः । अन्यैः स्वपक्ष-
निक्षिप्तदृष्टिभिः स्वाभिप्रायो भगवद्गीतार्थत्वेनापेक्षितः, अहं तु गीतार्थमेव वक्ष्यामीति सूचनात् ॥

नचान यतिभङ्गो दोषः, तस्य काव्यविषयत्वात्, शास्त्रे 'यउपाधिर्लगाति साध्ये सम्बन्धविरहे

रा ॥ भोगस्थानसमुद्धानन्ताश्चर्यान्तमहाविभ्रान्तपरिमाणनित्यनिरव्याक्षरपरमज्योम
निलय , विचित्रविचित्रानन्तभोग्यभोक्तृ जगपरिपूर्णनिरव्याक्षरजगदुदयाग्निभवललयलील ,

ता॥—ये तात्पर्यातिरेकात् । नित्यत्वं प्राकृतज्योमसङ्ग्रहितम् । निरव्याक्षरं शुद्धमत्वमयत्वेन रजस्तमस्त
त्कार्यराहित्यम् । अक्षरत्वम् अक्षतोऽपि सृष्टिमहारिह । परमशब्देन परिनिर्दिष्टप्रतिपत्त्या प्राकृतज्योम
व्यवच्छेद । एतेन १ 'तदक्षरे परमे ज्योमन्' इत्यादिभूतिमूचनम् । एव नित्यविभूतियोग उक्त ॥

अथ लीलाविभूतियोगप्रतिपादनमुपेन २ 'यतो वा इमानि' इत्यादिश्रवाक्यै , ४ 'जन्माग्रम्य यत'
इति सूत्रेण च, निरूपितं त्रिजगत्सब्रह्मलक्षणयोगं दर्शयति—विप्रिधेति । शब्दस्पर्शादिरूपेण दिव्या
दिव्यादिभेदेन चान भोग्यत्रैविध्यैविध्यै । 'इमानि' इत्यादिश्रुत्या हस्तप्रसारणेन तत्त्वप्रमाणसिद्धमम
स्तकार्यप्रकारनिर्दिष्टात् त्रुट्पन्नसङ्कोचश्च भोक्त्रा ज्ञानसुखादितास्तम्येतेभूत दवादिरूपेण वैविध्यम् ,
तदव्यान्तरविधाभूतब्राह्मणादिरूपेण वैचित्र्यं च, दर्शितम् । यद्वा त्रिविधशब्द एव सागान्तरभेदं समस्त
त्रैविध्यं सङ्गति । विचित्रशब्दस्त्वाध्वर्यसत्त्वेनान्याशक्यत्वात् , ६ 'मेघोदय' इत्यारभ्य 'विष्णोर्वि
जिना प्रभवति माया' इत्यादिनात् । ज्ञानसुखादितास्तम्याभायेन परमव्याप्तिं भोक्तृत्रैविध्याभावात्
परभोग्यनैव अस्तानां नित्यसूरीणां श्वशुक्लरागश्च तत्र भोक्तृजगन्नुक्ति । भोगोपकरणभोगस्थानान्यत्रा
प्यर्थास्तद्वानि । एवविधायाश्च त्रिपदसूत्रेण विचित्रानादिचेतनमप्रसाहमूलत्वात् वैषम्यादिदोष । निरि
लशब्देन कतिपयसृष्ट्यादिनिमित्तोपादानभूतचतुर्मुखादिव्यापननम् । उदयशब्देन सद्धारकाद्वाक्सम
स्तसृष्टिसंग्रहणम् । एव त्रिपदशब्देन त्रिपदतत्त्वान्तर्यामिन्त्वादिकृतत्रिविधस्थितिसंग्रह । लयोऽपि
नित्यनैमित्तिकादिरूप । निरिलसृष्ट्यादिदिव्यन्यतमस्यैव ब्रह्मच्छणत्वे समन्यपि, उपात्तयतिरिक्तयो
क्तिमन्य कतति शङ्काव्यावतनाय सृष्ट्यादिनयोपादानम् । जगद्रतानां त्रयाणामुदयविभवलयानामे
तद्वतलीलात्वेन व्यपदेशादुपादानत्व सूचितम् । जगदाक्षरेण १ जायमानत्वादीन्यस्य लीला , १० 'बहु

प्र पा ॥ १ तैत्तिरीयापनिषद् नारा ६ १ २

२ तैत्तिरीयापनिषदि ध्रुवशब्दम् १ १ यत
इति ॥ इमानि परिदृश्यमानानि भूतानि स्वाक्षरब्रह्म
मात्मनानि यदा जायन्त, जातानि भूतानि च येन
आत्मभूतन च वीत, प्रयति नानि भूतानि यदभिन
विशन्ति लयन्त, स भवेत्कोशार, एकीकृततया प्रवेश
सवेश , यद्वा य प्रयन्तीति भाष्य , अभिनविशन्तीति
प्रलय , तद्विजिगात्सत्त्वादि व्याख्य तन् १० पु ६ भ
३ वाक्य अमाद्यस्य यत' इति सूत्रेण निरूप
य ग घ ङ पा ४ शारी १ अ १ पा २ सू

५ आश्वयरूपत्वेन मननाशक्य पा
६ मेघाग्रम्य सागरसाग्नहृतिरि शर्विमाग ह्यु
रितानि वाया । विबुद्धिबहो गतमुष्णरश्मिर्विष्णोर्वि
चिना प्रभवति माया' इत्यभियुक्तैश्चति सहस्रनाम
भाष्य (३०३ नामपाठे) भट्टारकैकतम्
७ रसनित्य पा
८ जगद्रतानामुदय क रा ग घ ङ पा
९ जायमानत्वादित्यस्य पा
१० तैत्तिरीयापनिषद् आनन्दनया ६ २ छान्दाग्य
च ६ २ ३ व्याख्यातमिदम् १ पु १ २ स

शा॥स च भगवान् ज्ञानैश्वर्यशक्तिरलज्जयतेजोभिस्सदा सपनस्त्रिगुणात्मिका वैष्णवी
स्यां माया *प्रकृतिं वर्शहृत्य अजोऽन्ययो भूतानामीश्वरो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावोऽपि
सन् स्वमायया देहानिज जात इव च लोकांनुग्रह कुर्वन् लक्ष्यते । स्वप्रयोजनाभावेऽपि

आ ॥ नष्टधर्मज्ञानमेव नृपालुमि ,

जा॥ व्याख्यानं को हेतुरित्यागङ्गय मगमारतान्तर्गतत्वाद्भगवद्गीतायास्तस्य प्रामाण्यादिभिर्दोषैः तन्
तत्त्वेत्यतीत्याशयना महामारतस्य प्रामाण्यादिक साधायतुमाह नष्टधर्मज्ञानेति ॥

पा ॥ * मूलप्रवृत्तिम्

रा॥परं ब्रह्म पुरुषोत्तमो नारायणो ब्रह्मादि स्थावरान्तमखिलं जगत्सृष्ट्वा स्वेन रूपेणावस्थितः, ता॥स्यां प्रजायेय' इति हि जगत्कारणस्य तस्य संकल्पः। सृष्टमन्विदचिद्विदिष्टस्यैवोपादनत्वात् 'बालस्यैव युवत्वादप्रिप्तातौ न स्वरूपतो विकार इति निर्विकारत्वश्रुत्यविरोधः। अवाप्तसम्पन्नकामस्य कथं नग-
द्यापार इति शङ्कां परिहरता खीलाशब्देन निमित्तत्वमपि तस्यैवेति सिद्धम्। एतेन निमित्तोपादानभेदं वदन्तो निरन्ताः। न च लोके निमित्तोपादानभेददर्शनमात्राद्विरोधः, लौकिककारणविलक्षणत्वाच्छ्रु-
तिसिद्धस्य ब्रह्मणः। अन्ततो वैशेषिकादिभिरपि धृतेश्वरगतसंगोपाविभागद्वित्वपूयत्वादिकायैषीश्वरस्यैव निमित्तत्वम् उपादानत्व च अभ्युपगतामिति न कश्चिदस्मिन्मते दोषः। तथा सृष्टिपूर्वकस्वमुखो-
त्पादनादावपि द्रष्टव्यम् ॥

एव ब्रह्मलक्षणयोगात् नारायणस्यैव परब्रह्मत्वं दर्शयन्, मद्ब्रह्मात्मादिसामान्यशब्दानां नाराय-
णाख्यविशेषपर्यवसानं च सूचयन्, २'नारायण परं ब्रह्म' इति श्रुत्यनुकारिणः ३'नारायणः परं ब्रह्म गीता-
शान्ते समीरितः' इति ४गीतार्थसमग्रश्लोकस्य प्रपञ्चनाभिह क्रियत इति च भाषयन्, उक्तैः प्रकारैः
समाख्यात्रयमस्यैव संगतमिति चोदाहरन्, उक्तेष्वप्येव वा समाख्यात्रय प्रमाणयन्, ५'परं ब्रह्म पर
धाम पवित्रं परमं भवान्' ६'प्रथितः पुरुषोत्तमः' ७'एष नारायणः श्रीमान्' इत्यमीषां कृष्णैकविपयत्व
च दर्शयन्, अभेदश्रुतीनां भेदश्रुतीनां घटकश्रुतीनां कारणशोधकोपासनश्रुतीनां च निकृष्टमर्थं संगृ-
ह्णाति—परं ब्रह्म पुरुषोत्तमो नारायण इति। सर्वसामानाधिकरण्यं सर्ववैलक्ष्यं च सर्वान्तर्या-
मित्वेनोपरन्नमिति पदत्रयाभिप्रायः। अत एव अत्र प्रपञ्चबाधभेदाभेदादिना सामानाधिकरण्यं वदन्तो
निरस्ताः। ८'एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशानः' इत्याख्य, ९'तत्र ब्रह्मा चतुर्मुखोऽजायत'
१०'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च ग्रहिणोति तस्मै' इत्याद्युक्तकरणकलेखप्रदानहितोपदेष्टव्या-
दिकमभिप्रेत्याह—ब्रह्मादि स्थावरान्तमखिलं जगत् सृष्ट्वेति। ब्रह्मसृज्यस्य त्यागपरपर्यन्तस्य जगतः
परमात्मसृज्यत्वयचनात् ब्रह्मादिकञ्चुक्तिः परमात्मा तत्तत्सृजतीति सिद्धम् ॥

प्र. पा ॥ १. दुष्पपूर्वपूर्वकस्य. पा.

२. तैत्तिरीयोपनिषदि. भार. १२ अनु ४.

नारायणेति 'मुपा सृष्टुः' इत्यादिना मोक्षेत्।

३. गीतार्थसमग्रं सं. १. ४. शास्त्रयो पा.

५. गी. १०-१२. ६. गी. १५-१८. ७. हरिवंश

विष्णुपर्वणि ५४-५०. न्यास्यात् ३-३. १-८.

८. महोपनिषदि १-१-१. एकवृत्ति ॥ सृष्टेः

प्राक्, इवै इति प्रसिद्धौ, नारायणएकपदशब्दं, गन्ध-
शानादयो नास्त्रितयः ॥

९. महोपनिषदि १-२-१. तमेति॥ तत्र हिरण्यमे-
अष्टे चतुर्मुखो ब्रह्माऽजायत ॥

१०. श्वेतश्वरोपनिषदि. ६-१८. यो ब्रह्माणमिति ॥

त ह देवमात्मसृष्टिप्रकाशं मुमुक्षुर्न शरणमहं प्रपद्ये ॥

अश्वत्थारथम् ॥ यः पूर्वं सृष्टिसृष्टेः प्राक् ब्रह्माण

चतुर्मुखं विदधाति सृजति, तस्मै ब्रह्मणे वेदान् यः

ग्रहिणोति सृष्टिप्रकारपरिधानाय उपदिशति, वै

प्रसिद्धौ, आत्मसृष्टिप्रकाशम् आत्मनां विशुद्धमनोगम्यं

तं देवं मुमुक्षुरहं शरणं प्रपद्ये उपायतयाश्रये ॥

शे॥भूतानुजिघृक्षया वैदिकं धर्मद्वयमर्जुनाय शोकमोहमहोदधौ निमग्नायोपदिदेश, गुणा-
धिकैर्गृहीतोऽनुष्ठेयमानश्च धर्मः प्रचयं गमिष्यतीति। "तद्धर्मद्वयं भगवता यथोपदिष्टं

आधिक्यमनया कुटिलिकया, पूयमातीया एव प्रामाण्यादिकं साध्यताम्, मेवम् महावाक्यप्रामाण्यान्नधिगता-
वयान्तरवाक्यप्रामाण्यादेरसंभावनाप्रस्तत्वेन साधयितुमशक्यत्वात्॥विषोक्तं—'संभावितः प्रतिज्ञाया अर्थः
साध्येत हेतुना' इति। नष्टशब्दोऽदर्शनवाची, 'जय अदर्शने' इति स्मरणात्। धर्मो निवृत्तिलक्षणः,
ज्ञानशब्देन ज्ञेयं परं तत्त्वं वासुदेवाख्यम् अपरं च प्रकृत्यादिकं लक्ष्यते ॥

रा॥ब्रह्मादिदेवमनुष्याणां ध्यानाराधनाद्यगोचरोऽपारकारुण्यसौशील्यवात्सल्यौदार्यमहोदधिः, स्वमेवरूप तत्तत्प्रजातीयसंस्थानं स्वस्वभावमजहदेव कुर्वस्तेपुनेषु लोकेष्ववनीर्यावतीर्य

ता॥अथ स्वेच्छयायतार तत्प्रयोजनं च १ वक्तुमनवतारदशाया २ तत्प्रयोजनानिर्गुत्तिं दर्शयति—स्वेनेत्यादिना अगोचर इत्यन्तेनागोचरत्वम् जयत्तत्मात् । यथोच्यते—३ 'यैर्लक्षणेक्षेता हि ईरिष्यत्-रूपधृत् । ४ तैर्लक्षणेक्षेता हि व्यक्तरूपदशा युताम्' इति । ब्रह्मादिदेवेति वचनात् ५ 'तदुपर्यपि वादरायण. समयात्' इत्यधिरूपेऽर्थित्वसामर्थ्याभ्यां समर्थितं ब्रह्मरुन्ध्रादिदेवजातीनामपि परमात्मोपासनाधिकारित्वं सूचितम् । स्वप्रयोजनाभावे न च प्रयत्नेत्यत्राह—अपारोति । स्वार्थनिरपेक्षया परदोषातिरकारिणा श्रुतया, महत्वाप्रतिबुद्धया मन्दैः सर् निस्तरलक्षणेपरसिक्तया, स्वाभाविकेन परदोषातिरकारिणा सन्धविशेषेण, पिशाचगोपालगोपिनादिभ्यः स्वात्मसमर्पणे हृतेऽपि नियतचित्तमिति भावयता महौदायेण च, प्रेरितोऽन्तरात्मीयं । अन्तर्भूषणाध्यायोक्तं विग्रह ६ 'समन्ताः शक्तयश्चैता नृप यत्र प्रतिष्ठिताः । तद्विष्णुरूपेण रूपमन्यद्वेरेमहत्' इति परमृश्य, ७ 'समन्तशक्तिरूपाणि तत्परोति जनेश्वर । देवतिर्यङ्मनुष्याख्याचेष्टयन्ति स्वलीलया' इत्युक्तप्रकरणेणावतारविग्रहस्याप्यत्राहृतपरमपदनिलयविग्रहाशान्तिशेषत्व दर्शयितुं, स्वमेव रूपम् इत्यादि उपन्यस्तम् । ९ 'नैव गर्भस्त्वमापेदे न योन्यामनस एषुः' १० 'न तस्य प्राकृता मूर्तिर्मांसमेदोस्त्वमभवा' ११ 'न भूतसप्तसंस्थानो देहोऽस्य परमात्मनः' इति चोच्यते । १२ 'अजोऽपि सन्' इत्यादि वक्ष्यमाणमनुसन्धान आह—स्वस्वभावमजहदेवेति । १३ 'यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत' १४ 'मभवामि युगे युगे' १५ इत्यादिवीप्सार्थम्, १६ 'बहूनि मे

प्र पा॥ १ वक्तुमनतारदशाया मप्रयोजननिर्गुत्तिं क
क.पा २ तत्प्रयोजनानिर्गुत्तिं ग. ग घ पा

३
४ तैर्लक्षणेक्षेता हि व्यक्तरूपधरी युवाय . पा
५ ब्रह्मसूत्रे १ ३ २५ तदिति ॥ तत् ब्रह्मोपा-
सनम् उपर्यपि द्वादशविधि सम्भवानि वादरायणो
मन्यते, तेषामधिरसामर्थ्येयस्त्वमभावात् ॥

६ श्रीविष्णुपुराण ६ ७ ७० समस्ता इति ॥
एता कार्यगता समस्ता शक्तय वय इश्वर
सर्वकारणभूत प्रतिष्ठिता, अत एव विश्वरूपैकस्यम्
उक्तविष्णुरूपविष्णुस्य अत एव महत् सर्वोत्पृष्टम् ॥

७ श्रीविष्णुपुराण ६ ७ ७१ समस्तसि ॥
समस्तशक्तियुक्तानि रूपाणि द्वावताररूपचष्टावृत्तानि
तदेव प्रकथयति, देव उपन्द्रादि, तिर्यक मत्स्वादि,
मनुष्यो रामादि, आदिशब्दात् मिश्रो नृमिह्यादि ॥

८ उक्तम् व ग ग घ पा
९. महाभारते समापर्वणि अर्थाहरणपर्वणि ६१

३२. आत्मनोऽन्तर्मा कृणु सवपा कलने गतिम् ॥ इत्यु-
त्तरार्थम् ॥ नैपशति ॥ एष कृणु गर्भस्त्वमभ
स्थितबन्धुत्वं गर्भशामिति यावत्, नाऽपेदे न
प्रापत्, अत एव न यान्यामनसत् यानिमन्बन्ध
च मालमतेत्येव । विन्तु कृणु सर्वेषां गतिं कुरुते,
स्वाधीनाश्रयिचतनायेनस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिभेदइत्यर्थः ॥

१० वायुपुराणे पूर्वखण्डे. ३४ ४० बराहपुराणे
च १४ ४१ नतमेति ॥ तस्य भगवत प्राकृता
प्रवृत्तिसम्बन्धिनी अत एव माममेदोरित्यसम्भवा मूर्ति
न, अपितु दिव्यमहलविग्रह इत्यर्थः ॥

११ भारते नभूतेति ॥ अस्य परमात्मन परमपुरु-
षस्य भूतसप्तसंस्थानं शुचिव्यादिपञ्चतत्त्वात्मकं देहो
न, अपितु 'इच्छागृहीताभिमतान्देह' इति भावः ॥

१२ गा ४ ६ १३ गो ४-७,
१४ गा ४ ८ १५ इति वीप्सार्थं क र ग घ ङ पा.
१६. गी ४ ५

श॥भगवान् धेदव्यासस्सर्वज्ञो गीतार्येस्सप्तभिः श्लोकशतैरुपनिषयन्ध ॥

तदिदं गीताशास्त्रं समस्तवेदार्थसारसंग्रहभूतं दुर्विज्ञेयार्थम् । तदर्थो विष्णुरणायनेकै-
र्विद्युत्पदपदार्थैवाभ्यवाक्यार्थेभ्योपमप्यत्यन्तविरुद्धानि सार्थत्वेन लौकिकैर्गृह्यमाणमुपल-
भ्याह विवेकतोऽर्थनिर्धारणार्थं सक्षेपतो विवरणं करिष्यामि ॥

ज॥लक्षणाया च प्रयोजनं यथा धर्मो ज्ञात्वोत्पादनीयो न तथेदम्, किंतु ज्ञानपरम्परैव तदिषयानुष्ठेये-
ति ज्ञापनम् । लोक इति सज्जो निवर्तितः । नष्टे अदर्शने गते धर्मज्ञाने यस्य तस्मिन्लोके विषये
कृपादिभिः । यद्यपि 'सृष्टिर्हि' इत्यादिना कृपेराहुचूप्रत्ययो न विहितः । तथापि व्याकरणात्परलक्ष्य-
गन्तव्यः । कलशनाची वा आलुशब्दः । कृपापूर्णकलशैरित्यर्थः । मोक्षसाधनयोर्धर्मज्ञानयोर्दर्शनात्सारे

रा॥ नैतैराधितस्तत्तदिष्टानुरूपं धर्मार्थकाममोक्षाख्यं फलं प्रयच्छन्, भूभारावतारणापदेशोनास्मदादीनामपि समाश्रयणीयत्वाद्यावतीर्योर्व्याप्तकलमनुजनयनविषयतां गतः, परावर-
ना॥ ध्येतीतानि तन्मानि' १ इत्याद्यर्थे च भावयन्नाह—तेषुतेषु लोकेष्ववतीर्योर्व्यतीतेति । २ 'स उ
श्रेयान्भवति जायमनः' ३ यस्यावताररूपाणि समर्चन्ति दिवौकसः । अपश्यन्तः पर रूपम्' इत्यादिक
स्मारयितुम् अवतीर्यावतीर्य तैस्तैराधितः इत्युक्तम् । तत्तदिष्टानुरूपम् इति वचनात् फलप्र-
दाने वैषम्यदोषः परिहृतः । ४ 'तस्मिन्प्रसवे किमिष्टास्त्यलम्प्य' इत्यादि चान्नानुसंधेयम् ॥

एवमवतारसामान्यं तत्प्रयोजनं च दर्शितम् । अथ तद्विशेषं प्रस्तुतान्वितं दर्शयति—भूभारा-
वतारणेत्यादिना । ५ भूभारावतारणं व्याजमात्रम् । सर्वसमाश्रयणीयत्वं तु साक्षादुद्देश्यम् । दुष्कृदि-
नाशस्य साधुपरित्राणाख्यमहाप्रयोजनानुपपन्निकत्वात् ६ भूभारावतारणापदेशेन इत्युक्तम् । अस्मदा-
दीनामपि अयोगिनामित्यर्थः । समाश्रयणोपत्वं विवृणोति—सकलेति । ७ यत्र देवा न मुनयो न
चाह न च शक्रः । जानन्ति परमेशस्य तद्विष्णोः परम पदम्' इत्यादिप्रतिपादितप्रकारेण महायो-
गिनां परिशुद्धेन मनसापि दुर्गतरः सौलभ्यातिरेकात् ८ मनुष्याणां तत्राप्यागोपालमयधीरितविहृदाविहृद-
९ विभागानां मांसवक्षुषा ग्राह्योऽभूदिति भावः । एवमवतारणयनविषयत्वयोर्न केवलमाराध्यत्वमेव
प्रयोजनम्, किन्तु तदनुभवोऽपीत्यभिप्रायेणाह—परावरेति । पराः उपासनममर्था ब्रह्मरुद्रमीप्सा-
कूरादयः । अवरास्तु आभीरप्रभृतयः । निखिलजन इति स्त्रीपुमादिविभागोऽपि नास्तीत्यभि-
प्रेतम्, १० 'पुसां दृष्टिचिन्तापहारिणम्' इतिवत् । दिव्यचेष्टितानि नवनीवनटनादीनि । एव विशेष-

प्र. पा ॥ १. इत्यादिश्लोकार्थम्. पा.

२. यजुषि-३ अष्टक-६. प्रश्न-१ अनु-३.
न इति ॥ उ इत्यवधारणे । म. परमपुरुष
जायमानः अवतरन् मन् भेदात्नेव, भवति,
जन्मनः कर्मकृतात्वे स्वभावपरिणामादिदोषः स्यात्,
इच्छागृहीताभिमतोरेदेहस्य भगवतो जायमानस्याप्यो-
ज्ज्वल्यन्वेति भावः ॥

३. वि. पु. १-१९-८०. यस्योत ॥ नमस्तस्यै
परात्मन इति चतुर्थः पादः ।

४. वि. पु. १-१७-९१. तस्मिन्निति ॥ धर्मार्थ-
कामैरमवकाशैः । समाश्रिताङ्गनरोरनन्तात्रिस्त्रिंशद्व्यं
मुक्तिफलप्रदानः ॥ सर्वत्र सन्निहितात् ब्रह्मकल्पतरुमो-
क्षफललाभो निरसंशयः ॥

५. भूभारावतारण. क. ख. ग. घ. ङ. पा

६. भूभारावतारणा क. ख. ग. घ. ङ. पा.

७. वि. पु. १९-५५. यत्राति ॥ ब्रह्मवाक्यमिदम् ॥

८. मानुषाणां. क. ख. ग. घ. ङ. पा.

९. विभागो माम्, क. ख. ग. घ. ङ. पा.

१०. श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे ३-२९ पुसामिति ॥

रूपीदावेगुणैरिति शिष्टम् । १५ विप्रहः औशयम्
अनुभविन्भूयोऽनुभवदानम्, 'य आत्मश बलदाः'
इति श्रुतः । गुणवते सदाऽनुमन्धीयत इति गुणः, तेन
सदाऽनुमन्धीयमाने सौशय्यमुच्यते, अहो ! महान-
यमरमादृशेषु भुद्रेत्वप्यतिसंधेयेन वनैत इति सर्वदा-
नुमन्थायमानत्वात्, पुमामिति कठिनचित्तानामपि,
किमुत स्वाणामिति भावः । यदा पुद्गाभेन स्त्रीपुं-
साधारणमात्ममात्रमुच्यते 'पुमानेको व्यवस्थितः'
इति आविष्णुपुराणप्रयोगात्, तेन मुरनरतिष्ठादि-
भेदभित्ताना स्त्रीपुंस्त्वगुणभेदभित्ताना च संशेषा

श ॥ तस्यास्य शास्त्रस्य संक्षेपतः प्रयोजनं परं निःश्रेयसं सहेतुकस्य संसारस्यात्यन्तो-
परमलक्षणम् । तच्च सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकादात्मज्ञाननिष्कारुपाद्धमोद्भवति । तथेममेव
गीतार्थं धर्ममुद्दिश्य भगवतैवोक्तम्—'स हि धर्मस्सुपथातो ब्रह्मणः पदवेदने' इत्यनु-

आ ॥ ब्रह्मरुद्रेन्द्रादिभिरर्चितो ज्ञानप्रदर्शनाय भगवान्,

ज॥ हृदयमानान् मन्त्रनानवलोक्य उत्पन्नहृषिति यावत् । अन्यपदार्थानां देवानां ब्रह्मरुद्रेन्द्राभिरिति
यदिशेषणम्, तत्प्रसिद्धप्रमावानामपि भगवदतिरेकामशक्यमिदं कार्यमिति शङ्क्यार्थम् । ज्ञानपदेन धर्मोऽ-

रा॥ निखिलजनमनोनयनहारिदिव्यचेष्टितानि कुर्वन्, पूतनाशकट्यमलाजुनारिप्रलम्बधेनु-
कफालियकेशिकुचलयापीडत्राणूरमुष्टिक * तोसलर्कसादीन्निहत्य अनवधिकदयासौहार्दा-
नुरागगर्भावलोकनालापामृतैर्विश्वमाप्याययन्, निरतिशयसौन्दर्यसौशील्यादिगुणगणा-
विष्कारेणातूरमालाकारादीन् परममागवतान् कृत्वा, पाण्डुतनययुद्धप्रोत्साहनव्याजेन

ता॥ गदय साधुपरित्राणप्रकारविशेषतयाभिहितम्। अथ साधुपरित्राणानुपदिष्टं दुष्टद्विनाशनप्रकारं प्रपञ्च-
यति—पूतनेति। भगवतो बलमद्रस्याप्येतदङ्गरूपत्वात् प्रलम्बमुष्टिकादिहननमप्येतत्कर्तुं तयोपात्तम्।
पुनः साधुपरित्राणान्तर्गता भोग्यता दर्शयति—अनवधिकेति। प्रियतमस्वरूपदर्शनं धारकम्;
तथेष्टिनदर्शनं पोषकम्; तेन महालापादिः भोगप्रसारः, इति नयननिपत्यत्रचेष्टिनालोचनादिविभाग-
निर्देशाभिप्रायः। दया स्थायैरिरेणा परदुःखनिपकरणेच्छा, सौहार्दं रितैपित्वम्; अनुरागः प्रीतिः।
एवं साधुपरित्राणं तदौपधिकं दुष्टद्विनाशनं चोक्तम्। अथ धर्मसंस्थापनम् आराध्यस्वरूपप्रदर्शनेन
देशकालविप्रवृष्टानामपि परम्परयानुग्राहनेणोपदेशेन च दर्शयति—निरतिशयेत्यादिना वाक्यशेषेण।
एतच्चारित २ 'परित्राणाय' इति श्लोके व्याख्यास्यते। तत्र हि साधूना लक्षणस्वभावादिन्मुक्त्यान्तर
मेवमुक्तम्—'मत्स्वरूपचेष्टितावलोकनालापादिदानेन तेषां परित्राणाय, तदिदं परिताना विनाशाय च
धीनस्य वैदिकस्य धर्मस्य मदाराधनरूपस्य आराध्यस्वरूपप्रदर्शनेन स्थापनाय च, देवमनुष्यादिरूपेण
युगे युगे सभार्यामि 'इति। उपदेशतो धर्मस्थापनं व्यासादिमुनैरुपायि कर्तुं शक्यम्। आराध्याभार-
प्रदर्शनेन स्थापनं तु स्वैर्वाचन्यवर्तव्यमिति भावः। बाह्यान्तररूपेण द्वाहागुणवर्गद्वयप्रदर्शनतया
सौन्दर्यसौशील्ययोर्ग्रहणम्। परममागवतान् कृत्वेति भगवद्भक्तिरूपपरधर्मनिष्ठान् कृत्वेत्यर्थः॥

एष प्राचीनमगवद्यारितस्य श्रीमद्वीताथोपदेशेन संगतिः प्रदर्शिता। पाण्डुतनययुद्धप्रोत्सा-
हनव्याजेन इति तु भारतकथासंगतिः। अत्र व्याजशब्देन 'अस्थानक्षेत्रमाह्वयधर्माधर्मविधायुलम्।
पार्थं प्रपन्नमुद्दिश्य शास्त्रान्तरणं कृतम्' इत्यत्र 'उद्दिश्य' इति पदस्याभिप्रायो निवृत्तः। 'परम-
पुरुषार्थ' इत्यादिना शास्त्रस्य परमप्रयोजनाभिधानम्। तेनात्र ८ भूमविद्यायामिहात्मानुभयोक्ति
रप्यैश्वर्योक्तिवद्भगवदनुभवापेक्षया ९ निवृष्टपर्वज्ञापनायेति सूचितम्। मोक्षसाधनतया इति साध्य
साधनभावनिर्देशेन ससार्वात्मन एव नित्यमुक्तिं वदन्तो निराकृताः। वेदान्तोदित वेदान्तनिहितम्,
न तु वेदान्तोत्पादितमित्यर्थः। एतेन अविधेयज्ञानवादिनो निरस्ताः। वेदान्तोदितस्यार्थस्योपबृंहण-

प्र पा॥ इष्टिचित्तापहरउक्त। १३५यति रामविरहे स्थावर
जङ्गमवस्तुमात्रं परिभ्रानमिति। यदा पुनरामपरिराम
पश्यता रत्नाभूत्वाहमनुभवेयमिच्छामिनामि भवति,
यथाऽऽहुः "प्राज्ञात्वा पञ्चपत्राद्यां स्थावराणां जघन
धनम्। या स्त्रियो दृष्टव्यस्या पुम्भाव मनमा
ययु' इति॥ * कोसलति. पा.

१. सन्दर्श. क रा घ पा.

२ गी ४-अ ८ श्लो

३ व्याख्यास्यति क ग. व. ड पा.

४ उपदेशेन पा ५ नापि शक्यम्. पा.

५ य इव गुणवर्गनिर्देशनतया. पा.

६ गाताभेदद्वय ५-श्लो

८ भूमविद्यायामिहात्मा. पा.

९ निवृष्टपुरुषादेव, निवृष्टपर्वेव. पा.

शांगीतासु। तत्रैव चोक्तम्—'नैव धर्मी न चाधर्मी न चैव हि शुभाशुभी। यस्यादेकास्तेन
आ ॥ व्यासोऽद्यततार ॥ ततश्चेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारसाधनादर्शनाद्देदार्यज्ञानाच्च संसारे
जा॥ न्युपलक्ष्यते। समग्रधत्वनिरासाय स्वशब्देनाग्रहणम्, एतच्च पूर्वोक्तोत्तरेण च संन्यते, ज्ञानप्रदर्शना-
यार्थितो ज्ञानप्रदर्शनायावत्ततारेति भगवान् समग्रज्ञानैश्वर्यवैराग्यादिगुणसंपन्नो नारायणो व्यासस्तो
णावततारेत्यर्थः। ततः किं प्रकृत इत्यत्र आह—ततश्चेति ॥ तस्माद्धर्मज्ञानप्रदर्शनार्थमवतीर्णत्वादेव,

रा॥ परमपुरुषार्थलक्षणमोक्षसाधनतया वेदान्तोदितं स्वविषयं ज्ञानकर्मानुगृहीतं भक्तियोग-
मवतारयामास। तत्र पाण्डवानां कुरुणां च युद्धे प्रारब्धे स भगवान् पुरुषोत्तमः सर्वेश्वरः-

ता॥ मत्र क्रियत इति भावः। १ स्वविषयमिति—भो शार्ङ्गोपासनवाक्यानामनन्यपरतया साक्षात्परमपुरु-
षाराधनविषयत्वमेव। अर्थशिरःप्रतर्दनविधादिषु २ रुन्देन्द्रादिभिः स्वस्य मुमुक्षुपास्यत्वश्च वचनेऽपि रुन्दे-
न्द्राद्यन्तर्गामिभूतः परमात्मैवोपास्य इति ४ 'शास्त्रदृष्ट्या तृपदेशो वामदेववत्' इति सूत्रकारैरेव प्रति-
पादितमिति भावः। एतेन वेदान्तोदितमाहात्म्यवादिनो भगवतः ५ 'स्वगुणाधिक्रियादोषो नात्र
भूतार्थशस्त्रिनः' इति सूचितम्। स्वविषयम् इति भक्तियोगस्य सिद्धरूपरमप्रतिपाद्यानुग्रह्यत्वं
दर्शितम्। ६ प्रधानविधेयाशानिष्कर्षाय भक्तियोगम् इत्युक्तम्। ज्ञानकर्मानुगृहीतत्वं ज्ञानकर्मसाध्य-
त्वम्। ७ एतेन मनुष्यादिपक्षा निरस्ताः। वैराग्यस्य ८ सप्रदक्ष्णोके ९ धृगुक्तस्यापि निश्चाद्यनुग्रहप्रति-
त्वादिहानुक्तिः। एवमुपायोपेयात्मकमुभयमपि शास्त्रप्रतिपाद्यमिति संग्रहश्लोकात्पर्यमुक्तं भवति।
मोक्षसाधनतया वेदान्तोदितं भक्तियोगम् इति वचनान् उपासनस्यार्वाचीनब्रह्मप्राप्त्यादिसाधनत्वं
वाक्यार्थज्ञानमात्रस्य मोक्षसाधनत्वं च वदन्तः प्रत्युक्ताः। ज्ञानध्यानादिसामान्यवचसां भक्तिरूपविशेषे
पर्यवसानमिति च भावः। एतच्चार्णविलमुत्तरत्र व्यक्तं भविष्यति ॥

एवं शास्त्रं संगमथ्य, शास्त्रोपोद्धातं संगमयितुं पाण्डुतनय इत्यादिना सूचित १ पूर्ववृत्ता-
न्तं प्रकटयन्, सारथित्वेनावस्थायाचार्यकृत्यकरणे १० प्रतारकत्वद्वया च वारयति—तत्रैति। तत्र
प्रथमे भक्तियोगमवतारयितुमेवं चकारेत्यर्थः; यद्वा तत्र युद्धे प्रारब्धे इत्यन्यथः; भक्तियोगावतरण-
व्याजभूतप्रेक्षाहनविषयभूते ११ युद्धे प्रारब्धे इत्यर्थः। भगवतोऽवतारदशायामपि पूर्णत्वस्वाच्छन्द्या-
दिकं वात्सल्यादिमूलसारख्याद्यप्युक्तकर्मानुष्ठानस्य गुणरूपत्वादिकं च प्रदर्शयितुं स भगवान् इत्याद्य-
क्तम्। स भगवान् पुरुषोत्तमः सर्वेश्वरेश्वरः इति चतुर्भिः पदैः स्वरूपगुणवैलक्षण्यविभूत्यादिप्रतिपा-

प्र. पा॥ १. वेदान्तोदितं स्वविषय, क. र. ग. घ. पा.

२. रुद्रादिभिः. पा. ३. वचनमन्त्रेऽपि. पा.

४. ब्रह्मसूत्रे. अ. १. पा. अधि. ११ सू.

३१. शास्त्रदृष्टयेति ॥ मन्त्रातर्जवभावेनेन्द्रेण 'मामेव
विजानीहि' 'मामुपास्य' इत्युपास्यस्य ब्रह्मणः स्वात्म-
त्वेनोपदेशादयं न प्रमाणान्तरप्राप्तत्वात्मावलोकन-
कृतः; अपि तु शास्त्रेण स्वात्मवृद्धिद्वयः; बापदेववत्—
यथा नाम वामदेवः परस्य ब्रह्मणः सर्वान्तरात्मत्वं,
सर्वस्य च तच्छरीरत्वं, शरीरवाचिना च शब्दाना

शरीरिणि पर्यवतारं पश्यन् 'अहम्' इति
स्वात्मशरीरकं परं तथा निर्दिश्य तत्सामानाधिकर-
ण्येन मनुष्यादीन् व्यपदिशति 'तद्धेतुत्वं पश्यन्नुपि-
नोयदेवः प्रतिपेदे अहं मनुजमहं सूर्यश्चाहं कर्मावानु-
शिरसि निष' इत्यादिना ॥

५. काव्यादयं प्रथमपरिच्छेदे.

६. विधेयाशानिष्कर्षाय. पा. ७. तदममु. पा.

८. गी. म. १-४०.

९ पूर्ववृत्त. पा. १० प्रतारकत्वद्वयानिवारयति. पा.

११. युद्धे वा भगव. पा.

शालीनस्तूर्ण्णां किञ्चिदचिन्तयन् 'ज्ञानं संन्यासलक्षणम्' इति च। इहापि च अन्ते उक्त-
मनुनाय—'सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं यज' इति। अभ्युदयार्थोऽपि प्रवृत्ति-
लक्षणो धर्मो धर्मानाधर्मांश्चोद्दिश्य विहितः। स देवादिस्थानप्राप्तिहेतुरपि सन्मार्गारपण-
आ ॥ हिन्दुमानानां वेदानधिकाङ्गिणां ख्रीष्टादार्दीनां च धर्मज्ञानद्वारा मोक्षो भवेदिति
कृपालुः सर्ववेदार्थोपशृङ्खितं नदनुक्तकेयलेश्वरज्ञानदृष्टार्थयुक्तां च सर्वप्राणिनामव-
गाह्यानवगाह्यरूपां केयलमगवत्स्वरूपपरां पराशरार्थं महाभारतसंहितामचीकृपत् ॥

ज॥ अवतारानन्तरमेव या विजातीयव्यापारव्यवधानमन्तरेणेति यावत्। धर्मज्ञानप्रदर्शनाय महाभारत-
संहितां महाभारताख्यं शास्त्रम् अचीकृपत् समाधत्तवान्; व्यास इति सम्बन्धः ॥

रा ॥ श्वरो जगदुपपत्तिमर्त्यं आश्रितवात्सल्यत्रिवशः पार्थ रथिनमात्मानं च सारथिं सर्लोकसाक्षिकं चकार । एव ज्ञात्वापि सर्गोन्मनान्धो धृतराष्ट्रः सुयोधनत्रिजययुभुत्सया सञ्जयं पप्रच्छ ॥

ता॥ दनेन परत्वसंग्रहः । सर्वेश्वर इत्यनेन 'सर्वेश्वर कृष्ण' इत्यादिप्रचनोक्तं स्वाच्छन्त्रं जगत्सुदुग्धित्वं च शक्तिम् । जगदुपपत्तिमर्त्यं आश्रितवात्सल्यत्रिवशः इति मौल्यमग्रहः । अविप्रलम्भत्वं चानेन व्यञ्जितम् २ 'जगतामुपपत्तयः', ३ 'जगदुपपत्तिमर्त्यं को विवेकु समर्थ' इत्यादिभूमिहस्मारितम् । जगदुपपत्तिमर्त्येऽप्युत्पन्नचरितं परित्यज्य निवृत्त्यारम्भादिकृत्य धर्ममर्थं वृत्ते दत्तयोक्तम्—आश्रितवात्सल्यत्रिवशः इति । पार्थ रथिनमात्मानं च सारथिमिति—अपश्य पार्थ मुत्पन्नकृत्य स्वयमेवावस्थाय आत्मानमुत्पन्नं निवृत्त्यर्थं चरति भावः । पार्थशब्देन पञ्चात्मन्योपधिर्लौकिकसम्यग्दर्शितोऽपि सूचितः, पितृष्वमा हि इया भगवतः । सर्लोकसाक्षिकमिति—न चातौ निवृत्त्यर्थं सापत्न्यं रहस्यं कृतवान्, अत इदमपि आश्रितवात्सल्यस्य नैरेष्यस्य अर्थापह्णान्न सभयस्य च लिङ्गमिति भावः । यद्वा सत्रया ६ स्वसमाभयणेन पुरुषार्थलाभाय स्वस्य शास्त्रैः समधिगम्य माश्रितपारतन्त्र्यं सर्लोकप्रत्यक्षं चरति भावः ॥

७ अथ ८ 'रा जीलरूप' इत्यादिप्रमेगानन्यमाधारणशीलरूपचरितपरमसत्त्वप्रपञ्चान्द्रदेवता-पारमार्थ्येदिशान्तनसञ्जयादिवचनैरप्यामुपपत्तीनां यथातदुपगन्तुमशक्यता प्रदर्शयन्, गीतोपनिषत्प्रस्तावनार्थं प्रथमश्लोकमन्तरारयति—एवमिति श्रियं पतिरित्यादिना पूजात्प्रकारेणैव । सर्गोन्मनेति—न केवलं चतुषां, परेण च रितमन्तता मनसापीत्यर्थः । एवमिधमास्थं सुयोधनत्रिजयमिलापेण ९ प्रश्ने हेतुः । १० अत्र 'मामरा' इति प्रथमोऽस्यां ममकारेण, ११ 'यत्र योगेश्वर' इत्यादिप्रतिपत्तिप्रतिपत्त्या च, सूचितं प्रप्रभिप्रायं दर्शयितुं सुयोधन इत्यादिमुक्तम् । सञ्जयमिति—

प्र पा॥ सर्वेश्वर कृष्ण प्राच्यत वदि पाण्डवः । तथापि स्व-पमनाक्त भूताथ कतमा स्तुति ॥

सर्वेश्वरानि ॥ सर्वेश्वराणां मन्त्राद्वादीनामोश्वर कृष्ण पणितैस्तत्त्वज्ञे प्राच्यत वदि प्रकषेण यदि परिभाष्यते, तथापि स्व-पमनाक्त स्यात् । भूतार्थं मन्त्रेऽर्थे स्तुति कतमा न वार्तामर्थः, 'स्वात्र नाम विमामनीत क्वयो वद्यदीया गुणान यत्र त्वमताऽधिरोष्य कणित' इत्युत्तरिति भावः ॥

२ वि पु ६ अ ७ अ ७२ स्था जगतामुपपत्तयः न मा कर्मनिमित्तता । एषा तस्याप्रमयस्य व्याधि-व या हताभिवा ॥ इति॥ 'समस्तशक्तिरूपाणि तत्त्वरोनि चने श्वरः । देवतियज्ञतुल्या दिशद्यति स्वत्वात्त्या, इत्युक्तं समथयन जगतामिति ॥ कर्मनिमित्तता तावा हि

एषा परि च ना सप्रतिगता २ मा तु कर्मनिमित्तता न भवति अत व्यापिनी अपरिचिन्ता न याहतामिहा २ । अतस्मा एषा स्वतन्त्रस्याप्रमेयस्येश्वरस्य लैवत्यर्थः ।

३ वि पु, ५ अ ३० अ ८० स्था जगदुपपत्ताति। पारितातापहारप्रकरण भगवता कृष्णेन पराजितस्य त्वस्य वाक्यमिदम् । 'नान्यभुवनमृतिमूर्तिररपाक्षमूमा विन्तिमवल्लवेषावन वस्य नान्ये । नममद्वतमाश शाश्वतं स्वेच्छयेन जगदुपपत्तिमर्त्यं को विवेकु समर्थ ॥ इति॥

४ कुत इत्यत्रो पा १ नात्त योपधिर्ममवक्ष्य पा ६ समाश्रयणन पा ७ तत्रेव पा ८ स्थात्ररले १५ ओ १ प्रश्नहेतु, श्रीनिहेतु । पा १० मामरा इति पा ११ पा १८ ७८

ज ॥ धर्मादिज्ञानमपुरुषार्थं यत्र शास्त्रप्रयोजनमभिप्रेतवानित्यत उक्तं धर्मज्ञानलक्षणया द्वारा सञ्जनानां मोक्षो भवेदिति अभिप्रायेणेति । अत्र ज्ञानाच्छेदं मुख्यार्थं एव । धर्मज्ञानमार्गे भगवतः प्रियोजनमित्यत उक्तं कृपालुरिति । समारं स्वाभाविने मोक्षार्थं प्रयत्नं सातीयकाभ्यापनयनार्थप्रयत्नस्य इत्यत उक्तम् । इष्टानिष्टप्रतिपरिहारसाधनादर्शनात्ससारं हि द्रियमानानामिति ।

धृतराष्ट्र उवाच—

धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ।

मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत सञ्जय ? ॥

सञ्जय उवाच—

दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा ।

आचार्यमुपसङ्गम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥

पश्यैतां पाण्डुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूम् ।

व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ॥

अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि ।

युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥

ता॥ व्यासप्रसादलब्धसकलभारतसमरवृत्तान्तसाक्षात्कारं 'शुद्धभावं गतो भक्त्या शास्त्राद्भेदि जनार्दनम्' इत्यादिवादिनम् ; एवं यथार्थदर्शित्वयथादृष्टार्थवादित्वाभ्यामासतमतया निर्णीतमिति भावः । पप्रच्छ, समरवृत्तान्तमिति शेषः ॥

धर्मक्षेत्रे—धर्मस्य स्थानभूते समराध्यरसमुन्निते इति भावः । कुरुक्षेत्रे पाण्डवधार्तराष्ट्राणां स्वकूटस्थानामोपश्रितत्वेन बहुमानविषय इति भावः । युयुत्सवः समवेताः मिथः प्रत्यनीकरूपेण व्यूढा इत्यर्थः । च, एव, इत्यव्ययद्वयमनतिरिक्तार्थम् ; यद्वा समस्तभूमण्डलवर्तिनां राक्षस तत्र समाहारेऽपि तादर्थ्याद्भेदयमेव तथाभूदित्येवकाराभिप्रायः । अकुर्वन्त इत्यात्मनेपदेन कर्मभिप्रायक्रियाफलविषयेण स्वार्थतोक्ता ॥

प्र.पा॥ १. जाते-उद्योगपर्वणि. ६८-५ शुद्धभावमिति॥ धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयवाक्यमिदम् । माया न मेव भद्र ते न वृथा धर्ममाचरे । इति पूर्वार्थम्॥ नायामिति॥ माया न मेवे न ब्रह्मैवमयाकरोमि । राक्षोऽपकर्ममात्मन उरुर्कर्म चाभिहितं भत्वा प्राह भद्रं त इति । न

वृथा धर्ममाचरे नाहं कदापि छलधर्माननुतिष्ठामि । शुद्धभावं गतः मनोवाक्कायैरनभ्योऽस्मि । भक्त्या शास्त्राद्भेदि जनार्दनं भक्तिसङ्कलनेन शास्त्रेणतं विजानामि । स्वयत्नेन ज्ञानतां सन्तु स दुर्धनः ॥

ज॥ मोक्षस्य पुरुषार्थासमर्थनार्थं वादिविप्रतिषेधस्तत्स्वरूपनिर्धारणार्थं च इष्टेत्याद्युक्तम् । आत्यन्तिकेति-चोपस्कृतव्यम् । साधनं च धर्मज्ञानरूपम् । ननु वेदानामुद्धृतत्वात्त एव धर्मादिप्रतीतिसम्भवात्किं भारतनिर्माणेनेत्यत उक्तं सर्ववेदार्थेति । अनेन वेदाधिकारिणा त्रैवर्णिकानां पुत्रा वेदार्थज्ञानोपायो भारतमिति सूचयति । वेदानधिकारिणां वेदतुल्यत्वाच्च तन्निर्माणं युक्तमित्याशयवानाह वेदेति ॥ तदनेन परमातिमूलत्वान्महाभारतस्य प्रामाण्यम् ॥

धर्मः परमपरं च तत्त्वं विषयः । तज्ज्ञानं चावान्तरूपयोजनम्, मोक्षः परमम् । मज्जनाश्चाधिकारिण इत्युक्तं भवति । नृधर्मैत्यादिना बहुशो विषयप्रयोजनानाभिधानेन तयोरनन्यलभ्यत्वं सूचयति । यदभावात्तानां सत्कारक्षेत्रः, यदर्थं देवतानां प्रार्थनम्, यदर्थं भगवतोऽवतारः, नद्भारतनिर्माणेनैव पर्यवसितमिति॥ एतेनैतदपि प्रत्युक्तम्, यदाह भास्करः—'शास्त्रप्रयोजनाभिधाने प्रस्तुतेऽवतारप्रयोजनाभिधानमसंगतम्' इति । सरुरः कृष्णायतारपुरस्कारेण गीतायाः संगतिमाह । तदतिक्रमेण व्यासावतारपुरस्कारे को हेतुरिति चेत् ; कृष्णस्य बलकार्यत्वेन ज्ञानोपदेशस्य प्रासङ्गिकत्वम्, व्यासस्य ज्ञानकार्यत्वेन प्राधान्यमिति ॥

धृष्टकेतुश्चेकितानः काशीराजश्च वीर्यवान् ।	
पुरुजित्कुन्तिभोजश्च गैव्यश्च नरपुङ्गवः ॥	५
युधामन्युश्च विक्रान्त उत्तमौजाश्च वीर्यवान् ।	
सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्व एव महारथाः ॥	६
अस्माकं तु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तम ।	
नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्यं तान्ब्रवीमि ते ॥	७
भवान्भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिञ्जयः ।	
अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिस्तथैव च ॥ ॥	८
अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः ।	
नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥	९
अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् ।	
पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितम् ॥	१०
अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः ।	
भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्व एव हि ॥	११

रा॥दुर्योधनः स्वयमेव भीमाभिरक्षितं पाण्डवानां बलम् आत्मीयं च भीष्माभिरक्षितं बलं मयलोक्त्य, आत्मविजये तस्य बलस्य पर्याप्तताम् आत्मीयस्य बलस्य तद्विजये चापर्याप्ततामाचार्याय निवेद्य, अन्तर्विषण्णोऽभवत् ।

ता॥एव दुर्योधनगिजयमुत्सवा कृतस्य प्रश्नस्य 'यत्र योगेश्वरः' इति साक्षादुत्तरं दध्यन्, तत्प्रत्यायनार्थमखिलमग्रान्तरवृत्तमपि सञ्जय उवाच—दृष्टेति । पाण्डवानीकं व्यूढं दृष्ट्वा इति दुर्योधनस्य ईर्ष्यभ्रशब्देन । तदधीनो धैर्यभ्रशब्दोऽनस्माविशेषं नृपत्रेण गूह्यते । दृष्ट्वेत्यादेरनुनादयस्त्वन्त स्याद्व्यक्ताशं व्यञ्जयति—दुर्योधन इत्यादिना अकथयदित्यन्तेन । मशार्थं सम्यग्ज्ञानार्थम् ; सज्ञया परिसंख्यानार्थं वा । तत्र अन्तर्विषण्णोऽभवत् इत्यन्तेन भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्वे एव हि इत्येतदन्तं व्याख्यातम् । अपर्याप्तम् इति श्लोत्रस्यापमर्षः—तत् तस्मात् ; अस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितमपर्याप्तं परवलनिजयाय नालम्, इदं त्वेतेषां पाण्डवानां बलं भीमाभिरक्षितं पर्याप्तममद्बलनिजयायालम्—इति । मन्विदमनुपपन्नं तद्बलमिति सामानाधिकरण्यप्रतीतिभङ्गायोगात् ; पूर्वत्र च परवलस्वबलयोः सामर्थ्यासामर्थ्यहेतूपन्यासामात्रात् । न च भीष्मद्रोणादिरक्षितं स्वबलमयमप्र-पा॥ १. गी. अ. १८. श्लो. ७८. | २. वृत्तान्तम. पा. ३. धैर्यभ्रशब्देनमुक्त्वा तदभा.पा.

जा॥ वेदादिसंज्ञादेनापि भारतस्य प्रामाण्यनिश्चय इत्याशयेनाह सर्वेति॥ नैतावता वेदादिसमं भारतं तदनुत्तार्यस्यापि प्रतिपादनेन ततोऽधिसमिति भावेनाह तदिति । तर्हि निर्मूलत्वेनाप्रामाण्यं प्रसज्यत इत्यत उक्तम् ईश्वरेति ॥ ज्ञानदृष्टो ज्ञानविपयीकृतः । मार्गशस्य ज्ञेय इति स्फुरणार्थं स्वेत्यनुक्त्वा ईश्वरेत्युक्तम् । ईश्वरज्ञानस्य कुतः प्रामाण्यमित्यत उक्तं केचलेति । इन्द्रियाद्यनपेक्षम्, अनेन सत्त्वप्यन्येषु ग्रन्थेषु किमेतद्व्याख्यानेनेति परिहृतम् । ननु नष्टधर्मत्वादिना मन्दान् प्रतीदं निर्मितमिति सूचितम् ।

ता॥समर्थं मन्यते।प्रवक्ष्यामि।मेष हि भीष्मद्रोणादौना वधः सोपाधिकः। १‘न भेतव्यं महाराज’इत्यादिषु च वदुःशः स्ववत्त्वमैव सामर्थ्यं दुर्योधनेनोपन्यस्तम् । न चेदानीं तद्विपरीतप्रतीतिं कारणमस्ति। द्वितीय-
दिवसारम्भे च दुर्योधन एव वक्ष्यति—२‘अपर्याप्तं तदस्माकं बलं पार्थाभिप्रायतम्। पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं पार्थिवमत्तमाः’ इति । तत्र चास्माकमपराजितमित्येवान्वयः ; न पुनरस्माकं बलमिति । ततोऽत्रापि तथैव वचनव्याक्तिरुचिता । तस्मात् पाठभेदेन व्यवहितान्वयेन वाक्यभेदेन पदार्थभेदेन वा योजना न्यान् । तत्र भीमभीष्मव्ययोरपि पर्याप्तापाठभेदः । तथा च भीमाभिरक्षितं तद्बलमस्माकमपराजित-
मित्यन्यथेव मामानाधिकरणम्, तदिति विप्रकृष्टनिर्देशस्वारस्यम्, दुर्योधनाभिप्रायाविरोधश्च, सिध्य-
ति । व्यवहितान्वयेऽप्ययमेवार्थः । द्विधा च व्यवहितान्वयोऽत्र शक्यः । भीमाभिरक्षितभीष्माभि-
रक्षितयोरपि पर्याप्तादेकः । अपर्याप्तं तत्, पर्याप्तं त्विदम्, इत्यनयोरपि पर्याप्ताद्वितीयः । अपर्याप्तं च न्याय-
तु व्यवधानमात्रं सहाते । ४वाक्यभेदेऽप्येवं योजना—अपर्याप्तं तदित्येका प्रतिज्ञा ; पर्याप्तं त्विदमिति द्वितीया । अत्र को हेतुरिति दाड्याया हेतुपरं वाक्यद्वयम् ; अस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम्, एतेषां बलं भीमाभिरक्षितमिति । अस्मद्बलस्य प्रवृत्ताधिष्ठितत्वात् परबलस्य च दुर्येलाधिष्ठितत्वादित्यर्थः । पदार्थभेदे त्वेवं ५योजना—पर्याप्तं पर्यापनं समापनम् ; पर्याप्तमिति कर्तरि कः, नाशनममर्थमित्यर्थः ; अपर्याप्तं नाशनासमर्थमित्यर्थः । भीष्माभिरक्षितमस्माकं बलं तत् अपर्याप्तं नाशयितुं न शक्नोति । तत् इति अत्र पाण्डवबलं कर्तृत्वा निर्दिश्यते ; इदम् इति च स्ववत् परबलपर्यापनकर्तृत्वा । निष्ठायोगात् न कर्मणि पर्याप्तमिति । यदा अपर्याप्तमपरिमितमित्यर्थः ; पर्याप्तं परिमितमित्यर्थः ; स्ववत्त्वमैकादशाधोहि-
णीयुक्तत्वात्, परबलस्य समाधोहिणीयुक्तत्वाच्च । सर्वथा तावन्न स्ववत्त्वदोर्वलं परबलप्राप्त्यर्थं च युद्धारम्भे दुर्योधनः प्रवृत्तयेदिति—सोऽयं घटापपात्याटभरपुटीरग्रवेशः । तथाहि—इदं तावज्भीष्माभिरक्षित-
मित्येतत्प्रतिशिरम्या भीमाभिरक्षितमिति चेनाभिप्रायेण निर्दिश्यते ? न तावज्भीष्मवद्भीमस्यापि सेना-
पतित्वेन ; धृष्टद्युम्नस्य तत्पतित्वेनोक्तत्वात् । नापि भीष्मममपौरुषत्वेन ; अन्यन्तःविपत्तया प्रसिद्धेः । यथोक्तं भीष्मेणैव—६‘शतोऽहं धनुर्वैभेन निहन्तुं सर्वपाण्डवान्। यद्येषां न भवेद्द्रोमा विण्णुः कारण-
पूरुषः’ इति । नापि प्रतिवृत्ताधीश्वरत्वेन ; धर्मगूणोन्मत्तात्वात् । नापि परबलभटप्रधानत्वेन ; ७अर्जु-
नस्यैव तथा प्रसिद्धेः । अतो भीमस्य समस्तपार्तवपुष्टवधदीक्षितत्वात्तदुचितगारग्वलतहायादियुक्त-
त्वाच्च तस्य विशेषतो निर्देशः । एवं मतिं तत्प्रतिशिरम्येन भीष्मस्य निर्देशोऽपि समस्तपाण्डुनय-
नैरक्षणप्रवृत्तत्वेन प्रतिपद्यतात् । अतः ८शत्रुभयमहापातिशङ्के पदद्वयमूर्चिते इत्युक्तं भवति । ९यत्पूर्वं
पूर्वत्र परबलस्वभावाः सामर्थ्यामामर्थ्यहेतुः कश्चिन्नोक्त इति—तदप्यनमोक्षितवचनम् । उपरमे हि
प्रथममेव स्ववत्त्वाद्यतुरधोहिणीन्यूनारि १०‘महती चमूम्’ इति प्रतिचमूर्चयिता । अनन्तर ११‘भीमना’
इत्यन्तेन प्रतिमेनापतिवर्णिताः।तदनन्तर च १२‘अत्र शूरा भेद्यथासाः’ इत्यारम्भे १३‘मयं एष महारथाः’
इत्यन्तेन दृष्टान्तीकृतभीमाजुनाभ्यां १४महासन्निरक्षितमद्भ्याः पुरुषा निरतिशयपौरुषतया वर्णिताः ;
स्वपदे तु न चमूर्चयिता ; नापि सेनापतिः । स्ववत्त्वप्रधानपरिमित्याने च यत् पुरुषा उपात्ताः ।

प्र-पा॥१. नारद उवाच।३५-१. न भेतव्यमिति॥

धृतराष्ट्रः प्रति दुर्योधनस्य वाक्यमिदम्। न भेतव्यं महा-

राज न शोचता भगवता वक्ष्यते । समर्थाः २५ वरा-

जने बलिनः समरे विना ॥ इति ॥ २ भा. उ. ५१-६.

अपर्याप्तमिति। भीष्माऽऽप्रतिदुर्योधनवाक्यमिदम् ॥

३. रथिग्राह्ययोर्वि. क. च. पा. ४. वाक्यभेदे त्वेव. पा.

५. योजना—पर्यापनं समा. क ड पा.

६ भागते.

७. अर्जुनस्या-

पार्जुनस्यैव वा तथा. घ. ड. पा. ८. शत्रुबल. पा.

९. यदुक्तं. पा. १०-११. गा. १-३.

१२. गा. १-४. १३. गा. १-३.

१४. महैकान्वि. पा.

ता॥यतिरिक्तास्त्रादृतिगणत्वेन१'अन्ये च ग्रहण इत्युक्ता । २'मदथ त्यक्तजीविता 'इति चोक्तम्, न तु मदर्थे जिगीषन् इति । सामिर्मान्स्वस्त्वम तृणापि प्रतिपाद्यन् इति चेत् सत्यम् । तथापि वचनयक्तिप्रसार एवैव । अर्भिमन्धद्योतनायापि हि त्यक्तजावित्स्वस्वचने प्रतिभटाना स्वीयस्व बुद्धयैव भवति । अनन्तर च ३'तस्य सञ्जनय'हर्षं पुरुषदृष्टं पितामह ' इति दुयाधनस्य जनयित य हर्षत्वेन पूर्व विपाद ४'स्वस्वतया प्रतीयते । एतदभिप्रायेणाक्तम् अन्तर्विषणोऽभ्यन्त इति । परमाद्य ५'स घोषो धार्तराणां हृदयानि व्यदारयत् ' इति धार्तराण्य हृदयमभ्यन्त एवोच्यते । अत उपक्रमे प्रतिचमूतमेनापतिममप्रमटर्णनात्, उपमहारऽपि शङ्खगन्धमात्रेण हृदयमभ्यन्तचरणात्, मध्ये जनयितय'हर्षत्वेन ७'विपादोत्पत्तिनदपनयनमूचनात्, एतच्छ्लोऽस्वस्वसाद्य, उक्तार्थ एव तात्पर्यम् । अतस्त्वच्छब्दस्य तस्मादिति हेतुर्थत्वमुपपन्नम् । अत एव विप्रवृत्तिनिदगचोप च परिहृतम् । न च परममिदानीं दुयाधनस्य परोऽम्, 'दृष्ट्वा तु पाण्डुपानीयम्' १० 'पथ्यैताम्' १० 'एतेषाम्' इत्यादिप्रत्यय निदर्शनात् । यत् भीष्मद्रोणादिरहितस्य स्वस्वस्य दौर्लभ्यप्रतीतिर्न युक्तेति—तदप्यमत्, साधाधि कस्यापि भीष्मद्रोणादिरहितस्य चातोपाधिना दुयाधनेन शङ्कितरूपेण । यत् 'न भेत्यम्' इत्यादौ ग्रहण स्वस्वस्वामध्येमुपपन्नम्, इदानीं च तद्विपरीतप्रतीतिं हेतुर्नास्तीति तदपि न । यथापुनो जिघासया शरचापौद्यमनपर्यन्त प्रवृत्तोऽपि हन्तयन्मुसमुपायमनिधिमदर्शनेनैव स्नेहः कृष्णधर्मा धर्मभयैराहुलीकृत पुनर्भगवता पर्यवस्थाप्यते, तथापि हृदयगतव्युत्पन्नमहाभयनिर्दिष्टप्रतिभार साक्षात्कारातुल्यगमयविपादो दुयाधनो भीष्मेण पर्यवस्थाप्यत इति निमित्तप्राप्तम् ? प्रत्यक्षित च दुया धनेन गोमहणस्वग्रहणादिवृत्तान्तेषु मन्व्य स्वस्वमटेभ्य परेषा सामर्थ्यम् । न चेदानीं तत्र स्मरति, चदति हि स्वयमेव ११ 'अजरादीनि नामानि जर्जुरनलचेतस इति । यत् द्वितीयदिवसार्भभोक्तचचन व्यक्तित्वनापि वचनयक्ति नार्थेति—तदपि मदम् । न ह्यस्वस्वमदृष्टादृष्टात् सर्वथादृष्ट्येन भवितव्यमिति नियमः । प्रथमद्वितीयदिवसगमिप्रायमेदोऽनुपपन्न इति चेत्, न युद्धसिद्धेश्चाल त्वाप्तुमधनेन विप्रमत्तादभिप्रायपडने । नि चान्तरार्थभीमाभ्या सह व्युहान्तरमागु यथाभागमस्या पनसेनासंरक्षणादिरितनिरूपणे प्रवृत्तत्वादेवमभिप्राय उपपन्न । तदेतद्वर्तितम् आचार्याय निवेद्यान्त र्विषणोऽभ्यन्त इति । द्वितीयदिवसे तु स्वमहायभूतेभ्य मन्व्य पार्यवेभ्य स्वधैर्यप्रकाशने उल्लसन्तनादौ च प्रवृत्तत्वात् तथा व्यन्तार इति न शब्दोप । तदेतद्वर्तितमभिप्रेत्य 'दृष्ट्वा तु' इति तुशब्द प्रयुक्तः । इदं च प्रारम्भे दैवोपहतस्य दुयाधनस्यान्तर्कितागतविपादमूल स्वस्वस्यापयान्तिवच नमागामिनमपय सूचयति । अत सञ्जनपठितपाठस्वमसिद्धार्थस्य निदर्शनात्, पाठभेदादिप्रा परिशीणा, पाठभेदव्यवहितान्यवयवस्यभेदाद्विपरीतधर्मनानादीनामेव च प्रवृत्तत्वात् । वाक्यभेद योजनाया तु प्रतिशब्दे हेतुद्वयस्य यथान्न तावदन्वया न वृत्ते । यो हि प्रत्येकं दुर्वले वा यद्वल रश्मि, न तस्य पर्याप्तायपर्याप्तो नास्तु स्यात् न तु तत्प्रतिफलम् । परन्तस्तथानिदर्श इति चेत्, तथाप्यस्वस्वम् । प्रातिलोभ्येन ह्योस्वस्व इति चेत्, तर्हि व्यवहितान्वयोऽप्यागत । हेतुद्वयं समुधि त्व प्रत्येकं प्रतिशब्दा योज्यत इति चेत्, तथापि व्यवहितान्वयास्वस्वयोर्नि परिहार, समुच्चायस्वशब्दा भावश्चाधिको दोषः । एव रूपणान्तराणां भाव्यानि । अतो यथाभाष्यमेवार्थ इति ॥

प्र पा॥ १	२ गा १९	३ १ १ १२	८ गा १२	९ गा १३
४ स्वस्वत पा	५ गा १ १९		१० गा १ १०	११ भारत
६ हृदयमभट पा	७ विपादापति पा			

ज्ञाने च वेदैरुदेशार्थमपि शानुमशक्ता, तत्त्व सर्ववेदाद्युक्तानुक्तार्थतोऽप्य प्रणयनम् मैवम्, ब्रह्मादीना

तस्य सञ्जनयन् हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः ।
 सिंहनादं विनयोच्चैः शङ्खं दध्मौ प्रतापवान् ॥
 ततः शङ्खाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः ।
 सहस्रैवाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥
 ततः श्वेतैर्हर्षैर्युक्ते महति स्यन्दने स्थितौ ।
 माधवः पाण्डवश्चैव दिव्यौ शङ्खौ प्रदध्मतुः ॥
 पाञ्चजन्यं हर्षाकेशो देवदत्तं धनञ्जयः ।

१२

१३

१४

रा ॥ तस्य विषादमालक्ष्य भीष्मस्तस्य हर्षं जनयितुं सिंहनादं शङ्खध्मानं च कृत्वा, शङ्ख-
 मेरीनिनादैश्च विजयाभिशांसिंघं घोषं आकारयत् ॥

ततस्तं घोषमाकर्ण्य सर्वेश्वरेश्वरः पार्थसारथी रथीच्च पाण्डुतनयत्रैलोक्यवि-
 जयोपकरणभूते महति स्यन्दने स्थितौ त्रैलोक्यं कम्पयन्तौ धीमत्पाञ्चजन्यदेवदत्तौ
 दिव्यौ शङ्खौ प्रदध्मतुः ॥

ता ॥ तस्य सञ्जनयन्' इत्यादेः 'तुमुलोऽभवत्' इत्यन्तस्यार्थमाह—तस्येति । जनयन्निति शत्रुः
 १'लक्षणहेत्वोः क्रियायाः' इति हेत्वर्थत्ववचनाय जनयितुम् इत्युक्तम् । 'सिंहनादं विनय' इत्येतत्, 'ओ-
 दनपाकं पचति' इतिवदिति सूचयितुं कृत्वा इति पदम् । २'कृष्णस्तयः क्रियासामान्यवचना' इत्येतद्व्यञ्ज-
 नाद्योदाहरणतया शङ्खध्मानं च कृत्वा इत्युक्तम् । ३'ततः शङ्खाः' इत्यत्र ततःशब्देन विजिगीयासूच-
 नाय भीष्मेण मेनापतिना कारितत्वं ज्ञापितमियमभिप्रायेणोक्तम् अकारयत् इति । शङ्खमेरी इति पण-
 वाद्युपलक्षणम् । ततः श्रोत्रेऽपि कतिपयवाद्यपिप्रेपनिर्देश उपलक्षणार्थं इति सूचितम् । सिंहनादशङ्ख-
 ध्मानाम्या शङ्खभेरीदिनादमुपपन्नयो द्वितीयश्चकारः । कृत्वेत्यनेन अकारयदित्यस्य समुच्चयार्थरतृ-
 तीयः ॥

'ततः श्वेतैः' इत्यादिक 'धनञ्जयः' इत्यन्तं व्याचष्टे—ततस्तमिति । तत इति व्याख्येय-
 पदम् ; तं घोषमाकर्ण्य इति तद्विषयित्वमनम् । सर्वेश्वरेश्वरः पार्थसारथिरिति—मर्षात्कृष्टेभ्य
 उत्कृष्टः परमपुरुषो निरुद्धमात्रपमानादपि निरुद्धतामाभितवास्तत्त्वेन नीत इति भावः । पाण्डवविजय-
 सूचनाय सज्जनेनापातो माधवशब्दोऽत्र श्रियःपतित्ववाची सर्वेश्वरेश्वरत्वर एव । ४'स्यन्दने स्थितौ'
 इत्यविशेषेण स्थितिव्यञ्चेदाय सारथित्वरहित्वविभागः । ५'श्वेतैः' इत्यादिना प्रतिपादितमहत्त्वव्य-
 क्त्यर्थमुक्तं त्रैलोक्येति । नात्र परिमाण्णादिमहत्त्वमात्रं विषयितमिति भावः । त्रैलोक्यं कम्पयन्ता-
 यिति—तयोः स्यन्दने स्थितिमात्रमपि त्रैलोक्यकम्पनहेतुरिति भावः । यद्वा ६'दिव्यौ शङ्खौ प्रदध्मतुः'

प्र-पा॥ १ अष्टाध्याय्यान् . १. २. १२३. लक्षणंति ॥ नति । हर्षं पश्यन्मुच्यते । हेतुः कल कारण च ॥
 क्रियायाः परिवाक्ये हेतौ चायं कर्तव्यमानादातोऽन्तः २. तदर्थं कृत्वस्तत्प. पा.
 शत्रुमाननौ लः । शत्रुना भुञ्जे यवना. । अर्जवन्व- ३. गी. १-१३. ४-५-६. गी. १-१४.

आमन्यत्राधिकारित्वात् । यथोक्तं 'वेदोक्तम् तत्र विधातृर्तर्कप्रधानकैस्तन्मुखतःसुरैःश्रुतम्' इति।कथमे-
 तदुभयमित्यत आह सर्वेति॥ रूपशब्दोऽभिधेयार्थः, 'स्व रूप शब्दस्य' इत्यत्र रूपशब्देन प्रसक्तस्य वा-
 क्यार्थस्य व्यावृत्त्ये स्वमित्युक्तत्वात्।स च व्याघातपरिहारार्थः।सामान्येन द्वयं भारतम्,तत्रैकोऽर्थः सर्वप्रा-
 णिनामरगाद्यः; अपरः सर्वप्राणिना नावगाद्यः; किंतु केषांचिदेवेति न कश्चिदोप इति । अनवगाह्यरू-
 पताया हेतुमाह परोक्षेति॥ परोक्षोऽत्यन्तगूढः । ननु धर्माग्नेकविषयत्वेऽस्य कथमेकवाक्यतेत्यत आह
 केवलतेति ॥ केवलमेव भगवत्स्वरूपं परं मुख्यप्रतिपाद्यं यस्याः सा तथोक्ता । धर्मादिकं तु तादर्थ्येना-

पौण्डं दध्मौ महाशङ्खं भीमकर्मा वृकोदरः ॥

१५

अनन्तरिजयं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।

नकुलः सहदेवश्च सुत्रोपमणिपुष्पकौ ॥

१६

काश्यश्च परमेष्वासः शिखण्डी च महारथः ।

धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्चापराजितः ॥

१७

द्रुपदो द्रौपदेयाश्च सर्वतः पृथिवीपते ।

सोभद्रश्च महानाहुः शद्धान्दभ्युः पृथक् पृथक् ॥

१८

स घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् ।

नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलोऽप्यनुनादयन् ॥

१९

रा॥ ततो युधिष्ठिरो वृकोदरादयश्च स्वकीयान् शस्त्रान् पृथक् पृथक् प्रदध्मु ॥ स घोषा दुर्योधनप्रमुखाणां सन्नेपाभेन भवत्पुत्राणां हृदयानि विभेद । 'अद्येनष्ट कुरूणां बलम्' इति धार्तराष्ट्रा मेनिरे। एव तद्विजयाभिरुह्मिणे धृतराष्ट्राय सज्जयाऽकथयत् ॥

ता॥ इत्याहुस्तत्प्रवृत्तमानमूलशङ्खघोषातिशयेन, १ 'नभश्च पृथिवीं चैव' इति वक्ष्यमाणेन च, फलितमिदम् । दिव्यगोक्तिर्दक्षितशस्त्रनिशयशैश्याय पाञ्चजन्यददत्तगोक्ति । एव भीममनादिशङ्खचतुष्टयविशेषे नामनिदशोऽपि । पृथक् पृथक् प्रदध्मुरिति—यथैरेकैकानिरेव धार्तराष्ट्रहृदयभेदाय स्यात्, तथा प्रदध्मुरिति भावः यद्वा यथास्य प्रवृत्त्यातनाय क्रमाप्रदध्मुरिति । 'न घोषः' इति श्लोके नभश्च पृथिवीं चानुनादयन्ति धार्तराष्ट्राणामेव हृदयानि विभेदेत्यस्य, अन्येषां तु रक्षयैरेतदिति भावः । सन्नेपाभेन भवत्पुत्राणाम् इत्यनेन तेषु द्वावपि कश्चिदपि नास्तीति द्योतनाय धार्तराष्ट्रद्वन्द्वतद्रुतनहु रचनयोरर्थ उक्तः । 'व्यदारयत्' इत्यस्य वक्ष्यमाणाभिप्रायद्योतकं प्रतिपद विभेद इति । घोषस्य शङ्खादिवत् हृदयविदारणस्य कथमित्यत्र—अद्येवेति स्वयस्य विजयित्वमभ्यनस्यता तनाश बुद्धिरेव हि हृदयभेद इति भावः । धार्तराष्ट्रविजयबुभुक्षया वृञ्छते धृतराष्ट्राय प्रागुक्तप्रकारेण तदपज यमूचरमेव सज्जयोऽकथयदित्याह—एवमिति ॥

प्र पा ॥ १ ग १ १९

| २ हयैहत्तरभूदेति क ग न पा.

आ॥ तच्चोक्तम् 'लोकेशा ब्रह्मरूपाया ससारे ह्येशिन जनम् । वेदार्थज्ञमधीकारवर्जितं च क्षियादिकम् ॥ १ ॥ अवश्यं प्रार्थयामासुदवशं पुरुषोत्तमम् । तत् प्रसन्नो भगवान् व्यासो भूत्वा च तेन च॥ २ ॥ अन्यावताररूपैश्च वेदानुक्तार्थमूपितम् । वेदलेनामयोधेन दृष्टं वेदार्थसयुतम् ॥ ३ ॥ वेदादपि परं च न पञ्चमं वेदमुत्तमम् । भारत पञ्चरात्रं च मूलं ज॥ मुख्यप्रतिपाद्यमिति भावः । भगवत्प्रतिपादनं च न संकीर्णतया, अपि तु निष्कृष्टतयेति शपनाय स्वरूपेऽप्युक्तम् ॥

कुत एतत्प्रतिपत्त्यमित्यत आह तच्चोक्तमिति॥ यदेतत्प्रथमेत्यादिनोक्तम्, तत्रोक्तेशा इत्याद्यागम चतुष्टयेनोक्तं च, न केनैकस्माभिरुच्यते । 'उपनयस्य धन्यमनुष्यं गृह्यम्' इत्यतोऽधीनरेतिदीर्घः । त्रियादिकमिति ज्ञानदस इयद् ॥ १ ॥ व्यासो भूत्वा च व्यासो भूत्वेन विलम्बमकृत्वा अभूत्वा मूलरूपेण चेति या । तेन व्यासरूपेण ॥ २ ॥ अन्यावताररूपैश्च ॥ ३ ॥ परमतिशयेनोत्तमम् । कोसौ

अथ व्यवस्थितान्द्रा धार्तराष्ट्रान्कपिध्वजः ।

प्रवृत्ते शस्त्रसम्पाते धनुस्त्वय्य पाण्डवः ॥

२०

हृषीकेशं तदा वाक्यमिदमाह महीपते ।

अर्जुन उवाच—

सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत ॥

२१

यावदेतान् निरीक्षेऽहं योद्धुकामानवस्थितान् ।

कैर्मया सह योद्धव्यमस्मिन् रणसमुद्यमे ॥

२२

रा ॥ अथ युयुत्सुनवशितान्धारतराष्ट्रान्द्रा लङ्कादहनधानरध्वजः पाण्डुनयोरु ज्ञानदा-
क्षिबलैर्ध्वयधीर्यतेजसां निर्धि स्वसङ्कल्पकृतजगदुदयधिभयलयलीलं हृषीकेशं परावर-

ता॥ 'अथ व्यवस्थितान्' इत्यादेः 'कुरुन्' इत्यन्तस्यार्थमाह—अथेत्यादिना इति चाद्योचदित्य-
न्तेन । तत्र वाक्यत्रये प्रथमेन वाक्येन 'प्रियचिकीर्षुः' इत्यन्तस्यार्थ उच्यते । १ 'व्यवस्थितान्' इत्यत्र
विशब्दमूचितविशेषव्यक्तये युयुत्सून् इत्युक्तम् ; २ 'योद्धुकामानवस्थितान्' इति ह्यनन्तरमप्युच्यते ।
'कपिध्वजः' इत्यत्र कपित्वमात्रप्रतिपन्नत्वाच्च निवारयितुं सौगन्धिक्याभावा हनुमत्तत् वारम्, ३ स्वल्प-
दर्शनमात्रेण रथमामिष परेषा भेदोभे च, सूत्रयितुं लङ्कादहनधानरध्वजः इत्युक्तम् । अप्रप्युतस्वभावत्व-
प्रतिपादकाच्युतपदाभिप्रेतव्यञ्जनाय ह्यनेत्यादिकम् । हृषीकेशपदव्याख्या पराचरेत्यादि । यद्वा सुप्रयादिकं
वीर्यादिकं तदुपलभितं ज्ञानादिकमपि हृषीकेशशब्दार्थ एव । यथोक्तमहिर्बुध्न्यमंहितायाम्—४ 'क्रीडया
हृष्यति व्यक्तमीशः सन् मृष्टिरुपया । हृषीकेशत्वमीशित्वं देवत्वं चास्य तत्सङ्गम् ॥ अधिकारितया
जुष्टो हृषीको वीर्यरूपया । ईशः स्वातन्त्र्यश्रेष्ठेन नित्यं सुप्रयादिकमेति ॥ ऐश्वर्यवीर्यरूपत्वं हृषी-
केशत्वमुच्यते' इति । आश्रितान् न व्यावयति, इतश्च च्युतोऽस्य नास्तीत्यच्युतशब्दस्य का-

प्र. पा॥ १. गी. १-२९. २. गी. १-२२

५. ईशस्य देवत्वं क. क. पा.

३. ध्वजसंदर्शन.पा.

६. अतश्च्यु. पा.

४. अहिर्बुध्न्यमंहितायाम्. अ. ५३-४४-४५-५६.श.

शा॥ शुद्धाऽनुग्रीयमानस्तत्त्वशुद्धये भवति फलाभिसन्धिवर्जितः । शुद्धमन्त्रस्य च ज्ञान-

आ॥ रामायणं तथा॥४॥ पुराणं भागवतं चेति संभिन्नः शास्त्रपुंगवः॥ इति नारायणाष्टाक्षर-
कल्पो॥ ब्रह्मापि तत्र जानाति ईप्सुस्त्वोऽपि जानति। वत्तर्थमृष्यस्तन्नु भारतं प्रवदन्ति हि॥'
इत्युपनारदीयं ॥

जा॥ पञ्चमे वेद इत्यत्र आह भारतमिति ॥ पञ्चमवेदाम्भ्यः शास्त्रपुंगव इति संभिन्नः प्रभिन्नः । अथ
वेति शास्त्रपुंगवः न च संभिन्नः एकार्थतया संगत इत्यनेकेष्वपि ग्रन्थेऽप्येकवचनमिति योग्यम् । अत्र
पञ्चरात्रं नारायणावतारेण कृतम्, मूलरामायणं हयग्रीवावतारेण कृतम्, आदिभागवतं मूढरूपेण ॥४॥
ब्रह्मापि बृहस्पतिरपि कृत्स्नमिति शेषः॥ सर्वोऽपि जनो जानति जानाति । ब्रह्मर्थमिति प्रवदन्ति । भारतं
चापीति पूर्वोक्तेन समुच्चयः ॥ ५ ॥

योत्स्यमानानरेक्षेऽहं य एतेऽत्र समागताः ।

धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेर्युद्धे प्रियचिकीर्षवः ॥

२३

रा॥ निषिलजनान्तरवाह्यकरणाणां सर्वप्रकारनियमनेऽवस्थितमाश्रितवात्सल्यविवशतया स्वसारध्येऽवस्थित *युयुत्सुर्यथावदरेक्षितु तदीक्षणक्षमे स्थाने रथ स्थापयेत्यचोदयत् ॥

ता॥ चित्ररुक्मि , ता दर्शयति—आश्रितवात्सल्येन्यादिना । स्वसारध्येऽवस्थितमिति—दृष्टीनेश तथा सत्रपा करणानां सर्वप्रकारनियमने स्थितस्य रथयुग्यमाननियमनं क्रियदिति भावः । 'निरीक्षे' इत्य श्रोपमगार्थे यथावत् इति दर्शित । यात्ररुद्धोऽत्र सारूल्याची, निरीक्षणफालाग्रधियाची वा, २ 'या यत्पुरानिपातयोर्लृट्' इति निरीक्षणस्य भविष्यत्प्रत्ययेनो या । यै सह मया योद्धव्यं तानिरीक्षे इत्यत्र, मया सह यैयाद्धव्यं तानिरेक्ष इति नोक्तम्, अतः ३ 'योत्स्यमानान्' इति श्लोत्रस्योत्थानम् । ४ 'धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धे' इति दुर्योधनादिदोषप्रख्यापनात्तस्यास्य ५ न पौनरुक्त्यम् । यद्वा ६ 'सेनयोरुभयोर्युद्धे' इति पूर्योक्तत्वात्, सेनयोरुभयोरपि स्थितानप्यदिदं वक्ष्यमाणत्वाच्च, स्वगतास्थितस्वसहायविषयं पूर्वं श्लोकः, तत्र नैमेषा सह स्थित्वा पर्यैयोद्धव्यमित्यर्थः । उत्तरस्तु श्लोकः प्रतिसैन्यस्थितधार्तराष्ट्रसहाय विषय इति व्यक्त एव । प्रागत्र तेषां विदितत्वेऽपि इदानीं तत्तत्प्रभादिनिरोपदर्शनेन तत्तदुचितसाम्यस्य विख्यापारगौरवार्था यथावद्दर्शनमिदं कुर्वन्नेनागच्छितम् । 'सेनयोरुभयोर्युद्धे' इत्यस्याभिप्रेतमर्थनं तदीक्षणक्षमे स्थाने इति । अचोदयत् इत्यनेन 'स्थापय' इत्यत्र प्रत्ययस्य नियोगादित्य दर्शितम् । सर्वं प्रशासिता नियोयोऽभ्युदित्याश्रयमिति भावः ॥

प्र पा॥ * युयुत्सु पा १ अवस्थितस्य पा इह माभूत् इत्यतश्च ॥ यावदाभ्युदितं, तावद्भोक्ष्यत ।
२ अष्टाध्यायस्य ३ अ ३ पा ४ म करणाभूतया पुरा वास्यति ॥

याव पुरेति ॥ यावत्पुरतिनिपातयायोगं भविष्यत्यर्थं ३ ४ गा १ २३ ५ अथैवमिति क ग
भातार्लं स्यात् । यथा यावत्कृद्, पुरा नङ् । निपा ७ ४ ड ७ पा ६ गा १ २१
तावती निश्चयं चोत्तमः । निपातशारित्यनियममेव । ७ यावत् इति पा ८ उत्तरार्धे कान्तु पा

श॥ निष्ठायोग्यताप्राप्तिद्वारेण ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वेन च निदध्रयसहनुत्त्वमपि प्रतिपद्यते । तथा च

आ॥ 'ब्रह्माद्यं प्रार्थितो रिष्णुर्भारत स चकार ह । यस्मिन् दशार्थाः सर्वत्र न क्षेयाः सर्वजन्तुभिः ॥' इति नारदीये । 'भारत चापि हृतग्रन् पञ्चम वेदमुत्तमम् । दशावयवार्थं सर्वत्र केवलं रिष्णुगोधकम् ॥ परांशार्थं तु सर्वत्र वेदादप्युत्तमं च यत्' इति स्कान्दे । 'यदि विद्याद्यतुवेदान् साङ्गोपनिषदान्विज । न चेत्पुराणं सविधान्न स स्याद्विचक्षणः ॥ इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृहथेत् । विभेद्यत्पशुताद्वेदो मामयः प्रचलिष्यति ॥ मन्वादि केचिद्ब्रुवते ह्यास्तीकादि तथापि । तयोपरिचराद्यन्ये भारत परिचक्षते ॥

ज ॥ दश अत्र येषु ते तथा, ते अर्था येध्वति विग्रहः, याजकादेरावृत्तिगणत्वाद्रिष्णुगोधकमिति समासः । करणार्थप्रयत्नेन वा समासः, पश्चादल्पाग्रथं क । उत्तममित्युक्तस्यैव विवरणं वेदादप्युत्तममिति । एतेषु वाक्येषु यथासंभवे पूराक्तोऽर्थोऽगन्तव्यः । 'यदि नित्रात्' इत्यादिभारतस्य पर्यालोचनया चोक्तं तद्व्यसंयते इति सम्भवः । चत्वारश्च ते वेदाश्चेति विशेषणत्वमपि एवार्थं न दिशुः । अङ्गानि च उपनिषदश्चाङ्गोपनिषदमिति समाहारद्वयः । तेन 'इन्द्राद्युदपहान्तात्समाहारे' इति समासान्तोऽकारः, ततो बहुव्रीहिः । प्रचलिष्यति प्रचालयिष्यतीति ॥

पा॥ * 'प्रचलिष्यति' इति पा

सञ्जय उवाच—

एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत ।

सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् ॥

२४

भीष्मद्रोणप्रमुखतस्तर्वेपां च महीक्षिताम् ।

उवाच पार्थ पश्यैतान् समवेतान् कुरुनिति ॥

२५

७ ॥ स च तेन चोदितस्तत्क्षणादेव भीष्मद्रोणादीनां सर्वेषामेव महीक्षितां पश्यतां यथाचोदितमकरोत् । ईदृशी भवदीयानां विजयस्थितिरिति चावोचत् ॥

ता ॥ 'एवमुक्तः' इत्यादेः 'महीक्षिताम्' इत्यन्तस्यार्थमाह—स चेति । अर्जुनवचनरथस्यापनयो-
र्ध्ववधायकाभावफलितमुक्तं तत्क्षणादेव इति । 'भीष्मद्रोणप्रमुखतः' इत्यत्र प्रमुखशब्दः आदिशब्दस-
मानार्थः ; तद्वत्तत्प्रत्ययश्च सार्वविभक्तिकत्वात् पट्टीयद्विवचनार्थ इत्यभिप्रायेणोक्तं भीष्मद्रोणादीनाम्
इति । तथा चकारोऽवधारणार्थ इति दर्शयितुं सर्वेषामेवेत्युक्तम् । अनादरे पट्टीति व्यञ्जनाय पश्यताम्
इति पदाध्याहारः । यद्वा प्रमुखतः अग्रत इत्यर्थः । तदेव 'महीक्षिताम्' इत्यत्रापि बुद्ध्या निष्कृष्य
ऋजोनीयम् । तदा चकारः समुपपत्त्यर्थः । भाष्ये त्वेवकारोऽपि तदर्थ एव ; पश्यतामिति फलितार्थोक्तिः ।
'उवाच पार्थ' इत्यस्य शतात्यर्थमाह—ईदृशीति । 'एतान्ममेतान्' इति जेतव्यममुदायप्रदर्शनेन
विजयस्थितिरभिप्रेतेति भावः । यद्वा धार्तराष्ट्रकर्मस्विजयस्थितिरित्यर्थः । धृतराष्ट्रं प्रति मञ्जयवाक्याभि-
प्रायेण भवदीयानाम् इत्युक्तम् । अथवा धार्तराष्ट्रकर्तृकस्विजयस्थितिरित्यामित्युक्त्यालम्भगर्भमवोचदित्यर्थः ।
अयमेवार्थ उचितः ; अर्जुने प्रति कृष्णेन भवतामिन्येनावन्मात्रस्य वक्तव्यत्वात् ; धृतराष्ट्रं प्रति तु 'भवत्पु-
त्राणाम्' इति पूर्वोक्तवत् 'भवदीयान्विलोक्य' इति वक्ष्यमाणवाचापि भवदीयनिर्देशोपपन्नः । 'किम-
कुर्वत' इति गूढाभिमन्थेः कृच्छतो धृतराष्ट्रस्य गूढाभिमन्थिः मञ्जयो धार्तराष्ट्रद्वयविदारणादिकमेव-
मकथयत् ६ ॥

प्र-पा ॥ १. तद्वत्प्रत्ययश्च, क. २. ग. ३. ड. च. -पा. ४. अवस्थितिः, क. ग. ड. च. -पा.

२. योऽवयवः, पा. ३. तारपयार्थमाह पा. ४. विजयस्थितिरिति शतात्युपा. पा. ६. मेवाकथयत्, पा.

शं॥ वक्ष्यति—'महत्प्राध्याय कर्माणि' 'योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धये' इति ॥

आ॥ भारतं सर्ववेदाश्च तुलामारोपिताः पुरा । देवैर्ग्रहादिभिः सर्वैः क्षपिभिश्च समन्वितः ॥
व्यासस्यैवाज्ञया तत्र त्यस्यरिच्यत भारतम् । महत्त्वाद्भारवत्याश्च महाभारतमुच्यते ॥
निरुक्तमस्य यो वेद सर्वपापैः प्रमुच्यते । यदिहास्ति तदन्यत्र यत्रेहास्ति न तत् क्वचित् ॥
'विराटोयोगसारयान्' इत्यादितद्व्यासपर्यालोचनया क्षपिसंप्रदायान्, 'को हान्यः पुण्डरी-
काभ्यान्महामारतवृद्धयेत्' इत्यादिपुराणग्रन्थान्तरगतवाक्यान्पुनःपुनः नारदाध्ययना-

ज ॥ भारवत्त्वादित्यनेन मत्वर्थे तत्प्रत्यय इत्युक्तं भवति ॥ भारतप्रामाण्यमद्वीष्टत्वेत्तरदनङ्गी-
कुर्वाणं प्रतीदमुक्तम् । युक्त्यनुगमधनेन विनाभिप्रेतायांश्च न प्रतीयते ; अतः पर्यालोचनये-
त्युक्तम् । अनुगमधनप्रकारं च लेखेन दर्शयिष्यति । ऋषीणां वैशम्पायनादीनां संप्रदायात् शिष्येभ्यः
प्रदानाद्येतदवगीयेते । न हि प्रामाण्यादिद्विहितमृष्यादयः शिष्येभ्यः श्रेयसे व्याप्युत्तिरिति युज्यते । 'को हान्यः'
इत्यादिपुराणवृद्धाण्यन्तरगतवाक्यार्थान्यथानुपपत्त्या च तदवगीयेते । ग्रन्थान्तरेति विशेषणस्य प्रयो-
जनं स्वयमेव वक्ष्यति । वाक्यस्योक्तार्थे सामर्थ्याभावात् अन्यथानुपपत्त्येत्युक्तम् ; तत्र प्रदर्शयिष्यते ।

तत्रापश्यत्स्थितान्पार्यः पितृनथ पितामहान् ।

आचार्यान्मातुलान्भ्रातृन्पुत्रान्पौत्रान्सखींस्तथा ॥

२६

श्वशुरान्सृहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि ।

तान्समीक्ष्य स कोन्तेयः सर्वान्यन्धून्वस्थितान् ॥

२७

कृपया परयाविष्टो विपीदन्निदमब्रवीत् ।

अर्जुन उवाच—

दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण युयुत्सु समुपस्थितम् ॥

२८

सीदन्ति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति ।

त्रेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ॥

२९

गाण्डीयं संसते हस्ताक्षकचैत्र परिदह्यते ।

न च शत्रोभ्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः ॥

३०

निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव ।

न च श्रेयोऽनुपदयामि हत्वा स्वजनमाहवे ॥

३१

न काङ्क्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च ।

किं नो राज्येन गोविन्द किं भोगेर्जीवितेन सा ॥

३२

येपामर्थं काङ्क्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च ।

त इमेऽवस्थिता युद्धे प्राणास्त्यक्त्वा धनानि च ॥

३३

आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः ।

मातुलाः श्वशुराः पौत्राः स्यालाः सम्पन्निधनस्तथा ॥

३४

रा ॥ स तु पार्थो महामना परमकारुणिके

ता॥अथाप्यापदोऽस्य सङ्कलितार्थमाह—स त्विति । तुशब्देन पूवाक्तप्रसाराभ्युपधानात् वक्ष्यमाण प्रसाराविशिष्टस्य पार्यस्य विशेष 'स सौन्तेय इत्यनेनाभिप्रेतं द्योतयति । तदुच्यतेपदेदामानयोम्यगलु वधानिच्छया विजयादिनं त्रैलोक्यराज्यानाधनमपि तृणाय मन्यत इति महामना इत्युक्तम् । १'न काङ्क्षे विजयम्' इत्यादिकं हि वदति। शत्रूणामप्यमौ दु स १ सहत इति, परमकारुणिकत्वोक्तिः, २'कृपया परयाविष्ट' इति ३'युक्तम् । ४'पितृनथ पितामहान्', ५'आचार्या पितर पुत्रा', इत्याद्युक्तमेह

प्र पा॥ १ ना १ ३२ २ ना १ २८ । ५ ना १ ३४ 'आगया पितर इत्या इति ३ इत्युक्तम् पा ४ ना १ २६ क ग ग घ ङ १ पा

आ॥दिलिङ्गश्चावसीयते ॥

जा॥नारदस्याभ्ययनव्याख्यानादिलिङ्गश्चोक्तार्थोऽवसीयते । ऋषिसप्रद्रायादित्यनेनैव गतमेतदिति चेत् न, ऋषीणा गृहस्थत्वेन परार्थाऽन्यत्रिययोऽपि व्यवहार कथञ्चित्समाधेयाऽपि । नारदस्य तु परमहंसस्य

एतान्न हन्तुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुमुदन ।

अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते ॥

३५

निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः का भीतिः स्याज्जनार्दन ।

पापमेवाश्रयेदस्मान्हत्वैतानाततायिनः ॥

३६

तस्मान्नाह्ना वयं हन्तुं धार्तराष्ट्रान्सवान्धवान् ।

स्यजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव ॥

३७

यद्यप्येते न पश्यन्ति लोभोपहतचेतसः ।

कुलक्षयकृतं दोषं भित्तद्रोहे च पातकम् ॥

३८

कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्तितुम् ।

कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिर्जनार्दन ॥

३९

कुलक्षये मणश्यन्ति कुलधर्माः सनातनाः ।

धर्मे नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत ॥

४०

१ ॥ दीर्घबन्धुः परमधार्मिकस्सन्नातृको भवद्भिरतिथोरैर्मरणाजतुगृहदाहादिभिरसकृ-

ता ॥ विषयप्राचुर्यं दीर्घबन्धुशब्देनोक्तमायद्वा १ बन्धुना महत्पकारे कृतेऽपि स्वयं न शिथिलबन्धो भवतीति

भावः । २ 'सर्वान्वन्धून्', ३ 'स्वजनं हि', इत्यादिकमिह भाष्यम् । आततायिपक्षस्थानामप्याचार्यादीना-

महन्तव्यत्वानुमन्धानात्, कुलत्रयादिजनितार्थमपरस्पर्यदर्शनाच्च, ४ परमधार्मिक इत्युक्तिः; आततायि-

वधानुज्ञानमाचार्यादिभ्यतिरिक्तविषयमित्यनुज्ञस्य भावः । सन्नातृक इति - नापमेक एवैवंविधः,

किन्तु सर्वेऽपि प्राण्डवा इति भावः । एतेन 'अस्मान्', 'नः', 'वयम्', 'अस्माभिः', इत्या-

दिभिरुक्तं वेदहीनम् । यद्वा न केवलं स्वपकारमात्रानादरादपे बन्धुवधादिकमुपेभते; अपि त्वासन्नतर-

चार्यादिस्थानीयबहुमतिलेहदयादिविषयधर्मराजद्रौप्याद्यप्यपरेऽपीति भावः । आचार्यादिवधदोषो

भ्रातृणामपि मा भूदित्यनुज्ञाभिप्रायः । हन्तव्यत्वसूचनाय 'घ्नतोऽपि' इत्युक्तम् । तद्विज्ञोति—अध-

द्भिरित्यादिना । जनुगृहदाहादिभिरित्यादिना आततायिशब्दोऽपि व्याख्यातः; ५ 'अमिदो गरद-

प्र-पा ॥ १. बन्धुना. पा. २. गो. १-२७. ४. धार्मिकत्वोक्ति क. ख. घ. ङ. च-पा. २. गो. १-२७. ५.

आ ॥ कथमन्यथा भारतनिरुक्तिज्ञानमात्रेण सर्वपापक्षयः ॥ प्रसिद्धश्च सोऽर्थः

ज ॥ स्वार्थोऽपि व्यापारोऽन्यविषयो न भवतीतिज्ञापनार्थत्वात्; अत एव संप्रदायादित्यध्ययनेति चोक्तम् ।

तद्वाक्यपर्यालोचनयत्युक्तम्, कीदृशी सा पर्यालोचनेत्यतो लेखेन दर्शयति—कथमिति ॥ महत्वा-

दितिकाक्ये भारतशब्दं निरूप्य तज्ज्ञानात्सर्वपापक्षयोऽभिधीयते; न तु भारतस्योत्तमत्वे साध्यात् ।

तथाऽपि पर्यालोचनया गम्यत एव । यथा हि नारायणादिभगवन्नामनिरुक्तिज्ञानाद्भवत्यापक्षयोऽ-

भिधेयस्य सर्वोत्तमत्वं एव, तथायमपि । अन्यथा भारतस्य सर्वशास्त्रोत्तमत्वाभावे कथं तच्छन्दनिरुक्ति-
ज्ञानमात्रेण सर्वपापक्षयः स्यात् । शब्दान्तरनिरुक्तिज्ञानेन तदभासादिभिः स्यादेतदनुमानम्, यदि हेतु-
कृतोऽर्थः प्रमितः स्यात्; न चैवम्, अथयार्थप्रगमाया अपि दर्शनेन वचनस्यान्यथामिदिरित्यत आह—
प्रसिद्धश्चेति ॥ धियान्तावत्प्राप्तार्थं स्वतः, बाधकादप्रामाण्यम्; न चान्न तदस्ति । अर्थवादानाद्वावाधिते

अधर्माभिभवात्कृष्ण प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः ।

स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय जायते वर्णसङ्करः ॥

४१

सङ्करो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च ।

पतन्ति पितरो द्वेषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ॥

४२

दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसङ्करकारकैः ।

उत्साद्यन्ते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः ॥

४३

उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन ।

नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम् ॥

४४

अहो वत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम् ।

यद्राज्यसुखलोभेन हन्तुं स्वजनमुग्रताः ॥

४५

यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः ।

धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ॥

४६

रा ॥ अश्वितोऽपि परमपुरुषसहायेनात्मना हनिष्यमाणान् भगदीयान् विलोक्य बन्धुस्नेहेन *परया रूपया धर्माग्रमभयेन चातिमात्रसत्सर्गान् :

ता॥ धैन शस्त्रपाणिर्धनापद धैनदारहरश्चैन पडेते आततायिन ॥' १' आततायिनमप्यान्तं हन्यादेनाचिचार यन् । नाततायिनधे दोषो हन्तुर्ममति नश्चन' इति हि स्मरन्ति । आदिगन्धेनामहृच्छब्देन चाततायित्वे तत्र प्रत्येन गृह्यता , न चेदानीमप्युपगतमिति दर्शितम् । अनुपगतश्च २' भनोऽपि ' इति वर्तमानश्चिदशेन ग्रथिता । भनोऽपि इत्यनेन धृतराष्ट्रमपि ४' मुह्यन्तमनुमह्यामि द्रुपधनमसर्पणम् ' इति पुनश्चेह्यशादनुमन्तारं तत्तुल्यप्यवदिशति । एन च द्रुपधनादीना मर्यामप्यतिलोभोपहतचेतस्यादिना महामना इत्युत्तरिपरीतममुक्तं भवति । 'गुरुनिष्ठादिमहायाना धार्तराष्ट्रादीना हनिष्यमाणानामपि हत । एनश्चयेन शोरोत्यर्थमुक्तं परमपुरुषेति । परमपुरुष महायो यस्येति ६विग्रह परमपुरुषस्य सहायो निमित्तमात्रमिति वा । वध्याति हि ७' मयैरेते निद्रता पूर्वमेव निमित्तमात्रं भन सत्यसाचिन्' इति । अर्जुनश्च पूर्वं महानलमहमेवोऽपि निरयुधस्य परमपुरुषस्य सेनिधिमात्रमेव निजयहेतुतया निश्चित्य तमेव धत्रे । लेहाग्रमानेनगृचनाय भगदीयान् विलोक्येत्युक्तम् । बन्धुस्नेहेनेत्यादि— नमसौ दुर्योधनरत् बन्धुद्वेपनृशसत्यप्रतिभट्टमयादिना विपण्ण , नापि परोपा गुणानिर्गते, न च परमपुरुषसचिरस्य स्वस्य दौर्गत्यादिति भाव । ' सीदन्ति ' इत्यादे 'भन' इत्यन्तत्यार्थ अतिमात्रेत्यादिना मण्दीति ।

प्र पा॥ * परमवति पा १ धमभयेनेति पा १ मनुस्मृतौ ८ अ ३५' था आततायि नमिति ॥ गुरु वा बालवृद्धौ वा मात्स्य वा बहु श्रुतम् । शत, प्रशस्य वाप्रशस्य वा मयुक्त मनु मृच्छति । शत २ पूर्वोत्तराक्षे । गुरुबालवृद्ध बहुश्रुतमात्स्यानामन्यतम वधोपतमागच्छ १ निषा- वृशादिभिर २४ फलानानाभिरपि स्वनिस्तरणाशक्तौ निर्विचार इत्यादि । प्रशस्य जनममम्यम् अप्रशस्य

इति वा आततायिवच वधाचतस्य मरण हन्तु न कश्चपि अधर्मदण्ड प्रायश्चित्तारथो दोषो भवति । यमाद नृपता मयु काथामिमानिनी दवता हवमानगन ब्राध विकर्षयति ॥ २ पा १ ३५ ३ निर्देशमृच्छिता पा ४ महाभारत प्रादिपरंणि १ अ १६६ था दुर्योधनमचतनमिति च पाठ । सत्य प्रति धृतराष्ट्रस्य वाक्यमिदम् ॥५ अपदिशति ख प ड च पा ६ ममाम व ख ग घ ङ पा ७ गी ११ ३३

श॥ इमं द्विप्रकारं धर्मं निश्चेयसप्रयोजनं, परमार्थतत्त्वं च वासुदेवाख्यं परब्रह्माभि-

आ॥ कथं चान्यस्य कर्तुं न शक्यते। ग्रन्थान्तरगतत्वाच्च नाविद्यमानस्तुतिः। न च कर्तुरेव इतरत्रापि साम्यात् ॥

ज॥ स्वाधे प्रामाण्यमस्त्येवा। अतो हेतुकतो योऽर्थो भारतशब्दिनिश्चितज्ञानेन सर्वपापध्वजः स प्रसिद्धः प्रमित एवेति। सर्वपापध्वजे तदैव मुक्तिः स्यादिति चेत्, तर्हि सर्वशब्दार्थ एव संकोच्यतां न तु सर्वो वाक्यार्थः॥

एवमन्यान्यपि भारतवाक्यानि पर्यालोचनीयानि। तथा हि—‘यदि विद्यात्’ इति वाक्ये यद्यपि भारतं नोक्तम्, तथाप्युत्तरत्रेतिहासशब्देन गृहीतत्वात्पुरुषणपदं तदुपलक्षणमिति शायते। न ह्यनुक्तस्योपादानं युक्तम्। ततश्च भारतस्य वेदार्थज्ञानोपायतानेन सिध्यति। अचेतनत्वपर्यालोचनया विभेतीत्येतद्विभेतीय स्वमर्मन्तर्धोपयतीति ज्ञेयम्। यद्यपि मन्वादित्येतदापाततो न प्रकृत कमप्यर्थं प्रत्यापादयति। तथापि भगवत्पादैरन्यत्रोदाहृतस्य एतद्व्याख्यानरूपवाक्यस्यानुसन्धाने भारतस्य भगवत्परत्वादि गमयति ॥

तुल्यारोपणं भारवत्त्वं च प्रतिनिधिद्वारेणोपादनीयम्, ‘यदि ह’ इत्यस्य स्तुतिपरत्वोपपत्तये तदेवान्यत्रेति व्याख्याने सर्ववेदाद्यर्थोपबृंहितत्वादिकं सिध्यति। ‘विण्ट’ इत्येतत्पूर्वोत्तरवाक्यानुसन्धानेन भारतस्य कल्पतरुतां प्रतिपादयद्भारतस्य सर्वपुरुषार्थहेतुतां गमयतीति ‘को ह्यन्यः’ इति पुरुषवाक्यस्यान्यथानुपपत्त्येत्युक्तम्, कीदृशी सान्यथानुपपत्तिरित्यत आह—कथमिति॥ अन्यथेति च वर्तते। अन्यस्येति व्यत्ययेन तृतीयाधं षष्ठी। यद्वा कर्तुमिति कृत्येणे कर्तरि; ‘न लोकाव्यय’ इति प्रतिषेधश्च ‘नञा निर्दिष्टमनित्यम्’ इत्यनित्यः॥

अत एव तोमुन्कमुनोयंगे षष्ठी दृश्यते। ‘सूर्यस्योदेतोः, क्रूरस्य विमूषः’ इति। ‘को ह्यन्यः’ इति वाक्ये तावद्भारतस्य नारायणादन्येन कर्तुमशक्यत्वमुच्यते। तत्कथमन्यथा केवलेश्वरज्ञानदृष्टार्थयुक्तत्वाभावेन युज्यते, तथाविधानामन्यैः कर्तुं शक्यत्वस्य दर्शनादिति। नन्वन्यैः कर्तुमशक्यत्वमिति हेतुमिदं, ‘को ह्यन्यः’ इति वाक्यस्याविद्यमानार्थस्तुतिपरत्वोपपत्तेरित्यत आह ग्रन्थान्तरेति ॥

अधिद्यमानेत्यतः परमर्थशब्दोऽप्याहार्यः। इदं वाक्यमिति शेषः। यद्वा स्तुतिर्गुणोत्कर्षः। अत्रोच्यत इति शेषः। अत्र नार्थशब्दाप्याहारः। अनेन प्रागुक्तस्य ग्रन्थान्तरेति विशेषणस्य प्रयोजनमुक्तम्। इयं च संभावनायुक्तिः। निश्चययुक्तिस्तु चगम्भन्विता बाधकरहितत्वादिः। ननु भवेत्, यद्यत्र भारतस्यान्येन कर्तुमशक्यत्वलक्षणा स्तुतिरुच्यते; नचैवं ‘कृष्णद्वैपायनं व्यासं विद्धि नारायणं परम्’ इति भारतकर्तृव्यासस्य नारायणत्वलक्षणायाः स्तुतेरुपक्रमात्, उत्तरत्र तस्यैवार्थस्योपादनादित्यत आह—नचेति ॥ कर्तुरेवात्र स्तुतिरुच्यत इति न वाच्यं, किन्तु भारतस्यापि; कथमिति चेत्, अत्र ह्यनुमानेन व्यासस्य नारायणत्व साध्यते। ‘कृष्णद्वैपायनम्’ इति पूर्वार्थः प्रतिशारूपः। ‘को ह्यन्यः’ इति द्वितीयाधो व्यतिरेकव्याप्तेः प्रतिपादकः ॥

अनुक्तो हेतुर्व्याप्तिवचनसामर्थ्यादूहः, तत्र न तावद्ग्रन्थकृत्वं हेतुः। कुत इत्यत आह—इतरत्रापीति॥ ग्रन्थकृत्वस्य नारायणवदितरत्रापि साम्यादनैकान्यप्रसङ्गात्, नापि भारतकृत्वम्, कुत इत्यत आह इतरत्रापीति॥ ग्रन्थविशेषकर्तृत्वेन नारायणत्वमाधनस्य इतरतः कालिदासादावपि साम्यादिति प्रसङ्गात्। तस्मान्नारायणादन्येन कर्तुमशक्यस्य कार्यस्य कर्तृत्वमत्र हेतुः। न चासावासिद्धः, भारतस्य तथात्वादित्यूहम्। व्याप्तिवाक्यं च तदभिप्रायं मन्तव्यम्। तथा च कथमत्र भारतस्य स्तुतिर्नाश्वगम्यते, श्रुत्यानवगमेऽप्यार्थवदवगमादिति ॥

अस्त्वेवंविधं भारतम्, व्याचिख्यामितायास्तु गीतायाः किमायातमित्यत आह—

ता॥ गृहप्रकारम्—एषामाततायित्वेऽपि, इदानीं हन्तुमुद्यतत्वेऽपि, युद्धाभिवृत्तेरधर्माकीर्त्यादिहेतुत्वेऽपि, युद्धस्य त्रैलोक्यराज्यानुप्रायत्वेऽपि, किं बहुना सर्वेश्वरेश्वरेण भवद्विमतोपदेशिना भवतोक्तत्वेऽपीति भावः । कथुविनाशस्य निदत्त्वाध्ययमायः शोकहेतुः, निषादमात्रपरो वा न शोःशब्दः, न च शोः

प्र पा॥ १. युद्धानुवृत्तसर्वमवीर्त्यादिहेतुत्वेऽपि.

२. सर्वेश्वरेण

श॥ धेयभूतं विदोपनोऽभिव्यञ्जयद्विदिशिष्टप्रयोजनसम्यग्धाभिधेयवद्गीताशास्त्रम् । यतस्तदर्थं विद्वान्ने समस्तपुरुषार्थसिद्धिः, अतस्तद्विधरणं यत्नः क्रियते मया ॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्रजानकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छङ्करभगवत्पादकृतौ श्रीमद्गीताभाष्ये प्रथमोऽध्यायः

आ ॥ तत्र च वासुदेवाङ्गुनसंवादरूपां सर्वभारतार्थसंग्रहां भारतपारिजातमधुभूतां गीतामुपनिबध्म । तद्योक्त—‘ भारतं सर्वं शास्त्रेषु भारते गीतिका वरा । विष्णोः सहस्रनामापि क्षेय पाठश्च च तद्ब्रह्मम् ॥ ’ इति महाकौर्म्यं । ‘ स हि धर्मः सुपर्याप्तो ब्रह्मणः पदवेदने ’ इत्यादि च ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये प्रथमोऽध्यायः

ज॥ तत्र चेति॥ तत्रैव विधप्रामाण्यानुपेते भारते गीतामुपनिबध्म व्यासः, त्रिमय गीतायाः प्रामाण्यादेः सम्मानना, उत निश्चययुक्तिः, न द्वितीय. तथापि कलिकल्पदेशादेरपि तत्परमज्ञात् । अनुवादोऽनाविति चेत् अयमपि तथैव । आत्रे निश्चायक वाच्यमित्यत उच्यते—वासुदेवेति॥ मवाद रूपयतीति सवादरूपा । तथापि भारतैरुद्देशान्तरपरिहरेणास्या एव व्याख्याने को हेतुरित्यत उक्त—सर्वेति ॥ सर्वभारतार्थस्य संप्रदो यस्यामिति गमनत्वात् व्याधिप्रणो बहुव्रीहिः, एतद्व्याख्याने सर्वमपि भारत व्याख्यातप्राय भवतीति भावः । नैतान्ता भारतसमा गीता, किन्तु ततोऽधिका चेत्याद्ययानाह—भारतेति ॥ कुत एतदित्यत आह—तद्योक्तमिति ॥

सर्वशास्त्रेषु परम् । तदेवमातिमूल्यत्वादिना प्रामाण्याद्धर्मादिप्रतिपादनेन सर्वपयत्वान्मोक्षार्थस्येन संप्रयोजनत्वात्साधिकातिरिक्तादुर्गमार्थत्वाच्च व्याख्येया गीतेति स्थितम् । तत्र ज्ञानमेव केवल मोक्षसाधनम्, धर्मस्तु ज्ञानात्प्रागनुष्ठितोऽन्तःकरणशुद्ध्यादिद्वारा ज्ञान जनयन्मोक्षसाधनम्, ज्ञानोत्तरस्तु मुक्तावानन्दोत्कर्षहेतुरित्येव निपयप्रयोजनयोः सम्बन्धोऽभिमत । केचित्तु ज्ञानोत्तरकाल धर्मानुष्ठानमेव नाम्नीति मुच्यते । अन्ये तु ज्ञानधर्मसमुच्चयसाध्यत्वान्मोक्षस्य तत्प्रतिपादनाय गीतारम्भो न धर्मादिप्रतिपादनार्थम्, तदर्थाना मन्वादिधर्मशास्त्राणां सनवादिद्योगशास्त्राणां च प्रतिकाल नियमान्तरादित्याचक्षते ॥ तदुभय निराकर्तुमाह—सर्हीति ॥ ॥ गीतोक्तो धर्मो ब्रह्मणः स्वरूपज्ञाने सुपर्याप्तो ज्ञानात्प्रागनुष्ठितो ब्रह्मणः पदवेदने जाते अनुष्ठितः सुपर्याप्तः सुपर्याप्तमुक्तिहेतुरित्यनुगीतोपरमे भगवतैवोक्तम् । उदाहरिष्यन्ते चात्र स्पष्टार्थानि वाक्यानि । नच गीतायां तथाविधमेकमपि वाक्य दृश्यते । तथाच वक्ष्यते, मन्वादिशास्त्राणां विद्यमानत्वेन धर्मादेरप्रतिपाद्यत्वे समुच्चयोऽपि न प्रतिपाद्य, श्रुत्यादिप्रतिपाद्यत्वाभ्युपगमात् । तत्र च न स्फुट प्रतिपादनमिति चेन्न, समम् । यथोक्त वेदाग्राज्ञानाच्चेति । तस्माद्यत्किंचिदेतदित्युक्तमेव विपर्यादिकमिति ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितस्य श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यस्य अष्टाव

अवतारार्थमुनिविरचिताया प्रमेयदीपिकाया प्रथमोऽध्यायः .

सञ्जय उवाच—

एवमुक्त्वार्जुनस्संख्ये रथोपस्थ उपाविशत् ।

विमृज्य सशरं चापं शोकसंविग्रमानसः ॥

४७

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे

श्रीकृष्णार्जुनसंवादे अर्जुनविषादयोगो नाम

प्रथमोऽध्यायः ॥

ए ॥ सर्वथाहं न योत्स्यामीत्युक्त्वा बन्धुविश्लेषजनितशोकसंविग्रमानसस्सशरं चापं
विमृज्य रथोपस्थ उपाविशत् ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविचचिते श्रीमद्गीताभाष्ये

प्रथमोऽध्यायः ॥

ता॥ 'एताव हन्तुमिच्छामि', 'यदि मामपतीकारम्', इत्यादेरभिप्रेतमाह—सर्वथाहमिति । सर्वथा
सशरचापपरित्यागे हेतुरिति व्युत्क्रमपाठेन दर्शितम् । 'संविग्रमानसः' अन्यर्थचलितयुद्धाध्यवसाय
इत्यर्थः । २ 'ओ धिगी भयचलनयोः' इति धातुः । एवं चलितयुद्धाध्यवसायत्वात् समराध्वरन्मुक्षुशा-
दित्यानीये सशर चापे विमृज्य प्रायोपवेशादिपर एव इत्ये रथस्थानाद्विनिवृत्य रथोत्सङ्ग उपाविशदिति
भावः ॥

'सन्वीन्' वयस्यान् ॥ २६ ॥

'मुहुरदः' वयोविशेषान्नेक्षया हितैरिणः । 'मेनयोरुभयोरपि'—एकैकस्यां सेनापामेते सर्वे
प्रायशो विवन्त इति भावः । 'समीक्ष्य' द्वाभ्यन्तरेकयान्नायुक्तमवलोक्येत्यर्थः । 'सर्वान्वन्धून्'—
न ह्यत्रानागतः कश्चिद्बन्धुरवशिष्यत इति भावः ॥ २७ ॥

'अधर्मोऽभिभवति' इति मानसदोषोक्तिः ॥ ४० ॥

'प्रवृप्सन्ति' इति कायिकोक्तिः ॥ ४१ ॥

इति कविगार्जितमिहस्य सर्वज्ञ-ब्रह्मज्ञानस्य आसद्भुतवाचस्य वेदान्ताचार्यस्य

कृतिषु श्रीमद्गीताभाष्यटीकाया तात्पर्यवन्निष्काया

प्रथमोऽध्यायः ॥

प्र.पा ॥ १. शरचाप. क. श. च -चा

३. रथोपस्थे, क. रथ. ग. प. क. न.-पा.

२. तै.शादिक आत्मनेपदी, रै.शादिकः परस्मैपदी वा॥

श्रीः

श्रियै नमः

श्रीमते रामानुजाय नमः.

श्रीमद्यामुनमुनिप्रणीतः

श्रीमद्गीतार्थसङ्ग्रहः.

यत्पदाम्भोरुहध्यानविध्वस्ताशेषकल्मषः ।

वम्बुतामुपयातोऽहं यामुनेयं नमामि तम् ॥

स्वधर्मज्ञानवैराग्यसाध्यभक्त्येकगोचरः ।

श्रीमान्निगमान्तमहादेशकविरचिता गीतार्थसंग्रहश्चा.

श्रीमान्वेङ्कटनाथार्यः करितार्किरनेसरी ।

वेदान्ताचार्यवर्यो मे सन्निधत्ता मदा हृदि ॥

मानस्य भगवन्मतस्य महतः पुंसस्तथानिर्णय

स्तिभस्तिद्वय आत्मसंनिदिगिराधीशानतत्त्वाभ्याः ।

गीतार्थस्य च सङ्ग्रहः सुतिथुग श्रीश्रीशयोक्त्यमू-

न्यङ्गन्याननुसन्दधे यतिपतिस्ते यामुनेय नुम ॥ १ ॥

श्रीमद्वेङ्कटनाथेन यथाभाष्ये विधीयते ।

भगवन्ग्रामुनेयेत्तगीतासङ्ग्रहरक्षणम् ॥ २ ॥

१' तत्र जिज्ञासमानानां हेतुभिस्सर्वतोमुत्तैः ।

तत्त्वमेको महायोगी हरिर्नारायणः परः ॥ १'

२' आलोड्य सर्वशास्त्राणि विचार्य च पुनःपुनः ।

हृदमेकं मुनिष्यत्र ध्येयो नारायणस्तदा ॥ १'

इत्यादिभिस्तत्तत्प्रहितरूपं ममस्ताप्यात्मशास्त्रार्थसारं महर्षयस्तज्जगद्गुरुः । तदेतदुभयं सर्वोपनिषत्सारसङ्क-
लनात्मिनाया भगवद्गीताया प्रतिपाद्यतया प्रदर्शयन् तत्वाप्युपनिषदा तत्त्वप्राधान्यस्य शारीरके सुवित-
त्वादिहापि तत्प्रधानतया व्यपदिशति॥स्वे धर्माः स्वधर्माः मयवर्णाश्रमनियतशास्त्रार्थाः, ३' स्वेस्वे कर्मण्य-
भिरतस्तसिद्धिं लभते नरः' इति हि गीयते। स्वस्य धर्म इति समाधेऽप्ययमेवार्थः। ज्ञानमत्र परशेषतै-
रुक्तयथास्थितात्मविषयम् । वैराग्य परमात्म्यतिरिक्तेषु सर्वेषु विरक्तिः, ४' परमात्मनि यो रक्तो
विरक्तोऽपरमात्मनि' इति मुमुक्षोः स्वभावप्रतिपादनात् । तथा च पातञ्जलयोगानुशासनसूत्र—५' दृष्टा-
नुश्रविकृष्यविनृणस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यम्' इति । कर्मयोगपरिस्मृतस्यापि वैराग्यस्य पृथगुपा-
दानमपर्यगस्य तदन्यव्यतिरेकानुविधायित्वेन तत्प्राधान्यज्ञापनार्थं वन्दभूतरागनिवृत्त्या तन्मूलक्रीधा-
दिसमस्तदोषनिवृत्तिज्ञापनार्थञ्च । तत्र स्वधर्मज्ञानयोः प्रथमं कर्मयोगज्ञानयोगरूपेणावस्थितयोरात्मसाक्षा-

१ भारते शान्तिपर्वणि-मोक्षधर्म. ३४७ अ ८३-स्रो

२. नारसिंहपुराणे, १८-अ, ३४-स्रो, ३. गा. १८-४५.

४. नारदपरिब्राजकोपनिषदि. ३. उपदेशे.

५. पातञ्जलयोगानुशासनसू. १. पा. १५-सू.

त्कारद्वारा भक्तियोगाधिकारनिर्वर्तकत्वेन तत्साधकत्वम् । तदभिप्रायेणोक्तमात्मसिद्धौ—१ 'उभयपरि-
कर्मितस्वान्तस्वैकान्तिकान्तिकभक्तियोगालम्भ्यः' इति । उत्पन्नभक्तियोगानामपि विशदतमप्रत्यक्षसमाना-
कारस्य तैलधारारवदविच्छिन्नस्मृतिमन्तरिरूपस्य आप्रयाणादनुवर्तनीयस्य अहरहरभ्यासाधेयविशेषस्य
भक्तियोगस्य सत्त्वविशुद्धिसाध्यतया तद्विशेषधरजस्तमोमूलभूतपापनिवर्हणद्वारेण सत्त्वोपचयहेतुतयो-
पकारकत्वादात्मयाथात्म्यज्ञानपूर्वकैः परित्यक्तफलसङ्कटवृत्तादिभिः परमपुरुषाराधनेकवेपैरनित्यनैमित्ति-
ककर्मभिर्मन्त्रैरुपवीयमानत्ववेपेण साध्यत्वम् । तदेतत्सर्वमभिसंधायोक्तं भगवता पराशरेण—

२ "इयाज सोपि सुबहुन् यज्ञान् ज्ञानव्यपाश्रयः ।

ब्रह्मविद्यामधिष्ठाय तर्तुं मृत्युमविद्यया ॥ " इति ॥

महनीयविषये प्रीतिर्भक्तिः । ३ 'अप्रीतिपूर्वमनुष्यान् भक्तिरित्यभिधीयते' इति वचनमपि पूज्य-
विषयविशेषानयत योज्यम् । तैव वेदनापासनध्यानादिशब्दैरप्यात्मशालेषु मोक्षोपायविधिकाक्यैस्सामा-
न्यतो विशेषतश्च प्रतिपाद्यते, गुरुशुद्धिकल्पानुपपत्तेस्सामान्यशब्दानां समानप्रकरणोक्तविशेषविभ्रमेच
सम्भवति द्वारिद्वारादिकल्पनायोगात्, विद्यास्योर्व्यतिरेकोपक्रमोपसंहारदर्शनात् ५ 'निदिध्यासितव्यः'
इत्यस्य स्थाने विज्ञानशब्दभ्रवणाच्च, परमपुरुषवरणीयताहेतुभूतगुणविशेषवर्तैव लभ्यत्वधृतेश्च, तद्वरण-
स्यास्मिन् शास्त्रे भक्त्यधीनत्वोक्तेश्च । एव सति वेदनेतरमोक्षोपायनिषेधकभूतीनां ६ 'भक्त्या त्वन-
न्यया शक्य अहमेवविधोऽर्जुन । ज्ञानुं ब्रह्म च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप' इत्यादिस्मृतीनां चाविरोधः ।
तदेतदुक्तं भक्त्यपेक्षगोचरः इति; भक्तेरेव गोचरो नान्यस्येत्यर्थः । एतेन कर्ममनुष्यपराक्यार्थज्ञानादिपञ्चाः
प्रतिक्षिप्ताः । ७ गोचरत्वमिह फलत्वेन ग्राह्यम्, ८ 'भक्त्यैकल्ये पुरुषे पुराणे' इत्यादिभिर्भैरवरस्यात्, भक्ति-
योगलभ्य इति स्वोक्तत्वादाच्च । उपायतया फलतया चैकस्यैवायत्तम्यनादौ श्रवार्थधर्मभक्त्यव्यवच्छेदार्थं
यात्रैकशब्दः । अत्र ह्यैश्वर्याद्यर्थान्चीनपुरुषार्थग्रहण भूमविद्यायात्मिव निरतिशयपुरुषार्थप्रतिपादनार्थम् ।
तदभिप्रायेण च भाष्यं—९ 'परमपुरुषार्थलक्षणमोक्षसाधनतया वेदान्तोदित स्वविषय ज्ञानकर्मानुष्ठिति-
'भक्तियोगमवतारस्यामास' इति । यद्वा निरतिशयैश्वर्ययुक्ततया भक्त्यर्हत्वमिह तत्रोचरत्वम् । ऐका-
न्तिकत्वादिव्यङ्गनायत्वेकशब्दः । १० 'परावरज भूतानाम्' इत्याद्युक्तपरावरतत्त्वनिश्चयेन अन्यभक्त्यु-
न्मूलनादव्यभिचारेण अनन्यविषयत्वमैकान्तिकत्वम् । सातिशयनिरतिशयपुरुषार्थविवेकेन तदेक-
भोग्यतया उत्तराधिशरित्यमात्यन्तिकत्वम् । कारणशक्यस्थानां सङ्ख्यादिमामान्यशब्दानां ममान-
प्रकरणमहोपनिषदादिर्पाठितायाधितासम्भवद्वत्यन्तरनारायणादिविशेषशब्दार्थविभ्रम व्यङ्ग्यपितु—'नारा-
यणः परं ब्रह्म' इति विशेषतस्सामान्यतश्च व्यपदेशद्वयम् । अनेनाविभक्तिकेऽपि नारायणानुवाक्याक्ये
पूर्वापरवाक्यच्छायायानुसागच्छाप्रान्तरसर्विसर्जनीयगठनाच्च व्यस्तत्वं व्यञ्जितम् । तेन च सर्वपरविशोपास्य-
विशेषनिर्धारणार्थतया क्षेत्रपरतत्त्वप्रतिपादनेन नारायणानुवाक्यमिह एवास्य शास्त्रस्य विषयः । तद्विभू-
तित्वेन ११ 'विश्वमेवेदं पुरुषः' इतिवत्सम्यग्नाधिकरणतया तत्राज्ञातानां ब्रह्मशिवेन्द्रादीनां नारायणार्था-
नामिहापि १२ 'ब्रह्माणमीशम्' इत्यादिभिस्तद्विभूत्यैकदेशाश्रयत्व प्रतिपाद्यत इति ख्यापितम् । उक्तञ्च
स्तोत्रे—१३ 'स्वाभाविकानवाधिकानिशयेति तत्त्वं नारायण त्वयि न मृष्यति वैदिकः कः । ब्रह्मा शिवश्शत-

१. आत्मसिद्धौ.

२. वि. पु. ६-अ. ६-अ. १२-श्लो.

३. लेखपुराणे. उत्त. ९. १९.

४. लेखपूर्वमिति. ११. ५. ४. ४. ५. ६. अ. ५. आ. ६.

६. गी. ११. अ. ५४-श्लो.

७. गोचरत्वमिह ।

फलत्वेनेति - भक्तेरेव फलत्वेनेत्यर्थः, तृतीयार्थोऽभेदः.

८. गान्धपुराणे पूर्वपण्डे २१९-अ. ३४-श्लो.

९. गीताभाष्ये. अ-१. उपोद्घाते.

१०. ११. तै-ना. ११-२.

१२. गा. ११-१५. १३. लोचरत्वे. ११-श्लो.

नारायणः परं ब्रह्म गीताशास्त्रे समीरितः ॥ १ ॥

ज्ञानकर्मात्मिके निष्ठे योगलक्ष्ये सुसंस्कृते ।

आत्मानुभूतिसिद्ध्यर्थं पूर्वपट्टकेन चोदिते ॥ २ ॥

[illegible]

अथ विभिः श्रेयस्त्रयाणां पदकानामर्थं सगृह्णाति ॥ ज्ञानात्मिका निष्ठा ज्ञानयोगः, कर्मात्मका-
निष्ठा कर्मयोगः । नितिप्रत्ययसम्प्रत्यये अधिकृत्येऽङिच्ङासीति निष्ठा, नियता स्थितिरेव वा निष्ठा,
यावत्फलं श्रिरपरिहृतीतमुपायानुष्ठानमिन्त्यर्थः । अनयोः स्वरूपं व्यञ्जयिष्यति '५' कर्मयोगोऽन्य-
न्तीर्थे 'इत्यादिना । योगलक्ष्ये योगस्माध्यतयालक्ष्यमुद्देश्य ययोस्ते योगलक्ष्ये अत्र कर्मनिष्ठया ज्ञान-
निष्ठामारुह्य तथा योगप्राप्तिरिति द्वैतीयः क्रमः । तार्तीयस्तु ज्ञाननिष्ठायनधानमन्तरेण कर्मनिष्ठयैव
यावन्नोत्तारम्भं दृढपरिहृतीतया अन्तर्गतात्मज्ञानया शिष्टतया व्यपदेश्यानां लोकांनुविधेयानुष्ठानानामित-
रेयामपि निःप्रमादपुत्रोपायमत्तानां योगप्राप्तिरिति । योगोऽत्रात्मनादिनिशेषपरिहरवान् माधात्कारा-
र्थम् आत्मावलोकनान्तरनामा चित्तममाधानविशेषरूपो व्यापारः, तत्माध्यमाधात्कार एव वा । तेन
स्मृतितन्ततिनिशेषरूपात्स्वकारणभूतज्ञानयोगात्स्वकार्यभूतादात्मानुभवश्च भेदः । सुसंस्कृते परमा-
त्माधीनत्वतत्प्रीत्यर्थं स्वफलान्तरमद्ग्राहित्यादिदुद्धिप्रियोपैः परिरुमिते, इत्यर्थः । आत्मानुभूतिसिद्ध्यर्थं
'६' मुमुक्षुमात्यन्तिकं यत्तत् ' इत्याद्युक्तप्रकारेण वैपयिकानन्दविलक्षणस्यैतत्परममन्वैतृष्यावहसुपस्वभाव-

१. सविस्तिद्धौ. * १२-पु. १६-प.

3.

 γ

२. महाभारते. आदिपर्वणि. अ-१. श्लो-२७९.

५. गीतार्थसं २२-छो. ६ गो. ६-अ. २१-हो

द्वितीयोऽध्यायः.

सञ्जय उवाच—

तं तथा कृपयाविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणम् ।

विपीडन्तमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः ॥

१

श्रीभगवानुवाच—

कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम् ।

अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन ॥

२

* कलैव्यं मास्म गमः पार्थ नैतत्त्वय्युपपद्यते ।

धुद्र हृदयदौर्वल्यं त्यक्त्योत्तिष्ठ परन्तप ॥

३

रा॥ एवमुपविष्टे पार्थे †कुतोऽयमस्थाने समुपस्थित शक इत्याक्षिप्य तमिम विषमस्य

ना॥अथ शोकाग्नादनाविषयो द्वितीयोऽध्याय आरभ्यते । मन्त्रशक्त्याग्निच्छेदोऽपि 'सञ्जय उवाच' इति निदर्शोऽध्यायान्तरारम्भरूपतयाव्योक्तिशङ्कापरिहाराय । 'त तथा' इत्यादिश्लोकत्रयं व्याख्याति—एवमिति । १ 'विपीडन्तम्' इत्यतस्य पूर्वाध्यायोक्तानुवादत्वं सूचयितुम् एवमुपविष्टे पार्थे इत्युक्तम् । 'तथा' इति अस्थान इत्यर्थः । 'कृपा च आन्तरो विपाद' । ततः अश्रुपूर्णाकुलेक्षणं ग्राह्यं शोकेनाप्याग्निप्रमित्यर्थः । विपीडन्तं पुनः अध्यायोक्तरीत्या विपादं प्राप्नोषन्निष्ठम् । मधुसूदनशब्देन शोकमूलरजस्ममोनिर्गन्तव्यं सूचितम् । अस्थान इति विषमशब्दापचरितार्थः । कश्मलमिदं मूर्च्छास्त्वयं शोकः, ३ 'शोकसंविग्रमानस' इति प्रवृत्तत्वात् । प्रख्यातशरीर्यभ्रुतादिपुचका 'अर्जुन' 'कौन्तेय' 'रा' 'त्रयि' 'परन्तप' इति शब्दाः ४ आपेपकादुगर्भा इत्यभिप्रायेण आक्षिप्य इत्युक्तम् । कुत शब्दश्च हेत्वाभासस्य हेतुतां प्रविशन् धिक्कारार्थः । परान् तान्यतीति परन्तप । द्वैध्यमिह कातर्यम्, तत् हृदयदौर्वल्यशब्देन निवृत्तम् । पूर्वश्लोकेन विवेचनानां ५ अपि कातर्यत्याज्यताहतुत्या दर्शयतस्तान्यप्यत्र सगम्यति—तमिम विषमस्यमित्यादिना । अतस्तेन आरात् दूरात् याता बुद्धि यया दत्ते आर्या विद्वांसः, तदन्ये तु अनार्या । 'अस्वर्ग्यम्' इत्यन्वाविशेषात् स्वर्गशब्द परलोकमाश्लोपलङ्घकः, नमश्चाव निरोधिपरतया स्वर्गशब्दनिर्दिष्टस्वर्गहेतुविरोधित्वेऽर्थतत्सत्फलविरोधात् परलोकाविरोधिनमित्युक्तम् । धुद्रशब्दस्यात्र सकोचकाभावेनापेक्षिकधुद्रविषयत्वायोगान्महत्तरस्यार्जुनस्य

प्र परा॥* मा कलैव्यं गच्छ कौन्तेय पा †कुतोऽयमये पा आगपापपादवकाकुगभा न य ग च पा

पा १ विपीडन्तमित्यस्य पा २. कृपाया अनन्तरो ५ मध्यत्र नातर्य पा ६. ते शा क

विपा क ए ड च छ पा ३. गा १ ४७ ४ आक्षणाभा ११ ग घ ङ न पा

रा ॥ शोकमविद्वत्सेवितं परलोकविरोधिनमर्कीर्तिकरमतिशुद्धं हृदयदौर्बल्यकृतं परित्यज्य युद्धायोत्तिष्ठेति श्रीभगवानुवाच ॥

अर्जुन उवाच—

कथं भीष्ममहं संख्ये द्रोणं च मधुसूदन ।

इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिमुदन ॥

गुरुनहत्वा हि महानुभावान् श्रेयश्चर्तुं भैक्षमपीह लोके ।

हत्वार्थकामांस्तु गुरुनिहैव भुञ्जीय भोगान्नुपिरप्रदिग्धान् ॥

रा॥पुनरपि पार्थः स्नेहकारुण्यधर्मार्थमयाकुलो भगवदुक्तं हिततममजानन्निदमुवाच—भीष्मद्रोणादिकान् गुरुन्यहुमन्तव्यान्कथमहं हनिष्यामि ! कथन्तरां

ता॥ तथाविधावस्यापर्यालोचनाद्य काष्ठप्राप्तं क्षुद्रत्वं विवर्धितमिति दर्शयितुम् अतिशुद्धम् इत्युक्तम्, कार्ये कारणोपचार इति वा, कारणान्यासस्य कार्यन्यागार्थतया पूर्वोत्तरश्लोकफलितार्थविवक्षया वा हृदयदौर्बल्यकृतम् इत्युक्तम् ; १ अदृढहृदयत्वकृतमित्यर्थः । 'परन्तप' इत्यनेन शपितं प्राकरणिकमर्थमभ्याहृत्योक्त युद्धायोत्तिष्ठेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

अथ भगवदुक्तयुद्धारम्भस्य परम्परया परमनिःश्रेयसहेतुस्वरूपहिततमत्वाजानात् तद्व्यतिषेपरूपस्यार्जुनवाक्यस्योत्थानम् । तथाविधाज्ञानस्य चास्थानस्नेहाद्याकुलतामूलत्वं यदन्तुत्तरमवतारयति—पुनरर्पति । उक्तार्पविषयतया पुनरपीदमुवाचेत्युक्तम् । 'कथम्' इत्यादिश्लोके चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वप्रदर्शनाय आदिशब्दः ; उपात्तम्यानुपात्तोपलक्षणतया वा । पूजार्हशब्दविवक्षितबहुमन्तव्यत्वहेतुनयोत्तरश्लोकसमवाक्य्योक्तं गुरुनिमिति । बहुमन्तव्यानिति—'महानुभावान्' इत्युत्तरश्लोकस्यानुसंधानाद्वा ; ऋते स्वत एव बहुमन्तव्याः, पितामहत्वधनुर्वेदाचार्यत्वादिभिरत्यन्तबहुमन्तव्या इति भावः । पुष्पादिभिः पूजार्हाणां पूजानिष्ठत्वेन सादृश्यम् ; हननं त्वतिमाहसम् । गुरुभक्त्या च तद्विरोधिभिः सह योद्धव्यम्, न पुनर्गुह्यमिति—'कथं गुरुनिषुभिः प्रतियोत्स्यामि' इत्यस्य भावः । अहंशब्देन प्रख्यातवशात्वादिकमभिप्रेतम् । 'इषुभिः प्रतियोत्स्यामि' इत्यस्य हननपर्यन्तप्रतिपुद्गाभिप्रायत्वमुत्तरश्लोकेन विद्वतमिति हनिष्यामीत्युक्तम् । मधुसूदनारिमुदनशब्दाभ्यां 'नहि त्वमपि सान्दीपिन्यादिसूदनः' इति सूचितम् । ६ 'चर्तुम्' इत्यत्र भावमानार्थस्तुमुन्, न तु क्रियाथोपपदकः । यद्यपि या कान्निजीविकाभयणीया ; तथापि गुरुवधलब्धभोगेभ्य इह लोके परधर्मरूपभैक्षाचरणमपि श्रेयः प्रदास्यतरम् ; महाप्रभावगुरुवधसाध्यपारलौकिकदुःखस्यातिमहत्त्वादिति भावः । प्रकृतविरुद्धार्थत्वभ्रमव्युदासाय पूर्वश्लोकस्य कथशब्दानुपप्लादितनुशंसत्वसामर्थ्यात् तु शब्दद्वयोक्तित्ववैषम्याच्च कथन्तराम् इत्युक्तम् । ७ 'गर्हायां लज्जिजात्वोः', ८ 'विभाषा कथमि लिङ् च' इति गर्हार्थे इह लिङ्प्रत्ययः ;

प्र-पा ॥ * श्रेयां भोक्तुं पा.

१. अमुवद्. पा. २. गुरुनिनि। महानुभा. पा.

३. मन्थानादः स्वत एव. क. म. ग. घ. ड. च. छ. पा.

४. न एव. घ. पा. ५. इति वा भावः. क. ग. घ. पा.

६. भोक्तुम्. पा.

७. अष्टाध्याय्याम्. अ. ३. पा. ३. सू. १४२.

गर्हायामिति ॥ अपि, जातु इत्याभ्या योषे लट् स्वाद

कालत्रये गर्हायाम्। तुजादीन् परत्वादय बाधते । अपि

जाया लज्जति । जातु शणिकामाश्रिते । गार्हितमेवम् ॥

८. अष्टाध्याय्याम्. अ. ३. पा. ३-सू. १४३.

विभाषेति ॥ गर्हायामित्वेव । कालत्रये लिङ् । चातद्।

कथं धर्मं लब्धे, त्यजति वा । यद्ये कालत्रये लकाराः॥

रा॥भोगेष्वतिमात्रप्रसक्तान् तान् हत्वा तैर्भुज्यमानांस्तानेव भोगांस्तद्गुधिरेणोपसिच्य
तेष्व्वासनेपूपविदय भुञ्जीय ॥ ४ ॥ ५ ॥

ता॥‘अर्थकामान्’ इत्यत्र द्वन्द्वादिभ्रान्तिनिवर्तनाय समासतदंशद्वयार्थो भोगेष्वतिमात्रप्रसक्तान् इत्यु-
क्तः, अर्थेण कामो येषामिति निग्रहः; २ ‘अन्यो हि र्व्यधिरूपो बहुव्रीहिर्जनमाद्युत्तरपदः’ । ५ अर्थ्यन्त
इत्यर्थः भोगाः, कामश्चातिमात्रसङ्गो वक्ष्यते । इयद्वा अर्थे कामयन्त इत्यर्थकामाः । ७ ते निष्कामाश्चेत्,
तद्भोगहरणमपि सहेतुः ; इदं तु क्षुधितानामोदनहरणप्रति भावः । ९ हननादप्यतिनृशसत्त्वचनाव
भोगरुधिरादिशब्देरर्थसिद्धः नृशब्देन च १० चोतितो विशेषः तैरित्यादिना उक्तः । ११ ‘इहैव’ इत्यनेन
विवक्षितो नृशसत्त्वातिशयः तेषु इत्यादिना दर्शितः । १२ गुरुधमाध्यभोगा रुधिरप्रदिग्धगुरुस्मृतिहेतु-
त्वान् स्वयमपि तथापि इव दुर्भोजा भवन्तीत्येहलौकिकसुखमपि नास्तीति रुधिरप्रदिग्धशब्दाभिप्राय
इत्याह—तद्गुधिरेणोपसिच्येति । १३ उपसेचनं हि स्वयमद्यमानं सदन्यस्यादनहेतुः ; १४ इह तदुभय-
मपि विपरितमिति भावः ॥ ४ ॥ ५ ॥

प्र पा॥ १ समासतदंशद्वयार्थो समासतद्वत्पूर्वोत्तरप-
दद्वयार्थः

२.

३ ‘व्यधिराणां’ इति बहु रा ग घ ङ छ. पा

४, जन्माद्युत्तरपद इति ‘कुम्भजन्मा, द्विजन्मा’
इत्यादौ ‘कुम्भे जन्म यस्य, द्वाभ्यां जन्म यस्य’ इति
व्यधिकरणबहुमाहेरुमतत्वादिति भावः

५ भोगेष्वतिमात्रप्रसक्तानितीति भाष्यार्थे विकरणवाक्यानु-
गुण्येन अवशब्दस्य भोगहरत्वमुक्तम् ‘अन्यन्’ इत्यादि-
ना अतिमात्रप्रसक्तोर्भिर्भूत्वा माशङ्क्य कामशब्दस्य तद-
र्थत्वमाह - ‘कामश्चातिमात्रमन्न’ इति

६ प्रत्यर्थिमन्विभिराभ्यभागहरणं दुस्तहमिति
भाष्यं हृदि निधाय तदुपपादकत्वेन ‘अर्थकामान्’
इत्युक्तमित्यभिप्रेत्य ‘अर्थे कामयन्त’ इति व्युत्पत्त्य-
न्तरमुक्तम् ‘अर्थकामा’ इत्यस्य

७ ‘अर्थकामान्’ इति विशेषणेन तस्य दुरसह-
त्वं कथमवगम्यत इत्याशङ्कायामाह - ‘ते निष्कामा
श्चेत्’ इति

८. इदं तु - तद्भोगहरणं तु क्षुधितानामोदन-
हरणवत्’ इति दृष्टान्तेन दुरसहत्वं व्यज्यते

९. हननादप्यतिनृशसत्त्वचनाव - प्रत्यर्थिकर्तु-

वरवर्भकहननादपि तत्कर्मकत्वकृतकशयस्य तदर्थ-
भोगहरणपर्यन्तस्य अतिनृशसत्त्व अपारत्वसत्त्वनाये-
त्यर्थः .

१० चोतितो विशेष - स्वकर्मकतत्कृतकहनन-
स्यैव गरावस्त्वरूपा विज्ञाप इत्यर्थः तैरित्यादिना -
‘गराव’ इत्यन्तन ‘तै’ इत्यादिभाष्यवाक्येनेत्यर्थः .

११. ‘तेष्वामनेपूपविदय’ इत्यस्य उन्मूलत्वाशङ्का
परिहरति - ‘इहैवेत्यनेन विवक्षितो नृशसत्त्वातिशयः’
इति तथा च ‘इहैव भुञ्जीय’ इति मूलवाक्यादेव
उक्ताशङ्काभादशेष इति भावः

१२ भाषाणां रुधिरप्रदिग्धत्वं कथमित्याशङ्क्य
भोगाणां स्वहेतुभूतगुरुधमाध्यभोगात् रुधिरप्रदिग्ध-
देहसारकत्वात् रुधिरप्रदिग्धगुरुत्वत्वेन तथात्वमुक्तमि-
त्याह ‘गुरुधमाध्य’ इत्यादिना.

१३ भाष्ये तद्गुधिरेणोपसिच्येत्युपसेचनस्य प्रतिपाद-
नात् तद्गुध्रणमाह-उपसेचनं इति

१४ इह तदुभयमपि विपरितं तदुभयमपि नास्तीत्य-
र्थः, स्वयमद्यमानत्वमपि नास्ति, अन्यस्यादनसाधनत्व-
मपि नास्तीत्यर्थः, रुधिरप्रदिग्धत्वेन दुर्भोज्यादिति
भावः .

श॥अत्र च ‘रुद्रा तु पाण्ड्यानीकम्’ इत्यारभ्य यावत् ‘न योत्स्य इति गोविन्दमुत्तवा
तूर्णां धभूय ह’ इत्येतदन्तः, प्राणिनां शोकमोहादिसंसारबीजदोषोद्भवकारणप्रदर्शनार्थ-

न चैतद्विशः कतरन्नो गरीयो यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः ।

यानेव हत्वा न जिजीविषामस्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ॥ ६

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः पृच्छामि त्वा धर्मसंमूढचेताः ।

यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम् ॥ ७

रा ॥ एवं 'युद्धमारभ्य निवृत्तव्यापारान् भवतो धार्तराष्ट्राः प्रसह्य हन्युरिति चेत्
—अस्तु । तद्वधलब्धविजयादधर्म्यादस्माकं धर्माधर्मावज्ञानद्विस्तर्हन्नममेव गरीय इति
मे प्रतिभातीत्युक्त्वा, यन्मह्यं श्रेय इति निश्चितं तत् शरणागताय तव शिष्याय मे
ब्रूहीत्यतिमात्रकृपणो भगवत्पादाबुपससाद् ॥ ६ ॥ ७ ॥

न हि प्रपश्यामि ममापनुद्याद्यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणाम् ।

अवाप्य भूमावसपन्नमुद्धं राज्यं मुराणामपि चाधिपत्यम् ॥ ८

ता ॥ 'न चैतद्विशः' इत्यादेशकार्योक्तितत्तापूर्वकं तात्पर्यार्थमाह—एवमिति । बन्धुविनाशा-
द्वीतेन त्वया धर्ममुत्तमीमनकुलाद्यासन्नतवबन्धुविनाश एव कारितः स्यादिति भवत इत्यनेन सूचितम् ।
'विशः' इत्यादिबहुवचनानुरसारेणाह—अस्माकमिति । अस्माकमिन्नेन हन्तव्यतया निर्दिष्ट-
भीष्मद्रोणाद्येभ्यः सर्वेषां शिष्यत्वादिकर्माभिप्रेतम् । पूर्वोत्तरार्थाभ्यां विमर्शत्वाभिमतपक्षो व्यञ्जितौ ।
२ 'यद्वा' इति 'यदि वा' इति च तुल्यार्थम् । येषां वधेन जीवनमस्माकमनिष्टम्, त एवास्मान् जि-
घासन्तः स्वहननानुरूपत्वेनावस्थिता इति, 'यानेव' इत्यादेरन्वयार्थः । 'न जिजीविषामः' इत्यनेन
सूचितम् अनिर्णयपर्यवसिताम् अत एव प्रभहेतुभूतां प्रतिभामाह—इति मे प्रतिभातीति । 'यच्छ्रेयः'
इत्यादेरन्वयफलितार्थमुपदेष्टव्योक्त्यायोक्तं शिष्यगुणमपत्तिं च स्फुटयति—यन्मह्यमित्यादिना ।
निश्चेतव्याकारिण्यर्पणाय इतिकरणम् । शासनीयो हि शिष्यः ; अतः 'शिष्यस्तेऽहं शाधि माम्'
इति वदति । स्वभावोऽयं धैर्यम् ; कर्तव्यविशेषाजानात् शोकापनोदनोपायग्राह्यादिना वा अतिमा-
त्रकार्पण्यम् । त्याज्यस्यापरित्यागोऽयं कार्पण्यमित्येकः दयाजनकदीनवृत्तिनिरस्तत्वमित्यपरे । भगवत्पा-
दाबुपससादेति शिष्यत्वप्रपन्नत्वानुक्तिफलमेव ॥ ६ ॥ ७ ॥

४ 'एवमुक्त्वा' इति श्लोके हृषीकेशपदेन सदर्थभ्रवणायाजुर्नहृषीकप्रेरकत्वम्, ५ 'यच्छोकमु-
च्छोषणमिन्द्रियाणाम्' इत्यागुक्तेन्द्रियधोमशान्तिकरत्वं च, व्यञ्जितम् । इष्यन्ति हर्षयन्तीति वा

प्र.पा ॥ * युद्धमारभ्य निवृत्तव्यापार भवन्तं धार्त.

† तत्त्वच्छरणागताय, पा.

१. मारिणा अस्माकमित्यनेन, क. ख. ग. घ. ङ. च छ. पा.

२. 'यद्वा, यदिवा' इति च तुल्यार्थं - यदिवेति

यदेत्यर्थकमित्यर्थः.

३. 'इति मे प्रतिभातीत्युक्त्वा यन्मह्यं श्रेय-
इति निश्चितं तद्वृत्तिं प्रश्नासंगतिं इति निराय-अनि-
र्णयपर्यवसितव्यमिति. निश्चयापरेवसितमित्यर्थः.

४. गी. २-९.

५. गी. २-८.

गी॥त्येन व्याख्येयो ग्रन्थःतथाहि—अर्जुनेन राज्यगुरुपुत्रमित्रसुहृत्स्वजनसम्यन्धियान्धवेपु
'अहमेतेषां' 'ममेते' इत्येवं प्रत्ययनिमित्तस्त्रहर्विच्छेदादिनिमित्तावात्मनश्शोकमोहा
२दिशितौ 'कथं भीष्ममहं संख्ये' इत्यादिना। शोकमोहाभ्यां ह्यभिभूतविवेकज्ञानः स्वत एव
क्षत्रधर्मे युद्धे प्रवृत्तोऽपि तस्माद्युद्धादुपरताम् । परधर्मं च भिक्षाजीवनादि कर्तुं प्रवृत्ते ।

पा ॥ १. विच्छेदति. पा.

२. प्रदक्षितौ. पा.

३. विधानः. पा.

सञ्जय उवाच—

एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परन्तपः ।

न योत्स्य इति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ॥

९

रा॥ 'एवमस्थानसमुपस्थितलोहकारुण्याभ्याम् अप्रकृतिं गतं क्षत्रियाणां युद्धं परमधर्म-
मप्यधर्मं मन्वानं धर्मयुभुत्सया च शरणागतं पार्थमुद्दिश्यात्मयाथात्म्यज्ञानेन युद्धस्य फ-
लाभिसन्धिर्हरहितस्यात्मप्राप्त्युपायताज्ञानेन च विना अस्य मोहो न शाम्यतीति मत्वा,

ता॥ हृषीकाणि इन्द्रियाणि । 'एवमुक्त्वा' स्वावस्थामावेत्यर्थः । १ 'निद्रालसे गुडाका स्यात्' इति गुडा-
का निद्रा ; तस्या ईशो गुडाकेशः , प्रबुद्धस्वभावा इत्यर्थः ; पिण्डितनेत्र इति वा । गोविन्दशब्देन
शोकापनोदनयोग्यराक्षसालितम् , गोवन्दनिर्दिष्टया २ भुजो भारान्तरणार्थं प्रवृत्तत्वं च अभिप्रेतम् ॥

एवमनेनोपोद्धतेनोचितान्तरे उदयमाणशास्त्रावतरणसङ्घतिं उदन् अर्थादुपोद्धातमद्वहस्यो न च
व्याकरोति—एवमिति । अस्थानशब्दस्य ४ 'विपमे समुपस्थितम्' इत्येतद्विपर्ययत्वं व्यञ्जयन् , तस्य
लोहकारुण्याभ्यामेवान्तरयाय तयोः ५ 'न निर्देश इतान्' अप्रकृतिं गतम् इति आनुगम्यशब्दार्थ उक्तः ।
तेन स्वभागतो धीरस्य सूच्यते ; ६ 'उपहतस्वभावः' ७ इति हि स्वेनैवोक्तम् । एतेन कार्यपदोपोपहतस्व-
भावत्वं धर्मसमूहचेतस्य हेतुतयोक्तमिष्यपि दर्शितम् । ८ 'धर्मसमूहचेता' इत्येतद्विपर्ययरूपस्य ९ 'धर्मा-
धर्मधिया' इत्यस्य अर्थः १० 'त्रियाणामिन्द्रियादिनोक्तः' । १० धर्मं अधर्मधीः धर्माधर्मधीः , शुक्तिः नारजतधीरि-
तिनत् ; ११ तत्र यथा ५ व्यातिपक्षे भेदाग्रहो विगडितः । तामसी चेय धीः ; १२ 'अधर्मं धर्ममिति या
मन्यते' १३ इत्यादि हि वक्ष्यते । अनास्थानलोहकारुण्याभ्या जाता धर्माधर्मधीरिति विग्रहो द्रष्टव्यः । लोह-
कारुण्यधर्माधर्मभयाजुल इत्यादिप्राचीनमाभ्यानुसारेण 'धर्माधर्मभयाजुलम्' इति पाठे तु नयाणा द्वन्द्वः ।
१४ 'इच्छामि त्वा' इत्यादिमभिप्रायादुत्पन्नशब्दार्थः धर्मयुभुत्सया च शरणागतमित्युक्तः । एते
योग्योद्देशेन प्रवृत्तिर्युज्यत इत्याह—पार्थमुद्दिश्येति । व्याजलाभमात्रेण शास्त्रावतरण कृतमिति भावः ।
१५ 'आजुल पार्थमुद्दिश्य' इत्यस्य तात्पर्यम् आरमेत्यादिना मत्वेत्यन्तेनोक्तम् । आत्मनो याथात्म्य नित्यत्व-
भगवदधीनत्वादिनम् , १६ 'नहि प्रपश्यामि' इत्यादिक वदतोऽप्यायमेव शोरुनिरागोपाय इति भावः ।

प्र पा॥ * एवमस्थाने समुपस्थितलोह का

७ इति स्वनै क घ ङ. पा ८. गी २-७.

१

९ गीताधस, ५

२ भुजो लाभाव भारा क र ग घ ङ. पा

१० धर्मेऽप्यधर्मे बुद्धि धर्मा क र ग घ ङ. च छ पा

३. प्रवृत्तत्वं वा. क. ख. ग घ ङ पा

११ अत्र यथा. ङ. छ पा १२. गी. १८-३२.

४. गी २-२.

१३ इत्यादिना वक्ष्य. क र ग घ ङ. च. छ. पा

५. शब्दार्थः । तेन स्व ग घ छ. पा. ६ गी २-७

१४. गी २ ७ १५. गीताधस ५ १६. गी २-८.

ग ॥ तथा च सर्वप्राणिनां शोकमोहादिदोषाविष्टचेतसां स्वभावत एव १ स्वसर्वधर्मपरित्या-
गः, प्रतिपिद्धसेवा च म्यात् । स्वधर्मे प्रवृत्तानामपि तेषां बाह्यनःकायादीनां प्रवृत्तिः फला-
भिसन्धिपूर्विकैव साहंकारा भवति । तत्रैवं सति धर्माधर्मोपचयादिष्टानिष्टजन्मसुखदुःख-
प्राप्तिलक्षणस्संसारोऽनुपरतो भवतीत्यतस्संसारबीजभूतो शोकमोहौ । तयोश्च सर्वकर्म-
सङ्ख्यासपूर्वकादात्मज्ञानाग्नान्यतो निवृत्तिरिति तदुपादिदिक्षुस्सर्वलोकानुग्रहार्थमर्जुनं
निमिर्त्तीकृत्याऽह भगवान्वासुदेवः 'अशोक्यान्' इत्यादि ॥

पा ॥ १. स्वधर्म. पा.

रा॥भगवता परमपुरुषेण अध्यात्मशास्त्रावतरणं कृतम्। तदुक्तम्—“अस्यानस्नेहकारण्य-
धर्माधर्मधियाकुलम् । पार्थ प्रपन्नमुद्दिश्य शास्त्रावतरणं कृतम्’ इति ॥ ८ ॥ ९ ॥

तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत ।

सेनयोरुभयोर्मध्ये सीदमानमिदं वचः ॥

१०

रा॥ इत्थं देहान्मनोर्याथात्म्याज्ञाननिमित्तशोकाविष्टं देहातिरिक्तात्मज्ञाननिमित्तं च धर्म-
भाषमाणं परस्परविरुद्धगुणान्वितम् उभयोः सेनयोर्मुद्धायोद्युक्तयोर्मध्ये अकस्मान्निरव्यो-
गं

ता॥कृतम् इत्यस्य केनेत्याकाङ्क्षायां प्रवन्धकर्तृभूतव्यासादिशास्त्राव्यवर्तनायोक्तं भगवता परमपुरुषे-
णेति। अनेन पदद्वयेन शास्त्रप्रामाण्याद्युपयुक्तमुभयलिङ्गत्वादिकर्मभिप्रेतम् । अन्यपरशास्त्रान्तरव्युदासाय
अध्यात्मेति विशेषितम् । अस्वार्थस्य सांप्रदायिकत्वायाह—तदुक्तमिति । प्रत्यप्याय सङ्ग्रहश्लोके-
र्यभेदेऽभिधीयमानेऽपि इतः पूर्वस्य द्वितीयाध्यायैकदेशस्यापि शान्त्रोपोद्घातत्वम्, अतः परस्य शास्त्राव-
तरणरूपत्वं च विवेक्तुम् ‘अस्यान’ इत्यादिना संप्र-श्लोकेऽनानिर्दिष्टप्रथमाध्यायेनेतावत्संगृहीतम् । मह-
र्षिस्तु शोकतदपनोदनरूपकथावान्तरसङ्ख्या ३ ‘तं तथा’ इत्यादिकं ४ द्वितीयेऽध्याये न्यवीविशतुः इदमपि
सूचितम् ५ ‘तन्मोहशान्तये’ इति द्वितीयाध्यायकर्म संप्र-श्लोकेऽपि । ततश्चास्यानस्नेहाद्याकुलत्वं प्रथमाध्याया-
र्थः ; सविशेषः स एवात्र सगत्यर्थमनुदित इत्यपि दर्शितं भवति । नन्वेवंविधमुद्दिश्य कथमष्टकर्मयो-
गज्ञानयोगभक्तियोगादिविषयं शास्त्रमुपादिष्यते; ६ ‘नाष्टः कस्यचिद्भ्यात्’ इति हि स्मरन्ति । विशेष-
यतश्चायं गुह्यगुह्यतर्गुह्यतमप्रकारोऽर्थः सहस्रोपदेष्टुमयुक्तः । ७ ‘तस्माद्युष्यस्व भारत’, ८ ‘युष्य च’ इ-
त्यादिषु च प्राकरणिषु युद्धप्रोत्साहनपरत्वमेव प्रतीयते । अतो नास्य शास्त्रस्याध्यात्मपरत्वमिति । अत्रो-
च्यते—९ ‘यच्छ्रेयः स्यात्’ इति प्रभवाच्ये; १० ‘यच्छ्रेयः’ इत्यनिर्धारितविशेष इत्यते । न चार्जुनस्य यु-
द्धमेव श्रेयस्त्वेन जिज्ञास्यमित्यस्ति नियमः, परमास्तिकस्य तस्य भगवति संनिहिते प्रस्तुतमुत्तेन परमनि-
श्चयेऽपर्यन्तजिज्ञासोपपत्तेः । अस्तु या तस्य ११ युद्धमात्रविषया जिज्ञासा; तथापि परमकारणिकेन भगवता
‘यच्छ्रेयः’ इति सामान्यवचनमालम्ब्य परमहितोपदेश उपपन्नः । ‘युष्यस्व’ इत्यादिकमपि परमनि-
श्चयेऽसोपायतयेति तत्रतत्र व्यक्तम् । तस्माद्युक्तमिदम् अध्यात्मशास्त्रावतरणमिति ॥ ८ ॥ ९ ॥

परिहासयोग्यत्वाय ‘तम्’ इति परामृष्टमाह—एवमित्यादिना । ‘उभयोः’ इत्यनेन युचि-
तमुक्तं युद्धायोद्युक्तयोरिति । एतेनोपदेशावसरः १२ लाभो व्याजितः । ‘सीदमानम्’ इत्यनेन निरव्यो-
गत्यं फलितम् । युद्धनिवृत्त्यनर्हायसाज्ञापकेन ‘मध्ये’ इत्यनेनाभिप्रेतमाह—अकस्मादिति । अध-
र्मादिः परजयादिर्वा युद्धनिवृत्तेः सम्यग्चेतुरत्र नास्ति; अहेतुकोपकान्तत्यागे तु परिहास्यत्वमिति भावः ।

प्र.पा ॥ * गी. सं. ६-श्लो. † विषादलग्न. पा.

‡ तम् एवं देहा. पा.

१. समाह. छ. पा. २. न निर्दिष्ट. पा.

३. गी. २-१.

४. द्वितीयाध्याय. क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. पा.

५. गीताधर्मसंग्रहे. ६-श्लो.

६. नाष्टः कस्यचिद्भ्यात्रजान्यायनं वृष्टतः।ज्ञान-

अपि हि मेधावी जटवस्तोक आचरेणामनुमृत्तौ. २-अ.

११०-श्लो. ७. गी. २-१८. ८. गी. ८-७.

९. गी. २-७. १०. धृतिरनिर्धारिताविशेषा

दृश्यते. क. ग. ग. घ. ङ. च. छ. पा.

११. युद्धविषया जिज्ञा. ख. ग. घ. च. छ. पा.

१२. लाभोऽपि व्याजितः. क. ख. ग. घ. च. छ. पा.

श॥ अत्र केचिदाहुः—सर्वकर्मसङ्क्रासपूर्वकादात्मज्ञाननिष्ठामात्रादेव फेधलात् कैवल्यं
न प्राप्यत एव। किं तर्हि? अग्निहोत्रादिधौतस्मार्तकर्मसहितात् ज्ञानात् कैवल्यप्राप्तिरिति

पा ॥ १. स्मार्तसहिता. पा.

रा॥पार्थमालोक्य परमपुरुषः प्रहसन्निवेदमुवाच—परिहासवाक्यं यदत्रिय आत्मपरमात्मयाथात्म्यतत्प्राप्त्युपायभूतकर्मयोगज्ञानेयागभक्तियोगगोचर * 'न त्वेनाह जातु नासम्' इत्यारभ्य 'अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः' इत्येतदन्तं वचनमुवाचेत्यर्थः ॥

ता॥अत्र हृषीकेशलोक्तिफलितं वक्ष्यमाणशास्त्रप्रामाण्याद्युपयुक्तं वक्तुं पुरुषस्य सर्ववैलक्षण्यं परमपुरुष इति दर्शितम् । यद्यप्यसौ हृषीकेशत्वात्पार्थस्य हृषीकादिन सर्वं सङ्कल्पमाणेन नियम्य भूभावावतारणा य प्रेरयितुं शक्तः, तथापि जगदुपपत्तिमन्यतया पार्थतदितरात्ममाधारणपुरुषार्थोपायशास्त्रोपदेशद्वारा प्रवर्तयतीति भावः । यद्वा धीरमर्तुन हृषीकेशतया स्वयं प्रपञ्चोभ्य प्रदत्तत्रिजगदुपकाराय शास्त्रमुवाचेति संप्रबन्धविशेषात् समनन्तरवाक्यपर्यालोचनया च परिहासार्थतौचित्यात् प्रहासस्य पार्थकर्मकृत्यमुक्तम् । यद्वा प्रपन्नस्य दोषनिरीक्षणेन परिहाससंभवं, शिष्य प्रत्यध्यात्मोपदेशे प्रहासमात्रं शृण्वन्तानुपयोग्यं च, अभिप्रेत्य पार्थशब्दः । अतः प्रहसन्निव इत्यनेन फलितं सस्तरं सुप्रहसं निगलितगमास्तगाह्वरं निलीनस्य महतोऽर्धजातस्यानायामभाषणम्, इदंशब्दस्य वक्ष्यमाणमस्तमगवद्राक्ष्यत्रियत्यम्, इद्विद्वेनापि निवक्षितपूर्वचनं च दर्शयति—परिहासेत्यादिना । 'अशोच्यान्' इति श्लोकस्यापि उपदेशार्थानुधानापादनार्थपरिहासच्छायातया शास्त्रातरेणमात्रेण साक्षाच्छास्त्रत्वाभावात्—न त्वेनाहम् इत्यारभ्य इत्युक्तम् । यद्वा 'अशोच्यान्' इति श्लोकः प्रहसन्निवेत्यस्य विषयः 'न त्वेनाहम्' २३-त्यादिकर्मिदंशब्दार्थः । अत्र 'मा शुचः' इत्येतदन्तं भक्तियोगगोचरमिति निर्देशः, सर्वसाधकस्यापि चरमश्लोकोक्तप्रपदनस्य प्रवृत्तान्वयेन भक्तिनिरोधिनिर्जतशोदाहरिष्यमाणत्वात् ॥ १० ॥

प्र पा ॥ * गी २-५२ † गी १८ ६६ कृत्यस्य पार्थस्य पारहासयोग्यताप्रयः अहं इह मगधव
१ पार्थस्य स्वतोऽभिज्ञत्वादुपदिश्यमानाधम्यं बुद्ध्या ज्ञातपरिहासा युज्यते इत्यर्थः

राहाय इष्टाप्ताप-यासानावश्यकत्वम् 'अनुपायाग २' २ इत्यादिकानि च क य न घ ङ छ पा
इत्यन्तर्गतमचितम् प्रपन्न दाषनिरीक्षणं परिहासस्य ३ प्रवृत्ता-वचनं प्रवृत्तभक्तिवाग उपयो गितया वचनं

शा॥सर्वासु गीतासु निश्चितोऽर्थः—इति । ज्ञापक चाहुरम्यार्थस्य—'अथ चेत्त्रयमिह धर्म्यं संप्राम न करिष्यसि' १ 'कर्मण्येवाधिकारस्ते' 'कुरु कर्मैव तस्मात्त्वम्'—इत्यादि । हिंसा वियुक्तत्वाद्भैदिक कर्मा उर्मायेतीयं माशङ्कान कार्या । कथम्? क्षात्र कर्म युद्धलक्षणं गुरुभ्रातृपुत्रादिहिंसालक्षणमत्यन्तं मूर्खमपि स्वधर्म इति इत्यादि नाधर्माय, तद्वकरणे च—'ततस्त्वधर्मं कीर्त्तय च हित्वा पापमवाप्स्यसि' इति बुधता यावज्जीवादिश्रुतिचोदितानां पञ्चादिहिंसालक्षणानां च कर्मणा प्रागेव नाधर्म्यमिति सुनिश्चितमुक्तं भवतीति ॥

तद्वत्, ज्ञानकर्मनिष्ठयो विभागवचनाद्बुद्धिद्वयाधययो । 'अशोच्यान्' इत्यादिना भगवता यावत् 'स्वधर्ममपि चावेश्य' इत्येतदन्तेन ग्रन्थेन यत्परमार्थात्मतत्त्वनिरूपणं कृतम्, तत्साहचर्यम् । तद्विषया बुद्धिः, आत्मनो जन्मादिप्रक्रियाभारादकर्तास्मैतिप्रकरणार्थेन रूपणात् या जायते, सा साहचर्यबुद्धिः । सा येषां ज्ञानिनामुचिता भवति, ते साहचर्यास्तस्युः । एतस्या बुद्धेरजन्मनः प्राक् आत्मनो देहादिपञ्चातिरिक्तस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वापेक्षो धर्माधर्म विवेकपूर्वको मोक्षसाधनानुष्ठानलक्षणो योगः । तद्विषया बुद्धिर्योगबुद्धिः । सा येषां कर्मिणामुचिता भवति ते योगिनः । तथा च भगवता विभक्ते हे बुद्धी निर्दिष्टे—'एषा तेऽभि

पा ॥ १ ततस्त्वधर्मं कीर्त्तय च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥ इत्यभिर्न करित्युक्तं इत्यने २. मया पा
३ स्वधर्मं पा ४ साहचर्या पा ५ व्यतिरिक्तत्वकर्तृत्व पा. ६ विविक्ते पा

सां॥हिता साहस्ये बुद्धियोगे त्विमां शृणु' इति। तयोश्च साहस्यबुद्ध्याध्यायां ज्ञानयोगेन निष्ठां साहस्यानां विभक्तां वक्ष्यति—'पुरा वेदात्मना मया प्रोक्ता' इति। तथा च योगबुद्ध्याध्यायां कर्मयोगेन निष्ठां योगिनां विभक्तां वक्ष्यति—'कर्मयोगेन योगिनाम्' इति। एवं साहस्य-बुद्धिं योगबुद्धिं चाऽश्रित्य द्वे निष्ठे विभक्ते भगवतोक्ते, ज्ञानकर्मणोः कर्तृत्वाकर्तृत्वानेक-त्वैकत्वबुद्ध्याध्याययोर्युगपदेकपुरुषाश्रयत्वासम्भवं पश्यता। यथैतद्विभागवचनम् तथैव दर्शितं शातपथीये ब्राह्मणे—१'एतमेव प्रवाजिनो लोकमिच्छन्तः प्रवजन्ति' इति सर्व-कर्मसंस्थासं विधाय तच्छेषेण 'किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयं लोकः' इति। तत्र च प्राग्दारपरिग्रहात् 'पुरुषः' आत्मा' प्राकृतो धर्मजिज्ञासोत्तरकालं लोकप्र-यत्नासाधनं—'पुत्रं' द्विप्रकारं च 'वित्तं' मानुषं 'दैवं' च; तत्र मानुषं कर्मरूपं पितृ-लोकप्राप्तिसाधनं विद्याञ्च दैवं वित्तं दैवलोकप्राप्तिसाधनं—'सोऽकामयत' इत्यविद्याका-मयत एव कर्माणि दर्शितानि। नेभ्यो व्युत्थानमात्मानमेव लोकमिच्छतोऽकामस्य विधि-तम्। तदेतद्विभागवचनमनुपपन्नं स्यात्, यदि धर्मकर्मज्ञानयोस्समुच्चयोऽभिप्रेतः स्याद्भगवतः।

नचार्जुनस्य प्रश्न उपपन्नो भवति, 'ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते' इत्यादिः। एकपुरुषानु-प्रेयत्वासम्भवं बुद्धिकर्मणोर्भगवता पूर्वमनुक्तं कथमर्जुनोऽश्रुतं बुद्धेः कर्मणो ज्यायस्यं भगवत्प्रधारोपयेन्मुपैव 'ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिः' इति॥

किञ्च—यदि बुद्धिकर्मणोस्सर्वेषां समुच्चय उक्तः स्यात्, अर्जुनस्यापि स उक्तः एवेति, 'यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ग्रहीतुमिच्छितम्' इति कथमन्यतरविषय एव प्रश्नः स्यात्? नहि पितृप्रशमनार्थिनो वैद्येन मधुरं शीतलं च मोक्तव्यमित्युपदिष्टे तयोरन्य-तपितृप्रशमनकारणं ग्रहीतिप्रश्नस्संभवति॥

अथ अर्जुनस्य भगवदुक्तार्थविवेकानवधारणनिमित्तः प्रश्नः कल्प्येत, तथाऽपि भगवता प्रधानरूपं प्रतिवचनं देयम्, 'मया बुद्धिकर्मणोस्समुच्चय उक्तः, किमर्थमित्यं त्वं भ्रान्तोऽसि' इति। न तु पुनः प्रतिवचनमनुरूपं पृष्टान्यदेव 'द्वे निष्ठे मया प्रोक्ते' इति वक्तुं युक्तम्॥

नापि स्मार्तेनैव कर्मणा बुद्धेः समुच्चयेऽभिप्रेते विभागवचनादि सर्वमुपपन्नम्। किञ्च—क्षत्रियस्य युद्धं स्मार्तं स्वधर्म इति जानतः 'तर्हि कर्मणि घोरे मां नि-योजयसि' इत्युपालम्भोऽनुपपन्नः। तस्माद्गीताशास्त्रे ईषन्मात्रेणापि धर्मेन स्मार्तेन वा कर्मणा आत्मज्ञानस्य समुच्चयो न केनचिद्दर्शयितुं शक्यः॥

यस्य त्वज्ञानाद्वागादिदोषतो वा कर्मणि प्रवृत्तस्य यत्नेनदानेन तपसा वा विमुक्तस-त्त्वस्य ज्ञानमुत्पन्नं परमार्थतत्त्वविषयम् 'एकमेवेदं सर्वं ब्रह्माकर्तुं च' इति तस्य कर्मणि कर्म-प्रयोजने च निवृत्तेऽपि लोकासंग्रहार्थं यद्यत्र पूर्वं यथा प्रवृत्तः, तथैव प्रवृत्तस्य यत्प्रवृत्ति-रूपं दृश्यते, न तत्कर्म, येन बुद्धेस्समुच्चयस्यानः; यथा भगवतो वासुदेवस्य क्षत्रधर्मचेष्टितं न ज्ञानेन समुच्चीयते, नापि पुरुषार्थसिद्धये; तद्वत्कलाभिसिन्धवद्वायामावस्य नृत्यत्वात्।

पा ॥ १. निष्ठा विम. पा. २. भगवतो. पा. ३. एतमेव लोकमिच्छन्तः प्रवाजिनः प्रवजन्ति. पा. एतमेव प्रवाजिनो लोकमिच्छन्तो नादायाः प्रवजन्तीति कश्चिद्. ४. यत्तद्वत् पा. ५. बुद्ध्यादिदुषः पा.

श्रीभगवानुवाच—

अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भापसे ।

गतामूनगतामूंश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः ॥

११

रा॥ अशोच्यान्प्रति अनुशोचसि । ‘पतन्ति पितरो ह्येषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः’ इत्यादिकान् देहात्मस्वभावप्रश्नानिमित्तवादांश्च भापसे । देहात्मस्वभावज्ञानवतां नात्र किञ्चि-

ता॥ ‘अशोच्यानन्वशोचः’ इत्युक्ते केचिदशोच्याः शोचन्ति, तदनन्तरमयमपि शोचतीति भ्रान्तिः स्यात्; तन्निवृत्त्यर्थमुक्तम् अशोच्यान्प्रति इति । ‘अन्वशोचः’ इति लङ्प्रयोगोऽनुपपन्नः, शोकात्त्याद्य-
तनत्वात्, ‘भापसे’ इति वर्तमानार्थेऽप्यदेशैरुप्याच, इत्यत्राह—अनुशोचसि इति । अत्रतन एव
चिरानुवृत्तत्वविवक्षया सोपसर्गलङ्प्रयोगः; यद्वा वर्तमानार्थ एव १ ‘सुतिङ्प्रवह’ इत्यादिना लङ्कारव्य-
त्ययः । ‘प्रज्ञावादाश्च भापसे’ इत्यत्र २ ‘वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा’ इत्यनुशासनाद्भते लङ् । तेन
४ ‘तूष्णीं बभूव ह’ इत्यनेन न निरोधः । अत्र प्रवृत्तज्ञानवाचिना प्रशासनेन देहात्मनोः स्वभावाज्ञान
मुच्यते । प्रशया कृता व्यवहाराः प्रज्ञावादा इति समासार्थव्यञ्जनाय निमित्तवाच्यः । देहात्मभेदज्ञाने
सति हि पितृणां तदर्थपिण्डोदकक्रियायास्तल्लोपनिमित्तप्रत्यवायादेशश्च विश्वासपूर्वको व्यवहार इत्येतत्पूच-
नाय ‘पतन्ति’ इत्यानुपात्तम् । पण्डितामाह—देहात्मेति । ‘गतामून्’ इत्यादेर्विवक्षितं विशेष्यं

प्र-पा ॥ *गी. १-४२. १.

२. अष्टाध्याय्याम् ३-३ १३१. वर्तमानेति।समी-
पनेव सामीप्यम् । स्वायं भ्यञ् । ‘वर्तमाने लङ्’ इत्यादयः
‘उणादयो बहुलम्’ इति यावत् येनोपाधिनाप्रत्यया
उक्ता, ते तथैव वर्तमानमसौपे भूने भविष्यति च

वा स्यु । कदा अगतोऽसि, अयमागच्छामि, अयमा-
गमय् । कदा गमिष्यामि, ण्य गच्छामि, गमिष्यामि वा॥

३ इत्यनुशासनात् ‘तूष्णीं बभूव’ इत्यनेन भूतात्
विरोधः क स ग ष ड, च, छ पा

४ गी २ ९

श॥ तत्त्वचित् न ‘अहङ्करोमि’ इति मन्यते, न च तत्फलमभिसंधत्ते । यथा च स्वर्गादिका-
मार्थिनोऽग्निहोत्रादिकामसाधनानुष्ठानायाहिताग्नेः काम्यपचान्निहोत्रादी प्रवृत्तस्य सामि-
कृते धितेऽपि कामे तदेवाग्निहोत्राद्यनुतिष्ठतोऽपि न तत्काम्यमग्निहोत्रादि भवति, तथा
च दर्शयति भगवान्—‘कुर्वन्प्रपि न लिप्यते’ ‘न करोति न लिप्यते’ इति तत्रतत्र ॥

यच्च—‘पूर्वैः पूर्वतरं कृत’ ‘कर्मणैश्च हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः’ इति, तत्तु
प्रथिमज्य विश्लेष्यम् । तत्कथं? यदि तावत्पूर्वैः जनकादयस्तत्त्वविदोऽपि प्रवृत्तकर्माणस्स्युः,
ते लोकसंग्रहार्थं ‘गुणा गुणेषु वर्तन्ते’ इति ज्ञानेन संसिद्धिमास्थिताः, कर्मसंशयासे प्राप्ते-
ऽपि कर्मणा सहैव संसिद्धिमास्थिताः, न कर्मसंशयासं कृतवन्त इत्यर्थः । अथ न ते तत्त्व-

आ ॥ तत्र

जा॥ इदानीं गीताव्याख्यानावसरे प्राप्ते ‘धर्मक्षेत्रे’ इत्यारम्भ ‘अशोच्यानन्वशोचस्त्वम्’ इत्यतः प्राक्तनस्य
ग्रन्थस्यातिरोहितार्थत्वात्तत्पर्यमाह—तत्रेति ॥ तत्र गीतिकाया कैश्चन श्लोकेरिदमुच्यत इति शेषः ।
नन्वत्र धर्मो नापि तत्र प्रतिपाद्यते, सत्कृतोऽस्य गीतायामनुपदेशः; मैत्रम्, भगवतोऽर्जुनयोधने
प्रसक्तिं दर्शयतोऽस्य ग्रन्थस्य तादर्थ्यात्तत्र प्रवेशोपपत्तेः । बान्धवादिविषयो मोहो ‘ममैते, अहमेतेषाम्,
एते च ममिहितं न इह्यन्ति, कथमेतैर्विनाऽहं भवेयम्, पापं च मे भविष्यति, जयश्च संदिग्धः’ ।
इत्यादिरूपो मिथ्याप्रत्ययो बान्धवादिमोहः, तेषु मोहो वा । सज्जालमिव तेन संवृतं तत् एव विपी-

रा॥मात्मानं च नित्यम् ; तस्यास्युपायभूतं युद्धादिकं धर्मं च । इदं च युद्धं फलामिस-
न्धिरहितमात्मयाथात्म्यावाप्युपायभूतमात्मा हि न जन्माधीनसद्भावो न मरणाधीन-
विनाशश्च, तस्य जन्ममरणयोरभावात् । अतः स न शोकस्थानम् । देहस्त्वचेतनः परिणाम
स्वभावः ; तस्योत्पत्तिविनाशयोगः स्वभाविक इति सोऽपि न शोकस्थानमित्यभिप्रायः ॥ ११ ॥

ता॥देहातिरिक्तो नित्यश्च, कथं च अनयोऽगोच्यत्वम्, कथं वा धीर युद्धादिकमात्मप्राप्त्युपायभूतम्,
इत्याशङ्क्य तदज्ञानविषयतयोक्तं त्वयं ? बुद्धिस्त्रयमेण विवृणोति—इदं चेत्यादिना । इदमेव युद्ध
बुद्धिनिरोपमस्कृतत्वादात्मयाथात्म्यप्राप्तिरुपरिमित्यर्थः । उपायभूतमित्यत्र च्यप्रत्ययाप्रयोगादयमेवास्य
स्वभावः ; फलान्तराभिसंधिना तु स प्रतिबद्धपत इति भावः । आत्मा हीति हिंसाधेन २ 'न जायते'
इत्यादिश्रुतिप्रामिद्धिं द्योतयति । आत्मनो देहसयोगविशेषगलक्षणजन्ममरणसद्भावेऽपि शनोत्पत्तिविनाश-
रूपे जन्ममरणे इत्यभिप्रायेणाह—तस्येति । देहस्त्विनि तु दान्द आत्मापेक्षया वैलक्षण्यं प्रत्यक्षादिसिद्ध-
युतयति । देहेनेनोपचयात्मरत्नादचेतनत्वाच्च घटादिवत्परिणामस्वभावात् इत्यर्थः ॥ ११ ॥

प्र-पा॥ १. बुद्धिमेण. ख. घ. पा ॥

२. वटापतिपदि. द्वितीयोऽध्यायः. १८ उपवस
तावत्प्रसंगात्मस्वरूपमाह ननायतं विषयतेवेत्यादिना ॥
न जायते म्रियते वा विपश्चित् विपश्चित्वाहोऽ-
यमिदानीमपि जननमरणशून्य इत्यर्थः । नाय वृत्तिश्च
उत्पादनशून्य । न वभूत् तद्विद् पूर्वमपि मनुष्यादि ।
रूपेण जननशून्य । न जायत इत्यत्र हेतुमाह जन-
ति । न म्रियत इत्यत्र हेतुमाह नित्य इति । न वृत्ति-
दित्यत्र हेतुमाह शाश्वत इति । पूर्वं न वभूत् इत्यत्र हस्त-

माह पुराण इति । ननु क्वमस्य नित्यत्वम्, शरीरा-
न्तर्गतं न शरीरविनाशानुविनाशित्वावश्यम्भावादि-
त्वात्माह न हन्यते हन्यमानं शरीर इति ॥

३. न क्षुत्पत्ति. क. ग. घ. ङ. च. पा. देहस्य
क्षुत्पत्ति ष. छ. पा ॥

४. देहस्यानोपचयात्मरत्नाद्-
उपचयार्थकं रातुनिष्पन्ने देहशब्दवाच्यत्वेन । उपचयस्व-
भावत्वात् 'अचतन' इति हेतुगर्भे विशेषणमित्यभिप्रेत्य
'अचेतनत्वाच्च घटादिवत्परिणामस्वभाव' इति ॥

ग॥बुद्धिमतां पादांश्च घञानि च भाषसे । तदेतन्मोक्षं पाण्डित्यं च विरुद्धमात्मनि दर्श-
यस्युन्मत्त इवेत्यभिप्रायः । यस्माद्रतासूत्रं गतप्राणान्मृतान् अगतासूत्रगतप्राणान् जीवतश्च
नानुशोचन्ति पण्डिता आत्मज्ञाः । 'ते हि पण्डिताः, 'पाण्डित्यं निर्विघ्नं' इति श्रुतेः ।
परमार्थतस्तु तान्नित्यानशोच्याननुशोचसि, अतो मूढोऽस्तीत्यभिप्रायः ॥ ११ ॥

आ ॥ स्वमनीषोऽथ वचनानि । कथमशोच्याः—गतासूत्र ॥

ज॥ उत्थितानि, न तु शान्ताचार्योपदेशप्रामाणि । कथमेतल्लभ्यते, उच्यते—प्रज्ञायाः वादाः प्रज्ञावादाः ।
कार्यकारणभावे पट्टी । न हि स वादोऽस्ति, यः प्रज्ञापूर्वो न भवतीति । सामर्थ्यात्स्वेति लभ्यते । साव-
धारणं चेतत् अन्मथ इति यथा, अन्यथा पुनर्यथा इति । कथमशोच्या इत्यत आहिति शेषः ।
गतासूत्रनित्यतः परम् इति शब्दः ॥

आसन्नविनाशाः कथमशोच्या इत्यर्थः । ननु प्रागगोच्यत्वानुसन्धानान्वगोच इत्येवोक्तम्, न त्वगो-
च्यत्वम् ; तत्कथमेवमाशेषः । मैत्रम् ; न हि यथाश्रुतैराऽत्र वाक्यवृत्तिः, असिद्धस्यानुवादः, सिद्धस्य
बोधनमित्यापत्तेः । किन्तु यानन्वशोचस्त्वं तेऽशोच्यास्तस्मात्तान् प्रति न शोकः कार्यः । याश्च भाषसे
ते प्रज्ञावादाः अतो न भाषणीया इति । तथाचाशोच्याः कुतोऽगन्तव्या इति प्रश्नो वा आशेषो वा
युज्यत एव ॥ ११ ॥

रा-अ ॥ प्रथमं तावदात्मनां स्वभावं शृणु—

न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः ।

न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् ॥

१२

रा ॥ अहं सर्वेश्वरस्तावत्, अतो वर्तमानात्पूर्वस्मिन् अनादौ काले, *न नासम्—अपि त्वासम् । त्वन्मुखाद्भेदे ईदित्तव्याः क्षेत्रज्ञाः न नासन्—अपि त्वासन् । अहं च त्वं च सर्वे वयम्, अतः परम् अस्मादनन्तरे कालं, न चैव न भविष्यामः—

ता॥ एवमुपायोपेयनित्यस्वभावानभिर्भङ्गं प्रति त्रितयोपदेशाय बुभुक्षोत्पादिता । अथ पारलौकिकफलोपायानुष्ठानाधिकारित्वाय देहातिरिक्तत्वेनावश्यं ज्ञातव्यं पुरुषार्थतयोपेयमात्मानं तन्मात्राच्छामुखेन तदुपायेच्छाजननाय प्रथममेवोपदिशतीत्यभिप्रायेणाह—प्रथममिति । शृण्वित्यनेन १ प्रकृतश्लोकस्य प्रतिपादितव्यत्वात् । प्रथममेवोपदिशतीत्यभिप्रायेणाह—प्रथममिति । ईश्वरस्याहंमहः सर्वनियन्तृत्वगर्भं इति तद्व्यपदेशफलितमाह—सर्वेश्वर इति । तावदिति संप्रतिपत्तिरुच्यते । 'अतः परम्' इत्यत्र अतः—शब्दार्थम्, तस्य पूर्ववाक्येऽपि यथाहंमनुपपन्नम्, जातुशब्दाभिप्रेतं च, आह—अत इत्यादिना । अनभिमतपक्षनिषेधाय व्यतिरेकरूपेऽपि वाक्ये तु शब्दयोतितमन्वयमाह—अपि त्वासमिति । 'न त्वं नेमे' इति भेदनिर्देशेऽपि पक्षेऽत्रत्याकारेण समुदायीकुर्वन्, ईश्वरपेक्षया सुष्मदिदं शब्दार्थतया फलितमीदृशव्यत्याकारं च साधारणं दर्शयन्, संनिहितनिदर्शनपराया एकदेशोक्तान्तात्पर्यतो ब्रह्मादिसकलक्षेत्रज्ञविषयत्वं चाह—त्वन्मुखा इति । तु शब्दानुपपन्नं ५ क्रियापदे विभक्तिविपरिणामं च दर्शयति—अपि त्वासमिति । 'न त्वं नेमे जनाधिपाः' इत्यत्र न त्वेवेत्येतदनुपपन्नं, न त्वं नासीः, नेमे जनाधिपा नासन् इत्यन्वयः । 'सर्वे वयम्' इत्यस्य पूर्वोक्तजीवेश्वरसमुदाये संप्रतिपत्त्यां विविचनं—अहं चेति । ६ 'त्यदादीनां मिथोयोगे यः परः स शिष्यते' इति सुष्मदस्मदोरलैकशेषः ।

प्र-पा॥ * 'न नासम्' इत्यनेन भूतकालीनमत्त्वाभावाभावं तावदात्मनारूपस्य नष्टद्वेष्टनाभिन प्रतिपादनेऽपि भूतसत्त्वकाशीनमत्ताया आत्मनोऽनवगमात् नित्यत्वमिद्विद्वत्त्वानन्तरावयवस्य 'अतः' इत्यस्य पूर्ववाक्येऽनुपपन्नं 'पूर्वरिमन्, अनादौ, काले' इति पदत्रयाध्याहारं च अभिप्रेत्य भाष्ये 'अतः पूर्व-रिमन्नादौ काले' इत्युक्तम्, तथा च उद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेन विषयान्वयमदिष्टा भूतमत्ताया आत्मनो वर्तमानकालप्राकालवापत्तत्वाभावेनोद्देश्यसिद्धिः. 'अनादौ' इति पदाध्याहारोऽपि उद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेन विषयान्वयं घोरमनोति तन्माधैकवयम्, अन्यथा

काले अनादिश्वरविशेषण स्वयमेव स्यात्, जातुशब्दोऽपि तमेवान्वयं द्योतयतीति तस्यापि साधैक्यम्, स्पष्टमिदं चित्रिकायां 'जातुशब्दाभिप्रेतम्' इत्यत्र ॥

१. प्रथमश्लो. पा ॥

२. अवयवानापादनमन्वय. क. ग. ड. पा ॥

३. अनभिमतपक्षनिषेधाय-आत्मनोऽनवगमात् नित्यत्वमिदं वाक्यं बोधयतीति चक्षुःशब्दात्मावयवः ॥

४. क्षेत्रज्ञाकारेण. ग. ग. घ. ड. च. पा ॥

५. क्रियापदविभक्ति. घ. ड. च. छ. पा ॥

६. 'त्यदादीनि सर्वेः' इति सू. वार्तिकम् ॥

शं॥ कुतस्ते अशोच्याः? यतो नित्याः, कथं?—न त्वयं जातु कदाचित् अहं नासम्, किं त्वासमेवाभतीतेषु देहेषु त्वत्तिविनाशेषु नित्यं पद्याहमासमित्यभिप्रायः । तथा न त्वं नासीः, आ ॥ किमिति ।

ज॥ किमिति कस्यात्कारणात्पाण्डिता अप्यगतामूनिव गतासु नासन्नविनाशात्तानुशोचन्तीति शेषः ।

रा॥अपि तु भविष्याम एव । यथाह सर्वेश्वरः परमात्मा नित्य इति नात्र संशयः ,
तथैव भवन्त क्षेत्रज्ञा आत्मानोऽपि नित्या एवेति मन्तव्याः । एव भगवतः सर्वेश्वरात्
आत्मनां परस्परं च भेदः पारमार्थिक इति भगवतैवोक्तमिति प्रतीयते ,

ता॥एवमुत्तरं भवन्त इत्यापि मन्तव्यमात्मनस्त्यात् परमादीनामिति स्थिराणामपि कदाचित् ना
स्यादित्युच्ये । निरास्यति—अपि तु भविष्याम एवेति । अप्रस्तुतम्बनिदशस्य दृष्टान्तार्थताम्, तत्र
अहमिति निर्देशाभिप्रेतमप्यस्त्वत्सर्वोत्पत्तिरूपनित्यत्वोपपत्तिम्, दार्ष्टान्तिरे च नित्यत्वसम्भावनामाह
—यथेति । सर्वेश्वर आत्मन्यपि न सर्वस्याधिपतिः कथं न कालत्रयवर्ती, कथं च सत्त्वपा निय
न्ता केनचित्त्वादाचित्कालेति भावः । परमात्मा —४' देशकालस्वरूपानसिद्धिरित्यादि । इति प
रमात्मनिदशक्तिः । तथा च व्यासस्यैव व्याप्यैव न नाशः, सर्वोत्पत्तिरूपेण सर्वकालवर्तित्वं च सिद्ध
मिति भावः । ननु यः प्रत्यक्षयोग्ये देशातिरिक्ते जीवेऽपि सञ्चोते, स कथं ततो व्यतिरिक्तेऽत्यन्तागोच
रे परमात्मनि निगद्य स्यात् ? उच्यते—न ह्यस्यार्जुन, ५' पुरुष शाश्वत दिव्यम् ' इत्यादे स्वय
यत्ता, नारदामितदेवक्यासादिपरमर्षिशतवचननिर्दिष्टपरब्रह्मभूतपरमपुरुषस्वभावः, प्रत्यक्षीकृतपुरुन्दर
लोकात्कलान्तरमन्वतः प्रभाषादि, निरतिशयगुरुदेवतामक्तिः, अस्तित्वमन्वतः श्रमाचारः, धर्म
लोपभयनिष्ठः, देहातिरिक्तमात्मानमीश्वरः चान्यन्ताय नास्तीति भ्राम्यति सञ्चोते वा । तत्प्रकारनिशेषा
नभिज्ञतयैव हि तस्य शोकादि । ततोऽयमीश्वरः तन्नित्यता च सत्त्वत्वादिसिद्धा सामान्यतो मयते,
लोकादप्या जन्ममिनाशादिदर्शनात्, ९' न प्रेत्य संगमि' इत्यादिश्रुत्यर्थापातप्रतीत्या च, जीव
प्रकारनिशेषात्तत्त्वतो न जानातीति न कश्चिदोप । क्षेत्रज्ञ आत्मान इति—यथा जीवात् परमात्मनो
वैलक्षण्येन जीवस्वभावात्मस्मिन् भवति, तथा क्षेत्राद्वैलक्षण्येन वक्ष्यमाणेन क्षेत्रगतमनित्यत्वादिकं
न तन्नित्यन्तरि जीवे शङ्कनीयमिति भावः ॥

अथ कुमतिस्तौचिर्न विनिर्मितानामामूठचूडमघणितः । विघणितं न सत्त्वं परमात्मन्यसंगन्धाना प्र
न्धाना दोषान् स्वालीपुलाङ्गन्यायेन निदर्शयन्, प्रथमं शास्त्रोपनमविरोधं शास्त्रप्रवृत्त्यनुपपत्तिं च वदति
—एवमित्यादिना, एवं तत्रोपदेशः । प्रवृत्तशास्त्रारम्भोक्तिप्रकारेणेत्यर्थः । भगवतः सर्वेश्वरादिति ।
उभयलिङ्गात् सर्वनियन्तु अहमिति निर्दिष्टादित्यर्थः । यदीश्वरजीवानां भेदः पारमार्थिको न स्यात्,
उभयलिङ्गात्पि रित्यादिस्वभावात्सङ्करः स्यात्, यदि चामना मिथोभेदः सत्यो न स्यात्, उद्विग्नवि
षयाचार्यादिव्यवस्थानुपपत्तिः स्यादिति भावः । भगवतैव—न तु रथ्यापुरुषरूपेण केनचित् । यद्वा
१२' तमेव त्वा वेत्थ, योऽसि सोऽसि', ३' गो अहं दध यदि वा न वेद', इत्युक्तेन भगवता स्वैवैव

प्र पा॥ १ सर्वा मरु व पा॥ २ सम्भाननावाह पा॥	स्वाभाषिकापरैरेकत्रापानमकाचभावेन न सशालि,
३ सर्वपा न निय पा॥ ४ देशकालनवचित्वा व्याप्तिर्वै	समित्यकाकारः, शाश्वतोर्गानमर्षः, तत्तत्र भूतमपातेनै
स्वनि बहुव्रीहि ॥ ५ गा १० १२॥ ६ ब्रह्मरूपपरम पा॥	कीटन्यज्ञान सञ्जाद्युद्देशः ॥ १० सघटित पा॥
७ मरुत्वात् पा॥ ८ तालतात्त्वितया पा॥	११ प्रवर्तित पा॥ १२ यजुषि काठके १ प्रश्न ६ पा॥
९ बृहदारण्यकपनिषदि ४ अ ४ ब्रा १२ वा	१३ नृगवद ८ अष्ट ७ अ ११ मण्ड ११.
न प्रेत्येति ॥ प्रेत्य चरमदेहनिवाण प्राप्त्यः, माक्षदशाया	अनु ७ वा यजुषि २ अष्ट ८ प्र ९ अनु ७५ पा॥

श ॥ किंत्वासीरेव । तथा नेमे जनाधिपा नासन्, किंत्वासन्नेव । तथा—न चैव न
आ ॥ न त्वेवाहम् ॥

जाअत्र नित्यत्वादित्युत्तरं 'कुता नित्यत्वमित्यत आह' इति वाक्यं चाध्याहार्यम्, ननुवाहमित्यत परम्

रा॥ अज्ञानमोहितं प्रति तन्निवृत्तये पारमार्थिकनित्यव्योपदेशसमये अहं त्वम् इमे सर्वे वय-
मिति व्यपदेशात् । औपाधिकत्वात्मभेदादे हि आत्मभेदस्यातात्त्विकत्वेन तत्त्वोपदेशसमये
भेदनिर्देशो न संगच्छते । भगवदुक्तात्मभेदः स्वाभाविक इति श्रुतिरप्याह—*‘नित्यो
नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदध्राति कामान्’ इति ।

ता॥ स्वस्य स्वशरीरभूतजीवानां च तत्त्वमुक्तमिति प्रतीयत इत्यभिप्रायः । अज्ञानमोहितमिति — न हि
स्वयं बम्भ्रम्यमाणस्यातेनापि भ्रान्तिरेवात्मादनीयेति भावः । १ बुद्धाद्यवतारेणामुरादिभ्य इवायमुपदेशः किं
न स्यादित्यनेकेत—तन्निवृत्तये इति । मोहनिवृत्त्यर्थं गीतोपनिषदिति भवद्विरपि स्वीकृत्य व्याख्यानादि
च कृतमिति भावः । २ देहभेदाभिप्रायेण बहुवचनम्, नात्मभेदाभिप्रायेणेति शकरोक्तं श्रूययति— पार-
मार्थिकेति । न ह्यसौ ‘न त्वेवाहम्’ इत्यादिप्रत्यये ३ भ्रान्तिनिवृत्त्यर्थं मन्त्रपाठः, येन भेदनिर्देशस्या-
न्यपरता मन्येमाहि, किं त्वसौ तत्त्वार्थोपदेशरूप इति भावः । अहम् इति प्रत्यक्त्वेन, त्वम् इति
स्वाभिमुखचेतनान्तरत्वेन, इमे इति स्वपररहस्युत्पानेन चेतनत्वेन, सर्वे इति एकोपाधिमगृहीता-
नैकव्यक्तित्वेन, वयम् इति स्वेन सहात्मन्यैकवर्गाकृतानन्तरव्यक्तित्वेन इति भावः । इति
व्यपदेशादिति—न ह्यत्र नाहमिति पक्षि चिदस्ति न च त्वमिति नाप्यन्य इति प्रत्यादेशः कृत
इति भावः । भास्करमते भेदस्य सत्योपाधिप्रयुक्तत्वात् भेदनिर्देश उपपद्यत इति शङ्कायां तथापि
सामान्यत उक्तं दूषणमपरिहायमिष्याह—औपाधिकेति । हिशब्द उपाधिभेदोपरितस्य परोक्तपदाना-
द्याद्युदाहरणेऽपि भेदाश्चातात्त्विकत्वाभ्युपगमपरः । उपाधिसत्यत्वेऽपि ययैकस्यैव मुखचन्द्रादेर्मणिहृपा-
णतरित्समुद्रादिभिः सत्यैरप्युपाधिभिर्भेदोऽपारमार्थिकः, यथा चैकस्यैवाकाशादेर्घटमणिकादिसत्योपाधि-
भिरपि सयोगभेदातिरिक्तो नोपाध्यधीनो भेदः, एवमन्तःकरणदिभिः सत्यैरप्युपाधिभिर्निर्वच्यत्वेन छेद-
नभेदानाद्ययोग्यस्य सर्वत्र परिपूर्णस्य ब्रह्मणो भेदोऽपारमार्थिकः इत्यभ्युपगन्तव्यम् । ततश्च तत्त्वोपदेश-
समये तद्विपरीतोपदेशो हितोपदेशिनो न पठत इति भावः । द्वयोरपि पक्षयोः श्रुतिविरोधोऽपि दूष-
णम्, स्वपक्षे च श्रुत्यैकाग्र्यात् बुद्धागमादिवन्मोहनाथत्वशङ्केत्यभिप्रायेणाह—भगवदिति । यद्वा भा-
स्करपक्षदूषणायैव श्रुतिरुपात्ता; ततश्च कैमुत्येन शक्यपञ्चोऽपि दूषितः । अपिशब्दः प्रमाणद्वयमनुचये ।
भगवदुक्तात्मभेद इत्यनेन श्रौतयदेव प्रमाणान्तरनैरेष्ये सूर्यते । श्रुतिरपि नित्या तदाशरूपतयैव हि
प्रमाणम् । ६ ‘नित्यो नित्यानाम्’ इत्यत्र ७ ‘पवित्राणां पवित्रम्’ इत्यादिवशेन जनाया ९ जीवानित्यत्यपर्यव-
सितमर्थान्तरभ्रम निरस्यन्, नित्यत्वबहुत्वचेतनत्वसामानाधिकरण्येन निरुपाधिकमेवात्मना बहूत्वं
चेतनत्वं चेति प्रदर्शयन्, तत्र एवात्मानित्यत्ववादिनां सौगतादीनाम् अविद्यादिमूलभेदवादिना शक-
रादीनाम् आगमापायिचैतन्यवादिनां वैशेषिकादीनां चिच्छक्तिमात्रनित्यत्ववादिनामन्येषामपि निरासम-
भिप्रायन्, प्रथमान्तपदचतुष्टयसामानाधिकरण्यवलादीश्वरैक्य तदैक्यस्य हिरण्यगर्भरुद्रेन्द्रादिवत्कालादि-

प्र-पा॥ * १. बुद्धाद्यवतारेण - बुद्धादिवदवतारेण॥

२. देहभेदानुवृत्त्या. पा॥ * ३. भ्रान्तिनिवृत्त्यर्थो

मन्त्रपाठः - अष्टद्वारा तन्निवृत्त्यर्थो मन्त्रपाठ इत्यर्थः ॥

* ४. एकोपाधिः—सर्वै-वरूपो धर्मः॥ ५. काश्चि.पा॥

* ६. वेनाश्वतरोपनिषदि. ६. १३. कठ. २. ५.

१३. गोपालतापनी पूर्व. १॥ ७. महभारते. अनु-

शासनपर्वणि सहस्रनामाध्याये. १०-श्लो ॥

८. इत्यादिवचं जनाया. क. ग. ड. च. पा॥

* ९. ‘पवित्राणां पवित्रम्’ इत्यत्र तदेतुभूतं पवित्र-

मित्यर्थः. तद्वत्सामानादितुल्यं चेतनमीयते, तदा आत्मना-

मनित्वत्वं स्यादित्यर्थः ॥

जा॥ इतिशब्दश्च । अर्जुन निमित्तीकृत्य प्राग्लोकोपकारार्थं हि भगवतोपदेशः क्रियते। तत्र ये भगवतः

य ॥ नित्याना वहना चेतनाना य एको नित्यश्चेतनः, स कामान् विधातृत्वार्थः । अज्ञानवृत्तभेददृष्टिगदे तु परमपुरुषस्य परमार्थदृष्टेर्निर्विशेषकृत्यनित्यचैतन्यात्म याथात्म्यसाक्षात्कारानि वृत्ताजानतत्कार्यतया अज्ञानवृत्तभेददर्शनं तन्मूलोपदेशादिव्यय द्वााराश्च न सगच्छन्ते । अथ परमपुरुषस्याधिगताद्वैतज्ञानस्य बाधितानुवृत्तिरूपमिदं भेदज्ञानं दग्धपटादिपत्रं बन्धकमित्युच्यते—नतदुपपद्यते मरीचिराजलज्ञानादिकं हि बाधितमनुवर्तमानं न जलाहरणादिप्रवृत्तिहेतुः । परमप्राप्यद्वैतज्ञानेन बाधितं भेदज्ञानमनुवर्तमानमपि मिथ्यार्थविषयत्वनिश्चयाधोपदेशादिप्रवृत्तिहेतुर्भवति ।

ता॥ भेदाभेदस्य प्रसादश्चरन्प्रति तेषु श्रुत्यन्तरादिप्रमिद्वान्मूलचैतन्यप्रसरादिनं सूचयन्, २ 'यदा मेव' इत्यादिवदनुवादस्त्रिंशसंज्ञाऽप्यप्राप्तं यत्नं विनिर्दिष्टं च व्यञ्जयन्, सर्वदा सत्त्वं सर्वेषां चेतनानामेक एवेश्वरसत्त्वमममाराधितमत्तदनुकूलव्यपेक्षितानि करतीति श्रुत्यधमाह—नित्याना मिनि । पुनः सिद्धान्तोक्तिनेन शक्यमतस्योपदेशानुपपत्तिरूपं शान्तिरम्भमूलं धातमाह—अज्ञानमिति । त्रिमय भगवान् स्वेन ज्ञातमयमुपादिशति, अज्ञातं वा? ज्ञातमपि साक्षात्कृतम्, श्रुतमानं वा? उभयं नापि तदज्ञानं निवृत्तम्, अनिवृत्तं वा? तन्निवृत्तापि तत्कार्यभेदभ्रमा निवृत्तौ, न वा? इति त्रिरूपमभिप्रेत्य साक्षात्कारादज्ञानतत्कार्यनिवृत्तिपक्षं दूषणमाह परमपुरुषस्येति । शेषस्तस्य हि अपरमार्थदृष्टि स्यादिति भावः । निर्विशेषस्यादि—निर्विशेषत्वं सजातीयविजातीयस्वगतभेदराहित्यम् कृत्यन मायानिष्ठत्वम्, साधारण्यम्, निर्विकारत्वं वा—स्वयमत्रिन्त्रिमाणास्यापि कृत्यन यथा स्वममर्गिणामय प्रभृतीनां त्रिराहतुं तद्वत्, तत एव नित्यत्वं कायान्निष्ठत्वं । याथात्म्यम् उत्तमप्रकारम्, अयथासाक्षात्काराऽऽसदादीनामपि परैरनुपगतं इति तद्वदासाय याथात्म्यसाक्षात्कारोक्तिः । अज्ञानम् अविद्या तत्कार्या भेदभ्रम आदिशब्दनाशनुवृत्त्यापनादि गम्यत । उपदद्यादिव्ययद्वारा हि उपदक्ष्यार्थान्तराधीकाराशयार्थप्रयाजाभेदादिनानाविधभेददर्शनमूलः । भेददर्शनं चाज्ञानेनैव कृतमिति त्वमतम् । ततश्चाज्ञानतत्कार्यनिवृत्तौ न च तत्कार्यपरम्परानुवृत्तिरिति व्याघातापसिद्धात् शास्त्रानारम्भापदशाभावनिष्फलपरिश्रमस्त्वश्रुतिरिगधादिदापद्यतमुपपदिति भावः ॥

अद्वैतज्ञानादज्ञाननिवृत्तापि परामनादिवशाद्भेदभ्रमस्यानुवृत्तिं तस्य चानुवर्तमानमाशङ्कते—अथेति । दग्धपटादिवदिति—यथा दग्धपटादपटादिप्रतिभासविषयत्वेऽपि न पटादिकार्यकरत्वम्, तद्वदत्र भेदभ्रमस्यानुवृत्तस्यापि न समारहेतुर्गमिति भावः । नैतदुपपद्यत इति—दृष्टान्तमात्रमुक्तं ननुपपत्तिः, प्रत्युतानुपपत्तिश्च निवृत्त इति भावः । अनुपपत्तिं सोदाहरणमाह—मरीचिकेति । एवमत्र प्रसङ्गः—विप्रतिपक्षं भेदज्ञानमद्वैतज्ञानाधिगततया मिथ्यार्थमिति निश्चितं चेत्, न स्वविषयानुरूपप्रवृत्तिहेतु स्यात्, यथा बाधितानुवृत्तं मरीचिकारजज्ञानम्—इति । एव च बाधितानुवृत्तभेद

प्र पा॥ १ प्रसरादिकं क स ग घ ङ च छ पा॥ ४ नुष्ठानादि पा॥ ५ वासनावशात् क
२ यजुषि ३ अष्ट ९ प्रश्न १७ अनु॥ स ग घ ङ उ पा॥ ६ हेतुत्वमित्यर्थं क स
३ धातवमा क स ग घ ङ च छ पा॥ ग घ ङ पा॥

आ ॥ ईश्वरनित्यत्वस्याप्रस्तुतत्वाद्दृष्टान्तत्वेनाह—

जा॥ दृष्टान्तस्येश्वरत्व नित्यत्वं च न जानन्ति, तान् प्रति यथाश्रुतैर् धोत्रेणा दृष्टान्तसूत्रेण भविष्यति । ये तु तज्ज्ञात्या जीवनिन्यस्त्रमेव न जानन्ति, तां प्रत्ययथा याज्यमित्याह—ईश्वरेति ॥ अप्रस्तुतत्वादेना

रा॥ न चेश्वरस्य पूर्वमज्ञस्य शास्त्राधिगततत्त्वज्ञानतया बाधितानुवृत्तिः शक्यते षक्तुम् ;
 *‘यः सर्वज्ञः सर्ववित्’, † ‘परास्य शक्तिर्विविधैश्च श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया
 च’, ‡ ‘वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन । भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न
 कश्चन’, इति श्रुतिस्मृतिविरोधात् । किंच परमपुरुषश्चेदानीन्तनगुरुपरम्परा च, अद्वि-
 तीयात्मस्वरूपनिश्चये सति अनुवर्तमानेऽपि भेदज्ञाने, स्वनिश्चयानुरूपमद्वितीयात्मज्ञानं
 कस्मा उपदिशतीति घटकव्यम् ।

ता॥ ज्ञान दग्धपटादिवत् न स्वकार्यकर्ममति बाधितानुवृत्तिफलभावात् स्वेष्टव्यापात इति भावः । श्रुतमा-
 लम्बेऽपि निर्विशेषविषयमाधात्कारश्रवणयोर्विषयानतिरेकेणाज्ञाननिवृत्तिरनुपपन्नेति १ कृत्वा सर्वेश्वरे बा-
 धितानुवृत्तिस्वरूपं दूषयति — न चेति । ईश्वरत्वादेव पूर्वमज्ञ इति वस्तुं न शक्यते, अनौश्वरत्वप्रस-
 ज्ञात् । ईश्वरेऽपि चेत् पूर्वमज्ञः, तस्य शास्त्राधिगमोऽपि न सम्भवति, तदधिज्ञानवतोऽन्यस्य शा-
 स्त्रोपदेष्टुर्भावात् । भावे वा २ स एवेश्वरोऽनीश्वरो वा सन् इदं स्तिष्ठज्ञान इत्यनवस्थादिदोषात् ।
 न च प्रवाहेश्वरपारम्पर्यमस्ति, तस्य दूषितत्वात् । न चेश्वरः स्वकृतेन शास्त्रेण तत्त्वमवगच्छति, वेदा-
 नित्यत्वान्योन्याश्रयादिप्रसङ्गात् । न चानादीनेव वेदान् स्मृत्वा तैर्यमधिजगाम ; स्मृत्यादिहेतोः पू-
 र्वापलम्भस्याप्युपदेष्टृभावादिवुःस्थत्वात् इत्यादिदोषानभिप्रेत्याक्त पूर्वमज्ञस्येत्यादि । ईश्वरस्य पूर्वम-
 ज्ञस्य शास्त्राधीनज्ञानत्वे तदुपदेष्टुत्तरमज्ञावे भ्रान्त्यनुवृत्तौ च श्रुतिस्मृतिविरोधमाह—यः सर्वज्ञ इति ।
 ४ स्वरूपतः प्रकारतश्च सर्वं ५ जानाति वेचीति विषयया सर्वज्ञसर्वविच्छन्दयोरपुनरुक्तिः ; सर्वं विन्दति
 प्राप्नोतीति वा सर्ववित् ॥

एवमुपदेशस्य हेत्वनुपपत्तिरुक्ता । ६ अथोपदेष्टृतापि नोपपद्यत इत्याह—किं चेति । इदानीन्त-
 नेति । न केवलमीश्वरकृतः प्रथम एवोपदेशोऽनुपपद्यः, अपि ७ स्वव्यतनोऽपीति, मठपतिपरम्परा-
 याः शिष्यान्मकुक्षिम्बरेः शिष्याद्यभावात्प्रायोपवेशनं प्रसज्यत इति भावः । अज्ञातोपदेशपष्ठानुपपत्ति-
 मभिप्रेत्याह—स्वनिश्चयेति । न ह्येतोऽनुपलम्भार्थाः, नापि सन्धिगार्थाः, नापि विप्रलम्भकाः, न
 च परोक्तानुवादिनः, नापि बालोन्मत्तादिवद्यथोपनत जल्पाकाः, इति भावः । कस्मा इति । स्वस्यै
 परस्यै वा ! पूर्वज्ञ भिन्नतया निश्चिताय, अन्यथा वा ॥ भिन्नतयेत्यत्रापि सत्यतया निर्णयताय, असत्य-
 तया वा ! परस्मा ९ इत्यत्रापि तात्त्विकाय, अतात्त्विकाय वा ! अतात्त्विकत्वेऽपि तथा प्रतीताय, अन्यथा वा !
 इति विरुद्धस्य मते तदुत्तरं घटकव्यमित्यर्थः । १० तत्र स्वस्यैव भिन्नस्य ११ सत्यत्वनिश्चयेऽपसिद्धान्ताश्रया
 दिदोषप्रसङ्गः । असत्यत्वनिश्चये वग्न्यातनयादिभ्य इवानुपदेशः । अभिन्नतया निश्चिताय स्वस्यै चेत्,

प्र-पा॥* ॥ उ. १. २. ९; २. २. ७॥

† श्वे. उ. ६. ७॥ ‡ गी. ७-२६॥

१. कृत्वा सर्वे. क. ग. ग. घ. च. छ. पा ॥

२. स एवेश्वरः सन् पा॥

३. तुनादिदं स्तिष्ठ. पा॥ ४. स्वरूपतश्च प्रका. पा॥

५. जानातीति विषयया. क. ग. ग. घ. च. छ. पा॥

६. अथ योतापि. पा॥ ७. स्वव्यतनकुमनिमठ. पा॥

८. स्वनिश्चयानुरूपमिति. क. ग. ग. घ. छ. पा॥

९. इत्यपि. ग. घ. घ. च. छ. पा॥

१०. अत्र. पा॥

११. सत्यत्व. पा॥

जा॥ शङ्कितत्वादृष्टान्तत्वेनाह । जीवनिश्चितायां साध्यायामीश्वरमित्येषः । अत एव कृष्णेत्यनुक्त्या ईश्वरे-
 त्युक्तम् ; नन्वीश्वरनिश्चयं कुतः सिद्धम् ; पूर्वार्द्धे चाक्यत्रयसद्भावात्, कथं चियोजनासम्भवेऽपि

रा॥प्रतिविम्बवन्नपीयमानेभ्योऽर्जुनादिभ्य इति चेत्—नैतदुपपद्यते; न ह्यनुगमत्तः कोऽपि मणिकृपाणदपेणादिषु प्रतीयमानेषु स्वात्मप्रतिविम्बेषु, तेषां स्वात्मनोऽनन्यत्वं जानन्, तेभ्यः *किमन्युपदिशति । बाधितानुवृत्तिरपि नैनं शक्यते वक्तुम्; बाधकेनाद्वितीयान्मज्ञानेनान्वयतिरिक्तभेदाज्ञानकारणम्यानादेर्विनष्टत्वात् । द्विचन्द्रज्ञानादौ तु चन्द्रैकत्वज्ञानेन पारमार्थिकनिमित्तादिदोषस्य द्विचन्द्रज्ञानहेतोरविनष्टत्वात् बाधितानुवृत्तिर्युक्ता; अनुयर्तमानमपि प्रथमप्रमाणबाधितत्वेनाकिञ्चित्करम् ।

ना॥ १ अर्जुनादिप्रतिभागमन्तेण सर्वदोषदेशः स्यात्; न च तत्रोपदेशस्य त्रिविध्ययोजनमस्ति । परस्मै सात्त्विकस्येति तु शरीरभेदेऽपि भगवान्मुपगच्छति । अतात्त्विकस्तत्रैव प्रतीयतां परस्मै चेत्, पूर्वोपदेशानिर्वचनीयत्वेनागमनेन वा निश्चिन्तेभ्यः प्रतिविम्बवन्त्यामुनादित्योऽयमुपदेशप्रसङ्गः । अतात्त्विकस्यैव परस्य सात्त्विकस्येति तु तत्रोपदेशात्मेव न स्यादिति न तत्रोपदेशात्त्वमिच्छतिरिति स्थिते, परमार्थेन एव स्वेऽपि भ्रान्त्या भिन्नतया प्रतीयमानेभ्यो बाधकज्ञानरतेनाभिन्नतया निश्चिन्तेभ्यश्चेति परं भङ्गते—प्रतिविम्बवदिति । रूपयति—नेति । अनुपपत्तिं विवृणोति—न हीनि।अनुगमत्त इति—ईश्वरादेरगमाद् एव भवता स्वीकृतः स्यादिति भावः । कौपीनि—स्मृतेश्वर इति भावः । अनन्यत्वं जानन्निति —१ अनन्यतमज्ञानन्तो बालादयः काममुखदेशेषु; अत्रोपदेशेऽन्यस्याप्यगमये भ्रान्त्यादिप्रसङ्ग इति भावः । ४ किमपीति—लौकिकमौलिकं वा दृष्टान्तमदृष्टान्तं वा, किं पुनर्मोक्षार्थमिच्छति । बाधितानुवृत्तिस्वरूपमभ्युपगम्य पूर्वं दूषणान्तरमुक्तम्; इदानीं चतुर्थेन तदेव न मिथ्यतीत्याह—बाधितेति । उपवादयति—बाधकेनेति । न हि कारणभावे कार्यं पश्येत्, न च दोषनिवृत्तौ भ्रान्तिनिवृत्तिर्न स्यादिति वस्तु युक्तम् । अनादेरिति—स्वरूपतः प्रसङ्गतो वा अनादेरन्यानि रन्यतयैतानन्तकालमनुवृत्तस्य भेदज्ञानकारणभूतस्य दोषस्य यदि भेदज्ञानेनापि नाशो न स्यात्, निरन्तरात्तरं ब्रह्मणः स्यादिति भावः । अत्राज्ञानादेरिति कश्चित्पाठः, तत्रादिशब्देन भेदभ्रमस्तद्विषयश्च पश्यते । परैरुदाहृते दृष्टान्ते बाधितानुवृत्तेरुपपत्तिमाह—द्विचन्द्रेति । पारमार्थिकेति—न हि पारमार्थिकं बाधेत, तथा सति इयाधानाशयिग्रमग्राह्यादिति भावः । द्विचन्द्रज्ञानहेतोरिति—न हि बाधकज्ञानेन पूर्वाज्ञानस्य कारणं बाधयेत्, इन्द्रियादेरपि बाधप्रसङ्गात् । अतो विषय एवारीयितस्तदधिज्ञानविषयेण विरुद्धाकारप्रादिणा ज्ञानेन बाध्यः । न चात्र निमित्तादिद्विचन्द्रज्ञानस्य चन्द्रैरत्वज्ञानस्य वा विषयः । भवतस्तु तमस्तभेदभ्रमोपादानम्याज्ञानगामनादेः बाधितैतन्यविषयत्वात्, बाधकज्ञानस्य चाद्वितीयात्मन्यतिरिक्तभ्रमस्तभावनानगत्वात्, कारणस्याप्यनादेर्बाधण्येति भावः । युक्तेति—गामयानुवृत्तौ कार्यानुवृत्तिरुपपत्तेरिति भावः । यदि भ्रान्तिरनुवृत्ता कथं तर्हि तत्कार्यविम्वयभयादिनिवृत्तिरित्याह—अनुयर्तमानमपीति । प्रथमशब्देन परपक्षे भेदभ्रमस्तद्बाधकस्योरिग्रेयः सूचितः । द्वयो-

प्र-पा॥ *कमप्यधेमु पा. कथमप्यधेमु पा. † स्वाज्ञानादे-

विनष्टत्वात्. पा. १. अर्जुनादिप्रमाण. ५॥

२. चात्रो. क घ न छ पा॥

३. अन्यत्र जान-नो. रा. ग. घ. च. छ. प॥

४. कमरीति न ग. घ ड छ. पा॥

५. त्र-मने. क ग घ ड. पा॥

६. नाशनाशयितुव्यमग्राह्य - बाधाया बाधस्य पार-

मार्थस्य, बाधविषयप्रसङ्गात् - बाधकदोषप्रसङ्गा-

दित्यर्थः॥ ■ ममज्ञाभावगानरत्वात्. ५॥

८. कारणस्याप्यज्ञानादे. ड. छ. पा॥

आ॥नत्येवेति॥ यथाहं नित्यः सर्ववेदान्तेषु प्रसिद्धः, एवं त्वमेते जनाधिपश्च नित्याः ॥१२॥

जा॥ उत्तपदस्यैकताक्यत्वात्कथं योजनेत्यत आह—यथेति ॥ वेदान्ता उपनियदः । सिद्धस्यार्थस्य

य ॥ शिष्यतज्ज्ञानयोरपि कल्पितत्वात्तदप्यनिवर्तकम् । कल्पितत्वेऽपि पूर्वविरोधित्वेन निवर्तकमिति चन्, तदाचार्यज्ञानेऽपि समानमिति तदेव निवर्तकं भवतीत्युपदेशानर्थ-
क्यमेव, इति *कृतमममीचीनवाद्निर्गस्तः ॥ १२ ॥

देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।

तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥

१३

रा ॥ एकस्मिन् देहे घर्तमानस्य देहिनः

ता॥ दूषयति—शिष्येति। अर्थ भावः—न तास्दत्रार्जुनादिः स एव जीव इति तृतीयस्यैव प्रमाणमुपल-
भाम्; न च 'अयं मम शिष्यो जीवो मुक्तो भविष्यति' अहं स्वनेन स्वग्रहद्वयेन कल्पितः 'इत्याचार्योऽपि
मन्यते, तथा सति स्वगणरक्षारिणे मणपरिणये तस्मै नोपदिद्येत्, स्वयं हि स्वग्रहस्थमात्रात्रियमेतैव नि-
वृत्तः स्यादिति न मोक्षोपायमाचरेत्, शिष्योऽपि यदि स्वग्रहद्वयदुरु मन्येत, ततो न शृणुयात् । गुरु-
तत्त्वान्विशेषयोः स्वभ्रान्तिरूपिततया स्वयमेव तज्ज्ञानविषयविशेषं जानन्, ततः किमर्थं शृणोति ?
स्वरूपितोपदेष्टृजनितोपदेशभ्रमात् स्वभ्रान्तिनिर्वातयितुं च तासाम्, तन्मन्त्रेणापि स्वप्रत्यक्षभ्रमादपि
तद्विदुस्तुपरते; न न ज्ञातार्थेऽप्यर्जुनेऽयं यावत् भ्रमनिवृत्तिर्दृश्यते । अतः शिष्योऽप्याचार्यरत्नमम-
प्रत्यक्षग्रहद्वयान्वेनैव दृष्टं इति चतुर्थः स्वयं परिशिष्यते । ततश्च गुरुनामदेवादिज्ञानवदार्जुनादिज्ञान-
मपि अज्ञाननिवर्तकमिति निर्णयः शिष्याचार्याणां कृष्णार्जुनादीनां त्रिमपरित्यागेनापनर्गार्थं प्रयाम
इति शास्त्रारम्भोऽनुपपन्नः। अथ परिणामादुपसर्गमप्युच्छेदनयमाशङ्क्य परिहरति—कल्पितत्वेऽपीत्या-
दिना । एवमुपदेशानुपपत्तौ तस्य सर्वद्रष्टृरस्यापि जीवस्य इदञ्चिदपि मोक्षायोगात् शास्त्रप्रयोजनमपि
नास्तीति ततोऽपि शास्त्रारम्भानुपपत्तिरिति कल्पितम् । एव शास्त्रोपदेशस्य तदुपदेष्टुस्तद्गोतुस्तत्प्रयोज-
नस्य चानुपपत्तौ सामान्यतः सर्वस्मिन्नपि परमते दूषिते किमज्ञानरूपगैरित्यन्यपरतयोपमहरति—इति
कृतमिति। कृतम् अन्वयित्यर्थः, असमीचीनवादिद्वित्यनेन भास्वरदिमनेऽप्येवमिदं दूषणज्ञत शरीर-
भाष्यायुक्तं स्मारितम् ॥ १२ ॥

आत्ममामशोचनीयत्वाय नित्यत्वमुक्तम् । तत्रात्मनित्यत्वे जन्ममरणादिप्रतीतिर्यत्रहारी कथमिति
शङ्का दृष्टान्तेन परिहरति—देहिन इति । 'अस्मिन्' इति निर्देशाभिप्रेतमाह—एकस्मिन्निति ।
देहस्याप्यस्यानयान्यनिर्देशनादपि देहित्वेन तद्विदर्शनमुचितमित्यभिप्रायेणाह—देहे घर्तमानस्येति ।

प्र-पा॥* इतिमममीचीनवादे पा॥ १ प्तस्मिन् पा॥ २ स्वप्रभावानिवमन उ न छ. पा॥ ३ इति
१ समारकारि क य ग घ ङ ञ पा॥ परिशि पा॥ ४ नाज्ञानदिनि पा॥ ५ प्रकाश. पा॥

य ॥ त्रिष्वपि कालेषु नित्या आत्मस्वरूपेणेत्यर्थः । देहभेदानुवृत्त्या बहुवचनम्, नात्मा-
भेदाभिप्रायेण ॥ १२ ॥

तत्र कथमिव नित्य आत्मेति दृष्टान्तमाह—देहिन इति ॥ देहोऽस्यास्तीति

ज ॥ इति निर्धारणमर्थाजीयाना नित्यत्वमीश्वरस्य परमनित्यत्वमगम्य मन्दाः प्रतिपद्यन्ते ।
नित्यत्वं हि विनाशाभावात् । नचाभावस्तारतम्यवान् । अत ईश्वर एव नित्यः, जीवेषु तूपचार इति
तान्प्रत्यनुमानेन जीवनिनित्यत्वम् ईश्वरदृष्टान्तेन माप्यते। तत्र 'न त्वेवाहं जानु नासम्' इति दृष्टान्तेनानादि-
त्यसाधनमुपयदति । 'नत्वम्' इत्यादिना तस्य पञ्चधर्मतामाह । 'नचैव' इत्यादिना दृष्टान्त पक्षे च
साध्याभिधानमिति । अत्र भगवता जीयाना परस्परस्मिन्मध्यच भेदे प्रतिपादितेऽपि बहुवचन शरी-
रपेक्षया, न स्वात्मानपेक्षयेति वदतो भविष्यत्युत्तरम् ॥ १२ ॥

रा ॥ 'कौमारावस्थां विहाय यौवनाद्यवस्थाप्राप्तौ आत्मनः स्थिरत्वमुद्ध्या यथात्मा नष्ट इति न शोचति, देहादेहान्तरप्राप्तावपि तथैव स्थिर आमेति बुद्धिमात्रं शोचति। अत आत्मनां नित्यत्वादात्मनो न शोकस्थानम् । एतावदत्र कर्तव्यम्—आत्मनां नित्यानामेवानादि-कर्मवश्यतया

ता॥ 'कौमारं यौवनं जग' इति क्रमानिदेशानुचितार्थसमावलितामुक्तं विहायेति। कौमारयौवनस्याग १-यौ-रापे २-शोकविशेषनिमित्तत्वात्तद्व्यवच्छेदाय यथाशब्दतात्पर्यव्यक्त्यर्थं चोक्तम् आत्मन इत्यादि । चा-ख्यावस्थानिभूतावस्थात्मनः स्थिरत्वमुद्धर्हि तद्विनाशनिमित्तशोकाभावरहेतुः ; सोऽत्रापि समान इत्यर्थः । 'देहान्तरप्राप्तिः' इत्यन्तरशब्दसूचित पूर्वदेहस्याग्राह्यं शोकप्रसङ्गं दर्शयति -- देहादिति । धीरशब्दस्य प्रकरणादियेषितोऽर्थः, स्थिर आमेति बुद्धिमानिति । 'अशौच्यन्' इत्यादिना प्रागुक्तेन मङ्गलमयति —अत इति । एवं शोकद्वयेन क्रमात् प्राप्य निर्वर्त्य च व्याख्यतम् । अथात्र हृदयं प्रापकवि-पयोत्तरश्लोकद्वयफलितं सङ्कल्य सङ्गतमाह —एतावदिति । यन्धनिनृत्तय इत्यन्तः ५ 'अमृतात्वाय' इत्यप्यर्थः । शुद्धस्वभावाणां संसारानुपपत्तिपरिहारयोक्तम् —अनादिति। कर्मवश्यतया, न स्वनिर्वचनी-याशानादिवश्यतयेति भावः । स्वतोऽप्यन्तसमानानामात्मनो देहभोगादिवैषम्यनिद्वयार्थमुक्तम्—

प्र-पा॥ * कौमारावस्थां ॥ १ विशेषः ॥ २-४. प्रकरणादियेषितः - प्रकरणवलेन विनक्षितः ।
* २. शोकविशेषनिमित्तशोकः - शारारमानुभवश्च । विशेषविशेषितोऽर्थः, स्थिर आमेत्याकारकाररूपविशे-
शनिबन्धनशोकविशेषस्य रश्मीविषयानुभवप्रशान्तिबन्धन । विशेषविशेषितो धारुणोऽर्थ इति यावत् ॥
शोकविशेषस्य च निमित्तशोकव्यर्थः ॥ ३. मङ्गलं, ५॥ ५. गो. २-१५ ॥

शो। देही, तस्य देहिनो देहवत आत्मनः, अस्मिन् वर्तमाने देहे, यथा येन प्रकारेण, कौमारं कुमारभापो बाल्यावस्था, यौवनं, युनो भावो मध्यमावस्था, जरा वयोहानिर्जाणीयस्था, आ ॥ देहिनो भावे एतद्भवति, न देवामिडमिति चेन्न—देहिनोऽस्मिन् ॥ यथा कौमारादि-

ज ॥ ननु आत्र किं परिहृत्यमानदेहपक्षीकरणानुमीयते, किं वा तदतिरिक्तदेहिपक्षीकरणेण । नाद्यः, देहोत्पत्तिनाशयोः प्रत्यभिज्ञत्वेन रेतोः स्वरूपानिद्वयत्वात्कालात्यवार्पाददृष्टत्वाच्चेति स्फुटत्वान्नोक्तम् । द्वि-तीये शेषमाह—देहिन इति ॥ देहिनो देहवतो देहातिरिक्तस्यात्मनः भावे सद्भावे एतन्नित्यत्वानुमानं सम्भवति, देहपक्षोक्तदोषाभावात्; किं तु देहातिरिक्तात्मन्यमेवास्मिन्, प्रमाणाभावात् । ततश्चाभ-यासिद्धिरिति । अस्तु वा देहातिरिक्तात्मनस्त्वं, तथापि नानुमाने सम्भवतीत्याह—देहिन इति । देहिन इत्येकवचनं तन्त्रम् । पूर्वोत्तरदेहेष्वेक एवात्मन्यस्यार्थस्य भावे एतदनुमानं सम्भवति, स्वरू-पाभिद्वयभावात्किं नाम तत्, पूर्वोत्तरदेहेष्वैकमेवास्मिन् प्राप्तावस्थाभावात् । तथा च देहोत्पत्ताद्युत्पत्ति-मत्स्वदिनाशे च विनाशस्तः कथमनादित्वेन नित्यत्वं साध्यत इति । उभयस्यापि परिहारदर्शनादेव योग्यम् । अर्पद्वयानुगुण्यैव बहुवचने प्रकृतेऽप्येकवचनम्, तथा भाव इति पुष्टिर्ने प्रकृतेऽपि तदेवेति सामान्यप्रवृत्त्या नपुंसकनिर्देशः । न इत्यादेहि शेषः । देहिनोऽस्मिन्नित्यतः परमिति शब्दश्च । आशेषद्वय-परिहाराय पादप्रत्यय व्याख्याति—यथेति । अत्र देहीति तदीक्षिता मिड इति देहातिरिक्तात्मताधनम्, तदिति कौमारादिपरामर्शः । यावत्कादित्वात्ममामः । द्वितीयान्तस्य वृत्तान्तेन वा समासः । अत्र तावत्कौमारादिविषयमीधनम् । नचेधनमीधितारं विना संभवति । स च वश्यमाणात्परिशेषप्रमा-णादेही देहातिरिक्तः सिद्ध इति; अत्र कौमारादिग्रहणमन्त्रम्, जानमात्रेण ज्ञानोः सिद्धेः । देहादश्वे-न्द्रियादिसहितशरीरवृत्तिः । श्लोके च 'कौमारं यौवनं जरा' इति विषयेण विषयीधनमुपलक्ष्यते ।

य ॥ तत्तत्त्वमोचितदेहसंसृष्टानां तैरेव देहैर्बन्धनिवृत्तये

ता॥ तत्तत्त्वमिति । देहैर्बन्धनिवृत्तये इति । देहैर्बन्धस्तस्य निवृत्तय इत्यर्थः । यद्वा देहैर्बन्धं नृवंता

प्र पा ॥ १ तैरेव पा ।

श॥ इत्येतास्तिष्ठोऽयस्या अन्योन्यत्रिलक्षणा । तासां प्रथमाप्रस्थानाशे न नाश । द्वितीया

भा॥ शरीरभेदेऽपि देही तदीक्षिता सिद्धः, एवं देहान्तरप्राप्तावपि, ईक्षितृत्वात् । न हि जटस्य शरीरस्य कौमाराद्यनुभवः सम्भवति, मृतस्यादर्शनात् । मृतस्य चाप्याद्यपगमा दनुभवाभावात् । अहं मनुष्य इत्याग्रनुमयाद्यैतत्सिद्धमिति चेन्न, सत्येवाविशेषे देहे सुमथादी शानादिविशेषादर्शनात् । समश्चाभिमानो मनसि काष्ठादिवद्य,

जा॥ तदेहिने देहातिरिक्तस्येत्युक्तं भवति । यथेत्यादि ममत्वं शब्दे च पादनय देहभेदेऽप्यात्मैकत्वे माधनम् । नौमागदिमच्छरीरभेद इत्यर्थः । देही एव एतेत्यर्थः । तदीक्षितेनेति ॥ योऽहं कुमार शरीरगतो भूय म इदानीं युवशरीरगन्तव्य इत्यादि प्रत्यभिज्ञातेत्यर्थः । देहान्तरप्राप्तावपि अनेन देहप्राप्तावप्यन्यथ । एव एव देही सिद्ध इति उच्यते । ईक्षितृत्वादिति । प्रत्यग्रजातस्य पिश्वो आहाराद्यभिप्रायेण पूर्वदेहागमनमिद्वेदितव्याद्यथ । एवमात्मनो देहातिरिक्तत्वं देहभेदेऽप्येकत्वं च प्रमाप्य 'धीरेण न मुच्यति' इत्युच्यते । तस्य वैयर्थ्यमित्याद्यप्ययं योऽस्मिन्विषयेऽप्येव मोहा, ते धीरेण स्वयं निराकारा इत्येवमर्थतया वैयर्थ्यमित्याद्यायान् तत्त्वदर्शनार्थमुत्तरं प्रवरणमारभते । तत्रे रणेन यथं देहातिरिक्तात्ममिद्धि । ईक्षिता ऽपि तेन सिध्यति । न च शरीरप्राणजाठरान्तेन्द्रियमनोविषयगतिवारीक्षणदर्शनेतेषामन्यतमं किं न स्यादित्यतः शरीरस्य तावदीक्षणं निषेधति नहीति । अत्रापि नौमारादीत्यन्तमम् । शरीरस्यानुभवो न सम्भवतीति प्रतिज्ञा । नटस्य शरीरस्येति हेतुद्वयम् । मृतस्यादर्शनादिति दृष्टांतीति । जन्तुश्च भौतिकत्वं त्रिभिर्भौतिकमिति न साध्याभिगम्यता । अप्रयो नरत्वाभिप्रायेण शङ्कते—मृतस्येति ॥ जीवच्छरीरमृतशरीरयोर्भौतिकत्वं शरीरत्वे च समानेऽपि मा भून्मृतशरीरस्येभ्यः, प्राणादिवायूनां जाठरान्तर्स्थाद्रयाणां चापगमात् । जीवस्तु प्राणादिसन्निधानाद्भविष्यति । न निराध, मा हि भूदेरुपमापपत्रानामान्तरकारणैर्विचित्राद्वैचित्र्याभावात् । न केवलमिदमशङ्कते । किन्तु अहं मनुष्य इत्याद्यनुभवादेतेहमाक्षितृत्वं सिद्धं प्रमितं चेत्यर्थः । दूषयति—नेति । न प्राणादिसन्निधानं शरीरस्येभ्यः प्रयोजनं राच्यम्, मुक्तिमूर्च्छया शरीरे प्राणाद्यपगमलक्षणरीक्षिते मन्येयं शानादीनां धर्माणामदर्शनात् । ज्ञानग्रन्थमुपलक्षणम् । सुगदु मेच्छाद्वेषप्रयनैरप्यात्मा साध्य इति सूचयितुमादिपदम् । मृतादीं ज्ञानाग्रभावाच्च तत्कार्यादर्शनात्सिद्ध इति दर्शयितुं शानादिविशेषेत्त्युक्तम् । शानादीनां विशेषः कार्यमिति । एतेन मनुष्यतैत्तयपश्च प्राणादिचैतन्यपश्च पराङ्मनो वेदितव्यः । मनस ईक्षितृत्वमनिदेशेन निराकृत्ये—समश्चेति । मनोविषय ईक्षितृत्वाभिमानश्च, पूरणं मम, सुप्त्यादौ मत्पि मनसि शानादर्शनात् । एव तर्ह्यत्मापि ज्ञाता न स्यादिति चेन्न, तदा तस्य मनसा मन्त्रिर्न्यामायात् । मनसोऽपि तथास्ति इति चेत् सिद्धत्वात्तदात्मा । मनसो जातृत्वे दोषान्तरमाह—काष्ठादिवद्येति ॥ मनो न ज्ञातं ज्ञानरूपत्वात् । यद्यप्यात्रियायां करणं न तत्तत् कर्तुं, यथा पात्रे काष्ठानि । त्रिदाया कुठारो यः । न चाभिदो हेतुः, मनसा जानामीत्यनुभवात् । एतेनात्मनिरूपणं मनोशक्तिरिति निरस्तम् । ननु जन्यज्ञानं मनोनिष्ठमिति सिद्धान्तः । तत्त्वमेतत् । मैरम्, मनोनिष्ठस्यापि ज्ञानस्य न मनः कर्तुं, किंत्वात्मैव, यथाश्रयत्रिभेदलक्षणस्य पात्रस्य न तण्डुला कर्तारः, किन्तु देवदत्त इति । एतेनेन्द्रियचैतन्यपश्चोऽपि निरस्तः । चक्षुषा पद्मादीत्यादौ तेषामपि करणत्वप्रतीतेरिति, अतीतादिज्ञान

तामिष्यन्वयः । तदा तु वक्ष्यका एव देश मोक्षसाधनौपयिकासम्भवन्तीति १ अवधारणाभिप्रायः ।

प्र-पा ॥ * १. अवधारणाभिप्रायः- तैरेवेति भाष्यस्यावधारणाभिप्राय इत्यर्थः ॥

शं ॥ यत्प्रयोजने नोपजनम् आत्मनः । किं तर्हि ? अवित्रित्यर्थे च द्वितीयतृतीयावस्थाप्रति-

भा॥ श्रुतेश्च प्रामाण्यं च प्रत्यक्षादित्यतः । न च बौद्धादिवत्, अपौरुषेयत्वात् । न ह्यपौरुषेये पौरुषेयाह्वानादयः कदापितुं शक्याः । विना च कस्यचिदात्म्यस्यापौरुषेयत्वं न सर्व-
समयाभिमतधर्मादिसिद्धिः । यश्च तौ नाङ्गीकुरुते, नासौ समर्थः, अप्रयोजकत्वात् । मास्तु
धर्मो निरूप्यत्वादिति चेत्, सर्वोभिमतस्य प्रमाणं विना निषेद्धमदाक्यन्त्यात् । न च

ज्ञादशनाद्विषयनैतन्वयः स्फुटपुरुष इति न निराकृतः । एवं परिशेषप्रमाणेन देहातिरिक्तात्मा निदः । नस्य
स्वभावादेवाहारायभिलाषोपपत्तेः प्रत्यक्षज्ञानमभिधमिनि वदन्त प्रति आत्मीन्यार्थे प्रमाणान्तरे चाह-
श्रुतेष्वेति । 'अस्माच्छरीरेपेदादूर्ध्वमुत्क्रम्य असुप्तिं स्वर्गे लोके' इत्यादिभूतेश्च देहातिरिक्तो नित्य
आत्मा निदः । अत एव स्वभाववादान्यकाश्च इति । ननु बौद्धार्थादीनां प्रति देहातिरिक्तनिष्ठात्मा-
धनमिदम् । न च ते भूतेः प्रामाण्यमङ्गीकुरुते । तत्त्वं श्रुत्वाहर्णामन्यत आह-प्रामाण्यं चेति । गौ-
डेन तावत्प्रत्यक्षानुमानयोः, चार्वाकेण च प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यमङ्गीकृतम् । तत्रुत इति वक्तव्यम् । बोधकत्वे-
मेति चेन्नर्हि तद्वच्छ्रुतेरप्यङ्गीक्रियताम् । ननु वाक्यत्वे ममेऽपि केषां चिद्वैद्यादियाक्यानामप्रामाण्यदर्शना-
च्छ्रुतेरपि तदाशङ्क्यत इत्यत आह-नचेति । पुनश्चेदं बौद्धम् । चार्वाको बौद्धमुदाहरति । बौद्धस्यन्यदिति
ब्रह्मव्यम् । अप्रामाण्यं भूतेः शङ्कनीयमिति शेषः । तथा मति इन्द्रियलिङ्गयोरेषि कचिदप्रामाण्यदर्शनात् सं-
प्रतिपक्षयोरपि प्रत्यक्षानुमानयोस्तच्छङ्काप्रमङ्गादिति भावः । प्रसक्तपि शङ्का तत्र निर्दोषत्वेनापनीयत इति-
चेत्तमं प्रकृतेऽर्थात्-अपौरुषेयत्वादिति । अपौरुषेयत्वेऽपि दोषित्वं किञ्च स्यादित्यत आह-नह्य-
ति । नामात्म्योक्तिरादपौरुषेये नपुंसकत्वोक्तिः । अन्यथा भूतेः प्रकृतगतत्वीलिङ्गं स्यात् । शब्दे ह्यबोधकत्वा-
दयो दोषाः ते च वक्तृपुरुषाभितान्नादिभूत्याः । यस्य तु वक्ता पुरुष एव नास्ति, तत्र कथं वक्तृपुरुषा
भितान्नादयो दोषमूर्त्त्येन कल्पयितुं शक्याः, व्याहतेरिति । अवाज्ञानादीनां पौरुषेयत्वोक्तिसंपचा-
यत्, पुरुषावज्ञानादज्ञानावज्ञानादिभ्ये वदः स्मरणात् । ननु श्रुतेरपौरुषेयत्वमेव नाम्नि वाक्यत्वात्,
लौकिकवाक्यवदिति चेत् किमेव वदतः किमपि वाक्यमपौरुषेयं नाम्नीति मतम्, उत किञ्चिदस्तीति ;
आद्ये दोषमाह-यिनेति । कस्यचिदात्म्यस्यापौरुषेयत्वाभावे धर्माधर्मयोरनिश्चयः प्रसज्येत, निश्चायक-
प्रमाणाभावात् । न च तथासिक्विति वक्तुं शक्यम्, तत्प्रज्ञानस्य सर्वैः समविभिर्निमित्तित्वादिति । ननु
प्रत्यक्षैकप्रमाणवादी यश्चार्वाको धर्माधर्मौ नाङ्गीकुरुते तस्य नेदमन्यम्, किमप्यपौरुषेयं वाक्यम् अत-
ङ्गीकृत्य वेदापौरुषेयत्वं प्रत्याचक्षणांस्वार्थं प्रति चार्थं प्रमङ्ग इत्यतन्मेनापि धर्माधिकमङ्गीकार्येत प्रसङ्गं
यस्याम इत्यनग्रेनेह-यश्चेति । तौ धर्माधर्मौ, इति प्रसज्येतेति शेषः । धर्मोद्यनङ्गीकारे भूतस्त-
च्छास्त्रस्याशान्त्रत्वमङ्गो येनासौ शास्त्री न न्यादित्यत आह-अप्रयोजकत्वादिति । प्रबुध्यते प्रवर्त्यते
प्रणेता प्रणयने श्रोता च श्रवणे शब्दं याव्या ते प्रयोजके विषयप्रयोजने । अविद्यमाने प्रयोजके यस्य
शास्त्रस्य तत्तथा । अनन्यत्वमप्येवमपि पुरुषार्थमधिकृत्य तत्साधनं तथाविधमर्थं प्रतिपादयन्वाक्यसमूहो
हि शास्त्रम्, अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । न चास्तीन्द्रियव्यापारविऽन्यत्त्वानुभूतं शक्यमनिरूपणम् । अतः
शास्त्रत्वमिदमे विषयादित्वेन धर्मादिकं किमप्यङ्गीकार्यमिति भावः । शङ्कते मस्त्विति ॥ माधप्रमाह ।
अस्त्वित्यर्थं वा । धर्मस्त्युपलक्षणम्, अनिरूप्यत्वात्, तत्प्रमाणाभावेन प्रतिपादयितुमशक्यत्वात् ।
इदमुक्तं भवति-विषयप्रयोजने हि ते भवतः, ये प्रमाणेन प्रतिपादयितुं शक्येते, यावदावश्य

रा॥शास्त्रीय स्वर्णोचित युद्धादिकमनभिसहितफलं कर्म कुर्वताम*वर्जनीयतया इन्द्रिये

ता॥शास्त्रीयमिति । अन्येष्वेवशासनातिरुद्धनादृष्ट्येव स्यादिति भावः । स्ववर्णोचितमिति । न तु
तया युद्धादिषु परित्यज्य भैष चर्तुं श्रेय इति भावः । १ अमृतत्वहेतुत्वायोक्तम्—अनभिसहितेति ।

॥ पा॥*वर्जनीया इन्द्रि. पा॥

| १ अत्र तत्त्व पा॥

श॥रात्मनो दृष्ट्या तथा तद्वदेव, देहादन्यो देहो देहान्तरम्, तस्य प्राप्तिर्देहान्तरप्राप्तिः, अवि
आ॥सिद्धिरप्रमाणकस्येति चेत् न, सर्वाभिमतरेव प्रमाणत्वात्, अन्यथा सर्वत्राचनिकव्यय
हारासिद्धेर्ज्ञानं च मया अनुमितिं तव ज्ञानु शक्यम्, अन्यथा वा प्रत्युत्तर स्यात्, भ्रान्तिर्वा

जा॥श्रोतृभिरनादरणात् । न च धर्मादिरप्रमाणेन प्रतिपादयितुं शक्यः, प्रत्यभागेचरत्वात्, अनुमानादेश्च
प्रामाण्याभावात् । अतो न शास्त्रस्य निषेकत्वादिना धर्मादिकमङ्गीकर्तुमुचितम् । न चैतानता निरूपय
त्वाद्यापत्तिः । यतो अस्मांभ्रमनो विषयो भविष्यति । प्रयोजनं च श्रोतृणां धर्मावनुष्ठानप्रसक्तत्वेन
निवृत्तिः, धर्मादिसद्भाषभ्रमोपशान्तिरपि यमुत्पादयति । प्रणेतुश्च लोकोपहारः, उपकर्तारं च प्रत्युत्तरं नृन्ति
लोका इति । निराकरोति—नेति । एतं यदता धर्माभावोऽपि न शास्त्रनिषेकत्वेन शक्यते वक्तुम्,
सर्वाभिमतस्य धर्मादेः प्रमाणं विना वाक्यानेन निषेद्धं नास्तीति प्रतिपादयितुमशक्यत्वात् । घटाग्रभाय इव
प्रत्यभेनेन धर्माग्रभावो निक्षेप्यत इति चेत्, स्यादेवम्, यत्र न शक्तिरिति प्रतिपत्तिः, यत्र त्वमित्याभिमा
नः, तत्र पिशाचादारिद्र्यं प्रत्यक्षानुपगम्य मन्देदहेतुरेव भवति—इति । तदिदमुक्तं सर्वोभिमतस्येति॥
पुनः शङ्कते—न चेति ॥ मा भूद्धर्माग्रभावात् निषेकत्वं तत्माधनप्रमाणाभावात् । तथापि धर्मादे
रिषेकत्वादिकं न घटते, अप्रामाणिकस्य प्रमित्यनुपपत्त्या साधयितुमशक्यत्वादिति । निराकरोति—नेति॥
अस्ति तावद्धर्मादिनिषेके सत्प्रामाणिकालोपालम्बित्वाभिमानः । अभिमानो ज्ञानमेव, न च तस्य राधन
किञ्चित्, धर्माग्रभावात्प्रतिपादनप्रमाणाभावात्प्रोक्तत्वात् । अतः सर्वाभिमतरेव धर्मादौ प्रमाणत्वात् तत्कर-
णस्य च प्रमाणत्वात्, धर्मादेः प्रामाणिकत्वाभिदौ निमित्तया व्यभिचि-तत्वात् । न च तत्र प्रमाणविशेषोऽशक्य
निरूपणः, आगमस्य तत्त्वहरिणोऽनुमानस्य च सत्त्वात् । अतः एव नाश्वर्यस्वरूपि आगमादेः प्रामा-
ण्यं नास्तीति उक्तमित्यत आह—अन्यथेति । यदागमस्यानुमानस्य च न प्रामाण्यं तदा सर्वस्य तावा
निर्नित्यस्य व्यवहारस्यासिद्धिः स्यात् । परप्रत्ययनार्थो हि वाग्व्यवहारः । स यदि न पर प्रत्याययेत्, अन्यथा न
त्रियेतैवेति । च शब्दः प्रमाणसामान्यनिरूप्या तद्विशेषसिद्धेः समुच्चये ॥

भनत्वागमाप्रामाण्ये वाचनिरव्यवहारसिद्धिः । अनुमानाप्रामाण्ये तु कथमित्यत आह—न चेति॥
तदीय वाक्यं मया श्रूयते इति ज्ञात्वा मा प्रति तया सत्यवधारं त्रियते, अन्यथा वा । द्वितीये निष्फलो
न कर्तव्यः स्यात् । नात्र, परचित्तवृत्तीनां परस्याप्रत्यक्षत्वेन मया श्रुतमिति तत्र ज्ञातुमशक्यत्वात् । मदीय
प्रत्युत्तरेण तज्ज्ञानोपाय इत्येव उक्तव्यमिति भावः । अस्तेनमित्यत आह—अन्यथावेति॥ वा शब्दोऽ-
वधारणे । प्रत्युत्तरं हि लिङ्गतया ज्ञापकम् । न च तत्र मतेऽनुमान प्रमाणम् । अतः प्रत्युत्तरमन्यथैवाज्ञा
पक्रमेण स्यादिति । ननु लिङ्गशब्दयोः प्रामाण्यमेव नाङ्गीक्रियते । आपत्तमात्रमङ्गीक्रियत एव । अतः कथं
वाचनिरव्यवहारसिद्धिरित्यत आह—भ्रान्तिर्वेति॥ शपत्तमङ्गीकृत्य प्रामाण्यानङ्गीकारे शब्दलिङ्गाभ्यां
जायमानं प्रत्ययमन्वयं मते भ्रान्तिर्वा स्यात्प्रमाणो वा, गत्यन्तरमात्रात् । न च परस्य भ्रान्त्यापत्त्यर्थं वचनप्रयोगः ।
नापि प्रत्युत्तरेण भ्रान्तः सन्दिग्धो वाक्यं प्रयुज्ज् इति युक्तम् । अतो वाचनिरव्यवहारसिद्धयर्थं भागमानु-
मानप्रामाण्यमङ्गीकार्यमिति । एवं चार्वाकशास्त्रस्य विषय निराकृत्य प्रयोजनमपि निराकुर्वन् श्रोतृप्रयो

रा ॥ रिन्द्रियार्थस्पर्शादशीतोष्णादिप्रयुक्तसुखदुःखदा भवन्ति, ते तु यावच्छास्त्रीयकर्म-
समाप्ति क्षन्तव्या इति ॥ १३ ॥

ता॥प्रतिबुल्यस्वभावस्य कथं कर्तव्यत्वमिति दृष्टानिर्वर्तकस्तुदृष्टद्वयोस्तिनमवर्जनीयत्वं तितिक्षितव्यत्वे
हेतुः, इत्येतावदत्र कर्तव्यमित्यन्वयः ॥ १३ ॥

प्र-पा॥ ॥ १. तुदृष्टद्वयोस्तिनमवर्जनीयत्वं तितिक्षितव्यत्वे ॥ क्षन्तव्या इत्येतावदत्र कर्तव्यमित्यर्थः ॥
पोतितमित्यर्थः ॥ ॥ २. इत्येतावदत्र कर्तव्यमिति-

शं॥क्रियस्यैवात्मन इत्यर्थः। धीरो धीमान्, तत्र एवं सति, न मुह्यति न मोहमापद्यते॥१३

आ॥ तत्र स्यात् । सर्वदुःखकारणत्वं वा स्यात् । एको वाऽन्यथा स्यात् । रचितत्वं च धर्म-
प्रमाणस्य कर्तुंज्ञानादिदोषशङ्का स्यात् । न चादोषत्वं स्ववाक्येनैव सिद्ध्यति । न च
येन केनचिद्वैषम्येयमित्युक्तमुक्तपापस्य समम्, अनादिकालपरिग्रहसिद्धत्वात् । अतः प्रा-
माण्यं श्रुतेः । अतः कुतर्कैर्धीरस्तत्र न मुह्यति । अथवा जीवनाशं देहनाशं वा अपेक्ष्य
शोकः । न जीवनाशं नित्यत्वादित्याह—न त्वे वेति ॥ नापि देहनाशमित्याह—दैहिन-
इति ॥ यथा

जा॥जन तावन्निराच्छे—सर्वेति ॥ यथा शास्त्रस्य सर्वेषां श्रोतॄणां सुखकारणत्वम्, तथा धर्माद्यभावज्ञाने
मर्ममर्यादातिक्रमे परम्परहिमादिना सर्वदुःखकारणत्व च स्यात् । तथा च समव्ययफलं निःप्रयोजनमेवेति ।
इदानीं शास्त्रप्रणेतृप्रयोजनं निराकरोति—एकमेवेति॥ धर्मादिज्ञानशून्याः पशुप्राया नोपकारिणमुपकुर्व-
न्ति । अपि तु सर्वेऽप्यपरकर्तुमशक्नुम् । तदभावेऽप्येको वाऽन्यथाऽपकारकः स्यादिति भावः । तदेव धर्मा-
नङ्गीकारे शास्त्रस्य विषयाद्यभावेनाशास्त्रत्वप्रसङ्गात्मैर्वैधर्मादिकमङ्गीकार्यमिति । ननु स्वीकृत धर्मा-
दिक, पौरुषेयवाक्यान्निश्चय इत्यत आह—रचितत्वे चेति ॥ ततश्च न धर्मादिनिश्चय इति भावः ।
निर्दोषत्वेन प्रमितोऽमर्यादित चेत्, तस्य निर्दोषत्व किं तद्वाक्यात्सिद्धम्, प्रमाणान्तरेण वा ।
न द्वितीयः, तदभावात् । आत्र दूषयति—न चेति ॥ अतिप्रसङ्गादिनि भावः । न च प्रत्यक्षादिना
धर्मादिनिर्दिष्टः । अतः सर्वैः किमप्यपौरुषेय वाक्यमङ्गीकार्यम् । अङ्गीकृतं च शौदादिभिः स्वसमयापौरुषे-
यत्वम्, शौडोदनिप्रभृतयः सप्रदायप्रवर्तका इत्युक्तत्वात् । ततः किमिति चेद्वाक्यत्वेदेतोत्पन्नानैका-
न्यमिति । अस्तुपेक्षमनुमानस्यान्यतरानैकान्याच्छृतेरपौरुषेयत्वे बाधकाभावः । तत्साधकं तु किमिति
चेत्कर्तुं प्रसिद्धिरपौरुषेयत्वप्रसिद्धिश्चेति भूः । एवं तर्हि गूढकर्तृकस्य कृतापौरुषेयत्वप्रसिद्धिकस्याप्य-
पौरुषेयत्वप्रसङ्ग इत्यत आह—न चेति ॥ केनचित्कृतमिति शेषः । उक्तवाक्यसमं वेदवद-
पौरुषेयमित्यर्थः । अनादिकाले यः परिग्रहः प्राक्तनमेवैतदिति ज्ञानं तेन विषयीकृतत्वाच्छृतेः, इतरस्य
तदभावादपौरुषेयत्वप्रतिदोषे तत्र भग्नोति भावः । अपौरुषेयत्वसिद्धौ सिद्धमर्थमुपसंहरति—अत
इति ॥ एव चतुर्थपादोपयुक्तः प्रमेयमुक्त्वा तमिदानीं निवेशयति—अत इति ॥ यतएव नैरात्म्यवादि-
भिर्विरोधिताः कुतर्काः ; अनसौः कुतर्कैर्धीरे धीमानस्य देहातिरिक्तनित्यात्मसद्भावविषये न मोहमा-
पद्यते । 'नरके नियतं वासः' इत्याद्यर्जुनवचनेन तस्य नित्यात्मप्रतिपत्तिरसिद्धेः प्रथमपुरुषप्रयोगः ।
अनेकार्था गीतेति दर्शयितुं श्लोकद्वय प्रकारान्तरेण व्याच्छे—अथवेति ॥ न जीवनाशमपेक्ष्य शोकः
कार्यदिति शेषः, नित्यत्वाजीवस्य । अनेन योजनापूर्ववेदेवेति ज्ञापयति । नापीत्यनापि पूर्ववच्छेपः । अत्र
पूर्वयोजना न सङ्गच्छते । अतोऽन्यथा पादवयं व्याख्याति—यथेति ॥ जरादिप्राप्तौ देहान्तरप्राप्ताविति

रा-अ ॥ इममर्थमनन्तर*मेवाह—

मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय शीतोष्णसुखदुःखदाः ।

आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ॥

१४

रा॥ शब्दस्पर्शरूपरसगन्धास्साध्यास्तन्मात्राकार्यत्यान्मात्रा इत्युच्यन्ते । श्रोत्रादिभि-

ता॥ आत्मनित्यत्वप्रकरणपर्यवसाने वक्तव्योऽयमर्थमात्मार्थातिशयात्महसोच्यत इत्याह—इममर्थमनन्तरमिति । आभिर्मीयन्ते शब्दादय इति श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि मात्रा इति शङ्कराशुक्ताप्रसिद्धयोऽत्र नाव्युदासाय मात्राशब्दार्थमाह—शब्देति । साध्या इति । गुणरगिन्द्रियस्य हि तन्मात्राकार्यत्वमिति भावः । तन्मात्राकार्येन्द्रादिति । तन्मात्राणां मात्राशब्दवाच्यत्वे तावन्नास्मि विवादः । 'शब्दमात्रा, स्पर्शमात्रा' इत्यादिप्रयोगाश्च सन्ति । ततश्च तत्कार्यद्रव्यस्यापि तदेकद्रव्यत्वात्तच्छब्दगोचरत्वमुपपन्नमिति भावः । इमं युक्तत्वेऽपि भावव्युत्पत्तेः प्रसिद्धिप्रसङ्गं विषयमभ्यन्धस्यैव च साक्षात्सुखादिरेतुत्व मत्वा स्पर्शस्य प्रतिसम्यन्यन्तर निर्दिष्टान् गमासार्थमप्याह—श्रोत्रादिभि-

प्र पा ॥ * माह पा॥

अथ तद्वदिति भावः ॥ २. विशषद्रव्य. पा॥

* १ प्रकरणपर्यवसाने-प्रकरणावसाने महत्त्वमपि प्रागे । १३ अथवादिना शङ्करभाष्ये स्पृश्यन्त इति बोध्यम् इत्यर्थः । यथावा मर्षमण्डल्य तद्वत् वाग प्रति स्वप्ना विषया शब्दादय इति कर्म । व्युत्पत्त्या स्पृश-मपोऽय जहोति वक्त ये आप्ते पित्रादिभि जहिजहि शब्देन विषयात्तत्तद्वत् उदाहार कर्मव्युत्पत्तेरप्यादि॥ सर्प इति सत्त्वागतास्पर्शातिशयन प्रथममत्र जहाःयु

श ॥ यद्यप्यात्मविनाशनिमित्तो मोहो न सम्भवति नित्य आत्मेति विजानतः, तथापि शीतोष्णसुखदुःखप्राप्तिनिमित्तो मोहो लौकिको दृश्यते, सुखवियोगनिमित्तो मोहः, दुःखसंयोगादिनिमित्तश्च शोक इत्येतदर्थस्य वचनमाशङ्क्य भगवानाह मात्रास्पर्शा इति ॥

आ॥ कौमारादिदेहहानेन जरादिप्राप्तावशोकः, एव जीर्णादिदेहहानेन देहान्तरप्राप्तावपि ॥

तथापि तद्दर्शनाभावादिना शोक इति चेत्तेत्याह—मात्रास्पर्शा इति॥मीयन्तइति मात्रा

जा॥निमित्ततत्त्वम् । ततश्चायमर्थः—कौमाराग्रजस्थानिन्द्रिष्टदेहहाने तावन्नास्मि शोक इति प्रसिद्धम् । तत्कस्य हेतोरिति याच्यम्, जरादिनिन्द्रिष्टदेहान्तरलाभात् । समानलाभेन हानिर्हि समाधीयत इति चेत्, तर्हि मरणेऽपि शोको न कार्यः, देहान्तरस्य लाभादेन । यदा तु जीर्णलाभेन समीचीनहानेः प्रति विधानम्, तदा तु मुक्ता समीचीनलाभेन जीर्णहाने—इति । तत्रान्तरालमात्रहानेः, अत्र त्ववस्थावतो-पीयतदनुपयुक्त वैषम्यम् । निष्कप्रदानेन पटग्रहणदर्शनादिति भावेनोक्तं—धीर इति ॥ १३ ॥

प्रसारान्तरेण शोकं शङ्कते—तथापीति॥ यद्यपि बान्धवादीनां हानिर्भविष्यतीति धिया न शोको युक्तः, उक्तविधयात्महानेरभावान्, देहहानावपि प्रतिनिधिलभात् । तथापि तन्मरणे ममैव सुखहानि-दुःखावासिश्च भविष्यतीति धिया मे शोकः समुत्पत्तिः । स्यम्? तद्दर्शनाभावादिना॥ तदिति बान्धवादिपरामर्शः । आदिपदेन विवृततद्दर्शनं च शङ्कते । प्रेमास्पदानां हि दर्शनस्पर्शनालापादिक सुखदे-वः । तेषु मृतेषु तद्दर्शनाभाववात्सुखहानिः । तथा तेषां छेदभेदादिदर्शनेन दुःखावासिश्चेति । एतन्निषेधपूर्वकं श्लोऽस्मन्तारयति—नेति॥ 'मीयन्ते विषया वैरिति मात्रा इन्द्रियाणि' इति व्याख्यानमसत्, पुराणादौ मात्राशब्दस्य विषये रुढत्वादिवाक्यान् व्याचष्टे—मीयन्ते इति ॥ ननु गन्धरसरूपस्पर्शशब्दा विषयाः । अतो भिन्नपदस्ये द्वन्द्वे वा स्पर्शानां विषयान्तरगतानां पुनरुक्तिर्व्यर्थेत्यत आह—

रा॥स्तेषां स्पर्शादर्शानोष्णमृदुपुरुषादिरूपसुखदुःखदा भवन्ति। शीतोष्णशब्दः प्रदर्शनार्थः। ता॥स्तेषां स्पर्शा इति । शीतोष्णशब्दयोरुपलक्षणत्वं समासार्थत्वाद्—शीतोष्णमृदुपुरुषादिरूपेति । एव हेतुफलभाव विहाय शीतोष्णदासुखदुःखदाश्चेति योजनायां रूपमव्ययदेशवैयर्थ्यमिति भावः । संग्रामे शीतोष्णयोरुपलक्षणत्वात्किमर्थमिदमुच्यत इत्यत्राह—शीतोष्णशब्दः प्रदर्शनार्थः

प्र पा॥ १. भवेत् फलभावम्. पा॥

‘सुखदुःखदाः’ इत्येव वा अलम्, उभयो. उपपन्न-

२. एवमव्ययदेशवैयर्थ्यं—‘शीतोष्णदाः’ इत्येव देशो व्यर्थ इति भावः॥

श॥मात्रा अभिर्मायन्ते शब्दादय इति श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि । मात्राणां स्पर्शा मात्रास्पर्शाः आ॥विषयाः। तेषां स्पर्शाः संयन्धाः, तेषु शीतोष्णसुखदुःखदाः। देहे शीतोष्णादिसंयन्धाः हि शीतोष्णाद्यनुभव आत्मनः। ननश्च सुखदुःखो न ह्यात्मनः सन्तो दुःखादिः संभवति ; कुतः ? आत्मापायित्वात् । यद्यात्मनः स्वतः स्युः सुखावपि स्युः । अतो यतो

ज॥तेषामिति, विषयाणाम्। तथाप्यनुपपत्तिः, विषयाणां स्पर्शाभावादित्यत्र आह—संयन्धा इति ॥ एवं तर्हि किं पट्टीसमासप्रसिद्धेन भिन्नपदत्वादाश्रये दोषाभावादित्यतो वाक्यं योजयति—तत्पक्षेति ॥ तुल्यार्थः एवेति ॥ न हि विषयाणां संयन्धानां च पश्येतत्कार्यं सम्भवतीति भावः । ननु शीतोष्णशब्दौ विषयविशेषवचनौ । तत्कथं विषयसंयन्धा विषयविशेषं दद्युः, कथं च साक्षात्सुखदुःखे, कश्च प्रतिमयन्धी, कस्यैव ददतीत्यत्र आह—देहे इति॥ देहचन्द्रेनावेन्द्रियाणि लभ्यन्ते। अनेन शीतोष्णशब्दौ सकलविषयोपलक्षकौ । विषयोक्त्या च तत्साक्षात्कारे लभ्यते इति लक्षितलक्षणेपम्। अनुभवद्वारैव सुखदुःखदानम् । प्रतिमयन्धी देहः । दानं च आत्मन इत्युक्तं भवति । एतेन लौकिकी प्रतीतिरनुनेन गङ्गातानूद्यते । तत्तद्विषयाणां तन्मैरिन्द्रियैर्येये सन्निकर्षास्तैस्तत्तद्विषयसाक्षात्काराः भवन्ति । तत्रैव विषयमाभासकस्य सुखं भवति, अनिष्टविषयमाभासकस्य दुःखं भवतीति । भवेदेव, ततः किं प्रकृतशब्दाया इत्यत्र लुप्तशब्दात्परया काका सिद्धमर्थमाह—नहीति । सत्यं इति, विषयेन्द्रियसन्निकर्षमात्रेण । दुःखादिरिति विषयसाक्षात्कारः सुखदुःखे च । अनेन मात्रास्पर्शा एव केवलाः किं शीतोष्णसुखदुःखदाः । नहि, किन्नाम अभिमानसहिता इत्युक्तं भवति । अभिमानो नामात्र विषयेषु शोभनत्वाध्यामनमित्तज्ज्ञेहः । अस्तिवादिभ्रमनिमित्तो द्वेषश्च शरीरेन्द्रियान्तःकरणेषु ममतातिशयहेतुको-ऽविवेक इत्यादि । विषयेन्द्रियसन्निकर्षा एव ज्ञानस्य सुखदुःखयोश्च कारणं कुतो न स्युः, येनाभिमानो-ऽधिकः कारणमाम्नां निवेक्ष्यते इति शङ्कापूर्वकमुत्तरपादं व्याचष्टे—कुत इति ॥ ननु कथमिदं लभ्यते, यत इत्यध्याहारिदिति ब्रूमः, प्रयोजनान्तराभावाद्देवत्वार्थगमत्वेन वा, ‘सविशेषेण हि विभिन्न-पेयौ विशेषणमुपक्रामतः’ इति न्यायात् । शीतोष्णसुखदुःखदत्त्वविशिष्टानां मात्रास्पर्शानामिदं विशेषणं भवच्छीतोष्णसुखदुःखदत्त्वमुपक्रामति । मात्रास्पर्शानां शीतोष्णसुखदुःखदत्त्वं यत्तस्यागमापायित्वादि-त्यर्थः । अनेन कथमुक्तशङ्कापरिहार इत्यतोऽतिप्रसङ्गमुत्वेन व्याचष्टे—यदीति॥ मात्रास्पर्शा यदि स्वतः स्वयमेवाभिमानमनपेक्षयात्मनः शीतोष्णसुखदुःखदाः स्युः, तर्हि सुखावपि स्युः ॥ न हि कारणमाम्ना कार्यं व्यभिचरतीत्यर्थः । न च वाच्यं, सुप्तौ विषयेन्द्रियसंयन्धा एव न सन्तीति; स्पर्शविशिष्टसंयन्धा-स्यावर्जनीयत्वात् । अत एव शीतोष्णग्रहणं कुतम् । एतेनेन्द्रियमनःसन्निकर्षाभावाऽपि प्रत्युक्तः । न-चात्मनः सन्निकर्षाभावः, मनसः कदाप्यात्मविद्योगाभावस्य कथमर्णत्वात् । अतिप्रसङ्गस्य विषयैरे-पर्यस्तानं वदन्ताधादयं दर्शयति—अत इति ॥ अतो मात्रास्पर्शा नात्मनः स्वतः स्वयमेव केवलाः

पा ॥ १. स्पर्शाः संयन्धादिभिस्तै. पा.

या॥क्षन्तुं योग्याः* अनित्याश्च ते बन्ध †हेतुभूतकर्मनाशे सत्यागमापायित्वेनापि नियतन्त
इत्यर्थः ॥ १४ ॥

य-अ ॥ तत्क्षमा किमर्थेत्यत आह—

यं हि न व्यथयन्त्येते पुरुषं पुरुषप॑म् ।

समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥

१५

ता॥ पौनरुक्त्यायाह—यन्धेति अनित्यशब्दोऽत्र प्रवाहनित्यतानिषेधकः। नित्या इति पदच्छेदेन नित्यानुव-
न्धितया तितिष्ठितव्यत्वद्योतनं तु मन्दम्। मुक्तौ तदभावाच्च प्रवाहतोऽपि नित्यत्वं नाम्नीति भावः॥१४॥

तत्क्षमा किमर्थेति, किं दृष्टार्थत्वात्, उनादृष्टार्थत्वात्, उत स्वरमवाहित्वेनावर्जनीयत्वात् ;
न प्रथमः, दुःखरूपतयोरलम्भात् । न द्वितीयः, गुरुवधकुलत्रयादिरूपाधर्मवहुलत्वात् । न तृतीयः, युद्धा-
न्निवृत्त्यैव शान्त्रपाताद्यभावादिति भावः । तितिष्ठार्हत्वद्योतनाय 'धीरम्' इतिपदम् । मुन्यदुःख-

प्र पा॥ * अनित्याश्चैते, पा॥ † हेतुकर्म, पा॥

ग॥नियत*रूपम्। सुखदुःखे पुनर्नियतरूपतां न व्यभिचरनः। अतस्ताभ्यां पृथक् शीतोष्ण-
योर्महणम् । †यस्मात्ते मात्रास्पर्शादयः आगमापायिनः आगमापायशीलाः, तस्मादनित्याः।
अतस्तान् शीतोष्णादींस्तितिष्ठस्व प्रसहस्व, तेषु हर्षं विषादं च मा कार्षीरित्यर्थः ॥ १४ ॥

शीतोष्णादीन् †प्रसहतस्तव किं स्यादिति शृणु—यं हीति ॥ यं हि पुरुषं समे

आ॥नित्यत्वमस्ति, सुप्तिप्रलयादावभावादित्याह—अनित्या इति ॥ अत आत्मनो देहाद्यात्म-
भ्रम एव दुःखकारणम् । अतस्तद्विमुक्तस्य बन्धुमरणादौ दुःखं न भवति । अतोऽभिमानं
परित्यज्य तान् शीतोष्णादींस्तितिष्ठस्व ॥ १४ ॥

अतः प्रयोजनमाह—यं हीति । यमेते मात्रास्पर्शा न व्यथयन्ति । पुरिशयमेव सन्तं

जा॥तत्कर्मणं पिण्डीकृत्योपसंहरति—अत इति॥उक्तप्रकारेण देहादावात्मनो ममैतदित्यादिभ्रम एव भ्रम-
सहिता एव मात्रास्पर्शा इत्यर्थः । ततः किमन्यतश्चतुर्थपदं व्याख्यातुमुपोद्घातमाह—अत इति ॥
तद्विमुक्तस्य भ्रमविमुक्तस्य बन्धुमरणादिदुःखं यत्प्राक् शङ्कितं न हि सामग्रीकार्यमेकदेशेन भवतीति
भावः।ततः किमित्यतश्चतुर्थपादं व्याख्याति—अत इति॥तितिष्ठस्व विफलीकुर्विति भावः। ननु तानिति
मात्रास्पर्शानां परमशो युक्तः । तत्कथं शीतोष्णादीनिस्तुक्तम् । मैवम्, शीतोष्णहेतूनां मात्रास्पर्शा-
नामेव तच्छब्देनोपलक्षणात् ॥१४॥

अतः मात्रास्पर्शानां विफलीकरणतः भवत्ययोजनमाह—अत इति । दुःखामावस्य युद्धाकर-
णेनैव सम्भवति तत्कृत्वा प्रसक्तदुःखामावायाभिमानत्यागेनेत्येतदाशङ्कपरिहारायेति शेषः । पूर्वश्लोके
तितिष्ठस्वेति पदं सहस्वेति कैश्चिद्व्याख्यातम् । नदसन्, तदनुवादे विफलीकरणस्यैव प्रतीतेरिति
भावेनाद्यपादं व्याख्याति—यमिति॥ न व्यथयन्ति न चालयन्ति न शीतोष्णसुखदुःखलक्षणवैषम्यवन्तं
कुर्वन्तीत्यर्थः । स्त्रीणामप्येव विधानां मैवेयंप्रमुखानाममृतत्वश्रवणात्पुरुषमिति विशेषणमस्तुक्तमित्यतोऽ-
न्याया व्याचष्टे पुरीति॥शरीरसम्बन्धिनमेव सन्तं शरीरदर्शनवन्तमित्यर्थः। एतदपि किमर्थं विशेषणमित्यत

पा॥ *सक, पा. †यद्येते सुखदुःखदा, तर्हि पञ्चमनशावादानुपरतण्य संसाररक्षादिति चेन्मैवम् । इतीदं
वाक्यं कचिच्छ्लोके दृश्यते ॥

‡सहतः कि. पा.

रा॥ यं पुरुषं धैर्ययुक्तमवर्जनीयदुःखं सुखवन्मन्यमानममृतत्वसाधनतया स्वयणोचितं
 *युद्धादिकर्मनभिसहितफलं कुर्वाण तदन्तर्गताश्शस्त्रपातादिमृदुदुःखरूपरक्षां न व्यथ-
 यन्ति ; स एवामृतत्वं साधयति । न त्वादृशो दुःखासहिष्णुरित्यर्थः । आत्मनां नित्यत्वा-
 देतावदत्र कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १५ ॥

ता॥ वैपय्याश्वत्थभ्रमे तयोस्ममपरिमाणत्वादभ्रम च १व्युदस्यन् निमयेति शङ्का च प्रतिपदति—अवर्ज-
 दुःखं सुखवन्मन्यमानमिति । यथा ह्यारोप्यकामऔषधादिद्वेषेण सुखसाधनत्वात्सुखवन्मत्या
 प्रसन्ते , यथा चार्थाः समुद्रतरणादिद्वेषम् , तथा तापत्रयनिवृत्तिं निरतिशयानन्दं च लिप्सु तदु-
 पायनान्तरीयक्रुदुःखं सुखत्रयेण मन्येतेति भावः । तत्कारादिष्वपि सम्भावितस्य द्वन्द्वतितिक्षामानस्य २मो-
 क्षे हेतुत्वव्युदासायोक्तम्—अमृतत्वसाधनतयेत्यादि । ‘ एते ’ इत्यस्य तात्पर्यमवर्जनीयत्वं च द-
 र्शयितुमुक्तं—तदन्तर्गता इति । व्यथयन्ति, ३अप्राप्तत्वाधिया परितापेन चालयन्तीत्यर्थः , न तु पीड-
 यन्तीति ; मृदुदुःखरूपरक्षा इति ४मृदुस्पर्शस्याप्युपादानात् । यत्तच्छब्दरूपपरोक्षनिर्देशेन ‘ पुरु-
 षर्षभ ’ इति निपरीतकाष्ठा च पलितमाह—स एवेति । त्वादृशः अस्थानलोहाद्याकुलः । अनन्तर-
 श्लोकार्थप्रसङ्गायात्मनाशप्रतीकारनैरपेक्षया च निगमयति—आत्मनां नित्यत्वादिति । एतावदिति,
 तितिक्षामानं न तु शोनादि । अत्रेति , आगमापायिना तत्प्रशनेन निरर्तितप्यमाणसन्तानानाममृतत्व-
 लक्षणपरमपुरुषार्थोपायानुष्ठानेऽवर्जनीयसन्निधीना शस्त्रपातादिदुःखानामागतावित्यर्थः । कर्तव्यमिति
 अकरणे तत्परमरूपमन्त्राभावात्, स्वधर्मपरित्यागेन प्रत्ययात्, धैर्याद्यभावनिमित्ताकीर्त्यादिप्रसङ्गश्च स्या-
 दिति भावः ॥ १५ ॥

प्र पा॥ * युद्धादिव कर्म पा ॥ १ निरन्वयं पा ॥ प्राप्त्यवस्थविषया. पा ॥ * ४ न तु पीडयन्तीत्यत्र
 २ मोक्षहेतु माश्रये हेतु पा ॥ ३ अप्राप्तविषया, ह्यु—मृदुस्पर्शस्याप्युपादानादिति ॥

श॥ दुःखसुखे यस्य त समदुःखसुखं सुखदुःखप्राप्ती हर्षविषादरहितं धीरं धीमन्तं न व्य-
 थयन्ति न चालयन्ति नित्यात्मदर्शनादेते यथोक्ताश्शीतोष्णादयः, स नित्यात्मस्वरूपदर्श-
 ननिष्ठो ब्रह्मसहिष्णुरमृतत्वायामृतभावाय मोक्षायेत्यर्थः, कल्पते समर्थो भवति ॥ १५ ॥

इतश्च शोकमोहायकृत्या शीतोष्णादिसहनं युक्तम्, यस्मात्—नासत इति॥ असतः
 अविद्यमानस्य शीतोष्णादेस्सकारणस्य न विद्यते नास्ति भावो भवनमस्तित्ता ॥

आ॥ शरीरसंवन्धभावे सर्वेषां व्यथाभावात्पूरयमिति विशेषणम्। कथं न व्यथयन्ति, सम-
 दुःखसुखत्वात्, तत्कथं धैर्येण ॥ १५ ॥

जा॥ आह—शरीरेति ॥ सुत्यादौ सर्वेषां प्राकृतानामप्यभिमानाभावेन व्यथाभावादमृतत्वप्रसक्तिरित्याश-
 ङ्कानिदृश्यमित्यर्थः । ननु यस्य देहादायभिमानो नास्ति, तस्य तु तं सुखं च नास्तीत्युक्तम्, तस्य कथं सम-
 दुःखसुखं धीरम् इति विशेषणद्वयम् । अस्य पूर्वरुद्रयागतत्वादित्याशङ्क्य तदुपायप्रदर्शनार्थं पूर्वानुष्ठाना-
 दोऽयमिति क्रमेण पृच्छापूर्वकमाशयमाह—कथमिति ॥ येनाभिमानत्यागेन मात्वास्पर्शा न व्यथयन्ति, स
 कथं केनोपायेन भवतीत्यर्थः । दुःखं यथानुपादेयमपुरुषार्थत्वात्, तथा वैपयिकं सुखमप्यमृतत्वविरोधित्वा-
 दनुपादेयं यस्य स समदुःखसुखः । एवमपि च कथं सुखहेतुषु शोभनाप्यासलक्षणान्निहोषिषु द्वेपल-
 क्षणोऽभिमानः स्यादिति भावः । तत् समदुःखसुखत्वमेव, कथं केनोपायेन भवतीत्यर्थः । धैर्येणेति ।
 सुखेदुःखे च प्राप्ते सति तत्कार्ययोस्तुल्यविषादयोः स्तम्भकेन प्रयत्नेनेत्यर्थः ॥ १५ ॥

रा-अ॥यत्त्वान्मनां नित्यत्वं देहानां स्वाभाविकं नाशित्वं च *शोकानिमित्तमुक्तं' गितासू-
नगतासुश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः' इति ; तदुपपादयितुमारभते—

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।

उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥

१६

रा॥असतो देहस्य सद्भावो न विद्यते । सतश्चात्मनो नासद्भावः । उभयोर्देहान्मनो-
रूपलभ्यमानयोर्यथोपलब्धि तत्त्वदर्शिभिरन्तो दृष्टः । निर्णयान्तर्वाधिरूपणस्य निर्णय
इहान्तर्दष्टेतोच्यते । देहस्याचिद्वस्तुनोऽसत्त्वमेव स्वरूपम् ; आत्मनश्चेतनस्य सत्त्वमेव
स्वरूपमिति निर्णयो दृष्ट इत्यर्थः ।

ना॥ 'नासतः' इति श्लोकं व्यवीरितप्रकृतस्यानोपक्रमतयावतारयति—यन्विनि। स्वाभाविकं परि-
णामि स्वभावात्स्यावश्यम्भावि, न तु हेतुनिरपेक्षं शोकानिमित्तं शोकानिमित्तविरोधि, शोकाभावनिमित्तमि-
त्यर्थः । इतः पूर्वं स्वभावकथनमात्रत्वात्—उपपादयितुमित्युक्तम् । अस्यापि श्लोकस्योपपादनार्थप्रति-
शामात्रूपत्वात् आरभत इत्युक्तम् । सदसद्भावभावोदशब्दानां प्रकरणाच्चित्तमर्थोद्देशेन विवृण्वन्
व्याख्याति—असत इति । अतस्तत्त्वमेति व्याख्येयम् । तस्य प्रकरणादिविद्येयितार्थप्रतिपादनम्—
देहस्यात्मन इति । अन्येयोरिति निर्देशकत्वमुक्तम्—उपलभ्यमानयोरेति । तत्त्वदर्शनस्य तु शब्द-
घोनितामुपलभ्यमाननिवृत्तिर्मभिप्रेत्याह—यथोपलब्धिस्तत्त्व दर्शिभिरिति । एतेन तद्वद्, तद्भावस्त-
त्त्वमिति शङ्कोकमपहंसितम् । सच्छब्दनिर्दिष्टस्य नित्यस्य चिदाशयोपादान्तशब्दस्य निर्णयार्थत्वम् ।
तत्र शब्दवृत्तिप्रकारम् इह देहात्मविवेकप्रकरणे तत्त्वदर्शिभिरित्यादिसन्निधौ च तस्यैवाच्यं चाह—
निर्णयान्तर्वाधेति । ननु देहस्य सद्भावोनविद्यत इत्युक्तं प्रत्यक्षादिविरोधात् ; आत्मनोऽसद्भावो
न विद्यत इति चायुक्तम्, २ 'अनन्देदमम आमीत्' इत्यादिसकलनिषेधदशायां तस्याश्रयच्छब्दवाच्य-
त्वात् । अवस्थाविशेषापेक्षयापि सत्त्वमसत्त्व च देहात्मनोर्द्वयोरपि समानम् । अतो भाष्यान्तर इत्यसत्का-
र्यवादादिप्रपञ्चतया अयं श्लोको व्याख्येय इत्याह—देहस्येति । 'अचिद्वस्तुनः चेतनस्य' इति
पदान्यां सत्त्वात्त्वयोः स्वभावत्वे हेतुः, चिदनिद्रिपयतया सदसच्छब्दयोः प्रयोगश्च सूचितः । नन्वे-
प्र-पा॥* अशोकानिमित्तं. पा॥ १ गो. २-११. मिहान्तोऽपि सम्मतत्वादाह एवमेवाङ्गितीयमिति । प्राग-

१. परिणामत्वभावात्. पा ॥

२ छान्दोग्योपनिषदि. प्र. ६ ख. २. वा.

१-१ तदैक आहुरमन्देदमम आसीदेकमेवाद्वितीयादिति॥

इदं जगत् अमं सुष्टेः प्राङ्, अमन्देनामात्, न तु सदा-

सीदित्वं. । नामरूपविभागमात्रप्रणयस्य असत्त्वस्य

भाव योनेरेकेण अवस्थाया वा अवस्थाभेदस्य वा क-

स्यापि सत्त्वं नान्तात्त्वर्थं । यदा, अमन्देदेव्यत्र 'अ' इत्ये-

तत् सत्त्वेनासत्त्वम सत् 'मन्दे' मोऽभेदमम आमीदे-

कमेवाद्वितीयम्, इति वाक्यार्थप्रतिक्षेपकम् ॥

३. नम, पा.

गान हि शीतोष्णादि सकारणं प्रमाणैर्निरूप्यमाणं वस्तुसत् भवति । विकारो हि सः
विकारश्च व्यभिचरति । यथा घटादिसंस्थानं चक्षुषा निरूप्यमाणं मृदातिरेकेणानुप-
आ॥नित्य आत्मेत्युक्तमाकिमात्मं च नित्य आहोस्विदन्यदपि, अन्यदपि। नतिकमिति आह—

जा॥'न तेनाहम्' इत्यत्र भगवान्श्लोकोऽपि यं प्रति पक्षे निश्चितः, न आद्येषु प्रसक्तिं दर्शयति—नित्य
इति॥ उक्तमनादिक्तेन हेतुनाऽनुमितम् । ततः निमित्तत्वं आह—किमिति॥ अनादिभ्येति प्राक्षम् ।
आद्ये दृष्टान्ताभावेन व्याप्तिप्रदानमभवत् । द्वितीयस्य प्रामाण्यत्वादशकयोपन्यास इति पूर्वपक्षमभिप्रायः ।
विदिताभिप्रायः सिद्धास्ती किमुजाकन्ये सम्प्रति, यद्वैद्य व्यतिरेकेणैति मन्यमानो द्वितीयश्चमुपादत्ते—

रा॥ विनाशस्वभावो ह्यसत्त्वम्। अविनाशस्वभावश्च सत्त्वम्। यथोक्तं भगवता पराशरेण—
 * 'तस्मात्तु विज्ञानमृतेऽस्ति किञ्चित्कचित्कदाचिद्द्विज वस्तुजातम्' † 'सद्भाव एव
 भवतो मयोक्तो ज्ञान यथा सत्यमसत्यमन्यत्' ‡ 'अनाशी परमार्थश्च प्राज्ञ-
 रभ्युपगम्यते। तत्तु नाशि न सन्देहो नाशिद्व्योपपादितम्' § 'यत्तु कालान्तरेणा
 पि नान्यसंज्ञामुपैति वै। परिणामादिसम्भूतां तद्वस्तु नृप तच्च किम्' इति। अत्रापि—

ता॥ मपि देहात्मनोऽस्यदसत्त्वचोऽयं न परिहृतमित्यत्रा—विनाशोति। द्विशब्देन प्रयोगप्रसिद्धिर्नातिता।
 तामेव दर्शयति—यथोक्तमिति। १ दशश्लोक्या—उत्स्वस्तस्मिन्नात्मिन्यासत्यशब्दानां शारीररूपा
 ध्ये पुराणोपक्रमोपमन्तरादिना तत्प्रकरणोपक्रमोपमन्तरादिना मध्ये ३ 'मही घटत्वम्' इत्यादिना
 च सपरिणामत्वेनैवास्तुशब्दोपपादनात् श्रुतिस्मृत्यन्तरप्रत्यक्षानुरोधाच्च निर्निगमसपरिणामतया नित्यानित्य
 नेतनचितननप्रत्यय न्यापितम्। व्यपहराहर्तृज्ञानहर्तादिविपर्याय मदसच्छब्दो तयो परमार्था
 परमार्थोपपत्त्यन्यामन्यशब्दाभ्यां कथमैकार्थ्यमिति शङ्काया नाज्ञानाशयोरेव परमार्थपरमार्था-
 दिशब्दप्रयोगहेतुत्वे मन्वित्रचनमुपादत्ते—अनाशोति। विनाशोपलक्षितपरिणामवृद्ध्यादिभि
 पूर्वावस्थाप्रमाणेन मज्जान्तरयोगादेव अस्तुशब्दवाच्यत्वं, तदभावाच्च वस्तुशब्दवाच्यत्वमित्यस्मिन्नर्थे
 स्पष्टोक्तिं दर्शयति—यत्तिरिति। अत्रोत्तरश्लोकद्वयकार्याचार्येणैवार्थ इत्याह—अत्रापीति। एतेन

प्र पा॥* वि पु २-१२-४३ वि पु २ १२ ४५ यथाऽ-यदस्मि ॥ ४४ ॥ सद्भाव एव असत् ।
 † वि पु २ १४-२४, § वि पु २ १३-१००, एतत्तु वस्तु चरहारभूतं तत्रापि राक्त भुवना तराल ॥

† १ दशश्लोक्यामिति 'उच्यते पि विष्णुभुवन-
 नि विष्णुवनानि विष्णुर्गिरवो दिशश्च। नक्षत्रमग्न्याश्च न
 एव सर्वं यदस्ति यत्रास्ति च प्रियवैया ॥ ३८ ॥ ज्ञानस्वरूपा
 भगवान्मृतोऽभावममृतिं ननु वस्तुभूत। नतो हि
 शैल्याधिपरादिभदान् जानीहि विज्ञानविजृम्भितानि ॥
 ३९ ॥ यदातु शुद्ध निरुपि सर्वैकमश्व ज्ञानमपाल
 दापम्। तथा हि सकलरत्नो फलानि भवान्तनो
 वस्तुन वस्तुभदा ॥ ४० ॥ वस्तुवति किं कुत्रचिदादि
 मध्यपर्यन्तश्चिन्तनं मदीरूपम्। यस्यान्वधात् द्विज
 याति भूयो नक्षत्रा यत्र कुतो हि तत्त्वम् ॥ ४१ ॥ महा
 घटत घटन कपालिका कपालिका चणरनस्तनाऽणु।
 जनेस्त्वजमस्तिमितात्मनिश्चयैराण्ड्यने गृहि किमत्र व
 स्तु ॥ ४२ ॥ तस्मात्तु विज्ञानमृते वस्तु अ तम,
 विज्ञानमत्र निनकर्मभेदविभिन्नचित्तेऽनुभाभ्युपेतम् ॥
 ४३ ॥ ज्ञान विशुद्ध विमल विज्ञानमशेषाकादिनिर
 लमहम्। एकस्मदेक परम परम म वासुदेवो न।

३ वि पु २ १५, ४२.† अयं दशश्लोक्यामन्तभूतः
 अ-यथा वमशेदाहरणमिध्यात्वमाह महीति ॥ मही
 पिण्डादिद्वारा घटत्व प्राप्तं लक्ष्यम्। घटत्वादनन्तर
 च कपालिका लक्ष्यते। कपालिका सत्ता चूर्णं रजश्च
 दृश्यते। ततश्चाणुरित्युभया लक्ष्यते। स्वर्नमगा प्र
 तिबन्धनेन स्तिमिता मन्दीभूत आत्मनिश्चया येषा
 तै परिणामपरम्पराया किं वस्तुत्वलक्ष्यते। न किञ्चिद
 परैरूपप्रच्युतरित्थं। तथा च श्रुति 'वाचारम्भण
 प्रिकारा नामधेय मृत्तिकत्वेन सत्यम्' इति ॥

श॥ लब्धेरसत्त्वं, तथा सर्वोपकारः कारणव्यतिरेकेणानुपलब्धेरसत्त्वं। जन्मप्रध्वंसाभ्यां
 प्रागुर्ध्वं चानुपलब्धेः कार्यस्य घटादेः मृदादिकारणस्य च तत्कारणव्यतिरेकेणा
 नुपलब्धेरसत्त्वम् ॥

तदसत्त्वे सर्वाभायप्रसङ्ग इति चेन्न, सर्वत्र शुद्धिद्वयोपलब्धेः, सद्बुद्धिरसद्बुद्धिरिति। यद्वि-

रा॥ *‘अन्तयन्त इमे देहाः’ †‘अविनाशि तु तद्विद्धि’ इति ‡ ह्युच्यते। तदेव सत्त्वासत्त्वव्यप-
देशहेतुरिति गम्यते । §अत्र तु सत्कार्यवादस्यासंगतत्वात् तत्परोऽयं श्लोकः । देहात्म-
स्वभावाज्ञानमोहितस्य तन्मोहशान्तये ह्युभयोर्नाशित्वानाशित्वरूपस्वभावविवेक एव वक्त-

ता॥ कचिच्चैतनविषयासच्छब्दोऽपि देवादिनामरूपप्रहाणावस्थाविशेषापेक्षेत्युक्तं भवति । स्वरूपनस्तु
निर्विकारतास्तच्छब्दवाच्यत्वमेव; श्लोकयोः व्युत्क्रमेणोपपादनं ‘नासतः’ इतिक्रमापेक्षया। ततः कि-
मन्यत्राह—तदेवेति। प्रतिज्ञातस्यार्थस्य हेतुर्ह्यनन्तरं वाच्यः। तदेतत्तु चात्र स्वरूपतोऽवगम्यमानं परि-
त्यज्यार्थान्तरपरतं व्याख्यातुं न युक्तमिति भावः। कुदष्टिकल्पिनव्याख्यां दूषयति—अत्रेति । न ह्यत्र
वैशेषिकादिनिरासः, एकविशानेन सर्वविज्ञानप्रतिशेषपादने सांख्यसिद्धान्तोपन्यासादिव्यापकप्रक्रियते। न च
सत्कार्यवादेन देहात्मविवेकोपपादनं शोकशान्तिर्या सिद्धयेत् । सर्वस्य नित्यत्वाद्येनानामपि अनित्यत्व-
वर्णनमसिद्धस्यात्यन्तमिद्वेन साधनमिति भावः। उक्तायेपरत्वे महाप्रकरणमङ्गतिमाह—ब्रूहेति । यद-
ज्ञानान्मोहः, तस्यैव हि ज्ञापनं तन्निवृत्तये स्यादिति भावः। अत्र ‘तन्मोहशान्तये’ इति द्वितीयाध्यायार्थ-
परमब्रह्मश्लोकस्तुचितः । सत्कार्यवादे पृथोत्तरविरोधमभिप्रयन् स्वोक्तस्यावान्तरप्रकरणमङ्गतिमप्याह—

प्र.पा ॥ * गा. २. १८ † गा. २. १७.

३. परत्वेन. पा॥ ४. निवृत्तेनिवर्ग. पा॥

‡ ह्युच्यते पा॥ § अत्रमत्त्वार्थ. पा॥

५. ‘नित्यात्मासद्गर्भेहागोचरा साख्ययोगधीः ।

१. पादानम्. पा॥ २. गम्यमानम्॥

द्वितीये स्थितधीर्लक्ष्या प्रोक्ता तन्मोहशान्तये ॥ ६ ॥

रा॥ यथा बुद्धिर्न व्यभिचरति नस्तत्, यद्विषया व्यभिचरति तदस्तत् इति सदसद्विभागे
युद्धितमे स्थिते सर्वत्र द्वे युद्धी सर्वैरुपलभ्येते समानाधिकरणे न नीलोत्पलवन्, सन् घटः,
सन् पटः, सन् हस्तीति। एवं सर्वत्र तयोर्बुद्धोर्घटादिव्युद्धिर्व्यभिचरति। तथाच वक्षितम् ।
न तु सद्वुद्धिः। तस्मात् घटादिव्युद्धिविषयोऽसन् व्यभिचारात्, न तु सद्वुद्धिविषयः,
अव्यभिचारात् ॥

घटे विनष्टे घटयुद्धी व्यभिचरन्त्यां सद्वुद्धिरपि व्यभिचरतीति चेन्न ; पटादावपि
सद्वुद्धिदर्शनात् विशेषणविषयैव सा सद्वुद्धिः ॥

सद्वुद्धियत् । घटयुद्धिरपि घटान्तरे दृश्यत इति चेन्न; पटादावदर्शनात् ॥

सद्वुद्धिरपि नष्टे घटे न दृश्यत इति चेन्न ; विशेष्याभावात् । सद्वुद्धिर्विशेषण-
विषया सती विशेष्याभावे विशेषणानुपपत्तौ किंविषया स्यात् ? न तु पुनस्तद्वुद्धेः विष-
याभावात् ॥

आ॥ नासत इति ॥ असतः कारणस्य सतो ब्रह्मणश्चाभावो न विद्यते—‘प्रकृतिः पुरु-
षश्चैव नित्यौ फलश्च सत्तम’ इति वचनाच्छ्रीविष्णुपुराणे । पृथग्विद्यतइत्यादिरार्थः ।

अ॥ अन्यदपीति ॥ उक्ताभिप्रायेण पृच्छति—तदिति । इतिज्ञात्वापामिति शेषः । दुर्गमार्थत्वात्पूर्वार्थं
व्याचष्टे—असतइति । कारणस्य प्रकृतेः, अभावः प्रागभावः प्रपञ्चश्च। कुत एतदित्यतो भाष्यकार-
मावत्प्रमाणमाह—प्रकृतिरिति पुरुषः। परमात्मा ब्रह्ममन्दोक्तः । अनादित्वेऽप्येवमागमो श्रेयः । ननु
अमनः मतश्चाभावो न विद्यतइत्येकैव वाक्येन द्वयोरभावप्रतिषेधे कर्तुं शक्ये किमेवं पृथक्प्रतिषेधेने-
त्यत्राह—पृथगिति। त्रियत इति वाक्यद्वयग्रहणम्, असतो भावो न विद्यते, मतश्चाभावो न विद्यत-
इति द्वयोः पृथग्भावप्रतिषेध आदर्शार्थ इति योग्यम् । आदर्शानुमानव्याप्तिसद्भावे । अत एवानेक-

रा।व्यः। स एव “गतासूनगतासून” इति च प्रस्तुतः। स एव च ‘अविनाशि तु तद्विधि’
ता॥ स एवेति वाक्यद्वयेन । अनन्तरमिति । नहि मात्राप्यन्यव्ययधानमस्तीति भावः । प्रस्तुत उ-
पपाद्यत इतिशब्दाभ्यामपौनरुक्त्य दर्शितम् । उपसंहरति—अत इति । यथोक्त एवेत्यवधारणेना-
न्येषामपि व्याख्यातृणाममत्यतिभाषा निवर्त्यन्ते । यत्तूक्त यत्तस्वामिना—“असच्छब्देनाशुभं रजन्म-
मत्कार्यं दुःखादिकं गृह्यते । सच्छब्देन तु मरुतत्कार्यमुपादिकम् । भावामावशब्दाभ्यां चाभ्युदयान-
भ्युदयपर्यायौ भूयभूती। उभयोरपि दृष्टोऽन्तर्ज्ञातं च राशिद्वयस्य नश्वरत्वमुच्यते। ततश्च पूर्वोक्तद्वन्द्वविति
धातेनुभूतदुःखात्मस्त्वनश्वरमयोरेव प्रपञ्चनं कृतं भवति” इति । तदयुक्तं, रजन्ममःप्रभृतीनामसदा-
दिशब्दैरेषादाने प्रकरणात्प्रयोगात् एतदभिप्रायेण च स एव प्रस्तुत इत्युक्तम्। ननु ‘मात्रास्पर्शास्तु’
इति श्लोके मात्राशब्देन सत्त्वादिगुणा उच्यन्ते। तथा च २१ कपिलासुरीये—‘गुणाः गुणमात्राः, गुणल-
क्षणश्च गुणा अयमनं सत्यं रजस्तम इति ४ गुणा इत्युच्यन्ते । ५ सत्त्वादिगुणानां गुणाश्च तेषां मात्रा अप-
दिश्यन्ते। तत्र तत्त्वदर्शनतामयनाशास्वभावताप्रसङ्गेन्द्रियतासुपलब्धप्रशोधनतेति सत्त्वमात्रा इत्यादौ उपकर-
णेण च मात्राशब्दः प्रयुज्यते । ‘लघुमात्रः परिवर्जेत्’ इत्यादिषु मात्राशब्देन शब्दादिविषयग्रहणे तु शी-
तोष्णशब्दपौनरुक्त्यं च स्यात् इति । तदप्यसत्—मात्राशब्दस्य सत्त्वादियु मुच्यते प्रयोगाभावादप्य-
त्रापि प्रसिद्धयभावाद्नाप्रसिद्धास्वीकारहेत्वभावाच्च । शीतोष्णशब्दपौनरुक्त्यनु ७ सामान्यविशेषपर-
त्वात्, ९ प्रदर्शनार्थत्वाच्च परिहृतम् । अस्तु नहि प्रस्तुतयोस्तुपदुःखयोरेव सदसच्छब्दाभ्यां ग्रहणमामैत्र;

प्र-पा॥ * गतासूनगतासूनं च नाशुचोच्यते इति’ प्रस्तुत
पा॥ * १. प्रकरणात्प्रयोगात्—‘गतासूनगतासूनं,
इत्यादिना इह आत्मस्वरूपभिरूपणस्यैव प्रकृतत्वात् तयो-
रेव सदसच्छब्दाभ्यां प्रतिपादनस्य प्रकरणात्प्रयोगा-
दित्यर्थः ॥ २. कपिलासुरीये—‘के गुणा पा॥

३. गुणावयव पा॥ ४ त्रिगुणा. पा॥

५. सत्त्वादीनां गुणाश्च. पा॥

६. प्रयोगाभावात्प्रसिद्धयभावाच्चाना ७॥

७. रूपत्वात् पा॥

* ८. मात्राविशेषपरत्वात्—मात्राशब्दस्य मात्रा-
न्यपरत्वात्, शीतोष्णत्वस्य विशेषपरत्वात्पक्षे नहि-
मात्रात्वविशेषपरत्वात्प्रयोगस्थले पौनरुक्त्यमस्ति, ‘परि-
मलद्रूपमानय, पुष्पमानय’ इत्यादौ ॥

* ९. प्रदर्शनार्थत्वाविति—‘सुखदुःखा’ इत्युक्तम्
मात्रास्पर्शस्य सुखदुःखप्रदत्वं विशेषतः प्रदर्शयितुं शी-
तोष्णविशेषनिर्देश इति भावः । तथाच प्रयोजनभेदाच्च
पौनरुक्त्यम् यथा वा ‘अन्नमानय भोक्तुम्, अन्नमान-
य दातुम्’ इति च प्रयोगे न पौनरुक्त्यम्, तथैत्यर्थः ॥

शं।। एकाधिकरणत्वं घटादिविशेष्याभावे न युक्तमिति चेन्न; इदमुदकमिति मरीच्यादौ
अन्यसत्ताभावेऽपि सामानाधिकरण्यादर्शनात् ॥

तस्माद्देहादेर्द्वन्द्वस्य च सकारणस्यासतो न विद्यते भाव इति । तथा सतश्चात्मनः
अभावः अविद्यमानता न विद्यते, सर्वत्राव्यभिचारादित्येवोचाम । एवमात्मानात्मनोस्त-
दसतोऽयमयोरपि दृष्टः उपलब्धोऽन्तो निर्णयः, सत् सदेव, असदसदेवेति, अनयोर्धोक्तयो-

आ॥ असतः कारणत्वं च—‘सदसद्रूपया चासौ गुणमय्याऽगुणो विभुः’ इति भागवते ।

ज॥ दृष्टान्तप्रदर्शनम् । ननु सतो ब्रह्मण इत्यस्तु, असतः कारणस्येति तु कथमिति। अत आह—असत
इति । असच्छब्दार्थस्य कारणत्वं च भागवते प्रसिद्धमित्यर्थः । असतोऽसच्छब्दस्य कारणत्वं कारणार्थ-
त्वमिति वा । सदसद्रूपया कार्यकारणरूपया । असत इति श्रुतेस्तेनार्थत्वादनोदाहरणम् । कारणस्या-
व्यक्तेश्च असच्छब्दार्थत्वम् । गत्यर्थस्य सदेः कर्मणि किवन्तस्य हि सदिति रूपम्, ‘असदव्यक्तरूप-

रा॥ 'अन्तवन्त इमे देहाः' इत्यनन्तरमुपपाद्यते । अतो यथोक्त एवार्थः ॥ १६ ॥

रा-अ॥ आत्मनस्त्वविनाशित्वं कथमवगम्यत इत्यत्राह—

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ।

विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित् कर्तुमर्हति ॥

१७

ता॥ तयोरेवाभ्युदयानभ्युदयरूपत्वनिवध्यायां तदेतुतया व्यतिरेकनिर्देशायोक्तम् । मुक्त्वदुःखयोर्दुःखमुक्त्वा-
कारणत्वं निर्देशाच्च लोकवेदविक्रब्धः । मुक्त्वादिनैश्वर्यनिवृत्त्यादिकथनं च प्रस्तुतानुपपत्तिकमात्रं योजनान्त-
रेणैव दूषणमूहम् । अतो महाप्रकरणपूर्वापरादिसङ्गतेर्यथोक्त एवार्थः ॥ १६ ॥

अथ प्राप्यविशेषणतया तदनुप्रवेशात्पुरुषार्थभूतस्य सहस्रैव शोकनिवृत्तिहेतोरात्मनित्यत्वस्य 'ना-
मनः' इति श्लोके चरमप्रतिशतव्यापि बुद्धिम्यक्रमेण प्रथममुपपादनं कियत इत्यभिप्रायेणाह—आत्म-
नस्त्विति । तु शब्देन जननमरणादेस्मर्यशोकमाश्रितत्वात्, 'एतेभ्यो भूतेभ्यस्ममुत्थाय तान्येवानु विन-
श्यति' इति देहसमानयोगभेदमवश्यणाच्च कथमात्मनो देहादिशोक इत्यभिप्रेतम् । एवमपि विशेषोऽस्मीति

प्र-पा ॥ १ रूपवि पा ॥ २. निषेध पा ॥ स्वादविनाशवान् भवति विनाशस्तु आत्मानं कश्चन-
१. इह. उप. ४. ४. १२. 'एतेभ्यश्च' इति । भूतेषु उत्पन्नं कौच, 'अनुविनश्यति' इत्यस्य 'न पश्यतीत्यर्थ-
मात्रेण स्वयमुत्पन्नमात्रं जाव. तेषु नश्यत्तु अनु प.' इति (४. ४. १६.) भाष्यकारैस्तम् उत्पन्नमु-
त्थाय स्वयं नश्यतीत्यर्थं देहोत्पत्तिविन. शानुविषाद्यु- । विनाशमशुभायः ॥

शान्त्वदृशिभिः । तदिति सर्वनाम; सर्वं च ब्रह्म; तस्य नाम तदिति । तद्वायस्तत्त्वं ब्रह्मणो-
पायात्म्यम् । तन् द्रष्टुं शीलं येषां ते तत्त्वदर्शिनः, तैस्तत्त्वदर्शिभिः । त्वमपि तत्त्वदर्शिनो-
दृष्टिमाश्रित्य शोकं मोहं च हित्या शीतोष्णादीनि तितिक्षस्वेत्यभिप्रायः ॥ १६ ॥

आ॥ 'असतः सद्जायत' इति च, अव्यक्तेऽपि । संप्रदायतश्चैनत्सिद्धमित्याह—उभयोरपीति ।
अन्तो निर्णयः ॥ १६ ॥

किं बहुना यद्देशतोऽनन्तं तन्नित्यमेव,

जात्यात्कारणं चापि शब्दितम् इति वचनात् । अत्रार्थे भगवता प्रमाणमुच्यते—उभयोरपीति । तदसत्,
अन्यदर्शनस्यान्यात्प्रत्ययायकत्वात्, इत्याद्यद्वय दर्शनमूलकः सम्प्रदायः उपदेशपरम्परारूपो लक्षणया
प्रमाणत्वेनोच्यत इत्याह—सम्प्रदायतश्चेति ॥ चक्षुर्दो भाष्यकारोदितप्रमाणममुष्ये । आगमो
ग्रन्थनिराद वाक्यम्, सम्प्रदायस्तु उपदेशपरम्परामाश्रमिति भेदः । एतत्प्रकृतिपुरुषयोरनादित्यत्वम् ।
केचिदपि चान्द्रस्य भिन्नमत्यमद्गीत्युत्थं तेन गृह्यत प्रमाणं प्रागुदाहृतमिति वर्णयन्ति । नन्दन्तो विना-
शादिः परिच्छेदो वाऽत्र तत्त्वदर्शिमिदं इत्युच्यते । तत्त्वयं न विरोध इत्यत आह—अन्त इति ॥
निर्णयोऽनादित्यन्वावधारणम् । अपत्यास्याने त्वन्यत्र निराकृतम् ॥ १६ ॥

'अविनाशि तु' इति श्लोके सर्वगतस्य नित्यत्वमुच्यते, तद्वद्वानुपपत्तिमन्याशङ्क्य पूर्वार्थे तावत्प्र-
कृतोरयोग गृह्यन्व्याहते—किं बहुनेति ॥ वाक्यानामुपपत्तिरार्थत्वात्सम्प्रदायस्य च मूलाभिधयात्म-
वृत्तिब्रह्मणोश्च स्वरूपभेदमिदं: जीवादन्वस्यानादित्यस्याभावात्पुनरन्यस्य व्याप्यसिद्धिगत्या-
शङ्क्य किं बहुना प्रत्यादिस्वरूपमाधनेन क्रिद्देमिदं निर्णयमिति बहुना प्रत्येकमुक्तेन यद्देशतोऽनन्तं
तन्नित्यमेवेत्यर्थं बहुहकर्मपूर्णं वेदादिक जीवादन्वदप्यस्ति । तद्वानिप्रहण्यलं भविष्यतीत्याह भग-
वानित्यर्थः । वेदशब्देन कर्णा गृह्यन्ते । आदिपदेनाकाशादयः । एतेषां च प्रत्याभिज्ञानादिना नित्यत्व-
मिदं: । ननु कालावस्थाः क्षणादयः सर्वगता अपि न नित्याः । सत्यम् । नञ्च व्याप्तिरुच्यते ।

रा॥ तदात्मतत्त्वमविनाशीति विद्धि, येनात्मतत्त्वेन चेतनेन तद्यतिरिक्तमिदं तत्त्वतः
त्वं सर्वं तत्त्वं व्याप्तम् । व्यापकत्वेन निरतिशयसूक्ष्मत्वाद्वात्मनो विनाशानर्हस्य तद्यति-
रिक्तो न कश्चित्पदार्थो विनाशं कर्तुमर्हति, तद्याप्यतया तस्मात्सूक्ष्मत्वात् । नाशकं
हि शस्त्रजलाग्निवाय्वादिकं नाद्यं व्याप्य शिथिलीकरोति । मुद्रादयोऽपि हि वेग-
ना॥ श्रोत्रस्य तु शब्दाधेः । तच्छब्दार्थे न पुनस्तत्त्वमिदं प्रतिज्ञातं तत्त्वार्थव्यवसायधर्मोर्भेदं च व्यनक्ति
—तदात्मतत्त्वमिति । न विनष्टं शीलमस्येति विनाशः । हेतुशक्तिपादद्वितीयपाद व्याप्यत्वं
सर्वशब्दस्य यावद्यानर्थोच्यते तन्मनो न हृदयनिर्देशस्यारम्भमृचिन् वाद्यानां फलत्वं त-
द्विपर्ययेणात्मनः । कलितं चेतनत्वं तत्त एवाचेतने चेतनस्यात्मत्वेन व्याप्तिं च गमयति—येनेति ।
इचेतनगमुदायेनाचेतनगमुदायमित्येतत्तद्वत्त्वादिपक्षेणाश्रयत्वात् व्याप्त्यर्थः । इयदा सर्वचित्तानामुपदेश-
योग्यत्वमिदं विनाशितमिदं भवत्यर्थः । नात्मानुसन्धिः । अत्रायं प्रयोगः—आत्मा शब्दाधी-
नविनाशो न भवति, तद्याप्यस्त्वेन तन्मूढमस्मात्, यथाशक्तः । व्यतिरेकेण या—यो यदधी-
नविनाशः, न ताम्युद्देशो न भवति, यथा यावुविनाशो दीपः - इति। इमं प्रयोगं व्याप्यत्वं प्रयोगान्तरपर-
तयात्तर्गधं व्याचष्टे—व्यापकत्वेनेति । विनाशानर्हस्येत्ययं शब्दार्थः । तस्य हेतुः निरतिशयसूक्ष्म-
त्वादिति । इदं च निरतिशयसूक्ष्मत्वेनानापेक्षया । 'कश्चित्' इत्यस्य शब्दोऽपीति परस्य व्याप्य-
त्वाददर्शनार्थेन मिश्रप्रयोगाद्—तद्यतिरिक्तः कश्चित्पदार्थ इति धर्मनिर्देशोऽयम् । आत्मनो विनाश-
कर्तुं नार्हतीति साध्याधेः । तत्र हेतुमाह—तद्याप्यतया तस्मात्सूक्ष्मत्वादिनि । तस्मात्सूक्ष्मत्वादि-
त्येव हेतुः । तस्यापि द्विपरिहारायोक्तं—तद्याप्यतयेति । व्याप्तिपूर्व दृष्टान्तमाह—नाशकमिति । पटा-
दिनाशकमुद्रादावनेकान्यमाशङ्क्य परिहरति मुद्रयेति । अयमभिप्रायः न तावन्मुद्रादेरुपयोग-

प्र पा ॥ * १ तु शब्दार्थे इति 'अविनाशि तु' इत्यत्र

नृन् भवमानं तु शब्दार्थे इत्यर्थं । इदमन्वयमात्मना
विनाशानर्हस्य तद्यतिरिक्तं न कश्चित् पदार्थो विनाश-
कर्तुमर्हतीति भाष्यशब्देन तत्त्वार्थं न निवर्तयति ॥

* २. आत्मनोऽविनाशित्वम् 'अविनाशो न' इति
पुतिर्न निर्देशेन हि वक्तव्यम्, आत्मशब्दस्य पुतिर्नत्वात्.
तत्रिति तत्त्वमकर्तृशब्दस्य किं निवृत्तमित्याकाङ्क्षायां,
आत्मनश्चरमिति हि तच्छब्देन परावृत्त्ये, तच्छब्दस्य
तत्त्वमकर्तृशब्दस्य तत्त्वमकर्तृमिति भाष्याशब्द इति
मर्यादा नृपसद्वत्त्वमित्युक्तम् ॥

* ३ 'यत् सर्वमिदं तत्त्वं' इति जीवात्मनस्सर्व-
त्वं व्यापकत्वात्वा विरुद्धावतिरिक्त्याशङ्क्य—चेतनमुदाये-
नानेन नमुदाय निवृत्तेश्च शब्दार्थव्यवसाय-
इत्युक्तम्, तथा च सामान्यावारेणात्मनामचेतनेषु
व्यापकत्वेऽपि ॥ प्रत्येकमात्मना सर्वत्र व्याप्तिरिति
न अनुसन्धिरोध इति भावः ॥

* ४. 'तत्त्वं' इत्यस्यानुपदेशवोच्यमित्यर्थं विवक्षया
नोक्तव्यमिति कल्पान्तरमाह - यद्वति ॥

* ५. स्वदर्शनविरुद्धेति - ईश्वरस्यापि तद्वत्त्वम्,
महत्स्य मति मूल्ये जीवनादकत्वाच्चतुष्वपि तस्मिन्
न विरुद्धत्वं ॥

रा॥ किंपुनस्तत्त्वमस्येव * सर्वदा इति ? उच्यते—अविनाशीति॥ अविनाशो न विनष्टं
शीलमस्येति । † तु शब्दोऽस्ततो विशेषणार्थः । तद्विद्धि विजानीहि । किं येन सर्वमिदं
आ॥ वेदाद्यन्यदपीत्याह—अविनाशीति॥ नापि शापादिना विनाश इत्याह—विनाशमिति॥

ज ॥ किन्तु यद्वक्तिपरिहारायोक्तं श्रवणमात्रमिति । तु शब्दार्थः एवेति ॥ तथाप्युत्तरार्धः पुनरुक्त इत्यत
आह—नापीति ॥ पूर्वं स्वमायिको नाशो निषिद्धः अविनाशोति ताच्छीलितप्रत्ययमात् । अत्र
तु नैमित्तिकः, कश्चित्कर्तुं नार्हतीति वचनात् । प्रागुक्तस्य वेदादेरव्ययत्वस्य कथमनुवाद इत्यत

ग ॥ वत्संयोगेन वायुमुत्पाद्य तद्द्वारेण नाशयन्ति । अत आत्मतत्त्वमविनाशि ॥ १७ ॥

ग-अ ॥ देहानान्तु विनाशित्वमेव स्वभाव इत्याह—

अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताश्शरीरिणः ।

अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युध्यस्व भारत ॥

१८

ग ॥ *दिह उपचये* इत्युपचयरूपा इमे देहा अन्तवन्तः विनाशस्वभावाः । उपचयान्मका

नामात्र घटादिनाशकम्, सुद्रोषपरिस्थापितघटस्य नाशप्रसङ्गात् । नापि वेगमात्रम्, असंयोगेऽपि ध्वंस-
प्रसङ्गात् । नापि तदुभयमात्र, वेगवत्प्रेतसंयोगेऽपि प्रसङ्गात् । न च वेगवद्ब्रह्मविशेषसंयोगो नाशकः,
तस्यैव पृष्ठभागसंयोगे नाशदर्शनात् । अतो वेगवत्काटिन्त्यादिविशिष्टब्रह्मविशेषभागविशेषसंयोगविशेष
एव नाशक इत्यविवादम् । तथा च वायुविशेषोत्पत्तिरपि प्रायशः प्रत्यक्षसिद्धत्वादविवादात् । वायोश्च तत्तद्-
द्रव्यानुप्रवेगेन नाशकत्वं कठिनतरदाब्दाभिधानसंक्षोभ्यमाणपदार्थैश्चभ्युपगतम् । एवं सति कृतका-
रणभावस्याभावि रिचमानस्य वायुविशेषस्य नाशहेतुत्वमवस्थाम्युपगमनीयम् । स च वायुः १ घटाद्यपेक्षया
मूलमः । यत्र तु वेगमात्रेऽप्याक्रमणादिभावेण नाशकत्वम्, तत्र सुद्रोषवयव २ नुबघटादिद्रव्यावयवविशेषा
भागान्तरं स्वस्मात्पूलतरमनुप्रविश्य भिन्दन्ति, आक्रमणमूलान्तरवायुनिस्सरणवशाद्वा वायुपूरितभस्त्रिका-
क्रमणादिध्वयेन । अत इति, उक्तहेतुद्वयेन दान्वादेरनाशकत्वात् ३ आत्मनोऽपि सूक्ष्मतरस्य तन्नाशक-
स्यान्यस्यादर्शनादीश्वरम्यापि तन्नाशकत्वाभावादिति भावः ॥ १७ ॥

‘नामतः’ इतिप्रतिज्ञाश्रयोपादकतयोत्तरश्लोकमवतारयति—देहानामिति । अवधारणेन स्वभा-
वशब्देन च ४ भ्रमद्रव्यदेहोक्तान्त्य सूचिनम् । ‘अन्तवन्तः’ इति साध्यस्य हेत्वाकाङ्क्षा शमयन् धर्मिप्रतिपादक-
मेव देहशब्दं निर्वक्ति—दिह उपचय इति । उपचयरूपास्वावयवा इत्यर्थः । देहशब्दो रुद्रया ध-
र्मिप्रतिपादकः । योगेन हेतुप्रतिपादनपर इति भावः । साध्यनिर्देशे ५ प्रकृतिप्रत्यययोरर्थमाह—विनाश-
स्वभावा इति । इनाम निरूपणापेक्षया देहाद्यपेक्षया वा निर्णयपरिमाणादिरन्तो विवक्षितः । ७ मनुष्यं च
नित्ययोगादिप्रियम् इत्यर्थः । व्याप्तिदृष्टान्तावाह—उपचयेति । धृतितदर्थपक्षिभ्यामपि शरीरस्य वि-

प्र. पा॥ *अशनि, स्तरिते, अनिदं. १. घटां पा. रूपतोद्देशार्थं वा परिमाणस्यान्तशब्देन प्रदीप्ते त-
२. नुजा घटा पा. ३. आत्मभ्यांऽपि पा. इयावत्सर्वमन्तशब्दव्याख्यानमित्यभिप्रेत्याह-नाशनिह-
*४ अमद्रव्यदेहोक्तान्त्य—अनदिनि निर्देशस्य पणापेक्षयेति ॥
निवमेन वापराशम् ॥

*५ प्रतिप्रत्यययोः—अन्तशब्दमनुप्रत्यययोः इत्यर्थः ॥

*६ अन्तशब्दस्य विनाशार्थकत्वेऽन्तवन्त इत्यस्य

*७ निर्णयान्त्याश्रयणस्य निरूपणापेक्षयान्तो विनाशस्वभावा इत्यर्थकत्वे कश्चित्पाशङ्गायामाह—
निगव निग्वान्तो देह इत्यत्र निग्वस्य देहसमीमा- मनुष्यं च नित्ययोगादिप्रियम् इत्यर्थः इति ॥

शोऽजगत्तत्तं व्याप्तं सदास्थेन ब्रह्मणा साकाशम् आकाशेनेव घटादयः । विनाशमदर्शनम्
अभायम् । *अव्ययम् नैतत्सदास्थं ब्रह्म स्वेन रूपेणाव्येति, निरवयवत्वात्, देहादिवत् । ना-
प्यात्मीयेन आत्मीयभावात्, यथा देवदत्तो धनहान्या व्येति न त्वेन ब्रह्म व्येति । अतः अव्य-
या ॥ अव्ययं च तत् ॥ १७ ॥

ज॥ आह—अव्ययमिति ॥ विधानमेतद् वैमुनेन शापादिना विनाशस्याभावं साधयितुमिति भावः ॥

पा ॥ * अव्ययस्य, न व्येति - उपचयापचयो न वार्तान्यव्ययम्, तस्याव्ययस्य, नैतत्तदा. पा.
† व्येति न व्येतिचरति । न व्येति. पा.

रा॥ हि घटादयोऽन्तवन्तो दृष्टाः । नित्यस्य शरीरिणः कर्मफलभोगार्थतया भूतसङ्घातरूपा देहाः * पुण्यः पुण्येन' इत्यादिशास्त्रैरुक्ताः कर्मावसानविनाशिनः ।

ता॥ नाशम्यभागामुपपादयतीत्याह—नित्यस्येति । १ 'नित्यस्य, शरीरिणः' इति २ पदद्वयगुचितेन ३ रूप कैरुक्ता इत्यादिशास्त्राः श्रमयन्ति—कर्मण्यादिना। शरीरिण इतीति प्रत्ययेन यथा च प्रतीतस्य सम्बन्धस्य कर्माभ्यो हेतुः प्रकृतोपयोगाद्दर्शितः । ईश्वरादिशरीराणामकर्माधीनत्वात्तद्वयमच्छेदार्थम् 'हमे' इति निदेशम् चित्तमुक्तम्—भूतसङ्घातरूपा इति । अनेन भूतसङ्घातस्य स्वयमेव अनित्यत्वे हेतुः । कर्मावसानविनाशिन इति शरीरस्य निर्बचनफलमिति शरीरस्य शरीरम् । वैश्विच्छात्रैर्मानादेहानामुत्पत्तिविनाशो ह्याप्यभिधीयते । यैश्च कर्माधीनोत्पत्तिमात्रमुक्तम्, तैरप्यर्थान्कर्मावसाने विनाशोऽप्युक्त एव स्यादिति भावः । एव च 'हमे देहादशरीरिण' इति पदत्रयेण गुचितं भूतसङ्घातरूपत्वसाध्यत्वकर्मफलभोगार्थत्वरूपे

प्र पा ॥ * ३ उप ६, अध्या ४ मा ५ वा ५- २-१३ च । पुण्य पुण्येनेति—यथाशरीरं यथाशरीरं तथा भवति साधुशरीरं साधुभवेति पापशरीरं पापं भवति पुण्य पुण्येन कर्मणा भवति पाप पापेन' इति यथा शरीरं यथाशरीरं—यथा कृते यथा आचरति शास्त्रमस्य सोऽयं यथाशरीरं यथाशरीरं अभिज्ञाशादिवद्भूत तद्योग्यतापादय मन्वावन्तनादि वा उरणम् । तथा भवति—तत्फलमुक्तो भवतात्त्विके । नदव प्रपञ्चवति—साधुशरीरं साधुभवेति पापकारा पापो भवतीति । मन्त्रमकारि माप्रगादिरमभीवशरीरमुक्ता भवति पाप कारा च चण्डालादिकुरिमतशरीरमुक्तो भवतीत्यर्थे एते । साधुकारित्वपापकारित्वे अपि प्राक्तनपुण्यपापप्रत्यक्त इत्याह—पुण्य पुण्येनेति ॥

* १, 'नित्यस्य शरीरिण' इति पदद्वयगुचितेन—आत्मनित्यत्वेन शरीरस्य कर्मफलभोगार्थत्वेन चत्वं ॥

२, पदद्वयगुचितेन श्रुतिप्रदर्शयतीति । कथं केन वा

* ३ आत्मनित्यत्वं नित्यस्येत्यनेन उक्तमनेनेनेन तामुच्यते, शरीरिण इति इति प्रत्ययस्य स्वाकच्छिन्नभा

रा॥ यस्यस्य ग्रहणो विनाशं न कश्चित्कर्तुमर्हति, न कश्चिदात्मानं विनाशयितुं शक्नोति ईश्वरोऽपि । आत्मा हि ब्रह्म, स्वात्मनि च क्रिया* विरोधान्, यथा च भुङ्गते तरेप्राश्च भुङ्गते पश्यति ॥

आ॥ भवतु देहस्यापि कस्यचिन्नित्यस्यमिति । नेत्याह—अन्तर्गन्त इति । अस्तु तर्हि दर्पण-

ज॥ देहानामन्तरंगं प्रागुक्तं किमर्थमुच्यते इत्यत आह—मघत्स्यति ॥ आत्मनित्यत्वानुमानस्य प्रतिपत्ते वस्तु स्वाभिप्रेतस्य हेतोः सिद्धान्तिनाप्यभ्युपगतत्वे दृढीभूतं पूर्वाभिधानां देहस्यापि न स्याच्चिन्नित्यत्वे भवतु किमिति श्रेष्ठे नेत्याहेत्यर्थः । सिद्धार्यतापरिहाय कस्यचिदित्युक्तम् । नन्विति प्रसङ्गोऽयं कस्मात् भवति—कस्य चिदिति विगणनैर्यथार्थप्रमद्धान् । नित्यत्वेत्वात्मनित्यत्वं पुनः कस्मादुच्यते इत्यत आह अस्तिरिति । एतद्देहानित्यत्वं सिद्धान्तिनोऽपि सिद्धं इत्याह तर्हि प्रतिनिवृत्त्यात्मन उपाधे

पा ॥ * विरोधात्, चक्षुरेव पा.

गमाधनीभूतमभ्युपगम्य-भावेकत्वात् शरीरस्य कर्म फलभागावत्त्वं तत्र शब्देन सूचितम् । नित्यत्वमेव नित्यस्य कथं केन उक्ता इत्यावाहानिवारणस्य यथमित्युक्तौ आत्मनो नित्यत्वात् 'पुण्य पुण्येन कर्मणा' इति शास्त्रे देहा उक्ता इति कथं वृज्यते आत्मानित्यत्वे पुण्येन कर्मणा पुण्यो भवति पुण्यफलवच्छेदकशरीरवान् भवतीति न वस्तु शक्यते, पुण्यपरिमित आत्मनो ज मान्तर स्थितस्य नष्टत्वात्, नित्य पुण्यफलवच्छेदकशरीरान्तरीय शरीरवशात्संभवादित्यात्मनो नित्यत्वं 'पुण्य पुण्येन' इत्यादिशास्त्रैर्देहानामुक्तत्वे उपपादकमिति तेन 'कैरुक्ता' इत्यावाहानिर्वाहः 'यथमुक्ता' इत्यावाहानां कर्मफल-भागाधनत्वा उक्त इत्येवपरिहारः । शरीरिणश्चक्षुर्गुचिनः शरीरस्य कर्मफलभागावत्त्वेन ज्ञानेनैव भवतीति शरीरि- शब्दसूचिनः शरीरस्य कर्मफलभोगार्थत्वं नित्यत्वाकाङ्क्षा निवारणायैकमिति नानुपपत्तिः ॥

* ४ श्रुत्वा श्रुत्वत्वावयवा च शरीराणामुत्पत्ति-

विनाशित्वं प्राक् प्रतिपादितमुपपादयति—कैश्चिच्छा- स्त्रैरित्यादिना ॥

रा ॥ आत्मा त्वविनाशी, कुतः, अप्रमेयश्चात् । न ह्यात्मा प्रमेयतयोपलभ्यते, अपि तु प्रमातृनया । तथा च वक्ष्यते—*‘एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः’ इति । न चा-

त्ता ॥ शरीरानित्यत्वे हेतुव्यमुक्तम् । अनाशिनोऽप्रमेयस्येति पदद्वयमात्मनित्यत्वात्मात्मभावनातदे-
तुपलया व्याख्याति—आत्मा त्विनि । नित्यत्वस्य नाशानर्हत्वेन स्थिरीकरणात् नित्यस्य* ‘अनाग्निः’
इत्यनयोपपन्नकतिः ॥ २२ ॥ मूढमनाश्चिरहाभिप्रायाद्वा । अभिदो हेतुः, आत्मनोऽयममतिदान्ते प्रमात्रिप-
यत्वादिन्यबाह—तद्वाग्मेति । प्रमेयत्वपर्युदात्तः प्रमेयतैस्त्वमावयवैरादिव्यावर्तनमुत्प्रेन प्रमातृत्वपर्य-
वसितः, नमोऽत्र तदन्यत्राचित्यात् । एवमेव हि क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्विवेको वक्ष्यतइत्याह—तथाचेति । एतेन
ज्ञानाप्रियत्वस्यैव व्याकुर्वन्निर्गमः । प्रमेयत्व चात्र भोग्यत्वपर्यवसितम् । तदप्यतिरेकश्च पूर्वोक्तकर्मफल-
भोगार्थत्वत्वादेतुज्यतिरेकरूपेण भोग्यत्वपर्यवसितः । ततश्चायं पूर्वोक्तहेतुत्वत्वात्तदप्यतिरेकस्यापि प्रदर्श-
नार्थ इति मत्वा तयोरोप व्यतिरेकमाह—तत्रेत्यादिना । सावयवत्वे चाप्यानुभूतमभ्यमाह—सर्वत्रेति ।
५. सर्वत्रेति ॥ २३ ॥ देहाशक्त्यर्थः । तेनाणोरप्यात्मनः ‘पादे मे वेदना, शिरसि मे सुषुम्’ इत्यादि-
मुखदुःखनिमित्ततत्तदयवार्थच्छब्दव्यवहारदद्यायामपि निर्वयवत्वेऽपलभ्यरक्ता । इयद्वा देवादिन्येण विवि-
न्नप्रकारेण नन्तेषु देहेषु क्वचिदपि देहे देहिन्स्त्वावयवत्व नोपलभ्यमिष्यार्थः । अहमित्येकवचनमहमिन्
देहेऽभिमत्युत्पन्न एकत्व सूचयति । यथात्मा सावयवत्वात्, तदावयवोवाति कदाचित्तुपलभ्येन, प्र-
त्येक तदवयवानामपि चैतन्यस्यावयवाभ्युपगमनीयत्वात् । सावयवत्वे ह्यवयवमज्ञातरूपोऽवयवित्वो वा
स्यात्, उभयथावयवगतौ विशेषगुणमन्तेण न तत्र विदोपगुणसिद्धिः । किन्वादिश्वरसि हि प्रत्येकमभि-
द्यापि मदशक्तिः पादविशेषाद्रनविशेषादिव्यत्येक जायते । शक्तेर्यवयवतुल्यत्वेऽपि विदोपगुणेभ्यः

प्र-पा ॥ * गी. १३-१४.

* १. नित्यत्वस्य नाशानर्हत्वेन स्थिरीकरणादि-
नि—तथाचानाशिन इति नित्यावे हेतु, न शरीरादि-
श्वमेव नित्यत्वमिति शङ्के न पौनरुक्त्यमित्यर्थः ॥

* २. प्रकारान्तरेण पौनरुक्त्यवधारहारमाह—२३-
लक्ष्मणाशिरहाभिप्रायादेन शृणुनाशिरहाह्वयस्य नि-
रवत्वरूपे अविनाशीत्यत्र मूढमनाश्चिरहाह्वयेन न
पौनरुक्त्यम्. नित्यत्वस्य लक्ष्मणाशिरहाह्वयत्वे तु अवि-
नाशीत्यस्य अभ्यविधनाशिरहाह्वयत्वेन न दोषरति-
भावः ॥ ३. रूपो. पा.

* ४. सावयवत्वे योगवानुपलक्षितमाह—आत्मन-
स्तावयवत्वाद्दोशार योगवानुपलक्षितं वाचकमाह्वयत्वं ॥

* ५. सर्वत्रेति ॥ २३ ॥ देहाशक्त्यर्थेपर इति—सर्वत्र देहे
इति भाष्यत्वमर्थश्चरस्य सर्वत्रेतिपरत्वे सर्वत्रिमन् देहे
अहमित्येकवचनमहमिन् कस्यापि पुरतस्य अमग्न-
वात् वाय इति तथा व्याख्यातम् ॥

* ६. सर्वत्र देहे इत्यस्य सर्वत्रिमन्देहे इत्यर्थेऽत्र-
महोत्स्यापि वाच्यार्थं बोधयति—यदेति ॥

७. वाऽहमिति. पा. ८. वशादस्य. पा.

७ ॥ किं पुनस्तदसत् यत्त्वामसत्तां ध्यमिचरतीति ? उच्यते—अन्तवन्त इति ॥
अन्तो विनाशो येषां तेऽन्तवन्तः । यथा मृगतृष्णिकादौ सद्बुद्धिरनुवृत्ता प्रमाणनिरूपणान्ते
विच्छिद्यते, स तस्यान्तः । तथा इमे देहास्त्वज्जमायादेहादिवज्जान्तवन्तः नित्यस्य शरीरिणः

आ ॥ नाशात्मतिविष्यनाशवदान्मनादा इत्यत्र आह—नित्यस्य, ‘शरीरिण इति । ईश्वरव्याहृ-

आह—इत्यत्र नाशात्माऽस्तु दर्पणनाशान्मुक्तप्रतिविम्बत्वेति पूर्ववधिणा प्रतिपद्येऽभिहिते तत्प्रतिपेधाये-
दमाह्वयार्थः । अनेन तथाप्यात्मा नित्य इति वाक्यवृत्तिः सूचिता । अनुवादे प्रयोजनाभावात् ये देहा अनि-
त्वा न तेऽनुवाचित्वम्, यस्मोऽनुचित्वम्, नाशानित्य इति भावः । तदिदमुक्तम्—इमे इति । नित्यतीकरिष्यते
चेत् । ननु शरीरिणो देहा इति व्यर्थम्, अशरीरस्य देहाभावादित्यत्र आह शरीरिण इति ॥

रा॥निकोपचयात्मक आत्मोपलभ्यते, सर्वत्र देहे 'अहमिदं जानामि' इति 'देहस्य चान्यस्य च प्रमातृत्वैकरूपेणोपलभ्यते' ।

ता॥नियमो दुस्मयः । 'ज्ञानद्वयस्य' इत्येवमेव, निप्रमसमुदाये सप्रमत्वायोगात् । एव च सति ममानवदेकस्मिन् देहे मिथः कल्पसूत्रेणाभिप्रायानुप्रदादयोऽप्युपस्थेयम् । समुदायावयविनोश्चातिपीडयामनयन्यतिरिक्तयोरभावादययानामनुभूतित्वं स्यात् । तथा गतिं पाण्यात्पञ्चिज्ञात्माययानुभूतं तदन्त्याऽययोनं प्रतिमन्दधीतेति 'दक्षिणहस्तेन भूयैव स्पृष्टं वामहस्तेन पुनः स्पृशामि' इत्यादिप्रतिमन्धानं न स्यात् । न चात्माययानामानुत्तरमप्यारात्तदुपपत्तिः, आत्मनश्चूर्णपुञ्जस्यन्वयप्रसङ्गेन सङ्घातविशेषस्याप्यभिहितमङ्गात् । न च यन्त्रादिषु मृगमदशमनेनान्यरागनागन्धः, मातानुभूतस्य गन्धस्येनापि स्पर्शप्रसङ्गात् । न च भेदाभेदात्मनोपपत्तिः, तस्यैव व्याघातादिदुस्मयस्य शरीरकभाष्यादिषु प्रपञ्चितत्वात् । तदन्तम् 'अहम्' इत्येतत्वेनोपलभ्यो निरययान्वयमन्तरेण नोपपद्यते । एतेनार्थादेरेन्द्रियप्राणानामप्यात्मत्वं निरमवेदितव्यम् । तथाहि — न हि पाण्यागारब्धोऽययानि, मत्तार्यसादव्यापनात् । न च पाण्यादय एवात्मानः, प्रत्येकमहन्त्यागभावात् अविशानियमसामम्भवाच्च । न चानपत्यरोपरायोपरात्रभावाभिमानस्तुतश्च । अत एव च न तत्समुदायः । एवमिन्द्रियप्राणे प्राणागम्यननुभूतेऽपि — इति । देहस्य चान्यस्य चेति । एवमेवादिनुस्ये 'ममेदम्' इति देहस्येदं प्रह । 'स्थूणेऽहम्' इत्यादिन तु प्रमुढस्यापृथगभिदेरप्रमुढस्य तु भ्रान्त्येति न रुद्धिदोष इति भावः । प्रमातृत्वयति । श्रिमन्मदन्ताया प्रमेयस्याप्यात्मनः प्रमातृत्वेनैव हि सर्वदा विषयग्रहणेऽप्यस्तुतम् । 'जगामिपम्' इत्येवमादिरूपेण अन्यदापि प्रमातृत्वं परामृष्टम् ।

प्र पा॥ * 'हानि-वस्य प्रमातृ वा दहस्या-वस्य न वा * ४ अ वदापि — आत्मस्वरूपविमर्शदशावामपि ? ज्ञानस्य द्वयं वा २ वहिनि वा प्रमातृत्वं परामृष्टम् — आ गतिं प्रमातृत्वं परामर्शविषय * ३ विमर्शदन्तायाम् — आत्मस्वरूपनिरूपणद्वारा इत्यर्थे तदरापवादयात — आत्मग्रहणेऽपि 'मा जानामि' इति ॥

रा॥शरीरवन्नोऽनादिनोऽप्रमेयस्याऽत्मनः अन्तवन्त इत्युक्ता त्रिवेकिभिरित्यर्थः । 'नित्यस्याशिनः' इति न पुनरक्तम्, नित्यस्यस्य द्विविधत्वाद्भोके, नाशस्य च । यथा देहो भस्मीभूतोऽदर्शनं गतो नष्ट उच्यते । विद्यमानोऽपि यथा अन्यथा परिणतो व्याघ्यादियुक्तो जातो नष्ट उच्यते । तत्र 'अनादिनो नित्यस्य' इति द्विविधेनापि 'नाशेनासयद्वयस्येत्यर्थः । अन्यथा आ ॥ सत्ये । न च नैमित्तिकनाश इत्याह — अनादिन इति ॥ कुत ?

जा॥नित्यस्य देहा अन्तवन्त इत्युच्यमाने ईश्वरदेहस्याप्यतस्तत् प्रमज्यते, तद्व्यावृत्त्यर्थे शरीरेण इति विशेषणम्, 'जन्तुजन्त्युशरीरेण' इत्यभिधानाच्छरीरिश्चब्दस्य जीवे प्रसिद्धे । तथाप्यनादिन इति पुनरतिरिति । अत्र केचित्तत्परिहास्य विनाशिन इति पाठान्तरं पुरातनम् । तदसत्, अन्तवन्त इत्यनेन पुनरुक्तितादवस्थात् । न्यायव्यतिरिक्तमाधानेऽन्यथापि तत्त्वमम् । त्रिमयथापदेनेत्याशयवानाह — नचेति ॥ उपाधिनाशेन नाशमात्रेऽपि उपाधिरिम्यमत्रिधिनाशाक्षिमात्प्रतिविम्बस्यात्मनो नाशो भविष्यति । नचासिद्धिः शङ्क्या । परिच्छिन्नस्यैव प्रतिविम्बसम्भवेन सत्रिधिनाशशोऽप्यादिति पुनः प्रतिपक्षिते तत्प्रतिपक्षेधयेदमिति भावः । अप्रमेयस्येतेन दसम्भवि विशेषणं व्यर्थं चेत्तत्प्रतिपक्षित्या माशङ्का दशयित्वा व्याचष्टे — कुत इति ॥ न हि प्रतिपक्षो वाच्यानेन निषेद्धः शक्यत इति भावः । अप्रमेयेत्यनेन प्रतिपक्षहेतोरभिदिमाचष्टे — नायमात्मा घटादेः कस्यचित्प्रतिविम्बः, किंतीश्वरस्य । स

रागि च देहादेरिव प्रवेशभेदे प्रमातुराकारभेद उपलभ्यते । अत एकरूपत्वेन*अनुपचया-
त्मकत्वात् प्रमातृत्वाद्यापकत्वाच्च आत्मा नित्यः देहस्तु उपचयात्मकत्वात् शरीरिणः कर्म-
फलभोगार्थत्वात् अनेकरूपत्वात् व्याप्यत्वाच्च विनाशी ।

ता॥ आत्मग्रहणेऽपि 'मां जानामि' इति प्रमातृत्वमपि मुख्यमेवेति भावः । एकरूपेणेति सावयवत्वे कस्य-
चिदवयवस्य न दानियमातृत्वेऽप्येषां चाप्रमातृत्वेन स्फुरणं स्यात् । न ह्यनेकेषां चेतनानामवयवानां
प्रमाप्रमरसंगपर्यायिन्यमोऽस्तीति भावः । अथ पूर्वोक्तमेव सुवभेदेन माधयन् विजातीयसहजात्मकत्वे
योग्यानुपलब्धिश्चाह—नचेति । पाञ्चभौतिकेषु देहादिषु तत्तद्भूतांशभूतत्वगसुज्जानादौ तत्तद्भूतप्रयुक्ता-
कारभेद उपलभ्यते; नैव प्रमातीति । तथा च भ्रूयते—२ 'कृत्वः प्रज्ञानपन एव' इत्यादि । यदा आका-
रभेद इति पाणिपादादिसन्निवेशभेदो विवक्षितः । तदेवमात्मनो नित्यत्वे देहस्य विनाशित्वे च प्रत्येक
हेतुचतुष्टयं श्रोत्रद्वयसिद्धिं मुखप्रणाय सङ्कल्प्य दर्शयति—अत इति । एकरूपत्वेन अभूतसहजा-
त्मकत्वादित्यर्थः । अनुपचयात्मकत्वात् निरवयवत्वादित्यर्थः । नन्विदमविलमपि हेतुजातमनुप-
पन्नम्; तथा हि—तत्रासङ्गतत्वरूपस्य निरवयवत्वस्य च रूपरगादिभिर्महदादिभिश्चानैकान्यम्;
प्रमातृत्वञ्च यदि कर्मफलभोक्तृत्वं विवक्षितम्, तदानीम् इदमाधारणानैकान्यम्, सकलसंप्रत्यक्षविपक्ष
व्यावृत्तेः । तत्र चेश्वरदरपि स्वभौतिके भागानिद्विधः । यदि प्रमाभयत्वमात्रं विवक्षितम्, तदा सर्वप्रमा-
तृत्वं शरीरे पूर्ववदसाधारण्यम् । जीवमात्रशरीरकारे त्वीश्वरनित्यत्वस्यापि इदाम्बुपगमाभावात्तस्मिन् दृ-
ष्टान्ते तन्निर्दिष्टमायवैकल्यादिदोषः । व्यापकत्वं च यदि सर्वव्यापकत्वम्, तदा स्वरूपातिदिः, प्र-
त्येकं शेषजानामनुता तदभावात्, ईश्वरपेक्षया व्याप्यत्वाच्च । यदि कतिपयव्यापकत्वम्, तदा शान्ता-
काशादिभिरन्यैर्नान्यम् । शरीरानित्यत्वमात्रं माधयवत्वमरीश्वरदिव्यविप्राभरणायुधादिविशेषैः, एवं
कर्मफलभोगार्थत्वञ्च । यदि तदेतत्त्वं, तदेवशरीरवस्वरूपादिभिः पूर्ववदनैकान्यम् । यदि तदर्थमुत्प-
न्नम्, तदा व्यर्थविशेषणत्वम्, उत्पन्नत्वमात्रेण व्यापिसिद्धेः । सहजानुरूपत्वमपि सावयवत्ववदनैकान्ति-
कम् । व्याप्यत्वं च यदि सर्वापेक्षया तदा त्वमिदोदोषः । न हि शरीरादिकं परंतादिभिर्नर्थाप्यते । अप्र-

प्र. पा॥ *अनुपचयत्वात् वा १. मा. सा. दिन. च. २. अ. पा॥ २. द. उप. ६. ५. १३. ई. इ. ल. प्रज्ञानपन
एवेति 'म यथा मैथववनोऽनन्तरोऽशास्त्रं कृत्वो रस-
पन एव, एवं शार्ङ्गस्यमात्माऽनन्तरोऽशास्त्रं कृत्वो
प्रज्ञानपन एव । अन्वयः—अनन्तर-अन्तरद्वय-
निरिकः अशायः कश्चिद्व्यतिरिक्तः, एव व्यति-

रेकनिःशेषन निःशेषप्रमाणं कृतम्. तदेवाह इत्यत इति—
साधोभितरविषयो साक्षात्भेदो धर्मिपरः, अनन्तराब्दो
धर्मिपरः, कृत्वशब्दः तयोरेकदेशनत्वात्साक्षात्प्राप्त्युदासार्थः,
अथ सर्ववैकल्यत्वमेव दृष्टान्तोपजीव्यम्, न त्वन्यद्,
दृष्टान्तसाधोभितरविषयवाक्यद्वयेऽपि अनन्तरः अवाह
इत्युक्तम्. इति ॥ ३. असाधारणानैकान्तिकत्वम्,
क. २. प. ७. ज. पा. ४. पक्षीकरणे. प. ४. ज. पा. ॥

शापृथिव्यादियदपि नित्यत्वं स्यादात्मनः; तन्माभूदिति नित्यम्यानाशिनः" इत्याह । अप्रमेय-
स्य नप्रमेयस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणैरपरिच्छेद्यमेत्यर्थः ॥

आ॥ अप्रमेयेष्वरस्वरूपत्वात् । ननुपाधिविश्वसतिष्यनाशो प्रतिविम्बनाशः, सति च
जा॥ चाप्रमेयः सर्वगत इति कथं तस्योपाधिमन्त्रिणाशः—इति । ननु कथमिदं लभ्यते, अतद्वापि सा-
मानाधिरूप्यं सारूप्यं गमनीति प्रमिदमेव । नच सर्वगतस्य प्रतिविम्बनामभवः, तदधीनसारूप्यस्य
प्रतिविम्बत्वात् । तदिदमुक्तं सरूपत्वादिति । ननु वक्तव्यं सर्वमुक्तोपमहारः कियते । तत्किमात्मनित्य-
त्वविषये सर्वज्ञाद्गोक्षरो जातो येन 'तस्मादुज्ज्वल' इत्युत्पादित इत्यतो जात इत्याह नहीति॥ उपाधि-
विम्बमन्त्रिष्यनाशो प्रदर्शक आदर्शो उपाधौ विम्बे चाविनष्टे सति प्रतिविम्बनाशो न ह्यस्ति । उप-

पा ॥ * नैवाह. पा.

नामिदृश्यं च हेतोः कुत्र चिदपि तस्याभावात् । यदि कतिपयापेक्षया, तदेतद्व्याप्यैर्नामिदृश्यमङ्गलमिष
हादिभिरनैकान्त्यम् । यदि जीवव्याप्यत्वमिति निग्रेथेत, तदा नियमोपविप्रहृन्निशेपादिभिः प्रकृत्यादि
भिश्च प्राग्ब्रह्मभिचारः । एतेन क्षेत्रज्ञायाप्यत्वमित्यपि निरस्तम् । यदि पुनरव्यापनत्वं निश्चितम्, त
दाणिमानैश्वर्ययोगिप्रभृतिसरीरेषु स्वरूपमिदं, तच्छरीराणां शिलागुन्मज्जननिमज्जनादिरपि योग्य
त्वात्—इति । २ अत्रोच्यते—अमहात्तत्वनिरवयवशब्दादीनामात्मनित्यत्वमा
भ्याप्यधीनानाश्रयवृत्तेस्माप्यत्वात् महदादिभिरनैकान्त्यम् । अद्वैत्यत्वेन निग्रेषणात्प्राग्यादिनाभ्याप्यत्वादि-
भिरनैकान्त्यम् । एव प्रत्यक्षादिमिदनाश्रयनिषेधे महदादिउत्पत्तिलक्ष्मिश्चरत्कल्पादिना नाशश्च
कृष्येत, तदपि श्रुत्यैव प्रतिपिष्येतेति भावः । प्रमातृत्वस्य भोक्तृत्वपर्यवसाने कर्मफलभोगार्थस्वरूपप्रमेय-
स्य निषेधमुपेतानुत्पत्तिपर्यवसितत्वादनुत्पत्तत्वेन च नित्यत्वेन व्याप्तिसिद्धेऽत्रात्मस्वरूपानुत्पत्तेश्च शास्त्र
सिद्धत्वात् कश्चिदोप । प्रमाश्रयत्वमात्रस्य हेतुत्वे त्वीश्वरो दृष्टान्तः । एतन् साध्यमन्देरो 'न त्वेनाहम्'
इत्यस्य व्याख्यानदशाया निराकृतः । १ व्यापनत्वस्य प्रयोगस्तु पूर्वमममहात्वात्प्रकारेण शान्नादिप्रिय

प्र पा ॥ १ व्यापनत्वं च यदि, पा

* २ अमहात्तत्वनिरवयवशब्दादीनामात्मनित्यत्वमा
भ्याप्यधीनानुत्पत्तेश्च परिहरति—अनाश्रय इति ॥

* ३ साध्यमित्यस्य शस्त्राधीनानाश्रयत्वात्
एतया न महदादौ निरुक्तेहेतूनामनैकान्त्यमित्यभिप्राय
नित्यत्वस्य तादृशस्य विवक्षायाः 'नैनं छिन्दन्ति शस्त्रा
णि' इति शस्त्राधीनानाश्रयत्वात् आत्मनि प्रस्तुतत्वेन
तस्यैव श्रोतृश्रुतित्वमेव धीमत्याह—अनुनादिशु
व्यापानवचनात् प्रस्तुतेति ॥

* ४ निरवयवत्वेहेतोः रूपादावनैकान्त्यं परिहरति
—अद्वैत्येनेति ॥

* ५ न-वमहात्तरूपत्वाच्च महदादिवदात्मनो
मास्तु शस्त्राधीनानाश्रयः, महदादिशरीरमङ्गलत्वा
न्नाद्य किं न व्यादित्याशङ्क्य परिहरति—तदपि
श्रुत्यैव प्रतिपिष्येतेति श्रुतिरत्र 'नित्यो नित्यानाम्'
'न जायत म्रियते वा' इत्यादिर्विवक्षिता ॥

* ६ अत्र प्रमातृत्वस्यात्मनित्यत्वसाधनतामुपपाद
यति—प्रमातृत्वस्य भोक्तृत्वपर्यवसान इति । तावता
किमायातमित्याह— कर्मफलभोगार्थस्वरूपप्रमेयत्व

निषधमुपनेति भावः स्वयं कर्मफलभोगार्थत्वं
रूपप्रमेयत्वात् इत्येवमत्राह भावः तत्र तादृशप्रमेयत्व
राहित्यमिच्छा तस्य चानुत्पत्तत्वाभ्याप्यनयानुत्पत्तत्वं
दावात्मना नित्यत्वमिदिरिति परस्परया प्रमातृत्वस्य
नित्यत्वमाधरत्वमिति भावः ॥

* ७ निरुक्तस्य श्रुत्यानुगुणमाह—आत्मस्वरूपा-
नुत्पत्तेरशङ्कानिदित्यादि ॥

* ८ प्रमातृत्वस्य प्रमाश्रयतामात्ररूपत्वेऽपि तस्य
नित्यत्वात्कर्मफलभोगार्थत्वेनोपपादयति—प्रमाश्रय-
त्वमात्रस्य हेतुत्वेति ॥

* ९ नित्योश्वरो न गृह्यान्, निश्चिन्ताभ्यासस्वाभावा-
दित्याशङ्क्य निराकरोति—तत्र माध्यमन्दह इत्यादिना ॥

* १० अत्र व्यापनत्वस्य नित्यतामाधरत्वमाह
—व्यापकत्वस्य प्रयोगस्त्विति । व्यापकत्वस्य नित्यत्व-
साधकहेतुविधया प्रयोगस्त्वित्यर्थः । पूर्वमममहात्वात्-
प्रकारेण शस्त्रादिविषयनया पठितं य—प्राक् स्वोक्त
व्यापयानरीत्या शस्त्रादिजन्यनाशमपि योगिताराहित्य
रूपानित्यत्वमाधरविषयनया योजयितव्य इत्यर्थः ।
अतो नाशानैकान्त्यमिति भावः ॥

शास्त्रानन्वागमेनाऽत्मा परिच्छिद्यते, प्रत्यक्षादिना च पूर्वम् । न, आत्मनः स्वतस्सिद्ध-
त्वात् । सिद्धे आत्मनि प्रमातरि प्रमित्तो, प्रमाणाव्येयणा भवति । *न हि पूर्वम्' इत्यम्

आ ॥ प्रदर्शके । स्वयमेवान् प्रदर्शकः, चित्त्वात्

जातं पादितश्चात्र न्यस्यानाद्य इति मात्र । ननु विनागिना देहानामप्यनुपाधित्वात्कोऽन्योपाधिरित्यत
आह स्वयमिति ॥ उपाधुपाधिमन्त्राणो विज्ञेयत्वेनेति भावः । लोकेऽष्टमिदं कथमङ्गीकार्यमित्यत आह—
चित्त्वादिति । जडैश्वर्यायद्रस्तुमावित्वात्तत्र भेदाभेदौ । चित्स्वरूपे तु यादृशस्तुमावित्वादभेद एवेति

पा ॥ * न हि प्रमातृमिच्छन् 'पूर्वमित्यनित्यादिविक्रियत्वात्माहम्' इत्या. पा

त्तात्तया पठितव्य इति न तथापि शेषः ॥ शरीरानित्यत्वमाधनेषु च सावयवत्वभूतसङ्घातल्लयोः प्राकृतत्वे मतीति विशेषणाच्च व्यभिचारः । एतदर्थं हि 'इमे देहाः' इत्युक्तम् । कर्मफलमोहार्यत्वमपि तदर्थ-मुपपन्नमेव, न च व्यर्थविशेषणम्, मुक्तात्मजानविक्रमस्य व्यञ्छेद्यत्वात् । न हि सोऽनुत्पन्नः, प्राय-भावात् निवृत्ते प्रतिकल्हके कारणनिरपेक्षस्वरूपाधीनोत्पत्तित्वमात्रेण हि स्वामाविष्टमुच्यते ; न त्वनुत्पन्न-त्वेन । ३ 'दोषप्रहाणाच्च ज्ञानमात्मनः क्रियते तथा । प्रकाश्यत्वे न ज्ञान्यते नित्या एवात्मनो हि ते' इ-त्यादिकं तत्त्वबोधादस्वरूपस्यानुत्पन्नतामाह, न तु तद्विक्रमस्य । अथवावस्थारूपत्वेन तत्सोत्पन्नत्वं नाम पृथक्चिन्त्यताम् । तदवस्थावस्थितव्यञ्छेदाय विशेषणं स्यात् । अस्तु वा विशेषणनिरपेक्षम् ; तथाप्यु-त्पन्नत्वमात्रेणानित्यं तावत्तद्वत्, अथातोत्पत्तिषु केयुचिच्छरीरेषु इत्यमिद्विशङ्कापरिहारः कर्ममूलत्वप्र-दर्शनेन क्रियते । कर्मावमानविनाशितस्य वा मायत्वात्तदौचित्यं चेत विशेषणं सार्धम् । व्याप्यत्व-च शब्दाद्यपेक्षया विवक्षितम् । साध्य च तदधीनविनाशित्वमिति न कश्चिदोपः । ननु यो यद्याप्यः स तदधीनविनाश इति न ध्यायिः, ईश्वरव्याप्यैः प्रकृतिपुरुषराज्यादिभिरनैकान्यादिति चेन्न ; यद्यप्य-त्वस्य साध्यत्वात्तथापि तत्सम्भवात् ईश्वरपनिव्येष्ट्यापरिहारादेव हि तन्नित्यत्वम्, अन्यथा यदीधरो जीवा-दिस्वरूपमपि सङ्गिहीयं, कस्यस्य शान्तिता । तर्हि जीवाकाशादिव्याप्यैर्मन्तदधीननाशरहितैः शरीरादि-भिरप्यभिचारदिति चेन्न, नेषामपि तन्नाशत्वयोग्यत्वात् । तन्नाशरहितैश्चरन्तु न तत्र जीवादिभ्युपकरणी-करोतीति विशेषः । तत्रैव प्रयोगः—शरीरादि शब्दाद्यधीनविनाशयोग्य, तद्याप्यत्वात् । यत् यद्या-प्यं तत्तदधीनविनाशयोग्यम्—इति । यदा तित्तु सामान्यव्यापिः, शब्दादिनाशत्वमेव साध्यम्, श-ब्दादिव्याप्यत्वादित्येव च हेतुः । यच्छब्दादिव्याप्यं तच्छब्दादिनाशम्, यथा कदलीकाण्डादीति । न चाकाशादि शब्दादिव्याप्यं, मूर्त्तये सत्यनुपगमस्य स्मरितत्वात् ; सूक्ष्मत्वस्य चात्र यत्र यत्प्रतिहन्त्यते, तत्राप्रतिहतत्वं तत्सम्भूतत्वमिति निष्कर्षात् । योगिप्रभृतिशरीराणां तु शब्दादिव्याप्यत्वमेव परिणाम-विशेषादेर्निवृत्तम् । अतस्तदधीनतासाभावः । शब्दाद्यपेक्षया व्यापकत्वमेव तेषामिति तैर्न व्यभिचारः ।

प्र-पा॥ * १. शरीरानित्यत्वमाधक्यव्यापिमनहेतोः सा- तथा हेतुपुत्रत्वमाधक्यव्यापि-गुणा । प्रकाश्यन्ते...
वयवत्वभूतमनुत्पन्नरूपयोः अनेकान्यं परिहरति—सा- तं ॥ ५७ ॥ ज्ञानं वैराग्यमर्थधर्मश्च मनुजेश्वर ।
शरीरानित्यत्वमाधक्यव्यापि-प्राकृतत्वे मतीति विशेषणा- आत्मनो मन्त्रभूतस्य नित्यमेतन्नतुष्टयम् ॥ ५८ ॥

प्र-व्यभिचार इति भावः ॥ २. प्राय-भावात्, य. ३. ज. ४. ज. ५. ॥ * ४. योऽप्यप्यस्य साध्यत्वादिति—'यो यद्या-

३. नि-पुत्रमे. १०४ अ. 'दोषप्रहाणादिनि । ५७; स तदधीनविनाशयोग्यः' इति साध्यावच्छेदक-

'प्रकाश्यत्वस्य तदा आत्मनो नित्यमेव तत् । व्युत्पा- शरीरे योग्यतायाः प्रवेशादिति भावः ॥

नकात्वे राजेन्द्र आत्मे हेतुविरोधितम् ॥ ५३ ॥ आद- * ५. नित्येष्ट्यापरिमहाविति—नित्येष्ट्या नि-

शस्य मन्त्रभावाद् वैतदवकाशयेन यथा । शान्तिप्रदस्य- त्वत्वेन निषधीकरणादित्यर्थः ॥

हेतुस्य सोऽऽकाशो ज्ञानमनस्ता ॥ ५४ ॥ यथा न * ६. शरीरादिव्याप्यत्वमेवेति, निवृत्तमिति—

क्रियते उद्योत्पन्नं मन्त्रप्रधानात्मनः । दोषप्रहाणात्- आत्मीयत्वं तत्र हेतुमाह—परिणामविशेषादेरिति—

तथा ॥ ५५ ॥ यथाऽपानकरणात् क्रियते न जलाभ्युत्पन्नम् । शरीरादिव्याप्यतायोग्यविशेषणमत्रैव विशेषादेरित्यर्थः ॥

मन्त्रे भावने व्यभिचमनः सम्भवः कुतः ॥ ५६ ॥

श ॥ अहम्' इत्यात्मानमप्रमाय पञ्चात्ममेवपरिच्छेदाय प्रवर्तते । न ह्यात्मा नाम

आ ॥ नित्यव्योपाधिः कश्चिदस्ति । प्रतिपत्तां विमोक्षस्य नित्योपाध्या स्वरूपया । चिद्रूपया

ज ॥ भावः । स्वप्नेव्योपाधित्वे मुक्तावात्मनिवृत्तिः स्यात्, उपाधिनिवृत्तिरक्षणत्वान्मुनेरित्यत आह—

नित्यइति ॥ द्विविध उपाधिरात्मनः, नित्योऽनित्यश्च । तत्र नित्यस्यावस्थानम् अन्यस्य निवृत्तिर्मुक्ता-

मिति । कुत एतदित्यत आह—प्रतिपत्ताविति ॥ प्राप्ते मया कुतस्तिष्ठतीति शेषः । ननुप्राप्येति

रा॥तस्माद्देहस्य विनाशस्वभावत्वादात्मनो *नित्यस्वभावत्वाच्च उभावपि न शोकस्थानमिति
शास्त्रपातादिपरस्परदर्शनवर्जनीयान् स्वगतानन्यगतांश्च धैर्येण सोढ्वा अमृतत्वप्राप्तये
अनभिसंहितफलं युद्धाख्यं कर्मारम्भ ॥ १८ ॥

ता॥नतोऽपि सूक्ष्मतरौश्वर्यमङ्गल्यस्वस्वङ्गत्वादिभिस्तु तत्रान् । एतेन शस्त्रास्त्रादिप्रतिग्रहसौपधायनुग्रही
तशरीरवृत्तान्तोऽपि व्याख्यातः, औपघादिभिस्त्वन प्रवेशप्रतिग्रहात् । तस्मात्सिद्धमग्नयपि हेतरोऽष्टदि-
ग्विजयिनः—इति। ननु—निर्मयमिह लोकाभिद शरीरानित्यत्व प्रमाच्यते । नेपुचिच्छरीरेषु प्रत्यक्षत एव
नाशो दृष्टः । अग्निनेष्टेषु भीष्मादिशरीरेष्वपि तत्तुल्यतया नाशित्व निश्चितमेव । अन्यथा शत्रून् प्रति श-
स्त्रादिभिरपि न ग्रहीयेत् । स्वयमपि शत्रुशस्त्रादिर्न न निराख्येत् । अतः शरीरानित्यत्वस्य सप्रतिपत्त्यास्त-
न्दिग्धे च न्यायापेक्षणात्तिरर्थमिह सावयत्वाद्यनुमानचतुष्टयम्—इति । अबोच्यते—प्रथमं तान्दात्म-
नित्यत्वानुमानानां यच्छस्त्रादिधीनविनाशम्, तत् मान्यं यथा शरीरमिति व्यतिरेकस्थातिप्रदर्शनमेव
प्रयोजनम् । तत एव देहात्मनोऽङ्गुष्ठधर्मप्रपञ्चनेन भेदस्यापने द्वितीयम् । शस्त्रादिनिगारणरमायनेना
दिभिर्नित्यत्वमपि नि सम्भवेदिति सन्देहापारण तृतीयम् । एव देहानां नाशतत्त्वोरप्यभ्यावित्व
प्रतिपादनेन स्वदेहैराग्यजनन चतुर्थम् । परदेहेषु च स्वस्यैस्स्यै नाशहेतुत्वभ्रमनिरमनेन वक्ष्यमाणप्रमा-
रेण स्वतन्त्रसत्त्वाभिमानक्षालन पञ्चमम् । नाशहेतौ सत्यस्य नश्यतीति प्रतिपादनात्फलमिसन्धि-
रहितकर्मानुष्ठानादिनात्यन्तनाशस्यापि सम्भाषनाद्योतन षष्ठम् । नश्वरत्वभावात्वादशोचनीयत्वं सप्तमम् ।
शीघ्रं मोक्षसाधने प्रवर्तितव्यमित्यष्टमम् । एव यथोचितमन्यदपि भाव्यम्—इति । 'तस्माद्युध्यस्व भारत'
इत्यत्र तस्मादित्यस्य व्याख्यान—देहस्येत्यादि, नशोकस्थानमित्यन्तम् । 'मानात्परांस्तु' इत्यादि-
श्लोत्रद्वयप्रतिपादितेन द्वन्द्वेतिभारूपपरिरेरेणामृतत्वरूपफलं च पूरयन्तः—शस्त्रेति । अतः परा
तान् प्रति शोचतः स्वगताभिधाने ममाद्धाटनेन मानजननार्थम् । शास्त्रीयत्वादेव हि स्वगतमपि दुःख
सहते । तथा यक्षपशुशत्रुप्रभृतिगतमपि सोढव्यमिति प्रदर्शनार्थं च युद्धस्यानीप्तितराज्यादिशुद्धमोगा-
न्तरप्रधानकल्पयुदात्ताय प्रकरणारम्भोक्तमेव फलमुचितमिति अमृतत्वप्राप्तये इत्युक्तम् । धात्वर्थस्य
पराभिमत करणतयान्वयमापुरेन् 'युध्यस्व' इत्यत्र प्रवृत्तिप्रत्ययार्थी निविच्याह—युद्धारय कर्मारम्भ-
'स्येति । अयमर्थः नेश्वरमीमांसाया प्रपञ्चितोऽस्माभि ॥ १८ ॥

प्र-पा॥ *नित्यत्वाच्च. पा॥

*१ च अवधारणार्थरोऽयम्, अ०ययानामनेकार्थत्वात् ॥

शा॥कस्यचिदप्रसिद्धो भवति । शास्त्रं त्वन्त्यं प्रमाणमतद्वर्माभ्यारोपणमात्रनिव-
र्तकत्वेन प्रमाणत्वमात्मनः प्रतिपद्यते, न त्वज्ञातार्थज्ञापकत्वेन । तथा च श्रुतिः—
'यत्स्यात्तदपरोक्षदृष्टम् ॥ आत्मा स्वयान्तरः' इति ॥

यस्मादेवं नित्योऽविक्रियश्चाऽत्मा तस्माद्युध्यस्व, युद्धादुपरमं मा कार्षीरित्यर्थः ॥

॥ ह्यत्र 'युद्धकर्तव्यता विधीयते, युद्धे प्रवृत्त एव ह्यसौ शोकमोहप्रतिषेधः
तूष्णीमास्ते । अतः तस्य प्रतिबन्धापनयनमात्रं भगवता क्रियते । तस्मात् 'युध्यस्व' इत्य-
नुवादमात्रम्, न विधिः ॥ १८ ॥

आ ॥ युतो जीवः केशवप्रतिविम्बकः' इति भगवद्वचनात् ॥ १८ ॥

जा॥किप्रत्ययान्तस्य पुङ्क्तिङ्गतानियमात् तर्हि श्रुतिर्द्वयोः स्यम्, प्रयोगदर्शनादपवादः । यथाह—'लिङ्ग-
शेषविधिव्यापी विशेषैर्यत्राधित' इति । सम प्रवृत्तेऽपि । स्व आत्मा रूप यस्या, ना स्वरूपा । चिद्रूप-
त्वात् स्वरूपत्वम्, स्वरूपत्वानित्यत्वम् ॥ १८ ॥

पा॥ *युद्ध कर्तव्यतया पा

य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम् ।

उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥

१९

य॥एनम् - उक्तस्वभावमात्मानं प्रति, 'हन्तारं हननेहेतुं कमपि यो मन्यते; यश्चैनं केना-

ता॥अथ 'अविनाशि तु' इति श्लोकेनोक्तं. 'नैनं छिन्दन्ति' इति प्रपञ्चयिष्यमाणं शास्त्रादीनामात्मनश्च हनृत्वहन्तव्यत्वायोगस्य तद्विपर्ययोर्दिनन्दया द्रवयति—यद्वनमिति । सामानाधिकरण्याभ्रमनिरासा-
योनः—प्रतीति । 'हन्तारम्' इत्यस्य तृन्तत्वात् 'एनम्' इति द्वितीया, 'नै लोकाव्ययनिर्वाणल-
र्थवृत्ताम्' इति कृद्योगयष्टीनिषेधान् । हननेहेतुमिति । प्रत्ययस्यान् हेतुमानविवक्षेति भावः । 'न क-
श्चित्कुर्महेति' इति पूर्वोक्तवत्त्वदार्थविवक्षया पुष्टिद्वयत्वात्तरिति शपनायोगः—कर्मपीति । छेद-
नादिहेतुषु कश्चिदप्यन्त्यः । ननु 'हन्ता चेन्मन्यते हन्तु हनश्चेन्मन्यते हतम्' उभौ तौ न विजानीतो नायं
हन्ति न हन्यते' इत्यस्य कठवलोकाव्ययपदद्वयहणरूपोऽयं श्लोकः । तस्य च वाक्यस्यात्मनो हनृत्व-
हन्तव्यत्वेनिषेधार्थत्वं 'कर्ता शान्नायं वत्वात्' इत्याधिकरणभाष्ये पूर्वपत्रिणोक्तम् । सिद्धान्ते च यदुक्त-

प्र-या॥*हननेहेतुः पा॥

अहमेन वधिधामाति देहात्मदृष्ट्या मन्यते चेदित्यर्थः ।

१. अष्टाध्याय्याम्. २, ३, ६९ १ 'न लोकाव्य-
यनिर्वाणल, धनृत्ताम्' दया प्रयोगे षष्ठी । न स्यात् ।
एतेना. —कुर्वन्, कुर्वीषो वा सृष्टिं हरि । ३. —हरि-
दिष्टः, भ-कोरपुत्रो । उक्त—दैव्यान् घातुको हरि ।
अव्यय—यगस्तुष्टा, सुभ कर्तुम् । निष्ठा—विभुता
हना दैव्या, दैव्यान् हनकाङ्क्षिणम् । एवम् — ईव-
स्वर प्रसन्नो हरिग । नृजिति प्रव्याहार, दानृशानवा-
रिति वृत्तशब्दात्कृतो नकारश्च । शानन्—शोभ दन्-
मान, चानन्—आत्मानं मण्डपमान, दानृ—वेद-
मयीषः ; दन्—कर्ता लोकात् ॥

हन्तश्चेन्मन्यते हन्तु - छिन्नदेहात्पदः देहात्मदृष्ट्या आ-
त्मानं हन्तेऽहमिति मन्यते चेदित्यर्थः । उभौ तौ न वि-
जानीत, आत्मस्वरूपमिति शेषः । नायं हन्ति, आत्मा-
नमिति शेषः । न ह-मने, आत्मस्वरूपमिति शेषः ।
ननु वेदान्तवेद्यपरिमुखात्मस्वरूपे यथ हननादिप्रतीति-
तत्पूर्वैकनिषेधार्थिनं वाक्यम्, तस्मै च क्षेत्रीभूतनवा
वज्रमचलरन्ध्रवादिति द्रष्टव्यम् ॥

२. कठोपनिषदि. १-अ २ - वदाम्. १९-
वा, ११ न ह-यने इत्यामने शरीरे' इति यदुक्तं तदेवो-
पपादयति—हन्ता चेदिति । हन्ता चेन्मन्यते हन्तुम्-

३. 'कर्ता शास्त्रावधत्वात्' मयसूत्रम्. २, ३.
३३ हाता सन्नयमात्मा कर्मसु कर्ता च 'यगन्'
'उपासान्' इत्यादिस्वर्यापवर्गमापनानुष्ठानविधानशास्त्रा-
णामर्थवत्त्वावश्यभावात् । बोद्धरेव हि शासनम् । ना-
चेतनस्य प्रधानत्वेत्यर्थः ॥

शांशोकमोहादिसंसारकारणनिवृत्त्यर्थं गीताशास्त्रं न प्रवर्तकम्, *इत्येतस्य अर्थस्य सा-
क्षिभूतं कर्त्तव्यं भानिनाय भगवान् ॥

यत्तु मन्यसे 'युद्धे भीष्मादयो मया हन्यन्ते, अहमेव तेषां हन्ता' इति, यथा युधिः
सूर्यच ते । कथम्—

आ॥व्यवहारस्तु भ्रान्त इत्याह—य एनमिति॥कुतः? उक्तहेतुभ्यो नायं हन्ति न हन्यते ।

जा॥य एनमिति पुनरात्मनित्यत्व किमत्युच्यते इति अतो नास्य नित्यत्वप्रतिपादने तात्पर्यम् । किंतु
निर्दिष्टं चेदात्मनो नित्यत्वम्, तर्हि का गतिमन्यनन्यरहस्येयादाद्वय तस्य भ्रान्तत्वमनेनोच्यते इत्याह
—व्यवहारस्त्विति॥व्यवहारोऽयं ज्ञानम् । तथापि 'नायं हन्ति न हन्यते' इति पुनरुक्तिरेवेति चेन्न—
ज्ञानानां प्रामाण्यस्य बाधकैराशयत्वानुक्तो बाधनादस्य भ्रान्तत्वमित्यादाद्वय स्वपक्षमाधरानामेवोक्त-
हेतुतामेतद्वाधनेऽपि व्यापारपदवर्णनानादस्येत्याह—कुत इति ॥ नन्वत हननेकमेव, तत्कथमुभावि-
पा॥ *इत्येतत्तत्त्वमात्रिभूतं पा.

याऽपि हेतुना हत मन्थने,* ताद्युभौ न विजानीत, उक्तैर्हंतुभिरस्य नित्यत्वादेवाय हननहेतुर्न भवति, अत एव चायमात्मा ॥ हन्यते। हन्तिधातुरप्यात्मकर्मक शरीरत्रियोगस्वरणार्ची। ता॥ 'हन्ता चेन्मन्यते' इत्यादिना हननक्रियायामर्तुत्वमात्मन श्रूयन् इत्येवमनूय, तदात्मनो नित्यत्वेन हन्तव्यत्वाभावादुच्यत इति परिहृतम् । न्यमनैर् हन्तारमिन्यादिना स्वरसमिद्धमामानाधिरण्यादिभङ्गेन हननहेतु कर्मपीत्यप्याह्वय व्याख्यायते । उच्यते—न तावदेव शरीरकामाभ्युपनिषेध, ऐनाप्यात्। अत्र हि यस्य कस्यापि हेतोरालम्बननहेतुत्वं नामीत्युक्तम् । तथा मत्यात्मनोऽप्यात्महननहेतुत्वं नास्तीत्युक्तं भवति । एतं चात्र सामान्योक्तस्य विशेषनिष्ठतामभ्युपेयोक्तं शरीररते । न चान सामानाधिरण्याभ्युपगम, आत्मनो हन्तारमिति वैयधिररण्येऽपि क्लृप्तोक्ते । तत्र ह्यपेक्षितपदान्तरस्य योग्यविभक्त्यन्ततयाप्यारार । अत्र तु सामानाधिरण्यादपि क्रियारूपेणोत्तराङ्गादिमतो परस्परान्वय एव स्वारसिक । सामान्यत्रिपक्षे च प्रकरणौचित्यम् । आत्मनो हतृत्वनिषेधरूपविशेषोपपन्नारस्तु 'येनाधिनाशिनम्' इति श्लोके भविष्यति । तस्मादयमिति शब्दस्य भिन्नार्थत्वादिरूपमपि न दोषायेति सिद्धम् । प्रतिज्ञास्तरभ्रमयुदासायाह—उक्तंरिति । अस्य नित्यत्वादिति । तत्कार्यशक्तमपि न हि तदयोग्ये प्रवर्तत इति भावः । 'एनम्' इति पूर्वनाश्यादनुक्तप्योक्तम् । अतएवचेति । अयोग्यतया हेतुभावे तत्क्रियाविपक्षरूपकगभाव इति भावः । 'अय एननेहे', अयमा मा' इत्युभयत्र अयशब्दप्रयोगात्तन्त्रेणोद्यरितोऽय शब्दो 'हन्ति, हयते' इत्यनयोर्विनाशभेदात्तर्तुर्मममपरम् इति भावः । न च तर्हि 'मनुष्यं हन्ति' इत्यादिप्रयोगः । न ह्यसौ शरीरमाहननक्रिय, मृतशरीरघातनेषु 'पितृहा मातृहा' इत्यादिप्रयोगोपनोदनात् भावात् । मनुष्यादिशब्दाश्चात्मपर्यवसिता इति नस्तिङ्कात । 'मा निघासति' इत्यादिप्रयोगेषु व्यक्तमेव हन्तेरात्मकर्मस्वरम् । अतो हि सायोग्यश्चेतन एव हन्तिधातो कर्मभूत । तथा सति 'नाय हन्ति न हन्यते' इत्युक्तमुभयमपि नोपपन्नते इत्याशङ्क्याह—हन्तिधातुरिति । आत्मकर्मरहित्यनेन दृष्ट्वा

प्र पा॥ *उभौ तौ त्वि पा॥

सजनकार्यशक्तमपि नस्ति तदयोग्ये प्रवर्तते

* १ तत्कार्यशक्तमपि नहि तदयोग्ये प्रवर्तते

दे। सचो प्रवर्तत इत्यर्थः ॥

श॥य एनम् इति॥य एन प्रवृत्त दहिन वेत्ति विजानाति हन्तार हननक्रियाया फर्तारम्, यश्च एनम् अन्यो मन्यते हत देहहनेन 'हन अहम्' इति हननक्रियाया कर्मभूत, तौ उभो ॥ विजानीत न ज्ञातवन्तो अभिप्रेकेन आत्मानम् । 'हन्ता अहम् हत अस्मि आ॥न हि प्रतिविम्बस्य क्रिया । स हि विम्बत्रिययैव क्रियावान् ।

जा॥ति, कथं च 'नाय इति न हयते' इति । अथैस्या अपि क्रियाया कारकभेदादेवमुक्ति । तर्हि क्रणाधिरणोक्तिरपि प्रमज्यत इति । उच्यते - आत्मनो नित्यत्वमिमास्वातन्त्र्यमपि प्राप्तिप्रतिपादितम् । यथोक्त तात्पर्यनिर्णय—तत्र हननव्यवहारवत्स्वातन्त्र्यव्यवहारस्यापि भ्रान्तत्वमनेनोच्यत इति उभा विन्यानुपपन्नते । अतएव भाग्यकारो व्यवहारस्तिरिति सामान्येनाह, न तु हननव्यवहार इति निष्कृष्य । ननु नित्यत्वे विम्बनित्यत्वादय उक्ता, अस्वातन्त्र्ये तु न कोऽपि, तत्कथमुक्तहेतुभ्य इत्युक्तमिति चेन्न प्रतिवम्बत्वम्योक्तत्वात् । तस्य न्यमस्वातन्त्र्ये हेतुत्वमित्यत आह—नहीति ॥ नियेति वदता हन्तार हतीति पदद्वयमुपलभ्यार्थमिति सूत्रितम् । ननु प्रतिविम्बस्यापि लोके क्रिया दृश्यते। जीवस्य च क्रियाभावे 'कर्ता शास्त्रार्थज्ञात्' इत्यादिप्रियेध इत्यत आह—स हीति ॥ विम्बत्रियया विम्बाधीनक्रियाया । तथा च पूर्वै स्वातन्त्र्यभावोपेक्षया क्रियाप्रतिपेध इति ज्ञातयम् । ननुपाधिक्रिययापि प्रतिविम्बे क्रिया भवति । तत्कथमुच्यते—विम्बत्रिययेनेति ॥ मैरम्, स्वातन्त्र्यप्रतिपेधे तात्पर्यात्,

य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम् ।

उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥

१९

या॥एनम् - उक्तस्वभावमात्मानं प्रति, *हन्तारं हननहेतुं कमपि यो मन्यते; यश्चैनं केना-

ता॥अथ 'अविनाशितं तु' इति श्लोकेनोक्तं 'नैनं छिन्दन्ति' इति प्रपञ्चयिष्यमाणं शस्त्रादीनामात्मनश्च हन्तृत्वहन्तव्यत्वायोग्यत्वं तद्विपर्ययेवेदिनिन्दया द्रष्टव्यं—यदुर्नामिति । सामानाधिकरण्यभ्रमनिरासा-
योक्तं—प्रतीतिः । 'हन्तारम्' इत्यस्य तृन्नन्तत्वात् 'एनम्' इति द्वितीया, 'नं लोभाव्यपनिघातल-
भृतनाम्' इति कृद्योगपश्रीन्निषेधात् । हननहेतुमिति । प्रत्ययम्यान् हेतुमावविशति भावः । 'न क-
श्चित्कर्तुमर्हति' इति पूर्वोक्तव्यवसायविषयया पुष्टिद्वयत्वोपपत्तिरिति शङ्कनाशोक्तम्—कमपीति । छेद-
नादिहेतुषु कश्चिदपीत्यर्थः । ननु 'हेन्ता चेन्मन्यते हन्तुं हतश्चेन्मन्यते हतम्' उभौ तौ न विजानीतो नायं
हन्ति न हन्यते' इत्यस्य कदयत्तत्वावस्थयोपबृंहणरूपोऽयं श्लोकः । तस्य च वाक्यस्यात्मनो हन्तृत्व-
हन्तव्यत्वनिर्णयार्थत्वं 'कर्ता शाल्वाधर्मत्वात्' इत्यधिकरणमाप्ये पूर्वपक्षिणोक्तम् । मिथ्यान्ते च यदुक्तं
प्र-या॥*हननहेतुः पा॥

अहमेव वधिगामीनि देहात्मवृष्टया मन्यते चेदित्यर्थः ।
हतश्चेन्मन्यते हतम् - छिन्देद्देहस्यैव, देहात्मवृष्टया आ-
त्मानं हतोऽहमिति मन्यते चेदित्यर्थः । उभौ तौ न वि-
जानीतः, आत्मस्वरूपमिति शेषः । नायं हन्ति, जात्मा-
नमिति शेषः । न हन्यते, आत्मस्वरूपमिति शेषः ।
ननु वेदान्तवेद्यपरिमुखात्प्रत्ययरूपे कथं हननादिप्रसक्ति-
तत्पूर्वकनिषेधादिना वाच्यम्, तस्यैव क्षेत्रीभूततया
तत्त्वमकतरन्भवोदिति द्रष्टव्यम् ॥

१. अष्टाध्याय्याम् २, ३, ६९ । 'न लोकाव्य-
यनिघातलभृतनाम्' एषा पद्योने षष्ठी न स्यात् ।
न्यदेशा—कुर्वन्, कुर्वणो वा सृष्टिं हरि । उ—हरिं
शिशुः, भर्त्कारिगुणः । उक्त—दैवान् पातुको हरिः ।
अस्य—वगस्तृष्टा, सुखं भुङ्क्ते । निष्ठा—विश्रुता
हता दैव्या, दैवान् हतवान् । शलवां—ईष-
हस्त प्रपञ्चो हरिगः । शक्तिरि प्रत्याहारः, शत्रुशान्ता-
विति मृष्टशब्दादुक्तो नकारात् । शानम्—सौम्य-
मानः, चान्दः—आत्मानं मण्डयमानः, शत्रु—वेद-
मधीयन्, नृन्—कर्ता लोकां ॥

२. कठोपनिषदि. १-अ २ - वक्ष्याम्. १९-
वा, १ 'न हन्यते हन्यामने शरीरे' इति यदुक्तं तदेवो-
पपादयति—हन्ता चेति ॥ हन्ता चेन्मन्यते हन्तुम्-

३. 'कर्ता नात्मायैवत्वात्' मद्रस्तुत्रम्. २, ३.
३३. ज्ञाता सन्नयमात्मा कर्मसु कर्त्रा च 'यज्ञा'
'उपासात्' इत्यादिस्वर्गपर्वमाधनानुष्ठानविधानशास्त्रा-
नामर्थवत्त्वावश्यभावात् । वेदोरेव हि ज्ञानम् । ना-
चेतनस्य प्रधानसेत्तव्यः ॥

या॥शोकमोहादिसंसारकारणनिवृत्त्यर्थं गीताशास्त्रं न प्रवर्तकम्, *इत्येतस्य अर्थस्य स्मा-
क्षिभूते श्रुत्या आनिनाय भगवान् ॥

यसु मन्यसे 'युद्धे भीष्मादयो मया हन्यन्ते, अहमेव तेषां हन्ता' इति, एषा युद्धिः
मृषैव ते । कथम्—

आ॥व्यवहारस्तु भ्रान्त इत्याह—य एनमिति॥कुतः! उक्तहेतुभ्यो नायं हन्ति न हन्यते ।

आ॥य एनमिति पुनरात्मनित्यत्व निमित्तमुच्यते इति अतो नास्य नित्यत्वप्रतिपादने तात्पर्यम् । किंतु
निश्चिन्तितं चेदात्मनो नित्यत्वम्, तर्हि का गतिमादन्ननव्यवहारस्थेन्याशङ्क्य तस्य भ्रान्तत्वमनेनोच्यते इत्याह
—व्यवहारस्त्विति॥व्यवहारोऽत्र ज्ञानम् । तथापि 'नायं हन्ति न हन्यते' इति पुनरुक्तिरेवेति चेन्न—
ज्ञानानां प्रामाण्यस्य बाधकैरूपोक्तत्वात् । कुतो बाधकादस्य भ्रान्तत्वमित्याशङ्क्य स्वपक्षसिद्धिकामोक्त-
हेन्तामेतद्भावेनऽपि व्यापारप्रदर्शनार्थत्वादस्येत्याह—कुत इति ॥ नन्वहं हननमेकमेव, तत्कथमुभावि-
या॥ *स्वेतस्वार्थस्य साक्षिभूते. पा.

रा॥पि हेतुना हत मन्यते, *तावुभो न विजानीत, उकेहेतुभिरस्य नित्यत्वादेवाय हननहेतुर्न भवति, अत एव चायमात्मा न हन्यते। हन्तिधातुरप्यात्मकर्मक शरीरप्रियोगकरणार्ची॥

ता॥‘हन्ता चे मन्यते’ इत्यादिना हननप्रियायामनृतत्वमात्मन श्रूयत इत्येवमनूय, तदात्मनो नित्यत्वेन हन्तव्यत्वाभावादुच्यत इति परिहृतम् । न्ययमनैव हन्तारमित्यादिना स्वस्मिन्निदमात्मनाधिरण्यादिभिर्ज्ञेन हननहेतु र्मगीत्यप्याह्वय व्याख्यायते । उच्यते—न तावदत शरीरमात्रप्ररोध, ऐकार्यात्। अन हि यस्य कस्यापि हेतोरालम्बननहेतुत्वं नाम्नीत्युक्तम् । तथा सत्यात्मनोऽप्यात्महननहेतुत्वं नाम्नीत्युक्तं भवति । एव चात्र सामान्योक्तस्य विशेषनिष्ठतामभ्युपेयोक्त शरीरके । न चान सामानाधिरण्याभ्युपगम, आत्मनो हन्तारमिति वैयधिकरण्येऽपि परितोक्ते । तत्र ह्यपेक्षितपदान्तरस्य योग्यप्रतिभस्यन्त तथाप्याहार । अन तु सामानाधिरण्यादपि नियामर्मणोरकाङ्क्षादिमतो परस्परान्वय एव स्वारसिक । सामान्यप्रियत्वे च प्ररूपौचित्यम् । आत्मनो हतृत्वं निषेधरूपप्ररोधोपमहारस्तु ‘वेदादिनाशिनम्’ इति श्लोके भविष्यति । तस्मादयमिति शब्दस्य भिन्नार्थवादिकमपि न दोषयेति निश्चयम् । प्रतिज्ञान्तरभ्रमबुदामायाह—उक्तेरिति । अस्य नित्यत्वादिति । तत्कार्यशक्तमपि न हि तदयोग्ये प्रवर्तत इति भावः । ‘एनम्’ इति पूर्वप्राक्यादनुक्त्युक्तम् । अनएवचेति । अयोग्यतया हेत्वभावे तत्क्रिया विपक्षरूपफलाभाव इति भावः । ‘अयं हननहेतु, अयमात्मा’ इत्युभयव अयश्चन्दप्रयोगात्तन्नेणोच्चरितो ऽय शब्दो ‘हन्ति, हन्यते’ इत्यप्योर्विपश्चामेदत्तत्त्वमर्ममर्मन इति भावः । न्य तर्हि ‘मनुष्य हन्ति’ इत्यादिप्रयोगः । न ह्यसौ शरीरमालहनप्रिय, मृतशरीरघातकेषु ‘पितृहा मातृहा’ इत्यादिप्रयोगोपपन्नोद्वाद्य भावात् । मनुष्यादिशब्दाश्चात्मपर्यवसिता इति नस्तिद्वान्त । ‘मा जिघासति’ इत्यादिप्रयोगेषु व्यक्तमेव हन्तारालम्बनमनृत्तम् । अतो हिसायोग्यश्वेतन एव हन्तिधातो कर्मभूत । तथा सति ‘नाय हन्ति न हन्यते’ इत्युक्तमुभयमपि नोपपन्नते इत्याशङ्क्याह—हन्तिधातुरिति । आत्मकर्मकइत्यनेन शङ्का

प्र पा॥*उभौ तौ त्वि पा॥

संनकार्यशक्तमपि जलाधिक नहि सेनाद्योग्यवाच्या

१ तत्कार्यशक्तमपि नहि तदयोग्ये प्रवर्तते—

दो सचने प्रवर्तत इत्यर्थः ॥

श॥य एनम् इति॥य एन प्रवृत्त देहिन वेत्ति विजानाति हन्तार हननप्रियाया. कर्तारम्, यश्च एनम् अन्यो मन्यते हत देहहननेन ‘हत अहम्’ इति हननप्रियाया कर्मभूत, तौ उभो न विजानीत. न ज्ञातवन्तो अभिप्रेतेन आत्मानम् । ‘हन्ता अहम् हत. अस्मि आ॥न हि प्रतिविम्बस्य क्रिया । न हि विम्बनिययेन क्रियावान् ।

ज॥ति, कथं च ‘नाय हन्ति न हन्यते’ इति । अथैकस्या अपि प्रियाया कारकभेदादेवमुक्ति । तर्हि करणाधिकरणोक्तिरपि प्रसज्यत इति । उच्यते—आत्मनो नित्यत्वमिदं स्वातन्त्र्यमपि प्राप्तं प्रतिपादितम् । यथोक्तं तात्पर्यनिर्णये—तत्र हननव्यवहारस्वत्वात्तन्त्र्यव्यवहारस्यापि भ्रान्तत्वमनेनोच्यत इति उभा वित्यागुपपन्नते । अतएव मायकाये व्यवहारस्तिगति मामान्येनाह, न तु हननव्यवहार इति निष्कृष्य । ननु नित्यत्वे विम्बनित्यत्वादय उक्ता, अस्वातन्त्र्ये तु न कोऽपि, तत्त्वयुक्तहेतुस्य इत्युक्तमिति चेत् प्रतिविम्बत्वस्योक्तत्वात् । तस्य कथमस्वातन्त्र्ये हेतुत्वमित्यत आह—नहीति ॥ नियेति वदता हन्तार हन्तीति पदद्वयमुक्तश्रृणार्थमिति सूचितम् । ननु प्रतिविम्बस्यापि लोके क्रिया दृश्यते। जीवस्य च प्रियाभावे ‘कर्ता आत्मार्थवत्त्वात्’ इत्यादिप्ररोध इत्यत आह—स हीति ॥ विम्बक्रियया विम्बाधीनप्रियाया । तथा च पूर्वे स्वातन्त्र्याभावापेक्षया क्रियाप्रतिषेध इति ज्ञानव्यम् । ननुपाधिक्रियायापि प्रतिविम्बे क्रिया भवति । तत्त्वमुच्यते—विम्बनिययेति ॥ यैम्, स्वातन्त्र्यप्रतिषेधे तात्पर्यात्,

रा॥*†न †हिंस्याद्भूतानि† ‡‘ब्राह्मणो न हन्तव्यः’ इत्यादीन्यपि शास्त्राणि §अविहितशरीर-
वियोगकरणविषयाणि ॥ १९ ॥

न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः ।

अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ २०

रा॥उक्तेरेव हेतुभिर्नित्यत्वेनापरिणामिन्वादात्मनो जननमरणादयः सर्व एवाचेतनदेहध-

त्ता॥युञ्जन्मः सत्यमात्मकर्मक एव स्वतो हन्तिधानुः, न तु तत्स्वरूपप्रच्युतिप्रतिपादकः; किन्तु मारणपरः।
तथैव हि लोकवेदयोः प्रयोगः । मारण च शरीरादिविक्षेपणान्मकम् । ‘मृद् प्राणत्यागे’ इति चानुशि-
ष्यत इति भावः । एवं तोरुप्रयोगो निर्व्यूढः । ‘न हिंस्याद्भूतानि’ इति शास्त्रप्रयोगस्य कोऽर्थः । न
चास्तु यः काश्चित्, न तावत् सोमान्यतो विशेषतश्च निषिद्धत्वादकर्तव्यस्यायङ्कवाह—न हिंस्यादिति।
परमिममप्रक्रिययोत्सर्गापवादस्यायादा स्वमतेन विहितशरीरवियोगकरणस्य पशुधनुप्रभृतीनामपि हितत-
मत्वेन हिंसात्वस्यैवाभावाद्देति भावः ॥ १९ ॥

अथ ‘विषेक्षित्’ इत्यधीतस्य अथ ‘कदाचित्’ इत्येकपदमात्रविशेषितस्य ‘न जायते’ इति कठवल्ली-
श्लोकस्य पौनरुक्त्यप्रत्यक्षविरोधादिदोषमागङ्कयार—उक्तेरेवेति । एतेन प्रतिशामाबलशङ्का परास्ता ।
नित्यत्वेनापरिणामादिनि—अविनाशत्वेन विकारमात्रस्यापि निरन्तरादित्यर्थः । तथाहि—विना-
शो नाम पूर्वावस्थाग्रहाणरूपनामान्तरभजनाहोबस्यान्तराश्रयः । यथा घटादिद्रव्यस्य कपालाद्यवस्था ;
तदवस्थौन्मुख्य च तस्या अपभयः । सैव कपालाद्यवस्थस्य तस्यैव द्रव्यत्वतोत्पत्तिः । एवं परिणामवृद्ध्या-
दिकमुदाहरणीयम् । यद्यपि चेन्मर्मम्—‘जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः’ इत्यत्र । अतो विनाशित्यनिराकरणेन
जननादिकमन्यर्थतो निरन्तरम् । सर्वेष्वेष्ट्यपौनरुक्त्यायमुक्तम् । एवकारोऽन अपिशब्दमन्यमानार्थः । न
केवलं हन्तव्यत्वमात्रमेव नास्ति; अपि तु जन्यत्वादिकमपीत्यपुनरुक्तिरिति भावः । देहधर्मा इति

प्र-पा॥* † हिंस्यात्मनां भूतानि. पा॥ नवाशीना हिंसात्मवद्भूतस्य निषेधस्य विहितव्यतिरि-
क्तविरक्त्याग उल्गापवादस्यायेन परैरङ्गीकारात्तदो-

* §अविहितशरीरवियोगकरणविषयाणि—धार्मिकप-
शुषस्य यदुः दुष्टं शत्रुवधस्य च शत्रिवस्य विहितत्वात्. * ५. भिदात्मं यद्विषयधादिवधस्य हिंसात्वमेव नेति,

मत्पर इति भावः ॥ १. विक्षेपणमात्मनः. पा॥ तस्य ‘न हिंस्यात्’ इति निषेधविषयत्वमेव नास्तीति

२. न हिंस्यात्मनो भूतानि, ३. न क. पा॥ उल्गापवादस्यायाप्रवृत्त्या न तदुपनीतनावदयकत्वेत्यभि-

* ३. सामान्यतः—‘न हिंस्यात्सर्वं भूतानि’ इति श्रेयः ‘हिंसात्वस्यैवाभावाद्’ इति ॥

मामात्रवचनात् । विशेषतः—‘ब्राह्मणो न हन्तव्यः’ इ. कठ-उप. १-२-१८. व्याख्यातम् ४७. पु.

इति विशेषवचनात् ॥ १३. ५॥ ७ तस्यापक्षय क. य. घ. ङ. ॥

* ४. परमिममप्रक्रिययोत्सर्गापवादस्यायादा-यक्षिपयतु ८. गी. २-२७.

श॥अहम् इति देहहननेन आत्मानम् अहंप्रत्ययविषयं यौ विजानौतः तौ आत्मस्वरूपानभि-
ज्ञौ, इत्यर्थः । यस्मान् न अयम् आत्मा हन्ति न हननक्रियायाः कर्ता भवति, न च हन्यते
न च कर्म भवतीत्यर्थः, अविनश्यत्वान् ॥ १९ ॥

आ ॥ ‘ध्यायतीत्य’ इति ध्रुनेश्च ॥ १९ ॥

ज ॥ जीवस्य वृष्यगुणाप्यभावात् जीवव्येश्वराधीनक्रियत्वे श्रुति चाह—ध्यायतीवेति ॥ ईश्वरो जीवं
ध्यायतीत्यर्थः ; इयमन्तोऽस्याये ॥ १९ ॥

य॥ मां न सन्तीत्युच्यते। तत्र 'न जायते म्रियते' इति वर्तमानतया सर्वेषु देहेषु सर्वेषु भूयमा
ने जननमरणे कदाचिदप्यात्मानं न स्पृशतः। 'नायं भूत्वा भविता वा न भूयः' अयं कल्पादौ
भूत्वा भूयः कल्पान्ते *च न न भविता, केपुचित्मजापनिप्रभृतिदेहेष्वगागमनोपलभ्यमानं

ता॥ 'हन्यमाने शरीरे' इति सूचितमा जननमरणादिव्यवहारपिपय उक्त, तत्र हेतु — अचेतनेति। जनना-
दयो देहधर्मा आत्मनो न सन्तीत्युच्यत इति आत्मानं देहधर्मान् प्रत्यक्षादिनाभिमन्यमानायावुनाय
'न जायते' इत्युपनिषन्मावेणैय यथागम्यतामरो मित्रिचामिधीयते, न तु देहयोगवियोगलक्षण
जननमरणप्रतिषेधे क्रियत इत्यर्थः, वागव्यवहारः। श्लोकस्य पदानां पौनरुक्त्यपरिहाराय वर्तमानादिनि
देशसिद्धा व्यरस्या व्यञ्जयनाह—तत्रेति। ननु रुदाचिदित्यनेन वर्तमानकालपरिभाषा प्रैयर्थ्यं, लकारे
णैव गतार्थत्वात्। भूतभविष्यतोस्सङ्गदे वर्तमाननिदेशो न सङ्गच्छत इत्याशङ्क्योक्तम्—वर्तमानतये
त्यादि। तत्तत्कालीनैः पुरुषैर्नेपुतेषु देहेषु 'जायते' 'म्रियते' इति वर्तमानतयैव हि जननमरणयोरनु
भवः। अतस्तदपेक्षया वर्तमाननिदेशोपपत्तिः। तेन कल्पान्तव्यतिरिक्तस्ममन्त कालः कदाचि-
दिति सङ्गृहीत इति मानः। 'भूत्वा' इति पूर्वकालनिदेशाभिप्रेतमाह—कल्पादापिति। तत्र भूयश्च
न्दः कल्पान्तपरः। 'भूत्वा भविता' इत्यनयोः क्रिययोः प्रत्येकं न प्रत्ययभ्रमन्युदात्तायोक्तम्—ननभ
वितेति। भूत्वा न भवितेति विशिष्टं ननन्तरेण प्रतिपिष्यते। ननु 'नायं भूत्वा' इत्यादिकं किमर्थमु-
च्यते, 'न जायते' इत्यादिनैव सङ्गृहीतुं शक्यतादित्याशङ्क्याह—केपुचिदिति। अयं भावः—काल
विशेषे देहविशेषेषु सृष्टिप्रलयनिशेष भूयते। स च न देहसम्बन्धतद्वियोगमानम्, 'तोयेन जीवान्

प्र पा ॥ *न भविता न; न भवितेति न पा ॥

यत प्रवृत्तेति ॥ गत्यप्रतिपत्त्या प्रवृत्तिरपि यत

१. जननमरणे क इ पा ॥

तर्मावस्थाद्वयग प्रवृत्ता उत्पत्तिः। भूत्या तौयशब्दाय

२. तैत्तिरीयोपनिषदि नारायणे १४ वतः प्रवृत्ता लक्ष्मिर्भूतस्मद ब्रह्मादिनावान् सृष्टान्। सृष्टा-वोप
जनन प्रवृत्ता तोयेन जीवान्मन्यमनं भूयान्। यदो विपुलपञ्चादिवराचगप्यारमतया प्रविष्ट इत्यर्थः ॥
यथोभि पुराणान् पशुश्च विदेश भूतानि चराचराणि

शा॥ कथम् अविक्रियः आत्मेति ? द्वितीयो मन्त्र —न जायते-न उत्पद्यते, जति*लक्षणा
वस्तुविक्रिया न आत्मनो विद्यते इत्यर्थः। तथा न म्रियते वा। वाशब्दः चार्थः। न म्रियते
च इति अन्त्या विनाशलक्षणा विक्रिया प्रतिपिद्यते। कदाचिच्छब्दः सर्वविक्रिया
प्रतिषेधः संयज्यते—न रुदाचित् जायते, न रुदाचित् म्रियते, इत्येवम्। यस्मात् अयम्
आत्मा भूत्वा भवनक्रियाम् अनुभूय पश्चात् अभविता अभाव गन्ता न भूयः पुनः,
तस्मात् न म्रियते। यो हि भूत्वा न भवति स म्रियते इति उच्यते लोके। वाशब्दात्
नदाब्दाच्च अयम् आत्मा अभूत्वा वा भविता देहवत् न भूयः। तस्मात् न जायते। यो

आ॥ अत्र मन्त्रवर्णोऽप्यस्तीत्याह—न जायत इति। नचेभ्वरज्ञानरूढत्वा भविता।

जातिपापि 'न जायते' इति पुनरुक्तमिच्छाशङ्क्यनेदं भगवद्वाक्यम्, किं तूनायं समतिलेन मन्त्र-
वर्णोऽयमुदाकृत्य इत्याह—अत्रेति ॥ ननु जीव स्वरूपेण भूत्वा देहसम्बन्धेन भवितैव, तत्कथमुच्यते
भूत्वा भविता नेतीत्यतोऽन्यथा व्याचष्टे—नचेति ॥ जीवो न जायते चेत्तर्हि यथेश्वरज्ञानं वृद्धिहासा
दिवर्जितं भूत्वैव कथाचिदचित्तया शक्त्या भूतमिति व्यवहारालम्बनम्, तथा जीवेऽपि किं जननव्यय

पा ॥ *लक्षणा तु पा

रा॥ कल्पादौ जननं कल्पान्ते च मरणमात्मानं न स्पृशतीत्यर्थः । अतस्सर्वदेहगत आत्मा अजः, अत एव नित्यः, शाश्वतः, प्रकृतिचद्विषादसततपरिणामरपि नान्नीयते, पुराणः

ता॥ व्यमर्जं भूत्वा भूतिः कण्ठोक्तेः, प्राक्स्पृष्टेरेकत्वावधारणादेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपपत्तेरेकस्यैव बहुभवनसङ्कल्पादेभ्यः—इति । जीमस्वरूपेतिनाशोभवाभ्युपगमन्तव्यापिति जीवानामाप्रत्ययवस्थायित्व-
वादाद्वाङ्मनिरामाय'नाय भूत्वा' इत्याद्युक्तम् । तत्र चैवमुत्तरम्—जीवानां निर्मृष्टिस्मदेहीकरणेन विज्ञेयः । प्राक्स्पृष्टेरेकत्वावधारणं नामरूपविभागमाभावात्; एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं च गृह्यमिदं चिद्वस्तुशरीरक-
स्य ब्रह्मणः स्थूलचिदचिद्वस्तुशरीरतया परिणामात् । अत एव बहुभवनसङ्कल्पाद्युपपत्तिश्च । अतः कल्पा-
द्यन्तयोऽपि ज्ञानसङ्कोचविक्रामरुदेहविक्षेपमन्त्रेणमात्रमेव, न पुनः स्वरूपोत्पत्तिः—इति । 'अजो नित्यः'
इत्यनयोः पूर्वोक्तार्थस्य सङ्कलय्य निगमनरूपनया तत्तत्कालेषु जन्मादिनिषेधेन सर्वदेहगततात्मा जन्मा-
दिविवक्षया चापौनरुक्त्यमित्यभिप्रायेणाह—अतस्सर्वदेहगत इति । अतएव नित्य इति, उत्प-
त्तिरहितत्वाच्चाशित्वरहित इत्यर्थः । स्पृष्टवस्यागन्तव्यरूपिणामानामात्मनि निरस्तत्वात्प्रलयाद्यवस्थारान-
गृह्यमपीरणामनिरस्तनपरदशाश्वतशब्दइत्यभिप्रायेणाह—प्रकृतिवदिति । पुराणशब्दमपि 'अक्षरता-
म्याभिर्द्रव्यात्' इत्युक्तन्यायेन निर्दिष्टं—पुरापिनव इति । किमिदं पुष्टिं नवत्वम्, अनुत्पन्नस्य
कदाचिदपि नवत्वायोगात् । उक्त्यन्तेऽपीदानीमपि नव इति वा परमादपि नव इति वा वक्तव्यम्,

प्र. पा॥ १. विद्युदितोम. स ग ड. पा॥

३. उत्पन्नस्येपि. स. ग. ड. पा॥

२. नागरहित ष ड. ज. पा॥

श॥ हि अभूत्वा भविता स जायते इति उच्यते । नैवम् आत्मा । अतो न जायते । यस्मात्
एवं तस्मान् अजः । यस्मात् न म्रियते तस्मात् नित्यश्च । यद्यपि आचक्षत्ययोः विक्रि-
ययोः प्रतिषेधे सर्वो विक्रियाः प्रतिषिद्धाः भवन्ति, तथापि मध्यभाविनीनां विक्रियाणां
'स्वशब्देरेव प्रतिषेधः कर्तव्यः' इत्याह—शाश्वतः इति, अनुक्तानाम् अपि गमनादि-
समस्तविक्रियाणां प्रतिषेधो यथा स्यात् इति । शाश्वत इति अपक्षयलक्षणा विक्रिया
प्रतिषिध्यते । शाश्वद्भयः शाश्वतः । न अपक्षीयते स्वरूपेण, निरवयवत्वात् । निर्गुण-
त्वाच्च नापि गुणक्षयेण अपक्षयः । अपक्षयविपरीतापि वृद्धिलक्षणा विक्रिया प्रतिषिध्यते

आ॥ तद्वि 'तदैक्षत' 'देक्षतः कालतो योऽसावयस्यातः स्वतोऽन्यतः । अघिलुमावयो-
धात्मा' इत्यादिश्रुतिस्मृतिसिद्धम् । कुतः? अजादिलक्षणेभ्यरसरूपत्वात् । शाश्वतः सदैक-

जा॥ शास्त्रमिदं क इति पृच्छार्थं नेत्यनेनोच्यत इत्यर्थः । नन्वीश्वरज्ञानस्योक्तप्रकार भूत्वा भवनं कुतः
सिद्धम्, येन जीमस्य तथाभागासंभावनयोदाहृत इत्यत्र आह—तद्वीति ॥ तदीश्वरज्ञानस्योक्तप्रका-
रेण भूत्वा भवनं श्रुतिस्मृतिसिद्धं हीति सवन्धः । 'तदैक्षत' इति भवनमुच्यते, देवदत्तोऽप्यभ्यदि-
तिवत् । देक्षत इति इक्षितसादिराहित्यम् । नन्वीश्वरवदित्येव कस्यान्नोक्तम् । नैनं शङ्क्यम्, लोकद-
र्शनस्याधिकस्य तन्नोत्पादात् । 'अजो नित्यः' इति पुनरुक्तमित्यादाङ्क्य तन्निवर्त्यामाराङ्कामुक्त्वान्यथा
व्याचष्टे—कुत इति॥ 'न जायते म्रियते' इत्येतत्कस्मात्कारणमित्यर्थः । अजादीत्यनेन 'अजो नित्यः शा-
श्वतः' इति व्याख्यातमाशाश्वत इत्येतन्नित्य इत्यनेन गतार्थमित्यन्यथा व्याचष्टे—शाश्वत इति॥ तथा च

पा ॥ *तदर्थः स्वशब्देरेव. पा.

†इत्यनुक्तानामपि यौवनादिसमस्तविक्रियाणां प्रतिषेधो यथा

स्यात् इत्याह—शाश्वत इत्यादिना । शाश्वत इति. पा.

रा॥पुरापि नवः, सर्वदा अपूर्ववदनुभाव्य इत्यर्थः । अतश्शरीरे हन्यमाने न हन्यते-
ऽयमात्मा ॥ २० ॥

वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् ।

कथं स पुरुषः पार्थ क्वातयति हन्ति कम् ॥

२१

रा॥एवमविनाशित्वेनाजत्वेन व्ययानहत्वेन च नित्यमेनमात्मानं यः पुरुषो वेद, स

ता॥पुरा नवत्यस्यापि सयनीकनादित्याशङ्क्याह—सर्वदेति। पुराशब्दस्य कालत्रयोपलक्षणतया वा वृत्त्य-
न्तर्गतताभिप्रायनापिशब्दसमुचितकालान्तस्तात्पर्येण वा पुरातनोऽपि नव इति विरोधाभिप्रायेण वा
निर्वाहः । नवशब्दोऽप्यत्र नवत्यसहिताश्चर्यत्वरः । वक्ष्यति च ‘आश्चर्यम्’ इत्यादीति भावः ।
यद्वा सायनानामयनाप्यायनादिना नवीकरणं स्यात्, अथ तु निरवयवत्वेनानवीकार्यतया पुरापि नव
इत्युपपादितम् । इममर्थमर्जुनस्य शङ्क्यमाननिपये निगमयतीत्यभिप्रायेणाह—अत इति ॥ २० ॥

‘य एनम्’ इत्युक्तिपर्ययपरे ‘वेद’ इत्यादिश्लोके ‘नित्यम्’ इति परमसाध्यानुवादः । ‘अविनाशि-
नम्’ इत्यादिकं तु तद्वेतुरित्यभिप्रायेणाह—एवमिति । व्ययशब्देनान जन्मनाशान्यतिरिक्तविकाराः
विवक्षिताः । अपक्षय एव वा छेदनादियोग्यावयवजीवरूपादिवा । कमितिनिर्धारणस्यानिर्धारितानेक

प्र-पा॥ १ गी. २-२९.

२. इति उपपादितमर्थ. ड ज. पा॥

श॥—पुराणः इति । यो हि अध्ययसागमेन उपचीयते स वर्धते, अभिनव इति च उच्यते।
अयं तु आत्मा निरवयवत्वात् पुरापि नव एवेति पुराणः; न वर्धते इत्यर्थः । तथा—न
हन्यते न विपरिणम्यते हन्यमाने-विपरिणम्यमानेऽपि शरीरे । हन्तिः अत्र विपरिणामार्थं
द्रष्टव्यः अपुनरुक्ततायै । न विपरिणम्यते इत्यर्थः । अस्मिन् मन्त्रे षट् भावविकाराः लौ-
किकवस्तुविक्रिया आत्मनि प्रतिपिद्यन्ते । सर्वप्रकारविक्रियारहितः आत्मा इति
चान्यार्थः । यस्मादेवं तस्मात् ‘उभौ तौ न विजानीतः’ इति पूर्वैण मन्त्रेण अस्य
सम्बन्धः ॥ २० ॥

‘य एनं वेत्ति हन्तारम्’ इत्यनेन मन्त्रेण हननविक्रियायाः कर्ता कर्म च न भवति
आ॥रूपः । पुरं देहमणतीति पुराणः । तथापि न हन्यते हन्यमानेऽपि देहः ॥ २० ॥

अतो य एवं वेद स कथं घानयति हन्ति वा । अविनाशिनं नैमित्तिकविनाशारहितम् ।

ज॥‘अजो नित्यः’ इत्याम्या त्रिभ्योत्पत्तिनाशनिमित्तौ शाश्वत इत्यनेनोपाधिप्रिम्बसन्निधिजनननाशनिमित्तौ
जन्मनाशौ न स्त इत्युक्तं भवति । तथाप्यत्र इत्युक्तत्वात्पुराण इति पुनरुक्तिरिति चेत्, न, भूत्वा भ-
विता या नेत्युक्तम् । तत्तुतः; किंनिमित्तञ्च तर्हि जननव्यवहार इत्याशङ्क्य देहान्तराध्यातिरस्यास्ती-
त्यनेनोच्यत इत्याह—पुरमिति ॥ एवमपि न हन्यत इति पुनरुक्तिरिति चेन्न, यदि पुराणस्तर्हि
उपाधिभूतदेहनाशादर्पणनाशात्पतिप्रिम्बनाशवदात्मनाशः स्यादित्याशङ्क्य पूर्वाभिप्रायेण परिहृत
इति भावेनाह—तथापीति ॥ पुराणत्वेऽपि ॥ २० ॥

‘वेदाविनाशिनम्’ इति पुनरात्मनोऽविनाशित्वादिकं किमर्थमुच्यत इत्यतोऽस्य तात्पर्यमाह—अत
इति॥ उक्तैः प्रमाणैरेवमविनाशित्वादिरूप कथं घातयति हन्ति वेत्येव भाव करोतीत्यर्थः॥ जीवस्यानि-
त्यादिकं मन्यमानो न जानातीत्युक्तम् । इदानीं तु जानी नैव मन्यत इत्युच्यत इति । अविनाशिनं नि-
त्यमिति पुनरुक्तिमाशङ्क्य द्वैधार्थभेदमाह—अविनाशिनमिति॥ नैमित्तिको विम्बनाशादिनिमित्तकः ।

॥३॥ पुरुषो देवमनुष्यतिर्यक्स्थावरशरीरावस्थितेष्वाम्बुसु कमप्यात्मानं कथं घातयति; कं या-
ता॥ व्यक्तिः सापेक्षत्वादाह देवमनुष्येत्यादि। घातयति हन्त्योः गौनस्त्ययमाशङ्क्य बुद्धिम्यक्रमेणार्थमाह—
कथं नाशयतीत्यादि। वेदितुर्विशेषेण हन्तृत्वादिनिषेधो न युज्यते। आत्मनो नित्यत्वे तदवैदितुरपि

॥३॥ इति प्रतिपाद्य 'न जायते' इत्यनेन अविक्रियत्वं हेतुम् उक्त्वा प्रतिपादयार्थम् उपसंहरति
—वेदाविनाशिनम् इति। वेद विज्ञानाति अविनाशिनम् अन्त्यभावविकाररहितं नित्यं
विपरिणामरहितं यो वेद इति सम्बन्धः। एनं पृथेन मन्त्रेण उक्तलक्षणम् अजम् अम्य-
यम् उपजन्तापक्षयरोहेतुं कथं केन प्रकारेण न विद्वान् पुरुषः अधिकृतः हन्ति हननक्रियां
करोति। कथं या घानयति हन्तारं प्रयोजयति। न कथं चित् कश्चित् हन्ति, न कथं-
चित् कश्चित् घातयति इति उभयपक्ष आक्षेपः एव अर्थः, प्रश्नार्थसंभवात्। हेत्वर्थस्य च
तुल्यत्वात् विदुषः सर्वकर्मप्रतिषेध एव प्रकरणार्थः अभिप्रेतो भगवता। हन्तेस्तु
आक्षेपः उदाहरणार्थत्वेन कथितः॥

विदुषः कं कर्मासंभवहेतुविशेषं पश्यन् कर्माण्याक्षिपति भगवान् 'कथं स पुरुषः'
इति। ननु 'उक्तम् आत्मनः अविक्रियत्वं सर्वकर्मासंभवकारणविशेषः। सत्यम् उक्तम्।
न तु सः कारणविशेषः, अन्यत्वात् विदुषः अविक्रियात् आत्मनः इति। न हि अविक्रियं
स्याणुं विदितवतः कर्म न सम्भवति इति चेत्—न, विदुषः आत्मत्वात्। न देहादि-
सद्भातस्य विद्वत्ता। अतः पारिक्षेप्यात् असंहतः आत्मा विद्वान् अविक्रियः इति तस्य
विदुषः कर्मासंभवात् आक्षेपो युक्तः 'कथं स पुरुषः' इति। यथा बुद्ध्याद्याहृतस्य
शब्दाद्यर्थस्य अविक्रिय एव सन् बुद्धिवृत्तपविवेकविज्ञानेन अविद्यया उपलब्धा आत्मा
कल्प्यते, एवमेव आत्मानात्मविवेकज्ञानेन बुद्धिवृत्त्या अविद्यया असत्यरूपवर्धय परमार्थतः
अविक्रिय एव आत्मा विद्वान् उच्यते। विदुषः कर्मासंभववचनात् यानि कर्माणि
शास्त्रेण विधीयन्ते तानि अविदुषो विहितानि इति भगवतो निश्चयोऽवगम्यते॥

ननु विद्यापि अविदुष एव विधीयते, विदितविद्यस्य विष्टपेपणवत् विद्यावि-
धानानर्थस्यात्। नच अविदुषः कर्माणि विधीयन्ते न विदुषः इति विशेषो न उप-
पद्यते इति चेत्—न, अनुष्ठेयस्य भावाभावविशेषोपपत्तेः। अग्निहोत्रादिविषयर्थज्ञानोत्तर-
कालम् अग्निहोत्रादिकर्म अनेकलाघनोपसंहारपूर्वकम् अनुष्ठेयम् 'कर्ता अहं, मम कर्त-
व्यम्' इत्येवंप्रकारविधानश्च न अविदुषः यथा अनुष्ठेयं भवति न तु तथा 'न जायते'
इत्याद्यात्मस्वरूपविद्यार्थज्ञानोत्तरकालमापि किञ्चित् अनुष्ठेयं भवति, किन्तु 'नाहं कर्ता,
नाहं भोक्ता' इत्याद्यात्मैकत्वाकर्तृत्वादिविषयज्ञानान् न अन्यत् इत्यपद्यते इति एव
विशेष उपपद्यते। यः पुनः 'कर्ता अहम्' इति वेत्ति आत्मानं, तस्य मम 'इदं कर्तव्यम्'
इति अवश्यं भाविनी बुद्धिः स्यात्; तदपेक्षया सः अधिक्रियते इति तं प्रति कर्माणि।
स च अविद्वान्, 'उमौ तौ न विज्ञानीतः' इति वचनात्, विशेषितस्य च विदुषः
कर्मापेक्षेयवचनात् च 'कथं स पुरुषः' इति। तस्मान् विदुषो मुमुक्षोश्च सर्वकर्मसंन्यास
एव अधिकारः। अत एव भगवान् नारायणः साङ्गयान् विदुषः अविदुषश्च कर्मिणः प्र-
विभज्य द्वे निष्टे ग्राहयति—'ज्ञानयोगेन साङ्गयानां कर्मयोगेन योगिनाम्' इति।

रा॥ कथं हन्ति कथं नाशयति, कथं वा तन्प्रयोजको भवतीत्यर्थः । एतानात्मनो घातयामि हन्मीत्यनुशोचनमात्म*स्वरूपयाद्यात्म्याज्ञानमूलमेवेत्यभिप्रायः ॥ २१ ॥

ता॥ नद्वननायोगादित्याशङ्क्यपरिहास्य फलितार्थे वदन् प्रवृत्तेन सङ्गमयति—एतानिति । नान श्लोके हन्त्वादिमात्रं निषिध्यते, किन्तु तत्प्रयुक्तं शोचनम्, तदुत्पादप्रकारप्रतिषेधायैव ह्यत्र कथं शब्द इति भावः ॥ २१ ॥

प्र पा॥ *स्वरूपाज्ञाया पा॥

क॥ तथाच पुत्राय आह भगवान् ज्ञास —‘अग्निमात्रं च पृथगर्ना’ इत्यादि । तथाच क्रिया पथवच्चैव पुरस्तात् पश्चात् सन्यासश्चेति । एतमेव विभागं पुनः पुनः दर्शयिष्यति भगवान् ‘अतस्त्रयिन् अहङ्कारत्रिमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते’ ‘तत्प्रवित् तु न अहं करोमि’ इति । तथा च ‘सर्वकर्माणि मनसा सन्यस्यास्ते’ इत्यादि ॥

तत्र केचित् पण्डितमन्या वदन्ति—‘जन्मादिभावविनियारहितं अविनियं अकर्ता एक अहम् आत्मा’ इति न कस्यचित् ज्ञानम् उत्पद्यते, यस्मिन् सति सर्वकर्मसंन्यास उपदिश्यते इति । तत् न, ‘न जायते’ इत्यादिशास्त्रोपदेशानर्थस्य प्रसङ्गात् । यथा च शास्त्रोपदेशसामर्थ्यात् धर्माधर्मास्तित्त्रिज्ञानं कर्तुंश्च वेदान्तरस्य धर्मिज्ञानम् उत्पद्यते, तथा शास्त्रात् तस्य एव आत्मनः अत्रिभ्यस्त्वाकर्तृत्वैकत्वादिविज्ञानं कस्मात् न उत्पद्यते इति प्रष्टव्या ते । करणमोक्षत्वात् इति चेत्—न, ‘मनसेजानु द्रष्टव्यम्’ इति श्रुते । शास्त्राचार्योपदेशजनितशमदमादिसंस्कृतं मन आत्मदर्शने करणम् । तथाच तदधिगमय अनुमाने आगमे च सति ज्ञानं न उत्पद्यते इति साहसम् एतत् ॥

ज्ञानं च उत्पद्यमानं तद्विपरीतम् अज्ञानम् अवश्य बाधते इति अभ्युपगन्तव्यम् । तत् च अज्ञानं दर्शितं ‘हन्ता अहं, हत अस्मि’ इति ‘उभो ना न विजानीत’ इति । अत्र च आत्मनः हननप्रियायाः कर्तृत्वं कर्मस्य च अज्ञानरूपं दर्शितम् । तत् च सर्वत्रियासु अपि समानम् । कर्तृत्वादेः अत्रियाहृतत्वं, अत्रिनियन्तृत्वं आत्मनः । त्रिनियावान् हि कर्ता आत्मनः कर्मभूतम् अन्यं प्रयाजयति ‘कुरु’ इति । तद्वत् अविशेषेण विदुषः सर्वत्रियासु कर्तृत्वं हतुर्कर्तृत्वं च प्रतिषेधनि भगवान् वास्तुदेव त्रिदुषः कर्माधिकारामात्रप्रदर्शनार्थं ‘वेदाविनाशिनः स्य स पुरुषः’ इत्यादिना । कः पुनः त्रिदुषः अधिकार इति ? एतत् उक्तं पूर्वमेव ज्ञानयागेन साहयानाम्’ इति । तथा च सर्वकर्मसंन्यासं वक्ष्यति ‘सर्वकर्माणि मनसा’ इत्यादिना । ननु मनसा इति वचनात् न जायमानां कायिकानां च संन्यास इति चेत् न, सर्वकर्माणि इति निर्दिष्टतयात् । मानसानाम् एव सर्वकर्मणाम् इति चेत्—न, मनायापारपूर्वकत्वात् वाक्काययापाराणां आ ॥ नित्यं स्वाभाविनाशरहितम् । अथवा अत्रिनाशिनः दोषयोगरहितम् । नित्यं सदा भाविनमिति सर्वत्र त्रियेकः, दोषयुक्तपुरुषादिषु नष्टशब्दप्रयोगात् ॥ २१ ॥

ज ॥ स्वाभाविकं सल्लभं । दोषयोगरहितमित्यनेन मातास्पर्शा इत्यत्र यदुक्तमाभिमानीकमेवात्मनो दुःखादिकं न तु स्वर्गनिमित्तं तन्मात्रादः त्रियते । एव व्याख्यानप्रकारमन्यव्याप्तिदिशति—इतीति । त्रिचरं शब्दार्थयोः । अत्रिनाशिनः दोषयोगरहितमिति कुतो लभ्यमित्यत आह—दोषेति । अनेनार्थत्वादायानामिति भावः ॥ २१ ॥

ग-अ॥ यद्यपि नित्यानामात्मनां शरीरविशेषमात्रं क्रियते; तथापि रमणीयभोग*साध-
नेषु शरीरेषु नश्यत्सु तद्वियोगरूपं शोकनिमित्तमस्त्येवेत्यत्राह—

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि शृद्धानि नरोऽपराणि ।

तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥ २२

ग ॥ धर्मयुद्धे शरीरं त्यजतां त्यक्तशरीरादधिकतरकल्याणशरीरग्रहणं शास्त्रादवगम्यत
इति जीर्णानि वासांसि विहाय नवानि कल्याणानि वासांसि शृद्धतामिव हर्षनिमित्तमे-
वात्रोपलभ्यते ॥ २२ ॥

ग-अ॥ पुनरपि 'अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं तनम्' इति पूर्वोक्तमविनाशित्वं
सुखग्रहणाय व्यञ्जयन् †द्वयनि—

ता॥ शङ्कापूर्वक 'वासांसि' इति श्लोकमवतारयति—यद्यपीति । ननु सार्वभौमादिशरीरपरित्यागे
तत्तत्कर्मानुरूपनारकतिर्यक्स्याद्यदि शरीरपरिग्रहसम्भावनया प्रलम्बवदपरिगृहीतशरीरतयाऽवस्थितिसम्भा-
वनया चास्त्येव शोकनिमित्तम् । न च नूतनत्वमात्रं सुखाय, चिरन्तननश्यतिगृहपरित्यागेनापि नूतनका-
रगारप्रवेशादेः जीर्णाद्युक्तग्रहणेन नूतनगोणीग्रहणादेश्च दुःस्वरूपत्वात् । न च वयमिह मानुषादिशरी-
रविलयसमनन्तरमभितव्यसनपरिधानवदनिमिषदेहादिनद्गरमुल्लभामहदत्यागश्च बाह—धर्मयुद्ध इति।
अधिकतरं इति कल्याणविशेषणम् । नवशब्दाभिप्रेतोक्तिः—कल्याणानि निति । हर्षनिमित्तमेवेति—
पुरा शोकाविषयमात्रे शोकः कृतः, इदानीं तु तद्विपर्ययहर्षविषये क्रियत इति भावः ॥ २२ ॥

पूर्वोक्तेन पुनरपि दाढर्यसुखग्रहणरूपप्रयोजनभेदेन परिहरन् 'नैनम्' इति श्लोकद्वयमवतारयति—
पुनरर्पयति । 'नैनम्' इत्यादौ सार्धश्लोके वैद्ययाय पृथगुक्तं करुणासामर्थ्यं विषयायोग्यत्वं च पर-
प्र-पा ॥ *रथानेषु पा॥ †द्वयनि श्लोकद्वयम्—पा

*१. प्रलयवदपरिगृहीतशरीरतया—प्रलय इव दनादिकर्णानामर्थम् अष्टोके 'इत्यादौ विषयम्यात्मन,
शरीरपरिग्रहणतया ॥ छेदनाद्ययोग्यं च पृथगुक्तम्, तथा भाष्ये कुर्वा न पृथगुक्त-

ग॥ मनोव्यापाराभावे भावानुपपत्तेः। शास्त्रीयाणां चाक्रायकर्मणां कारणानि मातृमानि कर्मा-
णि धर्जयित्वा अन्यानि सर्वकर्मणि मनसा संन्यस्य आस्ते इति चेत्—न, 'नैव कुर्ध्वन्न
कारयन्' इति विशेषणान् । सर्वकर्मसंन्यासः अयं भगवता उक्तः मरिष्यतः न जीवतः
इति चेत्—न, 'नवद्वारे पुरे *देह आस्ते' इति विशेषणानुपपत्तेः । न हि सर्वकर्मसं-
न्यासेन मृतस्य तदेहे आसनं संभवति । अकुर्वतः अकारयतश्च देहे संन्यस्य इति सं-
बन्धः न देहे आस्ते इति चेत्—न, सर्वत्र आत्मनः अविक्रियत्वावधारणान्, †शासन-
न्रियायाः च अधिकरणापेक्षत्वात्, तदनपेक्षत्वात् च संन्यासस्या संपूर्वस्तु न्यासश-
ब्दः अत्र त्यागार्थः, न निक्षेपार्थः । तस्मान् गीताशास्त्रे आत्मज्ञानवतः संन्यास एव
अधिकारः, न कर्मणि इति तत्रतत्र उपरिष्टात् आत्मज्ञानप्रकरणे दर्शयिष्यामः ॥ २१ ॥

आ॥ देहात्मनितेजोऽन्तर्भावः—

जादेहानाम्

'वागमि' इति ।

विद्येको विनाशित्वाविनाशित्वलक्षणः स्पष्टमनुभवास्तो भवतीति भावः । दृष्टान्तं पूर्वोक्तद्विलक्षण-
पा॥ *देही. पा. †शासन. पा.

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।

न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥

२३

अच्छेद्योऽयमदाहोऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च ।

नित्यस्सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥

२४

ता॥स्परप्रतियोगितया अन्यैव दत्तरदन्तर्भवतीति भाष्ये श्मगनुपात्तम्। 'अच्छेद्यः' इत्यादौ प्रत्ययोऽर्थाभिप्रेतः ।

प्र पा॥मित्राशङ्क्य शस्त्रादीनामात्मविषये ऐदनाद्यश- तया तत्कार्यैक्यमित्यभिप्रेत्य तदनुगुण्येन अन्यत्वाद-
कत्वे यथिते ऐदनाद्ययोग्यतात्मन अर्थादुक्त भवतीति शब्दाना भाष्ये ऐदनादीत्यादिना श्वाक्यान कृतमि-
तथा नोक्तमिति परित्तराणि - परस्परप्रतियोगितयेति। त्याह—पूर्वोक्तं । तदाचान्यत्प्रतियोगित्वत्वे न
परस्परप्रतियोगितया - परस्परप्रतिमन्वन्धितया अज्ञक्त- सामान्यत प्रमाणये चरत् तदभावस्य अप्रसिद्धे, किन्तु
स्वस्याशङ्कनायाश्च परस्परनिरूपितत्वेनेत्यर्थः ॥ तात्पर्यं तद्वत्तात् अमित्यवस्तुषां चरप्रमाणमपातीयविषयप्र-
माणोचरस्यम्, मात्रात्यत्र प्रत्यक्षत्वादिभ्यामप्यचक्षुष्मा- दिना, तथा चानित्यवशीरादिग्राहकचतुरादिग्राह्यत्वाभा-
ववत्स्य अन्यत्वमिति कलितम्, तथा च चक्षुरादि-
भिरव शरीरादिषु उत्पत्तिविनाशप्रहणात् तदग्राह्यत्वा-
त्मान न तद्रूपमिति न धर्मिग्राहकमानविरोध इति भावः ॥

१. अन्यतरत्र य य य. उ पा ॥

२. अन्यव दत्तरदन्तर्भवतीति—अज्ञानस्य वि-

षयस्याशङ्कयत्पत्तन्तर्भवतीत्यर्थः । भात्मनो नित्यस्यमा-
धनप्रकारे तस्याव्यक्तत्वादिप्रतिपादनम् अन्यत्वं इत्यादि-
ना मूलात् तद्विपरिमित्याशङ्क्य पूर्वोक्तानुविनाशित्व-
माधकानुमाने धर्मिग्राहकप्रमाणविरोधशङ्कापरिहारपर-

शा॥प्रकृतं तु वक्ष्यामः । तत्र आत्मनः अविनाशित्वं प्रतिज्ञातम् । तत् किमिय इति ?
उच्यते—घासांसि इति॥ घासांसि वस्त्राणि जीर्णानि दुर्बलतां गतानि यथा लोके विहाय
परित्यज्य नवानि अभिनयानि गृह्णाति उपादत्ते नरः पुरुषः अपराणि अन्यानि, तथा

आ॥स्थितः प्रायेः निमित्तंश्चाधिनाशिनोऽपि केनचिन्निमित्तविशेषेण स्यात् कफच्छेद-
यत्—इत्यतो विशेषनिमित्तानि निषेधति—नैनमिति ॥ २३ ॥

वर्तमाननिषेधस्यादुत्तरत्रेत्यत आह—अच्छेद्य इति ॥ वर्तमानादर्शनाद्युक्तमयोग्य-
जा॥मिति शेषः । दृष्टान्तमित्युपलक्षणं दार्ष्टान्तिस्यस्य स्थितत्वात् ॥ २२ ॥

नैमित्तिकनाशस्य प्राङ्निर्गमत्वात् किं 'नैनम्' इति श्लोकेनेत्यतस्तन्निर्गमत्वाद्वाङ्मात्रदर्शनपूर्वकं ता-
त्पर्यमाह—स्थित इति॥स्थितः कालतः प्रायेः वाङ्मन्येन दृष्टयमाननिमित्तव्यावृत्त्यर्थमेतदव्ययम् । केन
चित् शस्त्रादिना स्यादिनाश इति शेषः । अमम्भावितशङ्कया न पर्युत्तानमित्यतो दृष्टान्तमाह—कफच्छे-
दवदिति॥ यथा दधस्य प्रजापतेः शिरश्छेदो न स्वतो जातः, नापि वीरभद्रस्यायुधेन निमित्तेन, किन्तु
यज्ञपशुभायनाख्येन निमित्तविशेषेण, तथेत्यर्थः । इत्यतः एव शङ्कितत्वात् । विशिष्यन्त इति विशेषणः,
विशिष्टनिमित्तानि विनाशस्य ॥ २३ ॥

तर्थाच्छेद्योऽयमित्यादि पुनस्तमित्यत आह—वर्तमानेति ॥ लटः प्रयोगेन वर्त-
मानस्य ऐददेनिषेधादिदानीं दृश्यमानत्वेनात्मनः प्राग्बिनाशमात्रेऽप्युत्तरं शस्त्रादिना विनाशः
स्यादिति शङ्काया ऐदादियोग्यतयात्मनो नाम्नीति प्रतिपादनायेदमुदितम्। 'अहं कृत्यवृत्तश्च' इति कृत्यस्या-
र्थात्त्वस्मरणादिति भावः । तर्हि तेनैवात्र किमाद्येन श्लोकेनेत्यत आह—वर्तमानेति। 'प्रवृत्ते शस्त्रसंपाते'
इति वचनात्प्रसक्तौ सत्यामपि वर्तमानस्य ऐदादेरदर्शनाच्छेदाद्ययोग्यत्वमात्मनो युक्तमिति दर्शयति
प्रथमश्लोकेन । एवं तर्ह्योत्तरार्धप्रसङ्ग इति चेन्न, उपोद्धाताभिप्रायेण भगवतोत्तेऽभिप्रायमज्ञानानस्य

रा॥ शास्त्रान्यमुवाच यः छेदनदहनद्वेदनशोषणान्यान्मानं प्रति कर्तुं न शक्नुवन्ति सर्व-
गतत्वादात्मनस्सर्वतत्त्वव्यापनस्वभावतया

ता॥ तेन 'नैनं छिन्दन्ति' इत्यादिष्वपि तदर्थं शब्दादेः प्रतिपिष्यत इति दर्शयति—न शक्नुवन्तीति।
सर्वगतपद पूर्वोक्तहेत्यनुवादतया व्याचष्टे—सर्वगतत्वादात्मन इति । अणोरुत्तमः कथं सर्वगतत्व-
मित्याशङ्क्याह—सर्वतत्त्वेति । नैत्र बहुभूत्यादिविषय जीवविभुत्वं सर्वगतशब्देनोच्यते ; किन्त्वनु-

प्र-पा॥ १. अत्रायम्भावः—शुनिरसृष्ट्यादियु सर्वगत- 'म जानन्त्याय कल्पत' इति श्रुतेः। शरीरपरिच्छिन्नत्व-
त्वादिष्वपदेशास्तु समुदायापेक्षया धर्मभूतज्ञानद्वारा ज्ञास्य कर्मकृतं कर्मवन्तानामुक्तमज्ञानान्यम्' इत्युक्तम् ।
यूक्तमानुषवेद्यश्रमनया वा तत्रतत्र यथाचित् निर्वाणः, यच्च 'लोके सर्वमावृण्य तिष्ठति' (गी-१३, १३.) इत्यत्र
'देहेन्द्रियमन प्राणवीर्योऽन्धोऽनन्धसाधन । नित्यो 'लोके यद्वस्तुवाचं तत्सर्वमावृण्य व्याप्य तिष्ठति, परिशु-
व्याधी' इत्यात्मसिद्धिबचने व्यापिपदम् 'अतिसूक्ष्मनया द्रव्यरूपं देहादिर्पारिच्छेदरहिततया सर्वगतमित्यर्थः' इति-
मवैवेतनान्नः प्रवेशस्वभावः इति श्रीम.ध्ये प्रथममु- क्तम्, एवमप्रकरणान्तरेऽपि 'अनवच्छिन्न शानैका-
त्रे व्याप्यताम् । सूत्रकारैश्च समर्थितमिदम् 'उक्ता- कारम्' इत्युक्तम्, तत्रभिलं ज्ञानव्याप्यादितः पर-
न्तिगचागतीनाम्' इत्यादिभिः । क्षुण्णप्रकाशिकायांमये मेनेनि मन्तव्यम्, मारभाष्यादियु 'स जानन्त्याय'
'जीवस्वरूपविभुत्वं शङ्काभुदासाधै व्याधीतिशब्द व्या- इत्यादेस्तथैव व्याख्यानात् । दीपे तु 'प्रदीपवदवेशः'
चष्टे—अतिशृङ्गेति । पुत्राणादियु व्यापिशब्दप्रयो- (४. ४. १५.) इति सूत्रे बालाप्रभुनिमुपादाय 'प्रत्य-
गात् स पञ्चात्र श्लोके प्रयुक्त । यत्रयत्र जीवस्य व्यापिभा- गस्मनो ह्युदाहमेव स्वल्पमिति सूत्रकारमतम् 'नापु-
चिन शब्दा. तत्रतत्रायमेवाधो द्रष्टव्य इति भावः । रतच्छ्रुतेः' इति सामान्यिकमुत्तराच्च । अतस्त-
जीवस्य धर्मभूतज्ञानेन व्याप्तिरारम्भसिद्धावेवोच्यते दागुरेवास्मेति सूत्रभाष्यकारादीनां सिद्धान्त इति प्रशङ्क-
'व्याप्तिरपि चैतन्यमात्रेणैव न स्वल्पेणेति' इति । रित्रागे सर्वनिदिक्षिप्रहरणेऽप्येवमेवोक्तम् 'स्वरूपेणापुरा-
यत् 'अनादिमात्रे मज्ज' (गी. १३, १२.) इति त्यायं गुणद्वारेण सर्वम् । उभयव्यवहारोऽपि युज्यते प्रत्य-
व्याख्याने. 'शब्द-वृक्षश्च गुणयोगि शरीरादयोन्तरभूत गतमनः' इति ॥
स्वन. शरीरादिभिः परिच्छेदरहितं क्षेत्रज्ञमित्यर्थः,

शा॥ तद्वदेष शरीराणि विहाय जीर्णानि अन्यानि संयाति संगच्छति नवानि देही आत्मा
पुरुषयत् अविक्रिय एवेत्यर्थः ॥ २२ ॥

कस्मात् अविक्रिय एवेति ? आह—नैनं छिन्दन्ति इति ॥ एनं प्रकृतं देहिं न

आ॥ त्वमिति सूचयति धर्ममानापदेशेन। कुतोऽप्योग्यता । नित्यसर्वगतादिविशेषणेश्वरस्-
रूपत्वात्। शाश्वत इत्येकरूपत्वमात्रमुक्तम् । स्याणुशब्देन नैमित्तिकमप्यन्यथात्वं निवा-

ज॥ यद्भगवानुवाच तस्य इतत्वात् । स्वामिप्रायेण त्वोद्घातमुक्त्वा साध्यमाहेत्यवतारः कर्तव्यः । 'नित्यः
सर्वगतः' इत्यादिक जीवेऽसम्भावितमित्याशङ्क्य तन्निवर्त्याशङ्काप्रदर्शनपूर्वकं व्याचष्टे—कुत इति॥वर्त-
मानच्छेदाद्यदर्शनमात्मनः छेदाद्ययोग्यताया किं निश्चययुक्तिः, उत सम्भावनायुक्तिः। नायः, कदाचि-
ददृष्ट्यापि पश्चाददर्शनात्। द्वितीये तु कुतो योग्यतानिश्चय इति शङ्कार्थः। नित्यसर्वगततेति भावप्रधानो
निर्देशः । ईश्वरस्य तावच्छेदाद्ययोग्यत्वं सिद्धम्, नित्यसर्वगतत्वादिविशेषणवत्त्वात् । नहोर्बभूवस्य
छेदादिकं सम्भवति । अतस्तत्त्वविचित्रस्यापि जीवस्य तदयोग्यत्वमिति भावः । मन्त्रवर्णे दाश्वत इती-
श्वरविशेषणमुक्तम्, अत्र स्याणुरिति । तयोर्भेदमाह—शाश्वत इति ॥ एकरूपत्वमात्र सामान्येनान्यथा-
त्वाभावः । तस्य सामान्यप्रकरणत्वात्, स्याणुरित्यस्य नैमित्तिकनियेषप्रकरणत्वात् । अस्यार्थभेदकथन-

ता॥प्रवेशविशेषयोग्यतेति स्वभावाद्बन्धं प्रयुञ्जानस्य भावः । व्यापित्वस्य पूर्वोक्तं हेतुत्वप्रकारं प्रपञ्चयति ॥ छिन्दन्ति शस्त्राणि, निरवयवत्वात् न अवयवविभागं कुर्वन्ति । शस्त्राणि अस्यादीति । तथा न एनं दहति पावकः, अग्निरपि न भस्मीकरोति । तथा—न च एनं हृदयन्ति आपः । अपां हि सावयवस्य वस्तुनः आर्द्रभावकरणेन अवयवविच्छेदोपापादने सामर्थ्यम् । तत् न निरवयवे आत्मनि संभवति । तथा छेदयत् द्रव्यं छेदशेषणेन नाशयति घायुः ।

आ॥रयति । नित्यत्वं सर्वगतत्वविशेषणम्, अन्यथा पुनरुक्तः । ऐक्योक्तावप्यनुक्तविशेषणोपादानाभेदस्यैव पुनरुक्तिः । युक्ताश्च विम्बधर्माः प्रतिविम्बेऽविरोधे । तत्ता च 'रूपरूपं प्रतिरूपो यथूय' 'आभास एव च' इत्यादिश्रुतिसंस्मृतिसिद्धा । न चांशत्वविरोधः, तस्येवांशत्वात् । नचैकरूपतत्त्वांशता । प्रमाणं चोभयविधवचनमेव । न चांशस्य प्रति-

ज्ञा॥स्योत्तरत्रोपयोगं वक्ष्याम । नित्य इतीश्वरविशेषणं प्रतिभाति, तदन्यथा व्याचष्टे—नित्यत्वमिति ॥ भिन्नपदोक्तमपि विशिष्टस्य विशेषणं विशेषणमुपमन्वामि । सन्निधानाच्च सर्वगतत्वमिति भावः । द्वयं वृथगीश्वरविशेषणं किं न स्यादित्यत आह—अन्यथेति । 'अजो नित्य' इति नित्यत्वमीश्वरस्य प्रागुक्तम् । अप्रमेयस्येति सर्वगतत्वञ्च । अतन्मात्रा पुनरुक्तेरित्यर्थः । अस्याप्युत्तरत्रोपयोगः । ननु जीवस्येश्वरप्रतिप्रत्ययमत्र यदुक्तम् । अतः पुनरुक्तिरित्यत आह—ऐक्योक्ताविति । जीवस्येश्वरैक्यनिषेधे न पुनरुक्तिदोषः, नुतः, ऐक्यमानस्य पुनः पुनरुक्तापि पूर्वपूर्वानुक्तानां तत्रतत्रोपयुक्तानामीश्वरविशेषणानामुत्तरत्रोपादानादिति । ऐक्यमत्र गौणं निगूढम् । विशेषणभेदादिशिष्टभेद इति भावः । ननु एतदपि नास्ति, शाश्वत इत्युक्तस्यैव श्लाघाशब्देन ग्रहणादित्यादिशङ्कानिरासमाय शाश्वत इत्येकरूपस्य मानमित्यादिरुः प्राचीनो ग्रन्थः । ननु प्रतिप्रत्ययत्वं तत्तत्प्राप्तिसिद्धये हेतुत्वेनोक्तम् । न चैकस्यैव हेतोरेकस्याप्यसिद्धयर्थं पुनः पुनरुक्त्यास्तं दोषोऽस्ति । तत्रस्य हेतोः, प्रमेयभेदात् । अतः कथमियं शङ्केति । उच्यते—एकत्रोक्तमीश्वरप्रतिप्रत्ययत्वमन्यत्रापि हेतुत्वेन सिद्धयेव ज्ञायताम्, किं स्वयं वचनेनेति शङ्कितुरभिप्रायः, ईश्वरप्रतिप्रत्ययत्वमानस्य तत्तद्विशिष्टशङ्कानिरासात्तत्तत्प्राप्तात् तत्तदौपधिकविशेषणप्रदर्शनार्थं स्वयमुपादानमिति परिहाराभिप्रायः । नन्वीदमस्य नित्यसर्वगतत्वादिरोपेणनन्दादसंख्येयत्वादि क्रमः, जीवस्य तु कुतः । तथानिषेधप्रतिप्रत्ययत्वादिति चेन्न, यो यत्प्रतिप्रत्ययः, स तद्वदिति नियमाभावादित्यत आह—युक्ता इति ॥ विम्बधर्माः प्रिम्बसमानधर्मा । यो यत्प्रतिविम्बः, सोऽसति विरोधे तद्वदिति व्यातिरभिप्रेतेति भावः । स्यादिति व्याख्यानं यदि जीवस्येश्वरप्रतिप्रत्ययता स्यात् । सैव कुतः सिद्धेत्यत आह—तत्तेति ॥ ननु जीवस्येश्वरप्रतिप्रत्ययताङ्गीकारे 'अशो नानाव्यपदेशात्' 'ममैवाशो जीवनेके' इत्यादिवाक्यसिद्धेन तदंगत्वेन विरोधः स्यात् । प्रतिविम्बो हि विम्बादत्यन्ताभिन्न इति कैपाविम्बतम् । अन्यन्ताभिन्नद्रव्यपेरपाम् । अशस्तु तदेकदेशः, तेन भिन्नाभिन्नं, यथा पटाशस्तनुः पट्टेन । ततः पट्टद्वयेऽपि स्थं न विरोध इत्यत आह—नचेति ॥ जीवस्येश्वरप्रतिप्रत्ययताङ्गीकारेऽपि न तदशत्वविरोधः । नुत इत्यत आह—तस्येति ॥ प्रतिप्रत्ययत्वस्यैवाशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वात् । अयं भावः—अत्यन्ताभिन्नस्य जीवस्य यदीदृशरङ्गीनतसादृश्योपेतस्य तत्प्रतिप्रत्ययत्वमुच्यते । अभेदमतस्य निराकरण्यमाणत्वात्, तदेव तदशत्वमिति नुतो विरोध इति । नन्वशतं तदेकदेशत्वं, तत्त्वमुच्यते प्रतिप्रत्ययत्वमेवाशत्वमिति तत्राह—नचेति ॥ अंशता अंशशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् । ननेकदेशत्वमशब्दशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् । अपि तु प्रतिप्रत्ययतापीति भावः । अस्तु नामानेकार्थत्वमशब्दस्य, तथापि 'अशो नाना' इत्यादौ प्रतिप्रत्ययत्वमेवाशत्वमिति तत्र प्रमाणं तदेकदेशत्वं किं न स्यादित्यत आह—प्रमाणमिति ॥ जीवस्येश्वरप्रतिप्रत्ययत्व तदशत्वं च तावदुच्यते । न च परस्परविरुद्धः शास्त्रार्थो

रा॥ सर्वेभ्यस्तत्त्वेभ्यस्सुहृत्त्वाद्दस्य तैर्व्याप्यनर्हत्वात्; *व्याप्यकर्तव्यत्वाच्च छेदनदहनक्रे-
दनाशोषणानाम् । अत आत्मा

ना॥—सर्वेभ्य इति। अत आत्मा नित्य इति—सूक्ष्मत्वेन छेदनाद्ययोग्यत्वादात्मा नाशरहित इत्यर्थः।

प्र-पा॥ * व्याप्येति त्वप्, यद्वा व्याप्येन सुहृत्प्रवृत्तुना इति

† शोषणादेः. पा॥

ग॥ एनं नु आत्मानं न शोषयति मास्तुः अपि ॥ २३ ॥

यतः एवं तस्मात्—अच्छेद्योऽयम् इति ॥ यस्मात् अन्योन्यनाशहेतुभूतानि एनम्

आ॥ विस्मयं कल्प्यम्, गाध्यादिष्वंशवाहुस्त्वहृष्टंस्तिरवाहृष्टेः । स्थाणुष्वेऽयं श्वेनत्याद्य-
विरुद्धमीश्वरस्य, उभयविधवाच्यात्, अचिन्त्यशक्तेः । न च मार्ययकं 'त्वयीश्वरे ब्रह्मणि
नो विरुद्धते' 'न योगित्वादीश्वरत्वात्' 'चित्रं न चैतत् त्वयि कार्यकारणे' इत्याद्यं श्वेनं
विरुद्धधर्माविरोधोक्तेः, महातात्पर्याच्च । मोक्षो हि महापुरुषार्थः । तत्रापि मोक्ष एवार्थः ।

अ॥ भवितु युक्तः । तन्नानेकार्थस्याशब्दस्य विरुद्धार्थं परित्यज्यार्थान्तरं गृह्यत इत्यर्थापत्तिरेवात्र प्रमाण-
मिति भावः । स्यादेतत्, यथा प्रतिविम्बत्वमेव तत्त्वम्, अंशशब्दस्यापि तदेव प्रवृत्तिनिमित्तमिति वच-
नद्वयविरोधस्यास्य कल्प्यते । तथैकदेशत्वमेव तत्त्व प्रतिविम्बशब्दस्यापि तदेव प्रवृत्तिनिमित्तमिति
कुतो न कल्प्यम्, वचनद्वयविरोधस्यैवमपि शान्तेरित्यत आह—नचेति ॥ अशस्यांशत्वस्यैकदेशत्वस्य
प्रतिविम्बत्व प्रतिविम्बशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्व कुतो न कल्प्यम् । कुत इत्यत आह—गाधीनि ॥ गाध्या-
दिष्वंशशब्दाभिधेयेषु अशत्वस्य बाहुर्लभ्यदृष्टेः ; इतरत्र प्रतिविम्बशब्दाभिधेयेषु सूर्योऽदिपु प्रतिवि-
म्बत्वस्यानेकरूपत्वादृष्टेः । इदमुक्तं भवति—इन्द्राशो गाधीत्युच्यते । तत्र विशेष एवांशशब्दप्रवृत्ति-
निमित्त, भेदाभेदादेः प्रमाणवाधितत्वात् । पटाशस्तन्नुरित्येकदेशत्व सूर्योऽश्वत्थुरित्यन्तमित्यस्य
तदधीनमादृश्यम् । एवमशब्दादोऽनेकार्थः प्रयोगेषु दृश्यते । तथाचोक्तं 'दिरूपावकाशौ तस्य' इत्यादि।
नचैव प्रतिविम्बशब्दस्यानेक प्रवृत्तिनिमित्तं दृश्यते । तथान् मावकाशस्याशब्दस्य निरवकाशेन
प्रतिविम्बशब्देन बाधो युक्तो ननु वैपरीत्यम्—इति ॥

नन्वीश्वरस्य स्थाणुत्वं न युज्यते, 'तदैश्वर्यं' 'सोऽकामयत' इत्यादि कर्तृत्वविरोधादित्यत आह—स्थाणु-
त्वेऽपीति॥ उत इति चेत्—किं द्वयोः परस्परपरिहारेण वृत्तिदर्शनादिरोधश्चोच्यते, उत सहादर्शनात्। ना-
यः, कर्तृत्वपरित्यक्तस्य कस्याप्यदर्शनात् । न द्वितीय इत्याह—उभयेति। अन्यत्र सहादृष्ट स्थाणुत्वं कर्तृत्वं च
कुतो भगवतीत्यत आह—अचिन्त्येति। मायावादी तु कर्तृत्वस्थाणुत्वयोरपि कर्तृत्व मायामयम्, स्थाणुत्व
तु पारमार्थिकम्, कात्यानिकपारमार्थिकयोश्च गगने नीलत्वनीलरूपत्वयोरपि न विरोध इति विरोधसमा-
धानं मन्यते; तदसदित्याह—नचेति। कुत इत्यत आह—त्वयीति। ब्रह्मणि ईश्वर इति सम्पूर्णं श्वेनं न
योगित्वात्, किन्तु ईश्वरत्वात्। कार्यकारणे सकलकार्योत्पादनगाम्योपेते। इत्यादीनि क्रियाविशेषणम्,
विरुद्धानामन्यत्र सहानवस्थितानां धर्माणां भगवति अविरोधस्य सहावस्थानस्य उक्तेः । तथाच वादरा-
यणीयं मतगल्लभ्यमानस्यैव विरोधसमाधानम् असाम्यदायिकमिति भावः। इतश्च तदयुक्तमित्याह—महा-
तात्पर्योच्चेति । सकलवेदानां परमेश्वरगुणोत्कर्षं महातात्पर्यम् । तथैश्वर्यत्वादीनां मिथ्यात्वकल्पने तदि-
रोधः स्यादित्यर्थः । ममस्त्ववेदानां भगवद्गुणोत्कर्षं तात्पर्यमित्येतदेव कुत इति चेत्—उच्यते—यस्य हि
शाम्भस्य यत्प्रयोजनं, तत् यज्जगद्भवति, स तस्य विषय इति नियमः । अन्यथा विषयप्रयोजनयोः
संयुग्धो न स्यात् । तथा च तत्र प्रेक्षावत्तां प्रवृत्तिर्न भवेत्। वेदस्य च मोक्षः प्रयोजनम् । स च गुणोत्कर्ष-
शानादेव भवतीति तत्रैव तस्य महातात्पर्यं युक्तमिति प्रतिपादयिष्यन्, सर्ववेदानां मोक्षः प्रयोजनमि-

रा॥नित्यः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः स्थिरस्वभावोऽप्रक्रम्यः

ता॥स्थिरेत्यादि । स्थाणुरचल इतिपदद्वयं नित्यत्वप्रपञ्चनरूपम्, नाद्यायोग्यत्वनाशनाप्रियत्वपर वा,
श॥आत्मानं नाशयितुं न उत्सहन्ते अस्यादीनि तस्मात् नित्यः । नित्यत्वात् सर्वगतः सर्व
आ॥‘अन्तेषु रेमिरे धीरा न ते मध्येषु रेमिरे । अन्तप्राप्तिं सुगमं प्राहुर्दुःसम्पन्नरमेतयोः ॥
'पुण्यचित्तो लोकः क्षीयते' इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः । स च विष्णुप्रसादादेव सिद्ध्यति ।
'वासुदेवमनागम्य को मोक्षं समवाप्नुयात्' 'तुष्टे तु तत्र किमलभ्यमनन्त ईशे' तत्प्र-
सादादवाप्नोति परां सिद्धिं न संशयः' 'येषां स एव भगवान्दययेदन्तः सर्वात्मना-
श्रितपदो यदि निर्व्यलीरुम् । ते वै विद्वन्त्यतितरन्ति च देवमायां नैषां ममाहमिति धीः
भ्रसुगालभक्ष्ये' 'तस्मिन्प्रसन्ने किमिहास्त्यलभ्य धर्मार्थकामैरलमदपकास्ते' 'कृते
यदस्मिन्भव ईशजीवास्तापत्रयेणोपहता न शर्म' 'आत्महृमन्ते' 'कृते भगवत्प्रसा-
दाद्धि कस्य मोक्षो भवेद्विह' 'तमेवं विद्वान्' इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः । स चोत्क-
र्षज्ञानादेव भवति लोकप्रसिद्धे । लोकप्रसिद्धमविच्छेदमभाष्यङ्गीकार्यम् । अहत्या
जारव्याद्यपि दोषकृतोऽपि ते न बहुनरो लेप आसीदित्युत्कर्षमेव यत्किं । बहुन
रकफलो ह्यसौ तस्य न लोम च मीयते' इति श्रुत्यन्तराद्य । 'यो मामेवमसमृद्धो जानाति

ज॥स्वेवासिद्ध न स्वर्गादिः फलान्तरमिति वैश्वदेवकीकृतगादित्यतस्तत्तत्साधयति—मोक्षइति ॥ घेदो
हि महच्छाल्व'वेदशाल्वात्पर नास्ति'इतिचक्षणात्तस्य च महापुरुषार्थेनैव प्रयोजनेन भवितुं युक्तम् । मो
क्षश्च महापुरुषार्थः । अतः स एव तस्य प्रयोजनीमिति भावः । मोक्षस्य महापुरुषार्थत्वं कृत इत्यत आह—
तत्रापीति ॥ पुरुषार्थेष्वपि अत्र निर्धारणेन महत्त्वं गम्यते । अन्तेषु धर्ममोक्षेषु मध्येषु अर्थरामेषु
अन्तयोरन्तरं मध्यम् । नैतावता धर्मा मोक्षतमः, क्षयिष्वत्त्वादित्याह—पुण्येति ॥ चित्तः प्राप्तः ।
अस्त्वेव ततः निमित्त्यत आह—सचेति ॥ मोक्षस्य भगवत्प्रसादसाध्यत्वम् अन्यसाध्यत्वाभावश्चेति
द्वे एते प्रमेये । तत्र यथायोगं वाक्यान्वेतानि ज्ञातव्यानि । यदि निर्व्यलीरु उच्छ्राना विना सर्वात्मना
सर्वेण प्रसारेण आश्रितपदो भगवान्येषा दययेत् दया कुर्यात् । तर्हि येषां भ्रसुगालभक्ष्ये देहे 'ममा
हम्' इति धीर्न भवति, ते देवमाया देवस्य महिमान् विदन्ति, अतितरन्ति च ससारमन्यर्थः । कृते
नत्ये । यत्रत्मात् । ईदोति ननुडि । अतस्तत्राहोच्छ्रायाम् जाध्रयेमेति सन्धः । ज्ञान प्रसादसाधन
मित्यनुपद वक्ष्यते । अतस्तमेवमिन्द्रियाद्युदाहरणम् । ततोऽपि किमन्यत आह—सचेति ॥ विष्णुप्र
सादश्च लोके सत्पुरुषप्रसादो गुणोत्कर्षज्ञानसाध्यः प्रसिद्धः । तद्वृत्तान्तेनानुमानादित्यर्थः । नन्वीश्वर-
स्यानुमानानिप्रयत्नात्तत्र तत्र लोकप्रसिद्धमङ्गीकार्यम् । अन्यथाऽज्ञानादिकमङ्गीकार्यं स्यादिति ।
अत आह—लोकेति ॥ अन्यथा मीमासारम्भानुपपत्तिरिति भावः । नन्विन्द्रप्रसादकामोऽ
हत्यायं जारेति तन्निन्दामेव करोति । ततो भगव्यातिक्रमिदमनुमानमित्यत आह—अहृत्येति ।
अहत्याजारव्यादिप्रतिपादकं वाक्यमप्युत्कर्षमेव यत्किं । कथं दोषकृतोऽपि ते यस्तत्फलं बहुतरो लेपः,
न नासीदित्यस्यार्थस्य अनेन व्यञ्जनादित्यर्थः । कृत एतत्, अत्यन्तालौकिककल्पनादेव कल्पनस्य
ज्यायवत्त्वात् । तत्फलं बहुतरो लेप इत्येतत्तुतइत्यत आह—वहिति । असौ परनारो धर्षणदोषः ।
हीति सफलधर्मशास्त्रप्रसिद्धिं द्योतयति । स लेपस्य नासीदित्येतत्तुत इत्यत आह—तस्येति । अह
त्याधर्षणेन तस्येन्द्रस्य लोमापि न क्षीयते इत्यर्थः । भगवत्प्रसादसद्गुणोत्कर्षज्ञानसाध्य इत्येतन्न केवल
मनुमानात्सिद्धं, किं तर्हि, तद्वचनाधेत्याह—य इति । अत्र स सर्वविदित्यादिस्तुत्या प्रसादोऽवगम्यते ।

रा॥पुरातनश्च ॥ २३ ॥ २४ ॥

ता॥स्वाभाविकौपाधिकविशदपरिणामराहित्यं वेति भावः॥पुरातन इति। अत्र नियमबदेनानन्तत्वं-
स्योक्त्यास्तनातनशब्दोऽनादित्वपरतया संज्ञोचनीय इति भावः ॥ २३ ॥ २४ ॥

प्र पा॥१। संज्ञोचनीय इति—‘गोबन्वर्दनयेन संज्ञो-’ संज्ञाचः गोवन्वर्दनयः’ इति हि न्यायविदः ॥
चनीयशब्दार्थः। ‘पदान्तरवैयर्थ्यपरिजिहीषया पदान्तरार्थ-

रा॥गतत्वात् स्थानुः इव स्थिर इत्येतत् । स्थिरत्वात् अचलः अयम् आत्मा।अतः सनातनः

आ॥पुरुषोत्तमम्’इति तदुक्तेऽप्यसत्यं सत्यं पुनः सत्यं शपथश्चापि कोटिभिः। विष्णुमाहा-
त्म्यलेशस्य विभक्तस्य च कोटिधा। पुनश्चानन्तधा नस्य पुनश्चापि ह्यनन्तधा। नैकांशसम-
माहात्म्याः शोषब्रह्मशङ्कराः’ इति नारदीये। अन्योत्कर्ष ऐक्यं च ‘तथैव सर्वशास्त्रेषु
महाभारतमुत्तमम्’ ‘को ह्यन्यः पुण्डरीकाक्षान्महाभारतकृद्भवेत्’ इत्यादिग्रन्थान्तरसिद्धो-
त्कर्षमहाभारतविरुद्धम् । तत्र हि ‘नास्ति नारायणसमं न भूतं न भविष्यति । एतेन
सत्यव्याप्तयेन सर्वार्थान्साधयाम्यहम्’ ‘यस्य प्रसादजो ब्रह्मा रुद्रश्च प्रोक्षसंभयः’ ‘न
त्यस्तमोऽस्ति’ इत्यादिषु साधारणप्रभावसर एव महान्तमुत्कर्षं विष्णोर्वक्ति । अन्यत्र य-
त्किंचिदुक्तावप्यसाधारण एवावसरे । तद्व्यग्न्यादेरपि वेदादायस्ति । ‘त्यमन्नइन्द्र क्षयमः
सतामसि त्वं विष्णुरुहगायो नमस्यः’ ‘विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः’ इत्यादिषु, तद्व्यग्न्य-
रोधाच्च । तथाहि स्कान्दे शैवे ‘यदन्तरं व्याघ्रहरीन्द्रयोर्वने यदन्तरं मेरुगिरीन्द्रवि-
न्ध्ययोः॥यदन्तरं सूर्यसुरेडपविश्ययोस्तदन्तरं रुद्रमहेन्द्रयोरपि । यदन्तरं सिंहजनेन्द्रयो-
र्वने यदन्तरं सूर्यशशाङ्कयोर्दिवि । यदन्तरं जाह्नविसूर्यकन्ययोस्तदन्तरं ब्रह्मगिरीशयो-
रपि । यदन्तरं प्रलयजघारिविभुषोर्वदन्तरं स्तम्बहिरण्यगर्भयोः । स्फुलिङ्गसंवर्तकयोः

आ॥तदेवं भगवद्गुणोत्कर्षं महातात्पर्यं सर्वांगमानामिति प्रमितम् । ननु ब्रह्मरुद्रादीनां सर्वोत्कृष्टत्वप्रसिद्धे-
र्विष्णोः सर्वोत्कर्ष एव नास्ति, कुतस्तत्र सर्वांगमाना महातात्पर्यमिति चेत्—न, तत्प्रसिद्धेर्भ्रान्तित्वात् ।
तत्कुत इत्यत आह—सत्यमिति । सत्यं यक्ष्यमाणम् । तस्य लेशस्येति सर्वत्र सम्यग्यते । ननु पुराण-
विरोधाद्भाषिकी प्रसिद्धिरस्तु भ्रान्तिः, पुराणेष्वेवान्येषां सर्वोत्कर्षो भगवदैक्यं च उच्यते, तत्कथम् ।
न हि पुराणस्य पुराण शोधकम्, साम्यादित्यत आह—अन्येति । अन्योत्कर्ष ऐक्यं च पुराणेषु प्रती-
तमपि महाभारतविरुद्धम्, अतो न ग्राह्यमित्यर्थः । अनेक्यं प्रमत्तादुक्तम् । महाभारतस्य पुराणवाधक-
त्वं कुत इत्यत उक्तम्—तथैवेति । इत्यादिना ग्रन्थान्तरेण सिद्धः प्रमित उत्कर्षः सर्वशास्त्रोक्तमत्व
मस्य तत्तथोक्तम् । कथं महाभारतविरुद्धत्वमित्यत आह—तत्रहीति । तत्र महाभारते इत्यादिषु
वाक्येषु । वक्ति भगवान् व्यासः । इतोऽपि महाभारतस्य पुराणनाधनत्वं युक्तमित्युक्तम्—साधारणे-
ति । ‘कः सर्वोत्कृष्टः’ इत्यादिसाधारणप्रभक्त्येऽनसरे विष्णुप्रशंसाभक्त्यस्य स्वरूपकथनावसर इति
यावत् । पुराणेऽप्येवमेवान्योत्कर्षांयुक्तौ गाम्यमेवेत्यत आह—अन्यत्रेति । अन्यत्र पुराणे
यत्किंचिदुक्तावप्यन्योत्कर्षांयुक्तावप्यसाधारण एवावसरे तत्स्युतिप्रसङ्गे नदुर्गमिति शेषः । असाधा-
रणावसरोक्तमपि रुद्रादेरुत्कृष्टत्वादि कुनो दुर्बलमित्यत आह—तद्धीति । यत्स्युतिप्रस्तावोक्तं स-
र्वोत्कृष्टत्वं वेदादावप्रभादेरप्यस्ति, तस्यापि ग्राह्यत्वं स्यादित्यर्थः । इतश्च न पुराणोक्त रुद्रा-
देरुत्कृष्टत्वं ग्राह्यमित्याह—तद्व्यग्न्येति । तद्व्यग्न्यः शैवपुराणम्, तत्कथमित्यत आह—तथाही-
ति । तद्व्यग्न्येत्युक्तप्रदर्शनाय शैव इत्युक्तम् । ‘इयापोः संज्ञाच्छन्दसोर्वहुलम्’ इति जाह्नवीति ह्रस्वः ।

श॥चिरन्तनः, न कारणात् कुनश्चित् निष्पन्नः अभिनवः इत्यर्थः ॥

न एतेषां श्लोकानां पौनरुक्त्यं चोदनीयम्, यतः एकेनैव श्लोकेन आत्मनः नित्य-
त्वम् अविक्रियत्वं चोक्तम् 'न जायते म्रियते वा' इत्यादिना । तत्र यदेव "आत्मविषयं
आ॥यदन्तरं तदन्तरं विष्णुहिरण्यगर्भयोः अनन्तत्वान्महाविष्णोस्तदन्तरमनन्तकम् । माहा-
त्म्यसूचनार्थाय ह्यदाहरणमोरितम् । तत्समो ह्यधिको वापि नास्ति कश्चित्कदाचन ।
एतेन सत्यवाक्येन तमेव प्रविशाम्यहम्' इत्याह । तत्रैव शिवं प्रति मार्कण्डेयवचनं—
'संसारार्णवनिर्मग्न इदानीं मुक्तिमेप्स्यसि' इत्यादिपादो शैवे मार्कण्डेयकथाप्रबन्धे शिवा
त्रिपितृ विष्णोरेव मुक्तिमाह—'अहं भोगप्रदो वत्स मोक्षदन्तु जनार्दनः' इत्यादि, सम-
ग्राह्यविरोधाच्च । वेदश्चेतिहान्माद्यविरोधेन योज्यः 'यदि विद्यान्' इति वचनात् । अनि-
र्णयाच्चेन्द्रादिशङ्कयाऽन्यथा तत्रापीष्टसिद्धिः, नामवैशेष्यात् । अतो भगवदुत्तरं एव
सर्वांगमानां महातात्पर्यम् । तथापि स्वतः प्रामाण्यान्तरेयोच्यते, अविरोधात् । न च
प्रमाणसिद्धस्य अन्यत्रादृष्ट्यापह्नवो युक्तः, धर्मवैचित्र्यादर्थानाम् । स्वतः प्रामाण्यानङ्गी-
कारे मानोक्तादायव्यवहारोपपत्त्यं च साधयेदित्यतिप्रसङ्गः । अनन्यापेक्षया च तत्परत्वं सिद्ध-
ज॥तत्रैव स्कन्द एवाशिवान्मुक्तिं निषिष्य । इतश्च न पुराणोक्तं शिवादस्तृप्त्यत्वे प्राप्तामित्याह—समेति
समं शैवत्रैण्यपक्षयोः । 'नाहं न च शिवोऽन्ये च' इत्यादि तद्वचनम् । अस्तु लौकिकी प्रतिद्विर्भा-
न्तिः, पुराणं च निप्रलम्भमूल व्यामोहनार्थम् । तथापि 'निश्वाधिको वदः' इत्यादिवैदर्शिक इत्यत
आह—वेदश्चेति । सनुचितार्थो व्याख्यातव्यः । कुत इत्यत आह—यदीति । इतिहान्माद्यननु-
रूप्य यथाश्रुतवेदव्याख्यानेऽनिष्टमाह—अनिर्णयाच्चेति । न केवलं निश्वाधिक इत्यादिनेदो विष्णोः
सर्वोत्कर्षस्याविरोधी, किन्तु प्रत्युत तत्र वेदेऽस्मदिष्टस्य विष्णोः सर्वोत्कर्षस्य सिद्धिरपीत्याह—तत्रा-
पीति । कुत इत्यत आह—नामिति । विष्णोर्नामभिर्वैशेष्याद्विशिष्टत्वाद्वाद्रादिसर्वनामनिरादित्यर्थः ।
महातात्पर्याध्वेयादिनोक्तमर्थमुपसहरति अत इति । अप्रामाणिकत्वात्प्रमाणैरिदं द्रष्टव्येत्यर्थः । अस्त्ये-
वम्, तथाऽपीक्षितं तदेनं मायामयत्वे तद्विरोधः । गुणोत्कर्षस्य मत्त्वे हि न स्यात् । न च वेदता-
त्पर्यत्रिपयत्प्रमाणेन सत्यता, मोक्षापेक्षेश्वर प्रमादयितुमुक्तस्य राजाद्युत्कर्षस्येवासत्त्वनभवात् । सनादा-
भावेन सत्यत्रनिश्चयायोगादित्यत आह—तथापीति । ऋषोपेक्षया प्रमादयितुं प्रतिपादितत्वेऽपि
स्वतः प्रामाण्यात् सनादमनपेक्ष्य ज्ञानप्राप्तेर्नैव प्रामाण्यस्य निश्चितत्वात् । नहि प्रामाण्यनिश्चये विषया
सत्त्वशङ्काः सम्भवति । एवं मतिर्यौद्धाग्रागमत्रिपयस्यापि मत्त्वं स्यादिति चेत् न, प्रवक्तव्यापि तत्प्रा-
माण्यप्रवृत्तस्य यत्नविरोधेनापौदितत्वात् । न च तथा प्रवृत्तेऽपीत्याह—अविरोधादिति । नन्वन्यत्र
पुरुषे सर्वोत्कर्षस्यादर्शनात्तद्वृत्तान्तेनैवरेऽपि तदभासस्य साधयितुं शक्यत्वात् अनुमानविरोधोऽस्तीत्यत
आह—तच्चेति । कालातीतमनुमानमिति भावः । प्रमाणैरिदं द्रष्टव्येत्यनुमानत्वेऽतिप्रसङ्गं सूचयति—
धर्मेति । धर्मैरेचिन्त्य धर्मैरेचिन्त्यम् । एवमनुमानेऽर्थानां धर्मैरेचिन्त्यं न स्यादिति भावः । यद्वाऽनेन
प्रत्येनासम्भारनाविरोधं परिहर्तुं सम्भारना दर्शयति । भवेदेवं यदि स्वत एव प्रामाण्यप्रवृत्तः स्यात् ।
तदनङ्गीकारे निमुत्तरमित्यत आह—स्वत इति । सनादाधीनः प्रामाण्यप्रवृत्त्यङ्गीकारे तु प्रामाण्य-
निश्चयाय सनादनुमानोक्तौ तस्याप्यदोषतः प्रामाण्यमन्यतयादेन साधयेदित्यन्यथा लक्षणातिप्रसङ्ग इत्य-
र्थः । इतोऽपि न वेदतात्पर्यगोचरस्य भगवद्वृत्तोत्कर्षस्यामत्त्वं शङ्कनीयमित्याह—अनन्येति । प्रयोज-
नानपेक्षया चेत्यर्थः । तर्हि तत्परत्वेन न सिद्धेत् । प्रयोजनपर्यालोचनया हि तत्प्राक् साधितमित्यत

रा ॥ चिन्तयितुमपि नार्हः; अतश्चाविकार्यः विकारानर्हः । तस्मादुक्तलक्षणमेनमात्मानं विदित्वा तत्कृते नानुशोचितुमर्हसि ॥ २५ ॥

अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् ।

तथापि त्वं मदावाहो! नैवं शोचितुमर्हसि ॥

२६

रा॥अथ नित्यजातं नित्यमृतं देहमेवैनमात्मानं मन्यसे, न देहातिरिक्तमुक्तलक्षणम् ;

ना॥भवति।अतश्चेति,पूर्वोक्तप्रमाणानां वाचकाभावादप्यत्यर्थः।यद्वा अनुमानान्तरमुच्यते।तथाहि—आत्मा विकारानर्हः,विकारित्वपाहकप्रमाणघन्यत्वात्; यथेश्वरस्वरूपम्,इत्यन्वयदृष्टान्तः,यथा घटादिः,इति व्यतिरेकः । यद्वा सामान्येन व्यातिः—यद्यादृशाकारमाहकप्रमाणघन्यम्, तत्तादृशाकारं न भवति, यथा 'नीलं न पीताकारम्' इति । अधिकार्य इत्येतावति निर्दिष्टे कादाचित्कविकारभावमात्रेण सिद्धमाधनता स्यादिति तत्परिहारक प्रत्ययार्थं विवृणोति—विकारानर्ह इति । निषेधापेक्षया वेदनस्य पूर्वकात्त्वान् क्त्वाविर्देशः; न तु शोकापेक्षया । तेनात्मवेदनस्य शोकाभावहेतुत्वमुक्तं भवति । अर्हसि, आत्मवेदिनमेव शोकयोग्यतैव न स्यादिति भावः ॥ २५ ॥

एवं देहातिरिक्तात्माभ्युपगमे शोकनिमित्ताभाव उक्तः। अथ नास्तिकदृष्ट्या देहात्मवादेऽपि शोकनिमित्तं नास्तीत्युच्यते—अथचेत्यादिना श्लोकज्वयेण।'अथ'इति पश्चान्तरारम्भार्थः,प्रभाषार्थोवा,अभ्युपगमाधोवा । वाशब्दोऽपि विशेषणद्वयसमुच्चयार्थः । नित्यजानं नित्यमृतं नियतोत्पत्तिनाशमित्यर्थः । उत्तरश्लोके चेन्ममर्थं प्रपञ्चयिष्यति । नहि नित्यस्य जातमृतत्वसम्भवः । न च जन्ममरणक्रियास्वरूपं नियत्येन विशेषयितुं शक्यम् । व्यस्तस्य नित्यशब्दस्यात्मविशेषणत्वभ्रमव्युदासाय 'नित्यजातम्' इति-यत् 'नित्यमृतम्' इति समस्योक्तम् । देहमिति विशेषणादिसामर्थ्यफलितमुक्तम् । एवेति 'च' शब्दार्थः । अवधारणफलितमाह—जदेहेति । पूर्वमात्मनो नाशाभावाच्छ्लोकप्रसङ्ग एव नास्तीत्युक्तम् । इदानीं

प्र-पा॥१. मानान्तरमिदमुच्यते. पा॥

३. हारपरं प्रत्ययार्थे. पा॥

२. साधनताद्यद्वा स्यादिति. पा॥

श॥नस्मान् एवं यथोक्तप्रकारेण एनम् आत्मानं विदित्वा त्वं न अनुशोचितुम् अर्हसि'हन्ता अहम् एगं, मया एते हन्यन्ते' इति ॥ २५ ॥

आत्मनः अनित्यत्वम् अभ्युपगम्य इदम् उच्यते—अथ चैनम् इति ॥ अथ च इति अभ्युपगमार्थः । एनं प्रकृतम् आत्मानं नित्यजानं लोकप्रसिद्ध्या प्रति अनेकशरीरोत्पत्ति

भा॥अत एवाध्यकादिरूपः ॥ २५ ॥

अस्त्येवंमात्मनो नित्यत्वम् । तथापि देहसंयोगविद्योगात्मकजनिमृती स्त एवेत्यत

जा॥—अतएवेति । यच्चित्त्यशक्तित्वादेव । यथोक्तम् 'अतोऽनन्तेन तथाहि लिङ्गम्' इति ॥ २५ ॥

ननु सर्वशब्दोद्घारेणात्मनित्यत्वं प्रतिपाद्य तस्मादेवमित्युभयद्वयम् । तत्किम् अथ च'इति पुनरुच्यत इत्य-तोऽङ्गीकृत्यात्मनित्यत्वं प्रकरान्तरेण श्लोकशब्देयमित्याद्येनाह—अस्त्येवमिति। युद्धे च मृतिर्नियता ज-निमृतिनिमित्तं च दुःखं मदीयानां भविष्यतीति ममैव शोक इति शब्दाद्येपः।अनेन पूर्वार्थोऽपि व्याख्या-तः । अत एव देहसंयोगविद्योगात्मकजनिमृती इत्युक्तम् । अन्यथा देहसंयोगविद्योगावित्येव वा जनि-मृती इत्यत्र वा भूयात् । स्त एवेत्यनेन नित्यशब्दोऽवधारणार्थं इत्युक्तं भवति । अस्त्येवमात्मनो नित्य-

या॥ तथाप्येवमतिमात्रं न शोचितुमर्हसि, परिणामस्वभावस्य देहस्योत्पत्तिविनाशयोरवर्जनीयत्वात् ॥ २६ ॥

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।

तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥

२७

या॥ उत्पन्नस्य विनाशो ध्रुवः अवर्जनीय उपलभ्यते ; तथा विनष्टस्यापि जन्म अवर्जनीयम् ।

* कथमिदमुपपद्यते—विनष्टस्योत्पत्तिरिति, † सत एवोत्पत्त्युपलब्धेः, ‡ असतश्चापु-

त्ता॥ देहतया भिन्नस्यात्मनो नाशे सत्यपि दुष्परिहृतत्वात् महाबाहुः त्वं नातीव शोचितुमर्हसीत्यभिप्रायेण 'एव' शब्दः । यद्वा पूर्वं देहातिरिक्तात्माभ्युपगमात्परलोकादिभ्येनातिमात्रशोकोऽपि युज्यते । इदानीं तु सत्सामोक्त्यादिवन्महाराहोस्तव अतिमात्रप्रीतिस्याने कथमतिमात्रशोक इति भावः । 'एवं महाबाहो' इति शून्यं ते स्वपरमरणोद्देशो न युक्त इत्याजतम् । प्रतिज्ञाया हेतुसाक्षात्त्वादुत्तरश्लोकस्य वा विशेषण-द्वयम्वृत्तं वा हेतु निष्कृष्याह—परिणामेति ॥ २६ ॥

ध्रुवमृत्युमृतादिशब्दानामभ्यान्तरित्युदासाय प्रयुक्तोपवादक 'जातस्य' इत्यादिना व्याख्याति—उत्पन्नस्येत्यादि । उपलभ्यत इति हि शब्दस्य चित्तप्रमाणप्रसिद्धिरुच्यते । हेतुपरत्वेऽपि हि शब्दस्यार्थात्तत्सिद्धिः । मृतस्य जन्मव्यापाताभिप्रायेण चोदयति—कथमिति । यदि त्रेऽलमौपदेशिनोऽयमर्थस्स्यात्, तथाम्युपगम्येत । अत्र तु 'जातस्य हि' इति लोकासिद्धानुपादेनोच्यते । लोके च प्रागसत एवोत्पत्तिर्दृष्टा । न तु तदाचिदुत्पन्नं निरुद्धस्य । यदि च नष्टं पुनर्जायेत, तदा दुःपात्यन्तनिवृत्तेरशक्यत्वादपवर्गशास्त्रमग्निलमप्रमाणं स्यात् । व्याधिशनुविजयादिप्रयासश्च निरर्थकस्यात् । पुत्रादि-मरणे च न शोचनीयम् । अतो नेदमुपपत्तिमिति भावः । परिहरति—सत एवेति । नन्विदमुपपत्त्य-

प्र पा॥ ** 'ध्रुव' 'जन्म मृतस्य' इत्यनेन नष्टस्य वस्तुन भेति । अनुभवविरोधमूलाशङ्कामनुभवानुगुण्य प्रदर्श्य उत्पत्तिरभिहिता । सा च लोकानुभवविरुद्धा, लोक निराकरोति—उत्पत्त्युपलब्धेरिति ॥
† असत उत्पत्तौ बाधिका सत उत्पत्त्युपलब्धि-प्रदर्श्य सत साधनाभावमप्याह—असतमेति ॥
‡ अतिमात्र प्रीतिसानेन ग ड पा॥
१ वादेन युज्यते व ड श पा॥
२ निरुद्धस्य पा॥ ४ मरणेन शोच ह पा ॥

* † सत्सामोक्त्याशङ्कान्तेन परिहरति—सत ए

शा॥ जातो जातः इति वा मन्यसे तथा प्रति तत्तद्दिनाशं नित्यं वा मन्यसे मृतं मृतो मृतः इति, तथापि तथाभावेऽपि आत्मनि त्वं महाबाहो न एवं शोचितुम् अर्हसि, जन्मवतो नाशः नाशवतो जन्म चेति अवश्यभाविनौ इति * (यस्मात्) ॥ २६ ॥

तथा च सति—जातस्य इति ॥ जातस्य हि लब्धजन्मनः ध्रुवः अव्यभिचारी आ ॥ आह—अथ चेति ॥ २६ ॥

कुतोऽशोकः नियतत्वादित्याह—जातस्येति ॥ २७ ॥

जा॥ त्वमिति वदता 'आत्मनोऽनित्यत्वमभ्युपगम्येदमुच्यते' इति मायावादिनो व्याख्यानं निरस्तं भवति, 'ध्रुव जन्ममृतस्य च' इत्युत्तरवाक्यविरोधात्, अव्यक्तादीनीत्यनेनापि विरोधात् ॥ २६ ॥

अनेनैवाभिप्रायेणैतदेकवाक्यतयोत्तरं श्लोकद्वयं श्रमेणावतारयति—कुत इति । शङ्कामनूय तथापि

पा॥ * कुण्डलितं पद पुलकान्तरे न दृश्यते.

याऽलक्ष्येः । *उत्पत्तिविनाशाद्यस्सनो द्रव्यस्यावस्थाविशेषाः । तन्तुप्रभृतीनि हि द्रव्याणि सन्त्येव रचनाविशेषयुक्तानि पटादीन्युच्यन्ते । †असत्कार्यं वादिनाप्येतावदेवोपलभ्यते । न

ताऽशुक्तम्, यत उत्पत्तिर्नपेक्ष्यात्, प्रागमतामेव च घटादीनामुत्पत्तिदर्शनादित्याशङ्क्याह—उत्पत्तीति । निदर्शयति—तन्तुप्रभृतीनि हीति । अन्यतन्तुसयोगात्पूर्वं दीर्घकतन्त्वारब्धे च त्वयाप्येवमिष्यत इति भावः । उक्तं च नारायणार्चयैः—‘एकस्मादीर्यतमात्तन्तोः पंटादेरुत्पत्तिर्दृष्टा’ इति । असत्कार्यवा-
दिन प्रति किमवयवीति कश्चिदवयवममुदायातिरिक्तः पदार्थो दृश्यते, कल्प्यते चेति विकल्पमभिप्रेत्य प्रथमकल्पे दूषणमाह—असदिति । एतावत् रचनाविशेषयुक्तत्वमात्रमिष्यते । वादिनोपलभ्यत इति पदाभ्यां बाह्यनमविसर्वादमभिप्रेति । एतावदेवेत्युक्तमर्थे प्रपञ्चयति—नहीति । द्वितीयकल्पं दूष-

प्र-पा॥ * ननु द्रव्यस्योत्पत्तिराद्यक्षुण्णमवस्थेः । क्षणे
भाष्यत्वं च तदधिकरणक्षुण्णत्वं मानपरिहरणरूपम् । तत्तर-
यवोत्पत्तिरप्यशङ्क्या, तत्परम् । इत्थं च प्राक् मनः
निष्कृताद्यक्षुण्णमवस्थरूपोत्पत्तिर्न युज्यते, उपपन्नमानस्य
वस्तुनः प्रागपि मत्त्वे अक्षय्येनाभिमतक्षुण्णस्य तदधिकर-
णक्षुण्णत्वापरिहरणत्वेन भाष्यस्यैव नाधितत्वात् ।
अतः प्रागपन एवोत्पत्तिरित्युक्त्यायाहोकार्यम् । एव
नाशो नाम प्रतियोगितत्वाभिहितव्यभावविशेष ‘नश्य-
ति, नष्ट’ इत्यादिमतीदृशसिद्धः । इति सतो नाशो
नोपपद्यते । तथा सति घटादिनाशानन्तरमपि घटादि-
रस्तीति प्रत्ययप्रमत्ताविति पश्चादमत एव पदार्थस्य ना-
शोऽहोकार्य इत्याशङ्क्यामाह—उत्पत्तिविनाशाद्य
इति । सतो द्रव्यस्यावस्थाविशेषा इति—यत उत्प-
त्तये इत्यादिभ्यवहारविषयीभूतोत्पत्तिः घटशब्दस्यैव क-
र्तृत्वस्यैव धर्मरूपा, घटो नश्यतादित्यवहारविषयी-
भूतो नाशोऽपि तद्विभागरूपावस्थेव तादृशपटत्वनाश-
रूपेति भावः । नचैव घटशब्दवशाया एव घटाद्युत्पत्ति-
रूपत्वं तस्या घटशब्दाद्यक्षुण्ण इव द्वितीयादिक्षुण्णोऽपि स-
त्त्वात् तदानीमपि घटादिकमुत्पत्तय इति व्यवहारः स्वा-
दिति वाच्यम्, आद्यक्षुण्णवच्छिन्नप्रत्ययवशाया ए-
वोत्पत्तिरुपपत्त्याहोकारेणोपपत्त्या । क्षणे आयत्वं च घट-
त्वावधारणाधिकरणक्षुण्णत्वं मानपरिहरणरूपम् । इत्थं च
घटादिद्रव्यस्योत्पत्तेः प्राक् सतोऽपि निष्कृताद्यक्षुण्णव-
च्छिन्नप्रत्ययवशायावस्थारूपोत्पत्तिर्नोपपद्येति न सत्का-
र्यवादानुपपत्तिः । घटनाशानन्तर ‘घटोऽस्ति’ इति
व्यवहारस्य च नापत्तिः, घटशब्दसिद्धे एव सत्तायास्ता-
दृशव्यवहारेण व्यवहियमाणत्वात् विशेषणीभूतघटत्वा-
वस्थायामपि सत्ताया भागेन व्यवहर्तव्यत्वात् ॥

* † नन्वमनः कार्यस्योत्पत्त्यादानहोकारे पटादिम-
त्तातिभ्यवहारविषयः, कः, न तावत्तन्तुः, नस्य
पटादिनिर्माणात्प्रागपि मत्त्वात्, तदानीमपि पटादि-
प्रतीतिभ्यवहारप्रमत्तादित्याशङ्क्या तन्मोरेवावस्थाविशे-
षविशिष्टस्य तादृशप्रतीतिव्यवहारविषयपरशब्दोपपन्नमेव प-
रिहरति—तन्तुप्रभृतीनीति ॥

* ‡ रचनाविशेषयुक्तानीति—रचनाविशेषस्य प-
टत्वावधारणरूपस्य प्रागस्तत्त्वेऽपि केवलतन्तुना पटनिर्मा-
णात्प्राक् मत्त्वात् न तत्कार्यवादविरोधः । पटादिप्रती-
तिभ्यवहारयोश्च रचनाविशेषविशिष्टविषयकत्वात् प्राक्
विशेषणमाभावात् न विशिष्टविषयकपटादिप्रतीतिभ्यव-
हारानुपपत्तिर्भवेति भावः ॥

* § तन्पक्षेष्वा अतिरिक्तद्रव्यान्तरस्य पटा-
दिनामकस्य अभ्युपगमोऽनसत्कार्यवादिनामनुपलब्धिपरा-
हृत इत्याह—असत्कार्यवादिनामधीति ॥

‡ वादिनामभ्ये. पा ॥

* । न हि तत्र तन्तुसंस्थानविशेषातिरेकेण द्रव्या-
न्तरं प्रतीयते—तादृशसंस्थानविशिष्टान्त्वादित्युच्यते-
तिरेकेण द्रव्यान्तरं प्रतीयत इत्यर्थः ॥

१. नीतिमान्वायात् ॥

* २. चन्द्रिकाया वादिनोपलभ्यत इति पदा-
भ्यां बाह्यनमविसर्वादमभिप्रेत्याति—वादिनेति पदेन
असत्कार्यत्वं तदुक्तमित्युक्तम् । एतावदेवोपलभ्यत
इति पदेन रचनाविशेषविशिष्टान्त्वादरेवोपल-
ब्धत्वादिनोऽपीत्युक्तम् । अनसत्तादीतेत्यादीयोपल-
ब्धेः परस्परं विरोधाद्बाह्यनमविसर्वादयोः कलहोऽ-
भिप्रेत इति भावः ॥

या॥ हि तत्र तन्तुसस्यानविशेषातिरेकेण द्रव्यान्तर प्रतीयते*कारकव्यापारनामान्तरभजन
व्यवहारविशेषाणामेतावन्तरोपपत्तेः । न द्रव्यान्तरकल्पना युक्ता । अन उत्पत्तिविनाशादय
स्ततो द्रव्यस्यावस्थानिशेषा । उत्पत्त्याख्यामप्यस्यामुपयातस्य द्रव्यस्य तद्विरोध्यवस्थान्तर
ता॥यति—कारकंति। यदि साद्वयद्रव्यमपि सर्वम्याप्यनागन्तुस्त्व वदाम ,तदा भवेदेव कारकव्यापा
रादिनैरर्थक्यादिदोष । कथं हि द्रव्याणां सर्वाणामनागन्तुस्त्वं तदवस्थानां चागतुक्तं ब्रूम । घटा
दिवत्प्रदीपादिष्वप्यनस्थान्तरावपत्तिरनुमीयते । चूर्णितविशीर्णपटस्येन तु सहमावस्थाप्राप्त्यानुपलम्भ ।
अनो न कश्चिदोष इति भाव । व्यवहारविशेषोऽन उदकाहरणादिरभिमत , नामान्तरभजनस्य पृथ
गुक्तत्वात् । एतेन कारणसख्यापरिमाणादिबुद्धिसंस्थानादिभेद पूर्वरोत्तरस्त्वनप्यनपत्त्यादिरपि निर्गु
द । द्रव्यान्तरत्वरूपनाया गुरुत्वात्तरकार्यादिप्रसङ्गस्यानययायमिगुरुत्वयोस्त्यनपत्तिरन्यादिना नि
र्वाहश्चातिरिक्त इत्यभिप्रायेणाह—न द्रव्यान्तरेति । आहुश्च—‘यदि द्रव्यान्तर कार्य कारणस्यो भ
वेदिह । गुरुत्वमतिरिच्येत कार्यं तच्च न दृश्येत । द्विपलं घट इत्येतद्व्यपदेशो न युज्यते’ इति । निग
मयति—अत इति । तावत्तत्रोपलम्भादन्यस्यानुपलम्भात्कल्पकानां चान्यथैवोपपत्तत्वादित्यर्थ । ननु
भवतु नामोत्पत्तिद्रव्यस्यानस्यानिशेष , विनाशस्त्वभावरूप , तद्विरुद्धं कथं तदवस्थेत्युच्येत इत्यत्राह
—उत्पत्त्याख्यामिति । अयमभिप्राय —न तावदभावाख्यं निश्चित्यदार्थान्तरं विविच्योपलभामहे ।
नापि नास्ति व्यवहारादिना रूपाविति युक्तम् , उभयसम्प्रतिपत्तावस्थान्तरादिनैव निर्वाहात् । न च इया
मावस्थाप्रहाणेन रक्तावस्थापरिग्रहे घटनासंख्यव्याप्तसङ्ग , कपालाद्यस्यावद्वक्तानस्याया घटावस्थावि
रोधित्वस्य भवताप्यनभ्युपगमात् । न च भावत्येनैरुपपत्त्यनुप्रविणना विरोधो न युज्यत इति वाच्यम् ,
तेजस्तिमिरजीतोष्णतृणदहनादीनां भावानामेन सहानवस्थानवध्यघातुस्त्वलक्षणविरोधदर्शनादभावा
भावस्य च भाजनस्वीकारात् । अन्यथा पदार्थत्वेनैरुपपत्त्यनुप्रविणना भावविरोधो न कथञ्चिदुपपद्यते ।
तदेव विरोध्युत्तरवस्था प्रथ्वत् । विरोधिपूर्ववस्था प्रागभावा । वस्तुन्तरगतासाधारणविरोधिधर्म एव

प्र पा॥ *अस्तत्कार्यवादिना हि कारक-वापारत्ताधर्मस्या
य नामान्तरघटित-व्यवहारोपपत्तये जलाहरणादिरूपप्र
त्युपपत्तये च अमन कार्यत्वात्पत्तिरभ्युपगता । ननैव
भ्युपगम कारक-वापारा-नां वैषम्यं नामान्तरघटित
व्यवहारस्य तानुपपत्ति , अन्तराणां प्रवृत्तिरावक्ष्येया
शङ्क्याह—कारकव्यापारति ॥

*† न द्रव्यान्तररूपना युक्ति—रनावि
शेषातिरिक्ते मृदद्रव्याभिरेव सर्वोपपत्ता अनुपलम्भाति
रिक्तद्रव्यकल्पनागौरवमयुक्त मति भाव ॥

- १ व्यापारोपपत्तया स ग घ ङ पा ॥
- २ घटस्यैव सद्रुमा घटस्य सद्रुमा, घ ङ पा॥
- ३ परिमाणबुद्धि घ ङ पा॥

*४ द्रव्यान्तररूपनाया गुरुत्वात्तरकार्याद
प्रमङ्गस्य अवयवावयविगुरुत्वात्तरप्रतिपत्ति पादिना
निर्वाहश्चातिरिक्ते इतीति—कपालद्वयारब्धघटस्य कपा
लद्वयापेक्षयातिरिक्त यत्ने तत्र कपालगतगुरुत्वापेक्षया

तिरिक्तगुरुत्व स्वाकायम् , अवयवगतगुणस्य स्वमजाती
यावयविगुणारम्भकत्वादिनि तन्हीकार तदुपलब्धिप्र
मङ्ग न हि तुल्यवाम एकन पार्श्वे वस्तु अन्यत्र च
कपालद्रव्यस्य तद्वत्तापान्नकपालद्रव्यमगौरवस्य स्वापन
घटावस्थतिपार्श्व गुरुत्वमपि नमुपलभ्यते ॥ ननु विश
यतामम्भवा गुरुत्वप्रकारकोपलम्भो म्वाश्रयावयवगतस्त्व
मम्भवेन अवयवगतगुरुत्वस्य प्रतिपत्त्यव बाह्यवारण
नात्तापत्ति , अवयवगतगुरुत्वान्तरापलम्भ निरुक्तप्र
तिपत्तिरवयवगतगुरुत्वप्रकारकापल
म्भो वा स्ताश्रयावयवमम्भवेन अवयवगतगुरुत्वस्य
प्रतिपत्तिरवयवगतगुरुत्वप्रकारकापलम्भेतिप्रतिवारण
मियत इति नाधक्यगुरुत्वोपलब्धिप्रमङ्ग इत्याशङ्क्य तथा
कल्पनेऽतिरिक्तव्याह—गुरुत्वान्तरेति । गुरुत्वात्तरकार्य
५ भारत शांतिपर्वणि माशुधर्मे [तदुपलब्धि ॥
६ तात्र ह पा॥
७ उपपद्यत स ज ङ ह पा॥

रा॥तदवस्थस्य चोत्पत्तिः । एवमुत्पत्तिविनाशाख्यपरिणामपरम्परा परिणामिनो द्रव्यस्या-
परिहार्येति *न तत्र शोचिनुमर्हसि ॥ २७ ॥

रा-अ ॥ सतो द्रव्यस्य पूर्ववस्थाविरोध्यवस्थान्तरप्राप्तिदर्शनेन योऽल्पीयाच्छ्लोकः,
सोऽपि मनुष्यादिभूतेषु न सम्भवतीत्याह—

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ।

अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ? ॥

२८

रा॥मनुष्यादिभूतानि सन्त्येव द्रव्याण्यनुपलब्धपूर्वावस्थान्युपलब्धमनुष्यत्वादिः मध्यमा
वस्थान्यनुपलब्धोत्तरावस्थानि स्वेषु स्वभावेषु वर्तन्त इति न तत्र परिदेवनानिमित्तमस्ति ॥

ता॥शोचसि, तर्हि तदेव हि द्रव्य तदुत्तरावस्थ तयोत्पन्नमिति किं न प्रीयस इति भावः । एतस्यैव परि-
णामस्य निरूपणभेदादुत्पत्त्याख्या विनाशाख्या चेति उत्पत्तिविनाशाख्यपरिणामेत्युक्तम् । एव प्रल-
यापेक्षया सृष्टेर्विनाशस्येऽपि पुरुषापेक्षयायोगादिविशेषाया च्यवस्थाख्या । परिणामिन इति
अपरिहार्यत्वप्रमाणं तत्त्वभाजन्यमुक्तम् । इतिशब्देनापरिहार्यपदं हेतुभिप्रायमिति व्यञ्जयति ॥ २७ ॥

एवमपरिहार्यत्वेनाशोचनीयत्वमुक्तम् । अथ तत्तद्वत्त्वा प्रतिनियतस्वभावत्वेन पूर्वोत्तरावस्थाया
सुगुणरूपतद्गुणरूपतयोरन्यतर्पितेकानर्शानुपलब्धदशावस्था चाशोचनीयत्वमुच्यते—अव्यक्तादीनीति ।
भूतशब्दस्यान देहपरेत्वायमुक्तम्—मनुष्यादीनीति । अव्यक्तव्यक्तादिशब्दानां प्रकृत्यन्यथाविशेषादि-
परत्नभ्रमन्युदासाय यादवप्रकाशोत्तसद्भावादिपरत्नस्य च प्रकृतानुपयोगशापनायौक्तम्—अनुपलब्धे
त्यादि । 'अर्द्धगर्नादिहायातः पुनश्चादर्शनं गत । नासौ तव न तस्य त्व वृथा किमनुशोचसि ' इति
ह्यन्यत्राप्युच्यते । स्वेषु स्वभावेषु वर्तन्त इति । अयमभिप्रायः—न तावदेया द्रव्याणां मनुष्यत्वादि-
व्यक्तवस्था स्वभावात्, सहितिशेषादिसाप्यत्वात् । नाप्यन्यत्पूर्वोत्तरावस्था, तस्या अपि विभागादि-
साप्यत्वात् । अतस्तामान्यतः परिणामिन्स्वभावः स्वभावः । नतश्च यथापरिणामिनो द्रव्यस्याव्यक्तपूर्ववस्था
व्यक्तमध्यावस्था च न शोचनीयत्वमुक्तम्, एवमुत्तरावस्थापि । एवकारेऽन्वावर्जनीयत्वपरः, स्वभावात्प्रातिपरो
या । यद्यन्यत्वावस्थैव स्वभाव इति मनुष्ये?, तदा स्वभावपरित्यागालक्षणमनुष्यत्वाद्यवस्थैव शोचनीया ।
यदि पुनर्मनुष्यत्वावस्थैव स्वभाव प्रतिगन्धर्ववशादव्यक्तान्तरेति मन्वीया, तदा प्रतिगन्धर्वस्यावर्ज-
नीयत्वादागन्तुकस्य तस्य कदाचिदपगमे पुनर्मनुष्यत्वादिसिद्धेश्चावर्जनीयत्वाच्च कथञ्चिदपि शोचनीयम् ।
यदि तु स्वभावा एव वल्लूना सामान्यतश्शोचनीयत्वमुक्तम्?, तर्हि प्रतिनियतत्रिचिन्स्वभावावस्थान्तयस्तुसन्तते
जगति सर्वस्य सर्वथा दुःखजननिधानेन मञ्जनमिति नेदानीं निशेषतश्शोचनीयत्वमुक्तम् । अपौरुषेय
कस्यापि सुगुहेतोर्वियोगाच्छ्लोकः?, तदा दुःखहेतूनां शत्रुप्रभृतीनां भैक्षचर्यादिश्च परमाप्यतश्शोचनीयत्वमुक्तम् ।
न तु सुगुहेतोश्शत्रुनिरसनस्य सार्वभौमत्वादेवा । अथ सुगुहेतोः स्वशरीरादेर्नाशात् त्रिभेयि?,

प्र पा ॥ *न शोचिनु पा ॥ † शोचि भूता पा ॥

‡ मध्यावस्था. पा ॥ १ तदेव द्रव्य स ग घ ङ पा ॥

२ तदुत्तरावस्थतयोत्पन्न स ग घ ङ ङ. पा ॥

३. परत्नमुक्तम् पा ॥

४ महाभारते स्त्रीपर्वणि २-१२ ॥

५ भिद्व्यावस्थान्यनुपलब्धोत्तरावस्था स ग घ ङ, ज ङ पा ॥

शा॥जन्म इति च स्वाभाविकश्चेत् अपरिहार्यः सः अर्थः । तस्मिन् अपरिहार्ये अर्थे न त्व
शोचिनुम् अर्हसि ॥ २७ ॥

जा॥न शोचिनुमर्हसीत्युक्तम् । तत्र को हेतुरित्यर्थः ॥ २७ ॥

रा-अ॥ एवं शरीरात्मवादेऽपि नास्ति शोकनिमित्तमित्युक्त्या शरीरातिरिक्त आश्चर्य-
स्वरूप *आत्मनि दृष्टा धोता वक्ता श्रवणायत्तान्मनिश्चयश्च दुर्लभ इत्याह—

आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनम् आश्चर्यवद्ब्रूति तथैव चान्यः ।

आश्चर्यवच्चैनपन्यः शृणोति श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥ २९

रा॥ एवमुक्तस्वभावं स्वेतरस्मस्तवस्तुविसजातीयतया आश्चर्यवद्विधितमनन्तेपु
ता॥तर्हि महाबाहुना भारतेन त्वया जिघांसूनां सन्निधौ ययामक्ति व्यापारेण मरीचादिरक्षणं कार्यमायदि
च बन्धुवैवादिनिमित्तलोकापवादादेर्भीतिः१, तदा सम्मर्षस्य ने यन्मुख्येक्षणत्वभावनिमित्तो महीयानप-
वादस्यान्, भीक्ष्यादिनिमित्ता मरणानिरिक्ता चाकीर्तिस्त्यात्, न चाय दुस्त्यत्रः शीतातत्रादिगन्त-
र्गिकदुःखचक्रोक्तः, किन्त्वन्विचारितरमणीयाभिमानमूलतया तच्चिह्नतया परिहार्यः, अत एव देहात्मनो-
हमदाग्रहणहीतस्त्व लोकायतसमग्रहस्यतत्त्वविचारेणापि न कश्चिदपि शोचिमुमर्हसीति परिदेवना
'किनिमित्तेत्यर्थः। तदिदमुक्तः—न तत्र परिदेयनानिमित्तमस्ति—इति ॥ २८ ॥

एवमन्वादेक्षरादपरिसमापनेन पूर्वोक्तं स्वांसद्धान्तमेव देहात्मनोर्मूलदुरितावलीमलीममे जगति
तदधिकारिदुर्लभतादिकथनेन प्रशमनीत्याह—एवमिति। कतिपयपदविशेषितोऽयमौपनिषद् एव 'आ-
श्चर्यवत्' इत्यादिश्लोकः । एवमुक्तस्वभावम् इति 'एनम्' इत्यस्यार्थः । अन्यतोऽयम्' इत्यादिनोक्तं
वैमल्यम् आश्चर्यत्वोक्त्यायाह—स्वेतरेति । आश्चर्यवच्छब्दस्य पश्यत्यादिक्रियाविशेषणत्वभ्रमव्युदासा-
योक्तम्—आश्चर्यवद्विधितमिति। आत्मनो वैलक्षण्यरूपधनमेवावोचितमिति भावः। एतेन कर्तृदृष्टान्त-
तया दृष्टोक्तं योजनान्तरमपि दूषितम् । कश्चिदिति निर्धारणार्थमाह—अनन्तेत्येति । ज्ञानेन

प्र-पा॥*आत्मा द्रष्टा पा॥ १ बाधा पा॥ । २ ग. घ. ङ. ज. पा॥ ४. आश्चर्यवत्त्व. पा॥

२. अन एव ग. घ. ङ. पा॥ ३ का किनिमित्तेत्यर्थः । ५. हेतुनयाह. ग. घ. ङ. च ज. ङ. पा॥

रा॥कार्यकारणसङ्गानात्मकान्यपि भूतानि उद्दिश्य शोकः न युक्तः कर्तुम्, यतः—
अव्यक्तादीनि इति ॥ अव्यक्तादीनि अव्यक्तम् अदर्शनम् अनुपलब्धिः आदिः येषां भूतानां
पुनर्मिमादिप्रत्ययकारणसङ्गानात्मकानां तानि अव्यक्तादीनि भूतानि प्राक् उत्पत्तः । उत्प-
न्नानि च प्राक् मरणान् व्यक्तमध्यानि । अव्यक्तनिधनानि एव पुनः अव्यक्तम् अदर्शनं
निधनं मरणं येषां तानि अव्यक्तनिधनानि । मरणान् ऊर्ध्वम् अव्यक्ततामेव प्रतिपद्यन्ते
इत्यर्थः । तथा चोक्तम्—'अदर्शनादापतितः पुनर्वादर्शने गतः' इति । तत्र का परि-
देवना को वा प्रलापः अहदृष्टप्रत्यक्षप्रान्तिभूतेषु इत्यर्थः ॥ २८ ॥

दुर्विज्ञेयः अयं प्रकृत आत्मा; किं त्वामेव एकम् उपालभे साधारणे भ्रान्तिनिमित्ते ।

आ॥तदेव स्पष्टयति—अव्यक्तादीनीति ॥ २८ ॥

देहयोगवियोगस्य नियतत्वादात्मनश्चेध्वरसरूपत्वात्संबन्धा अनाशाच्च शोकः कार्य
इत्युपसंहर्तुमेश्वरं सामर्थ्यं पुनर्दर्शयति—आश्चर्यवादिति ।

जा॥शरणं च जन्ममरणस्वरूपनिरूपणेन ॥ २८ ॥

आश्चर्यवादिति श्लोकस्य न प्रकृतमङ्गलित्वेति। तदुत्तरम् पुनरुक्त इत्यत आह—देहयोगेति ।
द्वन्द्वैक्यभेदोऽयम् । सर्वयेति विघ्ननाशाभावादिभिः सर्वैः प्रकारैरित्युपसंहर्तुमुत्तरेण श्लोकेन । ईश्वर-
सरूपत्वेऽपि कथमनाश इत्याद्यङ्गापरिहारेहेतुत्वात् उपसंहर्तुम् इत्युक्तम् । अममयत्वेत्यादिना प्रागुक्त-

रा॥ जन्तुषु महता तपसा क्षीणपाप उपचित*पुण्यः कश्चित्पश्यति । तथाविधः कश्चित्प-
रस्मै वदति । एवं कश्चिद्वेदं शृणोति । श्रुत्वाप्येनं यथावदवस्थिनं तत्त्वतो न कश्चिद्वेद ।
चकारात् द्रष्टृवक्तृश्रोतृष्वपि तत्त्वतो दर्शनं तत्त्वतो वचनं तत्त्वतश्च वचनं दुर्लभमित्युक्तं
भवति ॥ २९ ॥

ता॥ हीनानां नराणां पशुभिस्समत्प्रदर्शनायोक्तम्—जन्तुष्विति । ‘कश्चित्’ इत्यस्य तात्पर्यार्थमाह —
महतेति । तथाचोच्यते — ‘नृपायै र्ममभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रवर्तते’ इति । अन्यशब्दोऽत्र पूर्वोत्तरमाश्रयण
तत्त्वच्छब्दमनार्थः । ‘परस्मै’ इत्यर्थश्चोच्यते । श्रुत्वापि न वेद इत्युक्ते व्याघातशास्त्रानार
म्भादिदोषस्यादित्याशङ्क्योक्तम्—यथावदवस्थिनं तत्त्वत इति । ग्रामाणि रसमस्तान्तरयुक्तमनारो-
पिनेन प्रकरणेन्यर्थः । तत्त्वतो दिनां ऽत्र दुर्लभत्वमात्रे तात्पर्यं श्रुत्वापीत्यादिनामप्यस्त्वचनारस्यानुक्तं समुच्चया
र्थं तत्त्वमुच्येत्यानि चार—चकारादिति । देहातिरिक्तस्यात्मनो द्रष्टृव तादुर्लभः ; किमुन
यथावस्थितद्रष्टा ? तथात्रिषेण सत्त्वपि वक्तृन् दुर्लभः , किमुन मन्त्ररहस्यवक्ता ? तादृशेषु सत्त्वपि
श्रोतृन् दुर्लभः ; किमुन ग्राह्यान्तरमन्त्रलक्षिण्यगुणमप्यत्रतया यथावस्थितश्रोता द्वाहणः ? इत्यभिप्रायः ।
प्रथमं श्रवणम्, ततो मननाच्छ्रवणायत्तात्मनि श्रवः, ततश्च वचनयोग्यता, तत्रापि चिराभ्यासादिना
यथावस्थितवचनयोग्यता, ततश्च निदिग्धासनाद्दर्शनम्, ततो रक्ततत्त्वान् चिरनिरीक्षणमस्कारालविशेष-
दर्शनमिति वा नमः । अत्र देहातिरिक्तब्रह्मात्मा, किं तथा नोपलभ्यते ? इति शङ्कापाश्रयणाय दुर्गान-
तराधनम् । सर्वैर्ज्ञातुमशक्ये वा नस्तुनि किं त्वामेकमुपात्ममे ? इति भावः ॥ २९ ॥

प्र पा॥ पुण्यकमा. पा॥ १ नराणांमपि ग य ज पा॥ ४ ततोऽपि ग. घ ङ ज. झ पा॥
२. यथा ग य झ पा॥ ३. ५. मविशेषत्वं दर्शने ज्ञानादिदोषमङ्गक्षमत्वम् ॥

ग॥ कथं दुर्विज्ञेयः अयम् आत्मा इति ? आह आश्चर्यवत् इति॥ आश्चर्यवत् आश्चर्यम् अदृष्टम्
अद्भुतम् अकस्मात् दृश्यमानं तेन तत्त्वम् आश्चर्यवत् आश्चर्यमिव एनम् आत्मानं पश्यति
कश्चित् । आश्चर्यवत् एनं वदति तथैव च अन्यः । आश्चर्यवत् च एनम् अन्यः शृणोति ।
श्रुत्वा द्रष्टा उक्त्वा अपि आत्मानं वेद न चैव कश्चित् । अथवा—यः अयम् आत्मानं
पश्यति स आश्चर्यतुल्यः । यो वदति यश्च शृणोति, स अनेकरुतहस्तेषु कश्चिदेव भवति ।
अतः दुर्विज्ञेयः आत्मा इत्यभिप्रायः ॥ २९ ॥

आ॥ दुर्लभत्वेनेत्यर्थः । तद्व्याश्चर्यं लोके । दुर्लभोऽपीश्वरसरूपत्वात्सुखमवाद्यात्मनस्त-
द्वदृष्टा ॥ २९ ॥

जा॥ तात् पुनरिति । एव यः कश्चित्पश्यति स आश्चर्यदित्याद्युक्त्वा चतुर्थपादेन तदुपपादनं नियते । त
व्याचष्टे—दुर्लभत्वेनेति । दुर्लभत्वमाश्चर्यशब्दप्रवृत्तौ निमित्तमित्यर्थः । तत्कथमित्यत आह—तद्वीति ।
‘आश्चर्यमनित्ये’ इत्यादिस्मृतिं हि शब्देन सूचयति । सर्वेणाम् आत्मद्रष्टृत्वात्कथमात्मद्रष्टा दुर्लभो-
ऽपि ? येनाश्चर्यमुच्यत इत्यत आह—दुर्लभोऽपीति । ईश्वररूपत्वादिनात्मद्रष्टा दुर्लभ इति भावः ।
अनेन आश्चर्य एवाश्चर्यदित्युच्यत इत्युक्तं भवति । यत्प्रतिबिम्बस्य जीवस्य द्रष्टापि दुर्लभः, किं त-
त्तामर्थं वर्णनीयमिति श्वरसामर्थ्यदर्शनम् । देहयोगिभ्योगस्येत्यादिना ‘देही नित्यम्’ इति श्लोको व्या-
ख्यातः । स्वधर्ममित्यादयः श्लोका अतिरोहितार्थज्ञानं व्याख्याताः । एवमुत्तराणि ॥ २९-३८ ॥

देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्वस्य भारत ।।

तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि ॥

३०

रा॥सर्वस्य देवादिदेहिनो देहे वध्यमानेऽप्ययं देही नित्यमवध्यो मन्तव्यः। तस्मात्सर्वाणि देवादिस्वावरान्तानि भूतानि विषमाकाराण्यप्युक्तेन स्वभावेन स्वरूपतस्मानानि

ता॥ अयं यथा देवादिस्वावरान्तेषु भूतेषु देहांते जातिगुणदेशकालदुर्भेदवर्तुर्भेदवत्पश्यन्मुपलभ्यते ; तद्वदेहिन्यपि सुखित्वदुःखित्वादिवैषम्य दृश्यते । देवादिगन्दाश्च देवत्वादिविदिशाम्पर्यन्ताः । एवं नित्यानित्यत्वादिलक्षणवैषम्यमपि सम्भाष्येतेति शङ्कानिराकरणायोच्यते—देहीति । वध्यमानेपीति सामर्थ्यान्तिसुक्ते 'हृन्मयाने शरीरे' इतिवत् । अन्यथा देहे सर्वस्येत्यस्य नैरर्थक्यं देहीत्येतावदेव देहवर्तित्वसिद्धेः । भूतशब्दोऽयं क्षेत्रज्ञपर्यन्तः । 'सर्वाणि' इत्यादिगुणवित्तदाद्देवः विषमाकाराण्यपि इत्यनुदितः । देवादिभेदात्तत्प्रयुक्तमुपादिभेदाच्चेति शेषः । उक्तेन स्वभावेनेति । पूर्वोक्तसूक्ष्मत्वा-

प्र.पा॥ १. सुभेदादि. २. ग. घ. ङ. झ. पा ॥

२. नित्यत्वानित्यत्वा. ग. घ. ङ. ज. झ. पा ॥

* ३. मूले देहे वध्यमानेति नोक्तम् ; सत्कथमुच्यते भाष्ये देहे वध्यमानेऽपीति—इत्याद्यापामाह—वध्यमानेऽपीति सामर्थ्यान्तिसुक्तमिति । देहिनो वध्यत्वप्रतिषेधस्याप्रसक्तप्रतिषेधत्वकारणाय देहवधेनैव देहिनो वध्यत्वप्रसक्तोऽयं वध्यता देहिनो वध्यत्वप्रतिषेधः । सामर्थ्यात्, आनां तमव्याहारेणोपरधापितमुक्तमित्यर्थः । वचनान्तरिककण्ट्यादयि उक्तार्थपरत्वं समर्थयति—'हृन्मयाने शरीरे' इतिवत्—इति ॥

* ४. अन्यथा—उक्तार्थपरत्वाभावे सर्वस्येत्यस्य नैरर्थक्यम्, अयं पाठश्चन्द्रिकायां प्रामादिकोऽभापुरिव भाति । 'देही' इत्येतावन्नेव देहवर्तित्वमिदं रित्यनन्तरप्रत्यक्षयोगोचनाया देह इत्यस्य नैरर्थक्यमित्येव पाठेन अभितन्वमित्येव भाति । नरा अवश्यं—वध्यमानेऽपीत्यर्थो-विश्रुत्या श्रोत्रे देहवर्तित्वेऽप्यर्थं स्यात्—इति । ननु देहे इति सप्तम्यन्तपरदेन देहवर्तित्वमात्मनः प्रतीयते । तदसम्भवे तद्गोप्यं न स्यादिति तद्गोप्यकृत्यैव तत्सामर्थ्यमित्याद्यापाम् आह—देहीत्येतावन्नेव तत्सिद्धेरिति । नास्ति त्रैः—आत्मनो देहवर्तित्वस्य देहवर्तित्वसिद्धेन देहीत्येतावन्नेव सिद्धेरित्यर्थः—सर्वस्येति पाठस्य सार्थविकल्पे तु कथ-

चित् तस्मात्पुत्रमुपपादनीयम् तदायमर्थः—सर्वस्येत्यस्य देहे सर्वस्येति वाक्यस्य, नैरर्थक्यं वैयर्थ्यं स्यादित्यर्थः । वाक्यस्य पदसमुदायरूपस्य सङ्घटकस्य कस्यचिदेकस्य पदस्य वैयर्थ्येऽपि वैयर्थ्यस्य दुरपहृत्त्वेन उत्तरीत्या निरुक्तवाक्यपदकस्य 'देहे' इति पदस्य वैयर्थ्येन निरुक्तवाक्यस्य वैयर्थ्यमिति । न च 'देहे' इति पदस्येऽपि 'वध्यमाने' इति पदस्याहारेणैव 'देहे वध्यमानेऽपि' इत्यर्थपरत्वं मूलस्य वाच्यम् । तथाच राति तत्पदासुरवै-ऽपि अस्याहन्तपदार्थस्य देहिदेशदेकदेशदेहशब्दाद्ये अव्यवधानमदेव विवक्षितार्थत्वात् इति तद्वैयर्थ्यं सिद्धा-तेऽपि दुर्बारेभ्येति वाच्यम् ; 'देहां' इति तद्वित्तद्व-त्येकदेशदेहशब्दस्य पदान्तरार्थाङ्गित्वात्पक्षे अस्मा-द्व्येन शृणोरेवामाधुन्यप्रसङ्गात् ॥

* ५. 'सर्वाणि भूतानि' इत्यत्र भूतशब्दस्य शरीरमात्रपरत्वे 'नञोऽपि' इति शब्देन शरीरविषयक-शोचनाभाव एव उक्तः स्यात् । तस्मात्समावश्यकत्वेन तस्मादित्यनेन न हेतुनया परामर्शयोग्यमिति वाक्यार्थकाश्च इति परिचिन्त्य भूतशब्दस्य शरीरपरत्वमाह—भूतशब्दोऽप्येति ॥

६. इत्यादिगुणिनः शङ्का. क. २२. ग. घ. झ. पा॥

७. देहादि. घ. झ. पा॥

रा॥अथ इदानीं प्रकरणार्थम् उपसंहरति—देही इति ॥ *सर्वस्य प्राणिजातस्य देहे वध्यमानेऽपि अयं देही न वध्यः यस्मात् तस्मान् भीष्मादीनि सर्वाणि भूतानि उद्दिश्य

पा॥ *यस्मात् देही - शरीरी नित्यं सर्वव्याप्य अवध्यो निरवयवत्वात् नित्यत्वाच्च तत्रावध्योऽयम्, देहे शरीरे सर्वस्य सर्वगतत्वात् स्वावरोधितुं स्थितोऽपि सर्वस्य. पा॥

रा॥नित्यानि च। देहगतं तु वैषम्यमनित्यत्वञ्च । ततो देवादीनि सर्वाणि भूतान्युद्दिश्य
न शोचितुमर्हसि ; न केवलं भीष्मादीन्प्रति ॥ ३० ॥

स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि ।

धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यते ॥

३१

रा॥अपिचेदं प्रारब्धं युद्धं प्राणिमारणमपि अग्नीषोमीयादिवत् स्वधर्ममवेक्ष्य न विक-
म्पितुमर्हसि। धर्म्यादुपपादयतः प्रवृत्तायुद्धादन्यत्र हि क्षत्रियस्य श्रेयो विद्यते।*शौर्यं तेजो

ता॥च्छ्रेयत्वादिनेत्यर्थः। नित्यानि चेति। न तु नित्यत्वानित्यत्वलक्षणवैषम्यं शङ्कनीयमित्यर्थः । देहगतं
तु वैषम्यमिति । देहगतमत्र देवादिमन्त्रिणैषम्यम्।सुरादिवैषम्यन्त्यात्मगतमपि तत्तद्देहौपाधिकधर्म-
भूतज्ञानान्तराविशेषतारतम्यात्मनश्च । चेतनानां देहादिशब्दैर्व्यपदेशस्तु शरीरस्यापुनर्विकसिद्धान्तर-
न्धन इति भावः । प्रवृत्तसङ्कतिशापनाय सर्वाणीत्यस्य व्यञ्छेद्यमाह—न केवलं भीष्मादीन् प्र-
तीति । एषम् 'अशोच्यानन्वशोचस्त्वम्' इत्यादिना 'न त्वं शोचितुमर्हसि' इत्यन्तेनास्यानकारण्य-
मपीदितम् ॥ ३० ॥

अथ 'स्वधर्मम्' इत्यादिना 'मरणोदितिरिष्यते' इत्यन्तेन धर्माधर्मधीरयोऽत्र । अपिचेति
मनुष्येतव्येत्यन्तरपरप्रकरणभेदद्योतनार्थः। धर्म्याद्धि युद्धात् इति वाक्यशेषप्रदर्शितं 'स्वधर्मम्' इत्यस्य
विशेष्यमाह—इदं युद्धमिति स्वो धर्मः स्वस्य वा धर्मः स्वधर्मः। विकम्पितुमित्येतत्सामर्थ्यसिद्धमुक्त—

प्र पा॥*गा. १८-४३॥ १ देहमानगतं देवादि पञ्च
पा॥ २. ननु देवत्वात्किञ्चन देहधर्मरवात्मन्यमन्त्रे कथं
देवादिशब्दैर्देवाचिभिर्गमनो व्यवहरणमित्याशङ्क्या
माह—दहादीति । दहादिशब्दै—दहादिवाचिभि-
शब्दैरित्यर्थः । अग्निशब्देन घानादिपरिग्रहः । धर्मभू-
तज्ञानादिवाचिभिरपि हि शब्दैरात्मनो व्यवहारः शु-
त्यादौ दृश्यते—'विश्रामं यथा तनुते' इत्यादौ । नि-
रूपितं येन गृह्यते। 'तद्गुणमारवाचुः तद्व्यपदेशः' इत्य-
त्र । तथाच आग्निशब्देन घानप्रदर्शनं दृष्टान्तार्थम् ।
यथा वा आत्मनोऽप्यविततज्ञानादिरूपधर्मवाचिभि-
शब्दै तद्वर्णिन आत्मनो व्यपदेशः, तद्वत् तद्व्य-
क्तिमद्देवाचिभिरपि देवादिशब्दैरेतत्प्रतिपादनं नानु-
पपन्नमिति भावः ॥

* ३ 'श्रोत्रियेभ्यो गा देहि' इत्युक्त्वा 'मर्गे-
भ्यो ब्राह्मणेभ्योऽनं देहि' इत्युक्ते 'न केवलं श्रोत्रि-
यमात्रेभ्यः' इति यथा वा उपरिक्तकतिपयमाने अ-
न्नदानादिरूपेतरा वयव्यवच्छेदः सर्वशब्देन प्रतीयते,

तद्वत् 'सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि' इत्यत्र ॥
वैशब्देन 'कथं भीष्ममहं सद्गुणे' इत्यादिना शोचनी-
यत्वनोपस्थितर्थाध्यादिमानं शोचनादत्वाभावरूपेतरा-
न्वयव्यवच्छेदः प्रतीयत इत्याद्येनोक्तं भाष्ये 'न
केवलं भीष्मादीन् प्रति' इति— प्रवृत्तसगती-
ति । प्रवृत्तमगतिशापनाय—'सर्वाणि भूतानि न त्वं
शोचितुमर्हसि' इति मङ्गलप्राणिविषये शाचननिषे-
धस्य उपरिदृश्यमानस्य अप्रपन्नप्रतिषेधरूपत्वेन अस-
गत्वशङ्का स्यादिति तत्रिकाकरणाया प्रसक्तत्वेन प्रवृत्त-
सगतिं क्षापयितुमित्यर्थः ॥

* ४ 'सर्वाणि' इत्यस्य व्यवच्छेद्यम्—अश्रेयार्थ-
कसर्वशब्दो हि शेषव्यवच्छेदार्थः । तेन व्यवच्छेदेन
व्यवच्छिद्यमानं शेषमाहेत्यर्थः । 'न केवलं भीष्मादीन्
प्रति' इति व्यवच्छिद्यमानस्य केवलभाष्यादेशशोचनीय-
त्वेनोपस्थितस्य कथनेन शोचनस्य प्रसक्तदर्शिता म-
ङ्गनीति प्रवृत्तमगतिरिति भावः ॥

शा॥न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ ३० ॥

इह परमार्थतत्त्वापेक्षायां शोकां वा मोहो वा न संभवति इत्युक्तम्। न केवलं परमा-
र्थतत्त्वापेक्षयामेव—स्वधर्मम् इति । स्वधर्मः अपि स्वो धर्मः क्षत्रियस्य धर्मः युद्धं तमपि

य॥ पथिभिस्सुगेभिः । यत्र यन्ति सुकृतो नापि दुष्कृतः । तत्र त्वा देवस्सविता दधानु' इति श्रूयते । इह च युद्धे मृतानां कल्याणतरदैहादिप्राप्तिरुक्ता, 'वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि शृङ्गाणि' इत्यादिना* अतश्चिकित्सकशलाद्यादिकर्म आनुरस्येशाम्य रक्षणमे-
वाग्नीषोमीयादिषु संक्षपनम् ॥ ३१ ॥

यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् ।

सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमीदृशम् ॥

३२

य॥अयन्नोपनतमिदं निरतिशयसुखोपायभूतं

ता॥पश्चादितिष्ठिस्तु कर्तव्यगुणधर्मनिष्ठाधिकारिप्रियेपनियतः 'पशुयज्ञै' न्यं हिन्मैर्महद्वो यष्टुमर्हति' इत्या-
दिवचनापेति भावः । अस्त्वग्नीषोमीयादौ श्रुतिश्लादहिंसात्वम्, इह तु कर्ममन्यवाह—इहचेति । अय-
मप्यर्थः श्रुतिस्मृतिसिद्ध इति भावः । ननु 'अहिसन् सर्वभूतान्यन्नन तीर्थेभ्यः' इत्यादिनाग्नीषोमीया-
देरन्यस्य हिंसात्व प्रतीयते । अन्यथान्यत्रेति तद्वन्नच्छेदानुपपत्तेरित्यवाह—अत इति । अयमभिप्रायः—न
तानदिह दुःखजननमात्र हिंसा, रक्षणरूपेण चिकित्सकशलाक्यादिष्वपि प्रसङ्गात् । नापि प्राणवियो-
जनमात्रम्, अतद्वपेण सर्वस्वहरणनैरङ्गीडादिषु हिंसाशब्दप्रयोगदर्शनात् । न चायमुपचारः, नियामका-
भावात्, विपरितर्कस्यैपि दुर्वारत्वात् । अतोऽनर्थपर्यगमितसांदात्विकदुःखजनने व्यापारो हिंसेत्येव तस्य-
म्—इति । ततश्च 'अन्यत्र तीर्थेभ्यः' इत्येतत्पश्चादेर्भातिपुरुषार्थप्रियेपानभिप्रायामरदृष्ट्योक्तम् । तस्मिन्नपि
वाक्ये हिंसितं नान्तीत्येव तात्पर्यम् । उक्तं च मनुना—'तस्माद्यज्ञे यधोऽन्यः' इति । तथापि यध इति
पामरदृष्ट्यानुवादः । अन्य इति तद्वन्नर्थनम् । यत्रापि ऋतुप्रविधाना सोमोच्छिष्टभक्षणप्रभृतीनां हिंसाल-
क्षणनैतद्वद्विषयान्तरेण व्यनच्छेदश्चास्ति; तथापि तेषां प्रत्यावायीनां धायकवैचनश्लोदेव तथात्वमङ्गीकुर्मः;
न पुनः ऋतुनर्तया विधानमात्रेण । नन्वेवमुत्सर्गोपादान्यायस्य कीदृशो विषयः ? तादृश एव, यत्र
निरवकाशविशेषप्राकृत्यप्रियेधादेव साज्जशामान्यगन्धस्त्रोच इति निस्तरङ्गमेतत् ॥ ३१ ॥

पुनरपि प्राणिमारणव्यापि युद्धस्य प्रशस्तमुत्पेनाभर्मभ्रममुन्मूलयति—यदृच्छयेति । यदृच्छयोपपन्न-
मित्यनाहेतुत्वादिभ्रमयुदासावाह—अयन्नोपनतमिति । प्राक्तननिरतिशयपुण्यविपाकलभ्यत्वादिदानी
मयन्नोपनतत्वम् । निरतिशयसुखोपायभूतमिति । स्वर्गशब्दो हि 'यैस्मिन्नोष्ण न शीत' 'यैश्च दुःखेन

३१ पा॥*अतश्चिकित्सककर्म पा ।

८ (मनुस्मृतौ. ५ ३९) 'यद्यर्थे पशव सृष्टा

१. भारते शान्तिपर्वणि मोक्ष १७१ ३४ ॥

स्वयमेव स्वयमुवा । यथाऽस्य भूत्यै मवस्य तन्माचक्षे

२. यध शुद्धिकृतो वागादिरित्यवाह. पा.

यधोऽन्यः ॥' ९ यत्र लक्ष. ज र. ग. घ ङ पा॥

३

१० अनाधायकत्व. ज र. ग. घ ङ पा॥

४. अग्नीषोमायादेरपि हिंसात्व प्रती १ ग घ ङ ।

११ वचनबलात् 'न सोमेनाच्छिष्टा मवन्ति'

५. विवोगजननमात्र. ज य पा॥ ६. नारक

इति श्रुतिबलादित्यर्थे

र ग श पा॥ ७. तादातिशालवदु र घ ज पा॥

१२ १३. १४. दु तेन यत्र. पा॥

श॥अवेक्ष्य त्वं न विकम्पितुं प्रचलितुं न अहंसि क्षत्रियस्य स्वाभाविकात् धर्मात् आत्मस्वा-
भान्यादित्यभिप्रायः । तच्च युद्धं पृथिवीजयद्वारेण धर्मार्थं प्रजारक्षणार्थं चेति परमं
धर्म्यम् । धर्मात् अनपेक्ष धर्म्यम् । तस्मात् धर्म्यात् युद्धात् श्रेयः अन्यत् क्षत्रियस्य न
विद्यते हि यस्मात् ॥ ३१ ॥

कुतश्च तत् युद्धं कर्तव्यम् इति? उच्यते—यदृच्छया इति॥ यदृच्छया च अप्राथि-
तम् आगतम् उपपन्नं स्वर्गद्वारम् अपावृतम् उद्धाटितं ये पतत् ईदृशं युद्धं लभन्ते

रा॥निर्विघ्नमीदृशं युक्तं सुखिनः पुण्यवन्तः क्षत्रिया लभन्ते ॥ ३२ ॥

ता॥सम्भिन्न न च घ्नन्मनन्तरम्॥अभिलाषोपनीत तन्मुखं स्वर्गपदाख्यदम्' इति निरतिशयमुपविशे व्यु-
त्पन्नः।।देशविशेषस्तु तादृशमुखमोगस्यानन्तरा स्वर्गः। धर्माणां च स्वतो निरतिशयमुपसाधनत्व स्वभावः।
फलभित्त्यादिलक्षणप्रतिबन्धकवशादन्यथात्वमिति चिप्रत्ययप्रयुज्जानस्य भावः । अपातृतादामि-
ध्रेते निर्विघ्नत्वम्। सुखिन इत्यस्य पुण्यवन्त इति प्रतिपदम्॥ न हि मुग्धमेवेदंशुदृग्गमहेतुः। अतोऽत्र
मुखशब्देन मुखसाधनं लक्ष्यत इति भावः। यद्वात्र सुखिशब्दः मुग्धयोग्यत्वलक्षणमवन्धपरः। तद्योग्यत्वं
च पुण्यवत्वमेवेति भावः ॥ ३२ ॥

१. यत्तात्पर्यं स्व. पदाख्यदम्. पा ॥

* १. भाषे 'स्वर्गद्वारम्' इत्यस्य निरतिशयमुप-
पाद्यभूतमिति व्याख्यानं न युक्तम्, युद्धस्य नश्वर-
परिमितमुत्तरूपस्वर्गमाधनस्य निरतिशयमुत्तरूपमोक्ष-
साधनत्वाभावात् । न च वणांशमधर्माणांमुपासना-
कृतया मोक्षसाधनत्वमक्षतमिति वाच्यम्, सुमुखो-
पासकस्य विषये तथास्तेऽपि तदतिरिक्तविषये जतया-
स्त्वेन सामान्यतो निरतिशयमुक्तोपाद्यभूतमिति प्रति-
पादनायागात् । किन्तु अभूततत्त्वावे चिप्रत्ययमाश्रित्य
निरतिशयमुक्तोपाद्यभूतमित्येव व्याख्येयमित्याशङ्क्या-
यामाह—धर्माणामिति ॥

* २. स्वतो निरतिशयमुपसाधनत्वं भाव इति
—स्वामाविकनिरतिशयमुत्तरूपमोक्षसाधनत्वं स्वभाव
इत्यर्थः । तथाच—स्वामाविकनिरतिशयमुत्तरमाध-
नत्वस्य स्वाभाविकत्वेन तस्य पूर्वकालीनसमावाभा-
रुपाभूतत्वविवेकाया अस्तभवेन नाभूततत्त्वावे चि-
प्रत्ययमसङ्ग इति भावः ॥

* ४. ननु धर्माणां निरतिशयमुत्तरूपमोक्षसा-
धनत्वस्यैव स्वाभाविकत्वे फलेऽत्रा अनुष्ठापयमाना
नेषा कुर्वी न मोक्षरूपलोपभावात्कत्वमित्याशङ्क्या-
यामाह—फलानिस्तस्यादतीति ॥

* ५. प्रतिबन्धकवशादेवभावोक्तिर्—फल-
भित्त्येवमोक्षप्रतिबन्धकत्वात् तद्वशात् फलेऽत्रानुष्ठि-
तधर्माणां मोक्षरूपलोपभावात्कत्वमव्यवस्थात्वं
मित्यर्थः । यथावा बहुप्रादिकत्वं स्वभावः, दाहानुपधा-
यकत्वरूपमन्यथास्त्वं तु मृष्यादिरूपप्रतिबन्धकवशात्,
तद्वदित्यर्थः । उपायशब्दश्चात्र स्वरूपयोग्यत्वरूपं
मोक्षसाधनत्वमाचष्टे, न तु तदुपपाद्यकत्वमिति नानु-

पशितः ॥

* ६. भाषे पुण्यवन्त इति व्याख्या निर्भूला,
मूलं तद्वाक्येवपश्चात्तद्व्याख्याय 'सुखिनः' इत्यस्यै-
वेदं व्याख्यातमित्याह—सुखिन इत्यस्य पुण्यवन्त
इति प्रतिपदमिति ॥

* ७. सुखिन इत्यस्य यथाशुतार्थपरत्वे दूषणमा-
ह—नहीति । उद्देश्यविधेयभाववशेन उद्देश्यतावच्छे-
दकप्रयोज्यताया विधेये मानस्य 'धनी सुखी' इत्यादौ
इष्टत्वेन सुखिनइत्युद्देश्यवाचकपदार्थतावच्छेदकमुत्ते-
युद्धलाभरूपविधेयप्रयोजकताया भानावश्यकत्वेन त-
द्वाच इत्याह—सुखमेवेति । यद्यप्युद्देश्यविधेयमावश्यक-
विधेये उद्देश्यतावच्छेदकप्रयोजनत्वमानमन्योत्तमार्थिकं
'सुखा, धनी' इत्यादाविति प्रकृते युद्धलाभस्य सुख-
प्रयोजकत्वमाने नानुपरति, तथापि स्वर्गद्वारमित्यने-
नैव तस्योक्तार्थत्वात् न तज्ज्ञानमिह वस्तु शक्यमिति
भावः ॥

* ८. सुखिन इत्यस्य पुण्यवन्त इत्यर्थोपकत्व
कथमित्यत्र लक्षणया तत्परत्वमाह—सुखशब्देन सु-
पसाधनं लक्ष्यत इति ॥

* ९. लक्षणया निर्वाहे अस्वरमात्रं सुखमनया
निर्वाहमाह—यदेति । सुखिशब्दः सुखयोग्यत्वलक्ष-
णमवन्धपर इति—'तद्व्याप्ति' इत्यर्थे निर्वाधमान-
मलर्थावप्रत्ययस्य सम्बन्धसामान्यवाचिप्रत्ययार्थमेवाह
'पुत्री, धनी' इत्यादौ पितृपुत्रभावमवस्थामिमावादि-
रूपमवधवोधकत्ववत् प्रकृते सुखयोग्यतारूपमवधवो-
धकतायाः प्रत्ययव्याप्तिरिति भावः ॥

* १०. सुखयोग्यत्वं च पुण्यस्य तत्साधनपुण्यव-
त्त्वमेवेति विवक्षितार्थश्चात्र इत्याह—तद्योग्यत्वं चेति ॥

शे॥क्षत्रियाः हे पार्थ किं न सुखिनः ते? ॥ ३२ ॥

अथ 'चेत्त्वमिमं धर्म्यं सद्गमं न करिष्यसि ।

ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥

३३

रा ॥ अथ ईक्षत्रियस्य स्वधर्मभूतमिममारब्धं सद्गमं मोहात् करिष्यसि चेत्—
ततः प्रारब्धस्य ॥ धर्मस्याकर्णात्स्वधर्मफलं निरतिशयसुखं विजयेत् ॥ निरतिशयां च
कीर्तिं हित्वा पापं (निरतिशयमत्राप्यसि ॥ ३३ ॥

अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽन्ययाम् ।

संभावितस्य चाकीर्तिः मरणादतिरिच्यते ॥

३४

रा ॥ न ते केवलं निरतिशयसुखं कीर्तिं हानिमात्रम्, 'पाथो युद्धे प्रारब्धे पलायित'

ता ॥ एव युद्धस्य धर्म्यत्वेन निरतिशयसुखमाधनमुत्तमम् ॥ अथ तदकरणे प्रत्ययायमाह—अथ चेदिति ।
युद्धाकरणस्य ब्राह्मणादीनां पापहेतुत्वाभावात् तदशब्द ईक्षत्रियपर इत्यभिप्रायेणोक्तम्—क्षत्रियस्य
स्वधर्मभूतमिति । 'इमम्' इति निदशाभिप्रेतमुक्तम्—आरब्धमिति । मोहान् धर्मऽप्यधर्मतन्त्रमा
दित्यर्थः । न हि युद्धस्याकरणमात्रं क्षत्रियस्यापि प्रत्ययायहेतुः, सर्वदा युद्धकरणप्रसङ्गादित्यत उक्तं—
प्रारब्धस्येति । स्वधर्मफलमिति । धर्मशब्दोऽत्र फलपरः, अन्यथा पौनरुक्त्यात्, अनुवादमात्र
त्वेऽनिष्टप्रसङ्गपर्यगमाभावाच्चेति भावः । आगामिर्कीर्तिरप्युक्तयाच्यते—विजयेनति । न केवलं
दृष्टादृष्टरूपनिरतिशयसुखार्थदानमात्रम्, निरतिशयदुःखहेतुभूत पापमत्राप्यसीति वाक्यार्थः ॥ ३३ ॥

एव दृष्टादृष्टरूपफलहानिरदृष्टप्रत्ययायमाह । अथ दृष्टप्रत्ययायमाह—अकीर्तिं चेति । अकीर्तिं
रिह दुर्कीर्तिं । 'न ते केवलम्' इत्यादावपि पारलौकिकनिरतिशयपापमालम्बित्यनुमन्धेयम् । प्रारब्धे
पलायित इति नान्दिशीरतया प्रथमया पारमप्यवृत्तेति भावः । अव्ययशब्देनाविनाशित्वाभिधानात्

प्र पा ॥ * तत्तु धर्म्यमिमं पा ॥ ईक्षत्रियाणां पा ॥ । भाष्यं प्रारब्धमित्यनेन प्रतिपादितमुन्मूलमार्षकं ।
* भाष्ये क्षत्रियस्य स्वधर्मभूतमिति क्षत्रियस्येवैव
क्षत्रियवान्मुमुक्षुः स ममभिन्वाहारलभ्य इति चान्द्रि
काया स्पष्टम्, धर्म्यमिति मूलस्य स्वार्थे चडाश्रयजन
स्वधर्मभूतमित्युक्तम् ॥

१ मोहादज्ञानात्. पा ॥ ॥ स्वधर्म पा ॥ । निरति
शया कीर्ति च. पा ॥ । निरतिशय प्राप्त्यसि पा ॥

१ न केवलं पा ॥ १ क्षत्रियपर एव गण पा ॥

* २ 'ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापम
वाप्स्यसि' इत्यत्र तत्र शब्देन पूर्वप्रवृत्तयुद्धस्याकरणमव
पराभयस्याप्यमिति एतत् प्रारब्धत्वमविरक्तं विवक्षितम् ।

३ मय्यत्र एव ज ह्य, मवाप्स्य एव पा ॥

४ इत्यादी नापि घ ड च श ह्य पा ।

५ इत्यनुमन्धेयम् एव ज ह्य. पा ।

शा ॥ अत्र कर्तव्यताप्राप्तमपि—अथ इति ॥ अथ चेत् त्वम् इमं धर्म्यं धर्मादनपेतं प्रहितं
सद्गमं युद्धं न करिष्यसि चेत् ततः तदकरणात् स्वधर्मं कीर्तिं च महादेवादिस्वमागम
निमित्तां हित्वा केवलं पापम् अत्राप्यसि ॥ ३३ ॥

न केवलं स्वधर्मकीर्तिपरित्यागः—अकीर्तिम् इति ॥ अकीर्तिं*चापि भूतानि कथयि

पा ॥ *चापि युद्धे पा ॥

रा॥ इत्यव्ययां सर्वदेशकालव्यापिनीमकीर्तिं च समर्थान्यसमर्थान्यपि सर्वाणि भूतानि कथयिष्यन्ति । ततः किमिति चेत्—शौर्यवीर्यपराक्रमादिभिस्सर्वमभावितस्य तद्विपर्ययजाह्नकीर्तिर्मरणानि निरिच्यते ; एवंविधाया *अकीर्तिर्मरणमेव नव श्रेय इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

रा-आ॥ बन्धुस्नेहात्कारुण्याच्च युद्धाभिवृत्तस्य शूरस्य ममाकीर्तिः कथमागमिष्यतीत्यवाह—

भयाद्रणादुपरतं मन्यन्ते त्वां महारथाः ।

येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यारयसि लाघवम् ॥

३५

रा॥ येषां कर्णदुर्योधनादीनां महारथानामितः पूर्वं त्वं शूरो वैरीति बहुमतो भूत्वेदानीं

तत्तार्किकालव्यापित्वमुच्यताम्, सर्वदेशकालव्यापित्वं तु कथमुच्यते। इत्ये—यद्यकीर्तिस्सर्वदेशकालव्यापिनी न स्यात्, सर्वकालव्यापित्वमपि न स्यात्, कालक्रमेण सङ्कोचादिच्छेदोपपत्तेः—इति। यद्वा देशतः कालतश्चान्यूनत्वमेवात्र अन्यत्र विप्रक्षितम् । भूतान्यपीति अपिशब्दान्वयः । चापीत्यनतिरिक्तार्थत्वे निष्प्रयोजनत्वम् । 'तनो भूतानि' इति सामान्यनिर्देशात्, अपिशब्दान्वयत्वाच्चोक्तं समर्थान्यसमर्थान्यपीत्यादि । अरीतिरित्यन्नाहोत्तरार्थमुच्यत इत्याह—ततः किमिति। चक्षुःशानिराकरुणार्थः । अर्जुनस्य सम्भावितत्वेऽनूनाह—शौर्येति । सर्वसम्भावितस्येति । पूर्वनिर्दिष्टसमर्थैरसमर्थैश्च भूतैस्सम्भावितत्वेत्यर्थः । ननु मरणादतिरेकः किं हेयतया, उपादेयतया वा। न प्रथमः, 'जीवन् भद्राणि पश्यति' 'आत्मायै धृषिषीत्यनेन' इत्यादिवचनात् । न द्वितीयः प्रकरणविरोधादित्यवाह—एवमिवाध्याय इति । 'जीवन् भद्राणि' इत्यादिकं तु धैर्यापुत्रस्य तेऽत्र नोपादेयम् । न चैवमरीर्तिर्लक्षणीयसी, येन मरणाच्छ्रेयसी स्यात्। किन्त्वेवमिवा सर्वकालदेशकालव्यापिनी, इयं च नरकायापि स्यात्, तथैव स्मृत्यादिसिद्धत्वात् । तथाचोक्तमिदं रामायणे रघुनाथवाक्यम् 'अकीर्तयस्य गीयेत लोके भूतस्य कस्यचित् । पतत्येवाधमात् लोकान्वायच्छब्दस्य कीर्त्यते' इति। युद्धे मरणं तु तत्र एव स्वर्गाय स्यादिति भावः ॥ ३४ ॥

एव धर्माधर्मभ्रमो निवारितः। अथास्थानलेटः क्षिप्यते 'भयात्' इत्यादिना। बन्धुस्नेहादित्यादि। शूरस्य तत् स्नेहाकारुण्याया निवृत्तस्य मे कीर्तिरेव स्यादिति भावः । येषामित्यतिप्रसिद्धासमर्थात्कर्णदुर्योधनादीनामित्युक्तम् । तेनापरास्वर्गे समरयति । यद्यपि भीष्मादयो याथाार्थं जानीयुः, तथापि वर्णादयो न तर्पति भावः । भूत्वेत्यस्य वास्यसीत्युत्तरकैरस्येन 'स्वात्मा होध्यामि' इत्यादिभिरन क्रियापेक्षया पूर्वेषापि भविष्यता कालेन सम्यग्धर्ममनुदामायोक्तम्—पूर्वमिति । बहुभिर्गुणैर्युक्त्वेन मतो हि बहुमत इत्यभिप्रायेणाह—शूरोवैरीति । यदि शूरस्त्वे प्रागपि निर्वैरः, यदि च वैरं तं शौर्यरहितः, नदा महारथा न त्वा गणयेयुरिति भावः । तत्क्षणावधि वैरानुरागसिद्धिनायोक्तम्

प्र-पा॥ ३ अ. ३४, १, २, ३, ४, ५, ६, ७, ८, ९, १०, ११, १२, १३, १४, १५, १६, १७, १८, १९, २०, २१, २२, २३, २४, २५, २६, २७, २८, २९, ३०, ३१, ३२, ३३, ३४, ३५, ३६, ३७, ३८, ३९, ४०, ४१, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५१, ५२, ५३, ५४, ५५, ५६, ५७, ५८, ५९, ६०, ६१, ६२, ६३, ६४, ६५, ६६, ६७, ६८, ६९, ७०, ७१, ७२, ७३, ७४, ७५, ७६, ७७, ७८, ७९, ८०, ८१, ८२, ८३, ८४, ८५, ८६, ८७, ८८, ८९, ९०, ९१, ९२, ९३, ९४, ९५, ९६, ९७, ९८, ९९, १००, १०१, १०२, १०३, १०४, १०५, १०६, १०७, १०८, १०९, ११०, १११, ११२, ११३, ११४, ११५, ११६, ११७, ११८, ११९, १२०, १२१, १२२, १२३, १२४, १२५, १२६, १२७, १२८, १२९, १३०, १३१, १३२, १३३, १३४, १३५, १३६, १३७, १३८, १३९, १४०, १४१, १४२, १४३, १४४, १४५, १४६, १४७, १४८, १४९, १५०, १५१, १५२, १५३, १५४, १५५, १५६, १५७, १५८, १५९, १६०, १६१, १६२, १६३, १६४, १६५, १६६, १६७, १६८, १६९, १७०, १७१, १७२, १७३, १७४, १७५, १७६, १७७, १७८, १७९, १८०, १८१, १८२, १८३, १८४, १८५, १८६, १८७, १८८, १८९, १९०, १९१, १९२, १९३, १९४, १९५, १९६, १९७, १९८, १९९, २००, २०१, २०२, २०३, २०४, २०५, २०६, २०७, २०८, २०९, २१०, २११, २१२, २१३, २१४, २१५, २१६, २१७, २१८, २१९, २२०, २२१, २२२, २२३, २२४, २२५, २२६, २२७, २२८, २२९, २३०, २३१, २३२, २३३, २३४, २३५, २३६, २३७, २३८, २३९, २४०, २४१, २४२, २४३, २४४, २४५, २४६, २४७, २४८, २४९, २५०, २५१, २५२, २५३, २५४, २५५, २५६, २५७, २५८, २५९, २६०, २६१, २६२, २६३, २६४, २६५, २६६, २६७, २६८, २६९, २७०, २७१, २७२, २७३, २७४, २७५, २७६, २७७, २७८, २७९, २८०, २८१, २८२, २८३, २८४, २८५, २८६, २८७, २८८, २८९, २९०, २९१, २९२, २९३, २९४, २९५, २९६, २९७, २९८, २९९, ३००, ३०१, ३०२, ३०३, ३०४, ३०५, ३०६, ३०७, ३०८, ३०९, ३१०, ३११, ३१२, ३१३, ३१४, ३१५, ३१६, ३१७, ३१८, ३१९, ३२०, ३२१, ३२२, ३२३, ३२४, ३२५, ३२६, ३२७, ३२८, ३२९, ३३०, ३३१, ३३२, ३३३, ३३४, ३३५, ३३६, ३३७, ३३८, ३३९, ३४०, ३४१, ३४२, ३४३, ३४४, ३४५, ३४६, ३४७, ३४८, ३४९, ३५०, ३५१, ३५२, ३५३, ३५४, ३५५, ३५६, ३५७, ३५८, ३५९, ३६०, ३६१, ३६२, ३६३, ३६४, ३६५, ३६६, ३६७, ३६८, ३६९, ३७०, ३७१, ३७२, ३७३, ३७४, ३७५, ३७६, ३७७, ३७८, ३७९, ३८०, ३८१, ३८२, ३८३, ३८४, ३८५, ३८६, ३८७, ३८८, ३८९, ३९०, ३९१, ३९२, ३९३, ३९४, ३९५, ३९६, ३९७, ३९८, ३९९, ४००, ४०१, ४०२, ४०३, ४०४, ४०५, ४०६, ४०७, ४०८, ४०९, ४१०, ४११, ४१२, ४१३, ४१४, ४१५, ४१६, ४१७, ४१८, ४१९, ४२०, ४२१, ४२२, ४२३, ४२४, ४२५, ४२६, ४२७, ४२८, ४२९, ४३०, ४३१, ४३२, ४३३, ४३४, ४३५, ४३६, ४३७, ४३८, ४३९, ४४०, ४४१, ४४२, ४४३, ४४४, ४४५, ४४६, ४४७, ४४८, ४४९, ४५०, ४५१, ४५२, ४५३, ४५४, ४५५, ४५६, ४५७, ४५८, ४५९, ४६०, ४६१, ४६२, ४६३, ४६४, ४६५, ४६६, ४६७, ४६८, ४६९, ४७०, ४७१, ४७२, ४७३, ४७४, ४७५, ४७६, ४७७, ४७८, ४७९, ४८०, ४८१, ४८२, ४८३, ४८४, ४८५, ४८६, ४८७, ४८८, ४८९, ४९०, ४९१, ४९२, ४९३, ४९४, ४९५, ४९६, ४९७, ४९८, ४९९, ५००, ५०१, ५०२, ५०३, ५०४, ५०५, ५०६, ५०७, ५०८, ५०९, ५१०, ५११, ५१२, ५१३, ५१४, ५१५, ५१६, ५१७, ५१८, ५१९, ५२०, ५२१, ५२२, ५२३, ५२४, ५२५, ५२६, ५२७, ५२८, ५२९, ५३०, ५३१, ५३२, ५३३, ५३४, ५३५, ५३६, ५३७, ५३८, ५३९, ५४०, ५४१, ५४२, ५४३, ५४४, ५४५, ५४६, ५४७, ५४८, ५४९, ५५०, ५५१, ५५२, ५५३, ५५४, ५५५, ५५६, ५५७, ५५८, ५५९, ५६०, ५६१, ५६२, ५६३, ५६४, ५६५, ५६६, ५६७, ५६८, ५६९, ५७०, ५७१, ५७२, ५७३, ५७४, ५७५, ५७६, ५७७, ५७८, ५७९, ५८०, ५८१, ५८२, ५८३, ५८४, ५८५, ५८६, ५८७, ५८८, ५८९, ५९०, ५९१, ५९२, ५९३, ५९४, ५९५, ५९६, ५९७, ५९८, ५९९, ६००, ६०१, ६०२, ६०३, ६०४, ६०५, ६०६, ६०७, ६०८, ६०९, ६१०, ६११, ६१२, ६१३, ६१४, ६१५, ६१६, ६१७, ६१८, ६१९, ६२०, ६२१, ६२२, ६२३, ६२४, ६२५, ६२६, ६२७, ६२८, ६२९, ६३०, ६३१, ६३२, ६३३, ६३४, ६३५, ६३६, ६३७, ६३८, ६३९, ६४०, ६४१, ६४२, ६४३, ६४४, ६४५, ६४६, ६४७, ६४८, ६४९, ६५०, ६५१, ६५२, ६५३, ६५४, ६५५, ६५६, ६५७, ६५८, ६५९, ६६०, ६६१, ६६२, ६६३, ६६४, ६६५, ६६६, ६६७, ६६८, ६६९, ६७०, ६७१, ६७२, ६७३, ६७४, ६७५, ६७६, ६७७, ६७८, ६७९, ६८०, ६८१, ६८२, ६८३, ६८४, ६८५, ६८६, ६८७, ६८८, ६८९, ६९०, ६९१, ६९२, ६९३, ६९४, ६९५, ६९६, ६९७, ६९८, ६९९, ७००, ७०१, ७०२, ७०३, ७०४, ७०५, ७०६, ७०७, ७०८, ७०९, ७१०, ७११, ७१२, ७१३, ७१४, ७१५, ७१६, ७१७, ७१८, ७१९, ७२०, ७२१, ७२२, ७२३, ७२४, ७२५, ७२६, ७२७, ७२८, ७२९, ७३०, ७३१, ७३२, ७३३, ७३४, ७३५, ७३६, ७३७, ७३८, ७३९, ७४०, ७४१, ७४२, ७४३, ७४४, ७४५, ७४६, ७४७, ७४८, ७४९, ७५०, ७५१, ७५२, ७५३, ७५४, ७५५, ७५६, ७५७, ७५८, ७५९, ७६०, ७६१, ७६२, ७६३, ७६४, ७६५, ७६६, ७६७, ७६८, ७६९, ७७०, ७७१, ७७२, ७७३, ७७४, ७७५, ७७६, ७७७, ७७८, ७७९, ७८०, ७८१, ७८२, ७८३, ७८४, ७८५, ७८६, ७८७, ७८८, ७८९, ७९०, ७९१, ७९२, ७९३, ७९४, ७९५, ७९६, ७९७, ७९८, ७९९, ८००, ८०१, ८०२, ८०३, ८०४, ८०५, ८०६, ८०७, ८०८, ८०९, ८१०, ८११, ८१२, ८१३, ८१४, ८१५, ८१६, ८१७, ८१८, ८१९, ८२०, ८२१, ८२२, ८२३, ८२४, ८२५, ८२६, ८२७, ८२८, ८२९, ८३०, ८३१, ८३२, ८३३, ८३४, ८३५, ८३६, ८३७, ८३८, ८३९, ८४०, ८४१, ८४२, ८४३, ८४४, ८४५, ८४६, ८४७, ८४८, ८४९, ८५०, ८५१, ८५२, ८५३, ८५४, ८५५, ८५६, ८५७, ८५८, ८५९, ८६०, ८६१, ८६२, ८६३, ८६४, ८६५, ८६६, ८६७, ८६८, ८६९, ८७०, ८७१, ८७२, ८७३, ८७४, ८७५, ८७६, ८७७, ८७८, ८७९, ८८०, ८८१, ८८२, ८८३, ८८४, ८८५, ८८६, ८८७, ८८८, ८८९, ८९०, ८९१, ८९२, ८९३, ८९४, ८९५, ८९६, ८९७, ८९८, ८९९, ९००, ९०१, ९०२, ९०३, ९०४, ९०५, ९०६, ९०७, ९०८, ९०९, ९१०, ९११, ९१२, ९१३, ९१४, ९१५, ९१६, ९१७, ९१८, ९१९, ९२०, ९२१, ९२२, ९२३, ९२४, ९२५, ९२६, ९२७, ९२८, ९२९, ९३०, ९३१, ९३२, ९३३, ९३४, ९३५, ९३६, ९३७, ९३८, ९३९, ९४०, ९४१, ९४२, ९४३, ९४४, ९४५, ९४६, ९४७, ९४८, ९४९, ९५०, ९५१, ९५२, ९५३, ९५४, ९५५, ९५६, ९५७, ९५८, ९५९, ९६०, ९६१, ९६२, ९६३, ९६४, ९६५, ९६६, ९६७, ९६८, ९६९, ९७०, ९७१, ९७२, ९७३, ९७४, ९७५, ९७६, ९७७, ९७८, ९७९, ९८०, ९८१, ९८२, ९८३, ९८४, ९८५, ९८६, ९८७, ९८८, ९८९, ९९०, ९९१, ९९२, ९९३, ९९४, ९९५, ९९६, ९९७, ९९८, ९९९, १०००

प्र-पा॥ ३ अ. ३४, १, २, ३, ४, ५, ६, ७, ८, ९, १०, ११, १२, १३, १४, १५, १६, १७, १८, १९, २०, २१, २२, २३, २४, २५, २६, २७, २८, २९, ३०, ३१, ३२, ३३, ३४, ३५, ३६, ३७, ३८, ३९, ४०, ४१, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५१, ५२, ५३, ५४, ५५, ५६, ५७, ५८, ५९, ६०, ६१, ६२, ६३, ६४, ६५, ६६, ६७, ६८, ६९, ७०, ७१, ७२, ७३, ७४, ७५, ७६, ७७, ७८, ७९, ८०, ८१, ८२, ८३, ८४, ८५, ८६, ८७, ८८, ८९, ९०, ९१, ९२, ९३, ९४, ९५, ९६, ९७, ९८, ९९, १००, १०१, १०२, १०३, १०४, १०५, १०६, १०७, १०८, १०९, ११०, १११, ११२, ११३, ११४, ११५, ११६, ११७, ११८, ११९, १२०, १२१, १२२, १२३, १२४, १२५, १२६, १२७, १२८, १२९, १३०, १३१, १३२, १३३, १३४, १३५, १३६, १३७, १३८, १३९, १४०, १४१, १४२, १४३, १४४, १४५, १४६, १४७, १४८, १४९, १५०, १५१, १५२, १५३, १५४, १५५, १५६, १५७, १५८, १५९, १६०, १६१, १६२, १६३, १६४, १६५, १६६, १६७, १६८, १६९, १७०, १७१, १७२, १७३, १७४, १७५, १७६, १७७, १७८, १७९, १८०, १८१, १८२, १८३, १८४, १८५, १८६, १८७, १८८, १८९, १९०, १९१, १९२, १९३, १९४, १९५, १९६, १९७, १९८, १९९, २००, २०१, २०२, २०३, २०४, २०५, २०६, २०७, २०८, २०९, २१०, २११, २१२, २१३, २१४, २१५, २१६, २१७, २१८, २१९, २२०, २२१, २२२, २२३, २२४, २२५, २२६, २२७, २२८, २२९, २३०, २३१, २३२, २३३, २३४, २३५, २३६, २३७, २३८, २३९, २४०, २४१, २४२, २४३, २४४, २४५, २४६, २४७, २४८, २४९, २५०, २५१, २५२, २५३, २५४, २५५, २५६, २५७, २५८, २५९, २६०, २६१, २६२, २६३, २६४, २६५, २६६, २६७, २६८, २६९, २७०, २७१, २७२, २७३, २७४, २७५, २७६, २७७, २७८, २७९, २८०, २८१, २८२, २८३, २८४, २८५, २८६, २८७, २८८, २८९, २९०, २९१, २९२, २९३, २९४, २९५, २९६, २९७, २९८, २९९, ३००, ३०१, ३०२, ३०३, ३०४, ३०५, ३०६, ३०७, ३०८, ३०९, ३१०, ३११, ३१२, ३१३, ३१४, ३१५, ३१६, ३१७, ३१८, ३१९, ३२०, ३२१, ३२२, ३२३, ३२४, ३२५, ३२६, ३२७, ३२८, ३२९, ३३०, ३३१, ३३२, ३३३, ३३४, ३३५, ३३६, ३३७, ३३८, ३३९, ३४०, ३४१, ३४२, ३४३, ३४४, ३४५, ३४६, ३४७, ३४८, ३४९, ३५०, ३५१, ३५२, ३५३, ३५४, ३५५, ३५६, ३५७, ३५८, ३५९, ३६०, ३६१, ३६२, ३६३, ३६४, ३६५, ३६६, ३६७, ३६८, ३६९, ३७०, ३७१, ३७२, ३७३, ३७४, ३७५, ३७६, ३७७, ३७८, ३

रा॥युद्धे समुपस्थिते निवृत्तव्यापारतया लाघव सुग्रहता यात्यसि, ते महारथास्त्वा *भया
युद्धादुपरत मम्यन्ते । शूराणां हि परिणा शत्रुभयादने प्रधुस्नेहादिना युद्धादुपरतिर्नो
पपद्यते ॥ ३५ ॥

रा अ ॥ वि०—

अवाच्यवादाश्च बहून् उदिष्यन्ति तमाहिताः ।

निन्दन्तस्तत्र सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किम्? ॥

33

रा ॥ शूराणामस्मान् सन्निधौ ययमय पार्थ क्षणमपि स्यात् शङ्कयात्, अस्म
त्सन्निधानादन्यत्र ह्यस्य सामर्थ्यमिति तत्र सामर्थ्यं निन्दन्त शूराणामत्राप्यत्रादाश्च
षट्पञ्चदश्यान्ति तत्र राज्ञो गर्तराष्ट्रा तनाऽधिकतरं दुःखं तव' एतन्निवाचान्यथ
षणान्मरणमेव श्रेय इति त्वमेव मय्यसे ॥ ३६ ॥

रा आ॥अनदशूरम्यात्मना परेषा हननमात्मनो जा परहंननमुभयमपि श्रेयसे भवतीत्याह—

हतो या प्राप्स्यसि स्वर्गं जिता वा भोक्ष्यसे महीम् ।

तस्मादुत्तिष्ठ कोन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयः ॥

36

ता॥—इदानीमिति । लाघवस्य सुप्रहृता लाघवजादेनोपरिता । सुप्रहृत्य राव सुप्रहृत्याभिमान
नियत्यम्, रघुनेहादिन्यानुक्ता गङ्गा निराशयेति—शूराणां क्षिति । यदि गुरुत्वैरित्यारयतर
न स्यात्, तदा युच्येताप्यथवा विक्षिप्रति भाव ॥ ३० ॥

एत प्राचीनमप्यपरं भविष्यद्वाप्रमाणं चामिवाय पुनरागामिनाप्यपरं ज्ञेयं न ह्यत्र द्रव्यं
तीत्यभिप्रायेणाह—किञ्चेति । प्रवृत्तेर्दत्तफलं नामव्यनिर्वादाप्रमाणमाह—शूराणामस्माकमित्या
दिना । शूराणामत्रान्यत्रादाश्च बहुनातः शूरान् प्रति येन गच्छा किन्तु सान्द्विगीकान् प्रति, तान्
पारुष्याश्लीलपरिहासादिनादान्यथ । अहित्ताब्दाऽन्यत्राच्यत्रादहेतुषु इत्यभिप्रायेणाह—शत्रवो
धार्तराष्ट्रा इति । यदि च भीष्मद्रोणकृपशल्यादयः सिद्धद्वयेषु, तदा शौर्यगौरवादिना सद्यो
तापि । न च पुनरशूरैश्च भिमानिभिमहापराक्रमि कृतान् गृह्णन्त्यात्रादान् सद्यो ज्ञातं भावः । ननु
गुणनिर्दिष्टान्निदान्देषु हि तरागौचित्यम् न तावदादिशब्देषु नाह अन्तर इत्यादिन प्रयुज्यत
इत्याह—तत् इति । ततोऽत्राच्यत्रादान् तच्छूराणादिति कथितम् । दुःशब्दः प्रातिपदिकविशिष्टाच्ची ।
प्रतिपद्वत्तरमिति ननु अन्तरमित्युक्तमित्यधिकतराब्देन प्रत्ययाथ निष्पद्यते उदतो भावः । तथेति—नहि
त्र रथ्यापुरुषः, न च समाध्यादिनिष्ठः, येनात्र दुःशब्दा न स्यादिति भावः । त्रिशब्दः पूर्वश्लोकोक्त
दुःशब्दतरमरणतत्पर इत्याह—एवमिति त्वमेव मयस्से इति—गाण्डीयमामव्यादिनिष्ठाप्रसङ्गे धर्मपुन
रपि हि भवान् हतमुपश्लेष्यते, किं पुनः कर्णादीन् । अतः ददानीं निवृत्ताऽपि तदा दुःस्तहतरदुःस
प्रेरितो युद्धं परिष्यसीति हृदयम् ॥ ३६ ॥

‘हतो वा’ इति श्लोक पूर्वश्लोकस्यास्यशेषतयावतारयति— अत इति। उभयथापि न तत्र लाभ इति।

प्र पा ॥ १ भवाक्षणादुपरत पा ॥

†प्राप्तये ५॥

शा॥ पुन त्व याम्यसि लात्र लघुभावम् ॥ ३५ ॥

मिश्र—अग्राध्यवादान् इति ॥ अग्राध्यवादान् अवक्तव्यान् वादान् च वहन् अने कप्रकारान् यदिष्यन्ति तत्र अहिता शत्रय निन्दन्त धुत्सयन्त तत्र सामर्थ्यम् । ततः

रा॥ धर्मयुद्धे परैर्हन्तश्चेत्त एव परमनिश्चयेयसं प्राप्स्यसि ; परान्वा हत्वा *अकण्टकं राज्यं भोक्ष्यसे ; अनभिसंहितफलस्य युद्धाप्यस्य धर्मस्य परमनिश्चयेयसोपायत्वात् तस्य परमनिश्चयेयसं प्राप्स्यसि ; †तस्माद्युद्धायोद्योगः परमपुरुषार्थलक्षणमोक्षसाधनमिति निश्चित्य तदर्थमुत्तिष्ठ । कुन्तीपुत्रस्य ‡तवैतदेव युक्तमित्यभिप्रायः ॥ ३७ ॥

रा॥ मुमुक्षोर्युद्धानुष्ठानप्रकारमाह—

मुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।

ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापवाप्स्यसि ॥

३८

रा॥ एवं देहातिरिक्तमसंस्पृष्टमस्तद्देहस्यभावं नित्यमात्मानं ज्ञात्वा §युद्धे चावर्जनीय-
ता॥ भावः । 'प्राप्स्यसे, भोक्ष्यसे' इत्यर्जुनं प्रत्यमिवानेऽपि दूरमेत्यादिसाधारणाभिधानं भीष्मादिहृन्मनस्य तच्छ्रेयोहेतुतया शोकहेतुत्वं नास्तीति ज्ञापनार्थम् । श्रेयस इत्यनेन यथेच्छं स्वर्गराज्यादिमुत्पापवर्गान् सरुशति । न हि एतत्त्वमात्रापुरुषार्थ इत्यत उक्त—धर्मयुद्ध इति । तत एवेति । श्रेयसाधनतया शास्त्रमिदं हननादेवेत्यर्थः । परमनिश्चयेयसमिति । स्वर्गशब्देऽन्वामृतत्वप्रकरणात्परमनिःश्रेयसपरमत्वा-
नपरो वा । यथा 'स एतेन प्राप्तेनात्मनोऽनुष्मिन् स्वर्गे लोके मर्त्यान्कामानाप्त्वा अमृतमममवत्' 'अनन्ते स्वर्गे लोकेऽन्येव प्रतितिष्ठति' 'स्वर्गं त्योक्ता अमृतं च भजन्ते' इति, 'संयं सुरायामपि चाधिपत्यम्' इति शुद्धस्वर्गोपेक्षार्जुनेर्देहोत यत्तन्नाथायमेवार्थ इति भावः । परान्वा हत्वेति । महारथानां भीष्मद्रो-
णकर्णादीनां जयो हि हननमन्तरेण न युज्यत इति भावः । 'जित्वा मोक्ष्यसे' इत्युभयार्थं फलितमुक्तम्—
अकण्टकमिति । प्रतिरूलेषु जाग्रत्सु राज्यं सिद्धमपि हि न भोगाय स्यादिति भावः । अर्जुनाना-
द्वतराज्यभोगमाश्रयमानव्युदासावाह—अनभिसंहितेति । मुमुक्षोर्हि राज्यभोगादिरानुपवृत्तिकः । संयु-
द्धितात्सर्वमाह—कुन्तीपुत्रस्येति । 'मृतं सूते अभिया रणपुत्री' इति हि प्रसिद्धम् । न हि सिंहीमुनेन हरिणी-
युष्मात्पूरितमनुसङ्गीयम् । न च युद्धश्रेयजन्मना त्वया महीयसो धर्मस्य विच्छेदः कार्य इति भावः ॥

एवमस्यानलेहकाह्ण्यधर्माधर्मधियानुल्लङ्घमुपशमितम् । अथ धर्मदेन स्थापितस्य मुमुक्षुवि-
पयानुष्ठानप्रकारं वदतीत्याह—मुमुक्षोरिति । न हि राज्यादिकामिनामीदृशी बुद्धिरपेक्षिता । अतोऽ-
स्मिन्नदुःखमिभयदुःखाप्यपज्जेत किं मेमेति नाशङ्कनीयमिति भावः । पूर्वोक्तमात्मतत्त्वज्ञानमनुष्ठानद-
द्यायामनुवर्तनीयतया दर्शयति—एवमिति । देहातिरिक्तमिति । सति धर्मेण हेयचिरहादिधर्मचि-

प्र-पा॥ *अकण्टकं पा॥ †तस्माद्युद्धानोत्तिष्ठ. पा॥

‡तव तदेव. पा॥ §युद्धे. पा॥ १ ऐतरेयोप ३-अ. ४, २. ॥ ७ नैवेदे. पा, ३. नारसाराङ्ग. दुःखं स्वाशुष्मिन्. इति तदन्वयात्. ॥

४. केनोप ४. ७. ३. ॥ ५. कटोप. १. १. १३. ॥ ६ गी. २. ८. ॥ ७. परान्वा हत्वेन विभेति मूलस्य हत्वे-
नि न्याय्याने निमित्तमाह—महारथानामिन्वादिना॥

८.

*९. 'मुखदुःखे समे कृत्वा'

इत्यादिश्लोकावरणिकाया भाष्ये मुमुक्षोरित्याभि-
कारिविशेषनिर्देशस्य प्रयोजनमाह—नहीति ॥

*१०. अस्पातिरदुःखमिभयति पक्षेऽपि नैवेत्यम् ॥

*११. अष्टवृद्धेहसभावमित्यतः प्राक् देहातिरिक्तमि-
त्यस्य भाष्ये कीर्तनस्य प्रयोजनमाह—सति धर्मेणोति॥

रा॥ तस्मात् निन्दाप्राप्तेः दुःखात् दुःखतरं नु किम्? ततः कण्ठरं दुःखं नास्ति इत्यर्थः॥ ३६

युद्धं पुनः क्रियमाणं *कर्णादिभिः—हतो वा इति॥ हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गम्, हतः
सन् स्वर्गं प्राप्स्यसि । जित्वा वा कर्णादीन् शत्रून् भोक्ष्यसे महीम् । उभयधापि तव
लाभ एव इत्यभिप्रायः । यत एवं तस्मात् उत्तिष्ठ कान्तेय युद्धाय हतनिश्चयः 'जेप्यामि

पा॥ कर्णादिभि कि. पा॥

रा॥ शस्त्रपातादिनिमित्तसुखदुःखार्थलाभालाभजयपराजयेष्वविरुद्धबुद्धिः स्वर्गादिफला-
भिसन्निधिरहितः केवलकार्यबुद्ध्या युद्धमारभ्य । एवं कुर्वाणो न पापमवाप्स्यसि, पापं दुः-
नान्तेति भावः । पौनरुक्त्यभ्रमपरिहाराय लाभालाभयोर्धनादिप्रियत्वमुक्तमागिंपमयोस्तुगदुःखप्रवाहयो-
स्ममीकरण कथमित्युक्तम्—अविरुद्धबुद्धिरिति । त्रिकारो हर्षगोत्रादिस्पष्टः ; तदभावकथनेन
त्रिप्रेक्षादिमत्तान्तर्गतानाम्मादानुद्धर्पयोर्पट्टणम् । युद्धायेति । तादर्थ्यमिति सूचितान्यार्थत्वनिवृत्ति-
रुच्यते—स्वर्गादीति । 'मा पश्ये कदाचन' 'एतान्यपि तु' इत्यादिप्रत्ययमाणा ननु महितम् । तत
इत्यस्योपयुक्तहेतुनिर्गोपपत्त्यमेवोचितम्, आनन्तर्यादिपरत्वं तु अनुपयुक्तमित्यभिप्रायेणाह—केवल-
कार्यबुद्धेति । पापशब्दोऽन न गुरुषादिशङ्कितपापपरः, युद्धस्य स्वधर्मतामात्रेण तन्निवृत्तौ सुखदुः-
खमाभ्यादिदुःखिनिर्गोपम्यैरमिष्यन्तितस्य नैरर्थम्यप्रमङ्गात् । नै च कृतपापपरः, नात्राप्यसीत्यनन्यत्वात् ।

प्र पा॥ *१ सुखदुःखयोर्ममत्वनिपादनेनैव सुख
लाभनश्लोभाभौ ममत्वमपि प्रतिपादितमवेति लाभ-
लाभाविर्भावो पुनरुक्त इति तदप्यपरिहाराय लभ्या-
लाभाविनिपदमर्थलाभतदलाभपरतया भाष्ये व्याचष्ट
इत्याह—पौनरुक्त्यभ्रमपरिहारेति ॥

*२ विषमयोः सुखदुःखयोः समीकरणमशक्य
कथं कर्तुं शक्यमित्याशङ्क्य परिहर्तुं न ताया कष्टतोऽ
नुक्तमपि 'अविरुद्धबुद्धिः' इत्येतदुक्त भाष्ये इत्याह
—विषमयोरित्यादिना । तथा न सुखदुःखयोस्म
मत्वं तदनुभवाधीनविशारदादिव्य विवक्षितमिति नानु-
पपत्तिरिति भावः ॥

*३ सुमुक्षोर्धर्मशौरूपविकारादित्य मोक्ष
साधनीभूतपरमात्मोपासने कथमुपयुज्यते । धर्मा
णामेव हि वर्णाश्रमविहितानां सत्तत्त्वतोपयोग इत्या
शङ्कया साधनसत्तरेऽनर्थावेगात्तत्त्वैवास्त्युपयोग इ
त्याह—विवक्षादिना ॥

४. गी २ ४७॥

५. गी-१८. ६ ॥

*६. भाष्ये केवलकार्यबुद्धयेतत् तत इत्यस्य
व्याख्या, तत इत्यस्य निरुक्तदुःखिविशेषहेतुकत्वात्क
त्वादानन्तर्यार्थकत्वं तु तस्य निरर्थकमित्याह—आ
नन्तर्यादीति ॥

*७ 'नैव पापमवाप्स्यसि' इत्यत्र पापश
ब्दस्य भगवत्परत्वं भाष्ये प्रतिपादितम् । तदपेक्षया

शङ्कितगुरुषादिरूपपापपरत्वं न वक्तुं युक्तम्, न
स्वैव 'अहो वा महताप कर्तुं व्यवतिता वयम्' इति
पूर्वं प्रमेतत्वादित्याशङ्क्य तदं गुरुषादिगर्भेऽपि 'धर्म-
त्वरथापननैव तत्रार्थतानुवर्धनपापशङ्केऽनुवर्धनादौ
प्रशमित्येन पुनश्च तादृशपापशङ्काया शङ्कानुवयात्
न तादृशपापपतिवशाऽन वक्तव्य इति नसार एवात्र
पापमूलकत्वात् लक्षणया पापशब्दाश्च इत्यभिप्रायेण
नसारपरत्वं ननु चन्द्रस्योक्तमित्याह—पापशब्दोऽने-
त्यादना ॥

*८ युद्धस्य स्वधर्मतामात्रेण—स्वधर्मतोप-
देशमात्रेण । तन्निवृत्तौ—गुरुषादौ पापशङ्कानि-
वृत्तौ ॥

*९. न कथमममक्तप्रतिपदप्रमङ्गेन न पुन
वपादिरूपशङ्कितपापपरत्वम्, अत्र पापशब्दस्य नि-
श्चयमनुद्धिविशेषस्य वाप्यपरिहारप्रयोजकतापरस्य पय-
शब्दस्य निश्चयमाभ्यनुवृत्तानुवादरूपस्य वैयर्थ्यादपि न
तत्परत्वमित्यभिप्रायेण भाष्ये सत्तात्पर्यमुक्तमित्याह
सुखदुःखमाभ्यादाति ॥

*१०. ननु मास्तु गुरुषादिरूपशङ्कितपाप-
परत्वम्, अस्य कृतपापात्तरपरत्वं किं न स्यादित्या-
शङ्क्याह—न चति । कृतपापपर—अभिप्रतिपत्ता-
चरितपापान्तरपर । नात्राप्यसीत्यनन्यत्वादिनि—
कृतपापस्य भूतत्वेन तदुत्पत्तिविधित्वाग्नितप्राप्तिक-
र्तृत्वस्य तत्राप्रमक्तत्वेन तन्निवेधायोपादिति भावः ॥

य ॥ शत्रुम्, मरिष्यामि वा' इति निश्चयं कृत्या इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

तत्र स्वधर्मः इत्येवं युध्यमानस्य उपदेशमिमं शृणु—सुखदुःखे
समे तुल्ये कृत्वा, रागद्वेषौ अकृत्या इत्येतत् । तथा लाभालाभौ जयाजयौ च समो

रा॥स्वरूपं संसारं नावाप्स्यसि ; संसारबन्धनान्मोक्षस्य इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

रा-आ॥एवमात्मयाथात्म्यज्ञानमुपदिश्य तत्पूर्वकं मोक्षसाधनभूतं कर्मयोगं वक्तुमारभन्—

एषा तेऽभिहिता साहस्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु ।

बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि ॥

३९

ता॥ईरिष्यमाणे च न प्रायश्चित्तम् । न च विद्याव्यतिरिक्तेषूत्तरावाक्षेपः । अतोऽन्वामृतत्वप्रकरणान्मुमुक्ष्व-
पेक्षयानिष्टकलराविशेषेण पुण्यपापकृष्णकलनांगारिककर्मपरः । ततश्च तत्पट्टभूतस्संगारोऽत्र लक्ष्यत
इत्यभिप्रायेणाह—दुःस्वरूपं संसारमिति । 'नैव पापमत्राप्स्यमि' इत्युक्ते पापहेतुत्वाभावात्मात्रं प्रति-
भातीत्यत्राह—संसारबन्धादिति । परम्परयेति श्रेयः । 'मोऽमृतत्वाय कल्पते' इति पूर्वोक्तमिह
स्मारितम् ॥ ३८ ॥

अथ पूर्वप्रकरणोक्तशोकान्पनोदनहेतुषु प्रधानार्थेनोत्तरप्रकरणारम्भ मङ्गमयति—एवमिति ।

प्र-पा॥^१ १. ननु मास्तु अथ पापशब्दस्य कृतपापपर-
त्वम्, करिष्यमाणपापपरत्वं किं न इवादिष्यन्नाह
—करिष्यमाणे च न प्रायश्चित्तमिति । 'नैव पापमवा-
प्स्यमि' इत्येतादृशममृतबुद्धियुक्तत्वभरूपस्युद्धानुष्ठा-
नस्य प्रायश्चित्तविरुद्धं पापपरिहारहेतुत्वं वाक्यम्,
पापक्षितं च कृतपापपरत्वं धर्मज्ञानेन प्रसिद्धम्, न
तु करिष्यमाणपापपरत्वेत्यनो न युज्यतेनन्वयपापशब्दस्य
करिष्यमाणपापपरत्वमिति भावः ॥

^२ २. ननु मास्तु प्रोक्तममृतबुद्धिममवहि-
तस्य मुक्षयस्य स्वयमर्थं प्रायश्चित्तविधेया अभियन्तकालो-
पापपरिहारकत्वं कृतपापपरत्वं प्रायश्चित्तपानोद्यत्वात्,
अथापि करिष्यमाणपापारंभापापशक्त्येवमत्र विवक्षितं
'नैव पापमवाप्स्यसि' इत्यनेत्यत्राह—नच विद्याव्य-
तिरिक्तेषूत्तरावाक्षेप इति । विद्याव्यतिरिक्तेषु मङ्ग-
विद्याव्यतिरिक्तेषु कर्मविविधे । उत्तरावाक्षेप-
उत्तरावाक्षेपापादकत्वम् । तथा च 'एवंविधिं पापं
कर्म न क्षिपते' इत्यादिनिवेदान्तवाक्यैः ब्रह्मविद्याया
एव उत्तरावाक्षेपप्रयोजकत्वप्रतिपादनात्, तत्रैव शा-
रीरके 'उत्तरपूर्वापर्यारंभविनाशो तद्व्यपदेशात्' इत्या-
दियु म्पापनाह करिष्यमाणपापारंभापादकत्वपरत्वम-
पि नैवमिलादित्यादयस्य न वक्तुं युक्तमित्यर्थः । तत
श्च शक्तिपापपरत्वस्य कृतपापान्तरपरत्वस्य करिष्य-
माणपापपरत्वस्य चोक्तरीत्या अयोगात् परिच्छेदात्

पापशब्दोऽत्र लक्षणया संसारपर एव ॥

^३ ३. कथं संसारस्य पापशब्दप्रवृत्तिनिमित्त-
योगः, अनिष्टहेतुः । हि पापशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमि-
ति चेत्—मोक्षप्रकरणात् मुमुक्षोः मोक्षविरोधिभ्येन
पुण्यपापयोगभयोरप्यनिष्ठावहत्वात् पापशब्दस्याप्य-
त्वेन शरत्त्वस्य संसारस्य लक्ष्यत्वात् तत्तद्व्याप्यत्व-
मित्यभिप्रायेण पापमित्यस्य संसारमित्यर्थो भाव्ये
कथित इत्याह—अत इत्यादिना ॥

^४ ४. पापशब्दोक्तरीत्या मानारिकपुण्यपा-
पकर्मपरत्वेऽपि 'नैव पापमवाप्स्यमि', इत्यनेन पाप-
कर्तृत्वं तत्र न भविष्यतीत्यवयवाभावयवोऽपि भंमार-
कम्भ नाग्राह्यतास्यार्थः कश्चित् इति तदभिप्रायेण स-
ंसारबन्धादिति भावमवगर्भयित्वाह—नैव पापमवा-
प्स्यस्यस्युक्ते पापहेतुत्वाभावात्मात्रं प्रतिभातीत्यनेति ।
पापहेतुत्वं—पापकर्मकर्तृत्वरूपं तद्वेतुत्वं विवक्षितम् ।
मात्रपदेन संसारबन्धाभावमानव्यवच्छेदः ॥

५. मात्रपदं वा ॥

^६ ६. एवमपि परम्परया संसारबन्धाभावो लब्ध-
ते । पापकर्मकरणेन समारंभ्यमावः, तदभावात्स-
सारोपधिकप्रवृत्तिपरिहः, ततश्च संसारबन्धाभ्योक्ष्यम्,
इतिरीत्या ममारबन्धनिवृत्तिः कथितेति कलिनाथो
माय्ये संसारबन्धादित्यादिनोक्त इत्यभिप्रायेणाह—
परम्परयेति श्रेय इति ॥

मो॥कृत्या ततो युद्धाय युज्यस्य । न एवं युद्धं कुर्वन् पापम् अवाप्स्यसि । एष उपदेशः
प्रासङ्गिकः ॥ ३८ ॥

शोकमोहापनये लौकिको न्यायः 'सधर्ममपि चावेक्ष्य' इत्याद्यैः श्लोकैः उक्तः,

गा॥सहस्रया बुद्धिः ; बुद्ध्याऽवधारणीयमात्मनत्वं सांप्यम् । ज्ञातव्ये आत्मतत्त्वे तज्ज्ञानाय या बुद्धिरभिधेया ; ' न त्वेवाहम् ' इत्यारभ्य ' तस्मान्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितु-मर्हसि ' इत्यन्तेन संपा न्तेऽभिहिता । आत्मज्ञानपूर्वकमोक्षसाधनभूतकर्मानुष्ठाने यो बुद्धियोगो चकट्यः ; स इह योगशब्देनोच्यते । "दूरेण ह्यवन् कर्म बुद्धियोगात् " इति हि वक्ष्यते । तत्र योगे या बुद्धिर्वक्तव्या, तामिमामभिधीयमानां शृणु; यया बुद्ध्या युक्तः कर्म

सा॥तत्पूर्वकशब्देनात्मज्ञानकर्मयोगयोः क्रमाभिधानौचित्यमुक्तम् ; आत्मयाथात्म्यज्ञानोपदेशानन्तरं तच्चि-न्तनरूपज्ञानयोगाभिधानस्यौचित्येऽपि तस्य कर्मयोगमाच्यत्वात्प्रथमं कर्मयोग उच्यते । पश्चात्तु तत्फलतया ' प्रजहाति यदा कामान् ' इत्यादिना ज्ञानयोगो वक्ष्यते । चक्षुर्मिति—प्रसक्तं प्राधान्येन प्रपञ्च-यितुमिच्छर्थः । सांख्ययोगाग्न्येवदप्ररोधितत्वाभिधानध्रम साख्यशब्दस्यान ' ज्ञानयोगेन साख्यानानाम् ' इति वक्ष्यमाणज्ञानयोगविषयप्रभ्रमं च व्युदस्यन्नाह— संख्येति । ' बुद्धिर्दमिन्श्च मेधा सग्या संविति-रुपवृद्धिः ' इति नैषधुद्रुताः । ' पुरुष निर्गुण साख्यम् ' इत्याशीपनिपदप्रमिख्या परमात्मनदात्मन्यपि सांख्यशब्द उपपन्नः । न च ' ज्ञानयोगेन साख्यानानाम् ' इत्यादिपर्यैरन्यप्रमद्वः, तद्बुद्धियोगेन सर्वत्र तच्छब्दप्रयोगात् । तदपि च वैरूप्य प्रकरणाद्यानुगुण्येन सर्वत्र गृह्यते । एकचनस्य जाल्यमिप्रायत्वज्ञा-पनाय—आत्मतत्त्वमित्युक्तम् । तज्ज्ञानायेत्यनेन तन्निर्णयमात्रमव्ययवहितफलमिति दर्शितम् । बुद्धि-रिति । निर्णयकत्वा वाक्ययुक्तिपरामर्शभां बुद्धिर्निश्चितेति न साध्यमाधनभावाप्ररोधः । अथवा बुद्धि-रिह शास्त्रनिष्पाद्यो निर्णयः । तज्ज्ञानायेति साधारणारादिपरः । आत्मतत्त्वाभिधानप्रदेशमवच्छि-द्याह—नत्वेवेति । ततः फलान्तु स्वधर्ममित्यादिना धर्माधर्मभ्रमात्मानत्वेरवयोरभेदो हि त्रियत इति भावः । योगशब्दस्यात्र प्रकरणादिनिशेषितमर्थमाह—आत्मज्ञानेत्यादिना । इहेत्यभिप्रेते विवृणोति—दूरेणेति । इमामिति निर्देशानुचितमविवृण्यताभिधानमाह—अभिधीयमानामिति । एतेनानुष्ठानानु-

प्र.पा॥ गी. २. ४९॥

१. गी २ ५५॥

* ५ न साधनमाधनभावावरोध—तज्ज्ञाना-

२. गी. ३. ३॥

३

व्यवनेनात्मसाधनमाधनभावावरोध इत्यर्थः ॥

४ मन्त्रिकोपनिषदि, १४. व॥

शा॥न तु तात्पर्येण । परमार्थदर्शनं तु इह प्रकृतम् । नच उक्तम् उपसंह्रियते—एषा ते अभि-हिता इति शास्त्रविषयविभागप्रदर्शनाय । इह हि प्रदर्शिते पुनः शास्त्रविषयविभागे उपरिष्ठात् ' ज्ञानयोगेन साह्रणानां कर्मयोगेन योगिनाम् ' इति निष्ठाद्वयविषयं शास्त्रं प्रवर्तिष्यते, श्रोतारश्च विषयविभागेन सुगमं ग्रहीष्यन्ति इति ; अत आह—एषा ते अभिहिता इति ॥ एषा ते तुभ्यम् अभिहिता उक्ता साहस्ये परमार्थवस्तुविधेकविषये

आ॥सांप्यं ज्ञानम् । शुद्धात्मनस्त्वविज्ञानं सांप्यमित्यभिधीयते' इति भगवद्वचनाद्व्यास-स्मृतौ । योग उपायः, ' दृष्टा योगाः प्रयुक्ताश्च पुंसां श्रेयःप्रसिद्धये ' इति प्रयोगाद्भागवते । नेतरां सांप्ययोगां उपादेयत्वेन विवक्षिता । कुत्रचित्सामस्येन कर्मयोग इत्यादि-

ज॥पूर्वप्रकरणेपरमार्थपूर्वकं तत्त्वतत्त्वेनोत्तरप्रकरणारम्भप्रतिज्ञार्थम् ' एषा तेऽभिहिता ' इत्युक्तम् । तत्र साख्ययोगशब्दो काचित्प्रातज्ज्ञानशास्त्रचनानिति प्रतीतिनिरासाय व्याचष्टे—सांप्यमिति । प्रतीतितायां वेन युतो न स्यातामिचन आह—नेतराविति । इतरैः शास्त्रलक्षणौ । कुत्रचिदागमे एतौ त्पादयो, ' बुद्ध्या युक्तः ' इत्यादिवचनात् । अतो न तात्र विवक्षिताविति वाक्यशेषः । प्रकृतिपुरुषाभिरुक्तदेव-दुक्तस्योपादेयत्वात् कथमेतदित्यत उक्तम्—सामस्येनेति । एरुदेवस्योपादेयतया तदुपादेयत्वे सौगता-

रा॥ यन्धं प्रहास्यसि ; कर्मणा यन्धः कर्मबन्धः संसारबन्ध इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

रा-अ॥ वधपमाणबुद्धियुक्तस्य कर्मणो माहात्म्यमाह—

नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।

स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥

४०

रा॥ इह कर्मयोगे नाभिक्रमनाशोऽस्ति

ता॥ प्रविष्टबुद्धेर्माद्विषयाभिधीयमानबुद्धेश्च भेदोऽपि दर्शितः। पञ्चाऽनुष्ठानप्रकारविषयबुद्धिजनकमभिधानं श्रुत्यित्यर्थः। एतेन कर्मयोगशब्दोऽप्यत्र बुद्धिविशेषयोगमूल इति दर्शितम्। बुद्ध्या यथेयनयोर्वैयधिकरण्येन क्रियाद्वयान्वयधर्म निरस्यति—यथा युद्धया युक्त इति। कर्मबन्धशब्दस्यानतिशयितार्थसमाप्ता न्तरमपारोति—कर्मणा यन्ध इति। 'तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन' इति तत्पुरुषः। यन्धशब्दम्यात्र मुख्यार्थासम्भवात् अभिप्रेतमाह—संसारेति। एतेनानुष्ठेयमानकर्ममन्वन्धहानभ्रमोऽपि निरस्तः॥ ३९॥

नन्यिमा श्रुत्यस्तुक्तेऽनन्तर व्यग्रमायेत्यादि वक्तव्यम्, मध्ये 'नेहाभिक्रम' इत्येतन्न मङ्गलचिह्न-
त्यग्राह—वक्ष्यमाणेति। उपक्रमे माहात्म्यकथनं न बुभुक्षानिदशयजननाय प्ररोचना क्रियत इति भावः।
इहेत्यनेन सूचित कर्मान्तरेष्वो वैलक्षण्यमाह—कर्मयोग इति। अभिसुखक्रमणशङ्कां ह्युदस्यति—

प्र-पा॥ *१. 'आयं कर्मणो बन्ध इति पञ्चातसुप्रसु- । नि । अधिकांशं धर्मकममासात्तरमित्यर्थः । अधि-
पेक्ष कर्मणा कन्ध इति तृतीयान्तरुपाश्रयणे बाध- । कार्य, कार्यार्थं तत्प्रवृत्तिमन्वन्धरूपो विविक्षितार्थः । न च
माह —कर्मबन्धशब्दभ्येति । विवक्षिताधिकार्यवोधक- । कर्मणा कन्ध इति तृतीयात्मनानेनैव लभ्यः, तदोप-
ममानाश्रयणपेक्षया तदवोधकममासाश्रयणमन्वाय- । कन्ध न पञ्चातसुप्रसुतेति तदाश्रयण न युक्तमिति
मिथ्यानिर्माणे। कर्मनिर्वाचनार्थवोधकममासात्तरमित्य- । तदपारोतीत्यर्थः ॥ २ अष्टाध्यायाः २-१-३०.

रा॥ बुद्धिः ज्ञातं स्वाक्षान् शोकमोहादिस्मृतदेहेतुदापनिवृत्तिकारणप्रयोगे तु तत्प्राप्त्युपाये
निस्सङ्गतया द्रष्टृप्रहाणपूर्वकम् ईश्वराराधनार्थं कर्मयोगे कर्मानुष्ठाने समाधियोगे च
इमाम् अनन्तरमेव उच्यमानां बुद्धिं शृणु । तां बुद्धिं स्तौति प्ररोचनार्थम्—बुद्ध्या यथा
योगविषयया युक्तो हे पार्थ कर्मग्रन्थं कर्म एव धर्मो धर्मोऽस्यः यन्धः कर्मबन्धः तं प्रहा-
स्यसि ईश्वरप्रसादनिमित्तज्ञानप्राप्त्या एव इत्यभिप्रायः ॥ ३९ ॥

किञ्च अन्यत्—नेह इति ॥ न इह मोक्षमार्गे कर्मयोगे अभिक्रमनाशः अभिक्रमणम्
अभिरुम्भः प्रारम्भः तस्य नाशो नास्ति यथा कृष्यादेः, योगविषये प्रारम्भस्य न अने सान्ति-
कफलत्वम् इत्यर्थः । किञ्च—न अपि चिकित्सावत् प्रत्यवायः विद्यते । *किं तु स्वल्पमपि

आ॥ प्रयोगाच्च । निन्दितत्वाद्येतरयोर्मोक्षधर्मेषु मिथ्यमन्वयमुक्त्वा पञ्चरात्रस्तुत्या ।

जादेरपि तत्तमन्न इति मानः । इतोऽपि न योगः पातञ्जलशास्त्रमित्याह—कर्मैति । अस्मिन्नेव योगे
'कर्मयोगो विधिष्यते' इत्यादिप्रयोगाच्च । न हि शास्त्रे कर्मयोगशब्दोऽस्तीति । न केवलमुपादेयत्वाभा-
वात्तेतरो विरमिती, किन्तिन्यत्र आह—निन्दितत्वादिनि । कथं निन्दितत्वमित्यत्र आह—मिथ्येति ।
'सांख्य योगः पाशुपत वेदाराण्यक्रमेण च । शान्त्येतानि भिन्नानि नात्र कार्या विचारणा' इति सांख्या-
दीनां विद्वदमतत्वमुक्त्वा 'पञ्चएवस्य कृतस्य वक्ता नारायणः स्वयम् । शनैश्चेतेषु राजेन्द्र सर्वेयेत-
द्विशिष्यते' इति पञ्चरात्रस्तुत्या विद्वद्भानामेकमुक्तिपरमिन्दा गमयतीति प्रसिद्धमेवेति भावः । एवं तर्हि

पा॥ *किं तु भवति स्वल्प. पा ॥

रा॥ अभिक्रम आरम्भः, नाशः फलसाधनभावनाशः, आरब्धस्यासमाप्तस्य विच्छिन्नस्यापि
॥ निष्फलत्वम्, आरब्धस्य विच्छेदे *प्रत्यवायोऽपि न विद्यते; अस्य कर्मयोगारयस्य धर्म-
स्य स्वल्पांशोऽपि महतो भयान् संसारभयात् त्रायते। अयमर्थः—‘पार्थ नैवेह नामुत्र विना-
शस्तस्य विद्यते’ इत्युत्तरत्र प्रपञ्चयिष्यते। अन्यानि हि लौकिकानि धैदिकानि च साध-

ता॥ अभिक्रम आरम्भ इति। उपक्रमशब्दवदयमिति भावः। नित्यारूपस्याभिक्रमस्य कथमविनाशित्वमि-
त्येतो नाशः फलसाधनभावनाश इति। तात्पर्यमाह—आरब्धस्येति। प्रत्यवायशङ्काहेतुं दर्श-
यन् द्वितीयं पार्थं व्याकरोति—आरब्धस्य विच्छेद इति। उक्तविवरणरूपमुत्तरार्धं व्याख्याति—
अभ्येति। संसारभयादिति। महत्प्रतिशेषितं भय संसारभयमेव हीति भावः। स्वल्पांशस्यापि स-
सारनिवृत्तिहेतुत्वे देशकालादिर्यगुण्याग्रामादिनादृश्यरूपादिना च विच्छिन्नस्याप्यवश्यं पुनस्तन्धाना-
दिति दर्शयन्नस्य श्लोकोक्तार्थपरत्वं सद्बह्वित्तरूपत्वेन वैश्यमाणापौनरुक्त्यं चाह—अयमर्थ इति।
कृतांशस्य कथं नाशप्रसङ्ग इति शङ्कायामिहैत्यस्य व्यरुद्धेन दर्शयति—अन्यानि हीति। लौकिका-
नीन्यतिशङ्काहेतुद्वयान्त उक्तः। धैदिकानीति सामान्यनिर्देशस्यायं भावः—नित्यनैमित्तिकान्यपि वि-

प्र-पा॥ *प्रत्यवायो वा. पा॥ तृतीयो. ६-४०॥ र्थक इति बोध्यम्॥

१ इत्यत्राह न न घ. दा. पा॥

*३ वैश्यमाणापौनरुक्त्यं—वैश्यमाणेनापौनरु-

१ २. अतः नाशप्रसङ्गो हान्यर्थकः, न तु ध्वमा-
न्यमित्यर्थः॥

रा॥ अस्य धर्मस्य योगस्य अनुष्ठितं त्रायते रक्षति महतः भयान् संसारभयात् जन्ममरणा-
दिलक्षणात् ॥ ४० ॥

आ॥ वेदानां त्वेकार्थत्वान्न विरोधः। पार्थस्य तु सांख्याद्यपेक्षया युक्तम्, तत्रैव चित्रशिख-
ण्डिशस्त्रे पञ्चरात्रमूले वेदैक्योक्तेश्च। एवमेव सर्वत्र सांख्ययोगशब्दः उपादेयवाचको
वर्णनीयः। युक्तेश्च ज्ञानं पूर्वं ज्ञेयमुक्तम्। उपायश्च वक्ष्यते। बुध्यतेऽनयेति बुद्धिः। सांख्य-
ज्ञानेदारण्यरूपापि निन्दा स्यादित्यत आह—वेदानां त्विति। एकार्थत्वात्पञ्चरात्रेण। ज्ञानान्येतानि
भिन्नानीति पार्थक्योक्तेः कथमेकार्थत्वमित्यत आह—पार्थक्यं स्थिति। युक्तमित्यनेन तेषामेव प्रवृत्त-
त्वादित्यभिप्रेति। तथाच आद्यवाक्ये वेदारण्यरूपदेन पञ्चरात्रमुत्तरवाक्ये च पञ्चरात्रपदेन वेदारण्यरू-
पमुपलक्ष्यते इति भावः। वेदपञ्चरात्रयोरेकार्थत्वं कृत इति चेत्—उदाहृतमोक्षधर्मवाक्यार्थान्यथानुपपत्त्या
तावत्। अपर प्रमाणमाह—तत्रैवेति। मोक्षधर्म एव ‘ये हि ते यतयः स्याताः सत्यचित्रशिख-
ण्डिनः। तैरेकमतिभिर्देवा यत्रोक्तं शास्त्रमुत्तमम्। वेदैश्चतुर्भिः समित कृत मेरौ महागिरौ’ इत्यादिना
त्रिविधशिखण्डिशस्त्रस्य वेदैक्योक्तेश्च असङ्गतमेतदित्यत आह—पञ्चरात्रेति। पञ्चरात्रमूलस्येत्यर्थः।
एतच्च वैज्ञानमसंहितोपक्रम एव प्रसिद्धम्। अत एतद्व्याख्यानं ‘ज्ञानयोगेन सांख्यानां’ ‘सारख्ययोगौ
पृथग्गाला’ इत्यादावप्यतिदिशति—एवमेवेति। शब्द इति जात्यभिप्रायमेकमचनम्। इतोऽप्यत्र
सांख्ययोगशब्दो ज्ञानोपायवाचिनाभिरुह—युक्तेष्वेति। तामेव युक्तिं दर्शयति—ज्ञानं हीति।
अत्रोक्तप्रत्यमाणयोरेक्योः सांख्ययोगशब्दो प्रयुक्तायुक्तवक्ष्यमाणार्थौ ज्ञानोपायविवेचि तदर्थवितौ युक्ता-
विति। ज्ञेयं ज्ञानमिति। जीनस्य तत्त्वमित्यर्थः। यत्तुपीश्वरतत्त्व चोक्तम्, तथापि तादर्थ्येनेत्यदोषः।
ननु बुद्धिर्ज्ञानं तदुत्पाद्यत एव न तन्वाभिहितं नापि श्रूयते। तत्त्वमयुक्त्येन ‘सांख्ये बुद्धिर्भविता, यो-
गे दिवमा शृणु’ इति; तत्राह—बुध्यते इति। वागिति शेषः। ननु सांख्यं न वाचोऽधिकरणं तत्कथं
सप्तमी, किमर्थं च प्रसिद्धाशृणुवन्परित्यागेन अप्रसिद्धबुद्धिशब्दोपादानमित्यत आह—सांख्येति।

रा॥नानि विच्छिन्नानि न फलाय भवन्ति, प्रत्यवायाय च भवन्ति ॥ ४० ॥

रा-अ ॥ काम्यकर्मविषयाया बुद्धेर्मौल्यसाधनभूतकर्मविषयां बुद्धिं विचिन्तयि—

व्यवसायत्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन ।

यद्गुणावा दानन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥

४१

रा ॥ इह शास्त्रीये सर्वस्मिन् कर्मणि व्यवसायत्मिका बुद्धिरेका—मुमुक्षुणाऽनुष्ठेये कर्मणि बुद्धिर्द्वयसायान्मिका *बुद्धिः; व्यवसायो निश्चयः, सा हि बुद्धिरात्मयाथान्य-निश्चयपूर्विका । काम्यकर्मविषया तु बुद्धिरव्यवसायान्मिका; †तत्र हि कामाधिकारे देहान्तरिकान्मास्त्वित्यज्ञानमात्रमपेक्षितम्, नात्मस्वरूपयाथात्म्यनिश्चयः; स्वरूपयाथा-त्ताच्छेदे सति न फलाय स्युः; प्रत्यवायाय च भवेयुः। अगत्यादिमूलमीपदैक्यमात्रं हि तत्र सत्यम् । काम्येषु स्वज्ञैक्येऽपि नैक्यत्वमिति विशेष इति प्रत्यवायाय च भवन्तीति न केवलं स्वर्गादेरलाभमा-वन्, ब्रह्मरक्षस्त्वप्राप्त्यादिरपि स्यादिति भावः ॥ ४० ॥

एव माहात्म्याभिधानव्याजेनास्य कर्मणस्मर्दकर्मण्यो वैषम्यमुक्तम्। अथोपदेष्टव्यतया प्रतिज्ञातां त-द्विषयबुद्धिं काम्यकर्मविषयबुद्धिभ्यो हेतुफलवैषम्येण विचिन्तयन्नुपदिशतीत्याह—काम्येति । 'इह' इति मङ्गलहीतमाह—शास्त्रीये सर्वस्मिन् कर्मणि। अविहिताप्रतिपिद्वलौकिककर्मणां भिन्नफलत्वात्-द्विषयेऽप्यैस्य मा बुद्धित्व उक्तं शास्त्रीय इति । यद्वा सद्वाहकोपाधिकपनमिदम् । प्रस्तुतबुद्धादिमा-त्रबुद्धासाय—सर्वस्मिन्मिति—नित्यनैमित्तिकसाम्यतदवन्तरविधाभेदसङ्ग्रहः । नानाकर्मविषयनाना-बुद्धेः कथमेकत्वमिति शङ्कायां विशेषणप्रवर्णनमाध्यात्मिकेन विषयेण बुद्धिं विचिन्तयि—मुमु-क्षुणेति। व्यवसायशब्देन कृत्यव्यवसायभ्रमं निरस्यति—निश्चय इति। पौनरुक्त्यबुद्धासाय विषयं समा-सादोत्तरपदलक्ष्यं च दर्शयन् मुमुक्षुणेत्युक्तमुपगदयति—सा हीति । व्यवसायान्मिकेयेतद्व्याप्यमाह—काम्येति । ननु देहातिरिक्तपारलौकिकात्मज्ञानमन्तरेण कथं देहान्तरानुभाव्यस्वर्गादिसाधनया-गादिमहाप्रयत्नानुष्ठानमिष्यवाह—तत्र हीति । कामनयाविरुद्ध इति वा, कामेनाधिकारो यत्रेति वा कामाधिकारः—काम्यकर्म, तदविकारित्वं वा । यद्वा तच्छान्त्रम् । अधिकारश्च मदभिलषितसाधनत्वा-ग्न्यदर्पमिदं कर्मण्यभिमानः । देहातिरिक्तत्वशब्देन देहान्तरपरिग्रहस्थित्वमभिप्रेतम् ; अन्यथातिरेक-मात्रनिर्गणेऽपि देहममकालनाशित्वभ्रमे सति पारलौकिककाम्यकर्मननुष्ठानप्रसङ्गात् । भावशब्दाभिप्रेतं विवृणोति—नामेति । आत्मस्वरूपयाथात्म्ये चात्र नित्यत्वस्यभ्रकाशान्तरान्तरत्वमप्यत्रकारत्वस्वाभा-विकाशतत्वात्मत्वादिरूपमभिप्रेतम् । ननु देशीतरकालमनुभाव्ययोः स्वर्गापवर्गयोः क्वचिदात्मनित्य-ज्ञानमात्रमपेक्षितम् ; क्वचित्सायात्थानिश्चय इति कुतोऽयं निवेक इत्यत्राह—स्वरूपेति । अयमभि-प्रायः—कामाधिकारे याथात्म्यनिश्चयोऽनुपपत्त्या वा शास्त्रलक्षापेक्षयते । पूर्वचापि याथान्यनिश्चया-प्र-पा॥* बुद्धेर्भेदग्राहो. पा ॥ तत्र कामा. पा ॥ २ व्यवसायविषय स. ग. ज. पा ॥ देहान्तरिकतामरिषत्त्व. पा॥ १.कर्मणामभिज्ञ. पा॥ ३. वदन्. ख. ग. घ. ङ. श. पा ॥

सांख्येयं साङ्ख्ये बुद्धिप्लुता योगे च, चक्ष्यमाणलक्षणा सा—व्यवसाय इति ॥ व्यव-

आ॥विषयो यथा याचा बुध्यते, सा यागमिदित्यर्थः ॥ ३९ ॥ ४० ॥

जा॥गार्ग्यं चामौ विषयश्च अनेन विषयमनवीयमित्याह । नाग्निशब्दं वाङ्मात्रमुक्तम्, किं तु तत्र बोधो यथोत्तद्यते, तथेयशब्दोपदेशदानप्रयोजनमित्युक्तं भवति ॥ ३९ ॥ ४० ॥

रा॥सत्यानिश्चयेऽपि स्वर्गादिफलार्थित्वतत्साधनानुष्ठान*तत्फलानुभवानां सम्भवादवि
रोधाच्च । सेयं व्यग्रसायात्मिका बुद्धिः

ता॥भावे हि स्वर्गादिफलेच्छैः न स्यात्, उत तत्साधनानुष्ठानम्, उत तत्फलानुभवः । न प्रथम —
मुनिरूपतया प्रमाणसिद्धेः स्वरूपत इच्छासिद्धे । न द्वितीय — तदर्थिनस्तदनुसूचकणस्तेऽपि तदित्यतः
स्वस्य तत्फलफलेऽप्यस्य निश्चिनत पामरकृप्यादिन्यायेनानुष्ठानोपपत्तेः । न तृतीय — अवि-
रानुष्ठानोपायस्य फलेत्यतरेत्यनिरपेक्षत्वात्, अनुभवार्थमेवेत्यतया च तदनुभवसिद्धौ सार्वभौमादिभो-
गेभ्यः स्वर्गादिभोगेभ्यः अनुभवपेक्षया मात्मन्यामात्मन्यनुभवनैरपेक्षयात् । तदेतदगिर्मुक्तं सम्भवादित्य-
न्तेन । अनुपपत्त्यभावेऽन सम्भवं । नापि शास्त्रप्रत्यादिनि वक्तुं युक्तम्, शास्त्रमपि दृष्टार्थं वा त्रिदशी-
त, अदृष्टार्थं वा । अत्र त्रेकलक्ष्यपक्षं दत्तोत्तरम् । अन्यथापि न तावद्यागादिकरणशरीरनिर्गतं नैव,
तदनालोचनात् । नापि स्मृतात्मनस्तत्कारतयाऽनुपपत्तेः, सामाधिनास्परमण्ये प्रोक्षणादिनिमित्तम् 'आ-
त्मानं तस्मिन् जानीयात्' इति त्रिध्याभावेद्विद्वान्निहितज्ञानिन्यातिशयितफलान्तरार्थत्वादिना कर्मणोपपत्त्या
भावस्य शाश्वतरे समर्थितत्वात् । आत्मतत्त्वज्ञानमिदं ज्ञानमपि च स्वर्गादिफल प्रतिपादयन्ति हि — 'एषा ह्येते
अहंदा यज्ञस्या भगदशोक्तमनर येन कर्म पतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मृदा' इत्याद्याश्चतुष्टयः । 'यामिमा
पुष्पिता वाच प्रददन्त्यपिपिशित' इत्यादिना चानन्तरमेवोच्यते । आशुपुष्पा धूमादिमागण स्वर्गारोहणा
दिषु चापनिपत्य जेषुष्यते । अतो त्रिध्याभावेद्विद्वानुपपत्तारूपमपि निरस्तम् । तदेतदगिर्मुक्तम् —
अधिरो गच्छेति । शास्त्रादिनिरोधामात्रादित्यर्थः । पश्चात्तरे च शास्त्रनिरोधस्यादिति भावः । मो-
क्षाधिकारे तु निमित्तमिदमन्यथा । तथाहि यथाश्रितस्वरूपप्राप्तिरेव हि मोक्षपुरुषार्थः । न तथम
निश्चीयमान इत्येतत् । तथ च तज्ज्ञान तद्विच्छासम्पन्त्यतरेण तत्साधनमनुष्ठेयम् । स्वरूपयाथात्म्यज्ञानं च
निहिततया साधनानुपपत्तेरिति तथ तद्विच्छासेण साधनं पुष्कलमनुष्ठितं स्यात् । तथ च स्वर्गादिमागण
लक्षणफलानुभवः स्वनिश्चयैकस्य स्यात् — इति युक्तिरियम् । चोदयन्ति च शास्त्राणि मोक्षस्य तत्
वर्धितोपकाररूपतया आत्मतत्त्वज्ञानम् । अतस्तदभावे शास्त्रनिरोधः स्यादिति । ननु व्यग्रसायात्मिकाया
बुद्धेः त्रिमिदमेकम्, न तावद्व्यतिरेक्यं न साधितुमिदं तत्त्वज्ञानमस्मिन् । नापि निपदैर्यथादिकरूपत्वम्,
अज्ञप्रधानाद्यन्तरनिपत्यभेदेन तदयोगात् । नापि समुदायगोचरत्वात्तत्रोक्तं, काम्यकर्मस्वपि तत्साध्या

प्र पा ॥ *तत्फलानुष्ठानानुभवानां पा॥

नालभते' इति श्रुत्युक्ताष्टादशपञ्चदशिकं कर्मेति ।

१ तत्र पा॥ २ विज्ञानं य य य य य य य य

यज्ञश्च कर्ममात्रान्यगर्था । येषु पुरुषेषु स्मृतिवि-

३ मुण्डकोप. १ २ ७. १ धनति ॥

हितमपरं कर्म फलमिदं निमित्तम्, एतत् त्रयो वेऽ-

अष्टादशोक्तम् अष्टादशपञ्चलुक्तम्, श्रुतेरपि प्रदर्श-

मिनन्दति ते पुरुषा यथाह्य अपि दन्तीत्यन्वय-

नार्थमिदम् । श्रुतिस्मृति गीति कर्मत्वार्थः । यज्ञ-

स्या अहंदा — सत्सारपारं तारयितुं नालं मध्ये भु-

षोडशतित्वपरायणमानरूपाष्टादशपञ्चलुकेषु विहितम् ।

रत्नविलस्ये ॥ इति श्रुतप्रकाशिरा ॥

यदा 'नव ग्राम्या-पञ्चानामभते नवारण्यान् उभया-पञ्च-

४ इत्यादि. चा पा ॥ ५ द्वा म स्यात् पा॥

शा॥सायात्मिका निश्चयस्यमात्रा एका एव बुद्धिः इतरविपरीतबुद्धिशास्त्राभेदस्य याधिका
सम्यक् प्रमाणजनितत्वात्, इह श्रेयोमार्गे हे कुरुनन्दन या. पुनः इतरा विपरीतबुद्धयः,

आ॥योगे इमा बुद्धिः शृण्वत्युक्तम् । चक्षुषो हि बुद्धयो मतमेदात् । तत्तदर्थमेकत्र निष्ठां

जानन् व्यग्रसायामिरेति श्लोके न प्रतिज्ञातो योग उच्यते । नापि बुद्ध्या युक्त इत्यादिवत्प्रसङ्गात्, न

त्रिमयाऽप्यभिप्रेत्य आह — योगइति । ज्ञानोपायत्रिपयामिमा वक्ष्यमाणा वाच शृणु, श्रुत्वा तत्र निष्ठां

रा॥ एकफलसाधनविषयतयैका; एकस्मै मोक्षायफलदाय हि मुमुक्षोस्सर्वाणि कर्माणि विधीयन्ते। अनश्नात्त्रार्थस्मैकत्वात् सर्वकर्मविषया बुद्धिरैकैव; यथैकफलसाधनतया आप्रेयादीनां षण्णां सेतिकर्तव्यताकानामेकशास्त्रार्थतया तद्विषया बुद्धिरैका, तद्विदित्यर्थः। अव्यवसायिनां तु स्वर्गपुत्र*पुत्रवादिफलसाधनकर्माधिकृतानां बुद्धयः फलानन्त्यादित्यन्ताः। तत्रापि बहुदात्वाः; एकस्मै फलदाय चोदितेऽपि दर्शपूर्णमासादां कर्मणि 'आयुराशौ' ता॥

इत्यत उक्तम्—एकफलसाधनविषयतयेति । तदेवोपपादयति—एकस्मा इति। सर्वाणीति—नित्यनैमित्तिककाम्यानां सर्वेषां कर्मणां मुमुक्षुणानुष्ठितानां माहात्म्यस्वरूपा वा मोक्षसाधनोपकारित्वेन मोक्ष एक एव प्रधानं फलम् । 'सर्वमायुरेति' इत्याद्यवन्तरणलाभिधानमपि तदुपयोगिरमाश्रित्येति माय । अस्तु सर्वेणैकफलसाधनत्वम् । तथाऽपि कर्ममात्रिकर्मस्वरूपनानात्वे कथं तद्बुद्धैक्यमित्यत्राह—अत इति । एकफलसाधनतया सर्वेषां कर्मणामेकविधिपरीतत्वेनैकशास्त्रार्थत्वाच्चरतुद्धिरवान्तरकर्मभेदसद्भावेऽप्येकशास्त्रार्थोच्चरतुद्धिरैक्येन इत्यर्थः । पृथग्विधिज्ञानां पृथगाक्यमिदित्कर्तव्यताकानां कथमेकशास्त्रार्थत्वमित्यत्रैककृत्येनैकत्वे दृष्टान्तमाह—यद्येति । आमेपादयो हि नेतिकर्तव्यतासाध्यङ्गणाः उत्पत्तिवाक्यैः पूषगुप्तप्रास्मिमुदायानुवादिवाच्यद्वयेन समुदायद्वयत्वमापन्नाः कामाधिकारे पुनरेकफलसाधनत्वेष्वेकैकतया विधीयन्ते । तथा चैकशास्त्रार्थोच्चरतया तद्बुद्धिरप्येकैव तद्विदित्यर्थः । 'अव्यवसायिनाम्' इति हेतुपरमित्याह—स्वर्गपुत्रेत्यादिना । फलानन्त्यादित्यन्ता इति । फलानन्त्यात्यव्यवसायनन्तकर्मभेदेन तत्साधनानामपि कर्मणा भिन्नशास्त्रार्थत्वात्तद्विषया बुद्धयोऽपि पावत्तलभेदं भेदित्यर्थः । अनन्तबहुशास्त्रसम्बन्धोः प्रधानाप्रधानस्वरूपभेदप्रकारभेदविषयतया चैककृत्यं परिहरन् कर्मभेदापादकगमाभावेऽपि वैषम्यान्तरं बहुशास्त्रसम्बन्धं व्याचष्टे—तत्रापीति । एकैकस्यैव बहुशास्त्रान्वयमुपादयति—एकस्मा इति । एकैकमपि हि काम्यकर्म प्रधानफलवच्छिन्नभेदेण एकपादपर्यायीनां विशेषिगुणद्वारावच्छिन्नतत्तदाभेदेन बहुशास्त्रं भवति । मोक्षशास्त्रे तु सर्वाण्युप्राप्तवादिष्वपि साधनानुष्ठानार्थत्वेन मोक्षोपयोगितया तदेककर्मन्तर्भूतमित्युक्तम् । वैषम्यद्व-

प्र.पा॥*पुत्रादि पा॥ १. अ. ४. अ. ११-त २-वा. १. स य एतमेव विद्यानुपभोगेऽवहते पावत्या लाङ्का मवति सर्वमायुरेति पयोऽंजवति' । इत्ये कृतिभाष्ये १. २. १५. म्यादयता। न तत्रैव भक्ति 'अवहते पावत्याम्' अत्रापातिविरोधि पावत्युपपन्नमिति, एतेषां भवति-तद्विरोधिनि पापे निरोधे मयमेव प्राप्तेरिति, सर्वमायुरेति-श्रद्धोपायनममाप्तेष्वेवोदायुरेभिर्नि तानवमेति, उयो-र्योर्वति 'पाप्यादिभिरनुपहतो वावद्विप्रापि भवति' इति ॥

२. आमेव, अर्धपांसीयोपायुपात्रो, रेवो दी, ७-

न्यासश्चलि पञ्चम्या । उत्पत्तिर, कथेरिति-प्रथमप्रतिपत्ति-जनकशेषैरित्यर्थः । पूषगुप्तप्रास्मिनि-पूषवदतिपादि-नाम्। उत्पत्तिवाक्यैः 'यशमेवोऽष्टाकशाशोऽष्टावास्वादायै' पौर्णमास्याः। अमुनो भवति' इत्येवमादिभि । समुदायानुवदित्वावयवभेदेति-य एव विद्वान् पौर्णमासी यम. ते' य एवं विद्वान्वासाय भवति' इति एतावत् 'दृष्टौ-पौर्णमासाव्याम्' (वाल्मीकी-४-३-४७) इति स्वर्गसाधनत्वाच्चारेणैकीकृत्य तत्कर्मव्यतया विदधातीत्यर्थः ॥

३. पञ्चदश-पादद्वयं. सर्वा. पा ॥

४ स्थानीयमविरोधि. ग. घ. ज. ण. पा ॥

शा। आस्तां शागमभेदप्रचारवशात् अनन्तः अपारः अनुपारतः संसारो नित्यप्रततः भवति,

ज॥ बुद्धितुक्तमित्यर्थः, अरण्यमाकलय विधिना विनाऽस्म्यवान्। बहुचो हि बुद्धयो रान्नोद्यमविषया वाचः परस्परविरोधाः सन्ति । कथम्, मनभेदात् ; एकमतमस्तम्बमानाः किञ्चिज्ज्ञानसाधनमाचक्षते । अपरं मतमाभिप्रास्यतिपेक्षेनान्यदाहुः । तव चेदमेव तत्त्वं नेदमिति विनिगमकं नास्ति । तत्तस्मात्कथ-

रा ॥ *इत्याद्यवगतामन्तरफलभेदेन बहुशाग्यत्वं च त्रिधत्ते। अतोऽध्ययसाधिना बुद्धयोऽनन्ता बहुशाग्यादयः। एतदुक्तं भवति—नित्येषु नैमित्तिकेषु कर्मसु प्रधानफलान्यमान्तरफलानि च यानि श्रूयमाणानि, तानि सर्वाणि परित्यज्य मोक्षकफलतया सर्वाणि कर्माण्येकशाग्यार्थतयाऽनुष्ठेयानि, काम्यानि च स्ववर्णाश्रमोचितानि तत्तत्फलानि परित्यज्य मोक्षसाधनतया नित्यनैमित्तिकैरेकीकृत्य यथागल्मनुष्ठेयानि—इति ॥ ४१ ॥

ता॥ योपपत्तिस्थेयाभिप्रायेण निगमयति—अत इति। प्रधानागतरफलभेदादित्यर्थः । आमाह्वानमेणान्वयप्रदर्शनात्मानन्ता बहुशाग्या इति व्युत्क्रमेण व्याख्यातम् । ननु कथं भिन्नप्रधानानामन्तरफलसाधनतया विहितानां नित्यनैमित्तिककाम्यकर्मणामेवमेव परं न्यात्, कथन्तरामेवशास्त्रार्थत्वम् । काम्यानां च कर्मणा निरामेन रथमनुष्ठानम्? यदि च तत्तत्काम्यफलमात्रेऽपि तत्तत्कर्मानुष्ठानं तर्हि तत्तदधिपाराभावेऽपि ब्राह्मणादेः श्रवियादिधर्मानुष्ठानप्रसङ्गं सर्वकाम्यापमहार पत्रादिशिरोधाद्याहृतो दुःकरश्च । कतिपयोपमहारे तु किं नियदनुष्ठेयमित्यत्र किं नियामकमित्यादिगद्वापरिहाराय बुद्धेरन्यत्र नृत्सोक्तेः फलमाह—एतदुक्तमिति । नित्यनैमित्तिकयोः प्रधानपत्रागतरफलानि च प्राणापन्यगेनादिप्राप्त्युपात्तदुरितभयाकरणनिमित्तप्रत्यवायपरिहारादिरूपाणि। सत्त्वितमित्यनैमित्तिकयोरयत्र नित्यनैमित्तिकशब्देन सङ्ग्रहः । काम्याब्दः केवलकाम्यपरः । ननु तानि सर्वाणि परित्यज्यत्युक्तम्, मुमुक्षोरप्युपात्तदुरितक्षयादेरन्यथापेक्षितत्वादित्यत उक्तम्—मात्रैरुपपन्नयेति । दुरितभयादेरन्यत्र करणगुद्धिद्वारेणोपकारकतया प्रधानपत्रत्वमिति भावः । एकशाग्यार्थतयानुष्ठेयानीति । विनियोगभेदादस्य भिन्नफलत्वं भिन्नशास्त्रार्थत्वं च । अतः तु सप्तमाम्येन विनियुक्ताः पत्रैश्च शास्त्रार्थैश्च च युज्यते । सिद्धं च नित्यकाम्ययोजितेणोपादानेऽपि विनियोगपृथक्त्वमिति भावः । स्ववर्णाश्रमोचिततानीति । कस्यचिद्धि निरूप्यत्वमुद्दिश्य निमित्तिककर्माणि विधीयन्ते । तेषामेव कर्मणा पत्रान्तरार्थतया विनियोगेऽपि स एवाधिकारी भवितुमर्हति 'कृतकृत्याग्रिगुहं तु युक्तं कृतपरिग्रहं' इति न्यायादधिकार्यत रक्ष्यते प्रमाणाभावात् । यथा नित्यकाम्ययोजितेणोपादौ, यथा चाप्ययनस्य जपादाविति भावः । निष्कामस्य काम्यकर्मानुष्ठानोपपादनायोक्तम्—तत्फलानि परित्यज्य मोक्षसाधनतयेति । नित्यनैमित्तिकैरेकीकृत्यति—एकफलसाधनतयैकशास्त्रार्थाकृत्येत्यर्थः । यथागल्मिति । शक्त्यनुरोधेन हि शास्त्रं शास्त्रम्। आह च मनु — तद्वि दुर्जन्यागतिं प्राप्नोति परमा गतिम्' इति । एतं नित्यनैमित्तिकयोरपि काम्येष्वपि मुमुक्षोः कतिपयाङ्गैरन्येऽपि न दोष इत्युक्तं भवति। एतेन विच्छेदे प्रत्ययाया भावकथनमपि न व्योक्तिणोपादेरेकान्तविच्छेदपरम्, अपि त्वामोक्षादनुष्ठेयैकशास्त्रार्थभूतकर्मण्ये प्रयाजादिबदितितरव्यतस्यानीयैरेकमानुष्ठानेऽपि देशादिरेगुण्यकृतोत्तराननुष्ठानपरमिति च दर्शितम्॥

प्र पा॥ * 'मुप्रजातत्त्वमाशाले' इत्या पा ॥

२ परिहाररूपाणि पा ।

१. सर्वकाम्यकर्म रा ग. न पा

३ मनु

शा॥ प्रमाणजनितविवेकबुद्धिनिमित्तवशाच्च उपरतासु अनन्तभेदबुद्धिषु ससारोऽपि उपरमते, ता बुद्धयः बहुशाग्या, बह्व्यः शाग्या यामा ता बहुशाग्या, बहुभेदा इत्येतत्प्रतिज्ञायाभेदेन हि अनन्ताश्च बुद्धयः । केपाम्? अयमसाधिनम्, प्रमाणजनितविवेकबुद्धिरहि

आ॥ करोमीत्यत्र आह—व्ययसायात्मिकेति। सम्यग्युक्तिनिर्णयानां मतानामेकमेवेत्यर्थः ॥

जामेन तदीयायामेव वाचि निश्चा निश्चास करोमिन्ननु सर्वाण्यपि मतानि व्ययसायात्मकान्येव, स्वे स्वेऽर्थं सप्त सदेहाभावात् । अतः कथमुच्यते व्ययसायात्मिका अव्ययसायिना बुद्धय इति, तत्राह—सम्यगिति । युक्तिरिति प्रमाणसामान्यमुच्यते । प्रमाणत्वेन निर्णयितमेवान्न व्यवसायशब्दार्थो न

अथ काम्यकर्माधिकृतान्निन्दति—

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः ।

वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीतिवादिनः ॥

४२

कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम् ।

क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति ॥

४३

भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयाऽपहृतचेतसाम् ।

व्यवसायात्मिका बुद्धिः समार्था न विधीयते ॥

४४

रा॥यामिमां पुष्पितां पुष्पमात्रफलाम् आपातरमणीयां वाचमविपदिचतोऽन्यथाः
भोगैश्वर्यगतिं प्रति वर्तमानां प्रवदन्ति, वेदवादरता येदेषु ये

ना॥एव काम्यकर्मविषयबुद्धितो मोक्षसाधनभूतकर्मविषयाया बुद्धेः वैलक्षण्यमुपपाद्य अनन्तर मोक्ष-
साधने प्रवृत्तिर्गौर्ध्वार्थमितरफलवैतृण्यजननाय तत्फलसाधनकर्माधिकृतान् निन्दतीत्युपरितनश्लोकप्रय-
मानागति—अथेति । काम्यकर्माधिकृतानिति काम्यकर्मसु स्वर्गादिस्वामिर्लपितसाधनत्वस्वार्थ-
ताबुद्धियुक्तानित्यर्थः । ‘पुष्पिताम्’ इत्येतत्पदव्यवच्छेदमुपेनानुज्ञोदकत्वपरमित्यभिप्रायेणाह—
आपातरमणीयामिति । अन्यथा इति । विविध पदयचित्तव हि विपश्चित्वम् । ‘वृषोदरादीनि
यथोपदिष्टम्’ इति पदवच्छेदावयवस्य वच्छेदस्य लोपः । तच्च बहुश्रुतम् । तद्व्यतिरेकश्चात्रो-
पनिपत्त्याप्यभिरात्यरादिविषेकाभावादल्पत्वमिति भावः । जन्मकर्मत्यादेः गतिविशेषणत्वश्चम-
व्युदासाय गति प्रतीत्युपपन्नतत्पूराय च क्रममुल्लङ्घ्य प्रागेवोक्तम् । भोगैश्वर्यगतिं प्रति
वर्तमानामिति । एतेन वाचमित्यस्य काम्यविधिभागपरत्वमुक्तं भवति । नामान्येन वैदिकनिन्दा-

प्र-पा॥ १ भूतकर्मविषयाया बुद्धेर्वैलक्षण्यमुपपाद्य
अनन्तर मोक्षसाधने ॥

२. तत्पदः न घ. ड. पा ॥

३. पुष्पितानित्येति—एतत्पदमित्यर्थः ॥

४. ‘रवी व. व. साधारणम्’ इति-वाच्येन पु-
ष्पमात्रपुष्पमित्यर्थकत्वमाश्रित्य मात्रवृद्धेन कल्प-
वच्छेदे इत्यादिप्रायेण भाष्ये पुष्पमात्रफलमिति तथा
व्याख्यानेन कल्पितार्थमापातरमणीयमिति एव
व्याचष्टे—अमुपलक्षकत्वपरमिति । सुयोदकं न भवती-
त्यसुयोदकं, तस्य भावत्वम्, तत्परमित्यर्थः ॥

५. अष्टाध्याय्याम्. ६. ३. १०९.

६. ‘भोगैश्वर्यगतिं प्रति’ इत्यादिमिवावयवस्य
‘यामिमां’ इति प्राच्यवाच्यव्याख्यानावसरे वृषा-
रुचानमनुचितम्, क्रमवत्त्वं सूच्य वराहवैद्यविदि-
त्यादिकं तथा व्याख्यानेन प्रयोजनद्वयमाह—जन्म-
कर्मदेरिति । ‘जन्मकर्मफलप्रदाम्’ इत्यादिभोगैश्व-
र्यगतिसमन्वितादित्येवार्थस्य तत्रैव भोगैश्वर्यगता-
व्यवधौ भवेदिति तत्रिराकरणेन ‘वाचम्’ इत्यत्रैव
विशेषणताप्रतीतिरेकं प्रयोजनम्, ‘भोगैश्वर्यगतिं प्र-
ति’ इत्यत्र ‘वर्तमानाम्’ इति विशेषणस्य ‘वाचम्’
इत्यावाचनं निः पुराणपदे प्रयोजनमित्यभिप्रायः ॥

७. वाचमित्येतस्य. ग. घ. ड. पा ॥

रा॥तानाम् इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

येषां व्यवसायात्मिका बुद्धिः नास्ति ते—यामिमां इति॥याम् इमाम् चक्ष्यमाणानां पुष्पि-
तां पुष्पित इव वृक्षः शोभमानां श्रूयमाणरमणीयां वाचं वाच्यलक्षणां प्रवदन्ति । के ?
ज्ञानिश्चयमात्रमित्यर्थः । श्रामाणिकमेव मतं ग्राह्यम्, तत्र न कदाचिद्विप्रतिपत्तिः, यत्तत्त्ववैकल्यं निष्ठामावः ।
अश्रामाणिकेषु विद्यमानाणि विप्रतिपत्तिः किङ्करिण्यतीति भावः ॥ ४१ ॥

य ॥ स्वर्गादिफलवादाः, तेषु सक्ताः नान्यदस्तीतिवादिनः तत्सङ्गातिरेकेण स्वर्गा-
देरधिकं फलं नान्यदस्तीति वदन्तः कामात्मानः कामप्रवणमनसः स्वर्गपराः स्वर्गपरा-

ता॥भ्रममपाकरोति—स्वर्गादिफलवादा इति। वेदशब्दोऽन 'वेदेषु वेदान्तेषु च गीयते' इत्यादायिन
कर्मभागपरः। तत्रापि 'विधिभागफलार्थनादभागविषयतया पुरुषवाक्ययदेवाक्यविषयतया वा वाच वेद
वादेत्यनयोरपौनरुक्त्यमिति भावः। नान्यदस्तीतिवादे पूर्वोत्तरपदानामर्थ हेतुतया उपादत्ते—तत्सङ्गा
तिरेकेणेति। अपरगम्यरूपनिषेधोऽशस्य इत्यभिप्रायेणोक्तम्—अधिकं फलमिति। 'वादिनः' इ
त्यनेन तथावदनशीलत्वमिच्छाव्यञ्जनाय वदन्त इति वर्तमानप्रत्ययान्तेन व्याख्यातम्। कामप्रवणम
नस इति—रामेभ्यात्मा मनो येषां ते कामात्मान इति व्यधिरूपणशुद्धीहरिति भावः। स्वर्गपराय
णा इति। स्वर्गः परः परायण परमप्राप्य येषां ते स्वर्गपराः मोक्षविमुक्ता इति भावः। 'कामात्मानः
स्वर्गपराः' इतिपदद्वयस्य सामान्यविशेषविपर्ययतया दृष्टादृष्टविषयतया वा हेतुसाध्यविषयतया वा कामौ-

प्र पा॥ १. 'वाचं प्रवदन्ति' इत्यस्य 'वेदवादरता' इत्य
नेन पौनरुक्त्यभ्रमवारणाय 'वेदवादरता' इत्यस्य व
देषु ये स्वर्गादिफलवादा, तेषु सक्ता इति भाष्ये व्या-
ख्यातमित्याह—वेदशब्दोऽत्रेति ॥

२. विधिभागफलार्थनादविषयनयति—'वाचम्'
इत्येतत् विधिभागविषयम्, 'वेदवाद' इत्येतत् फल-
ार्थवादविषयमिति न पौनरुक्त्यमितिभावः ॥

३ विधिभागफलवादभाग एव न य पा ॥

४ प्रकारान्तरणापि पौनरुक्त्यपरिहारपरत्वं वा
प्यस्याह—पुरुषवाक्यवेदवाच्यविषयतया चति। 'वा-
चम्' इत्येतत् स्वर्गादिपुरुषाध्यक्षकर्मफलकिञ्चानय
परम्, 'वेदवाद' इत्येतत् वेदिवत्तादृक्वाक्यपरमिति न।

पौनरुक्त्यमिति भावः ॥

५ भाष्ये नान्यदस्तीति वादे स्वर्गादिपुरुषार्थं स-
ङ्गातिरेको हेतुन बन्ध —तत्सङ्गातिरेकोत्पत्तेर्नाभयं हे
तु मूलवाक्यात्कथं लभ्यत इत्याशङ्क्य नान्यदस्तीत्यत
पूर्वं 'वेदवादरता' इत्युक्त्या तस्याश्च स्वर्गादिफलवादेषु
सक्ता इत्यर्थकत्वेन उत्तरवाक्ये च 'कामात्मानः स्वर्ग-
परा' इत्युक्त्या तेन च स्वर्गादिषु मतोक्या न न्य-
वस्तीति वाक्यार्थपूर्वोत्तरवाक्यैरय हेतुलभ्यत इति परि
हारमाह—नान्यदस्तीति वादे पूर्वोत्तरपदानामर्थ हेतु-
तयोपादत्त—इति ॥

६ स्वर्गपरा स्वर्गपरायणा माक्ष इ पा॥

७ विषयतया वा क एव य पा ॥

श॥भ्रविपश्चितः अमेधसः, अविवेकिनः इत्यर्थः वेदवादरताः यदर्थवादफलसाधनप्रकाश-
केषु वेदवाक्येषु रताः हे पार्थ न अन्यत् स्वर्गपन्थादिफलसाधनेभ्यः कर्मभ्यः अस्ति
इति एवंवादिनः वदनशीलाः ॥ ४२ ॥

आ॥स्युर्वैदिकानि मनानि अव्ययसायात्मकानि। नतु वैदिकानि। तेऽपि हि केचित्क-
र्माणि स्वर्गादिफलान्येवाहुरित्यत आह—यामिमामिति। यामाहुस्तथेत्यन्यथः। मोक्षफल

जायामिमामिति श्लोकस्य प्रकृतोपयोगादर्शनात्तद्वृत्तिमाह—स्युरिति। न तु वैदिकान्यव्यवसा-
यात्मकानि। ततः किं प्रकृते इत्यत उक्तम्—तेऽपीति। व्यग्रमायात्मकं मतं वैदिकमतमवलम्बमाना
अपि केचित् वैदिनानि सर्वाण्येव कर्माणि स्वर्गादिफलान्याहुः। भगवान् काम्यान्त्येव स्वर्गादिफलानि
निष्कामनीश्वरार्पणद्वयाऽनुष्ठितानि तु शान्तार्थानीत्यभिप्रेति। तथाच तद्वचने निष्ठानुपपत्तिस्तदवस्थेति
भावः। आह तेषां वैदिकामास्त्यप्रदर्शनाय निन्दामिति शेषः। भोगैश्वर्यगतेरपि प्रकृतत्वात्तथेति
तत्परमार्थभ्रान्तिं वारयति—यामिति। अन्यथा यच्छब्दः साक्षाद्भोऽनन्वितः स्यादिति भावः। वाचः
पुथितत्वं कथमित्यत आह—मोक्षेति। अत्यल्पत्वेनोपमा। वेदवादरता इत्येतत्कथं निन्दावचन-

य ॥ यणाः स्वर्गादिफलावसाने पुनर्जन्मकर्माख्यफलप्रदां क्रियाविशेषबहुलां तत्त्वज्ञान-

तान्नुत्थान्यवैमुत्थरतया वा पुनरुक्तिपरिहारः। स्वर्गादिफलभोगमध्ये जन्मादिभ्रमं व्युदस्यति—स्व-
र्गादिफलावसान इति । 'यावत्सम्प्राप्तमुपित्वायैतमेवाध्यानं पुनर्निवर्तन्ते' 'प्राप्यान्त कर्मणस्तस्य य-
त्किञ्चेद् करोयन्म् । तस्माद्भोक्तापुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मणे' 'आव्रक्ष्यमवनाहोक्ताः पुनरावर्तिनोऽर्जु-
न' 'स्वर्गेऽपि पातभीतस्य ध्वनिष्णोर्नामिनि निर्वृतिः' इत्यादिश्रुतिस्मृतय इह द्रष्टव्याः । जन्मवत्कर्मणोऽ-
प्यनुशयाख्यकर्मणोपगतत्वभ्यापनाय समानाधिकरणसमासतां दर्शयति—जन्मकर्माख्यफलप्रदामि-
ति । कर्मशेषेण पुनरुत्कृष्टाण्युत्कृष्टजन्मप्राप्तिं श्रुतिस्तावत् 'प्लवा ह्येते अहदा यत्ररूपा अष्टादशोक्तमथर येपु
कर्माएतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मृदा जरामृत्यू ते पुनरेवापि यन्ति' 'तैश्च इह रमणीयचरणा अभ्याशो ॥
यत्ते रमणीया योनिमायघोरन् ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वा अथ य इह कपूपचरणाः

प्र-पा॥ १ छा ५. १०. ५ † सम्पत्तिः अनेनेति सम्पत्तिः
कर्मशेषः, यावत्कर्मशेषमुपि शेषः । यावाच्छब्दः साक-
रथाय । साकार्यच-फलप्रदानशक्तकर्मविशेषविषयम्, न
तु सर्वकर्मविषयमिति । अथ अनन्तरम्, तमेव धूमा-
दिमागम् यथा - यथागतम्, 'पुनर्निवर्तन्ते' इति ॥

२ इ ६. ४ ६ † अर्थाय अयम् - समारो-
हः । भोक्ता, कर्ममुद्दिश्य यत्किञ्चिदकर्म करोति, तस्य क-
र्मणः अनन्तरं प्राप्तं भोगेनावसरः प्राप्तः, इत्युक्तम् । अनेने-
ति यावत् । तस्मात् लोकात् अस्मै लोकाय पुनरेति
किमर्थमित्यत्राह—कर्मणे इति । कर्म उन्निमित्तार्थः ।
इति ॥

१ गा ८ १६ ॥

४ नि पु ६ ५ ५० † 'न केवलं दिव्यश्रेष्ठ
नरके तु रायदति' इति पूर्वार्द्धम् ॥

५. 'जन्मकर्मण्यप्ययम्' इत्यस्य जन्म च कर्म-

फलं चेति इन्द्रस्य स्वरसनं प्रतीयमानत्वेन तमुपेक्ष्य
जन्मच कर्म च जन्मकर्मणां, न च ते फलं चेति इन्द्रग-
र्भकर्मधारयमाश्रित्य जन्मकर्मण्यस्य फलप्रदामिति व्या-
ख्यानस्य आश्रयतत्वाभिप्रायमाह—जन्मवदिति ॥

६ सु. १ २. ७ ॥

७. छा. ५. १०. ७. † तदिति । तत् - तेषु
च अर्थाः । अर्थाः यत्नः, अर्थाः यत्नः । अर्थाः यत्नः । अर्थाः यत्नः ।
नो- किन्तुतात् बहुवचना-नोऽयं शब्दः । इति प्रसिद्धौ
यत् - यदा, रमणीयचरणा. - चरन् इति चरणम् -
कर्म, रमणीयकर्मणः । भुक्तिश्रेष्ठपरिपक्वकर्म-
मुक्ता भवन्तीत्यर्थः । अथ यदा शब्दानुरोधात् तदेव-
भ्याहृतव्यम्, भिष्टं स्पष्टम् । कपूपचरणाः - कुशिल-
तकर्मण इत्यर्थः । भुक्तिश्रेष्ठकर्मोन्नातिरजन्म प्राप्नुव-
न्तीत्यर्थः ॥

ज्ञाने च—कामात्मान इति ॥ कामात्मानः कामस्वभावाः, कामपरा इत्यर्थः । स्वर्ग-
पराः, स्वर्गः परः पुरुषार्थः येषां ते स्वर्गपराः स्वर्गप्रधानाः । जन्मकर्मफलप्रदां, कर्मणः
फलं कर्मफलं, जन्मच कर्मणः फलं जन्मकर्मफलं, तन् प्रददातीति जन्मकर्मफलप्रदा,
तां याचन्म् । प्रयदन्ति इति अनुपपत्त्ये । क्रियाविशेषबहुलां, क्रियाणां विशेषाः क्रिया-
विशेषाः ते बहुला यस्यां चास्ति तां, स्वर्गपरापुत्रार्थाः यया यात्रा बाहुल्येन प्रकाश्यन्ते ।

आ॥ मपेक्ष्य स्वर्गादिपुण्यमुक्तां चायं प्रयदन्ति । वेदवादरताः—कर्मदिवाचकवेदवादरताः ।
वेदैर्यन्मुग्यत उच्यते तत्रय रताः । नान्यदस्तीति वादिनः । परोक्षविषया वेदाः । परोक्ष-
ज्ञांमिचत आह—वेदैति । कथमेतस्मात्तदाह्व्यते कथञ्चाऽपि निन्देत्यत आह—वेदैरिति । वाद-
मन्तोऽजायतनः प्रतिपादने वर्तते । वश्यते चात्राभिधानम् । आपातनः प्रतिपाद्य च कर्मादि । सा-
यवार्णं चैतन्, 'अभ्यधो वायुमथः' इति यथेयर्थः । सावधारण्यं कुत इति चेत्—उत्तरपदबलादिति
तानि पठति—नान्यदिति । आपातनः प्रतीत्यार्थद्वयस्य यत्राये मपेक्षा निदा । कोऽसौ कुतश्चे-

रा॥ रहिततया क्रियाविशेषप्रचुरं भोगैश्वर्यगतिं प्रति वर्तमानां*यामिमां पुष्पितां वाचं ये प्रवदन्तीति संबन्धः ; तेषां भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तया वाचा भोगैश्वर्यविषयया अपहृत-

ता॥ अभ्याशोह यत्ते कपूया योनिमापयेरन् श्वयोनि वा सूकरयोनि वा चण्डालयोनि वा' इत्यादिः । जन्म-
कर्मादेश्वर्यस्य कर्मोपमूलत्वे स्मृतयश्च—'वैर्णा आश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठाः प्रेत्य स्वकर्मफलमनुभूय ततश्चोपे-
ण त्रिदिष्टदेशजातिमुल्लूपायुः श्रुतचित्तवृत्तमुपमेधनो जन्म प्रतिपद्यन्ते । पित्र्यश्चो निपरीता नश्यन्ति' इति ।
तथा 'तैतः परिवृत्तौ कर्मफलशेषेण जाति रूपं वर्णं बल मेधा प्रज्ञा द्रव्याणि धर्मानुष्ठानमिति प्रतिपद्यते ।
तद्यन्तुभयोलोकं कयोस्सुग एव वर्तते' इत्यादयः । वैराग्यपादे चायमर्थो व्यक्तमनुसन्धेयः । अत्र जन्मा-
ख्यकर्मफलप्रदामिति वेपुचित्तोद्देशेन पाठः । ननु ज्योतिष्टोमादिन्यायविशेषस्वरूपमात्रं कामिनो ज्ञानि-
नश्च समानम् । तस्य 'क्रियाविशेषप्रवृत्त्या' इति कामिनो त्रिदिष्ट्याभिधीयते । तत्रोक्तम्—तत्त्व-
ज्ञानरहितनयेति । ज्ञानिना हि सर्वे कर्म क्रियमाणमपि ज्ञानप्रचुरमेव । तच्चैव परसाधनतया एक-
शान्ताधनम् । न च मोक्षानुपयुक्तास्तत्रैव न्यायविशेषास्तेन क्रियन्ते । अतः प्रयासबहुलं परिमितनश्वरफलं
चामुमुक्षीः कमेति भाषः । अन्येया वाचा अन्येषामपहृतचित्तत्वधर्म निरस्यन् पृथग्यन्तपदयोरेष्टविशेष्य-
योः प्रस्तुतविशेष्यविषयत्वं चाह—तेषामिति । तथेति । यद्वत्प्रतिनिर्देशरूपव्याख्येयोपादानम् । त-
त्परामृष्टं प्रवृत्तं चेतोपरहणं हेतुमाह—भोगैश्वर्यविषययेति । 'अपहृतचेतसाम्' इत्यस्य पूर्वपदेनार्थं

प्र पा॥* यामिमा वाच प्रवद. पा ॥

१ गौतमधर्मशास्त्रे. २-प्रपाठक ११-अध्याये

१० ११. मूत्रे ॥ २. आपलम्बधर्मे. २ १ २, ३ ॥

३. ज्ञानिना हि न ड पा ॥

* ४ पश्य-तपदयोरिति—भोगैश्वर्यप्रसक्ताना

अपहृतचेतसामित्यनर्था इत्यर्थः ॥

* ५ तथेति—यद्वत्प्रतिनिर्देशरूपव्याख्ये-

योपादानमिति—यामिमामिति यच्छब्देन यत्ति-
दिष्टे, तस्य प्रतिनिर्देशं तथेत्येव शब्दो मूलस्थोऽप-

न्यायस्य उपात्त इत्यर्थः ॥

ग॥ भोगैश्वर्यगतिं प्रति, भोगश्च ऐश्वर्यं च भोगैश्वर्यं, तयोः गतिः प्राप्तिः भोगैश्वर्यगतिः, तां प्रति साधनभूताः ते न्यायविशेषाः, तद्बहुलां तां वाचं प्रवदन्तः मूढाः संसारे परिच-
रन्ते इत्यभिप्रायः ॥ ४३ ॥

आ ॥ प्रिया इव हि देवाः । मां विधत्तेऽभिधत्ते मामित्यादिभिः पारोक्ष्येण प्रायो भगवन्तं
वदन्ति । भोगैश्वर्यगतिं तत्प्राप्तिं प्रति । तत्प्राप्तिफला एव वेदा इति वदन्तीत्यर्थः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

तेषां सम्यग्बुक्तिनिर्णयामिका बुद्धिः समार्था समाध्यर्थे न विधीयते । सम्यग्बु-
क्तिनिर्णयार्थमाश्वरे मनःसमाधानं सम्यग्भवति । तद्धि मोक्षसाधनम् । उक्तं चैतदन्यत्र

ज ॥ त्यत आह—परोक्षेति । कचित्प्रपञ्चवचनादिवेत्युक्तम् । अत एव प्राय इत्याह । देवा वेदाभिमा-
निनः । तत्प्रशारसूचनार्थं मा विधत्ते' इत्याद्युदाहृतम् । वदन्ति वेदाः ॥ ४२ ॥

गतिशब्दस्यावगतिर्यर्थः प्रतीयेतेत्यत आह—भोगेति । अन्यथाऽसदनुवादप्रसङ्गादिति भा-
वः । एषाऽपि कथं निन्देत्यत आह—तन्प्राप्तीति । मोक्षे वेदफलं न मन्यन्त इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

तथापहृतेत्यादेरप्रतीतिनिरासार्थमाह—तेषामिति । तेषां बुद्धिर्मनोवृत्तिर्व्ययमायात्मिका स-
म्यग्बुक्तिनिर्णयामिका न भवति । तत एवेश्वरे सम्यक्समाधानार्थं न विधीयत इत्यर्थः । सम्यग्बुक्तिनि-
र्णयात्मकत्वाभावे कुतः समाध्यभावा इत्यत आह—सम्यग्गतिः । अनेन समाधिशब्दार्थोऽपि विवृतो
भवति । निमीश्वरे मनःसमाधानेन, येन तदभावे निन्दा स्यादित्यत आह—तद्वीति । मोक्षाभावश्च
महानिन्देति वक्ष्यति । सम्यग् निर्णयार्थानामित्युक्तम् । न केवलमानुभाविकं किन्तु पुराणेऽप्युक्तिमि-
त्याह—उक्तञ्चेति । वरीयणीः वरीयस्यः । 'गुणं गुडं' इत्यादिना जसः पूर्वसवर्णः । वाचो वेदवाचः ।

रा॥ज्ञानानां यथोदितव्यवसायात्मिका बुद्धिस्समाधौ मनसि न विधीयते, नोत्पद्यते; समाधीयतेऽस्मिन्नात्मज्ञानमिति समाधिर्मनः, तेषां मनस्यात्मयाथात्म्यनिश्चयपूर्वकमोक्षसाधनभूतकर्मविषया बुद्धिः कदाचिदपि नोत्पद्यते इत्यर्थः । अतः काम्येषु कर्मसु मुमुक्षुणा न सङ्गः कर्तव्यः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

य-अ॥एवमत्यल्पफलानि पुनर्जन्मप्रसवानि कर्माणि मातापितृ 'सहस्रेभ्योऽपि वत्सलता॥गौनरत्नपगिहाराय तदयस्य प्रकृतव्यवसायात्मकबुद्ध्यभावेहेतुत्वात् चोक्तम्—अपहृतज्ञानानामिति । यथोदितेति—प्रागुक्तप्रकरणेत्यर्थः । न विधीयते केनचिद्धेतुना न क्रियते इत्यर्थः । ततः फलितमुच्यते—नोत्पद्यते इति । समाधिश्चन्द्रस्य बुद्धिविशेषविषयात्मवानन्यान्मनोविषयस्य व्युत्पत्तिमाह—समाधीयतेऽस्मिन्निति—निधीयतेऽस्मिन्निति निधिवत् । यथोदितेत्याद्युक्तं प्रकारे विवृणोति—तेषामनर्त्तान्यादिना । विधीयते इति वर्तमाननिर्देशतात्पर्यमिदमुक्तम्—कदाचिदपीति । एषां निन्दा किमर्थमित्यत आह—अत इति।अन्यात्मात्मकबुद्धिविरोधादित्यर्थः। मुमुक्षुणा न सङ्गः कर्तव्य इति—निरसङ्गेन काम्यानामपि करणमनुमन्यते । स्वरूपमानस्य मोक्षविरोधित्वाभावात् मोक्षेच्छास्ति चेद्वन्धकेच्छा न कार्येत्युक्तं भवति ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

अथैव काम्यकर्मसु तदधिकृतेषु च निन्दितेषु हिततमोपदेशिनश्शास्त्रस्येदं कर्मविधानमनुपपन्नम् । विहितस्य चात त्याज्यनोपदेशो व्याहृतः; कर्मविशिक्षास्वाणामप्राप्त्या वा, तत्प्राप्त्या वा तन्निषेधोपदेशस्याप्राप्त्या प्रसज्यत इति शङ्कामुत्तरश्लोकद्वयेन परिहरतीत्याह—एवमत्यल्पत्वादिना । पुनर्जन्म येना प्रसवभूत तानि पुनर्जन्मप्रसवानि । समारविपिनानन्यस्याना हि कर्मणां परिणिनसौः फलस्य नियतपूर्वकस्य सूचकत्वादभिर्देहविशेषपरिग्रहः प्रसूतस्नानीयः । प्रियहितोपदेशितया मातापित्रोरु-

प्र.पा॥ *सहस्रेभ्यो वत्सल. पा॥

२. विरोधित्वा. क. य. द. छ. पा॥

१. किमर्थमित्याह क ग ग. द. पा ॥

३. तत्त्वहप. क. ग घ. ङ. ज. पा ॥

रा॥तेषां च—भोग इति ॥ भोगैश्वर्यप्रसक्तानां, भोगः कर्तव्य ऐश्वर्यं च इति भोगैश्वर्ययोरेव प्रणययतां तदात्मभूतानाम् । तथा क्रियाविशेषबहुलया वाचा अपहृतचेतसां आच्छादितविवेकप्रज्ञानां व्यवसायात्मिका साहचरे योगे वा बुद्धिः समाधौ, समाधीयते अस्मिन् पुरुषोपभोगाय सर्वम् इति समाधिः अन्तःकरणं बुद्धिः तस्मिन् समाधौ, न विधीयते न भवति इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

ये एवं विषयकबुद्धिरहिताः तेषां कामान्मनां यत् फलं तत् आह—त्रैगुण्य इति । त्रैगुण्यविषयाः, त्रैगुण्यं संसारः विषयः प्रकाशयितव्यः येषां ते वेदाः त्रैगुण्यविषयाः । आ॥'न तस्य तत्त्वप्रहणाय माक्षाद्वितीयसीरपि वाचः समासन् । सत्यं निरुक्तया गृहमेधिसौख्यं न यस्य हेयानुमितं स्वयं स्यात्' ॥ ४४ ॥

तां योगबुद्धिमाह—त्रैगुण्यविषया इत्यादिनेतरदोषाश्च वेदानां परोक्षार्थत्वात् त्रिगुणसज्ज॥स्वप्ने निरुक्तया स्वप्नप्रतीतार्थदृष्टान्तेन हेयानुमितं हेयत्वेनानुमितम्।इदमेव हि सम्यग्निर्णयार्थव्यवस्थम्, यदेवोपादेयविषयेन हेयज्ञानमुपादेयोपादानं च । तदि मोक्षसाधनमित्येतत् श्रुत्यादिप्रसिद्धमेव ॥ ४४ ॥ यथैषा चतुःश्लोकी न प्रतिज्ञात योगमाह, तथा 'त्रैगुण्य'इत्येतदपीति प्रतीतिनिरासायाह—नामिति। प्रतिज्ञाताम्। आदिप्रहणेनान्यसमासेति सूचयति, सममोक्षक्रमे पुनःप्रतिज्ञानात् । तर्हि प्रतिज्ञानन्तरमेव बुद्धौ नावोचदिति भन्दाशङ्कानिरासायोक्तम्—इतरदिति।सोको निष्ठाभावे कारणमेवमोक्षेदानां

रा अ॥नरतया आत्मोज्जीवने प्रवृत्ता वेदाः किमर्थं वदन्ति, कथं वा वेदोदितं त्याज्यतयो-
च्यत इत्यन आह—

त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवान्जुन ।

निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् ॥

४५

यावानर्थ उदपाने सर्वतः संप्लुनोदके ।

तवान् सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥

४६

तत्रा॥शदानम् । मनेन्मानुवृत्तिरूचनय मद्मशब्दः । गरात्ममाधारणचतुर्निधपुरुषार्थमरुपापुरुषार्थनिवृ-
त्तिरत्माधनाभिधायितया यदाचिदध्यनुपममादिना च उत्प्लुतग्लोकिः । अतिशयहेतुत्रयम् आत्मोज्जीव-
ने प्रवृत्ता इति त्रिभिस्तु चितम् । न हि देहादेरातोऽप्यादिमाने नदाचिदेव व्यावृता इति त्रमाश्रयाणा
भावा । त्रिमर्थं यदन्तीति—न तावत्प्रतारणार्थं, द्वितोपदेशितयात् । नापि द्वितान्तरपर्यवसितोपचन्दनार्थं,
प्रतिप्रकरणं तत्फलमानपर्यवसिततयात् । अतोऽनाधेयातिशयपरमराष्ट्रणिकपुरुषोत्तमाश्रयाणां वेदा
नामाभूत्पर्यवमानमर्शमितदुःखदुर्दिनानुसन्विमुपरुणपर्यवमानधनोपदेशोऽपि न भुभोजनोपदेशा-
दयुक्तः, निषेध एव तु सर्वत्र । यद्वा न सोऽपि, प्रत्यभादेन्मत्प्रमञ्जस्त्वाभावात् ; स्वयं प्रत्य
प्रतिषेधे जगत्समजनवात्सल्यमगत्यादित्यभिप्रायः । कथञ्चेति—वेदरिक्तं हि त्याज्यतयोपदेश्यं, न तु

अ पा॥ *न्याह. पा॥

वात्सल्यानिधय ॥ त्रिभि आत्मशब्दोऽजीवन-

* १. लौकिकमाता तादृश विषा च एवै-

शब्दप्रवृत्तयश्चै ॥

जन्मनि प्रियहितपरतया अनुवर्णेन, वेदस्तु मनेन्म-

स्त्रियभिप्रायेण मद्मशब्दः स्मृत्या नैक उक्त इत्यभिप्राय

इत्याह—मनेन्ममिति ॥

२ साधारणतया क. ग. ड य ज पा ॥

३. अनिशयिण क ड अ पा ॥

* ३. अतिशयहेतुत्रयमात्मोऽजीवने प्रवृत्ता इति

त्रिभिस्तु चितम्—अतिशयसमन्तरवैष्यत्र नरवधा

* ४ तत्रैव हेतुत्रयमाह—नदीत्यादिना ॥ दे-

हारोऽप्यादिमात्रे कदाचिदेव व्यावृता इति आत्मश-

ब्देन दहदहच्छब्द, उज्जीवनशब्देन आरोग्यस्य

व्यव-उद, प्रवृत्तमर्थेन वादातिक्कव्यापारस्य व्य-

वच्छब्द इति निरुक्तायेत्याम इति भावः ॥

५ एव तु तत्र. न ड अ पा ॥

६ प्रतिषेधस्य ए ग. ड झ. पा ॥

शास्त्रं तु निस्त्रैगुण्यो भव अर्जुन निष्कामो भव इत्यर्थः । निर्द्वन्द्वः, सुखदुःखहेतु सत्प्रति-
पक्षी पदार्थो द्वन्द्वशब्दाज्ज्याः, ततः निर्गतः निर्द्वन्द्वः भव । नित्यसत्त्वस्थः सदा सत्यगुण-
णाश्रितः भव । तथा निर्योगक्षेमः, अनुपात्तस्य उपादानं योगः, उपात्तस्य रक्षणं क्षेमः ।

आ॥ भ्यन्ध्रिस्वर्गादिप्रतीतितोऽर्थ इव भाति । परोक्षवादो वेदोऽयमिति श्रुतम् । अतः प्रती-
ज्जाप्रतीकतमा । अन्यथा तत्प्रतिबन्धेनाम्याननगरादिति भावः । अथवा वक्ष्यमाणानां वाक्यानां द्वेधा
वृत्तिमनेनाचष्टे । त्रैश्रद्धाक्यैस्त्रियोगातिरिक्तम् अपोद्य वैश्रियोगमाहेति । यद्वा 'वर्तुन मे व्यतीतानि'
इत्यादिप्रामाण्यं विहाय अन्ययोगातिपये जातयमित्यर्थः । तथाच वक्ष्यति 'माधर्न प्राधान्येनोक्तम्' इ-
ति । वेदान्त्रैगुण्यतिपयाः त्वं तु निस्त्रैगुण्यो भव इत्यनेन वेदपतित्यागो निधीयते इत्यन्यथाप्रतीतिनिरामाय
व्याचष्टे—वेदानामिति । त्रिगुणसम्बन्धीत्यनेन 'तस्येदम्' इत्यर्थे तद्विद्वतोऽयम् । त्रिचिन्ना हि तद्विद्वत-
तिरिति वचनादिति सूचयति । सम्यन्धि कायम् । प्रतीतितः आपाततः प्रतीतितः । अर्थः प्रति-

रा॥ प्रयो गुणास्त्रैगुण्यं सत्त्वरजस्तमांसि ; सत्त्वरजस्तमःप्रचुराः पुरुषास्त्रैगुण्यशब्देनाच्य-
न्ते; तद्विषया वेदाः; तमःप्रचुराणां रजःप्रचुराणां सत्त्वप्रचुराणां च "वत्सलतरतयैव दिनम-
वयोधयन्ति वेदाः । यद्येषां सगुणानुगुण्येन स्वर्गादिसाधनमेव हितं नावयोधयन्ति; तदैवे

ता॥ वेदविहितमिति भावः। प्रयो गुणास्त्रैगुण्यमिति। अवयवान्तसम्भवात् "चातुर्वर्ण्यादीनां स्वायं" इ-
त्युपसङ्गानात्स्वार्थिकप्रत्ययः । गुणशब्दस्य प्रयोगप्राचुर्यात्स्वविशेषान्वयवत्तादृश्यमाणपर्यालोचनाव-
सिद्धमर्थविशेष निर्दिशति—सत्त्वरजस्तमांसि। स्वर्गादिफलकरणेति कर्तव्यताधिकारार्थविशेषादि-
विषया हि वेदाः । न पुनस्तत्त्वरजस्तमोविषया दृश्यन्त इत्यत्राह—सत्त्वरजस्तमःप्रचुरा इति ।
तत्तद्गुणप्राचुर्यात्पुरुषास्तत्तच्छब्देनोपचर्यन्ते। भाष्यान्तरोक्ता तु पल्लवशृङ्गा मन्दा ; अधिःशरव्यवस्थापनं
त्वन्नोपयुक्तमिति भावः। अस्वेव गुणत्रयप्रचुरपुरुषविषया वेदाः; चोद्यस्य किमायातमित्यत्राह—तम
इति। एकस्मिन्नेवाधिकारिणे गुणत्रयप्राचुर्यभ्रमनिरासेन तत्तद्विधिनिषेधविषयाधिकारिदैविच्याभिव्यक्त्यर्थं
तमःप्रचुराणामित्यादिपृथङ्निर्देशः । तामसाद्यधिकारिबाहुल्यात्पत्वात्पतरत्त्वप्रकाशनाय सत्त्वरजस्तम-
साम्न्युत्क्रमपाठः । ततश्च क्रमादैदिकानुष्मिकापवर्गाभिर्यापण उपपदयन्ते । सत्त्वप्रचुराणामिति
दृष्टान्ताभिप्रायः। अत एव ह्युत्क्रमादकप्रत्ये यद्येषामित्यादिना रजस्तमःप्रचुराणामेव ग्रहणम्। स्वगुणानु-
गुण्येनेति—यथा वार्तापत्रकपत्रेषात्तदुद्गममङ्गीर्णप्रकृतीन् पुरुषानालोच्य हितोपदेशिनां वैद्यास्त्य-
क्त्यनुकूलं भोजनमैषजादि विदधति, अग्न्यादीनि च निषेधन्ति; तदभावे च यथा दुग्धपदेशादिमूढ-
चेतसः प्राणिनोऽप्यग्निरालादिसेवया प्रणश्यन्ति, यथा च ताम्बूलाद्यर्थिनः पुत्राः पित्रादिभिरन्यददाना-
भावे चौर्यादिना प्रणश्यन्ति, तथात्वापीति भावः। स्वर्गादिसाधनमेवेति—न हि पिपासादिपीडितानां

प्र-पा॥ *वत्सलतरतयैव. पा॥ १. स्वार्थे उपमत्स्यानाप.

घ. क. झ. पा॥ २. इत्यत आह. ग. घ. झ. पा॥

३. अधिकारिव्यव. ग. घ. झ. पा॥

४. अमात्म्यादीनि, ख. ग. घ. ज. झ. पा॥

'आत्मनो हितं कर्म आत्मवत्, तेन सह वर्तमानं
सात्म्यम्' इति भैषज्यरसावली । 'सात्म्यं नाम तत्
वत्सातलेनोपमेयमानमुपपद्यते' इति चरके, 'सर्वप्रा-
णभूतां तस्मात्सात्म्यं क्षीरमिहोच्यते' इति सुश्रुते च।

श॥ योगक्षेमप्रधानस्य श्रयसि प्रवृत्तिः दुष्करा इति अतः नियोगक्षेमः भव । आत्मयान्
मप्रमत्तश्च भव । एष तव उपदेशः स्वधर्मम् अनुतिष्ठतः ॥ ४५ ॥

आ॥ तिकेऽयं भ्रान्ति मा कुर्वित्यर्थः। 'वादो विषयकृत्वं च मुखतो वचनं स्मृतम्' इत्यभिधा-
नम्। न तु चेदपक्षो निषिध्यते। 'वेदे रामायणे चैव पुराणे भारते तथा। आदावन्ते च मध्ये च
विष्णुः सर्वत्र गीयते' 'सर्वे वेदा यत्पदम्' 'वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशाले च तद्विदाम्।
आचारश्चैव साधूनां' 'आत्मनो रुचिरेव च' 'वेदप्रणिहितो धर्मो ह्यधर्मस्तद्विपर्ययः' इति

जापाय प्रयोजनं च। वेदानां परोक्षार्थत्वं कुत इत्यत आह—परोक्षतेति । यत एवं भवति, अतः प्रा-
सिद्धान्तात्मसत्तां भ्रान्ति मा कर्तव्याः । कथमेतदनेन लभ्यते इत्यत आह—चादरति । वेदवादरता
इत्यवाप्येतदेव चाभिधानम्। प्रतीत एवार्थोऽस्तु इत्यत आह—नस्त्विति। पक्षः परमसिद्धान्तः। उक्ता-
नार्थो वेदो निषिध्यत एव । योगविरोधित्वादित्यतः पक्ष इत्युक्तम् । कुत इत्यत आह—चेदरति । ध-
र्ममूलं धर्मशतैः कारणम् । तद्विदो वेदविदा मन्वादीनाम्। स्मृतिग्रन्थः । शीलं मनोगतिः । आचारो
धर्मपुद्गलानुष्ठानम् । आत्मनः मनसो रुचिः विरुद्धविषये । प्रणिहितो विहितः । तद्विपर्ययः प्रतिपि-

रा॥रजस्तमःप्रचुरतया सात्त्विकफलमोक्षविमुपाः स्वापेक्षितफलसाधनमज्ञानन्तः कामप्रा-
वण्यविवक्षा *अनुपादेयेषूपादेयम्रान्त्या प्रविष्टाः प्रणष्टा भवेयुः; अतग्नैगुण्यविषया वेदाः,
त्वं तु निरैगुण्यो भवः; इदानीं सत्त्वप्रचुरस्त्वं तदेव वर्धय, नान्योन्यसङ्कीर्णगुणत्रयप्रचुरो

ता॥तदानीं रमायनादिनं निषेधमिति भावः। मोक्षवैमुख्य स्वापेक्षितफलसाधनाज्ञानं च तमःकृत्यम्। ताम
प्राप्त्यादिनं तु यथाशो रजस्तमःकृत्यम्; कामप्रावण्यविवक्षाः काम्यफलभिसन्धिखलेनात्मान नियन्तु
मशक्ता। अनुपादेयेष्वित्यादि—यथा बौद्धादय इति भाव्यम्। प्रणष्टा भवेयुरिति—दुष्कर्मविपाकेन
स्यायरादिभानमप्याभित्याचिरन्त्यतया पुरुषार्थयोग्यतागन्वरहिता भवेयुरित्यर्थः। अत इति—उक्तप्र
कारेण ताम्योपदेशस्य हिततमतादित्यर्थः। त्वंत्विति वृक्षभेदेनाधिकारिवैषम्य द्योतयति। त्रिमस्याधिका-
रिणो वैषम्यं, कथं च सेगारिणैर्गुण्यनिषेधः, तथा सति 'नित्यमनन्यः' इत्यनेन विरोधश्च स्या
दित्यत्राह—इदानीं सत्त्वप्रचुर इति। 'शिष्यस्तेऽहम्' इत्यादिवचनपरामर्शादिदमुक्तम्। अर्जुन-
शब्दसम्बुद्धितात्पर्यलक्ष्यो विशेषोऽस्य सत्त्वप्राचुर्यम्। अर्जुनशब्दस्यामर्शात्पर्यायत्वात् सत्त्वस्यापि शुद्ध-
शब्दव्यपदेशादधिकारिवैषम्यस्य चापेक्षितताच्चा प्रसिद्धादिवल्लघ्वेदमेवात्र तात्पर्यम्। तदेव वर्धये
ति न तु मित्र सत्त्वप्राचुर्ये परित्यज्य विहितास्त्रणनिषिद्धस्त्रणादिना रजस्तममी वर्धयेत्यर्थः। 'निरैगु-
ण्यो भव' इति निषेधे गुणनयसाधारणे सति कथं सत्त्व वर्धयेत्युच्यत इत्यत्राह—नान्योन्येति। तस्य

प्र-पा॥ *अनुपादेऽप्युपाय, अनुपायेषूपाय, पा ॥

१. † वैभाषिक-सौश्रमिक-योगाचार-माध्यमिक
भेदभिन्ना बुद्धिशिष्या बौद्धाश्चत्वारो बहुधा गण्यन्तेऽत्रा-
न्तरविशेषानविगणय्य। शिष्यैर्हि योगश्च आचारश्चेति
द्वयद्वारणीयमिति तेषां शैली। तन्नामाज्ञाधैत्य प्राप्तये
पर्यनुयोगो योग, गुरुक्ताधैस्याक्षीपरणमाचार,
ततश्च गुरुक्ताधैस्य शू-यनत्वस्याक्षीपरणात् उत्तमा,
यथाश्रुतिप्रतिपत्तत्वेन पर्यनुयोगस्याकरणात् अधमा
ये शिष्यान्ते उत्तमाधमभावेन मध्यमतामवाप्ता बुद्धेन
माध्यमिका इति अभगिषत। ते च सर्वशून्यत्ववा-
दिन। ये च बुद्धोक्ते सर्वशून्यत्वे बाह्यार्थशून्यतामव
धृत्यापि कथमान्तरस्य ज्ञानस्यापि शून्यत्वमिति पर्यनु-
योगमनुवर्तन्ते पर्यनुयोगाचाराक्षीकारात् बुद्धेन योगाचा-
रा अभगिषत। ये तु अरिमित्रवाक्तर प्रवमत किमपि
नापृच्छन्, किन्तूपदेशमप्रस्थान्ते तर्कमवर्जन्, ते बुद्धेन
गुण्या मूयान्ते प्रशक्तृत्वात् भौतान्तिका इत्यादि

पत। ते बाह्यवदार्थानां सत्त्वत्वमनुपगम्यापि क्षणिक-
तामानिष्ठन्ते। बाह्यार्थानामप्रत्यक्षतामवलम्ब्यानुमेयता च
वदन्ति। ये ॥ माध्यमिगान् प्रतिमर्षद्वारपरम्, योगा-
चारान्प्रति च बाह्यार्थशून्यत्वम्; सौश्रमिकान्
प्रति बाह्याभ्यन्तरतरतर्कमित्यादिविशुद्धमुपदिष्ट गुह्या बु-
द्धेनेत्येवममूयामाविष्कृत्यता बुद्धं बहु विरुद्ध भाषय इ-
त्येवमभाषयन्, शिष्यान्मास्तु नाहमेतादृशा भवन्
एव विविधविशुद्धार्थेहातार इति वैभाषिका इति स-
मबुद्धबुद्ध इति ते वैभाषिकारुपातिमलप्सन्तेति
नामनिरुक्तिश्चतुर्णां ॥

*२ 'शिष्यस्तेऽहम्' इत्यादिवचनपरामर्शादेव
मुक्तमिति—'शिष्यस्तेऽहं ज्ञाषि मा त्वा प्रपन्नम्'
इति वचनेन स्वस्य श्रेयोऽभिव्य भगवत्प्रकटे शिष्य-
भाव प्राप्त्य तदुपासिप्रतिपादनेन मत्त्वप्राचुर्यमर्जुनस्ये-
दानीं मन्वत इति भावः ॥

शा॥सर्वे वेदोक्तेषु कर्मसु यानि उक्तानि अनन्तानि फलानि तानि न अपेक्ष्यन्ते चेत्—

आ॥वेदानां सर्वात्मना विष्णुपरत्वोक्तेस्तद्विहितस्य तद्विरुद्धस्य च धर्माधर्मोक्तेश्च ॥ ४५ ॥

जा॥दः। निश्चितयोगनिषेधे हि चेदे निदान्तो निषेधः स्यात्; नचैव, प्रत्युत तदनुगुण एवेति भावः।

धर्मशब्दोऽत्र निवृत्तिधर्मपरः ॥ ४५ ॥

याऽभवः ; न तत्प्राचुर्यं वर्धयेत्यर्थः; निर्द्वन्द्वः निर्गतसकलसांसारिकस्वभावः; नित्यसत्त्वस्थः गुणद्वयरहितनित्यप्रवृद्धसत्त्वस्थो भवः कथमिति चेत्—निर्योगक्षेमः आत्मस्वरूपतत्प्राप्त्युपायवहिर्भूतानामर्थानां *योगं प्राप्तानां च क्षेमं परित्यज्य आत्मवान् भव आत्मस्वरूपान्वे-

ता॥ गुणबन्धधारणो निषेधः; न तु सर्वोपायविषयः, अन्यथा 'नित्यसत्त्वस्थः' इति वक्ष्यमाणानुपपत्तेरिति भावः। 'निर्वैगुण्यो भव' इत्येतत् 'अरेणो भव' इत्यादिवत्पुरुषव्यापारसाध्यत्वेन प्रप्रेषानुपपत्तेः आगीरूपमिव दृश्यत इत्यन्वाह—नतद्विती। रज्ज्जन्मः प्राचुर्येहेतुभूताहारादिकं परित्यजेत्युक्तं भवति। निर्गतेत्यादि। द्वन्द्वशब्दः पुण्यपापमूलसांसारिकस्वभाववर्गद्वयपर इति भावः। एतेन फलस्वरूपं वा साधनानुष्ठानदशासमन्तलीनस्वस्थं वा द्वन्द्वतितिक्षारूपेति कर्तव्यता वा विरक्षिता। गुणद्वयरहितेति। नित्यसत्त्वस्थपदमन्वधादिबन्धधारणमभिमिति भावः। यद्वा नित्यपदेन कदाचिदपि गुणान्तरानभिभूतत्वमिहामिप्रेतम्। अत एव च प्रवृद्धत्वम्। गुणान्तराभिप्रेते हि नित्यप्रवृद्धिर्न स्यादिति भावः। मन्वसमन्वधभावस्य मन्त्रेणैव हन्ताधारणत्वाभिन्यप्रवृद्धेत्युक्तम्। ननु रज्ज्जन्मः प्राचुर्यं न वर्धयेति निषेधः, सत्त्वप्राचुर्यं वर्धयेति विधिश्च नोपपद्यते, न ह्यसौ 'एतद्रजः, इदं तमः, इदमरं वर्धयामि' इति बुद्ध्या प्रवर्तते; यतो निषिद्धेत; यत्तश्च निन्दे रज्ज्जन्मस्य रामयेत्; न चासौ सत्त्वतदुपायौ जानाति, येन तत्र प्रवर्तते; अतः किमसौ कथं कुर्यादित्यभिप्रायेण शङ्कते—कथमिति चेदिति। तत्र निषेधस्य विधेक्षेऽपवादकतया 'निर्योगक्षेम आत्मवान्' इति पदद्वये क्रमाद्याचरे—आत्मस्वरूपेत्यादिना। 'निर्योगक्षेमः' इति कामान्वेन निषेधो मुमुक्षोर्निहितव्यतिरिक्तविषय इति ज्ञापनाय वहिर्भूतानामित्यन्तमुक्तम्। 'आत्मवान् भव' इत्यस्य मत्वार्थानुपपत्तिमाशङ्क्याह—आत्मस्वरूपान्वेषणपर इति। स्वस्यैवाग्रमततागर्भस्यनुद्धिविशेषतः प्राप्त्यपेक्षया संरन्ध्रविषयः प्रत्ययः। यद्वा स्वरूपान्वेषणादेव ह्यपमात्मानं लभते, अन्यथा आत्महानिरेव प्र-पा॥ *योगं प्राप्तिं या॥ १ मूलमकल्पां, क. गङ्ग इ. पा॥। २. 'नित्यसत्त्वस्थ' इति पर. क. ग. इ. पा॥

द्यो ॥ किमर्थं तानि ईश्वराय इति अनुष्ठीयन्ते इति ? उच्यते ; शृणु—यावान् इति॥ यथा लोके कूपतटाकाचनेकस्मिन् उदपाने परिच्छिन्नोदके यावान् यावत्परिमाणः ज्ञानपातादिः अर्थः फलं प्रयोजनं स सर्वः अर्थः सर्वतः सम्प्लुतोदके यः अर्थः तावान् एव संप-

आ॥ तथापि काम्यकर्मिणां फलं ज्ञानिनां न भवतीति साम्यमेवेत्यत आह—यावानर्थ इति। यथा यावानर्थः प्रयोजनमुदपाने कूपे भवति। तावान्सर्वतः सम्प्लुतोदकेऽन्तर्भवत्ये-
वा एव सर्वेषु वेदेषु यत्फलं तद्विज्ञानतोऽपि ज्ञानिनो ब्राह्मणस्य फलेऽन्तर्भवति। ब्राह्मण-

जायोगोपदेशप्रसङ्गे ज्ञानफलकथनस्य क उपयोगइत्यत आह—तथाऽपीति। यामिमामित्यत्र काम्यकर्मिणां निन्दा कृता; निर्वैगुण्यो भवति च तस्यागो विहितः। तत्र प्रत्ययम्—किमिति चेत्तदिति। ननु काम्यकर्मिणां समाध्यभावेन ज्ञानाभ्यासात्मनो न भवतीति। अत्रेदमुच्यते—यद्यपि ज्ञान-
पले काम्यकर्मिणां न भवति, तथाऽपि तन्निन्दादिकं नोपपद्यते। कुतः, काम्यकर्मिणां फलं स्वर्गादिकं ज्ञानिनां न भवति इति ज्ञानकर्मिणां साम्यमेवेति योगानुष्ठाननियमाधेये सत्याहेत्यर्थः। केचिदस्य श्लोकस्य कर्मभावस्याग्रे तात्पर्यमाहुः। अग्रे तु यत्कर्ममनुष्ठितं ज्ञानं मोक्षसाधनं तत्कर्मस्य एव वेदभा-
गोऽधिगन्तव्यः, न तु समन्तदेवाम्बातेनानुः समाप्तीयमिति। तन्निरासाय व्याचरे—यथेति। साम-
र्थ्यान्नेदं शब्दयोः स्यात्तद्विज्ञानं वा साम्नावानिन्देत्येत्योरावृत्तिश्च। सर्वेषु वेदेष्विति तदुक्तकाम्यकर्मिणां मि-
तार्थः। ब्राह्मणस्येति न धर्मादिव्यावृत्तिः शङ्कयेति भावेनाह—ग्रहेति। वर्णाविपर्ययो निरुक्त-

रा॥यणपरो भव। अप्राप्तस्य प्राप्तिर्योगः, प्राप्तस्य परिरक्षणं क्षेमः। एवं वर्तमानस्य ते रजस्तमः प्रचुरता नश्यति, सत्त्वं च वर्धते। न च वेदोदितं सर्वं सर्वग्योपादेयम्; यथा सर्वार्थपरि-
कल्पिते सर्गतस्संस्तुतोदके उदपाने पिपासोर्योवानर्थः * याचदेव प्रयोजनम्,
ताचदेव तेनोपादीयते, न सर्वम्; एवं सर्वेषु च वेदेषु ब्राह्मणस्य विज्ञानतः वैदिकस्य

ना॥स्यादिति भावः। एतन्निषेधस्य निषेधानुष्ठानाय निषय उक्तः। अतः निमित्तवत् तदुभयाधीनं प-
रद्वयमाह एवमिति। न साक्षाद्गुणान्विषयीकृत्य तत्र निश्चितकर्मण्यम्, तेषां तु नियोगक्षेमत्वात्म-
वचनाभ्याममात्स्विकाहारादित्यागेदुभ्यां स्वयमेव यथाह नाशोन्मेषौ स्यातामिति भावः ॥ ४५ ॥

अथ तददर्शनमधिकारिभेदं प्रतिपादयन्तं 'याचनार्थः' इत्यादिश्लोकं व्याचष्टे—नचेति। व-
र्णाश्रमप्रवचरणादिभेदेन प्रतिनियताधिकारिनिषया हि वेदोदिता धर्मा इति भावः। सर्वार्थपरिक-
ल्पित इति—तत्तत्प्रयोजनाभिलाषिर्गोचिर्यथे परिरक्षिते। यद्वा सर्वशब्दः प्रयोजनकालस्यैव,
ज्ञानपानादिनानाप्रयोजनार्थे परिरक्षिते। एतच्च 'सर्वमन्मभ्युतोदके' इत्यनेनार्थनिष्ठमुक्तम्। उदपान
कूपतडादि। पिपासोरिति दाष्टान्तिप्रस्थानानुरोधेनाप्याहारः। नन्वेव दृष्टान्तदाष्टान्तिभ्योः
का सद्गतिः? न हि पिपासोरुदपाने याचप्रयोजनं, ताचदेव विज्ञाननस्तर्पेण वेदेष्वित्याह। परिहर्तुं
नान्यपूरणाप्याहृत्योक्तम्—ताचदेव तेनोपादीयते इत्यादि। सर्वेषु चेति चशब्द उपदेयानुपादे-
यांश्चानुलनयोनार्थः। ननु ब्राह्मणस्येतत्प्रकरणमङ्गलम्, श्रित्यायैव ह्युपदिश्यते। कश्चान् ब्राह्मण
स्य विशेषः, ब्रह्मनिर्वाया अपि तैरर्गिर्नमाधारणत्वात्। विज्ञानत इतिचायुक्तम्; विज्ञानमेव हि कै
मनाधिकारादिष्वपि प्रवर्तते। ब्राह्मणशब्दश्चान्न न 'तेदधीते' इत्याद्यर्थान्तरपरः; 'ब्राह्मोऽजातौ'
इति निपातनेन जातिव्यतिरिक्तार्थे ब्राह्म इत्येव शक्तव्यत्वात्। तत्राह—वैदिकस्य मुमुक्षोरिति। ब्रह्म
अणतीतिनिश्चया ब्राह्मणः 'शूकन्यादिषु पररूपवत्तव्यम्' इति पररूपे कृते प्रगादित्वादन्यस्ये च
ब्राह्मण इति रूपं भवति। ब्रह्म चान्न वेदं, वेदेष्वित्येव प्रवक्तव्यम्। अतोऽत्र ब्राह्मणशब्दो वैदिक

प्र-पा॥ * याचदेव पानीयं प्रयोजनं, पा ॥

४. कामाधिकारा. प. ग. घ. ङ. झ पा ॥

१ तत् विमि. ग घ झ पा॥

५ अष्टा ४ २ ५९॥ ६. अष्टा ६-४ १७१॥

२. इति श्लोक. क र ग ङ पा॥

७ रिक्तायेषु क. र. ग ज झ पा॥

३ चकार क र ग. घ ङ झ पा॥

८. अष्टा ६. १ ९४ स वा ॥

रा॥यते, तत्र अन्तर्भवति इत्यर्थः। एव तावान् तावत्परिमाणः एव संपद्यते सर्वेषु वेदेषु
वेदोक्तेषु कर्मसु यः अर्थः यत् कर्मफलं स. अर्थः ब्राह्मणस्य संन्यासेनः परमार्थतत्त्वं
विजातनः यः अर्थः यत् विज्ञानफलं सर्वतः संप्लुतोदकस्थानीयं तस्मिन् तावान् एव
आ॥तीति ब्राह्मणोऽपरोक्षज्ञानी। स हि ब्रह्म गच्छति। विज्ञानत इति ज्ञानफलत्वं तस्य
दर्शयति ॥

जात्वात्। एवं तर्हि ब्राह्मणशब्दो मुक्तवाचीति स्यात्, न च मुनस्य पञ्चमस्तीत्यत आह—अपरोक्षेति।
तदुपपादयति—सहीति। तर्हि विज्ञानत इति पुनरुक्तिरित्येव, तस्य परोक्षज्ञानिवाचित्वात्। उ-
भयप्रमाणमनुपपत्तिमय्यत आ—विज्ञानत इति। तस्यापरोक्षज्ञानस्य परोक्षज्ञानफलत्वं। एतस्य स्व
रूपकथनम्। यद्यपि ज्ञानिनः कर्मिणश्चान्योन्यपल्लभ्यमानः; तथापि ज्ञानिनः पञ्च महासमुद्रोदकमित्र
महत्वात्। कर्मिणा पञ्च तु कुपोदकमित्रास्तत्पल्लभ्यमानः। अतस्तयोर्न साम्यम्। तथा चास्यास्थिरकर्मनिन्दया

रा ॥ मुमुक्षोः यदेव मोक्षसाधनं तदेवोपादेयम् ; नान्यत् ॥ ४६ ॥

रा-अ॥ अतस्त्वस्यस्य मुमुक्षोरेतावद्वोपादेयमित्याह—

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।

मा कर्मफलहेतुर्भूः मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥

४७

रा॥ नित्ये नैमित्तिके काम्ये च केनचित्

ता॥ मानपर इति न क्षयिष्येतेषां तदेवाद्यनुपपत्तिः । ब्राह्मणशब्दस्यात्र सन्न्यासिपरत्वेन शङ्करव्याख्या त्वनिम्न-
न्दा । 'अमौनं च मौनं च निर्विधाय ब्राह्मणः' इति श्रुतिस्तु योगिनः प्रकृत्यन्तरमस्त्वमवस्थाविशेषमाह ।
'विज्ञानतः' इति च विशिष्टज्ञानवत्त्वमुच्यते । विनिश्चितं च हेयोपादेयविषयतया । तथाविधज्ञानयांश्च मुमुक्षु-
रेव स्यादिति । तावानित्यस्य व्यवच्छेदकमाह—नान्यदिति । वेदोदितमपि न मोक्षसाधनव्यतिरिक्त-
मुपादेयम्, अनधिकृतत्वात् । न ह्यन्यरण्यश्रमान्यफलकामुकादिधर्मोऽन्यस्योपादेय इति भावः ॥ ४६ ॥

एव तर्हि मोक्षसाधनेतरमफलपरित्यागे नित्यनैमित्तिकनिषेधशस्त्रातिलङ्घनेन कामचारदोषत्स्या-
त् ; तावानिति च क्रियानुच्यत इति शङ्कायामुत्तरश्लोकमवतारयति—अत इति । न कामचारदोषः, एता-
वत् उपादेयत्वात्, नान्यन्येच्छोरन्योपायप्रवृत्तिदोषः, तत्तत्फलपरित्यागेन साधारणस्वरूपमात्रस्योपादेय-
त्वादिति भावः । 'कर्मणि' इति सामान्यशब्दस्य योग्यान्विशेषणमाह—नित्य इत्यादिना । 'केनचित्' इत्या-
दिकं ऐश्वर्येऽपि सम्प्रपद्यते । तेन नित्यनैमित्तिकयोरपूर्वमात्रार्थतामिच्छतां कुहृष्टीनां दृष्टिरपहृता । कर्मा-
न्तराधिकारोपात्तदुरितभयाकरणनिमित्तप्रत्यनायपरिहाराप्राप्तापत्यादिलोपपन्नपुत्रादि यथासम्भवं नित्यादेः

प्र-पा॥ १. ५. ५. १ १ अमौनम् मौनेतरमहका-

३. योग्यान्विषयानाह. ग. पा ॥

रिक्ततापः. तच्च मौनं यथावदुपाददानं विधाकाष्टा

४. 'केनचित्' इत्यस्य भाष्यस्य कर्मनाशेऽन्य-

सदेकनिपादाः लभेतेत्यर्थः इति श्रीभाग्यम् ३-४-४६

अमवारणायामह—राशिष्वेऽपीति । राशिष्वेऽपि—

२. देयविभागविषयतया. ग. घ. छ. पा॥

नित्यनैमित्तिककाम्यरूपे राशिष्वेऽपि ॥

श॥ संपद्यते । सर्वं तत् अभिसमेति यत् किञ्चित् प्रजाः साधु कुर्यान्ति यस्तद्वेद् यत् स वेद'
इति श्रुतेः । 'सर्वं कर्माग्निलम्' इति च वक्ष्यति । तस्मात् प्राक् ज्ञाननिष्ठाधिकारप्राप्तेः
कर्मणि अधिकृतेन कूपतटाकाद्यर्थस्थानीयम् अपि कर्म कर्तव्यम् ॥ ४६ ॥

आ॥ कामात्मनां निन्दा कृता । कथम्, एषां स्वर्गकामो यजेत' इत्यादौ कामस्यापि विहित-
त्वादित्यत आह—कर्मण्येवेति । त इत्युपलक्षणार्थम् । तव ज्ञानिनोऽपि न फलकाम-

ज्ञानिद्वान्तफलज्ञानसाधने योगे प्रेरेण युक्तमेवेति भावः । अपव्याख्याने तत्त्ववक्ष्यमाणन्यायनिरन्तरम् ॥

शानिनः कर्मभाष्यमुक्त्वा इदानीमज्ञानिनः कर्मोच्यत इत्यन्यथा व्याख्याननिरासयाह—कामा-
त्मनामिति । येषां कर्मिणां सकामतया कर्म कुर्वता या निन्दा कृता यामिमामिभ्यादिना, सा न युक्ते-
त्यर्थः । कुतः, 'स्वर्गकामो यजेत' इत्यादौ यजनरत्नवर्गकामस्यापि विहितत्वात्, न हि विहितं कुर्य-
ता निव्यत्वम्, तथाप्ये यजनस्यापि निव्यत्वप्रसङ्गादिति वदन्विशिष्टविहितं मन्यते पूर्वपक्षी । त इ-
त्येतदनुमन्तार्यामन्यन्या प्रतीतिनिरासयाह—त इति । सर्ववर्णाश्रमोपलक्षणमर्थः प्रयोजनमस्ये-
ति तथोक्तम् । वक्तव्यते शब्दप्रयोगे वाचकमेव प्रयुज्यता किं लक्षणमेवेत्यत आह—तथेति । फलका-
मः कर्तव्यो यस्मात् तथेत्कामस्य भावमन्ता । फलकामस्य कर्तव्यता तव कर्तुरिति या । कुतोऽपि फ-
लकामो शानिनो नात्यन्तबाधकः ; तद्वतिवन्धनीयस्य ज्ञानस्यातत्त्वात् मोक्षस्य च नियतत्वात् । तथापि

रा॥ फलविशेषेण सम्यग्निधतया श्रूयमाणे कर्मणि *नित्यसत्त्वस्य मुमुक्षोस्ते कर्ममात्रेऽधिकारः। तत्सम्यग्निधतयाऽवगतेषु फलेषु †न कदाचिदप्यधिकारः, ‡सफलस्य बन्धरूपत्वात् फलरहितस्य केवलस्य मदाराधनरूपस्य मोक्षहेतुत्वाच्च मा च कर्मफलयोर्हेतुर्भूः।

ता॥फलम् । फलविशेषेणेति । यथोत्पत्तिर्नाम्ये स्वरूपेणैवेत्यज्ञाना कर्मणा कामाधिकारे स्वर्गादिफलविशेषेण सम्यग्निधतया श्रुतत्वात् स्वर्गादिकं पटमिष्यते ; एवं मोक्षाधिकारेऽपि मोक्षाख्यफलविशेषेण सम्यग्निधतया श्रुतत्वात्सोऽपि फलमिति भावः। 'ते' इति शब्दस्य प्रवृत्तान्वित तात्पर्यमाह—नित्यसत्त्वस्य मुमुक्षोरिति । मोक्षतत्त्वाधनादिफलव्यवच्छेदाय तत्सम्यग्निधतयाऽवगतेष्वित्युक्तम् । स्वर्गपश्चादिपि शेषः । मेति न निषेधविधिः, निन्वभावमात्रोपेक्ष इति न कदाचिदित्युक्तम् । फलयोग्यतानिषेधात्सङ्गनिषेधोऽपि फलितः । कर्ममात्राधिकारे फलानधिकारे च बुद्धिस्यक्रमेण हेतुद्वयमाह—सफलस्येति । न हि मोक्षमिच्छनो बन्धरूपफलाभिलाष उपपन्नः । न च तदेतुपरित्याग उचित इति भावः। केवलस्येत्येतन्न फलरहित्यमानपर, फलरहितस्येत्युक्तत्वात् । अपि तर्हि स्वरूपत एव प्रयोजनत्वपरम् । तत्र हेतुः—मदाराधनरूपस्येति । कर्मफलयोगिति । पुनरुक्तिप्रसङ्गपट्टीसमासादपि उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्व एवोचितः । वक्ष्यमाणकर्तृत्वानुसन्धानसङ्गदृष्ट्याल्लुप्त इति भावः । 'कर्मण्येवाधिनाम्ने' 'मा ते मङ्गोऽस्त्वर्मणि' इति पूर्वोत्तरवचनाभ्यामप्य कर्महेतुत्वनिषेधो व्याह्रियेते-

प्र-पा॥ *नित्यसत्त्वस्य. पा॥ †कदाचिदप्यधिकारः । १ वाक्ये घ पा ॥

ज, पा ॥ ‡सफलस्यास्य, फलस्य पा॥

शा॥तत्र च—कर्मणि इति ॥ कर्मणि एव अधिकारः न ज्ञाननिष्ठायां ते तत्र । तत्र च कर्म कुर्वतः मा फलेषु अधिकारः अस्तु, कर्मफलतृष्णा मा भूत् कदाचन कस्यांचित् आ॥कर्तृव्यता किम्वन्येषाम् । न त्वस्ति केषांचिन्न तेऽस्तीति स हि ज्ञानी नरांश इन्द्रश्च । मोहादिस्त्वभिभवोद्वेगः । यदि तेषां शुद्धसत्त्वानां न म्याज्ज्ञानं कान्येषाम् । उपदेशादेश्च सिद्धं ज्ञानं तेषाम् । पार्थाप्रिपेणेत्यादिज्ञानिगणनाच्च । कामनिषेध एवात्र । फलानि ह्यज्ज्ञानमोक्षहेतुत्वात्तस्यापि न कर्तव्य, किम्वन्येषामज्ञानिनामिति प्रदर्शनायोपलक्षरूपद्वययोग इति भावः । ननु कर्मण्येवाधिकारे मा फलेष्विति द्वयमुक्तम्, तत्कथं न फलकामकर्तव्यतेत्येकस्यैव ग्रहणम् । उच्यते—फलकामकर्तव्यतानिषेधस्यैवान् प्राधान्यात्कर्मण्यधिकार इति तदर्थानुवादः । तथापि न फलकामाधिकार इति वक्तव्यम् । मैत्रम्, अधिकारभागाभावयोः कर्तव्यतारुतव्यत्वममर्थनार्थमुक्तत्वेन साध्यस्यैवोपादानात् । तथाच वक्ष्यति । त इत्युपलक्षणार्थमित्युक्तस्य व्याख्येयमाह—नरिर्वति । वेपाश्चित्फलकामकर्तव्यतास्ति, केवल ते नास्तीत्यर्थेस्तु नेत्यर्थः । कामान्यः कामयत इत्यादौ सर्वेषां निषेधादिति भावः । नन्वर्जुनस्य ज्ञानित्वे स्यादिदं, तदेव कुत इत्यत आह—सहीति । हिशब्दमूर्चिता प्रमाणसिद्धिमेव दर्शयति—नरांश इति । कथं तर्हि 'यश्चात्वा न पुनर्मोहम्' इत्यर्जुनस्य मोह उच्यते, कथं च प्रभररणमित्यत आह—मोहादिरिति । वल्लता प्रारब्धकर्मदिना ज्ञानम्याभिभवान्मोहः । विशेषजानाद्यर्थः प्रभ इत्यर्थः । नन्विन्द्रादीनामेव कुतो ज्ञानित्वमिष्यत आह—यदीति । 'सद्य हि ज्ञानकारणम्' 'मत्वात्पञ्चायते ज्ञानम्' इति वचनात् । देवाश्च शुद्धमत्तयाः । अतः कारणसद्भावात्तत्र तेषां ज्ञानम् ; अन्यथा न कस्यापि स्यात् । इतश्चेन्द्रादयो ज्ञानिन इत्याह—उपदेशेति । 'एतद्वैदेन्द्रो विश्वामित्राय प्रोवाच' इत्यादिबपदेशः । आदिपदेन प्रजापतौ ब्रह्मचर्यम् । अर्जुनस्य ज्ञानित्वे प्रमाणान्तरमाह—पार्थेति । शानिपु गणनात् ।

रा॥ न्वयानुष्ठीयमानेऽपि *कर्मणि नित्यसत्त्वस्यस्य मुमुक्षोस्तवाकर्तृत्वमप्यनुसन्धेयम् । फलस्यापि भुवि वृत्त्यादेर्न त्वं हेतुरित्यनुसन्धेयम् । तदुभयं गुणेषु वा सर्वेभ्यरे मयि वाऽनु-

त्ता॥त्यबाह—त्वयेति । नात्र वस्तुतो हेतुत्व निषिध्यते ; अपि तु हेतुत्वानुसन्धानमित्यर्थः । ननु फलहेतुत्वनिषेधः पुनस्तः, 'मा फलेषु कदाचन' इत्युक्तत्वात् । यदि तु भोजनादिसाध्यभुवि वृत्त्यादिफलनिषेधः, तदा तदुपायसंसास्यापि निवृत्तेरगरीश्वरणादेरप्यभावप्रसङ्गेनोपायानुष्ठानस्यैव लोपस्यादित्यत्राह—फलस्यार्पाति । भुवि वृत्त्यादेरित्यनेन पौनस्त्यं परिहृतम् । न त्वं हेतुरित्यनुसन्धेयमिति । नात्र भुवि वृत्त्यादिसवरूपं निषिध्यते । अपि स्वात्मनस्तद्हेतुत्वानुसन्धानमिति भावः । ननु कथं कर्मफलयोर्हेतुत्वहेतुरित्यनुसन्धीयते । एव न चार्थाकादेवदनयोर्निहेतुकत्वमनुसन्धेयं स्यात् ; ततश्चोपायानुष्ठानमेव ह्येते । अहेतुतया बुध्यमाने प्रयासायोगादित्यत्राह—तदुभयमिति । उभयं - कर्महेतुत्व फलहेतुत्व

प्र-पा॥ *कर्मणि तत्ताकर्तृत्व पा॥ १. यदित्वत्त. ग. पा॥ २. तदुपायविषयतागस्यापि. ज. पा॥

रा॥ अवस्थायाम् इत्यर्थः । यदा कर्मफले तृष्णा ते स्यान् तदा कर्मफलप्राप्तेः हेतुः स्यात्, एष मा कर्मफलहेतुः भूः । यदा हि कर्मफलतृष्णाप्रयुक्तः कर्मणि प्रयतते तदा कर्मफलस्यैव आ॥ स्वातन्त्र्येण भवति । न हि कर्मफलानि कर्माभावे यजतो भवन्ति । भवन्ति च काम्य-कर्मिणो विपर्यययत्नेऽप्यविरोधे । अतः कर्माकरण एव प्रत्ययायो न तु ज्ञानादिना वाऽ-कामनया फलप्राप्ता । अतः कर्मण्येवाधिकारः । अतस्तदेव कार्यम् । न तु कामेन ज्ञाना-

ज॥ एतेनाप्याख्यानमपि निरस्तम् । नन्वत्र मा फलेष्विति फलविषयो निषेधः कृतः । तत्कथमुक्तं फलका-मेति तत्राह—कामेति । फलशब्देन तद्विषय काममुपलक्ष्य तद्विषयो निषेधोऽयं क्रियते, न फलविष-य इत्यर्थः । कुतो तद्विषयभयमित्यत्र आह—फलानीति । यत्र हि पुत्रस्य कर्तृमकर्तुं वा स्वातन्त्र्य तत्रैव निषेधो नान्यत्र प्रसक्तैरभावात् । न च फलेषु स्वातन्त्र्यमस्ति । अतो मुख्ये बाधकालक्षणभाष्य-णमित्यर्थः । कथमस्वातन्त्र्यमिति तः करणे तावदाह—नहीति । अकरणेऽपि तदाह—भवन्ति चेति । चोऽवधारणे । अविरोधे प्रसद्वर्गनादित्यत्राह—तदनेन त इति फलेष्विति च पदद्वयं व्या-ख्यातम् । स्यादेतत्, 'स्वर्गकामो यजेत' इत्यादौ स्वर्गादिकामनाविशिष्ट यजनादिकं कर्म कार्यतयो-प्यते । अतो न कामात्मनः निन्दोचितेति शङ्काया किमेतत्कर्मण्येवाधिकार इत्याद्यस्तत्रतमुच्यते । यच्च कर्मजकामनाया अपि कार्यता मन्यते, कुतस्तस्य फलकामनायामधिकारभावः सिद्धः । फलेष्विति ला-क्षणिकशब्दप्रयोगे च किं प्रयोजनमित्याद्युक्त्यं पूर्वाधे व्याचष्टे—अत इति । अत इत्यस्य वक्ष्यमाणे-न भूत्वेत्यतः परेण 'इत्यर्थः' इत्यनेनाख्यतः । अत उक्त्याप्येन पदद्वयस्य लाक्षणिकत्वे उत्तीत्यर्थः । श्लोका-र्थः सम्प्रत्य इति शेषः । तत्र तावत्कर्मण्येवाधिकारः सर्ववर्णाश्रमिणा न फलकामनायामित्युक्तेऽर्थे हेतुद्वयमाह—कर्माकरण इति । 'कुर्वन्नेह कर्माणि' इत्युक्त्या 'एव त्वयि नान्यथेते'ऽस्मि न कर्म लिप्यते नरे' इत्युक्त्या, कर्माकरण एव प्रत्ययायोऽनिष्टप्राप्तीशानाशमित्यलक्षणः ; न त्वकामनया प्रत्ययायः प्र-माणाभावात् । ननु कामाभावे तत्तत्कामनाप्राप्तेः कथं प्रत्ययायामात्र इत्यत्र उक्तम्—फलप्राप्ताधि-ति । काम्यकर्मफलप्राप्तापि न प्रत्ययाय इत्येतदुपपादनायोक्तम्—ज्ञानादिनाधेति । वाशब्द उप-मायाम् । यथा शानादिना साधनेन मोक्षं गच्छतः स्वर्गाद्यन्ताभ्यो न वेदहेतुः, महाफलभाषेऽप्यफलहा-नेरकिञ्चित्करत्वात् । तथाऽऽत्मन्या फलप्राप्तापि न रोदः । निष्कामेन कर्मणा महाफलस्य ज्ञानादेर्ला-भादिनि भावः । ततः किमियत् उक्तस्य हेतुद्वयस्य गीतोक्तं साध्यद्वयमाह—अत इति । न तु फल-कामनायामिति च वक्तव्यम् । यत एवं कर्माकरणे प्रत्ययायोऽतः कर्मण्येवाधिकारः । यतः कामाकरणे

रा॥ सन्धेयमित्युत्तरत्र वक्ष्यते । पचमनुसन्धाय कर्म कुरु ।

ना॥ च । उत्तरचेति । अयमेव तृतीयाध्यायप्रधानार्थः । तथा हि सद्ब्रह्म — 'असक्तया लोकराज्ये गुणे धारोप्य कर्तृताम् । सर्वेश्वरे वा न्यस्योक्ता तृतीये रर्ममयता' इति । एवमेहेतुकत्वचोप तावत्परिहितम् । तथाप्यात्महेतुस्त्वानुसन्धाननिषेधेन अननुष्ठानप्रमद्वलसदस्य इति चेन्मैत्रेयः, नञ्चानुष्ठानस्याननुष्ठानतया भ्रान्तिरुच्यते, नाप्यनुष्ठानवृत्तस्य सतोऽप्यप्रतिपत्तिर्विधीयते, येन विरोधस्त्यात्, विन्यसेहेतुके कस्मिंश्चिदेकस्य हेतुस्य तैगुण्याद्युपाधिके स्वरूपप्रयुक्तत्वं च भ्रान्तिसिद्धमिति तदुभय निषिद्धते । वक्ष्यते हि 'शरीराब्जनोभि' इत्यादौ, तृतीयाध्याये च । निञ्ज, साक्षात्कर्तृत्वाननुसन्धानविधायिपि नाकर्तृत्वानुसन्धानकर्तृत्वप्रतिपत्तिनिषेधयोरप्यननुष्ठानप्रमद्व । स हि कुर्वन्नेव स्वकृतोपकारनिगूहनादाहार्यगोधेन तथा प्रतिपद्यते । अन्यत्र वा रर्मणि नियमाण इति न रश्चिदोप । 'सर्व' इति निददा तस्मिन् कर्तृत्वाज्जनमायौचित्यार्थः । जीवस्यापि हि कर्तृत्व तत्त्वत् परमात्मायत्तमिति 'परातु तन्मृते' इत्यादि कारणे स्थापितम् । पूर्वोत्तरवाक्याभ्यामपिरोधाय कर्मस्वरूपपरित्याग परिहरति—एवमिति । गुणेश्वराधीनत्वमुच्चावपि किं मे परित्यक्तपलेन दुःखस्वरूपेण भोक्तानादिर्मर्णेति इत्या नोदामित्यमिति भावः ।

प्र पा॥ १ गीतार्थमद्ब्रह्म ७-२५ ॥

कुत ? श्रुते 'य आत्मानम तरो यमयति' इत्यादि श्रुतिस्त्वर्थः । स्मृतेश्चोपस्थानम् । 'सर्वस्वाहम्'

२ गा १८ १५

इत्यादिस्मृते । इति सूत्रार्थः ॥

३ शारी २ ३ ४० १ तम् पूर्वोक्तकर्तृत्वम्,

अस्य जीवा मम, परात् परमात्मन एव हताभैवति ।

शा॥ जन्मन हंतुं भवेत् । यदि कर्मफल न इष्यते, किं कर्मणा दुःखरूपेण इति मा तं तद्यथा॥ दिनिषेधेन वा फलप्राप्तिः । कामरचनाना तु तात्पर्यं भगवतैयोक्तम् । 'रोचनार्थं फलश्रुतिः' 'यथा भैषज्यरोचनम्' इति भागवते । अत एव कामी यजेतेत्यर्थः । न तु

जा॥ न प्रत्यगायोऽतो न कामेऽधिकार इत्यर्थः । ततः किं प्रवृत्त इत्यत्र परमसाध्यद्वयमाह—अत इति । यत्र कर्मण्येवाधिनारोऽतस्तदेव कार्यं विधिविप्रय इत्यत्र । यत्र कामे नाधिकारः, अतः कामेन फलप्राप्तिः फलप्राप्तये काम इति यावत्, न कार्यं । तत्र दृष्टान्तः—ज्ञानादिनिषेधेन चेति । अत्रापि वाचा बद्ध उपमायाम् । यथा प्रेक्षावता ज्ञानादिव परित्यज्य फलप्राप्तिर्न क्रियते तथेत्यर्थः । पूर्वोक्त एवमिमांसा, यदि कर्मन विधिविप्रयो न कामः, तर्हि 'स्वर्गनामो यजेत' इत्यादिवाक्यानां किं तात्पर्यमित्यत्र आह—कामेति । अनादिनिप्रयशालनावासितान्त ररणा न सहमा ज्ञानसाधने रर्मणि प्रवर्तितुं शक्यन्ते । अतस्तेषां कर्मण्यभिधचिजननार्थं 'स्वर्गकाम' इत्यादिश्रुतिः प्रवृत्ता, कर्मणि प्रवृत्तास्तु ज्ञाने कामे त्याज्यिष्यामीत्यभिप्रायवती । यथा फलेन प्रलोभ्य शालानां भैषज्यरोचनं क्रियते तथेत्यर्थः । अस्त्वेव तात्पर्यं, यो जना तु कथमित्यत्र आह—अत इति । यत एव न्यायेन कर्मण एव कार्यन न कामस्येति प्राप्तम्, अतः कामी यजेतेत्यत्र श्रुत्यर्थः । कामानुवादेन यजनं विधीयत इति यावत् । एवमन्वयव्याख्यामाह—न हि । कामविशिष्टप्रयत्नविधाने तु नेत्यर्थः । एतदुक्तं भवति—विशिष्टविधानशङ्काया नेदं विशिष्टविधानं किं तु कामानुवादेन यजनस्यैवेति परमसाध्यमन्वाध्याहार्यम् । तत्तुत इत्यपेक्षायां कर्मण एव कार्यत्वात्कामस्य तदभावादिति वा हेतुवचने चोपस्कर्तव्यम् । तदपि कुत इत्यपेक्षायां कर्मण्येवाधिकारो न फलकाम इति गीतोक्तयोहत्तोऽपस्तम्भम् । तदपि कुत इत्यपेक्षायां कर्मकामररणाकरणयोः प्रत्यगायभावाभावायोर्द्वेष्टोऽप्याहारः । एतदुपपादनाय लाक्षणिकरूपलक्ष्योपादानमिति । भार्हरस्त्वाह—

रा ॥ अकर्मण्यननुष्ठाने 'न योत्स्यामि' इति यत्त्वयामिहितं न 'तत्र ते सङ्गोऽस्तु', उक्तेन प्रकारेण युद्धादिकर्मण्येव सङ्गोऽस्त्वित्यर्थः ॥ ४७ ॥

ता॥ अननुष्ठानरति । अकर्मणीत्यत्र कर्मशब्दः क्रियायाः; नैतन्न तदभावपर इति भावः । अननुष्ठानस्य प्रतिषेधार्थं प्रसङ्गं स्मारयति—न योत्स्यामीति । अकर्मसङ्गनिषेधफलितमन्य सङ्गमाह—उक्तेर्नानि ॥

प्र-पा ॥ * तत्र सङ्गो पा ॥

१. न नप्यत्र. ख. घ. पा ॥

शं॥ सङ्गः अस्तु अकर्मणि अकरणे प्रीतिः मा भूत् ॥ ४७ ॥

आ॥ कामी भूत्वेत्यर्थः । 'निष्कामं ज्ञानपूर्वं च' इति वचनात्, वक्ष्यमाणेभ्यश्च 'वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत' इत्यादिभ्यश्च । अतो मा कर्मफलहेतुर्भूः । कर्मफलं तत्कृतौ हेतुर्यस्य स कर्मफलहेतुः स मा भूः । नहि न करोमीत्यत आह—मात इति । कर्माकरणे स्नेहो मास्त्वित्यर्थः । अन्यफलाभावेऽपि मत्प्रसादाख्यफलभावात्, इच्छा च तस्य युक्ता, 'वृणीमहे ते परितोषणाय' इति महदाचारान् । अनिन्दनाद्विशेषत इतरनिन्दनाच्च । सामान्यं विशेषो याधत इति च प्रसिद्धं 'सर्वानात्मय नैकं मैत्रम्' इत्यादौ । अतो नैकात्म्य-तां मे स्पृहयन्ति केचित् 'भक्तिमन्विच्छन्तः' 'ब्रह्मजिज्ञासा' 'विज्ञाय प्रज्ञा' 'द्रष्टव्यः'

ज॥ नित्यनैमित्तिकान्येव कर्माणि मुमुक्षुणा निष्कामतया कर्तव्यानि, न तु ज्योतिषोमादीनि कामाधिकारे विहितानि, तेना निष्कामतया करणे प्रमाणाभावादतोऽनदिद व्याख्यानमिति तत्राह—निष्काम-मिति । यज्ञादिकमेव प्रकम्य तस्य निष्कामतयाऽनुष्ठानरचनायुक्तमिदं व्याख्यानम् । 'एतान्यपि तु कर्मा-णि सङ्गं त्यक्त्वा' इत्यादिवक्ष्यमाणवचनेभ्यश्च । न चैतानि नित्यनैमित्तिकविषयाणि । तत्र कामप्रसक्त्यभा-वेन तत्प्रतिषेधानुपपत्तेः, किञ्च नित्यनैमित्तिकातिरिक्तस्य ज्योतिर्नामरूपशस्य पराकामनया विनाऽनि-धानाच्च । ज्योतिषोमस्यैवाय गुणविधानायानुवाद इति तु न समतम् । आदिपदेन 'विश्वजिता यजेत' इत्यादिर्ग्रहणम् । तत्रापि स्वर्गकामवदाध्याहारो निर्णीत इति चेत्तत्त्वम्, कामिनां तु तथा स्ववचनेना-मुक्तौ कारणमिहोक्तमिति । ननु पूर्वार्धेनैव शङ्काया निरस्तत्वात्किमुत्तरार्धेनेत्यतः क्रमेण पादद्वयोपयोग-माह—अत इति । फलकामस्याकर्तव्यत्वात्कर्मपरहेतुत्वमप्रसक्तं किमिति प्रतिषिध्यत इत्यत आह—कर्मैति । शारुपाधिरादिस्वात्तत्कृतपदलोपोऽनेति भावः । तर्हीति । यदि फलं नाकाङ्क्षयमित्यर्थः । न करोमि स्वयं ह्येशरूपत्वादिति भावः । अकर्मण्यस्य निषिद्धेऽपि प्रवृत्तेः सङ्गशब्दस्य चानेकार्थत्वा-द्यद्वयोपयुक्ततया व्याचष्टे—कर्मैति । सोपपत्तिकामाक्षिते कथमिदमुत्तरमित्यतो भगवदभिप्रायमाह—अन्येति । प्रगादशब्देन भक्तिज्ञानादिकर्मस्युपलक्ष्यते । एवं तर्हि भगवत्प्रसादादीच्छया कर्म कर्तव्यमि-त्युक्तं स्यात् । न च तद्युक्तम्, कामस्य निन्दितत्वात् । अन्यथा स्वर्गादिकामनाया अपि प्रसङ्गात् । अतो नैदं भगवदभिप्रायवर्णनं युक्तमित्यत आह—इच्छाचेति । ते तत्र परितोषणाय सकलं कर्म वृणीमहे इति महदाचारेण भगवत्परितोषणस्य कर्तव्यतावगमात् । ननु तदकर्तव्यतायामपि कामनानि-न्दारचनं प्रमाणमस्तीत्युक्तमित्यत आह—अनिन्दनादिति । यथा महदाचारो विशेषविषयो न तथा कामनिन्दारचनं किं तु सामान्यत्रिषयमेव । अतो महदाचारेण याधत इति भावः । तर्हि तद्वत्त्व-गादिकामनानां कारणेति यदुक्तं तत्राह—विशेषत इति । चशब्देन प्रमाणाभाव समुच्चिनोति । अस्त्वाचारो विशेषविषयः । कामनिन्दारचनं तु सामान्यविषयम् । तथापि युक्तो वाध्यबाधकभाव इत्यत आह—सामान्यमिति । सामान्यविशेषशब्दौ तद्विषयप्रमाणपरौ । चशब्दादिरोपे सति । उक्तं च प्रमाणम् उपग्रहप्रमाणान्तराण्यप्यत्राह—अत इति । एकात्मता सायुज्यम् । अस्यैव शेषो

रा-अ ॥ एतदेव स्फुटीकरोति—

योगस्यः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय ।

सिद्धसिद्धोः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥

४८

रा ॥ राज्ययन्धुप्रभृतिषु सङ्गं त्यक्त्वा युद्धादीनि कर्माणि योगस्यः कुरु, तदन्तर्भूत-
विजयादिसिद्धसिद्धोऽस्ममो भूत्वा कुरु । तदिदं सिद्धसिद्धोऽस्मत्त्वं 'योगस्यः' इत्यत्र
योगशब्देनोच्यते । योगस्सिद्धसिद्धोऽस्मत्त्वरूपं चित्तममाधानम् ॥ ४८ ॥

ना॥अनन्तरग्रन्थ सङ्गमयति—एतदेवेति । अत्रारणेनार्थान्तरफलस्युदासः । स्फुटीकरोतीति
पौनरुक्त्यनिवारः । राज्ययन्धुप्रभृतिष्विति । राज्यप्रभृतिषु सङ्गः ण्यद्वादा बाधकः; यन्धुप्रभृतिषु
सङ्गस्तु युद्धाद्यननुदानद्वारेति तदुभयमपि त्याग्यत्वादत्र सङ्गशब्देन सङ्गहीतमिति भावः । युद्धादी-
नीति प्रवृत्तिनिशेषप्रदर्शनम् । आनुप्रद्विस्तरगूचनयोक्त—तदन्तर्भूतेति । 'लामान्गो जया-
जयौ' इति पूर्वाङ्गानुसन्धानेनाह—विजयादीति । योगस्यः सिद्धसिद्धोऽस्ममो भूत्येव्यनयोरेन राक्ष-
त्वे पौनरुक्त्यादिसमाक्यते तु तादृशभुतिगम्यानिशेषोपगृहणीययोगशब्दार्थं प्राप्यान्तरूपत्वेन पौनरु-
क्त्यापि पुनरिदमावर्तितम् । 'विश्वामित्रियमम्प्रे' इत्यादिप्रदेशान्तरेष्वेव समत्वान्तरव्यावर्तनायोक्तं—
तदिदं सिद्धसिद्धोरिति । मार्गनिर्णययोगशब्दप्रयोगविषयव्यावृत्त्यर्थमुक्तं—योगस्य इत्यत्रेति ।
योगशब्दस्य सिद्धसिद्धिमात्रेण कचिदपि प्रयोगो न दृश्यत इत्यनाह—योग इति । चित्तसमाधाने प्र-
प्र-पा॥ १. गी. ५-१८॥ २ 'कागधितृचिनिरोध' १ २ इति पाठः अत्रागम्यगम्यमभिप्रेत्य 'चित्तसमा-
धाने...योगानुशासनादिभिर्' इत्युक्तम् ॥

रा॥यदि कर्मफलप्रयुक्तेन न कर्तव्यं कर्म, कथं तर्हि कर्तव्यम् इति उच्यते—योगस्यः
इति॥ योगस्यः सन् कुरु कर्माणि केवलम् ईश्वरार्थं, तत्रापि 'ईश्वरो मे तुष्यतु' इति सङ्गं
आ॥इत्यादिबन्धनेभ्यः । स्वार्थमेवकं प्रति न तथा स्नेहः । किं ददामीत्युक्ते संघादिव्याचकं
प्रति घटुतरस्नेह इति लोकरन्यायाच्च भक्तिज्ञानादिकामना कार्येति सिद्धम् ॥ ४७ ॥

पूर्वश्लोकोक्तं स्पष्टयति—योगस्य इति । योगस्य.—उपायस्यः । सङ्गं फलस्नेहम् ।
त्यक्त्वा । तत्र एव सिद्धसिद्धोः समो भूत्वा । स एव च मयोक्तो योगः ॥ ४८ ॥

ज ॥ भक्तिप्रस्थिच्छन्त इति । ननु न ब्रह्मविज्ञानाशब्दो ज्ञानेच्छापरः; किंतु विचारलोपलक्षकः ।
सत्यम्, तथापि तत्पर्यं विचारो लक्ष्यते । अन्यथा सङ्गश्चाभावात् । लोकरुसिद्धन्यायात् लोकरुसिद्धाप्ति-
कानुमानात् ॥ ४७ ॥

कर्मण्येतेत्यनेन योगस्य इत्यस्य गतार्थतापरिहारार्थमाह—पूर्वेति । निष्कामनादिविशिष्टानि कर्मा-
ण्येव योगः । अतो योगस्य इत्यनेनैव लब्धं पुनः कुरु कर्माणीति किमर्थमुच्यत इत्यत आह—योगस्य
इति । शानोपायमनुतिष्ठित्यर्थः । कर्मबन्धनं त्यक्त्वा कर्माणि पुनरित्येवमाहृतमित्यत आह—सङ्ग-
मिति । 'ईश्वरो मे प्रसीदतु' इत्यभिगन्धिमपि त्यक्त्वा इति व्याख्यानं पूर्वेष्वेव निरुक्तम् । तत्र एवेति परा-
मर्शसौकर्याय त्यक्तेत्यनुवादः कृतः । सङ्गं त्यक्त्वा 'सिद्धसिद्धोः समो भूत्वा' इति द्वयमुक्त्वा 'समत्वं योग
उच्यते' इति परस्परं ग्रहणमयुक्तम् । तथा सीति सङ्गत्यागस्यायोगत्वप्रगङ्गादित्यत आह—तत इति ।
सङ्गत्यागादेव । एतयोः कार्यकारणभावात्कार्ये यहीते कारणमर्थाद्वहीतमिति भावः । ननु समत्वयोग-
योर्भेदः केन शङ्कितः, येन 'समत्व योग उच्यते' इति तयोरेभ्यमुच्यत इत्यत आह—स एवेति यो-
गस्य इत्युक्ते को योग इत्यपेक्षाया भगवता सङ्गं त्यक्त्वा 'सिद्धसिद्धोः समो भूत्वा' इति योगो व्या-

ग-अ ॥ किमर्थमिदमसरुदुच्यत इत्यत आह—

दूरेण हवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनञ्जय ।

बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः ॥

४९

ग ॥ योऽयं प्रधानफलत्यागविषयोऽवान्तरफलसिद्धसिद्धोऽस्मत्प्रत्यविषयश्च बुद्धि-
योगः, तद्युक्तात्कर्मण इतरत् कर्म दूरेणावरम् । महदिदं द्वयोस्तर्कापकर्परूपं वैरूप्यम् ।
उक्तबुद्धियोगयुक्तं कर्म निखिलसांसारिकदुःखं विनिवर्त्य परमपुरुषार्थलक्षणं च मोक्षं
प्रापयति । * इतरदपरिमितदुःखरूपं संसारमिति । अतः कर्मणि क्रियमाणे उक्तायां बुद्धौ
सा॥योगन्ताद्योगानुशासनदिशिः । इदमपि सम्यक् तद्रूपमिति योगशब्दार्थ इत्याकृतम् ॥ ४८ ॥

अन्यासरूपतास्यैलिङ्गवियशामभिप्रायन् पौनरुक्त्यशङ्कादूरेणोत्तरश्लोकमवतारयति—किमर्थ-
मिति । इदं साम्यानुसन्धानरूपं चित्तसमाधानम् । तद्व्यनन्तरं प्रशस्यते । कर्ममावन्निदाभ्रम परिजिही-
र्षन् बुद्धियोगशब्दस्य प्रकरणविशेषितं याच्याशं तावदाह—योंयमिति । अजहलक्षणया बुद्धिप्राप्त्युपदे-
तुकया लक्षितमाह—तद्युक्तात्कर्मण इति । इतरदित्यनेन प्रकरणविहितकर्मव्यतिरिक्तविषयात् कर्म-
निन्देति सूचितम् । दूरावरशब्दयोरत्र विवक्षितं निष्कर्षति—महदिति। तृतीया प्रकारे । कृपणाः फलहे-
तव इत्यनन्तरत्वात्तेन बुद्धियुक्त इत्यादिना च वक्ष्यमाण भुतिस्मृत्यन्तरादितश्च सिद्धं वैरूप्यप्रकारमाह—
उक्तेति । नीतिमन्त्रौपधेयकलयागादिन्यावर्तनाय निखिलशब्दः । तैस्योपाधिविशेषावच्छिन्नत्वात् कात्स्न्ये-
ऽपि प्रयोगादवच्छेदकोपाध्यन्तरस्यावर्तनायोक्तं—सांसारिकेति । केवलकर्मसाध्यस्वर्गादिन्यावर्तनाय
परमशब्दः । अपरिमितशब्देन स्वभापसंख्याकालादिप्रयुक्तमभाषितसमस्तपरिच्छेदनिरासः । हि-
शब्दस्य हेत्वर्थतामभिप्रायमाह—अत इति । प्रकरणादिविरुद्धसांख्यायुक्तकर्मस्वरूपपरित्यागपूर्वक-
ज्ञानमात्रोपादानभ्रमव्युदासायोक्तं कर्मणि क्रियमाण इति । उक्तायामिति । तात्पर्यातिशयव्यक्तयर्थे

प्र-पा ॥ * इतरत्त्वपरि. पा ॥

२. विषयोऽव. घ. ड. पा ॥

१. इत्यनेन विहित. ड. पा ॥

३. तस्यैवोपाधि. व. ज. पा ॥

यः॥स्यस्या धनञ्जय । फलतृष्णाशून्येन क्रियमाणे कर्मणि सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिलक्षणा
सिद्धिः, तद्विपर्ययज्ञा असिद्धिः, तयोः सिद्धसिद्धयोः अपि समः तुल्यः भूत्वा कुर्य क-
र्माणि । कोऽसौ योगः यत्रत्यः कुरु इति उक्तम् ? इदम् एव तत्—सिद्धसिद्धयोः सम-
त्वं योगः उच्यते ॥ ४८ ॥

यत् पुनः समत्वबुद्धियुक्तम् ईश्वराराधनार्थं कर्म एतस्मात् कर्मणः—दूरेण इति ॥
दूरेण अतिविप्रकर्षेण हि अवरम् अधमं निरुद्धं कर्म फलार्थिता क्रियमाणं बुद्धियोगात्
समत्वबुद्धियुक्तात् कर्मणः, जन्ममरणादिहेतुत्वात् । हे धनञ्जय । यत् एवं ततः योग-

आ॥इतश्च योगाय युज्यस्वेत्याह—दूरेणेति । बुद्धियोगात् ज्ञानलक्षणादुपायात् । दूरेण
जा॥ख्यातः । मन्दास्तु पृथोवैने विशेषेण कल्पयिष्यन्तीति तदनुग्राह्यया इदमुदितमिति भावः । स
एव यत्नमत्वमिति शेषः । योगैरुददेशे योगशब्दः ॥ ४८ ॥

ननु योगोपदेशमुपक्रम्य कर्मणो बुद्धियोगादवस्थं किमर्थमुच्यतइत्यत आह—इत्यश्चेति । युज्य-
स्व प्रयत्नस्य । 'यानर्थः' इति कर्मफलस्य ज्ञानफलपेक्षयाऽस्त्युपायोगाय युज्यस्वेत्युक्तम् । अत्र तु
तत्रैव हेत्वन्तमुच्यते—बुद्धियोगादिति । पञ्चीसमाप्तप्रतीतिनिरासयाह—बुद्धीति । लक्षणशब्दः स्व-

रा ॥ शरणमन्विच्छ; शरणं वासस्थानम् । तस्यामेव युद्धौ वर्तस्वेत्यर्थः । कृपणाः फलहे-
तयः फलसङ्गादिना कर्म कुर्वाणाः कृपणास्संसारिणो भवेयुः ॥ ४९ ॥

बुद्धियुक्तो जहातीह उभे युद्धतदुद्धृते ।

तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ॥

५०

रा॥ बुद्धियोगयुक्तस्तु कर्म कुर्वाणः

ता॥ पूर्वोक्तमन्यस्यत इति भावः । 'उपाये गृहरक्षिणोदरान्दक्षारणमित्ययम्' इत्यादिनागत शरणशब्दस्य
रक्षामाश्रयान्तरं व्याप्यते यन् विप्रक्षितं यन् वाच्यं तावदाह—वासस्थानमिति । नन्विदममङ्गत बुद्धे-
र्वासस्थानभूतपक्ष्याभ्यवत्वाभावादित्यत्राह—तस्यामेवेति । कर्मयोगनिश्चयस्योपदिश्यत इति भावः,
'कैदये कृपणभुद्रक्रिपचानमितेपचाः' इति कृपणशब्दस्य पुरुषाभिप्रेये रुद्धत्वात्, बुद्धियुक्त इत्यादिना
पलाभितन्धिर्गृहीतपुरुषाणां प्रशस्यमानत्वात्, 'मा कर्मफलहेतुः' इति पुरुषे फलहेतुशब्दस्य प्रवृत्तत्वात्
'कृपणाः फलहेतवः' इत्यादिपलाभिसन्धिपूर्वककर्मकारिणः पुरुषा एव निन्द्यन्ते, न तु फलमान
मित्यभिप्रायेणाह—फलसङ्गादिनेति । पुरुषाणामपि हि स्वैकर्मद्वारा फलहेतुत्वमस्येव, 'जन्ममरण-
विनिर्मुक्ताः' इत्यादेः प्रतिरूपतया परमनिश्चयसत्त्वैयुर्मन्यान् कृपणशब्देनाभिधानमुच्यते सत्त्वारिण
इत्युक्तम् । अकृपणप्रदर्शनपरानन्तरश्लोकरामशांछायमेवार्थ उचित इति भावः ॥ ४९ ॥

'बुद्धियुक्तो जहातीह' इत्यस्यैव कर्मणि नियमाणे बुद्धियुक्त इत्यन्वयमभिप्रेत्याह—बुद्धियोग-
युक्तस्तु कर्म कुर्वाण इति । यदा कर्म कुर्वाण इति प्रकरणापन्नमुक्तम्, इहशब्दस्य तु जहातिना

प्र-पा॥ १. अहिर्बुध्न्यर्धे ३६ ३४ १. कर्मते माप्रत ४९ श्लो ॥

श्लोप उपायार्थकवाचक' इत्युत्तरार्धम् ॥

३ कर्महेतुमात्रं क रा. पा ॥

२ नामलिङ्गानुशासने, ३ बाण्डे. विनाभ्यनिम्न-

४ स्वद्वारा य पा ॥

श॥ विपयायां युद्धौ तत्परिपाकजायां वा साहचर्ययुद्धौ शरणम् आश्रयम् अमयप्रतिकार-
णम् अन्विच्छ प्रार्थयस्व, परमार्थज्ञानशरणो भव इत्यर्थः गतः अघरं कर्म कुर्वाणाः कृपणाः
दीनाः फलहेतवः फलतृष्णाप्रयुक्ताः सन्तः 'यो वा एतदक्षरं गार्थ्यविदित्वाऽस्माहो
कात्प्रति स कृपणः' इति श्रुतेः ॥ ४९ ॥

समावयुद्धियुक्तः सन् स्वधर्मम् अनुतिष्ठन् यत् फलं प्राप्नोति तत् शृणु—बुद्धि इति ।

आ॥ अतीव । अतो युद्धौ शरणं ज्ञाने स्थितिम् । फलं कर्मरुनौ हेतुयैषां ने फलहेतयः ॥

जा॥ स्वार्थः । पुरुषार्थमन्यनिधना कर्मणा सह निर्दोषे तथाभूतस्य ज्ञानस्यैव ग्रहणं युक्तमिति भावः । उपायात्पु-
रुषार्थस्य दूरशब्दो विप्ररूपज्ञानी, तस्याव रुपमन्य इत्यत आह—दूरेणेति । उक्त कर्मणो ज्ञानादती
वारत्तम् ; इदानीमुपपन्नानीय तदिहाय किमिदं तृतीयपादेनोच्यते इत्यतः साध्यनिर्देशोऽयमिति
सूचयन्त्याचष्टे—अत इति । ज्ञाने स्थितिं तदुपाययोगानुष्ठानलक्षणम् । फलहेतूनां कृपणत्ववर्णनमनुप-
क्तमित्यत आह—फलमिति ॥ ४९ ॥

बुद्धियुक्तः प्रेक्षान् काम्यं मुक्तं दुष्कृतं च जहादिति योगस्वरूपनिरूपणपरता निराकर्तुमाह—
ज्ञानेति । कथं कर्मणो ज्ञानादतीवारत्तामित्यत काम्यकर्मिणः कृपणाः, दीनाः 'इमं लोकं हीनतरं वा
निशन्ति' इत्युक्तम् । तथापि कथं दूरेणापरमित्येवाध्यायं कर्मफलद्विज्ञानं ज्ञानफलमाहेत्यर्थः । प्रतीतेऽर्थेऽप-

ग॥ उमे सुकृतदुष्कृते अनादिकालसञ्चिते अनन्ते

ता ॥ न्वयः, 'इहैव तैर्जितस्सैर्गः'—इत्यादिवत् । ततश्च प्रतिबन्धकनिवृत्तिरुक्ता भवति । बुद्धिर-
हितकेवलकर्मोदिभिरनैकैर्यत्वार्यमाह—अनादिकालसञ्चिते अनन्ते इति । अनादिकालसञ्चितत्वं-

प्र-पा॥ १. गी. ५-१९ ॥

३. निर्वर्त्यत्वमाह अ. पा॥

२. मयं - संसारइत्यर्थः ॥

गानुद्धियुक्तः कर्मसमत्वविषयया बुद्ध्या युक्तः बुद्धियुक्तः स जहाति परित्यजति इह

आ॥ज्ञानफलमाह—बुद्धियुक्तइति । सुकृतमप्यप्रियं मानुष्यादिफलं जहाति, न
बृहत्फलमुपासनादिनिमित्तम् । 'न हास्य कर्म क्षीयते' अविदित्वाऽस्मिहोके जुहो-
ति यज्जने तपस्तप्यते यहानि वर्षसहस्राण्यन्तवदेवास्य तद्भवति' इत्यादिश्रुतिभ्यः । अतः
कर्मभयश्रुतिरज्ञानविषया सर्वत्र ; उभयभयश्रुतिरप्यनिष्टविषया । नहीष्टपुण्यक्षये किं-
चिन्मयोजनम् । नचेष्टनाशो ज्ञानिनो युक्तः । इष्टाश्च केचिद्विषयाः । 'स यदि पितृलोक-

जायति नूनत्वं दर्शयिष्यति । अत्र दुष्कृतवत्सुकृतस्यापि सर्वात्मना ज्ञानं प्रतीयते तत्सङ्कोचेन व्याचष्टे—
सुकृतमिति । अग्रियसुकृतं कीदृशमित्यत आह—मानुष्येति । व्यावर्त्यमाह—नेति । बृहत् प्राङ्मु-
केर्ज्ञानादिगुणबुद्धिलक्षण तदनन्तरं चानन्दबुद्धिरूपं फलं यस्य तत् बृहत्फलं तथाभूतं सुकृतमेव नास्ति
कारणाभावादित्यत आह—उपासनेति । आदिपदेन निवृत्तं कर्म, कुतः सङ्कोच इत्यत आह—नहा-
स्येति । यज्जते ददाति । तप्यतेऽनेनेति शेषः । अत्राविदित्वेति विशेषणज्ञानिनः सुकृताक्षयः प्रती-
यते । उत्तरत्र वाऽन्याः श्रुतेरुपयोगः । ननु 'नास्त्यकृतः कृतेन' इत्यादिभयवशात्सम्यक्प्रतीतिपक्षा एताः श्रुत-
य इत्यत आह—अत इति । विशेषश्रुतेर्यत्त्वत्वादिनि भावः । श्रुतिः श्रवणम् । 'क्षीयन्ते चास्य क-
र्माणि' इति ज्ञानेऽपि कर्मभयः प्रतीयत इति चेन्न ; निरवकाशश्रुतिविरोधेनास्य दुष्कृतविषयत्वात् ।
'तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय' इति ज्ञानिनोऽपि उभयभयश्रुतिरस्तीत्यत आह—उभयेति । उक्तैव यु-
क्तिः । मुक्तिविरुद्धं च ज्ञानिनः सर्वसुकृतज्ञानम् । तथा हि उपासनादिजनितं सुकृतं ज्ञानिनः किमि-
ष्टमुताभिष्टम् ; आये किं तदिच्छया क्षीयते, उत ज्ञानस्वभावात् ; आद्यं दूषयति—नहीति । येन ज्ञानी
तत्क्षयमिच्छेत् इति शेषः । द्वितीयं निराकरोति—नचेति । ज्ञानस्यापुरुषार्थताप्रसङ्गादिति भावः ।
नान्यः, अनिष्टये कारणाभावात् । निष्फलत्वादनिष्टमित्यत आह—इष्टाश्चेति । केचिदित्यलौकिकाः
मुक्तावलौकिका विदया इष्टा भवन्ति, तस्याभिः सुकृतफलमिति भावः । मुक्तो विषयानिच्छतीत्येतत्सुकृत
इत्यत आह—मयइति । यशो यशस्वी । ब्राह्मणानां सकाशात् । मुक्तो यत्कामयते तत्कर्मास्मात्परमा-
त्मनः सूजने । इष्टप्रियप्राप्तिः सुकृतफलमित्येतदपि अनया श्रुत्योच्यते । उपासनादिकमेव ज्ञानी
करोति । कृतेन वा सुकृतं न जायते इत्येतदप्यनया निराकृतम् । ननु मुक्तः किमर्थं विषयानिच्छेत् ।
न तावत्सुखार्थम् ; ज्ञानेनाखण्डरूपाविद्यानिवृत्ती आत्मनः स्वरूपमुपस्य व्यक्तत्वात्, पृथक्सुखस्या-
नङ्गीकारात् । नापि दुःखनिवृत्त्यर्थम् ; अविद्यानिवृत्त्यैव तस्मिन्नेति । मैत्रम्, नाविद्यात्मस्वरूपावर-
णम् ; मित्तीश्वरेच्छाभिः । तथा च वक्ष्यति । तथा च ज्ञानेनाविद्यायां निवृत्तायामशेषानिष्टनिवृत्तिर्भवति ।
स्वरूपमुप च बहूतरं व्यग्रते, न ॥ मयम् । ज्ञानोत्तरमनुष्ठितेन निवृत्तकर्मणा प्रपन्नः परमेश्वरो
मुक्तो विषयानुत्साह तद्भोगेन ज्ञानानभिष्टकमपि स्वरूपमुप व्यक्तीकरोति । अत्र च भाष्यरूतैव तत्तत्त्वं
प्रमाणान्युक्तानि । अनेनैवाभिप्रायेण श्रुत्यादिपु मुक्तेर्ज्ञानभावमाप्यत्वं ज्ञानकर्मसमुच्चसाध्यत्वं चोच्यते ।

य ॥ यन्धहेतुभूते जहाति ।

तामिनन्तत्विनिदानम्। मुक्तस्य हानिरपुरुषार्थः स्यादित्युक्तं—यन्धहेतुभूते इति। नहि काश्चनकाला यत्तद्गुणल्योऽयं धेतुते कश्चिद्विशेषः, मुमुक्षुपेक्षया च स्वर्गादिकारण मुक्तमपि दुष्कृतमेव, अलौकिकत्वे
ग ॥ अस्मिन् लोके उभे सुकृतदुष्कृते पुण्यपापे सत्त्वगुद्विज्ञानप्राप्तिद्वारेण यतः तस्मात्

आ॥ कामो भवति सकल्पादेवाय पितरः समुत्तिष्ठन्ति 'प्रजापतेः सभां वेश्म प्रपद्ये' 'य शोऽहं भवानि ब्राह्मणानाम्' 'स्त्रीभिर्जा यानैर्जा' 'अस्माञ्चेवात्मनो यद्यत्कामयते तत्तत्सृजते' 'समाश्री कामरूप्यनुसञ्चरन्' 'स परुषा भवति' इत्यादिश्रुतिभ्यः । यदु-
त्वेऽप्यात्मसुखस्य पुनरिष्ट्यान्कर्मसुरो न विरोधः । अनुभवशक्तेश्चेश्वरप्रसादात्, श्रुते
श्च । न च शरीरपातात् पूर्वमेवा 'स तत्र पयति' 'एतमानन्दमयमात्मानमुपसक्राम्य' इत्याद्यु-
त्तरत्र ध्ययणात् । नचैकीभूत एव ब्रह्मणा सः 'मग्नस्य हि परेऽज्ञाने निश्चि दुःखतरं भवेत्' इत्यादिनिन्दनान्मोक्षधर्मे, परिहारे पृथग्भोगाभिधानाच्च, शुकादीनां पृथग्दृष्टेश्च, 'जगद्ध्या-

ज्ञाननु शानमात्रमाय यत्स्वरूपमु' तदेव बहुतरमस्ति। अतः स्मन्माध्यमिपयभोगाभिव्यङ्ग्यमुपाद्वीकारः किमर्थमिष्यत आह—यदुत्वेऽपीति । कर्ममुनेऽद्वीकृत इति शेषः । शरीरेन्द्रियरहितस्य मुक्तस्य कथं विषयानुभवे शक्तिरित्यत आह—अनुभवेति। तदुक्तं 'ब्रह्मण जैमिनि.' इति । किञ्च 'कामरूप्यनुस-
ञ्चरन्' इत्यादिलीलाविग्रहग्रहणश्रुतेश्च मुक्तस्य विषयानुभवे युज्यत इत्याह—श्रुतेष्वेति । ननु यदेतदु-
दाहतासु श्रुतिषु विषयेच्छादिन श्रूयते, तच्चरमशरीरपातात्पूर्वकालीनं निश्च स्यादित्यत आह—नचे-
ति । 'अस्माच्छरीरादुत्थाय' 'स तत्र पयति' 'अस्माच्छरीरात्पेत्य एतमानन्दमयमात्मानम्' इत्यानुत्तरत्र
श्रवणात् । इत्यादीति क्रियाविशेषणम् । अद्वैतगदिनम्बाहू — ब्रह्मैवमेव तत्तत्, तदेवोपाधिभेद-
भिन्न जीवभाव प्रतिपद्यते, गगनमिव घटागुपाधिभिन्न घटाकाशादित्यम्, तत्र यस्य जीवस्य शान-
मुत्पन्नम्, स ब्रह्मणैकीभवति, घटनाशे घटाकाश इव महानाशेन इति। तत्रैव जीवब्रह्मभेदस्योपाधेश्च
मिथ्यात्वं मन्यन्ते । अन्ये च मत्स्यम् । यदा च स ज्ञानी ब्रह्मणैकीभूतः, तदा सकलस्य त्रियाकारक-
लक्षणफलभेदस्य प्रतिलयात्तुतो विषयभोग, यदर्थं मुक्तस्यावस्थानमिति तद्वपयति—नचेति । पञ्च-
ब्रह्मभेदो भेदाभेदौ निराकरोति । 'परमात्मानमामात्र तद्भूता यतयोऽमृता । अमृतत्वाय कल्पन्ते न निरत-
न्ति आभिभोः' इति भीष्मेण 'तस्मिन्भूतास्तद्भूता इत्यभिप्रायेणोक्तं मुक्तास्तद्भूतैव भूता इत्यर्थान्तरमा-
शङ्क्य युधिष्ठिरेण 'आजन्ममरण वा ते स्मरन्त्युत न वाऽनघ' इति निरुक्त्य पृष्टम् । यदि शानिनो मुक्तौ
ब्रह्मणैकीभवन्ति, तदैव वाच्यम् किं ते सत्सारानुभूतं दुःखं स्मरन्ति उत न—इति। आग्रस्य दूषणमु-
क्तम् । 'मोक्षे दोषो महानेप प्राप्य निद्धि गतानृपीन् । यदि तत्रैव विज्ञाने वर्तन्ते यतय परे' पूर्व सिद्धि-
गतानृपीन्याप्य परेऽपि यतयो यदि तत्र मुक्तौ विज्ञाने विज्ञानेन प्रागनुभूतदुःखस्मरणेन युक्ता वर्तन्ते
तर्हि मोक्षे महानेप प्रमिद्धो दोष इति । दोषं च भाष्यकारः स्फुटीकरिष्यति । द्वितीयोऽपि दूषितः—
मग्नस्येति । पूर्वानुभूतमग्नस्य भावे परेऽज्ञाने मग्नस्य चेतनस्य दुःखतरं दुःखातिशयो न भवेदिक-
भवेदेव । तदेव मोक्षधर्मस्य पञ्चस्य निन्दितकृतं शान्ति ब्रह्मणैकीभूत इत्यर्थः । ननु पूर्वपक्षस्येन
युधिष्ठिरेण निन्दितत्वेऽपि कथं भीष्माचार्यणोक्तमस्तस्यान् । परिहारे तदुक्तं दोषस्योद्धारमभ्यासित्यत
आह—परिहार इति। न भवैतदुक्तं किन्तु त्वमन्यथा गृहीत्वा दूषितज्ञानहीत्याशयेन परिहारे भीष्मेण पर-
मात्मनः पृथक्त्वेन मुक्तानां भोगाभिधानाच्च न शान्ति ब्रह्मणैकीभूत इत्यर्थः । तथाहि भीष्मवचनम्—

तामस्यनिष्ठमाधनत्वात्। स्वगादिरपि हि मुमुक्षुपेशया निरत्यतम् 'एते वै निरयास्तात स्थानस्य परमात्मनः'
इत्यादिभिः प्रतिपादितमिति भावः । 'बुद्धियुक्तः' इत्यस्य 'योगाय' इत्यस्य च भिन्नार्थपरत्यव्युदासा-

प्र-पा॥ १. अनिष्टकल्माधनत्वात्. क. ग. ग. घ. ज. पा॥ आक्रोश विविधा राजन् पञ्चन्य (क्षेत्र काजना) श्राम-

२. भारते. शान्तिपर्वणि मोक्षपथे. १९८-१९. कदका. १... एते वै निरयास्तात... नः ॥

† दिव्यानि कामचारानि विमानानि समान्मया ।

शांममत्वबुद्धियोगाय युज्यस्य घटस्था। योगो हि कर्मसु कौशलं स्वधर्माल्येषु कर्मसु वर्त-

आ॥ पारवर्जम्' इत्यभ्यर्थमप्यदोक्तेश्च 'इदं ज्ञानमुपाधित्य मम साधर्म्यमागताः' इति च उपा-
धिनाशो नाशश्च प्रतिविम्बस्य । नचैकीभूतस्य पृथग्ज्ञाने मानं पश्यामः 'आसं दुःखी ना-
सम्' इति ज्ञानपिरोधाद्येभ्यरस्य । अनेन रूपेणेति च, भेदाभावात् ; न च प्रतिविम्बस्य

आ॥ तथाऽपि तस्य परमं शृणु तस्यैवयेतिम् । इन्द्रियाणि च बुध्यन्ते स्वदेहं देहिने नृप । करणान्यात्मन-
मानि मयः पश्यति तैस्तु सः' इति । यद्यपीदं दुर्बोधं तथाऽपि स्वः स्वरूपभूतो देहो यस्य तं स्वदेहं पर-
मात्मानं मुमन्त्यान्देहान्विषयांश्च मुक्तस्य इन्द्रियाणि बुध्यन्ते। किं तानि कर्तृणि ? नेत्याह—[करणानी-
ति] । कर्माहं पूर्वाधर्म्यार्थं इत्यत उक्तम्—[सूक्ष्मरिति] । इतश्च न शानिनो ब्रह्मेक्यमित्याह—
शुकादीनामिति । अनेन वाक्यवशेण मुक्तानां ब्रह्मभेदे क्रमेण प्रत्यक्षानुमानागमा उपन्यम्याः । तत्र
प्रत्यक्षं न बाधकम् । शुकादयो यद्यपि शानिनन्मथापीदानीमविनश्योपाधित्वात्तन्निमित्तभेदवत्तया दृश्य-
न्ते । प्रारब्धकर्मभवाद्युपाधिनाशे ब्रह्मैव मन्वृता भूताः न पृथक् दृश्यन्त इत्यत आह—उपाधिना-
श इति । जीवान्मायद्भ्रमणः प्रतिविम्बा इति समर्थितम् । तत्र यदि तदीयस्योपाधेर्नाशोऽङ्गीक्रियते;
तदा तेषां नाशः प्रमन्यते । दर्पणाद्युपाधिनाशे मुग्गादिप्रतिविम्बस्य नाशदर्शनादित्यर्थः । यद्योक्तम्
—शुकादयोऽपि नश्योपाधित्वाद्भ्रमणः पृथक् दृश्यन्ते— इति । तदसदित्याह—नचेति । बलुत
परीभूतस्योपाधिनापि पृथक्ज्ञाने न मानं पश्यामः, गगनादिदृष्टान्तस्यासम्मतत्वात् । मत्स्योपा-
धिमेदमनस्य चेद दूषणम् । विज्ञोपाधिक एव जीवब्रह्मणोर्भेदः, यामनस्यैक्यमिति वदन्प्रष्टव्यः ।
किं ब्रह्म निर्दुःखं स्वरूपमवगन्तुमशक्ते, न जीवगत दुःखं तत्तु जीव एवानुमन्त इति पक्षः, उत तदपीति ।
आयं दूषयति—नचैकीभूतस्येति । हन्पादाद्युपाधिभेदेऽपि भोक्तुरेकत्वदर्शनादिति भावः । द्वितीयं
निराकरोति—धासमिति । लघ्वत्र मर्दनालोपलक्षणार्थः । जीवरूपेण दुःख्यासं स्वरूपेण तु नेति व्य-
यम्भ्याऽनुमन्धानात् विरोध इत्यत आह—अनेनेति । इति च युक्तमिति शेषः । इत इत्यत आह—
भेदेति । उपाधेरभेदकत्वस्योक्तत्वादिति भावः । अरे तु ब्रह्मणैक्यमापन्नस्य मुक्तस्य पूर्वदुःखानुस्मर-
णमस्ति न वा ; नेतिपक्षे ममस्य हीत्युक्तो दोषः । आत्मे किमस्मी पृथक्स्मरति उत ब्रह्मात्मक एव ।
प्रपन्नस्य दूषण —नचैकीभूतस्येति । द्वितीयस्यागमिन्यादीनि व्याचक्षते । अनेन 'मोक्षे दोषो महा-
नेरः' इत्युक्तो दोषः प्रदर्शितो भवति । ननुपाधिनाशे नाशश्च प्रतिविम्बस्येति यदुक्तं तदगम्, भेदे हि
विम्बप्रतिविम्बयोरनन्तत्वात् ; न चैव किन्तु विम्बमेव प्रतिविम्ब तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञानात् । 'नेधतो-
हन्तमादित्यं नामं यन्तं कदाचन । नोपलब्धं न यास्मि न मय्य नमसो गतम्' इति स्मृतानुश्रुतादा-
यि चारित्यप्रतिविम्बेऽपि आदित्यमन्दप्रयोगदर्शनात् । भेदस्य दर्पणाद्युपाधिकृतः । तथाचोपाधिना-
शे भेद एव नश्यति । प्रतिविम्बस्य कुतो नाशः । एवं जीवस्यापीत्याशङ्क्य प्रत्यभिज्ञानं तावदपिदमि-
त्याह—नचेति । न पश्यामो—न प्रत्यभिजानीमः । प्रत्युत प्रत्यग्मावादिना तयोर्भेदमेव पश्याम इति

रा ॥ तस्मादुक्ताय बुद्धियोगाय युज्यस्व । योगः कर्मसु कौशलं—कर्मसु क्रियमाणेष्वयं बुद्धियोगः

ना॥याह—तस्मादुक्ताय बुद्धियोगायेति । युज्यस्व मनहास्व, उद्युक्तो भवेत्यर्थः । 'समल योग उच्यते' इति ययोगशब्दव्याख्याभ्रमनिरासायाह—कर्मस्थिति । सौमलशब्दस्य तात्पर्यं वस्तु वाच्यं तावदाह

शा॥मानस्य या सिद्ध्यसिद्ध्योः समत्वबुद्धिः ईश्वरार्पितचेतस्तया तत् कौशलं कुशलभावः ।

भा॥विस्वकर्म्यं लोके पश्यामः, उपाधिनाशे मानं वा । 'मग्नस्य हि परेऽज्ञाने' इति दुःप्राप्तमक-
त्योक्तंश्च; 'यावदात्मभावित्वात्' इत्युपाधिनित्यताभिधानाच्च । अतोऽनन्ययचनं प्रतीयमान-
मप्यौपचारिकम् । दृष्टाश्च ते भगवतो मित्रा नारदेन । प्रतिशार्प्यं च 'स एकधा' इत्यादिषु भे-
देन प्रतीयन्ते । विरोधे तु युक्तिमतामेव वलवत्त्वम् । युक्तयश्चात्रोक्ताः 'मग्नस्य हि' इत्यादयः ।
अतो जले जलैर्काभावनदेकाभावः । उक्तं च 'यथोदकं शुद्धे शुद्धं' 'यथा नद्यः' इत्यादौ ।
तत्राप्यन्योन्यात्मत्वे वृद्धसमभवः । अस्ति चेपत्समुद्रेऽपि द्वारि । महत्त्वादप्यत्रादृष्टिः ।
'ता एवोपाद्दां तस्य स ऋषिः शंसितव्रतः' इति महाकर्म । समर्थानां भेदज्ञानाच्च । 'नै-

जा॥चार्थः । यथोक्तम्, जीवब्रह्मणोर्विभ्यप्रतिविम्बयोरौपाधिको भेद इति, तत्रास्मान्मनिष्टम् ; निन्तु
परस्परं, जीवापाधिनाशे प्रमाणाभावेन नित्यतात्त्विकमित्यपि भेदस्य मुक्तौ स्थितिरित्याशयनाह—
उपाधिनाश इति । न पश्याम इत्यनुवर्तते । न केवलमुपाधिनाशे प्रमाणाभावः, निन्तु तत्राशाङ्की-
नरे बाधकमस्तीत्याह—मग्नस्येति । उपाध्यभावे स्मरणादिप्रलोपात् । न केवलमतावत्, उपाधिनित्य-
ते प्रमाणं चास्तीत्याह—यावदिति । अस्तु तर्हि उदाहृतस्मृतिगम्य विभ्यप्रतिविम्बयोरैक्यं प्रमाण-
मित्यत आह—अन इति । प्रत्यक्षेण भेदस्य प्रतीयमानत्वात्प्रतीयमानमपीत्यनन प्रत्यभिज्ञायामिव वच-
नम्वन्त्येऽपि न त्रिरादोऽस्तीत्याह—व्यतिरिक्तमिति । न परस्य मुख्यं सम्भरतीत्यनौपचारिकैः सह पा-
द्रेऽपि बाधकनशादौपचारिकत्वं ब्रह्मज्ञानेन न मुक्तिरित्यादौ दृष्टमिति । एव शुद्धादीनामित्युक्तं प्रत्यक्षमु-
पपादितम् । अधुना आस्ता तावदुपपादनगोपथं प्रत्यक्षं, तन्निरपेक्षं चास्तीत्याह—दृष्टाश्चेति । ते नि-
वृत्तसकलकर्मणां मुक्ताः । एतन्म मोक्षधमं स्पष्टमुक्तम् । प्राकृतकेभ्यः भेदं स्मृतिरुदाहृता । श्रुतिं चोदा-
हरति—प्रतिशार्प्यमिति । ननु भेद इवाभेदेऽपि 'परऽव्ययं सर्वं एसीभवन्ति' इत्यादिवाक्यानि स-
न्ति; तत्कथं निर्णय इत्यतः सामान्यन्यायं तावदाह—विरोधेन्विति । यत्पदविरोधेन दुर्बलं बाध्यते
इति भावः । ततः किं प्रवृत्त इत्यत आह—युक्तय इति । अब भेदपक्षे, उपलक्षणमेतत् । प्रत्य. तानु-
स्यं च भेदवाक्यानां प्रायल्याय प्राहम् । तद्धोमीभयन्तीत्यस्य का गतिरित्यत आह—अत इति । उभय-
वैरीभावादेन तद्वादिवाक्यं गृह्यते । स्थानैक्यविषयमैक्यवाक्यमित्यर्थः । इयं च रुढलक्षणेति न प्रयो-
जनमन्वेपणीयमिति दृष्टान्तोक्तिः । न केवलमियं गतिर्न्यायप्राप्ता, किं तु श्रौती चेत्याह—उक्तञ्चेति ।
उदकेऽर्थस्यादसम्भतो दृष्टान्त इत्यत आह—तत्रापीति । नास्त्येन समुद्रे वृद्धिरनुपलम्भादित्यत आ-
ह—अस्तीति । समुद्रेऽपि वृद्धिरिति शेषः । अनुपलम्भस्यामिदिमाह द्वारितीति । नदीनां द्वारि द-
श्यते चेति शेषः । अन्यत्र कुतो न दृश्यते इत्यत आह—महत्त्वादिति । सामुद्रस्योदकस्य महत्त्वात् ।
न केवले वृद्धिर्लिङ्गादनुमानादुदकभेदः सिद्धः, किं तर्हि? प्रत्यक्षादपीत्याह—ता इति । या इन्द्रकम-
ण्डलोदादाय स्वकमण्डलदके क्षितास्ता एवापस्त्येन्द्रस्य ददौ वसिष्ठ इति महाकौर्मनचनालमर्थानां
वसिष्ठादीनां जले भेददर्शनाच्च, भेदादर्शने विभज्य कथं दत्तादिति । इतश्च मुक्तभेदवाक्यमेव प्रपलम् ।

रा॥कौशलमतिस्वामर्थ्यम् । अतिसामर्थ्यसाध्य इत्यर्थः ॥ ५० ॥

ता॥—अतिसामर्थ्यमिति । बुद्धियोगस्य कर्मसामर्थ्यात्पुत्रत्वं कथमित्यत्राह—अतिसामर्थ्यसाध्य

शे॥ तद्धि कौशलं यत् बन्धनस्वभावानि अपि कर्मणि समत्वबुद्ध्या स्वभावात् निवर्तन्ते ।

आ॥ च तस्मान्नुचम्येने ब्रह्मदानादयः सुराः । 'यत्ते पदं ते कैवल्यम्' इति निषेधाच्च नारदीये । सविचारश्च निर्णयः कृतो मोक्षधर्मेण बलवांसच सविचारो निर्णयो वात्स्याभावात् । अतो 'यत्र ज्ञान्यत्पश्यति' इत्याद्यपि तदधीनसत्तादिवाचि । अन्यथा कथमैश्वर्यादि स्यात्तान च तन्मायामयमित्युक्तम् । अन्यथा कथं तत्रैव 'स एकधा' इत्यादि श्रूयात् । न च 'न ह वै सशरीरस्य' इत्यादिविरोधः, वैलक्षण्यात्तच्छरीराणाम् । अर्भातिकानि हि तानि । नित्योपाधिविनिर्मितानि ईश्वरशक्त्या । तथाचोक्तम् 'शरीरं जायते तेषां षोडश्या कलयैव हि' इति नारायणरामकल्पे । चदन्ति च लौकिकाद्वैलक्षण्येऽभावशब्दम् 'अग्रहर्षमनानन्दं सुखदुःखबाह्यं' इत्यादिपुनरित्यभावाच्च न तानि शरीराणि । तथा हि श्रुतिः—'अशरीरनिहित-

जा॥ अभेदनिषेधात्कल्पादित्याह—नैवेति । कैवल्यं सर्वोत्तमत्वम् । इतोऽपि भेदपक्षो बलवानिति वक्तुमाह—स इति । पूर्वोत्तरपक्षयत्नाबलचिन्ता विचारः । निर्णयो जीवगमेदावधारणम् । 'वहवः पुष्पा ब्रह्मणे' इत्यादिनेति शेषः । न हि भिन्नयोर्मुक्तावमेदः समवर्तति भवः । ततः किमित्यत आह—बलवानिति । निर्णयश्चेति सम्बन्धः ; वाक्यभावादेकीभवन्तीत्यादेः । कथं तर्हि यन्नेत्यादिभूमलक्षणमुच्यते इत्यत आह—अत इति । सविचारनिर्णयविरोधादेव । विद्यमानस्याप्यन्यस्य भगवदधीनसत्तादित्ववाचि । इतश्चैवमित्याह—अन्यथेति । यद्यन्यदेव न स्यात्तर्हि कथमीश्वरस्य सर्वेश्वरत्वसार्वभौम्यादिकं श्रुत्यादितिह स्यात् । भाषामयमेव तद्वृत्त्यादावुच्यते इत्यत आह—न चेति । बाधकान्तरमाह—अन्यथेति । यदि भूमाऽद्वितीयः स्यात्, कथं तर्हि तज्ज्ञानान्मुक्तस्य 'स एकधा' इत्यादिभेदेनावस्थानं श्रुतिश्रूयात् ; न तद्रूपगणपदम्, किंतु सगुणविद्योपासनफलमित्यत उक्तम्—न चैवेति । भूमप्रकरण एव ननु नारदेन श्वेतद्वीपे भगवतो भिन्ना दृष्टान्ते मुक्ता एव न भवन्ति, सदाशरीरत्वात् ; सशरीराणामपि मुक्तत्वाङ्गीकारे 'न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रियोरपहतित्यसि' इत्यादिश्रुतिविरोध इत्यत आह—न चेति । कृतो नेत्यत आह—वैलक्षण्यादिति । किं तदस्मदादिशरीरेभ्यस्तेषां वैलक्षण्यमित्यत आह—अर्भातिकानितीति अजहान्तीत्यर्थः । तर्हि किमात्मरूपानीत्यत आह—नित्योपाधोति । विचारित्वादिनायाः स्यादित्यत उक्तम्—ईश्वरशक्त्येति । कृत एतदित्यत आह—तथाचेति । नित्योपाधिरेव षोडशी कला । एतदुक्तं भवति—यच्छृणौ सशरीरस्य दुःखानपहतवचनम्, तत्कर्माधीनजडशरीराभिप्रायम् ; श्वेतद्वीपे नारदेन दृष्टानि तु शरीराणि विनियमानि जडान्यपि न कर्माधीनानि ; अतो न दुःखकारणानि । तथा च न तेषां सशरीराणामपि मुक्तत्वे श्रुतिविरोधः—इति । यदि मुक्ताः सशरीरस्तर्हि कथं तेषु 'अशरीरं वायु सन्त न प्रियाप्रिये स्पृशतः' इति शरीरभाववचनमित्यत आह—चदन्तिचेति । लौकिकाद्वैलक्षण्ये सति तद्वदभाषीति शेषः । इतश्चाशरीरत्वोक्तिर्युक्तेत्याह—निरुक्तीति । निवर्तित्वमर्थस्य तत्त्वाभावादित्यर्थः । काऽनौ निरुक्तिरित्यतः प्रत्रियासम्पादनगौरवार्थं द्वायव श्रुतिमेव तत्परां दर्शयति—तथादीति । अशरीरं दीर्घमभवदिति हेतोर्मच्छरीरस्य च दमभवादित्यर्थः । कथं निवर्तित्वम्योऽप्यन्तेषु नास्तीत्यत आह—नहीति । एवं तर्हि कथं तेषु 'शरीरं जायते तेषाम्' इति शरीरसम्ब-

ता॥इत्यर्थ इति । कार्य कारणशब्द उपचरित । अनेन श्लोकेन बन्धकमुक्ततदुक्ततद्दानमुक्तम्॥५०॥

शा॥तस्मात् समत्वयुद्धियुक्त भगत्वम्॥५०॥

आ॥च्छरीरमभयत् । न हि तानि शीर्णानि भयन्ति 'सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च' इति वचनात् । साम्यात्प्रयोग । प्रयोगाच्च 'अनिन्द्रिया अनाहारा अनिष्पन्दा सुगन्धिन । देहेन्द्रियासुहीनाना वैकुण्ठपुरवासिनाम्' इत्यादिदृष्टदेहेष्वेवानपेयाऽभ्या गौणी मुक्ति 'बहुनात्र किमुक्तेन यावच्छ्रेय न गच्छति । योगी तावन्न मुक्त स्यादेव शास्त्रस्य निर्णय' इत्यादित्यपुराणे तदन्वयमुक्तिनिषेधान् । ये त्वत्रैव भगवन्त विशन्ति तेऽपि पदवास्तत्रैव यान्ति । योग्यत्व चात्र विवक्षितम् , युधिष्ठिरप्रश्ने इतरनिन्दनाच्च । सायुज्य च ग्रहयत् । तदुक्तेश्च 'भुञ्जते पुरुष प्राप्य यथा देवग्रहादयः । तथा मुक्तास्तु तमाया बाह्यान्भागास्तु भुञ्जते इति नारायणाष्टाक्षरकल्प । अतोऽनिष्पन्त्येव त्रियोग सोऽस्त्येव सर्वात्मना 'गुणम्' 'सर्वं तु परिनिर्जिता' 'वशाकर्महिमम्' 'यत्र गत्या न शक्नोति' इत्यादिभ्यः । त्रिशपत्रचनाभावाच्च, येषां त्वीपद्दृश्यते, ते न सायुज्य प्राप्ता , सामीप्याद्येन तेषाम् । अतः प्रारब्धकर्मशेषभावात् तदुक्त्या सायुज्य गच्छन्ति ।

आ॥प्रयोग इत्यत आह—साम्यादिति । अस्मदादिशरीरे करचरणादिमत्तसाम्याद्गौण इत्यर्थः । कुतोऽयमशरीरशब्दस्याभिप्रायः सर्वथा निग्रहशक्त्यमेव किञ्च सादित्यत आह—प्रयोगाच्चेति । नारदादिभिर्दृष्टदेहेष्वेव मुक्तेर्नैतद्वाक्यद्वये देशभावाप्रयोगादयथाऽनुपपत्त्याऽयमर्थः सिद्धः । न केवलं सम्भवमात्रेणेति चार्थः । इत्यादीति क्रियाविशेषणम् , प्रयोगादित्यनेन संरथ्यते । सन्तु नारदेन दृष्टा श्वेतद्वीपवासिनो मुक्ता , तथाऽपि नास्माकं प्रत्यक्षविरोधः , यतएषा श्वेतद्वीपप्राप्तिरूपा निर्गुणमुक्तेरन्या गौणी मुक्तिः । निर्गुणायामत्र मुक्ती वयमस्य ब्रूम इत्यत आह—नच्चेति । श्वेतद्वीपप्राप्तिव्यतिरिक्तमुक्तिनिषेधादियमेव मुक्तिरित्यर्थः । ननु शिशुपालादयः श्वेतद्वीपगमनेन त्रिनेत्राव भगवन्तः प्रविश्य मुच्यन्ते, तरुणमेतदित्यत आह—यन्ति । ते न तदा मुच्यन्ते इति शेषः । तर्हि नृदेत्यत आह—तेऽपीति । ततो मुच्यन्त इति शेषः । नन केचिदत्रैव मुच्यन्त इत्याद्युक्त्वा 'महाशाना गच्छन्ति क्षीरसागरम्' इति महायाम्यतानतामेव श्वेतद्वीपगमनोक्तेः कथमयं नियम इत्यत आह—योग्यतरमिति । अत्र निरास इति शेषः । अन्ति सर्वेषां श्वेतद्वीपप्राप्तिः । महाशानत्वलक्षण योग्यत्वं त्वत्वं निपाते विवक्षितमित्यर्थः । नन्विदं वाक्यं श्वेतद्वीपप्राप्तिं त्रिना सगुणमुक्तिर्नास्तीत्येतत्परम् निर्गुणमुक्तिस्त्वन्याऽस्तीत्यत आह—युधिष्ठिरेति । सायुज्यं तावत्प्रसिद्धम् सैव निर्गुणमुक्तिः । तन्नामनो ब्रह्मणैकत्वमित्यत आह—सायुज्यं चेति । यथा ग्रहस्य पुरुषातरं प्रविश्य भोगः , तथा मुक्तस्येश्वरं प्रविश्य भोग एव सायुज्यं न त्वैक्यमित्यर्थः । कुत एतत् , सायुज्यशब्दसामर्थ्यादागमवास्थाच्चेत्याह—तदुक्तेश्चेति । उत्तमाया मुक्ती सायुज्यलक्षणायामीश्वरं प्रविश्येति शेषः । ईश्वरानन्दव्युदासाय—बाह्यानि । बाह्येष्वपि विभागो वचनान्तरादवसेयः । मुक्तमप्यप्रियमित्यादिनोक्तमर्थमुपसहरति—अत इति । यथा मुक्ततयागो सङ्कोचस्तथाऽनिष्टयागोऽप्यस्ति किमिति जिज्ञासायामाह—स इति । प्राचुर्याभिप्रायाण्येतानि वचनानि किञ्च स्युरित्यत आह—विशेषेति । सङ्कर्षणादयः समष्टिजीवास्तावन्मुक्ताः । तेषां च बललक्षणादिरूपेण दुःखं दृश्यते तदेव विशेषप्रमाणमित्यत आह—येषामिति । न सायुज्यं प्राप्ता—न मुक्ता इत्यर्थः , सायुज्ययोग्यानां तदभावे मुक्त्यभावात् । तेषां मुक्तत्वोक्तेस्तर्हि का गतिरित्यत आह—सामीप्यादीति । मुक्तत्वोक्तौ ग्रीष्ममिति शेषः । कुतस्ते न मुक्ता इत्यत आह—अत इति । दुःखदर्श

कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः ।

जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम् ॥

५१

ग ॥ बुद्धियोगयुक्ताः कर्मजं फलं त्यक्त्वा कर्म कुर्वन्तः, तस्मात् जन्मबन्धविनिर्मु-

क्ताः॥ अथ तत्कलभूतकर्णनवृत्तिपूर्वकामृतत्वप्राप्तिपरस्य 'कर्मजम्' इति श्लोकस्य हेतुफलभावक्रमेणान्वय-
माह—बुद्धियोगयुक्ता इति। कर्मजं पदं सांसारिकम्; जन्मबन्धो जन्मना बन्धः स्वच्छन्दत्वदानिः; अथ
वा जन्मैव बन्ध इति कर्मधारयः। अनामय पदं स्थानविशेषो वा, परमप्राप्यं परमात्मस्वरूपं वा, प्रकरण-
वशादत्र ब्रह्मपर्यन्तजीवस्वरूपं वा, पद्यते गम्यन् इति पदम्; वयमपि हि माधादन्यथा वा मुक्तप्राप्यत्वात्-

ग ॥ यस्मात्—कर्मजम् इति। कर्मजं 'फलं त्यक्त्वा' इति व्यवहितेन सम्यग्बन्धः। इष्टानिष्टदेह-
प्राप्तिः कर्मजं फलं कर्मभ्यां जानं बुद्धियुक्ताः समन्वयबुद्धियुक्ताः सन्तः हि यस्मात् फलं

आत्तबोक्तम् 'संकर्षणादयः सर्वे स्वाधिकारादनन्तरम्। प्रविशन्ति परं देवं विष्णुं नास्त्य-
त्र संशयः' इति व्यासयोगे। अतोऽनिष्टस्य सर्वात्मना वियोगः 'परब्रह्मत्वमिच्छामि
परब्रह्म जनावेन' इत्यादिना ब्रह्मादिभिरपि प्रार्थितत्वात्, 'न मोक्षसदृशं किञ्चित् अ-
धिकं वा सुखं क्वचित्। ऋते धेष्णवमानन्दं वाङ्मनोगोचरं महत्' इत्यादेश्च, ब्रह्मा-
दिपदादप्यधिकतमं सुखं मोक्ष इति सिद्धम्। अतो योगाय युज्यस्व। शानोपायाय।
तद्धि कर्मकौशलम् ॥ ५० ॥

तदुपायमाह—कर्मजमिति। कर्मजं फलं त्यक्त्वाऽकामनयेश्वराय समर्प्य बुद्धियुक्ताः

जानात्तदेतुभूतप्रारब्धकर्मभावात् मुक्ताः। कदा तर्हि मुच्यन्त इत्यत आह—तदिति। अनागमसम्म-
तिमाह—तद्योक्तमिति। योऽस्त्येवेत्याद्युक्तमुपसहरति—अत इति। तत्किमनिष्टनिवृत्तिमात्रं मुक्तिरित्य-
तोऽनुमानागमभ्यां परममुप वेत्ताह—परब्रह्मत्वमिति। मुक्त्य ब्रह्मादिभिर्दुःखहीनैरपि मोक्षे सक्ति-
स्तुत्यर्थमेतदिति न ब्रह्मण एकान्तितन्निर्गेषः। ममास्मान्तविशेषेनित्यत्वाद्वाऽमनोपोचरमित्युक्तम्। मह-
दित्येतन्मुच्यमित्यनेन सख्यते। ब्रह्मादिपदादप्यधिकतममिति। ब्रह्मणो ब्रह्मपदादप्यधिकं दोषस्य
दोषपदादप्यधिकमित्यादि ज्ञेयम्। एवै ज्ञानफलप्रदर्शनत्वेन पूर्वार्थो व्याख्यातः। उक्तविधया योग-
स्वरूपनिरूपणपरः किञ्च स्यादित्यतोऽस्मदुक्तार्थे तृतीयपादमङ्गतेत्यथा तदसङ्गतेरित्यभिप्रेत्य तं पठति—
अत इति। न दूरत्वेदुपपत्तेश्चोऽयमिति आपयितुं तस्मादिति पठितव्येऽन इत्युक्तम्। ज्ञानस्य महा-
फलत्वायोगाय युज्यस्वेति कथं हेतुहेतुमद्भाव इत्यतो योगायेत्येतद्व्याच्ये—शानेति। ननु 'समत्वं योग
उच्यते' इति योगो व्याख्यातः। 'योगः कर्मसु कौशलम्' इति पुनर्व्याख्यायने इत्यतः स्तुतिरियं योगस्य
क्रियत इति भावेनाह—तद्धि। तद्योग इति शेषः ॥ ५० ॥

ननु 'कर्मजम्' इति श्लोकः पूर्वोक्तान् विधिष्यत इत्यत आह—तदिति। तस्य ज्ञानस्य उपायं
योगं तज्ज्ञानमुपायो यस्य तं मोक्षं चाह विद्वेषोतीत्यर्थः। व्यग्रहितत्वादन्वयमाह—कर्मजं फलं त्य-
क्त्वा इति। अत्रास्य फलस्य कथं त्याग इत्यतो व्याच्ये—अकामनयेति। प्रकृत्यादिभ्य उपाय-
ज्ञानानां तृतीया। एतत्प्राप्तमित्यतः प्रकरणन्तरेण व्याच्ये—ईश्वरायेति। 'बुद्धियुक्ता मनीषिणः'
इति पौनरुक्त्यपरिहारमाह—बुद्धीति। मय्यशानिन इति शास्त्रज्ञानिततत्त्वज्ञानिनः। अनेन मनीषिण
इत्यपरोक्षज्ञानिन इति सूचितम्, प्रशंसायां मन्वर्णायविधानात्। नन्विदमेकं वाक्यं कथं वाक्यार्थद्वयस्य

रा ॥ काः अनामयं पदं गच्छन्ति । हि *प्रसिद्धं हेतुत्सर्वासूपनिषत्सिख्यर्थः ॥ ५१ ॥

यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिप्यति ।

तदा गन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥

५२

उक्तप्रकारेण कर्मणि वर्तमानस्य तथा वृत्त्या निर्धूतकल्मषस्य ते बुद्धिर्यदा मोहकलि-
लम्—अत्यल्पफलसङ्गहेतुभूतं मोहरूपं कलुषं व्यतितरिप्यति, तदा अस्मत्त इतः
ता॥दशब्दवाच्यम्। हिगब्दस्यात्र हेतुत्वादपरत्वात्सम्भाव्यासिद्धिपरत्वम्। प्रसिद्धित्वं चाह—प्रसि-
द्धमिति । एवमुक्तप्रकारेण हेतोपादेयप्रमाणो युक्त्यागमनिरपेक्ष तत्रैव स्पष्टो भविष्यतीति चमत्कारार्थं
मुच्यते ॥ ५१ ॥

‘यदा’ इति श्लोकेन मोहतरणहेतुं प्रकृतं दर्शयति — उक्तेति। पुण्यपापरूपसासारिजन्मणा हि मोहः;
तथा फलाभिसन्ध्यादिरहितकर्मणा निर्वन्धम् । ततः कारणाभावात्कार्याभावा इति भावः । अत्यल्पफल-
सङ्गहेतुभूतमित्यनेन मोहस्येदानीं निर्वेदप्राप्तिकथनमुच्यते। मोहस्वरूपातिरिक्तस्य तत्साध्यस्य कालुष्य-
स्याभावात् मोहरूपमित्युक्तम्। कलुषशब्दोऽत्र कालुष्यपरः । अस्मत्त इति। आगतमेव इति भावः ।
स्याज्यतयेति । निर्वेदयोग्यत्वायोनम् । न हि श्रोतव्येषु श्रुतेषु च उपादेयाशो निर्वेदहेतुः । यद्वा श्रो-
त्र-पा ॥ * प्रसिद्धमेत पा ॥ ? इत्यादिपात्र रा. घ. ड. पा ॥

श॥त्यक्त्वा परित्यज्य मनीषिणः ज्ञानिनः भूत्वा जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः, जन्म एव बन्धः,
जन्मबन्धः, तेन विनिर्मुक्ताः जीवन्त एव जन्मबन्धात् विनिर्मुक्ताः सन्तः पदं परमं वि-
ष्णोः *मोक्षावयं गच्छन्ति, अनामयम् सर्वोपद्रवरहितम् इत्यर्थः। अथवा—‘बुद्धियोगा-
द्धनञ्जय’ इत्यारभ्य परमार्थदर्शनलक्षणं सर्वतः सत्त्वुत्पादकस्थानीया कर्मयोगजसर्व-
शुद्धिजनिता बुद्धिः दर्शिता, साक्षात् सुकृतदुष्कृतप्रवृत्त्यादिहेतुव्यवधानात् ॥ ५१ ॥

योगानुष्ठानजनितसत्त्वशुद्धिजा बुद्धिः कदा प्राप्स्यते इति ? उच्यते—यदा इति ॥

आ ॥ सम्यक् ज्ञानिनो भूत्वा पदं गच्छन्ति । सयोगकर्म ज्ञानसाधनम् । तन्मोक्षसाधन-
मिति भावः ॥ ५१ ॥

कियत्पर्यन्तमवश्यं कर्तव्यानि मुमुक्षुर्णवं कर्माणीत्याह—यदेति । निर्वेदं नितरां

जा॥ निरणम् । मोक्षस्वरूपप्रियकरणेऽपि योगो न सम्प्राप्यतु, अङ्गिनः कर्मण एवानभिधानात् ।
अङ्गानां च सङ्कल्पन्यागादीनामित्यत आह—स इति । समस्ताङ्गसङ्ग्राह्य योगग्रहणम् । तज्ज्ञान यद्यपि
योजनावशादिदमेकं वाच्यं तथाप्यर्थद्वयवशात् द्वे वेदितव्ये । योगश्च कर्मजं फलं त्यक्त्वेत्यनेन समग्रे
लक्षितं इति भावः ॥ ५१ ॥

‘यदा त’ इति श्लोके योगसम्बन्धि न निमग्न्यत इत्यतस्तत्सङ्गतिमाह—क्रियदिति । एव फ-
लकामनादिवर्जितानीश्वराधनरूपाणि इत्याकाङ्क्षायामाहेत्यर्थः। निनियमाकाङ्क्षवानुपपन्ना योगो हि जा-
नफलसाधनतयोपदिष्टः । साधनं च साध्यप्राप्तिपर्यन्तमनुष्ठेयमिति प्रसिद्धमेव । नियतपूर्वधनवृत्ति कार-
णमिति हि तद्वक्ष्यम् । उच्यते—योगो हि न साक्षाज्ज्ञानसाधनम् ; किं तु श्रवणादिभ्यः प्रमितः
प्रमाणफलत्वात् । योगस्वरूपद्वारा सर्वशुद्धिमत्वाय श्रवणादीनामुपपद्यते; उपपन्नस्य च द्वयी गतिर्द्वया ।
अतो युक्तैरेवमाकाङ्क्षेति । तथाऽपि जिज्ञासुनेति वक्तव्यम् । सत्यम्, मोक्षसाधनज्ञानार्थित्येतावतोऽ-
र्थस्य ग्रहणाय मुमुक्षुणेत्युक्तम् । निर्वेदं वैराग्यमित्यन्यथाप्रतीतिनिरासयाह—निर्वेदमिति । ननु निरः

य ॥ पूर्वं त्याज्यतया श्रुतस्य फलादेरितः पश्चाच्छ्रोतव्यस्य च कृते स्वयमेव निर्वेदं

तात्तान्वस्येत्यस्योपादेयविषयत्वात् श्रुतस्येव त्याज्यतयेति विशेषणम् । हेयमद्रमुपादेयवैतृष्यं च परम-
स्य भवति हि निर्वेदः । न च स्वावधारूपः । यथाहुः गान्धर्ववेदिनः—‘तत्तज्ज्ञानापदीर्घादेर्निर्वेदः’

प्र-पा॥ १. दशरूपके. ४ परिच्छेदे.

शोऽयदा यस्मिन् काले ते तव मोहकलिलं मोहात्मकम् अविवेकरूपं कालुष्यं, येन आत्माना-
त्मविवेकबोधं कलुषीकृत्य विषयं प्रत्यन्तःकरणं प्रवर्तते, न त्वं ते तव शुद्धिः द्यनितरिष्यति

आ॥ लाभम्, प्रयोगात् ‘तस्माद्वाहणः पाण्डित्यं निर्विघ्नं’ इत्यादि । न हि तत्र वैराग्यमुप-
पद्यते, तथा सति पाण्डित्यादिनि स्यात् । न च ज्ञानिनां भगवन्महिमादिश्रवणे विरक्ति-
र्भवति ‘आत्मारामा हि मुनयो निर्माहा अप्युत्तमम् । कुर्वन्त्यहेतुर्कां भक्तिमित्थंभूतगु-
णो हरिः’ इतिवचनात्, अनुष्ठानाच्च शुकादीनाम् । न च तेषां फलं सुखं नास्ति,
तस्यैव महत्सुखत्वात् । तेषां ‘या निर्द्वितीस्तनुभृतां तव पादपद्मध्यानाद्भयजनकथाश्रव-
णेन वा स्यात् । सा प्रह्लाणि स्वमहिमन्यपि नाथ मा भूत्किम्वन्तकासिलुलिततात्पततां
विमानान्’ इत्यादिवचनात्, तेषामप्युपासनादिफलस्य साधितत्वात्, तारनभ्याधि-

जापूर्वो विदिवैराग्ये रुढः । तत्कुतो लाभार्थेत्यत आह—प्रयोगादिति । अस्यामपि श्रुतौ वैराग्यार्थता
किं न स्यादित्यत आह—नहीति । कुतो नोपपद्यत इत्यत आह—तथासतीति । ‘शुगुप्ताविरामप्र-
मादार्थानामुपपन्नपानम्’ इति कान्यायनवचनात्पाण्डित्यस्य विरामार्थधातुयोगबलेनापादानत्वप्राप्तौ अ-
पादाने पञ्चमी स्यात् ; न द्वितीयेत्यर्थः । इदमस्माभिप्रेतम्—निरुपमर्गः उत्तार्थस्यैव विदेरर्थं याधित्वा सै
वैराग्यार्थं व्यवस्थापयति; निर्विघ्न इति कर्तरि प्रयोगदर्शनात् । लाभार्थस्य विदेरर्थं विशिनष्ट्येव केवलम्
—निर्विन्दति निर्विन्दत इति वैराग्ये तत्प्रयोगादर्शनात्—इति । अथवाऽस्तु सर्वत्र निरो धात्वर्थवाचक-
र्यम्, विशेषकत्वमपि क्वचित् किं न स्यात्, व्याददातीत्यादाहुर्भयदर्शनादिति । न केवलं गीतायां
प्रयोगालाभार्थता, किं तु वैराग्यार्थानामुपपत्तेश्चेत्याह—नचेति । अनेनान्तःकरणस्य मोहकलिलातिक्रमो
नाम ज्ञानप्राप्तिरिति सूचितं भवति । आदिपदेन तदुपयुक्तं गृह्यते, कुतो न भवतीत्यत आह—आत्मा-
रामा इति । भक्तिं श्रवणादिलक्षणां ‘कस्य वा महतीमेनामहमारामः समम्यसत्’ इत्यस्योत्तरत्वात्
अनुष्ठानाच्च, श्रवणादेरिति शेषः । ननु शुकादीनां श्रवणाद्यनुष्ठानेऽपि फलं नास्ति, तत्फलस्य ज्ञानस्य
प्राप्तत्वात् । फलाभावादानुष्ठानमेव चात्र वैराग्यशब्देनाभिप्रेतम्; यथाऽहं मायावादी—तदा श्रोतव्यं भ्रात्र
निष्फलं प्रतिपद्यत इत्यभिप्रायः—इति । अनुष्ठानं तु लोकमद्वह्यं सत्कारादित्यत आह—न चेति । कुतो
नेत्यत आह—तस्यैवेति । तस्यैव श्रवणादेरेव । स्यान्वादेशोक्तिव्यत्ययेन द्वन्द्वेऽस्यान्तरस्य परनिपातेन च
‘आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः’ इत्यस्य विधेरनित्यत्वज्ञापनात् ‘महत्तत्त्वादिकुर्वाणात्’ इत्यादिप्र-
योगदर्शनाच्च महत्सुखत्वादिति युक्तम् । तथाऽपि श्रवणादिकमेव कथं सुखम्, उत्तरक्षण एव महामुण्यो-
दयार्थैक्योपचारइत्यदोषः । तिष्ठतु तावत्कलान्तरमात्रं महत्फलमित्येवशब्दः ; नन्वस्मदादीनो श्रवणो-
त्तरक्षणे सुखं नोत्पद्यत इति अत आह—नेयामिति । यत्किनामित्यर्थः । न हि पितृजीवनादिवार्ताश्रवणे-
वतो भवज्जनानां च स्वमहिमन्याविर्भूतस्वरूपे अवलम्ब्यत्यमुक्ते । न केवलं तात्कालिकं सुखं तत्फलम्, किं-
तु मुक्तावानन्दइति शेषाह—तेयामिति । ज्ञानिनामपि ज्ञानोत्तरस्याप्यनुष्ठानस्य यदि फलं स्यात्तर्ह्यनुष्ठान-

रा ॥ गन्तासि गमिष्यसि ॥ ५२ ॥

ता॥स्वाप्तमाननम्'इति। श्रोतव्यस्य्यादेस्मभ्यन्वसामान्यपट्टा विवक्षितप्रतिशेपकथनं—कृत इति। स्व-
यमेवेति। अस्मद्भाष्यादिनिरूपेण इत्यर्थः। 'गन्तासि'इत्यत्र पदभेदभ्रम निरस्यति—गमिष्यसीति। 'ग-
न्तामि'इत्यत्र द्वितीयान्वयात्तृजन्तत्वं न युज्यते। तृजन्तत्वे तु भविष्यत्वविशेषा न स्वारसिकी। अतो लुङ-
न्तनैकपत्रं युक्तम्। एव 'जेतासि'इति वक्ष्यमाणेऽपि। अनन्तरनविहितलुङन्तोऽपि शब्दो 'व्यतितरिष्य-
सी'त्येतत्तुन्यतया भविष्यन्मात्रार्थेन व्याख्यात इति ॥ ५२ ॥

प्र पा ॥ १ व्याख्यातः, रा ग घ ङ, पा॥

श॥ति व्यतिक्रमिष्यति, शुभ्रभावम् आपत्यते इत्यर्थः। तदा तस्मिन् काले गन्तासि *प्रा-
प्तासि निर्वेदं वैराग्यं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च, तदा श्रोतव्यं श्रुतं च ते निष्कलं प्रतिभाति
इत्यभिप्रायः ॥ ५२ ॥

आ॥गनेश्च। तथाहि—यदि तारतम्यं न स्यात् नाल्यन्तिकं विगणयन्त्यपि ते प्रसादम्। नै-
कात्मतां मे स्पृहयन्ति केचित्। एकत्वमप्युत दीयमानं न गृह्णन्तीति मुक्तिमप्यनिच्छता-
मपि मोक्ष एव फलम्। तमिच्छतामपि भवति सुप्रतीकादीनाम्। कथमनेच्छतां स्तु-
तिरुपपन्ना स्यात्। वचनाच्च 'यथाभक्तिविशेषोऽत्र दृश्यते पुरुषोत्तमे। तथा मुक्तिवि-
शेषोऽपि ज्ञानिनां लिङ्गभेदेन' इति 'योगिनां भिन्नलिङ्गानामविर्भूतस्वरूपिणाम्। प्राप्ता-
नां परमानन्दं तारतम्यं सदेव हि'इति 'न त्वामनिशयिष्यन्ति मुक्तावपि कदाचन। मद्भ-
क्तियोगाज्ज्ञानाच्च सर्वानतिशयिष्यसि'इति चासाम्यवचनन्तु प्राचुर्यविषयम्, दुःप्राभाव-
विषयं च। तथाचोक्तम् 'दुःप्राभावः परानन्दो लिङ्गभेदः समो मतः। तथाऽपि परमा-
नन्दो ज्ञानभेदात्तु भिद्यते' इति नारायणाष्टाक्षरकल्पे। अतो न वैराग्यं श्रुतादावत्र विव-
क्षितम्; न च सङ्काचे मानं किञ्चिद्विद्यमान इतरत्र प्रयोगे महद्भिः श्रयणीयस्य श्रुतस्य
च वेदादेः फलं प्राप्स्यसीत्यर्थः ॥ ५२ ॥

ज॥ सैकत्रियनियमात्मन्भगवत्सर्वगोऽपि तारतम्यं प्रसज्येत। न च तदुक्तम्, अप्रामाणिकत्वात्
प्रमाणविरुद्धत्वाच्चेत्यतो नेदमनिष्टमिति भावेनाह—तारतम्येति। प्रमाणविरोधाभावाच्चेति चार्थः। कुतः
प्रमाणानुक्ततारतम्याधिगतिरित्यतोऽर्थापत्तिं तावदाह तथाहीति। यदि मुक्तानां तारतम्यं न स्यात्,
तदा मुक्तिमप्यनिच्छतामेकान्तिना मोक्षमावफलं तं मोक्षमिच्छतामपि सुप्रतीकादीनां मोक्षो भवतीत्य-
ङ्गीकार्यं स्यात्। तथा च नाल्यन्तिकमिति मोक्षमनिच्छता स्तुतिः कथमुपपन्ना स्यात्, निमित्ताभा-
वात्। अतः स्तुत्यन्यथातुपपत्त्येच्छता मुक्तेरनिच्छता मुक्तिरधिगते गम्यते इत्यर्थः। आत्यन्तिकं मुक्तिहेतुम्।
एकात्मतां सायुज्यम्। एतत्त्वमपि तदेव। आगमाच्च तारतम्याधिगतितिराह—वचनाच्चेति। आवि-
र्भूतस्वरूपिणामिति कर्मधारयादतिशयायै इति। अनेन जीर्यमुक्तानैर्धर्मैस्तारतम्येनार्थापत्तेरन्यथोपपत्तिः
परिहृता, लिङ्गभेदेन भिन्नलिङ्गानामन्यायुक्तेः। 'परमं गाम्यमुपैति'इत्यादिवचनविरुद्धं मुक्ततारतम्यमित्यत्र
आह—साम्येति। प्राचुर्यं पूर्णत्वम्। कुत एतत्, उक्तप्रमाणप्रतिशेधात्, विशेषवचनाच्चेत्याह—तथा-
च्चेति। यत्रपि परानन्दोऽङ्गुलिगोचरत्वमात्रेण समः, तथापि न च ज्ञानिनामन्यादिनोक्तमर्थमुपलभ्यति—
अत इति। अस्तु तर्हि भगवन्महिमादिव्यतिरिक्तश्रुतादौ वैराग्यमत्र प्रविशितमित्यत्र आह—नचेति।
निर्वेदशब्दस्य वैराग्यार्थत्वे निश्चिते तद्व्याख्यादिशब्दस्यार्थसङ्कोचः क्रियेतापि; इतरत्र नितरा

रा-अ ॥ 'योगे त्विमां शृणु' इत्यादिनोक्तस्यात्मयायात्म्यज्ञानपूर्वकस्य बुद्धिविशेष*सं-
स्कृतस्य धर्मानुष्ठानस्य लक्षभूतं योगाख्यं फलमाह—

श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला ।

समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ॥

५३

य ॥ श्रुतिः-श्रवणम् । अस्मत्तद्व्यवहारेण विशेषतः प्रतिपन्ना, सकलेतरविसर्जनीयनि-
त्यनिरतिशयः सूक्ष्मात्मविषया, स्वयमचला-एकरूपा, बुद्धिरसङ्गकर्मानुष्ठानेन निर्मलीकृते

तत्ता । 'नित्यात्मासङ्गकर्महागोचरा साङ्ख्ययोगधीः । द्वितीये स्थितधीलक्षा प्रोक्ता तन्मोहशान्तये' इ-
ति सङ्ग्रहश्लोकमनुमन्धानो ज्ञानयोगाभिधानोपक्रमभूतमुत्तरश्लोकमवतारयति—योगेत्विति । बुद्धिवि-
शेषोऽव्ययमायात्मिका इत्यादिना पूर्णोक्तः । लक्षभूतम् उद्देश्यभूतमित्यर्थः । 'श्रुतिविप्रतिपन्ना' इत्यस्य प्र-
कृतानुपपत्तिकाकृतवैदिकव्याख्यविरोधार्थताभ्रम 'श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च' इति प्रकृतानुरोधेन व्युदस्यति—
श्रुतिः श्रवणमित्यादिना । अस्मत्त इति—सर्वव्यवसायिकपरमकारुण्यादिभिरनाप्रातभ्रमविप्रलम्भप्रमा-
दादिदोषगन्धादव्याजकधोरीश्वरादिति भावः । विगन्दस्य विरुद्धार्थताव्युदासाय वैशिष्ट्यार्थतामीश्वरा-
चक्षुषेण सिद्धा दर्शयति—विशेषण इति । स्थास्यतीति स्थायित्वमुक्तम्, विशेषं पूर्णोक्तं व्यनक्ति—
सकलेनरेति । 'अथैव विशेषो हि निराकारतया धियाम्' इति भावः । निश्चलाचलशब्दयोः पौनरुक्त्य-
परिहारयोक्त—स्वयमित्यादि । उद्देश्यान्तर्गतमचलत्वम्, निश्चलत्वं तु तत्र विधेयो विशेष इति स्व-
यशब्दस्य भावः । एकरूपार्थविषयस्यादेकरूपा विषयान्तरसञ्चाररहिता चेत्यर्थः । अथवा 'श्रुतिविप्र-
तिपन्ना' इति श्रवणस्योक्तत्वात्मनस्त्विरुक्तत्वं कुतर्करूपमनीत्यर्थं च पैदाभ्या विवक्षितम् । यदा पूर्णो-

प्र-पा ॥ *सङ्कलकर्मो पा॥

† ५६, पा॥

२. सिद्धिचये ॥

† सूक्ष्मतरव, पा॥

३. पदान्तराभ्या. क रा. ग. ड. पा.

१. गीतार्थमप्रहं ६. श्लो॥

श॥ मोहकलिलाख्यद्वारेण लब्धात्म*विवेकप्रज्ञः । कर्मयोगजं फलं परमार्थयोगम् अवा-
प्स्यसि इति । शृणु—श्रुतिविप्रतिपन्ना इति ॥ श्रुतिविप्रतिपन्ना अनेकसाध्यसाधनसंब-
न्धप्रकाशनश्रुतिभिः श्रवणः प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणैः विप्रतिपन्ना नानाप्रतिपन्ना । श्रुतिवि-
प्रतिपन्ना ननु देव रूपयति—श्रुतिविप्रतिपन्नेति । पूर्वं श्रुतिभिर्वेदैर्विप्रतिपन्ना विरुद्धा सती यदा
वेदार्थानुकूलेन तद्व्यतिरेक्येन विपरीतवाग्भिरपि निश्चला भवति, ततश्च समाधावचला ॥

जा॥ लभे तस्य प्रयोगे विद्यमाने निर्मूल सङ्कोचकल्पनमित्यर्थः । ननु साधार्थतायामप्यसङ्गत्वादिबुदा-
साय सङ्कोचः कार्य एवेत्याह—महद्भिर्गिति । अयोग्यतयैव तद्विरासः । प्रकरणादिति भावः ॥ ५२ ॥

ननुतरश्लोकेऽपि योगानुष्ठानविधिरेवोच्यते, यतः पुनरुक्तिदोष इत्यत आह—तदेवेति । किं तन्मो-
हकलिलं कीदृशं च तदतितरणमित्याकाङ्क्षाया पुनरुक्तिममप्यमोनावस्थादिप्रदर्शनेन पूर्वश्लोकोक्तमेव
योगानुष्ठानार्थमेवेन स्पष्टं करोतीत्यर्थः । नन्वत्र श्रुतिविप्रतिपन्नेति श्रवणादितो वैराग्यमुच्यते । यथाह
भास्करः—यस्तन्तरश्रवणद्विरेतेति । ततः पूर्ववापि वैराग्यमर्थः स्यात् । निश्चलाचलेति च पुनरुक्तिश्च ।
योगावानेवतरा चेयमश्वत्था । तत्कथमुच्यते 'तदा योगमवाप्स्यसि' इति—इति शङ्कायां श्लोकं व्याचष्टे—
पूर्वमिति । पूर्ववत्त्वायाः सामर्थ्यात्तत्र वैलक्षण्यं दर्शयितुमुक्तम्—वेदार्थेति । चलनप्रसक्तिं दर्शयति—

पा ॥ *विवेकप्रज्ञः पा.

† कर्मयोगजं फलं परमार्थयोगम् अवाप्स्यसि—इति

शृणु, पा.

‡ अथ्यात्मज्ञानादितिकशास्त्रस्त्वर्थः. श्वथिक. पाठो दृश्यते.

रा॥मनसि, यत्र निश्चला स्यास्यति, तदा योगम् आत्मावलोकनम्, अवाप्स्यसि । एतदुक्तं भवति—शास्त्रजन्यात्मज्ञानपूर्वककर्मयोगः स्थितप्रज्ञतास्यज्ञाननिष्ठामापादयति ; ज्ञाननिष्ठारूपा स्थितप्रज्ञता तु योगाख्यमात्मावलोकनं साधयति—इति ॥ ७३ ॥

रा अ ॥ *पञ्चमुक्तः पार्थोऽसङ्गकर्मानुष्ठानरूपकर्मयोगसाध्यस्थितप्रज्ञताया योगसाधनभूतायास्वरूपं, स्थितप्रज्ञस्यानुष्ठानप्रकारं च गृच्छति—

ता॥कनहृदासत्त्वानन्तत्वाभिपेक्षयोऽचलशब्द इत्यभिप्रायेणोक्तम्—एकरूपेति। समाधीयते अस्मिन्नात्मज्ञानमिति समाधिर्मन इति निर्वचनेन तैलधारयदभिविच्छिन्नस्मृतिरेतुतामभिप्रयतोक्तम्—असङ्गेत्यादि। योगशब्दस्यात्र ज्ञानयोगरूपनिश्चलबुद्धिगाव्यवस्थानियतत्वात् आत्मावलोकनमित्युक्तम्। समाधिशब्दस्यात्र बुद्धिनिरोधपरत्वे पुनरुक्त्यादि., तत्कालपरत्वे तु लक्षणा च स्यादिति भावः । 'योगस्तत्र हनोपाययानमङ्गतियुक्तिपु' इत्यादिभिन्नेकार्थतया प्रसिद्धोऽयं शब्दस्तत्राक्षयानुभूतमनुभवेयः । ननूपायतया हि योगो निहितः, स कथं गतयानं निर्दिश्यते । आत्मज्ञानपूर्वकस्य च कर्मयोगस्यात्मज्ञानमेव माध्य चेदात्माभयादिदोषः । श्रमणमननाभ्या स्थितप्रज्ञस्य ह्यनुष्ठानम् ; तथा च ४४मनुष्ठानसाध्या स्थितप्रज्ञता ; निश्चलप्रज्ञास्थितिमन्तरेण च नोऽभावरूपमदायानो योग इत्यत्राह—एतदुक्तमिति । तत्र प्रथमचोद्य कर्मयोगशब्देन योगाख्यमात्मावलोकनमिष्येन च परिहृतम् । शास्त्रजन्यात्मज्ञानात्मावलोकनशब्दाभ्यामात्माभयादिनिरासः । आत्मज्ञानज्ञाननिष्ठानुष्ठानाभ्यां श्रमणमानसिद्धतरनिश्चयज्ञानयोगनियमाभ्यां तृतीयस्य परिहारः । चतुर्थोऽप्युक्तप्रसारेण साक्षात्कारतडेनुस्मृतिमन्ततिभेदात्परिहृतः । प्रथमं शास्त्रतन्त्ररक्षणम्, ततः स्मृतिमन्ततिरूपमुपासनम्, ततस्तन्मूलसाक्षात्कार इति ज्ञानपरिभेदः प्रदर्शितः ॥ ५३ ॥

प्रश्नरूपस्योत्तरश्लोकस्यानन्तरं तत्र पूर्वोत्तरार्थयोः क्रमातिष्ठदृष्टप्रभावं चाह—एवमिति । पूर्वार्थ-
प्र पा॥ *पञ्चमुक्ते पा॥ १ नामलिङ्गानुष्ठानम् ३. वाण्टे नानार्थे १७९. श्लो॥

ग॥ प्रतिपन्ना विश्विज्ञा सती ते तत्र बुद्धिः यत्र यस्मिन् काले स्यान्मनि स्थिरीभूता भविष्यति निश्चला विश्वेष्वचलनवर्जिता सती समार्धा, समाधीयते चित्तमस्मिन् इति समाधिः आत्मा, नस्मिन् आत्मनि इत्येतत् । सा अपि अवला, तत्रापि विकल्पवर्जिता इत्येतत् । बुद्धिः अन्तःकरणम् । तदा तस्मिन् काले योगम् अवाप्स्यसि धिवेकप्रज्ञां समाधिं प्राप्स्यसि ॥ ७३ ॥

आ॥ब्रह्मप्रत्यक्षदर्शनेन मेरीताडनादावपि परमानन्दमग्नत्वात् । तदा योगमवाप्स्यसि उपायसिद्धो भवसीत्यर्थः ॥ ७३ ॥

स्थिता प्रज्ञा ज्ञानं यस्य स स्थितप्रज्ञः । भाष्यतेऽनयेति भाषा लक्षणमित्यर्थः । उक्तं जाविपरीतेति। असच्छास्त्रैरित्यर्थः । अनेन परोक्षज्ञानकाया दर्जिता । परोक्षतत्त्वनिश्चयानुवृत्तिव्युदाया-योक्तम्—ब्रह्मेति । अत्रापि चलनप्रवृत्तिमाह—मेरीति । एतत्कथमित्यत्र आह—परमेति । परमानन्दे उपायसिद्धो भवसीत्यर्थः । एतेनापरोक्षज्ञानकाया दर्जिता । उपायेन सिद्धः प्राप्तफलः । योगशब्देन तत्फलमुपलभ्यत इति भावः । श्लो७३येऽप्येतदवस्थाप्राप्तियोगानुष्ठानाभिधिरिति तात्पर्यम् ॥ ५३ ॥

ज्ञानिनि प्रकृते लब्धावसरोऽर्जुनः पृच्छतीति प्रसङ्गतः स्पष्टं ह्यनुक्त्वा प्रज्ञाशब्दस्य बुद्धिमात्रार्थ-त्प्रतीतिनिरासाय स्थितप्रज्ञशब्दार्थमाह—स्थितेति । प्रतीक्षा प्राप्ता, ज्ञानमपरोक्षम् । नि प्रभाषतेत्यतः का भाषेत्यस्यार्थान्तरमाह—भाष्यत इति । ज्ञानीति व्यग्रहित इत्यर्थः । भाष्येति भाषाशब्दस्य

अर्जुन उवाच—

स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव ।

स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत ब्रजेत किम् ॥

५४

रा ॥ समाधिस्थस्य स्थितप्रज्ञस्य का भाषा-को वाचकशब्दः; तस्य स्वरूपं कीदृश-
नास्याभिप्रेतं वक्तुमन्वयं तावदाह—समाधीति। समाधिरत्र पूर्वनिश्कृष्टप्रज्ञारं मनः। न च स्थितिः तद्वशी-
करणेनावस्थानम्। किं प्रभाषेत इत्यनेन पुनरुक्तिपरिहाराय 'स्थितप्रज्ञस्य का भाषा' इत्यत्र कर्तृतयान्वयश-
ङ्गामपाकरोति—को वाचकशब्द इति । ननु 'स्थितप्रज्ञः' इत्येव वाचके सिद्धे किं वाचकान्तरं पृ-
च्छ्यते, किं चात्र वाचकप्रश्नस्य प्रयोजनमित्यत्राह—तस्येति। केनचिद्वाचकेन हि कस्यचित्प्रकारभूतप्रष्ट-
तिनिमित्तविशिष्टं स्वरूपं निर्देष्टव्यमिति भावः । स्थितप्रज्ञशब्दात् स्थितधीर्गन्धस्यार्थान्तरपरत्वभ्रमनिरा-

शा ॥ प्रश्नवीजं प्रतिलभ्य अर्जुन उवाच लक्ष्यसमाधिप्रज्ञस्य लक्षणबुभुक्षया—स्थितप्रज्ञ-
स्य इति ॥ स्थिता प्रतिष्ठिता "अहम् अस्मि परं ब्रह्म" इति प्रज्ञा यस्य स स्थितप्रज्ञः
तस्य का भाषा भाषणं वचनं, कथम् अस्मा परैः भाष्यते समाधिस्थस्य समाधी स्थितस्य

आ ॥ लक्षणमनुवदति, लक्षणान्तरं पृच्छामीति ज्ञापयितुम् । समाधिस्थस्येति। कं ब्रह्माणम्
ईशं वदं च वर्तयतीति केशवः । तथाहि निरुक्तिः कृता हरिवंशेषु कैलासयात्रायां 'हिर-
ण्यगर्भः कः प्रोक्त ईशः शंकर एव च । सृष्ट्यादिना वर्तयति' तौ यतः केशवो भवान्'
इति। वचनान्तराच्च। किमासीत किं प्रत्यासीत । न चार्जुनो न जानाति तल्लक्षणादिकम् ।
'जानन्ति पूर्वराजानो देवर्षयस्तथैव च । तथापि धर्मान्पृच्छन्ति वार्तायै गुह्यचित्तये ।

जान्तीलिङ्गत्वादनयेत्युक्तम्। ध्येयवहारकारणानामनेकत्वात्कस्याय प्रश्न इति न ज्ञायते, अत आह—लक्षण-
मिति। साक्षादिमत्त्वं लक्षणं दृष्ट्वा हि गौर्धिति व्यवहियते। ज्ञानिमात्रव्युदामाय समाधिरस्येति विशेषण-
मिति प्रतीयते । समाधि कुर्वन् इति । यथाऽहं सङ्करः—लब्धममाधिप्रज्ञस्य लक्षणबुभुक्षया अर्जुन
उवाच—इति। तदसदिति भावेनाह—उत्कर्षमिति। ज्ञानिसामान्यलक्षणविषय एवायं प्रश्नः। किमर्थं तर्हि
समाधिस्थस्येत्युक्तमिति चेत् 'समाधायच्छा बुद्धिः' इत्यनेनोक्तं ज्ञानिसामान्यलक्षणमनेनानुवदतीति ब्रूमः।
न हि इदं न लक्षणं ज्ञानिमात्रनिष्ठधर्मत्वात् । किमर्थोऽनुवाद इति चेत्—तज्ज्ञातं ममेति ज्ञापनायेति
वदामः । एतज्ज्ञापने किं प्रयोजनमिति चेत्—लक्षणान्तरं पृच्छामीति ज्ञापयितुम्। अन्यथा सिद्ध-
प्रश्नोऽयमित्युपेक्ष्य प्रतज्ज्ञेतेति भावः । लक्षणान्तरप्रश्नस्य चेदं प्रयोजनम्—अथावलक्ष्यमाधित्वान्न त-
त्सम्बन्धवहरोपयोगि, यावदलक्ष्यमाधि तु सार्वत्रिकव्यवहारोपयोगि शास्त्र्यमीति । अत एव प्रतिफललक्षण-
पदपरित्यागेनाप्रसिद्धभाषापदोपादानमिति । कश्चाश्चेन्न केशवः ब्रह्मविष्णुमहेश्वरः, ते यस्यावयवभूताः
रा केशवः परमात्मेति भास्करो निरुक्तवान्—'एतन् श्रुत्वा वचनं केशवस्य'—इत्यत्र। तदसदिति भावे-
नाह—कमिति। कुत इय निरुक्तिरित्यत आह—तथाहीति। 'को ब्रवेति संभाष्यात् ईशोऽहं सर्वदेहिषु।
आवा तन्नाम्ने सम्भूतौ सतः केशवनामवान्' इति हरिवंशवचनम् । वचनान्तरावेवमेव निरुक्तिः स्वीकार्ये-
त्याह—हिरण्यगर्भ इति। अत इति लभ्यते; तेन 'एव'शब्दस्यान्वयः। हिरण्यगर्भ एव न त्वन्यः प्रजा-
पतिः; साङ्कर एव न त्वन्यः समर्थ इति वा। अनेन केशवोः कर्मणोरुपपदयोरन्तर्गतौ तत्त्वधात् 'वृत्तु वर्तने' इ-
त्यस्माद्व्युत्पत्तिः 'अन्यथापि दृश्यते' इति उपलब्ध इत्युक्तं भवति। आखेरकर्मरूपात्कथं कर्मप्रश्न इत्यत आह—
किमासीतेति । अथाद्वन्द्वप्रतियोगनिमित्तात् द्वितीया; न कर्मण्युत्तरं। प्रश्नकारणादार्जुनस्याख्यत्वं प्रतीयतम्,
तन्निवारयति—न चेति । तल्लक्षणादिकं ज्ञानिलक्षणं तत्त्ववृत्त्यनुपपत्तिसमाधानं च; प्रश्नस्यान्ययोपपत्ते-

रा॥मित्यर्थः, स्थितप्रज्ञः किञ्च भाषणादिकं करोति ॥ ५४ ॥

रा-अ ॥ वृत्तिविशेषकथनेन स्वरूपमप्युक्तं भवतीति वृत्तिविशेष उच्यते—

ता॥भाष 'स्थितप्रज्ञः' इति पूर्वाधोक्तशब्द एवात्रार्थितः। किञ्च भाषणादिकमिति 'किं प्रभाषेत' इत्यादयः निशब्दाः। नियाविशेषणतयान्वीयमानाः नियाप्रत्यक्षप्रकार इति भावः । 'किं प्रभाषेत' इति वाचिने 'किं व्रजेत' इति नायिने च पृष्ठे 'निगामीत' इति शानमपरम्, ध्यानार्थत्वादानसनस्य॥५४॥

एव नरणनयानुष्ठानप्रकारप्रत्यक्षसाक्षादुत्तरेषु 'प्रज्जहाति' इत्यादिषु चतुर्षु श्लोकेषु प्रथमस्य स्वरूपप्रश्नोत्तरमात्रं दर्शयति—वृत्तिविशेषेति। प्रवृत्तानुष्ठानयोगिन्यात्मनि प्रीतिरूपस्य तोपस्य कामान्तप्रज्ञा-

प्र पा॥ १. शुशामा. क. इ. पा॥

रा॥हि केशव। स्थितधीः स्थितप्रज्ञः स्वयं वा किं प्रभाषेत किम् आसीत् व्रजंत किम् आसनं व्रजनं वा तस्य कथम् इत्यर्थः । स्थितप्रज्ञस्य लक्षणम् अनेन श्लोकेन "पृच्छयते" ॥ ५४ ॥

यो हि आदितः एव संन्यस्य कर्माणि ज्ञानयोगनिष्ठायां प्रवृत्तः, यश्च कर्मयोगेन, तयोः 'प्रज्जहाति' इति आरभ्य आध्यायपरिसमाप्ते. स्थितप्रज्ञलक्षणं साधनं च उप-
आ॥न ते गुहाः प्रतीयन्ते पुराणेष्वल्पमुद्दिनाम्' इति वचनात् ॥ ५४ ॥

गमनादिप्रवृत्तिर्नात्याभिसंधिपूर्विका मात्रादिप्रवृत्तिवदिति 'या निशा' इत्यादिना दर्शयिष्यन् लक्षणं प्रथमत आह । एवं परमानन्दतुल्यः किमर्थमेवं प्रवृत्तिं करोतीति प्रश्नाभिप्रायः । प्रारब्धकर्मणोपचितोद्दिनप्रज्ञः वासनया प्रायोऽल्पाभिसंधिप्रवृत्तिः संभवतीत्याशयवान् परिहरति । प्रायः सर्वान् कामान् प्रज्जहाति शुकादीनामपीव दर्शनात् ज॥रिति भावः। कुत इत्यत आह—जानन्तीति। समारान्तो विधिरनित्य, अतः पूर्वरजान इति साधु। देवर्षयश्च तथैव जानन्त्येव धर्मानित्युपलक्षणम् । गतायै गुरोरात्मना च व्याप्त्यै । श्रोत्रस्य गुह्यार्धवित्तये । एतेषां प्रश्नकरणेनाह । यथा गुह्यार्धवित्तये भवतीत्यतो व्यतिरेकमुपेक्षेति—न त इति । 'उन्दस्युभयथा' इत्यनोऽन्युद्दीनामिति दीर्घत्वाभावः । गुह्यान्तेऽर्थाः पुराणादिषु प्रश्नोत्तरोपनिबन्धनेन विना उत्तिमान्नेष्वुद्दीना व्यक्त न प्रगच्छन्ते । न च प्रश्नकारणे तदुपनिबन्धनं सम्भवतीति भावः । एतेन 'मोहादित्यभिभवादे.' इत्येतत्प्रशङ्कितं भवति ॥ ५४ ॥

लक्षणप्रश्नस्योत्तरं प्रतीयते, न तु स्थितधीरित्यादेरित्यतस्तदुत्तरस्थानं दर्शयन्नन्तत्प्रकरणार्थं दर्शयति—गमनादीति । अभिसन्धिः प्रयोजनोद्देशः । ईपदभिसन्धिवचनायातिशब्दः । प्रवृत्तिमात्रमिदं अभिप्रेतं, न भाषणादिक्रमेणेति शापनाय भाषणादीति नोक्तम् । ध्यादाशय लक्षणप्रश्नो घटते; प्रवृत्त्युद्देशप्रभस्तु व्यर्थ एव । न च शस्यः प्रतिवस्तुम्, अनेनेषां प्रवृत्त्युद्देशस्यैरूपस्याभावादित्याभिप्रायेण भगवतोपेक्षितोऽसाविति किं न स्यात्, किं तदुत्तरस्थानप्रदर्शनेन, अन्यथाऽल्पमप्युद्देश्य वक्तव्यमन्यत आह—एवमिति । एव भेरीताडनादावप्यन्तेत्युक्तप्रकरणेन परमानन्दतुल्यश्चेतिमर्थं प्रवृत्तिं करोति; न कुर्यात्; वगेति च, तस्मादुक्तमसदित्युक्ताक्षेप एवात्र अभिप्रेतप्रभस्तु मुनत एव । अतो नोपेक्षामर्हतीति भावः । एतच्चावुनस्य प्रेक्षाप्रत्याह्वयते; एवं चेद्वदनादिप्रवृत्तिरित्युक्तः परिहारो न पूर्णः, प्रवृत्तिनाराणां तुनेरित्यत आह—प्रारब्धकर्मणेति । ईपचितोद्दिनं ब्रह्म यस्यासौ तथोक्तः । परिहरति द्वितीयं प्रश्नं या निवेद्यादाविति शेषः । ननु सर्वकामप्रहाणं शान्तिरक्षणत्वेनोच्यते, तत्कथमस्याभिमन्यद्दीकार इत्यत आह—प्राय इति । कुत सर्वशब्दसङ्कोच इत्यत आह—शुकादीनामिति ।

श्रीभगवानुवाच—

प्रजहाति यदा कामान् सर्वान्पार्थ मनोगतान् ।

आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥

५५

रा॥आत्मन्येवात्मना, मनसा आत्मैकावलम्बनेन तुष्टस्तेन तोषेण तद्यतिरिक्तान् सर्वान्-
मनोगतान् कामान् यदा प्रकर्षेण

ता॥णहेतुत्वात्तथान्वयमाह—आत्मन्येवेति । सर्वशब्दस्य 'आत्मनि तुष्टः' इत्येतत्प्रतिधानमिदं मङ्गोचमाह—
तद्यतिरिक्तानिति। यदा 'आत्मन्येवात्मना तुष्टः' इति यथाक्रममेवान्वयः; आत्मैकविषयेण हि मनसान्व-
तो जातालङ्घुञ्ज्यमन्तोष इत्यर्थः । एतदभिप्रायेणोक्तं—मनसारमैकावलम्बनेन तुष्ट इति । तेन
तोषेणेति । 'नै विवेदात्मनो गात्र तस्मैत्याह्लादसंस्थितः' इतिक्तु। प्रकर्षेणेति—अपुनरङ्कुरमन्यर्थः ।
प्र पा॥ १ वि पु १-१७-३९. 'स त्मानकमति, कृष्णं दृश्यमानो महारणे,' इति पूर्वार्थम् ॥

गा॥दिश्यते। सर्वत्रैव हि अध्यात्मशास्त्रे कृतार्थलक्षणानि यानि तान्येव साधनानि उपदि-
श्यन्ते, यत्नसाध्यव्यात् । यानि यत्नसाध्यानि साधनानि लक्षणानि च भवन्ति तानि श्री-
आ॥। 'त्वत्पादभक्तिमिच्छन्ति ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः' इत्युक्तेः, नाभिच्छन्ति । यदा त्विन्द्रादी-
नामाग्रहा इश्यन्ते, तदाऽभिभूत तेषाम्, तद्योक्तम् 'आधिकारिकपुंसां तु गृहत्वकर्मत्वकार-
णात् । उद्धवाभिभवं ज्ञानं ततोऽन्येभ्यो विलक्षणाः' इति । अत एव विलक्षण्यादनधि-
कारिणामाग्रहादि चेदस्ति न ते ज्ञानिन इत्यवगन्तव्यम् । न चात्र समाधिं कुर्वतो
लक्षणमुच्यते । 'यः सर्वज्ञानभिस्नेहः' इत्यादिस्नेहनिषेधात् । नहि समाधिं कुर्वतस्तस्य
शुभाशुभप्राप्तिरस्ति । असंप्रज्ञातसमाधेः संप्रज्ञाते त्वविरोधस्तथापि न तत्रैवेति नियमः।

जा॥विद्वदकामस्येति शेषः । तच्च प्रवृत्तिलङ्घनेनागमाद्य ज्ञातव्यम् । अनुकूलकामस्तु सर्वपास्त्येव, अतोऽपि
मङ्गोच इत्यत आह—स्वप्नादेति । ता भक्तिम् । उपलक्षणमेतत्, प्रायेण विद्वदकामत्यागो ज्ञानिनो
लक्षण चेदिन्द्रादीनां ज्ञानित्वं न स्यात्, बहुतरविद्वदकामदर्शनात् । तथाभूता अपि चेत् ज्ञानिनः—तर्हि
देवदत्तादयोऽपि किं न स्युरित्यत आह यदेति । आग्रहो विद्वदकामाभिनिवेशः । एतत्प्रमाणेन स्था-
पयति—तद्योक्तमिति । आधिकारिका इति पुरुषविशेषज्ञा, 'प्रजापाश्च तथा देवाः' इत्यादिवचनात् ।
देवदत्तादिप्रतिपक्षं मोचयति—अत एवेति । एतदागमोक्तादेव आदिपदेन विद्वद्व्योधादिप्रवृत्तम् ।
अनेन कामशब्दः क्रोधादीनामुपलक्षणार्थ इति सूचित भवति । ननु समाधिं कुर्वतो ज्ञानिनो लक्षण-
मेतदिति व्याकृत्यताम् । तथा सति प्रभगवत्स्वयं समाधिस्तस्येति पदं ममञ्जसं स्यात् । सर्वशब्दश्चा-
सङ्कुचितार्थः स्यात् । इन्द्रादिविषयाधेयाप्रसक्तैवेत्यत आह—नचेति । समाधिं कुर्वतः स्नेहनिषेधो-
ऽनुगुण एवेत्यत आह—नहीति । नात स्नेहनिषेधमावमुच्यते, किन्तु 'तत्तत्प्राप्यशुभाशुभमिति शुभा-
शुभार्थप्राप्तिपूर्वकम् । न च तस्यातिः समाधिं कुर्वतो ज्ञानिनोऽपि, कुत इत्यत उक्तम्—असंप्रज्ञा-
तेति । असंप्रज्ञातः समाधिर्यस्यासौ तयोक्तः । बाह्यार्थानुसन्धानं यत्र नास्ति सोऽसंप्रज्ञातसमाधिः ;
इतरः संप्रज्ञातसमाधिरिति योगदाने प्रमिद्विः । तथा च लक्षणमसम्भवि प्रसजेत् । सावकाशेभ्यो बहु-
पाभावादित्यत आह—संप्रज्ञातेति । यत्रपि संप्रज्ञातसमाधौ शुभाशुभप्रतीतिसम्भवेनासम्भवि-
तं नाम लक्षणविरोधो नास्ति ; तथापि कामादिहानं समाधिर्य एव पुष्टि—इति नियमो नास्ति,

रा॥ जहाति; तदाऽयं स्थितप्रज्ञ इत्युच्यते; ज्ञाननिष्ठाकाष्ठेयम् ॥ ५५ ॥

ता॥ स्थितप्रज्ञविषयश्लोकचतुष्टयं तदवस्थाचतुष्टयविषयमिति मन्वानश्चतुर्थायमस्वेत्याह—ज्ञाननिष्ठाका-
ष्ठेयमिति। उक्तं च हैरण्यगर्भेः—‘दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यम्’ इति। ‘येहिनामु-
ष्मिकसफलपदमिमुगस्य यत्तेषु फलेषु समासनरागत्यागः, सा वैशीकरणसंज्ञेत्युच्यत इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

प्र पा ॥ १ हैरण्यगर्भे पा॥

२. पानञ्जल सू १-१५ † ‘स्त्रियोऽप्रपान-
मैश्वर्यम्’ इति दृष्टविषयविषयवितृष्णस्य, स्वर्गवैदेशप्रकृति-
लक्ष्यत्वमाप्तौ आनुश्रविकविषये वितृष्णस्य दिव्यादिभ्य-
विषयसंयोगेऽपि विज्ञस्य विषयश्लेषादिति प्रसङ्गा

नवन्नादनामोगात्मिका हेतुपादेयशून्या वशीकारसंज्ञा
वैराग्यम्’ इति तस्य कृति । दृष्टविषयविषयवितृष्णस्य
आनुश्रविकविषयवितृष्णस्य च वशीकारसंज्ञा वैराग्यमि-
ति मन्त्रार्थः ॥ ३ प्रदर्शितसूत्रार्थं सङ्क्षेपेण दर्शयति—
देहिनामि ॥ ४. वशीकार, ग प पा॥

श॥ भगवान् उवाच—प्रजहाति इति॥ प्रजहाति प्रकुर्येण अहाति परित्यजति यद्वा यस्मिन्
काले कामान् इच्छाभेदान् सर्वान् समस्तान् हेतुमत्तान् मनसि प्रविष्टान् हृदि
प्रविष्टान् । सर्वकामपरित्यागे तुष्टिकारणाभावात् शरीरधारणनिमित्तक्षेपे च सति
उन्मत्तप्रमत्तस्येव प्रवृत्तिः प्राप्ता, इत्यतः उच्यते—आत्मनि एव प्रत्यगात्मस्वरूपे एव
आत्मना स्वेनैव वाहलाभनिरपेक्षः तुष्टः परमार्थदर्शनामृतसरलाभेन अन्यस्मात् अल-
म्प्रत्ययवान् स्थितप्रज्ञः स्थिता प्रतिष्ठिता आत्मानात्मविवेकज्ञा प्रज्ञा यस्य स स्थितप्रज्ञः
विद्वान् तदा उच्यते । त्यक्तपुनर्वित्तलोकेपणः संन्यासी आत्मारामः आत्मनीडः स्थितप्र-
ज्ञ इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

आ॥ ‘कामादयो न जायन्ते ह्यपि विशिस्तचेतसाम् । ज्ञानिनां ज्ञाननिर्धूतमलानां देवस-
ध्यात्’ इति च स्मृतैः । मनोगता हि कामाः । अतस्तत्रैव तद्विरुद्धज्ञानोत्पत्तौ युक्तं ज्ञानं
तेषामिति दर्शयति—मनोगतानिति । विरोधश्चोच्यते ‘रसोऽप्यस्य परं हृद्भा निवर्तन’
इति । न चैतददृष्ट्या अपलनीयम्, पुरुषवैशेष्यात् । आत्मना परमात्मना । परमात्म-
न्येव स्थितः सन् । आत्मारये तस्मिंस्थितस्य तत्प्रसादादेव तुष्टिर्भवति । ‘विषयास्तु परि-
जाप्तमाधिस्येऽपि ज्ञानिनि विद्यमानत्वात्, तथाचातिव्याप्तिः स्यादित्यर्थः । असमाधिस्थेऽपि ज्ञानिनि
कामाग्रभातः कुत इत्यत आह—कामादय इति । तदर्थं सर्वथेति विशेषणप्रक्षेपेऽपि पुरुषविशेषेऽ-
तिव्याप्तिपरिहासे दुर्धट एव । न चास्मन्मतेऽप्यव्याप्तिदोषः । असम्प्रज्ञातसमाधिस्थव्यतिरिक्तविषय-
त्वात्, सम्भवतस्तु तद्विषयतादिति । कामाना मनोगतत्वाद्वाप्य विशेषणमित्यतो नेद विशेषणम्, किं
तु सर्वकामत्यागस्यासम्भवितामाशङ्क्य तदुत्पादनाय युक्तिरियमुक्तेत्याह—मनोगता इति । तत्रैव मन-
स्येव । कामज्ञानयोर्विरोधः कुत इत्यत आह विरोधश्चेति । रसो राग इति वक्ष्यति । ननु सर्वका-
मप्राणमस्मदादिषु न दृष्टम् । तद्दृष्टान्तेन ज्ञानिष्वपि तदभावात्तदुत्पादसम्भविता लक्षणस्येत्यत आह
—नचेति । कुतः? उदाहृतप्रमाणविरोधात् । प्रमाणविरुद्धार्थानुमाने ण्डितमूर्त्तादिपुरुषत्रैचन्यापत्त्य-
प्रसङ्गादित्याह पुरुषेति । आत्मन्यात्मनेति पदद्वयेन जीव एवालोच्यत इति कश्चित् । तृतीयान्तेन
मन इत्यपरः । तदुभयमसदिति यावेनाह—आत्मनेति । स्थितः सन्निति शेषोक्तिः । यावदर्थं वदन्स्व-
व्याख्यानोपपत्तौ परव्याख्यानानुपपत्तौ च युक्तिमाह—आत्मारम्य इति । तस्मिंस्थितस्य तदेकामचि-
त्तस्य अत्र त्यक्तविषयस्यापि तुष्टिरुच्यते । सा च परमात्मपरिग्रहे सम्भवति ; नान्यथेत्यर्थः । कुत इत्यत

रा॥प्रियागमनहेतुभूतचेतनान्तरगतदुःखहेतुभूतस्वमनोविकारः क्रोधः, तद्रहितः, एवंभूतो मुनिः आत्ममननशीलः स्थितधीरित्युच्यते ॥ ५६ ॥

ततोऽर्चाचीनदशा प्रोच्यते—

यस्सर्ववानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभम् ।

नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥

५७

यस्सर्वत्र प्रियेजनभिस्नेहः उदासीनः, प्रियसंश्लेषविश्लेषरूपं शुभाशुभं प्राप्याभिनन्दनद्वेषपरहितः, सोऽपि स्थितप्रज्ञः ॥ ५७ ॥

ता॥न यदुःखं तदानीमेवाङ्गस्यादिहेतुस्त्यजते, तद्वचमन्यर्थः । क्रोधलक्षणे प्रियविश्लेषादिस्नेहालिनः, सर्वत्र क्रोधाद्यन्तिदर्शनात् । अचेतनेषु वातातपऋतृनादियु बाधकैष्वपि क्रोधाभावात् चेतनेत्युक्तम् । यन्मूढमत्तमापि मुच्यति, सोऽपि चेतनत्वाप्यामेन । अन्तराशब्देन स्वदुःखहेतुस्वमनोविकाराख्यातनम् । स हि तथापि चो निर्देहादिरूपस्यात् । क्रोधादात्महननापि परीडाभिसन्धिगर्भम् । मनोविकारोऽनरजस्तमममुन्मेषभूतो व्यापारविशेषः । तदधीनो ज्ञानविशेष इह न च्छब्देनोपचर्यते । मुनिर्मननशील इति व्युत्पत्तिः, तस्य मननस्यान साधारणरिप्यमाणात्मरिपयस्य यत्पर्यमुक्तम्—आत्ममननशील इति । एवमन्यास्तृतीयावस्थाया उदेगस्पृहादिपरिहर्माण्येऽप्यौत्सुक्यमानसमगमनादेषस्य भस्मच्छन्दह-नरदरस्थितत्वाच्चतुर्थान्वयातो विशेषः ॥ ५६ ॥

अथ व्यतिरेकशाल्या द्वितीया दशोच्यते इत्याह—ततोऽर्चाचीनदशेति । अप्रियेषु स्नेहप्रसङ्गाभावात्प्रियमात्ररिपयः सर्वत्रेतिशब्द इति दर्शयति—प्रियेष्विति । अभिस्नेहस्य प्रवृत्तिपर्यन्ततया तदभावोऽत्र तद्विशेषोपादानप्रवृत्तिराहित्यपर्यन्त इत्याह—उदासीन इति । एतेन प्रियेव्यादिना च व्यतिरेकशाल्यं व्यनक्ति । अपमानं कयायान् पश्येयः प्रथममुन्मत्तया तेषामपि पात्रापादनदशा हि व्यतिरेकसंज्ञा । तत्र स्वयंप्रियेषु प्रवृत्तिरहितो दैवागतप्रियमश्लेषविश्लेषयोश्चाभिनन्दनादिरहित इत्युक्ते परेतेषां रागादीनां पात्राभित्यागेन मनोव्यापारविशेषनिवारणमुक्तं स्यात् । अभिनन्दनं चानाभितो नन्दनम्—अनुपस्थितेषु कालान्तरेषु च प्रीत्यनुवृत्तिहेतुभूतनन्दनमित्यर्थः, एष द्वेयेऽपि ॥ ५७ ॥

॥ पा॥१. लक्ष्मिष पा॥

| १ नक्षिप्रापादान. २ य इ. न इ पा

श॥क्रोधः रागश्च भये च क्रोधश्च धीताः धिगता यस्मान् सः चीनरागभयक्रोधः । स्थितधीः स्थितप्रज्ञो मुनिः सन्यासी तदा उच्यते ॥ ५६ ॥

किञ्च—यः सर्वत्र इति । यः मुनिः सर्वत्र वेहजीवनादियु अपि अनभिस्नेहः अभिस्नेहवर्जितः तत्तत् प्राप्य शुभाशुभं तत्तत् शुभम् अशुभं वा लब्ध्वा न अभिनन्दति न द्वेष्टि शुभं प्राप्य न तुष्यति न हृष्यति, अशुभं प्राप्य न द्वेष्टि इत्यर्थः । तस्य एवं हर्षविषादवर्जितस्य विवेकज्ञा प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५७ ॥

आ॥रक्तिः शोभनाभ्यास इत्यने' इत्यभिधानम् ॥ ५६ ॥

सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभं प्राप्य नाभिनन्दति न द्वेष्टि ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

ज॥गतार्थमन्यत आह—शोभनेति । अशोभनेषु प्रियेषु शोभनत्वभ्रान्तिः । एवो यगो रक्तिः—इत्येतैः काम उच्यते । तथा शोभनाभ्यास उच्यते इत्यर्थः ॥ ५६ ॥

वीतक्रोध इत्युक्तत्वात् द्वेष्टीति पुनरुक्तिरित्यत आह—सर्वत्रेति । सकारणकद्वेषवर्जितत्वमनो-

य ॥ ततोऽर्वाचीनदशमाह—

यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥

५८

यदेन्द्रियाणीन्द्रियार्थान् स्पर्शमुद्युक्तानि, तदैव कूर्मोऽङ्गानोवेन्द्रियार्थेभ्यस्तसर्वशः प्र-
तिसंहस्य मन आत्मन्यवस्थापयति, सोऽपि स्थितप्रज्ञः । एवं चतुर्विधा ज्ञाननिष्ठा पूर्वपू-
र्वा उत्तरोत्तरनिष्पाद्या ॥ ५८ ॥

इदानीं ज्ञाननिष्ठाया दुष्प्रापतां तत्प्राप्तयुपायं चाह—

ता॥अथ यतमानसंशया प्रथमा दशोच्यते इत्याह—ततोऽर्वाचीनदशेति । प्रसक्तप्रतिषेधार्थमाह
—स्पर्शमुद्युक्तानीति । तेन वार्धकरेणादिप्रयुक्ताशक्तिसुपुनयादिकृतनिवृत्तिव्यवच्छेदः । तदैवेति ।
भोगानन्तरनिवृत्तिव्युदासः । कूर्मोऽङ्गानीवेत्यनेनेन्द्रियाणां सङ्कल्पविशेषमात्रं नियाम्यत्वमुच्यते । सर्वशः
इति । विलोकनभाषणविलासपरिहामादि निवृत्तिपरः ; विषयदोषदर्शनादिहेतुप्रकारस्ये वा ।
प्रतिसंहस्य यनेनेन्द्रियनिरोधस्यात्ममननाङ्गता दर्शिता । अत्र च ज्ञाननिष्ठायाविशेषप्रकरणे सुपु-
न्यादिविलक्षणव्यापारेपरान्तस्ताध्यात्मगोचरमनोवस्थापनपर्यन्ता विचक्षितेत्याह—मनआत्मनीति ।
किमर्थमिदमवस्थाचतुष्टय विभज्योपदिश्यत इत्यत आह—एयमिति । प्रथम बाह्येन्द्रियाणि विषयेभ्यः
प्रतिसंहस्य मन आत्मनि व्यवस्थापयितुं यतेत ; इयं यतमानसंशा । अथ बलात्महृतान्यपि बाह्येन्द्रिया-
णि सावरोपरानन्देपादिदोषकलुषित मनः पुनःपुनरवगरे प्रेरयेत्, स्वयं चात्मनि स्थातुं न शक्नुयात् ;
अतः पञ्चावशिष्टरागद्वेषादीनौदासीन्यानभिनन्दनादिक्रमेण पचेत् । इयं व्यतिरेकसंज्ञा । ततः पक्षेऽ-
पि दोषदोषे अनादिविषयानुभवमावितवामनामात्रमात्मानमनुबुभूषन्तीं हेतुमीं प्रतिविमत्सेत् ; तत्र
निरतिशयानन्दरूपमात्मानं पुरुषद्वेषिण्या योषित इव युवान प्रदर्श्यप्रदर्श्यक्रमादात्मनि तोषं सनुत्याद्य
तेन तोषविशेषेण दवीयमा च स्मृतिविपुले कालेन बाह्यविषयवासनाजालमुन्मूलयितुमीहेत । सेयमेके-
न्द्रियसंज्ञा । या पुनस्ममलवासनाविलयादौलुक्क्यमावस्थाप्यसम्भयेन परमवैराग्यदशा ; सा वशीकार-
संज्ञा ज्ञाननिष्ठाकाठा योगाख्यमात्माश्लोकं साधयति । तथाश्लोकं परम्परया निरतिशयपुरुषार्थभू-
तामृतताया कल्पत इति दर्शितं भवति । कामाना तथात्वेनादर्शनं तथा हृदयमानेष्वपि निस्सङ्गता स-
ङ्कलेशेन मुख्यमानेष्वपि नातिशेहः प्रचुरेऽपि रागे तन्निरोधसरम्भ इति चावस्थावैषम्यम्, आत्मरतित्वं
तस्य स्वरूपम्, 'आश्चर्यवद्भूत' इति तस्य तदेकभाषणं तदनुसन्धानरूपं तदासनं तत्प्राप्त्यर्थप्रवृत्तिरूपं
तस्य ब्रजनं चेति प्रश्नचतुष्कोत्तरं सिद्धम् ॥ ५८ ॥

अथोत्तरप्रकरणं पूर्वेण पृथगर्थं प्रदर्श्य सङ्गमयव्रतारयति—इदानीमिति । ज्ञाननिष्ठायाश्चतु-
प्र-पा॥ १. तोषमुत्पाद्य, क. म. ग. ड. झ. पा.

श॥किञ्च—यदा संहरते इति ॥ यदा संहरते सम्यक् उपसंहरते च अयं ज्ञाननिष्ठायां
प्रवृत्तो यतिः कूर्मः अङ्गानि इव यथा कूर्मो भयात् स्वानि अङ्गानि उपसंहरति सर्वशः
सर्वतः, एवं ज्ञाननिष्ठः इन्द्रियाणि इन्द्रियार्थेभ्यः सर्वविषयेभ्यः उपसंहरते । तस्य प्रज्ञा
प्रतिष्ठिता इति उक्तार्थं याज्जम् ॥ ५८ ॥

तत्र विषयान् वनाहरतः आतुरस्यापि इन्द्रियाणि संहियन्ते, न तु तद्विषयो रागः।
जा॥च्यत इत्यर्थः ॥ ५७॥ ५८ ॥

विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनेः ।

रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥

५९

रा॥इन्द्रियाणामाहारा विषया, निराहारस्य विषयेभ्य प्रत्याहृतेन्द्रियस्य देहिनो विषया विनिवर्तमाना रसवर्जं विनिवर्तन्ते, रसो राग विषयरागो न निवर्तत इत्यर्थः ।

ता॥विधाया अपीति शेषः । निराहारत्वेत्यनेन भोजननिषेधभ्रमं व्युदस्यति—इन्द्रियाणामित्यादिना । 'नचैकान्तमनभतः, युक्ताहारविहारस्य' इति हि वक्ष्यते । अन्यत्रापि 'अन्याघनादतीपाणात्' इति द्रुप्यते । मोक्षमयं च 'देशैतानीन्द्रियोक्तानि द्वाराण्याहारविद्वये' इति । सर्वेन्द्रियविषयाणामाहारशब्देन ग्रहणं दृष्टम्, नच प्रमिद्धाहारनिषेधमात्रादशेषविषयनिवृत्तिः, तस्य प्रतिषेधेन्द्रियविषयत्वादिति भावः । रसवर्जमित्यत्रास्ति वाक्यतात्पर्यमिति द्योतनाय विनिवर्तमाना इत्यनुदितम् । आत्मगोचर रागव्यरच्छेदायाह—विषयराम इति । प्रस्तुता एव विषया परमिति निदशम्यारथित्वमर्हन्तीति विषयं

प्र पा॥ १ गा ६ १६ ॥

३ भार शांति मोक्ष

७ तै नारायण १ अनु ३४ ॥

४ विषयेभ्य परं व रोग च क श पा॥

रा॥स कथं सङ्घियते इति ? उच्यते—विषया इति ॥ यद्यपि विषया विषयोपलक्षितानि विषयशब्दवाच्यानि इन्द्रियाणि निराहारस्य अनाद्वियमाणविषयस्य काष्ठनपसि स्थितस्य सूर्यस्यापि विनिवर्तन्ते देहिनो देहवत् रसवर्जं रसो रागो विषयेषु यः तं वर्जयित्वा । रसशब्दा रागे प्रसिद्धः 'स्वरसेन प्रवृत्तः, रसिकः रसज्ञः' इत्यादिदर्शनात् । सोऽपि

आ॥नचतल्लक्षणं ज्ञानमयत्नतो भवतीत्याहोत्तरश्लोके । निराहारत्वेन विषयभोगस्तमर्थाभाय एव भवति, इतरविषयाकाङ्क्षाभावो या, रसाकाङ्क्षादिर्नानिवर्तते, स तु अपरोक्षज्ञानावेव निवर्तत इत्याह—विषया इति । 'इन्द्रियाणि जयन्त्याशु निराहारा मनी

ज॥'विषया विनिवर्तन्ते' इत्यादिश्लोकव्यान्तेऽपि 'तस्य प्रसा प्रतिष्ठिता' इत्युक्तत्वादितमपि लक्षणविवरणमिति भ्रान्तिः स्यात्, तन्निरासार्थमाह—नचेति । एतल्लक्षणं यस्मान्भवति तदेतल्लक्षणम् । अयकतोऽप्यत्रतः अनुरागं कथ्यते यथा । यद्येवमलक्षणं ज्ञानम्, तर्हि सत्राऽपि जनः कस्मात् तत्साधयति, कामाद्युपद्रवपरिहारार्थम् । किं ददत्तमानसिरा इव रभ्रमीति । अतो नास्त्येवेदं ज्ञानं पु लक्षणमित्याह—परिहारार्थमिति शेषः । त्रिभिर्विषयवृत्तिते ज्ञानस्यालस्यवक्रासाध्यत्वमत्र न प्रतीयत इत्यादाङ्क्योपोद्धातप्रक्रियेयैर्द्रव्यजन्यं तावन्महाप्रयत्नसाध्यत्वमात्रेण श्लोकेनोच्यत इति भावेन तं व्याचष्टे—निराहारत्वेनेति । एतेन रसवर्जमित्यतदन्तस्य वाक्यस्यापि उक्तं । एवमशब्देन रसवर्जमित्येतद्व्याचष्टे । तथा हि—निराहारस्य देहिने तेन निराहारत्वेनेति यावत् विषया रूपादयः तद्भोगसा मर्थातीन्द्रियाण्यनेनोपलभ्यन्ते । तानि विनिवर्तन्ते । रसवर्जं रसो रागः तं यजयित्वा, विषयाभिलाषश्चेतसि नो निराहारत्वेन न निवर्तत इति अन्यैवायान्तरमाह—इतरेति । आकाङ्क्षाशब्देन भोगशक्त्योऽपि लक्ष्यते । रसवर्जमित्यस्यार्था रसाकाङ्क्षादिरिति । तत्र श्रेय योजना—निराहारत्वेन रसादितरे विषया तद्भोगशक्त्यः तदाकाङ्क्षाश्चेति यावत् विनिवर्तते । रसं वर्जयित्वा मनसो रसविषयाकाङ्क्षा रसनेन्द्रियस्य तद्भोगशक्तिश्च न निवर्तते—इति रसोऽपीत्यस्यार्थमाह—सन्तिविति । आद्येऽपि स रसः सर्वविषयविषयो रागः । द्वितीये स रसः तद्भोगशक्तिः तदाकाङ्क्षा चा उत्तमर्थे श्लोकारुद करोति—इत्याह इति । द्वितीयाय प्रमाणमाह—इन्द्रियाणीति । जयन्ति भोगशक्तिलक्षणं च रागधयेण च । असौ

गा॥रागोऽप्यात्मस्वरूपं विषयेभ्यः परं सुखतरं दृष्ट्वा निवर्तते ॥ ५९ ॥

यततो ह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः ।

इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥

६०

आत्मदर्शनेन विना विषयरगो न निवर्तते, अनिवृत्ते विषयरगो विपश्चितो यतमा-

ता॥येभ्य इत्युक्तम् । कात्मादिकृतपरत्वमावस्थानुपयुक्तत्वाद्विषयरगानिवर्तनौपयिकं परमन्दार्थमाह—
सुखतरमिति । विषया हि मुख्यस्याः, आत्मस्वरूपं तु ततोऽप्यतिशयेन मुख्यम् । अत्र 'दृष्ट्वा निवर्तते'
इति दर्शनस्य रागरुतृकतया निर्देश औपचारिकः । यद्वा दृष्ट्वा स्थितस्यास्य देहिनो रगो निवर्तत इत्य-
न्वयः । एवमात्मदर्शनेन विना विषयरगो न निवर्तत इत्युक्तम् ॥ ५९ ॥

अयानिवृत्ते विषयरगो दुर्जयानीन्द्रियाणीत्युच्यते—'यततः' इति श्लोकेन । विपश्चित् यतमा-
नत्वे हेतुरिति द्योतनायोक्त—विपश्चितो यतमानम्यापीति । अत्र विपश्चित् शास्त्रजन्यदोषोपादेयवि-

श॥रसो रञ्जनारूपः सूक्ष्मः अस्य यतेः परं परमार्थतत्त्वं प्रहृष्ट दृष्ट्वा उपलभ्य 'अहमेव तत्'
इति वर्तमानस्य निवर्तते निर्वाजं विषयविज्ञानं संपद्यते इत्यर्थः । न असति सम्यग्दर्शने
रसस्य उच्छेदः, तस्मात् सम्यग्दर्शनात्मिकायाः प्रज्ञायाः स्थैर्यं कर्तव्यम् इत्यभिप्रायः ॥

सम्यग्दर्शनलक्षणप्रज्ञास्थैर्यं चिकीर्षता आर्द्रा इन्द्रियाणि स्वयशो स्थापयितव्यानि ।
यस्मात्तदनवस्थापने दोषमाह—यततः इति ॥ यततः प्रवृत्तं कुर्वतः हि यस्मात् अपि
कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः मेधाविनः 'अपि' इति व्यवहितेन संबन्धः । इन्द्रियाणि
आ॥पिणः । वर्जयित्वा तु रसनमसौ रस्ये हि वर्धते' इति वचनाद्भागवते । रसशब्दस्य
रागवाचित्वाच्च ॥ ५९ ॥

अपरोक्षज्ञानरहितज्ञानिनोऽपि साधारणयत्नवतोऽपि मनो हरन्तीन्द्रियाणि । पुरु-
ज्जालरना तु रस्ये विषये प्रकारद्वयेन च वर्धते । आद्यमर्थमुपादयति—रसेति । उक्तं पुनर्मितुमयत्र
दोषः । रसशब्दस्य रागवाचित्वम् उक्ताभिधानादवगन्तव्यम् । अचेतने चेतनयदुपचारादसः परं द-
ष्ट्वा निवर्तते इति युक्तम् । अयमर्थसद्ब्रह्मः—यदा बाह्येन्द्रियाणि विषयैः सन्निकृष्यन्ते, तदा तद्द्वारा
मनस्तत्र प्रवर्तते, प्रवृत्ते च मनसि रगो भवति ; तत आत्मनः क्षोभः । एवम् इन्द्रियाणामविजयः ।
यो हि यं व्याकुलं करोति, स तेन जित इत्युच्यते । यदा तु बाह्येन्द्रियाणि विषयसन्निकृष्यानेऽपि न तैः
सन्निकृष्यन्ते ; सन्निकृष्यान्पि न मनस्तदामिमुख्येनाहरन्ति ; आहृतेऽपि मनसि न विषयरगो जा-
यते ; तदा नात्मनः क्षोभो भवतीत्येव इन्द्रियजयः ; सोऽयं सद्ब्रह्मेण द्वेधा—बाह्येन्द्रियाणां शक्तिक्षया-
मनसो रागक्षयाच्च ; एतत् द्वयं च पुरुषभेदेनोक्तप्रकारद्वयेन निराहारत्वब्रह्मसाक्षात्काराभ्यां भवती-
त्येवमिन्द्रियजयस्य महाप्रयत्नमाप्यत्वमिति ॥ ५९ ॥

ननु यत्नज्ञानाभ्यामिन्द्रियजयमुक्त्वा यततोऽपीति तद्विरुद्धं कथमुच्यत इति चेत्, इन्द्रियजयार्थं
किं निराहारत्वब्रह्मणेन महाप्रयत्नेन प्रज्ञाशारादिना साधारणेन प्रयत्नेन तत्सम्भवात् । तथा किमपरोक्ष-
ज्ञानेन, नित्याभिव्यक्तिब्रह्मणेनापि तदुपपत्तेरित्याशङ्क्य तन्निषेधोऽत्र क्रियत इत्याशयवान्वाच्यते—
अपरोक्षेति । ज्ञानस्य प्राधान्यसूचनाय विपश्चितोऽपीत्येतत्सद्भादुक्तमपि अपरोक्षेत्यादौ व्याख्यातम् ।
यततोऽपीत्यस्यार्थः—साधारणेति । हरन्ति विषयसन्निकृष्यानि तदभिमुखं कृत्वा तद्वागीकुर्वन्तीत्यर्थः ।
पुरुषस्येति व्यर्थं स्त्रीणामप्येवभावादित्यत आह—पुरुषस्येति । एतच्चोक्तोपपादनार्थम् । प्रमाथीनी-

या॥नस्यापि पुरुषस्येन्द्रियाणि प्रमाथीनि बलवन्ति मनः प्रसह्य हरन्ति । एवमिन्द्रियजय आत्मदर्शनाधीनः, आत्मदर्शनमिन्द्रियजयाधीनमिति ज्ञाननिष्ठा दुष्प्राप्ता ॥ ६० ॥

तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः ।

वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥

६१

अस्य सर्वस्य परिजिहीर्षया विषयानुरागयुक्ततया दुर्जयानीन्द्रियाणि संयम्य चेत-

ता॥नेस्वरम् । बलवता प्रमाथित्वं हि 'बलवानिन्द्रियप्राप्तो विद्वानमपि कर्षति' इति स्मर्यते— इति शप-
नाय बलवन्मीत्युक्तम् । इन्द्रियाणां बलं च रागादिरेव । उक्तश्लोत्रद्वयतात्पर्यमिदमन्योन्याश्रयणं त
त्फलञ्चाह—एवमिति ॥ ६० ॥

तर्ह्यन्योन्याश्रयदूषितेऽर्थे साध्यमाधनभावः कथं पूर्वमुपदिष्ट इत्यन्येच्यते— 'तानि सर्वाणि' इति ।
अस्येति । अन्योन्याश्रयादिदोषस्येत्यर्थः । संयम्येति । विषयस्वर्गनिराकरणमात्मनोच्यते, न विन्द्रि-
यजयानस्याः । 'मत्परः' इत्यत्र वक्तृनिग्रहपक्षेऽप्यनिरागया सिद्धं शुभाश्रयविग्रहविशेषपरत्वं चेन्न स इत्या

प्र पा॥१. ननु २. २१५, 'माना स्वप्ना दुष्टिना- त्वर्थः ॥
वा न विविक्तसंनो भवेद्' इति पूर्वो, विद्वान्-ब्राम्हन् २ कथं तर्ह्यन्योन्याश्रयदूषितेऽर्थे साध्यमाधन-
नियमिततामानमपि पुष्पम्, कर्षं निरवश करोती भाव पूर्वमुपदिष्टं त ग. घ. ङ. छ. पा ॥

शं॥प्रमार्थीनि प्रमथनशीलानि विषयाभिमुखं हि पुरुषं विभ्रोभयन्ति आकुलीकुर्वन्ति,
आकुलीकृत्य च हरन्ति प्रसभं प्रसह्य प्रकाशमेव पश्यतो विवेकविज्ञानयुक्तं मनः ॥ ६० ॥

यतः तस्मात्—तानि इति ॥ तानि सर्वाणि संयम्य संयमनं वशीकरणं कृत्वा
युक्तः समाहितस्सन् आसीत मत्परः अहं चासुदेवः सर्वप्रत्यगात्मा परो यस्य स
आ॥वस्य शरीरमिमानिनः । कं० द्रोणस्ततः । प्रमाथीनि प्रमथनशीलानि पुरुषस्य ॥ ६० ॥

तर्ह्यशक्त्याप्येवेत्यत्र आह—तानीति । वदुयन्ततः शक्त्यानि । अतो यत्नं कुर्यादि-
त्याशयः । युक्तो भवि मर्नोयोगयुक्तः । अहमेव परः सर्वस्मादुत्कृष्टो यस्य स मत्परः ।

जा॥वस्य प्रयोजनं वक्तुमाह—को द्रोण इति । एतावताऽऽत्मनस्तद्विजयं कथमभ्याशयः । मनो हत-
यन्ति पुरुषस्य धोमणशीलानि न तेन विजितानीति भावः । पुरुषस्येत्यनेनोभयवाम्यान्यत्र दर्शयति ॥

उक्तोद्दात्म्यं साधये यत्तु तानि यर्षाणीति विमुच्यते इत्युक्तोऽन्तराधितः प्रज्ञः निर्वर्तयितुमेत-
दिति भावेनाह—तर्हीति । यदि साधारणविज्ञानाभ्यां न जीयन्ते इत्यर्थः । अज्ञानान्यत्र केतुमि-
ति शेषः । निराहारस्य देहानस्थानासम्भवात् ब्रह्मापरोक्षज्ञानस्य चेन्द्रियजयसाध्यतयाऽभिप्रेतत्वेनेतरे-
तराश्रयप्रमत्तादिति भावः । तथा च तत्रयस्य ज्ञानसाधनत्वं यद्विवक्षितं तत्र सम्भवीतीति शङ्काशेषः ।
इन्द्रियसयमोऽशक्त्य एवेति शङ्काया तानि सर्वाणि सयम्यासीतेति निमित्तदुच्यत इत्यत्र आह—यद्युपल्ले-
ति । यत् बहुमिति शेषः । यत्र तत्रये न परोक्ष साधनम् असमुक्तं वा शक्त्य, तथापि तत्प्रतिनिधि-
ना महाप्रयत्नेन जय्यानीत्यर्थः । एतदप्युपोद्दातत्वेनैवोक्तमिति जातव्यम् । युक्त इति । नैतत् सुजिरो
रूपम्, येन प्रतिस्पर्ध्याफाह्वया तदनुत्तिदोषः स्यात् ; किन्तु समाध्यर्थस्य युजेरिति भावेनाह—यु-
क्त इति । मत्पर इत्युत्तरत्वं अत्रान्वयित्युक्तम् । मत्पर इत्यत्रैतज्ज्ञानम् ; इत्यन्यैर्वाख्यातम् । तत्राश्रय-
नुशारीत्याश्रयवान्याच्छे—अहमेवेति । भगवानेव सर्वस्मादुत्कृष्ट इति ज्ञात्वा तस्मिन्नेव निरन्तरं
मनसो योजनम् इन्द्रियजये परं साधनमिति भावः । निराहारादिव तु वस्तुगतिप्रदर्शनाधर्मोक्त-

रा॥सदृशमाश्रयभूते मयि मनोऽवस्थाप्य समाहित आसीत्, मनसि मद्रिपये सति निर्दग्धा-
शेषकल्मषतया निर्मलीकृतं विषयानुरागपरहितं मन इन्द्रियाणि स्ववशानि करोति, ततो
चक्षुर्द्वयं मन आत्मदर्शनाय प्रभवति ; यद्युक्तं—“यथाग्निरुद्धतशिखः कश्चं दहति सा-
निलः । तथा चित्तस्थितो विष्णुर्गोमिनां सर्वकिल्बिषम्” इति ; तदाह—“यशो हि यस्ये-
न्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्राप्तेष्विता” इति ॥ ६१ ॥

एवं मय्यतिवेश्य मनः स्वयत्नगौरवेणेन्द्रियजये प्रवृत्तो विनष्टो भवतीत्याह—

ध्यायतो विषयान्पुंसस्सद्विस्तेषूपजायते ।

सद्वात्सज्जायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ॥

६२

क्रोधाद्भवति सम्मोहः सम्मोहात्स्मृतिविभ्रमः ।

स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥

६३

ता॥दिना विवृतम्। शुभशब्देन हिरण्यगर्भादेः आश्रयशब्देन परिशुद्धात्मस्वरूपस्य च व्ययच्छेदः। युक्तश-
ब्देनात्र विषयसमावाहलुकरं चित्तममाधानं विवक्षितमित्याह—समाहित इति । ‘मत्परः’ इत्येतावता
कथमन्योन्याश्रयादिपरिहार इत्याह—मनसीति । अवाशेषशब्देनोपायविरोधित्वकर्ममद्वाहः । निर्म-
लीकृतं रजस्तमोपरहितं तत् एव हि शब्दादिविषयानुरागपरहितम् । अत्र प्रज्ञाशब्दस्य ज्ञाननिष्ठाफलप-
र्यन्तत्वमात्मदर्शनशब्देनोक्तम् । शुभाश्रयानुमन्थानस्य कल्मषविनाशकत्वे स्मृत्यन्तरसंवादमाह—यथे-
ति । आत्मदर्शनमन्तरेणैवेन्द्रियजयसिद्धेर्नान्योन्याश्रयः । अतः पूर्वोक्तसाध्यसाधनभावोपापवितिरित्युत्तरार्धे-
नोच्यते इत्याह—तदाहेति ॥ ६१ ॥

उक्तान्योन्याश्रयफलभूताया इन्द्रियजयात्मदर्शनवोरसिद्धेः प्रकारः श्लोकद्वयेन प्रपञ्च्यत इत्याह
—एवमिति । अष्टाष्टमस्वरूपस्य विषयान् ध्यायत इत्यनुवादसिद्धौ विषयेषु स्वरखाहितां सहेतुकमाह—

प्र. पा॥*वि. पु. ६. ७ ७४; गारुडपुराणे. पूर्वो. २२२-२६, कथम् - शुद्धकृतम् ॥

शं॥मत्परः, ‘न अन्योऽहं तस्मात्’ इति आसीत् इत्यर्थः । एवम् आसीनस्य यतेः यशो हि
यस्य इन्द्रियाणि यतन्ते अभ्यासवशात् तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६१ ॥

अथेदानीं पराभविष्यतः सर्वानर्थमूलम् इदम् उच्यते—ध्यायत इति ॥ ध्यायतः

आ॥फलमाह—यशोहेति ॥ ६१ ॥

रागादिदोषकारणमाह परिहाराय श्लोकद्वयेन । संमोहः अधमच्छा । तथा हि
जा॥मिति मन्तव्यम् । यदयमनुगोदात्त उक्तः, तत्प्रदर्शनपरतपोत्तरार्धतात्पर्यमाह—फलमिति । यदेवं
ततः किमन्यागद्वायाम् इन्द्रियजयस्य ज्ञान फलमाहेत्यर्थः ; यत् एवं ज्ञान महायासमाप्येन्द्रियजयफलम्,
अत एवायामभीर्जनो न तलाभयति, न तु ज्ञानस्योक्तगणत्वाभावादिति श्लोकत्रयतात्पर्यार्थः ॥ ६१ ॥

ध्यायत इत्यादिना प्रकृतानुरागुक्तं किमेतदुच्यत इत्यत्र आह—रागादीति । रागादिदोषस्य
कारण रागादिदोषकारणम् । तथा रागादिदोषः कारणं यच्च तन्नाशदिदोषकारणे परिहाराय रागादि-
दोषस्य ; इदमुक्तं भवति—स्मरते युक्त आसीतेतीन्द्रियजयस्य परमसाधनमुक्तम् । रागादिपरिहारोऽ-
प्यत्र साधनमिति वक्ष्यति । तत्र न एव कथं स्यादित्याशङ्क्याम् उच्यते—प्रक्रिययेदमुच्यते—इति ।
संमोहो मूढांऽत्र ॥ समाच्छत इत्यतोऽन्यथा व्याचष्टे—संमोह इति । अकार्यच्छा अधमच्छा । कुत

रा॥ अनिरस्तविषयानुरागस्य हि मय्यनिवेशितमनस इन्द्रियाणि सयम्यावस्थितस्याप्यनादि-
पापवासनया विषयध्यानमवर्जनीयं स्यात्। ध्यायतो विषयान् पुंसः पुनरपि सङ्गोऽतिप्रवृद्धो
जायते । सङ्गात्संजायते कामः । कामो नाम सङ्गस्य विपाकदशा । पुरुषो यां दशमा
यस्य विषयानमुक्त्वा स्वातुं न शक्नोति स कामः । कामात्क्रोधोऽभिजायते—कामे वर्त-
माने विषये चासन्निहिते सन्निहितान् पुरुषान् प्रत्येभिरस्मदिष्टं विहतमिति क्रोधो भव-
ति। क्रोधाद्भवति सम्मोहः—सम्मोहः कृत्याकृत्यविवेकशून्यता, तथा सर्वं करोति। ततश्च

ता॥ अनिरस्तेति। अत्र सयमेति निमीलनादिमात्रकृत निराकरणमुच्यते। उपजायत इत्यनोपमर्गाभिप्रेतं वि-
विच्य दर्शयति—अतिप्रवृद्धो जायत इति । सङ्गकामयोरेभेदात्कार्यकारणभावात्पुनरपि रित्यत्राह—
कामो नामेति । विषयदशाशब्देन सामान्यत उच्येऽपि व्यावृत्तान्तरातिवर्तिनं स्यादिति तद्वक्ष्यमाणमा-
ह—पुरुष इति । सर्वदा कामस्य क्रोधहेतुत्व नास्तीत्यत उच्यते—विषये चासन्निहित इति । न के-
वलं कामप्रतिगन्धराग्नेयं पुरुषान् प्रति क्रोधः, अपि तु कृत्याकृत्यविवेकान्धतया तस्या दशायामुपलभ्य
मानान् सर्वान् प्रत्यपीति द्योतनाय सन्निहितानित्युक्तम् । ईश्वरोऽपि क्रोधयोगमभिनयन् कर्मिभिरदे-
व रक्षति द्रुहति 'सदेवगन्धर्वमनुष्यपन्नगं जगत्सर्वान् परिवर्तयाम्यहम्' इत्याह। अयं चाभिजायत इत्य-
नोपमर्गाभिप्रेतार्थः, अभितो जायत इत्यर्थः । समिन्येरीश्वरे, ततोऽत्र सम्मोहः कृत्याकृत्याग्नेयकात्मा
मोह इत्यभिप्रायेणाह—कृत्येति । सम्मोहेऽपि स्मृतिभ्रमेहेतुत्वेऽवान्तरव्यापारमाह—तथेति । 'तुंढ-
पापं न कुर्यात्कः तुन्दो हन्याद्रुक्नपि' इत्याद्यनुमारेणोक्तम्—सर्वमिति । ततश्चेति । सावान्तरव्यापा-

प्र पा॥ १. अन्निहितान् ग. पा॥

२ ईश्वरोऽपि हि क. ग. ड ज पा॥

३ श्रीरामायणे आरण्यका ६४ म ७६ श्लो
'पुरेय मे चारुदत्तमनिश्वित्य दिशमि सीता यदि
नाथ मैथिलीम्' इति पूर्वो ॥ अस्यार्थः—पुरव म
चारुदत्तं मायायुग प्रतिगमनात् पूर्वं काम्य मा प्रात
इमं युगं गृह्णात्वा मन्त्रन्दर्शनि हर्षेण यत् स्मृतं कृतम्-

ती ता तन महैव नदास्वित चेत् अनिन्दितान्ताम

नन्वा जगदुपमहाम् परिवर्तयामि चदपि इदं निश्चित

मिति नन्दपि वक्ष्यन्तीति भावः । 'यदि राम मनु-

द्रास्ताम्' इति वक्ष्यत । सदेवेति - सर्वलोकस्य

मभूतमरणमेष करिष्यामः इति भावः । परिवर्तयामि-

नाशयामि । अन्धधा करिष्यामीति वा ॥

४ महाभारते आरण्य ॥

रा॥ चिन्तयत विषयान् शब्दादीन् विषयविशेषान् आलोचयतः पुंसः पुरुषस्य सङ्गः आस-
क्तिः प्रीतिः तेषु विषयेषु उपजायते उत्पद्यते । सङ्गात् प्रीतिः सजायते समुत्पद्यते कामः
वृष्ट्या । तस्मात् कामात् कुतश्चित् प्रतिहतात् क्रोधः अभिजायते ॥ ६२ ॥

क्रोधात् भवति सम्मोहः अविवेकः कार्याकार्यविषयः । कुद्धो हि संमूढस्सन्
शुरूमपि आक्रोशति । सम्मोहात् स्मृतिविभ्रमः शास्त्राचार्योपदेशाहितसंस्कारजनितायाः
स्मृतेः स्यात् विभ्रमो भ्रंशः स्मृत्युत्पत्तिनिमित्तप्राप्तौ अनुत्पत्तिः । ततः स्मृतिभ्रंशात्
आ॥ मोहशब्दार्थ उक्त उपगीतासु । 'मोहसहितम् । अधर्मलक्षणं चैव नियतं पापकर्मसु'
इति, तथाचान्यत्र 'सम्मोहोऽधर्मकामिता' इति । स्मृतिविभ्रमः प्रतिषेधादिस्मृतिनाशः।

आ॥ इत्यत आह—तथाहीति । सशब्दस्य तस्यैव विशेषक इति भावः । अदृष्टस्याधर्मविषय तद्धेतुसु
पापकर्मसु च नियतं कामन मोहगतिमित्यर्थः । स्पष्टं चाल प्रमाणमाह—तथाचेति । यतिकृदिदं
यस्य स्मृतिविभ्रमस्य प्रकृतानुपयोगात्सम्यग्व्याप्यते—स्मृतिविभ्रम इति । विभ्रमोऽनवस्थानं नाश

ग॥ विधेयमताः प्रसादमधिगच्छन्ति । निर्मलान् कण्ठो भवतीत्यर्थः ॥ ६४ ॥

प्रसादे सर्वदुःखानां हानिर्मस्योपजायते ।

प्रमत्तचेतसो गामु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ॥

६५

अस्य पुराणस्य मनःप्रसादे सति प्रवृत्तिर्मर्गप्रयुक्तसर्वदुःखानां हानिर्गपजायते ।

तासां गदगदप्रयुक्तमपि तन्निष्कामार्थत्वमपि विनिर्दिष्टम् । निष्कामोऽपानादः, तथाच नैवदुःखाः—
'अनादः परितः सौभाग्यमपि' इति । यत्तद्विद्वत्प्राप्त्यर्थं ततो हि मनोऽपि तां हन्ति भगवते
नान्य—विधेयमता इति । विधेयत्वमिति मनसः प्रसादत्वात् 'प्रमत्तचेतसः' इति वक्ष्यमाणस्य प्रसादो-
गते नैव विधेयता—निर्मलता ॥ ६४ ॥

'प्रसादे' इति शब्दे प्रसादहानिनाशयोः समान्तरात् प्रसादप्रत्ययस्य स्वरूपस्य अर्थः

प्र गा॥ १. गदगद. २. ग. क. घ.

३. नामनिर्दिष्टानुगतम्. ४. वाच्ये नादयः ५. ६४ ५॥

ग॥ - रागद्वेष इति॥ रागद्वेषविमुक्तं रागद्वेषं रागद्वेषं, तत्पुष्कलम् हि इन्द्रियाणां
प्रवृत्तिः स्वाभाविकी, तत्र यो मुमुक्षुः भवति सः साध्यां विमुक्तः धोत्रादिभिः इन्द्रियैः
विनयान् भवजंगीयान् यान् उपलभमानः आत्मवदर्थं आत्मनः यदयानि यदीदृशानि
इन्द्रियाणि तैः आत्मवदर्थैः विधेयमता इच्छानः विधेयः आत्मा भवतु वरणं यस्य सः
अर्थः प्रसादम् अधिगच्छति । प्रसादः प्रमत्तता स्वरूपम् ॥ ६५ ॥

प्रसादे सति किं स्यात् इति ? उच्यते—प्रसादे इति ॥ प्रसादे सर्वदुःखानाम्
आप्यागमनादौनां हानिः विनाशः भव्य यतः उपजायते । किञ्च प्रमत्तचेतसः गुणा

आ॥ स जितात्म्येति । प्रसादम्—मनःप्रसादम् ॥ ६४ ॥

कथं प्रसादमात्रेण सर्वदुःखहानिः, प्रमत्तचेतसो हि बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ; प्रसा-
ज॥ इन्द्रियजन्य कलमिन्द्रियजन्यता अतो रागद्वेषादिव ता विनिर्दिष्टा ता रागद्वेषादिहा-
रलोन्द्रियजन्य कलमा इन्द्रियजन्येति भावः, 'ततो हि यन्मिन्द्रियाणि' इति शब्दोपलब्धिः
मिन्द्रियजन्यम्, तर्हि साधारणमिन्द्रियजन्यम्, उत साधारणमिन्द्रियजन्यम् इन्द्रियजन्यम् कल-
मान् यथा भावि, तथाऽऽदेयं । रागद्वेषादिनामिन्द्रियजन्यता इन्द्रियजन्यतापन्नम् । इत्य-
न्तर्मात्राभिनिर्गतापन्नं विषयानि । निराकारमिन्द्रियजन्यं कारणम्, तत्प्राप्तम्, अतः कथं
मिन्द्रियजन्य इत्यादौ देहात्मनोऽपि रागद्वेषादिव न दोषादेः नदभ्युत्पन्नमात्रमेव विना
इति भावः । इन्द्रियजन्यता न ददम न भूता इति आत्मत्वेन विधेय इति । न विनियमेति
शेषः । किमेतन्नीत्यत्र आह—जितात्म्येति । अत्र वादयते रागद्वेषादिवमिन्द्रियजन्यं कल-
मा इति । यत्पुनरादौऽपि प्रवृत्तेः, तथाच नैवदुःखाः वक्तव्यनिः । तथाहि—य उपायस्य
साध्यादौः, स रागद्वेषादिवमिन्द्रियजन्यता केन्द्रियजन्यतापन्नं विषयमस्ति, स विनियमा
भावि, तत्र एव यत्तद्विन्द्रियजन्यं तस्य वक्तव्यं भवति—इति । अत्र एव क्रमेण वक्तव्यं पृथक्
साध्या नोक्तम् । विनिर्दिष्टा इत्यनेनेन्द्रियजन्यत्वेन वक्तव्यमिति दर्शयितुं साधारणतया—
विधेयमता प्रसादमधिगच्छतीति । तत्र प्रसादो नामात्मनः इति प्रवृत्तेः, तन्निष्कामता—
प्रसादमिति । प्रमत्तचेतस इति वक्ष्यमाणस्य इति भावः ॥ ६४ ॥

प्रसादे गी किं साधित्वा उच्यते—प्रसाद इति । तदाभिवर्तन—इत्यमिति । 'तर्हि शोक-
मात्मनि' इत्यादि विरोधादिति भावः । किञ्च प्रसादे सति शब्दोपलब्धिः वा व्यञ्जनात् न वा वक्तव्यं

रा॥प्रसन्नचेतसः आत्मावलोकनविरोधिदोषरहितमनसः तदानीमेव हि विविक्तात्मविषया
बुद्धिः पर्यवतिष्ठते । अतो मनःप्रसादे सर्वदुःखानां हानिर्भवत्येव ॥ ६५ ॥

नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना ।

न चाभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम् ॥

६६

मयि सन्न्यस्तमनोरहितस्य स्वयन्नेनेन्द्रियनियमने प्रवृत्तस्य कदाचिदपि विविक्तात्म-

ता॥ति । 'दुःखाज्ञानमला धर्माः प्रकृतेस्ते न चात्मनः' इत्याद्यभिप्रेतौपाधिकत्वेन हानियोग्यत्वार्थमाह—
प्रकृतीति । प्रतिबन्धकाभावे ह्यस्य कार्यात्यन्तित्यभिप्रायेण प्रसन्नचेतस इत्यस्यार्थमाह—आत्मावलोक-
नविरोधिदोषरहितस्येति । मनःप्रसादस्य सर्वदुःखहानिहेतुत्वमात्मदर्शनेहेतुत्वादुपपद्यत इति हेत्व-
र्थस्य हिशब्दस्यार्थमाह—अत इति ॥ ६५ ॥

अथ पूर्वोक्तान्योन्याभयफलभूतामात्मदर्शनासिद्धि 'बुद्धिनाशात्प्रणश्यति' इत्येतद्विवरणरूपेणानुद्य-
ततः परमप्रयोजनस्याप्यलभप्रकार उच्यते—नास्तौति । 'युक्त आसीत मत्परः' इति पूर्वोक्तस्य निवृत्तिर-
युक्तशब्देनोच्यत इति तात्पर्येणाह—मयीति । यततो ह्यपीति पूर्वोक्तं स्मारयति—स्वयन्नेनेति । नास्तीत्य-
नेनाभिप्रेतमाह—कदाचिदप्येत्यादिना । अतिचिरकालप्रयासेनापीत्यर्थः । द्वितीयपादस्यमयुक्तस्येति
प्र-पा ॥ १. वि ३. ६ ७. २२, 'निर्वाणमय एवाऽयमारामा ज्ञानमयोऽमलः' इति ॥ २. गी. २. ६१ ॥

शान्तःकरणस्य हि यस्मात् आशु शीघ्रं बुद्धिः पर्यवतिष्ठते आकाशमिव परि समस्तात्
अवतिष्ठते, आत्मस्वरूपेणैव निश्चलीभयति इत्यर्थः ॥

एवं प्रसन्नचेतसः अयस्थितबुद्धेः कृतकृत्यता यतः, तस्मात् रागद्वेषवियुक्तैः
इन्द्रियैः शास्त्रविरुद्धेषु अवर्जनीयेषु युक्तः समाचरेत् इति वाक्यार्थः ॥ ६५ ॥

सा इयं प्रसन्नता स्तूयते—नास्ति इति ॥ नास्ति न विद्यते न भयति इत्यर्थः, बुद्धिः
आत्मस्वरूपविषया अयुक्तस्य असमाहितस्य । न च अयुक्तस्य भावना आत्मज्ञानाभिनि-
आ॥परांश्वेण सम्यक् स्थितिं करोति । प्रसादो नाम स्वतः प्रायो विषयागतिः ॥ ६५ ॥

प्रसादाभावे दोषमाहोत्तराभ्यां श्लोकाभ्याम्—नहि प्रसादाभावे युक्तिश्चित्त-
जातलोकम् । सर्वदुःखहानिश्वावक्तव्योक्तेति चाक्षेपशेषः । एतत्परिहारात्वेनोत्तरार्धे व्याख्याति—प्रसन्ने-
ति । एतेन प्रसादस्य फलद्वयमुच्यत इत्यपि प्रतीतिर्निरस्ता भवति । प्रसादे सति ब्रह्मापरोक्षज्ञानं
भवति । तत्र व्यवधानेनेति भविष्यति । ततो भवति सर्वदुःखहानिः प्रसादफलतयोक्तेति न वक्तव्यानुक्तिः ;
नाप्यवक्तव्योक्तिः । 'बुद्धियुक्तः' इति श्लोके मुक्तदुष्कृतहानि ज्ञानफलमित्युक्तम्, तदयुक्तम्, अपुरुषार्थ-
त्वादित्याशङ्का परिहृतिं प्रसङ्गादिदमुक्तमिति । ननु यस्यानायासेनाभिलषितविषयोपनतिस्तस्य मनोऽ-
व्याकुलं प्रसन्नमित्युच्यते । ततः कथं प्रसादस्येन्द्रियजयफलत्वं ज्ञानसाधनत्वं चोच्यत इत्यत आह—
प्रसाद इति । अत्र विवक्षितेति शेषः । स्वतोऽपि प्रयत्न विनाऽपि विषयागतिर्विषयान्प्रत्यप्रवृत्तिः ॥

यत्कव्यश्लोकत्वाज्जास्ति बुद्धिरित्यादिक किमर्थमित्यत आह—प्रसादेति । अवगमननाभ्यामुप-
कृतेन ध्यानेनैव ब्रह्मापरोक्षज्ञानसिद्धेः किमेतेन प्रसादेन, यदर्थमिन्द्रियजयोऽपेक्षित इत्याशङ्क्येति शेषः ।
नन्वत्र प्रसादाभावे इदं स्यादिति नोच्यते, ततः कथमेतदुक्तमित्यतः प्रकरणप्राप्तमप्याह रति—नहीति ।
ननु प्रसादरहिता अनुमिमेते इत्यत आह—चित्तेति । एकाग्रतेत्यर्थः । एवमप्याहारे सति नास्ति
बुद्धिरित्येतत्संयध्यत इति भावेनाह—अयुक्तस्येति । ज्ञानमात्रं प्रकृतानुपयुक्तमयुक्तं चेत्यत आह—

गा॥विषया बुद्धिर्न सेत्स्यति। अतएव तस्य तद्भावना च न सम्भवति। विविक्तात्मानमभाव-
यतो विषयस्पृहाशान्तिर्न भवति । अशान्तस्य विषयस्पृहायुक्तस्य कुतो नित्यनिरतिश-
यसुरप्राप्तिः ॥ ६६ ॥

पुनरप्युक्तेन प्रकारेणैन्द्रियनियमनमकुर्वतोऽनर्थमाह—

इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।

तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवाम्भसि ॥

६७

इन्द्रियाणां विषयेषु चरतां वर्तमानानां वर्तनमनु यन्मनो विधीयते पुरुषेणानुवर्त्यते;

त॥॥॥॥ शृङ्खलौचिन्यायायुक्तत्वफलभूतमुद्राभाउलपत्रमिति तात्पर्येणाह — अतएवेति । यद्वा तस्येत्ययु-
क्तपरमार्शः, अत एवेति तु बुद्ध्याभावेदेवेत्यर्थः। अथवा परम्परया हेतुस्वरूपमिष्टेययुक्तत्वादेवेति विवक्षा;
मिश्रविषयभावनान्तरनिषेधायोगात्तद्भावेत्युक्तम् । 'रमोऽप्यस्य पर इष्टा निवर्तते' 'रंगद्वेपरियुक्तैः'
'मुनेषु विगतस्वरः' इत्याद्यानुगुण्येन शान्तिं विधिनिष्ठि—विषयस्पृहा शान्तिरिति। अशान्तस्यैव स्व
गादिमुग्धत्वाभादसृज्यप्रकरणसिद्धे सुप्रस्य विशेषमाह— नित्यनिरतिशयेति ॥ ६६ ॥

अनेन श्लोकेन प्रत्याहारविद्योगाययश्चतुष्टयस्य तत्फलस्य निःश्रेयसस्य च पथासम्भवमभिधा-
तात्पर्याभ्यां पूर्णपूर्वाभागादुत्तरोत्तरस्यालभस्युचितो भवति। अथेन्द्रियनिग्रहभावे बुद्धयभावस्य पूर्वोक्त-
स्य प्रकारः 'इन्द्रियाणाम्' इत्यनन्तरश्लोकेनोच्यत इत्युपनक्तिः; आदर्शार्थं वा पुनरुक्तिरित्यभिप्रायेणाह—
पुनरपीति। तेन लक्षणादिमानव्युदासाय विषयेष्वित्युक्तम्। इन्द्रियाणां सर्वेषां न विषयेषु सचारोऽस्ति,

प्र-पा॥ १ गा. २ ५९॥

२ गी २-६४॥

३. गा २-५६॥

श॥विशः, तथा न च अभावयतः आत्मज्ञानाभिनिवेशम् अकुर्वतः शान्तिः उपशमः॥ अशा-
न्तस्य कुतः सुरमः ? इन्द्रियाणां हि विषयसेवातृष्णातः निवृत्तिः सुरमः, न विषयविष-
या तृष्णा। दुःखमेव हि सा । न तृष्णायां सत्यां सुरस्य गन्धमाश्रमपि उत्पद्यते इत्यर्थः॥

अयुस्तस्य कस्मात् बुद्धिः नास्ति इति, उच्यते—इन्द्रियाणाम् इति॥ इन्द्रियाणां हि
यस्मात् चरतां स्वविषयेषु प्रवर्तमानानां यत् मनः अनुविधीयते अनुप्रवर्तते तत् इन्द्रिय-
आ ॥ निरोधः । अयुक्तस्य च बुद्धिः सम्यग्ज्ञानं च नास्ति । तदेवोपपादयति—न चायुक्त-
स्येति । शान्तिर्मुक्तिः 'शान्तिर्मोक्षोऽथ निर्वाणम्' इत्यभिधानात् ॥ ६६ ॥

कथमयुक्तस्य भावना न भवति ? आह—इन्द्रियाणामिति । अनुविधीयते क्रियते
ज्ञा॥सम्यगिति । ब्रह्मपरोक्षज्ञानमित्यर्थः । एतावता प्रसादाभावे दोष उत्तमस्त्विकमर्थं नचायुक्तस्येत्यत-
दित्यत आह—तदेवेति। ध्यानेनैव शानोत्पादात्कथं नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य' इत्याशङ्क्येति शेषः। भावना
ध्यानम् । अत एव 'न चाभागत्यो ज्ञानम्' 'न चाज्ञानिनः शान्तिः' इति योज्यम्। ननु शान्तिः प्रसादः
तस्य ज्ञानमाधनेत्येनोक्तत्वात्कथं शानोत्तरमुच्यत इत्यत आह—शान्तिरिति । एतच्च न केवल
मुक्तौ सर्वदुःखहानिः, किं तु समाधिभिरलभ्यं परमं सुखं चेति आपयितुं प्रसङ्गादुक्तम् । एतदेवावेश्य
भाष्यकृता ब्रह्मादिपदार्थादित्यायुक्तम् ॥ ६६ ॥

एकेनैव श्लोकेन प्रमेयस्य समुदितत्वात् श्लोकान्यामिति निर्मर्थमुक्तम्, अत आह—कथ
मिति । वृत्तश्रवणमनस्य ध्यानेपपत्तेरिति भावः। न भवतीत्याशङ्क्येति शेषः । अनुविधानं सदशभवनं
तदन्नासंगतं कर्ता चाव जीव इति प्रतीयतेऽत आह—अनुविधीयत इति । विपूर्वं दधातिः करो-
त्यर्थे वर्तते । कर्ता चावेश्वर एवेत्यर्थः । अत्रानुः पृष्ठभावित्वाद्यर्थो न लक्षणाद्यर्थ इति कर्मप्रवचनीयो न

याऽतन्मनोऽस्य विचिकित्सप्रवर्णां प्रज्ञां हरति विषयप्रवर्णां करोतीत्यर्थः; यथाभ्यसि नीय-
मानां नावं प्रतिकूलो वायुः प्रसह्य हरति ॥ ६७ ॥

तस्माद्यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥

६८

तस्मादुक्तेन प्रकारेण गुमाद्ये मयि निविष्टमनसो यस्येन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्स-

ताऽऽतन्मनोऽस्यमयं इति व्यञ्जनाय 'इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्ते' इति प्रयोगान्तरानुसारेण वर्तमाना-
नामिन्द्रियाणां प्रवर्णां प्रज्ञाहरणे तस्यैव प्रधानत्वात्; मनसो बाह्येन्द्रियानुविधाने
सर्वेन्द्रियसामारब्धेन वक्तव्ये यदिनि निर्धारणस्य प्रयोजनाभावात् बाह्येन्द्रियस्य मनोनुविधाने प्रज्ञाहरणा-
भावाच्च । 'यद्येकं हरतीन्द्रियम्' इति मनुवचने तु मनसोऽनुत्तत्वादिन्द्रियशब्दाभ्यामादेकशब्दबलाच्च
निर्धारणार्थतैव । नच तत्तुल्यत्वमस्यापि वाक्यस्य निर्यन्धनीयमिति कृत्वा वर्तनमनु यन्मन इत्याशुक्तम् ।
विधीयते इत्यस्य कर्मशेषां पूरयति—पुरुषेणेति । स्वस्यैवायमनय इति भावः । अर्नाभिर्महत्तद्देशप्रापणं
हि दृष्टान्तेऽभिप्रेतमिति प्रदर्शयन् हर्गतेर्विनाशनाश्रयताभ्रमव्युदासाय चाह—विषयप्रवर्णामिति । अम्म-
सीत्यस्य हरतिनाम्ययभ्रान्तिसमाकरोति—अम्मसि नीयमानामिति । अनिष्टविषयप्रापणनिदर्शनत्यायोक्तं
—प्रतिकूल इति ॥ ६७ ॥

'यदा सहरते' इत्याद्युपक्रान्त इन्द्रियनिग्रहोपदेन उपमंक्षियते—तस्मादिति श्लोकेन । तस्मा-

प्र-पा॥ १. गी. ५-४९॥

२. मनु. २-९९. 'इन्द्रियाणान्तु सर्वेषां बधेन
हरतीन्द्रियम् । तेनाऽन्य हरति प्रज्ञा दूतेः पात्रादिबोद-
कम्' अर्थात् - सर्वेषां इन्द्रियाणामध्ये एकमपी-
न्द्रियं विषयप्रवर्णा यदि भवति, ततोऽन्य-विषयपरस्य इ-

न्द्रियान्तरेऽपि तत्त्वज्ञानं हरति, न व्यवतिष्ठते; नर्म-
निमित्तोदकपात्रादिव एकेनापि छिद्रेण सर्वस्थानम्ब-
धेनोदकं न व्यवतिष्ठते इति ॥

३. स्वस्यैवायमनय इति. क. ख. ग. घ. ङ. पा ॥

४. हरतेर्विनाशार्थता. क. ख. ग. घ. ङ. ॥

यः॥ विषयविकल्पनेन प्रवृत्तं मनः अस्य यतेः हरति प्रज्ञाम् आत्मानात्मविधेकज्ञां नाशयति ।
कथं ; वायुः नावमिव अम्मसि उदके जिगमिपतां सांयात्रिकाणां मार्गात् उद्धृत्य उन्मार्गे
यथा वायुः नावं प्रवर्तयति एवम् आत्मविषयां प्रज्ञां हत्वा मनो विषयविषयं करोति॥६७॥

'यततो हि' इत्युपन्यस्तस्य अर्थस्य अनेकधा उपपत्तिम् उक्त्या तं च अर्थम् उपपाद्य
उपसंहरति—तस्मात् इति ॥ इन्द्रियाणां प्रवृत्तौ दोष उपपादितो यस्मात् तस्मात्
आ॥ नन्वीश्वरेणेन्द्रियाणामनु बुद्धिर्ज्ञानमिति वक्ष्यमाणत्वात् । प्रज्ञां ज्ञानम् । उत्पत्त्यदपि
निवारयतीत्यर्थः । उत्पत्त्यस्याप्यभिप्रायो भवति ॥ ६७ ॥

तस्मात्सर्वात्मना निगृहीतेन्द्रिय एव ज्ञानोति निगमयति—तस्मादिति ॥ ६८ ॥

ज्ञानमिति । नन्विति संप्रतिपत्तिमुक्त्वा सा कुत इत्यत आह—बुद्धिरिति । ग्रहणशक्तिः प्रज्ञा । तद्ग्रहणम-
त्रामुक्तमित्यत आह—प्रज्ञामिति । परोक्षनिश्चयम् । यस्य प्रज्ञानं नोत्पन्नं तस्य युक्त्यभावः किं करि-
ष्यति ; विद्यमानस्य हि हरणमत्र आह—उत्पत्त्यदिति । तर्ह्युत्पन्नपरोक्षज्ञानस्य युक्त्यभावोऽकिं-
चित्कर इत्यत आह—उत्पत्त्यस्यापीति । चित्तनिरोधरहितभ्रवणमनने अपि न ध्यानोपयोगिनौ
तत्त्वनिश्चयवेदार्थनिर्णयो कुरुत इति भावः ॥ ६७ ॥

अत्र परमं प्रमेयं शान्तिक्षणं प्रकृतं तस्यानंभवपरिहास्य ज्ञानस्य महाप्रयत्नसाधेन्द्रियनिग्रह-
साध्यत्वं च, तत्र कस्याममुपसंहार इति न ज्ञायतेऽत आह—तस्मादिति । ज्ञानी जायत इति शेषः ।

या॥ र्वंशो निगृहीतानि, तस्यैवात्मनि प्रज्ञा प्रतिष्ठिता भवति ॥ ६८ ॥

एवं नियतेन्द्रियस्य प्रसन्नमनसस्सिद्धिमाह—

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।

यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥

६९

या आत्मविषया बुद्धिः सर्वभूतानां निशा—निशेषप्रकाशा, तस्यामात्मविषयायां

ता ॥ इति इन्द्रियानुविधायिनो मनसः प्रज्ञाप्रतिष्ठानिरोधित्वादित्यर्थः । निग्रहहेतुं प्रागुक्तमनुकुर्यात्—
उक्तेनेत्यादिना ॥ ६८ ॥

एवमुपायमुपदिश्य पञ्चमुपदिशतीत्याह—एवमिति । प्रागुक्तस्यैव फलस्य प्रशमापत्त्यादपुनरुक्तिः, अतो 'या निशा' इत्यादिभिः त्रिभिः श्लोकैः 'प्रज्ञाति' इत्यादिनोक्तारस्यान्तुष्टयसिद्धिः निगम्यते । 'निद्राय कामान्, निःस्पृहः' इत्युभयभ्यां यतमानव्यतिरेकसंख्योरुपलक्षणम् । यद्वा श्लो न द्वयेनावस्यान्तुष्टय-फलं तृतीयेन त्वरस्यान्तुष्टयं निगम्यत इति विभागः । 'या' इति प्रसिद्धतया निर्देशोऽत्र प्रस्तुतप्रज्ञा-निययः । साक्षात्निद्राया देशकालभेदेन विपरिवर्तमानायाः सर्वभूतनाधारण्याभावादिति तात्पर्येणाह—
या आत्मविषयेति । उपचारनिमित्तं ध्वनक्ति—निशेषप्रकाशेति । स्वप्रकाशाया अपि बुद्धेरप्रवृत्त-
दशायामप्रकाशत्वमुपपन्नते । इन्द्रियनिग्रहस्य प्रकृतत्वात् एवान्न संयमिगन्धार्थ इत्यभिप्रायेणोक्तम्—

ना॥ यस्य यतेः हे महाबाहो निगृहीतानि सर्वंशः सर्वप्रकारैः मानसादिभेदैः इन्द्रियाणि
इन्द्रियार्थेभ्यः शब्दादिभ्यः तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६८ ॥

योऽयं लौकिको वैदिकश्च व्यवहारः स उत्पन्नविवेकज्ञानस्य स्थितप्रज्ञस्य अवि-
द्याकार्यत्वात् अविद्यानिवृत्तौ नियतं, अविद्यायाश्च विद्यायिरोधात् निवृत्तिः, इत्येतम्
अर्थं स्फुटीकुर्वन् आह—या निशा इति॥ या निशा रात्रिः सर्वपदार्थानाम् अविवेककरी
तमस्त्वभावात् सर्वभूतानां सर्वेषां भूतानाम् । किं तत् ? परमार्थतत्त्वं स्थितप्रज्ञस्य
विषयः । यथा नक्तचराणाम् अहरेव सन् अन्येषां निशा भवति, तद्वत् नक्तचरस्थानीयानाम्
अज्ञानिनां सर्वभूतानां निशा इव निशा परमार्थतत्त्वं अगोचरत्वात् अतद्वृद्धीनाम् । त-
स्यां परमार्थतत्त्वलक्षणायाम् अज्ञाननिद्रायां प्रबुद्धो जागर्ति संयमी संयमवान्, जितेन्द्रि-
यो योगीत्यर्थः । यस्यां ग्राह्यग्राहकलक्षणायाम् अविद्यानिशायां प्रसुप्तानि एव भूतानि जा-

आ॥ उक्तं लक्षणं पिण्डाकृत्याह—यानिशेति॥ या सर्वभूतानां निशा परमेश्वरस्वरूपल-
क्षणा । यस्यां सुप्तानीव न किञ्चिज्ज्ञानन्ति तस्यामिन्द्रियसंयुक्तो ज्ञानी जागर्ति सम्यगाप-
रोक्षेण पश्यति परमात्मानमित्यर्थः ; यस्यां विषयलक्षणायां भूतानि जाग्रति, तस्यां निशा-
यामिव सुप्तः प्रायो न जानाति । मत्तादिवद्रमनादिप्रवृत्तिः, तदुक्तम् 'देहं तु तत्र
ज ॥ यत एवं निगृहीतेन्द्रियस्यैव प्रमादः, प्रसादवत् एव युक्तिः, युक्तिमत एव श्रवणमननाभ्या तत्त्व-
ज्ञानम्, तत्त्वज्ञानवत् एवापरोक्षज्ञानसाधनं ध्यानम्, नान्यथा, तस्मादित्यर्थः ॥ ६८ ॥

मानिनः सर्वकर्मत्यागप्रतिपादनार्थाय 'या निशा' इत्यत्र श्लोक इति कश्चित् । तत्र तत्प्रतिपादकाधरा-
श्रवणात्प्रमाणनिरोधाच्चेत्याशयेन तत्प्रतिपाद्यमाह—उक्तलक्षणमिति । चतुःश्लोकस्या विशिष्योक्तम् ।
नन्वत्रोक्तं किमपि न प्रतीयत इत्यत आह—येति । परमेश्वरस्वरूपस्य निशाशाम्यमुपपादयति—यस्या-
मिति । निपत्यतमधिकरणत्वं चाविरोधित्वा कारकत्वमात्रनिवधया साम्यादिदमुक्तम् । संयमीत्यस्या-
क्षरार्थ इन्द्रियेति ; प्रवरणलभ्योऽर्थो ज्ञानीति । उत्तरार्थमाह—यस्यामिति । अत्रापि पूर्वस्त्याम्यम् ।

या॥बुद्धौ इन्द्रियसंयमी प्रसन्नमनाः जागर्ति—आत्मानमवलोकयन्नास्तइत्यर्थः; यस्यां शब्दा-
दिविषयायां बुद्धौ सर्वाणि भूतानि जाग्रति—प्रबुद्धानि भवन्ति; सा शब्दादिविषया
बुद्धिरात्मानं पश्यतो मुनेर्निर्देशोऽपि प्रकाशा भवति ॥ ६९ ॥

ता॥इन्द्रियसंयमीति । या पुनः 'त्रयमेकव सयमः' इति धारणाध्यानमगधीनां समुचिताना संयमत्वेन
पातञ्जलपरिभाषा, साव न विवक्षितेति भावः । इन्द्रियसंयमस्य बुद्धिजनने अवान्तरव्यापार पूर्वोक्त-
माह—प्रसन्नमना इति । जागर्तीत्यत्र मुख्यार्थयोगादाह—आत्मानमिति । बुद्धौ जागरणशब्दनि-
र्दिष्टं प्रबुद्धत्वं प्रकाशमानप्रभृत्युद्धिर्विशिष्टत्वमेव; सा च सविषया प्रकाशते—इति भावः । बुद्धिप्रक-
रणमात्रस्यामिति निर्देशोऽपि बुद्धिविषयः; सा च बुद्धिः भूतानीत्यस्यमिनिष्ठतया व्यपदेशादात्मद-
र्शिनेो निश्चात्यवचनात् शब्दादिविषयेत्युक्तम् । सर्वभूतानामित्यत्र समाननिमग्नोऽपि सर्वज्ञादो
भूतानीत्यत्रापि बुद्ध्या निष्कृष्यान्वेतव्य इति सर्वाणीत्युक्तम् । पश्यन् इत्यत्र कर्माकाङ्क्षायाम्
आत्मानमिति प्रकरणमिदमुक्तम् ॥ ६९ ॥

प्र-पा॥१ पातञ्जलयोगानुशासनप्रभाषा.

ग॥अनि इति उच्यन्ते यस्यां निशायां प्रसुप्ता इव स्वप्नदृशः सा निशा अविधारूपत्वात्
परमार्थतत्त्व पश्यतः मुनेः इति॥ अतः कर्मणि अविद्यायस्यायाम् एव चोद्यन्ते, न विद्या-
यस्यायाम्। विद्यायां हि सत्याम् उदिते सधितरि शार्वरम् इव तमः प्रणाशम् उपगच्छति
अविद्या । प्राक् विद्योत्पत्तेः अविद्या प्रमाणबुद्ध्या गृह्यमाणा क्रियाकारकफलभेदरूपा
च सती सर्वकर्महेतुत्वं प्रतिपद्यते न अप्रमाणबुद्ध्या गृह्यमाणायाः कर्महेतुत्वोपपत्तिः,
'प्रमाणभूतेन घेदेन मम चोदितं कर्तव्यं कर्म' इति हि कर्मणि कर्ता प्रयतते 'न
अविद्यामात्रम् इदं सर्वं निशा इव' इति । यस्य तु पुनः 'निशा इव अविद्यामात्रम् इदं
सर्वं भेदजातम्' इति ज्ञानं तस्य आत्मज्ञस्य सर्वकर्मसंन्यास एव अधिकारो न प्रवृत्तौ ।
तथा दर्शयिष्यति—'तद्बुद्धयस्तदात्मानः' इत्यादिना ज्ञाननिष्ठायाम् एव तस्य अधि-
कारम् । तत्रापि प्रवर्तकप्रमाणाभावे प्रवृत्तेः अनुपपत्तिः इति चेत्—न, स्वात्मविषय-
त्वात् आत्मविज्ञानस्य । न हि आत्मनः स्वात्मनि प्रवर्तकप्रमाणापेक्षा, आत्मत्वादेव ।
तदन्तत्वात् च सर्वप्रमाणानां प्रमाणत्वस्य । न हि आत्मस्वरूपाधिगमे सति पुनः
प्रमाणप्रमेयव्यवहारः संभवति । प्रमातृत्वं हि आत्मनः निवर्तयति अन्त्यं प्रमाणं निव-
र्तयेदेव च अप्रमाणीभवति, स्वप्रकालप्रमाणमिव प्रबोधे । लोके च चस्त्वधिगमे प्रवृत्तिहे-
तुत्वाददर्शनात् प्रमाणस्य । तस्मात् न आत्मविदः कर्मणि अधिकार इति सिद्धम् ॥ ६९ ॥

आ॥चरमम् 'देहोऽपि देवशतः' इति श्लोकाभ्याम्। मननयुक्तो मुनिः । पश्यत इत्यस्य
साधनमाह ॥ ६९ ॥

ज ॥ यदि न किञ्चित्पश्यति, कथं तर्हि तस्य गमनादिप्रवृत्तिरित्यत आह—मत्तादिवदिति । कुत
एतदित्यत आह—तदुक्तमिति । मुनेरित्युक्तत्वाच्चतुर्थांशमिष एव ज्ञानमिति व्याख्यानमसदिति
भावेनाह—मननयुक्त इति । याज्ञवल्क्यादीनामयतीनामपि ज्ञानश्रवणादिति भावः । मननस्य
प्राह्निवृत्तत्वात्पश्यतो मुनेर्धित कथमन्यत आह—पश्यत इति । दर्शनसाधनत्वेन मननमिदोक्तं न
तु तत्समकालीनतयेत्यर्थः । एतच्च प्राह्ममननादेः स्पष्टदर्शनसाधनत्वानुक्तेः प्रसङ्गादिदोक्तम् । ननु
'स्थितधीः किं प्रभापेत' इत्याद्युत्तरमय श्लोक इति प्रागुक्तम्, तत्कथमिदानीं लक्षणमतया व्याख्यातः ।

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत् ।

तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वे स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ॥ ७०

रा॥ यथा स्वनैवापूर्यमाणमेकरूपं समुद्रं नादेव्य आपः प्रविशन्ति; आसामपां प्रवेशेऽप्यप्रवेशे च समुद्रो न कंचन विशेषमापद्यते; एवं सर्वे कामाश्शब्दादयो विषयाः यं संयमिनं प्रविशन्ति—इन्द्रियगोचरतां यान्ति, स शान्तिमाप्नोति—शब्दादिष्विन्द्रियगोचरतामापक्षेप्यनापक्षेपे च स्वात्मावलोकनतृप्त्यैव यो न विकारमाप्नोति, स एव शान्तिमाप्नोतीत्यर्थः । न कामकामी—यदशब्दादिभिर्विक्रियते, स कदाचिदपि न शान्तिमाप्नोति ॥ ७० ॥

ता॥ एयं शब्दाद्यदर्शनपर्यवसितात्मदर्शनमयी सिद्धिरुक्ता, एतस्या एव सिद्धेरवाचीनामदूरविप्रवृष्टा शब्दादिविषयदर्शनेऽप्यविकारतारूपामरस्थामाह—आपूर्यमाणमिति । अत्र प्रवेशाप्रवेशयोरविशेषोपलभ्यस्य विवक्षितत्वात् आपूर्यमाणमिति न प्रविशन्तीभिर्नादेवोभिरभिरापूर्णा विवक्षितम्, अपि तु दार्ष्टान्तिके विवक्षितायाः स्वात्मावलोकनतृप्तेः प्रतिनिर्देशः क्रियते इति दर्शयति—स्वनैवेति । अचलप्रतिष्ठशब्दोऽत्र सीमातिलङ्घनादिहेतुभूतवृद्धिहासराहित्यपरइत्याह—एकरूपमिति । नादेव्य इत्यनेन समुद्रप्रपन्ननिरपेक्ष स्वतन्त्रमुद्रप्रारण्यं सूच्यते । दृष्टान्ते निर्मयितार्यमाह—आसामिति । कामा इत्यत्र कर्मणि व्युत्पत्तिमभिप्रेत्याह—शब्दादयो विषया इति । अविकारतासि द्वयं यच्चन्द्रस्य पूर्वोक्तमयमित्वाभिप्रायतामाह—यं संयमिनमिति । रूपादिविषयाणां पुरुषे प्रवेशो नात्रपानादिवच्छरीरान्तःप्रवेशः । अतः तत्तदिन्द्रियद्वारा ज्ञानविषयत्वमेव विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह—इन्द्रियेति । यस्मैति शेषः, तद्वदित्यनेन सिद्धमाह—शब्देति । निर्यनिरवयवनिरतिशयस्वात्मानुभवानन्दसदोहमग्नौ न श्वरदुःखमिश्रतातिशयविषयानुभवानन्दविन्दुषु न सज्जते इति भावः । 'न कामकामी' इत्येतत्पूर्वोक्तस्यार्थस्य व्यतिरेकेण हृदीकरणमिति व्यञ्जयति—यद्वत् । विकारस्य प्रसक्तत्वात्कामित्वं स्वकार्यं विकारमप्यजहलक्षणया लभ्यतीति विक्रियते इत्युक्तम् । कामान्कामयितुं शीलं यस्य स कामकामी; कदाचिदपीति यावत्कामपरित्या-

श॥ विदुषः त्यक्तेषणस्य स्थितप्रज्ञस्य यतेः एव मोक्षप्राप्तिः न तु असंन्यासिनः कामकामिनः इत्येतत् अर्थं दृष्टान्तेन प्रतिपादयिष्यन् आह—आपूर्य इति । आपूर्यमाणम् अद्भिः अचलप्रतिष्ठम् अचलतया प्रतिष्ठा अवस्थितिः यस्य तम् अचलप्रतिष्ठं समुद्रम् आपः सर्वतोऽंगताः प्रविशन्ति स्वात्मस्थम् अविक्रियमेव सन्तं यद्वत् तद्वन् कामाः विषयसन्निधावपि सर्वतः इच्छाविशेषाः यं मुनिं समुद्रम् इव आपः अविकुर्वन्तः प्रविशन्ति सर्वे आत्मन्येव प्रलीयन्ते न स्वात्मवशं कुर्वन्ति सः शान्तिं मोक्षम् आप्नोति । न इतरः काम-

आ॥ तेन विषयानुभवप्रकारमाह—आपूर्यमाणमिति । यो विषयैरापूर्यमाणोऽप्यचलप्रतिष्ठो भवति नात्सेक प्राप्नोति; न च प्रयत्नं करोति, न चाभावे शुष्यति; न हि जा॥ अन्यपरादपि तल्लभ इत्याशयेनेति ब्रूमः । अन्यथा 'प्रभाषेत' इत्यादेरुत्तरमाहेत्यवैवावश्यत् । किं तत्र स्थानप्रदर्शनादिनेति ॥ ६९ ॥

पृष्ठस्य समस्तस्योत्तरमुक्तं तत्किमापूर्यमाणमित्यनेनेत्यत आह—तेनेति । क्रियमाणेत्युपस्कृत्यम् । नित्यसापेक्षत्वादसामर्थ्याभावः । बाह्यानुमगधानरहितस्य युज्येतापि कथंचिद्भ्रमनादिकम्; विषयानुभवस्तु दृश्यमानः कथं स्यात्, तस्य नियतसाधनग्राह्यस्यानुमगधानेनाऽनुदयादित्याहङ्गापरिहारार्थमिति शेषः । तद्वत्सीमा यं प्रविशन्तीति सक्षेपणोक्तं तद्विदृष्टोति—य इति । कामशब्दस्यार्थो विपर्ययिरेति । अन्यथा विहाय कामानित्युत्तरविरोधात् । अचलप्रतिष्ठत्वस्यैव व्याख्यानं नात्सेक-

विहाय कामान् यः सर्वान्पुमांश्चरति निस्पृहः ।

निर्ममो निरहंकारः स शान्तिमधिगच्छति ॥

७१

रा॥ काम्यन्त इति कामादशब्दादयः । यः पुमान् शब्दादीन् सर्वान्विषयान् विहाय तत्र निस्पृहः तत्र ममतारहितश्च, अनात्मनि देहे आत्माभिमानरहितश्चरति ; स आत्मानं दृष्ट्वा शान्तिमधिगच्छति ॥ ७१ ॥

ता॥ गामित्यर्थः । एतेन—यो विक्रियते, स न शान्तिमाप्नोतीत्यनयोरेकार्थशङ्का परिहृता । विषयदर्शने विक्रियमाणोऽन्यदापि स्पृहारहितो न स्यादित्यर्थः ॥ ७० ॥

किं कामकामिनः सर्वदा शान्तिर्न स्यादिति शङ्कामपाकुर्वन्नदर्शनाविकारत्वात्स्थयोः कारणभूतो विषयसङ्घर्षश्चानुपपन्नः कदादेहात्मभ्रमाणा क्रमात्कार्यकारणभावनियन्धनानुलोमप्रतिलोमान्वयव्यतिरेकद्वयानां निवृत्तिरूपामरस्यामाह—विहायेति । पूर्वत्रापि च श्लोके प्रवृत्तं कामशब्द निर्गतिः—काम्यन्त इति । चरतीति वतंत इत्यर्थः । आत्मदर्शिनोपपन्नमभेदविषयो पूर्वश्लोकैः अभ्यस्त्यात्मदर्शनार्थि-पुरुषविषय इति विवेके द्योतयति—आत्मानं दृष्ट्वेति । अनयोदश्लोकयोर्विषयानुभवननिवृत्तिः उभयोः 'सा निशा' इति पूर्वश्लोकैः शान्तिरुक्ता ॥ ७१ ॥

रा॥ कामी काम्यन्ते इति कामाः विषयाः तान् कामयितुं शीलम् अस्य स कामकामी । स न प्राप्नोति इत्यर्थः ॥ ७० ॥

यस्मात् एवं तस्मात्—विहाय इति ॥ विहाय परित्यज्य कामान् यः संन्यासी पुमान् सर्वान् अशेषतः चरति जीवनमात्रेणैवाशेषः पर्यटति इत्यर्थः । निस्पृहः शरीरजीवनमात्रेऽपि निर्गता स्पृहा यस्य सः निस्पृहः । निर्ममः शरीरजीवनमात्राक्षिप्तपरिग्रहेऽपि 'मम इदम्' इति अभिनिवेशवर्जितः निरहंकारः विद्यावत्यादिनिमित्तात्मसंभावनारहितः इत्येतन् । स एवंभूतः स्थितप्रज्ञः ब्रह्मवित् आ॥ समुद्रः सस्तिप्रवेशप्रवेशनिमित्तो वृद्धिशोषो यद्गुनी प्राप्नोति; प्रयत्नं वा करोति; स मुक्तिं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ७० ॥

एतदेव प्रपञ्चयति—विहायेति। कामान्—विषयान् । निस्पृहतया विहाय यश्चरति—भक्षयति; भक्षयामीत्यहंकारममकारवर्जितश्च ; स हि पुमान् ; स एव च मुक्तिमधिगच्छतीत्यर्थः ॥ ७१ ॥

ज ॥ मित्यादि । कुत एषोऽर्थः इत्यतः समुद्रदृष्टान्तोपादानमामर्थ्यादिति भावेनाह—च्छीति । 'स शान्तिमाप्नोति' इत्यस्यार्थमाह—स इति । शान्तिप्रशंसार्थमेतत् ; एतत् दृष्ट्वा केचित् शान्तिं एव मुक्तिरित्यनेनाहेत्याहुः ; तदसद्रुतार्थत्वान् ॥ ७० ॥

'विहाय' इत्यनेनाप्ययमेवार्थ उच्यते, अतः पुनरुक्तिरित्यत आह—एतदेवेति। यद्यन कामा इच्छा-विशेषामर्हि निस्पृह इति पुनरुक्तिः, यदि काम्यन्त इति विषयास्तदा चरतिर्वादि भक्षणार्थस्तदा व्यापातः । अथ गत्यर्थस्तदा व्यर्थम्—इत्यतो व्याचष्टे—कामानिति । 'निर्ममो निरहंकारः' इत्येतदमभवपरिहाराय व्याचष्टे—भक्षयामीति । कर्तृत्वाभिमान एवाहंकारः, स्वामित्वाभिमान एव ममता, ॥ एतदप्ययादिमात्रमिति भावः । स हि पुमान्—अन्यः पशुरित्यर्थः । कुत इत्यत आह—स एवेति । स पुमानित्यनेनैवास्मत्प्रथमांश्च वदता शान्तिं एव मुक्तिरित्येषोऽर्थो नात्र प्रतिपाद्यत इति दर्शितम् ; स्वाम्यादृश्यभावश्च ॥ ७१ ॥

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्य नैनां प्राप्य विमुञ्चति ।

स्थित्वाऽस्यामन्तकालेऽपि ब्रह्म निर्वाणमृच्छति ॥

७२

इति श्रीमद्भगवद्गीतासुपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे

सांख्ययोगो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीकृष्णाय परब्रह्मणे नमः ॥

रा॥ एषा नित्यात्मज्ञानपूर्विका असङ्गकर्मणि स्थितिः स्थितधीलक्षा ब्राह्मी ब्रह्मप्रापिका,

ता॥ 'एषा' इति श्लोकेन परमप्रयोजनतया प्रकृतायास्मंसारनिवृत्तिलक्षणशान्तैरुपसंहारः क्रियते; यद्वा श्लोकत्रये शान्तिनिर्वाणशब्दाभ्यामेकमेव फलमुच्यते। 'ज्ञानं लब्ध्वा परा शान्तिमधिरेणाधिगच्छति' इत्यत्र परं निर्वाणमाप्नोतीति हि व्याख्यास्यति। 'एषा ब्राह्मी' इति श्लोकेनाध्यायार्थस्य निगमनं फलाव्यभिचारस्यापनं च। 'एषा' इति निर्देशस्य पूर्वोक्तनिवृत्तिलक्षणपरामर्शत्वात् प्रकाशमाह—नित्येति। स्थित-धीलक्षं यस्यास्ता स्थितधीलक्षा—ज्ञानयोगाख्यस्थितप्रज्ञतासाधनभूतेत्यर्थः। ब्राह्मीत्यत्र तद्विद्विप्रक्षित-संबन्धविशेषं दर्शयति—ब्रह्मप्रापिकेति। एनामित्यन्वादेशोऽपि सप्रकाशपरामर्शाति व्यञ्जयति—

प्र-पा ॥ १. गी ४-३९॥

शं॥ शान्तिं सर्वसंसारदुःखोपरमलक्षणां निर्वाणायाम् अधिगच्छन्ति प्राप्नोति ब्रह्मभूतः भवति इत्यर्थः ॥ ७१ ॥

सैषा ज्ञाननिष्ठा स्तूयते—एषा ब्राह्मी इति ॥ एषा यथोक्ता ब्राह्मी ब्रह्मणि भया

आ ॥ उपसंहरति—एषेति ॥ ब्राह्मी स्थितिः ब्रह्मविषया स्थितिः लक्षणम्। अन्त-कालेऽप्यस्यां स्थित्यैव ब्रह्म गच्छति। अन्यथा जन्मान्तरं प्राप्नोति। 'यंयंयापि' इति यक्ष्यमाणत्वात्। ज्ञानिनामपि सति प्रारब्धकर्मणि शरीरान्तरं युक्तम्, 'भोगेन त्वितरे' इति ह्युक्तम्। सन्ति हि बहुशरीरफलानि कर्माणि कानिचित् 'सप्तजन्मनि विप्रः स्यात्' इत्यादेः, दृष्टेयं ज्ञानिनामपि बहुशरीरप्राप्तेः। तथा ह्युक्तम्, 'स्थितप्रज्ञोऽपि

जा॥ शान्तिं स्तूयते 'एषा' इत्यनेनेत्यमत्, प्रथमराक्ष्ये तददर्शनादिति भावेनाह—उपसंहरतीति। प्रक-रणं समापयतीत्यर्थः। ब्रह्मधर्मभूतेति प्रतीतिनिरसायाह—ब्राह्मीति। स्थितिर्नोक्ता कथमेवमुच्यत इत्य-त आह—लक्षणांमिति। ब्रह्मविषयज्ञानरतो लक्षणमुक्तमित्यर्थः। 'किं प्रधाप्येत्' इत्यादिप्रश्नपरिहारस्या-र्थादुक्तत्वादनुपसंहारः। अन्तकाले चरमे वयस्यपि यः परिजय्य अस्या स्थितौ तिष्ठति, सोऽपि ब्रह्मप्राप्नो-तीति किमु ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेति व्याख्यानममत्, अप्रकृतत्वादित्याशयशान्त्याचष्टे—अन्तकालेऽपी-ति। शानिनो ब्रह्मप्राप्तिष्ठका, सा किं तदेहपातानन्तरमेव, उतान्यदेतत्प्रेक्षायामिदमुच्यते। कुतोऽस्यार्थस्य भगवदभिप्रेतत्वमित्यत आह—यंयमिति। ननु ज्ञानमेव मोक्षसाधनम्; कारणदौर्ध्वक्ये च कार्यं भवत्येव; अतः कथं शानिनः शरीरान्तरप्राप्तिरित्यत आह—ज्ञानिनामिति। प्रारब्धकर्म सामग्र्याः प्रतिकर्षकं, तदेवा-तकाले ब्रह्मानुसंधानं प्रतिवृत्तातीति भावः। ननु ज्ञानादेव सर्वं कर्म क्षीणमित्यत आह—भोगेनेति। अस्तु प्रारब्धकर्मणो भोगेनैव धय; स च ज्ञानं यच्छरीरे जातं तत्रैवाभूत्, अतः कथं शरीरान्तरारम्भ इत्यत्र आह—सन्तिहीति। तानि कथमेकेनैव शरीरेण भुज्येरन्निति शेषः। सप्तजन्मनीति दिगुः। इतश्चैवमित्याह—दृष्टेइचेति। बह्वित्यनेकोपलक्षणम्। कथं शानिना बहुशरीर-

रा॥ ईदृशीं कर्मणि स्थितिं प्राप्य न विमुह्यति—पुनस्संसारं नाप्नोति, अस्यां स्थित्यामन्तिमे-
ऽपि वयसि स्थित्या ब्रह्म निर्वाणमृच्छति—निर्वाणमयं ब्रह्म गच्छति; सुखैकतानमात्मान-
मवाप्नोतीत्यर्थः ॥

ता॥ ईदृशीमिति । मोहनिषेधफलितमाह—पुनरिति । अन्तकालइत्युक्तान्तकालभ्रमव्युदासायाह—
अन्तिमेऽपि वयसीति । 'उत्तमे चेद्वयसि साधुवृत्तः' इत्यादिवत् । एतेन वात्पादिषु विषयप्रवणस्यापि
पश्चान्निर्विण्णस्याधिकारस्मृतिः । किंपुनर्ब्रह्मचर्यादिकमारम्य स्थित इति च भावः । स्थित्यां स्थितिसत्त्वम्य-
न्धः । पट्टीतमासभ्रमापाकरणायाह—निर्वाणमयं ब्रह्मेति । निर्वाणब्रह्मशब्दयोरुच्चार्याचीनविषयतामाह
—सुखेति ॥

प्र.पा ॥ १.

शा॥ इयं स्थितिः सर्वं कर्मसंन्यस्य ब्रह्मस्वरूपेणैव अवस्थानम् इत्येतत् हे पार्थ न एतां स्थितिं
आ॥ यस्तूर्ध्वः प्राप्य रुद्रपदं गतः । सांकर्पणं ततो मुक्तिमगाद्विष्णुप्रसादतः' इति गारुडे ।
'महादेव परे जन्मस्तव मुक्तिर्निरूप्यते' इति नारदीये । निश्चितफलं च ज्ञानम् 'तस्य ताव-
देव चिरम्' 'यदु च न अविषमेषाभिसंभवति' इत्यादिश्रुतिभ्यः, न च कायव्यूहापेक्षा
'तद्यधेपीकतूलम्' 'तद्यथा पुष्करपलाशे' 'ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि' इत्यादिप्रचनेभ्यः । प्रा-
रब्धे त्वविरोधः । प्रमाणाभावाच्च । न च तच्छास्त्रं प्रमाणम्, 'अक्षपादकणादानां सां-
ख्ययोगजडाभृताम् । मतमालम्ब्य ये वेदं दूषयन्त्यल्पचेतसः' इति निन्दावचनात् ।
यत्र तु स्तुतिस्तत्र शिवभक्तानां स्तुतिपरत्वमेव न सत्यत्वम् । न हि तेषामपीतरग्रन्थ-

जा॥ प्रातिर्दृश्यत इत्यत आह—तथाहीति । ननु ज्ञानिनोऽपि यदि शरीरान्तर्प्राप्तिर्हि गर्भवासादिभि-
र्दुर्गैर्मुक्तिकरं ज्ञानं न मोक्षाय पश्चात् स्यादित्यत आह—निश्चितेति । तस्य शानिनस्तावदेव चिरं
तावनेव विलम्बो यावन्न विमोक्ष्ये विमोक्ष्यते प्रारब्धकर्मणा, अवसिते कर्मणि ब्रह्म मंपत्त्यत इत्यर्थः,
अवसितकर्मणि शानिनि विषये यदि पुत्रादयः शब्दं कर्म कुर्वन्ति, यदु च न—यदि वा न कुर्वन्ति ;
सर्वथाऽर्विषमभिसंभवति प्राप्नोत्येवेत्यर्थः ; तदिदमुक्तं—नैनां प्राप्य विमुह्यतीति । पाशुपतशैवि-
कादयस्त्वाहुः, अनियतकालविपाकान्यपि कर्माणि शानि योगसामर्थ्यात्समाहृत्यानेकशरीरफलान्यपि
कायव्यूहनिर्माणेन क्षपयित्वा प्रवर्ग्यते ; तस्मात्तुऽस्य देहान्तरमिति त्वाह—न चेति । शानिनः कर्म-
क्षयार्थमिति शेषः । तथाहि अप्रारब्धकर्मस्यार्थं वा सा स्यात्, प्रारब्धकर्मक्षयार्थं वा ; तेषां
शानेनैव क्षीणत्वात्—इति भावेनाह—तद्यथेति । द्वितीये तु यः कश्चिज्ज्ञानी तथा करोति, सर्वो
वा । आद्ये संप्रतिपत्तिमुत्तरमाह—प्रारब्धेति । द्वितीयासंभवे हेतुमाह—प्रमाणेति । चरान्दात्रागु-
दाहृतप्रमाणविरोधाच्च, पाशुपतादिशास्त्रेषु तथोक्तत्वात्कथं प्रमाणाभाव इत्यत आह—नचेति । तच्छिष्या
अपि तच्छब्देनोच्यन्ते इति बहुवचनम् 'उमापतिः पशुपतिः श्रीकण्ठो ब्रह्मणः सुतः । उक्तवानिद-
मव्यग्रं शानं पाशुपते शिवः' इत्यादौ तत्स्तुतिरपि दृश्यत इत्यत आह—यथेति । वैष्णवशास्त्रोक्त-
प्रसारेण शिवभक्तानां लक्षण्येति शेषः । सत्यत्वे, तदुक्तार्थ्येति शेषः । उक्तनिन्दाविरोधादिति
भावः । तर्हि शैवपुराणानि कायव्यूहनिर्माणनियमादौ प्रमाणानीत्यत आह—नहीति । तेषामिति
बुद्धिरप्यशैवपुराणपरमार्शः, इत्यग्रन्याः उदाहृतगारुडादयः । शैवपुराणानां गारुडादिवैष्णवग्रन्थानां च
को विरोधो येन बाध्यवाचकभाव इत्याद्यद्वयं दुर्जनव्यामोहार्यं प्रणीतपाशुपतादिशास्त्राणां व्यामोहना-

रा॥प्वमत्तमायाथात्म्यं युद्धाख्यस्य च कर्मणस्तत्प्राप्तिसाधनतामजानतदशरीरात्मज्ञानेन

तात्ताननु नित्यात्मज्ञानतत्साक्षात्कार्योऽपि प्रवृत्तत्वात्तन्मनिग्रामावनिगमनपरोऽय श्लोक इत्युक्तमिति शङ्काया प्रधानभूततदनुबन्धेनान्यकथनमिति दर्शयन्नुत्तराध्यायचतुष्टयसङ्गतिं वस्तुमुक्तमर्थं च सङ्कल्प्य दर्शयन्नित्यात्मेत्यादिक द्वितीयाध्यायार्थसङ्ग्रहश्लोमपि व्याख्याति—एवमिति। मोहस्य हेतुस्वरूपमार्गाणि

शा॥प्राप्य लब्ध्वा न विमुह्यति न मोहं प्राप्नोति । स्थिन्ना अस्यां स्थिता ब्राह्मण यथोक्तायाम्

आ॥विमुह्यार्थं प्रामाण्यम् । तथाह्युक्तम्—'एव मोहं सृजमयाशु यो जनान्माहविष्यति । त्वं च रुद्र महाबाहो मोहशास्त्राणि कारय । अतस्थानि वितस्थानि दर्शयस्व महाभुज । प्रकाशं कुरु चात्मानमप्रकाशं च मां कुरु' इति चारुहे । 'कुत्तिसतानि च मिथ्याणि रुद्रो विष्णुप्रचोदितः । चकार शास्त्राणि विभुर्कृपयस्तत्प्रचोदिताः । दधीचाद्याः पुराणानि तच्छास्त्रसमयेन तु । चतुर्वेदैश्च ब्राह्मणानि विष्णुवा विष्णुचोदिताः । पञ्चरात्रं भारतं च मूलरामायणं तथा । तथा पुराण भागवतं विष्णुर्वेद इतीरितः । अतः शैवपुराणानि योज्याम्यन्याविरोधतः' इति नारदीये । अतो ज्ञानिनां भवत्येव मुक्तिः । भीष्मादीनां तु तत्क्षणे युक्त्यभावात् । 'स्मरंस्त्यजति' इति वर्तमानव्यपदेशो हि कृतः । तद्योक्तम्—'ज्ञानिनां कर्मयुक्तानां कायत्यागक्षणो यदा । विष्णुमाया तदा तेषां मनो बाह्य करोति हि' इति गारुडे । न चान्येषां तदा स्मृतिर्भवति ; 'बहुजन्मविपाकेन भक्तिज्ञानेन ये हरिम् । भजन्ति तस्मृतिं रजन्ते देवो यानि नचान्यथा' इति ब्रह्मकैवर्ते । निर्वाणमशरीरम् , 'कायो वाणं शरीरं च' इत्यभिधानात् , 'एतद्वाणमवष्टभ्य' इति प्रयोगाच्च । निर्वाणशब्द-प्रतिपादनमनिन्द्रिया इत्यादिष्वत् । कथमन्यथा सर्वपुराणादिप्रसिद्धाऽऽकृतिर्मगवत उप-पद्यते । न चान्यद्भगवत उत्तम ब्रह्म'ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्दते' इति भागवते

जा॥र्थेन तात्प्रमाणमाह—यथाहीति । कारयेति स्वार्थे णिच् । अतप्यानि सर्वथाप्यविद्यमानानि वि-
तप्यानि व्यधिकरणानि च तेषु दर्शयन् प्रकाशं प्रतिद्वम् । इदानीं तन्मूलत्वं शैवपुराणानाम् इतरेषां पञ्चरात्रादिमूलत्वमित्यत्र प्रमाणमाह—कुत्तिसतानीति । तच्छास्त्रसमयेन तच्छास्त्रसिद्धान्तमनुसृत्य ।
वेदैरिति वेदनामापातप्रतीतिमनुसृत्य । भागवत भगवद्विषयम् । उक्तमुपलक्ष्यति—अत इति । ज्ञानिनां मुक्तिर्भवतीत्येन न तु तद्देहपातानन्तर्यमिति निषेध इत्युपलक्ष्यार्थः । ननु भीष्मादयो ज्ञानिनोऽतस्मालेऽ-
स्या ब्राह्मणा स्थितौ स्थिताश्च न मुक्ताश्च तत्कथमतदुक्तमित्यत आह—भीष्मादीनामिति । साक्षादे-
इत्यागक्षणे युक्त्या परमेश्वरे मनोयोगेन भाव्यमित्येतदुक्त इत्यत आह—स्मरन्निति । ननु तत्क्षणे युक्त्या मुक्तिश्चेदज्ञानिनामपि तत्प्रभवेन मुक्तिरित्यत आह—नचेति । भक्तिज्ञानेति द्वन्द्वैकवद्भासः ।
भक्तिरहितं ज्ञान भक्तिज्ञानमिति वा । ब्रह्मनिर्वाण ब्रह्मस्वरूपानन्दमिति व्याख्यानं सर्वप्रमाणविरुद्ध-
मित्याशयप्रातिज्ज्ञानमिति भिन्न पद व्याचष्टे—निर्वाणमिति । कथमेतदित्यत आह—काय इति ।
कार्यब्रह्मव्यावृत्त्यर्थमेतत् । अनेन ब्रह्मणो निराकारत्वं प्राप्तम् , तत्प्रतिषेधार्थमाह—निर्वाणेति । प्रति-
पादनं व्याख्यानम् । इत्यादिषु इत्यादेभिर , प्राकृतादिभिर्गदहाह्वारैरेनेत्यर्थः । किमनेन व्याख्यानेन निराकारमेव ब्रह्म किं न भवेदित्यत आह—कथमिति । भगवतो विष्णोः साकारत्वेऽपि ब्रह्मणो निराकारत्वमेव ; न च भगवानेन ब्रह्म तस्य तदुत्तमत्वेन ततोऽन्यत्प्राप्त-जतो न पुराणादिनिरोध इत्यत आह—नचेति । महद्भूतत्वेतानि वाक्यानि भगवतो ब्रह्मत्प्रतिपादकानि , यस्मादित्यादीनि तस्यैव सर्वो-
त्तमत्वेन तदुत्तमाभावाप्रतिपादकानि ; इन्द्रियग्राह्यभक्तिकान्तस्तदुत्तमः ; सर्वमेव योगीन्द्रियग्राह्यम् , उत्तमाध-

॥ मोहितस्य तेन च मोहेन युद्धान्निवृत्तस्य मोहशान्तये नित्यात्मविषया या साहचर्य-
बुद्धिः, तत्पूर्विकाच असङ्गकर्मानुष्ठानरूपकर्मयोगविषया बुद्धिः स्थितप्रज्ञतायोगसाधनभूता

ता॥विशदयति—आत्मेत्यादिना निवृत्तस्येत्यन्तेन। व्याख्यानव्याख्येयात्मना सङ्गदृष्टोक्तस्य समासात्-
गतपदद्वन्द्वस्य यथासङ्गं सम्बन्धं व्यनक्ति—नित्यात्मेत्यादिना। साहचर्यबुद्धिरिति। कर्मयोगात्प्राक्
'एषा तेऽभिहिता साङ्ख्ये बुद्धिः' इत्युक्तमात्मतत्त्वज्ञानमुच्यते; तद्वत्पर्यं हि नित्यात्मविषयेत्युक्तम्।

श॥अन्तकालेऽपि अन्ये अपि वयसि ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मनिर्वृतिं मोक्षम् कच्छति गच्छति ।

आ॥'भगवन्तं परं ब्रह्म' 'परब्रह्म न जनार्दन' 'परमं यो महद्ब्रह्म' 'यस्मात्परमतीतोऽहमक्षरा-
दपि चोत्तमः' 'यो सावतीन्द्रियप्राज्ञः' नास्ति नारायणसमं न भूतं न भविष्यति' 'नत्वत्समोऽ-
स्यभ्यधिकः कुतोऽन्यः' इत्यादिभ्यः। न च तस्य ब्रह्मणोऽशरीरत्वादितत्कल्पम्, तस्यापि श-
रीरवचनात् । 'आनन्दरूपममृतम्' 'सुवर्णज्योतिः' 'दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाशः' इत्यादिषु।
यदि रूपं न स्यात्, आनन्दमित्येव स्यात्, न त्वानन्दरूपमिति । 'कथं सुवर्णरूपत्वं
स्यादरूपस्य; कथं दहरत्वम् । दहरस्थश्च केचित्स्वदेहेत्यादी रूपवानुच्यते 'सहस्रशीर्षा
पुरुषः' 'रुन्मवर्णं कर्तारं' 'आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्' 'सर्वतः पाणिपादं तत्'
'विभ्यतश्चक्षुः' 'विभ्यतोऽनुम्बः' इत्यादिवचनात् विभ्वरूपाध्यायादेश्च रूपवानवसी-
यते । अतिपरिपूर्णतमज्ञानैश्वर्यधीरानन्दयशःश्रीशक्त्यादिमांश्च भगवान् । 'पराऽस्य
शक्तिर्विधिष्वैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानयल्लक्ष्या च' 'यः सर्वज्ञः' 'आनन्दं ब्रह्मणः'
'एतस्यैव आनन्दस्य अन्धानि भूतानि माम्नामुपजायन्ति' 'अनादिमभ्यान्तमनन्तधीर्यं सह-
स्रलक्षमितकान्तिकात्तम्' 'मध्यनन्तगुणेऽनन्ते गुणतोऽनन्तविग्रहे' 'विज्ञानशक्तिरह-
मात्मनन्तशक्तः' 'तुर्यन्तस्सर्वदृक्सदा' 'आत्मानमन्य च स येदं विद्वान्' 'अन्यतमो

जा॥भगवेन ब्रह्मेश्वरोभेदो मा भूत्, ब्रह्मशरीरम्, ईश्वरस्तु सविग्रह इत्येतो भेदोऽस्तु, अमेदस्यापि सत्त्वा-
द्ब्रह्मशब्दोपपत्तिरित्यत आह—नचेति। तस्य पशुभिमत्स्य एतद्भगवतोऽन्यत्वं कुत इत्यत आह—तस्या-
धीति। 'दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाशस्तीत्यनन्तस्तदन्वेष्टव्यम्' इत्यन्तं वाक्यम् इह विवक्षितम्। इत्यादिषु
ब्रह्मविद्यात्वेन सम्मतेष्विति शेषः । कथमत्र भवणमित्यत आह—यदीति। रूपं विग्रहः । 'विज्ञानमानन्दं
ब्रह्म' इत्यानन्दशब्दस्य नपुंसकत्वदर्शनात्तथोपादानम् । ज्योतिःशब्दो भास्वरूपस्य वाचकः; अत उक्तं—
सुवर्णरूपत्वमिति। दहस्त्व दहरत्वम् । अविग्रहस्येति वर्तते । दहरत्वत्वं कथम् अविग्रहस्यानुपपन्न-
मित्यत, आह—दहरस्थश्चेति। एवमुपपत्तिसापेक्षाणि वाक्यान्युदाहृत्य स्पष्टान्युदाहरति—सहस्रशी-
र्षेति। अवसीयते परमात्मा प्राग्भगवतोऽन्यस्योत्तमत्वं वाक्यविषयमित्युक्तम्; इदानीं व्याहृतं च तदिति
भावेनाह—अतिपरिपूर्णमिति । अत्यादिशब्दैर्निर्णीतशक्त्यं चोत्पत्ते । ऐश्वर्यं वक्षित्वम् । श्रीः का-
न्तिः। परमेश्वरे भगवच्छब्दस्यौपचारिकत्वपरिहारयैषा गुणानां सङ्गावे प्रमाणान्याह—परेति । 'आनन्दं
ब्रह्मणः' इत्यत 'यतो वाचः' इति पूर्ववाक्यमभिप्रेतम् । अमितशब्दात्परश्चन्द्रशब्दोऽध्याहार्यः ।
द्रष्टृरूपभेदान्निविधोक्तिः । ऐश्वर्योचनन्तगुणत्वे मयीति प्रमाणम् । संख्यात्परिमाणान्या गुणानामा-
नन्त्यमनेनेत्येते । शक्तेः परत्वं प्रागुक्तं, तदस्यमित्येतो—विज्ञानेति । ज्ञानस्यापरोक्षरूपताप्रतिपाद-
नाय—तुर्यमिति । ईश्वरो नात्मानं वेत्ति, कर्तृकर्मभावविरोधादित्येतन्निरासाय—आत्मानमिति ।
ईश्वरे भगवच्छब्दस्यौपचारिकत्वात्संभवं दर्शयितुं तदन्यस्य तच्छब्दार्थतानिपत्ताय—अन्यतम इति

रा॥द्वितीयेऽध्याये प्रोक्ता; तदुक्तं *‘नित्यात्मासङ्गकर्महागोचरा साङ्गधयोगधीः । द्वितीये

ता॥ज्ञानयोगस्तु कर्मयोगसाध्यतयानन्तरं पृथगेवोपादीयते । स्थितधीलक्षेति । अतः स्थितधीशब्दो मा-
यप्रधानः; तद्वत्त्वश्च तत्साधनत्वम् । स्थितप्रज्ञतायोगेत्यत्र स्थितप्रज्ञताशब्दो योगशब्देन सह विशेष-

प्र-पा ॥ * गी. स. ६ श्ले ॥

श ॥ किमु घक्तव्यं ब्रह्मचर्यादेव सन्यस्य यावज्जीवं यो ब्रह्मण्येव भवतिष्ठते स ब्रह्मनिर्वा-

आ॥मुकुन्दात्को नाम लोके भगवत्पदार्थः ‘पेश्वर्यस्य समग्रस्य’ ‘अतीव परिपूर्णं ते सुख
ज्ञानं च सौभगम्’ ‘यथात्ययुक्तं स्मर्तुं वा शक्तः कर्तुमतः परः’ इत्यादिभ्यः । ‘तानि
सर्वाण्यन्योन्यान्तरन्यरूपाणि’ ‘विज्ञानमानन्दं ब्रह्म’ ‘आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्’
‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म’ ‘यस्य ज्ञानमयं तपः’ ‘स मा भग प्रविश स्वाहा’ ‘न तस्य
प्राकृता भूर्तिर्मासमेदोऽस्थिसंभवा’ ‘न योगित्यादीश्वरस्यात्सत्यरूपाच्युतो विभुः’
‘सदेहः सुखगन्धश्च ज्ञानभाः सत्पराक्रमः’ ‘ज्ञानज्ञानः सुखसुखः स विष्णुः परमोऽ-
क्षरः’ इति पैङ्गिलिले । ‘देहोऽयं मे सदानन्दो नायं प्रकृतिनिर्मितः । परिपूर्णश्च सर्वत्र
तेन नापयणोऽस्म्यहम्’ इत्यादि ब्रह्मकैयर्ते । तदेव लीलया चासौ परिच्छिन्नादिरूपेण
दर्शयति मायया । ‘न च गर्भेऽवसदेऽथ नचापि वसुदेवतः । न चापि राघवाज्जातो न
चापि जमदग्निः । नित्यानन्दोऽव्ययोऽव्ययं क्रीडनेऽमोघदर्शनः’ इति च पाप्ते । ‘न वै
स आत्माऽत्मयतामधीश्वरो भुङ्क्ते हि दुःखं भगवान्वासुदेवः । स्वर्गादेरीशिताऽजः
परमसुखनिधिर्बोधरूपोऽथ बोधं लोकानां दर्शयन्तो मुनिसुतद्वतात्मप्रियार्थं जगाम ।
स ब्रह्मयन्त्रचरणो जनमोहनाय स्त्रीसङ्गिनामिति रतिं प्रथयंश्चचार । पूर्तरचिन्त्यधीर्यो
यो यश्च दाशरथिः सयम् । रुद्रवाक्यमृतं कर्तुमजितो जितवत्स्थितः । योऽजितो वि-
जितो भक्त्या गाङ्गेयं न जघान ह । ॥ चाम्वा प्राह्वाभास कण्ठः कोऽपरस्ततः’ इत्यादि-

जा॥अन्य एवान्यतमः । भगवच्छब्दस्यायमर्थ इत्यत्र—पेश्वर्येति प्रमाणम् । अत्र पण्णामित्युपलक्षणम्;
पाङ्गुण्ये सर्वगुणान्तामर्वा वा; तद्वान् भगवानिति सिद्धमेव; भगवत्परास्त्व एव सर्वोत्तम इति । समप्राप्तो
वेति । अतीवेति । यदन्येन करिष्यामीति स्मर्तुं बुद्धिस्थीकर्तुं वा अपुक्तं तत् त्वं कर्तुं शक्तः । मनुष्या श-
नादीनां भगवता भेदः प्रतीतः; पण्णामित्यादिना परस्परं च; तथाऽऽकृतिर्मगवत इत्युक्त्याऽऽकृतेस्तन्नि-
रासार्थमाह—तानीति । तत्र प्रमाणान्याह—विज्ञानमिति । तत्र आलोचनक्रिया । ज्ञानमयं ज्ञानात्म-
कमिति धर्माणां परस्परमभेदोक्तिः । प्राकृतेति ढीवभावद्वन्द्वसः । अणुभ्रम्यामन्यो वा प्रत्ययः ।
मासमेदोऽस्थिभिः समवेद्यस्याः सा तथोक्तः; एतच्च न योगित्यात्, किं त्वीश्वरत्वात् । अत एव विभुः निर्दो-
षगुणात्मकविग्रहादच्युतः । ‘ज्ञानज्ञानः’ इत्यादेरतिशयितज्ञानादिरित्यर्थः । तेन निर्दोषत्वादिना भग-
वदप्रसौधभावे कथं परिच्छिन्नतर्गर्भवासादिसंसारिधर्माश्च तत्र दृश्यन्त इत्यत्र आह—तदेवेति । कि-
मर्थमित्यत्र उक्तम्—लीलयेति । मायया मोहकशक्त्या । अत्र प्रमाणमाह—नचेति । देव्याः
देवक्याः । एवं गर्भवासादिप्रदर्शनेन बोधं दर्शनं यस्मिन्विषये स तथा आत्मयता भागवतानाम्
आत्मा निरुपाधिकप्रिय इति यावत् । मुनिसुतो राज्ञः ब्रह्मवाक्यवत् रुद्रवाक्यमप्यनुलं प्रत्यस्तीत्यतो
रुद्रवाक्यमित्युक्तम् । कण्ठः कण्ठावान्; अर्धआदित्वादच् । तदेवेत्याद्युक्तमुपसंहरति—नतमेति ।

य ॥ स्मितधीलक्षा प्रोक्ता तन्मोहशान्तये' इति ॥ ७२ ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये सांख्ययोगो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

ता॥पणविशेष्यभावेन द्वन्द्वेन वात समस्यते; योगाख्यं फलमित्यपि पूर्वं पृथगुक्तेः। साम्प्रदायिकत्वायाद्—
तदुक्तमिति ॥ ७२ ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्देहकूटनाभस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतितु

श्रीमद्गीताभाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकाया द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ॥

यं ॥ णम् ऋच्छति इति ॥ ७२ ॥

इति श्रीपरमहंस परिव्राजकाचार्य गोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छङ्करभगवत्पादकृतौ
श्रीभगवद्गीताभाष्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

आ ॥ अथैव स्कान्दे । न तत्र संसारधर्मा निरूप्याः, यत्र च परापरभेदोऽवगम्यते, तत्रा-
भ्युद्दिमपेक्ष्यावरणं विश्वरूपमपेक्ष्य अन्यत्र । तद्योक्तम् 'परिपूर्णानि रूपाणि समान्य-
खिलरूपतः । तथाऽप्यपेक्ष्य मन्दानां दृष्टिं त्वामृषयोऽपि हि । परावरं वदन्त्येष ह्यम-
कानां विमोहनम्' इति गारुडे । न चात्र किंचिदुपचारादिति वाच्यम्, अचिन्त्यशक्तेः
पदार्थवैचित्र्याच्चेत्युक्तम् । 'रामकृष्णादिरूपाणि परिपूर्णानि सर्वदा । न चाणुमात्रं मि-
त्रानि तथाऽप्यस्मान् विमोहसि' इत्यादेशं नारदाये । तस्मात्सर्वदा सर्वरूपेष्वपरिगणि-
तानन्तगुणगणं नित्यनिरस्ताशेषद्वयं च नारायणाख्यं परं ब्रह्मापरोक्षज्ञान्युच्छतीति च
सिद्धम् ॥ ७२ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

जा॥ अत इत्युपस्कृत्यम् । यत्रैव तर्हि विश्वरूपं परं तदपेक्षया कृष्णादिरूपाण्यपराणीति कथं ग्रन्थेयूच्यत
इत्यत आह—यत्रचेति । यत्र ग्रन्थे । तत्र विश्वरूपमपेक्ष्यान्यत्र कृष्णादावपरत्वमणुद्दिमपेक्ष्योक्तं
शतव्यमित्यर्थः । कुत एतदित्यत आह—तद्योति । असिलरूपतोऽखिलधर्मः । विमोहनं कर्तुम् ।
नन्वपमुपचारे वा स्तुतिर्वा किं न स्यादित्यत आह—नचेति । असंभवे शेषा कल्पना, अचिन्त्यशक्त्या
चैकस्यैवानेकपरिमाणत्वादिकं संभवति । अन्यत्रादर्शनेन स्वपलापेऽतिप्रसङ्ग इत्यर्थः । अत्रैव प्रमाण-
मोह—कृष्णेति । विमोहसि—विमोहयसि । श्लोकार्यमुपमंहरति—तस्मादिति ॥ ७२ ॥

श्रीवेङ्कटेशो विजयते ।

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितस्य श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यस्य टीकाया
जयतीर्थमुनिविरचिताया प्रमेयटीपिकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीः

भिये नमः.

श्रीमते रामानुजाय नमः.

श्रीमद्यामुनमुनिप्रणीतः.

श्रीमद्गीतार्थसंग्रहः.

नित्यात्मासङ्गकर्महागोचरा साङ्ख्ययोगधीः ।

द्वितीये स्थितधीलक्षा प्रोक्ता तन्मोहशान्तये ॥ ६ ॥

श्रीमन्नियमान्तमहादेशिकविरचिता गीतार्थसंग्रहरक्षा ॥

सख्यया बुद्ध्या अनधारणीयमात्मतरु साख्यम्, तद्विषयबुद्धिस्ताण्यधीः; नित्यात्मगोचरेति तद्विवरणम् । एवमत्र असङ्गकर्महाशब्देनापि योगशब्दार्थविवरणादपौनरुक्त्यम् । स्थितधीः स्थितप्रज्ञता, शाननिष्ठेत्यर्थः । सा साङ्ख्यत्वेन लक्ष्यस्यास्सा तथोक्ता । तन्मोहशान्तये—उत्तमप्रज्ञस्य अर्जुनस्य देहात्मादिभ्रमनिवृत्त्यर्थम् । एव द्वितीयाव्यायोक्तस्य प्रपञ्चनरूपतया पष्ठान्तानां चतुर्णामेकपेडिकात्म्यम् एकीकरणार्थं तृतीयारम्भे भाषितम्—‘तदेव मुमुक्षुभिः प्राप्यतया वेदान्मोदितनिरस्तनिरिलाषिभ्यादिदोषगन्धाननधिकातिशयासख्येयकल्याणगुणगणपरब्रह्मपुरुषोत्तमप्राप्त्युपायभूतनेदनोपासनध्यानादिशब्दवाच्यतदैकान्तिकात्यन्तिकभक्तिं यत्तु तदङ्गभूतं ‘य आत्मा अपहृतपाप्मा’ इत्यादिप्रज्ञापतिवाक्योदितं प्राप्तुरात्मनो याथात्म्यदर्शनं तत्रित्यताज्ञानपूर्वकासङ्गकर्मनिष्पाद्यज्ञानयोगसाध्यमुक्तम्’—इत्यारभ्य ‘अतःपरमध्यायचतुष्टयेन हृदमेव प्राप्तुं प्रत्यगात्मनो दर्शनं ससाधनं प्रपञ्चयते’—इति ॥ ६ ॥

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ॥

तृतीयोऽध्यायः.

रा॥तदेवं मुमुक्षुभिः प्राप्यतया घेदान्तोदितनिरस्तनिरिग्लान्नित्रादिदोषगन्तानवधिका-

ता॥अथ गच्छति विरगुत्साक्षान्मोक्षोपाय वक्ष्यमाण च तत्त्वरूप तत्प्राप्य च दर्शयन् द्वितीयाध्यायो-
क्तार्थस्य साक्षान्मोक्षोपायत्वाभावेनापमर्गप्रधाने शान्ते सङ्ख्यमानशङ्का परिहर्तुमिति कर्तव्यतात्त्व प्रथ-
यति—तदेवमिति । तत् शङ्करानुत्तरप्रसारनिराकरणेन यथाऽन् द्वितीयाध्यायनिर्वाहादित्यर्थः । एवमि-
ति स्वोक्तार्थस्य निर्दिशति । 'त्रैताविदामोति पर' 'परं ज्योतिरुपमम्पय' 'परस्परं पुरुषमुपैति' 'रैसं ह्ये

प्र पा॥१ तै आन १-१॥† अथ विदुः निरिग्लान्नित्रादिदोष-
स्वाभयविरूपामक, परं सर्वेभ्य उत्पद्य ममस्वरूपान्वा-
गुणाकर मम, प्रामातीत्यर्थः ; आह्वयविचरण-वाचन
वेदनोपासनादिशब्दानामकार्थत्वात् 'मदाविद्' इत्यम्
'विद्' शब्दोऽनुपासनपर इति द्रष्टव्यम् ॥

२ छा ८-३-४॥† 'य एष मन्मथप्रसङ्गोऽस्मा
श्चरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणा
भिनियम्यते । एष आत्मेति होवाचैतद्वृत्तममममेतद्
मेति तस्य हवा एतस्य मन्मथो नाम सत्यमिति' इति॥
अस्यार्थः—सम्प्रसाद पूर्ववाक्यनिर्दिष्ट उपासरो वा
च ; अथ शब्दरमुपुत्तिवान्वानस्तन् तामममम
उज्जीव लक्षयति । अस्मात् शरीरात् हेयवता परिकृत्य
मानात् शरीरात्, उवाच उत्क्रम्य, परं ज्योतिरुप
सम्पद्य हेयविद्येष्टेनिरु परमात्मानं प्राप्य, स्वेन रूपेण
स्वस्यासाधारणपद्वतपाप्मात्कारिरूपेण अभिनियम्यते ।
'एष आत्मा, एतद्वृत्तम्' इत्येतत्-छन्दो पूर्ववाक्य 'परं
ज्योतिरुपसम्पद्य' इति निर्दिष्टपरज्योतिरुपसम्पद्यपरी,
प्राप्यतया प्राधान्यात् अयन्निर्दिष्टत्वात्—इति ॥

३. मुण्ड ३-२-८॥† 'यथा नवस्वन्दमाना-
रममुदे अन्त गच्छन्ति नामरूपे विहाय । तथा वि-
हायामरूपादिमुक्त परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्' इति
यथेति—यथा गन्धमुनासरस्वत्यादिनय स्वो पत्ति-

स्थानस्य प्रसूना गन्धमुनादीनि नामानि शुद्ध-
रूपादीनि च रूपाणि विहाय एकनामिव भजन्ते, त-
द्वदेव विद्वान् आलोपासक, नामरूपादिमुक्त देवादि-
भेदरनामरूपादिबिमुक्तमन्त्र, परात्परम् 'अक्षरात्प-
रत पर' इति पूर्वनिर्दिष्ट, पुरुष परं मन्त्र, उपैति
प्राप्नोतीत्यर्थः । यथा नवाममुदन्त्योर्भेदसाकारप्र-
हाणमिव, ननु स्वरूपैक्यम्, एवमिहापीति वाच्यम् ॥

४ तै आन. ७. अनु १ ॥† रस 'रसो वै
म' इति पूर्वनिर्दिष्टमानन्दस्वरूप मन्त्र, अयम् आन-
न्दमयत्वविशिष्टमन्त्रोपासक, लब्ध्वा प्राप्य, आनन्दी
भवति तन्नुभरत्रनिगानन्दवान् भवतीत्यर्थः । ततश्च
तस्यानन्दज्ञान उपास्यत्वप्राप्त्यत्वात् युक्ते इति भावः ।
यो होमन्त्यात् प्राप्यात् । यदेव आकाश आनन्दी
न स्यात् । एष ह्यनानन्दवाचि' इत्यन्तो वाक्यशेषो
विवक्षित, अस्यापि प्राप्यत्वोपास्यत्वोपादवत्त्वात् ।
तदयमर्थः—यत् यत्, एष परमात्मा, आकाश अ
परिच्छिन्न, आनन्द, न स्यात् न भवत्, यो ह्य
वान्यात् च साम्प्रतिकमुप प्राप्नुयात्, क प्राप्यात्
वा ना पुरुष प्रकृत्यपर्यगिकं सुख प्राप्नुयात्, हि
अन, एष एव परमात्मैव आनन्दयाति सुख प्रापय-
तीत्यर्थः, अतस्तस्य सर्वविधानन्दहेतुत्वात्प्राप्यत्वमस्तीति
भावः ॥

रा॥शास्त्रस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रियमभूते द्वे युद्धी भगवता निर्दिष्टे, साहच्ये युद्धिः योगे

ता॥रायं लब्धवानन्दो भवति' 'परम साम्यमुपैति' इत्यादिश्रुतिशतं 'कर्मकर्मण्यपदेशाच्च' इत्यादिसूत्रगणं चाभिप्रेत्योक्तम्—मुमुक्षुभिः प्राप्यतयेति मुमुक्षुभिरिति बहुवचनेन सर्वत्राविद्यानिष्ठानां प्राप्यमेक-

प्र-पा॥१ सु०ड. ३. १ ३॥ † 'यदा पदय. पदय-
ते रुक्मवर्णं कतरिमोक्षं पुण्यं ज्ञायमानम् । तदा
विद्वान् पुण्यपापे विषय निरजनः परमं साम्यमुपैति' ॥
यदा यस्मिन् काले, उपामनकाल इति यावत्; पदयः
महानशी, उपासक इत्यर्थः; रुक्मवर्णं देहाप्यमान-
दिव्यमङ्गलविप्रदयुक्तम् 'आदित्यवर्णम्' इत्यादिश्रुतेः,
कनार जगत्कर्ता, ईश जगदीश्वर, पुरयं सर्वक-
ल्पदं बासुदेव, 'अमर्षाभिनि शब्दोऽयं तथा पुरय
इत्यपि । निरपाधी च भवेत् बासुदेवे सनातने' इति
पाद्योक्तं, ज्ञायोनि 'नस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमत्रं च
जायते' इति निर्दिष्टान्धाकृतमज्ञोपादानभूतम्, यो-

निग्रहस्योपादानपरत्वे 'यानिश्च हि गीयते' इति मयं
मानम्; यदा पदयतीत्यन्वयः; तदा तस्मिन् काले
विद्वान् उपासकः, पुण्यपापे, विषय निरस्य, निरजन.
निरस्तप्रकृतिरुपसमन्, परमं साम्यमुपैतीत्यर्थः, अत्र
साम्यशब्दः सादृश्यमभिधत्ते, न त्वेक्यम्, मातृयं तु
समानगुणयोगित्वमेव, तथा वक्ष्यते—'मम माधर्म्य-
मायगाः' इति ॥

२. शारी. १. २. ४ ॥ † अभ्याये.—'एनमि-
त. प्रत्यागमनमविनाऽस्मि' इति प्राप्यतया परं ज्ञाय
व्यपदिश्यते, प्राप्नुतया च जीवः; अतः प्राप्ता जीव
उपासकः, प्राप्यं परं ज्ञायोपास्यमिति विशदयते—इति॥

मा॥युद्धिः इति च । तत्र 'प्रजहाति यदा कामान्' इति आरभ्य आ अभ्यायपरिसमाप्तेः सा-
ङ्गययुद्ध्याधितानां संन्यासं कर्तव्यम् उक्त्वा तन्निष्ठतयैव च कृतार्थता उक्ता 'एषा
ब्राह्मी स्थितिः' इति । अर्जुनाय च 'कर्मण्येवाधिकारस्ते...मा ते सङ्गोऽस्त्यकर्मणि'
इति कर्मैव कर्तव्यम् उक्त्वान् योगयुद्धिम् आश्रित्य, न तत एव श्रेयःप्राप्तिम् उक्तवान् ।
तदेतत् आलक्ष्य पर्याकुलीकृतयुद्धिः अर्जुनः उवाच। कथं भक्त्या श्रेयोधिने यत् साक्षात्
श्रेयःप्राप्तिसाधनं साङ्गययुद्धिनिष्ठां श्रावयित्वा मां कर्मणि हृष्टनेकानर्थयुक्ते पारम्पर्ये-
णापि अनैकान्तिकश्रेयःप्राप्तिफले नियुञ्ज्यात् इति युक्तः पर्याकुलीभावः अर्जुनस्य, तद्-
नुरूपश्च प्रश्नः 'ज्यायसी चेत्' इत्यादिः, प्रश्नापाकरणवाक्यं च भगवतः युक्तं यथोक्त-
विषये शास्त्रे ॥

केचित्तु—अर्जुनस्य प्रश्नार्थम् अन्यथा कल्पयित्वा तत्प्रतिकूलं भगवतः प्रतिवचनं

आ॥आत्मस्वरूपं ज्ञानसाधनं चोक्तं पूर्वत्र। ज्ञानसाधनत्वेनाकर्म चिन्तिष्य कर्म विधीयत
उत्तराध्याये । कर्मणा ज्ञानमत्युत्तममित्यभिहितं भगवता 'दूरेण ह्यवरं कर्म' इत्यादि। अप्यं

जा॥पूर्वोत्तराध्यायेभ्योऽस्य भेदं स्वस्मिन्नेकता च दर्शयन्नेतदध्यायप्रतिपाद्यमर्थं पूर्वाध्यायार्थसङ्गतत्वे-
न विषयुन्मात्रविपाद्यन्तावदाह—आत्मेति । जीवेश्वरस्वरूपं साङ्ग्याख्यमित्यर्थः । ज्ञानसाधनम्
आत्मज्ञानसाधनं योगाख्यम् । पूर्वत्र पूर्वस्मिन्नध्याये। नचैवं द्वितीयस्याध्यायस्यैक्यानुपपत्तिः, साधनस्यैव
प्राचुर्यात्, प्रचुरेण च व्यपदेशात्। तथा च सप्तमादौ वक्ष्यति—साधनं प्राधान्येनोक्तमतीतैरध्यायैः—इति।
आत्मस्वरूपमित्यादि तु प्रकरणभेदप्रदर्शनायोक्तमिति । एतत्सगतत्वेन तृतीयाध्यायार्थमाह—ज्ञानेति ।
योगो द्विविधः कर्मसमाधिमेवात् । तत्र तावज्ज्ञानसाधनत्वेन कर्म विधीयते कर्तव्यमेवेति श्रूयते कैश्चन
वाक्यैः, अकर्म कर्माकरणं चिन्तिष्य। अस्मिन्नध्याये अकर्मनिन्दापि कर्मविषयैरेव कार्यता। तथाऽपि प्रकर-
णभेदार्थमेवमुक्तम्। ज्ञानसाधनत्वेनेति वदता मोक्षसाधनता निरस्ता। तेन प्रश्नप्रतिवचनापव्याख्यानमप्य-
पहसितम्। आनन्दब्रह्मवैता त्वनुज्ञायत एव। बीजं प्रदर्शयन्प्रश्नाक्यतात्पर्यमाह—कर्मण इति। अदि-

तामिति चोत्तराणि। उपरूढीयानुरोधेन तदुपरूढार्थवर्णनाय चेदन्तोदितेत्युक्तम्। प्राप्यत्योपयुक्त प्रकृतिपुरुषवैलक्षण्यं समुणनिर्गुणादिश्रुतिप्रिययस्याम्, 'आनन्दादयः प्रधानस्य' 'अक्षरधियान्त्ववरोधः' इत्यादिगूरोत्तमार्त्रिलोपात्मसाधारणाकार चाभिप्रेत्य निरस्तेत्यादिस्मुक्तम् । कारणोपधन्या-स्यैतार्थं सामान्यदान्दाना विशेषोपसहार, तत एव निमूर्त्यैत्यमाम्यातिरेकव्यक्त्यन्तरत्वनिरासम्, एक

प्र पा॥ 'शा रो ३ ३ ११ ॥ † 'मर्माभेदादन्तरे- धैन्' इति श्रुति, 'मर्मांशु विद्यायु, अक्षरोध समग्रणम्, मे' इति सूत्रम् 'भेदात्' इत्यनुवर्तने; ज्ञान-डा- कुल ? सामान्यतयावाभ्या अक्षरमर्थेय सामान्यत्वा- दयो गुणा सर्वं गुणमपि विद्यासुखसहर्तव्या, प्रधानस्य अज्ञानानुपस्थानान्नर्मावाच्यतासाम्, गुणानां प्रमाना गुणिनो अज्ञानं मर्मांशु विद्यात्वभेदात् मर्मांशु परवि- गुणां तत्त्व स्वभाव ; औपम्यद्वय ज्ञानस्य चतुर्गुणपु- र्यामु अक्षरकमेवानुसंधेय नेत्—'गैर्गैर्विना अस्मत्स्व- रोडाक्षोपमदृष्टभूत 'अक्षिर्होत्र वेतु' इति मन्त्र सा- पाण्यन्धानमज्ञानस्य, ने न ज्ञानान् दादयोऽनुसंधेया- मोदवष्टितत्वेन सामवेदस्वरनियतोऽपि प्रधानभूतोपस- —इति १. तार्थ ॥ दनुर्गोत्रात् याजुर्वेदिकसंज्ञा- औपम्य, याजुर्वेदिको- पाणुसंज्ञा- औपम्य ; तदक्षरविद्यामन्त्रवित्ता अधीतत्वेन तद्विद्यानियता अपि प्रधानानुवर्तितसंज्ञाभावात् स- वैविद्यानवस्थित । तदुक्त प्रथमपाठे 'गुणमुख्य- निजमे तदर्थत्वात्' (३. ३ ९) इत्यादिना ॥

७. धारी ३. ३ ३३ ॥ † 'अक्षरधिया १३३- रोधमामान्यात्वावाभ्यामौपम्यतदुक्तम्' ॥ अक्षरधि- तद्विद्यानियता अपि प्रधानानुवर्तितसंज्ञाभावात् स- वाम् अक्षरमभिधानागाम्' भू इति विद्याम् 'एतदेतद- वैविद्यानवस्थित । तदुक्त प्रथमपाठे 'गुणमुख्य- क्षर गागि मागगा अभिवर्तित अक्षरमनन्वयत्वमदा- निजमे तदर्थत्वात्' (३. ३ ९) इत्यादिना ॥

दा॥ वर्णयन्ति, यथा च आत्मना संयन्धग्रन्थे गीतार्थः निरूपितः सत्प्रतिफलं च इह पुनः प्रश्नप्रतिपत्तिचनयोः अर्थं निरूपयन्ति । कथं ? तत्र संयन्धग्रन्थे तावत्—सर्वेषाम् आश्रमिणां ज्ञानकर्मणोः समुच्चयः गीताशास्त्रे निश्चितः अर्थः इत्युक्तम्, पुनः विशेषितश्च याव-जीवधृतिचोदितानि कर्माणि परित्यज्य केवलात् एव ज्ञानात् मोक्षः प्राप्यते इत्येतत् एकान्तैर्नैव प्रतिपिद्धम् इति। इह तु आश्रमविकल्प दर्शयता यावज्जीवधृतिचोदितानाम् एव कर्मणां परित्याग उक्तः । तत् कथम् ईदृश विरुद्धम् अर्थम् अर्जुनाय ब्रूयात् भगवान्, धोता वा कथं विरुद्धम् अर्थं अवधारयेत् ॥

तत्र एतत् स्यात्—गृहस्थानामेव श्रौतस्मार्तकर्मपरित्यागेन केवलात् एव ज्ञानात् मोक्षः प्रतिपिध्यते ॥ तु आश्रमान्तराणाम् इति एतदपि पूर्वोत्तरविरुद्धमेव। कथं ? सर्वा-श्रमिणां ज्ञानकर्मणोः समुच्चयो गीताशास्त्रे निश्चितः अर्थः इति प्रतिज्ञाय इह कथं तद्विरुद्धं केवलादेव ज्ञानात् मोक्षं ब्रूयात् आश्रमान्तराणाम् ॥

अथ मतं—श्रौतकर्मपेक्षया एतद्वचन केवलादेव ज्ञानात् श्रौतकर्मरहितात् गृह-स्थानां मोक्षः प्रतिपिध्यते इति, तत्र गृहस्थानां विद्यमानमपि स्मार्त कर्म अविद्यमान-यत् अनपेक्ष्य ज्ञानादेव केवलात् इति उच्यते इति । एतदपि विरुद्धम् । कथं ? गृह-स्थस्यैव स्मार्तकर्मणा समुच्चितात् ज्ञानात् मोक्षः प्रतिपिध्यते न तु आश्रमान्तराणाम् इति कथं विवेकिभिः शक्यम् अवधारयितुम् । किञ्च—यदि मोक्षसाधनत्वेन स्मार्तानि

आ ॥ चेन्किमिति कर्मणि घोरे युद्धाख्ये नियोजयसि निवृत्तधर्मान्विनेत्याह—

जातदेन'कृपणाः पल्लवैतः' इत्यादिर्ग्रहणम्। घोरे रागद्वेषाद्युपेते । अलोभयन कर्मशब्देन काम्य कर्माभिप्रे-तम्। निवृत्तधर्मान्—निष्कामधर्मान् यथाश्रमविहिताच्छमदमादीन्। अत्र कर्मणि निमित्ति नियोजयसी-

॥ ति शयासंख्येयकल्याणगुणगणपरब्रह्मपुरुषोत्तमप्राप्त्युपायभूतवेदनोपासनध्यानादिश-

ता॥स्यैव जगदुपादाननिमित्तत्वम्, उदाहरिष्यमाणश्रुतौ 'म उत्तमः पुरुषः' इत्युक्तिम् 'उत्तमः पुरुषस्त्व-
न्यः' इति वक्ष्यमाणप्रकरणायै च दर्शयितुं समाख्याद्वयमाह—परब्रह्मपुरुषोत्तमेति । ज्ञानकर्मसमु-
च्चयान्यतरानुगृहीतान्यतरैकैकमात्रपक्षाणां निराकरणाय 'नान्यः पन्थाः' 'नान्यमात्मा' इत्यादिनिषेधता-
स्यैव वेदनादिसामान्यशब्दानां भक्तिक्षणचरमविशेषे पर्यवसानं चाभिप्रेत्योक्तम्—उपायभूतेत्यादि ।
तदैकान्तिकेत्यत्र तत्कतुन्यायसिद्धोपास्यप्राप्त्यैव्यद्योतनाय तच्छब्दः । एकत्रान्तो निश्चय एकान्तः ;
तन्निबन्धना भक्तिरैकान्तिकी ; ऐकान्तिकत्वं नाम देवतान्तरं पलान्तरपरित्यागेन प्राप्यप्रापकभूतैरुनिष्ट-
त्वम् । उक्तं च मोक्षधर्मे—'ब्रह्माणं शितिकण्ठं च याश्चान्या देवताः स्मृताः । प्रतिबुद्धा न सेवन्ते य-
स्मात्परिमितं फलम्' इत्यादि । स्मरन्ति च—'परमात्मनि यो रक्तो रित्तोऽपरमात्मनि' इति । वक्ष्यति
चात्रैव 'भक्त्या त्वनन्यया' 'मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी' इत्यादि । विनाशाभापोऽ-
त्यन्तशब्देन विनक्षितः । अतोऽत्र फलदशायामप्यनिवर्त्यत्वमात्यन्तिकत्वम् । एकैव भक्तिर्बहुल-
बहुलतरबहुलतमादिभावोपायदशामारम्य फलदशपर्यन्तं प्रचीयमाना निरतिशयतामापद्यते । तद्य-

प्र-पा॥ १. छ. ८. १२. ३ ॥ म. उपसंपादनी-
यस्यैव पूर्वप्रस्तुतः, उत्तम. पुरुष इत्यर्थे ॥

२. गी. १६. १७ ॥

३. पुरुषम् ॥ अयनाय मोक्षाय, अन्यः प्रकृ-

तमहापुरषवेदनभ्यतिरिक्तः, पन्था. उपायः न विषय
इत्यर्थे ॥

४. कठ. १. २. २३ ॥

५. भा. मो. ३. ४२-३६ ॥ याश्चान्या देवताः स्मृताः,

ताश्च, प्रतिबुद्धा 'प्रतिबुद्धस्तु मोक्षमाह' इत्यादिना

प्रतिपादिना मुमुक्षुवः, यस्मात् कारणात्, तेभ्यः

प्राप्यं फल परिमितम्, तत एवेत्यर्थः ॥

६. नारदपरिब्राजकोपनिषदि. ३. उपदेशे ॥

७. गी. ११. ५४ ॥

८. गी. १३. १० ॥

शं॥ कर्माणि ऊर्ध्वरेतसां समुच्चीयन्ते तथा गृहस्थस्यापि इष्यतां स्मार्तैरेव समुच्चयो न
श्रौतैः ॥

अथ श्रौतैः स्मार्तैश्च गृहस्थस्यैव समुच्चयः मोक्षाय, ऊर्ध्वरेतसां तु स्मार्तकर्म-
मात्रसमुच्चितात् ज्ञानात् मोक्ष इति । तत्र एवं सति गृहस्थस्य आयासबाहुल्यं, श्रौतं
स्मार्तं च बहुदुःस्वरूपं कर्म शिरसि आरोपितं स्यात् ॥

अथ गृहस्थस्यैव आयासबाहुल्यकरणात् मोक्षः स्यात् न आश्रमन्तराणां श्रौतनि-
त्यकर्मरहितत्वात् इति । तदपि असत्, सर्वोपनिषत्सु इतिहासपुराणयोगशास्त्रेषु च
ज्ञानाङ्गत्वेन मुमुक्षोः सर्वकर्मसंन्यासविधानात्, आश्रमविकल्पसमुच्चयविधानाच्च श्रुति-
स्मृत्याः ॥

सिद्धः तर्हि सर्वोश्रमिणां ज्ञानकर्मणोः समुच्चयः—न, मुमुक्षोः सर्वकर्मसंन्यास-
विधानात् । 'पुत्रपणाया विज्ञपणायाश्च लोकपणायाश्च व्युत्थायाश्च भिक्षाचर्यं चरन्ति'

जा॥लेखः प्रश्नः, घोरइति द्वितीय इत्यवधेयम् । इदमुक्तं भवति—आश्रमत्रयविहितानि यज्ञादीनि । बुद्धा-
दीनि च कर्माणि काम्यान्वेन, फलधरणात् सर्व एते पुण्यलोकं भवन्तीत्यादिना तथाऽत्रापि 'हता वा प्राप्स्य-
सि स्वर्गम्' इत्यादि । चतुर्थाश्रमविहितानि शमादीन्यकाम्यानि फलाश्रवणात्, 'शान्तो दान्तः' इत्युप-
क्रम्य आत्मानं पश्येत्' इति जनार्दनत्वश्रवणाच्च । ज्ञानं च काम्यात्कर्मणोऽत्युत्तममित्यभिहितम् । ततश्च

या॥ अद्यावत्तदैकान्तिकात्यन्तिकर्माणि वस्तु तदङ्गभूत*॥ य आत्माऽपहतपाप्मा इत्यादिप्र
जापनिवास्योदितं प्राप्नुरात्मनो याथात्म्यदर्शनं तन्नित्यताज्ञानपूर्वकासङ्गकर्मनिष्पाद्यज्ञान-
योगसाध्यमुक्तम्। प्रजापतिवाक्ये हि दहरवाक्योदितपरनिशाशेषतया प्राप्नुरात्मनस्वरूप-
दर्शनं *यस्तमात्मानमनुविद्य विजानाति' इत्युक्त्वा जागरितस्वप्नसुषुप्त्यतीतं प्रत्यगात्म
स्वरूपमदारीरं प्रतिपाद्य*एवमेव संप्रसादोऽस्मान्छरीगात्समुत्थाय परं ज्योतिरूपसंप
त्ता॥ या शरीरेकेऽपीतिमर्तं यनाचिन्तनात्परमाद्भिरङ्गिनी स्वरूपतो निशेषिता, तद्वदनापीन्धिप्रा-
येणाह—भक्तिं यक्तु तदङ्गभूतमित्यादि । अङ्गताया प्रमाणमाह—यथात्मेति । प्राप्नुरिति
परयावृत्त्यर्थम् । आत्मदर्शनस्य परनिशाङ्गताया प्रमाणं प्रपञ्चयति—प्रजापतीति । परं तस्मिन्नि-
धानफलं तदङ्गम् । तत्र तन्निधिसानुच्यते—दहरेति । प्रत्यगात्मविषयव्यस्यर्थं तत्पररणोदितप्र-
त्यगात्मपरिशोधनप्रसारमाह—जागरितेति । प्रजापतिरिति क्रमाजागरितान्यवस्थानयविशिष्टं प्रत्यगा-
त्मानमुपदिदेश । इन्द्रस्तु 'नाहमन भोग्यं पश्यामि' इति तन्नत्र निमुग्नं पुन पुन पप्रच्छ, ततश्च शुश्रू-
षोयौग्यता विज्ञाय प्रजापतिः 'अशरीरं वाव सन्तम्' इति परिक्षुद्रं स्वरूपमुक्तवान् । अज्ञाङ्गत्वसिद्ध्यर्थं
दहरविज्ञातः पृथक्फलाभाव तदेकफलत्वमाह—एवमेवेति । एतदुक्तं भवति—प्रजापतिवाक्य
हि दहरनिशाप्रकरणगतम्, न च प्रजापतिवाक्योदितप्रत्यगात्मदर्शनस्य निःशेषतातिरिक्तं फलमुक्तम्, न
च केवलप्रत्यगात्मदर्शनं निःशेषसाधनं 'नैन्यं पश्यामि' इत्यादिविशेषात्, तत्कृतुन्यायाच्च, नचाल
जीवप्राप्तिरेव फलमुच्यते, 'परं ज्योतिः' इति विशेषणात् 'नारायणं परो ज्योति' इत्यादिना च पर-

प्र पा॥* छा ८-७ १॥ † य आत्मा अपहतपाप्मा
विजरी विवृत्तुर्विशोभो विजिपत्सोऽपिषामरमन्ववाम
रमत्सत्त्र-प सोऽन्यद्व्यस्य विजिगसिषव स सर्वो
श्च लोकानामिति सर्वोश्च वामान् यन्मात्मानमनु
विद्य विजानाति इति ह प्रजापतिवाच्यं ॥ पूर्वोक्तं
दहरविज्ञातभूता प्रत्यगात्मविद्या प्रतीति—यथात्मेति॥
आत्मा जीवात्मा, अपहतपाप्मा पापरहित, शुद्ध-
स्वभाव इति वाक्, विपरं जराहित, विजिगत्स
शुभुक्षारहित, प्रतादृश जीवात्मानमनुविद्येति वा
पदार्थज्ञानमुच्यते 'विजानाति' इति ध्यानम् इति
लघुमिहान्ते भाषितम् ॥

छा ८ १२ २ ॥

१ छा ८ ९ २ ॥ † अत्र प्रतिविद्वात्स-
नि, भोग्यम् अमृतत्वामयत्वादिकं भोग्यम्, न प-
श्यामि, एतच्छरीरनिष्ठान्धत्वादिशेषप्रसुप्तान्धत्वादि-
शापाशयत्वात् ॥

२ छा ८ १२ १ ॥ † वावशब्दं प्रसि-
द्धौ, 'नप्रियाप्रिये स्थान' इति वाक्यशेष, क्रमा-
रम्भेद्विबुक्तं तिष्ठन्तं प्रियाप्रिये कर्मफलभूते क्षण
दुःखं, न स्थितं न प्राप्नुत ॥

३ पुण्यम् ॥

४. पुरुषम् ॥

शा॥ 'तस्मात् न्यासम् एषां तपसाम् अतिरिक्तम् आहुः' न्यास एवात्यरेचयत् इति 'न क-
र्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनेके अमृतत्वमानशुः' इति च 'ब्रह्मचर्यादेव प्रवजेत्' इत्याद्याः
श्रुतयः ॥

'त्यज धर्ममधर्मं च उभे सत्यानृते त्यज । उभे सत्यानृते त्यक्त्वा येन त्यजसि
त त्यजा॥ संसारमेव निस्सारं हृष्टा सारदिदृक्षया । प्रजजन्त्यरुतोद्वाहाः परं चैराग्यमाश्रि-

जा॥ काम्ये कर्मणि युद्धे युद्धस्य भारत' इति नियोजनमयुक्तम्, निन्तु चतुर्थांशं स्वीकृत्य तद्वर्त्मनिष्ठो भवेति
नियोक्तव्यम् । ननु युद्धमपि कर्मरूपं प्रहाम्यसीत्युक्तत्वाज्ञानार्थं भवतीति मतम्, तदा व्यामिश्रेण

या॥द्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' इति दहरविद्याफलेनोपसंहृतम् । अन्यत्रापि 'अध्यात्म-
योगाधिगमेन देवं मत्वा श्रीरो हर्षशोकौ जहानि' इत्येवमादिषु देवं मन्वेति विधीयमान-
परिधिः । तस्या 'अध्यात्मयोगाधिगमेन' इति प्रत्यगात्मज्ञानमपि विधायी 'न जायते प्रियते

ता॥न्योति' शब्दस्य परमात्मविषयत्वप्रसिद्धेः दहरविद्याया पूर्वेणापि तस्यैव परंन्योतिशब्दनेतेः उपसं-
पन्नमप्यतद्व्यतिरेकस्य च स्वरसिद्धेः प्रनुगतमनः परब्रह्मस्यैव पुरुषरूपमनिरतिशयस्त्वच्छन्दभोग-
निर्दुःखताद्यभिधानाच्च । अतः प्रधानपदस्यैव तदङ्गेऽपि निर्देशात्परविद्याङ्ग प्रत्यगात्मदर्शनम्—
इति । अप 'न जायते प्रियते' इत्यादिभिः कतिपयपदावापोद्वापमेदितैः श्रृङ्गैः प्रत्यभिज्ञातार्थतया भ-
गवद्गीताप्रबन्धममानाङ्गां भक्तिशब्दकण्ठोक्तिमतीं कठचल्लीमुपनिषदमुक्तस्यार्थस्य निर्विशङ्कं विशदी-
करणायोदाहरति — अन्यत्राप्येति । साङ्गमफलप्रधानविधिनाम्ये प्रधानाद्यमङ्गां च विभजते—देवं
मन्वेति । अध्यात्मयोगाधिगमेनेत्यत्र साक्षात्परविषययोगपरत्वे मत्वेत्यस्य साध्यत्वायोगात्, शास्त्रजन्यज्ञाने
योगशब्दस्यावाचयत्वात्, मत्वेत्यत्र शास्त्रेणेत्याहस्य तद्भूतकमान्वयानौचित्याच्चीवम्यापि परवत्तत्रैव
विवरिष्यमाणत्वाच्च जीवात्मन्ययोगपरत्वं युक्तम् । अङ्गतया विरितम्य ज्ञानम्य ज्ञेयैकनिरूपणीयस्वरूप-
स्थापेधितहेयस्वरूपशोधनोपदेशमाह—न जायत इति । एवं प्रथमपदकोपवृहणीयाद्य उक्तः । यथा तद्गु-

प्र-या॥ 'कठ १-२ १२॥ १' 'तं दुर्दृश्यं गूढमनुप्रविष्टं गुहादिन गह्वरं पुराणम् । अध्यात्म. जहानि' । दुर्दृश्यं दुःखेन द्रष्टुं शक्यं, गूढं गुह्यवतिरोद्दिगत्वात्, अनुप्रविष्टं शरीरानुप-वष्ट, तथापि गुहादितं हृदयगुहा- गतं, गह्वरेण तद-तंगते वस्तुनि दिवं, जीवान्त दिव- तमित्यर्थ, पुराणम् अनादिम्, अध्यात्मयोगाधिग-	मेन—विषयेभ्यः प्रतिनद्वय चेतस आत्मनि समव- धानमभ्यासयोगः, तेन बोध्यमधिगम, जीवात्मज्ञानं तेन हेतुना, देवं परमात्मानं मन्वेत्यर्थः, जीवात्मज्ञा- नस्य परमात्मज्ञानहेतुत्वादिति भावः, हर्षशोकौ ज- हानि विषयलाभाभयप्रयुक्तहर्षशोकौ जहानात्यर्थः ॥ १. कठ. १. २. १८ ॥
---	---

शांताः' इति वृहस्पतिः "कर्मणा यध्यते जन्तुः विधया च विमुच्यते । तस्मात् कर्म न
कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनः' इति शुक्रानुशासनम् । इहापि च 'सर्वकर्माणि मनसा
संन्यस्य' इत्यादि ॥

मोक्षस्य च अकार्यत्वात् मुमुक्षोः कर्मानर्थस्यम् । नित्यानि प्रत्यवायपरिहारार्था-
नि इति चेत्—न, असंन्यासि विषयत्वात् प्रत्यवायप्राप्तेः । न हि अग्निकार्याद्यकरणात्
संन्यासिनः प्रत्यवायः कल्पयितुं शक्यः यथा ब्रह्मचारिणाम् असंन्यासिनामपि । न
तायत् नित्यानाम् अकरणात् अभावादेव भावरूपस्य प्रत्यवायस्य उत्पत्तिः कल्पयितुं श-
क्या, 'कथम् असतः सन् जायेत' इति असतः सज्जन्मासंभवश्रुतेः । यदि विहिताकरणात्
असंभाव्यमपि प्रत्यवायं ब्रूयात् वेदः, नदा अनर्थकरः वेदः अप्रमाणम् इत्युक्तं स्यात्, वि-
हितस्य करणाकरणयोः दुःस्वभावफलत्वान् । तथा च कारकं शास्त्रं न प्रापकम् इति
अनुपपन्नार्थं कल्पितं स्यात् । न च एतन् इष्टम् । तस्मात् न संन्यासिनां कर्माणि ।
अतो ज्ञानकर्मणोः समुच्चयानुपपत्तिः ॥

जा॥शास्त्रेण बुद्धिमोहनमिषापद्यते । अथैव मत्तम् युद्धादीनि कर्माणि काम्यानि काम्यानि च, तत्र यः सका-
मम् प्रति हतो वा' इत्याहुक्तम्, यः पुनर्जानार्थी तमुद्दिश्य 'कर्मण्येवाधिकारः' इत्युक्तम् । तत्र का व्यामिश्र-

१ 'परमात्मनि यो रक्तो निर्यच्छेदपरमात्मनि । सर्वेणानि निर्मुक्तस्य भैक्षं भोक्तुमर्हति' इत्यधिकः पाठः ॥

रा॥ या विपश्चित्'इत्यादिना प्रत्यगात्मस्वरूपं विशोध्य'अणोरणीयान्'इत्यारभ्य'महान्तं

तार्क्षित 'ज्ञानरमात्मने निष्ठे योगलक्षे मुपलभ्यते। आत्मानुभूतिमिदमर्थं पूर्वपक्षेन चोदिने'इति। अयं द्वितीयतृतीयपक्षोपपत्तौपट्टणीयादमुदाहरति—अणोरणीयानित्यादिना । इदमपि सङ्गृहीतम्—'मध्यमे भगवत्तत्त्वयाथात्म्यावासिसिद्धये । ज्ञानरमाभिर्भिनर्त्यो भक्तियोगः प्रसीतितः । प्रधानपुरुषव्यक्तमन्त्रेश्वरत्रिचनम् । रम्यधीर्मक्तिरित्यादिः पूर्वोक्तोऽन्तिमोदित 'इति।अणोरणीयानित्यादेरर्थमाह पर-

प्र पा॥ *कठ १-२-२०॥ १'अणोरणीयानिमहतो म-
होयान्तात्मास्य जन्तोर्निहिता गुहायाम्।नमज्जु पश्य-
ति बीतज्ञोऽनो धातु प्रमादात्।महिमानमात्मन ॥२०॥
आत्मीनो दूर व्रजन्ति शशानो याति सर्वेन । वस्तु
मदामद देव मदभ्यो धातुमर्हति ॥ २१ ॥ अज्ञरीर
शरीरेषु जनवर्षेष्ववस्थितम् । महान्तं विभुमात्मानं
मत्वा धीरो न शोचति' ॥ २२ ॥ प्रत्यगात्मान्त-
र्यामिण परमात्मन स्वरूपमाह—अणोरणीयानि-
त्यादिना ॥ अणो सर्वाभेदनायैश्वर्या मन्मथान् येन
नात् अणुर ततोऽपि सूक्ष्म, तदन्ते,प्रवेशयो-य
इत्यर्थः; महतो महीधान् आकाशादेरपि महत्तर,
स्वाव्याप्तवस्तुरहित इत्यर्थः; अस्य जन्तो 'न जायते'
इति मन्त्रद्वयनिर्दिष्टस्य प्रत्यगात्मन आत्मा अन्तः
प्रविश्य नियन्तेत्यर्थः; गुहाया हृदये, निहित इत्यत-
इत्यर्थः; त तादृश परमात्मानम्, अकृतु काम्य
रमादिरहितस्मन्, धातो धारकस्य परमात्मनः

प्रमादात् आत्मनो महिमानं महत्त्वमपादक स्वसारं-
इथाऽगुशाविर्भावहेतुभूतं परमात्मानं, यदा पश्यति,
तदा बीतज्ञोऽनो भवतीत्यर्थः ॥ २० ॥ 'धातु
प्रमादात्' इति प्रसादादभ्युपगम्यदनुपपत्तौ यस्य
परमात्मनश्चरमन्त्रानालौकिकतया दुर्धममिति दर्श-
यति—आत्मीन इति ॥ सर्वोत्तमत्वेन इतरत्र विक-
रतया प्रतीयमाना अपि आत्मानत्वं दृग्गन्तुत्वादिधर्मा
जीवद्वारा तत्र सतीति भावः; मदामद देव त हर्षा-
हर्षविक्रान्तमैव वदतम्, मदभ्य परमात्मप्रमादानु
गृहीतमादृशनादभ्य का वा छानेत्यर्थः ॥ २१ ॥
अज्ञरर वर्महनशरीररहितम्, जनवर्षेषु अश्विरेषु
शरीरेषु, नित्यत्वेन तत्र स्थितम्, महान्तं विभु
महावैभवशालिनम्, आत्मानं परमात्मानं मत्वा धीरो
न शोचतात्यर्थः ॥ २२ ॥

१ गी म २ ॥

२ गी म. ३४ ॥

रा॥ 'ज्यायसी चेत् कर्मणस्ते मता बुद्धिः' इति अर्जुनस्य प्रश्नानुपपत्तेश्च । यन्नि हि
भगवता द्वितीये अध्याये ज्ञान कर्म च समुचितं त्वया एकेन अनुष्ठेयम् इति उक्तं स्यात्,
ततः अर्जुनस्य प्रश्नः अनुपपन्नः 'ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिः' इति । अर्जुनाय चेत्
बुद्धिकर्मणी त्वया अनुष्ठेये इत्युक्ते या च कर्मणो ज्यायसी बुद्धिः सापि उक्तैव इति 'तत्
किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव' इति उपालभ्यो वा प्रश्नो वा न कथंचन उपप-
द्यते । न च अर्जुनस्यैव ज्यायसी बुद्धिः न अनुष्ठेया इति भगवता उक्तं पूर्वम् इति कल्प-
यितुं युक्तम्, येन 'ज्यायसी चेत्' इति विवेकनः प्रश्नः स्यात् । यदि पुनः एकस्य पुरुषस्य
ज्ञानकर्मणोः विरोधान् युगपत् अनुष्ठानं न सम्भवतीति भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वं भगवता पूर्वम्
उक्तं स्यात्, ततः अयं प्रश्नः उपपन्नः 'ज्यायसी चेत्' इत्यादिः । अविवेकतः प्रश्नकल्प-
नायामपि भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वेन ज्ञानकर्मनिष्ठयोः भगवतः प्रतिवचनं न उपपद्यते । न च
अद्याननिमित्तं भगवत्प्रतिवचनं कल्पनीयम् । अस्माच्च भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वेन ज्ञानकर्म-

जातेति तथाऽपि युद्धेषु निवृत्तिलक्षणेपु यन्थाश्रमधर्मेपु सत्सु वैकल्पिकेषु निवृत्तजनमुक्तमेव, तत्र मनोवि-
क्षेपाभावात् अत्र तद्भावादिति । किं च कामानोधादीनां नरकफलसमुत्पत्तम्; युद्धे च कामादयोऽवर्ज-

या॥विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति*“नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन। यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तन्नू न्वाम्”इत्यादिभिः परस्वरूपं तदुपासनमुपासनस्य च भक्तिरूपतां प्रतिपाद्य । “विज्ञानमारथिर्यस्तु मनःप्रग्रहवाधरः । सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम्” इतिपरविद्याफलनेनोपसंहृतम् । अतः परमध्यायचतुष्टयेनेदमेव प्राप्नुः प्रत्यगात्मनो दर्शनं ससाधनं प्रपञ्चयति—

ता॥स्वरूपमिति । महान्तं विभुमित्याद्युक्तमाह—तदुपासनमिति। नायमात्मन्यस्याभिप्रेतमाह—उपासनस्यचेति । केवलमननिदिध्यासनभ्रवणनिषेधमुत्वेन मत्वाख्यवरणीयताहेतुगुणविशेषाधिपपरमिदं वाक्यमिति शारीरकभाष्यादिषु विशदं व्याख्यानम् । ‘मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहानि’ ‘मत्वा धीरो न शोचति’ इत्युक्तस्यैव परविद्याफलस्योपसंहारेऽपि विशदोपदेशं प्रत्यगात्मज्ञानस्यैतदेकफलत्वप्रदर्शनायाह—विज्ञानेति । एवमुपक्रमोपसंहारादिभिः परविद्यामयेऽस्मिन् प्रकरणे ‘अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा’ इति परमात्मज्ञानकारणतया निर्दिष्टं पृथक्फलरहितं च प्रत्यगात्मज्ञानं पविद्याज्ञतया सिद्धमिति तदुपगृहणतया प्रतीयमानेऽस्मिन्नपि प्रकरणे तथात्वमव्यक्तानव्यमित्युक्तं भवति । एवं गङ्गेपोक्ति-पर्यवसाने प्रतिपत्तिनौकर्याय कुर्मतिमनभङ्गाय चात्मज्ञानस्य वक्ष्यमाणपरविद्याज्ञतामुपपाद्योक्तविस्तररूपस्य प्रथमादिकदोषस्योक्तादौन सङ्गतिमाह—अतःपरमिति । एकस्मिन्नेव पदके सङ्ग्रहविस्तररूपेण पेटिकाभेदप्रवृत्तिः । इदमेवेत्यवधारणेनाध्यायचतुष्टये परमात्मप्रसङ्गतद्वयानादेः ‘युक्त आमीत मत्परः’ इति पूर्ववदेवात्मदर्शनोपत्यमवगमयति । पुनरुक्तिपरिहाराय प्रपञ्चयतीत्युक्तम् । सप्रयोजनत्वाय प्रपञ्चनप्रकारमाह—ससाधनमिति ॥

प्र. पा० कठ १-२-२३ ॥ ईदृशान्प्रपञ्चयुपायमाह—
नायमात्मेति॥ अयमात्मा पूर्वभावनिर्दिष्ट परमात्मा,
प्रवचनेन प्रवचनफलमनेन, न लभ्यः; बहुना श्रुतेन
बहुना श्रुतेन, न लभ्यः; न मेधया केवलमन्तया च,
न लभ्यः, ७५. परमात्मा, यं जीवात्मानं, वृणुते, तेन
जीवात्माना, लभ्यः, ७५ परमात्मा, तस्य अवगतिप्र-
यस्य जीवात्मन, स्वा स्वाया, तन्नू अप्राकृतदिश्य-
मङ्गलविमर्दं, विवृणुते प्रकाशयति ॥

कठ. १-३-९ ॥ † ‘स शु तत्पदमाप्नोति’ इ-
त्युक्तं पदं किमिष्यमाह—विज्ञानेति ॥ विज्ञान-

सारथिः, समीचीनज्ञानसारथिः, मनःप्रमद्वान्
प्रगृहीतमना, समाहितचित्तस्मन् शुनि गर, वि-
ज्ञान् यः, न, अध्वनः पारं संभाराध्वपारभूतं तत्
विष्णोः व्यापनशीलस्य परम पदम् उत्पद्ये स्थानं
वैकुण्ठमिति वाक्यं, वेदान्तसारे (१-२-१२,)
स्थानपरत्वेनापि व्याख्यातत्वात्, अभ्य स्वरूपपरस्व-
मध्यन्यत्र व्याख्यातम्, आप्नोति प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

१. कठ १-२-१२ ॥

२. कठ. १-२-२२ ॥

३. गी. २-६१ ॥

ज्ञानिष्ठयोः भगवतः प्रतिवचनदर्शनान् ज्ञानकर्मणोः तमुच्चायानुपपत्तिः ॥

तस्मात् केवलादेव ज्ञानात् मोक्षः इत्येषः अर्थः निश्चितः गीतासु सर्वोपनिषत्सु च॥
ज्ञानकर्मणोः ‘एकं वद निश्चित्य’ इति च एकविपर्येव प्रार्थना अनुपपन्ना उभयोः
संभवे । ‘कुरु कर्मय तस्मात्त्वम्’ इति च ज्ञाननिष्ठासंभवम् अर्जुनस्य अवधारणेन दर्श-
यिष्यति ॥

ज्ञ॥ नीयाः; ततोऽपि तत्र नियोजनम्युक्तम्। नन्यस्योत्तर ‘मुनदुःखे समे कृत्वा’ इत्युक्तम्; मत्सं तथाऽपि
रागादिप्रसक्तिहीनेषु शक्त्यानुष्ठानेषु यतिषमेषु सत्त्वशक्त्यानुष्ठाने युद्धे नियोजनम्युक्तमेवेति ॥

अर्जुन उवाच—

ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन ।

तर्हि कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव ॥

१

व्यामिश्रेणैव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे ।

तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥

२

रा॥यदि कर्मणो बुद्धिरेव ज्यायसीति ते मता, किमर्थं तर्हि घोरे कर्मणि मां नियोजय-
यसि । एतदुक्तं भवति—ज्ञाननिष्ठैवात्मावलोकनसाधनम्; कर्मनिष्ठा तु तस्याः निष्पादि-
का; आत्मावलोकनसाधनभूता च ज्ञाननिष्ठा सकलेन्द्रियमनसां शब्दादिविषयव्यापारो-
परतिनिष्पाद्येत्यभिहिता । इन्द्रियव्यापारोपरतिनिष्पाद्यमात्मावलोकनं चेत्सिद्धयिपितं
सकलकर्मनिवृत्तिपूर्वकज्ञाननिष्ठायामेवाह नियोजयितव्यः; किमर्थं घोरे कर्मणि सर्वेन्द्रि-

ता॥अत्रार्जुनः प्रागेव ममव्यापारविरतिषामनायन्ततः कर्मयोगज्ञानयोगाख्यप्रवृत्तिनिवृत्त्यात्मक-
साधनोपदेशे निवृत्त्युपदेशागमसिद्धोपपत्तेन पृच्छति—ज्यायसीति । प्रथमश्लोकस्यान्वय तावदाह
—यद्वीति । कर्मणो बुद्धिर्ज्यायसीति कुत्रोपदिष्टम् ? 'दूरेण ह्यवर कर्म बुद्धियोगात्' इत्यादि तु
बुद्धिविशेषनिर्दिष्टकर्मयोगपरमिति व्याख्यातम् ; ज्यायस्त्व च किरूपमिदंभिमतम् ? । बुद्धेर्ज्यायस्ये
च कर्मणि यथाधिकारं नियोगस्य को दोषः । घोरशब्दश्च भयङ्करपर्यायः । न च कर्मयोगो भयङ्करः ।
किंशब्दश्चान् प्रश्नपरो वा प्रतिशेषपरो वेत्यादिक्रमाशङ्क्याह—एतदुक्तमिति । तत्र बुद्धेर्ज्यायस्यप्रकारं
पूर्वं तदुक्तिप्रकारं चाह—ज्ञाननिष्ठैवेति । स्थितप्रज्ञताप्रकरणे कर्मणो ज्ञाननिष्ठाहेतुत्वमुक्तम् । ज्ञान-
निष्ठया एव चात्मानलोकनेहेतुत्वम् । ततश्च अव्यवधानाद्बुद्धिर्ज्यायसीति यथाधिकारं नियोगानर्हत्वाय
ज्ञाननिष्ठानिष्पादनस्य कर्मप्रत्यनीकरूपत्वमुक्तं प्रकटयति—आत्मेति । 'यदा सहरते' इत्याद्युक्तं स्मा-
रयति—सकलेन्द्रियेत्यादिना । किंशब्दस्य प्रतिशेषपरत्वं ज्यायसीचेदित्यत्र चेच्छब्दस्य निश्चित-
विषयत्वं चाभिप्रेत्य फलितमाह—इन्द्रियव्यापारेति । सकलकर्मैत्यसङ्गकर्मसङ्ग्रहणपरम् । किमर्थ-
मिति । न तान्त् स्वप्रयोजनार्थं, परिपूर्णत्वात्, न च सासारिकफलप्रदानार्थम्, जनार्दनस्य
जनिनिरासकस्य तत्र तन्निवर्तनस्वाभाव्यात्; नापि भूभारभूतधार्तराष्ट्रादिवधनिमित्तकृतमहिमलम्भायम्,
प्रपन्न मां प्रति केशवस्य ब्रह्मब्रह्मादिपितृभ्यो तदनौचित्यात्; नापि फलशौचार्थं, पारम्पर्यस्य पूर्व-
मुपदिष्टत्वात् । न च सौकर्यार्थम्, अस्मिन्निमित्तप्रत्ययपरिहारार्थं वा, सकलेन्द्रियव्यापाररूपत्वेन तदुपर-
तिनिष्पाद्यात्मावलोकनविरोधितया मुमुक्षोर्बोद्धत्वात् ; न च लोकात्मप्रदार्थं, लोकस्यापि यथावस्थि-
ताकारोपदेशस्यैवोचितत्वात् । अतो भवतः प्राणसममता भवतैरोद्घोषितं मा भवदनभिमतं कर्मणि

रा॥ज्यायसी चेत् इति ॥ ज्यायसी श्रेयसी चेत् यदि कर्मणः सकाशात् ते तत्र मता
अभिप्रेता बुद्धिः ज्ञानं हे जनार्दन । यदि बुद्धिकर्मणी समुचिते दृष्टे तदा एकं श्रेयःसाध-
नम् इति कर्मणो ज्यायसी बुद्धिः इति कर्मणः अतिरिक्तकरणं बुद्धेः अनुपपन्नम् अर्जुनेन
कृतं स्यात् ; न हि तदंशं तस्मात् फलतः अतिरिक्तं स्यात् । तथा च, कर्मणः श्रेयस्क-
री भगवता उक्ता बुद्धिः, अश्रेयस्कं च कर्म कुरु इति मां प्रतिपादयति, तत् किं कार-
णम् इति भगवत् उपालम्भमिव कुर्वन् तत् किं कस्मात् कर्मणि घोरे दूरे हिंसाक्षणे मां
नियोजयसि केशव इति च यत् आह तच्च न उपपद्यते । अथ स्मार्तेनैव कर्मणा समु-

रा॥विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति*“नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन। यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तन्मै न्याम्” इत्यादिभिः परस्वरूपं तदुपासनमुपासनस्य च भक्तिरूपां प्रतिपाद्य । “विज्ञानसारथिर्यस्तु मनःप्रहृष्टाक्षरः । सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम्” इतिपरविद्याफलतोपसंहृतम् । अतः परमध्यायचतुष्टयेनेदमेव ग्रामुः प्रत्यगात्मनो दर्शनं ससाधनं प्रपञ्चयति—

ता॥स्वरूपमिति । महान्तं विभुमिन्याद्युक्तमाह—तदुपासनमिति। नायमात्मेयस्याभिप्रेतमाह—उपा-
सनस्यचेति । केवलमन्मनिदिध्यासनश्रवणनिवेधमुनेन मन्यास्यपरणीयतादेतुगुणविशेषाधिपरमिदं
वात्ममिति शारीरकभाष्यादिषु विरुद्धं व्याख्यातम् । ‘मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहानि’ ‘मत्वा धीरो न
शोचति’ इत्युक्तस्यैव परविद्याफलस्योपसंहारेऽपि विरुद्धोपदेशं प्रत्यगात्मज्ञानस्यैतदेकफलत्वप्रदर्शना-
याह—विज्ञानेति । एवमुपक्रमोपसंहारादिभिः परविद्यामयेऽस्मिन् प्रकरणे ‘अध्यात्मयोगाधिगमेन दे-
वं मत्वा’ इति परमात्मज्ञानकारणतया निर्दिष्टं पृथक्फलरहितं च प्रत्यगात्मज्ञानं परिचाह्यतया निश्चि-
ति तदुपसंहारतया प्रतीयमानेऽस्मिन्प्रकरणे तथात्वमथ्यरसात्प्राप्तमित्युक्तं भवति । एवं सङ्क्षेपोक्ति-
पर्यवसाने प्रतिपत्तितौक्याय कुमतिमतभङ्गाय चात्मज्ञानस्य वक्ष्यमाणपरविद्याज्ञानमुपपाद्योक्तयिन्मरु-
पस्य प्रथमपदकोपस्योक्त्याद्येन सङ्गतिमाह—अतःपरमिति । एकस्मिन्नेव पदके सङ्गहयिन्मरूपेण पे-
टिकाभेदप्रवृत्तिः । इदमेवेत्यत्रधारणेनाध्यायचतुष्टये परमात्मप्रसङ्गतख्यानान्देः ‘युक्त आसीत् मत्परः’
इति पूर्ववदेवात्मदर्शनस्योपत्वमवगमयति । पुनरुक्तिपरिरागव प्रपञ्चयतीत्युक्तम् । सप्रयोजनत्वाय प्र-
पञ्चनप्रकारमाह—ससाधनमिति ॥

प्र.पा०कठ १-२-२३॥†ईदंशास्त्रमाप्युपायमाह—
नायमात्मेति॥ भयमात्मा पूर्वनाशयानिदिष्ट परमात्मा,
प्रवचनेन प्रवचनफलमनेन, न लभ्यः; बहुना श्रुतेन
बहुना श्रुतेन, न लभ्य; न मेधया केवलमक्तया च,
न लभ्य, एष परमात्मा, यं जीवात्मानं, वृणुते, तेन
जीवात्माना, लभ्य, एष परमात्मा, तस्य भगवत्प्रि-
यस्य जीवात्मानः, स्वा स्वाया, तन्मू अत्राकृतप्रिभ्य-
महत्प्रिभ्यं, विवृणुते प्रकाशयति ॥

कठ. १-३-९ ॥ † ‘म तु तत्पदमाप्नोति’ इ-
त्युक्त पदं किमितिवाह—विज्ञानेति ॥ विज्ञान-

सारथि, समीचीनज्ञानसारथि, मन प्रहृष्टान्
प्रहृष्टमना मनाहितचित्तस्वन् शुचिः नरः वि-
द्वान् यः, सः, अध्वनः पार साराध्वपारभूतं तत्
विष्णोः व्यापनशीलस्य परम पदम् उत्कृष्ट स्थानं
वैकुण्ठमिति यावन्, वेदान्तसारे (१-२-१२,)
स्थानपरत्वेनापि व्याख्यातावाङ्, अन्य स्वरूपपरत्व-
मप्यन्यत्र व्याख्यानम्, आप्नोति प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

१. कठ. १-२-२२ ॥

२. कठ. १-२-२२ ॥

३. गी. २-६१ ॥

शे॥निष्ठयोः भगवतः प्रतिवचनदर्शनात् ज्ञानकर्मणोः समुच्चयानुपपत्तिः ॥

तस्मान् केवलादेव ज्ञानात् मोक्षः इत्येषः अर्थः निश्चितः गीतासु सर्वोपनिषत्सु च॥
ज्ञानकर्मणोः ‘एकं वद निश्चित्य’ इति च एकविषयैव प्रार्थना अनुपपत्त्या उभयोः
संभवे । ‘कुरु कर्मैव नस्मात्त्वम्’ इति च ज्ञाननिष्ठासंभवम् अर्जुनस्य अवधारणेन दर्श-
यिष्यति ॥

ज॥ नीयाः; ततोऽपि तत्र नियोजनमयुक्तम्। नन्वस्योत्तरं ‘मुग्धः स मे कृत्वा’ इत्युक्तम्; सत्यं तथाऽपि
रागादिप्रमत्तचित्तोनेषु शक्यानुष्ठानेषु यत्किमेव सत्त्वशक्यानुष्ठाने युद्धे नियोजनमयुक्तमेवेति ॥

अर्जुन उवाच—

ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन ।

तर्हि कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव ॥

१

व्यामिश्रेणैव वाक्येन बुद्धि मोहयसीव मे ।

तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥

२

रा॥यदि कर्मणो बुद्धिरेव ज्यायसीति ते मता, किमर्थं तर्हि घोरे कर्मणि मां नियोजयसि । एतदुक्तं भवति—ज्ञाननिष्ठैवात्मायलोकनसाधनम्, कर्मनिष्ठा तु तस्याः निष्पादिका; आत्मायलोकनसाधनभूता च ज्ञाननिष्ठा सरुलेन्द्रियमनसां शब्दादिविषयव्यापारोपरतिनिष्पाद्येत्यभिहिता । इन्द्रियव्यापारोपरतिनिष्पाद्यमात्मायलोकनं चेत्सिपाधयिषितं सकलकर्मनिवृत्तिपूर्वकज्ञाननिष्ठायामेवाह नियोजयितव्यः, किमर्थं घोरे कर्मणि सर्वेन्द्र-

ता॥अत्रार्जुनः प्रायेण समख्यापारविषयिज्ञानसाधनतः कर्मयोगज्ञानयोगाख्यप्रवृत्तिनिवृत्त्यात्मकसाधनोपदेशे निवृत्त्युपदेशाशयसिद्धौ प्रसङ्गेन पृच्छति—ज्यायसीति । प्रथमश्लोकस्यान्वय तावदाह—यदीति । कर्मणो बुद्धिर्ज्यायसीति कुत्रोपदिष्टम् ? 'दूरेण ह्यवर कर्म बुद्धियोगात्' इत्यादि तु बुद्धिनिशेषनिशिष्टकर्मयोगपरमिति ध्यायताम्, ज्यायस्य च निरूपमिहाभिमतम् ? । बुद्धिर्ज्यायस्ये च कर्मणि यथाधिकार नियोगस्य त्रयो दोषः । घोरशब्दश्च भयङ्करपर्यायः । न च कर्मयोगो भयङ्करः । किंशब्दश्चान्न प्रभपरो वा प्रतिशेषपरो वेत्यादिकमाशङ्क्याह—एतदुक्तमिति । तत्र बुद्धिर्ज्यायस्यप्रकारं पूर्वं तदुक्तिप्रकारं चाह—ज्ञाननिष्ठैवेति । स्थितप्रज्ञताप्रकरणे कर्मणो ज्ञाननिष्ठाहेतुत्वमुक्तम् । ज्ञाननिष्ठाया एव चात्मायलोकनहेतुत्वम् । ततश्च अव्ययधानाद्बुद्धिर्ज्यायसीति यथाधिकार नियोगानर्हत्वाय ज्ञाननिष्ठानिष्पादनस्य कर्मप्रत्यन्यीकरूपत्वमुक्तं प्रकटयति—आरमेति । 'यदा सहरेत' इत्याद्युक्तं स्मारयति—सरुलेन्द्रियेत्यादिना । किंशब्दस्य प्रतिशेषपरत्वं व्यायसीचेदित्यत्र चेच्छब्दस्य निश्चितविषयत्व चाभिप्रेत्य फलितमाह—इन्द्रियव्यापारेति । सरुलकर्मत्वसङ्गकर्मसङ्ग्रहणपरम् । किमर्थमिति । न तानत् स्वप्रयोजनार्थं, परिपूर्णत्वात् न च सामारिकफलप्रदानार्थम्, जनार्दनस्य जनिनिरासस्य तत्र तस्मिन्तर्तस्याभाव्यात्, नापि भूभारभूतधार्तराष्ट्रादिवधनिमित्तदृढतमद्विप्रलम्भार्थम्, प्रपन्न मा प्रति केशवस्य ब्रह्मरुद्रादिपितृभ्यो तदनौचित्यात्, नापि फलश्रेष्ठार्थं, पारम्पर्यस्य पूर्वमुपदिष्टत्वात् । न च सौकर्यार्थम्, अकरणनिमित्तप्रत्यवायपरिहारार्थं वा, सरुलेन्द्रियव्यापाररूपत्वेन तदुपरतिनिष्पाद्यात्मायलोकनविरोधितया मुमुक्षोषादृगात्, न च लोकसम्प्राप्त्यर्थं, लोकस्यापि यथावस्थितकारोपदेशस्यैवोचितत्वात् । अतो भवत प्राणसमतया भवतैरोद्धेतिपित मा भवदनभिमतं कर्मणि

रा॥ज्यायसी चेत् इति ॥ ज्यायसी श्रेयसी चेत् यदि कर्मणः सरुशाशात् ते तत्र मता अभिप्रेता बुद्धिः ज्ञान हे जनार्दन । यदि बुद्धिकर्मणी समुचिते इष्टे तदा एकं श्रेयःसाधनम् इति कर्मणो ज्यायसी बुद्धिः इति कर्मणः अतिरिक्तकरण बुद्धेः अनुपपन्नम् अर्जुनेन कृतं स्यात् ; न हि तदेव तस्मात् फलतः अतिरिक्तं स्यात् । तथा च, कर्मणः श्रेयस्करी भगवता उक्ता बुद्धिः, अश्रेयस्कृतं च कर्म कुट इति मां प्रतिपादयति, तत् किं कारणम् इति भगवत उपालम्भमिव कुर्वन् तत् किं कस्मात् कर्मणि घोरे घृरे हिंसालक्षणे मां नियोजयसि केशव इति च यत् आह तच्च न उपपद्यते । अथ स्मर्तैर्नैव कर्मणा समु-

रा॥यव्यापाररूपे आत्मावलोकनविरोधिनि कर्मणि मां नियोजयसीति । अतो मिथवाक्येन मां मोहयसीव प्रतिभानि । तथा ह्यात्मावलोकनमाधनभूतायास्सर्वेन्द्रियव्यापारोपरतिरूपाया ज्ञाननिष्ठायास्तद्विपर्ययरूपं कर्म साधनं तदेव कुर्विनि वाक्यं चिरद्वंद्वं व्यामिश्रमेव; तस्मादेकममिश्ररूपं वाक्यं वद; येन वाक्येनाहमनुष्ठेयरूपं निश्चित्य श्रेयः प्राप्नुयाम् ॥

ता॥न नियोजयितुमर्हसीति भावः । घोरान्धस्यात्र आत्मीयप्राणिपीडनपस्त्यायोगात्प्रकृतोपयुक्तमभिप्रेतमाह— सर्वेन्द्रियव्यापाररूप इति । तथापि कथं घोररामित्यबाह—आत्मावलोकनविरोधिनीति । उक्तमर्थं हेतुकुर्यन् द्वितीयश्लोकार्थमाह—अत इति । अचेतनाया बुद्धेर्मोहनस्यौपचारिकतान्त्रामित्युक्तम् । इवशब्दद्योतिनमाह—प्रतिभानीति । एतेन कारणिकृतात् त्वं तावन्न मोहयसि, अहं तु मन्दो मुद्यामीत्युक्तं भवति । व्यामिश्रशब्दाभिप्रेतं व्याघातं तत्परकारं चोपशब्दयति—तथाहीति । तद्विपर्ययरूपं कर्म तस्याः कथं साधनं, तद्विरुद्धं च कथं तदर्थिना कर्तव्यमिति व्याहीति—द्वयमिहाभिप्रेतम् । एकमित्येतन्न ज्ञानकर्मणोरभ्यन्तरविषयं, तयोरेकस्यैव कर्मण उपदिष्टत्वात् । तत्र च स्वस्यानुवपन्नताप्रतिभासे तथा भ्रमनिवृत्तेऽज्ञानन्तरमपेक्षणीयत्वात्तस्याश्च व्यामिश्रनिवृत्तिसाध्यत्वाद्वाक्यशब्दस्य चैतच्छ्लोकरागतस्य विरोधममर्पकपौचिन्यादित्यभिप्रेत्योक्तम्—अमिश्ररूपं वाक्यमिति । पूर्वोक्तान्नपन्नमव्युदासाय निश्चित्येत्योदर्यमाह—येनेति । निश्चित्येत्यस्य न तावद्भेदेत्यनेनान्वयः, सर्वशस्य तस्य प्रागप्यनिश्चयायोगात्, व्यामिश्रवाक्येनापि पदव्यामोहनमावस्य शङ्कितत्वात् । अतोऽर्जुनस्यैव निश्चयाकाङ्क्षा; तत्र च निश्चित्य श्रेयः प्राप्नुयामित्येतान्वयः । निश्चयसाधेयं सन्दिग्धविषयमाह—अनुष्ठेयरूपमिति ॥ १ ॥ २ ॥

श॥अयः सर्वेषां भगवता उक्तः अर्जुनेन च अवधारितश्चेत् 'तत् किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि' इत्यादि कथं युक्तं वचनम् ॥ १ ॥

किञ्च व्यामिश्रेण इति ॥ व्यामिश्रेणैव यद्यपि विविक्ताभिधायी भगवान्, तथापि मम मन्दबुद्धेः व्यामिश्रमिव भगवद्वाक्यं प्रतिभाति । तेन मम बुद्धिं मोहयसि इव, मम मन्दबुद्धेः व्यामोहापनयाय हि प्रवृत्तः त्वं तु कथं मोहयसि? अतः प्रवीमि बुद्धिं मोहयसि इव मे इति । त्वं तु भिन्नकर्तृकयोः ज्ञानकर्मणोः एकपुरुषानुष्ठानासंभवं यद्विमन्यसे, तत्रैवं सति तत् तयोः एकं बुद्धिं कर्म वा इदमेव अर्जुनस्य योग्यं बुद्धिशक्त्यवस्थानुरूपमिति निश्चिन्य वदं ब्रूहि, येन ज्ञानेन कर्मणा वा अन्यतरेण श्रेयः अहम् आप्नुयाम् इति ॥

यदि हि कर्मनिष्ठायां गुणभूतमपि ज्ञानं भगवता उक्तं स्यात् तत् कथं 'तयोः एकं वद' इति एकविपर्ययव अर्जुनस्य शुश्रूषा स्यात् । न हि भगवता पूर्वम् उक्तम् 'अन्यतरदेव ज्ञानकर्मणोः वक्ष्यामि, नैव द्वयम्' इति, येन उभयप्राप्त्यसंभवम् आत्मनो मन्यमान एकमेव प्रार्थयेत् ॥ २ ॥

आ॥ज्यायसीति ॥ कर्मणः सकाशाद्बुद्धिर्ज्यायसी चेत्ते तव मता तत् तर्हि ॥ १ ॥ २ ॥

जा॥प्रथमश्लोके पदानां व्यतिरेकान्तरव्यं दर्शयाम्किञ्चिद्व्याचष्टे—कर्मण इति । पट्टीभ्रान्तिनिरासाय सकाशादित्युक्तम् । बुद्धिः आत्मज्ञानम् । ज्यायसी प्रशंस्यता ॥ १ ॥ २ ॥

श्रीभगवानुवाच—

लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ ।

ज्ञानयोगेन साङ्गयानां कर्मयोगेन योगिनाम् ॥

३

रा॥पूर्वोक्तं न सम्भवद्युतं त्वया, पुरा अस्मिन् लोके विचित्राधिकारिपूर्णं, द्विविधा निष्ठा ज्ञानकर्मविषया यथाधिकारमसङ्कीर्णं मयोक्ता, नहि सर्वो लोकिन् पुरुषस्स ज्ञातमोक्षाभिलाषस्तदानीमेव ज्ञानयोगाधिकारे प्रभवति अपित्वनभिसहितफलं केवलं

ना ॥ एवमसङ्कीर्णरूपे नाम्ने बुभुक्षिते पूर्वात्तस्यैवमसङ्कीर्णरूपता प्रकटयन् श्रीभगवानुवाच—लोकेऽस्मिन्निधि । मया प्रोक्तेति निदशात्कावा च फलितमाह—पूर्वोक्तमिति । ‘अस्मिन् लोके’ इत्यस्य प्रकृतोपयोगितास्यर्थमाह—विचित्राधिकारिपूर्णं इति । तेन ज्ञानयोगकर्मयोगयोरधिकारिभेदमभ्यन, परस्परविरुद्धानामपि धर्माणां प्रतिनियताधिकारिपक्षव्यवस्थापर्यणश्रमदेशकालकालनामनानिमित्तादि दृश्यन्तश्च सूचित । अनपराधेना येतदेवामिमेतम् । यथास्मिन् लोकेऽनघतया त्वमपरिगमाधनेऽधिक रोपि, इतरे तु काम्यादौ, तद्वदनधमावस्य कर्मयोगेऽधिकार, अनपराधना तु ज्ञानयोग इति समार दाहज्वरचिकित्सकस्य सर्गशस्य भिषज्जन्तदवस्थोचितोऽयमुपदेश । प्रोक्तव्यस्य सोपसर्गस्याभिप्रेतमाह—यथाधिकारमिति । अधिकारानतिलङ्घनमन प्रसर्प । द्वैविध्यमावश्य जातस्तत्तुक्तयमिमेतमाह—असङ्कीर्णं चेति । मयेति । तत्तदधिकारिभेदवेदिना तत्तद्विदितरामेनासृष्टभ्रमप्रिलम्भप्रमादाशक्ति गन्धेनेत्यर्थ । ज्यायसि ज्ञानयोगे तिष्ठति कर्मयोग कथमात्रियेत्येवमाह—नहीति । मोक्षाभिलाषे जातेऽपि जमान्तरशतमुचरितमृदितरूपायाणां केपाञ्चिदेव तदानीमेव ज्ञानयोगाधिकार, तथा दर्शनात्, तदवशात्काशक्तिपयतया ज्ञानकर्मयोगयाव्यस्येति भाव । नन्वशक्तानां कदाचिदपि ज्ञानयोगाधिका रो न स्यात्तच्छक्तिहेतुतयोक्तस्य कर्मयोगानुष्ठानस्य तत्प्राप्तिरूप्यचोपस्थितेरित्येवमाह—अनभिसिद्धिनेति । सर्वज्ञतसर्वशक्तिरसाहृष्यादिप्रतिशिष्टमगदनुग्रहरूपादृष्टद्वारा जानतुताय परमपुरुषाराधनरूपतोक्ति । व्याकुलेन्द्रियत्वं हि ज्ञाननिष्ठाविरोधी, तच्च स्वान्तमलम्भम्, तद यादिपुण्यपापरूपदुःखकर्ममूलरज्ज्व मोमयम्, तच्च तत्तोग्मेपहेतुभूतत्रिधनमनिग्रहीयम्, ततो ज्ञाननिष्ठाहेतुभूतगान्तिहेतुत्वात्तदनुक्

रा॥प्रश्नानुरूपमेव प्रतिपन्नं श्रीभगवान् उवाच—लोके अस्मिन् इति ॥ लोके अस्मिन् शास्त्रार्थानुष्ठानाधिष्ठितानां त्रैवर्णिकानां द्विविधा द्विप्रकारा निष्ठा स्थिति अनुष्ठेयतात्पर्यं पुरा पूर्वं सर्गादौ प्रजा सृष्ट्वा नासाम् अभ्युदयति श्रेयसप्राप्तिसाधनं वेदा र्थसंप्रदायम् आशिष्युर्वता प्रांता मया सर्वज्ञेन ईश्वरेण हे अनघ अपाप । तत्र का सा निष्ठा

आ॥ज्यायस्त्वेऽपि बुद्धेराधिकारिस्त्वान् एव कर्मण्यधिष्ठत इति तत्र नियोऽयामीत्या

आ॥एव चेत्प्रश्नार्थं हि कथं परिहारवाक्यं सङ्गच्छते तत्र निष्ठाद्वैविध्यस्यनादित्यतस्तदभिप्रायं वदन्नप तारयति—ज्यायस्त्वेऽपीति । बुद्धिं काम्यकर्मणा ज्यायसीति यदुक्तं तत्तथैव, तथाऽपि तत्र नैव स्थिते बुद्धादिर्मणि प्रेरयामि । कुत ? आधिकारिस्त्वात् । एव कर्मण्यपि विशेषकारिण्यपि नैव स्थितेऽधिकृत इति कृता । अयमनोत्तरक्रम—आश्रमवर्गविहितानि यथादीनि बुद्धादीनि च न बुद्धका म्यानि, किं तु कर्तुरिच्छया स्वर्गाग्रथीनि ज्ञानार्थानि च भवति, अतो बुद्धे काम्यकर्मणो ज्यायस्तेऽपि बुद्धस्य बुद्धार्थत्वमभ्यरात्तत्र नियोगो नानुपपन्न, यतिधर्मोन्विना निमेतेन नियोगेनेति चेत्—अनधिकारिणामेव यथाश्रमवर्गाकाराधिकारो नाधिकारिणाणाम्, तैरहस्याचाश्रममपगत्यैव तद्विहि

रा॥परमपुरुषाराधनवेपेणानुष्ठितेन कर्मणा विध्यस्तस्यान्तमलोऽध्याकुलेन्द्रियो ब्राननिष्ठा-
यामधिकरोति ; *यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् । स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं
विन्दति मानवः' इति परमपुरुषाराधनैकवेपता कर्मणां वक्ष्यते, इहापि 'कर्मण्येवाधिका-
रस्ते' इत्यादिना अनभिसंहितफलं कर्मानुष्ठेयं विधाय तेन विषयव्याकुलतारूपमोहादुत्ती-
र्णयुद्धेः † 'भ्रजहाति यदा कामान्' इत्यादिना ज्ञानयोग उदितः । अतस्साहजानामेव ज्ञान-

ता॥ एव कर्मयोग इत्युक्तं भवति । 'धर्मेण पापमनुदति' इत्यादिकमिहाभिप्रेतम्, अनभिमर्हितफलत्वं
पूर्वमेवोक्तमिति कृत्वा केवलपरमपुरुषाराधनवेपतायां कर्मणैव सिद्धिप्राप्तौ च वक्ष्यमाणं दर्शयति—
यत इति । प्रोक्तशब्दनिर्दिष्टमव्यामिश्राभिधानमनभिसंहितफलस्योक्तिं च व्यनक्ति—इहापीति । 'य-
दा ते मोहकलिनं' 'भ्रुतिविप्रतिपत्ता ते' इत्याद्यर्थं स्मारयति—विषयेति । आभिप्रायिकमवधारणं
व्यञ्जयश्रुत्तार्थं व्याचष्टे—अतस्साहजानामेवेति । साङ्ख्यशब्दस्यात्र सिद्धान्तविशेषनिष्ठपरत्वं व्युदस्य-

प्र-पा॥ * गी. १८-४६ ॥ † गी. २-४७ ॥ हितफलेन धर्मेण, पापम् उपायविरोधि दुष्कृतम्, अप-
‡ गी. २-५५ ॥ १. तै. नारायण, ह. प्रथ. मुदति - व्यसोहति ॥ अस्या. भुतेर्यो विलरेण धुन-
५०-अनु॥ धर्मेण अनुष्ठितेन शास्त्रविहितेन अनभिस- प्रकाशिकाया लघुसिद्धान्ते द्रष्टव्यः ॥

न॥द्विविधा इति॥आह—ज्ञानेति।तत्र ज्ञानयोगेन ज्ञानमेव योगः तेन साहजानाम् आत्मा-
नात्मविषयविषेकविज्ञानवतां ब्रह्मचर्याश्रमादेव कृतसंन्यासानां वेदान्तपिज्ञानसुनिश्चि-
तार्थानां परमहंसपरिभ्राजकानां ब्रह्मण्येव अवस्थितानां निष्ठा प्रोक्ता । कर्मयोगेन कर्मव-
योगः कर्मयोगः तेन कर्मयोगेन योगिनां कर्मिणां निष्ठा प्रोक्ता इत्यर्थः । यदि च एकेन
पुरुषेण एकस्मै पुरुषार्थाय ज्ञानं कर्म च समुच्चित्य अनुष्ठेयं भगवता इष्टम् उक्तं वक्ष्यमाणं
वा गीतासु वेदेषु चोक्तम्, कथम् इह भर्तुनाय उपसन्नाय प्रियाय विशिष्टमिन्द्रपुरुषक-

आ॥शयधान्भगवानाह—लोक इति॥द्विविधा अपि जनाः सन्ति गृहस्थादिकर्मत्यागेन ज्ञान-
निष्ठाः, सनकादिवत्।तत्तथा एव ज्ञाननिष्ठाश्च जनकादिवत्।मद्धर्मस्या एवेत्यर्थः।सांख्यानां
ज्ञानिनां सनकादीनाम् । योगिनामुपायिनां जनकादीनाम् । ज्ञाननिष्ठा अप्याधिकारि-
कत्वादीभ्यरेच्छया लोकसंप्रहर्षार्थाच्च ये कर्मयोग्या भवन्ति तेऽपि योगिनः । निष्ठा

जा॥तानि कर्माणि निष्कामतयानुष्ठेयानीतीश्वरनियमात्, तव चाधिकारिकत्वादिति । 'स्वराद्यन्तोपसृष्टाश्च'
इति कालायनवचनमनित्यम् । अनएव न पाणिनिरभाणीत् । अयमाश्रयः श्लोकात्कथं लभ्यत इत्यतो
व्याचष्टे—द्विविधा अपीति । निष्ठा द्विविधेति व्याख्याने क्रमेणैकस्यैव पुरुषस्य तत्तत्प्रभावोक्तोऽ-
भिप्रायो लभ्यत इत्येवं व्याख्यातम् । न केवलमेकविधाः साङ्ख्या एवेत्येपरर्थः । द्वैविध्यमेव सोदा-
हरणमाह—गृहस्थादीति । यत्याश्रमपरिग्रहेणेत्यपि ब्राह्मम् । ज्ञाननिष्ठाः यत्याश्रमविहितैरेव कर्मभि-
र्शनसाधनैर्युक्ताः । सनगादिभिरुत्थं वर्तन्त इति सनकादिवत् । एव जनकादिवदित्यपि । तत्तथा
एव गृहस्थाद्याश्रमस्या एव। तद्धर्मैः युद्धादिभिर्जनसाधनैर्युक्ताः।द्विविधा अपि जनाः सन्तीत्युक्ते कर्म-
मार्गस्या ज्ञानमार्गस्याश्वेति द्वैविध्यं प्रतीयते; सन्नित्यर्थमाह—मद्धर्मैति । ज्ञानमार्गस्या एव । ततश्च
मद्धर्मस्या एव जना द्विविधा अपि सन्तीत्यन्वयः । तत्कथमित्याकाङ्क्षायामुत्तरं वाक्यद्वयम् । 'साङ्ख्यान-
योगिनाम्' इति पदद्वयमन्यथाप्रतीतिनिरासाय व्याचष्टे—सांख्यानामिति । सम्यक् स्व्यातिर्शनं संख्या;
तत्र भवाः साख्याः; तेषां ज्ञानिनाम् । ज्ञाननिष्ठान्तरूपं योगिन इत्यत आह—ज्ञाननिष्ठा अपीति ।
कर्मयोग्याः गृहस्थादिकर्मयोग्याः । साख्ययोगशब्दौ प्रसिद्धौ किं न स्यातामित्यतो मुक्तिवचनादिति

रा।योगेन स्थितिरुक्ता । योगिनां तु कर्मयोगेन । सप्तधा बुद्धिः, तद्युक्तास्साध्याः—आत्मैकविषयया बुद्ध्या सम्बन्धिनस्साध्याः, अतदर्हाः कर्मयोगाधिकारिणो योगिनः विषयव्याकुलबुद्धियुक्तानां कर्मयोगेऽधिकारः; अव्याकुलबुद्धीनां तु ज्ञानयोगेऽधिकार उक्त इति न किञ्चिदिह विरुद्धं व्यामिश्रमभिहितम् ॥ ३ ॥

सर्वस्य लौकिकस्य पुरुषस्य मोक्षेच्छायां जानायां सहसैव ज्ञानयोगो दुष्कर इत्याह—

न कर्मणामनारम्भान्नैकर्म्यं पुरुषोऽश्नुते ।

न च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥

४

समाति—सप्तध्याबुद्धित्यादिना। अतदर्हा इत्यशक्तिविषयत एवितम्। कर्मयोगाधिकारिण इति । योगिशब्दस्यो योतो ह्यन कर्मयोगः; प्रत्ययार्थस्मग्न्धश्चान तद्योग्यतारूप इत्यर्थः । अतदर्हत्वं तदर्हत्वं च निशदयन्निरोधशङ्कापरितारस्य फलितत्वेनाव्यामिश्राभिधानमुपमहरति—विषयेति ॥ ३ ॥

ननु मोक्षेच्छैव हि कर्मयोगेऽपि पुरुष प्रवर्तयति ; सा यदि जाता, ततः किमन्यवहिते ज्ञानयोगे न प्रवर्तयतीति शङ्का 'न कर्मणाम्' इति श्लोकेन निराकृत्यत इत्याह—सर्वेष्टेति। लौकिकम्येत्यनेन स-सारलोकास्तर्गततया विषयव्याकुलेन्द्रियत्वमभिप्रेतम् । सहसैवेति । कर्मयोगमङ्गत्वेत्यर्थः । निषेधस्या न्यविषयत्वशापनाय शास्त्रीयशब्दः । नैकर्म्यशब्दस्याननुग्रहादिपक्षे साध्यानिषेधादिदोषस्यात्, अतो

गार्तृके पय ज्ञानकर्मनिष्ठे प्रयात् ? यदि पुनः अर्जुनः ज्ञान कर्म च द्वयं धृत्या स्वयमेव अनुप्रास्यति अन्वेषां तु मित्रपुरुषानुष्ठेयतां वक्ष्यामि इति मनं भगवतः कल्पेत, तदा रागद्वेषवान् अप्रमाणभूतो भगवान् कल्पितः स्यात् । तच्च अयुक्तम् । तस्मात् कयापि युक्त्या न समुच्चयो ज्ञानकर्मणोः ॥ ३ ॥

यत् अर्जुनेन उक्त कर्मणो ज्यायस्त्व बुद्धेः, तच्च स्थितम्, अनिराकरणात् । तस्याश्च ज्ञाननिष्ठायाः सन्त्यासिर्नवानुष्ठेयत्व, मित्रपुरुषानुष्ठेयत्ववचनात् । भगवतः पद्यमेव अनु-आ।स्थितिः । त्वं तु जनकादियत्सकर्मैव ज्ञानयोग्यः । न तु सनकादिषत्तस्यागेनेत्यर्थः । सन्ति हीश्वरेच्छयैव कर्मरुतः प्रियव्रतादयोऽपि ज्ञानिन पय । तथा हातुक्तम्—'ईश्वरे-च्छया विनिवेशितकर्माधिकारः' इति ॥ ३ ॥

इतश्च नियोक्ष्यामीत्याह—न कर्मणामिति ॥ कर्मणां युद्धादीनामनारम्भेन नैकर्म्यं

जाभावेनाह—निष्ठेति । स्थितिः स्वल्पेणेति शेषः । अस्त्वेन श्लोकार्थस्तथाप्याधिनारिन्त्यादित्यादि-नम् अन न श्रूयत इत्यतोऽप्याहृत्याह—त्वं त्विति सकर्मा गृहस्थादिकर्मवान्। भवेदिद व्याख्यान यदि ते जनाः प्रमिताः स्युः, येषा ज्ञाननिष्ठानामपि गृहस्थादिर्मत्वेवाधिनारो न यत्याश्रमकर्मसु ; जनकादयस्तु यत्याश्रम नानुष्ठितान्त इत्येव प्रमितम् ; न तु तत्रानाधिनार इति तत्राह—सन्तिहीति। निनिषेधितः कर्माधिकारो गृहस्थकर्मधिनारो यस्मिन्स तथोक्त । प्रियव्रतो हि यत्याश्रम स्वीचिकीर्तु-राधिकारित्वमुक्त्या हिरण्यगर्भेण निवारित इत्यनेनोच्यते ॥ ३ ॥

'न कर्मणाम्' इति मोक्षस्य कर्मसाध्यत्वमुच्यत इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासायाह—इतश्चेति । स्वयर्णाश्रमोचिते युद्धादाप्रति शेषः । प्रागाधिनारिन्त्याचरया कर्म नर्तव्यमित्युक्तम् । इदानीं कोऽ-परो हेतुदच्यत इत्यतो व्याचष्टे—कर्मणामिति । अयमभिप्रायः—कर्माणि न कार्याणीति वदन्प्रष्टव्यः;

राज्ञान शान्तीयाणां कर्मणामनारम्भादेव, पुरुषो नैष्कर्म्यज्ञाननिष्ठां प्राप्नोति ; न चार-
ता॥नैष्कर्म्या निष्क्रान्तरूपयोगः पर्यवसितकर्मयोगः शाननिष्ठ इत्यर्थः ; तस्य भावो नैष्कर्म्यमित्यभिप्रा-
येणाह—ज्ञाननिष्ठमिति । सन्त्यसनशब्दस्याप्यत्र कर्मणामित्यनेनैवान्वयं मन्व्यमनस्वभावादारब्धवि-
पश्यत्वं तत एव सत्यसाचिनः समरजिहासावृत्तान्तं चाभिप्रेत्याह—नचारब्धस्येति । नैष्कर्म्यशब्दानु-
प्र-पा ॥ १. प्रेसाह. पा ॥

द्यो॥मत्तमिति गम्यते मां च धन्वकारणे कर्मण्येव नियोजयसि इति विषण्णमनसम् अर्जुनं
कर्म नारभे इत्येवं सम्धानम् आलक्ष्य आह भगवान्—न कर्मणाम् अनारम्भात् इति । अध-
यो—ज्ञानकर्मनिष्ठयोः परस्परविरोधात् एकेन पुरुषेण युगपत् अनुष्ठानम् अश-
क्यमेवेति इत्येतन्नानपेक्षयोः एव पुरुषार्थहेतुत्वे प्राप्ते कर्मनिष्ठया ज्ञाननिष्ठाप्राप्तिहे-
तुत्वेन पुरुषार्थहेतुत्वं, न स्वातन्त्र्येण ; ज्ञाननिष्ठा तु कर्मनिष्ठोपायलक्ष्यात्मिका सती
स्वातन्त्र्येण पुरुषार्थहेतुः अन्यानपेक्षा ; इत्येतन् अयं प्रदर्शयिष्यन् आह भगवान्—न
आ॥नैष्कर्मतां कांक्ष्यकर्मपरित्यागेन प्राप्यत इति मोक्षं नादनुते । ज्ञानमेव तत्साधनं न
तु कर्माकरणमित्यर्थः । कुतः ? पुरुषस्यात् । सर्वदा स्थूलेन सूक्ष्मेण वा पुरेण युक्तो मनु
जीवः ; यदि कर्माकरणेन मुक्तिः, स्यात् स्वावराणाम् । ॥ चाकरणे कर्माभाधान्मुक्तिर्भवति
प्रतिजन्मरुतानामनन्तकर्मणां भावात् । न च सर्वाणि भुक्तानि एकस्मिच्छरीरे बहूनि
हि कर्माणि करोति । तानि चैकैकानि बहुजन्मफलानि कानिचित् तत्र चैकैकानि कर्माणि
भुञ्जन्प्राप्नोत्येव शेषेण मानुष्यम् । ततश्च बहुशरीरफलकर्माणीत्यसमाप्तिः । तद्योक्तं
आ॥किं ज्ञानं न मोक्षमाधनम् ; अपि तु कर्माकरणमेवेति मत्वा कर्माणि त्यज्यन्ते, उत ज्ञानं मोक्षसाधन
भवत्येव, किं तु 'कर्मणा धन्ये जन्तुः' इत्यादेः कर्माणि त्यजतिवन्धरानीति मत्वा । आद्येऽपि किं
मोक्षस्य नैष्कर्म्यशब्दवाच्यत्वमात्रमाभिप्रेदयिष्यते, अथवा क्रियाकारकफलरूपस्य संसारस्य कर्मस्य
बीजम् ; अकरणे च बीजाभावात्संसारो न भविष्यतीति मुक्तिमाधित्य ? आद्यस्येदं दूषणम्—न
कर्मणामिति । नैष्कर्म्यशब्दस्यान्यथापि व्याख्यानोपपन्न इत्यर्थः । ततः किमन्यत् आह—ज्ञानमेवे-
ति । उक्तमाधित्य समाधत्ते—कुत इति । नैष्कर्म्यशब्दस्यान्यार्थतामङ्गीकृत्य कर्माकरणस्य मोक्षसाध-
नत्वनिराकरणे को हेतुरित्यर्थः । कथमस्य हेतुत्वमित्यतो व्याचष्टे—सर्वदेति । प्रत्येयऽपि सम्भवार्थं
स्थूलेन सूक्ष्मेण वेत्युक्तम् । तथाऽपि कथं हेतुत्वमित्यत आह—यदीति । स्यादित्यस्य पूर्वोत्तरा-
भ्यां सङ्गः । स्वावराणामित्यन्तीषुकृतोपलक्षणम् । तदर्थानादौ संसारेऽनधिष्ठितदेहस्य संभवेन
मुक्तिप्रप्त्यद्विदुषां हि दृश्यमानस्य पुरुषत्वं न स्यादिति भावः । द्वितीयमिदं देहस्यैवार्थस्य तात्पर्य-
माह—नचेति । कर्माभावात्—समाख्यीजाभावान् । अत्र नैष्कर्म्यमिति मुक्तिनामैव, न ॥ परप्रमा-
णानुवादः । कुतो न भवतीत्यतोऽन्वापि पुरुषत्वादिति हेतुमभिप्रेत्याह—प्रतीति । जन्मनिजन्मनि
कृतानामित्यर्थः । पुरुषत्वेनानादौ संसारेऽधिकृतानन्तजन्मसंभवाच्च कृतानामनन्तकर्मणा भावात्कि-
मप्राकरणमात्रेण भवतीत्यर्थः । ननु पूर्वपूर्वशरीरकृतानि कर्माण्युत्तरोत्तरशरीरे भुक्तानि, तदुत्तोऽनन्त-
कर्मणां भाव इत्यत आह—नचेति । कुतो नेत्यतः—एकस्मिन्निति । हिशन्दो हेतो । बहून्यपि
भुज्यन्तां को दोष इत्यत आह । तानि च कानिचिदिति संक्वः । एकैकानोति । प्रत्येकमित्यर्थः ।
ननु तथाविधान्यप्यनधिष्ठितजन्ममिभुक्तानीत्यत आह—तत्रचेति । तेषु कर्मसु भुञ्जन्मुञ्जानः । शेषेण
कर्मदोषेण । मानुष्ये चाकरणमभावाधितमित्याह—ततश्चेति । असमाप्तिभोगेन कर्मणामिति शेषः ।

रा॥ध्रस्य शास्त्रीयस्य स्यागात्; यतोऽनभिसंहितफलस्य परमपुरुषाराधनवेपस्य कर्मण-

ता॥पदेऽपि सम्भवति पुनस्त्रिदशब्देनाभिधानस्य तात्पर्यं व्यञ्जयति—यत् इति। अनारम्भ सन्त्यसन च सङ्कलप्याह—अतस्तेनघनेति। कारणभूतकर्माभावे कथं कार्यं स्यादिति भावः। पञ्चम्या हेतुपत्त्य निषेधान्वयेन तत्तन्निषेधान्वयेन वा योज्यम्। पूर्वत्र कर्मयोगानारम्भे ज्ञानयोगासिद्धिस्स्यादिति वास्तवार्थः; उत्तरत्र तु यत्कर्मयोगत्यागादेव ज्ञानयोगसिद्धिरित्यभिप्रेतम्, तदयुक्तम्, सा हि तेनैव ज्ञेयेति तात्पर्यम्। तदिदामुभयीमपि वाक्यवृत्तिर्माभिप्रेत्य श्लोकाभिप्रेतमर्थमाह—अनभिसंहितेति। कर्मभिरित्यस्यानाराधि-

ता॥कर्मणां इति ॥ कर्मणां क्रियाणां यज्ञादीनाम् इह जन्मनि जन्मान्तरे वा अनुष्ठितानाम् उपात्तदुरिनक्षयहेतुत्वेन सत्त्वशुद्धिकारणानां तत्कारणत्वेन च ज्ञानोत्पत्तिद्वारेण ज्ञाननिष्ठाहेतूनां ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात् पापस्य कर्मणः। यथादर्शतलप्रख्ये पश्य-स्यात्मानमात्मनि' इत्यादिस्मरणात्, अनारम्भात् अननुष्ठानात् नैष्कर्म्यं निष्कर्मभाव कर्मशून्यतां ज्ञानयोगेन निष्ठानिष्ठिथात्मस्वरूपेणैव अवस्थानम् इति यावत्। पुरुषः न अश्नुते न प्राप्नोति इत्यर्थः। 'न कर्मणाम् अनारम्भात् नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते' इति यचनात् तद्विपर्ययात् तेषाम् आरम्भात् नैष्कर्म्यम् अश्नुते इति गम्यते। कस्मात् पुनः कारणात् कर्मणाम् अनारम्भात् नैष्कर्म्यं न अश्नुते इति? उच्यते, नैष्कर्म्योपायत्वात् कर्मारम्भस्य। न हि उपायमन्तरेण उपेयप्राप्तिः अस्ति। कर्मयोगोपायत्वं च नैष्कर्म्यलक्षणस्य ज्ञान-

आ॥—'जीवन्धनुर्दशादूर्ध्वं पुरुषो नियमेन तु। स्त्री वाप्यनूनदशक देहं मानुषमार्जते। चतुर्दशोर्ध्वजीवीनि संसारश्चादिवर्जितः। अतोऽचित्वा परं देवं मोक्षाशा का महामुने' इति ब्राह्मे। यदि सादिः स्यात्संसारः, पूर्वकर्माभावादतत्प्राप्तिः। अवन्धकत्वं त्यक्तार्मेनैव भवति। तच्च वक्ष्यते अनिष्टमिष्टमिति। ननु निष्कामकर्मणः फलमावाप्नोक्षः स्मृतः। 'निष्कामं ज्ञानपूर्वं तु निवृत्तमिह चोच्यते। निवृत्तं सेवमानस्तु ब्रह्माभ्येति सनातनम्'

ज्ञानभाष्यनामन्वेपेदमुक्तं न तु प्रमितमित्यत आह—तच्चोक्तमिति। चतुर्दशपर्यात् अनूतो ब्रह्मणे यस्येति निग्रहः। हृत्पदीर्घव्यत्ययेन चतुर्दशोर्ध्वजीवीनीति स्त्रिया विशेषणम्। संसारश्चेति कर्मणा-मनन्तत्त्वोपादानम्। अतो भोगेन क्षयात्तन्नात्। आस्ता अविदित्वा। पुरुषशब्देनानादिदेहसकथ उक्तः, सोऽसिद्ध इत्यत आह—यदीति। अतत्प्राप्तिगकस्मिन्स्य संसारस्याप्राप्तिः स्यात्। अतः पुरुषस्य सिद्धमिति। ननु सन्तु प्राग्भरीयान्यनन्तकर्माणि, तथाऽपि बन्धकानि कथं प्रेक्षावता क्रियेरन्; न ह्यनन्तानि पापानि प्राक्तनानि सन्तीत्येतावताथ क्रियन्त इत्यत आह—अवन्धकत्वं स्थिति। कर्मणा बन्धाहेतुत्वं त्वकामनादिनैर्भवति, नत्वकरणेन, प्रत्यवायस्यैव प्राप्तेरित्यर्थः। अकामनाबन्धक-त्वं भगवत्समतमिति भावेनाह—तच्चेति। सत्तस्तु—अकरणमसत् सन्तं प्रत्यवाय जनयति 'कथमसत्तः सजायेत' इति श्रुतेः—इत्यगदीत्। तद्भास्करः प्रत्यपेधीत्—द्रव्यविषया श्रुतिः, गुणस्वरसतोऽपि ज्ञा-यते—इति। उभावपि स्थूलदृश्यानौ—न ह्यकरणमसत्, तथा सति करणप्रसङ्गात्, किं त्वभावः, स च भाववत्त्वमेवेति कथमकरणम्, गुणे प्रति कारणत्वे च द्रव्यकरणत्वं कुतो न भवेत्। ननु चावोपादान-त्वस्य विवक्षितत्वादकरणस्य चाभावरूपतया सत्त्वेऽप्यत्र विवक्षितापादानत्वानुपपत्तेर्न प्रत्यवायजनकत्वमि-त्यभिप्राय इत्यत आह—नहीति। नह्यनोपादानस्य विवक्षितम्; किं तु निमित्तत्वमेवेत्युक्तम्। न च सन्त्यसनादेवेति पुनरुक्तम्, अत्रापि कर्मसन्त्यसनस्य मोक्षासाधनजोकेरित्यत आह—नन्विति। 'निष्कामं ज्ञानपूर्वं' इति ज्ञानवे वाक्ये तावन्निष्कामकर्मणा मोक्षः स्मृतः। स चोपपत्त्यन्तरादर्शनाभिष्का-

रा॥ न शास्त्रीयाणां कर्मणामनारम्भादेव, पुरुषो नैष्कर्म्यज्ञाननिष्ठां प्राप्नोति ; न चार-

त्ता॥ निष्कर्मा निष्क्रान्तकर्मयोगः पर्यवसितकर्मयोगः ज्ञाननिष्ठ इत्यर्थः ; तस्य भावो नैष्कर्म्यमित्यभिप्रा-
येणाह—ज्ञाननिष्ठामिति । सन्न्यसनशब्दस्याप्यत्र कर्मणामित्यनेनैवान्वयं सन्न्यसनस्वभावादारब्धवि-
षयत्वं तत एव सन्न्यसाचिनः समरजिहासावृत्तान्तं चाभिप्रेत्याह—न चारब्धस्येति । नैष्कर्म्यशब्दात्-

प्र-पा ॥ १. प्रेसाह. पा ॥

ग॥ मत्तमिति गम्यते मां च चन्द्रकारणे कर्मण्येव नियोजयसि इति विपण्णमनसम् अर्जुनं
कर्म नारमे इत्येवं मन्थानम् आलक्ष्य आह भगवान्—न कर्मणाम् अनारम्भात् इति । अथ-
द्या—ज्ञानकर्मनिष्ठयोः परस्परविरोधान् एकेन पुरुषेण युगपत् अनुष्ठानम् अश-
क्यमेवेति इतरेतरानपेक्षयोः एव पुरुषार्थहेतुत्वे प्राप्ते कर्मनिष्ठस्या ज्ञाननिष्ठाप्राप्तिहे-
तुत्वेन पुरुषार्थहेतुत्वं, न स्वातन्त्र्येण ; ज्ञाननिष्ठा तु कर्मनिष्ठोपायलक्ष्यात्मिका सती
स्वातन्त्र्येण पुरुषार्थहेतुः अन्यानपेक्षा, इत्येनम् अर्थं प्रदर्शयिष्यम् आह भगवान्—न

आ॥ निष्कर्मेतां काम्यकर्मपरित्यागेन प्राप्यते इति मोक्षं नादनुते । ज्ञानमेव तत्साधनं न
तु कर्माकरणमित्यर्थः । कुतः ? पुरुषस्यात् । सर्वदा स्थूलेन सूक्ष्मेण वा पुरेण युक्तो ननु
जीवः ; यदि कर्माकरणेन मुक्तिः, स्यात् स्वावराणाम् । न चाकरणे कर्माभावाभ्युक्तिर्भवति
प्रतिजन्मरुतानामनन्तकर्मणां भावात् । न च सर्वाणि भुक्तानि एकस्मिन्चरिरे बहूनि
हि कर्माणि करोति । तानि चैकैकानि बहुजन्मफलानि कानिचित् तत्र चैकैकानि कर्माणि
भुज्जन्माप्नोत्येव शेषेण मानुष्यम् । ततश्च बहुशरीरफलकर्माणीत्यसमाप्तिः । तद्योक्तं

जार्जिकं ज्ञाने न मोक्षसाधनम् ; अपि तु कर्माकरणमेवेति मत्वा कर्माणि त्यज्यन्ते, उत ज्ञान मोक्षसाधनं
भयत्येव, किं तु 'कर्मणा बध्यते जन्तुः' इत्यादेः कर्माणि तत्रतिवन्धकानीति मत्वा । आद्येऽपि किं
मोक्षस्य नैष्कर्म्यशब्दवाच्यत्वमात्रमाश्रित्येदमुच्यते, अथवा क्रियाकारकफलकस्य संसारस्य कर्मस्य
बीजम् ; अकरणे च बीजभावात्समारो न भविष्यतीति युक्तिमाश्रित्य आद्यस्येदं दूषणम्—न
कर्मणामिति । नैष्कर्म्यशब्दस्यान्यथापि व्याख्यानाच्चाय इत्यर्थः । ततः किमित्यत आह—ज्ञानमेवे-
ति । उक्तमाश्रित्य समाधत्ते—कुत इति । नैष्कर्म्यशब्दस्यान्यार्थतामङ्गीकृत्य कर्माकरणस्य मोक्षसाध-
नत्वनिराकरणे को हेतुरित्यर्थः । कथमस्य हेतुत्वमित्यतो व्याचष्टे—सर्वदेति । प्रत्येऽपि सम्भवार्थं
स्थूलेन सूक्ष्मेण वेत्सुक्तम् । तथाऽपि कथं हेतुत्वमित्यत आह—यदीति । स्यादित्यस्य पूर्वोत्तरा-
भ्यां सन्देहः । स्वावराणामित्यनधिभूतोपलक्षणम् । ततश्चानादौ संसारेऽनधिभूतदेहस्य संभवेन
मुक्तिप्रसङ्गादधुनापि दृश्यमानस्य पुरुषत्वं न स्यादिति भावः । द्वितीयनिर्णयेऽप्यस्यैवार्थस्य तात्पर्य-
माह—नचेति । कर्माभावात्—संसारजीवामावात् । अत्र नैष्कर्म्यमिति मुक्तिनामैव, न तु परप्रमा-
णानुवादः । कुतो न भवतीत्यनोऽप्यापि पुरुषत्वादिति हेतुमभिप्रेत्याह—प्रतीति । जन्मनिजन्मनि
कृतानामित्यर्थः । पुरुषत्वेनानादौ संसारेऽधिष्ठितानन्तजन्मसंभवाच्च कृतानामनन्तकर्मणां भावात्कि-
मप्राकरणमनेन भवतीत्यर्थः । ननु पूर्वपूर्वशरीरकृतानि कर्मांश्चुत्तरोत्तरशरीरे भुक्तानि, तदनुतोऽनन्त-
कर्मणां भाव इत्यत आह—नचेति । कुतो नेत्यतः—एकस्मिन्निति । दिशब्दो हेतो । बहून्यपि
मुच्यन्ता को दोष इत्यत आह । तानि च कानिचिदिति संकथः । एकैकानीति—प्रत्येकमित्यर्थः ।
ननु तथापि पान्यनधिभूते जन्मभिर्भुक्तानीत्यत आह—तत्रचेति । तेषु कर्मसु भुज्जन्मुद्धानः । शेषेण
कर्मयोगेण । मानुष्ये चाकरणसंभवावितमित्याह—ततश्चेति । अममातिभोगेन कर्मणामिति शेषः ।

रा॥अथस्य शास्त्रीयस्य स्यागात्; यतोऽनभिसंहितफलस्य परमपुरुषाराधनवेपस्य कर्मण-

ता॥पद्मेऽपि सम्भवति पुनस्सिद्धिश्चन्देनाभिधानस्य तात्पर्यं व्यञ्जयति—यत् इति। अनारम्भं सन्त्यसन च सङ्गलभ्याह—अतस्तेनविनेति । कारणभूतकर्माभावे कथं कार्यं स्यादिति मात्रः। पञ्चम्या हेतुपरत्वं निषेधान्वयेन तत्तन्निषेध्यान्वयेन वा ज्ञेयम्। पूर्वं कर्मयोगानारम्भे ज्ञानयोगासिद्धिस्स्यादिति वाक्यार्थः; उत्तरं तु यत्कर्मयोगस्यागादेव ज्ञानयोगासिद्धिरित्यभिप्रेतम्, तदयुक्तम्, सा हि तेनैव ज्ञेयेति तात्पर्यम् । तदिदमाभुषीमपि वाक्यवृत्तिमाभिप्रेत्य श्लोकाभिप्रेतमर्थमाह—अनभिसंहितेति। कर्मभिरित्यस्यानाराधि-

शः॥कर्मणाम् इति ॥ कर्मणां क्रियाणां यज्ञादीनाम् इह जन्मनि जन्मान्तरे वा अनुष्ठितानाम् उपात्तदुरितक्षयहेतुत्वेन सत्त्वशुद्धिकारणानां तत्कारणत्वेन च ज्ञानोत्पत्तिद्वारेण ज्ञाननिष्ठाहेतूनां 'ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात् पापस्य कर्मणः । यथादर्शतलप्रत्ये पश्य-स्यात्मानमात्मनि' इत्यादिस्मरणात्, अनारम्भात् अननुष्ठानात् नैष्कर्म्यं निष्कर्मभावं कर्मशून्यतां ज्ञानयोगेन निष्ठां निष्क्रियात्मस्वरूपेणैव अवस्थानम् इति यावत् । पुरुषः न अश्नुते न प्राप्नोति इत्यर्थः। 'न कर्मणाम् अनारम्भात् नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते' इति यचनात् तद्विपर्ययात् तेषाम् आरम्भात् नैष्कर्म्यम् अश्नुते इति गम्यते । कस्मात् पुनः कारणात् कर्मणाम् अनारम्भात् नैष्कर्म्यं न अश्नुते इति ? उच्यते, नैष्कर्म्योपायत्वात् कर्मारम्भस्य । न हि उपायमन्तरेण उपेयप्राप्तिः अस्ति । कर्मयोगोपायत्वं च नैष्कर्म्यलक्षणस्य ज्ञान-

भा॥—'जीर्घ्रश्चतुर्दशार्धं पुरुषो नियमेन तु । स्त्री पाप्यनूदशक देहं मानुषमार्जते । चतुर्दशोर्ध्वजीवीनि संसारश्चादियजितः । अतोऽधित्वा परं देवं मोक्षाशा का महामुने' इति ब्राह्मे । यदि सादिः स्यात्संसारः, पूर्वकर्माभावादतत्प्राप्तिः । अयन्धकत्वं त्वकामनैव भवति । तच्च पश्यते अनिष्टमिष्टमिति । ननु निष्कामकर्मणः फलाभावात्मोक्षः स्मृतः । 'निष्कामं ज्ञानपूर्वं तु निवृत्तमिह चोच्यते । निवृत्तं सेवमानस्तु ब्रह्माभ्येति सनातनम्'

जा॥मभावनामानेगेदमुक्तं न तु प्रमितमित्यत आह—तद्योक्तमिति । चतुर्दशवर्षात् अनूतो द्विदशवर्षेति निग्रहः । हृषदीर्घ्यत्ययेन चतुर्दशोर्ध्वजीवीनीति स्त्रिया विशेषणम् । समारम्भेति कर्मणा-मनन्तत्वेपपादनम् । अतो भोगेन क्षयास्तभगात् । अग्रित्वा अग्रित्वा । पुरुषगणदेनानादिदेहसम्बन्ध उक्तः, सोऽसिद्ध इत्यत आह—यदीति । अतत्प्राप्तिराकस्मिकस्य संसारस्याप्राप्तिः स्यात् । अतः पुरुषस्य सिद्धमिति । ननु सन्तु प्राग्भवीयान्यनन्तकर्माणि, तथाऽपि बन्धकानि कथं प्रेक्षावता क्रियेरन् ; न ह्यनन्तानि पापानि प्राक्तनानि सन्तीत्येतानताव क्रियन्त इत्यत आह—अयन्धकत्वं न्यति । कर्मणा बन्धाहेतुत्वं त्रयकामनादिनैव भवति, नत्वरूपेण, प्रत्यवायस्यैव प्राप्तेरित्यर्थः । अकामनाबन्धक-त्वं भगवत्समतमिति भावेनाह—तद्येति । सप्तस्तु—अकरणमसन्न सन्त प्रत्यवाय जनयति 'कथमसतः सज्जयेत' इति श्रुतेः—इत्यगदीत् । तद्भास्करः प्रत्यवेधीत्—द्रव्यविषया श्रुतिः, गुणस्त्वसतोऽपि जा-यते—इति । उभावपि स्थूलदृष्टानौ—न हकरणमसत्, तथा सति करणप्रसङ्गात्, किं स्वभावः, स च भावयत्तत्त्वेनेति कथमकारणम्, गुणं प्रति कारणत्वे च द्रव्यकारणत्वं कुतो न भवेत् । ननु चातोपादान-त्वस्य विवक्षितत्वादकरणस्य चाभावरूपतया सरेऽप्यत्र विवक्षितापादानत्वानुपपत्तेर्न प्रत्यवायजनकत्वमि-त्यभिप्राय इत्यत आह—नहोति । नह्योपादानत्वं विवक्षितम् ; किं तु निसिक्तत्वमेवेत्युक्तम् । न च सन्तगमनोदेयेति पुनरुक्तम्, अवापि कर्मसत्यसत्यस्य मोक्षासाधनत्वेनेतिरित्यत आह—नन्यति । 'नि-ष्काम ज्ञानपूर्वच' इति ज्ञानवे वाक्ये तावन्नष्कामकर्मणा मोक्षः स्मृतः । स चोपपत्त्यन्तरदर्शनान्निष्का-

रा॥सिद्धिस्स्यात्; अतस्तेन विना तां न प्राप्नोति; अनभिसंहितफलैः कर्मभिरनाराधित-
ता॥नेत्यनेनान्वयः । एतेन 'अनाराधितगोविन्दा ये नरा दुःश्रमाग्निनः' इत्यादिक स्मारितम् । अनभि-
संहितफलकर्माभावे निःश्रेयसौपयिकपरमपुरुषप्रीत्यभावः, तदभावाच्च पापसञ्चयानुपरमः, तेन च रजस्त-
प्र-पा ॥ १.

श॥योगस्य, श्रुतौ इह च प्रतिपादनात् । श्रुतौ तावत् प्रकृतस्य आत्मलोकस्य वेद्यस्य वेदानो-
पायत्वेन 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन' इत्यादिना कर्मयोगस्य
ज्ञानयोगोपायत्वं प्रतिपादितम् । इहापि च—संन्यासस्तु महाबाहो दुःश्रमाप्नुमयोगतः ।
योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धये । यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ।
इत्यादि प्रतिपादयिष्यति । ननु च—'अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा नैष्कर्म्यमाचरेत्'

आ॥इति मानवे । अतस्तत्साम्यादकरणेऽपि भवतीत्यत आह—नचेति । संन्यासः काम्य-
कर्मपरित्यागः । काम्यानां कर्मणामिति दृश्यमानत्वात् । अकामकर्मणामन्तःकरणशुद्ध्या
ज्ञानान्मोक्षो भवति । तद्योक्तं 'कर्मभिः शुद्धस्तत्त्वस्य वैराग्यं जायते हृदि' इति भागवते ।
विरक्तानामेव च ज्ञानमुक्तम् 'न तस्य तत्त्वग्रहणाय साक्षाद्वरीयसीरपि याचः समासन् ।
स्यमे निरुक्त्या गृहमेध्रसौख्यं न यस्य हेयानुमिनं स्वयं भ्यात्' इति । न तु फलमावाप्त्य-
कर्माभावात् । अतो न कर्मत्याग एव मोक्षसाधनम् । यत्याश्रमस्तु प्रायत्पार्थो भगवत्तोष-
णार्थश्च । अप्रयतत्वमेव हि प्रायो गृहत्यादीनाम्, इतरकर्मयोगात् । अप्रयतानां च न

आ॥कर्मणः फलमावाप्तयेव तथोपपत्तिरङ्गीकार्या; यत एवं फलभावस्यैव प्राधान्यम्, अतोऽकरणेऽपि
फलभावस्य साम्यान्मोक्षो भवत्येव । यत्याश्रमवीर्यकर्मफलमुक्तम्, निष्कामकरणपक्षेऽपि तत्तमानम् ।
न च विनिगमने कारणभाषः, आश्रमाभावस्य मत्वात् । न च प्रत्यवायप्राप्तिः, अनुमुक्तविषयत्वत्-
भवात् । अतो न कर्माणि करोमीति भावः । अनेन कथमस्य परिहार इत्यत आह—संन्यासः इति ।
तेन च निष्कामकर्मकरणमुपलक्ष्यत इति भावः । निष्कामकर्मकरणान्मोक्षं न प्राप्नोतीति; अतो न
तत्प्रतिबन्दीग्रहणं युक्तमित्यनेनोक्तम् । तथा स्मृतिविरोध इत्यतः स्मृतेरभिप्रायमाह—अकामेति ।
सराशादिति शेषः पुंसामिति वा । अकामकर्मभिरन्तःकरणशुद्धिद्वारा ज्ञानं जायत इत्येतत्तुत इत्यत आह
—तद्योक्तमिति । नन्वत्र वैराग्यं जायत इत्युच्यते, न तु ज्ञानमिति तत्राह—विरक्तानामेवेति ।
प्रागपि वैराग्यद्वारेण भिन्नतमिति भावः । तथाऽपि कथं विशेषपरिहारः । गीतायामकामकर्मणां मोक्षसा-
धनत्वाभावावधारणादित्यतन्मदभिप्रायमाह—नत्विति । फलभावोपपत्तिकं कर्मणां मोक्षसाधनत्वं नि-
षिद्धयते, न तु सर्वथाऽपीत्यर्थः । प्रतिकर्तुं मोक्षयति—कर्माभावादिति । अतः कर्माभावाच्च मोक्ष
इत्यर्थः; श्लोकात्पर्यमुपगृह्णन्—अत इति । ननु यत्याश्रमो मोक्षसाधनत्वेन श्रुत्यादिप्रतिद्वः, तत्र
चेयमेवोपपत्तिः—यत्तद्वर्माणां फलभावः, अतस्तत्साम्यादकरणेऽपि मोक्षो भवतीत्येतच्छङ्का-
निरागमार्थेचोक्तं—न च सन्न्यसनादेवेति । एवं तर्हि श्रुत्यादिविरोध इत्यत आह—यत्या-
श्रमस्त्विति । प्रायस्य प्रयतत्वमीश्वरे मनस्समाधानम् । एतद्द्वाराद्वयेन मोक्षसाधनत्वं श्रुत्यादेरभिप्रेतम् ।
फलभावोपपत्तिर्न तु गीतायां निवारितम् । अतो न विरोध इति भावः । आश्रमान्तरेऽपि प्रायत्यस-
भवात्किं तदर्थं यत्याश्रमेत्येतत् आह—अप्रयतत्वमेवेति । इतरकर्मसु यजनादिषु । प्रायस्य कथं
मोक्षसाधनमित्यतो व्यतिरेकमुत्प्रेक्ष्योपादयति—अप्रयतानां चेति । 'प्रज्ञानेनैवमाप्नुयात्' इति श्रुति-
शेषः । अशान्तोऽभगवन्नष्टः । अगमाहितस्तत्र चित्तमाधानरहितः । भगवत्तोषणस्याश्रमान्तरेऽपि

यानिह्यस्मिन् लोके वर्तमान. पुरुष रुद्धिऋदाचिदपि कर्माकुर्याणस्तिष्ठति, न किं चित्करोमीति व्यससितोऽपि सर्वं पुरुष. प्रकृतिसमप्रसत्त्वरजस्तमोभि. प्राचीनकर्मा मुगुण प्रवृद्धैर्गुणे स्वाचित कर्म प्रत्यवदा. कार्यते प्रवर्त्यते। अत उक्तलक्षणेन कर्मयोगेन प्राचीन पापसचय नाशयित्वा गुणाश्च सत्त्वादीन् चशे कृत्वा निर्मलान्त करणेन सपाद्यो ज्ञानयोग ॥ ५ ॥

तथा॥इत्याभ्यामभिप्रेतमिति आपनाय—अस्मिन् लोके इत्युक्तम् । जातुशब्दो दिग्गदादिस्थूलकालपर । क्षणशब्दस्त्वन 'क्षणा व्यापारवत्कल्प कालभेदात्कालयो' इत्यनेकाव्यायात्तदन्तर्गताल्पकालमप्य इत्यप्येनरुक्त्यम् । तदुभयसङ्घरेण कदाचिदपीत्युक्तम् । प्रत्यादिदशाव्यतिरिक्ते सप्रस्मिन् काल इत्यर्थः । स्वपतोऽपि हि स्वापाख्य कर्म, अत एव हि तत्र देशकालादिनियमनानुशाप्रतिषेधो भवति । 'अकर्म कृत्' इत्यत्राकर्मण कृता न निबध्निता, किन्तु कर्मणोऽकर्मति व्यचनाय—कर्माकुर्याण इत्युक्तम् । सर्वं शब्दाभिप्रेतमाह—नकिञ्चित्करोमीति व्यससितोऽपीति।अत्र चार्थः 'कर्मद्रियाणि मयम्य इत्युक्त रश्नोके ध्येनो भविष्यति । प्रकृतिजत्वेन विदापणात्स्वकर्मनमोभिरिति विशेषणम् । प्रकृतौ नित्य विद्यमानानां कथं प्रकृतिजत्वमित्यत्रोक्त—प्राचीनेत्यादि। तथाचाहुः—'कर्मरक्षा गुणा हेतु सत्त्वाद्या प्रथिवीपते' इति । एतेन कर्मयोगतनुकृतगुणकज्ञाननिष्ठवच्छेदः । स्वाचितशब्देन तत्तापयद्वेक व क्ष्यमाण प्रकारे दर्शितः । स्व।ब्दोऽन्य गुणपर, 'अनशस्तर' इत्युद्देश्यविशेषणत्वभ्रमन्युदात्ताय—अवशः कार्यत इत्युक्तम् । 'जायते' इत्यस्य प्रयोज्यकर्मभक्त्यव्युदात्तेन प्रयोज्यकर्तृविषयत्वव्यक्त्यर्थः—प्रवर्त्यत इत्युक्तम् । व्याख्यातश्चन्द्रयतात्पर्यमाह—अत इति । अतः—गुणपरतन्त्रतया कर्मयोगमन्तरेण ज्ञानयोगस्य दुस्त्वम्पादत्वादित्यर्थः । पापनाशाद्गुणवशीकरणम्, तच्च मोक्षायप्रवृत्त्यनुकूल्यम् । रत्नसमं प्राप्नुयनिवृत्तिवा तत्तापयद्व्याचभावो वा निर्मलत्वमिहाभिप्रेतम् ॥ ५ ॥

प्र पा॥ १

२ । १ पु २ । १३ ७० । † 'आश्रयामचित् दशादिदृष्टु आत्मगुणद्वारविद्या, तत्राविषामूल कर्म कर्म तत्राश्रयणं ज तु' इत्युत्तरार्थम् ॥ गुणाश्च शब्दादिमन्त्रं तुमाचारणमित्याह—तच्चिति । पश्चात् प्राचीनकर्मवत्तत्प्रत्यय इत्याह—कर्मवदया इति ॥ । एतेन दृश्यत वाहक व च नास्मात्तुक्तम् ॥

शांतिश्चाल्यते' इति । साख्यानां पृथक्करणात् अज्ञानामेव हि कर्मयोगः, न ज्ञानिनाम् । ज्ञानिनां तु गुणैरचाल्यमानानां स्वतः चलनाभावात् कर्मयोगो न उपपद्यते । तथाच व्याख्यातः 'वदाविनाशिनम्' इत्यत्र ॥ ५ ॥

यस्तु अनात्मज्ञ चोदित कर्म नारभत इति तत् असत् इति आह—कर्मन्द्रियाणि इति, कर्मन्द्रियाणि हस्तादीनि सयम्य सहत्य यः आस्ते तिष्ठति मनसा स्मरन् इन्द्रियार्थान्

रा॥ गोविन्दैरविनष्टानादिकालप्रवृत्तानन्तपापसंचयैरव्याकुलेन्द्रियतापूर्विकात्मनिष्ठा दुस्संपादा ॥ ४ ॥

एतदेवोपपादयति—

न हि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।

कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥

५

ता॥ मोमयमनोमलानपायः, तत्र च रागद्वेषादिदोषाणां दीर्घायुष्यम्, तेषु च जीवन्तु नेन्द्रियव्याकुलता-
द्यान्तिः, यद्विषयव्याकुलेषु च तेषु न प्रत्यगर्थनिष्ठेति तादृशकर्मपरित्यागेन ज्ञाननिष्ठामनुतिष्ठान्नुत्त-
भूमस्य गोपुरस्य सतमं तलं प्रथमं चिकीर्षतीत्यपहास्यमिति भावः ॥ ४ ॥

अनन्वयशङ्कां परिहरन्नन्तरश्लोकरूपवतारयति—एनदेवेति । परमपुरुषाराधनवेपस्य कर्मण-
स्त्यागे ज्ञाननिष्ठाया दुस्सम्पादत्वमेवेत्यर्थः । प्रथमो हि शब्दः पूर्वश्लोकाध्यापनादनद्योतकः । द्वितीयस्त्वे-
तच्छ्लोकपूर्वाधोक्तोपपादनार्थः । प्रकरणारम्भे 'लोकेऽस्मिन्' इत्युक्ताधिकारिवैचित्र्यमपि 'कश्चित्' 'सर्वः'

शं॥ इत्यादी कर्तव्यकर्मसंन्यासादपि नैष्कर्म्यप्राप्तिं दर्शयति । लोके च कर्मणाम् अनार-
म्भाद्यनैष्कर्म्यम् इति प्रसिद्धतरम् । अतश्च नैष्कर्म्यार्थिनः किं कर्मरम्भेण ? इति प्राप्तम् ।
अत आह—न च संन्यसनादेव इति । नापि संन्यसनादेव केवलात् कर्मपरित्यागमात्रा-
देव ज्ञानरहितात् सिद्धिं नैष्कर्म्यलक्षणां ज्ञानयोगेन निष्ठां समधिगच्छति न प्राप्नोति ॥

कस्मात् पुनः कारणात् कर्मसंन्यासमात्रादेव केवलात् ज्ञानरहितात् सिद्धिं नैष्क-
र्म्यलक्षणां पुरुषो न अधिगच्छति ? इति हेत्वाकाङ्क्षायाम् आह—न हि इति । न हि य-
स्मात् क्षणमपि किञ्चित् कालं जातु कदाचित् कश्चित् तिष्ठति अकर्मकृत् सन् । कस्मात् ?
कार्यते प्रत्यर्थं हि यस्मात् अवश एव अस्वतन्त्र एव कर्म सर्वः प्राणी प्रकृतिजैः प्रकृ-
तितो जातैः सत्त्वरजस्तमोभिः गुणैः । अद्य इति वान्यशेषः, यतः वक्ष्यति 'गुणैर्यो न

आ॥ ज्ञानम्, तथा हि श्रुतिः 'नाशान्तो नासमाहितः' इति । महोश्च यस्याश्रमे भगवत्स्तोपः ।
तथाह्याह—'यस्याश्रमे तुरीयं तु दीक्षां मम सुतोषिणीम्' इति नारायणाष्टाक्षरकल्पे ।
आधिकारिकास्तु तथा एव प्रायस्य समर्थाः । स एव च महान् भगवत्स्तोपः । तद्योक्तम्
'देवादीनामादिराज्ञां महोद्योगोऽपि भोगिनः । विष्णोश्चलनि तद्भोगोऽत्यतीव हरितोप-
णम्' इति पात्रे ॥ ४ ॥

न तु कर्माणि सर्वात्मना त्यक्तुं शक्यानीत्याह—न होति ॥ ५ ॥

ज॥ संभवादि यस्याश्रमेत्यत आह—महोश्चेति । तुरीयं परमहसाख्यम् । वान्यशेषेणान्वयः । यस्याश्रमे
एव चेत्यायस्य महान् भगवत्स्तोपश्च, तर्हि तद्रहितानामाधिकारिकाणां तदुभयाभावप्रसङ्ग इत्यत आह—
आधिकारिकास्त्विति । तस्या अधिकारस्याः । स एव अधिकार एव । तुष्यत्यनेनेति तोषः ।
समाप्तान्तविधेरनित्यत्वादादिदशामित्युक्तम्, यथोक्तं महाभाष्ये 'शुच्यामि तटाकानि' इति ॥ ४ ॥

ज्ञानरहितात्कर्मत्यागरूपायत्याश्रमात्सिद्धिं न समधिगच्छतीति किल पूर्वमुक्तम् ; तल हेत्वाका-
ङ्क्षायाम् 'न हि कश्चित्' इत्युच्यते इति व्याख्यानमसदिति भावेन श्लोकात्पर्यमाह—नस्त्विति । न
ह्यत ज्ञानस्यावश्यकत्वे किञ्चिदुच्यते, नापि यज्ञादिकर्माकरणस्यासम्भवेऽभिधीयते, येन प्रकृतसंगतिः
स्यात्, किं तु घरीयात्राचर्यानां कर्मणामपरिहार्यत्वम् ; अतो नेदं व्याख्यानम्, अपि तर्हि 'कर्माणां

रा॥नह्यस्मिन् लोके वर्तमान. पुरुष कश्चित्कदाचिदपि कर्माकुर्वाणस्तिष्ठति, न किं चित्करोमीति व्यवसितोऽपि सर्वं पुरुष. प्रकृतिसमग्रस्सत्त्वरजस्तमोभि प्रार्चानकर्मा नुगुण प्रवृद्धेर्गुणे स्वेच्छित कर्म प्रत्यवशाः कार्यते प्रवर्त्यते। अत उक्तलक्षणन कर्मयोगेन प्राचीन पापसचय नाशयित्वा गुणाश्च सत्त्वादीन् वशे कृत्वा निर्मलान्त करणेन संपाद्यो ज्ञानयोग ॥ ५ ॥

ता॥इत्याभ्यामभिप्रेतमिति ज्ञापनाय—अस्मिन् लोके इत्युक्तम् । आनुगन्धो दिवसादिरह्यमालपर । क्षणशब्दस्तत्र 'क्षणा व्यापारवैकल्य कालभेदाल्पमालयो' इत्यनेनार्थपाठात्तदन्तगताल्पकालविषय इत्यपौनरुक्त्यम् । तदुभयतद्बहेण कदाचिदप्युक्तम् । प्रत्ययादिदद्याव्यतिरिक्त सर्वस्मिन् काल इत्यथ । स्वपतोऽपि हि स्वापाख्य कर्म, अत एव हि तत्र देशकालादिनियमेनानुज्ञाप्रतिषेधो भवत । 'अकर्म कृत' इत्यत्राकर्मण कर्ता न विवक्षित, किन्तु कर्मणोऽकर्मतेति व्यञ्जनाय—कर्मा कुर्वाण इत्युक्तम्। सर्वं शब्दाभिप्रेतमाह—नकिञ्चित्करोमीति व्यवसितोऽपीति। अयं चार्थ 'कर्माद्रयाणि सयम्य' इत्युत्तरश्लोके व्यक्तो भविष्यति । प्रकृतिजत्वेन विद्यापणात्सरयरत्नमोभिरिति विद्यापलाभ । प्रकृतौ नित्यविद्यमानानां नय प्रकृतिजस्यमित्यर्थोक्त—प्राचीनेत्यादि। तथाचानु — 'कर्मवश्या गुणा ह्यत सत्त्वाद्या प्रथिवीपते' इति । एतेन कर्मयोगतनुकृतगुणकज्ञाननिष्ठव्यवच्छेद । स्वाचित्तशब्देन तृतायपदके वक्ष्यमाण प्रकारे दर्शित । स्वशब्दोऽत्र गुणपर, 'अवशस्सर्व' इत्युद्देश्यविशेषणत्वभ्रमव्युदासाय—अवश कार्यत इत्युक्तम् । 'कायते' इत्यस्य प्रयोज्यकर्मपरत्वव्युदामेन प्रयोज्यकर्तृविषयत्वव्यक्त्यर्थ—प्रवर्त्यत इत्युक्तम् । व्याख्यातश्लोकरूपतात्पर्यमाह—अत इति । अत—गुणपरतन्त्रतया कर्मयोगमन्तरेण ज्ञानयागस्य दुस्तम्भादत्वादित्यर्थ । पापनाशान्नृणवशीकरणम्, तच्च मोक्षायप्रवृत्त्यनुकूलत्वम् । रत्नरत्नम प्राचुर्यनिवृत्तिर्वा तत्कारयरागद्वेषाद्यभावो वा निमलत्वमिहाभिप्रेतम् ॥ ५ ॥

प्र पा॥ १

२ । व पु २ १३ ७० । १ 'आ धामचित्' । कर्म च अधिधामूलमित्याह—अधिति । अनात्मसु देवादिदहसु अत्मशुद्धिरविद्या, तच्च अधिधामूल कर्म कर्म तन्वाशयसु जन्तु' इत्युत्तराधम् ॥ गुणाश्च । अज्ञादिमर्षजन्तुमाधारणमित्याह—तच्चिति । एवमा प्राचीनकर्मावशप्रवृत्तय इत्याह—कर्मवदशा इति ॥ त्वनो दृश्य । वाहक च न नास्तार्युक्तम् ॥

दा॥विद्याल्यते' इति । साध्यानां पृथक्करणात् अज्ञानामेय हि कर्मयोग, न ज्ञानिनाम् । ज्ञानिनां तु गुणैरवात्यमानानां स्वतः चलनाभावात् कर्मयोगो न उपपद्यते । तथाच व्याख्यात 'येदादिनाशिनम्' इत्यत्र ॥ ५ ॥

यस्तु अनात्मज्ञ. चोदित 'कर्म नारभत इति तत् असन् इति आह—कर्मैन्द्रियाणि इति, कर्मैन्द्रियाणि हस्तादीनि सयम्य सहत्य य आस्ते तिष्ठति मनसा स्मरन् इन्द्रियाथान्

जा॥ग्न्यते जनु 'इति स्मृतिमाधिन्य यस्तृतीय पक्षस्तमाद्यद्वय 'यज्ञार्थात्' इति स्मृतेरर्थपक्षोच वक्ष्यति । तत्र तुत स्मृतेरर्थपक्षोच इत्याकाङ्क्षा स्यात् । तामपार्तुमुपोद्घातन्यायेन कर्मशब्दस्तावदसंयुक्तार्थ परेणाप्यद्वीकर्तुममक्य इति प्रतिपादयितु कर्माणि सर्वात्मना त्यक्तु नैव शक्यानीत्यनेनाहेति भाव ॥ ५ ॥

तथाऽपि कर्मैन्द्रियाणीत्यसंगतम् । तृतीयपक्षस्थेन मनसेन्द्रियार्थस्मरणस्यानुक्तत्वादित्यत

य ॥ अन्यथा ज्ञानयोगाय प्रवृत्तो मिथ्याचारो भवतीत्याह—

कर्मन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ।

इन्द्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥

६

अविनष्टपापतया अजितवाह्यान्तःकरणः आत्मज्ञानाय प्रवृत्तो विषयप्रवणतया आत्मनि विमुखीकृतमनाः विषयानेव स्मरन् य आस्ते, अन्यथा संकल्प्य अन्यथा चरतीति स मिथ्याचार उच्यते; आत्मज्ञानाद्युक्तो विपरीतो विनष्टो भवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन ।

कर्मैन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तस्स विशिष्यते ॥

७

अतः पूर्वोऽवस्तविषयसज्जातीये शास्त्रीये कर्मणि इन्द्रियाण्यात्मावलोकनप्रवृत्तेन ता॥ अकरणे बाधं यदतीत्याह—अन्यथेति। कर्मयोगमकृत्वैत्यर्थः। 'मनसा स्मरन्' इत्यनेनार्थसिद्ध हेतुमाह—अविनष्टेति। आत्मविमुखीकृतमना इति। 'विमूढात्मा' इत्यत्रात्मशब्दो मनोविषयः। मूढत्वमात्म-विमुख्यम्। येन्य एवेन्द्रियाणि निरोद्धुमिष्टानि तानेवेत्येवकारार्थः। मिथ्याचारप्रकारमाह—अन्यथासङ्कल्प्येति। अन्यथाभाव एव ह्यन्ततः सर्वत्र मिथ्यात्वम्; तत्रापि सङ्कल्पितज्ञानयोगविपरीताचारतया ज्ञानयोगाभिमतस्तस्याचारो मिथ्येत्युक्तं भवति। मिथ्याचारसंज्ञानमात्रव्युदासेन दोषपर्यवसानमाह—आत्मेति। विपरीतविनष्टाब्दाभ्यामुपायवैपरीत्यात्कलैरपरीत्यमिति दर्शितम्। १. द्वितीयेऽध्याये 'ध्यायतो विषयान्' इत्यारभ्य 'बुद्धिनाशात्प्रणश्यति' इत्यन्तेनास्त्यैवार्थस्य प्रपञ्चनं कृतमिति विनष्टशब्देन स्मारितम् ॥ ६ ॥

प्रथममेव ज्ञानयोगमाकर्ष्युमपोद्य कर्मयोगिनं प्रशंसति—यस्त्विति श्लोकेन । प्रकृतेन सगमयन् व्याख्याति—अत इति । इन्द्रियाणां निश्चेष्टानियमनस्य कर्मयोगारम्भस्य च मिथो विरुद्धत्वादविरोधसिद्धयर्थमुक्तं—शास्त्रीये कर्मणि नियम्येति । नहि कश्चिदिन्द्र्यादिना ज्ञानयोगस्य दुष्करत्वे यो हेतुवक्तः, तस्यैव कर्मयोगं प्रत्युपकारकत्वेन मौक्यप्रतिपादनार्थं—पूर्वोऽवस्तविषयसज्जातीये इत्युक्तम्। यदि पूर्वोऽवस्था उपकारकत्वेन स्वीक्रियते, तर्हि निषिद्धेभ्यो नियमनमशक्यं, तेष्वेव वासनायाः प्राचुर्यादिति शङ्का-

प्र-पा ॥ १, २ गी. २. ६२, ६३ ॥ ३ प्रदर्शनार्थं. ग. क. पा ॥

शं॥ विषयान् विमूढात्मा विमूढान्तःकरणः मिथ्याचारो मृषाचारः पापाचारः स उच्यते॥

यस्तु इति । यस्तु पुनः कर्मणि अधिकृतः अश्वः बुद्धीन्द्रियाणि मनसा नियम्य आरभते अर्जुन कर्मैन्द्रियैः वाकूपाण्यादिभिः । किम् आरभते? इत्याह—कर्मयोगम् अस-

आ ॥ तथापि शक्तितः त्यागः कार्य इत्याह—कर्मैन्द्रियाणीति । मन एव प्रयोजकमिति दर्शयितुम् अन्यथय्यतिरेकावाह—मनसा स्मरन् मनसा नियम्येति । कर्मयोगं स्ववर्णा-

जा॥ तथापीति। यद्यपि शरीरवाच्यार्थानि कर्माणि त्यक्तुमशक्यानि, तथाऽपि शक्तितः शक्यत्वाद्यशादि-कर्मणां त्यागः कार्यः । एतदुक्तं भवति—नाशक्यविषये शास्त्रप्रवृत्तिरित्यतस्तदतिरिक्तकर्मार्थः स्मृतौ कर्मशब्दो भविष्यति—इति। एतच्छङ्कापरिहारः श्लोके न दृश्यते, द्वितीयश्लोकश्च व्यर्थ इत्यत आह—मनपदेति । मन एव बन्धमोक्षयोः प्रयोजकं न कर्मकरणकरणे । अतस्तन्निग्रह एव कार्या न कर्मत्याग इति ग्रापयितुमित्यर्थः । अनिग्रहीतत्वे मनसो बन्धापेक्षयाऽद्योऽन्वयो द्वितीयो व्यतिरेकः । मोक्षापेक्षया तु व्यत्यास इति । एतेन स्मरणस्य मानसत्वाव्यभिचारान्मनसेति व्यर्थमित्यपि परास्तम् । 'कर्मयोगेन योगिनाम्' इत्यत्र कर्मयोगशब्दस्य गृहस्थादिकर्मविषयत्वेन प्रकृतत्वादत्रापि तद्विषयत्वप्रतीतिः स्यात् ।

रा॥मनसा नियम्य तैस्त्वत् एव कर्मप्रवर्णैरिन्द्रियैस्सङ्गपूर्वकं यः कर्मयोगमारभते; सोऽ-
सम्भाव्यमानप्रमादत्वेन ज्ञाननिष्ठादपि पुरुषाद्विशिष्यते ॥ ७ ॥

नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ।

शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्धेदकर्मणः ॥

नियतं व्याप्तं प्रवृत्तिसंस्पृष्टेन हि व्याप्तं कर्म, प्रवृत्तिसंस्पृष्टत्वमनादिवासनया । नियत-
त्वेन सुशक्तत्वादसंभावितप्रमादत्वाच्च कर्मणः कर्मैव कुरु; अकर्मणो ज्ञाननिष्ठाया अपि
कर्मैव ज्यायः । 'नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते' इति प्रकृमादकर्मशब्देन ज्ञाननिष्ठैवोच्यते; ज्ञान-
निष्ठाधिकारिणोऽप्यनभ्यस्तपूर्वतया ह्यनियतत्वेन दुश्शक्त्यात्सप्रमादत्वाच्च ज्ञाननिष्ठा-
ता॥निरासाय, कर्मणः परान्तरपरित्यागाय चोक्तम्—आत्मायत्नो कर्मे प्रवृत्तं नेति । निपिदानामात्मा न-
लोकनविरोधित्वात्त्ववसायात्तेषु स्थिरापि वासना निष्क्रियत इति भावः । 'कर्मैन्द्रियैः' इत्यनेनाभिप्रेतं
सौकर्यं विशदयति—स्वत एव कर्मप्रवर्णैरिन्द्रियैरिति । अत्र त्वस्य कर्मयोगारम्भोपेक्षितत्वादसकपदस्य
यद्वत्वात्काशोऽन्यमाह—असङ्गपूर्वकमिति । त्रैविध्यप्रकार विरोधस्य चावधिं दर्शयति—असंभा-
व्यमानप्रमादत्वेन ज्ञाननिष्ठादपीति ॥ ७ ॥

अथ सौकर्यनिष्प्रमादत्वं दुस्त्यजत्वादिहेतुभिः कर्मयोगस्यैव ज्यायस्त्व दर्शयन् 'ज्यायसी चेत्कर्मणः'
इत्यादेस्तादुत्तरमाह—नियतमित्यादिना । नियतशब्दस्य मन्दप्रयोजनात्क्रियाविमोषणत्वादपि प्रभूत-
प्रयोजनमनानाधिकरणकर्मविशेषणत्वेनोचितम् । ततश्च कर्मणो नियतत्वं स्वभास्तद्वशात्कृतो वा ह्यादुभ-
यतो वा । तत्रैकस्मिन्नुभयविषयाकृतित्वात्प्रतीयसी । 'शरीरयात्रा' इत्यत्र तु शास्त्रीयकर्मणि नियमाभिप्रायो
व्याख्यास्यते । अतोऽत्र स्वभावतो नियतत्वं विवक्षितम् । ज्ञाननिष्ठाया दुष्कस्त्वे प्रस्तुते कर्मनिष्ठाया सौक-
र्यमेव चानन्तर वक्तुमुचितमित्येतदखिलमभिप्रेत्याह—नियतं व्याप्तमित्यादि । केन किंनिबन्धना व्या-
प्तिरित्याह—प्रवृत्तिसंस्पृष्टेनेति । 'अकर्मणः' इतिपदे ननस्तदन्वयविषयत्वं विभक्तं च पञ्चमीत्वेनाग्निवि-
षयत्वं व्यञ्जयति—ज्ञाननिष्ठाया अपीति । अत्राकर्मशब्दस्य ज्ञाननिष्ठाविषयत्वं कथम्? 'मां ते सङ्गोऽस्त्व-
कर्मणि' इत्यत्र हि स एव कर्माभावविषयतया व्याख्यातः; तद्वदभाष्यनुष्ठानत्यागे प्रसक्ते तस्मादनुष्ठानमेव
ज्याय इति वक्तुमुचितमित्याह—नैष्कर्म्येति । अत्र उपक्रमे कर्मयोगज्ञानयोगयोः तारतम्यमनुयुक्तम्;
तस्यैव चोत्तरमिह विवक्षितम् । मुमुक्षुशुभाप्यत्वेन निर्दिष्टस्य नैष्कर्म्यस्य मुमुक्षुत्वादिसुलभकर्माभावत्वद्वायुक्तम्,
कर्मानारम्भान्नैष्कर्म्यमित्यत्र साध्याविशेषप्रसङ्गाच्च । अतो ज्ञाननिष्ठैवात्राकर्मशब्देनाभिधीयत इत्यर्थः ।

प्र-पा॥ † गी. ३-४ ॥ १. तिरस्क्रियते. ग. क. पा ॥ २. गी. २-४७ ॥

शा॥कः सन् फलाभिसन्निधर्जितः स विशिष्यते इतरस्मात् मिथ्याचारात् ॥ ७ ॥

यत एवम् अतः—नियतम् इति । नियतं नित्यं, यो यस्मिन् कर्मणि अधिकृतः फलाय
च अश्रुतं तत् नियतं कर्म, तत् कुरु त्वं हे अर्जुन यतः कर्म ज्यायः अधिकतरं फलतः
आ॥ध्रमोचितम् । न तु गृहस्य कर्मैवेति नियमः, सन्यासादिविधानात्, सामान्यवचनाच्च ॥

जा॥तन्निपसार्यमाह—कर्मयोगमिति । गृहस्थकर्मैव वनस्थकर्मैव ब्रह्मचारिकर्मैवेति नियमो न विवक्षित
इत्यर्थः । सन्यासादीत्यादिपदेन यो नियम्यते, तद्व्यतिरिक्तग्रहणं, कर्मयोगशब्दस्य सामान्यवाचित्वाच्च ।
पूर्वं 'ज्ञानयोगेन साध्यानाम्' इति कथाध्रमकर्मणः पृथगुक्तत्वात्सामान्यशब्दोऽपि विशेषो व्यवस्थापितः ।
न चान तथाविध किंचिदस्तीति भावः ॥ ६ ॥ ७ ॥

याः कर्मनिष्ठैव ज्यायसी; कर्मणि क्रियमाणे चात्मयाथात्म्यज्ञानेनात्मनोऽकर्तृत्वानुसंधानमनन्तरमेव वक्ष्यते. अत आत्मज्ञानस्यापि कर्मयोगान्तर्गतत्वात्स एव ज्यायानित्यर्थः; कर्मणा ज्ञाननिष्ठया ज्यायस्त्ववचनं ज्ञाननिष्ठायामधिकारे सत्येवापपद्यते; यदि सर्वं कर्म परित्यज्य केवलं ज्ञाननिष्ठायामधिकरोषि, तर्ह्यकर्मणस्ते ज्ञाननिष्ठस्य ज्ञाननिष्ठोपकारिणी शरीरयात्रापि न संतस्यति; यावत्साधनसमामि शरीरधारणं चावश्यं कार्यम्; न्यायार्जितधनेन महायज्ञादिकं कृत्वा तच्छिष्टाशनेनैव शरीरधारणं कार्यम्, “आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिस्सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः” इत्यादिश्रुतेः; “ते त्वत्वं भुञ्जते पापा ये पचन्त्यात्मकारणात्” इति वक्ष्यते । अतो ज्ञाननिष्ठस्यापि कर्माकुर्वतो देहयात्रापि न संतस्यति; यतो ज्ञाननिष्ठस्यापि ध्रियमाणशरीरस्य यावत्साधनसमामि महायज्ञादि नित्यं नैमित्तिकं कर्मावश्यं कर्ता॥कर्मनिष्ठया ज्यायस्त्वे वक्ष्यमाणं हेतुन्तरमाह—कर्मणि क्रियमाणेवेत्यादिना। अनन्तरमेवेत्यासन्नत्वाभिधानेन तत्सेवाभिप्रेतत्वं दर्शितम् । ज्ञानयोगशक्तस्यापि कर्मयोगानुष्ठानायाभिप्रायिकमर्थमाह—कर्मण इति । इह ज्ञाननिष्ठया इति पञ्चमी अप्रसक्तप्रतिपादिकं ज्यायस्त्ववचनमुक्तमिति भावः । उत्तरार्धस्यावतारमाह—यदीति। अत्र त्वकर्मण इति बहुव्रीहिः । ते इत्यनेन सामानाधिकरण्यादिति व्यञ्जनाय अकर्मणस्ते ज्ञाननिष्ठस्येत्युक्तमानु सत्यकर्मपरित्यागिनो यदि शरीरयात्रापि न स्यात्ततो लब्धोपायस्य स्वरमतः प्रतिबन्धनिवृत्तयेत्यत्र लभ्येव मुक्तिस्त्यादित्याशङ्क्याह—यावदिति । नहि साधनानुपवेशमात्रात्फलसिद्धिः, किन्तु साधनसम्पूतैरेव, या च न त्रिचतुरदिवसलभ्या; येन शरीरमुपेक्षमहि। चिरकालसाध्यायां च साधनसम्पूर्तां तावन्तं कालं शरीरमवश्यं रक्षणीयम् । अनिष्टोपायस्योदासीन्यात्तत्परित्यागे प्रत्ययावोऽपि स्यादिति भावः । अस्तु शरीरधारणमपेक्षितम्, तथापि तत्र स्वेच्छया चिरकालं कर्तुं शक्नुमः, नाप्योदासीन्यमात्राभिवृत्तिः, आरम्भककर्मविशेषेण शरीरस्य नियतावधिकत्वात्, स्मरन्ति च कर्मणा प्रतिनियतगतिविवाहो जन्म मरणम्” इत्यादीनि। अस्तु वा स्वेच्छया शरीरधारणम्, तथापि यत्किञ्चिदौघिककर्मणैव तत्तुगच्छामित्यत्राह—न्यायार्जितेति । अयमभिप्रायः—द्विविधानि कर्मफलानि, नियतानि, अनियतानिच—इति । प्रवृत्त्यापादिसम्भवानि नियतानि; इतराप्यनियतानि । अनियतानि च तेषां देशकालाद्यपेक्षया, न तु स्वरूपतः; येन कर्मणा निष्फलत्वप्रसङ्गस्त्यात् । ततश्च यान्यनियतानि तत्र स्वव्यापारनिपयता, यान्यधिकृत्य प्रायश्चित्तमन्त्रौषधीनिशास्त्रादीनि । अन्यथा निजिगीषुभिर्हृदयपद्मपरिपन्थिभिरपि न चतुरङ्गादिकमङ्गीक्रियेत, आतुरैरपि न भेषजमुपभुज्येत; स्वेच्छया किञ्चित्करणाभावे स्वारमिककर्तृत्वाभावाच्छास्त्रस्याप्यनुदयः; अत एव ज्ञानयोगमाह्वयता इया कर्मवश्यत्वमेव जगतो निवर्तितमिति भगवद्वचनमिदं मोक्षस्समर्थ इति भावः । एवं शरीरधारणाभावे स्वारमिक विचारस्तु द्योतयति शरीरशब्दः। एवकारेण न्यायार्जनवशमिष्टाशनादेर्निवमविवित्वं द्योतितम् । एवविधा च शरीरस्यात्र ज्ञानयोगसाध्यभक्तियोगदशायामप्यविच्छेदेत्यभिप्रायेणाहारशुद्धिस्तुपादानम् । श्रौतस्यार्थस्यात्रापि विवक्षितत्वगपनाय वक्ष्यमाणतामाह—ते त्वद्यमिति । पूर्वोपपादितान् हेतून्नुद्विष्टकमेण विविच्योद्बुद्धाभिप्रायिक शब्दं चाखिलमर्थं मुखप्रहणाय प्र-पा॥*छा. ७-२६-२. वा॥मोक्षसाधनभूतापामवनि-
पयसो अन्तःकरणस्योपासनात्पत्तिप्रतिब-
रूपपादित्य-
नपेक्षितम्, तत्र राजमतामपाहारमेवेति न भवति,
अपि तु तद्विविक्तत्वात्त्वारहारमेवेति न भवेदित्युपदि-

ज्ञातं—आहारशुद्धौ, स्मृतिलभ्ये सर्वप्रयोगानां वि-
प्रमोक्षः इति । सत्त्वशुद्धः—अन्तःकरणशुद्धः; ध्रुव-
स्मृतिलभ्ये दुर्मुञ्चतया अभ्यस्यत्वाच्चानामाभिव्यारा-
गादीनां मोक्षो भवतीत्यर्थः ॥ १ गी ३-१३ ॥

याहि यस्मात् अकर्मणः अकरणात् अनारम्भात् । कथं ? शरीरयात्रा शरीरस्थितिः अपि

रा॥तर्क्यम्; यतश्च कर्मयोगोऽप्यात्मनोऽकर्तृत्वभावनयात्मयाथात्म्यानुसन्धानमन्तर्भूतम् ; यतश्च प्रकृतिसंस्पृष्टस्य कर्मयोगस्तुदाकोऽप्रमादश्च; अतो ज्ञाननिष्ठायोग्यस्यापि ज्ञानयोगा-
त्मकर्मयोगो ज्यायान् । तस्मात्त्वं कर्मयोगमेव कुर्वित्यभिप्रायः ॥ ८ ॥

एवं तर्हि द्रव्याज्जनादेः कर्मणोऽहंकारममकारादिसर्वेन्द्रियव्याकुलतागमत्वेनान्य
पुरुषस्य कर्मवासनया बन्धनं भविष्यतीत्यत्राह—

यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत् लोकोऽयं कर्मबन्धनः ।

तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गस्माचर ॥

९

यज्ञादिशास्त्रीयकर्मशेषभूताद्द्रव्याज्जनादेः कर्मणोऽन्यनारम्भोपप्रयोजनशेषभूते कर्मणि

ता॥नङ्कुलस्य दर्शयति—यन् इति। ज्ञाननिष्ठायोग्यस्यापि कर्मयोगो ज्यायान्, तस्मात्त्वं ज्ञानयोगयोग्योऽपि कर्मयोगमधिगृह्णीति वा, न त्वमिदानीं ज्ञानयोगयोग्यः, अतः कैमुत्यात्कर्मयोगमेव दुरिति वा त्वंगन्दा-
भिप्रायः ॥ ८ ॥

‘यज्ञार्थात्’ इति श्लोकः कर्मविधिनपेक्षयोर्विषयव्यवस्थापक इति ज्ञापयितुं शङ्कते—एव तर्हीति ।
द्रव्याज्जनादित्यत्रादिशब्देन महायज्ञादिग्रहणम्। ममकारादीत्यत्र तु रगद्वेषाभिनिवेशवचनादानवि-
हरणादिग्रहः। अहंकारममकारादेर्मनोवृत्तिरिषोपरादिन्द्रियव्याकुलतारूपत्वोक्तिः। अस्य पुरुषस्येति सुसु-
क्षोरपीति भावः। कर्मवासनयेति । प्राचीनयानुपरनयाद्यतनव्यापारगम्यासोपबृंहितस्य चेति भावः।
बन्धनं भविष्यतीति। उत्तरोत्तरदारीरवन्धादिना समापनुवृत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः। अत्र ‘यज्ञो वै विष्णुः’ इति
श्रुते, ‘यज्ञ ईश्वरः’ इति परैर्व्याख्यातम्; तथाचिह्नद्वयमस्माकम्, तथापि समनन्तरश्लोकेऽपि तद्वचनशब्दैर्नार्थमु-
चितमित्यभिप्रायेणाह—यज्ञादिशास्त्रीयकर्मणि। यज्ञादीत्यादिशब्देन यज्ञशब्दस्योपलक्ष्यपरत्वं ज्ञाप्यते।
शास्त्रीयकर्मशब्देनोपलक्षणोपलक्ष्याणां सामान्यतत्त्वप्राहङ्गात् तदर्थकर्मणो निर्दोषत्वहेतुं च दर्शयति ।
यज्ञार्थात् पुरुषप्रयोजनात्। तदिदं दर्शितं—शेषभूतादिति । कर्मैव बन्धनं कर्मणा वा बन्धनं न स

प्र पा ॥ १ ज्ञानयथमा. १ वाण्ड १ प्रपा. १ अ. २. मा १३. वा ॥

वा॥च ते तव न प्रसिद्धेत् प्रसिद्धिं न गच्छेत् अकर्मणः अकरणात् । अतः दृष्टः कर्म-
कर्मणोः ‘विशेषः लोके ॥ ८ ॥

यच्च मन्यसे यन्मार्थत्वात् कर्म न कर्तव्यम् इति तदपि असत्, कथम्—यज्ञार्थात्

आ ॥ अतो नियतं वर्णाश्रमोचितं कर्म कुरु ॥ ८ ॥

‘कर्मणा यध्यते जन्तुः’ इति कर्म बन्धकं स्मृतमित्यत्र आह—यज्ञार्थादिति। कर्म बन्धनं
यस्य लोकास्य स कर्मबन्धनः। यज्ञो विष्णुः यज्ञार्थं सङ्गरहितं कर्म ॥ बन्धकमित्यर्थः ।

ज॥उत्तरश्लोकर्पालोचनया चैवमेवेति भावेन सगतिं गृह्यन्त्याचष्टे—अत इति । अतःशब्दपरा-
मर्श्यं कर्म ज्याय इत्यादिनैवोच्यते ॥ ८ ॥

इदानीं नृतीय पञ्चमाशङ्क्य तत्परिहाराय श्लोकमवधारयति कर्मणेति। बन्धकं मोक्षस्य प्रतिबन्धकम्।
अतो न कुरुमीति शेषः। तत्पुरुषत्वभ्रान्तिनिपराध्याह—कर्मणि। तत्पुरुषत्वेऽसंगतिः स्यादिति भावः।
यज्ञशब्दस्य त्यागार्थत्वप्रतीतिमया कर्तुमाह—यज्ञ इति। अवैषण्यवागस्यापि बन्धकत्वादिति भावः। तदर्थ-
मित्युत्तरवाक्यस्यासंगतिपरिहारायार्थोक्तिः पूर्ववाक्यार्थमाह—यज्ञार्थमिति। सङ्गरहितमित्यनुक्तं कस्मादुक्त-

पा ॥ *अर्थविशेष ॥

य ॥ क्रियमाणेऽयं लोकः कर्मबन्धनो भवति । अतस्त्वं यज्ञार्थं द्रव्यार्जनादिकं कर्म समाचर । तत्रात्मप्रयोजनसाधनतया यस्सङ्गः, तस्मात्सङ्गान्मुक्तस्तत्समाचर । एवं मुक्तसङ्गेन यज्ञार्थतया कर्मणि क्रियमाणे यज्ञादिभिः कर्मभिराराधितः परमपुरुषोऽस्यानादिकाल-प्रवृत्तकर्मवासनामुच्छिद्यव्याकुलात्मावलोकनं ददातीत्यर्थः ॥ ९ ॥

ता॥ कर्मबन्धनः, तस्य च बन्धकत्वं स्ववासनाद्वारा; न पुनः पास्तथा अविहितप्रतिषिद्धविषयत्वादत्र कर्म-बन्धनशब्दस्या 'अस्य पुरुषस्य कर्मवासनया बन्धने भविष्यति' इति शङ्काग्रन्थेनावयमर्थो दर्शितः । लोकोऽत्र ससारिचेतनयुगः । अत इति । यज्ञार्थस्य कर्मणो बन्धहेतुत्वाभावादित्यर्थः । द्रव्यादिलाभहेतुभूत-युद्धप्रोत्साहनव्यत्यर्थं द्रव्यार्जनादिकमित्युक्तम् । तादर्थ्यं सङ्गत्यागश्चेत्युभयमपि विधेयमिति शपनाय पृथगावश्यकरणम् । कर्तृत्वफलत्यागयोर्विलक्षणं सङ्गत्यागस्य स्वरूपं दर्शयति—तत्रेति । यत्किञ्चित् 'प्रयो जनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते' इति चेत्सत्यं प्रयोजनसाधनत्वबुद्ध्यभावेऽपि सद्बुधुपचारयद्भगवत्समा-राधनरूपतया स्वरूपेण प्रयोजनत्वबुद्ध्यभावेऽप्युपपत्तिः । मुक्तसङ्ग इत्यत्र सङ्गस्य बन्धकत्वविषयकया सङ्गान्मुक्त इत्युक्तम् । प्रकृतचोद्यस्यादृष्टद्वारा फलप्रदत्वेन परिहारं वदन्नतदर्थस्य बन्धहेतुत्वोत्पत्त्या फलितं तदर्थस्य मोक्षहेतुत्वप्रकारं दर्शयति—एवमिति । एतेन कर्मणामप्राप्तिरूपपूर्वद्वारा फलप्रदत्वमिति कुदृष्टिमतं निरस्तम्, आर्धवादिफोषितदेवताप्रीतिद्वारैव फलप्रदत्वोपपत्तौ 'स एनं प्रीतः प्रीणाति' इत्यादिश्रुतहानाश्रुतकल्पनाद्यनुपपत्तेः । कर्मभिराराधित इत्यनेन हविर्ब्रह्मणं प्रीतिश्चाभिप्रेते, परम-पुरुष इति । तदविनाभूतादित्येवार्थादिश्रुतिसिद्धविग्रहविशेषवचनं, सर्वव्याप्यबुधुपचारकर्मनिधिप्राप्तिश्च, यद्वा नीति वपदत्वमिति विग्रहादिपञ्चरूपदर्शनम् । कर्मवासनामुच्छिद्येति विपरीतवाचनाच्चोद्यं प-रिहृतम् ॥ ९ ॥

प्र-पा॥ यजुषि-का. ५-म-५-अनु-१०-५-४८ ॥ पचारैः प्रीतः एनं यजमानपुरुषम् प्रीणातीत्यर्थः ॥

सः अन्वन्तयोमी परमात्मा नारायणः प्रीतः स्वर्गलो-

का॥ इति । 'यज्ञो यै विष्णुः' इति श्रुतः यज्ञः ईश्वरः, तदर्थं यन् क्रियते तत् यज्ञार्थं कर्म ।

आ॥ मुक्तसङ्ग इति विशेषणात्, 'कामान्यः कामयते' इति श्रुतेश्च अनिष्टमिष्टमिति वक्ष्यमाण-त्वाच्च 'एतान्यपि तु कर्माणि' इति च 'तस्मात्प्रेष्टियाजकः स्यात्' इति च विशेषवचनत्वे समेऽपि विशेषणं परिशिष्यते ॥ ९ ॥

जा॥ मित्यत्र आह—मुक्तेति । इष्टियाजकः फलेच्छया यज्ञा ननु 'कर्मणा बध्यते जन्तुः' इत्यपि विशेषवच-नम्, अविद्यादीनामनेकेषां बन्धकत्वेनाविद्यादिभिरिति मामान्यस्यानुपात्तत्वात्, गीतावाक्यं कर्म न बन्ध-कमितीदमपि विशेषवचनम्; तत्कथं तत्परिहारायावतायं व्याख्यातमित्यत्र आह—विशेषेति । यस्तुक्तवि-धया द्वयोर्विशेषवचनत्वं समं तथापि गीतावाक्ये यज्ञार्थादित्यादिविशेषणमुच्यते, अतस्तदपेक्षया तत्सामा-न्यवचनमेव; अतो युक्तमेतद्व्याख्यानमिति भावः । अगमत्र प्रत्युत्तरक्रमः—'कर्मणा बध्यते' इति वाक्यमाभि-त्य न युद्धादिकर्मत्यागः कार्यः, तस्यावैष्णवकाम्यकर्मविषयत्वात् । कुतः सकोच इति चेत्—परेणापि परि-स्पन्दमात्रस्य त्यक्तुमशक्यत्वेनासकुचितार्थतायाः स्वीकर्तुमशक्यत्वात् । तर्ह्यत एव बाधकाच्छरीरयात्तार्थ-कर्मव्यतिरिक्तविषयत्वं कल्प्यत इति चेत्—न, वैयर्थ्यात्; एवमपि मनोव्यापारस्यात्यक्त्वेन प्रतिबन्धकाभा-यो न सिध्यति, तस्यैवान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रयोजकत्वावधारणात्; बाधकालोचनमङ्गीकुर्वता चायमपि स-कोचोऽङ्गीकार्यः; विधानसामर्थ्याद्युद्धादीनामपि तत्तद्दर्शाभ्रमोचितत्वात्, नच विधानस्यामुमुर्ध्वविषयत्व, कल्पनाभावात्; नचेदेवैव वाक्यं कल्पकं तस्यावैष्णवादिधर्मस्यानेन चरितार्थत्वात्; धर्मपरित्या-गादर्धमात्रपरित्यागस्य व्याप्यत्वात्; अतो न कर्मस्वरूपं त्याज्यम्—इति ॥ ९ ॥

या॥यज्ञशिष्टेनैव सर्वपुरुषार्थसाधननिष्ठानां शरीरधारणकर्तव्यतामयज्ञशिष्टेन शरीर-
धारणं कुर्वतां दोषः चाह—

सह यज्ञैः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः ।

अनेन प्रसविष्यध्वमेव वोऽस्तिवष्टकामधुरम् ॥

१०

*‘पति विश्वस्य’ इत्यादिश्रुतेर्निरुपाधिकः प्रजापतिशब्दः सर्वेश्वरं विश्वस्य स्रष्टार-
विभ्यान्मान परायण नारायणमाह । पुरा सर्गकाले स भगवान् प्रजापतिरनादिकालप्रवृ-
त्ताचित्संसर्गविज्ञा उपसंहृतनामरूपविभागास्त्वस्मिन्प्रलीनाः सकलपुरुषार्थानर्हाश्चेत-

ता॥उक्तमर्थद्वयं ‘सह यज्ञैः’ इत्यारभ्य ‘मोघं पार्यं स जीरान’ इत्यन्तेन निन्दाप्रशंसादिभिर्द्रष्टव्यतीत्याह —
यज्ञशिष्टेनैवेति।सर्वपुरुषार्थसाधननिष्ठानामित्यनेन ‘प्रजासृष्ट्वा’ इति सामान्यनिर्देशात्कृतमुक्तम् ।
अत्र प्रजापतिशब्दस्य हिरण्यगर्भादिविषयकरभ्युदामायाह—पतिविश्वस्येतीति । हिरण्यगर्भादेरपि ननु
हिरण्यगर्भादिवदण्डाद्यस्यैव प्रत्येत्यर्थः । तत एवोक्तं—निरुपाधिक इति । श्रुतार्थस्य भावादि ॥ एव
‘यं प्रजापतिरिति प्रदर्शनाय समेश्वरमित्यादिर्निर्देशोक्तः’ । नारायणम् एतदस्ति नारायणशब्दवा-
च्यस्यैव हि नारायणानुशाकादिषु प्रतिपाद्यत इति भावः । उक्तं च जगत्पतित्वं स्रष्टृत्वादिकं च समुचित्य
भगवता पराक्षरेण ‘कलौ जगत्पतिं विष्णुं सर्वेश्वरमीश्वरम्’ इति । अनुमानात्तदुद्धारं कर्तुंकामः प्रजा
पतिः’ इति च वरहरूपे भगवति प्रजापतिशब्दः तेन ‘प्रजापतिः’ इत्यादिभ्यस्तु नारायणमुक्तम् । किञ्च
स्वतन्त्रस्य कर्मपरतन्त्रान्यति नियोगो ह्ययम् । अतोऽत्र ‘प्रजासृष्ट्वा’ इति प्रजाशब्दस्यार्थान् ब्रह्मार्थान्
जगदन्तर्व्यवस्थितान् कर्मजनितसत्सारवद्यार्थानो यन्त्राधिकारिणः प्राणिनः स्रष्टृत्वाति । अतोऽत्र प्रजा-
पतिशब्द उपनमस्य प्रजाशब्दानुरोधात्सत्कोचेन तद्वैरूप्यायागाद्य परित्यक्तृद्विरकर्मवश्यं नियोक्तारं मयै-
श्वरं नारायणमाह । तथा सृज्यसमन्त्रक्षेत्रजविषयो ह्ययमनस्यैव प्रजाशब्दः । पुरेति प्रलयानन्तरका-
लमिधानात्ततश्च ‘सदेव सोम्येदमग्र आसीत् तदैक्षत ननु स्या प्रजायेयेति’ गन्मूलास्तोम्येमास्त्वर्वाः प्रजा-

प्र पा॥ *ते नारा ११ अंशु ३ वा. पतिशब्द-
शेषाची, तत्रैव कृतं तात् । ‘वा रक्षणे’ इति धा-
तोर्भिषज्जन्तान् रक्षणाचीति न वाच्यम्, ‘यमे द्यौः’
इति ङीप्रत्ययान्तगमिधातोर्भिषज्जन्तान् वाञ्छन्त्यस्यपि
मनुष्यादिवाचकत्वप्रसङ्गात् । तस्मात् पतिशब्दः छे-
दिविरुद्ध इति ह्ययम् ॥

१ वि. पु. ६ अ. १ अ. १० अ. अश्वपु.
च १२०. अ. ४५ अ. ‘नाचविष्यन्ते मैत्रव-
पाञ्चडोदृता जना’ इत्युक्ता ॥

२ वि. पु. १ अ. ७ ‘तोषाणा म महा श्राव-
नयेक गवे प्रभु’ इत्युक्ता ॥ गोवनं अत्र नास्ति

यस्यास्ताम् अनुमानात् — ‘तौऽनृपयुः परावर्णम्’ इति
पुष्करपर्णलिङ्गदर्शनात् ॥ ३ तै ना १-१॥४. छा ६-
२ १॥ ५ छा ६. ८. ४. अत्र प्रजाशब्देन सर्वेषां
जगज्जिदिवसे, ‘मन्त्रा संप्रतिष्ठा’ इति पदद्वय-
मण्डितं वाच्यमस्तीति तत्र भिन्नवचनम् । प्रतिष्ठा निष्ठा
पर्यवसानं लय इति वाच्यम् । सदायतना सदावारम्भ-
मुच्यता अनेन ज्ञानं शरीरत्वं फलितम् । तत्कथंमि-
ति चेत्त्यज, उत्तरसिन्धुश्चतुर्वाचिपदद्वयमप्यनेन
‘मिथि कृतवत्ताचिना’ ‘मदायतना’ इति पदेन स्थिति-
तुधारकत्वं सिध्यति ॥

शा॥तस्मान् कर्मणः अन्यत्र अन्येन कर्मणा लोकः भयम् अधिरुतः कर्मरुत् कर्मवन्धनः
कर्म वन्धनं यस्य सः अयं लोकः, न तु यक्षार्थान् । अतः न दर्शय यक्षार्थं कर्म फलं तेन मुक्त-
सङ्गः कर्मफलसङ्गजितः सन् समाचर निर्जन्य ॥ ९ ॥

ता॥स्तदायतनाः' 'एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशानः' इत्याख्य 'तत्र ब्रह्मा चतुर्मुखोऽजायत बुद्बुदात्रयक्षदशरूपाणि पुरुषोऽजायत' 'सिद्धधुर्विविधाः प्रजाः' इत्यादिपु हिरण्यगर्भादेरपि प्रजात्वावगमान्नारायणस्य च तज्जनकत्वावगतेः 'प्रजास्तद्रे' त्यनवच्छेदेन निर्दिष्टो विश्वस्य स्रष्टा नारायण एवेति स एवात्र प्रजापतिः। किञ्च 'तैस्माद्यशात्सर्वहुतः। ऋचस्सामानि जज्ञिरे' 'सर्वाणि रूपाणि विचित्र्य धीरः। नामानि कृत्वाभिवदन्यदास्ते' इति यज्ञैस्सह सर्वप्रजानां स्रष्टृतया निर्दिष्टोऽप्यधिष्ठातृपुरुषस्यापि स्रष्टा सहस्रशीर्षत्वादिविशिष्टः परमपुरुष एव । अतोऽपि 'सह यज्ञैः प्रजाः सृष्ट्वा' इति निर्दिष्टः प्रजापतिः विश्वस्य स्रष्टा स एव । तथा 'सृष्टिं ततः करिष्यामि त्वामाविश्य प्रजापते' इत्यादिवचनवर्त्ताद्विरण्यगर्भाख्यप्रजापतिमुखेनापि विश्वस्रष्टा 'सर्वभूतान्तरात्मा अपहृतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः' इति श्रुतस्त एव विश्वात्मा । किञ्चात्र निर्दिश्यमान देवानां भावनादिकं परमात्मात्मकानामेवेति 'अहं हि सर्वयज्ञानाम्' इत्यादौ व्यक्तं भविष्यति ; 'यस्मिन्नहं स च वि चैति' 'प्रजापतिश्चरति गर्भे अन्तः' इत्यादिकं—विश्वस्य स्रष्टारं विश्वात्मानमिति विशेषणम्यां सूचितम् । अतोऽप्यत्र विश्वात्मानमेवाह। तथा 'प्रजापतेस्सर्वांश्चेश्वरं प्रपद्ये' इत्यत्र परमप्राप्यतया च प्रजापतिशब्दनिर्दिष्टोऽपि परमात्मैवेति

प्र. पा॥ १. नद्यौ १. १. १। १ 'एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशानो नापो नाग्नीधमौ जेमे वावापृथिवी न नक्षत्राणि न सूर्यो न चन्द्रमाः स एकाकी न रेभत तस्य ध्यानान्तरस्थस्य यज्ञलोममुच्यते तस्मिन् पुरुषाश्चतुर्दश जायन्ते एका कन्या दशेन्द्रियाणि मन एकादशं तैजो द्वादशमहङ्कारस्त्रयोदशः प्राणश्चतुर्दश आत्मा पञ्चदशो बुद्धिर्भूतानि पञ्चगम्यानि पञ्च महाभूतानि च स एकः पञ्चविंशतिः पुरुषस्सप्तपुरुष पुरुषो निवेद्य नादधमप्रानारसं वस्तरा जायन्ते मवस्तराश्चिजायन्ते ॥ १ ॥ अथ पुनरेव नारायणस्सोऽन्यत्कामो मनसा ध्यायत तस्य ध्यानान्तरस्थस्य ललाटबुद्बुदमभवत् बुद्बुदात्रयक्षदशरूपाणि पुरुषो जायते ॥ अत्र 'एकाक्या' 'मन उच्यते, 'कन-दीप्ता' इति धातु. मनसः प्रकाशकत्वात् ॥

२. मनु. १-८ ॥ १ 'सोऽन्विष्यात् क्षीरात्स्वस्तिनस्तुर्विविधाः प्रजाः' अथ एव समजादौ तासु ब्रह्ममपासजत् ॥ ८ ॥ तदण्डमभवद्देम सहस्राशुसमप्रभम् तस्मिन् अग्रे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ॥ ९ ॥

३. ४. पुरुषसू. ॥ ५ विष्णुर्गर्भे. ६८-५१ ॥ १ चतुर्मुखं प्रति नगवान् । 'उत्साद्य पृथिवीं सम्यक् स्थापयित्वा यथा पुरा' इत्युत्तरार्धम् ॥

६. सुबाल ७ ॥ ७. गौ. ९-२४.

८. ९. तै. नारा. ६-प्र. १-अनु २-१ वा ॥

१ 'अग्न्यस्य पारे भुवनस्य मध्ये नाकस्य पृष्ठे महतां महोयान् । शुक्लेण ज्योतांषि समनुप्रविष्टः प्रजापतिश्चरति गर्भे अन्तः ॥ १ ॥ यस्मिन्नहं सत्राविचैति सर्वं यस्मिन् देवा अभिविद्ये निषेदुः । तदेव भूत तदु भव्यमा इदं तदक्षरे परमे व्योमन्' ॥ २ ॥ अपारे अग्निसि समुद्रे, भुवनस्य मध्ये अन्तरिक्षे, भानुमण्डले इति यावत्, नाकस्य दु.स्थानमिन्द्रस्य भगवत्लोकस्य वैकुण्ठस्य, पृष्ठे उपरिप्रदेशे, त्रिषु धामसु भक्तानुग्रहाय विशेषेण अभिषक्तः महतोऽपि आकाशादेरपि, महोयान्, शुक्लेण स्वनेजसा, ज्योतांषि आदित्यादिज्योतांषि, मध्यगनुप्रविष्टः, प्रजापतिः प्रजानां पति नारायण, सर्वेषां गर्भे हृदये अन्तः चरति-परिवर्तत इत्यर्थः ॥ १ ॥ यस्मिन् परमात्मनि, इदं जगत्, महारकाले समेति, समित्येकीकारे ; सृष्टिकाले विचैति विभक्तानामरूपं भवति, यस्मिन् सर्वे देवा अभिविषेदु आश्रिता इत्यर्थः, तदेव भूतभविष्यत्प्रपञ्चशरीरं सर्वोत्पन्नभूतं परमव्योमशब्दिते क्षरणशून्ये परमपदे वर्तत इत्यर्थः, 'आ इदम्' इत्यत्र 'आ' इत्यस्य स्मरणार्थेस्तान् 'निषात एषाजनाइ' इति प्रणवस्तान् स्मरुनिभावः, 'वशोमन्' इति चान्द्रम. ॥

१०. छा. ८. १४. १॥ १ प्रजापते. परमात्मनः सया स्थान वेदम प्रपद्ये—'प्रभुविमिश्र हिरण्यमय' इति दहरविद्याया निर्दिष्ट वेदम प्रपद्य इत्यर्थः ॥

शा॥ इतश्च अधिकृतेन कर्म कर्तव्यम्—सह इति । सहयज्ञाः यज्ञसहिताः प्रजाः प्रयः

या यज्ञशिष्टेनैव सर्वपुरुषार्थसाधननिष्ठानां शरीरधारणकर्तव्यतामयज्ञशिष्टेन शरीर-
धारण कुर्वतां दोषः चाह—

सह यज्ञैः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः ।

अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्तिष्ठकामधुरम् ॥

१०

*‘पति विश्वस्य’ इत्यादिश्रुतेर्निरुपाधिक प्रजापतिशब्दः सर्वेश्वर विश्वस्य सृष्टार
विभवात्मान परायण नारायणमाह । पुरा सर्गकाले स भगवान् प्रजापतिरनादिकालप्रवृ-
त्ताचित्संसर्गायित्वा उपसंहृतनामरूपविभागास्त्वस्मिन्प्रलीनाः सकलपुरुषार्थानर्हाश्चेत-

ता॥ उक्तमर्थं यत् ‘नहं तस्यै’ इत्याख्य ‘मोघं पार्थ स जीवति’ इत्यन्तेन निन्दाप्रशमादिभिर्द्रष्टव्यतीत्याह —
यज्ञशिष्टेनैव तिसर्वपुरुषार्थसाधननिष्ठानामित्यनेन ‘प्रजासृष्ट्वा इति सामान्यनिर्दिष्टगणितमुक्तम् ।
अत्र प्रजापतिशब्दस्य हिरण्यगर्भादिविषयस्त्वयुदासायाह—पतिविश्वस्येतीति । हिरण्यगर्भादेरपि, ननु
हिरण्यगर्भादिवदण्डाद्यवच्छिद्यसेत्यर्थः । तत एवाहुः—निरुपाधिक इति । श्रुतार्थस्वभावादपि स एव
सर्वप्रजापतिरिति प्रदर्शनाय सर्वेश्वरमित्यादिविशेषणोक्तिः । नारायणम् एतदस्मिन् नारायणशब्दवा-
च्यस्यैव हि नारायणानुगङ्गादिषु प्रतिपाद्यत इति भावः । उक्तञ्च जगत्पतित्वं स्रष्टृणादिकञ्च मनुष्यित्व
भगवता पराशरेण ‘कैलौ जगत्पतिं विष्णुं सर्वलक्षणमीश्वरम् इति । अनुमानात्तु द्वारं कर्तुकामः प्रजा
पतिः’ इति च पराशररूप भगवति प्रजापतिशब्दं तेन ‘प्रजापतिः’ इत्यादिश्रुत्यनुसारात्प्रयुक्तः । किञ्च
स्वतन्त्रस्य कर्मपरत्वात्प्रति नियोगो ह्ययम् । अतोऽत्र ‘प्रजासृष्ट्वा’ इति प्रजाशब्दस्त्वर्वां ब्रह्मपर्यन्तान्
जगदन्तर्ह्ययस्थानान् कर्मजनितससारव्यवस्थितानो यन्नायधिकारिणः प्राणिनः सृष्ट्वाहति । अतोऽत्र प्रजा
पतिशब्द उपक्रमस्य प्रजाशब्दानुपेक्षात्मकोऽनेन तद्वैलभ्याप्राप्य परित्यक्तमृद्धिकर्मवश्यं नियोक्तार सर्वे-
श्वर नारायणमाह । तथा भृज्यसमस्तक्षेत्रसृष्टिषो ह्यनमनवच्छिद्य प्रजाशब्दः । पुरेति प्रलयानन्तरका-
लाभिधानात्तत्त्वमिदं सौम्येदमत्र आसीत् तदैक्षत गुरु स्यात्प्रजापयेति’ इत्युक्तस्तोम्येमास्मर्त्वा, प्रजा-

प्र पा॥ *ते नारा ११ अनु ३ वा. पतिशब्दः । यस्यास्ताः अनुमानात् — ‘सोऽपश्यत्पुष्करार्थम्’ इति
पुष्करपर्णसिंहदर्शनात् ॥ ३ ते ना. १-१॥ ४. छा ६-
२ १॥ ५ छा ६. ८. ४. अत्र प्रजाशब्देन मञ्जीव
जगत्पति इत्येते, ‘स-मूला’ सत्पनिष्ठा’ इति पश्य
स-उद्भावा-व्यवस्थापीनोत्पत्तिव्यपारम् । प्रतिष्ठा निष्ठा
पर्यवसानं लभ्य इति यावत् । भगवता नारायणधारत्वे
शून्यता अनेन जगत् शरीरत्वे पत्तिना तत्त्वमि-
ति श्रुत्येन, उत्पत्तिव्यवस्थाविषयमयमभ्युदयनेन
स्थितिर्लोकसाधित्वा भगवता नारायणेन स्थितम्
पुष्करं कल्पमिति ॥

१ वि. पु. ६ अ. १ अ. १० अ. अ. पु.
च १२०. अ. ४५ अ. ‘ना-विद्यन्ते भैरव
पाण्डोपहता जना’ इत्युक्ता ॥

२ वि. पु. १ ४ ७ ‘तो-रा ना म महा हात्वा
जगदेवार्थे प्रभु’ इत्युक्ता ॥ वाचनं अनेन नाशः

शात्तस्मात् कर्मणः अन्यत्र अन्येन कर्मणा लोकः अयम् अधिकृतं कर्मकृत् कर्मवन्धन-
कर्म यन्धनं यम्य सः अयं लोकः न तु यत्रार्थात् । अतः तदर्थं यत्रार्थं कर्म फलान्तेय मुक्त-
सङ्गः कर्मफलसङ्गोर्जितः सन् समाचर निर्जेतय ॥ ९ ॥

ता॥स्वदायतनाः' 'एको ह नै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशानः' इत्यारभ्य 'तत्र ब्रह्मा चतुर्मुखोऽजायत
बुधुदात्रयश्चरुलपाणिः पुरुषोऽजायत' 'सिम्भुर्विविधाः प्रजाः' इत्यादिपु हिरण्यगर्भादेशे प्रजात्वाव-
गमाच्चारायणस्य च तज्जनकत्वावगतेः 'प्रजासमुष्टे' त्यनवच्छेदेन निर्दिष्टो विश्वस्य स्रष्टा नारायण एवेति
सएवात्र प्रजापतिः। किञ्च 'तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतः। ऋचस्तामामि जज्ञिरे' 'सर्वाणि रूपाणि विचित्रा धीरः।
नामानि कृत्वाभिवदन्त्यदाम्ने' इति यज्ञैस्तद् सर्वप्रजानां स्रष्टृत्वा निर्दिष्टोऽप्यधिकारपुरुषस्यापि स्रष्टा स-
हस्रशीर्षत्वादिविशिष्टः परमपुरुष एव । अतोऽपि 'सह यज्ञैः प्रजाः सृष्ट्वा' इति निर्दिष्टः प्रजापतिः
विश्वस्य स्रष्टा च एव । तथा 'सृष्टिं ततः करिष्यामि त्वामाविश्य प्रजापते' इत्यादिवचनबलाद्विरण्यग-
र्भाख्यप्रजापतिमुखेनापि विश्वस्रष्टा 'सर्वभूतान्तरात्मा अपहृतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः' इति
श्रुतस्त एव विश्वात्मा । किञ्चात्र निर्दिश्यमानं देवानां भावनादिकं परमात्मात्मकानामेवेति 'अहं हि
सर्वयज्ञानाम्' इत्यादौ व्यक्तं भविष्यति ; 'यस्मिन्निर्दं स च वि चैति' 'प्रजापतिश्चरति गर्भे अन्तः'
इत्यादिकं—विश्वस्य स्रष्टारं विश्वात्मानमिति विशेषणस्या सूचितम् । अतोऽप्यत्र विश्वात्मानं
तमेवाह। तथा 'प्रजापतेस्तस्मां वेदम प्रपद्ये' इत्यत्र परमप्राप्यतया च प्रजापतिशब्दनिर्दिष्टोऽपि परमात्मैवेति

प्र-पा॥१. मधो१.१.१॥ † 'एकां ह नै नारायण आ-
सीन्न ब्रह्मा नेशानो नाषा नाशोपोमो नेम बावापृथि-
वी न नक्षत्राणि न यज्ञो न चन्द्रमा. स एकाकी न
रमेत तस्य ध्यानान्तरात्मस्य यज्ञस्तोममुच्यते तस्मिन्
पुरषाश्वतुर्दश जायन्ते एका कन्या दशेन्द्रियाणि मन
एकादशं तंजो द्वादशमहद्भारस्त्रयोदश. प्राणश्चतुर्दश
आत्मा पञ्चदशो बुद्धिभूतानि पञ्चगम्यानां पञ्च म-
हाभूतानि च स एक पञ्चविंशति पुरुषस्मत्पुरुष पु-
रुषो निवेद्य नाश्चप्रधानास्मवत्तरा जायन्ते मवत्त-
'रावभिजायन्ते ॥ १ ॥ अथ पुनरेव नारायणस्मोऽन्य-
त्कामो मनसाध्यायत तस्य ध्यानान्तरात्मस्य ललाटा-
बुधुदमभनद बुधुदात्रयश्चरुलपाणि पुरुषो जायते ॥
अथ 'एकाकस्या' मन उच्यते, 'कन-दत्ता' इति धातु.
मनस. प्रकाशकत्वात् ॥

२. मनु १-८ ॥ † 'मोडभिध्याय शरीरात्ता-
स्मिन्सुविनिधा. प्रजाः) अप एव समजोदौ तामु वीर्य-
मपासजत् ॥ ८ ॥ तदण्डमभवद्वैम महत्मानुसमप्रभम्
तस्मिन्नेत्ये स्वयं ब्रह्मा सत्त्वोक्तपिनामहः' ॥ ९ ॥

३, ४. पुरुषसू. ॥ ५ विष्णुसू. ६-
५१ ॥ † चतुर्मुखं प्रति भगवान् । 'अग्राय शृङ्खला
सम्यक् स्थापयित्वा यथा पुरा' इत्युत्तरार्थम् ॥
६. ध्रुगल. ७ ॥ ७. गौ. ९-२४.
८. ९. तै. नारा. ६-प्र. १-अनु २-१-वा ॥

† 'अन्तस्वपारे भुवनस्य मध्ये नाकस्य दृष्टे महतो
महोयान् । शुक्रेण ज्योतापि समनुप्रविष्टः प्र-
जापतिश्चरति गर्भे अन्तः ॥ १ ॥ यस्मिन्निर्दं स्रष्टावि-
चैति सर्वं यस्मिन् देवा अधिविश्वे निपेदुः । तदेव भूत
तदु मन्मथा इदं तदशरे परमे व्योमन्' ॥ २ ॥ अ-
पारे अम्भमि समुद्रे, भुवनस्य मध्ये अन्तरिक्षे, भानु-
मण्डले इति यावत्, नाकस्य दुःसासनिग्रस्य भगव-
त्कोकस्य वैकुण्ठस्य, दृष्टे उपरिप्रदेशे, त्रिषु पामसु भ-
क्तानुग्रहाय विशेषेणामिष्यक्तः महतोऽपि आकाशादे-
गपि, महोयान्, शुक्रेण स्वतेजसा, ज्योतापि आदि-
त्यादिज्योतीषि, सम्भवानुप्रविष्टः, प्रजापतिः प्रजाना
पतिः नारायणः, सर्वेषां गर्भे दूदये अन्तः चरति-प-
रिवन्त इत्यर्थः ॥ १ ॥ यस्मिन् परमात्मनि, इदं ज-
गत्, महारकाळे समेति, समिलेकोकारे ; सृष्टिकाले
विवेति विभक्तनामरूपं भवति, यस्मिन् सर्वे देवा
अधिनिपेदुः आश्रिता इत्यर्थः, तदेव भूतमविश्वस्यप-
ञ्चशीरि सर्वात्मभूतं परमव्योमशब्दिते क्षरणशून्ये पर-
मपदे वर्तत इत्यर्थः, 'आ इदम्' इत्यत्र 'आ' इत्यन्य
स्मरणार्थत्वात् 'निपात एवात्रानाद' इति प्रगृह्यत्वा-
त्प्रकृतिभावः, 'व्योमन्' इति चानन्दसः ॥

१०. छा. ८. १४. १ ॥ † प्रजापतेः परमात्मनः
समात्मानं वेदम प्रपद्ये—'प्रसुविमितं हिरण्यमयम्'
इति दशरविद्याया निर्दिष्टं वेदम प्रपद्य इत्यर्थः ॥

यां॥इतश्च अधिकृतेन कर्म कर्तव्यम्—सह इति । सहयज्ञाः यज्ञसहिताः प्रजाः त्रयः

ता॥ 'न च कार्यं प्रत्यभिस्तथि.' इति सूत्रे प्रत्यपादि अतोऽपि परायणन्तमेवाह। एष—सर्वेश्वरमित्यादि-
विशेषणैस्तत्तत्प्रमाणसूचनं कृतम् । एव स्थायैरूपसत्तदशायातयामान्यदेवताभिः पुत्रविषयप्रजापतिसद्व्यु-
तिरप्यनुसन्धेया । पुराणस्य वचनान्वयप्रतीतिव्युदात्तेन ब्रह्माद्यगोचरसृष्ट्यन्वयव्यवस्थार्थमाह—पुरा
सर्गकाले इति । श्रुतिस्मृत्यादिषु सृष्टिप्रकरणप्रसिद्धिप्रकारमभिप्रेति—समगवानिति । भगवच्छब्देन
सृष्ट्यादिपञ्चकृत्योपयुक्तहेयप्रत्यनीककल्याणगुणविशिष्टत्वं दर्शितम् । तथा मानये धर्मशास्त्रे प्रथमम्
'आसीदिदं तमोभूतम्' इति प्रलयमभिधाय 'तैतस्त्वयभूर्मगवान्' इति भगवच्छब्देन सर्वस्था निर्दि-
ष्टः । अनन्तरं च 'तौ यदस्यायनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः' 'तद्विसृष्टस्य पुरुषो लोके ब्रह्मेति कीर्त्यते'
इति हिरण्यगर्भाख्यप्रजापते स्था नारायण इत्युक्तम् । 'एव प्रजापति इमावे'ति परत्वा निदशस्तु
सार्यभूतस्य स्वस्य प्रजापतिसद्व्यवस्थितत्वात् स्वस्माद्देवोपचारेणेति मन्तव्यम् । एतदुत्तरवापि सर्वत्र
परात्त्वनिर्देशेषु यथाहंमनुसन्धेयम् । सर्वत्र सृष्टेस्तद्वारपूर्वकत्वदर्शनादत्रापि तथा विवक्षन्,
संहारस्य प्रयोजनं सृष्टेर्हेतुं चाह—अनादीति । अनयस्तमुत्तदुत्पत्तोपभोगायासपरिभ्रान्तानां वि-
भक्त्यर्थम् अभात्तापथप्रवृत्तिवासनाविच्छेदाद्यं चोपसंहारः । अतो न सहारे नैर्घृण्यदोषः । तादृशस्तु
स्तुतोपभोगप्रदाने च परमात्मनित्यसङ्कल्पसिद्धजीवस्वातन्त्र्यनिश्चयनानादिकर्मप्रसादहेतुकाचित्सर्गा-
एव हेतुरिति न तत्र वैषम्यनैर्घृण्ये । सूक्तिं च 'वैर्घृण्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथाहि दर्शयति 'नै कर्मा

प्र पा॥ १ शारी ४ ३-३३ ॥ † 'प्रजापतस्तभाम्'
इति प्रत्यभिस्तथि न कार्यं—न हिरण्यगर्भं, अपि
तु परादिमन्त्रं ब्रह्मणि । वाक्यशब्दे 'यथाऽहं भवामि
ब्राह्मणानाह' इति तस्याभिमन्यापु सत्त्वाविवाक्यमो
कपूर्वकमर्वात्मभावाभिमन्यानाह 'भूत्वा शरीरमकृत-
कृतारमा' इति अकृतं ब्रह्मलोकमात्रं विस्तारितत्वाच्च
परमत्र ब्रह्मावासीनम् अविनाशिरातिवाहिको नयतीति
जैमिनेर्नतमिति सूत्रार्थः ॥

२ मनु १ अ † 'आसीदिदं तमोभूतमप्रात-
मवक्ष्यन् । अग्रतर्क्यमविशेषं प्रमुममिव सर्वत्र ॥५॥
ततः स्वयभूर्भगवान्ब्रह्मो ०५अथविदम् । महाभूता-
दिष्टोऽसौ प्रादुर्गमोऽसौनु ॥ ६ ॥ आपा ना-
रा इति प्रोक्ता आषो वै नरमूजव । ता यदस्यायनं
पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥ १० ॥ यथाकारणम-
भ्यक्तं नित्यं सदसदशमम् । तद्विसृष्टः ॥ कर्त्तव्यः ॥
'आसीद' इत्यादि श्लोका (२-१ १) श्रुतप्रकाशिका-
या विस्तरेण व्याख्याता । तत्र श्लोकाद्यो द्रष्टव्यः ॥

३. शारी २-१-३४ ॥ † देवमनुष्यादिविषय-

सृष्ट्या पक्षपातप्रसङ्गात् दुर्बिषद्बुद्धौ लगभत्वेन नैर्घृण्य-
प्रमत्ताच्च परमकारणिकस्य परमपुरुषस्य परिपूर्णस्य
कार्यार्थमपि जगत्सर्गो न मन्मथनीत्याहङ्काराह—
वैर्घृण्यति ॥ वैर्घृण्यनैर्घृण्य ईश्वरस्य जगत्सृष्टौ देवादि-
वैर्घृण्यप्रयुक्तपक्षपातं दुःखप्रदजगत्सर्गो नैर्घृण्य च न
सम्भवतः ; सापेक्षत्वात्—परस्य क्षयकर्मसापेक्षत्वा-
दिषमसृष्टः, क्षयज्ञाना पूर्वकर्म पर्यायाभ्य तत्तत्कर्मा-
नुगुण विषय जयसृजतीति तत्तत्कर्मेव वैर्घृण्यदिहेतु-
रित्यर्थः । तथाहि दर्शयति, श्रुतिरिति शब्दः, 'साधु-
कारी साधुर्भवति पापकारी पापो भवति' इति ॥

५ शारी २-१ ३५ ॥ † न वर्मेति ॥ सद-
वैकल्यावधारणात् तदस्या क्षेत्रज्ञाभावात् कर्म न स
भवतीति च—न, अनादित्वात् क्षेत्रज्ञाना तत्कर्म
प्रवाहानां । उपपद्यते च क्षेत्रज्ञस्वरूपानादित्यस्य
नामरूपविभागाभावादविभागाश्रुतिः, अ-यथाऽहंताभ्या-
गमकृतविषयाद्यप्रमत्तात् उपलब्धेन च धनित्वादिपुंशे-
त्रज्ञानामनादित्वम् 'आसीद' इति शब्दोऽनादित्वं 'निलोनि-
त्वानाम्' प्रकृतं पुरुष-नेव विद्यमानो उभावपि इति ॥

शांघर्षाः ताः सृष्ट्या उत्पाद्य पुरा पूर्वं सर्गादो उवाच उक्तवान् प्रजापतिः । प्रजानां स्रष्टा
अनेन यज्ञेन प्रसविष्यत्वं प्रसवः वृद्धिः उत्पत्तिः तां कुरुष्वम् । एष यज्ञः यः युष्माक-
मस्तु भवतु इष्टकामधुक् इष्टान् अभिप्रेतान् कामान् फलविशेषान् देहन्तीति इष्टकामधुक् ॥

रा॥नेतरकल्पाः प्रजास्समीक्ष्य परमकारुणिकस्तदुज्जिजीवयिषया स्वाराधनभूतयज्ञनिवृत्तये यस्मैस्सह तास्त्वद्वैवमुवाच—अनेन यत्नेन प्रसविष्यच्च, आत्मनो वृद्धिं कुरुष्वम् एष वो ता॥विभागादिति चेन्नानादित्वादुपपद्यते चाप्युपलभ्यते च”कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिपिदाऽवैयर्थ्यादिभ्यः” इति । उपसंहृतनामरूपविभागाः स्वस्मिन् प्रलीना इति । असद्यपदेश एकत्वव्यपदेशादिश्च निर्व्यूढः । नामरूपग्रहणं स्वस्मिन् प्रलयश्च मोक्षवत्पुरुषार्थ एव स्यादित्याशङ्क्याह—सकलेति । त्रिवर्गेऽप्यनर्हाः, किं पुनरपवर्ग इति भावः । तत्र हेतुमाह—चेतनेतरकल्पा इति । स्वप्रकाशत्वेऽप्यत्यन्तज्ञानसङ्कोचात्तत्कल्पत्वम्; ननु ज्ञानविनाशात् । प्रजाः हिरण्यगर्भादिकाः; समीक्ष्य-सम्यग्बलोक्य; एतेन ‘जावमानं हि पुरुषं यं पश्येन्मधुसूदनः’ ‘नावेक्षसे यदि’ इत्यादिकमभिप्रेतम् । ‘स एकाकी न रमेत’ इति श्रुतेः ‘परमकारुणिकः किल त्वम्’ इत्यादिस्मृति-सिद्धगुणविशेषे तात्पर्यमाह—परमकारुणिक इति । अथातसमस्तकामस्य जगद्रूपापारानुपपत्तिं परिहरति—तदुज्जिजीवयिष्येति । कारुणिक इति स्वार्थनिरपेक्षा एव परोज्जिजीवयिषया प्रवर्तन्ते, तैव प्रवृत्तिरस्य लीलापीति न दोष इति भावः । यस्मैस्सहेति निर्देश उज्जिजीवोपायविशेषनिष्पत्त्यर्थ इत्यभिप्रायेणाह—स्वाराधनेति । यस्मैरिति वैविध्यसूचनाय बहुवचननिर्देशे पूर्वं कृतेऽपि अनेनेत्येकवचनेन परामर्शो जात्येकत्वर इत्यभिप्रायेणाह—अनेनयज्ञेनेति । ‘सहयज्ञः’ इति शंकरपादवप्रकाशीयपाठः । सत्यप्रसिद्धेनाहृतः। ‘प्रसविष्यध्वम्’ इत्यत्र ‘पूज् प्राणिप्रमवे’ ‘पूह गर्भविमोचने’ इति धातुद्वयेऽपि प्रजननमात्रप्रतीतिस्स्यात्; न च दादद्याद्दिवात्मवेद्या यज्ञादीनां प्रजामात्रं फलम्। अतस्सन्तत्युपलक्षिता स्वनिष्पाद्या समुद्भिरल विवक्षितेत्यभिप्रायेणाह—आत्मनो वृद्धिं कुरुष्वमिति। यज्ञसाध्यः कामो निषिद्धेतरधर्माविरुद्धसमस्तकाम्यवर्गः; तत्रापि मोक्षतत्त्वाधनोपकारिषु तात्पर्यभूयस्त्वमित्यभिप्रायेण मोक्षतदनुगुणोपादानम् । क्वचित्चैचिन्महापानयेष्टशब्देन विशेषणम्। मोक्षस्यैष्टकामशब्देन सङ्गहाय—परमपुरुषार्थल-

प्र. पा॥ १. शारी. २-३-४९॥ १. ‘परात्तु तत्कृते’ इति जीवस्य कर्तृत्वं परात्मावयवमित्युक्तम्; तर्हि विधिमि-
पेक्षश्रावणार्थेकव प्रत्ययेतेति तत्राह—कृतेति ॥ कृ-
तप्रयत्नापेक्षस्तु मर्कसु क्रियासु कृतं प्रयत्नम् उद्योग-
मपेक्ष्य अन्तर्धानी परमात्मा तदनुमानदानेन प्रवर्तय-
ति; परमात्मानुमतिमन्तरेण अस्य प्रवृत्तिर्नोपपद्यत-
इत्यर्थः । कुत पतत्, विहितप्रतिपिदावैयर्थ्यादिव्य-
अवगाभ्यते; आदिशब्देन अनुमतिनिग्रहादयो गृह्यन्ते ।
यथा गुरुतरदावादिभरणमव्यक्तः प्रबलसहकृतः कुर्वन्प्रति-
स्तीवप्रयत्नेन विधिनियमयोग्यो भवति; एवमेव जीव-
परपुरुषानुमतिसहकृतः प्रवर्तमानोऽपि विधिनियमयो-
ग्य इति न कश्चिदोपाध इति भावः ॥

२. भारत. शान्तिप. मोक्षप. ३४८. ७२ ॥
१. ‘सात्त्विकरस ॥ विज्ञेयस्त्वै मोक्षार्थचिन्तकः’ इत्युत्त-
रार्थम् । अत्र ‘पुरुषम्’ इति पदं ‘पुरुषावात्ममानवौ’
इति कोशानुरोधेनात्मपरम्, एकवचनं दोषेभ्याभि-
प्रायकम्; सत्त्वं श्रीलम्पस सात्त्विकः, सत्त्वेन जय-

तीति वा, ‘श्रीलम्’ इति वा, ‘तेन दीव्यति स्रजति
जयति इति वा ठक् । मोक्षार्थं चिन्तकः मोक्षरूप-
प्रयोजनचिन्तक, ‘चिति स्मृत्याम्’ ‘स्मृ आध्याने’
इति वातुपाठोऽपि चिन्तनस्मरणआध्यानशब्दाः पर्यायवा-
चका; आध्यानमुत्कण्ठापूर्वकस्मरणम्; उत्कण्ठा तु
‘सर्वेन्द्रियमुद्रास्वादो यथास्तीत्यभिमतम्’ । ‘ताप्राप्ती-
च्छा ममङ्गुलामुत्कण्ठा कवयो विदुः’ इत्युत्कटेष्वृ-
रूपत्वात् अभिप्रेतिरूपसूचिः; एतावता मोक्षरूपप्रयो-
जनसंचयुक्ता इति लभ्यते ॥

३. तो. वरले. १०. श्रं. ११. ‘नावेक्षसे यदि ततो
भुवनान्यभूनि नारु प्रभो भवितुमेव कुतः प्रवृत्तिः ।
एवं निसर्गसुहृदि त्वयि सर्वजन्तोः स्वामिन्न चित्रमिद-
माश्रितवत्सलत्वम्’ ॥ अम्याथो भाष्ये द्रष्टव्यः.

४. महोप. १ अ ॥

५.

६. अत्र प्रथम आदादिकः, द्वितीयो देवादिकः,
उमावपि कित्तादात्मनेपदिनो ॥

रा॥ यत्तः परमपुरुषार्थलक्षणमोक्षास्यस्य कामस्य तदनुगुणानां च कामानां प्रपूरयिता भवतु ॥ १० ॥

देवान् भावयताऽनेन ते देवा भावयन्तु वः ।

परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥

११

कथम्; अनेन देवताराधनभूतेन देवान् मच्छरीरभूतान् मदात्मकानाराधयत †‘अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च’ इति हि वक्ष्यते । यज्ञेनाराधितास्ते देवा मदात्मकाः

ता॥क्षणेत्सुकम् । अवधीरितस्वर्गाय अर्जुनायोपदेशात् ‘भा फलेषु’ ‘श्रेयः परम्’ इति पूर्वापरानुगुण्याच्चात्र मोक्षार्थतोक्तिर्युक्ता । प्रपूरयितेति ‘दुःख प्रपूरणे’ इति हि धातुः भिन्नु प्रपूरणं हि पूरणाभावेऽनुशिष्ट, प्रस्थानप्रस्मरणादिविवात्वापि प्रशब्दस्याभावादिपयत्वात् । अत एव हि ‘गा दोग्धि’ इत्यादिप्रयोगः । सत्यम्, तथापि ‘गा दोग्धि’ इत्यत्रापि गोरेण पशोरेचन, न तु पशुः स्वरूपवैकल्यम्; तद्वदत्रापि गोस्थानीयाद्य-जतः क्षीरस्थानीयाः शामा लभ्यन्ते, तैस्तस्य रेचन स्यात्; फलदातुस्तराशात्फलमादाय युष्मभ्य ददा-लित्वित्यर्थः; तेन यक्षाराधितोऽहं युष्मभ्य कामान् ददामीत्सुकं भवति ॥ १० ॥

यज्ञेनात्मनो वृद्धिः कथम्, धणिक्रियारूपश्च यज्ञः क्रथ कालान्तरभाविफलमाधनम् ‘नान्यः पन्थाः’ इत्यादिना ज्ञानस्यैव मोक्षप्रदत्वे सिद्धे क्रथ स्वर्गादिसाधनतया निर्दिष्टो यज्ञो मोक्षसाधनम्, स्मरन्ति च ‘कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्याया च विमुच्यते । तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनः’ इति । तथा ‘नैव धर्मा नचाधर्मो’ ‘ज्ञानं सन्त्यामलक्षणम्’ इति च; कथं च मोक्षवर्हिर्भूतानां निश्चिन्तासारिक-कामानां तदनुगुणत्वमिति शङ्कामन्त्रकमभिप्रेत्याह—कथमिति । तत्र ‘देवान् भावयत’ इति प्रथमस्यो-त्तरम्, देवताराधनं ह्याराधकस्यातिशय एव, अतस्त एवात्मनो वृद्धिः; ‘यंज देवपूजायाम्’ इति यज्ञपदप्रवृत्तिं धातु स्मारयति—देवताराधनभूतेनेति । यज्ञस्य मोक्षहेतुत्वानुपपत्तिपरिहारायाह—मदात्मकानिति । परमात्मनाराधनतया कृत कर्मैव मोक्षसाधनज्ञानाङ्गतया स्थित्वा मोक्ष साधयतीति प्रागेवोक्तम् । मदात्मनानित्यस्यान्तर्यामिब्राह्मणादिसिद्धत्वयचनाय—मच्छरीरभूतानित्सुकम् । यज्ञेन देवानां भावनं हि सन्तोषयत्तया भावनमन्यभिप्रायेणोक्तम्—आराधयतेति । तदभिप्रायेण च ब्राह्मणं ‘तस्मादितः प्रदानं देवा उपजीयन्ति’ इति । मदात्मनानित्यस्यात्तानुकूल्य कथमुपादानमित्याह—अहं हीति । धणिकस्य फलप्रदानानुपपत्तिपरिहाररूपं द्वितीयं पादं व्याख्याति—यज्ञेनेत्यादिना पुष्पान्दिवत्यन्तेन प्रसूताकारपरामर्शितच्छब्दार्थः—यज्ञेनाराधिता इति । देवानां फलप्रदानशक्ति-

प्र.पा॥ †गी. १ - २४॥

सोपनिषदिव ॥ ४.

१. नारादिक, स्वरितेष्वाङ्गवपदी ॥

५. नारदपरिवाजश्लो. ३. उपदेशे ॥

२. पुष्पम् ॥

६. भौवादिक स्वरिते ॥

३. नारते, ज्ञान्तिव. मोक्ष २४७. ७ मन्वा-

७. यजु ३-आ, २-प्रथ, १-अनु, ७ पा॥

श॥ कथम्—देवान् इति । देवान् इन्द्रादीन् भावयत वर्धयत अनेन यज्ञेन । ते देवा भावयन्तु वृष्ट्यादिना आप्याययन्तु वः युष्मान् । एवं परस्परं अन्यो-न्य भावयन्तः श्रेयः

आ॥ अत्रार्थवादमाह—सहयज्ञा इति ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

ज॥ ‘सह यज्ञः’ इत्यादेन प्रवृत्ते यज्ञविद्वंसने, अत आह—अनेति । वर्णाश्रमोचितस्य कर्मणः सर्वथा वर्तव्यत्वे । सुविभिन्दा परवृत्तिः पुनरन्योऽर्थवादः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

रा॥स्वाराधनापेक्षितान्नपानादिकैर्युष्मान् पुष्पन्तु । एवं परस्परं भावयन्तः परं श्रेयो मोक्षायमवाप्स्यथ ॥ ११ ॥

इष्टान् भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः ।

तैर्दत्तान् प्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः ॥

१२

यज्ञभाविताः यज्ञेनाराधिताः मदात्मका देवाः इष्टान्भोगान् वो दास्यन्ते उत्तमपुरुषार्थलक्षणं मोक्षं साधयतां ये इष्टा भोगास्तान्भोगान् पूर्वपूर्वयज्ञभाविता देवा दास्यन्ते, उत्तरोत्तराराधनापेक्षितान् सर्वान्भोगान् वो दास्यन्ते इत्यर्थः । स्वाराधनार्थतया तैर्दत्तान् भोगान् तेभ्योऽप्रदाय यो भुङ्क्ते चोर एव सः ? चौर्यं हि नाम-अन्यदीये तत्प्रयोजनार्थं परिकृते वस्तुनि स्वकीयताबुद्धिं कृत्वा तेन स्वात्मपोषणं । अतोऽस्य न पर-

ना॥सिद्धयर्थं पुनः—मदात्मका इत्युक्तम्।एव च क्षणिकस्यापि देवताप्रीतिरूपापूर्वद्वारा फलसाधनत्वम्; महाप्रलये त्विन्द्रादिलयेऽपि परदेवताप्रीतिद्वारा पुनः फलप्रदत्वमुपपन्नमित्युक्तं भवति । चतुर्थशङ्का-परिहारमभिप्रेत्याह—स्वाराधनेति । देवैराराधकानां भावनं नामापेक्षितैः पोषणमित्यभिप्रायेणोक्तम्—पुष्पन्सिचति । उत्तरार्धमुक्तस्यैवार्थस्य मोक्षोपयोगित्वज्ञापकमित्यभिप्रायेणाह—एवमिति । स्वर्गादिरूपश्रेयोव्यावृत्त्यर्थं परत्वविशेषणमित्यभिप्रायेणोक्तम्—मोक्षायैवमिति ॥ ११ ॥

‘ते देवा भावयन्तु वः’ इत्युक्तस्य पोषणस्य प्रकारो ‘देवान् भावयत’ इत्यस्य व्यतिरेके प्रत्यवायश्चोच्यते—इष्टानिति श्लोकेन । इष्टानित्यस्यार्थः—उत्तरोत्तराराधनापेक्षितानिति । न हि वस्तुभिरिदं पूरणार्थं भोगा इष्यन्त इति भावः । बहुवचनासङ्कोचमभिप्रेत्योक्तम्—सर्वानिति । दास्यन्त इति कर्त्तृभिप्रायक्रियाफलत्वेन पदस्य भावानुरोधेनात्मार्थपात्ररूपा चोरत्वसिद्ध्यर्थं—स्वाराधनार्थतयेत्युक्तम् । ननु किमत्र चोरत्वम्; न हि देवानां भोगानसौ गूढं प्रसह्य वा हरति; न च तैर्दत्तस्य स्वहस्तागतस्य भोगश्चौर्यम्; न हि राजादिसेवकान् हतभोगजीविनश्चोरा इति शूलमारोप्यन्ते; एवं च सति सर्वेषां यज्ञादिफलभुजामविशेषेण चोरत्वं प्रमज्ज्यत इत्याशङ्कबाह—चौर्यं हीति । परबुद्ध्या परप्रयोजनत्वेन कल्पितस्य स्वकीयस्य परानुमत्या स्वप्रयोजनतया परिकल्पितस्यान्यदीयस्य च व्ययच्छेदाय अन्यदीय इत्यादिविशेषणद्वयम् । तेन स्वात्मपोषणमिति चौर्यस्य फलम्; अन्यदीये स्वकीयताबुद्धिकरणमित्येव लक्षणम् । तत्प्रयोजनतयेत्यन्यदीयत्वफलम्, तेन स्वात्मपोषणानौचित्यद्योतनम् । वस्तुशब्देन चोरयितव्यायान्तरभेदाधिवक्षा द्योतयति । बुद्धिं कृत्वेत्यनेन चौर्यस्य नाधिकव्यापारोऽयमपेक्षित इति सूचितम् । बुद्धिपूर्वत्वं च द्योतितम् । एव च सति ‘योऽन्यथा सन्तम्’ इत्यानुक्तात्मचौर्यमपि लक्षितं भवति । भगवदीयं तद्व्रतातिशयाधानेच्छयैव परिकल्पिते प्रत्यगात्मनि स्वातिशयावहस्वतन्त्रत्वाभिमानरूपत्वात्तस्य । नन्वेवमप्यतोदाहरणे कथं चोरत्वम् ? उच्यते—देवा हि कर्मभिराराधिता

प्र-पा॥१. नकायिक. ग-ङ्-पा ॥

मन्तमात्मानम-यथा प्रतिपद्यते । किं तेन न कृत

२. भारते. उवाच १५. ४२. ३५ ॥ † ‘यो-यथा’

पाप चोरेणात्मापहारिणा’ ॥

श॥परं ब्रह्मविद्वान्प्राप्तिं क्रमेण अवाप्स्यथ । स्वर्गं वा परं श्रेयः अवाप्स्यथ ॥ ११ ॥

किञ्च—इष्टान् भोगान् इति । इष्टान् अभिप्रेतान् भोगान् हि वो युष्मभ्यं देवा दास्यन्ते वितरिष्यन्ति स्त्रीपशुपुत्रादीन् यज्ञभाविताः यज्ञैः चर्हिताः तोषिताः इत्यर्थः । तैः देवैः दत्तान् भोगान् अप्रदाय अदत्त्वा आनृत्यं अकृत्वा इत्यर्थः, एभ्यः देवेभ्यः, यः

रा॥मपुरुषार्थानर्हतामात्रं अपितु निरयगामित्वं च भविष्यतीत्यभिप्रायः ॥ १२ ॥

तदेव विवृणोति—

यज्ञशिष्टाशिनस्सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ।

ते त्वयं भुञ्जते पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् ॥

१३

इन्द्राद्यात्मनावस्थितपरमपुरुषाराधनार्थतयैव द्रव्याण्युपादाय विपच्य तैर्यथा-
वस्थितं परमपुरुषमाराध्य तच्छिष्टाशनेन ये शरीरयात्रां कुर्वन्ते, ते त्वनादिका-
लोपाजितैः किलियपैरात्मयाथात्म्यावलोकनविरोधिभिस्सर्वैर्मुच्यन्ते ये तु परमपुरुष-
णेन्द्राद्यात्मना स्वाराधनाय दत्तानात्मार्यतयोपादाय विपच्याध्नन्ति ते पापात्मानोऽधमेव

ता॥अपि हविर्ग्रहणाधमेव फल प्रयच्छन्ति, यथा राजानप्यङ्गभागसङ्ग्रहाय स्वाराधकेभ्यः क्षेत्रादिकम्, तत्र
करप्रदानविमुक्ताः पुरुषा इव हविषादिकम्प्रयच्छन्तो दण्ड्या एव—इति । चोस्त्वनिदद्यफलित व्यन-
कि—अत इति । चोस्त्वादित्यर्थः । पुरुषार्थानर्हतेत्यनेन विहितनर्मास्त्रणस्याधिकारित्वनिवृत्तिहेतु-
त्वमपि ख्यापितम् । भविष्यतीत्यनेन प्रचरायस्य देहान्तरभाषितया योग्यानुपलम्भबाधाभावसूचितः ॥

पुनरुक्तिरिहाद्यार्थान्तरपरत्वव्युदासायचाह—तदेव विवृणोति इति । तत्र पूर्वार्थे 'श्रेयः
परमवाच्यम्' इत्यस्य प्रकारकथनम्; उत्तरार्थे तु 'तैर्दत्तान्' इत्यानुक्तचोस्त्वप्रपञ्चनरूपम् । यज्ञकृद्व्य-
ष्ट्याद्याकारविशेषरूपनम्—इन्द्राद्यात्मनेत्यादि । अवधारणेन केवलैन्द्राद्यार्थत्वस्वार्थत्वयोर्व्यवच्छेदः ।
द्रव्योपादानपचनद्वयोरेव परमपुरुषाराधनार्थत्वशुद्धिः कांयति आपनाय—द्रव्याण्युपादायैत्याशु-
क्तम् । एतच्च 'ये पचन्ति' इत्यतश्चातिरेकलक्ष्यम् । केवलैन्द्राद्याराधनस्यापि वस्तुतः परमपुरुषाराधन-
रूपत्वात् तद्व्यवच्छेदाय तत्तद्देवतायन्नस्य परमपुरुषपर्यन्तत्वसिद्धये च—यथावस्थितमित्युक्तम् । यज्ञ-
शिष्टममृताक्षरमपि तु शीलं येषां ते यज्ञशिष्टाशिनः । रागप्राप्तशरीरयानां यज्ञशिष्टैर्नैव नापति निरम ।
सन्तः यज्ञशिष्टाशिन एव वर्तमाना इत्यर्थः । तदेतदुच्यते—शरीरयात्रां कुर्वन्ते इति । यद्वा सन्त
इति पदमुत्तरार्थस्य पापशब्दप्रतिस्थानीयत्वात्साधुवियथम् । उत्तरार्धवदत्तापि साध्यसाधनाशविभागो
तनाय यत्तच्छब्दाभ्यां वाक्यभेदकरणम् । तुशब्देन सञ्चयः पापानां विशेषे बोधिते तेभ्योऽपि सर्वा नि-
र्गम्योऽर्थास्ति इति द्योतनायाह—तैर्दत्तानादीति । ननु तुल्यत्वादिपदसूनाहृतपापमालस्य व्यवच्छेदायै
सर्वशब्दवद्वचनान्मा प्रदर्शितं किल्विपच्यन्ते समर्थयितुम्—अनादिकालोपाजितैरित्युक्तम् । द्विवि-
धानि किल्विपच्यति प्रातिगिरोधीन्युपयविरोधीनि चेति । तत्र प्रातिगिरोधीनि भक्तियोगैकनिरालांनि ।
तेभ्योऽन सर्वशब्दसङ्कोचमभिप्रेत्योक्तम्—आत्मयाथात्म्यावलोकनविरोधिभिरिति । स्मरन्ति च
'ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्कामस्य कर्मणः । यथादद्यतल्लक्ष्ये पश्यतात्मानमनात्मनि' इति । एतेन विरो-
धित्वाविशेषात्सासारिकपुण्यान्यप्यत्र किल्विपच्यन्तेनेत्यन्ते इत्यपि सूचितम् । पूर्वोत्तरार्थविधातिनो
भक्तियोगादिशेषगूचनान्—उपाजितैरित्युक्तम् । 'आत्मनारणादि' तत्र कारणशब्दः प्रयोजनरूपहेतुपर
इति आपनायोक्तम्—आत्मार्यतयैति । पचनभावस्यापभोजनत्वेन निन्दानुपपत्तेः—आत्मकारणात्पचन्ती'
त्यनेनार्थमिदमुक्तम्—अध्नन्तीति । पुष्टिद्वोऽन पापशब्दसङ्गणसारन्यायात्पापनिर्दिष्टानय इत्यभिप्राये-
णोक्तम्—पापात्मान इति पापस्वभावा इत्यर्थः । अपच्यन्ते स भोज्यनिन्दार्थमौनचारिस्त्वद्योतनाया-

रा॥भुङ्क्ते स्वदेहेन्द्रियाण्येव तर्पयति स्तेन एव तस्कर एव स देवादिसत्वापहारी ॥ १२ ॥

ये पुनः—यज्ञ इति । देवयज्ञादीन् निर्जलं तच्छिष्टं अशनम् अमृताख्यम् अशितुं

रा॥ भुञ्जते अघपरिणामित्वादघमित्युच्यते आत्मावलोकनविमुखाः नरकायैव पचन्ते॥१३॥

पुनरपि लोकदृष्ट्या शास्त्रदृष्ट्या च सर्वस्य यज्ञमूलत्वं दर्शयित्वा यज्ञानुवर्तन-
स्यावश्यकार्यतामनुवर्तने दोषं चाह—

अत्राद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसम्भवः ।

यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥

१४

कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् ।

तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥

१५

एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः ।

अघापुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति ॥

१६

अघात्सर्पाणि भूतानि भवन्ति पर्जन्याच्चान्नसम्भव इति सर्वलोकसाक्षिकं य
ज्ञात्पर्जन्यो भवति इति च "शास्त्रेणावगम्यते 'अग्नौ प्रास्ताहुतिस्सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ।

ता॥ घमेधेत्येवकार उक्तः । उपचारनिमित्तं सम्बन्धमाह—अघ परिणामित्वादिति । अघहेतुत्वादित्यर्थः । फलितमनिष्टद्वयमाह—आत्मावलोकनविमुखा इति । आत्मार्थं पचमानस्य पूर्वकित्त्वपनि-
वृत्त्यभावादात्मावलोकनवैमुख्यम् ; उत्तरोत्तरकित्त्वपदेतुत्वाच्च पुनर्नरकप्राप्तिरिति 'केवलघो भवति के-
वलादी' इति वचनाभिप्रेतमाह—नरकायैवेति । न पुनरैहिकायामुष्मिकाय वा सुरायैति भावः ॥

उक्तस्यैवार्थस्य प्रमाणप्रदर्शनपूर्वकप्रपञ्चनम् 'अत्राद्भवन्ति' इत्यादिना क्रियत इत्यादरार्थ-
त्वादपौनस्त्यमित्यभिप्रायेणाह—पुनरपीति । यद्यपि लोकदृष्ट्या साक्षाद्यज्ञमूलत्वं दर्शयितुमशक्यम्,
तथापि शास्त्रदृष्टिसमुच्चितवेपथ्वेनैतदुच्यते इत्यदोषः । विभजिष्यते च लोकशास्त्रदृष्टयोर्यिपयाशः । पर्जन्यश-
ब्देनालपर्जन्यकार्यं वर्षं लक्ष्यते । अग्नादित्यादौ 'वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः' इत्ययमग्नौ लोकांसिद्धत्वादनुपासतः ।
'कर्मसमुद्भवः' इत्युक्ते पुण्यपापरूपकर्मसमुद्भव इतिधीस्त्यात्, तद्बुदासाय—द्रव्यार्जनैत्याहुक्तम् । अत्र

प्र-पा॥* मङ्गपुराणे-२९-अ. ४-श्लो. मनुभारता- १. ते-अष्ट. २- प्रश्न. ८. ५-भवे-च. ८-६-२३-१०.
विपुच द्रष्टव्यम् ॥ १०-११७-६ ॥

रा॥ शीलं येपान्ते यज्ञादिष्टाशिनः सन्तः मुच्यन्ते सर्वकित्त्वयैः सर्वैः पापैश्च शुद्ध्यादि-
पञ्चसूताकृतैः प्रमादकृतहिंसादिजनितैश्च । अन्ये तु आत्मम्भरयो भुञ्जते ते तु अघं
पापं स्वयमपि पापाः ये पचन्ति पाकं निर्वर्तयन्ति आत्मकारणात् आत्महंतोः ॥ १३ ॥

इतश्च अधिकृतेन कर्म कर्तव्यं, जगच्चक्रवृत्तिहेतुः हि कर्म । कथं इति ? उच्यते—

आ॥ हेत्वन्तरमाह—अत्रादिति । यज्ञः पर्जन्यान्नत्वात्तत्कारणमुच्यते । पूर्वयज्ञविचक्षायां

जा॥ अत्रादित्यादेः सङ्गतिमाह—हेत्वन्तरमिति । अत्रेत्यनुवर्तते । अत्र पर्जन्यो मेघ आदित्यश्च
विवक्षितौ । तवादित्यस्य पूर्वसिद्धस्य कथं 'यज्ञाद्भवति पर्जन्यः' इति यज्ञः कारणत्वेनोच्यते इत्यत आह
—यज्ञ इति । यद्यपि यज्ञो देवतामुद्दिश्यद्रव्यपरित्याग इति वदयति; तथाप्यत्र परित्यज्यमानं द्रव्यं गृह्यते।
तस्य पर्जन्यान्नत्वात् पर्जन्योपभोग्यत्वात् उपभुक्तेन च तस्य बलाद्युपचयाद्यज्ञस्य पर्जन्यस्य कारणमु-
च्यते । ननु पर्जन्यो देवतात्मा यज्ञेन पर्जन्यत्वं प्राप्तः, सः यज्ञो विवक्षितोऽत्रास्तु; तथा सति यज्ञात्पर्जन्यो-
द्भयो मुख्य एव संपत्स्यत इति; नेत्याह—पूर्वैति तस्य पर्जन्यपदप्राप्तिहेतोः, यज्ञस्येतिशेषः । ननु तदा

रा॥ आदित्याज्जायते वृष्टिः* इत्यादिना यज्ञश्च द्रव्यार्जनादिकर्तृन्यापाररूपकर्मसमुद्भवः कर्म च ब्रह्मोद्भवम् । अथ च ब्रह्मशब्दनिर्दिष्टं प्रकृतिपरिणामरूपं शरीरं ।

ता॥ मुख्यार्थसम्भवाद्यज्ञशब्देनापूर्वलक्षणा वदन्तो निरस्ता इति भावः। आदिशब्देन द्रव्यस्माज्जितन्य पचनादि यज्ञतोऽनु कर्तृन्यापाररूपस्य कर्मणः कथं ब्रह्मोद्भवत्वम्, तद्धि प्रत्यगात्मजन्य शरीरेन्द्रियादि-जन्यमिति वा निदष्टुं युक्तम्; न च सर्वमाधारण ब्रह्मणो हेतुत्वमिह त्रिषिष्य निर्देष्टव्यम्; ब्रह्मणश्चाध्वरतमुद्भवतमनुपपन्नम् ब्रह्मशब्दस्य परमात्मविषयत्वे जीवविषयत्वे वा द्वयोरपि नित्यत्वात् कारणभूतस्य कस्यचिदक्षरस्याभावात् । ब्रह्माक्षरशब्दोर्वेदपरमात्मविषयतया यद्व्याख्याप्य चक्रत्यासङ्गता। याद-वप्रज्ञाशासुक्तं, ब्रह्मशब्दस्य स्तोत्रादिपरत्वमक्षरणा तद्व्याख्यादिकं च तत्तत्प्रक्रियादूपाणादेव निर-स्तम् । 'स्तोत्रस्त्व वर्णसम्भवः' इति तु वर्णानां स्वार्थस्फुटीकरणकपरमित्यायाश्चङ्काह—अथ चेति । चक्षुःश्रुतिनिवृत्तौ । अवेत्यनेन ब्रह्मशब्दस्य साक्षात्परमपुरुषे मुख्यतेऽपि प्रकृणादिवत्प्रत्यक्षादन्वय-तद्वर्णलेखयोगादौपचारिकेऽप्यमित्यभिप्रेतम् । द्रव्यार्जनादिकर्मणश्च शरीरिणा साध्यत्वात्तत्र शरीर्यज्ञस्या-क्षरशब्देन विविच्य वक्ष्यमाणत्वात् शरीराद्यस्य विवक्षयायं ब्रह्मशब्द इति प्रकृतिपरिणामरूपं शरी-रमित्युक्तम् । प्रकृतिपरिणामरूपे शरीरे तद्ब्रह्मत्वेन ब्रह्मशब्दनिर्देशाय प्रकृतौ तत्प्रयोग तावदाह—

प्र-पा॥ १. शरीराद्य विषयव्यम्. पा ॥

श॥ अघ्नात् इति। अघ्नात् भुक्तात् लोहितरेतः परिणतात् प्रत्यक्षं भवन्ति जायन्ते भूतानि । पर्जन्यात् वृष्टेः अन्नस्य सम्भवः अन्नसम्भवः । यज्ञात् भवति पर्जन्यः, अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिः वृष्टेरन्न ततः प्रजाः* इति स्मृतः । यज्ञः अपूर्वम् । स च यज्ञः कर्मसमुद्भवः कर्त्तव्ययजमानयोश्च व्यापारः कर्म, ततः समुद्भवः यस्य यज्ञस्य अपूर्वस्य स यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥ १४ ॥

*तच्च कर्म ब्रह्मोद्भवं ब्रह्म वेदः स उद्भवः प्रकाशको यस्य तत् कर्म ब्रह्मोद्भवं चिद्धि

आ॥ तस्य चक्रप्रवेशो न भवति, तद्व्यापाद्यम् कर्मविधये । न तु साम्यमात्रेणेदानीं कार्यम् । मेघचक्राभिमानौ पर्जन्यः । तच्च यज्ञान्भवति । अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठति ।

जा॥ चक्र प्रवृत्तमेव; अतः कथं पूर्वयज्ञस्य चक्राप्रवेश इत्यत आह—तद्धीति । तत् च न मापाद्य ह्यत विव-क्षितम् । न तु प्रागापादितम्; युतः* कर्मविषये ह्येतदुच्यते । यदि विहितं कर्म करिष्यसि, तर्हि जग-च्चक्रप्रवृत्तिर्भविष्यति; अन्यथा तद्विधातः अतस्त्वया कर्म कर्तव्यमिति । कर्मविध्युपयोगिता चापाद्यस्यैव न त्वापादितस्य । आपाद्ये च यज्ञव्यक्तविशेषस्य पर्जन्यपदप्राप्तिहेतुर्न प्रवेश इत्यर्थः । प्राक् पर्जन्येन कर्म कृतम्, तेन च यज्ञादिद्वारा चक्र प्रवृत्तम्; अतस्त्वयाऽपि कर्म कर्तव्यमित्येन प्रागापादितचक्रोक्ति-रपि कर्मविध्युपयोगिनी भवतीति चेत्—मैयम्; अत इति कोऽर्थः ? तत्कर्म्मणाऽपि चक्रप्रवृत्तिसम्भ-वादिति वा, कर्मत्वादिति वा, नाद्यः, इदानीन्तनपुरुषकर्मजेन यज्ञेन पर्जन्योत्पत्त्यगम्भवेन चक्राप्रवृत्तेः; नहि सर्वेऽपि कर्मकरिणः पर्जन्यत्वं प्राप्नुवन्ति । द्वितीयं दूषयति—नास्थितिः । पल्लवहितेन कर्मत्वसा-मान्येनेदानीं कर्म कार्यं न भवति, स्वयं क्लेशरूपमादिति । प्रकाशान्तरेणापि 'यज्ञान्भवति पर्जन्यः' इत्ये-तद्वक्ष्यितुमाह—मेघेति । चक्र समूहः । ततः किमित्यत आह—तच्चेति । मेघचक्रं युत इत्यत आह—अग्नौ प्राप्तिः। ननु स्वकीयमुदकं नयः इति समुद्राद्वृष्टिरुच्यते, अत आदित्याद्वृष्टयज्ञीकारे नद्विरोधः

*तच्च एवविधं कर्म युजो न वणिचाह—कर्मैति ॥ इत्यधिकं पाठो दृश्यते ॥

या॥*तस्मादेतद्ब्रह्म नामरूपमग्रं च जायते' इति हि ब्रह्मशब्देन प्रकृतिर्निर्दिष्टा; इहापि 'म-
म योनिर्महद्ब्रह्म' इति हि वक्ष्यते । अतः 'कर्म ब्रह्मोद्भवम्' इति प्रकृतिपरिणामरूपशरीरो-
द्भवं कर्मेत्युक्तं भवति । 'ब्रह्माक्षरसमुद्भवम्' इत्यत्राक्षरशब्दनिर्दिष्टो जीवात्मा, अन्नपाना-

ता॥तस्मादेतदिति । एतत् प्रधानाख्यं ब्रह्म कार्याकारेण नामरूपविभागविभक्तं चेतनभोग्य च जायते
इति हि श्रुत्यर्थः । न च तत्र ब्रह्मशब्दः परमात्मविषयः 'यस्त्वं सर्वस्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः । तस्मादेत-
द्ब्रह्म' इति परमात्मनः पृथग्निर्दिष्टत्वात् । नापि प्रत्यगात्मविषयः, 'नामरूपमन्नं च' इत्यनेन साक्षा-
त्संयन्धायोगात् ; अन्नत्वं चात्यन्तामुख्यं स्यात्—इति भावः । योनिशब्दनिर्देशान्ममेति परमात्मनः
पृथग्निर्देशाच्च 'मम योनिर्महद्ब्रह्म' इत्यत्र ब्रह्मशब्दस्य प्रकृतिविषयत्वं सिद्धम् । अत इति—ब्रह्मशब्दस्य
प्रकृतौ प्रयोगाच्छरीरस्य च तत्परिणामरूपत्वाद्ब्रह्मार्जनादेर्दशरीरमाध्यत्वात्परमात्मनश्च जन्यत्वायोगाच्चे-
त्यर्थः । एवमवत्यब्रह्मशब्दस्य शरीरविषयत्वे सिद्धे तदासत्ते प्रत्यगात्मनि अक्षरशब्दो युक्त इत्यभि-
प्रायेणाह—ब्रह्माक्षरसमुद्भवमित्यत्रेति । जीवस्य चाक्षरशब्दवाच्यत्वं 'क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः'
'कूटस्थोऽक्षरः' इत्यादिसिद्धम् । नन्वेवमपि 'ब्रह्माक्षरसमुद्भवम्' इत्युक्तम्, स्वशरीरस्य सर्वस्य स्वबु-
द्धिपूर्वत्वाभावात् । न चात्र चकृत्व इत्येते, अन्नप्रभृतिशरीरपर्यन्तस्य कार्यकारणभावेऽपि शरीरहेतो-
रक्षरस्य अन्नादिजन्यत्वाभावात् । नच 'अन्नाद्भवन्ति भूतानि' इति जीवो निर्दिष्टः, तत्र भूतशब्दस्या-
न्नविकारशरीरमात्रविषयत्वात् ; तस्माह—अन्नपानादिनेति । अयमभिप्रायः—न तावदिह शरीरमात्र-

प्र-पा॥*मुण्ड १. सु. १ ख. ९. वा॥ †'तस्मात्
संक्षेपेन सृष्ट्युत्पत्त्याद्वक्षणं, 'ततोऽन्नमभिजायते'
इत्यत्र अन्नशब्दनिर्दिष्टम्, एतत्—अन्नादृताक्यं ब्रह्म
साक्षात् जायते । तद्ब्रह्म नामरूपवत्—'अयतेऽति-
च भूतानि' इत्यत्राक्षरशब्दनिर्दिष्टभोग्यमोक्तम् च जा-
यत इत्यर्थः ॥

देव एक' इति वाक्यशेषः । 'प्रधानं प्रकृतिः स्थि-
याम्' इति प्रधानप्रभिरता प्रकृतिः क्षरमित्युच्यते ।
अमृताक्षर हरः—अमृतात्वात्—मरणधर्मशून्यत्वात्,
अक्षरमित्यर्थः, भोग्यमचेतनमात्मनो भोगार्थं हरतीति-
इतो जीव क्षराऽक्षरशब्दितचेतनाचेतनवर्गेऽतिता अप-
हृताप्या दिव्यो देव एको नारायण' इति देवत्वेन
निर्दिष्टो नारायण एवाऽत्र देवशब्दवाच्यः इति ॥

१. सु. १-९॥ २. गी-१४ ६॥ ३. सप्रसीर पा॥

४. श्वेता. १. अ. १० वा॥ †'क्षरात्मानावीजते ।

५. गा-१५-१३ ॥

श॥यिजानीहि । ब्रह्म पुनः वेदाख्यम् अक्षरसमुद्भवम् अक्षरः परमात्मा समुद्भवो यस्य
अक्षरसमुद्भवम् । ब्रह्म वेद इत्यर्थः । यस्मात् साक्षात् परमात्माख्यात् अक्षरात् पुरयात्
आ॥आदित्वाज्जायते वृष्टिर्दृष्टिरेतन्नं ततः प्रजाः' इति स्मृतेश्च । उभयवचनाच्चादित्यात्समुद्रा-
च्चाविरोधः । अतश्च यस्मात्पर्जन्योद्भवः संभवति । यन्नो देयतामुद्दिश्य द्रव्यपरित्या-
गः । कर्म—इतरक्रिया ॥ १४ ॥

जा॥स्यादित्यत आह—उभयेति । वृष्ट्यङ्गीकारादिति शेषः । वार्षिका मेघा इह वृष्टिशब्देनोच्यन्ते ।
ततोऽपि किमित्यत आह—अतश्चेति । प्राक्पर्जन्यस्य भवनं गौणमङ्गीकृत्य व्याख्यातम् । इदानीं
त्वभिमन्यमानगतस्य भवनस्याभिमानिनि लक्षणाभावेति भेदः । यद्वा अभिमानगतस्य पर्जन्य-
शब्दस्य अभिमन्यमाने लक्षणाभावेति द्वितीयं व्याख्यानम् । तात्पर्यनिर्णये तु मेघसन्ततौ पर्जन्यशब्दो
योगिकोऽङ्गीकृतः । ननु यज्ञः कर्मात्मकः तत्कथमुच्यते 'यज्ञः कर्मसमुद्भवः'; इति, तत्राह—यज्ञः
इति । इतरक्रिया यज्ञाद्भूता । अपूर्वाङ्गीकारे रुदित्यागेन लक्षणाभरणं स्यात् ॥ १५ ॥

तामिधरजन्मतया निर्दिष्टम्, किन्तु 'कर्म ब्रह्मोद्भवम्' इत्यनेन कर्मसाधनभूतम्; तत्साधनत्वं च शरीरस्य प्रत्यगात्माधिष्ठितस्यैव, तस्य चाधिष्ठातृत्वशक्तिरूपानादिजनितनृतिनिवन्धना। एवञ्च सति कर्मसाधनत्वं-विशिष्ट शरीर-प्रत्यगात्माधिष्ठानहेतुकत्वादधरसमुद्भवमिति युक्तमेव; चक्रत्वं चोपपन्नम्, अधरस्यापि शरीराधिष्ठाने अन्नपानादिसोपेक्षत्वात्, नह्यवश्यमुत्पत्तावेरापेक्षा चक्रत्वेहेतुः; तद्वा कर्म जीवाधिष्ठितशरीर-जन्मम्, जीवाधिष्ठित शरीर-चात्रजन्मम्, 'अवाद्भवन्ति भूतानि' इति वचनात् भूतशब्दश्चान्न 'आमयन् सर्वभूतानि' इत्यादाविव मजीरशरीरपरः । अतोऽत्र चक्रत्वमुपपन्नम्—इति । इमं च प्रसारमन्तरं च वक्ष्यति । एवमस्मिन् चक्रेऽनुवर्तनीये पुरुषस्य शास्त्रव्यवस्थां कर्तव्याद्यनिष्कर्षावोच्यते—

शान्तिं श्वासवत् समुद्भूतं ब्रह्म तस्मात् सर्वार्थप्रकाशकत्वात् सर्वगतम् अपि सत् नित्यं सदा यद्ब्रविधिप्रधानत्वात् यद्वा प्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥

आ॥ कर्म ब्रह्मणो जायते 'एष ह्येव साधु कर्म कारयति' 'बुद्धिर्ज्ञानम्' इत्यादिभ्यः । न च मुख्यं संभाव्यमाने पारंपर्येणौपचारिकं कल्प्यम् । न च जडानां स्वतः प्रवृत्तिः सम्भवति; 'एतस्य वा अधरस्य' इति सर्वेतिवचनश्रुतेश्च, 'द्रव्यं यमं च कालश्च' इत्यादेश्च । अचिन्त्यशक्तिश्चोका। जीवस्य च प्रतिपद्यस्य विध्यपूर्वैव चेष्टा, 'न कर्तृत्वम्' इत्यादिनिषेधाच्च । अधराणि प्रसिद्धानि, तेभ्यो ह्यभिध्यज्यते परं ब्रह्म, अन्यथाऽनादिनिधनमचिन्त्यं

आ॥ कर्म ब्रह्मोद्भवं ब्रह्मणा वेदेन प्रकाश्यमिति परेषां व्याख्यानमसदिति भावेनाह—कर्मैति । ब्रह्मणः परब्रह्मणः । कुत इत्यत आह—एष हीति । अपव्याख्यानं प्रत्याख्याति—न चेति । उद्भवशब्दस्य मुख्येऽभिधेये जन्मनि सम्भाव्यमानं न्यौपचारिकं प्रकाशनमर्थतया न कल्प्यम् । तथा ब्रह्मशब्दस्य मुख्येऽभिधेये परब्रह्मणि सम्भाव्यमाने सत्यौपचारिकममुख्यं वेदाख्य ब्रह्मशब्दार्थतया न कल्प्यम् । किंचैव व्याचक्षणानां पि वेदस्य कर्मप्रकाशकत्वमन्तर्यामिद्वारा परंपरयाऽङ्गीकार्यम् । तथाचान्त-तोऽपि परब्रह्मण्यङ्गीकार्ये शब्दे एव प्राप्तस्य तस्य परित्यागोऽनुपपन्नः । ननु वेदः स्वयमेव कर्मप्रकाशक इति किं परब्रह्मणा; अतो न परंपरेत्यत आह—नचेति । न केवलं ब्रह्मत्वादेदस्यान्याधीनत्वम्, किंत्वागमादिष्वधीनत्वं च प्रसिद्धमित्याह—एतस्येति । विष्णोरिति शेषः । ननु शब्दस्वार्थप्रकाशनं स्वभावः, न त्वागन्तुको व्यापारः, यथाग्रेवैष्यम् । ततो जडत्वेऽपि न परपेक्षेत्यतः स्वभावस्यापि भगवदधीनत्वं प्रमाणमाह—द्रव्यमिति । प्रमाणसिद्धमपि स्वभावनिवमनं विष्णोरसंभावितमित्यत आह—अचिन्त्येति । यदि जडस्य न स्वतः प्रवृत्तिर्ह्यभिमानिदेवताद्वाराऽस्तु; तथाच नान्ततोऽपि परब्रह्माङ्गीकार इत्यत आह—जीवस्येति । तत्तथाधिक्येन परंपरेति भावः । न केवलं प्रतिविम्बत्वा-जीवस्य स्वतः प्रवृत्त्यभावं, किंत्वागमाद्येत्याह—चेति । 'ब्रह्माधरसमुद्भवम्' इत्यत्र ब्रह्म वेदः, अधरात्परब्रह्मणो जायत इति परेषां व्याख्यानमसदिति भावेनाह—अधराणां प्रति प्रतिज्ञान्तरादेति नि-यतानुपूर्वीभिधिष्ठानि वेद इति यावत् । ननु समुद्भवशब्दस्य मुख्यार्थाङ्गीकारं किं बाधकं, येनाभिव्य-ज्यत इत्यमुख्योऽर्थः स्वीक्रियत । किंच प्रमाणान्तरेणापि ब्रह्माभिव्यक्तिर्मभावेभ्य इति किमर्थमुक्तमि-त्यत आह—अन्यथेति । व्यक्त्यर्थत्वाङ्गीकारेऽनादिनिधनं ब्रह्म कथं जायते इति शेषः । तथा वेदस्य तदभिम्बज्जत्वानङ्गीकारे परिपूर्णत्वादचिन्त्यं ब्रह्म को जानाति । वाक्यार्थद्वयमुच्येऽपिशब्दः । समुद्भवशब्दस्य मुख्यार्थाभावात्परोक्तोऽर्थः किं न स्यादित्यत आह—नचेति । ब्रह्मशब्दो हि पर-ब्रह्मणि स्तः; वेदे तु बृहत्त्वयोगेन प्रवृत्तः । तथाऽवरशब्दो वणेषु स्तः; पद्मराणि त्वधरण्यो-गेन प्रवृत्तः । तथाचान्यथा व्याकुर्यता स्तुति परित्यज्य योगोऽङ्गीकृतः स्यात्; तच्च न्यायशास्त्रमित्यर्थः ।

य ॥ दिना तृताक्षराधिष्ठितं शरीरं कर्मणे प्रभवतीति कर्मसाधनभूतं शरीरमक्षरसमुद्भवम्; तस्मात् सर्वगतं ब्रह्म सर्वाधिकारिगतं शरीरं नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितं यज्ञमूलमित्यर्थः।

ता॥तस्मादिति। सङ्कुचितस्य शरीरस्य सर्वव्याप्तत्वायोगादक्षरस्य च तदाधारस्य निर्दिष्टत्वात्तदवान्तरभेदसद्ब्रह्मपरस्त्वयन्दइत्यभिप्रायेणोक्तम्— सर्वाधिकारिगतमिति । न केवलं कर्मयोगाधिकारिणः शरीरं यज्ञसाधकम्, किन्तु ज्ञानयोगाधिकारिणोऽपीत्यर्थः। यज्ञे प्रतिष्ठितमित्यत्राधिकरणत्वाद्योगादाह— यज्ञमूलमित्यर्थ इति । प्रवर्तितमित्यस्य प्रवर्तकापेक्षाया 'यद् यज्ञैः' इत्यादिना प्रकृतो 'देवान् भावयत' इत्यादिना यज्ञेषु प्रजाः प्रवर्तयन् प्रजापतिरेवामौ भक्तुमर्हतीत्यभिप्रायेणोक्तम्—परमपुरुषेणेति। लोकदृष्टिद्वारादृष्टिभ्यां सिद्धमन्याद्यक्यत्वमपरोक्षयतोक्तम्—इदमिति । अत्रादित्यादिना पुनरप्यत्रादित्यन्तेन चकृत्य व्यज्यते; न तावदत्र भूतशब्देन भवनक्रियायोगिमात्रं निर्दिश्यते, महदादेः कार्यस्यात्र प्र-पा ॥ अपरोक्षतयेति. पा ॥

शा॥एवम् इति। एवम् ईश्वरेण वेदयज्ञपूर्वकं जगद्यकं प्रवर्तितं न अनुवर्तयति इह लोके यः कर्मणि अधिकृतस्सन् अघायुः अयं पापम् आयुः जीवनं यस्य सः अघायुः, पापजी-आ॥परिपूर्णमपि ब्रह्म को जानाति। न च रुद्धिं विना योगाङ्गीकारो युक्तः; परामर्शाच्च। तस्मात्सर्वगतं ब्रह्मेति । नहोक्तशब्देन ह्रिकेन भेदश्रुतिं विना वस्तुद्वयं कुत्रचिदुच्यते । तानि त्राक्षराणि नित्यानि, 'वाचा विरूपनित्यया' 'वृष्णे चांदस्व सुप्रुतिम्' 'अनादिनिधना नित्या धागुत्सृष्टा स्वयंभुवा' 'अत एव च नित्यत्वम्' इत्यादिश्रुतिस्मृतिभगवद्वचनेभ्यः । दोषश्लोकः सफर्तव्ये । नचायुद्विपूर्वमुत्पन्नानि, तत्प्रमाणाभावात् । निःश्वसितशब्दस्त्व-

जा॥इतश्च ब्रह्मशब्दः पञ्चब्रह्मवाचीत्याह—परामर्शाच्चेति। उत्तरवाक्ये ब्रह्मशब्देन परब्रह्मणः परामर्शाच्च पूर्ववाक्यस्यो ब्रह्मशब्दः परब्रह्मार्थं जायते। तथा चाक्षरशब्दोऽप्यर्थाद्वैदवचनो भविष्यतीति शेषः। प्रा-गक्षरशब्दोक्तं परं ब्रह्मेदानीं ब्रह्मशब्देन परामृश्यते। अतः पूर्वोक्तो ब्रह्मशब्दो वेदार्थं एवेत्यत आह—न हीति। एकस्मिन्नेव प्रकरणे इति शेषः। 'अत्रापुरुषः' 'स वा एष पुरुषोऽक्षरसमयः' इत्यादिव्यावृत्त्यर्थं भेदश्रुतिं विनैत्युक्तम्। श्रुतिशब्दश्च प्रमाणोपलक्षणार्थः। अत्रापि सर्वगतमिति विशेषणमस्तीति चेत्—न, वर्णानामपि सर्वगतत्वात्। विकारत्वाच्चेति चेत्—न, अनन्तरमेव निराकरणात्। इदं च भास्करं प्रत्यभिहितम्, मायावादिना तु प्राग्ब्रह्मशब्दोक्तस्य वेदस्यैवायं परामर्श इत्यङ्गीकृतत्वात्। यदप्यन्यथा व्याख्याने समुद्भवशब्दस्य मुख्यार्थतालाभ इत्यभिप्रेतं, तदपि दुराशामात्रमित्याह—तानि चेति। वान्यस्माभिः प्रसिद्धानि व्याख्यातानि अनेनाभिधानादियत्वाद्ब्रह्माक्षरशब्दौ द्वावप्युभयव योगरूढाविति प्रत्यवस्थानमपि परास्तम्, परामर्शस्य वर्णनित्यत्वस्य चापरिहार्यत्वात्। न केवलं श्रुत्यादिभ्यो वेदस्य नित्यत्व, किं तर्हि? विपक्षे बाधकाच्चेत्याह—दोषश्चेति । रचितत्वे च धर्मप्रमाणस्येत्यत्र । ननु वेदाक्षराणि ब्रह्मणोऽनुदि-पूर्वमुत्पन्नानि, अतो न विपर्ययादिमूलत्वशङ्केत्यत आह—न चेति। 'निःश्वसितमेतदहमेवेदो यनुवेदः' इति श्रुतिर्वेदानां ब्रह्मणोऽनुदिपूर्वमुत्पन्नत्वे प्रमाणमिति चेत्किमत्र निःश्वसितशब्दोऽनुदिपूर्वमुत्पन्नत्वस्य वाचकः? उत निःश्वसितमिव निःश्वसितम्, इयार्थश्चाऽनुदिपूर्वमुत्पन्नत्वमिति गौण्या नृत्वा तदभिप्रायः? ना-द्यः, प्रमाणाभावात्। द्वितीयं दूषयति—निःश्वसितेति। अङ्गेशेन निःसरणस्यापीवार्थस्य संभवेन निःश्वसितशब्दस्य तदभिप्रायतोपपत्तौ नाऽनुदिपूर्वोत्पत्त्यभिप्रायत्वनिश्चय इत्यर्थः । न च परस्येवास्माकमपि निश्चयायोग इति भावेनाह—स इति । 'सोऽकामयत' 'स इदं सर्वमसृजत' इति ब्रह्मणः सर्वस्य सृष्टेरिच्छापूर्वकत्वमुच्यते । इच्छा च बुद्ध्याऽविनाभूता । अतो न किञ्चिद्ब्रह्मणोऽनुदिपूर्वमुत्पन्नमिति ।

रा॥ एवं परमपुरुषेण प्रवर्तितमिदं चक्रम्—अघात् भूतशब्दनिर्दिष्टानि सजीवानि शरीराणि, पर्जन्यादन्नम्, यज्ञात्पर्जन्यः, यज्ञश्च कर्तृव्यापाररूपात्कर्मणः, कर्म च सजीवाच्छ-

ता॥ जन्मत्वाभावात्; अत एव न महानूतानि, नापि वेतादिसहस्रठितभूतजातिः, तत्कथनस्यात्रानुपयुक्तत्वात्, अन्नजन्यत्वे विशेषाभावाच्च; नापि शरीरमात्रं, केवलस्य शरीरस्यानुसृतेः, शरीरलक्षणाक्रान्तस्य सर्वस्यान्नजन्यत्वाभावाच्च; नापि केवलजीवः, तत्स्वरूपनित्यत्वादेरुक्तत्वात् अतः परिणेशाद्भूतशब्दोऽन्नजीवविशिष्टाचित्तरिणामविशेषपर इत्यभिप्रायेणोक्तम्—सजीवानि शरीराणीति। 'कर्म ब्रह्मोद्भव' 'ब्रह्माक्षरसमुद्भवम्' इत्याभ्यां फलितं समुचितं चक्रत्वसिद्ध्यर्थं निर्दिशति—कर्म च सजीवाच्छरीरादिति ।

प्र पा ॥ अन्नजन्यत्वे पा ॥

शरीरवतः इति यावत्, इन्द्रियारामः इन्द्रियैः आरमणम् आनन्दोऽत्र विषयेषु यस्य सः इन्द्रियारामः मोघं वृथा हे पार्थ स जीवति । तस्मात् अङ्गेन अधिकृतं कर्तव्यमेव कर्म इति

आ॥ क्लेशाभिप्रायः, नाहुद्विपूर्वाभिप्रायः; 'सोऽकामयत' इत्यादेश्च, 'इष्टं हुतम्' इत्यादिरूपप्रपञ्चेन सहाभिधानाच्च, महातात्पर्यविरोधाच्च । नन्वोक्तं पुरस्तात् । न ह्यस्मान्न्येण चोत्पत्तिकर्तुः प्राधान्यम् । अस्मात्तन्मयं तदमतिपूर्वकत्वेन भवति । यथा रोगादीनां पुरुषस्य तज्जत्वेऽपि । उत्पत्तिवचनान्यभिध्यनयथामि, अभिमानिवेदताविषयाणि च । नित्येत्युत्पत्तिवत्त्वेति वचनात्, अभिध्यञ्जके कर्तृवचनं चास्ति 'कृत्स्नं शतपथं चक्रं' इति । कथमादित्यस्या वेदास्तेनैव क्रियन्ते । वचनमात्राच्च निर्णयात्मकशरीरकोक्तं

ज्ञानं निश्चितमेतदिति श्रुतिर्नामप्रपञ्चस्याहुद्विपूर्वमुत्पत्तिं चकि, 'सोऽकामयत' इति च रूपप्रपञ्चस्येच्छापूर्वमित्यतो न विरोध इत्यत आह—इष्टमिति । एव सति निश्चितमिति श्रुतौ 'इष्टं हुतमाशितं पायितमयं च लोकः परश्च लोकः' इति नामप्रपञ्चस्य रूपप्रपञ्चेन सहाभिधानात् । रूपप्रपञ्चापि निश्चितशब्देनाहुद्विपूर्वमित्यत आह—'सोऽकामयत' इति श्रुतिर्निर्विपर्ययापेक्षेति भावः । इतोऽपि नाहुद्विपूर्वं ब्रह्मणः स्मरित्याह—महानात्पर्येति । परब्रह्मणः सर्वोत्तमत्वे यत्सर्वेदानां महातात्पर्यं तद्विरोधात्तत्पर्यं । तदेव वृत्त इत्यत आह—तज्जतेति । उक्तं साधितम्, कथं तद्विरोध इत्यत आह—नहीति । प्राधान्यं सर्वोत्तमत्वम् । अस्मात्तन्मयोत्पत्तिर्नृत्वस्य प्राधान्यविरोधित्वेऽपि अहुद्विपूर्वमुत्पादकत्वस्य किमायातमित्यत आह—अस्मात्तन्मयं चेति । कार्यस्य पुरुषमतिपूर्वकत्वाभावे तत्र तस्य पुरुषस्यास्मात्तन्मयं भवति । तत्र दृष्टान्तमाह—यथेति । रोगादीनां पुरुषजन्यत्वेऽपि अहुद्विपूर्वकत्वाभावात् । तत्र पुरुषस्यास्मात्तन्मयं तथेत्यर्थः । तत्राहुद्विपूर्वमुत्पादकत्वादस्मात्तन्मयम् । अस्मात्तन्मयाप्राधान्यं प्रसज्येतेति । तथा च महातात्पर्यविरोध इत्युक्तं भवति । साक्षात्सङ्गसम्भवेऽपि व्युत्पादनार्थमेवमुक्तम् । ननु वेदनित्यवत्तदुत्पत्तावपि 'ऋचस्सामानि जज्ञिरे' इत्यादिवचनानि सन्ति । तत्कथं निर्णय इत्यतो विपरीतं यावदपेक्षितानां नियन्त्रकानां प्राक्त्वादुत्पत्तिवचनान्यन्यथा व्याख्येयानीत्याह—उत्पत्तीति । उत्पत्तिवाची शब्दोऽभिव्यक्त्यैः क दृष्ट इत्यत आह—नित्येति । अनादिनिधनतया नित्या, न तूपचारेणेति मुख्यं नित्यत्वमुक्त्वा पुनरुत्पत्त्युच्यते; तत्र गत्यन्तराभावात्तद्विरोधं प्राप्तेत्यर्थः । अन्यनापि प्रयोगदर्शयति—अभिध्यञ्जक इति । शतपथमभिव्यञ्जतया निश्चितं याज्ञवल्क्ये कर्तृशब्दोऽस्मात्तत्पर्यः । याज्ञवल्क्यः शतपथस्य कर्तृत्वं किं न स्यादित्यत आह—ऋषमिति । प्रागादित्ये स्थिताः, ततो याज्ञवल्क्येनाधीता इत्येतत्प्रमितमित्यर्थः । इतोऽपि नियन्त्रक एव बलवानित्याह—वचनेति । 'ऋचः समानि' इत्यादिकं वचनमात्रम्, 'अत एव न नित्यत्वम्' इति शरीरकोक्तं वाक्यं निर्णयात्मकम् । वचनं च वृत्त्यन्तरे-

गारीरात्, सर्जीवं शरीरं पुनरप्यध्यात्—इत्यन्योन्यकार्यकारणभावेन चक्रवत्परिवर्तमानम् । इह साधने वर्तमानो यः कर्मयोगाधिकारी ज्ञानयोगाधिकारी वा नानुवर्तयति - न प्रवर्तयति, यद्वाशिष्टेन देहधारणमकुर्वन् सोऽध्यायुर्भवति ; अधारम्भायैव यस्यायुरघपरिणतं बोभयरूपं वा सोऽध्यायुः ; अत एवेन्द्रियारामो भवति, नात्मारामः ; इन्द्रियाण्येवास्मोद्या-
ता॥ अन्योन्यकार्यकारणभावेनेति यथामम्भवं साक्षात्परम्परा च सिद्धमुक्तम्, नहि साधात्सर्वेयामन्यो-
न्यकार्यत्वं कारणत्वं वा, अन्योन्याश्रयप्रसत्तात् ; यद्वा कस्यचित्कार्यत्वं कस्यचित्कारणत्वं च सङ्कल्प्या-
न्योन्यकार्यकारणभाव उक्तः । चक्रशब्दोपचारनिमित्तं व्यनक्ति—चक्रवत्परिवर्तमानमिति । इह लोके
वर्तमानो यः पुरुष इति अधिकरणाधिकृत्ययोस्त्वामान्यनिर्देशादपि इह साधने वर्तमानो योऽधिकारि-
विशेष इति विशेषपरामर्श एवोचितः, इदं शब्दादेस्सन्निहितपदमशं प्रावृथात्, अनेषधिताभिधानादपि
अपेक्षिताभिधानौचित्याच्च—इति साधने वर्तमाने इत्यादेर्भावः । अनुवर्तयतीत्यज्ञानमुन्मृत्वादिमात्र-
व्यवच्छेदार्थं पुरुषव्यापारप्राधम्यव्योतनार्थं च प्रवर्तयतीति व्याख्यातम् । श्लोके चानुशब्दप्रयोगः पर-
मपुरुषप्रवर्तितानुप्रवर्तनरूपत्वात्पराहरूपत्वाद्वा । अद्यायुरित्यादीनां तयाणां पृथग्पृथग्दोषत्वव्यक्त्यर्थं
पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरहेतुत्वज्ञापनार्थं च भवतीति पृथग्वाक्यकरणम् । अयकारणत्वादयकार्यत्वादुभयसद्वाह-
काधमभ्यन्धित्वमात्राद्यापशब्देनायुषो लक्षणेभ्यमिप्रायेण—अधारम्भायैवेत्यादि निर्यादित्यमुक्तम्—
अत एवेति । उक्तप्रकारेणाद्यायुषादेवेत्यर्थः । इन्द्रियाराम इत्यस्याभिप्रेतं व्यवच्छेदशमाह—नात्माराम
इति । विशेषणत्वादिसिद्धव्यवच्छेदाभिप्रायस्तिष्ठत्यर्थं समासतदशयोर्यमाह—इन्द्रियाण्येवेति ।

प्र. पा ॥ १. भवत्यर्थः. ग. ज. पा ॥

श॥ प्रकरणार्थः । प्राक् आत्मज्ञाननिष्ठाभ्योग्यताप्राप्तेः तादर्थ्येन कर्मयोगानुष्ठानम् अधिकृतेन
आ॥ घलवत् । शास्त्रं योनिर्यस्य तत्शास्त्रयोनित्वम् । जन्मायस्येत्युक्ते प्रमाणं हि तत्रापेक्षितम् ;
न तु तस्य जातत्वं वेदकारणत्वं वा ; नहि वेदकारणत्वं जगत्कारणत्वे हेतुः । न हि विचि-
त्रजगत्सृष्टुर्वेदसृष्टिरशक्या सृज्यत्वे ; न च सर्वज्ञत्वे, यदि वेदसृष्टा सर्वज्ञः किमिति न
जगत्सृष्टा सर्वज्ञः । तस्माद्वेदप्रमाणकत्वमेवात्र विवक्षितम् । अतो नित्याम्यक्षराणि ।
जा॥ जापि सम्भवतीति न तूपचरितो वाक्यार्थवधारणात्मको निर्णयः । अतस्तस्मादिदं बलवदित्यर्थः । ननु
शारीरके 'शान्त्रयोऽनित्यात्' इति ब्रह्मणो वेदकारणत्वमुच्यत इत्यत आह—शास्त्रमिति । ननु तत्पुरुषं परि-
त्यज्य कुतो बहुवीहिरङ्गाक्रियते । तथात्वे च ब्रह्मणो वेदाज्जातत्वं प्रसज्येत—इत्यत आह—जन्माद्वी-
ति । लक्षणप्रमाणान्यो हि यस्तु निर्णयः । तत्र 'जन्मायस्य' इति सूत्रेण लक्षणेऽर्भाहेति कुतः प्रमाणादेव प्रति-
पत्तव्यमिति ब्रह्मणो जगज्जन्मादिकारणत्वे प्रमाणाकाङ्क्षा स्यात्, ननु तस्य वेदाज्जातत्वं वेदकारणत्वं वाऽऽ-
काङ्क्षितम् ; आकाङ्क्षादिवशाच्च वाक्यार्थोऽवसेयः । ततो योनिशब्दं प्रमाणवाचिनमङ्गीकृत्य बहुवीहिरवायं
प्रतिपत्तव्यो न तु तत्पुरुषः ; वेदकारणत्वं च जगत्कारणत्वे हेतुत्वेनात्रोच्यते ; अतो नानाकाङ्क्षिताभिधान-
मेतदित्यत आह—न हीति, अन्यथाभावात्, एकदेवकारणत्वेन समुदायकारणत्वानुमानेऽतिप्रसङ्गा-
च्चेति हेत्यर्थः । मा भूदयं निश्चयहेतुः ; तथाप्ययस्यमृष्टेर्वेदस्य कर्तृब्रह्मणो जगत्सृष्टिकर्तृत्वं सम्भवतीति स-
म्भावनाहेतुरयं स्यादित्यत आह—न हीति । सम्भावना ह्यधिकेनाल्पस्य भवति ; यथा—सहस्रेण शतस्य ।
न च समुदायस्येदं सत्तदेकदेशसृष्टिरधिकेति भावः । सृज्यत्वे वेदस्य कार्यत्वपक्ष इत्यर्थः । जगत्कारणत्वोक्त्या
ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वं प्रतीतम्, तत्सृष्टीकर्तुं तत्र वेदकारणत्वं हेतुत्वेनोच्यते ; अतो नासद्गतिरित्यत आह—न
चेति । वेदकारणत्वं हेतुत्वमुवर्तते । अनुद्विपूर्वमुत्पत्त्याङ्गीकारादिति भावः । किं च यदि जगदेकदेशस्य

यानि भवन्ति; अयञ्जशिष्टवर्धितदेहमनस्त्वेनोद्विक्तरजस्तमस्क आत्मावलोकनविमुख-
तया विषयभोगंकरतिर्भवति । अनो ज्ञानयोगादौ यतमानोऽपि निष्फलप्रयत्नतया मोघं
पार्थ स जीयति ॥ १६ ॥

असाधनायत्तात्मदर्शनस्य मुक्तयेव महायज्ञादिवर्णाश्रमोचितकर्मानारम्भ इत्याह—

यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः ।

आत्मन्येव च संतुष्टः तस्य कार्यं न विद्यते ॥

१७

नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ।

न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥

१८

ता॥ इन्द्रियाणां कथमारामत्वमिति शङ्काम् 'एव प्रवर्तितम्' इत्यादिना 'इन्द्रियाराम' इत्यन्तेन फलि-
तमाह—अयञ्जशिष्टेति। अत इति—विषयभोगैर्नरितित्वादित्यर्थः । स इति निर्दोषस्य पूर्वव्याख्यात-
प्रकारयच्छब्दार्थविषयत्वात् । मोघशब्दस्य निष्फलप्रयत्नताविषयस्य प्रतिहन्तव्यप्रयत्नसाक्षात्कृत्याद्याह—
ज्ञानयोगादौ यतमानोऽपीति ॥ १६ ॥

एव ज्ञानयोगाद्यधिकारिणोऽपि कर्मकर्तव्यताया उक्तत्वात्, 'तस्मादसक्तः' इत्यादिना वक्ष्यमा-
णत्वाच्च तन्मध्ये 'यस्त्वात्मरतिः' इत्यादिश्रौतौ न ज्ञानयोगाद्यधिकारिणोऽपि, किन्तु फलदशावि-
षयावित्यभिप्रायेणाह—असाधनायत्तेति । एतेन 'अभय सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा नैऋत्यमाचरेत्' इत्या-
द्युक्तसन्त्यासाधमिपत्त्वेन परव्याख्यान निरस्तम्, तस्यापि हि स्वाभ्रमधर्मनिष्ठस्य सर्वकर्मनिवृत्त्यभा-
वात्। अनात्मज्ञेन कर्तव्यम् इत्येतत् 'न कर्मणामनारम्भात्' इत्यत आरभ्य 'शरीरयात्रापि
च ते न प्रसिद्ध्यैवकर्मणः' इत्येवमन्तेन प्रतिपाद्य 'यज्ञार्थात् कर्मणोऽन्यथ' इत्यादिना
'मोघ पार्थ स जीयति' इत्येवमन्तेनापि ग्रन्थेन प्रासङ्गिकम् अधिकृतस्य अनात्मविद्वः
कर्मानुष्ठाने षड् कारणम् उक्तम् । तदकरणे च दोषसंकीर्तनं कृतम् ॥ १६ ॥

एवं स्थिते किं एवम् प्रवर्तितं चक्रं सर्वेण अनुवर्तनीयम्? आहोस्वित् पूर्वोक्तकर्मयोगानु-

भा॥ यत एवं परंपरया यज्ञाभिध्यङ्ग्यं ब्रह्म । तस्मात्तत्रित्य यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥

तानि चाक्षराणि भूताभिव्यङ्ग्यानीति चक्रम् । तदेतज्जगच्चक्रं यो नानुवर्तयति, स
तद्विनाशकत्वादद्यायुः, पापनिमित्तमेव यस्यायुः, सोऽद्यायुः ॥ १६ ॥

ज॥ वेदस्य लक्ष परमेश्वरः सर्वतः सिद्ध्येत्, तर्हन्तर्भावितवेदस्य जगतः क्वा मुतरा सर्वतः सिद्ध्येदेव;
तथा चार्थादपि जन्मादिरक्षेणैव सर्वत्रयस्य स्फुटं प्रतीतत्वात् पुनर्हेत्वाकाङ्क्षाभावेनासगतिस्तदवस्थेति
भावेनाह—यदीति । मृत्तार्थमुपलहरति—तस्मादिति । ब्रह्मण इति शेषः । तानिचेत्यादिनोक्तमु-
पलहरति—अत इति। तथा च न समुद्रवशब्दस्य मुख्यार्थत्वलाभाय ब्रह्माधरशब्दार्थ-यत्ययः कार्यइति।
तस्मादिनि परामर्शविषयाप्रतीतेस्त दशेयत्वाय व्याख्याति—यत इति । प्रतिष्ठितमित्युच्यत इति
शेषः ॥ १५ ॥

नन्वत्र कार्यकरणपरम्परैवोक्ता न चक्रं तत्कथम् उच्यते एवं प्रवर्तितं चक्रमिति । तत्राह—
तानिचेति। तानि वेदाख्यानां चक्राप्रवृत्तौ कथमध्यायुश्चादिक्रमिण्यतो व्याचष्टे—तदेनदिति। आयुषो-
ऽक्षत्वाभावात्कथमध्यायुश्चित आह—पापेति । तादर्थ्यान्तच्छब्दमित्यर्थः ॥ १६ ॥

एवमज्ञानिनः कर्म कर्तव्यमित्युक्तम्, इदानीं ज्ञानिनः । तद्व्याभावमाहोति परव्याख्यानमतदिति

तस्मादसक्तस्सततं कार्यं कर्म समाचर ।

असक्तो ह्याचरन्कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥

१९

रा॥यस्तु ज्ञानयोगकर्मयोगसाधननिरपेक्षः स्वन एवात्मरतिरात्माभिमुखः, आत्मनैव तृप्तो नाग्नपानादिभिरात्मव्यतिरिक्तः, आत्मन्येव च संतुष्टो नोद्यानस्रच्चन्दनगीतवादि-
धनसुखादौ, धारणपोषणभोग्यादिकं सर्वमात्मैव यस्य, तस्यात्मदर्शनाय कर्तव्यं न विद्यते,
स्वत एव सर्वदा दृष्टात्मस्वरूपत्वात् । अत एव तस्यात्मदर्शनाय कृतेन तत्साधनेन नार्थः

ता॥यात्। वर्णाश्रमविशिष्टस्यैव हि वर्णाश्रमधर्माः १ः, न पुनर्वर्णाश्रमाधीननामरूपविनिर्मुक्तस्येति मुक्त-
शब्दस्य भावः । यस्त्विति तुशब्दः साधननिष्ठव्यावृत्त्यर्थ इत्यभिप्रायेण ज्ञानयोगकर्मयोगसाधननि-
रपेक्ष इत्युक्तम्। कथं तर्हि साधनाभावे ताज्जर्भिर्दिरित्यवाह—स्वत एवेति। प्रतियन्धक हि तन्नित्यस्यम्;
आत्माभिमुखत्वं तु स्वतः प्राप्तमिति भावः । रतिशब्दोऽध्याभिमुख्यविषयः, तृप्त्यादेः पृथक्निर्देशात् ।
'आत्मरतिरेव' 'आत्मन्येव' इति पूर्वापरत्वात् 'आत्मतृप्तः' इत्याप्यवधारणं विवक्षितमित्यभिप्राये-
णाह—आत्मनैवेति । तृप्तिरुपि शब्दो हि पोषकभोग्यजन्यरीतिविषयतया प्रसिद्धावित्यभिप्राये तत्तदु-
चितं व्यवच्छेद्यमाह—नाग्नपानादिभिरिति, नोद्यानेत्यादि च । 'आत्मरतिः' इत्यादेर्व्यवच्छेद्य-
त्वं सङ्कलय्य सूचयन्वाक्यार्थमाह—धारणेति। आदिश-देन भोगस्थानादि विवक्षितम्, यस्य तु ज्ञान-
योगनिष्ठस्यापि धारणादिकमन्नपानादिभिरेव तस्य, कर्तव्यं विद्यते एवेति भावः । ननु 'तस्य कार्यं न
विद्यते' इत्युक्तं, मुक्तस्यापि 'जैभत् क्रीडन्' इत्यादिकार्यभ्रवणात् । नचात्र कार्यमिति 'न तस्य
कार्यम्' इतिवच्छरीरादिनिर्दिश्यते, तन्निषेधस्येदानीमनुपयुक्तत्वात्, तदत्यन्तनिषेधस्य च 'द्वादशाहवत्'
इत्यादिद्वयतद्विषयश्रुतिभिर्विद्वद्वादिषाश्चोक्तम्—आत्मदर्शनाय कर्तव्यं न विद्यते इति ।
'यस्त्वात्मरतिः' इत्यादिनाभिप्रेतं हेतुं व्यनक्ति—स्वत एवेति । 'स्वत एव सर्वदा' इत्युभाभ्याम्
उत्पत्त्यर्थं विनाशपरिहारार्थं च साधनापेक्षा नास्तीति श्रुतिम्। अर्थशब्दस्यात्र प्रयोजनविषयतां वदन्

प्र.पा॥१ वर्णाश्रमादिनाम. पा॥ २. मङ्गाव. पा॥

३. आत्माभिमुखस्तु. पा॥

४. छा-८-१२-३ ॥

५. श्र. ६-८॥† 'न तस्य कार्यं करणत्र विद्यते न
तत्तममथाऽभ्यधिकश्च दृश्यते । पराऽस्य शक्तिविशि-
ष्टैव दृश्यते स्वाभाविकी ज्ञानवत्क्रिया च' अन्वार्थ
—कार्यं शरीरम्, करणम् इन्द्रियादि, 'कार्यकार
णकर्तृत्वं' गौ. ४३. २१ इति प्रयोगात् । 'न तत्त-
ममथाभ्यधिकश्च दृश्यते' इत्यनेन समाभ्यधिकनिषेधः ।
'परास्ये'ति ज्ञानशक्त्यादीनां स्वाभाविकत्वमुच्यते ।
क्रिया नियमानम् । इति ॥

६. शा-४-३-१२ ॥ † 'द्वादशाहवत् उभयविध
वादरायणोऽन' इति सूत्रम् । अस्यार्थः—मुक्तस्य
देहेन्द्रियानुपकरणं भाववादाचार्यमतम्, 'नही

मशरीरस्य' इत्यादि हि तदाभावाद्देहिनि ; जैमिनेस्तु
'न कथा नर्वाण' इत्यादिना देहेन्द्रियादिभिर्विविधा-
भुते, देहाद्युपकरणमङ्गावभूतम् । नच स्वमतमाह द्वा-
दशाहवदिति अस्मिन्गुह्येऽयं शब्देन सङ्कल्पादेव इत्ये-
तत् परामृश्यते। अत एव सङ्कल्पात्, उभयविधम् सश-
रीरमशरीरत्र मुक्तं भगवान् वादरायणो मन्यते । एवं-
चोभयश्रुतिरूपपक्षे । द्वादशाहवत् यथा 'द्वादशाहेन
प्रजाकाम या जनेत्' 'द्वादशाहं मुद्रिकामा उपेतु' इति
यजुस्तुपैति षोडशान्ना सङ्कल्पभेदेन सप्तमहीनं च न-
वति, तद्वत् । सत्रत्वे नहीनत्वे च प्रामाणिके मति
तत्तत्प्रयोगविशेषेषु सङ्कल्पभेदो नियामक इत्यर्थः ।
बहुयजमानसङ्कल्पात् सत्रम् । एकस्य सङ्कल्पात् नही-
नम्—इति ॥

रा॥ष्टानोपायमाप्याम् अनात्मविद्ः ज्ञानयोगेन निष्ठाम् आत्मविद्भिः साहचर्येः अनुष्ठेयाम्

रा॥ न किञ्चित्प्रयोजनम्; अकृतेनात्मदर्शनसाधनेन न कश्चिदनर्थः; असाधनायत्तात्मदर्शनत्वात् । सन् एवात्मव्यतिरेकसकलाचिद्वस्तुविमुखस्यास्य सर्वेषु प्रकृतिपरिणामविशेषाकाशादिभूतेषु सकार्येषु न कश्चित्प्रयोजनतया व्यपाश्रयः ; यनस्तद्विमुखीकर-

ता॥ 'तस्य कार्ये न विद्यते' इत्यनेन पौनस्त्य परिहरति—न किञ्चित्प्रयोजनमिति । प्रयोजनाभावात्कर्तव्य नास्तीत्युक्तं भवति । नाकृतेनेत्यनयो न निषेधः, नित्यकरणे प्रत्यय इत्यभिप्रायेणाह—न कश्चिदनर्थ इति । अर्थानयो ह्यात्मदर्शनतदभावात् ; तत्र पूर्वस्य सिद्धत्वात् न माध्यत्वम्, उत्तरस्य चात्यन्तनिवृत्त्यर्थं निरर्तनीयत्वमित्यभिप्रायेणाह—असाधनायत्तात्मदर्शनत्वादिति । 'नचास्य' इत्यादिना प्रतिबन्धनिवृत्त्यर्थमेव नास्तीत्युच्यते इत्यभिप्रायेणाह—सन् एवेत्यादि । अस्मेतिशब्द आत्मरतिरित्यादिनिर्दिष्टप्रकारपरामर्शात्त्वमित्यभिप्रायेणोक्तम्—सकलाचिद्वस्तुविमुखस्येति । सर्वशब्दस्यानामङ्कोचेन सावान्तरभेदसमस्तानुवृत्तभोग्यविषयतामाह—प्रकृतीत्यादिना सकार्येष्वित्यनेन । परिणामशब्देनात्र भूतशब्दस्य भवनक्रियायोगिरस्य दर्शितम् । 'अर्थव्यपाश्रयः' इत्यत्रार्थशब्दो भावप्रधान इति वृत्तं किं—प्रयोजनतया व्यपाश्रय इति । व्यपाश्रयः स्वीकरणम् । अर्थ एव व्यपाश्रयः स्वीकरोमिति वाभिप्रेतम् । एतेन प्रयोजननिमित्तो व्यपाश्रय इति परव्याख्या निरस्ता । नचाश॥ 'अप्राप्तैर्न' इत्येषमर्थम् अर्जुनस्य प्रश्ने आशङ्क्य स्वयमेव वा शारत्रार्थस्य विधेकप्रतिपत्त्यर्थं 'एतं वा एवमात्मानं विदित्वा निवृत्तमिध्याजानाः सन्तः ब्राह्मणाः मिथ्याज्ञानचङ्घ्रिः अवश्यं कर्तव्येभ्यः पुत्रपणादिभ्यो व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं शरीरस्थितिमात्रप्रयुक्तं चर-

भा॥ तद्यस्मीव मनस्समाधानमपि ॥ कार्यमित्यत आह—यस्त्विति । रमणं परवर्शनादिनिमित्तं सुखम् । तृप्तिरन्यत्रालंबुद्धिः । सन्तोषस्तज्जनकं सुखम्, 'सन्तोषस्तृप्ति-कारणम्' इत्यभिधानात् । परमात्मदर्शनादिनिमित्तं सुखं प्राप्तः । अन्यत्र सर्वात्मनालंबुद्धिः । महच्च तत्सुखं च तेनैवान्यत्रालंबुद्धिरिति दर्शयति । आत्मन्येव च सन्तुष्ट इति ।

जा॥ भागेन सङ्गनिमाह—महर्षि । यदेव कर्माकरणे हानिस्तत्करणे च लाभस्तर्ह्येत्यर्थः । परमेश्वरेऽतीव मनस्तमाधानमसम्प्रज्ञातसमाधिरित्यर्थः । न कार्यं प्रसज्येतेति शेषः ; तत्र कर्मलोपस्यावश्यभावादिति भावः । अत्र तत्तृप्तिरसन्तोषशब्दास्तावदाचष्टे—रमणमिति । परेतित्वरूपकथनं, न शब्दार्थान्तर्युक्तम् । तथा च पञ्चमेऽभिधानं वक्ष्यते । तथात्वे जीवविराकरणं च व्यर्थं स्यात् । यदर्शनादिनिमित्तं मूल ततोऽन्यत् । तत्रनक्तं तृप्तेर्जनकं तृप्तिकरणं मुरामिति शेषः । इदानीमात्मशब्दस्य जीवविषयत्वप्रतीति-निरासार्थमात्मरतिरिति सप्तमं पदं व्याख्याति—परमात्मेति । प्राप्तः आत्मरतिरिति शेषः । अनेनात्मनि रतिर्यस्येति विमहः सूचितः ; ज्ञात्मनो रतिर्यस्येति वा । एवमुत्तरयज्ज्यात्मशब्दो परमात्माधो ज्ञातव्यो । न चैव सति तृप्तशब्दस्य परमात्मनोऽन्यत्रालंबुद्धिरर्थः स्यात्, तत्र वेदं न वक्ष्यम्, आत्मरतिरेवेत्यवधारणेनाप्येतिनिरासेन पौनस्त्यप्रसङ्गादित्यत आह—अन्यत्रेति । अलम्बुद्धित्वं प्राप्तस्तृप्तशब्देनोक्तं इति शेषः । जलम्बुद्धिरिति पाठे तृप्तशब्दार्थ इति शेषः । अवधारणेनैवान्यत्र स्वभावे लब्धेऽपि सर्वात्मनाऽन्यत्रालम्बुद्धिं वक्तुं तृप्त इति पुनर्वचनम् । अवधारणस्यान्यत्रालम्बुद्धिमात्रघोतनेन चरितार्थस्य सर्वात्मनेत्यनाप्रवृत्तेरिति भावः । ननु सन्तुष्ट इत्यनेनालम्बुद्धिजनकं सुखं प्राप्त इत्युच्यते इत्युक्तम् ; तर्हि विपरजन्मम् उतात्मतत्त्वाख्यम् ! नाथः, विरोधात् ; न द्वितीयः, तस्यात्मरतिशब्देनोक्ततया पुनरुक्तिप्रसङ्गात् । कथं च तस्यान्यत्रालम्बुद्धिजनकरामित्यत आह—महर्षेति । चगन्दो हेतौ । तदात्मरत्याख्यं प्राणुकमेव मुग पुनरन्यत्रालम्बुद्धिकारणत्वेनोच्यतेऽत्र, अतो न दोषः । तस्य च महच्च तदशब्देनोक्तम्, अतस्तत्कारणत्वं चोपपन्नमित्यर्थः । आत्मरतिः सन्तोष इति

रा॥णाय साधनारम्भः; स हि मुक्त एव। यस्मादसाधनायत्तात्मदर्शनस्यैव साधनाप्रवृत्तिः,
यस्माच्च साधने प्रवृत्तस्यापि सुशक्त्यादप्रमादत्वादान्तर्गतात्मयाथात्म्यानुसन्धानत्वाच्च
ज्ञानयोगिनोऽपि मात्रया कर्मानुवृत्त्यपेक्षत्वाच्च कर्मयोग एवात्मदर्शननिर्वृत्ता श्रेयान्।
तस्मादसङ्गपूर्वकं कार्यमित्येव सततं यावदात्मप्राप्तिं कर्मैव समाचर। 'असक्तः' 'कार्यम्'
ता॥सेत्यादेहेत्यभिप्रायेण वा मुक्त एव हि साधननिषेध इति श्लोकद्वयार्थनिगमनाभिप्रायेण बोध्यते
—सहि मुक्तएवेति ॥ १७ ॥ १८ ॥

तस्मादित्येतत्कर्मणः कर्तव्यतायां पूर्वोक्तसमस्तहेतुपरामर्शाल्यभिप्रायेणाह—यस्मादिति 'अस-
क्तः कार्यम्' इत्युभयमपि कर्मणोऽनुष्ठानप्रकारपरमित्यभिप्रायेणोक्तम्—असङ्गपूर्वकं कार्यमित्येवेति।
कार्यमित्येव, न तु तत्कार्यस्वर्गाद्यपेक्षेत्यर्थः। मतमित्यत्र ज्ञानयोगाधिकारे सत्यपि कर्मयोगस्यैवानुष्ठेय-
त्वायाह—यावदात्मप्राप्तीति। ज्ञानयोगव्यवधानमन्तरेणापि कर्मयोग एवात्मप्राप्तिं साधयतीति 'अ-
शो॥गति न तेषाम् आत्मज्ञाननिष्ठाव्यतिरेकेण अन्यत् कार्यं अस्ति' इत्येवं श्रुत्यर्थे इह गी-
ताशास्त्रे प्रतिपिपादयिषितम् आशिर्कुर्वन् आह भगवान्—यस्तु इति। यस्तु साहच्यः आ-
त्मज्ञाननिष्ठः आत्मरतिः आत्मनि एव रतिः न विषयेषु यस्य स आत्मरतिरेव स्यात् भवेत्
आत्मतृप्तः च आत्मनैव तृप्तो न अन्नरसादिना स मानयः मनुष्यः सन्न्यासी आत्मन्येव च
सन्तुष्टः संतोषो हि बाह्यार्थलाभे सर्वस्य भवति, तम् अनपेक्ष्य आत्मन्येव च संतुष्टः
सर्वतो धीतृत्वेण इत्येनत्। य ईदृश आत्मयित् तस्य कार्यं करणीयं न विद्यते नास्ति
इत्यर्थः ॥ १७ ॥

आ॥तत्स एव सन्सन्तुष्ट इत्यर्थः। नान्यत्किमपि सन्तोषकारणमित्यवधारणम्; आत्मना
तृप्तः। न ह्यात्मन्यलंबुद्धियुक्तः। तद्वाचित्वं च 'वयं तु न वितृष्याम उत्तमश्लोकविक्रमैः'
इतिप्रयोगात्सिद्धम्। अध्याहारस्त्वगमनिका गतिः। आत्मरतिरेवेत्यवधारणादसंप्रज्ञात-

जासामेति व्यर्थमित्यत्र आह—तत्स एवेति। सन्तोषाख्यातमरतिः केनास्य जातेत्यपेक्षायामसम्प्रज्ञातस-
माधिलक्षणया परमात्मनि स्थित्येति ज्ञापयितुम् आत्मनीत्युक्तमित्यर्थः। अवधारणस्य प्रयोजनमाह—
नान्यदिति। अन्यदसंप्रज्ञातसमाधिस्थासत्त्वात्। एतेनात्मरतिरेवेत्यवधारणेनास्य पुनरुक्तता परिहृता।
नन्वात्मतृप्त इति कोऽयं समास इत्यत्र आह—आत्मनेति। न केवलमात्मरत्याख्येन मुरेन, किं तु प्रस-
न्नेन परमात्मनैवेत्यर्थः। पञ्चमीसमासः कथं न स्यादिति चेत्—न, असामर्थ्यात्। अन्यत्रेत्यनेन ह्यस्य सा-
मर्थ्यं न तु तृप्तशब्दाधेन; तृप्तशब्दार्थे एकाग्र्यकार्यन्तर्भूतोऽस्तीति चेत्—न, तस्य प्रकरणलक्ष्यस्य तद-
न्तर्भावभावात्। अन्यथा 'वयं तु न वितृष्यामः' इत्यत्र ततोऽन्यत्रालुब्धि न प्राप्तुम् इत्यर्थप्रसङ्गात्।
अस्तु तर्हि सप्तमीसमास इति, नेत्याह—न हीति। पूर्वविशेषणविरोधात्, प्रमाणान्तरविरोधाच्चेति भावः।
स्यादयं दोषो यदि तृप्तशब्दस्यालुब्धिविधाचित्वं स्यात्, तदेव कुत इत्यत्र आह—तद्वाचित्वं चेति।
नन्वत्र तृप्तिशब्दः प्रीत्यर्थः। नचैव सत्यर्थानुपपत्तिः, उत्तमश्लोकविक्रमैः श्रूयमाणैर्निमित्तैरन्यत्र प्रीतिं
न प्राप्तुम् इत्यध्याहारेणोपपत्तेरित्यत्र आह—अध्याहारस्त्विति। गत्यन्तररहिता गमनिका। अध्या-
हारो ह्यश्रुतशब्दकल्पनम्। तच्च कल्पकसद्भावेन 'दोषोऽन्यथा तु दोष एव कल्पकं च गत्यन्तररहितम्।
अन्यथाऽनुपपन्निरिति यावत् अत्र त्वलंबुद्धयर्थत्वे गृहीते विनाप्यध्याहारेण वाक्याभापपत्तेर्युक्तोऽसाविति
भावः। पष्ठीसमासस्तु 'पूरणगुणमुद्दिता' इति प्रतिषिद्धः। अपव्याख्यानां निराचष्टे—आत्मरतिरेवेति।
न शनिमात्रस्येत्येवार्थः। इतोऽपि न शनिमात्रस्य कार्याभाव इत्याह—स्थितप्रज्ञस्यापीति। स्वधर्मः

रा॥ इति वक्ष्यमाणाऋतुजानुसन्धानपूर्वकं च कर्माचरन् पुरुष

ता॥ सत्तविह ' इत्यादिनाच्यत इत्यभिप्रायणाह—असत्तर्हिताऋमाचरन् परमाप्नोतीति । न पुन कर्माचरणानन्तरम यत्कृत्यत्वर्थ । ऋमाचरन् परमाप्नोतात्युक्ते अथासद कमणस्तथाधनत्वं धनचि—

शा॥ किञ्च—न एव इति । न एव तस्य एव आत्मरते कृतन कमणा अर्थः प्रयाजन अस्ति । तर्हि अकृतेन अकरणेन प्रत्ययायाख्य अनर्थ ? न अकृतन इह लोके कश्चन कश्चिदपि प्रत्ययायप्राप्तिरूप आत्महानिलक्षणो वा नय अस्ति न च अस्य सर्वभूतेषु ब्रह्मादिस्वावरान्तेषु भूतेषु कश्चित् अर्थ यथाश्रय प्रयोजननिमित्त त्रियासाध्यो व्यपा श्रय व्यपाश्रयण । ऋचित् भूतविशेष आश्रित्य न साध्य ऋचित् अर्थ अस्ति, येन तदर्थो

आ॥ समाप्तिस्सर्वेष्व कार्ये न विद्यत, स्थितप्रज्ञस्यापि कार्यो देहादिर्हि दृश्यते । यद्वा 'सुधर्मो मम तुष्ट्यर्थ सा हि सर्वरूपेक्षिता इति वचनाच्च पञ्चरात्रा अन्यद्वाऽन्यगतिरपीषत्सर्वस्य भवति । न च तत्राल्लुब्धिमामुक्तम्, आत्मवृत्त इति पृथगभिजानात् । ऋतुशब्द कालान्छेदऽपि चाय प्रसिद्ध 'या भुङ्क्त स तु न म्रूणात्' इत्यादौ । अताऽसप्रज्ञान समाधोर्वेयनत् । मानव इति ज्ञानिन एवासप्रज्ञातसमाधिर्भवतीति दर्शयति । 'मनु

जा॥ कार्य इति मन्त्र आत्मरतिरवेत्यवधारणऽपि युता न ज्ञानिमात्रविषयमतदित्येत आह—अन्यदेति । अवधारणन ह्यनानुपेक्ष्यावत्यत । असप्रज्ञातसमाधिरालादन्यदा स्वस्य ज्ञानिनोऽपापदन्ययतमेवता ल्युपादतम् । अतोऽसप्रज्ञातसमाधिसंबन्धितिरिक्ताना ज्ञानिनामप्यवधारणन व्यापिततत्त्वात् तद्विषयमे तदात भाव । ननु ज्ञानिनाम यतौ विद्यमानायामपि तत्रानुद्विग्नप्यन्तीत्यात्मरतिरवेत्यवधारणमुपपद्यत इत्यत आह—न च्छति । तत्र अत्र तत्र नार्याभाव प्रज्ञावत्त्वात्मनोऽयत्नाऽनुद्विग्नमात्रमलालुब्धि, रतिसहचरिताल्लुब्धिरिति यावत् नाका, किं तर्हि सत्तात्मनाल्लुब्धि, युत इत्यत आह—नारमति । अनधारणेनान्याल्लुब्धौ ल० धायामपि यत्पृथगात्मवृत्त इत्यभिधत्ते, तन सर्वात्मनाऽल्लुब्धिरवधारण नाभिप्रतति शायत इति प्रागुक्तम्, अता ज्ञानिमात्रे नेदमुपपद्यत इत्यथ । यस्त्वात्मरतिरेवेत्यतदस प्रज्ञातसमाधिस एव सम्भवि, तथाऽपि यत्पतति तद्गुणित वत् य एवमिध कदाचित्तस्य भवदा काय न विद्यत इतोऽव्याख्यान ज्ञानिमात्रस्य न शभाभ सत्ययति । न ह्यत्र यदैव तदेति कालान्छेदक शब्दोऽस्ति, आत्मरतिरिति समासस्तु रते रतारमराचष्ट इत्यत आह—ऋतुशब्द इति । अय च यदा तदति राहताऽपीत्यथ । आदिग्रहणन यो दागन्धिरिह्वाति, स ग्रहात्याद परिग्रह । अय भाव । तस्य नार्ये न विद्यत इत्युक्तेऽतिप्रसक्तौ मत्यामन्यव्यावर्तक यस्त्वात्मरतिरव स्यादित्यनेनोक्तम् । व्यावर्तकं च द्विविध भवात, विदापणमुपलक्षण चात । तत्र व्यावर्तकप्रमानकाल विदापणम्, यथा मन्त्रान्त्युदाहृत भोजनम् अ यथा तृप्त रणम् यथा पूर्वपश्यादाहृत पतनम्, तत्र विशेषण मुख्यम्, विदापणनहनुवात्, अ यदमुख्य वैपरीत्यात्, मुख्यामुपययोश्च मुख्य नायसम्प्रत्यय । न चात्र विशेषणत्वग्रहण राधकमग्नि, येनापलक्षणमतदिति प्रतीम दति । ऋतुशब्द इत्युक्तस्य फलमाह—अत इति । एतत्प्रापयदित्यम् । समाधोर्वेयुक्त्या समानसालता सूचयति । न चासम्प्रज्ञातसमाधिसस्य कार्या भावे व्याख्यायमाने कदाचिदपराधनानरहितस्याप्यसप्रज्ञातसमाधिसम्भवात्कायाभावप्रसङ्ग इति चेत्— न, अपरोक्षज्ञानिन एवासम्प्रज्ञातसमाधिर्भवति नान्यस्यल्यस्याथस्य मानव इति पदन भगवतैव दर्शितत्वादित्याह—मानव इति । मानव इति कय ज्ञानिनो नाचकमित्यत आह—मन्त्रिति । पातो

रा॥कर्मयोगेनैव परमाप्नोति आत्मानं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

ता॥कर्मयोगेनैवेति । अत्र प्राप्यतया निर्दिष्टः परो देहातिरिक्तात्मप्रकरणत्वात्कृतेः परो जीव इत्यभि-
प्रायेणाह—आत्मानं प्राप्नोतीत्यर्थः इति ॥ १९ ॥

भा॥क्रिया अनुष्ठेया स्यात् ॥ १८ ॥

न त्वम् एतस्मिन् सर्वतः संप्लुतोदकस्थानीये सम्यग्दर्शने वर्तसे । यतः एवं—
तस्मात् इति । तस्मात् असकः सङ्गवर्जितः सततं सर्वदा कार्यं कर्तव्यं नित्यं कर्म
समाचर निर्वर्तय । असक्तो हि यस्मात् समाचरन् ईश्वरार्थं कर्म कुर्यन् परम् आप्नोति
पुरुषः मोक्षम् आप्नोति पुरुषः सत्त्वशुद्धिद्वारेण इत्यर्थः ॥ १९ ॥

आ॥अवयोधने'इति धातोः । परमात्मरतिश्चात्र विवक्षिता । 'विष्णवे च रतिर्यस्य क्रिया
तस्यैव नास्ति हि' इति वचनात् ॥ १७ ॥

तस्य कर्मकाले घटव्योऽहमिति कश्चित्प्रत्युक्त्या तत्कृतावात्मरत्यधिकः समो
धातों नास्ति । न च सन्ध्यायकृतौ कश्चिद्दोषोऽस्ति । न चेतदपहाय सर्वभूतेषु कश्चि-
त्प्रयोजनाश्रयः अर्थो येन दर्शनादिना भवति, सोऽर्थव्यपाश्रयः । ज्ञानमात्रेण यद्यपि
जा॥ध्वान्ध्यानादिति शेषः । अस्माद्धातोर्भावे उपलभ्यते । ततो मनुष्यबोधोऽस्यः स्तीत्यस्मिन्नर्थे मनोरयमाश्रय
इत्यर्थे वाऽप्युपलभ्यते । यद्वा धातोरेवमाश्रयः । मनुष्य इति व्याख्यायामृष्यादिव्यावृत्तिर्द्वयार्थं चाप-
येत । आत्मशब्दस्याप्यन्यथा व्याख्या निराकरोति—परमात्मेति । चशब्दोऽवधारणे । न स्वात्म-
रतिरित्यर्थः । तस्यैवेत्यवधारणादिति ॥ १७ ॥

यदीय कार्योभावोक्तिर्नैजानिमात्रस्य किंत्वमप्रज्ञातसमाधिस्थस्यैव । तर्हि नैव तस्य कृतेनार्थ इत्यु-
त्तर वाक्यं न सम्भव्यते, अमप्रज्ञातमभावेः करणस्यैवाभावेन तत्प्रयोजनाभावकथनस्यैवावयोगात् । ज्ञानि-
नस्तु करणसंभवेन तत्प्रयोजनप्रतिषेधोपपत्तिरिति चेन्न, तद्वर्तीत्येव मनःसमाधानमपि न कार्यमित्याक्षेपस्य
'तस्य कार्यं न विद्यते' इत्युत्तर कस्मादुक्तम् । कर्मकृतिकाले त्वयाऽहमुद्बोधनीय इति कश्चित्प्रत्युक्त्या स-
माहितस्तेन योगशास्त्रोदितोपायैरुद्बोधितः कर्म करोतीति कुतो नोक्तमित्याशङ्कानिरासायेदमेवमुच्यते इ-
त्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—तस्येति । तस्यासप्रज्ञातसमाधिसंस्थारथो नास्तीति सम्बन्धः । उक्तोद्बुद्धस्येति
शेषः । एवं तर्हि तस्यैव महत्सुखत्वादित्यावृत्तिविशेष इत्यत उक्तम्—आत्मेति । समो वाऽस्मरत्या ।
समप्रतिषेधः कैमुत्यार्थः । न तु समव्ययफल कर्मानुष्ठीयते । नन्वय कश्चनेत्यस्य विशेष्याकाङ्क्षायां सनि-
धानादर्थ इति भवत्येते । तथा चेदम्युक्तम् । न हि कर्माकरणेऽर्थप्राप्तिरस्ति, येन प्रतिषेधः सङ्गच्छते
अर्थसंनिधानादपि योग्यताया बलवत्तात्कश्चन दोष इत्यभ्याह्वियते । तथाऽयश्चमेधायकृतौ प्रत्यवाया
प्राप्तेः प्रतिषेधोऽसंगत एवेत्यतो नाकृतेमेवेत्यत व्याचष्टे नञेति । माभूजशदिकरणाधुन्युत्थानं नित्य-
नैमित्तिककरणे प्रत्यवायप्राप्तेस्तदर्थे तु स्यादित्याशङ्कानिरासार्थमेतत् । सन्नेति तत्कालेऽनुष्ठेय कर्मोच्य-
ते । माभूदस्यस्य यजदिरनुष्ठाने प्रयोजनाभावः, सन्ध्यायकृतौ प्रत्यवायश्च; तथाऽपि गुरुदेवतादिपूजा-
करणाकरणयोरर्थप्रयत्नायौ स्यातामेव । अतस्तत्सन्निविष्टातातुत्थानमावश्यकमेवेत्याशङ्कानिरासार्थं न चा-
स्येत्युक्तम् । तदयुक्तम्, उक्तविरोधादित्येत्यतो व्याचष्टे—न चैतदिति । एतदमप्रज्ञातसमाधानम्,
अपहायोत्थितस्येति शेषः । अपहायेत्यनेन गुर्वादपूजाया अपि आधिक्य निषेधति, आधिक्यस्यैव
पूर्वत्वागोपयोगित्वात् । सर्वभूतेषु गुर्वादपि । नन्वर्थव्यपाश्रयो नामार्थप्राप्तिः । तथा च सर्वभूतेभ्य इति स्वा-
दित्यत आह । अर्थ इति । अनेनार्थस्य व्यपाश्रयः प्राप्तिर्येन दर्शनादिना व्यापारेण भवतीति व्यधिक-

कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ।

रा॥यतो ज्ञानयोगाधिकारिणोऽपि कर्मयोग एवात्मदर्शने ध्रियन्; अत एव हि जनकादयो राजर्षयो ज्ञानिनामग्रेसराः कर्मयोगेनैव संसिद्धिमास्थिताः

ता॥कर्मयोगस्य ज्यायस्त्व मिष्टानुष्ठानेनोदाहियते—कर्मणेवेति। हिशब्दस्यचित ज्ञानयोगाधिकार दर्शयति—राजर्षयो ज्ञानिनामग्रेसरा इति। राजानो हि विस्तीर्णागामनसः; तत्रापि ऋषित्वाद-तीन्द्रियार्थद्वारः, तत्राप्यात्मविदः, तत्रापि निरर्गनिगृहीतेन्द्रियत्वात्पृथग्येत्यतिरसत्त्वादित्यादिना च तेषामग्रगण्या इत्यर्थः। कर्मणैरेतेषामग्रे ज्ञानयोगदातृस्यापि कर्मयोगानुपपत्तिपरः। संसिद्धिरन्वयस्य परमा-

शा॥यस्माच्च—कर्मणैव इति। कर्मणैव हि पूर्वे क्षत्रियाः विद्वांसः संसिद्धिं मोक्षं गन्तुं आस्थिताः प्रवृत्ताः। के? जनकादयः जनकाश्चपतिप्रभृतयः। यदि ते प्राप्तसंभ्यदर्शनाः, ततः लोकसद्ब्रह्मार्थं प्रारब्धकर्मत्वात् कर्मणा सहैव असन्न्यस्यैव कर्मसंसिद्धिं आ-
आ॥प्रत्यधायो न भवति; तदर्जुनस्यापि समभिति न तस्य कर्मोपदेशोपयोग्येत द्रव्यति ईप-
धारब्धानर्थसूचकं च तद्रव्यति। महच्छेदुग्रहत्यादिवत् ॥ १८ ॥

यतोऽसप्रज्ञातसमाधरेव कार्याभारः, तस्मात्कर्म समाचर ॥ १९ ॥

आचारोऽप्यस्तीत्याह—कर्मणेवेति। कर्मणा सह कर्म कुर्वन्त एवेत्यर्थः। कर्म
आ॥रगो बहुव्रीहिरत्यन्त्युक्तं भवति। तथा च दर्शनादेर्विषया गुणार्थ इति सप्तम्युपपत्तिः। अनेनानर्थ-
व्यपाश्रयोऽप्युपलक्ष्यते। स्यादेतत्, किमेनायासेन ज्ञानिमात्रविषयमेतत्किं न स्यात्, ज्ञानमालेण
प्रत्यवायाभावात्तत्राप्यस्यार्थस्य सम्भवात्, जवधारणादेशोपचरितार्थत्वसम्भवादित्यत आह—ज्ञानेति।
तत् ज्ञानमात्रम्। इतिशब्दो हेतौ। एतत्कार्याभाववचनं प्रत्युत विरोधीति हृदयम्। प्रत्यगायो न भव-
तीत्यङ्गीकृत्योक्तम्। वस्तुतस्तु ज्ञानिनोऽप्यस्ति प्रतिपिदकर्मकरणादिनाऽनिष्टप्राप्तिरित्याह—ईपदिति।
सूचिते च तदैव चित्तोद। उपलक्षणं चैतत् मुक्तावानन्दहान इत्यापि द्रष्टव्यम्। तथा विहितक-
रेणानन्ददृष्टिरपीति ॥ १८ ॥

तस्मादसक्त इति परामर्शगिषयो न प्रतीयते, अतस्त दर्शयन् व्याख्याति—यत इति। त्व
चेदानीम् असप्रज्ञातसमाधिर्न भवसीति शेषः। कर्मणोऽप्यस्य कर्तव्यत्वेऽसप्रज्ञातसमाधिविलोपप्रसङ्गात्
दमश्च कर्तव्यमित्यतोऽश्मपि न मुर्षामिति परिचोदनायामसप्रज्ञातसमाधिविलोपप्रतिबन्दां मोचयितु
तस्य वैलक्षण्यमुक्त्वा तत्फलमिदमुच्यते इति नासंगतिः ॥ १९ ॥

कर्मण एव मुक्तिसाधनत्वमुच्यते इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय कर्मणैरर्हात्यस्य तात्पर्यं तावदाह—
आचारोऽपीति। विहितस्य कर्मणः कर्तव्यताया प्रमाणमिति शेषः। अपिः पूर्वोक्तहेतुसमुच्चये।
कर्मण एव मोक्षकारणत्वं तृतीयमोच्यते इति प्रतीतिनिरासाय व्याचष्टे—कर्मणेति। नन्वेव सहयोगो
तृतीयाया व्याख्यायमानाया जनकादयः कर्मणा सहैव मुक्तिमास्थिता इति वाक्यार्थः स्यात्, न चाय
मुक्तः, पुत्रेण सहैवागतः पिनेत्यत्र यथा पुत्रस्याप्यागमनान्वयः, प्रतीयते तथा कर्मणोऽपि मुक्तिमास्थि-
तत्वस्य प्रसङ्गादित्यत आह—कर्मणि। यथापि श्रूयमाणक्रियाया सहयोगो नोपपद्यते, तथाऽप्यध्याह-
तावान्तरक्रियायामुपपद्यत एव। ततश्च यथा 'सहैव दशभिः पुनैर्भार वहति गर्दभी' इत्यत्र दशभिः
पुनैः सहैव वर्तमानाऽप्येवैव भार वहतीत्यर्थस्तथाऽन्यापि कर्मणा सहैव वर्तमानाः कर्मपुनन्त एवेत्यर्थ
उपपद्यत इति भावः। द्विधापि सहयोगमभिप्रेत्य समाख्यत्रिषौ पाणिनिर्विशेषमभाषीति। तेन सहैति
तुल्ययोगे' इति। कर्मसाहित्यं च मुक्तावानन्ददृष्ट्यर्थमिति ज्ञातव्यम्; उपपदविभक्तेः कारकविभक्ति-

य ॥ आत्मानं प्राप्तवन्तः ॥

एवं प्रथमं मुमुक्षोर्ज्ञानयोगानर्हता कर्मयोगाधिकारिणः कर्मयोग एव कार्यं इत्युक्त्वा ज्ञानयोगाधिकारिणोऽपि ज्ञानयोगात्कर्मयोग एव श्रेयानिति सहेतुकमुक्तम् । इदानीं शिष्टतया व्यपदेश्यस्य सर्वथा कर्मयोग एव कार्यं इत्युच्यते—

लोकसद्ब्रह्मेवापि संपश्यन् कर्तुमर्हसि ॥

२०

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।

स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनु वर्तते ॥

२१

ता॥ श्रोतीत्युक्तनिदर्शनपरत्वात्—आत्मानं प्राप्तवन्त इत्युक्तम् । एवं च सति कर्मणैवेति पूर्वप्रसक्तज्ञानयोगनैरपेक्ष्यपरमवधारणमप्युपपन्नं भवति ॥ २० ॥

उत्तरसद्व्यर्थमुक्तं सद्ब्रह्मेणोद्ब्रूयाति—एवमिति । इदानीमित्यनेन लोकसद्ब्रह्ममित्यादिकं 'विद्वान्युक्तस्त्वमाचरन्' इत्यन्तमविच्छिन्नं—सर्वधेति । लोकरक्षार्थं, लोकोपप्लवजनितस्वपापेन ज्ञानयोगादपि प्रत्यावकेनोभयभ्रष्टत्यपरिहारार्थं चेत्यर्थः । लोकसद्ब्रह्मपीत्यन्वये लोकरसद्ब्रह्मस्याप्रधानता प्रतीयेत, पश्य-शास्त्रिता इत्यर्थः । अथ अप्राप्तसम्बन्धदर्शनाः जनकादयः, तदा कर्मणा सत्त्वशुद्धिसाधनभू-तेन क्रमेण संसिद्धिमास्थिता इति व्याख्येयः श्लोकः । अथ मन्यसे पूर्वैरपि अज्ञानद्विः एष कर्तव्यं कृतं कर्म तावता नाचक्ष्यं अन्येन कर्तव्यं सम्बन्धदर्शनवता कृताधेन इति; तथा-पि प्रारब्धकर्मापत्तः त्वं लोकसद्ब्रह्म एव अपि लोकस्य उन्मार्गप्रवृत्तिनिवारणं लोक-सद्ब्रह्म, तमेवापि प्रयोजनं संपश्यन् कर्तुम् अर्हसि ॥ २० ॥

आ॥ कृत्वैष ततो ज्ञानं प्राप्य वा । न तु ज्ञानं विना । प्रसिद्धं हि तेषाम् ज्ञानित्वं भारतादिषु । 'तमेव विद्वानमृत इह भवति' इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । अत्रापि कर्मणां ज्ञानसाधनत्वात्केश्य बुद्धियुक्ता इति । गत्यन्तरं च 'नान्यः पन्थाः' इत्यस्य नास्ति । इतरेषां ज्ञानद्वाराऽप्य-विरोधः । यत्र च तीर्थाद्येवमुक्तिसाधनमुच्यते 'ब्रह्मज्ञानेन वा मुक्तिः प्रयागमरणेन वा । अथवा स्नानमात्रेण गोमत्यां कृष्णसन्निधौ; इत्यादौ, तत्र पापादिमुक्तिः स्तुतिपरता जायसीति चेत्—सत्यम्, वक्ष्यमाणवाधात्तत्प्रतिग्रहोपपत्तेः; अस्तु वा करणे तृतीया; तथाऽपि 'लाङ्घ-हेन वय जीवामः' इतिवत्प्रारप्येण कर्मणो मुक्तौ कारणत्वमित्याह—कमेति । सिद्धिमास्थिता इति वेत्यर्थः । सिद्धिशब्दो ज्ञानार्थो वेत्यस्याप्युपलक्षणमेतत् । यथाप्रतीतिः किं न स्यादित्यत आह—न स्थिति । ज्ञानं विना केषलेन कर्मणा जनकादयः सिद्धिं गता इत्यर्थस्तुनेत्यर्थः—प्रसिद्धं हीति । हि शब्दो हेतौ । अस्तु तेषां ज्ञानित्वं मुक्तौ तु कर्मन कारणमित्यत आह—तमेवमिति । अत्रापि गीतायामपि कर्मजं बुद्धियुक्ता हीत्यादावेत्यर्थः । प्राग्ज्ञानात् ज्ञानसाधनं पञ्चान्मुक्तिमाधनमिति समुच्चयवादिनां मतं न तु केवलकर्मणादिनाम् । न चान्न प्रमाणमप्यस्ति । ननु यथा मोक्षस्य ज्ञानसाध्यत्वे तमेवमित्याद्याग-माः सन्ति । तथा कर्मसाध्यत्वेऽपि 'अपामसोमम्' इत्यादयो विद्यन्ते; तत्कथं निर्णय इत्यतः सावकाश-त्वनिरवकाशत्वबलादित्याह—गत्यन्तरं चेति । ज्ञानद्वारेति व्याख्यानेऽपीत्यर्थः । ननु कर्मवाक्यान्वयि ब्रह्मज्ञानेनवेत्यादीनि निरवकाशानि सन्ति, तत्र ब्रह्मज्ञानसमानकक्ष्यतया तीर्थज्ञानादेरुक्तत्वेन उक्तव्या-ख्यानायोगात् अतः पुनरनिर्णयण्येत्याशङ्क्य तेषामपि सावकाशत्वमाह—यत्रेति । तीर्थादीति । तत्ज्ञानादीत्यर्थः, पापादिमुक्तिर्मुक्तिशब्दाथ इत्यर्थः । न च सर्वत्र मुक्तिशब्द एवास्ति, सत्तामुक्ति-

रा॥ लोकसङ्ग्रहं पश्यन्नपि कर्मैव कर्तुमर्हसि; श्रेष्ठः कृत्स्नशास्त्रज्ञतयाऽनुष्ठातृतया च प्रथितो यद्यदाचरति ; तत्तदेवाकृत्स्नाविज्ञानोऽप्याचरति ; अनुष्ठीयमानमपि कर्म श्रेष्ठो तदा॥त्रपीत्युक्ते कर्मकृतव्यवसाया पूर्वात्तद्देवभ्यो लोकसङ्ग्रहस्याधिन्य गोत्येतत्परममव्य उक्तः॥एतकारे ज्ञानयोगव्याख्यायैव कर्तुमेवाहंसीत्यनेनैव इत्यभिप्रायेणोक्तः—कर्मैव कर्तुमर्हसीति। यदा लोकसङ्ग्रहमेवेत्येवकारो लोकसङ्ग्रहस्य नैरपेक्षपरः, कर्मैवति तु प्रकरणापन्नमुक्तम्। अर्हसीत्यनेन कर्मयोगैरानुष्ठानकारणमर्जुनस्य वंशिप्रव चोत्थते—श्रेष्ठइति। ‘प्रशस्यस्यधः’ इत्यनुशासनात्यशस्यतम इत्यर्थः। तस्यास्य प्रशस्यतममनुष्ठानात्तृणामनुविधेयानुष्ठानत्वोपयोगीति मत्वा ‘तानकृत्स्नविदो मन्दान् कृत्स्नविप्र विचालयेत्’ इति वक्ष्यमाण चानुसन्धाया—कृत्स्नशास्त्रज्ञतयानुष्ठातृतया च प्रथित इत्युक्तम्। अकृत्स्नविदोऽनुष्ठानतः कृत्स्नवित्त्वेऽप्यननुष्ठानकृत्यकारवत्त्वेऽपि अप्रसिद्धस्यानुविधेयानुष्ठानता नास्तीति तद्व्यवच्छेदाय पदत्वम्। ‘स यत्प्रमाणं कुरुते’ इत्यन ‘स यच्छास्त्रं प्रमाणीकरोति तदनुवर्तते लोक’ इत्यस्मिन्प्रथे तदनुवर्तनस्य तदर्थात्तदनुष्ठानकृत्वादर्थतः पुनर्घटिस्त्यात्; कुरुत इतिचैतद्बुध्यत इत्यस्मिन्प्रथे नैतव्यम्। लोकसङ्ग्रहमेवापि सपश्यन् कर्तुमर्हसि’ इति पूर्वशक्त्ये च कर्तुमर्हसीत्येतान्मात्रमुक्तम्, श्रुतित्वादिस्मरमपि प्रमाणीकर्तुमर्हसीत्यनुपन्यस्तम्; येन तदर्थमिदमुच्यते ‘यद्यदाचरति’ इत्यङ्गित्यनुष्ठेयस्वरूपे निर्दिष्टे तत्प्रकारे त्वेपेक्षिते बुधुत्वा जायते; अतस्तदभिधानमेवोचितमित्यभिप्रायेण यत्प्रमाणं यदङ्गमुक्तमित्युक्तम्। प्रमाणशब्दोऽत्रावधिपरः; अनुष्ठेयकर्मस्वरूपस्यचानुधिरहान्येव, अत एव हि निष्पन्नशब्देनेतिरन्त्यव्ययतामुपचरन्ति। यत्प्रमाणं यथाभूतमिति यादवप्रज्ञाशभाष्यमप्येतत्परमेव

गाल्लोकसङ्ग्रहः किमर्थः? उच्यते यद्यत् इति। यद्यत् कर्म आचरति करोति श्रेष्ठः प्रधानः तत्तदेव कर्म आचरति इतरः जनः तदनुगतः। किं च सः श्रेष्ठः यत् प्रमाणं आ॥चा॥ तनापि हि कुत्र चिद्ब्रह्मज्ञानसाधनत्वमेवाच्यते, अन्यथा मुक्तिं निविध्य ‘ब्रह्मज्ञानं विना मुक्तिर्न कथञ्चिदपीष्यते’। प्रयागादेस्तु या मुक्तिर्ज्ञानोपायत्वमेव हि’ इत्यादौ। न च तीर्थस्तुतिवाक्यानि तत्प्रस्तावेऽप्युक्तं ज्ञानानयमं गन्ति। यथा काञ्चदृशं भृत्यं प्रत्युक्तानि भयमेव हि राजा किं राजा इत्यादीनि। यथाह भगवान् ‘यानि तीर्थादिवाक्यानि कर्मादिविषयाणि च। स्तावकान्येव तानि स्युरह्णानां मोहकानि च। भवेन्मोहस्तु मद्दृष्टेर्नान्यथा तु कथञ्चन’ इति नारदीये। अतोऽपरोक्षज्ञानादेव मोक्षः। कर्म तु तत्साधनमेव ॥ २० ॥

ज्ञा॥रित्वादपि समयात्। अतो गत्यन्तरमप्याह—स्तुतीति। प्रज्ञानत्वोपलक्षणेत्यर्थः। प्रज्ञानत्वसादृश्येन गौणी वा बुद्धजनव्यामोहनार्थस्याप्युपलक्षणमेतत्। नुत एतत्कल्प्यत इत्यत आह—तत्रापीति। यत्र तीर्थस्नानादिकं मुक्तिसाधनमुच्यते; तत्रैव प्रस्तावे साधनत्वं तीर्थस्नानादीनाम्। अन्यथा ज्ञानं विना। या मुक्तिर्यन्मुक्तिसाधनत्व। वाक्यतोऽविशेषाद्ब्रह्मज्ञानेन वेत्यादिभिरेव ब्रह्मज्ञानं निवेत्यादीनां बाधः किं न स्यादित्यत आह—नर्चेति। असाधारणसाधारणप्रसङ्गोक्तत्वादिर्नैति भावः। अब दृष्टान्तमाह—यथेति। इत्यादीनि नाय राजा किं भृत्य एवेत्यादीनि तत्प्रस्तावेऽप्युक्तानि न निवर्त्तन्तीति दोषः। आगमसिद्धा चेय व्यस्त्येत्याह—यथेति। मद्दृष्टेरित्येतदर्थप्रतिपत्त्यर्थ—भगवानित्युक्तम्—तीर्थादिवाक्यानीति तीर्थस्नानादेनवासादीनां मोक्षसाधनत्ववाक्यानीत्यर्थः। कर्मति यगादेर्ग्रहणम्। आदिपदेन ध्यानादेः गङ्गहः। पूर्ववदर्थः। अज्ञानां नम्यगूहानां योभ्यानाम्। उपमहरति—अत इति ॥ २० ॥

रा॥यत्प्रमाणं यदङ्गयुक्तमनुतिष्ठति, तदङ्गयुक्तमेवाकृतस्त्रविज्ञोकोप्यनुतिष्ठति अतो लोकर-
क्षार्थं शिष्टतया प्रथितेन श्रेष्ठेन स्ववर्णाश्रमाचितं कर्म सकलं सर्वदानुष्ठेयं अन्यथा लो-
कनाश जनितं पापं ज्ञानयोगादप्येनं प्रच्यावयेत् ॥ २१ ॥

न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन ।

नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि ॥

२२

न मे सर्वेश्वरस्यामकामस्य सर्वज्ञस्य सत्यसङ्कल्पस्य त्रिषु लोकेषु देयमनुष्यादि-
रूपेण स्वच्छन्दतो वर्तमानस्य किञ्चिदपि कर्तव्यमस्ति, यतोऽनवाप्तं कर्मणाऽवाप्तव्यं
न किञ्चिदप्यस्ति अथापि लोकरक्षार्थं कर्मण्येव वर्ते ॥ २२ ॥

ता॥अस्मिन्नयं कुरुते इति शब्दस्वारस्यप्रदर्शनाय—अनुतिष्ठतीत्युक्तम्। अन्यथार्थान्तरे लक्षणा स्यादिति
भावः । यत्प्रमाणमिति निर्दिष्टं विधिष्टसिद्धयर्थं तच्छब्दार्थमाह—तदङ्गयुक्तमिति । ननु यच्छब्देनाह्ने
निर्दिष्टे कथं तच्छब्देनाह्ने विधिष्टपरामर्शः ? इत्यत्र, यदङ्गयुक्तमनुतिष्ठति तदाचरतीत्युक्ते तदङ्गमाचरती
त्येव शब्दवृत्तिः अङ्गस्य चाह्ने प्रथमभावायागादर्थतस्तदङ्गविधिष्टमिति सिद्धम् । आभिप्रायिकी करणा-
करणयोरर्थानर्थी प्रकाशयति अत इति। लोकानुविधेयानुष्ठानत्वादित्यर्थः सर्वदेति। यावदात्मप्राप्तीत्यर्थः।
ननु स्वयं यदि ज्ञानयोगेन मुक्तो भवति किमस्य लोकेन सङ्गृहीतेनासङ्गृहीतेन वेत्यन्नाह—अभ्यधेति। ज्ञा-
नयोगाधिकार्यहर्मात् कृत्वा कर्मयोगपरित्यागे मतीत्यर्थः ज्ञानयोगादपीत्यापि शब्द उभयभ्रष्टां द्योतयति॥

मयापि हि निरपेक्षेणैव लोकभोगे निष्प्रत्यवायनापि परमकारुणिकतया लोकरक्षार्थं कर्मैव क्रि-
यते त्वया तु मापेक्षेण सप्रत्यवायेन किम्पुनरित्युच्यते ‘न मे पार्थ’ इत्यादिश्लोकत्रयेण। मे इति पदेन
कर्मवश्यचेतनान्तरव्यावृत्तो यथावस्थितो हीश्वर, परामृश्यत इत्यभिप्रायेण विलक्षणनित्यसिद्धविभूतिगुण
पौष्कल्यस्य व्यञ्जनानि संयन्धरस्येत्यादिविशेषणान्युक्तानि—सर्वेश्वरस्येति श्रुतिस्मृती हि ममैवाज्ञा,
साचात्मैरनुवर्तनीया न हि मे नियन्त्रन्तरमस्ति, यदधीनप्रत्यवायभयारकुर्यामिति भावः—आप्तकामस्ये-
ति । न च मे सङ्कल्पमात्रादसाध्यमितः पूर्वमभिलापदशामात्रापन्न प्रयोजनमस्ति, यदुपायतया कर्म-
कर्तव्यमिति भावः—सर्वज्ञस्य सत्यसङ्कल्पस्येति । नापि मे कर्मवश्याना देयमनुष्य तिरश्चा सजा-
तीयतयावर्तार्णस्यापि तेपामिव ज्ञानसङ्कोच इच्छाप्रतिधातो वास्ति, यच्चित्त्यर्थं कर्मकार्यमित्याशयः त्रिषु
लोकेष्वित्यत्रार्थमिदं विशेषमप्याहृत्याह—देयमनुष्येति । उक्तं च भगवता पराशरेण ‘समस्तशक्ति-
रूपाणि तत्करोति जनेश्वरः । देवार्तिर्यन्नुप्याख्या चेष्टावन्ति म्वलीलया ॥ जगतामुपकाराय न सा कर्म-
निमित्तजा । चेष्टा तस्याग्रमेयस्य व्यापिन्यव्याहतात्मिका’ इति । ‘नानवाप्तमवाप्तव्यम्’ इत्येतत्कर्त-
व्याभावेऽपेक्षितहेतुपरतया व्याख्याति—यनइति । उत्तरश्लोकपर्यालोचनसिद्धं प्रयोजनमाह—अथा-
पि लोकरक्षार्थं इति । अथापीति चकारस्यार्थः कर्मणि वर्तएवेत्युक्ते न कदाचिदपि कर्मणो विरम्य
ज्ञानयोगमनुतिष्ठामीति फलितम् तद्वञ्चनायोक्तम्—कर्मण्येव वर्ते इति । यद्वा प्रकरणौचित्यादेवकारेण
मित्रकर्मः ॥ २२ ॥

प्र.पा ॥ * अवाप्तसमस्तकामस्य. पा॥ १. अवाप्तमस्तकामस्येति. पा॥ २ वि. पु. ६-७ ७१-७२.

श॥कुरुते लौकिकं वैदिकं वा लोकः तत् अनुवर्तते तदेव प्रमाणीकरोति इत्यर्थः ॥ २१ ॥

यदि अत्रापि लोकसङ्ग्रहकर्तव्यतायां ते विप्रतिपत्तिः, मां किं पश्यसि? न इति ॥
मे मम पार्थ न अस्ति न विद्यते कर्तव्यं त्रिषु अपि लोकेषु किञ्चन किञ्चिदपि । कस्मात्?
न अनवाप्तं अप्राप्तं अवाप्तव्यं प्रापणीयं, तथापि वर्ते एव च कर्मणि अहम् ॥ २२ ॥

यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः ।

मम वर्तमानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥

२३

उत्सादेयुरिमे लोका न कुर्या कर्म चेदहम् ।

सङ्करस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥

२४

रा॥ अहं सर्वेश्वरस्सत्यसङ्कल्पः स्वसङ्कल्पकृतजगदुदयप्रभवलयलीलश्छन्दतो जगदु-
पकृतिमत्स्यो जातोऽपि मनुष्येषु शिष्टजनाग्रेसरवसुदेवगृहेऽवतीर्णस्तत्कुलोचिते कर्म

ता॥ कर्तव्यप्रयोजनधारभावे क्रियते तर्हि कर्म नियतइति शङ्कायामुच्यते यदिग्रहमिति पूर्वं
श्लोकं त्रिषु लोकेष्विति निदद्यात्सर्वावतारपरः अयं तु मनुष्याइति दर्शनात्कृष्णावतारासाधारण
तस्मादहमिति निदद्यात्सर्वेश्वरस्वभावसमुचितकृष्णवतारासाधारणाभ्याविपयतामाह—सर्वेश्वर इत्या-
दिभिः । सर्वेश्वरस्सत्यसङ्कल्प इति । पूर्ववदातकामत्वाविरोधायोच्यते—स्वसङ्कल्पकृतेति ।
स्वसङ्कल्पमात्रेण सर्वं नियन्तुं शक्तोऽपि ज्ञानप्रदानादिद्वारा प्रवर्तनार्थं जगदुपकृतिमत्स्यो जातोऽ-
पीत्युक्तं अन्यथा भूतावद्यन्यायेन प्रवर्तितानां शास्त्रवक्ष्यताभावात्तत्तदनुष्ठानाधीनं फलं न स्यात्
'छन्दतस्सम्प्रतर्ते' इत्याद्यनुमारेणाह—छन्दत इति । न तु कर्मणेत्यर्थः कर्मफलभोक्तृत्वं व्युदस्यता—
जगदुपकृतिमत्स्य इत्यनेन 'जगदुपकृतिमत्स्यं को विजेतुं समर्थः' इति पुराणोक्तिरुपारिता ।
अपिछन्देनात्मैकस्यावतारोऽपीत्यभिप्रेतम् 'अज्ञायमानो बहुधा विज्ञायते' 'भाकारणात्कारणाद्वा'

प्र पा ॥ १ वि पु ५ ३० ८० ।

२ भजायमाना बहुधा विज्ञायते तत्र धीरा
परिजानन्ति योनिम् अनावमान इति कर्महेतु
कस्य साधर्म्यमाहुतदहसगतिरुक्तमनेपथ । 'वि-
ज्ञायते' इति च उक्तं जगद्विज्ञायाऽप्युक्तं विज्ञा-
विज्ञानरूपमिति । बहुधा मत्स्यमैकवराहदि
रूपेण विज्ञायत इत्यत्र तस्य उपासकानुग्रहमात्र
स्य भगवतः यानि कर्म, धीरा धामनामप्रसगा,
पराशरवराहरी पराङ्मुखादयः परिजानन्ति तेषामा-
दन परिशी ज्ञानमर्थेत्यर्थः ॥

३ निष्पु ५ अ १ अ ५१. ५१ १५५

कारणात् कारणज्ञा कारणोत्कारणं न च । शरीर-
प्रदया उपायिनी ? धर्मज्ञाणां च बलम्' कारण प्रयो-
जनं सुखम् अशरणं प्रयोजनं तु फलं, कारण-
द्वारेण मिश्रम् एतदुक्तमवति न नारदिवन् अधर्म-
फलानुभवश्च तत्र शरीरग्रहणम्, न च स्वर्गिणोऽधर्मफल-
ानुभवार्थम्, नापि मनुष्यादिवत् उभयफलानुभवार्थम्,
किन्तु कश्चिदधर्ममापायति । यदा कस्य सुखस्य
आरगत्यात् प्रायकरात् कारणमम तद्विशुद्धकारण
मधर्मं तदुभय कारणोत्कारणम् उभय क्रमात् तद्वि-
शेदेनराणां जन्म तदनुभवः, अधर्मवदयत्तात् किन्तु
कवेरभिप्रेत्या अधर्ममापायति ॥

रा॥ यदि इति॥ यदि हि पुनः अहं न वर्तेयं जातु कदाचित् कर्मणि अतन्द्रितः अनलसः
सन् मम धेष्टस्य सत्तः उत्तमं मार्गं अनुवर्तन्ते मनुष्याः हे पार्थ सर्वशः सर्वप्रकारेः ॥ २३ ॥

आ ॥ स यद्वाक्यादिकं प्रामाणीकुरुते । यदुक्तप्रकरणे तिष्ठतीत्यर्थः ॥ २१ २६ ॥

जा॥ 'स यत्प्रमाणं कुरुते' इत्यत्र उच्छन्देन प्रमाणमप्रमाणं वा विवक्षितम् । आद्ये प्रमाणं कुरुत
इत्युक्तम् । हितस्य वरणाभावात् । द्वितीयेऽप्येवमेव, अज्ञाकृत्यादितस्त आह—स इति । प्रमाणमेव
सत् यद्वाक्यादिकं लोकेन प्रमाणतयाऽनवगतम् । तदप्रमाणतया शाप्यतीत्यर्थः । यद्वैकमेवेदं पदं
यत्प्रमाणं लौकिकं वैदिकं वा कर्म कुरुत इत्यनेनाभिप्रायेण तात्पर्यमाह—यदुक्तेति ॥ २१-२६ ॥

रा॥प्यतन्द्रितस्सर्वदा यदि न धर्मेयम्, मम शिष्टजनाग्रेसरवसुदेवसूनुर्वर्त्माकृत्स्नविद्विद-
ष्टाः सर्वप्रकारेणायमेव धर्म इत्यनुवर्तन्ते ; ते च स्वकर्तव्यानुष्ठानेनाकरणे प्रत्ययार्थेन
चात्मानमलब्ध्वा निरयगामिनो भवेयुः; अहं कुलोचितं कर्म न चेत्कुर्याम्, एवमेव सर्वे शि-
ष्टलोका मदाचारायत्तधर्मनिश्चयाः अकरुणादेवोत्सीदेयुः—नष्टा भवेयुः॥ शास्त्रीयाचारान-
नुपालनात्सर्वेयां शिष्टकुलानां संकरस्य च कर्ता स्याम्। अन एवेमाः प्रजाः उपहन्याम् ।
एवमेव त्वमपि शिष्टजनाग्रेसरपाण्डुतनया युधिष्ठिरानुजोऽर्जुनस्सन् यदि ज्ञाननिष्ठाया-

ता॥ 'इच्छाग्रहीताभिमतो रुदेहः' इत्यादिकमत्रानुमहितम्। अनुविधेयानुष्ठानसिद्ध्यर्थं हि शब्दयोः तत्र प्रसि-
द्धिप्रकारविरणार्थं चोक्तं—मनुष्येऽप्येत्यादि। नन्वयमीश्वरः कस्मिन् कर्मणि वर्तते, न ह्यस्य परमार्थतो
वर्णाश्रमात्मान्यधर्मयोग्यं मनुष्यत्वादिकं वास्ति, येनाकर्मवत्य इच्छया कर्म कुर्यान्। ऽपि तत्तदुचितं कर्मो-
पाददत्त—इति शङ्कायां 'कुलोचितमिति धात्रं धर्मं स्वं बहुमन्यते' इत्याद्यनुगारेणाह—तत्कुलोचितं
इति । अयम्भावः—सत्यमस्य परमार्थतो वर्णाश्रमादिकं नास्ति, तथापि तत्तदुचितकर्मकरणायाप्राकृतमेव
विग्रहं तत्तज्जातीयसन्निवेशं परिणमयति; तत्र तत्तज्जातीयत्वमुज्ज्वा पुरुषाणामनुविधेयानुष्ठानस्य स्यात्—
इति। अतन्द्रितः— अनुदासीनः । सर्वदेति जानुदायार्थः; जात्यपीति हि तदभिप्रायः। अनुविधेय-
त्वोपयुक्तप्रकारविधेयां ममेत्यत्रापि दर्शयति—ममशिष्टेति। 'सर्वदाः' इति प्रमाणौष्कस्यपर, सेतकर्तव्यता-
कृत्यपरं येलभिप्रायेणाह—सर्वप्रकारेणेति। अनुवर्तन्ते अनुवर्तंग्रन्थित्यर्थः; प्रसङ्गरूपस्यापि सिद्धवत्का-
राभिप्रायेण वर्तमानव्यपदेशः । वक्ष्यमाणप्रसङ्गार्थं मनुष्याणाम्पूर्वसिद्धस्वानुवृत्तिमात्राभिप्रायेणवाऽनिष्टप्र-
सङ्गपरत्वायाह—ते चेति । शास्त्रमेवानुभूत्य तत्कारणं नाग्नियेरन्नित्याह—उत्सीदेयुरिति । लोकश-
ब्दस्याचारपरजनविपयतामोचित्यसिद्धामभिप्रेत्योक्तं—शिष्टलोका इति । 'इमे' इतीदंशब्दयदुपचनयो-
स्सामर्थ्यात्—सर्व इत्युक्तम्। सर्वेषां शास्त्रार्थानां सर्वनिश्चिन्तनमवश्यत्वाच्छिष्टाचारदत्तदृष्टीनामुक्ताया अनु-
वृत्तेः प्रकारमालोच्योक्तं—मदाचारेत्यादि । विद्यरणाग्रार्थसम्भवात्पुरुषार्थहानापुरुषार्थप्राप्तिरूपो नाश
दृष्टोत्साद इत्याह—नष्टा भवेयुरिति । 'अमन्नेव' इत्यादिवदेतत् । अकरणस्योत्सादहेतुत्वेऽवान्तर-
व्यापारस्तद्भारः; स च ब्राह्मणादिधर्मस्य युद्धनिवृत्त्यादेः क्षत्रियादिभिरनुष्ठानम्। उपहतिः पश्चादपि कर्मा-
नर्हता। स्वात्मनि दृष्टान्तभूते दर्शितमर्थं दार्ष्टान्तिकेऽभिप्रेतं व्यञ्जयति—एवमेव स्वमिति। 'नमेपार्थ'

प्र. पा॥ १. वि. पु. ६. मं. ५. अ. ८४. श्लो ॥ 'स-
मस्तकल्याणगुणारमकोऽसौ स्वशक्तिलेशादृतभूतवर्गः । मध्यम्, स्वगुणलवभूतभूतजात इत्यर्थः, भूतवर्गं भूत-
श्चाग्रहीताभिमतो रुदेह संसाधिताद्येपजगदितो य ॥ समुहः ; यदा सम्यत इति सर्ग — कार्यवस्तुजातमि-
समस्तकल्याणगुण, — करवाणश्चन्द्रो भावप्रधान 'द्वये-
कयोर्द्विवचनैकवचने' इति सूत्रस्थं कयोरितिपद दि-
त्येकत्वंपरमिति यथा व्याख्यातम्, अन्यथा 'द्वयेकगु'
इति वाच्यम्; नतु 'द्वयेकयो' इति। समस्तकल्याणगुण
आत्मा धर्मस्वरूपं यम् स समस्तकरवाणगुणात्मकः। च-
तुर्ग्रीहिरीपचारिकः शिलापुत्रकस्य शरारमिति निर्देश-
वत् दिव्यात्मस्वरूपमेव स्तौति—स्वशक्तीति । स्वशक्ति-

लेशात् स्वाशनेशात्, भूतभूतवर्ग, यदा शक्ति सा-
मध्यम्, स्वगुणलवभूतभूतजात इत्यर्थः, भूतवर्गं भूत-
समुहः ; यदा सम्यत इति सर्ग — कार्यवस्तुजातमि-
त्यर्थः । अभिप्रायविशेषेण शाब्दव्यपश्चाद्वदन् प्रथमं दि-
व्यविग्रहवत्त्वमाह—इच्छेति । निजच्छया गृहीता-
भिमतपूज्यदेहः ; यदा जगद्विज्ञायावतारकालेति च यदा
गृहीततत्तत्कार्योचितानेकदेहः । अवतारद्वारेण साध्य
विग्रहप्रयोजनमाह—संसाधितेति ॥ २. वर्तते, पा॥
३. ४. तै. अ. ६ ॥
५. दार्ष्टान्तिकेऽप्यभिप्रेत पा॥ ६. गो. ३-२२ ॥

श ॥ तथा च को दोष इति ? आह—उत्सीदेयुः इति ॥ उत्सीदेयुः इमे सर्वे लोकाः
लोकस्थितिनिमित्तस्य कर्मणः अभावात् न कुर्यां कर्म चेत् अहम् । किंच—सङ्करस्य च

या॥मधिकरोपि, ततस्त्वदाचारानुवर्तिनोऽकृत्स्नविददिशष्ट मुमुक्षवः स्वाधिकारमजानन्तः कर्मनिष्ठायां नाधिकुर्यन्तो विनश्येयुः। अतो व्यपदेश्येन विदुषा कर्मैव कर्तव्यम्॥२४॥

सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत ।

कुर्याद्विद्वांस्तथाऽसक्तश्चिकीर्षुर्लोकसङ्ग्रहम् ॥

२५

न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् ।

जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान् युक्तस्समाचरन् ॥

२६

अविद्वांसः—आत्मन्यकृत्स्नविदः, कर्मणि सक्ताः कर्मण्यवर्जनीयसम्बन्धाः आत्मन्यकृत्स्नचित्तया तदभ्यासरूपज्ञानयोगेऽनधिकृताः कर्मयोगाधिकारिणः कर्मयोगमेव यथा ता॥इति पार्थशब्दसमुद्भूतमप्रेतमनुविधेयत्वोपयोग्यारण्यमाह शिष्टेति। युधिष्ठिरशब्दोपादानं युद्धप्रोत्साहनाय रणयशस्व्यजलधर्मनिष्ठताद्योतनार्थम्, किन्तु पित्रादिप्रतिष्ठमन्यन्तरेण, स्वयमेव हि शिष्टे जनाप्रेसरत्तैर्यशोविराटतनयादिवृत्तानैः प्रसिद्धस्त्वमित्यभिप्रायेणाह—अर्जुनस्सन्निहित। धर्मो हि शिष्टे नानुष्ठेयः ; ज्ञानयोगश्च परमधर्मः ततश्च तदनुस्तेन लोभस्य मोक्षायैव स्यादिति लोभरक्षेय भवेदिति शङ्कायामुक्त—स्वाधिकारमजानन्त इति । तदनधिकारिणा तत्तानुप्रवेष्टेनोभयभ्रष्टता स्यादिति भावः । लोभसङ्गमित्यादिनोक्तमुपसहरति—अत इति ॥ २३ ॥ २४ ॥

लोकस्य कर्मयोगज्ञानयोगयोरधिकारानधिकारप्रसारो विदुषस्तु स्वाधिकारितत्त्वात् तदधिकारानुरूपस्वरूपेण लोभसङ्गद्वयप्रकारक्षोभ्यते—सक्ता इत्यादिश्लोकाद्वयेन। अवेदनं प्रस्तुतविषयमिति ज्ञापनायोक्तम्—आत्मन्यकृत्स्नविद इति। एवमुत्तरत्वं विद्वानज्ञानमिति शब्दयोरपि द्रष्टव्यम्। अत्यन्तानात्मज्ञता व्युदासायाकृत्स्नशब्दः। पूर्वाक्तं प्रकृतिसम्बन्धेन कर्मणोऽवर्जनीयत्वसक्ताः इत्यनेन विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह—कर्मण्यवर्जनीयसम्बन्धा इति । अविद्वांसः कर्मणि सक्ता इत्युभयं न सात्तारिक्तकर्मतत्त्वपरुषविषयम्, तथा सति कर्मयोगमपि परित्यज्य सात्तारिक्तकर्मण्येन विदुषाप्यनुष्ठेयानि स्युः, तस्माज्ज्ञानयोगानधिकारः कर्मयोगाधिकारश्च ताभ्यां सूच्यत इत्यभिप्रायेण आत्मन्यकृत्स्नचित्तयेत्यादिनमुक्तम् । एवमुत्तरत्वं अज्ञाना कर्मसङ्गिनाम् इत्यत्रापि ग्राह्यम्, यथा कुर्वन्ति तथा कुर्यादित्येतदपि न केवलं दृष्टान्त-दार्ष्टान्तिकविषयम्, अपि तु येन प्रकारेण स्वानुष्ठानं दृष्टव्यं कर्म कुर्युः, तेन प्रकारेण विद्वानाचरेदित्येतद

प्र-पा ॥ १ जी. ३-२३.

चा॥कर्ता स्यामिति कारणेन उपहृत्याम् इमाः प्रजाः प्रजानामनुग्रहाय प्रवृत्तः तदुपहर्तिं कुर्याम् इति मम ईश्वरस्य अननुरूपम् आपद्येत ॥ २४ ॥

यदि पुनः अहमिव त्वं कृतार्थबुद्धिः, आत्मवित् अन्यो वा, तस्यापि आत्मनः क-तव्याभावेऽपि परानुग्रह एव कर्तव्यः इत्याह—सक्ताः इति ॥ सक्ताः कर्मणि 'अस्य कर्मणः फलं मम भविष्यति' इति । 'के ? अविद्वांसः यथा कुर्वन्ति भारत, कुर्यात् विद्वान् आत्मवित् तथा असक्तः सन् । तद्वत् किमर्थं करोमि' तत् शृणु—चिकीर्षुः कर्तुम् इच्छुः लोकसङ्ग्रहम् ॥ २५ ॥

एवं लोकसङ्ग्रहं चिकीर्षोः न मम आत्मविदः कर्तव्यम् अस्ति अन्यस्य वा लोकसङ्ग्रहं मुक्त्वा । तस्य आत्मविद इदम् उपदिश्यते—न इति ॥ बुद्धेः भेदः बुद्धिभेदः 'मया इदं

पा ॥ *केचित् अविदसः ॥

रा॥आत्मदर्शनाय कुर्यते; तथा आत्मनि कृत्स्नवित्तया कर्मण्यसक्तो ज्ञानयोगाधिकारयो-
ग्योऽपि व्यपदेश्यदिशष्टो लोकरक्षार्थं स्वाचारेण शिष्टलोकानां धर्मनिश्चयं चिकीर्षुः, कर्म-
योगमेव कुर्यात् । अज्ञानमात्मन्यकृत्स्नवित्तया ज्ञानयोगोपादानाशक्तानां मुमुक्षूणां कर्मस-
ङ्गिनामनादिकर्मवासनया कर्मण्येव नियतत्वेन कर्मयोगाधिकारिणां कर्मयोगादन्यदा-
त्मावलोकनसाधनमस्तीति न बुद्धिभेदं जनयेत् । किं तर्हि? आत्मनि कृत्स्नवित्तया ज्ञान-
योगशक्तोऽपि पूर्वोक्तरीत्या कर्मयोग एव ज्ञानयोगनिरपेक्ष आत्मावलोकनसाधनमिति
बुद्ध्या युक्तः कर्मवाचरन् सर्वकर्मस्वकृत्स्नविदां प्रीतिं जनयेत् ॥ २५ ॥ २६ ॥

कर्मयोगमनुनिष्ठतो विदुषोऽविदुषश्च विशेषम्यदर्शयन् कर्मयोगापेक्षितमात्मनोऽ-
कर्तृत्यानुसंधानप्रकारमुपदिशति—

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।

अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते ॥

२७

तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः ।

गुणा गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते ॥

२८

ता॥भिप्रायः तथासति हि 'चिकीर्षुर्लोकमद्भ्यम्' इत्यपि मङ्गलं भवतीत्यभिप्रायव्याख्यार्थमाह—'आत्मनी-
त्यादिना कुर्यादित्यन्तेन। 'विद्वान्' 'असक्तः' इत्युभाभ्यां फलितमुक्त—ज्ञानयोगाधिकारयोग्योऽपी-
ति। सद्ब्रह्मभेदेन लोकरञ्जनादिभ्रमव्युदासायाह— धर्मनिश्चयमिति। लोकस्य सद्ब्रह्मणमेकीकृत्य स्वीकरणं
स्वानुष्ठाने समानाभिप्रायतया समुध्यतापादनमित्यर्थः। कर्मवासना उत्तरोत्तरपुण्यपापारम्भकपूर्वपूर्वपुण्य-
पापांशविशेषः; उत्तरोत्तरशरीरग्रेणसमर्थस्मृतिहेतुः पूर्वपूर्वशरीरप्रेरणानुभवविशेषजनितसंस्कारो वा;
वादिलवादानादिसंस्कारवत् । बुद्धिभेदो बुद्धेरन्यथाकरणम्, तच्च प्रकृतविषय दर्शयति—कर्मयो-
गाद्व्यपदित्यादिना । 'युक्तः' इत्यनेन लोकसद्ब्रह्मार्थं कुर्यतेः स्वापेक्षितविलम्बाभावाय प्रागुक्तनिरपेक्ष-
त्वबुद्धियोगो विवक्षित इति—युद्ध्या युक्त इत्युक्तम् । 'जोषयेत्' इत्यस्यार्थः—प्रीतिं जनयेदिति ।
'हुषी प्रीतिसेवनयोः' इति धातुः । कर्मसङ्गिनः पुष्पान् सर्वकर्माणि जोषयेदित्यन्वयः ॥ २५ ॥ २६ ॥

'प्रकृतेः' इत्यादिश्लोकचतुष्टयव्याख्यार्थमाह—कर्मयोगमिति । विदुषोऽविदुषश्चेति व्युत्क-
मेण श्लोकद्वयार्थः । तृतीये त्वेतद्विगदीकरणमुखेनाविचालनमुक्तम् । कर्मयोगापेक्षितं कर्मयोगेति-

प्र.पा ॥ १. गी. ३. २५ ॥

| २. तौदादिक, आत्मनेवदी ॥

शं॥कर्तव्यं भोक्तव्यं चास्य कर्मणः फलम्' इति निश्चयरूपाया बुद्धेः भेदनं चालनं बुद्धिभेदः,
तं न जनयेत् न उत्पादयेत् अज्ञानाम् अविचेकिनां कर्मसङ्गिनां कर्मणि आसक्तानाम्
आसङ्गवताम् । किञ्च कुर्यात् ? जोषयेत् कारयेत् सर्वकर्माणि विद्वान् स्वयं तदेव अवि-
दुषां कर्म युक्तः अभियुक्तः समाचरन् ॥ २६ ॥

आ॥विद्वदविदुषोः कर्मभेदमाह—प्रकृतेरिति । प्रकृतेर्गुणैरिन्द्रियादिभिः । प्रकृति-

जा॥प्रकृतेः क्रियमाणानीति श्लोकद्वयस्यास्फुटत्वात्तात्पर्यमाह—विद्वदिति । यथायोगं संवन्धो न य-
थाक्रमम् । कर्मभेदं कर्मवैलक्षण्यम्, आह प्रपञ्चयतीत्यर्थः । सक्ताः कर्मणीत्यादिनोक्तत्वात् व्यवहितत्वा-
दन्यथं दर्शयन् गुणशब्दस्यानेक्यत्वात् विवक्षितमर्थमाह—प्रकृतेरिति । आदिपदेन शरीरमनयोर्ब्रह्म-
णम् । कथमिन्द्रियादीनां द्रव्याणां प्रकृतिगुणत्वमित्यत आह—प्रकृतिमिति । गुणभूतान्यप्रधानानि ।

रा ॥ प्रकृतेर्गुणैस्सत्त्वादिभिः स्यान्नुरूप क्रियमाणानि कर्माणि प्रति अहंकारविमूढा-
त्माऽहं कर्तेति मन्यते ; अहंकारेण विमूढ आत्मा यस्यासावहंकारविमूढात्मा , अ-
हंकारो नाम अनहमर्थे प्रकृतावहमभिमानः ; तेन *अज्ञातस्वरूपां गुणकर्मसु अहं कर्ते-
ति मन्यत इत्यर्थः । गुणकर्मविभागयोः—सत्त्वादिगुणविभागं तत्तत्कर्मविभागे च

ता॥ अर्तव्यताभूतमित्यर्थः । 'प्रकृतेर्गुणैः' इत्युक्ते प्रसिद्धिप्रकर्षादिभिर्द निशेषप्रस्तुतानुपपुक्तशब्दादि-
प्राकृतगुणव्यवच्छेदायाह—सत्त्वादिभिरिति । वक्ष्यमाणसत्त्वादिर्मन्त्रविभागं 'सर्वशः' इति प्र-
कारवाचिपदमुचितमाह—स्यान्नुरूपमिति । 'कर्ता' इति नृबन्धयोगात् पट्टीप्रातिस्स्यादिति तत्परि-
हाराय कर्मसु स्तृत्वाइत्युक्तिभ्रमव्युदासाय च कर्माणि प्रतीत्युक्तम् । तृमन्तत्रविमोक्षाया त्रिय फ-
लितोक्तिः । अहङ्कारविमूढात्मेति—समासाद्यतस्य बहुवचस्य अनर्थं निवृत्तं विग्रह्यति—
अहङ्कारेणेति । नावाहमभावमानमुच्यते, तस्यात्मस्वभारान्तर्गतत्वात् ; नापि अहङ्काराख्यमविहृद्व्यं,
तस्यापि देहात्मभ्रम द्वारीकृत्य कार्यकरत्वे सति अव्यवहितस्यैव वक्तुमुचितत्वात् ; नापि गर्वः, उत्कृष्ट-
परिभवादिहेतुत्वेनानिर्देशात् । अतोऽहङ्कार इति देहात्मभ्रम एवात्र विवक्षित इत्यभिप्रायेणाह—अह-
ङ्कारो नाम अनहमर्थे प्रकृतावहमभिमान इति । एतेनाहङ्कारशब्दस्याभूततत्त्वावे चिप्रत्ययेन व्युत्प-
त्तिर्दक्षिता । अज्ञानस्वरूप इति । विमूढः आत्मा स्वरूप यस्य स विमूढात्मा 'दिशो विमुखेयुः'
इति तद्विमूढशब्दोऽत्र मोहविषयसमानाधिकरण इति भावः । 'गुणकर्मविभागयोः' इत्यत्र उपसर्ग-
नान्वयिपट्टीत्वादपि विषयसप्तमीतत्प्रमुचितमिति मन्यते—सत्त्वादिगुणविभागे तत्तत्कर्मविभागे
चेति । विभागशब्दो द्वन्द्वात्परत्वात्प्रत्येकमन्वितः । गुणानां साक्षाद्गुणेषु इत्यभावात्तत्तत्प्रक्रियेन्द्रिय-

प्र-पा ॥ १ मन्ववेदितस्य तस्यैव. पा ॥

| २. *अज्ञातात्मस्वरूप इति. पा ॥

रा ॥ अविद्वान् अज्ञः कथं कर्मसु सज्जते इति? आह—प्रकृतेः इति ॥ प्रकृतेः प्रकृतिः
प्रधान सत्त्वरजस्तमसां गुणानां साम्याविस्था तस्याः प्रकृतेः गुणैः विकारैः कार्यकरण-
रूपैः क्रियमाणानि कर्माणि लौकिकानि शास्त्रीयाणि च सर्वशः सर्वप्रकारैः अहङ्कार-
विमूढात्मा कार्यकरणसङ्घातात्मप्रत्ययः अहङ्कारः, तेन *विविध मूढः आत्मा अन्तःकरण
यस्य सः अयं कार्यकरणधर्मा कार्यकरणाभिमानो अविद्यया कर्माणि आत्मनि मन्यमानः
तत्तत्कर्मणाम् अहं कर्ता इति मन्यते ॥ २७ ॥

यः पुनः विद्वान्—तत्त्ववित् इति ॥ तत्त्ववित् तु महाबाहो । कस्य तत्त्ववित् ?
गुणकर्मविभागयोः गुणविभागस्य कर्मविभागस्य च तत्त्ववित् इत्यर्थः । गुणाः करणात्मकाः
आ॥ मपेक्ष्य गुणभूतानि हि तानि, तत्सम्बन्धीनि च । न हि प्रतिविम्बस्य क्रिया ॥ २७ ॥
जा॥ प्रकारान्तरेण व्याचष्टे तदिति । प्रकृतिर्कार्याणि चेत्यर्थः । गुणशब्दः कार्यार्थ इत्युक्तं भवति । ननु
जीवस्यापि कर्तृत्वात् 'अहंकारविमूढात्मा कर्ताऽहमिति मन्यते' इति कथमुच्यत इत्यत आह—न
हृति । स्वातन्त्र्येणेति शेषः ॥ २७ ॥

गुणानां रमणा चान्योन्यं यो विभागस्तस्मिन्वक्तव्ये एवमवचनेनालं कथं द्विवचनं, केन वाऽस्या-
न्य इति शङ्का विभागशब्दस्यार्थं वदन्परिहरति—कर्ममिति । जीवेश्वरप्रकृतिलक्षणसन्निभेदात्कर्मणा-

पा ॥ *विविधं नानाविधम् ॥

रा॥ तत्त्ववित् गुणास्सत्त्वादयः स्वगुणेषु स्वेषु कार्येषु वर्तन्त इति मत्वा गुणकर्मसु अहं कर्तेति न सज्जते ॥ २७ ॥ २८ ॥

प्रकृतेर्गुणसम्भूदास्सज्जन्ते गुणकर्मसु ।

तानकृत्स्नविदो गन्दान् कृत्स्नविन्न विचालयेत् ॥

२९

अकृत्स्नविदस्त्वात्मदर्शनाय प्रवृत्ताः प्रकृतिसंस्पृष्टतया प्रकृतेर्गुणैर्यथावस्थितात्मनि सम्भूदाः गुणकर्मसु क्रियासंघे सज्जन्ते, न तद्विविकात्मस्वरूपे; अतस्ते ज्ञानयोगाय न प्रभवन्तीति कर्मयोग एव तेषामधिकारः । एवम्भूतास्तान् मन्दानकृत्स्नविदः कृत्स्नवित्

ता॥ तद्विषयादिविषयायां पदद्वयोपचारात् सप्तम्यन्तो गुणशब्दो गुणकार्यधौपचारिक इत्यभिप्रायेणोक्तं—स्वगुणेषु स्वेषु कार्येष्विति । गुणकार्याणि च विभजिष्यन्ते । यदा कारणस्य प्राधान्यात्कार्यस्य च तदपेक्षया गुणत्वादेवमुक्तम् ॥ २७ ॥ २८ ॥

‘प्रकृतेर्गुण’ इति श्लोके तावन्न निषिद्धादिसङ्गो विवक्षितः, तदानीमविचाल्यत्वानुपपत्तेः; अतः पुरुषार्थोपायेषु केयुचित्सङ्गो वक्तव्यः; प्रस्तुतश्च पुरुषार्थोऽत्रात्मदर्शनम्; तत्रचाकृत्स्नविदविधिविधौ कस्मिंश्चित्तुपाये सङ्गो विवक्षित इत्यभिप्रायेण—अकृत्स्नविदस्त्वात्मदर्शनाय प्रवृत्ता इत्याद्युक्तम् । ‘अहङ्कारधिमूढात्मा’ इत्यात्मविषयो हि सम्मोहः प्रकृतः; अतो गुणैस्सम्भूदा इत्येव समासः; उपसर्जनस्यापि च गुणशब्दस्य ‘देवदत्तस्य गुरुकुलम्’ इत्यादिविव प्रकृतेरित्यनेनान्य एवोपपन्न इत्यभिप्रायेणोक्तं—प्रकृतेर्गुणैर्यथावस्थितात्मनि सम्भूदा इति । ‘गुणकर्मसु’ इत्यस्य कर्मयोगपर्यवसानायाचोक्तं—क्रियासंघेति । परिसंख्यापरत्वं व्यक्त्यर्थमेवकारः । तत्सूचितं व्यवच्छेद्यमाह—नतदिति । गुणकर्मसङ्गोक्तिफलितमविचालनहेतुमाह—अतस्त इति । न प्रभवन्ति न स-

शः॥ गुणेषु विषयात्मकेषु वर्तन्ते न आत्मा इति मत्वा न सज्जते सक्तिं न करोति ॥ २८ ॥

ये पुनः—प्रकृतेः इति ॥ प्रकृतेः गुणैः सभ्यक् मूढाः संमोहिताः सन्तः सज्जन्ते गुणानां कर्मसु गुणकर्मसु ‘ययं कर्म कुर्मः फलाय’ इति । तान् कर्मसङ्गिनः अकृत्स्न-

आ॥ कर्मभेदस्य गुणभेदस्य च तत्त्ववित् । गुणा इन्द्रियादीनि गुणेषु विषयेषु ॥ २८ ॥

प्रकृतेर्गुणेषु इन्द्रियादिषु सम्भूदाः । इन्द्रियाद्यभिमानादि विषयादिषु सङ्गः॥ गुण-

जा॥ मिन्द्रयादीनां च भेदोऽत्र विवक्षितो ग्रन्थान्तरादवगन्तव्यः; ‘गुणा गुणेषु’ इति पदद्वयस्य विवक्षितमर्थमाह—गुणा इति ॥ २८ ॥

‘प्रकृतेर्गुणसम्भूदाः’ इत्यत्र गुणशब्दस्य विवक्षितमर्थं वदन् विग्रहं दर्शयति—प्रकृतेरिति । नित्यमापेक्षत्वाद्गुणशब्दस्य नासामर्थ्यमिति प्रदर्शनाय प्रकृतेरित्यनुवादः; देवदत्तस्य गुरुकुलमिति यथा । प्रकृतेर्गुणसम्भूत्वात् सज्जन्ते गुणकर्मस्विति हेतुहेतुमद्भावोऽत्र विवक्षितः अन्यथा वैयर्थ्यापत्तेः; तमुपपादयति—इन्द्रियादीति । अभिमानो ममैवैतानि स्वातन्त्र्येण करणानीति भ्रमः; विषयादीत्युक्त्या गुणशब्दोऽत्र विषयार्थ इति दर्शयति । आदिशब्देन कर्मग्रहणम् । विषयेषु सङ्गः स्नेहादिः कर्मसु स्वातन्त्र्यभ्रमः । गुणानां कर्मस्विति केनचिद्वाग्व्याप्तम्; तदसदिति भावेन द्वन्द्वोऽशमिति दर्शयति—गुणेति । द्वन्द्वपरिग्रहेऽधिकार्यलामात् । अनेन विषयादीत्येतदपि समर्थितं भवति । गुण-

रा॥ स्वयं ज्ञानयोगावस्थानेन न विचालयेत् । ते किल मन्दाः श्रेष्ठजनाचारानुवर्तिनः कर्म-
योगादुत्थितमेनं दृष्ट्वा कर्मयोगात् प्रचलितमनसो भवेयुः ; अतश्च श्रेष्ठस्वयमपि कर्मयोगे
तिष्ठन्नात्मयाथात्म्यज्ञानेनात्मनोऽकर्तृत्वमनुसन्धानम् ; कर्मयोग एवात्मावलोकने नि-
रपेक्षसाधनमिति दर्शयित्वा तानकृत्स्नाविदो जोषयेदित्यर्थः । ज्ञानयोगाधिकारिणोऽपि
ज्ञानयोगादस्यैव ज्यायस्यं पूर्वमेवोक्तम् । अतो व्यपदेश्यो लोकसद्ब्रह्मार्थतमेव कुर्यात् ।
प्रकृतियविकात्मस्वभावनिरूपणेन गुणेषु कर्तृत्वमारोप्य कर्मानुष्ठानप्रकार उक्तः । गुणेषु
कर्तृत्वानुसंधानं चेदम्—आत्मनो न स्वरूपप्रयुक्तमिदं कर्तृत्वम्, अपितु गुणसंपरकृत-
मिति प्राप्ताप्राप्तविधेकेन गुणकृतम्—इत्यनुसन्धानम् ॥ २९ ॥

ता॥ मर्षाः इत्यर्थः । ते प्राग्प्रतिपेक्ष्यविचालनप्रसङ्गाय मन्दानित्युक्तमित्यभिप्रायेण विचलनप्रक्रियामाह—ते
किल मन्दा इति । स्वयं मन्दत्वाच्चेष्टजनाचारानुवर्तिनः । मन्दत्वं चात्र स्वयमाचारनिर्णयापाटन विवक्षि-
तम्, अकृत्स्नवित्त्वकलित विचालनीयत्वकारणम् अर्धैर्यत्क्षणमल्पत्वं वा । ‘भूदास्यापदुनिर्भागा मन्दाः’
इति नैषण्डिकाः । न विचालयेत् इत्येतत्पूर्वोक्तजोषणशेषमिति दर्शयति—अत इति । ज्ञानयोगा-
धिकारिणः कर्मयोगे स्थितिर्निवृत्ताधिकारपरिग्रहस्यादित्याद्यङ्क्याह—ज्ञानयोगाधिकारिणोऽपीति ।
स्वकार्यमात्रसमीक्षयापि कर्तव्यं किमुत परार्थसमुच्चिते स्वार्थे इत्यभिप्रायेणाह—अत इति । उत्तर-
श्लोकमवतारयितुमुक्तानुसन्धानं—प्रकृतीति । वक्ष्यमाणश्लोकप्रकरणे तु सर्वेश्वरे सर्वकर्मसन्ध्यासः
कार्यः ; मये गुणेषु कर्तृत्वानुसन्धानकथने तावतापि देशात्मविषेकादिक सिद्ध्यतीत्यभिप्रायेणेति भावः ।
आरोप्य अनुसंधायेत्यर्थः । एता ददामवलम्ब्य पल्लवप्राणिना रूपिलादीना मतं समुत्थितमिति तन्म-
तव्यावर्तनायाचेतनानां गुणानां कथं ज्ञानचिदीर्षाप्रयत्नलक्षण कर्तृत्वमिति शङ्काव्युदासाय चाह
—गुणेऽपि । इदमिति वक्ष्यमाणम् । इदं कर्तृत्वमिति—गुण्यपापादिकर्तृत्वमित्यर्थः । स्वाभाविक
हि कर्तृत्वं युक्तावस्थायामपि नापैति, तस्य गुणसम्पर्कवृत्तत्वाभावात् । प्राप्ताप्राप्तविधेकेनेति—जन्य-
व्यतिरेकाभ्यां युक्तायुक्तनिश्चयेन वेत्यर्थः । अत्राकर्तृत्वोक्तेरकरणशेषत्वं पूर्वोपरिवृद्धम् ; अनुसन्धान-
शेषार्थत्वं तु पूर्वोपरस्तुतमित्यभिप्रायेणानुसन्धानोक्तिः । एतेन ‘कर्ता शान्तार्थस्त्वात्’ इत्यधिकर-
णार्थस्तुतः ॥ २९ ॥

प्र पा ॥ १. नामनिश्चयानुष्ठाने तृतीयकाण्डे नानार्थवर्गे. २. शारी. २-३-३३॥

दान्तेषु. २५१. १॥

शा॥ विदः कर्मफलमात्रदर्शिनः मन्दान् मन्दप्रज्ञान् कृत्स्नवित् आत्मवित् स्वयं न विचाल-
येत् ; बुद्धिभेदकरणम् एव चालनम्, तत् न कुर्यात् इत्यर्थः ॥ २९ ॥

आ॥ कर्मसु विषयेषु कर्मसु च ‘शब्दाद्या इन्द्रियाद्याश्च सत्त्वाद्याश्च शुभानि च । अग्रधा
नानि च गुणा निगद्यन्ते निरुक्तिगैः’ इत्यभिधानात् । सत्त्वाद्यङ्गीकारे ‘गुणा गुणेषु’ इत्य-
जा॥ गन्दस्योक्तानिर्णयत्वं कुत इत्यत आह—शब्दाद्या इति । निरुच्यत इति निरुक्तिः शब्दार्थः ।
निरुक्तिं गच्छन्त्यगच्छन्तीति निरुक्तिगाः । अस्तु गुणशब्दस्यानेकेष्वर्थेषु शक्तिः, तथापि विवक्षा-
त्रैकलैवार्थस्य युक्ता ; अन्यथा नैवेकशब्देनेत्युक्तविरुधात् । शब्दो हि यमर्थमादौ सारितवान्,
न एवार्थो बुद्धौ सन्निहितः पुनरुच्चारितेन सारयितुं युक्तः ; तथा च तत्र सर्वत्र सत्त्वादय एव प्राप्ताः ।
तद्वक्ष्ये शब्दादीनामपि उदात्मकानां ग्रहणसम्भवादित्यत आह—सत्त्वादीति । कर्तृत्वाधारत्वयो-

य ॥ इदानीमात्मनां परमपुरुषशरीरतया तन्नियाम्यत्वस्वरूपनिरूपणेन भगवति पुरुषोः॥
 त्तमे सर्वात्मभूते गुणकृतं च कर्तृत्वमारोप्य कर्मकर्तव्यतोच्यते—

मयि सर्वाणि कर्माणि सन्न्यस्याध्यात्मचेतसा ।

निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ॥

३०

मयि सर्वेश्वरे सर्वभूतान्तरात्मभूते सर्वाणि कर्माण्यध्यात्मचेतसा सन्न्यस्य, नि-
 राशीर्निर्ममश्च विगतज्वरो युद्धादिकं सर्वं चादितं कर्म कुरुष्व । आत्मनि यचेतस्त-
 दध्यात्मचेतः, आत्मस्वरूपविषयेण श्रुतिशतसिद्धेन ज्ञानेनेत्यर्थः । “अन्तः प्रविष्टदशा-
 स्ता जनानां सर्वात्मा.....अन्तः प्रविष्टं कर्तारमेतं” † “य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरे
 यमात्मा न वेद् यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयति स त आत्मान्तर्भाग्यमृतः”

ता॥ अथ तदनन्तरस्य ‘परानु तच्छ्रुतेः’ इत्यधिकरणस्यार्थं तत्परोऽयमित्यभिप्रायेणोत्तरश्लोकमवता-
 रयति—इदानीमिति । नियाम्यतायाः स्वरूपत्वोक्तिः, स्वरूपनिरूपकत्वात् । भगवन्मीत्यादिपदत्रये-
 ण ‘मयि’ इत्यभिप्रेतस्योक्तिः । भगवन्मीति नियन्तृत्वोपास्यत्वरूपत्वप्रदत्वाद्युपयुक्तकल्याणगुणजातवति
 हेयप्रत्यनीके चेति भावः । पुरुषोत्तम इति । नियमनार्थानुप्रवेद्यादिनाप्यसृष्टहेयप्रसक्तौ ‘उत्तमः पु-
 रुषस्तन्यः’ इति वक्ष्यमाणप्रकारवैलक्षण्यवतीति भावः । सर्वात्मभूते गुणकृतश्चेति । त्रिगु-
 णस्याचिद्रूपस्यापि सर्वात्मभूतस्त एव हि नियन्तेति भावः । एतेन ‘असक्त्या लोकरक्षायै गुणेष्वारो-
 प्य कर्तृताम् । सर्वेश्वरे वा न्यस्योक्ता तृतीयं कर्मकार्यता’ इति तृतीयाध्यायसङ्ग्रहश्लोके तुल्यविकल्पो
 नाभिमत इत्यपि सूचितं भवति । मयीत्यनेनाभिप्रेते सर्वेश्वरत्वे हेतुतया सर्वभूतान्तरात्मभूतबोक्तिः। “ई-
 श्वरस्तर्बभूतानाम्’ इत्यादि वक्ष्यमाण ज्ञानेन ख्यापितम् । सर्वाणि इति । स्वकृतानि गुणकृतानि चे-
 त्यर्थः । ‘युद्धस्य’ इत्येतच्छास्त्रीयोपलक्षणमित्यभिप्रायेणोक्त—युद्धादिकमिति । आत्मनीति । ‘अ-
 ध्यात्म’ इति सततमर्थे समास इत्यर्थः । अत्र चेतश्शब्दस्य श्रुतिशतसिद्धतत्त्वानुगन्धानरूपज्ञानगोचरतां
 ध्वनक्ति—आत्मस्वरूपेति । श्रुतिशतसिद्ध प्रकार दर्शयति—अन्तरिति । अन्तःप्रविष्टत्वशासित्व-

प्र.पा ॥ * पञ्चपि. आरण्य. ३-११-२१,

२. गो. १५-१०॥

२३ ॥

† इ. ५-७-२३ ॥ माध्यन्दिनपाठ ॥

३. गो. सं. ७॥

४. गो. १८-६१॥

१. शारा. २-३-४० ॥

श॥ कथं पुनः कर्माणि अधिकृतेन अग्नेन मुमुक्षुणा कर्म कर्तव्यम् इति? उच्यते—मयि

आ ॥ युक्तं स्यात् ॥ २९ ॥

अतः सर्वाणि कर्माणि मय्येव सन्न्यस्य भ्रान्त्या जीवेऽध्यारोपितानि मय्येव चि-
 त्तानि विरोधादिति भावः । तदात्मकानामिन्द्रियादीनामुपलक्षणे सति तूया प्रयासः । अनयैवानुप-
 त्याऽनेकार्थप्रहणोपपत्तेः ॥ २९ ॥

मयि सर्वाणीत्यस्य सङ्गतिं दर्शयति—अत्र इति । यतो विद्वत्कर्मविविधं त्व च विद्वानसि, अतः ।
 ननु सन्यासो विसर्गः, न च स्वकीयस्य भवति, न च जीवस्य कर्माणि सन्तीत्युक्तम्; तत्कथं तेषां विसर्गो
 विधीयत इत्यत्र आह—भ्रान्त्येति । कर्मणां परमेश्वरे सन्यासो नाम तदात्मकत्वविशान्मिति कश्चित् ;

या॥ इत्येवमाद्याः श्रुतयः परमपुरुषप्रवर्त्य तच्छरीरभूतमेनमात्मानं, परमपुरुषं च प्रवर्तयितारमाचक्षते । स्मृतयश्च *‘प्रशासितार सर्वेषाम्’ इत्याद्याः । †‘सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च’ ‡‘इश्वरस्सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया’ इति वक्ष्यते । अतो मच्छरीरतया मत्प्रवर्त्यात्मस्वरूपानुसंधानेन सर्वाणि कर्माणि मयैव क्रियमाणानीति मयि परमपुरुषे सन्न्यस्तानि च केवलं मदाराधनानीति कृत्वा तत्फले निराशीः तत एव तत्र कर्मणि ममत्तारहितो भूत्वा विगतज्वरो युद्धादिकं कुरुष्व । स्वकीयेनात्मना कर्त्ता स्वकीयैश्वर्यकरणै

ता॥ वाच्या दृषादिगगनादिव्यापर्वत्काम्या सर्वात्मत्वसिद्धिः । कर्त्तारमिति—जीवव्यापारेषु प्रयोजककर्त्तारमित्यर्थः; यद्वा प्रेरणक्रियाकर्त्तारमित्यर्थः; तदुच्यते—प्रवर्तयितारमिति । उपात्तश्रुतीनामैदम्पर्यद्वदीकरणाय मन्वाद्युपवृद्धानुग्रहमाह—स्मृतयश्चेति । एतस्मिन्निपि शान्तेऽप्यासिलङ्घ्यागलैर्नार्थस्य वक्ष्यमाणतामाह—सर्वस्य चेति । ‘मयि सर्वाणि’ इत्यस्याभिप्रायव्यञ्जनाय पार्थसारथेरीश्वरस्य प्रत्यक्षपराङ्मूर्तिर्देवयोरीश्वरैस्त्विषयत्वं दर्शयितुं वचनद्वयोपादानम् । एवमर्थस्वरूपमुपपाद्य तज्ज्ञानस्य कर्तृत्वसंन्यासहेतुता ‘सन्न्यस्त निराशीः निर्ममः’ इति त्रयाणां पदानां कर्तृत्वत्यागफलत्यागस्वरूपित्यसङ्गत्यागनिषयतामुत्प्रेक्ष्य च पूर्वपूर्वहेतुकता पाठनमनुविष्टा प्रकाशयति—अन इति—अस्यार्थस्य श्रुतिस्मृत्यन्तरादिनिवृत्तादित्यर्थः । मयैव क्रियमाणानीति—भूत्यप्रवर्तनेन राज्ञेय सद्धारकमद्धारकं चेति भावः । कर्त्तृत्वञ्च इव परम्य कर्तृत्वेऽपि स्वस्य फलाभिमुखिस्थितादिति तन्निराकाश निराशीरित्युक्तमित्यभिप्रायेणाह—तानि चेति । तत एवेति—परद्वारा हि कर्मणि ममता, ‘मदभिर्लापतसाधनत्वाग्मदर्थमिदं कर्म’ इति कर्मण्यैश्वर्येणोपो ह्यभिन्ना इति भावः । ननु यदीश्वरे कर्तृत्व सन्न्यस्तम्; कथं तर्हि मुख्यत्वेति जीवः कर्तृत्वा निर्दिश्यते, यदि चासौ निराशीः, कथं परमपुरुषाराधनरूपेऽपि कर्मणि प्रवर्तते, यदि च निर्ममः, स कथं ‘ममेदं कर्म’ इति बुध्यमानः कर्मं कुर्यात्, यदिच स्वव्यापार नानुसन्धत्ते, तदा त्यागरूपव्यापारमपि न मन्येत, ततश्च विगतज्वर इत्यप्यनुपपन्नमित्याद्यङ्कपाह—स्वकीये-

प्र-पा॥ * मनु. १२ नं. १२२॥ ‘प्रशासितार सर्वेषां मनीषासमर्णायमायम् । स्वमाय स्वप्रधानमयं त्रिधा-चमपुरुषमयम्’ ॥ सर्वेषां - मद्भादिस्तन्मयमन्तचेतना-चेतनानाम् । प्रशासितार-नियन्तारम्, अणीयानमणीयसा, सर्वात्मत्वात् स्वमाय-सुवर्णमयं ‘य एषोऽन्तरादिचे दिव्यमयं पुरुषः’ ॥ अस्तित्ववर्णनं इति श्रुतेः,

स्वप्रधानमय - स्वमयीसहस्रयानमायाम्, पर पुरुष नारायणम्, अस्य तत्रैव मुख्यरुचेः, न शुद्धादिप्रसिद्धम् निवात्-अनुनि-त्यर्थोदत्तत्वं । विद्युद्वदस्य ध्यान-परस्वमावृत्त्यधिकरणसिद्धम् ॥

† गी. १५-१५ ॥

‡ श्री. १८-६१ ॥

या॥ इति॥ * मयि देवं परमेश्वरे सर्वश्रेष्ठे सर्वान्मनि वासुदेवे सर्वाणि कर्माणि सन्न्यस्त्य निश्क्षिप्य

आ ॥ मुख्य भगवानेव सर्वाणि कर्माणि करोतीति । मत्पूजेति च । आत्मानं मामधिकृत्य

जातदसत्, अद्यान्दात्वात्, प्रमाणविषयत्वेति भावेन स्वपेक्षे तदभिप्रायमाह—भगवानिति । इति शब्देति शेषः । प्रशान्तर चाह—मदिति । इति समर्पणं च कर्मणा मयि सन्न्यास इति शेषः । कर्माणि परमेश्वरात्मकत्वं प्रतिपन्नते तत्प्राप्तये कल्पन्ते इत्यप्यात्मचेतसेति व्याख्यानमशाब्दमिति भावेन व्याचष्टे—आत्मानमिति । अनेनाव्ययीभाववर्मः कर्मधारय इत्युक्तं भवति । अस्य निराशीरित्यनेना-

पा ॥ * मयि वासुदेवे परमेश्वरे सर्वश्रेष्ठे सर्वान्मनि ॥

गा॥ ये मानवाश्चास्त्राधिकारिणोऽयमेव शास्त्रार्थ इत्येतन्मे मतं निश्चित्य तथानुतिष्ठन्ति, ये चाननुतिष्ठन्तोऽप्यस्मिन् शास्त्रार्थे श्रद्धाधाना भवन्ति, ये चाश्रद्धाधाना अप्येवं शास्त्रार्थो न संभवतीति नाम्यसूयन्ति—अस्मिन् महागुणे शास्त्रार्थे दोषमनाविष्कुर्वन्तो भवन्तीत्यर्थः, ते सर्वे बन्धहेतुभिरनादिकालारब्धैस्सर्वैः कर्मभिर्मुच्यन्ते; 'तेऽपि कर्मभिः' इत्यपिशब्दादेर्णां पृथक्करणम् । इदानीमननुतिष्ठन्तोऽप्यस्मिन् शास्त्रार्थे श्रद्धाधाना अनभ्यसूयवश्च श्रद्धयाचानसूययाच क्षीणपापा अचिरंणममेव शास्त्रार्थमनुष्ठाय मुच्यन्ते इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

ना॥ निरपेक्ष इत्यर्थः । सारभूतः प्रधानभूतः 'सारो रले स्थिराद्ये च न्याये द्वीव ररे त्रिषु' इति नैगण्डकाः । प्राधान्यं चान मोक्षसाधने ज्ञायस्त्वम् । मानवशब्दस्यावानधिकृतगुणादिमद्वाहत्वादधिकृतदेवादिसिद्धिप्रेषकत्वाच्च तदुभयपरिहाराय य इति प्रमाणसिद्धान्तवादेनाधिरारिमानोपलक्षणेऽयं शब्द इत्यभिप्रायेणोक्त—ये मानवाश्चास्त्राधिकारिण इति । नित्यमनुतिष्ठन्तीत्युक्तं नित्यमनुष्ठान निर्णयपूर्वकमेव प्रामाणिकत्वनिश्चयस्य नित्यमनुष्ठानं कदाचिद्भवेत्तीतीत्यभिप्रायेणोक्तम्—अयमेव शास्त्रार्थ इत्यादि । एतत्—अयमेवेत्युक्तम् ; यद्वा एतन्मे मतं शास्त्रार्थ इति निश्चिन्येत्यन्तरः, शास्त्रानुसृतमेव हि शास्त्रार्थ इति भावः । श्रद्धावान्त इति पदमनुष्ठानात्पूर्वपरिमत्याह—ये चाननुतिष्ठन्तोऽपीति । ततोऽप्यर्थाचीनावस्थानसूयेत्याह—ये चाश्रद्धाधाना इति । गुणेषु दोषाविष्करणमसूयेत्यसूयालक्षणाभिप्रायेणाह—अस्मिन्निति । अपिशब्दो वर्णनसमुच्चयपर इति ते सर्वे इत्युक्तम् । ननु सम्भवत्येकशक्यत्वे वाक्यभेदश्च नेष्यते श्रद्धावान्त इत्यादौ च भवन्तीत्यभ्याहारश्चानुचित, यच्छब्दस्य चैकल्यं प्रयुक्तस्यावृत्तिरनुपपत्तेरित्याह—तेपीति । एषामिति—अधिरारिणा, बुद्धिस्थाना वाक्याना वा । अयमभिप्रायः—नैकैरुवाक्यत्व सम्भवति, अपिशब्दानन्वयात्, अपिशब्दो ह्यत्रानुष्ठानमिच्छाधिकार्यन्तरसमुच्चयपरो वा, अनुष्ठानात्मपरुपरुपरो वा स्यात् । तत्र ज्ञानयोगिना समुच्चयसम्भवत्पक्षान्नेयितः; कर्मयोगप्रशस्ताप्रकरणानुचितश्च । ज्ञानयोगिन्यः कर्मयोगिनामपकर्षसूचनं न्यात्यन्तविरुद्धम्; नित्यमनुष्ठानात् 'श्रद्धावान्तोऽनमूयन्तः' इति विरोधपानाभिधानं च निरर्थकम्, न हि नित्यमनुतिष्ठन्तोऽश्रद्धाधाना असूयन्तश्च भवेयुः । असूयालक्षविषयत्वे तु समुच्चयपरतया वा अर्थाचीनावस्थापकर्षपरतया वा शक्यमपिशब्दो नेतुमिति अनुष्ठानात् श्रद्धावान्तस्यामान्यता च तुल्यफलत्वेऽनुष्ठानविधायकशाल्वैयर्थ्यं स्यादित्याशङ्क्याह—इदानीमिति । श्रद्धावान्तयोः पापनिर्हरणहेतुत्वं च 'धर्मश्श्रुतो वा दृष्टो वा स्मृतो वा कथितोऽपि वा । अनुमोदितो वा यजेन्द्र पुनाति पुरुष तदा' इत्यादिसिद्धम् ॥ ३१ ॥

प्र पा॥ १. नामलिङ्गानुशासने. ३. काण्ट नानार्थकम्
रान्तु. ३२६ ॥

२ भारते. आश्वमेधिके १४. २९ ॥

शा॥ नाः अनसूयन्त. असूयां च मयि परमगुरो वासुदेवे अकुर्वन्तः मुच्यन्ते तेऽपि एवंभूताः कर्मभिः धर्माधर्माभ्यः ॥ ३१ ॥

आ॥ फलमाह—ये म इति । ये त्वेवं निवृत्तकर्मिणः, तेऽपि मुच्यन्ते ज्ञानद्वारा । कि-

ज॥ अन्यथाप्रतीतिं निराकृतुं तत्तदुत्तरश्लोकरूपप्रतिपादमाह—फलमिति । केचिद्विद्वांसः कुर्वन्तीत्येतावता मया कर्तुं न वेत्याद्यहं स्वोक्तकरणाकरणयोः फलमाहेत्यर्थः—'मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः' इत्यपिशब्देन ज्ञानमिव निवृत्त कर्माणि मोक्षसाधनमुच्यत इत्यन्यथाप्रतीतिरित्याद्यध्याचष्टे—ये त्विति

रा ॥ भगवदभिमतमौपनिषदमर्थमननुतिष्ठतामश्रद्धानानामभ्यसूयतां च दोषमाह—

ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् ।

सर्वज्ञानविमूढांस्तान् विद्धि नष्टानचेतसः ॥

३२

ये त्वेतत्सर्वमात्मवस्तु मच्छरीरतया मदाधारं मच्छेषभूतं मदेकप्रवर्त्यमिति मे मनं नानुतिष्ठन्ति—नैवमनुसन्धाय सर्वाणि कर्माणि कुर्वते, ये च न श्रद्दधते, ये चाभ्यसूयन्तो वर्तन्ते; तान् सर्वेषु ज्ञानेषु विशेषेण मूढांस्ततएव नष्टानचेतसो विद्धि; चेतःकार्यं हि वस्तुयाथात्म्यनिश्चयः; तदभावादचेतसो विपरीतज्ञानास्सर्वत्र विमूढाश्च ॥ ३२ ॥

एवं प्रकृतिसंसर्गिणस्तद्गुणोद्रेककृतं कर्तृत्वं तच्च परमपुरुषायत्तमित्यनुसन्धाय

ता॥व्यतिरेकनिन्दयाप्युक्तार्थप्राप्त्यातिरेक उच्यते इत्यभिप्रायेणाह—भगवदिति। पूर्वाक्तव्यतिरेक-रूपस्यादभ्यसूयकैरश्रद्दोषलक्षणतयैत्यभिप्रायेण अश्रद्दधानानामित्युक्तम् । आधेय शेषभूत विधेयमपि हि शरीरमित्यभिप्रायेण मदाधारमित्यादि पदत्रयम्, स्वरूपस्थितिप्रवृत्तितादधीन्यपर च । परबुद्धिबुद्धि-विधेरूपं मत कथमनुप्रेष्यमननुप्रेष्य वा, सिद्धवस्तुनि च कथमनुष्ठानमित्यत्राभिप्रेताप्याहारेणाह—नैवमनुसन्धायति । सर्वेषु ज्ञानेषु विशेषेण मूढानिति यथावस्थितात्मस्वरूपानभिमततया अहं ममेत्यादिषु सर्वेषु ज्ञानेषु ज्ञातव्यवस्तूनां यथावस्थितस्वरूपप्रकारानभिज्ञानित्यर्थः । नष्टानिति—पुरुषार्थायोग्यानित्यर्थः । किं तत्त्वज्ञानरहितस्यान्तःकरणमपि नास्तीत्यत्राह—चेतः कार्यमिति । कार्यादर्शनात्कारण नास्तीत्युपचयत इति भावः । फलितमाह - विपरीतज्ञानास्सर्वत्रविमूढाश्चेति ॥ ३२ ॥

उत्तरप्रपञ्चकसङ्गत्यर्थं प्रतिपत्तिर्नौकर्यार्थं च पूर्वाक्तं सङ्कल्प्य दर्शयति—एवमिति। मुक्तानां कर्तृ-त्यस्य गुणाधीनत्वाभावात्—प्रकृतिसंसर्गिण इत्युक्तम् । ज्ञानयोगानादरहेतुभूतदुःख कृत्वादिसमर्थनपर-

श्लो॥ये तु इति ॥ ये तु तद्विपरीताः एतत् मे मम मतम् अभ्यसूयन्तः निन्दन्तः न अनुतिष्ठन्ति नानुवर्तन्ते सर्वेषु ज्ञानेषु विविधं मूढाः ते सर्वज्ञानविमूढाः तान् विद्धि जानीहि तष्टान् नाशं गतान् अचेतसः अधिवेकिनः ॥ ३२ ॥

कस्मात् पुनः कारणात् त्वदीयं मतं नानुतिष्ठन्तः परधर्मान् अनुतिष्ठन्ति, स्वधर्मं च न अनुवर्तन्ते, त्वत्प्रतिकूलाः कथं न विभ्यन्ति त्वच्छासनातिक्रमदोषात् ? तत्राह—

आ॥म्वपरोक्षज्ञानिनः । न तु साधनान्तरमुच्यते । निवृत्तादीनि कर्माणि ह्यपरोक्षेदृष्टये । अपरोक्षेदृष्टिस्तु मुक्तौ किञ्चिन्न मार्गते । सर्वे तदन्तराधाय मुक्तये साधनं भवन् । न किञ्चिदन्तराधाय निर्वाणायापरोक्षदृक् इति श्रुतं नारायणाष्टाक्षरकल्पे । अत एव समुच्चयनियमो निराकृतः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

जा॥मैतुल्यद्योतनार्थोऽपिचन्दो न समुच्यार्थ इत्यर्थः । प्रासङ्गिकं चैतत् । समुध्ये यद्यपिशब्दः, स च द्वेधा-ज्ञानमिव कर्माणि पृथक्साधनं; ज्ञानकर्मसमुच्चय एव — इति । तत्राप्यपि निराकरोति—न त्विति । निष्कामत्वादिनानुष्ठितानि यज्ञादीनि निवृत्तानि । आदिपदेन नित्यनैमित्तिकानां ग्रहणम् । अपरोक्षा च सा ईशदृष्टिः; तादर्थ्यं चतुर्थी । मुक्तौ मुक्तिसाधने किञ्चित्स्वकारि । कर्माणि मुक्तिसाधनमुच्यते इत्यत उक्तं—सर्वमिति । तत्सर्वं निवृत्तादिकम् । अन्तरा मध्ये । ज्ञानमाधाय । मुक्तये मुक्तेः । अहल्यायै ज्ञारेति यथा । साक्षात्साधनत्वेन श्रुतमपि कर्म यथा व्यवहितं जातः; किमपि ज्ञान तथा नेत्युक्तं—न किञ्चिदिति । द्वितीयमपि प्रकारमतिदेगेन निराचष्टे—अत एवेति । ‘अपरोक्षेदृष्टिस्तु मुक्तौ किञ्चिन्न मार्गते’ इत्युक्तत्वादेवेत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

रा॥कर्मयोगयोग्येन ज्ञानयोगयोग्येन च कर्मयोगस्य सुशक्तत्वादप्रमादत्वादन्तर्गतमज्ञान-
तया निरपेक्षत्वादितरस्य दुश्शक्तत्वात् सप्रमादत्वात् शरीरधारणार्थतया कर्मपेक्ष-
त्वात्कर्मयोग एव कर्तव्यः, व्यपदेश्यस्य तु विशेषतस्स एव कर्तव्य इति चोक्तम्, अतः पर-
मध्यायशेषेण ज्ञानयोगस्य दुश्शक्ततया सप्रमादतोच्यते—

सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ।

प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥

३३

प्रकृतिविविक्तमीदृशमात्मस्वरूपं तदेव सर्वधानुसन्धेयमिति च शास्त्राणि प्रति-
पादयन्तीति ज्ञानवानपि स्वस्याः प्रकृतेः प्राचीनवासनायास्सदृशं प्राकृतविषयेष्वेव चेष्टते;
कुतः, प्रकृतिं यान्ति भूतानि—अचित्ससृष्टा जन्तवोऽनादिकालप्रवृत्तवासनामेव यान्ति,
तानि वासनानुयार्यानि भूतानि शास्त्रकृतो निग्रहः किं करिष्यति ॥ ३३ ॥

ता॥ मनन्तरप्रकरणमित्यभिप्रायेणाह—अतः परमिति । नानुतिष्ठन्तीत्यस्य हेतुरपि सदृशमित्यादिनाभि-
प्रेतः । ज्ञानवानपीत्यत्र न तावद्गैरिकज्ञानमात्रमुच्यते, तस्य प्रवृत्त्यनुकूलप्रवृत्तिविरोधित्वाभावेनापिशब्दा-
नन्तरयात् । नाप्यात्मसाक्षात्करणं ज्ञानं, तस्यामवस्थया प्रकृत्यनुवर्तित्वप्रसङ्गमाप्नोति । अतो यदाल-
म्ब्य ज्ञानयोगे प्रवर्तितुमुत्सहते, तन्ज्ञानमिह विवक्षितम् ; तच्च शास्त्रजन्यं यथावस्थितात्मतत्त्वज्ञानमित्य-
भिप्रायेणाह—प्रकृतिविविक्तमिति । ईदृशमिति—यथावस्थितपरिच्छेदादिविशिष्टस्वरूपनिर्देशः ।
तदेवेति विषयानुभवरूपव्यच्छेदः । सर्वदेति आपत्तायतिरित्यर्थः । स्वस्याः प्रातिस्विक्या इत्यर्थः ।
चेतनप्रवृत्तिरूपचेष्टाया असाधारणकारणं हि रागद्वेषौ, तौ चानन्तरश्चोक्तेऽभिधीयते । तन्मूलञ्च प्राचीन-
वासनैव । अतोऽत्र प्रकृतिशब्देन स्वभावव्यपदेशाहानादिवासनैव विवक्षितेत्यभिप्रायेणोक्तं—प्राची-
नवासनाया इति । सदृशमित्यनेनाभिप्रेतमानुरूपमाह—प्राकृतविषयेष्विति । शब्दादिविषय-
जन्या पुनरपि तत्रैव प्रवर्तत इत्यर्थः । कुत इति । ज्ञानराशेर्ज्ञानानुरूपं चेष्टताम्, कुतः प्रवृत्त्यनुरूपं
चेष्टत इत्यर्थः । अत्रोत्तरं 'प्रकृतिं यान्ति भूतानि' इति । पुनर्वक्तिगङ्गा परिहरन्नुत्तरस्य विवृणोति—
अचिदिति । अचित्ससृष्टा जन्तव इति भूतशब्दार्थः । अनादिशालप्रवृत्ताचित्ससर्गवृत्तापरोक्षामङ्गुरदे-
हात्मभ्रमजनितामत्यन्तप्रचितां वासनामप्रतनपरोक्षशास्त्रजन्यज्ञानं न सहसैव निरोद्धुममित्यभिप्रा-
य । तदेव विवृणोति—तानीति । निग्रह इति—नियमनमित्यर्थः । अत्र मम वाऽन्यस्य वेति निग्रहक-
र्त्तव्याहारो न युक्तः, 'अनिच्छन्नापि' इत्यादिप्राकरणिकार्थानुसारेण शास्त्रकृतत्वमेवोचितम् । किङ्करिष्य-
तीति—न किञ्चिदपि निषेधुं शक्यमित्यर्थः ॥ ३३ ॥

प्र पा ॥ अनुयान्ति पा॥

१ गी ३३६ ॥

या॥सदृशम् इति।सदृशम् अनुरूपं चेष्टते चेष्टां करोति।कस्याः?स्वस्याः स्वकीयायाः प्रकृतेः।
प्रकृतिः नाम पूर्वकृतधर्माधर्मादिसंस्कारः वर्तमानजन्मादौ अभिव्यक्तः, सा प्रकृतिः ।
तस्याः सदृशमेव सर्वः जन्तुः ज्ञानवानपि चेष्टते, किं पुनः मूर्खः । तस्मात् प्रकृतिं या-

आ॥एवं चेत्किमिति ते मते नानुतिष्ठन्ति लोका इत्यत आह—सदृशमिति । प्रकृतिः
पूर्वसंस्कारः ॥ ३३ ॥

जा॥सदृशमिति श्लोकस्य नङ्गतिर्न प्रतीयते, अतस्मागाह—एव चेदिति । यदि त्वन्मतानुष्ठाने मोक्षो-
ऽन्यथा नाय इत्यर्थः । मूलप्रकृतेरेकत्वात्कस्य स्वस्या इति प्रातिस्विक्यमुच्यत इत्यत आह—प्रकृ-
तिरिति । तत्कार्यो रागद्वेषो उपलभ्येते ॥ ३३ ॥

या॥प्रकृत्यनुयायित्वप्रकारमाह—

इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।

तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ॥

३४

आत्रादिज्ञानेन्द्रियस्यार्थं शब्दादौ वागादिकर्मैन्द्रियस्य चार्थं वचनादौ प्राचीनवास-
नाजनिततदनुबुधूपारूपो रागोऽवर्जनीयो व्यवस्थितः; तदनुभवे प्रतिहते चावर्जनीयो
द्वेषो व्यवस्थितः; तावेवं ज्ञानयोगाय यतमानं नियमितसर्वेन्द्रियं स्ववशं कृत्वा प्रसह्य स्व-
कार्येषु संयोजयतः, ततश्चायमात्मस्वरूपानुभवविमुखो विनष्टो भवति । ज्ञानयोगारम्भेण

ता॥वासनायास्त्वानुरूपचेष्टाहेतुत्वेऽवान्तरव्यापारोऽनन्तरमुच्यत इत्यभिप्रायेणाह—प्रकृत्यनुयायि-
त्येति । इन्द्रियस्येन्द्रियस्येति विप्सा सर्वेन्द्रियसंप्रदायैर्लभ्यभिप्रायेण ज्ञानेन्द्रियकर्मैन्द्रियोपादानम् । अर्थ-
शब्दोऽत्र विपरः । रागस्य च व्यापारविषयत्वाद्बचनादेरप्यत्रार्थशब्दार्था दर्शिता । व्यवस्थिता-
वित्तयोपसर्गार्थविवरणम्—अवर्जनीय इति । वासनाया इच्छाद्वारेणैव प्रवृत्तिहेतुत्ववचनात् ज्ञानवासनैव
कर्महेतुत्ववेपेण कर्मवासनेत्युच्यते; ननु वासनान्तरमस्तीत्यपि सूचितं भवति । ‘इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थं
रागद्वेषौ व्यवस्थितौ’ इत्युक्ते शब्दादिविषयेषु रागवद्द्वेषोऽपि किं स्वस्ववादीति शङ्का स्यात्, तद्यु-
दासायाह—तदनुभव इति । ततः किमिति शङ्काया ‘सदृश चेष्टे’ इत्यनेनैकीकृत्यानुसन्धानस्तात्प-
र्यायमाह—तावेधमिति । एवमुक्तवासनानुयायित्वप्रकारेणेत्यर्थः । नियमितसर्वेन्द्रियमित्यनेन बला-
त्क्षणमालिनीमीलनादिनियमनमुच्यते । स्वकार्येभ्य इति — विपरानुभवेषु वचनादानादिषु कर्मसु चेत्यर्थः ।
‘सङ्गास्तं जायते’ इत्यादिभ्य ‘बुद्धिनाशाध्वनयति’ इत्यन्त पूर्वप्रपञ्चितमवसरे स्मारयति—ततश्चायमिति ।
‘तयोर्न वशमागच्छेत्’ इत्येतन्न तावद्रागद्वेषेन निषेधमात्रम्, तदाहोचित्यात् ज्ञानयोगाद्विधानं स्यात् ।
तच्च ज्ञानयोगानादरणीयताप्रकरणासद्वतम्; अतोऽत्र यथा वचनम्यतया ज्ञानयोगानादरणीयता उच्येत,
नैव ग्राह्येतिभिप्रायेणाह—ज्ञानयोगेति । कर्मयोगारम्भे तु चिराभ्यस्तसज्जतीयविषयेषु प्रवृत्तेर्न राग-
दोऽन्ति अनुगच्छन्ति भूतानि प्राणिनः । निग्रहः निषेधरूपः किं करिष्यति । मम वा अ-
न्यस्य वा [वृत्तिनिग्रहा प्रकृतिः इति वाच्यशेषः] ॥ ३३ ॥

*यदि सर्वे आत्मनः प्रकृतिसदृशमेव चेष्टन्ते—न च प्रकृतिशून्यः कश्चित् भस्ति,
ततः पुरुषकारस्य विषयानुपपत्तः शास्त्रानर्थम्यप्राप्तौ इदम् उच्यते—इन्द्रियस्य इति ।
इन्द्रियस्येन्द्रियस्य अर्थं सर्वेन्द्रियाणाम् अर्थं शब्दादिविषये ईदृशे रागः अनिष्टे द्वेषः इत्येवं
प्रतीन्द्रियार्थं रागद्वेषौ अवश्यं भाविनौ । तत्र अयं पुरुषकारस्य शास्त्रार्थस्य विषय उ-
च्यते । शास्त्रार्थं प्रवृत्तः पूर्वमेव रागद्वेषयोः वशं नागच्छेत् । या हि पुरुषस्य प्रकृतिः
सा रागद्वेषपुरस्सरैव स्वकार्यं प्रवर्तयति; तदा स्वधर्मपरित्यागः परधर्मानुष्ठानं च

आ॥तथाऽपि शक्तितो निग्रहः कार्यः । निग्रहात्सद्यःप्रयोजनाभावेऽपि भवत्येवा-
तिप्रयत्नत इत्याशयवानाह—इन्द्रियस्येति । तथाह्युक्तं ‘संस्कारो बलवानेव ब्रह्माद्या

जा॥इन्द्रियस्येत्यस्य सङ्कतिमाह—तथापीति । एवं तर्हि ‘मयि सर्वाणि कर्माणि’ इति विधानं फलक्य-
ने च व्यर्थमित्याशङ्क्येति भावः । ‘यद्यपि प्रकृतिं यान्ति भूतानि’ इति निग्रहोऽकिञ्चित्करस्तस्यापि व्याहत-
मेतदुच्यत इत्यत उक्तं—निग्रहादिति । निग्रहादित्याद्याद्यवसांस्थापीत्याद्याहेति योजना । अत्रागम-
पा॥ [कुण्डलितमन्त्रः कश्चित् दृश्यते] *यदि सर्वे जन्तुः आत्मनः प्रकृतिसदृशमेव चेष्टन्ते ॥ †इदं शब्दादौ,

रा॥ रागद्वेषवशमागम्य ॥ विनश्येत्, तो रागद्वेषौ ह्यस्य दुर्जयो शून्यानाभ्यासं वारयतः॥

श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात् स्वनुष्ठितात् ।

स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥

३५

ताद्वेषयोर्नित्यार इति भावः । आगम्य न विनश्येदिति — निनाशहेतुभूत तद्वशगमन परिहरेदित्यर्थः । तद्वशगमने कथं विनाश इति शङ्कया चतुर्थपादमन्तरायति — नहिीति । 'काम एष क्रोध एषः' इत्यादिभिः श्लाघैवैश्वर्यमाणमासात्प्रभेत्तु दुर्जयो शून्य इत्युक्तम् । परिष्कार्यत्वं प्रवृत्तनिषय योजयति — शान्ताभ्यासं वारयत इति । मुक्तिषण्ढापये दुष्टाकरन्दरक्षिताभिर्यः ॥

श्रेयानित्यत्र श्लोके स्वधर्मपरधर्मशब्दौ न तादृशान्धर्मावपेक्षया प्रयुज्येते, परवर्णाधर्मादिधर्मानुष्ठानस्य दूरतो निरस्तत्वेन तन्निषेधायोगात्, अत्र च तत्प्रसङ्गमात्रात् ; परधर्मात्स्वनुष्ठितात्स्वधर्मा विगुणश्रेयानिति चोक्ते श्रेयश्चाशब्दस्य प्रशस्यतराचिन्तात्स्वनुष्ठितपरधर्मस्य प्रशस्यत्वमान प्रमज्येत, न च तदुपपद्यते, स्वनुष्ठितस्य दुरनुष्ठितस्य वा परधर्मस्याधर्मत्वेन गर्हणीयत्वात् । अथ धनधर्मभूतयुद्धपरित्यागाभिर्लापिणोऽर्जुनस्य स्वधर्मभूतयुद्धप्रशंसा ब्राह्मणादिधर्मभूततत्परित्यागनिन्दा च त्रियत् इति चेत् — असंवेदानतापि निषेधस्य प्रसङ्गः, तस्य प्रशस्यत्त्वमात्रमप्रसङ्गयोग्यं तु न परिहृतम् ; नचात्र स्वधर्मे परित्यज्य परधर्मे कुर्यामित्यनुनस्याभितन्धि ; अप्रैव ह्यसेदानीं स्वधर्मत्वबुद्धिः ; स्वधर्मतया भ्राम्यतः परधर्मत्वमत्र ज्ञाप्यत इति चेत् — नन, स्वनुष्ठितात्परधर्मादित्यनुवादरूपत्वानुपपत्तेः ; परधर्मतया संप्रतिपन्नत्वे ह्यत्र व्यपदेश उपपद्यते, तत्र च परधर्मत्वज्ञापन निष्प्रयोजनम्, अत्र नान्यतया स्वैव ज्ञाप्यतात् ; अतोऽत्र स्वधर्मपरधर्मशब्दौ प्रशस्यतयाऽनादरणीयतया च प्रवृत्तरम्योऽवज्ञानयोगविषयौ ; एव च सति ज्ञानयोगस्य प्रशस्यत्त्वमात्रप्रसङ्गोऽपि न वृषणम्, पूर्वश्लोकरूपप्रवृत्तज्ञानानुवर्तित्वेन न शङ्कतिश्च स्यात्, अथ केनेत्युत्तरश्लोकरूपप्रश्नोऽप्येवमेवोपपद्यते । अत्र ह्यनिच्छतोऽपि पापाचरणहेतुः न इति प्रश्नः, स च ज्ञानयोगदुःकरः उक्तधर्मेनैव सगच्छेत, अनिच्छतोऽपि मे अत्रधर्मत्यागः केनेति प्रश्नार्थ इति चेत् — न, नस्यानिच्छत्वाभावात्, 'काम एष क्रोध एषः' इत्यादुत्तरानुपपत्तेश्च ; नहि नामनोधाभ्यामर्जुनो युद्धं परित्यजति, किंतु क्राष्ट्यादिनेत्युपक्रमेऽन्युक्तम् ; अतस्त्वधर्मपरधर्मशब्दौ स्वशक्य-

चा॥ भवति। यदा पुनः रागद्वेषौ तत्प्रतिपक्षेण नियमयति, तदा शास्त्रदृष्टिः एव पुरुषः भवति, न प्रवृत्तिवशः । तस्मात् तयोः रागद्वेषयोः वशं न आगच्छेत्, यतः तौ हि अस्य पुरुषस्य परिपन्थिनौ श्रेयोमार्गस्य विघ्नकर्तारौ *तस्करो इव पथि ॥ ३४ ॥

तत्र रागद्वेषप्रयुक्तो मन्यते शास्त्रार्थमपि अन्यथा 'परधर्मः अपि धर्मत्वात् अनुष्ठेय एव' इति, तत् असत् — श्रेयान् इति । प्रशस्यतराः श्लो धर्मः विगुणः अपि विगतशुभा॥ अपि तद्वशाः । तथाऽपि सोऽन्यथा कर्तुं शक्यतेऽतिप्रयत्नतः' इति ॥ ३४ ॥

तथाप्युग्र युद्धकर्मव्यत आह — श्रेयानिति ॥ ३५ ॥

जा॥ उन्मत्तिमाह — तथाहीति ॥ ३४ ॥

श्रेयानित्यस्य सङ्गतिमाह — तथापीति । 'ज्यायसी चेत्' इत्यत्रे द्वावाधेयत्ववर्जनेन कृती । तवायो 'लोकेऽस्मिन्' इत्यादिना परिहृतः । इदानीं 'युद्धस्व निगतगरः' 'तयोर्न वशमागच्छेत्' इत्युक्त्या सा-

रा॥अतस्सुशक्ततया स्वधर्मभूतः कर्मयोगो विगुणोऽप्यप्रमादगर्भः प्रकृतेः संसृष्टस्य दु-
श्शक्ततया परधर्मभूतान् ज्ञानयोगात्सगुणादपि किञ्चित्कालमनुष्ठितात् सप्रमादाच्छ्रे-
यान्; स्वेनैवोपादानु योग्यतया स्वधर्मभूते कर्मयोगे वर्तमानस्यैकस्मिन् जन्मन्यप्राप्तफल-
तया निधनमपि श्रेयः, अनन्तरायहततयाऽनन्तरजन्मन्यप्यव्याकुलकर्मयोगारम्भसंभवात् ।
प्रकृतिसंसृष्टस्य स्वेनैवोपादानुमशम्यनया परधर्मभूतो ज्ञानयोगः प्रमादगर्भतया भयावहः॥

ता॥परशक्यधर्मविषयौ; तदेतदस्ति त्वमभिप्रेत्याह—अतस्सुशक्तयेति । अतः—श्लोकद्वयोक्तवासना-
नुवर्तित्ववशादित्यर्थः । विगुणोऽपि अङ्गवैकल्ययुक्तोऽपीत्यर्थः । विगुणस्य कथं श्रेयस्त्वमित्यत्रोक्तम्—
अप्रमादगर्भ इति । वैगुण्यमात्रं स्वरूपविच्छेदाद्वरमिति भावः । स्वनुष्ठितादित्यस्य वैगुण्यप्रतियो-
ग्याकारपरतया मुदाब्दस्तादृश्यपर इत्याह—सगुणादपीति । अनुष्ठितशब्दस्य भूतार्थप्रत्ययान्तत्वाद्-
तत्त्वस्य चातिक्रान्तरूपत्वात्प्रागनुष्ठानं पश्चाद्विच्छेदश्च युचित इत्यभिप्रायेणोक्तं—कञ्चित्कालमनु-
ष्ठितात्सप्रमादादिति । एष विच्छेदाविषयायां स्वनुष्ठिताज्ञानयोगाद्विगुणः कर्मयोगः श्रेयानित्येतद-
सङ्गतं स्यात्, सगुणस्याविच्छिन्नस्य फलाविनाभावादिति भावः । सुशक्तयेत्युक्तदेतुविषयणमुत्तेज-
स्वधर्मशब्दार्थं च विवृण्वन् विगुणस्य कर्मणः फलाविनाभावात्कथं श्रेयस्त्वमितिशङ्कापरिहारतया तृतीय
पादं व्याख्याति—स्वेनैवेति । स्वेनैव प्रकृतिसंसृष्टतया व्याप्रियमाणेन्द्रियेणैवेत्यर्थः । यद्वा स्वेच्छयैवेति
भावः । एकस्मिन् जन्मन्यप्राप्तफलतयेति । अयमभिप्रायः—यद्यप्यात्मसाक्षात्कारादिफलार्थतया
विहितत्वात्कर्मयोगः काम्यकर्मैव; तथाप्यस्य काम्यकर्मणोऽयं विशेषः, यद्विगुणानुष्ठितमपि जन्मान्तरेऽपि
सगुणानुष्ठानद्वारा फलं साधयति—इति । वैगुण्यन्तस्य फलविलम्बमात्रप्रयोजकम् । काम्यकर्मन्तरवन्न
फलाभावप्रयोजकमित्येकस्मिन् जन्मनीत्याभिप्रेतं विवृण्वन् जन्मान्तरेऽपि विगुणस्य कथं फलसाधनत्व-
मित्यत्राह—अनन्तरायहततयेति । इन्द्रियाणामनुभूतसंज्ञातीयविषयसमर्पणेन कर्मयोगस्वरूपस्यात्य-
न्तविच्छेदाभावादित्यर्थः । अव्याकुलत्वमत्राविकलत्वम् । एतच्च सर्वं 'नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति' इति
पूर्वं सङ्गृहेणोक्तम् । 'पार्थ नेवेह नामुत्र' इत्यादिना प्रपञ्चयिष्यतेच । अव्यवहितानन्तरजन्मनि पौष्कल्य-
निर्णयाभावेन सम्भवादित्युक्तम् । अनन्तरे ततोऽनन्तरे वा फलं तावत्सिद्धमिति भावः । यदि विगुणस्य
कर्मयोगस्य जन्मान्तरस्य फलमभिप्रेत्य श्रेयस्त्वमुच्यते; तर्हि ज्ञानयोगस्यापि तथा किं नस्यादित्यत्र
चतुर्थं पादं व्याख्याति—प्रकृतीति । जन्मान्तरेऽपि फलं न सम्भवतीत्यभिप्रायेण भयावह इत्युच्यते ।
स्वरूपेण विच्छिन्नस्य कथं जन्मान्तरेऽपि फलम्, अविच्छिन्नस्य विगुणस्य फलं विलम्बितमिति भावः ॥

प्र-प्रा॥ १. गी. २-४०॥

गी. ६-४०॥

शं॥णोऽपि अनुष्ठीयमानः परधर्मात् स्वनुष्ठितात् साहृष्येन सम्पादितादपि स्वधर्मे स्थित-
स्य निधनं मरणम् अपि श्रेयः परधर्मे स्थितस्य जीवितात् । कस्मात्? परधर्मः भयावहः
नरकादिलक्षणं भयम् आवहति *इति ॥ ३५॥

यद्यपि अनर्थमूलं 'ध्यायतो विषयान्' 'रागद्वेषौ ह्यस्य परिपन्थिनौ' इति च उक्तम्;
विक्षिप्तम् अनवधारितं च यत् उक्तं तत् संक्षिप्तं निश्चितं च इदमेव इति ज्ञानम् इच्छन्

जा॥रितं द्वितीयमाशेषमाशङ्क्य परिहृतीत्यर्थः । यद्यपि कर्म कर्तव्यं तथाऽपि उग्रमजर्जनीयरागद्वेषं न कु-
र्यामिति शेषः ॥ ३५ ॥

अर्जुन उवाच—

अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः ।

अनिच्छन्नपि बाष्णोय बलादिव नियोजितः ॥

३६

रा॥अथायं ज्ञानयोगाय प्रवृत्तः पुरुषः स्वयं विषयाननुभवितुमनिच्छन्नपि केन प्रयुक्तो विषयानुभवरूपं पापं बलान्नियोजित इव चरति ॥ ३६ ॥

ता॥ननु 'सदृश चेष्टते' इत्यादिना वासनानुवर्तितमुक्तम्; वासना च चेतनस्येच्छाद्वारेण प्रवर्तिका । एव च सति ज्ञानयोगमिच्छतस्माद्विरोधितया विषयानुभवमनिच्छतोऽपि कथं वासनानुविषयानुभवे प्रवृत्तिहेतुरिति पृच्छति—अथ केनोति। अत्र 'अनिच्छमानोऽपि बलादाताइयेन नियोजितः' इति यादवप्रसादाढोऽवगाढः । अथशब्दोऽत्र प्रभार्थकः, नास्त्यपरे वा ज्ञानवानपीति। ज्ञानवत्त्वेन निर्दिष्टपथमर्शोऽयं शब्द इत्याभिप्रायेणोक्तम्—अयं ज्ञानयोगाय प्रवृत्त इति । नह्यत्र वासनानुविषयानुच्छापूर्वे प्रवर्तते चेतनत्वादिति पुरुषशब्दस्य भावः । अनिच्छन्तोऽपि बाधदृष्टादिप्रेरिताः प्रवर्तन्ते; तद्वदत्रापि त्रेनचित्प्रेरकेण बलवता भवितव्यमिति मत्तत्रोक्तं—बलादित्यादि। 'बलादिव नियोजितः' इत्यस्य त्रेनेत्यादिप्रभिरुद्वागतायार्थता परिहर्तुं क्रमभेदेनान्वय उक्तः । बाधदृष्टादिवलान्नियोजितो यथाऽनिच्छन्नप्याचरति, तथाऽमप्याचरति; तत्र केन प्रयुक्त इति प्रभार्थः ॥ ३६ ॥

रा॥अर्जुनः उवाच, ज्ञाते हि तस्मिन् तदुच्छेदाय यत्नं कुर्याम् इति—अथ इति। अथ केन हेतुभूतेन प्रयुक्तः सन् राज्ञा इव भृत्यः अयं पापं कर्म चरति आचरति पूरुषः पुरुषः स्वयम् अनिच्छन्न अपि हे बाष्णोय वृष्णि कुलप्रसूत बलात् इव नियोजितो राज्ञा इव इति उक्तः दृष्टान्तः ॥ ३६ ॥

* शृणु तं धरिणं सर्वानर्थकरं यं त्वं पृच्छसि इति भगवान् उवाच—'ऐश्वर्यस्य समस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः । धैर्याग्यस्याथ मोक्षस्य पण्णा भग इतीरणा' ऐश्वर्यादि-

आ॥बहवः कर्मकारणाः सन्ति क्रोधादयः कामश्च । तत्र को बलवानिति पृच्छति—अथेति । अथेत्यर्थान्तरम् । 'तयोर्न वशमागच्छेत्' इति प्रश्नप्रापकम् ॥ ३६ ॥

ज॥अथ केनेयर्जुनप्रश्नोऽनुपपन्नः, 'तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ' इति पापद्वेषयोः परिपन्थित्वस्योक्तत्वात्; न हि पापप्रयोगश्चादयस्त्रागादेः पुरुषपरिपन्थित्वमिष्यतः प्रभाभिप्रायमाह—बहव इति । कारणशब्दः क्रूरतेर्षन्ताकरणे स्युडन्तः, स च विलिङ्गः । अयमनुमान इति भाष्ये प्रयोगात् । अथवा 'प्यासधन्यो पुत्र' इति करणे पुच् । अथ च स्त्रीलिङ्गः । बहव इत्यपि स्त्रीलिङ्ग एव, 'योतो गुणवचनात्' इति विकल्पविधानात् । कर्मणि पाप विरहितम् । द्वयोरेवोक्तत्वात् कथं बहव इत्यनुवाद इत्यत आह—क्रोधादय इति । पूर्वं भगवता द्वेषशब्देन मदमत्तपादयोऽप्युपलक्षिताः, अरिपङ्गमसिद्धेः । तदेतद्विदित्वैवमनुवदतीति भावः । रागशब्देन कामः द्वेषशब्देन क्रोधादयश्च त्वोक्ता इत्यर्थः । अस्य प्रभस्य प्रकृते क उपयोग इत्यत आह—अथेति । नास्य प्रकृतेन हेतुद्वन्द्ववादिदलक्षणा सङ्गतिरिति स्वमेव सूचितमिष्यर्थः । अथेति शब्देनार्थान्तरमेवादिति सूच्यते ; तर्हि सङ्गतं न प्रष्टव्यमित्यतः सङ्गन्त्यन्तप्राप्तेऽपि प्राशङ्गिनी सङ्गतिरस्तीत्याशयवान् प्रमङ्गं दर्शयति—तथेति । अत्रापि यो बलवान् प्रति महान्तं प्रयत्नं परिप्यामीति भावेन प्रश्नो युक्त एवेति भावः ॥ ३६ ॥

श्रीभगवानुवाच—

काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ।

महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥

३७

रा॥अस्याद्भवाभिभवरूपेण वर्तमानगुणमयप्रकृतिसंस्पृष्टस्य ज्ञानायारब्धस्य रजोगुणसमुद्भवः प्राचीनवासनाजनितदशब्दादिविषयः कामो महाशनः शत्रुः विषयेष्वेनमाकर्षति,

नरा॥अथ 'इन्द्रियस्य' इत्यादिना मुद्गहेणोक्तमेवायं प्रश्नस्योत्तरतया प्रपञ्चयन् भगवानुवाच—काम एष इति। विषयानुभवासावधानीजानां कामक्रोधाद्यदुरोत्पादने रजोगुणसलिलसेकः; कामादिर्ह्यस्मिन्मते ज्ञानविशेषरूप आत्मधर्मः; रजस्तु प्रकृतिगुणः; अन्यधर्मस्य कथमन्यत्र कार्यकरत्वमित्युक्त—गुणमयप्रकृतिसंस्पृष्ट्येति। औष्ण्याश्रयदहनसंयोगाद्यथा कर्तृतादौ स्कोटादिः, तथा गुणाश्रयप्रकृतिमत्तर्गादात्मनि कामादिरिति भावः। तर्हि गुणत्रयमयप्रकृतिसमर्गात्सत्त्वादिकार्यजानादिरपि युगपदेव किञ्च स्यादित्युक्तम्—उद्भवाभिभवरूपेण वर्तमानेति। पूर्वश्लोकोक्तार्थशब्दस्याप्रापेक्षयास्येति विपरिणत्यानुपपन्नः। रजोगुणप्रचुरस्यास्य कथं ज्ञानयोगप्रारम्भभावमपीति चोद्यमुद्भवाभिभवक्रमेण मालया मध्ये कदाचित्सत्त्वोन्मेषसम्भावनया निरस्तमित्यभिप्रेत्य—ज्ञानायारब्धस्येत्युक्तम्। आरब्ध इति 'भुक्ता ब्राह्मणाः' इति वक्तव्येति। एष इति पदेन पापाचरणे प्रयोजकः प्रश्नविषयः परमुच्यते। तेनैव 'सहजब्रह्मे' 'इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे' इति श्लोकद्वयोक्तार्थोऽप्यत्र स्मारित इत्यभिप्रेत्य—प्राचीनत्यादिविशेषणद्वयमुक्तम्। पूर्वात्तरागद्वेपावयस्यान्तरापावयत्र कामक्रोधादशब्देन व्यपदिश्येते इति भावः। महाशनन्वाविशरण—विषयेष्वेनमाकर्षतीति। महदशनं भोग्य यस्य स महाशनः। एष इति निर्देगस्यावृत्त्या वाक्यभेदः। तत्र च वाक्यद्वयस्यैकमेव मुख्यभेदेन प्रतिपाद्यम्। अन्यथा कः पापाचरणे प्रयोजक इति प्रश्ने 'काम एष क्रोधश्च' इत्यादिप्रकारेण निर्देष्टव्यम्। अनन्तरं च 'विद्ध्येताविह वैरिणौ' इति वक्तव्यम्। उत्तरत्र च पदस्वपि श्लोकेषु 'तेन एतेन कामरूपेण अस्य एन यः कामरूपम्' इति सर्वत्रैकवचननिर्देशः कामभावनिर्देशश्च क्रियते। न तु कामात्क्रोधस्य पृथक्तत्वेनाभिधानम्। ततश्च कामएवावस्थाभेदेन क्रोधतया विवक्षितः, तदवस्थाद्वयविषयतया च वाक्यभेदः

प्र-पा ॥ १. गी. ३-३३ ॥

२. गी. ३-३४ ॥

रा॥दिपट्कं यस्मिन् वासुदेवे नित्यम् अप्रतिपन्धेन सामस्त्येन च वर्तते—'उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाक्यो भगवानिति' उत्पत्त्यादिविषयं च विज्ञानं यस्य स वासुदेवः वाक्यः भगवान् इति—काम इति । कामः एषः *सर्वलोकशत्रुः यन्निमित्ता सर्वानर्थप्राप्तिः प्राणिनाम् । स एष कामः प्रतिहतः केनचित्

आ॥यस्तु यल्लान्प्रवर्तकः स एष कामः । क्रोधोऽप्येष एव, तज्जन्यत्वात् ; 'कामा-

जा॥यल्लान्प्रवर्तकः प्रश्नः, तर्हि परिहाये न भगच्छत इत्यतः परिहार व्याचष्टे—यस्मिन् इति। प्रवर्तकः पापेषु पुरुषस्त्वया पृष्ट इति शेषः। एव योजनाया क्रोधस्यापि कामसाम्यं स्यात्, तथा चोत्तरत्र कामस्यैवानुवृत्तिर्यदुल्लेख्यतेत्यतः क्रोध एष इत्येतदन्यथा व्याचष्टे—क्रोधाऽपीति। किं काम एव मुख्यया वृत्त्येवमुच्यते; नेति ब्रूमः, किं तूपचारेणेति भावेनाह—तदिति। तदेव कुत इत्यत आह—कामादिति। नायमस्मि नियमः, यदा गुरुनिन्दादिश्रवणे निन्दकाय क्रुद्ध्यति, तदा कामाभावेऽपि क्रोधोदय-

पा ॥ * सर्वलोक वश कुर्वन् शत्रुः ॥

यः॥एष एष प्रतिहतगतिः प्रतिहतिहेतुभूतचेतनान् प्रति क्रोधरूपेण परिणतो महापाप्मा
परहिंसादिषु प्रवर्तयति, एन रजोगुणसमुद्भवं सहजं ज्ञानयोगविरोधिनं वैरिणं विद्धि ॥

धूमेनाव्रियते वह्निर्यथाऽऽदर्शो मलेन च ।

यथोल्बेनावृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम् ॥

३८

यथा धूमेन वह्निराव्रियते; यथा आदर्शो मलेन,

ता॥उचितः। महाशनो महापाप्मेति पदद्वयमपि बाहुल्यानुमारेणौचित्यात्क्रमेण तदुभयत्रापि सम्येतेतदग्लि-
मभिप्रत्याह—एष एवेति। प्रतिहतगतिरितं नोधाख्ये परिणामे हेतुरुक्तः । एकरूपेण घट्टार्थादिप्रपञ्चा-
मानस्यातः नोधावस्थाया विषयतो भेदप्रदर्शनार्थमतिप्रमद्वपरिहारार्थं चोक्तः—प्रतिहृतात्मादि ।
महापाप्मता विवृणोति—परहिंसादिषु प्रवर्तयतीति। महान् पाप्मा कार्यतया यस्यास्तीति स महा-
पाप्मा। 'ऋद्धो हन्याद्गुरुनिपे' इति हि प्रसिद्धम्। एतच्छ्लोकोक्तं रजोगुणाख्यं पूर्वोक्तप्रवृत्तिशब्दव्यपदेशा-
हं बासनाख्य कारणञ्चोपस्थाप्य तदुभयकार्यताविशिष्टमेनमित्यन्यादेनः परामृशतीत्यभिप्रायेण—
रजोगुणसमुद्भव सहजमिनिपदद्वयमुक्तम् । इह वैरिणमित्यत्र इहशब्दः प्रमादरक्त्या उभुत्तितश-
नयोगविषय इत्यभिप्रायेणोक्तः—ज्ञानयोगविरोधिनमिति ॥ ३७ ॥

वैरित्वप्रकार उच्यते - धूमेनेति। तत्र यथेयन्तमेकं वाक्यम्। आदर्शो मलेन चेत्यत्र चकाराद्य
थाशब्दोऽनुपक्त इति व्यञ्जनाय यथा धूमेनेत्युक्तम्। पूर्वस्मिन् श्लोके नोधस्यापि कामानस्थान्तरत्वव्यप-
चाः। आधत्तेन परिणमते। अतः क्रोधः अपि एष एष रजोगुणसमुद्भवः रजश्च तत् गुणश्च
रजोगुणः तस्मात् समुद्भवः यस्य सः कामः रजोगुणसमुद्भवः । रजोगुणस्य वा समु-
द्भवः; कामः हि उद्भूतः रजः प्रवर्तयन् पुरुषं प्रवर्तयति; 'सृणुया हि अहं कारितः'
इति दुःखितां रजःकार्ये सेवायां प्रवृत्तानां प्रलापः श्रूयते । महाशनः महत् भक्षणं यस्य
इति महाशनः । अत एव महापाप्मा ; कामेन हि प्रेरितः जन्तुः पापं करोति । अतः
विद्धि एन कामम् इह ससारं वैरिणम् ॥ ३७ ॥

आ॥तत्रोद्योऽभिजायते' इति श्रुतम्। यत्रापि गुरनिन्दादिनिमित्तः क्रोधः, तत्रापि भक्तिनि-
मित्तानिन्दाकामनिमित्त एव। ये त्वन्यथा वदन्ति ते सङ्गरात्र सूक्ष्मं जानन्ति । उक्तं च
'क्षते फामं न कोपाद्या जायन्ते च कथं चन' इति । महाशनः—महद्भि कामभोग्यम्,
महाब्रह्महत्यादिकारणत्वात् महापाप्मा । सर्वपुरुषार्थविरोधित्वाद्दैरी ॥ ३७ ॥

जा॥दर्शनादित्यत्र आह—यत्रापि। भक्तिनिमित्तश्चावनिन्दाकामश्चेति रिप्रहः। 'सद्भास्तजायते का-
मः' इत्येतद्दर्शयितुं—भक्तिनिमित्तत्वेत्युक्तम्। काम एव केनचित्प्रतिहतः क्रोधत्वेन परिणमत इति परेषा
व्याख्यानं द्रूपयति—येति। एतन्तः शरणोपादानत्पक्षणादानन्तर्पक्षणाद्य सकरात्म्यस्य काम-
नोधयोरत्यन्तभेदम्। न हि गुणो गुणलोपादानम्, किं तु निमित्तमेव । प्रागन्ये प्रमाणमुक्तम्, इदानीं
व्यतिरेकेऽप्याह—उक्तं चेति । महाशन इति कामे दुर्व्यवहारौघमित्याह—महाशन इति । भोग्य
विषयः । यस्मात्कामभोग्य महत्तस्मादसौ महाशन इत्यर्थः । काम एष इति पापकारणत्वेनोक्तत्वा कथं
महापाप्मेत्युच्यते इत्यतो न कर्मधारयोऽयम्, किंतु महान्पाप्मा यस्मादिति बहुव्रीहिरिति भावेनाह—
महाब्रह्मेति । महच्छब्दात्परतः पापशब्दोऽप्याहार्यः । यथादिकर्तृत्वाभावात्कथं वैरित्वमित्यत आह—
सर्वेति । सर्वः संपूर्णः पुरुषार्थं मोक्षः ॥ ३७ ॥

या ॥ *यथाचोल्बेनावृतो गर्भः; तथा तेन कामेनेदं जन्तुजातमावृतम् ॥ ३८ ॥

आवरणप्रकारमाह—

आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा ।

कामरूपेण कौन्तेय दुष्पूरेणानलेन च ।

३९

अस्य जन्तोः ज्ञानिनो ज्ञानस्वभावस्यात्मविषयं ज्ञानमेतेन कामाकारेण विषयध्यामो-

त्तादिशानुत्तरत्र च—‘कामरूपेण कामरूपम्’ इति तस्यैवानुत्तरत्रापि तच्छब्देन काम एव परामृश्यत इति व्यञ्जनाय—तेन कामेनेत्युक्तम् । इदमिति सामान्यनिर्देशेऽप्यचिद्वहणासम्भवात्सर्वधेयप्रग्रहणौचित्यादिदृष्टान्तस्य वक्ष्यमाणपरत्वादिपि लोकप्रतीतपरत्वं स्यात्सर्वधेयं ‘कैया धेतव्यप्रवृत्तिरस्मा वेष्टिता’ इत्यादिवत् धेयप्रज्ञानमावरणमिहोच्यत इत्यभिप्रायेणोक्तम्—इदञ्जन्तुजातमिति । जन्तुशब्देन शरीरित्वस्य विरहितत्वादावरणार्हत्वं दर्शितम् । नपुंसकनिर्देशस्य सामान्यविषयत्वप्रदर्शनाय जातशब्दः । अनादि-यामनानुवन्धिर्देन सहजत्वं, निवृत्तस्यापि पुनःपुनरुपाधिवगादागम, स्वेच्छया निवर्तयितुमशक्यत्वं च दर्शयितुं दृष्टान्तत्रयोपादानम् ॥ ३८ ॥

‘आवृतं ज्ञानम्’ इत्यादेः पौनरुक्त्यव्युदासत्याह—आवरणप्रकारमाह्वेति । अत्र ‘तेनेदमावृतम्’ इत्युक्ते किं तदावृतमित्याकाङ्क्षाया अपि क्वताकाङ्क्षा युक्तेति भावः । अत्र ज्ञानिशब्दो न तावद्विषयज्ञानविषयः, तदवस्थस्य कामावृतज्ञानत्रयाभावात् । ततश्चानिष्पन्नज्ञानसर्वधेयप्रग्रहणमेवोचितमित्यभिप्रायेण—अस्य जन्तोर्ज्ञानिन इत्युक्तम् । ज्ञानिन इत्यत्र प्रत्ययस्य धृतिसिद्धत्वाभावात्कसं-यन्धपरत्वप्रदर्शनायावरणस्योपाधिकत्वद्योतनाय च—ज्ञानस्वभावस्येत्युक्तम् । धेतव्यस्यापि कर्मफलभो-क्तुशब्दादिविषयज्ञानावरणाभावात्—आत्मविषयं ज्ञानमित्युक्तम् । कामरूपशब्दस्य स्वेच्छागृहीत-

प्र-पा॥* ‘उत्पन्नं नाम परमदृष्टं गर्भस्थान्तर्वेष्टनम्’ गर्भो-जरायुगावृत्त उत्पन्नं जहाति जन्मना’ (वाज ४१.५६.१.) स जन्मावृतो गर्भो भवति’ (छा. ५.९.१, इति श्रुतेः ॥ १.वि.पु. ६-७-६२॥)† ‘विष्णुशक्ति परा-प्रोक्ता क्षेत्रज्ञाख्या तथा परा । अविद्याकर्ममहान्धा वृत्तीया शक्तिरिष्यते ॥ यथा... नृप सर्वगा । ममा-रत्नापाकसिलालवामात्रात्यन्तिमत्तान् ॥ तथा तिरोहित-त्वाच्च शक्तिः क्षेत्रज्ञमधिष्ठा । सर्वभूतेषु भूषात् नार-तम्येन वर्तते ॥’ ‡ अद्योऽविद्यासम्बन्धधारयूने जीवा-त्मनि अविद्या-त्रयं दर्शयति—विष्णुशक्तिरित्यादिना ॥

सर्वगा -- चतसृष्वदिशिर्षालिकान्तसर्वशरीरस्था । जा-तावेकवचनम् । यदा धर्मभूतज्ञानेन स्वतः सर्वं व्या-प्तुं क्षमम् । कर्मणा वेष्टिता -- कर्मणा समुन्निताज्ञान-त्वर्थे । तर्हि सर्वं अज्ञा स्वरित्यनाह—तथेति । वर्तमानतन्मानुषेण ज्ञानतारतम्यवती क्षेत्रज्ञशक्तिरि-त्यर्थः । सर्वेषां ज्ञाननित्यत्वस्य मुक्तौ सर्वविषयकत्व-स्य च प्रामाणिकत्वात् यदावरणाया शक्तौचिक्रियायौ सिद्धौ । तत्तारतम्यं च ‘पुनः शक्त्युपनक्षितः,’ ‘त-च्छब्दा पदार्थोऽपिक्ता’ इति १९वीकृणम्—इति श्रुतप्रकाशिकाया पुराणपदे ॥

शां कथं वैरी ? इति दृष्टान्तैः प्रत्याययति—धूमेन इति । धूमेन सहजंन आम्रियतं वह्निः प्रकाशात्मकः अप्रकाशात्मकेन, यथा वा आदर्शो मलेन च, यथा उल्बेन च ज-रायुणा गर्भवेष्टनेन आवृतः आच्छादितः गर्भः तथा तेन इदम् आवृतम् ॥ ३८ ॥

किं पुनः तत् इदंशब्दवाच्यं यत् कामेन आवृतम् इति ? उच्यते—आवृतम् इति ।

आ॥ कथं विरोधी सः । इदमनेनावृतम् । यथा धूमेनाग्निरावृतः, प्रकाशरूपोऽप्यन्येषां

ज्ञानानु प्रभस्योत्तर जातं किमुत्तरेणेत्यतः श्लोकद्वयस्य सङ्गतिमाह—कथमिति । स कामः कथं मोक्षस्य विरोधीति जिज्ञासायामाह । धूमेत्यादिनेति शेषः । विरक्षितार्थस्यास्फुटत्वात् व्याख्याति

रा॥ हजननेन नित्यवैरिणा आवृत दुष्पूरेण प्राप्यनर्हविषयेण अनलेन च पर्याप्तिरहितेन ॥

ता॥ रूपत्वे प्रसिद्धेऽस्तद्रूपमुदासयोक्त—कामाकारेणेति । रामस्वभावादर्थोदाहितमात्मविषयजाना-
वरणप्रकारं व्यञ्जयति—विषयस्यामोहजननेनेति । नित्यवैरिणा जातमात्रात्प्राप्तस्य धिनाऽना-
दिवैरिणेत्यर्थः । नित्यसत्तास्मिन्नाप्ये चास्य त्रेषुचिदात्मसु नित्यैरित्यत्र गिद्धम् । योगैर्लब्धैरलभा-
वराहित्यमनलशब्दार्थः । ‘तृष्णाप्रतिनिर्गाधेय दुष्पूरं तेन पूर्यते । या महद्भिरपि धितैः पूरणैरेव
तन्यते’ इत्युक्तप्रकारेणायोग्येषु दुर्लभेषु प्रवृत्तिर्न तुल्य दुष्पूरशब्दविनिर्गमितमित्यभिप्रायेणोक्त—दुष्पू-
रेण प्राप्तचनर्हविषयेण अनलेन च पर्याप्तिरहितेनेति । यद्वा नलशब्दोऽभिप्रायः, रामे गौणः,
नलमैरिषयविभागाः पर्याप्तिर्ना स्यात्, तद्वदिति भावः ॥ ३९ ॥

श॥ आवृतम् एतेन ज्ञाने ज्ञानिनः नित्यवैरिणा, ज्ञानी हि पूर्वमेव जानाति ‘अनेन अहम्
अनर्थे प्रयुक्तः’ इति । अतः दुःखी च भवति नित्यमेव । तेन असौ ज्ञानिनः नित्यवैरी, न
तु मूर्खस्य । स हि कामं तृष्णाकाले मित्रम् इव पश्यन् तत्कार्ये तु खे प्राप्ते जानाति
‘तृष्णया जहं दुःखितम् आपादितः’ इति न पूर्वमेव । अतः ज्ञानिन एव नित्यवैरी ।

आ॥ न सम्यग्दर्शनाय, तथा परमात्मा । यथाऽऽदर्शो मलेनावृतोऽन्याभिव्यक्तिहेतुर्न भ-
वति, तथा न्तःकरण परमात्मादेव्येकिहेतुर्न भवति कामेनावृतम् । यथोत्प्रेनावृत्य बद्धा भव-
ति गर्भस्तथा कामेनावृतो जीवः । शास्त्रतो जातमपि ज्ञान परमात्मापरोक्षाय न प्रका-
शते कामेनावृतं ज्ञानिनोऽपि, किम्वद्व्यस्तानिनः । रामरूपेण कामाख्येन नित्यवैरिणा । दु-
ष्पूरेण, दुःखेन हि कामः पूर्यते । नहीन्द्रादिषु सुखेन लभ्यते । यद्यपीन्द्रादिषु प्राप्तं

जा॥—इदमिति । ईश्वरान्तं करणजीवलक्षणं वस्तुनयम् । केन विभिरित्याकाङ्क्षायां पादत्रयं व्याचष्टे
—यथेति । परमात्मा रामेनावृतः स्वयं सर्वज्ञोऽप्यन्यैर्न ज्ञायत इति शेषः । अन्यस्य सुप्रदेः । पर-
मात्मादेरित्यादिपदेन जीवो गृह्यते । बन्धापेभ्यः आवरणस्य समानवस्तुत्वम् । यद्वाः सदुचितो व्यापाय-
धम इति यावत् । उल्लो गर्भवेष्टनम् । रामेनावृतो जीवो नेश्वरादिज्ञाने क्षम इत्यर्थः । एव शय-
ज्ञानकरणज्ञातृप्रतिग्रन्थस्त्वोक्त्या ज्ञानप्रतिग्रन्थस्त्वमुक्तम् । आवृतं ज्ञानमित्यनेन पुनः विमुच्यत इत्यत
आह—शास्त्रत इति । पूर्वं ज्ञानोत्पत्तिप्रतिग्रन्थस्त्वमुक्तम्, इदानीं तु कथञ्चित्जातमपि ज्ञानं न स्वरा-
याय प्रभवतीत्युच्यते । अतो न पुनरुक्तिदोष इति भावः, ‘रामकारेणचैक’ इति वचनात् । अपरो-
क्षज्ञानस्य मोक्षसाधने न केनापि प्रतिग्रन्थ इत्यत उक्तम्—शास्त्रत इति, परमात्मापारोक्ष्यायेति
च । न प्रकाशते न भवति । ज्ञानिन इति व्यर्थम्, ज्ञानस्य ज्ञानिसग्रन्थाव्यभिचारादित्यत आह
—ज्ञानिनोऽपीति । शास्त्रजनितज्ञानवतोऽपि । अल्पज्ञानिनो गुरुपदेन मानवजनिः शानवतः । अपरे
तु ज्ञानिनो नित्यवैरिणा न मूर्खस्य । ज्ञानी हि मिनाग्रयिण्यामि काममिति यतते । मूर्खस्तु तमनुवर्तत
इति वर्णयामि । तदनेनैव निरस्तम् । अपकारित्वं सत्त्वं चैरित्यत्र विवक्षितः । तच्च ज्ञान्यपेक्षया मूर्खोऽधिकम् ।
न हि मूर्खस्तु नानुमथत इत्येतावता तत्रास्ति । दृष्टानुरूपं रूपं यस्यागौ रामरूप इत्युच्यते । न चैतत्का-
मेऽन्तःकरणधर्मं समवतीत्यत आह—कामेति । रूप्यतेऽन्येति रूपमास्त्वान् विवक्षितेत्यर्थः । तर्हि
विशेषणपदमिदं जातं किमस्य विशेष्यमित्यत आह—नित्येति । यो न पूर्यितुं शक्यः, स दुष्पूरः ।
कामस्तु निषकथादनेन पूर्यितुं शक्यः, कथं दुष्पूर इत्यतोऽन्यथा व्याचष्टे—दुष्पूरेणेति । न
ननर्थं दुःशब्दः । नितु कुरूपार्थ इत्यर्थः । तदुपपादयति—नहीति । कामविषयेपलक्षणमेतत् । ननु
प्रचलनात्मकत्वात्त्रयोऽनलो युवः । कामस्तु कथमनल इत्यतः सोपपत्तिरन्यथा व्याचष्टे—यद्य-

रा॥ कैरूपकरणैरयं काम आत्मानमधितिष्ठतीत्यत्राह—

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ।

एतैर्विमोहयत्येव ज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥

४०

अधितिष्ठत्येभिरयं काम आत्मानमधितिष्ठतीत्यत्राह—
इन्द्रियमनोबुद्धिभिः कामाधिष्ठानभूतैर्विषयप्रवर्णदैहिनं प्रकृतिसंस्पृष्टं ज्ञानमावृत्य विमोहय-
ति—विचित्रं मोहयति, आत्मज्ञानविमुखं विषयानुभवपरं करोतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ ।

पाप्मानं प्रजहि ह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥

४१

यस्मात्सर्वेन्द्रियव्यापारोपरनिरूपे ज्ञानयोगे प्रवृत्तन्यायं कामरूपदशशुः विषयाभि-

ता॥ एवमावरणप्रकार उक्तः, अथावरणोपकरणान्यनन्तरं नियन्तव्यत्वोपदेशायोच्यन्त इत्यभिप्रायेणाह—
कैरिति। आत्मानमधितिष्ठति—स्वतन्त्रमात्मानमाकम्प्य परतन्त्रं करोतीत्यर्थः। इन्द्रियशब्दोऽत्र गोवल्लीवर्द-
न्यायाद्वाद्येन्द्रियपरः । बुद्धिरलापुरुषार्थेषु पुरुषार्थत्वाभ्यवसायः । प्रकृतानुपयुक्ताधिकरणादिधीम्बुदालाय
करणव्युत्पत्तिं दर्शयति—अधितिष्ठत्येभिरिति। एतैर्विमोहयतीति व्युच्यत इति भावः । अधिष्ठानक्रि-
याकरणभूतानामिन्द्रियादीनामवयवतत्त्वापारप्रदर्शनाय—विषयप्रवर्णैरित्युक्तम् । प्रकृतिसंस्पृष्टमिति ।
दैहिनशब्देनेन्द्रियादेरधर्जनीयत्वं गुणवत्कृत्य च सूच्यत इति भावः । विमोहः 'अनात्मन्यात्मबुद्धिर्या अ-
स्वे स्वमिति वा मतिः' इत्याद्युक्तभ्रान्तिवैयर्थ्यपर इत्यभिप्रायेणाह—विचित्रं मोहयतीति । भ्रान्तिवै-
यर्थ्यं भोग्ये स्वात्मन्यभोग्यताभ्रमेणाभोग्येषु च विषयेषु भोग्यताभ्रमेण विवृणन् प्रकृतोपयोगित्वं च
दर्शयति—आत्मज्ञानेति ॥

प्र-पा॥ १. वि. पु. ६. अ. ७. अ. ११. श्लो. १. अविभात- नि, स्वमिति, समारकलक काम्यकमाविद्या, सैवतः,
रुतभूतिबीजमेतद्विद्या भिनम' इत्युत्तरा. अनात्मनि तत्त्वभूतेर्वाजम्, विद्या रितवत् अहं ममेति ॥
देहे, अहमिति प्रम. जले - दशोपक गारकादी वस्तु

शं॥ किं रूपेण? कामरूपेण काम इच्छैव रूपं अस्य इति कामरूपः तेन दुष्पूरेण दुःखेन
पूरणम् अस्य इति दुष्पूरण, अनलेन नास्य अलं पर्याप्तिः विद्यते इति अनलः तेन च ॥

*किम् अधिष्ठाय च पुनः कामः ज्ञानस्य आवरणत्वेन धैरी सर्वस्य लोकस्य? इति
अपेक्षायाम् आह, ज्ञानं हि शत्रोः अधिष्ठाने सुखेन निवर्हणं कर्तुं शक्यते इति—इन्द्रि-
याणि इति । इन्द्रियाणि मनः बुद्धिः च अस्य कामस्य अधिष्ठानम् आधयः उच्यते । एतैः
इन्द्रियादिभिः आध्र्यैः विमोहयति विविध मोहयति एष कामः ज्ञानम् आवृत्य आच्छाद्य
दैहिनं शरीरिणम् ॥ ४० ॥

आ॥ पुनर्ब्रह्मादिपदमिच्छतीत्यल बुद्धिर्नास्तीत्यनलः । उक्तं च—'ज्ञानस्य ब्रह्मणश्चाग्नेर्धूमो
बुद्धेर्मलं तथा । आदर्शस्याथ जीवस्य गर्भस्योत्थो हि कामकः' इति ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

ज॥ पीति । इदमपि प्राप्तादधिकस्योपलक्षणम् । श्लोकद्वयार्थे प्रमाणसंमतिमाह—उक्तं चेति । कामकः
कुत्सितकामो ज्ञानस्य ब्रह्मणश्चाग्नेर्धूमः । तथा बुद्धेरन्तःकरणस्यादर्शस्य मलम् । अथ जीवस्य गर्भस्योत्थ
इति सर्वत्र गूढोपमा, एतेनेदमित्युक्तस्य विवरणम् द्वितीयश्लोक इति व्याख्यानमपाकृतं भवति ॥

पा ॥ *किमधिष्ठानः पुनः कामः ॥

रा॥ मुख्यकरणेनात्मनि येमुख्य करोति, तस्मात्प्रकृतिससृष्टतयेन्द्रियव्यापारप्रवणस्त्वमादौ मोक्षोपायारम्भसमय एवेन्द्रियव्यापारानुरूपे कर्मयोगे इन्द्रियाणि नियम्य एन ज्ञानविज्ञान नाशनम् आत्मस्वरूपविषयस्य ज्ञानस्य तद्विषयविषयस्य च नाशनं पाप्मानं कामरूप वैरिणं प्रजहि नाशय ॥ ४१ ॥

ता॥ अथ कामस्यात्माधिष्ठानोपकरणेष्वेन्द्रियमनोबुद्धिषु प्रथममिन्द्रियाणां नियमनं कामविषयोपासत योपदिश्यते—तस्मादिति श्लोकेन । तस्मादित्येतत्प्रकृतस्य ज्ञानयोगस्योक्तप्रसारदुष्करत्वरामगात्याह—यस्मादित्यादिना । तस्मिन्निदंशोऽनुसृत्य तदानीन्तनाप्रकार इत्यभिप्रायेणान्न—प्रकृतिससृष्ट तथा इन्द्रियव्यापारप्रवणस्यमिति । आदायित्वेनार्थभवेत्तमाह—मोक्षेतिनात्रेन्द्रियमनमनमत्यन्त-
व्यापारोपरम, आदौ तस्यावश्यकत्वात्, प्रयोजितं च तत्रागोच । स्मरणार्थं चेन्द्रियमनमनं प्रागपि 'यत्स्विन्द्रियाणि मनसा' इत्यादावुक्तम् । अतोऽत्रापि तथैव स्मरणार्थमित्यभिप्रायेणोक्तम्—इन्द्रियव्यापारानुरूप इत्यादि । ज्ञानविज्ञानया द्वयोरप्यात्मविषयस्य प्रकरणात्सिद्धम् । तत्र च 'ब्राह्मणेषु च विद्वांसो विद्वत्सु कृतबुद्धयः' इति स्वरूपतद्विवेकविषयत्वादीनस्तत्त्वमित्यभिप्रायेणोक्तम्—आत्मस्वरूपेत्यादि । विज्ञानं विविच्य ज्ञानं वाच्यतया ज्ञानमित्यर्थ । प्रत्यक्षज्ञानानन्दत्वादिविशिष्टमात्मन स्वरूपम् । अशुद्धमित्यत्वगतृक्भावकृतत्वकृतत्वादिवैभेदस्य धमरगाऽत्र निवेकः । यद्वा देशतिरिक्तं कश्चिदात्मास्तीत्येतादत्तरूपमिह विनिमित्तम्, प्रत्यक्त्वादयोऽप्यनुत्तादिसंज्ञैवेकतया विनिमित्ताः । अत्रा तत्सर्वं स्वरूपं निवेको निवेकरूपं शान्तम् तत् प्रमेयं प्रमाणं चोक्तं भवति । एन पाप्मानामत्यन्ता देशात्प्रस्तुतकामविषयं पाप्मशब्द, तस्य पाप्मशब्देनाभिधानं निषेधविषयतया, ज्ञानविरोधित्वेन, अनिष्टफलत्वाच्चैत्यभिप्रेत्य—कामरूपं वरिणमित्युक्तम् ॥ ४१ ॥

प्र पा ॥ १ गी ३७ ॥

२ मनु १ अ ९७ श्लो १ ब्राह्मणेषु च विद्वांसो विद्वत्सु कृतबुद्धयः । कृतबुद्धिषु कतारं कर्तुं शक्नुवन्ति ॥ ब्राह्मणेषु च विद्वांसो मन्त्रे विद्वांसः शास्त्रार्थं

ज्ञानवन्तः श्रद्धा, तन्मात्रादपि इत्युक्तं शास्त्रोदितानुष्ठानेषु उत्तरकर्तृ यत्नादुच्यते, श्रेष्ठा, तन्मात्रादपि कर्तारः अनुष्ठानात् श्रेष्ठा, तन्मात्रादपि श्रेष्ठविदः श्रेष्ठा इत्यर्थः । भारतेचोपाय ६ अ. २ श्लो ४४ य ॥

रा॥ यत एन तस्मात् इति॥ तस्मात् त्वम् इन्द्रियाणि आदौ पूर्वमेव नियम्य वशीकृत्य भरतर्षभ पाप्मानं पापाचारं कामं प्रजहि हि परित्यज, एन ज्ञानविज्ञाननाशनं ज्ञानं शास्त्रं आचार्यतश्च आत्मादीनाम् अवधाय विज्ञानं विशेषतः तदनुभवं तयो ज्ञानविज्ञानयो ध्येयं प्राप्तिहेतुं नाशनं नाशकरं त नाशनम् आत्मन परित्यज इत्यर्थः ॥

आ॥ वधार्थं शत्रोरधिष्ठानमाह—इन्द्रियाणीति । एतज्ज्ञानमावृत्य बुद्ध्यादिभिर्हि विषयभेदाज्ज्ञानमावृतं भवति । हताधिष्ठानो हि शत्रुर्नश्यति ॥ ४० ॥ ४१ ॥

जा॥ इन्द्रियाणीत्यादिकमष्टद्वयं निमग्नमुच्यते इत्यत आह—वधार्थमिति । एतदधमेव ह्यनुनेन बलवान्मृष्ट, क्रियाद्वयश्रयणात् किं प्रतीन्द्रियादीनां ऋणत्वमिति न प्रतीयते । तन्निजानादिमोहनं प्रतीत्यन्यथा च प्रतीयते, नत आह—एतैरिति । तदुपादयति—बुद्ध्यादिभिर्हिनि । इन्द्रियद्विषेनेत्तानामपि बुद्ध्यादित्वेन ग्रहणं प्राधान्यजापनार्थम् । तस्मात्प्रतीन्द्रियाणां निग्रहं कामहननायोपदिश्यते । तदुपादयति—इति । नदर्थतः नागयितुं शक्यो भवति ॥ ४० ॥ ४१ ॥

पा ॥ *मृष्टं वैरिणं ॥

तदनुभवः ॥

॥ज्ञानविरोधिषु प्रधानमाह—

इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ।

मनस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ॥

४२

ज्ञानविरोधे प्रधानानीन्द्रियाण्याहुः, यत् इन्द्रियेषु विषयव्यापृतेषु आत्मनि ज्ञानं न प्रवर्तते; इन्द्रियेभ्यः परं मनः इन्द्रियेषूपरतेष्वपि मनसि विषयप्रवणे आत्मज्ञानं न संभवति; मनस्तु परा बुद्धिः—मनसि वृत्त्यन्तरविमुखे विपरीताध्यवसायप्रवृत्तौ सत्यां

ता॥एवं विरोधिमात्राणामिन्द्रियाणां नियन्त्रित्वमुक्तम् । अथ मनोबुद्धिकामानां नियन्त्रित्वतरतमत्वादिभिर्लक्ष्यैर्मुक्तोत्तरं विरोधितमत्वेन निर्दिश्यन्त इत्यभिप्रायेणाह—ज्ञानविरोधिष्विति । पराब्दस्यात्र कारणत्वादपरत्वायोगात्प्राधान्यमेव विवक्षितम् । तच्च प्रकरणशब्दात् ज्ञानविरोधापेक्षेत्याभिप्रायेणोक्तं—ज्ञानविरोधे प्रधानानीति । प्राधान्यं चेन्द्रियाणां दशकालादिरूपसामान्यविरोध्यन्तरापेक्षया, शरीरापेक्षया वा कृमत्तदुग्रहृत्नादिभिः । इन्द्रियाणां प्राधान्यहेतुं विरोधितप्रकारमाह—यत् इति । इन्द्रियेभ्यो मनसः परत्वे हेतुमाह—इन्द्रियेष्विति । पूर्ववाक्याद्यत् इत्यनुपसृजनीयम् । एवमुत्तरत्रापि हेतुवाक्ये भाव्यम् । विषयसन्निधानदृष्टात्करणत्वादिना बाह्येन्द्रियेषु विषयेभ्य उपरतेष्वपि मनसा तत्तद्विषयेषु चिन्त्यमानेष्वात्मज्ञानं न स्यात् ; ततो बाह्येन्द्रियोपरतिवेलायामपि विरोधितत्वादस्य तेभ्यः परत्वम् । मनसो बुद्धेः परत्वे हेतुमाह—मनसि वृत्त्यन्तरेति । ननु मनसो विषयान्तरवृत्तिवैमुख्ये कथं तद्विरोधपर्यवसायप्रवृत्तिः ; मनसा क्वचिद्विषयमालम्ब्य तल्लैर हि कुर्यां न कुर्यामित्याद्यध्यवसायते, उच्यते—नात्र मनसो निष्प्रेषणव्यापारनिवृत्तिः वृत्त्यन्तरवैमुख्यं विवक्षितम् । किन्तु बलादप्यवकाशविरोधस्वारसिकविषयान्तरप्रावण्यनिवृत्तिः । सूचितं चैतत्पूर्ववाक्ये ‘मनसि विषयप्रवणे’ इति । अतो यदृच्छया निवृत्त्यादिभिः मनसः स्वरसतो विषयेऋक्षरणत्वाभावेऽपि दुराग्रहादिमात्रेण विपरीताध्यवसायप्रवृत्तौ मनसस्तथाविधमपि प्रावण्यं स्यादेव । एवं च मनसस्त्विति दुष्टशब्दः शङ्कानिरासार्थः ; एवंविधवैलक्षण्यार्थं वा । अध्यवसायादपि कामस्य परत्वे हेतुमाह—सर्वेष्विति । बालनाकार्यत्वस्य स्वानुराधाध्यवसायहेतुत्वस्य च द्योतनाय—इच्छापर्याय इत्युक्तम् । इन्द्रियमनोबुद्ध्युपरतिवेलाया कथं

॥इन्द्रियाणि भावौ नियम्य कामं शत्रुं जहि इति उक्तम् । तत्र किमाधयः कामं जह्यात् इति ? उच्यते—इन्द्रियाणि इति॥इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि पञ्च देहं स्थूलं वाह्यं परिच्छिन्नं च अपेक्ष्य सौम्यान्तरस्थित्यध्यापित्वाद्यपेक्ष्य पराणि प्रकृष्टानि आहुः पण्डिताः । त-

आ॥शत्रुहनने आशुधरूपं ज्ञानं वक्तुं श्रेयमाह—इन्द्रियाणीति । असङ्गज्ञानासिमादाय तरातिपारमिति ह्युक्तम् । शरीरादिन्द्रियाणि पराणि उत्कृष्टानि । ॥ केवलं बुद्धेः परः श्रुत्युक्तप्रकारेणाध्यक्तादपि । ‘अव्यक्तात्पुरुषः परः’ इति हि श्रुतिः । न च तत्रतत्रोक्तै-

जा॥इन्द्रियाणि पराणीत्यस्य पूर्वेण संगतिर्न दृश्यते ; अत आह—शत्रुहनन इति । एवं बुद्धेः परमित्यनेन वस्तु ज्ञानस्यात्मायुधत्वे प्रमाणमाह—असङ्गेति । असङ्गं वैराग्यसहितम् । तराति पारं पारमितर ‘छन्दसिपरेऽपि’ इति वचनात् । परत्वस्यावधिसापेक्षत्वात्कस्मादिन्द्रियाणि पराणीत्यत आह—शरीरादिति । तन्निधानादिति भावः । किं परत्वमन्यत्वं नेत्याह—उत्कृष्टानीति । ‘यो बुद्धेः परतस्तु सः’ इति परमात्मोच्यते । तस्य बुद्धेः परत्वे महताऽऽत्मना साम्यं स्यादत आह—न केवलमिति । काऽसौ श्रुतिर्यद्बलादङ्गबाह्य इत्यत आह—अव्यक्तादिति । अस्तु भगवानन्यक्तादपि, कामादिजनार्थं बुद्धेः परत्वेनैव ज्ञातेनालं किं प्रमाणान्तरसिद्धाख्याहारेणेत्यत आह—नचेति । कामादिजयो हि मुक्तिद्वारं न च मुक्तिरेकदेशज्ञानमात्रेण भवति । कुत इत्यत आह—सर्व-

रा॥यः परस्स काम इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

ता॥छष्टिप्रकरणादिषु कतिपयसमस्तसृज्यतत्वादिनिर्देशवत्। 'आहुः' इति वचनात् कचिदन्वयास्यार्थस्या-
भिधानमवश्याभ्युपगन्तव्यम् ; ततश्च 'यो बुद्धेः परतस्तु सः' इत्यस्य 'बुद्धेरात्मा महान्तरः' इत्यनेन
तुल्यायत्वादात्मविषयत्वमेवोचितम् ; एवं च सति 'एवं बुद्धेः पर बुद्ध्या' इत्यादौ उत्तरश्लोकेऽपि
द्वितीयान्तात्मशब्दश्चेतनविषयतयोपपन्नतरस्यात् ; अतः कथं स काम इति व्याख्यायते ; उच्यते
—यद्यपीन्द्रियादिष्वपि तदेवान् प्रत्यभिज्ञातम् ; तथापि स एव क्रमोऽन कात्स्न्येन न विवक्षितः ;
पूर्वत्र 'इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः' इति श्लोके निर्दिष्टानाम् इन्द्रियादिकामपर्यन्तानां चतुर्णां विरोधि
नामेवात् तारतम्यनिर्देशोपपत्तेः, इन्द्रियमनोबुद्धीनां च क्रमस्यात्र न कश्चिद्रङ्गः । कठचतुर्थपरत्वे
स्वर्धानामन्तानिर्देशान्मालया क्रमभङ्गस्यात् । विरोधिन्ये जेतव्यन्वे च प्रधानतया पूर्वोत्तरत्र च
काम एव व्यपदिश्यते । अतस्त एवान् सर्वप्रधानतया 'यो बुद्धेः परतस्तु सः' इति निर्देशमर्हति ;
अन्यथा स इति शब्दस्य विशेष्यमौपनिषदं दूरस्थं स्यात् ; यदि द्यात्माप्यत्र नियन्तव्यतयाभिमतः,
तदा 'इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः' इत्यादात्माप्यधिष्ठानतया व्यपदिश्येत ; न चैतत्तथाकृतम् ; आत्मा
हि तत्र चतुर्भिर्मानुषीयतया व्यपदिष्टः ; अतश्चतुर्णां नियमनमेवानेन कार्यम् ; तथा सत्युत्तरश्लोकस्या-
त्मशब्दोऽप्येतदनुरोधेन वर्णनीयः ; एतस्यैवानुवादा हि 'एव बुद्धेः परम्' इति व्यक्तः । पादद्वयसि-
तस्य 'बुद्ध्या' इत्यादिक्रियाद्वयस्य कर्मद्वयं च भिन्नमेव स्वरसप्रतीतम् । अतस्तत्र द्वितीयान्तात्मशब्दो नि-
यन्तव्यतया निर्दिष्टमनोविषयः । तृतीयान्तस्तु मनोनियमनकरणभूताप्यवसायविषयः । आहुरिति निर्दे-
शस्तु नावश्यमुपनिषदमिप्रायेण 'इन्द्रियाणां हि चरतां यद्येकं धरतीन्द्रियम् । तेनास्य धरति प्रज्ञा द-
तेः पादादिवोदकम्' इत्याद्यनुसारेण मन्वादय आहुरित्यपि विवक्षोपपत्तेः । तस्मात् 'यो बुद्धेः परत-
स्तु सः' इति काम एव निर्दिश्यते । तदेतदतिलमभिप्रेत्योक्तं—तदिदमुच्यत इत्यारभ्य—स
काम इत्यर्थ इत्यन्तम् ॥ ४२ ॥

प्र पा॥ १. मनुस्मृती. २-९९॥ २७२. पुटे. व्याख्यातम् ॥

शं ॥ यात्मिका । तथा - यः सर्वदृश्येभ्यः शुद्धचक्षुःभ्यः अभ्यन्तरः, यं देहिनम् इन्द्रि-
यादिभिः आध्रयैः युक्तः कामः ज्ञानावरणद्वारेण मोहयति इत्युक्तम्, सः बुद्धेः द्रष्टा
पर आत्मा ॥ ४२ ॥

आ॥पादेऽभिहितः—'आनन्दादयः प्रधानस्य' इत्यादिना । तथाचान्यत्र—'अपौरुषेयवेदेपु
विष्णुवेदेपु चैव हि । सर्वत्र ये गुणाः प्रोक्ताः संप्रदायागताश्च ये । सर्वेसैः सह विज्ञाय
ये पश्यन्ति परं हरिम् । तेषामेव भवेन्मुक्तिर्नान्यथा तु कथंचन' इति गारुडे । तस्मादव्य-
क्तादपि परत्वेन ज्ञेयः । नचात्र जीव उच्यते, 'रसोऽप्यस्य परं हृद्वा निवर्तते' इत्यु-
क्तत्वात् । 'अविज्ञाय परं मत्तो जयः कामस्य वै कुतः' इति च । अतः परमात्मज्ञानमेवात्र
जा॥ अपि भगवत्संप्रदायागताः, तैः सह तैः सहितम् । न च तत्रेत्युक्तमुपसंहरति—तस्मादिति । मा-
यावादी तु 'यो बुद्धेः परतस्तु सः' इत्यनेन जीव उच्यत इत्याह । तस्मिन्नप्युच्यते—नचेति । कुत इति
चेत्—एवं बुद्धेः परमित्येतज्ज्ञानस्य कामविनाशसाधनश्लोकेः ; तस्याश्च भगवत्परिग्रहे षट्पदान्यथा-
ऽष्टपदानादिति भावेनोभयत्र प्रमाणमाह—रसोऽर्पाति । न चानेत्युक्तमुपसंहरति—अत इति । भास्कर-
स्तु कामोऽत्रोच्यत इत्याह । तदतीव मन्दः, कामः सङ्कल्प इत्यादिश्रुतेः तस्य मनोधर्मस्य तत्परत्वानुप-
पत्तेः । पञ्चद्वयेऽपि 'इन्द्रियाणि पराणि' इत्यादिना तारतम्योक्तेर्न प्रयोजनमस्तीति 'संस्तभ्यात्मानमात्मना'

एव बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना ।

जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥

४३

इति श्रीभगवद्गीतासूनिपत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे कृष्णार्जुनसंवादे कर्मयोगो नाम
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

रा॥ एव बुद्धेरपि परं काम ज्ञानयोगविरोधिनं वैरिणं बुद्ध्वा आत्मानं मनः आत्मना
बुद्ध्या कर्मयोगेऽनस्थाप्य एव कामरूपं दुरासदं शत्रुं जहि नाशयेति ॥ ४३ ॥

इति श्रीभगवद्भारुणविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

ता॥ 'सदृशं चेष्टे' इत्याद्युपक्रान्तज्ञानयोगसम्प्रादतोपसहारद्वारा मनसः कर्मयोगेऽनस्थापनमभिधाया
ध्यायायोंऽप्युपसङ्घियते—एवमिति श्लोकेन । कामविजयात्पूर्वं मनसस्तन्मनः नाम कर्मयोगे स्थापनमेव,
न पुनरत्यन्तवशीकृतत्वं, मतिरिह कामे मनसोऽपि श्रोमस्स्यादिति पूर्वमेवोक्तमित्यभिप्रायेण—
कर्मयोगेऽनस्थायेत्युक्तम् । दुरासदम् अननुष्ठितकर्मयोगेर्जनरत्नपापैरगृहीतमुद्वेगसत्त्वकमचैर्दोषद-
र्शनेऽप्यनारक्तुमशक्यमित्यर्थः । अतस्तस्य कामस्य शत्रुत्वात्पेण हिंसनीयत्वोक्तिरुचितं तु नाशनमेवेत्य
भिप्रायेण 'प्रजहि' 'जहि' इत्यनयोर्नाशयेति व्याख्या ॥ ४३ ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतत्त्वस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य

कृतिषु श्रीमद्गीताभाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायां

तृतीयाऽध्यायः ॥ ३ ॥

श॥ एवम् इति॥ एवं बुद्धेः परम् आत्मानं बुद्ध्वा ज्ञात्वा सस्तभ्य सम्यक् स्तम्भनं कृत्वा
आत्मानं स्वेनेव आत्मना सम्यक् समाधाय इत्यर्थः । जहि एनं शत्रुं हे महाबाहो कामरूपं
दुरासदं दुर्वेन आसदं आसादनं प्राप्तिः यस्य तं दुरासदं दुर्विघ्नेयानेकप्रशेषम् इति ॥

इति श्रीमच्छङ्करभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

आ॥ चिदक्षितम् । आत्मानं मनः । आत्मना बुद्ध्या ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

ज ॥ इत्यस्य जीवात्मानं परमात्मनैर्हीकृत्येति व्याख्यानं शब्दबाह्यमित्याशयवानात्मशब्दद्वयं व्याख्या-
ति—आत्मानमिति ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितस्य श्रीमद्गीताभाष्यस्य टीकायां

जयतीर्थमुनिविरचितायां प्रमेयदीपिकायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीः.

त्रियै नमः.

श्रीमते रामानुजाय नमः.

श्रीमद्यामुनमुनिप्रणीतः

श्रीमद्गीतार्थसंग्रहः.

असक्त्या लोकरक्षायै गुणेष्वारोप्य कर्तृताम् ।

सर्वेश्वरे वा न्यस्योक्ता तृतीये कर्मकार्यता ॥ ७ ॥

श्रीमन्निगमान्तमहादेशिकविरचिता गीतार्थसंग्रहश्च ॥

असक्त्या—परमपुरुषप्रीतिव्यतिरिक्तस्वर्गादिफलसङ्कल्पागपूर्वकमित्यर्थः। लोकरक्षायै-अनुविधेया-
नुष्ठानस्य कृत्स्नविदः स्वानुष्ठानानुसधानेन अकृत्स्नविदश्चिष्टलोकस्य निःप्रमादछुष्टाकरहितघण्टापथप्रव-
र्तनार्थमित्यर्थः। एतेन लोकसप्रहृद्वान्दो व्याख्यातः। एवं लोकरक्षणार्थं प्रवृत्तेरन्ततः स्वरक्षापर्यन्तत्वं भा-
ष्योक्तम्-‘अन्यथा लोकरक्षाशजनिता पाप ज्ञानयोगादप्येन प्रच्यवयेत्’—इति। गुणेषु सत्परजस्तमस्तंश-
केषु प्रकृतिगुणेष्वित्यर्थः। आरोप्य कर्तृतां-स्वस्य देशकालावस्थादिनियतविषयज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नाभ्यस्त्य-
लक्षणां कर्तृतां गुणप्रयुक्ततया अनुसधायेत्यर्थः। तथाच भाष्य—‘गुणेषु कर्तृत्वानुमन्धानं च इदमेवात्मनो-
नस्वरूपप्रयुक्तमिदकर्तृत्वम्, अपि तु गुणसंपर्ककृतमिति प्राप्ताप्रातविवेकेन गुणकृतमित्यनुसधानम्’—इति।
‘मयि सर्वाणि कर्माणि’ इत्यत्र अस्मच्छब्दाभिप्रेतं व्यनक्ति—‘सर्वेश्वरे वा न्यस्येति । गुणानां तदाश्रय-
स्य त्रिगुणद्रव्यस्य तत्समुद्गम्य त्रियुक्तस्य च जीवस्य नियन्त्रि भगवति तस्यास्तन्मूलत्वभावनया निवे-
भ्येत्यभिप्रायः । सूत्रकारश्च ‘कर्ता मास्त्रार्थवत्वात्’ इति आत्मनः कर्तृत्वमुपपाद्य अनन्तरं तस्य
परमात्माधीनत्वं ‘परंतु तच्छ्रुतेः’ इत्याह । सर्वेश्वरे कर्तृत्वानुसधानप्रकारश्चैव भाषितः; ‘इदानीमात्म-
नां परमपुरुषदारीरतया तन्निधायित्वस्वरूपनिरूपणेन भगवति पुरुषोत्तमे सर्वात्मभूते गुणकृतं च कर्तृ-
त्वमारोप्य कर्मकर्तव्यतोच्यते’ इति। पिण्डतार्थश्च दर्शितः—‘स्वकीयेनात्मना कर्त्ता स्वकीयेक्षोपकरणै-
स्स्वाराधनैकप्रयोजनाय परमपुरुषस्सर्वेशोपी सर्वेश्वरस्त्वयमेव स्वकीयकर्माणि कास्यानि’ इत्यादिना॥७॥

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ॥

प्र-पा॥ १. गी. ३-२१. श्लो. भा॥

२. गी. ३-२९. श्लो. भा॥

३. गी. ३-३०. श्लो॥

४. शारी. २-३-३३॥

५. शारी. २-३-४०॥

६. गी. ३-३०. श्लो. भा॥

श्रीमद्भगवद्गीता

चतुर्थोऽध्यायः.

रा॥तृतीयेऽध्याये प्रकृतिसंस्पृष्टस्य मुमुक्षोस्सहसा ज्ञानयोगेऽनधिकारात् कर्मयोग एव कार्यः, ज्ञानयोगाधिकारिणोऽप्यकर्तृत्वानुसन्धानपूर्वककर्मयोग एव श्रेयानिति सहेतुकमुक्तम्; शिष्टतया व्यपदेश्यस्य तु विशेषतः कर्मयोग एव कार्य इति चोक्तम्; चतुर्थेनेदानी-
मस्यैव कर्मयोगस्य निखिलजगदुद्धरणाय मन्वन्तरादावेधोपदिष्टतया कर्तव्यतां द्रढयित्वा
अन्तर्गतज्ञानतयाऽस्यैव ज्ञानयोगाकारतां प्रदर्श्य, कर्मयोगस्वरूपं, तद्भेदाः, कर्मयोगे ज्ञा-
नांशस्यैव प्राधान्यं चोच्यते; प्रसङ्गाच्च भगवद्वतारयाथात्म्यमुच्यते—

ता॥अथ चतुर्थसर्गातिं वक्तुं तृतीयाध्यायार्थं सङ्ग्रहेणोद्ब्रूहति—तृतीयेऽध्याय इति।सहेतुकमिति—
ज्ञानयोगकर्मयोगयोस्तत्प्रमादत्वनिष्प्रमादत्वादिहेतुपूर्वकमित्यर्थः । एतेन 'असक्त्या लोकरक्षायै गुणे-
ष्वारोप्य कर्तृताम्। सर्वेश्वरे वा न्यस्योक्ता तृतीये कर्मकार्यता' इति सङ्ग्रहश्लोकोऽपि व्याख्यातः।अशक्त-
स्य, शक्तत्वेऽप्यप्रसिद्धस्य च स्वार्थनिपुणस्य कर्मयोग एव कार्यः ; प्रसिद्धस्य त्वशक्तस्य, शक्तस्य वा
स्वार्थं लोकरक्षार्थं च स एव कार्य इति तृतीयाध्यायेनाधिकारिचिन्तनं, कर्मयोगस्य ज्ञानयोगाद्वैषम्यचि-
न्तनं च कृतमिति भावः।अपाधिकर्तव्यतयोक्तस्य कर्मयोगस्य प्रामाणिकत्वं, ज्ञानमिश्रत्वं, स्वरूपं, तद्वै-
विध्यं, ज्ञानांशप्राधान्यं, प्रासङ्गिको भगवद्वतार इति पदार्था इहोच्यन्तइत्याह—चतुर्थेनेति । ननु
'प्रसङ्गात्स्वस्वभावोक्तिः कर्मणोऽकर्मतास्य चाभेदा ज्ञानस्य माहात्म्यं चतुर्थाध्याय उच्यते' इति चत्वा-
रोऽर्थास्तंगृहीताः, तत्कथमत्र पदार्थानुकीर्तनम्।उच्यते—'प्रसङ्गात्स्वस्वभावोक्तिः' इत्यत्र प्रसङ्गः प्रामाणिक-
त्वप्रसङ्गः, अस्य च भेदाः इत्यत्र स्वरूपमन्तरेण तद्भेदस्य दुर्ज्ञानत्वात्स्वरूपमपि विवक्षितम्; चक्रेण वा त-
त्समुच्चय इति सङ्ग्रहेऽपि पदार्था एव विवक्षिताः।स्वस्वभावोक्तिः स्वस्याकर्मवस्यावतारत्वाद्विस्वभावोक्तिः।
कर्मणोऽकर्मता कर्मयोगस्यान्तर्गतज्ञानतया ज्ञानयोगाकारता, ज्ञानस्य माहात्म्यं कर्मयोगान्तर्गतज्ञानांशस्य
प्राधान्यम्; एवं चतुर्थेनेत्यादिभाष्येणायमपि श्लोको व्याख्यातः।कर्तव्यता हि तृतीयाध्याये प्रोक्ता; अत-
स्तद्वाक्यमात्रमत्र पुरावृत्ताख्यानं क्रियत इति—कर्तव्यतां द्रढयित्वेत्यस्य भावः।साक्षादध्यायार्थानां
सङ्गतिं प्रदर्श्य प्रासङ्गिकं पुनराह—प्रसङ्गाच्चोक्तिः।इममिति निर्देशपूर्वकमुपदेशपरम्पराकथनस्य तात्पर्यमाह

शं॥ योऽयं योगः अध्यायद्वयेन उक्तः ज्ञाननिष्ठातत्क्षणः संन्यासः कर्मयोगोपा-
यः, यस्मिन् वेदार्थः परिसमाप्तः प्रवृत्तिलक्षणो निवृत्तिलक्षणश्च, गीतासु च सर्वासु

आ॥बुद्धेः परस्य माहात्म्यं कर्मभेदो ज्ञानमाहात्म्यं चोच्यतेऽस्मिन्नध्याये। पूर्वानुष्ठित-
ज॥उक्तयोर्ज्ञानकर्मणोरुभयोर्विशेषविस्तरात्मकोऽयमध्याय इति पूर्वसङ्गताध्यायार्थस्थितौ इह प्रकरणभेद-
प्रतिपादनार्थमाह—बुद्धेरिति । 'एवं ज्ञात्वा' इत्यतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन बुद्धेः परस्य विष्णोर्माहात्म्यमु-
च्यते।आद्यस्य प्रकरणस्य पूर्वेण सङ्गतिं सूचयितुं—बुद्धेः परस्येत्युक्तमाभेयानित्यतः पूर्वेण कर्मभेद—

श्रीभगवानुवाच—

इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ।

विवस्वान्मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥

१

एवं परम्पराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः ।

स कालेनेह महता योगो नष्टः परन्तप ॥

२

स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः ।

भक्तोऽसि मे सत्त्वा चेति रहस्यं ह्येतदुच्यम् ॥

३

रा॥योऽयं तपोदितो योगः स केवलं युद्धप्रोत्साहनायेदानीमुदित इति न मन्तव्यम् । मन्वन्तरादावेव निखिलजगदुद्धरणाय परमपुरुषार्थलक्षणमोक्षसाधनतयेवं योगमहमेव विवस्वते प्रोक्तवान्, विद्यसांश्च मनवे, मनुरिक्ष्वाकव इत्येवं सम्प्रदायपरम्परया प्राप्तमिमं योगं पूर्वं राजर्षयो विदुः । ॥ महता कालेन तत्तच्छ्रोतुमुद्दिमान्याद्विनष्टप्रायोऽभूत् । स

ता॥—योऽयम् इत्यादिना मन्तव्यमित्यन्तेन । योगोऽत्र कर्मयोगः । अत्र ज्ञानयोगरत्वेन परव्याख्यान प्रकृतातगतम् कुरु कर्मत्यादिवक्ष्यमाणविरुद्ध चेति भावः । मनोरपि जननित्रे तदुपदेष्ट्रे च विवस्वते प्रोक्तत्वादजुनेनचादावित्यनुवदिष्यमाणत्वात्पलितमुक्त- मन्वन्तरादारिति । निखिलजगदुद्धरणायै-
ति—न केवल युद्धप्रोत्साहनार्थमर्जुनमात्रार्थं वा, किन्तु समस्ताधिकारिवर्गपरिगदानायेत्यर्थः । मन्वन्तरा-
दावुपदेशात्तस्य निरुद्धजगत्साधारण्यं सूचितम् । नित्यसंज्ञे भगवति स्थितत्वादव्ययत्वम् । अथवा अव्य-
यत्वमिह फलद्वारा । इममिति निर्देशश्च पूर्वोक्तमोक्षसाधनत्वमप्यभिप्रेतीति ज्ञापनाय—परमेत्याद्युक्तम् ।
प्रागपि न फलान्तरार्थमुक्तमिति भावः । अहं प्रोक्तवानित्यनेन मन्वन्तरादौ, महा कलारम्भे, भारतसमरारम्भे
वा मदन्त्यः कश्चिदस्य यथावज्ज्ञाता वक्ता च दुर्लभ इत्यभिप्रेतम् । प्रसङ्गादवश्यं ज्ञातव्यं स्वावतारनाथात्म्यं
वक्तुं स्वस्य मन्वादि कालत्रयोधरूपशब्दोत्थापनं च कृतमिति व्यञ्जनाय—अहमेवेत्युक्तम् । विद्यस्वने प्रो-
क्तवानिति नक्षयममुरादिभ्यां मयोपदिष्टो बुद्धाद्यागमार्थः, किन्तु सर्ववेदात्मने विवस्वत इति भावः । वि-
द्यसांश्च मनवे मनुरिक्ष्वाकव इति—‘यदै किंच मनुरवदत्तत्रेपजम्’ इति सकलजगत्त्रेपजभूतवचनत-
या प्रसिद्धमर्यादाप्रवर्तनविशदाधितृत्वेति निविशपिनादिनमेव ह्युरदेशपरम्परा प्राप्ता, ननु सम्भवद्विप्रल-
म्भकुहकपापण्ड्यादिसर्गप्रवृत्तेति भावः । एतत्सर्वम्—एवंसंप्रदायपरम्परयेत्यनेन व्यक्तम् । परम्पराश-
ब्देनेश्वाकीरर्वाचीनानामपि ग्रहणात्कृतादियुगे संप्रदायाविच्छेदा विवक्षित इति चाभिप्रायः । इदानीं ना-
शस्याभिधानादत्र—पूर्वं राजर्षय इ युक्तम् । राजर्षयो विदुः—राजानो हि विस्तीर्णांगार्धमनसः, त-
त्रापि स्तुपित्वादतीन्द्रियार्थदर्शनक्षमाः, ते च बहवः, ते चाश्वपतिजनकाम्बरीपरभृतयस्तत्तत्सर्वेऽप्यसिगानेनेम
कर्मयोगमनुष्ठितवन्त इति भावः । कालदैर्घ्यस्य विच्छेदे हेतुत्वप्रकारमिह शब्दसूचितमाह—तत्तच्छ्रोतुमु-
द्दिमान्यादिति । इह विचित्राधिकारिपूर्णं जगति कृतलेतादिषु युगेषु कालक्रमेण बुद्धिदातृनुष्ठानादयो-
शा । अयम् एव योगो विवक्षितः भगवता, अतः परिसमाप्तं वेदार्थं मन्यानः तं वंशकथनेन
स्तोति भगवान्—इममिति । इमम् अध्यायद्वयेन उक्तं योगं विवस्वते आदित्याय सर्गा-
ज्ज्ञानितृत्वात् कर्मणोऽन्यत्साद्देवः, निवृत्त एव कर्मव्युपासनायज्ञादित्येन वा भेदः । ज्ञानमाहात्म्यं शे-
पेनेति । ‘इमं विवस्वते योगम्’ इत्युपदेशपरम्पराकथनं प्रकृतानुपयुक्तमित्यतस्तत्तात्पर्यमाह—पूर्वेति ।

रा॥एवायमस्त्रलितस्वरूपः पुरातनो योगः सख्येनातिमात्रभक्त्या च मामेव प्रपन्नाय ते मया प्रोक्तः—सपरिकरस्सविस्तरमुक्त इत्यर्थः।मदन्येन केनापि ज्ञातुं वक्तुं चाशक्यं, य- त इदं वेदान्तोदितमुत्तमं रहस्यं ज्ञानम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

ता॥परिचीयमाना दृष्टाः, श्रुताश्चेति भावः।नष्ट इत्यन्तर्विच्छेदो नाभिमतः, व्यासभीष्माऋषादेरिदानी- मपि विद्यमानत्वादित्यभिप्रायेणोक्तम्—विनष्टप्रायोऽभूदिति । स एवायमिति सप्रत्यभिज्ञतावधारणनिर्दे- शकलितमुक्तम्—अस्त्रलितस्वरूप इति।पुरातनोऽप्येति निर्देशाभ्यां कालभेदमात्रेणापि न स्वरूपं वा प्रकारं वा भेद इति सूचितम्।भक्तोऽसीति वर्तमाननिर्देशादनिवृत्ता भक्तिस्सूचिता।अस्पीयमी तु भक्तिः कदाचिन्निरवर्ततापीत्यभिप्रायेणोक्तम्—अतिमात्रेति।भक्तोऽसि—द्यात्तद्वृत्तमहस्यानुसंधानेन प्रीतिमान- सीत्यर्थः, सदा चासि—अवतारदृष्टसौलभ्यविशेषेण प्रणयविषयभ्रान्तमसीत्यर्थः।ते मयेति शब्दावपि‘शाधि मां त्वां प्रपन्नम्’इतिप्रागुक्तप्रपन्नप्रपन्नव्ययोः प्रत्यभिज्ञापकावित्ययमपि प्रवचनहेतुरितिज्ञापनावोक्तम्—मा- मेव प्रपन्नाय ते मया प्रोक्त इति। प्रोक्तइत्यत्र सोपसर्गधात्वर्थं विवृणोति—सपरिकरस्सविस्- तमिति। परिकरोऽङ्गम्; शब्दस्य प्रपञ्चो विस्तरः; अङ्गोक्तिरप्यत्र सविस्तेरेतिभावः। अहं प्रोक्तवान्मया- यप्रोक्त इत्याग्यां सूचितमाह—मदन्येनेति।प्रत्येन वा, युगादिस्वभावेन वा सम्प्रदायविच्छेदे सति पुन- रहमेव सम्प्रदायप्रवर्तकस्याम्, करणायत्तज्ञानेन मदन्येन हिरण्यगर्भादिनापि मनुष्यदेशमन्तरेण ज्ञातुं वक्तुं चाशक्यमित्यर्थः।सख्यभक्तिप्रकृत्यादिगुणपौष्कल्ययुक्तायोपदेश्यत्वे भगवद्व्यतिरिक्तेन ज्ञातुं वक्तुं चाशक्यत्वे हेतुपर रहस्यमित्यादीति दर्शयति—यत्न इति।हिशब्दोऽत्र हेतुपरः, रहस्यत्वाद्योग्यायोपदेश्यम्; उत्तम- रहस्यत्वान्मदन्येन ज्ञातुं वक्तुं चाशक्यमिति विभागः।उत्तमरहस्यत्वे हेतुः—वेदान्तोदितमिति। नपुं- सकनिर्देशयोग्यं विशेष्यमुक्तं—ज्ञानमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

शं॥वै प्रोक्तवान् अहं जगत्परिपालयितृणां क्षत्रियाणां बलाधानाय । तेन हि योग- वलेन युक्ताः समर्था भवन्ति ब्रह्म परिरक्षितुम् । ब्रह्मक्षत्रं परिपालिते जगत् परिपाल- यितुम् अलम् । अध्ययम् अध्ययफलत्वान् । न हि अस्य योगस्य सम्यग्दर्शननिष्ठाक्षणास्य मोक्षाख्यं फलं ध्येति । स च विद्यत्स्वान् मनवे प्राह । मनुः इत्याकवे स्वपुत्राय आदिरा- जाय अग्रवीत् ॥ १ ॥

एवम् इति। एवं क्षत्रियपरम्पराप्राप्तम् इमं राजर्षयः राजानश्च ते आपयश्चेति राज- र्षयो विदुः इमं योगम् । स योगः कालेन इह महता दीर्घेण नष्टः विच्छिन्नसंप्रदायः संवृत्तः । हे परंतप, आत्मनः विपक्षभूताः पद्मा इति उच्यन्ते, तान् शौर्यतेजोगम- स्तिभिः भानुरिव तापयति इति परंतपः शत्रुतापन इत्यर्थः ॥ २ ॥

आ॥श्चायं धर्म इत्याह—इममिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

जा॥पूर्वरनुष्ठितः।ये मे मतमित्युक्तेन हेतुना सहास्य समुच्चयार्थश्चशब्दः।अय धर्मो ‘मयि सर्वाणि’इत्यने- नोक्तः । योगशब्दोऽप्यनेन व्याख्यातः । न केवलमुपदेशपरम्पराऽत्रोच्यते, किं तु तेषामनुष्ठानमप्युप- लक्ष्यते । तद्येतोऽपि त्वयाऽनुष्ठेयमिति प्रतिपादनार्थमिति भावः। ‘कर्मणैव हि संसिद्धिम्’ इत्यनेनैतद- तार्थमितिचेन्न, रहस्यकर्म त्वया न त्याज्यमित्यस्योपपादनायाचारस्य तत्रोक्तत्वात्; अत्र तु निवृत्तधर्मा- नुष्ठाने सदाचारस्योच्यमानत्वात्।अत एव तत्राचारइत्येवोक्तम्, इह त्वयं धर्म इति।‘लोकेऽस्मिन्निवि- धा’ इत्यत्रोक्तस्य कर्मणैवेत्युदाहरणमुक्तमिति तत्रापि न दोषः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

रा॥अस्मिन् प्रसङ्गे भगवदवतारयाथात्म्यं यथावत् ज्ञातुमर्जुन उवाच—

अर्जुन उवाच—

अवरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः ।

कथमेतद्विजानीया त्वमादां प्रोक्तवानिति ॥

४

कालसङ्ख्यया अरम् अस्मज्जन्मसमकालं हि भवतो जन्म, विवस्वतश्च जन्म कालसङ्ख्यया परम् अष्टाविंशतिचतुर्युगसङ्ख्ययासङ्ख्ययातम्, त्वमेवादां प्रोक्तवानिति कथमेतद्व्यसम्भावनीयं यथार्थं जानीयाम् ननु जन्मान्तरेणापि वक्तव्यं जन्मान्तरकृतस्य महता स्मृतिश्च युज्यते इति नात्र कश्चिद्विरोधः, नवासौ वक्ताकारमेव वसुदेवतनयः सर्वेश्वरः न

ता॥‘प्रसङ्गात्स्वभावोक्तिः’ इति सङ्ख्येयस्योक्त्यानुभाषणम्—अस्मिन् प्रसङ्गे इति। नृत्तव्यतादौ कुरणार्थं कथाप्रसङ्ग इत्यर्थः । भगवदवतारयाथात्म्यम् अकर्मस्थत्वादिरूपम्। यथाऽदिति प्रातिभासिकत्वादिति प्रतिक्रियकप्रमाणोपपत्तिपूर्वकमित्यर्थः । पराशरयन्दाभ्यां न देवमानुषत्वरूपजातिवैषम्यमुच्यते, तस्योपदेशविरोधत्वाभावात्, देवानामपि देयत्वन च कृष्णस्य विदितत्वात्, जन्मशब्दस्य जननवाचितया साक्षाज्जातिराचकाराभावात्, आदाविति कालगिरोधस्य च व्यक्तमुक्तत्वात्, ‘बहूनि मे व्यतीतानि यदायदा हि’ ‘युगेयुगे’ इत्येवमादिरूपस्योत्तरस्य च कालगिरोधपरिहाररूपत्वात्। अतः पराशरयन्दी कालसङ्ख्ययाऽर्कपारुषादिविषयावित्यभिप्रायेणोक्तः—कालसङ्ख्ययेति। अवरत्वे हेतुतया विवस्वतः ॥ कालवधिं दशयति—अस्मदिति। समकालमिति—अनुरूपप्रकृष्टमित्यर्थः । एवमन्व इदानीन्तनत्वाभिप्रायतया विरोधपर इति द्योतनाय उच्यते। कथमेतदित्याक्षेपमुचितमुक्तम्—असम्भावनीयमिति । विजानीयमित्यत्रोपसर्गविधिश्रुतमाह—यथार्थमिति । जन्मान्तरेत्येवाभावाद्वा, जन्मान्तरा नुभूतस्य स्मृत्ययोगाद्वा, वक्तुर्जन्मान्तरस्मृतिमत्तया श्रोतुर्विदितत्वाद्वा स्वत्वेतज्जन्मावलम्बनेन विरोधोक्तम्, न चैतदस्मिन् सङ्गमवतीति प्रथमाऽपत्तिः—नन्विति। जन्मान्तरेणापि शक्यमिति—न हि तदानीन्तनेन जन्मना तदानीन्तनायोपदेशो विरुद्ध इत्यर्थः । महतामिति—न केवलमीश्वरस्य कृष्णस्य, अन्येषामपि महतामिति भावः । भूयन्ते हि जातिस्मरवृत्तान्ताः । ‘जातिं स्मरति पौर्विकीम्’ इति च तत्तु । युज्यते इति—अनुभवेन संस्कारे प्रागेव निष्पन्ने तस्य च अदृष्टविशेषादिवशादुद्बोधे जन्मान्तरा नुभूतस्मृतौ न काचिदयुक्तिः यथा प्रथमस्तन्वपाने स्तन्यस्य पिशाशाद्यान्निहेतुत्वस्मृताविति भावः । न हतामन्येषां स्मृतिः, ईश्वरस्य तु प्राचीनवृत्तान्तगोचरत्वात्साक्षात्कारेण स्मृतिरित्युपचर्यते । कश्चिदिति—कालगिरिपर्यवस्ये वा कारणभावादिरूपो वेत्यर्थः । असाविति—वृद्धोपसेवादिभिः श्रुतादिग्रहणैऽनुन । वक्ताकारमिति—विवस्वते प्रोक्तवानहमिति स्वस्य वक्ताकारम्, यदा विवस्वते

प्र पा ॥ १ मानवे

शा॥दुर्बलान् अजितेन्द्रियान् प्राप्य नष्टं योगम् उपलभ्य लोकं च अपुरुषार्थसवन्धनम्—स इति। स एव अहं मया तं तुभ्यम् अहं इदानीं योगं प्रोक्तं पुरातनं भक्तं असि मे सखा च असि इति । रहस्यं हि यस्मात् एतत् उत्तमं योगज्ञानम् इत्यर्थः ॥ ३॥

भगवता विप्रतिषिद्धम् उक्तम् इति मा भूत् कश्चिन्तु बुद्धि इति परिहारार्थं

जा॥ननु ‘न त्वेवाहम्’ इत्यादिना सर्वप्रकरणोत्पत्तिविनाशराहित्यमुक्तं भगवत्, तत् श्रुत्वा कथम्-

रा॥ जानाति, *यत् एवं वक्ष्यति †‘परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् । पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुम्॥ आहुस्त्वामृषयस्सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा॥ अस्तितो देवलो व्यासस्स्वयं चैव ब्रवीषि मे’ इति । युधिष्ठिर- . . . . . कृष्ण एव हि लोफानामुत्पत्तिरपि चाप्ययः । . . . . इत्येवमादिषु । कृष्णस्य हि कृते इति कृष्णस्य शेषभूतमिदं कृत्स्नं जगदित्यर्थः । अत्रोच्यते—

ता ॥ यत्कारमित्यर्थः । एवं वसुदेवतनयमिति—मानुष्यापारजन्मभ्यां तिरोहितेश्वरभावमपीत्यभिप्रायः । सर्वेश्वरमिति—विवस्वदादीनामपीश्वरमिति भावः ; यद्वा, गोवर्धनोद्धरणायति-मानुषवृत्तान्तैरयतारदशायामेव चतुर्भुजत्वादिना च व्याञ्जितेश्वरत्वमिति भावः । उक्तज्ञानसद्भावं कार्येण व्यवहारेण कारणेनोपदेशेन च स्थापयति—यत्पद्यमिति । पद्यम् अनेकास्तनमोपदेशादिभिरीश्वरत्वनिर्कर्षपूर्वकमित्यर्थः । अर्जुनस्य स्ववाक्येन स्योक्तमहर्षिगणोपदेशेन च शानानुमानमुक्तम् ; भारतकथावगतेन बन्धूपदेशेन च ज्ञानवृत्तामाह—युधिष्ठिरेति । बहुष्वपि वृत्तान्तेष्वस्तमेभ्यो बहुभ्यो बहुधा श्रुतमित्यर्थः । कृष्णपदेति—स्थितिहेतुत्वेन प्रसिद्धस्त एवोत्पत्त्यादेशरपि हेतुः, ननु ब्रह्मब्रह्मादिः प्रधानादिव्याः यद्वा लौकिकैः पुरुषैः वसुदेवतनयतया प्रतीयमानः कृष्णपदेत्यर्थः । हिशब्दः ‘एको ह वै नारायण आसीत्’ इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धिं दर्शयति । लोफानामिति । ‘लोकस्तु भुवने जने’ । तन्नाम्यतरविवक्षायामितरदार्थम् ; उत्पत्त्यप्ययद्वादावतोत्पादकनाशकपरो । चकारः प्रसिद्धिप्रकर्षादनुक्तं स्थितिहेतुत्वादिकं समुच्चिनोति । एवं ‘यतो वा इमानि भूतानि’ इत्यादिना ब्रह्मलक्षणतयोक्तं सर्वकारणत्वमुक्तम् । अतएव हि ‘परं ब्रह्म’ इत्यर्जुनोक्तिः, कृष्णस्य हीत्यल हिशब्देन ‘पति विश्वस्य’ ‘करणाधिपाधिपः’ इत्यादिप्रसिद्धिस्तूच्यते । कृते इत्यस्य अनेकार्थसाधारणत्वात्तादर्थ्यपरत्वव्यञ्जनायाह—कृष्णस्य शेषभूतमिति । अत्र चिप्रत्ययाभावात्, स्वाभाविकत्वं सूचितम् ; ‘दासभूतास्त्वतस्सर्वे’ इत्यादिवत् । कृष्णस्य कृते भूतमिति कृष्णार्थमुत्पन्नं सत्तायोगिचेत्यर्थः । ‘जैन्माद्यस्य

प्र-पा ॥ *य एवं. पा॥ †गी. १०. १२, १३ ॥

‡भारते. सभापर्वणि-३८. अध्याये-२६. श्लो ॥

१. मद्योपनिषदि. १-१ ॥

२. नामलिङ्गानुशासने. तृतीयकाण्डे नानावर्णैः कान्तेषु. १५७ श्लो॥ ३. तै. भृ. १-१॥

४. तै. नारा. १०. १॥ ५. अे. ६-९ ॥

६. पाञ्चरात्रे ॥ † ‘दासभूतास्त्वतस्सर्वे ह्यात्मानः परमात्मनः । नाव्यथा लक्ष्मणन्तेषाम्बन्धे मोक्षे तवेवच॥’ दासाश्च ते भूताश्च दासभूताः दास्येन लक्ष्मणमत्ताका इत्यर्थः । तस्य शब्दः—‘आत्मानः’ इत्युक्तामपरः ; नस्वागन्तुकोपाधित इत्यर्थः । अनादिभगवन्मायातिरोहितत्वेन दास्यरसानाविर्भावात्, सत्यामपि दास्ययोऽयतायान्तस्फलोपधानं नास्तीति भावः । सर्वशब्दः त्रिविधात्मकपदः । हिशब्दः—‘पति विश्वस्य’ इत्यादिप्रमाणप्रसिद्धिपरः । ‘आत्मानो दासभूताः’ इति व्याहृत, व्यापनभरणत्वाभ्यानामात्मपदार्थ-

रसात्, स्वामिनश्च स्वत्वानुपपत्तेः—इत्याशङ्का परमात्मसमाख्यया परिहृता । ननु ‘असन्नेव स भवति’ इत्यत्र ज्ञानस्य सत्तात्वाभावात्सर्वं श्रुतमित्यत्राह—नाम्येति । लक्ष्मणं—भूतशब्दोपात्तभगवत्प्रियतमत्वरूपमत्ताशापकमित्यर्थः । मिहान्ते कैङ्कर्यस्यानुभवजनितप्रीतिकारितत्वेन प्रेमोत्कट्यगर्भतया, अनुभवापेक्षया कैङ्कर्यमेव भगवत्प्रियतमत्वलक्ष्मणसत्तातिशयलाभेदुत्पत्तिरपि विवक्षितमिति भावः । तादृशकैङ्कर्यं ‘गुह्यैर्दास्यमुपायन’ इत्यादिरीत्या भगवत्कटाक्षविशेषेण बद्धदशायामपि सम्भवतीत्यभिप्रायेणाह—बन्धे इति । ननु ‘सोऽस्तुते’ इत्यादावनुभवत्वेन सामान्येन श्रद्धाविषाकलत्रव्रणत्वात् दास्येन सत्तालाभहेतुरित्युक्तमयुक्तमित्यत्राह—मोक्षे इति । मोक्षेच तथैवेत्यर्थः ॥

७. ब्रह्मसूत्रम्. १-१-२॥ ‘अस्य’ विविक्तचिद-

रा॥ ज्ञानात्वेवाय भगवन्त वसुदेवसुनुं पार्थ., जानतोऽप्यजानत इव पृच्छतोऽयमाशयः—
निखिलहेयप्रत्यनीककल्याणकतानस्य सर्वेश्वरस्य सर्वज्ञस्य सत्यसङ्कल्पस्यावाप्तसमस्त-

ता॥ यत्. 'इमानि भूतानि' इत्यादिवदत्तापीदशब्दस्तत्प्रमाणसिद्धिनिचिन्तयेत्तनाचेतनसमुदायपरः; पूर्वा-
भोक्तृसृज्यत्वसहार्थत्वादिप्रकारानुवादपरो वा । तेन तदधीनोत्पत्त्यादिमत्वात्तादध्य हेतुस्तो भवति,
कस्योदरे' इत्यादिवत् । अथ चोद्यवादिनोक्तमभ्युपगमेन प्रतिवक्ति—ज्ञानात्संज्ञेति । अवधारणेन ना-
स्मिन्नशे विवाद इति सूचितम् । अयमिति निर्देशः पूर्वपक्षानुवृत्तार्थं सूचयति । वसुदेवसुनुं भगवानिति जा-
नातीत्यर्थः । नामपरो गुणपरो वाच भगवच्छब्दः । वसुदेवसुनुपार्थं शब्दाभ्यां मानुल्लसुतत्वेनृप्यसेयत्वसू-
चनेन इतरपुरुषवदीश्वरत्वादितिरोधायकप्राकृतसम्बन्धे सत्यपि मुहुरतस्मानुपदेयवशाच्च जानातीत्यभि-
प्रेतम् । तर्हि प्रश्नो निरस्य इत्यन्वाह—ज्ञानतोऽपीति । नात्यन्ताज्ञातमेव पृच्छयते, ज्ञातमेव विरोधा-
न्तरजिज्ञासया परिश्रममिति भावः । अजानत इत्येतेन त्रिनयनभरप्रश्रमप्रकारश्च सूचितः । अज्ञाता-
द्यनुमुत्सा जन्मादेर्मिथ्यात्वादिशङ्काश्च जनयन्तो भगवति ज्ञाताद्यविशेषा उपादीयन्ते—निखिलेत्यादि
पठ्यन्तपदै । निखिलहेयप्रत्यनीकेति—य परगतमपि जन्मपरादिहेयं निवर्तयति, न नृप स्य तदेवो-
पाददीतेति भावः । कल्याणकतानस्येति—स्वरूपानन्दतुल्यस्य किं जन्मनेति भावः । सर्वेश्वरस्येति—
यद्यसौ स्वस्य हितमहितं च न जानाति, तदा हि खेच्छयैव गालादीनामप्रपादित्यशङ्काम्मादिप्रसिद्ध-
स्यादित्यभिप्रायः । सत्यसङ्कल्पस्येति हिताहितज्ञाने सत्यपि कश्चिच्छुक्के पतिष्यामीति कदमे पतति,
न चासौ तथेति हृदयम् यद्वा लोकरक्षणार्थमेवावतार इति हि परमोत्तरं स्यात् तदप्युक्तं सङ्कल्पमात्रेण
रक्षणाद्युपपत्तेरिति भावः । अज्ञातसमस्तकामस्येति—यदि साध्यं किञ्चित्पश्येत्तं न स्यात्, तदा तदर्थं
जन्मादि परिश्रमेत, न च तदप्यस्तीति भावः । एव च सतीश्वरो न वस्तुतो जन्मादिमान्, अकर्मवशत्वात्,
मुक्तात्मन् इत्यन्वयेन, या ज मादिमान्, स कर्मवशः, यथा ससारी इति व्यतिरेकेण चैकमनुमानम्, तत्रैव

प्र पा॥ चिन्मशस्य = दक्षिणमुत्तुदु लोपभागस्य, जग-
त जन्मादि जन्मस्थितिरस्य, यत् यस्यां सर्वेश्वराय,
जन्मादयः प्रवर्तंते, तत् त्रयेत्यर्थः ॥

१ स्रोत्रले १४ श्लो ॥ † 'कस्योदर इति विरिञ्च-
मुखप्रपञ्च का रक्षताममननिष्ठ च बल नाभ ।
क्रान्त्वा निर्गीय पुनरुद्विगति त्वदस्य क केनैव
परवानिति शक्यशङ्कः ॥' परावर्तत्वं विवक्षमाह—
कस्येति शक्येन ॥ प्राकृतप्रलयदशाया हरचतुर्मुखादि-
रूपेण लक्ष्यमाणसिद्धिश्चिदात्मक प्रपञ्च, कस्यादे-
त्यदस्य क क्स्मान्तस्सुसमतायाऽवस्थित इत्यर्थः । सृ-
ष्टे पुरुषार्थेऽप्यतया भर्मादिपुरुषार्थस्य च स्थितिकाल-
भावितात् तत्प्राधान्यविशेषाया कममुखद्वयाह—किर-
क्षतीति । अथ जनिहेतुत्वमाह—अजनिष्टचेति ।
अथैवमेव परावर्तविभाजकविधिकमवधारमाह—
क्रान्त्वेति । अन्यमपि निगणपदिकमाभूतब्रह्मरूपाय

शक्यमाश्वय्याशरमाह—निर्गम्येति । 'उद्विगति'
इति वर्तमाननिर्देशः कश्चित्त्वन्निष्कृते तथा प्रवृत्ति-
प्रवाहश्चापनार्थः । तस्य यथापूर्वत्वात्तनाय पुनश्शब्दः ।
एव महार्थत्वसहर्षत्वरक्षयत्वरक्षयत्वजनकत्वाधि-
ष्ठयत्वाभिधानादिवैभवं सर्ववस्तुज्ञेयं इति भिन्नवदन्येषु
कश्चिदपि स्वातन्त्र्यशङ्का च न स्यादित्याह—केनेति ॥
त्वदस्येनेति विशेषणायम् । वाञ्छा-रक्षार्थः । मुक्तेषु
निलेषु च शक्तिभूयस्त्वस्यैव सर्वद्वारात्वादि रक्षणं स्वा-
तन्त्र्यं नास्ति, किमुत क्षेत्रेषु हरविारब्धादिषु इत्य-
भिप्रायेण निर्दिशति—एष इति ॥ अत्र सर्वेषा-
माधारनया नियन्तृत्वा शक्तिव्याप्याधिक पर,
तद्वान् - परवान् । प्रामाणिकानां दृष्टतरवदुपमाणा
सिद्धेश्चैतद्विपरीतशङ्काऽपि नास्त्यत इत्यभिप्रायमात्र-
शङ्काप्रतिषेधः ॥

२. ज्ञाता विज्ञा . पा ॥

य ॥ कामस्य कर्मपरवशदेवमनुष्यादिसजातीयं जन्म किमिन्द्रजालादिवन्मिथ्या, उत सत्यं, सत्यत्वे च कथं जन्मप्रकारः, किमात्मकोऽयं देहः, कश्च जन्महेतुः, कदा च जन्म, किमर्थं च जन्मेति परिहारप्रकारेण प्रश्नार्थो विज्ञायते ॥ ४ ॥

ता॥पञ्चसाध्यादौ जन्मकारणभूतेश्वरादिनियोगाविषयत्वादिति द्वितीयम्; द्वयोरप्यनुमानयोः यो यत्कारणर-
हितः न न तत्कार्यवान्, यथा संप्रतिपन्न इति सामान्यतो वा व्याप्तिः, सर्वेश्वरत्वादित्युक्ते तु न दृष्टान्तः; केव-
लव्यतिरेकिविशेषा तु देहपरिग्रहर्हितपट्यादिसपञ्चसद्भवारकेष्वलव्यतिरेकिप्रामाण्यस्य च सामान्यतो यामु-
नाचार्यादिभिर्निस्तत्त्वादयुक्ता। एवं देहपरिग्रहाद्यभावे सङ्कुचिनज्ञानसन्त्यस्तात्, प्रतिहतसङ्कल्परहितत्वात्,
अपूर्णकामस्वरहितत्वात्, माध्यप्रयोजनरहितत्वादिति मुक्तात्मिण्यादिदृष्टान्तेन हेतवः; यद्वा परमसाध्या-
पन्नान् मुक्तानेव दृष्टान्तीकृत्य सर्वज्ञत्वात्सत्यसङ्कल्पत्वादवातसमस्तकामत्वादित्येव हेतवः, एव यदि जन्मा-
दयस्त्युः, तदा कर्मवश्यत्वमनीश्वरत्वमसर्वज्ञत्वमसत्यमङ्कल्पत्यमपूर्णकामत्व च शैलस्यत्वादिति प्रसङ्गाच्च
विवक्षिताः। 'निखिलहेय' इत्याद्युक्तोभयलिङ्गत्वे च हेतवस्त्वयेश्वरत्वादयः। पूर्वोक्ताकारविरोधितया मिथ्या-
त्वरङ्गाहेतुः सामान्यतो विदितो जन्मप्रकार उच्यते—**कर्मपरवशदेवमनुष्यादिसजातीयमिति** ।
कर्मपरवशा देवमनुष्यादयः, तेषां सजातीयं तज्जन्मसमानतया प्रतीयमानमित्यर्थः; यद्वा जन्मशब्दोऽत्र
जायमानविग्रहपरः, ईश्वरेण परिगृह्यमाणत्वादिन्द्रजालादिवदित्युक्तम्। स्वेच्छया परेषां विचित्रभ्रमजननं
हीन्द्रजालम्; तेनात्र तद्यतिभातलक्षणा। आदिशब्देन शैत्यपभूमिकापरिग्रहादि गृह्यतो मिथ्यात्वपक्षे न तत्र
कश्चित्प्रकारो निरूपणीय इति कृत्वा सत्यत्वपक्षे दृढते—**सत्यस्य इति। कथमिति**—किं पारमेश्वरस्व-
भावपरित्यागेन, अन्यथा वेत्यर्थः। **किमात्मक इति**—किं त्रिगुणात्मकः, उताप्राकृत इत्यर्थः। **अय-
मिति**—भूतसङ्घसंस्थानवत्प्रतीयमान इति भावः। **देह इति**—उपचयरूपतया द्रुपलभ्यत इति भावः।
कश्च जन्महेतुरिति—किं सङ्कल्पमानमुतेश्वरस्यापि स्वेच्छापरिग्रहीते पुण्यपापे इत्यर्थः। **कदाचे-
ति**—किं पुण्यपापविपाककाले, उत धर्मग्लान्यादिकाल इत्यर्थः। **किमर्थश्चेति**—किं सुखदुःखोपभो-
गार्थम्, उत साधुपरिणागार्थमित्यर्थः। इत्ययमाशय इत्यन्वयः। ननु 'अवरम्' इति श्लोके व्याघातमात्रमेव
चोद्यते; तत्र बहुषु प्रभेधाशय इति कुतोऽवगतमित्यत्राह—**परिहारेति**। अयमभिप्रायः—नह्यन्यस्य
प्रभेदे तदन्यविषयतया प्रतिवचनमुपपद्यते; तथा सति प्रतिवचनुरनभिप्रायजतादिप्रसङ्गात्; अतो याव-
द्विषये प्रतिवचनं तावद्विषय एवायं प्रश्न इत्यभ्युपगन्तव्यम्। अत्र च प्रतिवचने चतुर्भिः श्लोकैर्जन्म-
मत्त्व, जन्मप्रकारो, देहयाथातथ्यं, जन्मनो हेतुकालप्रयोजनानि च क्रमात्प्रतिपाद्यानि प्रतीयन्ते;
अतस्तान्वेव प्रव्यवतयाभिप्रेतानीति ॥ ४ ॥

प्र.पा ॥ १. सर्वेश्वरत्वादित्युक्तेन दृष्टान्तः, १॥

शा॥चोद्यम् इव कुर्वन् अर्जुन उवाच—अपरम् इति अपरम् अर्वाक् वसुदेवगृहे भवतो
जन्म। परं पूर्वं सर्गादौ जन्म उत्पत्तिः विवस्वतः अदित्यस्य। तत् कथम् एतत् विज्ञा-
नीयाम् अविस्तृद्धार्थतया, यः त्वमेव आदौ प्रोक्तवान् इमं योगं स एव इदानीं मह्यं प्रोक्त-
वान् असि इति ॥ ४ ॥

आ॥मयि सर्वाणीत्युक्तम्। तन्माहात्म्यमादितो ज्ञातुं पृच्छति—

जा॥परमिति पृच्छतीत्यत्राह—मयीति। तन्माहात्म्यमित्युपलक्षणम्। आदितः प्रमितिकारणतः। मयि सर्वा-
णीत्यत्र परमेश्वरस्य माहात्म्यं पूज्यत्वादिलक्षणमुक्तम्। अर्जुनस्य पूजकत्वादिकम्। तस्मिन्मीश्वरजीव-
योः पूज्यपूजकत्वादिना भगवताङ्गीकृतं भेदं प्रमाणेन ज्ञातुमेवं पृच्छतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

श्रीभगवानुवाच—

बहुनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ।

तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परन्तप ॥

५

रा॥अनेन जन्मनस्सत्यत्वमुक्तम्, 'बहुनि मे व्यतीतानि जन्मानि' इति वचनात्, 'तव च' इति दृष्टान्ततयोपादानाच्च ॥ ५ ॥

अप्रतारप्रकार, देहयाथात्म्य, जन्महेतु चाह—

अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ।

मर्कटि स्यादधिष्ठाय सम्भवाम्यात्ममायया ॥

६

ता॥एतत्तर नमाद्भगवानुवाच बहुनीत्यादिभिः। नहि पूर्वजन्मनामेस्त्वबहुत्वे पृष्टे, न च तज्ज्ञाना ज्ञाने—इति शङ्कायामाह—अनेनेति। कथं जन्मनस्सत्यत्वमुक्तं बहुत्वात्तत्त्वतज्ज्ञानादिर्हि वाचनिक-तया प्रतीयत इत्यत्राह—बहुनीति। अयमभिप्राय—इदानीन्तनस्त्वं तदानीन्तनाय कथमुक्तवानिति प्रश्ने जन्मान्तरेणाहमुक्तवान्, तच्चेदानीमनुमन्नाय वदामीति साक्षादुत्तरमुच्येत, तस्य च प्रश्नस्यान्यपरत्वस्य पूर्वं सहेतुरुक्तत्वादवश्यं प्रष्टव्यं येषु यत्परत्वमत्र व्याकृतं शक्यं तत्परगण्येन बहुनीत्यादिविशेषणानि सत्येवे हि बहुत्वार्तातरादीनि स्वरूपानि, जन्मानीतिचोक्तम्, न जन्मप्रतिभासा इति, तत्रचेत्यपृष्ट-स्यार्थस्य उपादानमप्येतत्सत्यत्वादृष्टान्ताभिप्रायमन्तरेण न घटते, न चार्जुनस्य जन्म मिथ्या, तस्य वा तथा-प्रतिभासः, तत्सम्भवे वा कृष्णजन्मनि कुतोऽस्य सशय—इति ॥ ५ ॥

अथ प्रकारादिप्रश्नन्योत्तरमनन्तरश्लोक इत्याह—अप्रतारंति। अजाव्ययशब्दाभ्यां प्रवृत्तिपुरुष-योरेव स्वरूपतो धर्मतश्च प्रकारा न समीत्युच्यते, अजाव्ययशब्दौ कर्मकृतजन्ममरणनिवृत्तिपरौ वा, तेन हेयप्रत्यनीकत्वमुक्तं भवति। 'भूतानामीश्वरोऽपि' इति कस्याणशुणाकरत्वात्प्रच्युतिरपलक्ष्यते। यद्वा अजश-ब्देन स्वरूपतः। शरीरद्वारा च जन्मुत्पादित्वेन ज्ञानाभ्यां व्यावर्तनम्। 'अव्ययात्मा' इत्यात्मशब्दस्य स्वभाव-परतया नजोऽत्यन्ताभावरतया च कदाचि-ज्ञानमङ्कोचादिमतो मुक्ताद्यावृत्तिः। ईश्वरशब्देन नित्याम-ङ्गुचितज्ञानेभ्यो नित्येभ्यो व्यवच्छेदः। 'अव्ययात्मा' इत्यत्रापि पूर्वात्तरत्वं 'अपि सन्' इत्यनुपज्ञनीयम्। अत्र च

शा॥या वासुदेवं जनीश्वरासर्वज्ञाशङ्का मूर्खाणां ता परिहरन् श्रीभगवानुवाच, यद्दर्थो हि अर्जुनस्य प्रश्नः—बहुनि इति ॥ बहुनि मे मम व्यतीतानि अतिक्रान्तानि जन्मानि तव च हं अर्जुन। तानि अहं वेद जाने सर्वाणि न त्वं वेत्थ न जानीषे, धर्माधर्मादि-प्रतियक्षज्ञानशक्तित्यात्। अहं पुनः नित्यशुद्धबुद्धः*मुक्तस्वभावत्वात् अनापरणज्ञानशक्तिः इति वेद अहं हे परन्तप ॥ ५ ॥

कथं तर्हि तव नित्येश्वरस्य धर्माधर्माभावे जन्म इति ? उच्यते—अजोऽपि इति ॥

आ ॥ अपरमिति ॥ ४ ॥ ५ ॥

न तर्ह्यनादिर्भगवन्निवृत्त जाह—अजोऽपीति। अव्ययः आत्मा देहोऽपीत्यव्ययात्मा

जा॥अत एव शतावधौ भगवान्भव च न त्वं वेत्सीति परिहरति। अन्यथाऽनुपयुक्तं तत्र वक्तव्य-मेव ॥ ५ ॥

प्रश्नस्य परिहृतत्वात् 'अजोऽपि' इति किमथमित्यत आह—न तर्ह्येति। यदि जन्मानि व्यतीतानि तर्हीत्यर्थः। अनादिदेहोऽपि, उपलक्षणं चैतत्, मरणरहितं, सर्वभूतानाम् ईश्वरक्षेत्रपि

पा ॥ *शुक्लमलम्बनम् ॥

रा॥भजत्वाव्ययत्वसर्वेश्वरत्वादि सर्वं पारमेश्वरं प्रकारमजहदेव स्वां प्रकृतिमधिष्ठाय ता॥पूर्वाधेन तृतीयचतुर्थपादाभ्यां च प्रभक्तयस्य क्रमात्परिहारः । आदिशब्देनेश्वरत्वोपलक्षितसर्वज्ञत्वसत्यसङ्कल्पत्वावाप्तसमस्तकामत्वादीनि गृह्यन्ते । सर्वमिति—न कस्यचिदपि स्वभावलेशस्य हानिरिति भावः । परमेश्वरसम्बन्धि पारमेश्वरं परमेश्वरत्वप्रयुक्तमित्यर्थः । अपिसन्नित्यस्य वर्तमाननिर्देशस्य तात्पर्यमाह—अजहदेवेति । एतेन तत्तदवतारेषु तामुतास्त्वस्थानु च पारमेश्वरस्वभावस्य सतएव स्वेच्छया तिरोधानमाश्रमिति सूचितम्; तथा चाहुः‘गुणैष्वभिः’इत्युपक्रम्य ‘भवान् सर्वतैवत्वगणितमहामङ्गलगुणः, इति । अवतारेषु हि परमेश्वरत्वं व्यपदिश्यते । ‘ईशश्चपि महायोगी’ ‘कृष्ण एव हि

प्र पा॥ १ वरदराजस्तवे. १६. श्लो॥ १‘गुणैष्वभि-
स्त्वेतैः प्रथमतरमूर्तिस्तव बभौ तत्तत्सिल्लोपाम्निद्युग-
द्युगैर्हि त्रिभिरभुः । व्यवस्था या चैषा ननु वरद
साऽऽविष्कृतिवशात् भवान् सर्वत्रैव स्वगणितमहामङ्ग-
लगुणः ॥’ हे वरद, त्रियुग ‘ज्ञानवन्वैश्वर्यवीर्यश-
क्तिरेवामि’ इति त्रिभिः युगानि यस्य तथोक्तं भगवन्;
तव प्रथमतरमूर्ति — परमाकाशनिलप्रचामुदेवमूर्-
तिः, एतैः पद्मभिर्गुणैः, बभौ—भातिरमः दत्त —
भगवन्तरम्, तिस्रः — मूर्तयः, ‘मूर्तयः’ इति
वचनव्यत्यासेनामुपहः । तथा — गुणानाम्,
त्रिभिर्गुणैः—युगलत्रयेण, अभुः—भातिरमिति
होति-भसिद्धौ । एषा व्यवस्था मङ्गलमूर्तां ज्ञानवले,
प्रद्युम्नमूर्तां ऐश्वर्यवीर्यं, अनिष्टमूर्तां शक्तिरेवमी,
इति वासो व्यवस्था उक्तेत्यर्थः । सा च आविष्कृति-

वजा^१ —उपासकसीकर्याय, युगयुगलमेकमेव तत्तन्मू-
र्तावाकिकर्तृत्वमिति मङ्गलवशादित्यर्थः । तर्हि गुणा
मराभावमाशङ्क्याह — भवानिति । भवान् तु सर्वत्र
—सर्वमूर्तावपि, अगणितमहामङ्गलगुण एव
—असङ्कशातापरिच्छेदकत्वाद्युगपि सिद्ध एव,
अत्र ‘तत्र ज्ञानबलद्वन्द्वत्वं रूपं साङ्गर्षण ह-
रेः । ऐश्वर्यवीर्यमभेदात् रूपं प्रापुन्नमुच्यते ॥ शक्ति-
तेजससमाकाशात् आनिरुद्धननुईरेः’ इत्याद्यदिर्बु-
ध्यमंहितावचनमनुमन्थेयम् ॥

२. भारते. उद्योगपर्वणि. ६७-अ-१४. श्लो॥
‘ईशश्चपि महायोगा सर्वस्य जगतो हरिः । कर्मण्या-
रभ्यते कर्तुंशूनोऽश्व इव दुर्बल ॥’—ईशश्चपि ईशानोऽपि,
कीनात्र कर्षकः ॥

३. भारते. सभाषर्षणि. ३८-२३ ॥

शं॥अजोऽपि जन्मरहितोऽपि सन्, तथा अव्ययात्मा अक्षीणघ्नानशक्तिस्वभावोऽपि सन्,
तथा भूतानां प्रह्लादिस्तम्यपर्यन्तानाम् ईश्वरः ईशानशीलः अपि सन्, प्रकृतिं मम वैष्णवीं
आ॥‘अनन्तं विश्वतोमुखम्’ इति रूपविशेषणम् । उत्तरत्र ‘एतद्वानाघतराणां निधानं
पीजमध्ययम्’ इति च । जगृह इति तु व्यक्तिः । युक्तयस्तुक्ताः । आत्मानादित्यं तु सर्वसमम् ।
जा॥द्रष्टव्यम्; तथा चोक्तविरोध इति भावः । ननु देहतोऽप्यनादित्वादेराक्षेपेऽजत्वादिमात्रं कथमुच्यत
इत्यतोऽव्ययात्मेत्येतावत् देहतोऽप्यविनाशमाचष्टे. तत्साहचर्याद्‘अजोऽपि’ इत्येतदपि तथैव व्याख्येयमिति
भावेनाह —अव्यय इति । अपिपदात्परम् अस्येत्यप्याहार्यम् । स्यादेव व्याख्यानं, यदि भगवद्विग्रहस्याप्य-
व्ययत्वं गीताचार्याभिमतं स्यात् ; तदेव कुत इत्यत आह—अनन्तमिति । इति च रूपविशेषणमिति
वर्तते । एव तर्हि कथं तत्रैव ‘जगृहे पौरुषं रूपम्’ इति ग्रहणमुच्यते, गृहीतस्य च त्यागो नियत एवेत्यत
आह—जगृह इति । व्यक्तिरिति उच्यत इति शेषः । कुत एवं कल्प्यत इत्यत आह—युक्तय इति ।
युज्यत एमिरिति युक्तयः प्रमाणानि । असम्भावनापरिहारार्थं अचिन्त्यशक्तित्वाद्या युक्तयो वा उक्ता
द्वितीये । अस्तु भगवद्विग्रहस्याप्यव्ययत्वम् ; अत्र तु स्वरूपस्यैवोच्यत इति किं न स्यादित्यत आह—
आत्मेति । आत्मनः स्वरूपस्य देहस्याप्यव्ययत्वोपपादनेनाजत्वमपि साहचर्यात्तस्यैवेति योऽभिप्रायस्तं
प्रकटयितुमव्ययत्वमुपक्रम्यानादित्वमित्युक्तम् । सर्वसमं जीवानामप्यस्ति ; अतस्तद्विषयो नाक्षेपः परि-

रा॥आत्ममायया सम्भवामि।प्रकृतिः-स्वभावः,स्वमेव स्वभावमधिष्ठाय स्वेनैव रूपेण स्वेच्छया सम्भवामीत्यर्थः। स्वस्वरूपं हि "आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्"। "क्षयन्तमस्य रजसः पराके" "यद्यपोन्तरादित्ये हिरण्यस्य पुरुषः" "तस्मिन्नयं पुरुषो मनोमयः अमृतो हिरण्यमयः" "सर्वे ता॥लोकानां" "अ्यक्तमेव महायोगी परमात्मा" इत्यादिभिः । नात्र प्रकृतिशब्देन प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य वि-
स्तृजामि" इत्यादिष्विव त्रिगुणा प्रकृतिरूप्यते, अतस्तेष्वपि तद्विग्रहस्य त्रिगुणोपादानत्वाभा-
वात् । तथेकं 'नै नूतनसङ्गस्थानो देहोऽस्य परमात्मनः' 'नै तस्य प्राकृता मूर्तिर्मोक्षमोक्षस्थसम्भवा'
इति । अतोऽत्रावतारोपयुक्तान्या प्रकृतिरूप्यतइत्यभिप्रायेणाह— प्रकृतिस्वभाव इति। 'प्रकृतिः पञ्च-
भूतेषु स्वभावे मूलकारणे' इति नैषण्डिकाः । विग्रहस्यापि 'नित्यात्मिका स्वभावसंनिधिः' इत्येकाग्रनभु-
त्यनुसारेण निरुपाधिरस्वासाधारणविगोपणत्वात्, स्वभावाशब्देनोपादानम् । गोयलीवन्द्यायाच्चात्र वि-
ग्रहाख्यस्वभावविशेषपरता। स्वभावपर्यायप्रकृतिशब्देनापृथक्सिद्धिलाभेऽपि स्वामितिनिर्देशो जीवसाधा-
रणत्रिगुणप्रकृतिव्यञ्छेदार्थ इत्यभिप्रायेणोक्त— स्वमेवेति । अन्तरादित्याधिकरणभाष्येऽप्येतद्व्याख्या-
त'स्वमेव स्वभावात्मास्या न सत्तापि स्वभावमित्यर्थः' इति। प्रकृतिशब्दस्यात्र विग्रहपरताभिधिप्रायेत्यनेन
सूचित स्वातन्त्र्यं च दर्शयति—स्वेनैव रूपेणेति । यद्वा स्वमेव स्वभावमित्यादिकराक्य सङ्कलि-
तार्थपरम्, तदधिष्ठायेत्येतदन्त पूर्णार्थस्याप्ये, स्वेनैव रूपेणेति तु तृतीयपादस्य, स्वेच्छयेति चतुर्थपादस्य, अ-
स्या योमनाया प्रकृतिशब्दोऽवतारोपादानभूतदिव्यविग्रहमेवाह। अतारविग्रहोपादानभूतप्रकृतेर्दुर्भुति-
मिद्वतामाह स्वस्वरूपमिति। 'स्वरूपं ब्रह्मणोऽपरम्' इति प्रयोगात् स्वरूपशब्दोऽत्र विग्रहपरः। 'आदि
प्र पा ॥ ७८ उपपन्नक ॥ १ ग म ब र म, उत्तरप्रपा. 'अथ केष महायोगी परमात्मा सनातनः । अना-

१७ मया २५ ४ अनु २-वा ॥

शा-दांये. १-६ ६ ॥ 'य एषाऽन्तरादित्ये हि-
रण्यस्य पुरुषो दृश्यते हिरण्यमस्य हिरण्यकेश आ-
प्रणत्वात् सर्वं एव सुवर्णं । तस्य यथा कथामाभ्युप-
रीकमवमक्षिणी तन्माहवितनाम स एष सर्वं य एषा-
मम उदितः' इत्यादि । आदित्यशब्द एवमवयवा-
न्तो मण्डलवाचा, 'य एष एतन्मिन् मण्डले पुरुष-
इति ब्रह्मादण्यके पुरुषस्य मण्डलवर्तितावयवान् । हि-
रण्यमण्डकः रमणीयवर्णः, दृश्यत्वं, योगिनिरेत्य-
र्थः, 'दृश्यते' इत्यवयवा बुद्ध्या युक्तमवा सूक्ष्मदक्षिणि' इति
सुषैकाध्याय (तस्य यथे)नि । अथाय सुतप-
काशिरावा (१-१-२१) निरूपेण प्रपञ्चिरूपं द्रष्टव्य ॥
३ ते जीवा ६-१ ॥ १ ते. नाश. ६ १-८॥
१ श्रीरामायो बुद्ध्या. ११६. म. १४ शो ॥

दिमध्यनिधनो महत् परमो महान्' ॥ एष श्रीरा-
म, महायोगी—महान् योग-लोकसंरक्षणोपायवि-
न्ना सोऽस्वालीनि महावाणी । परमात्मा-परमधामौ-
जात्माच परमात्मा, सर्वत्रावात्मन्य उत्कृष्ट इत्यर्थः,
सनातन सदास्तित्वयुक्त इत्यर्थः । अनादिमध्यनिधन
जन्मशुद्धिविनाशशून्य । अथ 'परमात्म' शब्दनिव-
रणम्—महान् इत्यादि, तन्मा-महान् मदादि, त-
रमावर महानित्यर्थः ॥

२ गी ९-८॥ ३ भारते ॥

४ वायुपुराणे पूर्वपञ्चे. ३४-४० ॥ बराह
पुराणे ३. १४-४१ ॥ १३ पुटे व्याख्यातम् ॥

५.

६ रहस्याध्यायनाम्नो ५ पुट. व्याख्यातम् ॥

७ ११. २१ सू. व्याख्ये ॥

या॥मायां त्रिगुणात्मिकां यस्या वशं सर्वम् इदं जगत् वर्तते, यया मोहितं जगत् सत् स्वम्
आ ॥ कथमनादिनित्यस्य जनिः ।

ज॥हासो वा सम्भवतीति भावः । आत्मशब्दोऽप्यन्यथा व्यर्थः । अस्मत्पक्षे स्वरूपदेहयोऽपादानार्थः ।
अत एव देहोऽनीत्युक्तम् । एतर्हि 'प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय' इति कथमुक्तमित्यतस्तदन्यथा व्याख्यातु-
माह—कथमिति। स्वरूपतो देहत्वानादिनित्यस्य 'सम्भवामि' इति जनिः कथमुच्यते व्याहृतत्वादि-

रा॥निमेया जडिरं विद्युतः पुरुषादधि*“भारूपस्सत्पसङ्कल्प आकाशात्मा सर्वकर्मा सर्व-
ता॥त्यवर्णं तमसःपरस्तात्”इत्यनेनाप्राकृतत्वं, स्वासाधारणनिरतिशयदीप्तिमुक्तत्वं च सिद्धम्। तत्प्रकरणे च
देशविशेषवर्तितनित्यश्रिरमेव्यत्वलक्ष्मीपतित्वादिकमपि भाव्यम्। ‘क्षयन्तम्’ इत्यत्र रजश्शब्दो मूल-
प्रकृतिविषयः, न तु लोकविषयः ‘तमसः परस्तात्’ इत्यनेन तुल्यार्थत्वात्, रजोगुणकत्वाच्च रजश्शब्देनो-
पादानमाव्याप्तस्य देशविशेषे ‘क्षयन्तम्’ इति निवासवचनाद्विग्रहवत्त्वं सिद्धम्। एवं परमपदनिलयनित्यविम-
सद्भावभ्रुतिद्वयेन दर्शितः। तस्यैव विग्रहस्यावतारदशां दर्शयति— यएष इति। ‘आदित्यवर्णं’
‘हिरण्यमयः’ इति च एक एव वर्णः प्रतियोगिभेदाधीनप्रानिक्त्वानुहत्याभ्यां मुखभेदेन निर्दिश्यते। य-
थाहर्द्रमिडाचार्याः ‘हिरण्यमय इति रूपसामान्याचन्द्रसुखवत्’ इति। यद्वा, हिरण्यविकारत्वव्यव-
च्छेदायं द्रमिडभाष्यम्। तत्र ‘मयूरकण्ठच्छविशुद्धहेम’ इति शिल्पशास्त्रानुसाराच्चरामत्वसिद्धिः। अथ-
वा स्वेच्छया तत्रतत्र रूपभेदेऽपि न दोषः; युगादिभेदे पर्यायतः सितरक्तादिविरूपितवानुदेवादिद्यूह-
रूपभेदवत्। तस्यैव हृदयान्तर्गतित्वे भ्रुतिमुदाहरति—तस्मिन्निति। मनोमय इति—विशुद्धेन मन-
ना प्रचुरः द्राक्ष इत्यर्थः। आभ्या भ्रुतिभ्यामुपासनस्थानविशेषस्थितिर्दर्शिता। कारणवाक्येऽपि तस्य स-
द्भावं दर्शयति—सर्वं इति। विद्युत इति पदं विद्युद्दर्णादित्यन्यत्र व्याख्यातम्। ‘शान्त उपासीत’
इति पूर्वोक्तमुपासनं ‘स कतु कुर्वीत’ इत्यनूय तच्छेषतया विधीयमानेनैव पारमार्थिकेनैव गुणेषु विग्रहस्य

प्र.पा॥*छान्दो. ३-१४-२॥ ‘मनोमयः प्राणशरीरे
भारूप. सर्वरसः सर्वमिदमभ्याप्तोऽज्ञानबन्नादर’
व्याख्यातव्यं भ्रुतिः (१-२-२०) आधेयं गुरुभिः। तत्रत्येव
मूक्तिः ‘मनोमयः-परिशुद्धेन मनमैकेन द्राक्ष-विशेषवि-
मोकादिसाधनम’तकानुगृहीतपरमाप्त्रोपासननिर्मल-
कृतेन हि मनसा गृह्यते। अनेन हेयप्रत्यर्त्ताक-
हयार्णैरुक्तानतया सकलेश्वरविलक्षणस्वरूपमभ्यस्यते। म-
लिनमनोभिर्मलिनानामेव द्राक्षत्वात्। प्राणशरीरं—
जगति सर्वेषाम्प्राणानां धारकः; प्राणो यस्य शरीरम्
आधेयं विधेयं शेषभूतञ्च स प्राणशरीरः। आधेयत्व-
विधेयत्वशेषत्वानि शरीरज्ञानप्रवृत्तिनिमित्तानीति (२-
१-९) उपपादयिष्यते। भारूप—भास्वरूप, अप्रा-
कृतस्वासाधारणनिरतिशयकस्याण्डित्यरूपत्वेन निर-
तिशयदीप्तिमुक्त इत्यर्थः। सत्यसङ्कल्पः—अप्रतिहत-
सङ्कल्पः। आकाशात्मा—आकाशवस्तुसम्बन्धस्वरू-
पः। सकलेश्वरकारणभूतस्याऽऽकाशस्याऽपि आत्मभूत
इति वा—आकाशात्मा। स्वयञ्च प्रकाशते, अन्धा-
नपि प्रकाशयतीति वा—आकाशात्मा। सर्वकर्मा—
क्रियत इति कर्म, सर्वजगत्स्य कर्म, अर्सा सर्वकर्मा।

सर्वं वा किंवा यस्यासी सर्वकर्मा। सर्वकाम.—
काम्यन्त इति कामा, योग्यभोगापकरणादयः। ते
परिशुद्धाः सर्वविधास्तस्य सम्पत्तिर्लभ्यः। सर्वगन्धः
सर्वरसः—‘अश्नन्मस्यभेदम्’ इत्यादिना प्राकृतगन्धर-
सादिनिषधात् अप्राकृतास्वासाधारणा निरवशा निर-
तिशयाः कस्याणांस्त्वभोग्यभूतारसविधा गन्धरसा-
स्तस्य सम्पत्तिर्लभ्यः। सर्वमिदमभ्याप्तः—उक्तं रसपद-
मन् सर्वमिदमभ्याप्तगुणजातं स्वीकृतवान्। ‘अभ्याप्तः’
इति ‘पुत्रा आक्षणाः’ इतिवत् कर्तरिक्तः प्रतिपत्तयः।
अवाकी वाकः—उक्तिः, सोऽस्य नास्तीति—अवाकी।
कुत इत्याह—अनादर इति। अवाप्तसमस्तकामत्वै-
नाऽऽदत्तत्वाभावात् आदररहितः; अतएव अवाकी
—अवल्पाकः; परिपूर्णैर्भवेत्वात् अज्ञादित्यन्वयवर्त्त-
निलिख जगत् तृणीकृत्य ज्ञेयमाप्तो न इत्यर्थः इति॥

१. ‘हिरण्यमय इति रूपसामान्याच्चन्द्रमुत्तमवत्’
इति वाक्यं न द्रमिडभाष्यकारस्य, अपितु वाक्यका-
रस्य बोधायनाचार्यस्य। तद्योक्तभाष्यकारैः अतप्रका-
शिकाचार्यैश्चान्तराधिकरणे. (१-१-२१-सारे)

२. प्रा. ३-१४-१॥

शा॥आत्मानं चासुदेवं न जानाति, त्वां प्रकृतिं स्वाम् अधिष्टाय धर्माकृत्य सम्भवामि देहवान्
जात्यत आहति शेषः; अधिष्टायेत्यतः परम् इतिशब्दश्च। कथमनेन परिहार इत्यतो व्याचष्टे—

य॥ कामस्सर्गमन्धस्सर्वरसः” “माहारजनरासः” इत्यादिश्रुतिसिद्धम् । आत्ममायया आत्मी-
यया मायया “माया ययुनं ज्ञानम्” इति ज्ञानपर्यायोऽत्र मायाशब्दः । तथाचाभियुक्तप्रयोगः
—, ‘मायया सतत वेत्ति प्राणिना च शुभागुमम्’ इति । आत्मीयनं ज्ञानेन — आत्मसङ्कल्पने-
त्यर्थः । अतोऽपहतपाप्मत्वादिसमस्तकल्याणगुणात्मकस्य सर्वमद्य स्वभावमजहत् स्वमेव
रूपं देवमनुष्यादिसज्जानोयसस्थानं कुर्वन्नात्मसङ्कल्पेन देवादिरूपस्सम्भवामि तदिदमाह
त॥ सहपाठं दर्शयति — भारूप इति । भास्वरूप इत्यर्थः । ‘माहारजन वासः’ इत्येषा श्रुतिस्था-
पितेन व्याख्याता — ‘तस्य ह वा एतस्य पुरुषस्य रूपं यथा माहारजन रासः’ इत्यादिनाऽऽकारविशेष
चाभिधाय’ इति । सर्वानुचामु श्रुतिषु विलक्षणस्थाननिगिष्टतरणविशेषपुरुषशब्दादिभिः पूर्वोक्तपु-
रुषभूतशब्दैकार्थेन सिद्धम् । पञ्चमस्मात् स्वस्वामित्वलक्षणस्सम्भवोऽत्र निगमित इत्याह — आत्मी-
यमेत । ‘माया ययुनं ज्ञानम्’ इति निषण्डपादानम् । खेच्छातरणप्रकरणे न एवार्थ उचित इति
भावः । निषण्डसिद्धमर्थं तन्मूलभूताभियुक्तप्रयोगेण द्रढयति — तथाचेति । ‘मायया वेत्ति’ इति नि-
दशादियं माया निषण्डसिद्धं ज्ञानमेव, परमसिद्धमायायान्तत्त्वार्थप्रकाशस्वरूपाभावादिति भावः । एतेन
प्रकृतिशब्दस्यात्र लिङ्गुणात्मकप्रकृतिविषयत्वं मायाशब्दस्य मिथ्यापरत्वं च गङ्गोक्तं प्रत्युक्तम् ।
‘आत्ममायया’ इत्यस्य न परमार्थतो लोकादिति व्यवच्छेदश्चायुक्तः, अन्येषामपि जन्मनस्तन्मते
मिव्यत्वाद्यविशेषात् । फलितं वक्तुमाह — आत्मीयेन ज्ञानेनेति । ज्ञानमालस्यं कथमवतारहेतुत्वम्,
तथा सति सर्वदातरतारप्रसङ्गादित्यत्राह — आत्मसङ्कल्पनेत्यर्थः इति । आरूपस्य पिण्डितार्थं निगदयति —
अत इति । अपहतपाप्मत्वादीत्यनेन दहयविद्यामुशालोपनिषत्प्रभृतिषु निदापस्त्वमङ्गलगुणाकरत्वप्रति-
पादकानां वाक्यानां स्मरणम् । समस्तकल्याणगुणात्मकस्य मिथ्यादिना ‘समस्तकल्याणगुणात्मकोऽसौ
स्वशक्तिलेशाद्भूतसर्वम् । इच्छाग्रहीताभिमतोऽदेहस्तसाधितारोपजगद्वितोऽनौ’ इत्यादि स्मारितम् ।
ईश्वरस्वभावरूपोऽप्युभयलिङ्गत्वेन सङ्गृह्यत इत्यभिप्रायेणोक्तं — सर्वमेश स्वभावमिति । स्वमेव रूपं
मित्यादिना ‘समस्तशक्तिरूपाणि तत्करोति जनेश्वर । देवतिर्यञ्जनुष्याख्याचेष्टावन्ति स्वलील्या’ इत्या-
दि भगवत्पराशरवचनं स्मारितम् । अजन्तधृत्या स्मृतिरियं शब्धेत्यत्राह — तदिदमाहेति ।

प्र पा॥ १॥ १६. उप. ४. ३६॥ ‘माहारजनम्’ इति
पाठोऽपि दृश्यते तत्र आधु, ‘तेन रक्तं रागात्’
(४-२-१) इति सूत्रेण ‘माहारजनम्’ इत्यत्र
साधु, यथा काशवमित्यादि । ‘महारजनम्’ इति च
पाठः — ‘महारजनम् — कुष्ठम्’ इति (३-२-२१)
व्यासार्थः । दशमस्कन्धोऽपि दीपिकायां नु ‘रागद-
वविद्यतः, तेन रञ्जितं महारजनम्’ इति ॥

† वेदनिषण्डः । धर्मवर्गः.. २२॥ †

२ ३ २ २१ भाष्ये द्रष्टव्यम् । ‘तस्य ह वा एत-
स्य पुरुषस्य रूपं यथा माहारजन वासः यथा पा-
ण्डादिकं यदेन्द्रगोषो यथाग्नौर्विषया पुण्डरीकं यथा
सकृदिषुचम्’ ॥ कौमुदीभाष्यः कम्बलशृङ्गोपकिम्ब-
शिन्वालाग्नौ जैकालं नानेकं विद्युत्सहस्रं रूपमस्य भव-
तीत्यर्थः । विषुचम् — माव निष्ठा, युगतरावृत्तिविषो-
तनमित्यर्थः ॥

३ २३३. पुटे. व्याख्यातम् ॥

४. वि. पु. ६. ७. ७१॥ १३ पुट व्याख्यातम् ॥

आ॥ ‘प्रकृतिं स्वामाधिष्ठाय’ । प्रकृत्या जातेषु वसुधवादिषु तथैव तेषां जात इव प्रतीये
इत्यर्थः । न न स्वतन्त्रमधिष्ठायेत्याह — स्वामिति ।

ज॥ प्रकृत्येति । वसुदेवादिषु प्रादुर्भूतत्वादिति शेषः । अनेन जन्मभ्रान्तेर्निमित्तमुक्तम् । यथोक्तं ‘स्त्रीपु-
प्रसङ्गात्’ इत्यादि । भ्रान्तेरुपदानमाह — तथैवेति तमोरूपया । यदि मातापितृवत्प्रत्यक्षोऽङ्गीकृतः,
तर्हि तस्मिन्ने दुःखादिकमपि प्रसूयत इत्याद्यङ्गानिगद्यैव स्वामितिपदं व्याख्याति — नत्विति ।

रा॥ “अजायमानो बहुधा विजायते” इति श्रुतिः। इतरपुरुषसाधारणं जन्माकुर्वन् देवादि-
रूपेण स्वसङ्कल्पेनोक्तप्रक्रियया जायत इत्यर्थः ‘यद्गुणि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन।
तान्यहं घेद सर्वाणि’ ‘तदात्मानं सृजाम्यहं’ ‘जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति त-
त्त्वतः’ इति पुर्यापराविरोधाच्च ॥ ६ ॥

जन्मकालमाह—

यदायदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहम् ॥

७

न कालनियमोऽस्मत्सम्भवस्य; यदायदा हि धर्मस्य वेदोदितस्य चातुर्थ्यं चातु-
राधर्म्यव्यवस्थयावस्थितस्य कर्तव्यस्य ग्लानिर्भवति; यदायदा च तद्विपर्ययस्याधर्मस्या-
ता॥ अजायमानस्य जायमानस्योक्तया व्याहृतत्वादित्यपरेय श्रुतिरित्यत्राह—इतरिति। ‘अजायमानः’ इति सा-
मान्यनिषेधो ‘बहुधा विजायते’ इति विशेषविधानमत्रिधानात्सङ्कुचितविषयः। अतो विरोधे शान्ते तात्पर्या-
न्तरे न कल्प्यम्; न चेदं ‘बहु स्याम्’ इति यजगद्रूपेण बहुमवयवम्, ‘तस्य धीराः परिजानन्ति योनिम्’ इत्य-
नन्तरवाक्यैर्मुमुक्षुणामत्यन्तोपकारकायताररहस्यज्ञानस्यैव वस्तुमुचितत्वात्, अस्य च तदैकाध्यादिति
भावः। सत्यमिध्यात्वाभ्यां विरोधपरिहारश्चाङ्गा प्रतिषेधे ‘प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय’ इत्यस्य विग्रहपरत्वे, मा-
याशब्दस्य ज्ञानपरत्वे च हेत्वन्तरमाह—यद्गुणीति। ‘वेदः सृजामि, दिव्यम्’ इति शब्दैर्जन्मनो बुद्धि-
पूर्वत्वेच्छामात्रकृतत्वादिव्यत्वादीनि प्रतीयन्ते। मायादिशब्दस्याविद्याद्विपरत्वे तु तदखिल विवर्धते।
न ह्यत्र जन्मशब्दो जन्मप्रतिभासवाची, न च प्रभवस्तर्पणयो व्यतीतशब्दो बाधपरः; न च मायाशु-
हीतस्य सर्ववेदित्वम्; नापि मिथ्याभूते सृष्टिशब्दः; न च त्रिगुणप्रयुक्तस्य दिव्यत्वमिति भावः ॥ ६ ॥

कदेति प्रभस्योत्तरमुच्यत इत्याह—जन्मकालमाहंति। युगानियमस्य वक्ष्यमाणत्वात् ‘यदा-
यदा’ इति धीसा युगान्तर्वर्तिशालानियमपरेत्यभिप्रायेणाह—न कालेति। जीववत्पुण्यापुण्यविपाक-
कृतो वा, व्यवस्थितस्वसङ्कल्पकृतो वा, मन्वन्तरमहाकल्पादिरूपो वा कालनियमो नास्तीत्यर्थः। प्रमा-
णतस्त्वरूपतश्च ग्लानिप्रकारसूचनाय बाह्यधर्मधर्मैरुद्देशव्यवच्छेदाय च वेदोदितस्येत्यादिविशेषणम्।
‘वेदोदितस्य कर्तव्यस्य’ इति धर्मलक्षणमभ्युक्तं भवति। अधर्मगन्दे नजो विरोधिविपर्ययमभिप्रेत्योक्त—
तद्विपर्ययस्येति। ततश्चावैदिकागमोदितस्य वर्णाश्रमादिव्यवस्थारहितस्य तत एवाकर्तव्यस्येति पूर्वोक्त-

प्र-पा ॥*, १. पुरुषयुक्ते ॥

१ छा. ६-२-३, तं. जा. ६-२ ॥

श॥ इव भवामि जात इव आत्ममायया आत्मनः मायया, ॥ परमार्थतो लोकवत् ॥ ६॥

तत् च जन्म कदा किमर्थं च इति? उच्यते—यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिः हानिः

आ॥ द्रव्यं कर्म चेति श्रुतम्। सा हि तत्रोक्ता। ततः सर्वगृष्टेः। आत्ममायया आत्मज्ञा-
नेन। प्रकृतेः पृथगभिधानात्। ‘केतुः केतश्चित्तिश्चिचं मतिः कतुर्मन्त्रोपा माया’ इति ह्यभि-

जा॥ प्रकृतेर्भगवदधीनत्वं कुत इत्यत आह—द्रव्यमिति। अत्र वाक्ये प्रकृतिर्न श्रूयत इत्यत आह—सा-
हीति। द्रव्यपदेनेति शेषः। तस्य प्रकृतिवाचित्वं कुत इत्यत आह—तत इति। सर्वसृष्टिकारणानि
ह्यत्र निर्दिश्यन्ते, तच्च प्रकृतेरेव सम्भवति, न पृथिव्यादेरेत्यर्थः। आत्ममाययाऽऽत्माविद्ययेति प्रतीति-
निपत्त्याह—आत्ममिति। कुतो हेतोरेवं जीवविलक्षणं ते जन्मेत्यागङ्गानिरासार्थमेतत्। अन्यथाप्रतीति-
रूपेण परिहृता, सर्वस्याविद्यायोगात्। प्रकृतिरल-माया किं न स्यादित्यत आह—प्रकृतेरिति। माया-

श॥भ्युत्थानं तदाऽहमेव स्वसङ्कल्पेनोक्तप्रकारेणात्मानं सृजामि ॥ ७ ॥

जन्मनः प्रयोजनमाह—

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।

धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगेयुगे ॥

८

ता॥प्रकारवैपरीत्यं फलितम् । धर्मग्लानेरधर्मात्थानस्य च तुलाग्रनमनोन्नमनवत्परस्परविनाभावित्वं च दर्शितम् । तत्रेत्यत्रापि 'यदायदा' इत्येतत्प्रतिनिर्देशरूपत्वाद्दीप्शानुमधेया । धर्मस्य ग्लानिमपि न सहे, किमुनर्विच्छेदमिति ग्लानिशब्दतात्पर्यम् । एवमधर्मस्योद्गममात्रमपि न सहे, किमुन श्वासानुशासतामित्यभ्युत्थानशब्दाभिप्रेतम् । 'अहं सृजामि' इत्यापेक्षणीयान्तरादर्शनात्-अहमेव स्वसङ्कल्पेनेत्युक्तम् । तेन कालस्याप्यधिष्ठातृस्य कालपरतन्त्रत्वं परिहृतं भवति । 'आत्मानं सृजामि' इत्येतन्न तावत्स्वरूपमपि पय, तस्य नित्यत्वात्, आत्माभवादिप्रसङ्गाच्च । नापि जीवरिपयः, तस्य प्रकरणात्तत्त्वात् । नाप्याद्यविग्रहविशिष्टस्वात्मविषयः, तस्यापि रूपस्य नित्यत्वात् ; अतोऽवतारविग्रहरिशिष्टस्वात्मानं 'आत्मानम्' इति निर्दिश्यत इत्यभिप्रायेणोक्तम्— उक्तप्रकारेणेति ॥ ७ ॥

विमर्शमिति प्रभृत्योत्तरमुच्यते इत्याह—जन्मन इति । साधुशब्दोऽन नासमर्थादिविषयः,

श॥वर्णाश्रमादिलक्षणस्य प्राणिनाम् अभ्युदयनिश्चयससाधनस्य भवति भारत, अभ्युत्थानम् उद्भवः अधर्मस्य, तदातदा आत्मानं सृजामि अहं मायया ॥ ७ ॥

विमर्शम्?—परित्राणाय इति ॥ परित्राणाय परिरक्षणाय साधूनां सम्मार्गस्थानां,

आ॥धानम् । सृष्टिकारणया तेषां शरीरादि सृष्ट्या विमोहिकया । भजात एव जात इव प्रतीये वा । उक्तं च 'महद्वादेष्ट माता या श्रीभूमिरिति कल्पिता । विमोहिका च दुर्गोत्था ताभिर्विष्णुरजोऽपि हि । जातयवधने ह्यात्मचिद्बलान्मूढचेतसाम्' इति । ईश्वरः— ईशेभ्योऽपि वरः । तच्चोक्तम् 'ईशेभ्यो ब्रह्मरुद्रभीशेपादिभ्यो यतां भवान् । वरोऽत ईश्वराण्या तं मुत्या नान्यस्य पश्यचित्' इति ब्रह्मकैवर्ते । 'समर्थ ईश इत्युक्तः तद्भरत्रास्वमीश्वरः' इति च ॥ ६ ॥ ७ ॥

ज॥शब्दस्य ज्ञानवाचित्वं कुत इत्यत आह—कतुरिति । इति प्रज्ञायाः नानुमधेयानीति वाक्यशेषात् । प्राक् 'प्रकृतिं स्वामिधारा' इत्यनेनैव भ्रमनिमित्तत्वमुदाहृतत्वं च प्रकृतेरुक्तमिति मायाशब्दो न प्रकृतिवाची, पुनरुक्तप्रसङ्गादित्युक्तम्, इदानीं तस्य निमित्तमात्रपरत्वे मायाशब्दस्य प्रकृत्यर्थतायामपि न दोषः, उपादानप्रतिपादनार्थत्वादिति भावेनाह—सृष्टीति । प्रकृत्येति शेषः । तेषां वसुदेवादीनां सृष्ट्या तत्र प्रादुर्भूतः विमोहिकया मायाव्यया । अनागमसम्प्रतिमाह—उक्तं चेति । आत्मचिद्बलाद्जात एव । नवीरानशोल्यानामपि ब्रह्मादीनामुत्पत्तिमरणदर्शनेन विरोधाभावादीश्वरोऽपि सम्प्रचामीति कथमुच्यते, 'स्वयमाशेषिरुक्तो वरश्च' इत्येतद्दिहायान्यथा व्याचष्टे—ईश्वर इति । कुत एतदित्यत आह—ईशेभ्य इति । एतदागमगलादेव समासाकारलोपावनुमन्तव्यौ । अजत्वादेः सम्प्रवेन शब्दो व्यापातः, अस्य तु व्याप्येति आप्नाय नममुत्सृज्य व्याख्यातम् ॥ ६ ॥ ७ ॥

'परित्राणाय साधूनाम्' इति साधुपरित्राणादिकं भगवदवतारस्य प्रयोजनमुक्तम् । तत्र किं जन्म-नैव परित्राणादिकं कार्यमिति नियम इत्यपेक्षायामाह—नेति । जन्मना विनाऽपि कर्तुं समर्थत्वादिति

यासाधय उक्तलक्षणधर्मशीला वैष्णवाग्रेसरा मत्समाश्रयणे प्रवृत्ता मन्त्रमकर्मस्वरूपाणां चाङ्गनसागोचरतया मदर्शनाद्विना स्वात्मधारणपोषणादिकमलभमानाः क्षणमात्रकालं कल्पसहस्रं मन्वानाः प्रशिथिलसर्वगात्रा भवेयुरिति मत्स्वरूपचेष्टितावलोकनाला-

ता॥दुष्कृच्छ्रप्रतियोगिरूपत्वात् ; अतस्मृतिविषयोऽयमित्यभिप्रायेणोक्तम्—उक्तलक्षणधर्मशीला इति। उक्तलक्षणशब्देन 'वेदोदितस्य' इत्यादि पयमृभ्यते। ये पुनरुक्तलक्षणधर्मेण देवतान्तराण्येव उपासते; ये च वैष्णवाः प्रतर्दनविद्यादिन्यायेन तत्तद्देयताविशिष्टवेपेणैव भगवन्तमुपासते; न तेपामवतारप्रदर्शनेऽत्यन्तनिर्वन्धः; तत्तद्देयताकृत्युक्तिवेपेणैव तद्वर्षाक्षतमकलप्रदानोपपत्तेरित्यभिप्रायेणोक्तम्—वैष्णवाग्रेसरा—इति—भगवद्भक्तवर्षा इत्यर्थः। उक्तलक्षणधर्मशीला इति वैष्णवाग्रेसरा इति पदाम्बा 'न चलति निजवर्णधर्मेता यः' 'वर्णाश्रमाचारवता' इत्यादि सूचितम्। यथावस्थितमुपायप्राप्यं चावलम्बमाना इति च कलितम्। ताणं हि नामात्रानिष्ठनिवर्तनपूर्वकैष्टप्रापणम्। एवंविधवैष्णवाग्रेसराणाम् अनिष्टश्च भगवदलाभः; तत्समाश्रयणपूर्वकं तद्व्याभेनैव च तस्यानिष्टस्य निवर्तनमित्यभिप्रेत्योच्यते—मत्समाश्रयण इत्यारभ्य, आलापादिदानेनेत्यन्तम्। नक्षमीपामन्नपानताम्बूलादि धारणपोषणादिकम्, किंत्वहं कृष्ण एव सर्वमित्यभिप्रायेणोच्यते—मदर्शनाद्विना स्वात्मधारणपोषणादिकमलभमाना इति। अदर्शने चानिष्पन्नयोगावस्थत्वात्। यद्यमी मत्ताधात्कारात्पूर्वमल्प काललोचने मीलयित्वा सहेरन्, तदाहमपि तादृशीं तेषामवस्थां सहेयापि, नत्वेते तथेत्यभिप्रायेणोक्तम्—क्षणेत्यादि। 'श्रुति युगायते त्वामपश्यताम्' इत्यादिकमिह भाष्यम्। अदर्शनदुःखस्य च चरमावस्थोच्यते—प्रशिथिलसर्वगात्रा भवेयुरिति। स्वविशेषपार्श्वकिल्लानामुज्जीवनाय प्रवृत्तस्य क्रमाद्भक्तानुभाव्याकारा उच्यन्ते—मत्स्वरूपचेष्टितावलोकनालापादिदानेनेति। नक्षपवर्गानुवादिषदवतारमन्त्रेण

प्र-पा॥१. वि पु. ३ २०॥ 'नचलति निजवर्णधर्मो यः ससममतिराममुद्रादिपक्षे । न हस्ति न च हस्ति किञ्चिदुचैस्सितमनसं तमवेदि विष्णुभक्तम्' उचैः, अतिशयेन, सित - स्वच्छम्, रागादिरहित मनो यस्य, तं - विष्णुभक्तम्, विद्धि। मनस्स्वच्छत्वस्य दुर्विषयत्वात् नश्य सापकविह्वलान्वाह-न चलतीति। मुद्रामन्त्रस्य रागाद्यभावात् आत्मनः मुद्रापक्ष, विपक्षपक्षेऽपि च मममतिस्वप्नस्वरूपादिनिवृत्तिश्च भवति तस्य चिह्नमित्येवार्थः ॥

२ वि पु. ३-८-९॥ 'वर्णाश्रमाचारवता पुण्येण परः पुमान्। विष्णुराराध्यते पन्था नावन्तलोपकारकः ॥' 'आचारवता' इत्यत्र ऽऽचारग्रहण यत्रादेः कर्मणोऽप्युपलक्षणम्। अन्वः - विष्णुवारावनलक्षण-श्रुतिरमृतिनिहितधर्मस्यामेन केवलतद्गतधारणश्रवणकीर्तनादिः, तत्तत्परायणं न भवतीत्यर्थः ॥

३. भगवते. १०-३१-१५ ॥ 'अदति यज्ञवान् अह्नि काननं श्रुति युगायते त्वामपश्यताम्। श्रुति-लकुन्तल श्रीमुद्रा ॥ जड उदीक्षता पक्षमरुद्वृक्षान् ॥ गोपिकागीताया पठितोऽयं श्लोकः। अदतीति ॥ यद् - यदा, अयान् अह्नि काननं-वृन्दावनम्, अदति-प्रतिगच्छति, अवच्छेदयोगान् प्रथमपुरुषः। तदा, त्वामपश्यता - प्राणिनाम्, श्रुति-क्षणापेक्षया, 'श्रुति' इत्यभिहितकनिर्देश आर्थः। युगायते - युगवद्भवति। एवमदर्शने दुःखमुक्तम्, पुनश्च कथञ्चिद्विनाशे, ते-तव, श्रुतिलुप्तल - श्रुतिलाः कुन्तलाः यस्मिन् तव, श्रीमुख - श्रीमन्मुखम्, उदीक्षता - उद्वेगोद्वेगमाणां, तेषां वृक्षा, पक्षमरुद्वृक्ष - पक्षमनिर्माता मया, जडः - मन्द एव, नियेयमात्रमप्यसद्व्यभिचि दर्शनमुक्तम् ॥

आ॥न जन्मनैव परित्राणादि कार्यमिति नियमः। तथापि लीलया स्वभावेन च यथे-
जा॥भावमवर्ति किमर्थं जन्मेत्यत आह—तथाऽपीति यथेष्टचारी इच्छयैव तथाऽऽचरति। तथेष्टैव कि-

रा॥पाविदानेन तेषां परित्राणाय तद्विपरीतानां विनाशाय च क्षीणस्य वैदिकस्य धर्मस्य
मदाराधनरूपस्याराध्यस्वरूपप्रदर्शनेन स्थापनाय च देवमनुष्यादिरूपेण युगेयुगे सम्भ-
वामि; कृतत्रेतादियुगविशेषनियमोऽपि नास्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥

जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ।

त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥

९

ता॥स्वस्वरूपमात्रेणैव तद्वातु शक्यमिति भावः । 'परित्राणाय' इत्यत्रोपसर्गेण विविधानिष्ठनिवृत्तिपूर्वक-
विविधेष्टप्रामिसूचितित्यभिप्रायेण—मद्यमगुणकर्मत्यादिक धारणेत्यादिक स्वरूपचेष्टितेत्यादिक
चोक्तम् । स्वरूपमत्र विग्रहः । एव साधूनामान्तरभयात्परित्राणमुक्तम्; अथ तेषामेव शास्त्रभवात्परित्रा-
णमुच्यत इत्यभिप्रायेणाह—तद्विपरीतानां विनाशायचेति चक्ररोऽन्वाचवार्थः । इदमनुक्तमन्तर-
दित्याधिकरणभाष्ये 'साधवो ह्युपासकाः, तत्परित्राणमेरोदेश्यम्; जानुर्वाङ्मस्तु दुष्कृता विनाशः,
सकल्यमात्रेणापि तदुपपत्तेः' इति । भागवतापराधो हि दुष्कृत्तक्रांस्त्यभिप्रायेण—तद्विपरीताना-
मित्युक्तम् । 'रिपूणांमपि तल्ल' । 'मच्छत्रैस्त्व रणे द्यान्तस्ततः पूतो भविष्यसि' इतिरदुष्कृतामपि
विनाशो नात्यन्तविनाशः; किंतु, वैपरीत्यहेतुभूतरात्मप्रभृतिशरीरप्रन्ध्यादिविनियतनम्; तद्विपरीतौ च
तेषामपि धार्मिकस्य सभवेदिति सोऽपि धर्मनस्यापनपर्यवसितः । मच्छत्रेभूतमायधन मयैव हि स्थाप-
नीयमित्यभिप्रायेण—मदाराधनरूपस्येत्युक्तम् । अनुष्ठानमुत्तेनोपदेशमुत्तेन च धर्मप्रवर्तन व्याप्ता-
दिद्वारापि शक्यम् आराध्यरूपप्रदर्शनेन भक्तयुत्पादनमवतारसाधारणप्रयोजनम्; परशुपत्यवादी
जन्मत्रयश्चतुर्विधश्चाप्यलोऽपि हि कृष्णदर्शनेन प्रीतिमान्भूत्वा मुक्तिं गत इत्यभिप्रायेण—भाराध्यस्वरूप-
प्रदर्शनेनेत्युक्तम् । 'रूपौदार्यगुणैः पुना दृष्टिचिन्तापहारिणम्' इत्यादि च भाष्यम् । एतेन धर्मस्य सम्य-
कस्थापनं हि स्वपर्यन्ततया स्थापनमित्युक्तं भवति । युगेयुग इति वीप्सातात्पर्यं व्यनक्ति—कृतत्रे-
तादीति । न तु प्रतियुगमत्रय सम्भवामि, नापि युगविशेषनियम-श्च इति भावः ॥ ८ ॥

प्रासङ्गिकस्यावतारयाथात्म्यरूपनस्य परमप्रकृतमेवोपयोगित्वमुच्यते—'जन्मकर्म' इति श्लोकेन ।

प्र-पा ॥ १ श. १-१ २१ ॥

४. श्रीभगवत्प्रे. अथोप्याकाशे. ३. २९ ॥

२.

३.

१४ पुत्र व्याख्यानम् ॥

श॥विनाशाय च दुष्कृतां पापकारिणाम्, किञ्च, धर्मसंस्थापनार्थाय धर्मस्य सम्यक् स्था-
पनं धर्मसंस्थापनं तदर्थं सभवामि युगेयुगे प्रतियुगम् ॥ ८ ॥

आ॥एचारी । तथाह्युक्तं 'देवस्यैव स्वभावोऽयम्' 'लोकवस्तु लीला कैवल्यम्' 'क्री-
डतो बालकस्येव चेष्टां तस्य निशामय' 'अरिभयादिषु स्वयं पुराद्व्यवात्सीयदनन्त-
वीर्यम् । पूर्णोऽयमस्मान् न किञ्चिदाप्यं तथाऽपि सर्वाः कुरुते प्रवृत्तीः । अतो विरुद्धेषु मि-
मं वदन्ति परापरक्षा मुनयः प्रशान्ताः' इत्यादि ऋग्वेदखिलेषु ॥ ८ ॥

पृथङ्मत्युक्तिर्हि सर्वज्ञाननियमदर्शनार्थम् । न तु तावन्मात्रेण मुक्तिरित्युक्तम् ।

जाम्येत्यत उक्त—लील्यति । लीलाप्यालस्यपरिहासार्थं न भवतीत्यत उक्त—स्वभावेन चेति ।
अत्रैव प्रमाणान्वाह—तथा हीति । अयमेवः—इयमिच्छा । अतः प्रवृत्तिषु विरुद्धेषु लोकविपरीतेषु च ।

'जन्मकर्म च' इति भगवज्जन्मादिज्ञानमात्रेण मुक्तिरुच्यत इति प्रतीतिनिरासायाह—पृथगिति ।
एकदेशज्ञानेनेत्यर्थः । दर्शनार्थमुपलक्षणार्थम् । यथाप्रतीत एवार्थः किं न स्यादित्यत आह—न त्विति ।

रा॥एवं कर्ममूलहेयत्रिगुणप्रकृतिसंसर्गरूपजन्मरहितस्य सर्वेश्वरत्वसार्धसत्यसङ्कल्प-
त्वादिसमस्तकल्याणगुणोपेतस्य साधुपरित्राणमत्समाश्रयणैकप्रयोजनं दिव्यम् - अप्राकृ-
तं मदसाधारणं मम जन्म चेष्टितं च तत्त्वतो यो वेत्ति, स वर्णमानं देहं परित्यज्य पुनर्ज-
न्म नैति, मामेव प्राप्नोति, मदीयदिव्यजन्मचेष्टितयाथात्म्यविज्ञानेन विश्वस्तसमस्तमत्समाश्र-

ता॥एवमिति - अत्रोऽपीत्यादिनोक्तप्रकरणेत्यर्थः॥दिव्यमित्यस्यैवार्थः—अप्राकृतमिति।मदसाधार-
णमित्यनेन 'यद्वा स्यां प्रजायेय' इत्युक्तजन्मन्यवच्छेदः। बहुबोणपदमिग्राहकप्रमाणसिद्धेः पदार्थान्तरे-
ष्वदृष्टश्च प्रकारो न तत्त्वाव्य इति भावः। 'जन्म कर्म च मे दिव्यम्' इत्युक्ते 'जन्मवत्तदेतुभूतं पुण्यमपि
किमस्तीति शङ्काप्युदात्ताय—चेष्टितमिति व्याख्यातम्। नत्वन इति—मगयविपर्ययरहितमित्यर्थः।
देहं परित्यजेत्युक्ते प्रारब्धकर्मपर्यवसानदेहं परित्यजेति साधारणप्रतीतिस्मात्, तदवच्छेदाय—वर्त-
मानदेहं परित्यज्येत्युक्तम्। एतच्च 'यो वेत्ति स पुनर्जन्म नैति' इति वेदितृत्वावस्थापेक्षया पुन-
र्जन्मप्रतिषेधात्कलितम्। 'पुनर्जन्म नैति' इत्यनेन विरोधिनिवृत्तिरुच्यते; मामंतीतीष्टप्राप्तिः। न के-
वल विरोधिनिवृत्तिमात्रेण स्वात्मानन्दानुभवमात्रम्, अपित्वचताररहस्यज्ञानवान्मात्रेव प्राप्नोतीत्यव-
धारणार्थः। ननु वर्तमानदेहं परित्यज्येत्याद्युक्तम्, प्रारब्धकर्मावसाने हि मोक्षश्चारीरके निर्णीतः;
प्रारब्धस्य च कर्मणः क्रियन्ति जन्मानि साध्यानीति न नियमः; व्यासादिष्वनियमदर्शनात्। न च
जन्मकर्मज्ञानमात्रामोक्षः, दीर्घकालनैस्तथादरमेवनीयदुष्करतरकर्मज्ञानानुगृहीतोपासनगाम्नाथनैरर्थ-
व्यग्रमज्ञादिव्यग्राह—मदीयेति। दिव्यजन्मचेष्टितज्ञानेनोपासनविरोधिना ममत्त्वानां पापानां निवृत्त-
त्वादस्मिन्नेव जन्मनि जन्मान्तरात्मकरापाशप्रशमनममर्थपु'कृत्योपासननिष्पन्नेन जन्मान्तरपरिग्रहः।
स्मरन्ति च 'विनिष्पन्नमादितु मुक्तिं तत्रैव जन्मनि' इति। एव चोपासनवी'कृत्येदेतुतत्तासांभिधा-

प्र-या॥ १. ते. आ. ६-२ ॥

२. जन्मवत्तदेतुभूतं, पा॥

३. वि. पु. ६-७-३५ ॥

मु मुक्तिं तत्रैव जन्मनि। प्राप्नोति योर्मां योग सिद्ध-

व्यक्रमा च योऽचिरात्'—योगाग्निना दग्ध कर्मम-

'विनिष्पन्नमाधि- मूर्धां वस्य ॥

रा॥जन्म इति॥तत् जन्म मायारूपं कर्म च साधूनां परिप्राणादि मे मम दिव्यम् अप्रा-
कृतम् ऐश्वर्यम् एवं यथाकं यः वेत्ति नत्वनः नत्वेन यथावत् स्वस्त्वा देहम् इमं पुनः जन्म

आ॥'वेदायुक्तं तु सर्वं यो ब्राह्मणास्ते मदा हि माम्।नम्यैव दर्शनपथं यामि नान्यस्य क-
स्यचित्' इत्युक्तं महाकौर्मि। अत्रोक्तस्यैतज्ज्ञानेव जन्म नैतीति, गतिः, इतरवाक्यानां
नान्या गतिः, नान्यस्य कस्यचिदिति विशेषणात्; तत्त्वत इति विशेषणाच्च सर्वं ज्ञान-
मापत्तिर्यत्रैवं भवति, तत्र तत्त्वत इति विशेषणे न विरोधः। उक्तं च—'एकं च तत्त्वतो

जा॥उक्तं तृतीये;प्रमाणान्तरं चाह—वेदादीति।वाक्यत्वाविशेषादेतस्य गीतावाचक्य कुत इत्यतः सा-
वकाशव्यतिरेकसाधारण्यमित्याह—अत्रेति।अयोगव्यवच्छेदमात्रावस्थमित्यर्थः।एतच्च पूर्वोक्तादर्थान्तर-
मिति जेदम्। इतरवाक्यानां विचारविशेषापेक्षया सावकाशानीति कुतो नान्यगतिरित्यत आह—नैति।
विशेषणात्—एतान्तरव्यवच्छेदात्। इतोऽप्यव सर्वज्ञानमर्ज्ञाकार्यमित्याह—तत्त्वत इति।आपत्ततीत्यने-
नार्थावपत्तिमभिप्रेति। एतमेव न्यायमन्यत्राप्यतिदिशति—यत्रेति। एव भवति सर्वज्ञानं प्रमितेऽप्येकदेश-
ज्ञानोक्तिर्भवति; तत्त्वतो ज्ञानं कथं मार्गशमाधिपतीत्यत आह—उक्तं चेति। विज्ञेत् विज्ञासेत्।

यः॥यणविरोधिपापोऽस्मिन्नेव जन्मनि यथोदितप्रकारेण मामाश्रित्य मदेकप्रियो मदेकचि-
त्तो मामेव प्राप्नोति ॥ ९ ॥

तदाह—

वीतरागभयक्रोधा मन्मया मामुपाश्रिताः ।

बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ॥

१०

मदीयजन्मकर्मन्तत्त्वज्ञानाख्येन तपसा पूता बहव एवं संवृत्ताः। तथाच श्रुतिः 'तस्य

तः॥नात्परम्परया यो उनाधन-रुमिति नोपासनशास्त्रैर्यस्यमिति भागः । यथोदितप्रकारेण मामाश्रि-
त्येति पुं कलुषान्तरक्षोचने । मदेकप्रिय इति तु भक्तिरूपापन्नतोक्तिः । अहमेक एव प्रियः प्रीति-
रिपयो यस्य स मदेकप्रियः 'प्रियो हि जानिनोऽन्यमहम्' इति वक्ष्यते । एतेन पुरुषार्थान्तरनिष्ठ-
व्यवच्छेदः । मदेकचित्त इति समाध्यवस्था । मध्येरुस्मिन्नेव चित्त यस्य स मदेकचित्तः ॥ ९ ॥

उपासनैर्यस्यमित्यादिशङ्कोचतरनेन योऽयमर्थ उक्तः, अयमेव 'वीतराग' इति श्लोकेनोच्यते
इत्याह—नदाहेति । तदेव पूर्वेप्रस्तुत ज्ञानमिह 'ज्ञानतपसा' इत्युच्यते । 'मन्मया मामुपाश्रिताः'
इति तु परम्परया तत्ताध्यजानमित्यभिप्रायेणाह—मदीयेति । अस्य श्लोकस्य पूर्वश्लोके व्याख्यात
प्रायसात् एव संवृत्ता इति मद्ब्रह्मेणोक्तम् । तथारि ज्ञानतपसा पूता इत्यस्याथो—मदीयेत्याख्य
पापहृत्यन्तेन प्रपञ्चित । 'मामाश्रित्य' इत्यनेन 'मामुपाश्रिताः' इत्यस्यार्थ उक्तः । 'मदेकप्रियः' इत्यनेन
'वीतरागभयक्रोधा' इत्यस्यार्थोऽभिप्रेतः, त्रिषयान्तरेषु प्रीतिर्हि रागः, तद्विरोधिषु निरस्तनेच्छा क्रोधः ;
आगामीद्विरोधनिवृत्तगमोत्प्रेक्षा भयम् । तदेतदस्तिरूपमपि न शम्भुदेवभक्तानामस्ति, तदेकप्रियत्वेन
विषयान्तरे रागानामात्, न एव तन्मूलक्रोधाभावात्, तद्वाभालाभन्यतिरिक्तेष्वनिवृत्ताभावेन भया-
भावाच्च । इदञ्च 'न क्रोधा न च मात्सर्यम्' इत्यादिषु प्रनिक्षम् । 'मदेकचित्तः' इति 'मन्मयाः'

प्र पा॥ १ गी. ७ १७ ॥

सहस्रनामाध्याये. १३४. श्लो ॥ तद्वत् एते बोधा.

२. महान रते. शान्ति आनुशामनिक १४९. स्वभावन एव निर्वन्त इत्याह—न क्रोध इति ॥

यः॥पुनरुपपत्तिं न एति न प्राप्नोति । माम् एति आगच्छति स मुच्यते भर्तुन ॥ ९ ॥

न एष मोक्षमार्ग इदानीं प्रवृत्तः . किं तर्हि ! पूर्वमपि—वीतराग इति ॥ वीतरा-
गभयक्रोधाः रागश्च भयं च क्रोधश्च 'वीता विगता येभ्यः ते मन्मयाः प्रह्लादिद् ईश्वरा-
भेददर्शिनः माम् एव च परमेश्वरम् उपाश्रिताः केवलज्ञाननिष्ठ इत्यर्थः । बहवः अनेके
ज्ञानतपसा ज्ञानम् एव च परमात्मविषयं तपः तेन ज्ञानतपसा पूताः परां शुद्धिं गताः

आ॥ज्ञानं विना सर्वज्ञतां नरः।न समर्थो महेन्द्रोऽपि तस्मात्सर्वत्र जिज्ञसेत्'इति स्कान्दे॥

सन्ति च तथा मुक्ता इत्याह—वीतरागेति मन्मयाः मत्प्रचुराः । सर्वत्र मां विना

ज॥अन्यत्रापि—'एको भावस्तत्त्वतो येन दृष्टः सर्वे भावास्तत्त्वतस्तेन दृष्टाः' इति। सर्वत्र सर्वज्ञ यथा-
शक्ति विरहितमित्यर्थेयम् ॥ ९ ॥

किंचोत्तरश्लोकेऽधिकानुसन्धानेताच्चात्म्याव विरहितमिति भावेन तात्पर्यमाह—सन्ति चेति।
तथोक्तज्ञानेन, नह्य श्रद्धेत्यादनर्थभित्तरेषः। मन्मया मदात्मका इति प्रतीतिनिरासार्थमाह—मन्मया
इति। सर्वेषां भगवन्-प्रचुरः, को विरोधो जातिनामित्यन आह—सर्वदेति।सर्वेषु पदार्थेषु किञ्चित्त्वा

पा ॥ *रागभयक्रोधाः वीताः. पा ॥

रा॥धीराः परिजान्ति योनिम्'इति। धीराः धीमतामग्रेसराः एवं तस्य जन्मप्रकारं जानन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।

मम वर्तमानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥

११

न केवलं देवमनुष्यादिरूपेणावतीर्य मत्समाश्रयणापेक्षाणां परित्राणं करोमि, अपि तु ये मत्समाश्रयणापेक्षा यथा येन प्रकारेण व्यापेक्षानुरूपं मां संकल्प्य प्रपद्यन्ते—समाश्रयन्ते; तान् प्रति तथैव तन्मनोपितप्रकारेण भजामि—मां दर्शयामि; किमत्र बहुना, ता॥इत्यस्यार्थः । ज्ञानप्रियभूतेन मया प्रचुरा मन्मयाः, तादात्म्यधिकारार्थयोरत्नानुपपन्नत्वात्; अन्तर्यामिन्विविधधायां तस्य सर्वसाधारणत्वाच्च । मन्मया इत्यप्रेक्षारभेददर्शिन इति शङ्करोक्तं शास्त्रोपक्रमान्तिविरोधाच्छब्दस्य चावाचकत्वाच्च निरस्तम् । 'मामेव प्राप्नोति' इत्यनेन 'मद्भाष्यमागताः' इत्यस्याथां दर्शितः । मुक्तयवस्थायामपि तादात्म्यस्य श्रुतिस्मृतितदार्थापत्तिरूपादिशिरःकृत्वात्, अत्रापि 'मामेति सोऽर्जुन' इति कर्मकर्तृव्यपदेशात्, 'मम साधर्म्यमागताः' इति परस्तादृश्यमाणत्वाच्च, 'मद्भाष्यमागताः' इत्यस्य मत्स्यभावमपहतपाप्मत्वादिक प्राप्ता इत्यर्थः । यद्वा 'मंक्षैव भवति' इत्यादावित्यान्तसाम्यात्तद्व्यपदेशः । अवताररहस्यस्य च शतव्यत्ये श्रुतिरम्यस्तीत्याह—तथाचेति । उक्तार्थसंवादित्वं विदुषोति—धीमतामग्रेसरा इत्यादिना । एव धीरशब्दनिर्वचनेन प्रागुक्तभगवत्प्रातिपदन्तामङ्गुरज्ञानवत्प्रमुक्तं भवति । 'परिजानन्ति' इत्यत्रोपसंगेन पूर्वोक्तयथारस्थितप्रकारोऽभिप्रेत इति ज्ञापनाय—एवं तस्य जन्मप्रकारं जानन्तीत्युक्तम् । 'धीमतामग्रेसरा एव' इति पाठे तु विशेषविधेः शेषनिषेधः फलित इति भावः ॥ १० ॥

एवं साधुपरिप्राणार्थदेवमनुष्यादिसजातीयस्वेच्छावतारवर्णनमुखेनोपासनोपयुक्त स्वस्य 'सौलभ्यमुक्तम् । अथ तस्यैव काष्ठाप्राप्ता दशा दर्शयति—'ये यथा' इति श्लोकेन। अत्र कृष्णावतारवृत्तान्तेन सहार्चावतारवृत्तान्तोऽपि सङ्गृहीतः। 'ये यथा तान्मेव' इति शब्दाः पूर्वोक्ताधिकारितदनुष्ठानप्रकारादिनियमनिवृत्तिपरा इत्यभिप्रायेणाह—नकेवलमिति । स्यापेक्षानुरूपमिति—पतितपुत्रत्वसारथित्ववाराहनापसिद्धादिक्रिययेत्यर्थः । सङ्कल्प्य मनोरथविषय कृत्वेत्यर्थः । एतदेवात्र प्रपदनमित्याह—समाश्रयन्ते इति । 'तास्तथैव भजाम्यहम्' इत्यत्र तद्भजनप्रकारेणाहमपि तान्भजामीत्येतदसङ्गतमिति शङ्कानिरासाय तथैवेत्यस्यार्थमाह—तन्मनोपितप्रकारेणेति। न तु स्वकीयपत्न्यानुत्पन्नप्रकारेणेति भावः॥

प्र. पा१ गी. १४.२ ॥

३. पुरुषसूक्ते ॥

२. सु ३२९ ॥

शं॥सन्तः मद्भाष्यम् ईश्वरभावं मोक्षम् आगताः समनुप्राप्ताः । इतरत्तपान्तिरपेक्षा ज्ञाननिष्ठा इत्यस्य लिङ्गम् 'ज्ञानतपसा' इति विशेषणम् ॥ १० ॥

तव तर्हि रागद्वेषी स्तः, येन केभ्यश्चिदेव आत्मभावं प्रयच्छसि न सर्वेभ्यः इति उच्यते—ये यथा येन प्रकारेण येन प्रयोजनेन यत्फलार्थितया मां प्रपद्यन्ते तान् तथैव आ॥ न किंचित्पश्यन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

ज॥दिकं मदायत्तमेव सर्वं पश्यन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

'ये यथा' इति वाक्यं न प्रकृतेन साक्षात् सङ्गतम्। अतस्तत्सङ्गतमपि तु मध्ये यद्वान्तरं निराकरोति—

॥सर्वे मनुष्याः मदनुवर्तनैकमनोरथा मम वर्त्म मत्स्वभाव सर्व योगिनां बाह्यनसागोचर-
मपि स्वकीयैश्चक्षुरादिकरणस्सर्वशस्स्वापेक्षितैस्सर्वप्रकारैरनुभूयानुवर्तन्ते ॥ ११ ॥

ता ॥ अत्र यथाभिलषितफलप्रदानेन पक्षपातपरिहारार्थं प्रोक्तं पूर्वोक्तान्या नाल्यन्तसङ्गवम्, 'चातु-
र्वर्ण्यम्' इत्यादिनार्थतः पुनरुक्तिश्च स्यात्। सेवमान् प्रति सेव्यस्य भजनं नाम सुलभदर्शनत्वमित्यभिप्रा-
येण—मां दर्शयामोऽनुत्तमम् । उक्तार्थस्य लोकेऽपि प्रदर्शनपरमुत्तरार्धम्, न पुनः 'यैदि ह्यहं न वर्त-
यम्' इत्यादायि स्वस्य लोकात्पुत्रिषेयानुष्ठानवत्त्वपरम्, तस्यैवशङ्कतत्वादित्यभिप्रायेण बाह्यनसागो-
चरसौलभ्यरता निवृणोति—किमत्र बहुनति । मनुष्यशब्दः न्यायादीनामपि सद्वाहक इत्यभिप्रायेण
सर्वशब्दः । अत्र वर्त्मशब्दो न साक्षात्परिवाचकः, असङ्गतवाक्यार्थत्वप्रसङ्गात् । नाप्याचारपरः,
तस्याप्यत्रासङ्गतत्वेनोक्तदूषणस्यात् । अत एव 'एव प्रवर्तितं चक्रम्' 'तेनैव स्थापिता ब्रह्ममयांदा लो-
कभाषिणी' इत्यादुक्तशान्दिल्यादायानुवर्तनपरत्वमपि निरस्तम् । अतोऽत्र सौलभ्योद्देशप्रकरणे स्वात्माधा-
रणनिर्गच्छेष्टागौरी-यादिस्वभावरसनुदायारत्नमेवोचितमित्यभिप्रायेणोक्तं—मम वर्त्म मत्स्वभावं सर्व-
मिति । सरणिशब्दश्चमपिहि शब्दनुपचायस्वभावरसिपयतया प्रयुञ्जते। यथा 'सोऽत्र पन्था यदसि विमुनो
मन्दभाष्ये मयीत्यम्' इति । मनुष्या इत्यनेन उचितमुच्यते—योगिनामिति । योगपरिशुद्धमनसा
बाह्यनसागोचरमपि मागचक्षुषो मनुष्या राक्षोन्द्रियैरप्यनुभवंतीत्यर्थः । प्रियतमपितृपुत्रमुहङ्गातृभृत्या-
र्यादिदिरूपावर्चवताररूपाणि च 'मर्त्यः' इत्यनेन विरजितानीत्याह—स्वापेक्षितमिति । अनु-
भूयानुवर्तन्त—अनुभूयन्तो वर्तन्त इत्यर्थः । अलङ्कारप्राप्तोत्तरसंज्ञादिर्वाच्य प्रकारः । अत्र योगिना
बाह्यनसागोचरमपि 'चक्षुरादिकरणैः' इति वचनादर्चावताररूपेऽपि परस्परत्वानुसंधानं दर्शितम् ।
यथा स्मरन्ति 'तामेव ब्रह्मरूपिणीम्' इति । वदन्ति च भगवान् 'सुखैश्चतुर्भिः' इत्यादि। एव प्रसङ्गात्

प्र-पा॥१ गी. ४ । ३ ॥

२. गा. ३ २३ ॥

३. गा. ३ २६ ॥

४

५

६ विष्णुपत्र १०३ २९ ॥ तामर्चयेत्ता प्रण-

मसा स्मरेत्ता विष्णु-तथेष्ट । विश्वनाथशेषस्तु तामेव
मशरूपिणीम् ॥

७.

॥तत्फलदानेन भजानि अनुगृह्णामि अहम्, तेषां मोक्षं प्रति अनर्थित्यात्। न हि एकस्य
मुमुक्षुस्य फलाधिष्ठं च युगपत् सम्भवति, अतः ये यत्फलार्थिनः तान् तत्फलदानेन,
ये यथोक्तकारिणः 'तु अफलार्थिनः मुमुक्षवश्च तान् ज्ञानप्रदानेन, ये ज्ञानिनः संन्यासिनः
मुमुक्षवश्च तान् मोक्षप्रदानेन, तथा भक्तान् आर्तिहरणेन इत्येवं यथा प्रपद्यन्ते ये तान्

आ॥न च मद्भजनमात्रेण मुक्तिर्भवत्यन्यदेवतारूपेण, तथापि सर्वेषामानुरूप्येण फलं
ददामीत्याह—ये यथेति ।

ज्ञानचेति। 'मात्राभाविताः' 'मद्भावमागताः' इत्युक्त्याऽन्यदेवतादिरूपेण मद्भजनमात्रेण त्रैविद्यानामपि मु-
क्तिर्भवतीति नायङ्कुरीतिमत्यर्थः । विष्णु सामान्यतः सर्वोत्तमं ज्ञात्वाऽन्यदेवताः पितृभेदोऽन्ते विष्णो सम-
र्पणमन्यदेवतादिरूपेण भगवद्भजनम्, उपपत्तिं तत्तत्त्वं वदामीति भगवतोऽभिप्रायः । तर्हि त्रैविद्याना
मद्भजने निरर्थकमेवेत्यत आह—तथापीति। यद्यपि न मुक्तिं ददामि, तथापि तदभिप्रेतं स्वर्गादिकं
ददामीति शेषः । एव तर्हि ज्ञानिनो मुक्तिं त्रैविध्योऽस्य फलं ददद्विषमो भगवान्स्यादित्याशङ्का-
निरासार्थत्वेनोत्तरवाक्यं सङ्गमनाह—सर्वेषामिति । अनुरूपेण तेषामनुसारेण सर्वथा ज्ञानिना त्रैविद्या-
न-पा ॥ १ तत्फलार्थिनः ॥

ता॥। लौक्यातिरेकं साध्यादिना पश्यतोऽपि पाण्डवस्योपासिनिपापूर्वार्थं कण्ठोक्तवाप्युपदिदेश । नन्वे-
तावतापि चोदानुमानतर्काणां कः परिहार उक्तो भवति? नदुच्यते—द्वयप्रत्यनीकः स्वयं हेय कथमुपाद-
दीतेति चोद्यमवतारादेर्हेयत्वाभावादेव निरस्तम्; तदभावश्चाकर्मस्यत्वाप्राकृतस्वैच्छाकृतत्वादिभिः ।
पुण्यवापाद्यभावे निष्कर्मन्तराभावे च कथं जन्मादीत्येतदपि स्वेच्छया परिहृतम् । हिताहिताजानाशक्त्या-
दिचोद्यमकर्मवश्यस्य लीलायावतस्तोऽस्याहिताभावाच्चदशानाभावाच्च निरस्तम् । प्रयोजनाभावचोद्यं तु
साधुपरिवाणादिप्रयोजनवर्गेनेनाप्राकृतमायुतु साधुपरिवाणादीं सङ्कल्पमानेणापि शक्ये किमवतारादिनेति,
तदपि 'परित्राणाय साधूनाम्' इत्यत्र 'मित्राणाम्' इत्यारभ्य 'आलपादिदानेन तेषां परित्राणाय' इत्यन्तेन
भाष्येण, 'धर्ममस्यापनायां' इत्यत्र 'आराध्यस्वरूपप्रदर्शनेन' इत्यनेन, 'ये यथा' इत्यत्र सर्वसाधारण-
स्वसौलभ्यातिरेकप्रदर्शनेन च परिहृतम् । यदुक्तम्—ईश्वरो न वस्तुतो जन्मादिमान् अकर्मवश्यत्वात्,
मुक्तारमवत्, इति, तत्रेश्वराभ्युपगमानभ्युपगमयोर्धर्मिग्राहकत्वावाश्रयासिद्धौ । किञ्च किमत्र कर्महेतुः कज्जन्मा-
दिरहित इति साध्यार्थः, उताकर्महेतुकज्जन्मादिरहित इति, अथवा सामान्येन जन्मादिमात्ररहित इति;
न प्रथमः, सिद्धसाधनात्; न द्वितीयः, हेतोरप्रयोजकत्वात्; नहि कर्मनिवृत्तिरकर्महेतुकं जन्मापि निवर्तय-
ति; निषेधस्वरूपमपेक्षप्रमाणेन वाधश्च; यथाग्रन्थोपपन्नानुमाने, न तृतीयः, दृष्टान्तस्य साध्यधिकलत्वात्,
मुक्तस्यापि हि शरीरपरिग्रहे 'जन्मत्कीदृज् रम्माणः' 'सैकधा भवति त्रिधा भवति' इत्यादिश्रुतिसिद्धः ।

प्र-पा ॥ १. गी. ४-८ ॥

२. गा. ४-८ ॥ भाष्ये ॥

३. गी. ४-११ ॥

४. छा. ८-१२-३ ॥ 'स उत्तम पुरुषः स
तत्र पथेति जन्मत्कीदृज् रम्माणः स्त्रीभिर्वा यानैर्वा
शक्तिभिर्वा नोपजन रमभिर्वा शरीरं स यथाप्रयोग्य
आचरणे युक्तः, एवमेवायमस्मिन् उच्यते प्र. गो. युक्तः ॥'
सः - 'अस्मात् शरीरात् अनुत्वाय यः जन्मतिरूप
मद्वय' इत्यत्रोक्तोपसम्पादनोच्यते, उत्तमः पुरुष इत्यर्थः ।
'उत्तमः पुरुष इत्यर्थः' इति भगवत् एवैतन्पुरुषत्वेन
उपसम्पादनकर्तारो उत्तमपुरुषत्वस्य बाधितत्वात्, 'स तत्र
पथेति' इत्युत्तरवाक्यस्यास्य भद्रप्रसङ्गाच्च । स उप-
सम्पत्ता, तत्र-परमात्मनि, पथेति न परितोऽनुभवति,
अनुमद्वरतात् वा; 'इतिरूपमनुमद्वर' इति श्रुत्य-
नन्तरात् । जन्म—'जन्म-मृते' ममृद्वनोगान् पुत्रा
नरमन्, स्त्रीभिः भ्रातृन्, यानैर्वा, शक्तिभिर्वा रम
मागमन्, उपजन—जनममपेक्षितमिदं शरीरं

नस्मान् भन् इत्यर्थः, 'नल्ल पथेति' इत्यन्वयः । अत्र
स्मरगतिपथगतु धर्मनिबन्धनस्वरूपारग वा, 'यत्र ना-
म्यह इत्यति' इत्युक्तरीत्याऽनुभाष्यविषयमोग्यतातिशये-
नवापन्नः । आत्मनोऽस्मरारस्वभावत्वे प्राक् शरीरस-
म्पत्तः; किंनिबन्धन इत्यत्राह—म. यथेति । यथा
आचरणे शक्ये, प्रयोग्यः, युक्तः अथः बलीवर्धो वा,
पादोन युक्त भवति; एवमेवायं प्राणसहयोग प्र-
त्यगात्मा समारदशाया कर्मपारवश्येन युक्तो भवति ।
अनेन युक्त्यग्रदृष्ट्यानेन देहात्मनोर्धर्मतिरेको गृहीत
गो भवति ॥

५ अ उच्यते ८-२३ ॥ 'स एकधा भवति
त्रिधा भवति पञ्चधा । सप्तधा नवधा चैव पुनश्चैकाद-
शमृतः । शतं च दशैकं सप्तसप्तं च विंशतिः ॥'
मः—मुक्तपुरुषः, आत्मनो निरवयवस्य त्रिधा पञ्चधा
विभागायोगात् सङ्क-पपरिगृहीतानेकविधशरीरो भ-
वतीत्यर्थः ॥

॥ तथैव भजामि इत्यर्थः । न पुनः रागद्वेषनिमित्तमोहनिमित्तं वा कं चित् भजामि सर्व-

आ॥ संवयामिः फलदानेन न तु गुणभावेन । कथमयं विशेष इत्यत आह—मम वर्तमेति ।

जानां चेति चतुर्थ्यर्थे प्रश्नी । तथैव भजामीत्येतदन्यथाप्रतीतिनिरासाय व्याचष्टे—संवयामीति । 'बहुल-
मेतन्निदर्शनम्' इति वचनात्स्वार्थे णिच् । 'मम वर्तम्' इत्यस्य सङ्कल्पप्रतीतेरामाह—कथमिति । यः
फलतारतम्यहेतुरयं ज्ञानिभ्यश्चैवियाना सेवाया विशेषः कथं किंप्रकार इत्यर्थः । कथमनेनैतच्छङ्कापरिहार

॥ इदानीं प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृतस्य कर्मयोगस्य ज्ञानाकारताप्रकारं वक्तुं तथा-
विधकर्मयोगाधिकारिणो दुर्लभत्वमाह—

काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवताः ।

क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥

१२

सर्वं एव पुरुषाः कर्मणां फलं काङ्क्षमाणाः इन्द्रादिदेवतामात्रं यजन्त—आराधय-
न्ति, न तु कश्चिदनभिसंहितफलः इन्द्रादिदेवतात्मभूतं सर्वयज्ञानां भोक्तार मां यजते; कुत
एतत्? यतः क्षिप्रमस्मिन्नेव मानुषे लोके कर्मजा पुत्रपश्वन्नाद्यादिसिद्धिर्भवति; मनुष्य-

ता॥ एवमध्यायार्थतयाभिहितेषु पक्षेषु प्रसङ्गक प्रासङ्गिकं चोक्तम्, अथ प्रकृतस्य कर्मयोगस्य ज्ञानाका-
रताप्रकारं वक्तुं तदुपोद्धान्ततया एह श्लोकाः प्रवर्तन्ते । तत्राधिकारिविषयाश्चत्वारः, कर्मस्वरूपविषयौ
द्वावित्यवान्तरविभागः । तदिदमभिप्रयन् प्रथम श्लोकमगतास्यति—इदानीमिति । ‘काङ्क्षन्तः’ इत्यत्र
विशेषनिर्देशाभावात् -- सर्वपुण्यपुरुषा इत्युक्तम् । ये मुमुक्षुतया सभाष्यन्ते, तेऽपि हि प्रथमं त्विर्गप्रव-
णा इत्येवकाराभिप्रायः । ‘कर्मणा सिद्धिम्’ इत्यत्र कर्मस्वरूपसिद्धिशङ्काव्युदासायोक्त— फलमिति । इहश-
ब्दाभिप्रेतमाह—इन्द्रादिदेवतामात्रमिति । इह या देवतात्वेन प्रतीयन्ते, ता इत्यर्थः । ‘यज देवपू-
जायाम्’ इति धात्वर्थव्यञ्जनाय—आराधयन्तीत्युक्तम् । एतेन तत्तदेवताराधनभूतानां दा-
नहोमादीनामपि सम्यहः । ‘मर्गाणि कर्माणि’ इत्यनन्तरमेतद्व्यञ्जयिष्यति । व्यतिरेकरूपमाभिप्रायिक कर्मयो-
गाधिकारिदौर्लभ्यमाह—ननु कश्चिदिति । सर्वयज्ञानां भोक्तारमित्यनेन ‘अहं हि सर्वयज्ञानां’
‘भोक्तारं यजतपसाम्’ इत्यादि वध्यमान मृञ्चितम् । हेतुपरदिशब्दार्थव्यञ्जनाय दाङ्गते—कुत एत-
दिति । महति फले स्थिते क्षुद्रफलाकाङ्क्षा किंनिवन्धनेत्यर्थः । क्षिप्रमानुषशब्दाभ्यां कालतो देश-
तश्चासंतिरूप्यते । ‘धैर्युर्वं क्षेपिष्ठा देवता’ इत्यादि क्षिप्रशब्देन स्मारितम् । अस्मिन्नेवेत्यनेन मा-
नुषशब्दकलितदेशासत्तियोतनम् । क्षिप्रलाभादस्मिन्नेव लोके लाभाय क्षुद्रेष्वपि फलेषु प्रथममाकाङ्क्षा
स्यादिति भावः । मानुषलोकावित्यनेन सिद्धिं विनोपयति—पुत्रपदिवत्यादि । अपवर्गप्रकरणकलितमाह

प्र. पा ॥ १ विषयविभागः, पा १

२. भातुपाठः. भौवादिकः, उभयपक्षी ॥

३. गा. ९-२४॥ ४. गी. ५-२९॥ ५. भक्ति. ॥॥

६. यजुषि २. का १. प्रथ. १. अनु ॥

+ वायुश्च श्वेतमालभेत् भूतिकामो वायुव क्षेपिष्ठा एव
वायुमेव स्वेन भागधेयेनापधावति स एवैव भूतिद्वय-
ति॥ अन्वयः—वायुः दत्ता. यत्न सोऽयं वायव्यः,
म च श्वेतवर्णः, तमालभेत्—मरुपुत्रः ; ‘आञ्जनः
स्पर्शदिग्मयोः’ इति नैषधुकाः, यदि प्लक्षशात्मार्था
यागार्थमुपकुर्वादित्यर्थः, यद्यपि अत्र ‘यजन्’ इति न
भूयते, तथापि द्रव्यदेवतात्मकस्य यागरूपस्य भूयमाण-
त्वात् अन्यथानुपपत्त्या ‘वायव्येन यजेत’ इत्येव यागः

रूपनीयः । नच मरुः महत्त्वमत्तं पाकेषु देवेषु कुतः
वायुदेवापेक्षयते इति शङ्कनीयम्, वायोरतिशयेन क्षि-
प्रगामिदेवतान्, श्वेतपशुषु अतिप्रियत्वात् वायोः,
स्वर्कथो भागः, स्वायं पेयप्रत्ययः, यदा वर्णः श्वेतत्वेन
दातव्यत्वमु-च्यते। तेन च भागधेयेन अमापारगेन,
वायुमेवापधावति—मधीप्राप्नोति, सेवत इत्यर्थः ।
इत्यरेजानां तस्मिन् पशो अत्यन्तप्रियत्वाभावात्
‘वायुमेव’ इत्येवार्थते । यदा यजमानस्त्वानादर-
व्याहृत्यर्चन् ‘उपधावलेव’ इति योजयम् । तेन तुष्टः
॥ वायुर्वच, एनं—यजमानं, भूतिम्—ऐश्वर्यम्,
गमयति, पूर्ववत् ‘गमयत्येव’ इति योजयम् ॥

शं॥ यस्मिन् कर्मणि अधिकृताः ये प्रवर्तन्ते ते मनुष्या अत्र उच्यन्ते. हे पार्थ सर्वदाः स-
र्वप्रकारैः ॥ ११ ॥

रा॥लोकशब्दस्सर्गादीनामपि प्रदर्शनार्थः। सर्व एव लोकिकाः पुरुषा अक्षोणानादिमाल-
प्रवृत्तान्तपापसचयतयाऽविशेषेण क्षिप्रफलाकाङ्क्षिणः पुत्रपञ्चजायस्वर्गाद्यर्थतया
सर्वाणि कर्माणीन्द्रादिदेवताराधनमात्राणि कुर्वते, न तु, कश्चित्संसारोद्विग्नहृदयो मु-
मुक्षुरक्तलक्षण कर्मयोग मदाराधनभूतमारभत इत्यर्थः ॥ १२ ॥

यथोक्तकर्मयोगारम्भविरोधिपापक्षयहेतुमाह—

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागश्च ।

तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम् ॥

१३

ता॥—मनुष्यति । अतिशयितफलसद्भावेऽपि क्षुद्रफलाकाङ्क्षाया तदनुपाद्भिदु गतस्तानानुदेग च हेतु
द्वयं च स्फोटोत्पत्तिप्रणयिक च मङ्गल्य वाक्यार्थमाह—सर्वपञ्चेति । लोकिका इति—त्रिवर्ग-
प्रावण्यनिर्देशनार्थमुक्तम् । अविशेषेण—अविशेषित्वादित्यर्थः । क्षिप्रफलाकाङ्क्षिण इति—क्षुद्रत्व
नश्वरत्वदु पानुबन्धितरादिदोषपुत्राणादरेण 'नरमय राकः श्वेत्पूयत्' इतिवन्मन्यमाना इति भावः ।
उपलक्षणोपलक्ष्यभूतैरिन्द्रादिदेवताराधनमात्रेण—पुत्रपञ्चजायस्वर्गादीति । एतेन 'कर्मणा सिद्धिम्'
इत्यत्र सिद्धिशब्दस्सामान्यविषय इति दर्शितम् । सर्वाणि कर्माणि—यागदानहोमादीनि ॥ १२ ॥

नन्वक्षोणान्तपापसचयश्च नराग ममम्, ततश्चाविशेषित्वाक्षिप्रफलाकाङ्क्षित्वमपि समानम् अतः
कस्यापि मुमुक्षाविरागोक्षोपायशान्त्रमप्रमाण स्यादित्याशङ्क्य श्वाकृद्वयेन तत्परिहारं कियत इत्यभि-
प्रायेणाह—यथोक्तेति । पूर्वश्लोकोनेतु देवतामन्त्राधीनेषु क्षुद्रफलेष्वपि सर्वकर्तुं स्वस्यैव हेतुत्वं 'चा-

प्र पा ॥ १. पुत्राणादरेणानुभूतत्वादिव नन्वयमाना पा ॥

२. लोकोक्तिरियम् ॥

शा॥यदि तत्र ईदृशस्य रागादिदोषाभावः, तदा सर्वप्राणिषु अनुजिघृक्षायां तुल्यायां
सर्वफलप्रदानसमर्थे च त्वमि सति 'वासुदेवः सर्वम्' इति ज्ञानेनैव मुमुक्षयः सन्तः
कस्मात् त्वामेव सर्वं न प्रतिपद्यन्ते इति? दृष्टुं तत्र कारण—काङ्क्षन्तः इति । काङ्क्षन्तः
—'प्राथेयन्तः कर्मणा सिद्धिं फलनिष्पत्तिं यजन्ते इह अस्मिन् लोकं देवताः इन्द्रा
प्रथायाः, 'अथ यः अन्या दद्यताम् उपास्ते अन्यः असा अन्यः अहम् अस्मि इति न स चेद्
यथा पशुः एव स देवानाम्' इति श्रुतेः । तेषां हि भिन्नदेवतायाजिनां फलाकाङ्क्षिणां क्षि-
प्रशीघ्रं हि यस्मात् मानुषे लोक मनुष्यलोके हि शास्त्राधिकारः । 'क्षिप्रं हि मानुषे
लोके' इति विशेषणात् अन्येष्वपि कर्मफलसिद्धिं दर्शयति भगवान् । मनुष्यलोके च
वर्णाश्रमादिकर्माधिकारः इति विशेषः, तेषां च वर्णाश्रमाधिकारिणा कर्मिणा फलसि-
द्धिः भवति कर्मजा कर्मणा ज्ञाना ॥ १२ ॥

आ॥कुतो मम वर्त्मानुवर्तन्ते क्षिप्रं हि अतएव हि फलप्राप्तिः । 'तस्मात्त धनजनयः' इति श्रुतिः ॥

जा॥साधरं तु प्रमाणं पृच्छति—कुत इति । 'मम वर्त्मानुवर्तन्ते' इति यन्तर्व्यग्रादिभोक्तृत्वमुक्तम्,
तत्कुतः प्रमाणावगायत इत्यर्थः । सर्वकर्तृत्वं तु जीमानाभस्वातन्त्र्यप्रदर्शनात्क्षिप्रम् इत्यत आह इति शेषः ।
इत्यतः परमतिशब्दश्च । किमनन् प्रमाणमुक्तमित्यत आह—अत एव हीति । सर्वजा सिद्धिः, फल-
प्राप्तिस्ताम् क्षिप्रं प्रत्यक्षोपलभ्याऽस्ति । ना चातएव सर्वजा भगवता भुक्तत्वादेव हि युज्यते । नान्य-
थेयम् । इन्द्रादिभ्योऽपि फलप्राप्त्युपपत्तेरपक्षीणाऽर्थापत्तिरित्यत आह—अत एव हीति—भगवत
एव । अत्र हीति सूचितं प्रमाणमाह—तस्मादिति । धनजनयो धनलाभवन्तः ॥ १२ ॥

पा ॥ *नभिलयन्त ॥

ग॥चातुर्वर्ण्यप्रमुखं ब्रह्मादि स्तम्भपर्यन्तं कृत्स्नं जगत् सत्त्वादिगुणविभागेन तदनुगुणशमादिकर्मविभागेन च विभक्तं मया सृष्टम्; सृष्टिग्रहणं प्रदर्शनार्थम् । मयैव रक्षते, ना॥तुर्वर्ण्यम्' इत्यादिना दर्शितम्। व्यष्टिसृष्ट्यन्तर्गतचातुर्वर्ण्यकथनं समस्तव्यष्टिमृष्टिमद्वयार्थमित्यभिप्रायेण चातुर्वर्ण्यप्रमुखमित्युक्तम्। वैषम्यनष्टं वृण्यपरिहारप्रस्तावाव व्यष्टिसृष्ट्युपादानम्। 'गुणकर्मविभागशः' इत्येतत्प्रश्नविधायमाणासत्त्वादि विभागविषयमित्यभिप्रायेण—सत्त्वादीत्युक्तम् । सत्त्वादिमूलत्वात्सर्वव्यापारणां—तदनुगुणेत्युक्तम्। 'तमश्चूद्रे रजः ध्वे ब्राह्मणे मत्त्वमुत्तमम्' इत्यादिगुणविभागः, 'ब्राह्मणश्चात्रियः क्षत्रियः' इत्यादिकर्मविभागः। शमादिकर्मेति—शमाद्यनुष्ठेयमित्यर्थः। 'शमो दमः' इत्युपक्रम्य 'ब्राह्म कर्म स्वभावजम्' इति वक्ष्यते। एवं देवतियं क्रानुप्यादिजातिषु वाराहपात्रज्ञानकल्यादिषु च पुराणेषु प्रपञ्चितस्तत्तद्गोष्ठिको विपममृष्टिप्रकारो द्रष्टव्यः। श्रुत्यादिषु सृष्ट्यादिसमस्तहेतुतयैश्वरस्य ज्ञातव्यत्वविधा-नादत्र सृष्टिग्रहणं रक्षादेरपि प्रदर्शनपरमित्याह—सृष्टीति । एतेन व्यष्टिसृष्ट्यादिव्यापारप्रवस्यस्य विप्र. पा॥ १ भारते, ब्राह्ममणिके, अनुगोतापरं जे. ३९- २ गी. १८ ४१ ॥ ११ इत्येव निपुणेषु विमर्शनेषु गारव्य, इत्युत्तरार्थम्॥ ३. गा. ८-४२ ॥

ग॥मानुष एव लोके वर्णाश्रमादिकर्माधिकारः न अन्येषु लोकेषु इति नियमः किं निमित्त इति? अथवा—वर्णाश्रमादिप्रविभागोपेताः मनुष्या मम वर्तन्ते अनुवर्तन्ते सर्व-दा इत्युक्तम्, कस्मात्पुनः कारणान् नियमेन तथैव वर्तन्ते अनुवर्तन्ते न अन्यस्य इति? उ-च्यते—चातुर्वर्ण्यम् इति । चत्वार एव वर्णाः चातुर्वर्ण्यं मया ईश्वरेण सृष्टम् उत्पादितं *गुणकर्मविभागशः गुणाविभागशः कर्मविभागशश्च । गुणाः सत्त्वरजस्तमांसि । तत्र सा-त्त्विकस्य सत्त्वप्रधानस्य ब्राह्मणस्य 'शमो दमस्तपः' इत्यादीनि कर्माणि, सत्त्वोपसर्जनरजः-प्रधानस्य क्षत्रियस्य शौर्यतेजःप्रभृतीनि कर्माणि, तमोपसर्जनरजःप्रधानस्य वैद्वस्य कृ-प्यादीनि कर्माणि, रजोपसर्जनतमःप्रधानस्य शूद्रस्य शुध्या एव कर्म इत्येवं गुण-

आ॥अहमेव हि कर्तेत्याह—चातुर्वर्ण्यमिति । चतुर्वर्णसमुदायः । सात्त्विको ब्राह्मणः । सात्त्विकराजसः क्षत्रियः । राजस्यनामसो वैश्यः । नामसः शूद्र इति गुणविभागः । क-र्मविभागस्तु 'शमो दमः' इत्यादिना वक्ष्यते। क्रियायां चैलक्षण्यात्कर्ताऽप्यकर्ता । तथा हि

ज॥'चातुर्वर्ण्यम्' इत्यस्य मद्गति सूचयन् तात्पर्यमाह—अहमेव होति । यस्मादहमेव चातुर्वर्ण्यस्य कर्ता, त्रैविद्याश्च तदन्तर्भूताः, तस्मात्स्वपितर मा परित्यज्यान्वदेवता यजन्तः कथं महाफलभाजो भवेयु-रित्याहेत्यर्थः। 'विचित्रा तद्विगततिः' इति वचनादतिरिक्तार्थमभवे 'चतुर्वर्णादिभ्यः स्वार्थ उपनङ्कपा-नम्' इति नादरणीयमिति भावेनाह—चतुर्वर्णेति । वर्णाश्रमयो गुणान्वयः, तत्कथं तेषु गुणविभाग इत्यत आह—सात्त्विक इति । राजस्यसात्त्विकेणैवाय विभाग इति ज्ञातव्यम् । निर्देशप्राप्त्या-क्षत्रिये रजसः मत्त्वमधिकम्; ततएव वैश्ये तमसो रजः, तत्र समत्वमुत्तमं, रजोऽपेक्षया तमोऽधिकं शूद्र इत्यमौ तामसः । मत्त्व तु तमसोऽप्यधिकम्। कर्मविभागः कीदृश इत्यत आह—कर्मेति । यदि चा-तुर्वर्ण्यं त्वया सृष्टं तर्हि कर्तुं न्यात् जीववत्तथापि कर्मलेपः प्रसज्यत इत्यतः कर्मलेपाभाव वक्तुं हेतु-मानुच्यते 'तस्य' इति, तदेतद्व्याहृतमित्यत आह—क्रियायामिति। कथं वैलक्षण्यामित्यतः श्रुत्यैव दर्श-यति—तथा हीति । विश्वकर्माऽपि विमनास्तवामिनिवेशरहित इत्यर्थः । प्रकारान्तरेण वैलक्षण्य पुर-

रा॥मयैव चोपसंहियते, तस्य विचित्रसृष्ट्यादेः कर्तारमप्यकर्तारं मां विद्धि ॥ १३ ॥

कथमित्यत्राह—

न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा ।

इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बद्धते ॥

१४

यत इमानि विचित्रसृष्ट्यादीनि कर्माणि मां न लिम्पन्ति—न मां सम्बध्नुन्ति ; न

ता॥स्वरुद्रस्त्ववचनात्, 'सृष्टिं ततः करिष्यामि त्नामाविश्य प्रजापते' इत्यादेरर्थाऽप्युक्तो भवति ।
मुनिर्न चैतत् 'संशामूर्तिगतिस्तु निश्चुर्वैत उपदेशात्' इति ॥ १३ ॥

एककार्यपेक्षयैकस्यैव कर्तृत्वं तदभावेति व्यावृत्तमित्यभिप्रायेण चोदयति—कथमिति। कर्तृत्वं तावन्मुख्यम्, अस्तु न तु वैषम्यप्रयोजकत्वाभावात्तुल्यत इति व्यञ्जयति—यत इति। कर्मशब्दोऽत्र न पुण्यपापविषयः, प्रकृतानुपपत्तत्वादिदानीं कर्मवश्यत्वशङ्काभावात्, शङ्कितविरोधपरिहारात्मकत्वस्यैव युक्तत्वादनपेक्षितविधानादपेक्षितविधानप्राप्त्याचेत्यभिप्रायेण—इमानि विचित्रसृष्ट्यादीनि कर्माणीत्युक्तम्। 'न मां लिम्पन्ति' इत्यस्य मुख्यासङ्गतेर्लभ्य तावदाह—न मां सम्बध्नुन्तीति । कथमेता-

प्र पा॥ १. विष्णुधर्म ६८ ५१ ॥ तन्मुमुक्षु प्रति मुखात्; 'नामरूपे-याकरणणि' इति त्रिवृत्करण भगवान् । 'उत्पापं पृथिवीं मम्यक स्वापयिष्या यथा नुर्वेनो नामरूप-याकरणोपदेशात् । त्रिवृत्करणभु के- पुता' इत्युत्तरार्थम् ॥ बल-गुणुपस्य न नम्भवति, त्रिवृत्कृतेस्तत्रावशेषेणमु

२. शारा. २ ४-१७ ॥ देवादिनामरूप-वद्विस्तृत्पाव पथाच्चतुर्मुगसष्टेः, 'तदण्डमभवद्धम्—तस्मिन्- धि चतुर्मुगशरारकात्परमात्मन एव, न केवलचतु- ह स्वयं श्रद्धा' इत्यादिरसृष्टः ॥

श॥कर्मविभागदा. चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टम् इत्यर्थः। न च इदं चातुर्वर्ण्यं न अन्येषु लोकेषु, अतः मानुषे लोके इति विशेषणम् । हन् न तर्हि चातुर्वर्ण्यस्य सर्गादेः कर्मणः कर्तृत्वात् तत्फलेन युज्यसे, अतः न त्वं नित्यमुक्तः नित्येश्वरश्च इति' उच्यते—यद्यपि मायासंन्य- पहारेण तस्य कमेण. कर्तारमपि स-तं मां परमार्थतः विद्धि अकर्तारम्। अत एव अव्ययम् असंसारिण च मां विद्धि ॥ १३ ॥

येषां तु कर्मणा कर्तारं मां मन्यसे परमार्थतः तेषाम् अकर्ता एव भवामि, यतः—न आ॥धृतिः—'विश्वकर्मा विमनाः' इत्यादि, 'तनुर्विद्या क्रिया कृतिः' इति च। साधितं चे- तत्पुरस्तात् ॥ १३ ॥

अत एव न मां कर्माणि लिम्पन्ति, इतश्च न लिम्पन्तीत्याह—न मे कर्मफले स्पृहेति।

आ॥णेन दर्शयति—तनुर्विद्या। क्रियाया मिथ्यात्वात्कर्ताप्यस्त्विति परव्याख्या प्रत्याख्याति—साधितं चेति । एतत् क्रियायाः सत्यत्वम् । पुरस्तात् द्वितीये ॥ १३ ॥

अपत्याख्यानस्य दूषणान्तरं सूचयन् क्रियावैलक्षण्यकथनस्य का सङ्कतिरित्यत उत्तरेण सङ्कति- माह—अत एवति । एतदभेदासद्व्याख्यान एवायं हेतुहेतुमद्भावो युज्यते, न परव्याख्यान इति सूचयति। जीवानां कर्मरूपेऽभिनिवेशादिकं कारणं तस्य नास्तीति मिथ्यात्वं तु जीवक्रियायामपि समा- नमिति तेषामपि लेषाभावे किमाश्रय आशेषः स्यात् । ज्ञानेन विशेष इति चेत्—न, तस्याश्रयणात् । लेपनिराकरणं च व्ययम्, तस्यापि मिथ्यात्वेन ज्ञातव्यत्वात् । हेतुहेतुमत्त्वोक्तत्वात् 'न मे कर्म' इति कि- मर्थमित्यत आह—इतश्चेति । नन्वात्मार्यं भगवतः परस्परहाभावेऽपि परार्थमस्यैव, तत्कथमेवमुच्यते

रा॥मप्रयुक्तानि तानि देवमनुष्यादिवैचित्र्याणि, सृज्यानां पुण्यपापरूपकर्मविशेषप्रयुक्ता-
नीत्यर्थः. अतः प्राप्ताप्राप्तविवेकेन विचित्रसृष्ट्यादेर्नाहं कर्ता; यतश्च सृष्टाः क्षेत्रज्ञाः सृष्टि-
लब्धकरणकलेवराः सृष्टिलब्धं भोग्यजातं फलसद्भादिहेतुस्वकर्मानुगुणं भुञ्जते; सृ-
ष्ट्यादिफले कर्मफले च तेषामेव स्पृहेति न मे स्पृहा । तथाह सूत्रकारः * 'वैषम्यनैर्गुण्ये

ता॥वता विरोधपरिहार इत्यत्राह—नमप्रयुक्तानीति। वैषम्याद्ये विशेषहेतुत्व निगिह्यत इति न विरोध
इति भावः। कस्तर्हि विषमसृष्टेर्विशेषहेतुस्त्यत्राह—तानीति। उक्तहेतुवशादकर्तृत्वव्यपदेशाच्चित्त्य निग-
मयति—अत इति। प्राप्ताप्राप्तविवेकेन—पुण्यपापतारतम्यानुगुणमुल्लुःखादिविषमसृष्टितारतम्यदर्श-
नकृतविशेषनिष्कर्षेत्यर्थः। यथा विचित्रैश्वर्यद्वारेषु क्षितिजलादीनि सामान्यकारणानि, वैचित्र्यं स्वधीजवै-
चित्र्यहेतुकं तद्वदिति भावः। एवं विशेषप्रयोजकत्वाभावेनाकर्तृत्वमुक्तम्। अथ विशेषसृष्टिफलनिःस्पृहत्वे
नाकर्तृत्वमुच्यत इत्यभिप्रायेण 'न मे कर्म' इत्यादिक व्याख्याति—यतश्चेति। स्वस्य सृष्ट्यानिषेध इतरेषां
सृष्टासत्त्वाभिप्राय इति व्यञ्जनाय-सृष्टा इत्यादिकमुक्तम्। सृष्टाः क्षेत्रज्ञा इति कर्मनिर्देशेन भोक्तृत्वद-
द्यापन्नक्षेत्रशक्तियर्थः सृष्टिरित्याभिप्रेतम्। भोक्तृत्वोपयुक्ताकार उच्यते-सृष्टिलब्ध करणकलेवरा इति ।
नहि मदीयकरणादिलाभार्थं सृष्टिरिति भावः। फलसद्भादिहेतुगन्धो बहुमोहितत्वरूपयोरन्यतरेण स्वकर्म
विशेषकः। फलसद्भादिहेतुभिर्गति वा पाठः। स्वकर्मानुगुण, न तु तत्रित्येषाकेवलमन्तकूपविशेषानुगुण-
मिति भावः। कर्मफल इत्यत्रापि कर्मशब्दः प्रकृतसृष्ट्यादिकर्मविषयः; फलस्वभावात् पुण्यपापरूपं कर्म
फलतमित्यभिप्रायेण-सृष्ट्यादिफले कर्मफले चेत्युक्तम्। प्रवाहानादिवारानामूलतत्तादिच्छानुरूपं प्रव-
र्तयन् तत्तादिच्छाहेतुकतत्तत्पुण्यपापानुगुणं फलं प्रयच्छामि, न तु स्वेच्छानुरूपं प्रयच्छामि, नापि स्वातन्त्र्य-
मात्रेण विषमं फलं ददामि, न च स्वप्रयोजनार्थं परान्धीद्वयमीत्येतदखिलमपि न मे सृष्टेः हेतुतोक्तं
भवति। 'अत्रोपनिषद पुण्यां कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत्' इति पञ्चमवेदे गीतोपनिषत्सद्ब्रह्मीतुशरीररसूत्रे-
णोक्तार्थं संवादयति—तथाहीति। तस्मिन् देवतापारमार्थ्याविदो वचनं च दर्शयति—तथाचेति। तत्रहि
वराहप्रादुर्भावाभिमधाय 'भूराध्वान्तुरो लोकान्पूर्ववत्समकल्पयत्' इत्यन्तेन पृथिवीमनुद्वरणभूपर्व-
तादिविभागलोकविभागादिकमुक्त्वा 'ब्रह्मरूपधरो देवस्ततोऽसौ रजसा वृतः। चकार सृष्टिं भगवा-
न्भुवःपथरो हरिः' इति चतुर्मुखशरीरस्य भगवतो विष्णोः स्वर्गादिलोकान्तर्गतिसृष्टिरेव प्रवृत्ता। ततो

प्र. पा॥ *शारी. २-१-३४॥ २१०. पुट व्याख्यातम्॥ भूरिति पातालानामप्युपलक्षणम् ॥

१. भारते. आदिपर्व १-२७९॥ २. वि. पु १४-४९॥ ३. वि. पु. १-४-५० ॥ ४. 'चतुर्भुवधरः' १-
'भूमिभाग ततः कृत्वा सप्तर्षाभ्यधातयम्' इति पूवा । । ति हरेर्ब्रह्मरूपधरतया चतुर्भुवधरः प्रवचम् ॥

शं॥इति । न मां तानि कर्माणि लिम्पन्ति देहाचारममकत्वेन अहङ्काराभावात्। न च तेषां
कर्मणां फले मे मम स्पृहा तृष्णा । येषां तु संसारिणाम् 'अहं कर्ता' इत्यभिमानः कर्मसु,
आ॥इच्छामात्रं त्यजति। न तु तत्राभिनिवेशः। तच्चोक्तम् 'आकाङ्क्षन्नि देवोऽसौ नेच्छते
लोकयत्परः । न ह्याग्रहस्तस्य विष्णोर्ज्ञानं कामो हि तस्य तु' इति । न च केचिन्मुक्ता

जा॥इत्यत आह—इच्छेति । तत्र कर्मफले येन तत्प्राप्तिपर्यन्तं मनसो विशेषः, सोऽभिनिवेशः । अत्र
प्रमाणमाह—तच्छेति । 'व्यत्ययो बहुलम्' इति व्यत्ययः । ज्ञानं ज्ञानमिव । इति मामित्येवं ज्ञानिनो
मुक्तिः फलमुच्यते । सा च वर्तमानप्रत्ययेन ; प्राक् च भूतप्रत्ययेन मद्भावायमाता इति । तत्रैकजीवा-
दिनामाधेयमुद्भाव्य प्रतिषेधति—न चेति । केचिदिदानीं मुक्ता भवन्ति । केचिद्भूता इति पक्षेऽतीत

ता॥ “निमित्तमात्रम्” इति श्लोकरूपमुक्तम् । जननर च “यथा स सर्वं देवोऽनं देवर्षिपितृदानयान् । मनुष्यति-
र्यगृक्षादीन् भूष्यो मसल्लैरसः” इत्यादिः । “निमित्तात्” इत्यन्तो मंत्रेयप्रश्नोऽपि देवादितिपमस्येतिपयः ।
प्रतिपक्षत्रा च भगवता पराशरेण “मंत्रेय कथयाम्ये” शृणुष्व मुममाहित । यथा स सर्वं देवोऽसा देवादीन-
खिलान्विभुः इत्यारभ्य “किमन्यच्छ्रेष्ठोऽनुमिच्छामि” इत्यन्तेनाख्याविस्तरे कृते पुनरतिविस्तरे मंत्रेयेण पृष्टे “कर्म-
भिर्भाविताः पूर्णं कुशलकुशलैस्तु ता” । ग्यात्या तथाप्यनिर्मुक्तास्महारेऽप्युपमहताः । स्थारान्ता
स्तुरायाश्च प्रजा व्रक्षन्नुपनिभा. ” इत्यादिना तत्तत्कर्मादीनदशादिपमस्येति हि प्रवक्षते । अतः पूर्वा
परपर्यायेन च नया सृज्यशब्देनात्र देवमनुष्यादयः सृज्यास्योपा निर्दिश्यन्ते । शक्तिशब्देन च तत्तत्कर्मव,
वक्ष्यति हि कर्मण्यपि शक्तिशब्दम् “अग्न्या कर्मसंज्ञाया नृतीना शक्तिरिष्यते इत्यादौ । “निमित्तमात्रम्”
इति च नोपादानत्वनिषेध, श्रुतिस्मृतिपूत्रपूरापरनोपमसङ्गात् । अतस्तत्तत्कर्मणिशेषप्रयुक्ततया प्रसर
णोदितिपमस्येतिपयस्याद्य प्रति प्राधान्यमनेन निर्दिश्यते, “मंत्रेयेति निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्र भव न
व्यसाक्षिन्” इतिपत्र “प्रधानसंज्ञाभूता यतो न सृज्यशक्तयः” इति ह्यव्याप्युच्यते । नन्येन नन्यप्रधान-
त्वमीश्वरस्योक्त स्यात्, तदपि नृपादिपिबद्ध, सर्वस्यपिबद्ध च; “स्वतत्रः कर्ता” इति हि काररन्चनं प्रति
प्राधान्यं सर्वलक्षणं स्मरन्ति । अतोऽयं प्रधानशब्द उपादानपर इति चेत्—तत्र, निमित्तोपादानैक्य-

प्र पा॥ १. वि. उ. १. ४. ५८, ५९ । “निमित्तमात्र

१. वि. पु. १-५. २६ ॥ “इत्यनेनैव ममा

मेवामौ सृज्यानां सर्गकर्मणि । प्रधानसंज्ञाभूता

सृज्या नव मर्माः प्रवक्ष्यते । प्राहता वैकुण्ठाक्षैव त्र-

यतो वै सृज्यशक्तयः । निमित्तमात्रं तु त्वेव ना

यता मू-हेतवः । सृज्यतो जयतीत्यस्य किमवच्छेद-
व्यक्तिविदपक्षे । नात्र नवता अत्र स्वसंज्ञाया वदु

मिच्छन्ति ॥”

वस्तुतान् ॥ “सृज्यशक्तयः—जीवानां प्राचीनकर्म-

६. वि. पु. १-५-२८ ॥ “भाविता, वाभिताः,

वासनाः ॥ निमित्तमात्रं शक्तिः ॥ निमित्तमात्रमेव पर-

स्यात्वा—पूर्वदानवासनया ॥

मपुरुष मुक्ता ना-परिशिद्धिरेष्वरारगमपक्षत, वस्तु

७. वि. पु. ६. ७. ६१ ॥ “विष्णुशक्तिः परा

—देवादि, स्वशक्तयः—स्वरमभिः, वस्तुना—तत्त

शक्ता क्षेत्रादया तथापरा ॥” इति पूर्वार्थे तत्र परा

द्रूपतान्, जीवसंज्ञायाश्चिद्विशेषः, -पु प्रधान

विष्णुशक्तः “प्रत्यस्तमिन्” इत्यादिनां शक्ता, क्षेत्रादय

करणस्य किरौपचारिक ॥

अपरा “हिरण्यगर्भः” इत्यदिनोक्तेवाह—विष्णुश-

२. ३. वि. पु. १-५. १, २ ॥ “वस्तुतान् य

किरित ॥ अत्र यागादिकर्मादिमन्त्रापर्याये विष्णोः

त्वभाव च यत्स्वरूपं जगदिदम् । मर्मादीं सृष्ट्यान् न

शक्त्यन्तरमाह—अविद्यति ॥

ह्य तन्ममाश्च न विस्तारत् ॥” अत्र वैकुण्ठमयी विस्तो

८. वी. १. १. ३३ ॥

न पृच्छति—यदति । वस्तुनिमित्त । गुणाः—सत्ता-

९. अध्या. १. ४. ५४ ॥

वाः, स्वभावः—गालन्, रूपम्—जायते ॥

४. वि. पु. १-५. ३ ॥

श॥ स्पृहा च तत्फलेषु, तान् कर्माणि लिम्पन्ति इति युक्तम्, तदभावात् ॥ मां कर्माणि
लिम्पन्ति इति एवं य अन्योऽपि माम् आत्मत्वेन अभिजानाति ‘न अहं कर्ता न मे कर्म

जा॥ भवन्तीति क्रमेण सर्वमुक्ति । तथा हि श्रुति- ‘ज्ञात्वा तमेव मनसा हृदा च भूयो न

जा॥ एव काले क्रमेण सर्वमुक्ति स्यात् । तथा चेदानीं समाधनुपपन्न. स्यादिनि न शङ्कनीयम् । क
सात्, यतः श्रुतिरेवमाद्यस्य पर्यवर्षादित्याह—तथा हीति । ‘हृदा बुद्ध्या च’ इत्येतत्कथं वा

रा॥न सापेक्षत्वात्' इति। तथाच भगवान्पराशरः * 'निमित्तमात्रमेवायं सृज्यानां सर्गकर्म-
णि । प्रधानकरणीभूता यतो वै सृज्यशक्तयः ॥ निमित्तमात्रं मुक्त्येवं नान्यत्किञ्चिदपे-
क्षते । नीयते तपतां श्रेष्ठ स्वशक्त्या वस्तु वस्तुताम्' इति । सृज्यानां देवादीनां क्षेत्र-
ज्ञानां सृष्टेः कारणमात्रमेवायं परमपुरुषः ; देवादिवैचित्र्ये तु प्रधानकारणं सृज्यभूतक्षे-
त्रज्ञानां प्राचीनकर्मशक्तय एव ; अतो निमित्तमात्रं मुक्त्वा सृष्टेः कर्तारं परमपुरुषं मु-
क्त्या इदं क्षेत्रशक्त्यस्तु देवादिविचित्रभावे नान्यदपेक्षते ; स्वगतप्राचीनकर्मशक्त्येव हि
देवादिवस्तुभावं नीयत इत्यर्थः । एवमुक्तेन प्रकारेण सृष्ट्यादं कर्तारमप्यकर्तारं सृष्ट्या-
दिकर्मफलसङ्ग्रहितं च यो मामभिजानाति ; स कर्मयोगारम्भविरोधिभिः फलसङ्गा-
दिहेतुभिः प्राचीनकर्मभिर्न सम्बध्यते मुच्यत इत्यर्थः ॥ १४ ॥

ता॥श्रुत्यादिविरोधात् ; उपादाने करणशब्दानौचित्याच्च । नचास्वातन्त्र्यप्रसङ्गः, विशेषप्रयोजकस्य करण-
भूतस्यादृष्टस्यापि तत्सापेक्षत्वात् । अतो द्वितीयश्लोकेनापि साधारणकारणतयेश्वराकाङ्क्षणमसाधारणका-
रणान्तरनैरेष्ये चोच्यते । तदेतदखिलमभिप्रेत्य श्लोकद्वयं व्याख्याति—सृज्यानामिति। सृज्यशब्दस्य
प्रकरणविशेषितोऽर्थः—क्षेत्रज्ञानामित्यनेनोक्तः । निमित्तशब्दस्यात्रोपादानसङ्घटितनिमित्तपरत्वव्यु-
दासायाह—कारणमात्रमिति । 'सृज्यशक्तयः' इत्यत्र समानाधिकरणसमासभ्रमम्युदासाय—सृज्य-
भूतेत्याहुक्तम् । प्रलयकाले करणकलेवरादिहितानामविभागापन्नानां कथं कर्मेति शङ्काव्युदासाय—
प्राचीनेत्युक्तम् । पूर्वकल्पसमवधारीरैः कर्माणि निष्पन्नानि, 'नाभुक्त क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि'
इति हि स्मरन्ति ; न च नित्यानां क्षेत्रज्ञानां प्रलयेऽप्यत्यन्ताविभागः । एतितं चैतत्—'न कर्मावि-
भागादिति चेन्नानादित्वादुपपद्यते चाप्युपलभ्यतेच' इति । वस्तुशब्दोऽत्र प्रकरणादिसिद्धसृज्यविशेष-
विषय इत्यभिप्रायेण—इदं क्षेत्रशक्त्यस्त्युक्तम् । 'स्वशक्त्या वस्तु वस्तुतां नीयते' इत्युक्ते अव-
स्थान्तरं नीयत इत्येवोक्तं भवति ; प्रागसतस्सत्तायोगित्वविवक्षायां सत्कार्यवादसिद्धान्तविरोधात्,
'स्वशक्त्या वस्तु वस्तुताम्' इत्यत्र आत्माश्रयादिप्रसङ्गाच्च । तत्रावस्थान्तरमस्मिन्प्रकरणे प्रलयदशाप-
न्नानां देवादिभाव एवेत्यभिप्रायेण—देवादिवस्तुभावंमित्युक्तम् । तदेवं कर्तृत्वाकर्तृत्वयोरविरोध उप-
पादितः । उक्तार्थस्य प्रकृतोपयोग उच्यते—इति मामित्यादिना । इतिशब्दः 'चानुर्वर्ण्यम्' इत्यादिकं
सर्वं परामृशतीत्यभिप्रायेणाह—एवमिति । कर्मभिरिति सामान्यतो निर्देशेऽपि प्रकृतज्ञानमात्रात्सर्वक-
र्मविनाशयोगात्, 'एवं शत्वा कृत कर्म' इत्यनन्तरवाक्यानुरोधाच्च संकोचे कार्यं प्रकृतोपयुक्तो विशे-
षोऽयमेवेत्यभिप्रायेण—कर्मयोगारम्भविरोधिभिरित्याहुक्तम् । विरोधित्वेऽवान्तरव्यापारकथनं—
फलसङ्गादिहेतुभिरिति । यद्वा फलसङ्गादिना कृतत्वात्कलादिद्वारा कर्मयोगारम्भविरोधिभिरिति
भावः । अत्र प्राचीनशब्देन निष्पन्नोपासनस्य ह्युत्तराश्रयेण इत्यभिप्रेतम् । प्राचीनैः प्रागेव बद्धस्य
कस्तैरबन्ध इत्यत्राह—मुच्यत इत्यर्थः इति । एवं श्लोकद्वयेन यथोक्तकर्मयोगारम्भविरोधिपापक्षयहे-
तुत्वकः ॥ १४ ॥

प्र.पा ॥ *वि. पु. १-४ ५१, ५२ ॥

२. शारी. २-१ ४५ ॥

१. नक्षत्रवर्गे प्रकृतिः ३३. २६-७७ ॥

शा॥फले स्पृहा' इति स कर्मभिः न बध्यते, तस्यापि न देहाधारम्भकाणि कर्माणि भवन्ति
इत्यर्थः ॥ १४ ॥

जा॥युज्यते। उक्ताक्षेपादित्याशङ्क्यामनन्ता जीवा इत्युत्तरमननु कालेऽप्यनन्तोऽत इत्यस्योत्तरमाह—

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूरारपि मुमुक्षुभिः ।

कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वं पूर्वतरं कृतम् ॥

१५

रा॥ एव मा ज्ञात्वा विमुक्तपापे पूर्वरपि मुमुक्षुभिरुक्तलक्षण कर्म कृतम् । तस्मात्त्व-
मुक्तप्रकारमद्विषयज्ञानविधूनपाप पूर्वत्रिविधस्वप्नान्वादिभिः कृत पूर्वतर पुरातन तदानीम-
व मयोक्त वक्ष्यमाणान्तर कर्मव कुरु ॥ १५ ॥

ता॥ तत्पूर्वक कर्मयोग शिणतुष्टानप्रदर्शनेन द्रढयन् अर्जुन प्रत्यनुशास्ति 'एवम्' इति शब्देन ।
एवमिति—कर्तृशक्त्यादिनोक्तप्रकारेणैव । 'ज्ञात्वा कृतं कर्म' इत्युक्ते ज्ञानस्य कर्मकरणहेतुत्व-
व्यवहितम् । 'कर्मभिर्न स तथ्यत' इति च पूर्वमुक्तम् । अतो त्रिषोधिपार्ष्णिपतनद्वारा ज्ञानस्य कर्महेतु-
त्वमिति व्यञ्जनाय—ज्ञात्वा विमुक्तपापरित्युक्तम् । कर्मशब्दाऽन मुमुक्षुर्नित्यप्रयत्नत्वाद्ब्रह्महेतुमपि
प्रधानप्रकृत कर्मयोगमवलम्बत इत्यभिप्रायेण—उक्तलक्षणमित्युक्तम् । तदन्वो गृहीतस्वयाभात्म्योपदे-
शता सूचयतीत्यभिप्रायेण—स्वमुक्तप्रकारमद्विषयज्ञानविधूनपाप इत्युक्तम् । 'इमे त्रिस्तवे' इत्या-
दाबुदाहृतानुदातार पूर्वमिति परामृश्यन्त इत्यभिप्रायेण—त्रिविधस्वप्नान्वादिभिरित्युक्तम् । पूर्वतरमि-
त्यस्य क्रियाविशेषणत्वव्युदासायाह—पुरातनमिति । तदभिप्रेतमाह—तदानीमव मयोक्तमिति ।
एव प्रसादानादितरमिह विरक्षितम् । कर्मयोगस्वरूपनिरूपणोपादातरूपत्वादस्य—वक्ष्यमाणान्तरमित्यु-
क्तम् ॥ १५ ॥

प्र पा ॥ १ गो ४१ ॥

इ॥ 'न ब्रह्म कर्ता न मे कर्मफले स्पृहा' इति—एवम् इति । एव ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वं-
अपि अतिकर्तुं मुमुक्षुभिः । कुरु कर्मैव, न तूष्णीम् आसन, नापि सत्यास कर्तव्य-
तस्मात् त्वं पूर्वतरपि अनुष्ठितत्वात्, 'यदि ब्रह्म' तदा आत्मशुद्ध्यर्थं, तत्त्वयितुं चेत् लो-
कसद्ब्रह्मार्थं, पूर्वं जनकादिभिः पूर्वतर कृतं न अधुना कृतं निरतिरिक्तम् ॥ १५ ॥

आ॥ मृत्युमुपयाति विद्वान्' इति । कथं वा इत्यनन्ता धेत्यनन्तवत् इति होषाचेति ॥ १४ ॥

एव ज्ञात्वा कर्मकरणे आचारोऽप्यस्तीत्याह—एवमिति । पूर्वतरं कर्म पूर्वभा-
वीत्यर्थः ॥ १५ ॥

जा॥ अनन्तवदिति । यथा भगवान् कालक्षणेभ्योऽप्यतिशयेनानन्तस्तथाऽनन्ता, कुत, इति होषाच-
क्षुप्तमिति ॥ १४ ॥

ननु 'एव ज्ञात्वा' इति पुनस्तथा कर्मकरण आचारस्य प्रागेवोक्तत्वादित्यत आह—एवमिति ।
यदि ज्ञानी कर्मभिर्न बद्धयते, तर्हि ममापि ज्ञानित्वेन कर्मबन्धाभावात् कथं कर्मविधानमित्याशङ्क्य
ज्ञानिनामप्यधिकमोक्षाकाङ्क्षया कर्मकरणम् । आचारोऽबोध्यते । प्राप्तुं जनकादीनां विषयत्वादीनां च
विद्यमानमपि ज्ञानित्वं भगवता न विवक्षितमिति भावः । अत एव भाष्यकारेण तत्र कर्म कृतवैवेत्या-
द्युक्तम्, न हि ज्ञानिना कर्म ज्ञानद्वारा मुक्तिरेतुः । मुमुक्षुभिर्पि तत्प्राप्त्युपायप्रत्ययः । पूर्वं कृतमि-
त्यनेनैव पूर्वतरत्वस्योक्तत्वात्पुनरुक्तिरित्यत आह—पूर्वतरमिति । तैरपि तत्राऽपि पूर्वमाविष्कृतमित्यर्थः ।
कर्मण धर्षिरुत्वात्कथं तदेव कर्तव्यमित्यतो वा इदमुक्तम् । पूर्वमिव भवतीति पूर्वभावि । अत एव
कर्मैवतुवादः ॥ १५ ॥

पा ॥ 'यथात्म्यं' त्वं ॥

रा॥वक्ष्यमाणस्य कर्मणो दुर्ज्ञानतामाह—

किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ।

तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥

23

मुमुक्षुणाऽनुष्ठेयं कर्म किरूपम्, अकर्म च क्रिम्; अकर्मैति कर्तुरात्मनो याथात्म्य-
ज्ञानमुच्यते; अनुष्ठेयं कर्म तदन्तर्गतं ज्ञानं च किरूपमित्युभयव कथयः— विद्वांसोऽपि,
मोहिताः— यथायत्र जानन्ति; एवमेन्तर्गतज्ञानं यत्कर्म, तत्ते प्रवक्ष्यामि, यत् ज्ञात्वा-
ऽनुष्ठाय अशुभात्— संसारबन्धात् मोक्ष्यसे; कर्तव्यकर्मज्ञानं ह्यनुष्ठानफलम् ॥ १६ ॥

ता॥ 'किं कर्म' इति श्लोके कर्माकर्मशब्दाभ्यां पृथक् ज्ञातव्यभ्रमरस्यादिति तद्व्युदात्तायाह—**वक्ष्यमाणस्य कर्मण इति ।** 'कर्मण्यकर्म यः पश्येत्' इत्यादिना कर्माकर्मणोर्द्वयोरप्येककर्मयोगाशङ्कं हि वक्ष्यते । अत्रापि श्लोके 'तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि' इति ह्युच्यत इत्यभिप्रेत्य—**वक्ष्यमाणस्य कर्मण इत्युक्तम् ।** दुर्विज्ञानत्वज्ञापनायाह—**मुमुक्षुणानुष्ठेयमिति ।** अकर्ममिति कर्माभावादिद्व्युदात्तायाह—**आत्मनो याथात्म्यज्ञानमिति ।** अनुष्ठानोपयोगित्वज्ञापनाय—**कर्तुरित्युक्तम् ।** 'कवयः क्रान्तवर्तिनः' इति प्रसिद्धयार्थान्तरप्रसिद्धेरत्रानुपयोगाच्च—**चिह्नांस इत्युक्तम् ।** 'मोहिताः' इत्यत्राज्ञानम् अपथाज्ञानं च विवक्षितम् ; तदुभयसङ्ग्राह्याह—**यथावन्नजानन्तीति ।** मोहिताः विप्रकीर्णेश्चालैरिति शेषः । 'किं कर्म किमकर्म' इति द्वयोः प्रकृतत्वेऽपि 'कर्म प्रवक्ष्यामि' 'कुर्व कर्मव' 'गहना कर्मणो गतिः' इति पूर्वापरपरामर्शेन कर्मणः प्राधान्यमकर्मणस्तद्विशेषणत्वं च विवक्षितमित्यभिप्रायेण तच्छब्दाभिप्रेतं वैशिष्ट्यं व्यनक्ति—**एवमन्तर्गतज्ञानमिति ।** सखारायन्धादिपरमप्रयोजनविवक्षयोक्तं—**ज्ञात्वा मोक्षस्य इति ।** एतावति निर्दिष्टे अनुष्ठानेति कुतो लब्धमित्यत्राह—**कर्तव्यकर्मज्ञानमिति ।** अत्र ज्ञात्वेतिपदमजहल्लक्षणया कर्मज्ञानानुष्ठाने अपि गृह्णाति । 'कुर्व कर्मव तस्मात्त्वम्' इति ह्यनन्तरमेवोक्तम्, अन्यथा कर्मानुष्ठानविधिनैरर्थक्यं च स्यादिति भावः ॥ १६ ॥

प्र.पा ॥ १. भा. ४ १८ ॥

३ गी. ३-८ ॥

४. गी. ४-२७ ॥

૨. અનુષ્ઠાનદશોપયોઃશિવ. પા ॥

५. गी ४-१५ ॥

शान्तनु अत्र कर्मचत् कर्तव्यं त्यद्वचनादेव करोमि अहम् । किं विशेषितेन 'पूर्वः पूर्वतरं कृतम्' इति ? उच्यते यस्मात् महत् वैपश्यं कर्मणि । कथम् ? किं कर्म इति । किं कर्म, किं च अकर्म इति कथयः मेधाविनः अपि अत्र अस्मिन् कर्मादिविषये मोहिताः मोहं गताः । तत् अतः ते तुभ्यम् अहं कर्म अकर्म च प्रवक्ष्यामि यत् श्रुत्वा चिद्वि-
त्वा कर्मादि मोक्षस्य अनुभात् संसारात् । न च एवं त्वया मन्तव्यं कर्म नाम देहादि-
चेष्टा लोकप्रसिद्धम्, अकर्म नाम तदक्रिया तूष्णीम् आसनं; किं तत्र बोद्धव्यम् ? इति ॥

आ॥कर्म कुर्यित्युक्तम्, तस्य कर्मणा दुर्विज्ञेयत्वमाह सम्भ्रान्तुम्—किं कर्म किम्
कर्म इति ॥ १६ ॥

ज॥ 'किं कर्म' इत्यस्य सङ्गतिर्न प्रतीयते, अत आह—कर्मैति । तस्य कर्तव्यतयोक्तस्य ; किमर्थम् ? सम्भवन्तुम् । एतदेव सम्भवच्चनम्, यजिज्ञासितकथनम्, जिज्ञासा च दुर्विषयत्वोक्तौ भवतीति भावः । अत एव प्रकरणं यदस्मात्प्रत्याह । ननुत्तरश्चोक्ते निरुक्तमेषोऽपि सृष्टितत्त्वादिहाप्यक्रमशश्चदस्तनुपलक्षणार्थ इति स्थिते कर्मादीनामिति वक्तव्यम् ; कर्मण इति कथम्, अनुप्रेयत्वात् । अकर्मादिक हेयतया श्रेयम् । अत एव 'तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि' इत्याह । तत्राप्यकर्मादेरुपलक्षणात् ॥ १६ ॥

रा॥कुतोऽस्य दुर्ज्ञानतेत्यत्राह—

कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः ।

अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥

१७

यस्मान्मोक्षसाधनभूते कर्मस्वरूपं बोद्धव्यमस्ति, विकर्मणि च नित्यनैमित्तिककाम्यरूपेण, तत्साधनद्रव्यार्जनाद्याकारेण च विविधतामापन्नं कर्म विकर्म। अकर्मणि—ज्ञाने च बोद्धव्यमस्ति । गहना—दुर्विज्ञाना मुमुक्षोः कर्मणो गतिः। विकर्मणि बोद्धव्यं नित्यनैमित्तिककाम्यद्रव्यार्जनादौ कर्मणि फलभेदकृतं वैविध्यं परित्यज्य मोक्षकफलतयैकशास्त्रार्थत्वानुसन्धानम्। तदेतत् *‘ध्यवसायात्मिका बुद्धिरेका’ इत्यत्रैवोक्तमिति नेह प्रपञ्चयते ॥ १७ ॥

ता॥‘तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि’ इत्युक्ते अनन्तरं कर्मोपदेश्यम् ‘कर्मणो ह्यपि’ इत्यादि तु कस्यामाकाङ्क्षायामुच्यत इत्यत्राह—कुतोऽस्येति । यस्मादिति हिशब्दार्थः । कर्मणो बोद्धव्यमित्यादिरूपेण कचन बोद्धव्याद्यविशेषनिर्णयपरमिति व्यञ्जनाय—कर्मस्वरूपं बोद्धव्यमस्तीत्युक्तम् । अत्र सम्बन्धसामान्ये पट्टी । ‘गहना कर्मणो गतिः’ इत्यत्र गतिशब्दो बोद्धव्यप्रकारपर इत्यपि स्वरूपशब्दाभिप्रायः । अत्र विकर्मशब्देन ‘पापण्डिनो विकर्मस्थान्’ इत्यादाविव न विरुद्धं कर्मोच्यते, तस्याद्योपयोगाभावात् ; अतोऽत्र शिष्टशब्दोऽनुवैविध्यपरः । वैविध्यं च तत्र नित्यादिरूप प्रतिद्वयमित्यभिप्रायेणाह—नित्यति । आदिशब्देन शृण्वन्तदुपायप्रवृत्त्यादि गृह्यते । अत्र विस्मयकर्मशब्दयोः प्रतिपिद्वयकर्मतूष्णीभावपरत्वेन परव्याख्यानं ‘गहना कर्मणो गतिः’ इति निगमनेन विरुद्धम् । तत्रापि विकर्माशुभलक्षणापेक्षं द्विष्टम् । एवमुच्चरेष्वपि श्लोकेष्वेदमप्येन व्याख्यानं निरस्तम् । यस्मादिति पूर्वमुक्तत्वात्, गहनेत्यत्र तस्मादित् भाव्यम् । गहनत्वं दुष्पवेद्यत्वम् ; तच्चात्र ज्ञानत इत्यभिप्रायेण—दुर्विज्ञानेत्युक्तम् । ननु, मुमुक्षोः प्रशान्तार्थोऽपि कर्मणि किं बोद्धव्यमिति शङ्काया वक्तव्यं परिशेषयितुं तस्योक्ततामाह—विकर्मणीति । किमत्र प्रमाणमित्यत्राह—तदेतदिति । नेह प्रपञ्चयते—

प्र-पा ॥ *ग. २४१ ॥

१.

रा॥कस्मात् ? उ-उते—कर्मण इति ॥ कर्मणः शास्त्रविहितस्य हि यस्मात् अपि अस्ति बोद्धव्यं, बोद्धव्यं च अस्त्येव विकर्मणः प्रतिपिद्वयस्य, तथा अकर्मणश्च तूष्णीभावस्य बोद्धव्यम्, अस्ति इति त्रिष्वपि अध्याहारः कर्तव्यः । यस्मात् गहना—विषया दुर्ज्ञेया

आ॥न केवलं तज्ज्ञात्वा मोक्षयस्ते, ज्ञात्वैवेत्याशयवान्नाह—कर्मण इति । तद्योक्तम् ‘अज्ञात्वा भगवान्काम्य कर्माकर्मत्रिकर्मकम्। दर्शनं याति हि मुने कुतो मुक्तिश्च तदिना’ इति । अकर्म कर्माकरणम् । कर्माकर्मान्यद्विक्रम निषिद्धं कर्म बन्धकत्वात् । ततो विविच्य

जानतु ‘यज्ज्ञात्वा मोक्षयस्तेऽनुभात्’ इत्यनेनैव कर्मस्वरूपं मुमुक्षुणा ज्ञातव्यमिति लब्धम् । तत्किमर्थं ‘कर्मणो हि’ इत्याद्युच्यत इत्यत्र आह—न केवलमिति। तत् कर्मादिकम् । ‘मिदं सत्यारम्भो निवमार्थः’ इति भावः । अनेव प्रमाणमाह—तद्येति । दर्शनापेक्षया समानकर्तृकत्वात् तच्चानिर्देशः । कर्मशब्दाद्यो भगवतैव वक्ष्यते । अकर्मविकर्मशब्दार्थावाह—अकर्मैति । किं तद्विकर्मैत्यत्र आह—निषिद्धमिति । एव चेत्काम्यायुगेत्यत्र कुशान्तर्भाव इति चेत् त्रिकर्मणीति नूनम् । कथं तस्य निषिद्धत्वमित्यत्र आह—बन्धकत्वादिति । अस्त्येव शब्दार्थः, योजना तु कथमित्यतो रापवार्थे द्विती-

रा॥कर्माकर्मणोर्बोद्धव्यमाह—

कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः ।

स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥

१८

अकर्मशब्देनात्र कर्मेतरत्पस्तुतमात्मज्ञानमुच्यते। कर्मणि क्रियमाण एवात्मज्ञानं यः

ता॥अस्माभिर्भगवता वेति शेषः ॥ १७ ॥

एवमुपोद्धातः स्थितः; अथ प्रकृतमुपदिश्यत इत्यभिप्रायेणाह—कर्माकर्मणोरिति । ‘कर्मण्यकर्म यः पश्येत्’ इति कर्मणि बोद्धव्यमुच्यते। ‘अकर्मणि च कर्म यः’ इति तु ज्ञाने। अकर्मशब्दस्यात्र परोक्तकर्माभावस्वतन्त्रज्ञाननिष्ठाविषयतामपास्य तदन्यव्युत्पत्त्या आसत्त्या च निन्दमाह—अकर्मैति । अत्र कर्मयोगोपदेशप्रकरण इत्यर्थः। अन्यवार्थं दर्शयति—कर्मणीति। अवधारणं शङ्काहेतुभूतविरोधव्योतनेन शा-
शा॥कर्मण इति उपलक्षणाप्यं कर्मादीनाम् । कर्माकर्मविकर्मणां गतिः याथात्म्यं तत्त्वम् इत्यर्थः ॥ १७ ॥

किं पुनः तत्त्वं कर्मादिः यत् बोद्धव्यं यक्ष्यामि इति प्रतिज्ञातम् ? उच्यते—कर्मणि इति ॥ कर्मणि, क्रियते इति कर्म व्यापारमायम्, नस्मिन् कर्मणि अकर्म कर्माभावं यः पश्येत्, अकर्मणि च कर्माभावे कर्तुंश्रत्वात् प्रवृत्तिनिवृत्त्योः । वस्तु अप्राप्यैव हि सर्व एव क्रियाकारकादिव्यवहारः अविद्याभूमा एव ; कर्म यः पश्येत्—पश्यति, स बुद्धिमान् मनुष्येषु, स युक्तः—योगी च, कृत्स्नकर्मकृत्—समस्तकर्मकृत् च सः, इति स्तूयते कर्माकर्मणोः इतरेतरदर्शां ॥

ननु किम् इदं विरुद्धम् उच्यते ‘कर्मणि अकर्म यः पश्येत् अकर्मणि च कर्म’ इति न हि कर्म अकर्म स्यात्, अकर्म वा कर्म ; तत्र विरुद्धं कथं पश्येत् दृष्टा ?—न, अकर्म एव परमार्थतः सत् कर्मवत् अभासते मूढदृष्टेः लोकस्य, तथा कर्म एव अकर्मवत् । तत्र यथाभूतदर्शनार्थम्, आह भगवान्—‘कर्मण्यकर्म यः पश्येत्’ इत्यादि । अतो न विरुद्धम्। बुद्धिमत्स्याद्युपपत्तेश्च । ‘बोद्धव्यम्’ इति च यथाभूतं दर्शनम् उच्यते । न च विपरीतज्ञानात् अशुभान् मोक्षेण स्यात् ; ‘यत् ज्ञात्वा मोक्षयस्तेऽशुभात्’ इति च उक्तम् ।

आ॥कर्मादि बोद्धव्यमित्यादि । न च शापादिना कथयोऽप्यत्र मोहिताः । अशक्यं चैतज्ज्ञातुमित्याह—गहनेति ॥ १७ ॥

कर्मादिस्वरूपमाह—कर्मणीति । कर्मणि क्रियमाणे सत्यकर्म यः पश्येत्, विष्णो-

जा॥यपादयोजनां तावदाह—तन इति। ततो विकर्मणः कर्मादि कर्माकर्म च इत्यादीत्यनेनाद्यतृतीय-पादयोजनां सूचयति। कर्मणो विविच्य विकर्मादि बोद्धव्यम् । अकर्मणश्च विविच्य कर्मादि बोद्धव्य-मिति। ‘ननु कथयोऽप्यत्र मोहिताः’ इत्यनेन कर्मादेर्दुर्ज्ञेयत्वमुक्तम्। तत्पुनः किमर्थमुच्यत इत्यत आह—न चेति । ज्ञातुं स्वभावेनेति शेषः । एतच्च श्रोतुमधिकारदरजननार्थमिति ज्ञेयम् ॥ १७ ॥

कर्म प्रवक्ष्यामीति प्रतिज्ञातम्, कर्मादिप्रवचनं क्वापि नोपलभ्यते, कर्मणीति श्लोकस्य यत्किञ्चिद्दर्शनस्तुतिरूपत्वादित्यत आह—कर्मादीति। यद्यप्य श्लोकोऽन्यथा प्रतीयते, तथाप्यविहितस्य स्तुत्ययोगाद्वाक्यभेदेन कर्मादिकं प्रतिपाद्य तत्स्तुतिः क्रियत इति भावः । कथमनेन तत्स्वरूपमुच्यत इत्यतो व्याचष्टे—कर्मणीति। वर्णाश्रमोचिते। अकर्म कर्माभावम्। स्वस्यतद्विज्ञेयति—विष्णोरेवेति। चिप्सति-

या॥पश्येत्, अस्मिन् चित्तमन्त्रे वर्तमान एव य स्म पश्येत्, किमुक भवति, कियमाणमेव ता॥न कर्मणारनन्वितत्वपरिहारार्थम्। नन्विदमयुक्तम्, अन्यान्यत्रेऽन्यदर्शनस्यानपेक्षितत्वात्, अन्यस्मिन् नुदीयमाने तदन्यजानस्य दुःखत्वात्, अन्यस्मिन् धानुसन्धीयमाने तदन्यस्य स्फुटप्रगल्भत्वात्, अन्यत्र रत्नरत्नदशने च तदन्यप्रतिपेक्ष स्पष्टित्वमिच्छायेण चोदयति—किमुक भवतीति। यदननुगपदऽव्यत्य चोदित तत्किं शान्नाथवागारभेदेनान्वयावति निरुपममिषेत्य प्रथम रूपमिति—त्रियमाणमे

शा॥तस्मान् कर्माकर्मणि विपर्ययण गृहीते प्राणिभि तद्विपर्ययग्रहणनिवृत्त्यर्थं भगवतो ज्ञान 'कर्मण्यकर्म य' इत्यादि। न च अत्र कर्माधिकरणम् अकर्म अस्ति, कुण्ड यदराणि इव। नापि अकर्माधिकरणं कर्म 'अभावत्वात् अकर्मण। अतः विपरीतगृहाते एव कर्माकर्मणि लोकिरे, यथा मृगवृष्णि कायाम् उदकं, शुक्लिकाया वा रत्नतम्। ननु कर्म कर्मैव सर्वेषां, न कश्चित् व्यभिचरति। तत् न, नास्म्य नापि गच्छन्त्या तदस्येव अगतिषु नगपु प्रतिफलगतिदर्शनात्, दूरे च चक्षुषा सन्निरूप्य गच्छन्त्यु गत्यभावाद शान्तात्, एवम् इहापि अकर्माणि कर्मदर्शनं कर्मणि च अकर्मदर्शनं विपरीतदर्शनं, यत् तन्निराकरणार्थम् उच्यते 'कर्मण्यकर्म य पश्यन्' इत्यादि ॥

तद्वत्तत् उक्तप्रतिपन्नमपि असकृन् अत्यन्तविपरीतदर्शनभारिततया मामुद्यमाना लोका श्रुतमपि असकृन् तत्तन् विस्मृत्यविस्मृत्य मिथ्याप्रसङ्गम्, अपतार्थयतां चादयति त प्रति पुन पुन उत्तरम् आह भगवान्, दुःखित्यत्र च आलक्ष्य वस्तुन। 'अव्यक्ताऽयमचिन्त्योऽयम्' 'न जायते म्रियते इत्यादिना आत्मनि कर्माभाव श्रुतिस्मृतिव्यापप्रसिद्ध उक्त वक्ष्यमाणश्च। तस्मिन् आत्मनि कर्माभावे अकर्मणि कर्मविपरीतदर्शनम् अत्यन्तकठम् यत्—किं कर्म किमकर्मति कस्याऽप्यत्र मोहिता'। देहाद्याश्रय कर्म आत्मनि अध्यारोप्य 'अहं कर्ता, मम एतत् कर्म, मया अस्य कर्मण फल भाक्तव्यम्' इति च, तथा 'अहं तूष्णीं भवामि, यत् अहं निरायास अकर्मा सुखी स्याम्' इति कार्यकरणाश्रय व्यापारापरम तत्कृतं च सुखित्यम्, आत्मनि अध्यारोप्य 'न करोमि किञ्चित्, तूष्णीं सुखम् आस' इति अभिमन्यते लोकः। तत्र इह लोकस्य विपरीतदर्शनापनयनाय आह भगवान्—'कर्मण्यकर्म य पश्यन्' इत्यादि ॥

अत्र च कर्म कर्मैव सत् कार्यकरणाश्रय कर्मरहित अधिक्रिये आत्मनि सद्यः अभ्यस्त, यत् पण्डिताऽपि 'अहं करामि' इति मन्यते। अतः आत्मसमवर्ततया सर्वं लोकप्रसिद्धं कर्मणि नदीकूलस्थजिव वृक्षेषु गतिप्रातिलाम्य अकर्म कर्माभाव यथाभूत गत्यभावादि वृक्षेषु य पश्यन्, अकर्मणि च कार्यकरणव्यापारापरम कर्मवत् आत्मनि अध्यारोप्येते—तूष्णीम् अकुर्वन् सुखम् आस' इत्यहङ्काराभिसन्धिहतत्वात्—तस्मिन् अकर्मणि च कर्म य पश्यन्, यः एव कर्माकर्मविभागश्च स बुद्धिमान्—पण्डित मनुष्यपु, स युक्त—यागा॥ इत्स्नकर्मकृन् च स अनुमान् माक्षित कृतकृत्या भवति इत्यर्थः ॥

आ॥१२ कर्म, नाह चित्प्रतिबिम्ब मिञ्चिकरामीति अकर्माणं मुप्यादावकरणावस्थायाम्। ज्ञा॥निम्ब इत्यनेन तदधीन करोमीत्यपि सूचयति। मुप्यादिकं स्वमममत्यत उक्तम्—अकरणति।

रा॥कर्मोत्तमयाथात्म्यानुसन्धानेन ज्ञानाकारं यः पश्येत्, तच्च ज्ञानं कर्मयोगान्तर्गततया कर्माकारं यः पश्येदित्युक्तं भवति । क्रियमाणे हि कर्मणि कर्तृभूतात्मयाथात्म्यानुसन्धानेन

ता॥येति । ज्ञानविशिष्टस्य कर्मणः उपायतया विहितत्वेन परस्परमन्वितत्वमिति न भिन्नशास्त्रार्थत्वमिति भावः । एतेन परस्परनिरपेक्षार्थद्वयपरतया परस्परप्रतिषेधपक्षद्वापि प्रत्युक्तः । द्वितीयेऽपि किं स्वस्वभेदमात्रेण दुष्करत्वम्, उत, विरुद्धत्वात्; न प्रथमः, एकेनैव प्रेक्षणगमनभाषणदिर्युगपदनुष्ठानात्; न द्वितीयः, गमनस्या, नयोरिव ज्ञानकर्मणोऽपिरोधाभावात् । न चानुपयोगः, ध्यानविशेषविशिष्टविषयनिर्हरणार्थप्रेषाजनादित्यादित्याभिप्रायेणाह—क्रियमाणे ह्येति । तदुभय कर्मणो ज्ञानविशिष्टत्वं, ज्ञानस्य कर्मविशिष्टत्वं च । बुद्धि-

शो॥अयं श्लोकः अन्यथा व्याख्यातः कैश्चित्। कथम्? नित्यानाम् ईश्वरार्थत्वेन किल कर्मणाम् अनुष्ठेयमानानां फलाभावात् अकर्माणि तानि उच्यन्ते गौण्या वृत्त्या । तेषां च अकरणम् अकर्म, तच्च प्रत्ययायफलत्वात् कर्म उच्यते गौर्ण्येव वृत्त्या । तत्र नित्ये कर्मणि अकर्म यः पश्येत् फलाभावात्; यथा घेनुरपि गाः अगीः इत्युच्यते क्षीराख्यं फलं न प्रयच्छति इति, तद्वत् । तथा नित्याकरणे तु अकर्मणि च कर्म यः पश्येत् नरकादिप्रत्ययायफलं प्रयच्छति इति ॥

न एतत् युक्तं व्याख्यानम्; एवं ज्ञानात् अशुभात् मोक्षानुपपत्तेः, 'यज्ज्ञात्वा मोक्षंसेऽशुभात्' इति भगवता उक्तं वचनं याध्येत । कथं? नित्यानाम् अनुष्ठानात् अशुभात् स्यात् नाम मोक्षणं, न तु तेषां फलाभावज्ञानात् । न हि नित्यानां फलाभावज्ञानम् अशुभमुक्तिफलत्वेन चोदितम्, नित्यकर्मज्ञानं वा । न च भगवता एव इह उक्तम् । एतेन अकर्मणि कर्मदर्शनं प्रत्युक्तम् । न हि अकर्मणि 'कर्म' इति दर्शनं कर्तव्यतया इह चोद्यते, नित्यस्य तु कर्तव्यतामात्रम् । न च 'अकरणात् नित्यस्य प्रत्ययायो भवति' इति विज्ञानात् किञ्चित् फलं स्यात् । नापि नित्याकरणे श्रेयत्वेन चोदितम् । नापि 'कर्म अकर्म' इति मिथ्यादर्शनात् अशुभात् मोक्षणं, बुद्धिमत्त्वं, युक्ता, कृत्स्नकर्मकृत्वादि च फलम् उपपद्यते, स्तुनिर्वा; मिथ्याज्ञानमेव हि साक्षात् अशुभस्वरूपम्; कुतः अन्यस्मात् अशुभात् मोक्षणम्? न हि तमः तमसो निवर्तकं भवति ॥

ननु कर्मणि यत् अकर्मदर्शनम् अकर्मणि वा कर्मदर्शनं न तत् मिथ्याज्ञानं; किं तर्हि? गौणं फलाभावाभावनिमित्तं—न, कर्माकर्मविज्ञानादपि गौणात् फलस्य अध्व-णात् । नापि श्रुतहान्यश्रुतपरिकल्पनायां किञ्चित् विशेष उपलभ्यते । स्वशब्देनापि श-क्यं वक्तुं 'नित्यकर्मणां फलं नास्ति, अकरणात् च तेषां नरकपातः स्यात्' इति; तत्र एवं व्याच-क्षाणेन भगवतो चास्य लोकव्यामोहार्थम् इति व्यक्तं कल्पितं स्यात् । न च एतत् छद्म-रूपेण वाक्येन रक्षणीयं वस्तु । नापि शब्दान्तरेण पुनःपुनः उच्यमानं सुबोधं स्यात्

आ॥परमेश्वरस्य यः कर्म पश्यति अयमेव परमेश्वरः, सर्वदा सर्वसृष्ट्यादिकं करोतीति

जा॥जीवोपेक्षेयम् । एतदपि विवृणोति—अयमेवेति । सर्वदा जीवव्यापारभावेऽभावे च, सर्वस्य मह-दादेः स्वाप्रगजादेश्च । अनेन भगवतः परानुपेक्षया कर्तृत्वं स्वस्य तदधीनकर्तृत्वं च ज्ञात्वा वर्णाश्रम-विहितानुष्ठानं कर्मेत्युक्तं भवति । अनेनैवोक्तलक्षणे विकर्माकर्मणी प्रोक्तप्राये यः पश्येत् बुद्धिमानिति

चा॥तदुभय सम्पन्न भवति । एवमामया शम्भ्यानुसन्धानार्थं कर्म य पश्येत्, स बुद्धिमान् कृत्स्नशास्त्रार्थं विदुः मनुष्येषु स युक्त माक्षायाहं स एव दृष्टस्त्वमकुरुत्—दृष्टस्त्वशास्त्रार्थकुरुत् ॥ १८ ॥

प्रत्यक्षेण क्रियमाणस्य कर्मणा ज्ञानाकारता कथमुपपद्यत इत्यत्राह—

ता॥मानिन्यत्र भूमान् प्राप्यशामानुजस्ययागऽतिगाकोऽसत्तत्त्वविज्ञाया भवति मनुष्यादय 'इति प्रत्यक्षेण प्रकृपया पुनर्जायते' इति तत्त्वाह—दृष्टस्त्वशास्त्रार्थं विदुः । अ स्तुत्स्वमकुरुत् इति ह्यनन्तरमुच्यते तदनुस्यूतं च बुद्धिरत्राभिधेयमिति भावः । बुद्धिमान् दृष्टस्त्वमकुरुत् इति ज्ञानेऽनुष्ठानं च अभिहिते तदधीनफलयागवत्त्वमव हि यागप्रापणं युक्तं गन्तव्यमाभयमाभयामप्रत्य—माभ्यायाह इत्युक्तम् । स बुद्धिमान् स युक्त इति । तच्छब्दद्वयं वाक्यभेदं निश्चिदं दृष्टस्त्वमकुरुदित्यत्रापि भिन्नवाक्यमव भवि-
तुमिति ज्ञानफलयागौक्त्यस्यवानुष्ठानौक्त्यस्यापि प्रसङ्गादनुत्तरं प्राधान्यादात्माभप्रापणं तच्छब्दानुपपन्नमाह—स एव दृष्टस्त्वमकुरुदिति ॥ १८ ॥

प्रत्यक्षेणाह—अथ उच्यते न गान्ध्यापपत्त्या वा प्रातःपादयितुं शक्यामात भावः । क्रियमाणस्याह । नाह चिरप्रपञ्चस्तस्मृतिदशापन्नं ज्ञानमात्रप्रापणं ज्ञानाकारमायुच्यते । किन्तु क्रियमाणमेवेदं कर्मेति भावः । यदा प्रत्यक्षेण क्रियमाणस्याह पदाम्भ्यां ज्ञानविषयस्य ज्ञानकायस्य च कथं ज्ञाने कथामत्माभवेत्तम् । कथमुपपद्यत इति—नदमुपपातसह यदि परं हाणवधानादाविव भावनीयमिति

प्र पा ॥ १ अष्ट ५२ १४ ५, ६

चा॥इत्यव वक्तुं युक्तम् । कर्मण्यत्राधिकार इत्यत्र हि स स्फुटतर उक्तं अथ न पुन वक्तव्यं भवति । सद्यश्च प्रशस्तं वाङ्मयं च कृतं यमम्, न च निष्प्रयाजनं वाङ्मयम् इति उच्यते । न च मिथ्याज्ञानं वाङ्मयं भवति, तत्प्रयुपस्थापितं वा वस्तुनामासम् । नापि निश्चयानाम् अकरणात् अभावात् प्रत्यवायभागात्पत्तिः 'नासता विद्यत भावः' इति । कथम् असत् सञ्जायते' इति च असत् सञ्जन्मप्रतिपत्त्यात् । असत् सद्युत्पत्तिं द्रुवता असदय सद्युत्पत्तिः, सत् चापि असत् भवत्' इत्युक्तं स्यात् । तत् च अयुक्तम्, सद्यप्रमाणावधारणात् । न च निष्फलं विद्ध्यत् कमशास्त्रं दुःखस्वरूपत्वात् दुःखस्य च बुद्धिपूर्वकतया कायत्वानुपपत्तिः । तदकरणे च गुरुपाताभ्युपगमात्, अनर्थार्थं उभयथा अपि करणं च अकरणं च शून्यं निष्फलं कल्पितं स्यात् । स्वाभ्युपगमत्रिराश्रयं नित्यं निष्कलं कर्म इति अभ्युपगमस्य 'माक्षफलाय' इति द्रुवतम् । तस्मात् यथाश्रुतं एवायं कर्मण्यकर्म' इत्याह । तथा च व्याख्यात अस्माभिः श्लाक ॥ १८ ॥

आ॥सं बुद्धिमान् ज्ञानी स एव च युक्ता यागयुक्तः सर्वकारणात्स एव च कृत्स्नकर्मकुरुत् कृत्स्नफलवत्त्वान् ॥ १८ ॥

चा॥कोऽयमेव कथं च स्तुतिस्तुत्यत आह—स इति । ज्ञानिगन्धो हि पामधेयलक्षणं प्रसिद्धं मनुष्यादीनां प्रशंसनीयं, स युक्त इत्येतं स्तुतिर्यथा स्यात्तथा व्याचष्टे स एव चेति । कृत्स्नकर्मकुरुदित्येतदनुपपत्तिं वाचकं प्रदर्शयन् गौणं व्याख्याति—सर्वेति । सर्वस्याश्रयेवादे कृत्स्नकर्मणा फलस्य ज्ञानस्य मोक्षस्य प्रातःप्रायश्चित्तदित्यर्थः ॥ १८ ॥

यस्य सर्वे समारम्भाः कामसंकल्पवर्जिताः ।

ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः ॥

१९

रा॥ यस्य मुमुक्षोः सर्वे द्रव्यार्जनादौलौकिककर्मपूर्वकनित्यनैमित्तिककाम्यरूपकर्म-
समारम्भाः कामवर्जिताः फलसङ्गरहिताः—सङ्कल्पवर्जिताश्च; प्रकृत्या तद्गुणैश्चात्मानमेकी-
कृत्यानुसन्धाने सङ्कल्पः; प्रकृतिवियुक्तात्मस्वरूपानुसन्धानयुक्ततया तद्रहिताः; तमेवं
कर्म कुर्वाणं पण्डितं कर्मान्तर्गतात्मयाथात्म्यज्ञानाग्निना दग्धप्राचीनकर्माणमाहुस्तत्त्वज्ञाः;
अतः कर्मणो ज्ञानाकारत्वमुपपद्यते ॥ १९ ॥

ता॥ भावः । सर्वशब्दासङ्कोचात् द्रव्यार्जनादिसङ्ग्रहः । कामसङ्कल्पवर्जिता इत्यत्र न तावत्कामएव सङ्कल्प
इति समासः, पर्यायत्वादिप्रसङ्गात् । नापि कामानां सङ्कल्पइति, उपयुक्तोभयपदार्थप्रधाने द्वन्द्वे स-
म्भवत्येकपदार्थप्रधानतत्पुरुषायोगात् । अतः कामसङ्कल्पाभ्यां वर्जिता इत्येवार्थ इत्यभिप्रेत्याह—काम-
वर्जिता इति । वर्जितशब्दस्य प्रत्येकमन्वय दर्शयता द्वन्द्वो ह्ययं समासान्तरस्यप्रलङ्घितव्युचितम् । क-
र्मप्रकरणे कामो हि फलसङ्ग्रहइत्यभिप्रायेणाह—फलसङ्गरहिता इति । सङ्कल्पोऽत्र न कर्मानुष्ठानसङ्क-
ल्पः, तदभावेऽनुष्ठानायोगात् । नापि फलसङ्कल्पः, कामशब्देन कृतकरत्वात् । अतोऽत्र प्रकृतिवियुक्ता-
त्मोपदेशप्रकरणे तदुपयुक्तः कश्चिदर्थो वक्तव्यइत्यभिप्रायेणाह—प्रकृत्येति । समित्येकीकारे, कस्यो भ्रा-
न्तिज्ञानं, प्रकृत्येति देहरूपेण परिणतयेति शेषः; तद्गुणैरात्मन एकीकरणं नाम गुणहेतुके कर्मविशेषे
स्वहेतुत्वानुसन्धानम्, यद्वा प्रकृतिगुणभूतानां सत्त्वरजस्तमसां देवत्वमनुष्यत्वादिसन्निवेशानां सौख्यका-
र्म्यशृङ्खलादीनां च स्वभावात्मानमपि गुणत्वेनानुसन्धानम् । एतेनास्वे यहादी स्वमिति शुद्धिरपि सङ्ग-
हिता भवति । एवंविधकामसङ्कल्परहित्ये पण्डितशब्दाभिप्रेत हेतुमाह—प्रकृतिवियुक्तेति । पण्डि-
त हेयोपादेयभूतदेहात्मादिविवेकज्ञानवन्तम्, ऊहापोहश्रमा हि बुद्धिः पण्डा । चरमोक्तस्यापि पण्डित-
शब्दस्य तं पण्डितमित्युद्देश्यनिवेशः, पापनिवर्तकत्वलक्षणज्ञानप्राप्त्यवस्थविधौ चित्यात् । अप्रस्तुत-
स्वतन्त्रज्ञानान्तरव्यवच्छेदायोक्तं—कर्मान्तर्गतेति । नह्यत्र क्रियमाणमेव कर्म ज्ञानाग्निना दह्यते, निष्फ-
लत्वप्रसङ्गात्, नाप्युत्तरं तस्य विद्यामाहात्म्यनिवर्त्यत्वात्; अतः प्राचीनेत्युक्तम् । तत्त्वज्ञा इति—प्रा-
प्यस्य प्राप्तुं भावमनः प्रापकस्य च कर्मयोगस्यानन्दिगर्धान्निर्गतिस्वरूपज्ञा बुधशब्देन विवक्षिता इति
भावः । शङ्कोत्तरत्वं निगमयति—अत इति ॥ १९ ॥

शं॥ तदेतत् कर्मादौ अकर्मादिदर्शनं स्तूयते—यस्य इति ॥ यस्य यथोक्तदर्शिनः सर्वे
यायन्त समारम्भाः सर्वाणि कर्माणि, समारम्भ्यन्ते इति समारम्भाः, कामसङ्कल्पव-
र्जिता, कामैः तत्कारणैश्च सङ्कल्पैः वर्जिताः मुधैव चेष्टामात्रा अनुष्ठायन्ते; प्रवृत्तेन
चेत् लोकसङ्ग्रहार्थं, निवृत्तेन चेत् जीवनमात्रार्थम् । तं ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं कर्मादौ अक-
र्मादिदर्शनं ज्ञानं तदेव अग्निः तेन ज्ञानाग्निना दग्धानि शुभाशुभलक्षणानि कर्माणि यस्य

आ॥ एतदेव प्रपञ्चयति—यस्येत्यादिना श्लोकपञ्चकेन । उक्तप्रकारेण ज्ञानाग्निदग्धक-
र्माणम् ॥ १९ ॥

ज्ञानानु प्रतिज्ञातमुक्तं किमुचरैः श्लोकैरित्यत आह—एतदेवेति—कर्मस्वरूपमेव । अनेनात्रापि वा-
क्यभेदेन कामादिवर्जनं विधाय स्तुतिः क्रियत इति सूचितम् । मिथ्यात्वज्ञानेन कर्मणामुपमर्दो ज्ञाना-
ग्निदग्धकर्मात्मनिति व्याख्यानमसदिति भावेनाह—उक्तेति । परमेश्वरस्यैव कर्तृत्वं शक्त्वा स्वस्य स्वा-
तन्त्र्येण कर्माभावज्ञानमेव ज्ञानाग्निदग्धकर्मत्वमित्यर्थः ॥ १९ ॥

रा॥पतदेव विवृणोति—

त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः ।

कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्करोति सः ॥

२०

कर्मफलसङ्गं त्यक्त्वा नित्यतृप्ता नित्ये स्वात्मन्येव तृप्तः निराश्रयः अस्मिन्प्रकृतावाध
यवुद्धिरहितो यः कर्माणि करोति, स कर्मण्याभिमुख्येन प्रवृत्ताऽपि नैव किञ्चित्कर्म करो
ति, कर्मापदशनं ज्ञानाभ्यासमेव कुर्यातीत्यर्थः ॥ २० ॥

ता॥अनन्तरश्लोकसार्थान्तरपरत्वपौनःपुन्योन्मुदासायाह—एतद्विबृणोतीति । नित्यतृप्त इत्यत्र
नित्यं तृप्त इति नार्थः, तृप्तिहेत्वन्तुते, कर्मफलासङ्गं त्यक्त्वेति कामवर्जितत्वविशेषेन अनित्यत्यागऽभि
हिते सङ्कल्पवर्जितत्वविवरणतया नित्यस्वाकारस्य च वस्तुमुचितत्वादित्यभिप्रेत्य नित्ये स्वात्मन्येव तृप्त
इत्युक्तम् । 'निराश्रयः' इत्यत्र न तावदाश्रयभूतदशादिमात्रं निषिध्यते, तस्यास्वित्यागस्य अशक्यत्वात्, अतोऽत्र
लौकिकानां यः आश्रयणीयत्वबुद्धिविषयः, तस्याश्रयणीयत्वबुद्धिरव निषिध्यत इत्यभिप्रेत्योक्तम् — अस्मिन्
त्यादि। तद्वत्स्य आकाङ्क्षा यः इत्याद्याहृतम् । अभिप्रेत्यार्थं अभिमुख्यं तदेकपरता । 'नैव किञ्चित्' इत्यु
क्ते सामान्यतो ज्ञानमपि निषिद्धं स्यादिति तद्व्युदासायोचितं विशेष्यमाह—नैव किञ्चित्कर्ममिति ।
'कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्करोति' इति व्याहृतमिदमित्याद्यङ्ग्याह कर्मापदशनमिति । विपरीतविषय
सञ्चरणेन ज्ञानाभ्यासविषयिनामिन्द्रियाणां मनुकूलविषयसञ्चरणमात्रं हि कर्मयोग इति भावः ॥ २० ॥

शा॥तम् आहुः परमार्थतः पण्डितं शुद्धां ब्रह्मचिदं ॥ १९ ॥

यस्तु कर्मादौ अकर्मादिदर्शां सः अकर्मादिदर्शनादेव निष्कर्मा सन्यासी जीवनं
मात्रार्थचेष्टं सन् कर्मणि न प्रवर्तत यद्यपि प्राक् विवेकतः प्रवृत्तः । यस्तु प्रारम्भिककर्मा
सन् उत्तरकालम् उत्पन्नात्मसम्बन्धेन स्यात् स सर्वकर्मणि प्रयोजनमपश्यन् ससा
धनं कर्म परित्यजति एव । स कुतश्चित् निमित्तात् कर्मपरित्यागासम्भवे सति कर्मणि
तत्फलं च सङ्करहिततया स्वप्रयोजनाभावात् लोकसङ्गद्वयार्थं पूरयत् कर्मणि प्रवृत्तोऽपि
नैव किञ्चित् करोति, ज्ञानाग्निदग्धकर्मत्वात् तदीयं कर्म अकर्मैव संपद्यते इत्येतमर्थं
दर्शयिष्यन् आह—त्यक्त्वा इति॥त्यक्त्वा कर्मसु अभिमानं फलासङ्गं च 'यथोक्तं ज्ञानेन
नित्यतृप्तं निराकाङ्क्षो विषयेषु इत्यर्थः । निराश्रयः आश्रयरहितः, आश्रयो नाम यत् आ
धृत्य पुरुषार्थं सिद्धायिष्यति, दृष्टादृष्टफलसाधनाश्रयरहित इत्यर्थः । तेन एव भू-
तेन स्वप्रयोजनाभावात् ससाधनं कर्मपरित्यक्तव्यमेव इति प्राप्ते ततः निर्गमासम्भवात्,

आ॥न च कामसङ्कल्पाभावेनालम् । आसङ्गं ज्ञेह च त्यक्त्वा । ज्ञानस्वरूपमाह—पुन
रित्यतृप्त इति । नित्यतृप्तनिराश्रयश्चरसरूपोऽस्मीति तथाविधः ॥ २० ॥

जा॥'यस्य सर्वे समारम्भाः कामसङ्कल्पवर्जिताः' इत्यनेन यदुक्तं तदव 'त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गम्' इत्य-
नेनोच्यते। सङ्कल्पो हि कर्मासङ्गः, कामश्च फलासङ्ग इत्यतः सङ्कतिपूर्वमन्यया व्याचष्टे—न चेति। नैतावता
कर्मस्वरूपं सम्पूर्णमित्यर्थः । किं तर्हीत्यप्याहारः । ननु 'नित्यतृप्तो निराश्रयः' इति साध्योऽर्थः कथं साधने
निवेश्यत इत्यत आह—ज्ञानेति । कर्मण्यक्रमस्येधया—पुनरिति । मिथ्याज्ञानमेतदित्यतोऽभिप्रायः
माह—नित्येति । इति हेतोर्हमपि तथात्रिभं किं त्वविवक्षा तथा न प्रतीय इति जानन्नित्यर्थः ॥ २० ॥

पा ॥ 'यथोक्तं ज्ञानं नित्यं ॥

॥॥पुनरपि कर्मणो ज्ञानाकारतैव विशोध्यते—

निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः ।

शरीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥

२१

निराशीः - निर्गतफलाभिसन्धिः यतचित्तात्मा - यतचित्तमनाः त्यक्तसर्वपरिग्रहः-
आत्मैकप्रयोजनतया प्रकृतिप्राकृतवस्तुनि ममतारहितः यावज्जीवं केवलं शारीरमेव कर्म

ता॥‘यस्य’इति श्लोकेन ज्ञानाकारत्वमुपपादितम्;‘त्यक्त्वा’इति श्लोकेन तदेव विवृतम्।अतःपरं श्लोक-
प्रयेण तदेव विशोध्यत इत्यपुनरुक्तताम्यह-पुनरपीति। उक्तार्थस्य कुर्जान्त्वाद्विशदप्रतिपत्त्यर्थं पूर्वं बहुप्र-
देशोपु ध्यानीर्णाभिहितानां सकलस्य प्रतिपत्त्यर्थम् अस्यैवायस्यादरविषयत्वव्योतनार्थं चोक्त एवार्थः पुनरपि
विविच्य प्रतिपाद्यते । कर्मणोऽप्युक्त्यादिविषयसर्वाशीर्निषेधपरत्वव्युदासाय-निर्गतफलाभिसन्धिर्हित्यु-
क्तम्। यतचित्तात्मेत्येतन्नियन्तव्यविषयम् । तत्र नियन्तव्यस्य नियन्तृव्यतिरेकस्वसारसिकः। आत्मशब्दस्य
चित्तस्वरूपाद्यर्थत्वं तु निरर्थकम् । अतो मनोविषयत्वे युक्ते तदवस्थाविशेषरूपस्य बुद्ध्यहङ्काराख्यवृत्ति-
सद्वृत्तितस्य चित्तस्य वाचकोऽयं चित्तशब्द इत्यभिप्रायेण—यतचित्तमना इत्युक्तम्।विषयान्तरचिन्ता-
रहितमना इत्यर्थः । ‘अध्यवसायाभिमानचिन्तावृत्तिभेदान्मनएव बुद्ध्यहङ्कारचित्तशब्दैर्व्यपदिभ्यते’ इति
शारीरकभाष्ये ध्यक्तमुक्तम्। सृष्ट्यादिप्रकरणेषु तु बुद्ध्यहङ्कारादिशब्दो महदादिवाचकः। अत्र चित्तस्य पृथ-
गभिधानं मनसो बुद्ध्यहङ्कारावस्थयोरप्युपलक्षणम् । प्रकृतिप्राकृतैति—सर्वशब्दाभिप्रेतभोग्यभोगो-
पकरणादिसङ्ग्रहः । सर्वविषयः परिग्रहस्त्वर्परिग्रहः । सच स्वकीयताभिमानः ‘पैयौतौ च परिवार आ-
लङ्घ्यते परिच्छदे। पत्नीस्त्रीकारशपथमूढ्येर्ष्याप परिग्रहः’ इति वैजयन्ती । शारीरशब्दसामर्थ्याच्छरीराव-
धिकत्वं सिद्धमिति—यावज्जीवमित्युक्तम्। शारीरं शरीरसम्बन्धिं शरीरिणो बुद्ध्यजमिति भावः । यद्वा

प्र.पा ॥ १. गो. ४-१९ ॥

४. शारी. २-४-५. भाष्ये ॥

२. गो. ४-२० ॥

३. अनन्तरं पा ॥

५. वैजयन्ती ॥

शं॥लोकसङ्ग्रहश्चिकीर्षया शिष्टविगर्हणपरिजिहीर्षया वा पूर्ववत् कर्मणि अभिप्रवृत्तोऽपि
निष्क्रियात्मदर्शनसपञ्चत्यान् नैव किञ्चित् करोति सः ॥ २० ॥

यः पुनः पूर्वोक्तविपरीतः प्रागेव कर्मात्मनात् ग्रहणं सर्वान्तरे प्रत्यगात्मनि नि-
ष्क्रिये सज्जातात्मदर्शनः स दृष्टादृष्टेष्टविषयाशीर्विचर्जिततया दृष्टादृष्टार्थं कर्मणि प्रयोज-
नमपश्यन् ससाधनं कर्म संन्यम्य शरीरयात्रामात्रचेष्टः यतिः ज्ञाननिष्ठो मुच्यते इत्येत-
मर्थं दर्शयितुम् आह—निराशीः इति ॥ निराशीः निर्गताः आशिपः यस्मात् सः नि-
राशीः यतचित्तात्मा चित्तम् अन्तःकरणम् आत्मा बाह्यः कार्यकरणसङ्घातः तौ उभा-
घपि यतौ संयतौ येन सः त्यक्तसर्वपरिग्रहः त्यक्तः सर्वः परिग्रहः येन सः शारीरं श-
रीरस्थितिमात्रप्रयोजनं केवलं तत्रापि अभिमानवर्जितं कर्म कुर्वन् न आप्नोति न प्राप्नो-
ति किल्बिषं ‘पापम् अनिष्टरूपम् । मुमुक्षाः अनिष्टरूपत्वात् धर्मोऽपि किल्बिषमेव ।

आ॥कामादित्यागोपायमाह—निराशीरिति । यतचित्तात्मा भूत्वा निराशीरित्यर्थः ।

जा॥कामादिवर्जितत्वेन निराशीरित्यनेनोच्यत इत्यत आह—कामेति । आदिपदेन सङ्ख्यादि-
परिग्रहः कथमित्यतो योजयति—यनेति । निराशीः त्यक्तसर्वपरिग्रहश्च भवतीति शेषः । सेन्द्रियं
शरीरमात्मेत्यमृतं, अन्तःकरणवृत्तेः नियमेनैतन्नियममिद्वेति भावेनाह—आत्मेति । ननु परिग्रहो

पा ॥ * अनिष्टरूपं पापम्, धर्मं च, धर्मोऽपि मुमुक्षोरनिष्टरूपत्वात्किल्बिषमेव, न-वापादकत्वाच्च ॥

रा॥ कुर्वन् किलिप्यं संसारं नाप्नोति, ज्ञाननिष्ठाव्यवधानरहितकेवलकर्मयोगेनैव रूपेणात्मानं पश्यतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

यदृच्छालाभसंतुष्टो द्वन्द्वातीतो विमत्सरः ।

समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वापि न निवध्यते ॥

२२

ता॥ बुद्ध्यापारभूतफलसद्भादिराहत्यात्—शारीरमित्युक्तम् । अथवा शरीरेन शरीरधारणार्थमेव, न ॥ स्वार्थार्थमिति भावः । मनोनियमनातिशयसापेक्षज्ञानयोग्यमच्छेदाय वा शरीरशब्दः । अत्र पारिव्रज्यासङ्गनेद्रव्याग्निसाध्यमन्वयमच्छेदः परोक्षो न युक्तः । किलिप्यशब्दपरिलिखितमुक्त—संसारमिति । 'शारीरं केवलं कर्म' इत्युक्ते यथादिकर्मणोऽपि निषेधः प्रतीयेतेति तद्व्युदासार्थं केवलशब्दस्यानव्ययं धाननिषेधपरत्वमाह—ज्ञानेति ॥ २१ ॥

'शारीरं कर्म कुर्वन्' इत्युक्ते शरीरधारणार्थद्वयार्जनादिध्वंस्य प्रवृत्तिस्तस्यात्, ततश्चावर्जनीयाऽश-
म्भपादादिशीतोष्णमृदुपक्ष्यादिसंस्थाः, तत्र च प्रवृत्तिविधातिषु क्रोधस्त्यात्, विद्वताया च प्रवृत्तौ मोक्षप्र-

दा॥ तस्मात् ताभ्यां मुक्तः भवति, संसारात् मुक्तो भवति इत्यर्थः ॥

'शारीरं केवलं कर्म' इत्यत्र किं शरीरनिर्वर्त्यं शरीरं कर्म अभिप्रेतम्? आहोस्वित् शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं शारीरं कर्म इति । किं च अतः—यदि शरीरनिर्वर्त्यं शरीरं कर्म यदि वा शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं शरीरम् इति उच्यते—यदा शरीरनिर्वर्त्यं कर्म शरीरम् अभिप्रेतं स्यात् तदा दृष्टादृष्टप्रयोजनं कर्म प्रतिपिद्धमपि शरीरेण कुर्वन् नामोति किलिप्यम् इति युवतो विरुद्धाभिधानं प्रसज्येत । शास्त्रार्थं च कर्म दृष्टादृष्टप्रयोजनं शरीरेण कुर्वन् नामोति किलिप्यम् इत्यपि युवतः अप्राप्तप्रतिषेधप्रसङ्गः 'शारीरं कर्म कुर्वन्' इति विशेषणान् केवलशब्दप्रयोगान् च वाङ्मनसाभ्यां निर्वर्त्यं कर्म विधिप्रतिषेधविषयं धर्माधर्मशब्दवाच्यं कुर्वन् प्राप्नोति किलिप्यम् इत्युक्तं स्यात् । तत्रापि वा-
ङ्मनसाभ्यां विहितानुष्ठानपक्षे किलिप्यप्राप्तिवचनं विरुद्धम् आपद्येत । प्रतिपिद्धसंवा-
पक्षेऽपि भूतार्थानुवादाभावात् अनर्थकं स्यात् । यदा तु शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं शरीरं कर्म अभिप्रेतं भवेत् तदा दृष्टादृष्टप्रयोजनं कर्म विधिप्रतिषेधगम्यं शरीरवाङ्मनोनिर्वर्त्यं अभ्यस्तु अकुर्वन् तरेव शरीरादिभिः शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं केवलशब्दप्रयोगान् 'अहं करोमि' इत्यभिमानयजितं शरीरादित्रेष्टाभावात् लोकदृष्ट्या कुर्वन् नामोति किलिप्यम् इति । एवंभूतस्य पापशब्दवाच्यकिलिप्यप्राप्तयसम्भवात् किलिप्यं संसारं न प्राप्नोति, ज्ञानाग्निदग्धसर्वधर्मत्वात् अप्रतिवच्येन मुच्यत एव इति पूर्वोक्तसम्यग्दर्शनफलानुवादा-
य एव एवः । एवं 'शारीरं केवलं कर्म' इत्यस्य अर्थस्य परिग्रहे निरवयवं भवति ॥ २१ ॥

आ॥ आत्मा मनःपरिग्रहत्यागोऽनभिमानम् । नैव किञ्चित्करोतीत्यस्याभिप्रायमाह—नाप्नो-
ति किलिप्यमिति ॥ २१ ॥

जा॥ देहादिः, तज्यागः कथं साधकस्येत्यत आह—परिग्रहेति । अनभिमानमिति स्थितिरित्यादिक्रिया-
विशेषणम् । अर्थाभावेऽन्यथीमात्रो वाऽयम् । अभिमानाभाव इत्यर्थः । पूर्वश्लोके 'कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्करोति' इति कर्मणा मिथ्यात्वज्ञानादिति व्याख्यानमस्तु, अत्र श्लोके अन्यथा तदभि-
प्रायस्य वर्णितत्वादिति भावेनाह—नैवेति । गौण्या वृत्त्येतदभिप्रायकथनमवधेयम् ॥ २१ ॥

पर ॥ *तस्यादित्यादिवचनस्यः कश्चिद् दृश्यते ॥

रा॥यदृच्छोपनतशरीरधारणहेतुवस्तुमुत्तुष्टः द्वन्द्वातीतः-यावत्साधनसमाप्त्यवर्जनी-
यशीतोष्णादिसहः विमत्सरः-अनिष्टोपनिपातहेतुभूतस्वकर्मनिरूपणेन परेषु विगतमत्सरः
समस्सिद्धावसिद्धौ च - युद्धादिकर्मसु जयादिसिद्धयसिद्धयोरस्समचित्तः कर्मैव कृत्वापि
ज्ञाननिष्ठां विनापि न निवध्यते-न संसारं प्रतिपद्यते ॥ २२ ॥

ता॥यद्यतया सन्तापो लाभे प्रहर्षश्च स्यातामिति कर्मयोगएवात्मदर्शनेविरोधिसमस्तवैरिणामुत्थापकः प्र-
प्यतइति शङ्कानिरासाय दृष्टफलेष्वसङ्ग उच्यते-यदृच्छेतिश्लोकेन। तत्र शरीरधारणायप्यु साभिसन्धि-
कात्यन्तव्यापारनिवृत्तिपर प्रथमपाद व्याख्याति-यदृच्छोपनतेति । समस्तव्यापारनिवृत्तौ विवक्षितायां
स्वयमुपनतानां निगरणादिव्यापारोऽपि निवृत्तस्यात्; अतो व्याप्रियमाणस्यैवाभिसन्ध्यादिनिवृत्तिरिह वि-
वक्षिता । एतेन यदा स्वयमेव यत्किञ्चिच्छरीरधारणवत्सागमः, तदा नतोऽतिशयितमाधुर्यादिविशि-
ष्टेषु न प्रवर्तितव्यमित्युपनि-भवति । यावदित्यादिना-‘मात्रास्पर्शास्तु’ इत्यादि पूर्वप्रपञ्चितं सा-
रितम्। अनिष्टेत्यादि-यथा आतपादिहेतुषु तपनादिषु स्वकर्मनिरूपणेन न क्रोधः, यथा छत्रादिभिरातप-
निवारणादिमात्रमेव क्रियते, तावदन्नापि कर्तव्यमिति भावः। युद्धादीत्यादिना-‘मुत्तुष्टः सत्ते कृत्वा’
‘सिद्धयसिद्धोत्समो भूत्वा’ इत्यादिकं सारितम्। कृत्येत्यस्य सामर्थ्यात्-कर्मैवेत्युक्तम्। बन्धहेतौ सत्यपि
न बध्यत इति विरोधव्युदासाय अपिशब्दतात्पर्यमाह-ज्ञाननिष्ठां विनेति । कर्मयोगानुष्ठानपूर्वकस्वत-
न्त्रज्ञानयोगो विनापीत्यर्थः। न निवध्यत इत्यस्य कर्मणैव ज्ञाननिष्ठाफलसिद्धौ तात्पर्यमाह-नसंसारमिति॥

प्र-पा ॥ १. गी. २-१४ ॥

२. गी. २-३८ ॥

३. गी. २-४८ ॥

श॥त्यक्तसर्वपरिग्रहस्य यतेः अन्नादेः शरीरस्थितिहेतोः परिग्रहस्य अभावात् याचना-
दिना शरीरस्थितिकर्तव्यतायां प्राप्तायाम् ‘अवाचितमसंकृतमुपपन्नं यदृच्छया’ इत्यादिना
वचनेन अनुदात्तं यतेः शरीरस्थितिहेतोः अन्नादेः प्राप्तिद्वारम् आविष्कुर्वन् आह-
यदृच्छा इति ॥ यदृच्छालाभसन्तुष्टः अप्राप्तितापनतो लाभो यदृच्छालाभः तेन सन्तुष्टः
सज्जातालंप्रत्ययः । द्वन्द्वातीतः द्वन्द्वः शीतोष्णादिभिः हन्यमानोऽपि अधिपणचित्तः
द्वन्द्वातीतः उच्यते । विमत्सरः विगतमत्सरः निर्वैरवुद्धिः समः तुल्यः यदृच्छालाभस्य
सिद्धौ असिद्धौ च । यः एवम्भूतो यतिः अन्नादेः शरीरस्थितिहेतोः लाभालाभयोः समः
हर्षविषादवर्जितः कर्मादौ अकर्मादिदर्शा यथाभूतात्मदर्शननिष्ठः सन् शरीरस्थितिमात्र-
प्रयोजनं भिक्षादनादां कर्मणि शरीरादिनिर्वर्त्य ‘नैव किञ्चित् करोम्यहम्’ ‘गुणा गुणेषु
वर्तन्ते’ इत्येवं यदा परिसञ्चक्षणः आत्मनः कर्तृत्वाभावं पश्यन्नैव किञ्चित् भिक्षादना-
दिकं कर्म करोति, लोकव्यवहारसामान्यदर्शनेन तु लौकिकैः आरोपितकर्तृत्वात् भिक्षा-
दनादां कर्मणि कर्ता भवति । स्वानुभवेन तु शास्त्रप्रमाणजनितेन अकर्तृत्वं । एवं प-
राध्यारोपितकर्तृत्वः शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं भिक्षादनादिकं कर्म कृत्वापि न निवध्यते
बन्धहेतोः कर्मणः सहेतुकस्य ज्ञानाग्निना दग्धत्वात् इति उक्तानुवाद एव एषः ॥ २२ ॥

आ ॥ यतचित्तात्मनो लक्षणमाह-यदृच्छालाभेति । कथं द्वन्द्वातीतत्वमिति आह-
समः सिद्धाविनि ॥ २२ ॥

ज॥कामादिवर्जने यदृच्छालाभसन्तुष्टत्वादिकर्मर्यात्सिद्धम् । तत्किमर्थमुच्यत इत्यत आह-यते-
ति । ‘द्वन्द्वातीतः’ इत्युक्तमेव ‘समः सिद्धावसिद्धौ च’ इत्यनेनोच्यत इत्यत आह-प्रथमिति । किं-
प्रकारमित्यर्थः । इति जिज्ञासायामिति शेषः । व्याख्यानव्याख्येयत्वेन न पुनरुक्तिदोष इत्यर्थः ॥२२॥

गतसङ्गस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः ।

यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥

२३

रा॥आत्मविषयज्ञानावस्थितमनस्सम निर्गततदितरसङ्गस्य तत्तत्पथ निषिद्धपरिग्रहवि निर्मुक्तस्य उक्तलक्षणयज्ञादिकर्मनिर्वृत्तये वर्तमानस्य पुरुषस्य बन्धहेतुभूत प्राचीन कर्म समग्र प्रविलीयते निदेशश्च क्षीयते ॥ २३ ॥

ना॥‘त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गम्’ ‘त्यक्तसर्वपरिग्रह’ इत्यनेन पूर्वे मुक्तिपूर्वसङ्गपरि त्यागादिकम् । इदानीं तथाविधनियमग्रतोऽन्यस्यान्तर यज्ञार्थव्रत्यानादिव्यापृतस्यापि स्वरसत एव स ज्ञाभावादिक बद्धमनस्तस्यापि विरोधिरमण मययागप्रभावाच्चिह्नस्तिमाह—गतसङ्गस्येतिश्लोकेन । पू गार्त्तैर्बुद्धिपूर्वसङ्गत्यागादिभि आत्मज्ञाने मनोऽवस्थितम् । अतो नेदानीं नियन्त यम् । ततश्च सङ्गोऽपि निरतिशयभाग्यस्यात्मनाऽनुमन्धानात्सत्त्वमन स्वयमव गत । एव सङ्गोऽपि निवृत्ते न स्वय सर्वपरिग्रहा स्यात्वा त्रिभु, तैरय मुक्त । एव त्रितमस्तजेतव्यस्य यथावस्थितोपाये निःप्रत्यूह प्रवर्तमानस्य आत्मनाभात्कारतयातिशयोधि पूर्ववृत्त पुण्यपापरूप सर्व कर्म विनश्यतीत्यतदपरिह दद्याति—आत्म विप्रयति। कर्मशब्द प्रथमान्त ‘प्रविलीयते’इत्यनेनान्वित । ‘आचरत’ इत्यस्य तु कर्मविषयत्व स्वरस सिद्धम् । अन्यथा समग्र प्रविलीयते’ इत्येतदपि साक्षाद् स्यादित्यतदभिप्रेत्य—यज्ञादिकर्मनिर्वृत्तये वर्तमानस्येत्याद्युक्तम् । यज्ञायेत्यनेन स्वदुर्भिमरणादिमात्रनिरास । समग्रशब्दस्य उपसर्गस्य च अभि- प्रायात्—निदेशपमित्युक्तम् । साहाय्येण फलेन वर्ततेइति परव्याख्यानम् अप्रसिद्धात्पत्वादर्थसिद्धरूपनरु पत्वाच्च हेयम् । धातारश्लेरे कारणापत्तौ च प्रयोगात्तदुदासाय धीयत इत्युक्तम् ॥ २३ ॥

प्र पा ॥ १ गी ४ २० ॥

२ गा ४ २१ ॥

ग॥‘त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गम्’ इत्यनेन श्लोकन य प्रारब्धकर्मा सन् यज्ञा निष्क्रिय ब्रह्मात्मदर्शनसंपन्न स्यान् नदा तस्य आत्मन कर्तृकर्मप्रयोजनभाववर्तिन कर्मपरि त्याग प्राप्त कुन्धित्वाभिमित्तान् तदसम्भर सति पूर्ववत् तस्मिन् कर्मणि अभिप्रवृत्तस्य अपि ‘नेत्र किञ्चित् करोति स’ इति कर्माभाव प्रदर्शित । यस्य एव कर्माभावो द र्शित तस्यैवम्—गतसङ्गस्य इति ॥ गतसङ्गस्य सर्वतो निवृत्तासक मुक्तस्य निवृत्तधर्मा धर्मादिवन्धनस्य ज्ञानावस्थितचेतस ज्ञान एव अवस्थित चेत् यस्य सोऽय ज्ञानावस्थित चेता तस्य यज्ञाय यज्ञनिर्वृत्त्यर्थम् आचरत निर्वर्तयत कर्म समग्र सह अग्रेण फलेन वर्तते इति समग्र कर्म तत् समग्र प्रविलायते विनश्यति इत्यर्थे ॥ २३ ॥

आ॥उपसहरति—गतसङ्गस्यति । गतसङ्गस्य फलस्नेहवहितस्य । मुक्तस्य शरीराद्य भविमानिन । ज्ञानावस्थितचेतस परमेश्वरज्ञानिन ॥ २३ ॥

जा॥यदुक्त कामादिवजन तदेव ‘गतसङ्गस्य’इत्यनेनाच्यत । त्यक्तसर्वपरिग्रह इत्येतत् ‘मुक्तस्य’इत्यनेन कर्मणीति नियतम् इति च ‘ज्ञानावस्थितचेतस’इत्यनेन । अत पुनरुक्तिरित्यत आह—उपसहरतीति । विहितं पिण्डीकरोतीत्यर्थे । गतमङ्गस्येति विषयसापेक्षम्, अवसत्तत्पदज्ञानेन व्याख्याति—गतेति । मुक्तस्येत्यतसापेक्षं पठयति—मुक्तस्येति । अनेनाभिमानान्मुक्तस्यति वा, मुक्तसदृशस्येति वा व्याख्यात भवति । ज्ञानस्य विषयसापेक्षत्वात् च प्रदर्शयन् व्याचष्टे—ज्ञानति । आत्मज्ञानस्याप्युपलक्षणमेतत् ॥

रा॥प्रकृतिवियुक्तात्मस्वरूपानुसन्धानयुक्ततया कर्मणो ज्ञानाकारत्वमुक्तम्, इदानीं सर्वस्य सपरिकरस्य कर्मणः परब्रह्मभूतपरमपुरुषात्मकत्वानुसन्धानयुक्ततया ज्ञानाकारत्वमाह—

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।

ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥

२४

ता॥ब्रह्मार्पणमिति श्लोकोऽपि प्रकारभेदेन कर्मणो ज्ञानाकारत्वोपपादक इति पूर्वेण सङ्गतिं दर्शयति—प्रकृतीति। सर्वस्य नित्यनैमित्तिकादिरूपस्य सपरिकरस्य भुक्भुजहविषादिविशिष्टस्येत्यर्थः। ब्रह्मशब्दः पुरुषोत्तमस्य मुख्यवृत्तइति शारीरकभाष्यारम्भे प्रपञ्चितम् । अत्र च मुख्ये सम्भवति गौणत्वमन्या-
स्यम्; सर्वस्य च परमपुरुषात्मकत्वानुसन्धानं शास्त्रसिद्धम्। स्वयं च वक्ष्यति ‘मित्रोऽहमहमेवाज्यमहमि-
रहं हुतम्’ इतीत्यभिप्रायेण परब्रह्मभूतपरमपुरुषात्मकत्वानुसन्धानोक्तिः । अत्र ब्रह्मव्यतिरिक्तार्पणहविषा-
दिमिथ्यात्वभावेन ब्रह्मण एव यज्ञत्वकल्पनादिकं च परोक्तं प्रत्यक्षादिविरोधप्रकृतासङ्गत्यादिभिर्निर-
नीयम् । एकवाक्यत्वे सम्भवति वाक्यभेदायोगात्, ब्रह्मार्पणमित्यस्य व्यस्तपदत्वेन वाक्यभेदभ्रमव्यु-

प्र-पा ॥ १. गी. ९-१६ ॥

श॥कस्मात् पुनः कारणात् क्रियमाणं कर्म स्वकार्यारम्भम् धकुर्वत् समग्रम् प्रविली-
यते इति उच्यते यतः ब्रह्म इति। ब्रह्म अर्पणं येन करणेन ब्रह्मयित् हविः अग्नौ अर्पयति तत्
ब्रह्मैव इति पश्यति, तस्य आत्मव्यतिरेकेण अभावं पश्यति, यथा शुक्तिकायां रजताभावं,
‘तदुच्यते ब्रह्मैव अर्पणमिति, यथा यद्रजतं तत् शुक्तिर्केवेति । ‘ब्रह्म अर्पणम्’ इति
असमस्ते पदे यत् अर्पणयुद्धाद्या गृहाने लोके तत् अस्य ब्रह्मविदः ब्रह्मैव इत्यर्थः । ब्रह्म
हविः तथा यत् हविर्बुद्ध्या गृह्यमाणं तत् ब्रह्मैव अस्य । तथा ब्रह्माग्नौ इति समस्तं प-
दम् । अग्निरपि ब्रह्मैव यत्र हूयते ब्रह्मणा कर्त्री, ब्रह्मैव कर्तृत्वार्थः । यत् तेन हुतं हवन-
क्रिया तत् ब्रह्मैव । यत् तेन गन्तव्यं फलं तदपि ब्रह्मैव ब्रह्मकर्मसमाधिना ब्रह्मैव कर्म
ब्रह्मकर्म ब्रह्मकर्मणि समाधिः यस्य स ब्रह्मकर्मसमाधिः तेन ब्रह्मकर्मसमाधिना ब्रह्मैव
गन्तव्यम् ॥

एवं लोकसङ्ग्रहचिकीर्षुणापि क्रियमाणं कर्म परमार्थतः अकर्म, ब्रह्मबुद्धयुपसृदितत्वात्।
तदेवं निवृत्तकर्मणोऽपि सर्वकर्मसंन्यासिनः सम्यग्दर्शनस्तुत्यर्थं यज्ञत्वसम्पादनं ज्ञान-
स्य सुतराम् उपपद्यते; यत् अर्पणादि अधियज्ञे प्रसिद्धं तत् अस्य अच्यात्मं ब्रह्मैव परमा-
र्थदर्शनं इति । अन्यथा सर्वस्य ब्रह्मत्वे अर्पणादीनामेव विशेषतस्तु ब्रह्मत्वाभिधानम् अन-
र्थकं स्यात् । तस्मात् ब्रह्मैव इदं सर्वमिति जानतः कर्माभावः, कारकबुद्धयभावाच्च ।
न हि कारकबुद्धिरहितं यज्ञाख्यं कर्म दृष्टम् । सर्वमेव अग्निहोत्रादिकं कर्म शब्दसम-
र्पितदेवताविशेषसम्प्रदानादिकारकबुद्धिमत्कर्मभिमानफलाभिसन्धिमतु च दृष्टम्;

आ॥ज्ञानायस्थितचेतस्त्वं स्पष्टयति—ब्रह्मार्पणमिति ॥ सर्वमेतद्ब्रह्मेत्युच्यते, तदधीनस-

जा। ननु कर्मस्वरूपं प्रतिशय संशेषविस्तराभ्यां प्रतिपाद्योपबृंहतं, किमिदं ब्रह्मार्पणमित्यनेनोच्यत इ-
त्यत आह—ज्ञानायस्थितेति । एतेन इति यो जानातीत्यथाहरोऽत्र सूचितो भवति । अतार्पणादेः
ब्रह्मस्वरूपत्वमुच्यत इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासायाह—सर्वमिति। कुत एतदित्यत आह—उक्तंहीति । स-

पा ॥ *तदुच्यते ॥

रा॥ब्रह्मापणमिति हविर्विशिष्यते, अर्प्यतऽनेनत्यर्पणं स्रुगादि, तद्ब्रह्म कार्यत्वाद्ब्रह्म, ब्रह्म यस्य हविषोऽर्पणं तद्ब्रह्मापणं ब्रह्म इति ब्रह्मापणं हविस्त्वय च ब्रह्मभूत, ब्रह्माग्नौ ब्रह्मभूतऽग्नौ

ता॥दावायाह—ब्रह्मापणमिति हविर्विशिष्यत इति ब्रह्मपण्यपणं प्रथया यस्याति समासे व्यधिकरणं बहुव्रीहिस्स्यात्, ब्रह्माग्नौ हुतमित्यनेन पौनरुक्त्यं च, अतस्समानाधिकरणं हुताहिरयम् अपणशब्दश्चान्तरणव्युत्पत्त्या स्रुगादिविषयः । अधिष्ठाणादिव्युत्पत्तावपि पूर्वात्तपौनरुक्त्यादिदोष इत्येतदभिप्रत्याह—अर्प्यतनेनेति । ब्रह्मस्य चादिति हेतुः सर्वत्रानुपपत्तीयः । ब्रह्मणि स्रुगादिद्वाराण्येविधिमव्युदासाय ब्रह्मकार्यत्वाद्ब्रह्म स्वयं च ब्रह्मभूतं ब्रह्मभूतऽग्नौ वित्याशुक्रम । ब्रह्मणा हुतमित्यत्रापणहविरभिधानेन

श॥ न उपमृदितक्रियाकारकफलभेदबुद्धिः कर्तृव्यभिमानफलाभिसन्धिरोहितः वा । इदं तु ब्रह्मबुद्ध्यापमृदितार्पणादिकारकक्रियाफलभेदबुद्धिः कर्म जत अकर्मव तत् । तथा च दक्षिण 'कर्मण्यकर्म य पश्येत्' 'कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि न च किञ्चित्कराति स' 'गुणा गुणेषु वर्तन्त' 'नैव किञ्चित्करोमीति युक्ता मन्यत तत्त्वयि' इत्यादिभिः । तथा च दर्शयन् तत्रतत्र क्रियाकारकफलभेदबुद्ध्यापमर्दनं करोति । दृष्टा च काम्याग्निहोत्रादौ कामापमर्दे काम्याग्निहोत्रादिहोत्रे । तथा मेतिपूर्वकामनिर्पूर्णादीनां कर्मणा कार्यविशेषस्य आरम्भस्तत्र दृष्टम् । तथा इहापि ब्रह्मबुद्ध्यापमृदितार्पणादिकारकक्रियाफलभेदबुद्ध्या ब्रह्मचरणमात्रेण कर्माणि विदुषः अकर्म संपद्यत । अत उक्त 'समग्रं प्रचिलायत' इति ॥

अत्र केचित् आहुः—यत् ब्रह्म तत् अर्पणादानि, ब्रह्मैव किल अर्पणादिना पञ्चविधं कारकात्मना अवस्थितं सत् तद्वच कर्म करोति । तत्र न अर्पणादिबुद्धिः निवर्त्यत, किं तु अर्पणादिषु ब्रह्मबुद्धिः आधीयते, यथा प्रतिमादौ विष्णुर्वादिबुद्धिः, यथा वानामादौ ब्रह्मबुद्धिः एवमिति ॥

सत्यम् एवमपि स्यात् यदि ज्ञानयज्ञस्तुत्यर्थं प्रकरणं न स्यात् । अत्र तु सम्यग्दर्शनं ज्ञानयज्ञशब्दित अनेकान् यज्ञशब्दितान् नियामिशेषान् उपन्यस्य धेयान् द्रव्यमयाद्यज्ञान् ज्ञानयज्ञ इति ज्ञानं स्तौति । अत्र च समर्थम् इदं उच्यते 'ब्रह्मापणम्' इत्यादि ज्ञानस्य यज्ञत्वं सम्पादनं इत्युक्तम् । ये तु अर्पणादिषु प्रतिमाया विष्णुदृष्टि यत् ब्रह्मदृष्टि क्षिप्यते नामादिद्विषय इति ध्रुवतः तत्रा प्रविविधा उक्ता इह विवक्षिता, अर्पणादिविषयत्वात् ज्ञानस्य । १ च दृष्टिसम्पादनज्ञानं माक्षफलं प्राप्यत । 'ब्रह्मेन तेन गन्तव्यम्' इति चोच्यते । विरुद्धं च सम्यग्दर्शनम् अन्तरेण माक्षफलं प्राप्यत इति । प्रकृतविराधश्च, सम्यग्दर्शनं च प्रकृतं 'कर्मण्यकर्म य पश्येत्' इत्यत्र, अन्ते च सम्यग्दर्शनस्यैव उपसंहारात् । 'धेयान् द्रव्यमयाद्यज्ञान् ज्ञानयज्ञं परतप । ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिम्' इत्यादिना सम्यग्दर्शनस्तुतिमिव कुर्वन् उपक्षीणं अध्यायः । तत्र अकस्मात् अर्पणादौ ब्रह्मदृष्टिः अप्रकरणं प्रतिमायामिव विष्णुदृष्टि उच्यते इति अनुपपन्नम् । तस्मात् यथा

आ॥त्ताप्रवृत्तिमत्तात् न तु तत्त्वरूपतात् उक्तं हि—'त्यदं यत् सधर्मत सर्वो भवानिति । यदन्ति मुनयः सर्वे न तु सर्वम्बुधयः' इति पाद्यः । सर्वं तत्प्रज्ञानेवमिति च ज्ञानस्य भववदधीनं प्रमाणमाह—सर्वमिति । प्रज्ञा ब्रह्म न न तु यस्य तत्त्वोक्तम् । एतं हीत्यनेन सर्वान्तर्धामि वमुच्यते, ब्रह्मकर्म ब्रह्मविषयं समाधियस्यासौ तथोक्तं इति व्याख्यानं प्रकृतविरुद्धं

रा॥ब्रह्मणा कर्त्रा हुतमिति सर्वं कर्म ब्रह्मात्मकतया ब्रह्ममयमिति यस्समाधत्ते, स ब्रह्म-
कर्मसमाधिः; तेन ब्रह्मकर्मसमाधिना ब्रह्मैव गन्तव्यम्, ब्रह्मात्मकतया ब्रह्मभूतमात्मस्वरूपं
गन्तव्यम्। मुमुक्षुणा क्रियमाणं कर्म परब्रह्मात्मकमेवेत्यनुसन्धानमुक्ततया ज्ञानाकारं सा-
क्षादात्मावलोकनसाधनं न ज्ञाननिष्ठाव्यवधानेनेत्यर्थः ॥ २४ ॥

एवं कर्मणो ज्ञानाकारतां प्रतिपाद्य कर्मयोगभेदानाह—

दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते ।

ब्रह्माप्रावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुहति ॥

२५

दैवं - देवार्चनरूपं यज्ञम् अपरे कर्मयोगिनः पर्युपासने - सेवन्ते,

ता॥द्विशेष्यनिर्देशाभावात्करणस्य च ब्रह्मार्पणमित्युक्तत्वात् पारिशेष्यात्कर्तारं नृतीयेतिव्यञ्जनाय—ब्रह्म-
णा कर्त्रा हुतमित्युक्तम्। नन्वत्र पूर्वोत्तरार्धयोरन्वयो न दृश्यते; न च पूर्वार्धं पृथग्वाक्यम्, अपूर्णत्वात्;
अत आह—इतीत्यादि समाधत्तइत्यन्तम्। ब्रह्मात्मकतया ब्रह्ममयमिति-तत्कार्यत्वेन, तच्छरीरतया
वा तदात्मकत्वात्, तदितिष्यपदेशार्हमित्यर्थः। एतेन ब्रह्मकर्मममाधिशब्दोऽपि व्याख्यात इत्याह—स इ-
ति । ब्रह्मात्मके कर्मणि समाधिरनुमन्धान यस्य स तथोक्तः; गत्यभावादिह व्यधिकरणवद्बुद्धीहिः । यद्वा
समाधत्त इति समाधिशब्दार्थः; ब्रह्मरूपं कर्म समाधत्ते-अनुसन्धत्ते; 'ब्रह्मैव तेन गन्तव्यम्' इत्यत्रापि
कर्मयोगसाक्षात्कार्यमात्मस्वरूपमत्र सुगंधविरस्रचादिवत् ब्रह्मशब्देनोच्यत इत्याह—ब्रह्मात्मकतयेति ।
फलितं ज्ञानाकारस्य वदन् वाक्यार्थमाह—मुमुक्षुणेति । आत्मावलोकनसाधनमित्यनेन ब्रह्म गन्त-
व्यमित्यल्लार्थो दर्शितः । साक्षाच्छब्देन न ज्ञाननिष्ठेत्यादिना च एवकारार्थो विवृतः ॥ २४ ॥

उक्तार्थसंगतिपूर्वकं 'दैवमेव' इत्यादेः 'प्राणान्प्राणेषु जुहति' इत्यन्तस्य प्रथमकस्यार्थमाह—
एवं कर्मण इति । दैवसबन्धि दैवम्, तत्सबन्धित्वं च तदर्थनरूपत्वमिति—देवार्चनरूपमित्युक्तम्।
'दैवमेव' इत्यवधारणेन 'अपरे' इत्यादिना च विकल्पस्तिष्ठः; ततश्च दैवसबन्धमात्र साधारणं नात्र वाच्यम्,
अतोऽर्चनशब्देन वक्ष्यमाणयागहोमादिभ्यो व्यावृत्तिस्मृचिता । यागादेरपि देवार्चनत्वेऽपि तत्तद्देवता-
रूपादितपर्याया ह्यर्चनशब्दः प्रसिद्धः । 'कर्मयोगेन योगिनाम्' इत्युपक्रमवदत्रापि योगिशब्दः कर्म-
योगनिष्ठविषय इति ज्ञापनाय—कर्मयोगिन इत्युक्तम् । दैवस्य यज्ञत्वेन दृष्टिरत्र विधीयत इति भ्रम-
व्युदासाय निरन्तरानुष्ठानप्रयुक्तचरणपर्यायेण व्याख्याति—सेवन्त इति । 'सेवा भक्तिरुपास्तिः'

प्र-पा॥ १. स्वरूपमात्रम्. पा ॥

३ तदर्थनरूपत्वात्. पा ॥ ४. गी. ३-३ ॥

२ गी ४-३० ॥

५. प्रयुक्तचरेण पर्यायेण. पा ॥ ६.

श॥व्याख्यातार्थ एव अयं श्लोकः ॥ २४ ॥

तत्र अधुना सम्यग्दर्शनस्य यज्ञत्वं सम्पाद्य तत्स्तुत्यर्थम् अन्येऽपि यज्ञा उपक्षिप्य-

आ॥'एतं ह्येव वदन्' इत्यादि च । समाधिना सह ब्रह्मैव कर्म ॥ २४ ॥

यज्ञभेदानाह—

ज्ञा॥मिति भावेनान्यथा व्याख्याति—समाधिनेति । समाधिरपि ब्रह्मेत्यर्थः ॥ २४ ॥

उत्तरप्रकरणप्रतिपाद्य बुद्धारोहार्थमाह—यज्ञेति । सामान्यतः कर्मस्वरूपमुक्तम् । तत्र यज्ञा-
दिभेदभिन्नम् । तत्र नायं लोकोऽस्तीति वक्ष्यति; तदनुपपन्नम्, यस्याद्याभमविलोपप्रसङ्गादित्याद्याश-

यत्तत्रैव निष्ठां कुर्वन्तीत्यर्थः । अपरे ब्रह्माग्नौ यज्ञं यज्ञेनैवोपजुहति : अत्र यज्ञशब्दो हविस्सुगादियज्ञसाधने वर्तते ; 'ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविः' इति न्यायेन यागहोमयोनिष्ठां कुर्वन्ति ॥ २५ ॥

ता॥इति नेषण्डकाः । अत्र सेवोपासनशब्दौ सेव्यं प्रति ऋणवयस्यानुकूलवृत्तिर्नैरन्तर्यपरौ ; न तु ध्यानमात्रपरं , भक्तिशब्दस्तु ध्यानस्य प्रीतिरूपता रक्ति । ननु मन्वादिभिः 'देवताभ्यर्चनं चैव ममिदाधानमेवच' इति नित्यस्मृतया स्मरणादेवतार्चनरूपो यज्ञस्मर्त्तव्यामपि स्मर्यागिनामभ्यस्तव्यः , स रूप निरूप्यत इत्यन्नाह—तत्रैव निष्ठां कुर्वन्तीत्यर्थ इति । ननु ब्रह्मार्पणमित्यत्र श्लोके कश्चित्कर्मयोगभेदोऽभिहितः , अर्पणहोमब्रह्मादिप्रतिशेपनिदग्नेनागान्तरभेदप्रतीतः । तत्र च तेनेति कर्तापि निर्दिष्टः , तत्प्रतियोगिकोऽयमपरशब्द इति किं नाङ्गीक्रियते , तदुच्यते—ब्रह्मार्पणमिति श्लोको न कर्मयोगस्वरूपभेदाविषयः , किन्तु सब्रह्मार्पणं कर्मयोगानां ब्रह्मात्मस्वरूपानुसन्धानाख्यसाधारणगुणविषयः ; तत्रैव 'ब्रह्मकर्मसमाधिना' इति नामान्येनेति । अतोऽर्पणहविरादिग्रहणं तत्तत्कर्मयोगभेदोपक्षिततत्तत्कारकविशेषोपलक्षणार्थम् । अत एव निवृत्तिलक्षणयज्ञप्रसङ्गात् 'दैवमेवापरे' इत्यादिभिः प्रवृत्तिलक्षणयज्ञोक्तिरिति परोक्तं परास्तम् । 'ब्रह्माग्नावरे यज्ञम्' इत्यत्र यज्ञस्वरूपस्य , परमात्मदेव्यां साक्षाद्भोतव्यत्वहोमसाधनत्वानुपपत्तेर्यज्ञसाधनलक्षणया द्वितीयान्तयज्ञशब्दो हविर्विषयः , तृतीयान्तस्तु सुगादिविषय इत्याह—अत्रेति । ननु 'ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम्' इति पूर्वमेवोक्तम् , अत्रापि 'ब्रह्मामावपरे' इत्युच्यते , अतोऽत्र यज्ञं यज्ञेनेत्यनयोरोऽन्यथा वर्णनीयः , इतरथा पौनरुक्त्यप्रसङ्गः ; सर्वकर्मयोगसाधारणव्याप्यस्य विशेषतया निर्देशोऽप्यनुपपन्न इत्यन्नाह—ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविरिति न्यायेनेति । अत्र यज्ञशब्दाद्गुह्यतिशब्दाच्च यागहोमयोनिष्ठाया एव विवक्षितत्वादवागन्तरभेदत्वमपौनरुक्त्य चोपपन्नमिति भावः । अत्रामित्वेन कल्पिते ब्रह्मणि यज्ञशब्दनिर्दिष्टं जीवमपूर्वं वा हविष्ट्वेन परिरूप्य प्रक्षिपन्तीत्यादिपरव्याख्यानानि शब्दवृत्तिपरिद्वेष्टादेव निरस्तानि । कर्मप्रकरणाच्चात्र सर्वत्र मानमयश्वत्कृतिपक्षोऽप्युक्तः ॥ २५ ॥

प्र पा ॥ १. मनुश्रुतौ ॥

| २ गी ४ २४ ॥

शान्ते—देवमेव इत्यादिना देवमेव देवा इज्यन्ते येन यज्ञेन असौ दैवो यज्ञः तमेव अपरे यज्ञं योगिनः कर्मिणः पर्युपासते कुर्वन्तीत्यर्थः । ब्रह्माग्नौ 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' 'यत् साक्षादपरोक्षात् ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरः' इत्यादियच्चनोक्तम् अशनायापिपासादिसर्वससारधर्मवर्जितं 'नेति नेति' इति निरस्ताशेषविशेषं ब्रह्मशब्देन उच्यते । ब्रह्म च तत् अग्निश्च सः । होमाधिकरणत्वविषयकया ब्रह्म अग्निः । तस्मिन् ब्रह्माग्नौ अपरे अन्ये ब्रह्मविदः यज्ञ - यज्ञशब्दवाच्य आत्मा, आत्मनामसु यज्ञशब्दस्य पाठात् ; तम् आत्मानं यज्ञं परमार्थतः परमेव ब्रह्म सन्तं धुञ्ज्याद्युपाधिसंयुक्तम् , अध्यस्तसर्वोपाधिधर्मकम् आहुतिरूपं यज्ञेनैव आत्मनैव उकलक्षणेन उपजुहति प्रक्षिपन्ति , सोपाधिकस्य आत्मनः निरुपाधिकेन परब्रह्मस्वरूपेणैव यद्दर्शनं स तस्मिन् होमः तं कुर्वन्ति ब्रह्मात्मेकत्वदर्शननिष्ठाः सन्यासिनः इत्यर्थः ॥ २५ ॥

जा॥इति राशार्थमिति शेषः । तत्र दैव देवविषयमिति व्याख्यानमप्युक्तं , द्रव्ययज्ञ इत्यस्य पुनरुक्तत्वादिति भावेनाह—दैवमिति । एव तर्हि केचित् भगवन्तमुपासत इत्युक्तं स्यात् ; तथाच नेय यशोकि-

श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुहति ।

शब्दादीन्विषयानन्ये इन्द्रियाग्निषु जुहति ॥

२६

रा॥ अन्ये श्रोत्रादीनामिन्द्रियाणां संयमने प्रयतन्ते । अन्ये योनिनः इन्द्रियाणां शब्दादिविषयप्रचणतानिवारणे प्रयतन्ते ॥ २६ ॥

ता॥ 'श्रोत्रादीनि' इत्यत्र संयमस्य साक्षादभित्वाभावाच्छ्रोत्रादेश्च होतव्यत्वाभावात्तात्पर्यमाह—अन्य इति । संयमस्याग्नित्वं श्रोत्रादीनां निर्व्यापारत्वं लक्षणमस्मत्सात्करणत्वात् । नन्विन्द्रियनियमनमपि सर्व-
कर्मयोगिताभरणं कथमत्र विधिष्योच्यत इत्यत्रोक्तम्—संयमने प्रयतन्त इति । एवमुत्तरलापि प्रय-
तन्त इत्यनयोस्तात्पर्यं ग्राह्यम् । तथा निष्ठाशब्देऽपि । अत्र प्रतीन्द्रियं स्वयमभेदात्मयमामिध्विति
बहुवचनम् । 'शब्दादीन्' इत्यत्र इन्द्रियेषु शब्दादिविषयान् समर्पयन्तीति भ्रमस्तु दानायाह—इन्द्रिया-
णां शब्दादिविषयप्रचणतानिवारण इति । इन्द्रियाणां नियमनं हि श्रोत्रादीनीत्यादिनोक्तम् ;
अत्र तु 'इन्द्रियेभ्यः परा स्वर्गा अयेभ्यश्च पर मनः' इति उक्तिपयमनमोर्हि नियमनं कर्मणोच्यते ।
विषयस्य नियमनं नाम दूरीकरणम्, तत्तन्निधिपरिहार इति यावत् । तस्य एवेन्द्रियाणां तत्प्रचणता नि-
वर्तत इति भावः । कस्मर्हीन्द्रियाग्निषु शब्दादेर्होमो नाम? उच्यते—होमेन हविरो दिनागः क्रियते,
तद्वदत्र शब्दादेरिन्द्रियेषु विनाशो नाम तत्तन्मन्धविनाशो विवक्षितः—इति । यद्वा श्रोत्रादीनीत्यत्र
विषयसन्निधिपरिहारो विवक्षितः ; इह तु अभिहितानामपि विषयाणामकिञ्चित्करत्वापादनमिति वि-
भागः । विषयप्रचणतानिवारण इत्यनेनात्यन्ततममविषयनिवृत्तेर्दुःकरत्वाभिपिष्टादिभ्योऽत्यन्तनि-
वारणं धर्माविरुद्धेभ्यस्तिसङ्गनिवृत्तिश्च विवक्षिता ॥ २६ ॥

प्र. पा ॥ १. कठ. १-३-१० ॥ २५६ पुटे ७ शास्त्रातम् ॥

२. निवर्तत या ॥

दा॥ सोऽयं सन्धश्च दर्शनलक्षणः यज्ञः देवयज्ञादिषु यज्ञेषु उपक्षिप्यते 'ब्रह्मार्पणम्'
इत्यादि*श्लोके प्रस्तुतः 'श्रेयान् द्रव्यमयात् यज्ञात् ज्ञानयज्ञः परन्तप' इत्यादिस्तुत्य-
र्थ—श्रोत्रादीनि इति । श्रोत्रादीनि इन्द्रियाणि अन्ये योनिनः संयमाग्निषु ; प्रतीन्द्रियं-
संयमो भिद्यते इति बहुवचनम् ; संयमा एव अग्नयः तेषु जुहति इन्द्रियसंयममेव कुर्व-
न्ति इत्यर्थः । शब्दादीन् विषयान् अन्ये इन्द्रियाग्निषु इन्द्रियाण्येव अग्नयः तेषु इन्द्रिया-

आ॥ देवमित्यादिना । देवं भगवन्तम् । स एव तेषां यज्ञः । भगवदुपासनं यज्ञमिति
क्रियाविशेषणम् । नान्यत्तेषामस्ति यतीनां केषाचित् । यज्ञं भगवन्तम् । 'यज्ञेन यज्ञम्'
'यज्ञो धिष्णुर्वेदता' इत्यादिश्रुतिः । यज्ञेन प्रसिद्धेनैव । यज्ञं प्रति जुहतीति सर्वत्र
ज॥ रित्यत आह—स एवेति । स इति परमृष्टं दर्शयति—भगवदिति । भगवदुपासनस्य यज्ञत्वमिह
कथं लभ्यत इत्यत आह—यज्ञमिति । भगवदित्यादिकं क्रियाविशेषणत्वप्रदर्शनार्थमेकमेव वाक्यम् ।
साधनं परित्यज्य धात्वर्थमात्रस्य विशेषणं क्रियाविशेषणम् । अवधारणार्थं दर्शयति—नान्यदिति ।
अन्यद्भगवदुपासनात् । अनेन एव शब्देन भिन्नक्रम इत्युक्तं भवति । देवमेवोपासते नान्यदिति तु प्रकृ-
तासङ्गतम् । केषाचित्स्वरमहंशानाम् अन्येषां वास्तवकर्मणाऽपि भावात् । यद्वा केषाञ्चिदित्यस्यैव व्या-
ख्यानं—यतीनामिति । ब्रह्माग्रावित्यस्यात्मानमात्मनैव मनसा वा ब्रह्मणैकीभावयन्तीति व्याख्यानमम-
दिति भावेन यज्ञमित्येतद्व्याचष्टे—यज्ञमिति । भगवतो यज्ञशब्दार्थत्वं कुत इत्यत आह—यज्ञेनेति ।

पा ॥ *श्लोके: 'श्रेयान्' ॥

सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे ।

आत्मसंयमयोगाग्नौ जुहति ज्ञानदीपिते ॥

२७

रा॥ अन्ये ज्ञानदीपिते मनस्संयमयोगाग्नौ सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि च जुहति ; मनस इन्द्रियप्राणकर्मप्रवणनानिवारणे प्रयतन्त इत्यर्थः ॥ २७ ॥

द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथाऽपरे ।

स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संश्रितव्रताः ॥

२८

ता॥ इन्द्रियार्थयोर्नियमने 'अभिहितेऽर्थेभ्यश्च पर मनः' इति क्रमेण मन एव नियन्तव्यतया वक्तव्यम्, अतोऽत्रात्मसंयमशब्देन मनोनियमनमुच्यते इति ज्ञापयति—मनस्संयमयोगाग्नौ इति। मनस्संयमएव योगसाधनत्वादिना योगः, मनस्संयमस्य च योग-प्राप्त्यादिः; तस्य ज्ञानदीपितत्वं देशातिरिक्तशुद्धात्मस्वरूपानुसन्धानमूलत्वम् । श्रोत्रादीनां शब्दादीनामिव चात्तापि होतव्यतयोक्तानामिन्द्रियकर्मणा प्राणकर्मणा च निरमनमुच्यते चेत्तौनस्तथादिदोषस्त्यादिति शङ्काव्युदासायाह—मनस इति। इन्द्रियकर्म-दर्शनस्पर्शनादिक, वचनादानादिक च; प्राणकर्म-उच्छ्वासनिश्वासादिकम् । यद्वा प्राणतत्त्वादादितिह इन्द्रियव्यापारादिहेतुस्त्वहो व्यापारविशेषः । तेन वक्ष्यमाणप्राणायामाद्व्यञ्जितः । अत्रापि प्रवणनानिवारणशब्दतत्पर्यं पूर्ववत् । श्रोत्रादीनां पूर्वमुपादानात्कर्मन्द्रियमाननियमनपरो वायु श्लोकः॥

प्रत्येकं यश्च शब्दप्रयोगाद्बहुविधकर्मयोगभेदेनिरूप्यते। तत एवापरशब्दोऽपि प्रत्येकमन्वितः । तत्र द्रव्यैर्यज्ञा येषां ते द्रव्ययज्ञाः । यद्वा द्रव्यात्मना यज्ञं वेदामिति विग्रहः । द्रव्यशब्दसामर्थ्यात्तत्ताप्ययज्ञविशेषास्त्वं सङ्गृहीता इति देवतार्चनदानयागहोमाः पृथगुक्ताः । अतो द्रव्ययज्ञा इत्यादि बहुवचनमिति तत्तद्वयान्तरभेदविषयमिति भावः । ननु देवतार्चनयागादेः पूर्वमप्येवोक्तत्वाभिरर्थकं

शान्तिपु जुहति श्रोत्रादिभिरधिष्ठितविषयग्रहणं होमं मन्थयति ॥ २६ ॥

किञ्च—सर्वाणि इति ॥ सर्वाणि इन्द्रियकर्माणि इन्द्रियाणां कर्माणि इन्द्रियकर्माणि, तथा प्राणकर्माणि प्राणो वायुः आध्यात्मिकः तत्कर्माणि आकुञ्चनप्रसारणादीनि तानि च अपरे आत्मसंयमयोगाग्नौ आत्मनि संयमः आत्मसंयमः स एव योगाग्निः तस्मिन् आत्मसंयमयोगाग्नौ जुहति प्रक्षिपन्ति ज्ञानदीपिते स्नेहेनेय प्रदीपे विधेकविज्ञानेन उज्ज्वलभायम् आपादितं जुहति प्रविलापयन्ति इत्यर्थः ॥ २७ ॥

द्रव्येति ॥ द्रव्ययज्ञाः तीर्थेषु द्रव्ययज्ञिन्योगं यश्चक्षुषा कुर्वन्ति ये ते द्रव्ययज्ञाः ।

आ॥समम्'तं यज्ञम्' इत्यादी । उक्तं च 'विष्णुं रुद्रेण पशुना व्रथा ज्येष्ठेन सुनुना । अथ जन्मानसे यज्ञे पितरं प्रपितामहः' इति ॥ २५ ॥ २६ ॥

आत्मसंयमाख्योपायाग्नौ ॥ २७ ॥

ज॥ यज्ञेनेत्यस्यार्थमाह—यज्ञेनेति । एतद्वेनापल्याख्यानं निराकरोति । एव चेदशमित्यस्य कथमन्यथ इत्यत आह—यज्ञमिति । एतद्व्याख्यानमन्यत्रातिदिशति—इति सर्वत्रेति । अतिप्रसङ्गनिवारणाय सर्वत्रेत्युक्तं विज्ञोति—तमिति । एव तर्ह्यप्रत्येकं जातं तं पुरुषं यज्ञं भगवन्तं प्रति बर्हिषि प्रौढप्रित्यर्थः स्यात् । तं च निर्मूल इत्यत आह—उक्तं चेति ॥ २५ ॥ २६ ॥

आत्मसंयमेत्येतदुक्तं मार्गत्वाद्याख्याति—आत्मेति । आत्मनो मनसः । आत्मसंयमाख्योऽयमुपायः । ॥ एवाग्निः ॥ २७ ॥

रा॥केचित्कर्मयोगिनो द्रव्ययज्ञाः न्यायतो द्रव्याण्युपादाय देवतार्चने प्रयतन्ते, केचिच्च दानेषु, केचिच्च यागेषु, केचिच्च होमेषु, एते सर्वे द्रव्ययज्ञाः; केचित्तपोयज्ञाः कृच्छ्रा-
न्दायणोपवासादिषु निष्ठां कुर्वन्ति; योगयज्ञाश्चापरे पुण्यतीर्थपुण्यस्थानप्राप्तिषु निष्ठां
कुर्वन्ति; इह योगशब्दः कर्मनिष्ठाभेदप्रकरणात्तद्विषयः; केचित्स्वाध्यायाभ्यासपराः; के-
चित्तदर्थज्ञानाभ्यासपराः, यतयो-यतनशीलाः, संशितव्रताः दृढसंकल्पाः ॥ २८ ॥

ता॥पुनर्यच्चनमिति चेन्न, द्रव्यशब्दस्य माधारणत्वेन दानस्यापि सङ्गहात्, पूर्वं च तस्यानुक्तत्वेनापौन-
स्यतात्। तर्हि दानयज्ञ इति विशिष्य यत्कव्यम्; नदपि न, अर्चनदानयोगहोमयज्ञानां चतुर्णामपि तपो-
यज्ञादिभ्यो व्यावृत्तवान्तरमन्त्राहकमृत्वनार्थतया न्यायार्जितद्रव्यमाध्यत्वाद्यनार्थतया च सामान्यार्थो-
पयोगात्। तदेतदभिप्रेत्योक्तम्—एते सर्वे द्रव्ययज्ञा इति। यज्ञ अर्चनादिस्वरूपस्य यज्ञस्य प्रागुक्तम्;
इह तु तदर्थे द्रव्याजनादेरेवेत्यभिप्रायेण—न्यायत इत्यादि प्रयतन्त इत्यन्तमुक्तम्। तपः शान्तीनो
भोगमन्त्रोचः; तदवान्तरभेदप्रदर्शनं—कृच्छ्रेत्यादि। 'योगयज्ञाः' इत्यत्र योगसंयोगः प्राप्तिरित्यर्थः। ना
चान पुण्यतीर्थाद्यभिगमनतन्निष्ठानादिरूपा विनश्चितेत्यभिप्रायेणाह—पुण्यतीर्थेति। पुण्यस्थानशब्दो-
ऽयं देवतास्थानाभ्रमजनपदविशेषादिसङ्गाहकः। नन्विह योगशब्दः साध्याद्येभ्यो कर्मयोगमात्रे वा किं न
वर्तत इत्यत्राह—इहेति। कर्मनिष्ठाप्रकरणत्वात्साध्याद्येभ्यो विपर्यय न युक्तम्, तद्वेदप्रकरणत्वात् तत्सा-
मान्यविषयत्वं चानुचितम्; तद्वेदेषु च पारिश्रेयायोगशब्दनामव्याच तीर्थादिप्राप्तिरेव ग्राह्या। सूचित
चैतत्सङ्गहे परमाचार्यैः 'कर्मयोगस्तपस्तीर्थदानयज्ञादिभवनम्' इति इति भावः। स्वाध्यायाभ्यामतदर्थ-
ज्ञानयोः पृथग्भवेन पृथग्यज्यनिर्देशोपपत्तेः, द्रव्यस्य प्राधान्याच्च विभज्य निर्दिशति—केचित्स्वा-
ध्यायाभ्यासपरा इति। स्वाध्यायमहपाठौचित्यादात्मज्ञानस्य च सर्वसाधारणत्वादर्थज्ञानस्यानुष्ठाने-
ऽप्युपयोगात्—केचित्तदर्थज्ञानाभ्यासपरा इत्युक्तम्। परमशब्दोऽयं साधारण्यव्यवच्छेदाय तन्निष्ठता-
माह। यतिशब्दस्याभावविशेषपरत्वानौचित्यात्सर्वकर्मयोगनिष्ठसाधारणविशेषपरत्वौचित्याच्च प्रकृतिप्र-
त्ययविभागेन निर्वर्त्ति—यतनशीला इति। सर्वप्रयोगानुगतः सर्वकर्मयोगनिष्ठसाधारणश्च नङ्गलो-
न व्रतशब्दार्थ इत्यभिप्रेत्य—दृढसंकल्पा इत्युक्तम्। मशित-व्रमत्राकुण्ठस्वम्। तच्च दृढत्वमेव ॥२८॥

प्र.पा ॥ १. शब्दप्रयोगात्, पा ॥

२ गी. मं. २३-श्लो ॥

शो॥तपोयज्ञाः तपः यज्ञः *यथा ते तपोयज्ञाःयोगयज्ञाः प्राणायामप्रत्याहारादिलक्षणो यो-
गो यज्ञो येषां ते योगयज्ञाः। तथा अपरे स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च स्वाध्यायः यथाविधि क्लगाद्य-
भ्यासः यज्ञः येषां ते स्वाध्याययज्ञाः। ज्ञानयज्ञाः ज्ञानं शास्त्रार्थपरित्तानं यज्ञः येषां ते

आ॥द्रव्यं जुहतीति द्रव्ययज्ञाः। तपः परमेश्वरार्पणबुद्ध्या तत्र जुहतीति तपोयज्ञा
इत्यादि। इदं तपोहृदिस्तद्गुहाश्लो जुहोमि तत्पूजार्थमिति होमः। तदर्पणमेव होमबुद्धिः॥

ज्ञानानु द्रव्य यज्ञो न भवति; तत्कथं बहुमीहिः; तत्पुरुषत्वे च कथं पुरुषसामानाधिकरन्मिष्यत
आह—द्रव्यमिति। अनेन नाथ यज्ञशब्दो भावार्थः, किन्तु कर्त्तर्यः; तथा च द्रव्यस्य यज्ञ याजका
इत्यर्थ इत्युक्तं भवति। एतदाशङ्क्यापरिहारायैव तपोयज्ञा इत्येतदप्येव व्याचष्टे—तप इति। तत्र पर-
मेश्वरे योगयज्ञा इत्यादिकमप्येवमेव व्याख्येयमिति दर्शयति—इत्यादीति। तपोहोमः कथमित्यत
आह—इदमिति। तपश्चरणमेव तपोयज्ञस्य किं न स्यादित्यत आह—तदर्पण एवेति। अनेनैव प्र-
कारेण यज्ञत्वसम्पादनं नान्यथेत्यर्थः ॥ २८ ॥

पा ॥ *येषां तपस्विना ते तपो ॥

अपाने जुहति प्राणं प्राणेष्वपानं तथाऽपरे ।

प्राणापानगती रुद्धा प्राणायामपरायणाः ॥

२९

अपरे नियताहाराः प्राणान्प्राणेषु जुहति ।

रा॥अपरे कर्मयोगिनः प्राणायामेषु निष्ठां कुर्वन्ति, ते च त्रिविधाः पूरकरेचककुम्भक-
भेदेन, अपाने जुहति प्राणमिति पूरकः, प्राणेष्वपानमिति रेचकः, प्राणापानगती रुद्धा.. प्रा-
णान् प्राणेषु जुहति' इति कुम्भकः, *प्राणायामपरेषु त्रिष्वप्यनुपपद्यते नियताहारा इति॥

सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञसर्पितकल्मषाः ॥

३०

यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम् ।

द्रव्यप्रभृतिप्राणायामपर्यन्तेषु कर्मयोगभेदेषु स्वसमीहितेषु प्रवृत्ता एते सर्वे

ता॥'प्राणायामपरायणाः' इत्यनेन वर्गव्यत्ययः सामान्यमन्त्रः किञ्चिदिति व्यञ्जनाय—प्राणायामेषु
निष्ठां कुर्वन्तीति पृथगावयव इतम्। प्राणायामनिष्ठानामना-तरभेदज्ञापनाय—पूरकत्यादिना प्राणायाम-
मात्रान्तरभेदप्रदर्शनम् । तत्र द्वेदप्रतिपादकाय त्रिभिर्निकि—अपानंत्यादिना । ऊर्ध्वप्रवृत्तस्य प्राणस्य
अधः प्रवेशनं हि पूरकः। ततश्च अपाने जुहतित्येतदुपचारादुपपन्नम्। एतदधःस्थितस्य नाभोरुर्ध्वप्रवर्तनं
दिरेचकइति प्राणेष्वपानमित्युपचरितम्। नाभोरुर्ध्वप्रवर्तननिवारणेनावस्थापनं कुम्भकइति प्राणापा-
नगती रुद्धा इत्यादेरभिप्रायः । प्राणान्—प्राणवृत्तिभेदानित्यर्थः । आहारनिषमस्तु दृष्टादृष्टोपकारद्वारा
सर्वप्राणायाममाधारणतया सिद्धिर्इत्याह—प्राणायामपरेषु त्रिष्वपि इति ॥ २९ ॥

किमेतेषाम् उपायचक्रमयोगभेदनिष्ठानामना-तरफलभेदोऽभिहितः, किं प्राणायामनिष्ठाना यज्ञादिक
व्यान्मिति ब्रह्मादयः निष्क्रियन्ते—मर्त्यपीति श्लोकेनास्वसमीहितेषु पितृविरचनद्विषाद्विषयव्यापकत्वा विरुद्धे

प्र-पा ॥ *प्राणायामेषु ५॥

ग॥ज्ञानयज्ञाः। स्वाध्याययज्ञा ज्ञानयज्ञाश्च यतयः यतनशीलाः संशितव्रताः सम्यक् शिता-
नि तनुकृतानि तीक्ष्णीकृतानि मतानि येषां ते संशितव्रताः ॥ २८ ॥

किञ्च—अपाने इति ॥ अपाने अपानवृत्तौ जुहति प्रक्षिपन्ति प्राणं प्राणवृत्तिं, पूर-
काख्यं प्राणायामं कुर्वन्तीत्यर्थः । प्राणे अपानं तथा अपरे जुहति, रेचकाख्यं प्राणायामं
कुर्वन्तीत्यर्थः । प्राणापानगती रुद्धा मुखनासिकाभ्यां धायोः निर्गमनं प्राणस्य गतिः,
तद्विपर्ययेन वर्धयोगमनम् अपानस्य गतिः, ते प्राणापानगती रुद्धा निरुद्धा प्राणायामप-
रायणाः प्राणायामतपराः कुम्भकाख्य प्राणायामं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ २९ ॥

किञ्च—अपरे इति ॥ अपरे नियताहाराः नियतः परिमित आहारः येषां ते निय-

आ॥अपरे प्राणायामपरायणाः प्राणमपाने जुहति । अपानं च प्राणे । कुम्भकस्या एव
भयन्तीत्यर्थः ॥ २९ ॥

जा॥अपाने जुहतीत्येतत् पूरकरेचककुम्भकरूपतया केचिद्व्याचक्षते, तदसत्, अध्याहारादिप्रसङ्गात्,
पूरकरेचकयोः कुम्भकार्थत्वेन पृथक् प्राणायामत्वाभावाच्च। भावेन कुम्भकमात्रपरतया योजयति—
अपर इति । परायणा इत्यतः पर प्राणापानगती रुद्धेति द्रष्टव्यम् । अभिप्रायमाह—कुम्भकस्या
एवेति । एतदभेदेनापरायण्यन व्यावर्तयति ॥ २९ ॥

अपरे नियतेत्यत्र प्राणानां प्राणेषु रीदृशो होमः, नियताहारत्वस्य कथं तत्रोपयोग इत्यत आह—

या॥ 'सह यक्षैः प्रजास्त्वष्ट्रा' इत्यभिहितमहायज्ञपूर्वकनित्यनैमित्तिककर्मरूपयज्ञविदः तन्निष्ठाः ततएव क्षपितकल्मषाः यज्ञशिष्टासृतेन शरीरधारणं कुर्वन्त एव कर्मयोगे व्यापृताः सनातनं ब्रह्म यान्ति ॥ ३० ॥

नायं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरुसत्तम ॥

३१

अयज्ञस्य महायज्ञादिपूर्वकनित्यनैमित्तिककर्मरहितस्य, नायं लोकः-न प्राकृतलोकः,

ता॥न्याय्ये तत्तत्सामर्थ्यानुसारिणी स्वेच्छैव हि विद्योपनिवामिकेति सूचितम् । सामान्यस्य यज्ञशब्दस्य असङ्कोचप्रदर्शनाय—सहयज्ञैरित्यादिकमुक्तम् । 'यज्ञार्थापितकल्मषाः' 'यज्ञशिष्टासृतभुजः' इत्याभ्यां 'यज्ञ-शिष्टाशिष्टानस्तन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः' इत्यादिप्रागुक्तप्रत्यभिज्ञानात्तत्प्रकरणे च यज्ञशिष्टाश्रयस्य शरीरयावार्थत्वप्रपञ्चनात् तत्स्मरणाद्योक्त-यज्ञशिष्टासृतेन शरीरधारणं कुर्वन्त एवेति । प्राणायामादिषु निष्ठावतामपि नित्यत्वादिना यज्ञादिकमवश्यकार्यमित्यपि सिद्धम् । एवकारेण नैवविधिशरीरधारणादिव्यापार आत्मावलोकनविरोधी, क्रितृपयुक्त इत्यभिप्रेतम् । व्यापृता इति—अन्यथा व्यापार एवाशङ्क्य इति भावः । 'ब्रह्मैव तेन गन्तव्यम्' इति पूर्वव्याख्याततुल्यार्थसादुपसहारस्य सनातनं ब्रह्म यान्तीत्ये तदपि व्याख्यातम् ॥ ३० ॥

कर्मयोगावान्तरभेदनिष्ठत्वाभिमानेन सामान्यधर्मभूतनित्यनैमित्तिकादिपरित्यागिनः सकलपुरुषार्थानर्हतोच्यते—नायमित्यर्थेन । अयज्ञस्येति व्याख्येयपदम् । 'नायं लोकः' इत्यत्रायमिति निर्देशाभिप्रेत इ-दंयति—न प्राकृतलोक इति । लोकस्वरूपमात्रनिषेधमव्युदासायाह—प्राकृतलोकसम्बन्धीति ।

प्र-पा ॥ १. गा. ३-१३ ॥

| २ गी ४-२४ ॥

श॥ताहाराः सन्तः प्राणान् वायुभेदान् प्राणेषु एव जुह्वति, यस्ययस्य वायोः जयः क्रियते इतरान् वायुभेदान् तस्मिन् तस्मिन् जुह्वति, ते नत्र प्रविष्टा इव भवन्ति; सर्वेऽपि एते यज्ञविदः यज्ञक्षपितकल्मषाः यज्ञैः यथोक्तैः क्षपितः नाशितः कल्मषो येषां ते यज्ञक्षपितकल्मषाः ॥ ३० ॥

एवं यथोक्तान् यज्ञान् निर्वर्त्य—यज्ञ इति ॥ यज्ञशिष्टासृतभुजः यज्ञानां शिष्टं यज्ञ-शिष्टं यज्ञशिष्टं च तत् अमृतं च यज्ञशिष्टासृतेन तत् भुञ्जते इति यज्ञशिष्टासृतभुजः । य-थोक्तान् यज्ञान् कृत्वा तच्छिष्टेन कालेन यथाविधिचोदितम् अधम् अमृताख्यं भुञ्जते ये ते यज्ञशिष्टासृतभुजो यान्ति गच्छन्ति ब्रह्म सनातनं चिरन्तनं मुमुक्षुश्चेत्; कालातिश्रमापे-क्षया इति सामर्थ्यात् गम्यते । न अयं लोकः सर्वप्राणिंसाधारणोऽपि भस्ति यथोक्तानां

आ॥नियताहारत्वेनैव प्राणशोषात्प्राणान् प्राणेषु जुह्वति । 'यच्छेद्वाह्नयसो प्राज्ञः' इत्यादिश्रुत्युक्तप्रकारेण वा । अन्यदपि ग्रन्थान्तरे सिद्धम् 'यदस्यालपाशनं तेन प्राणाः प्राणेषु वै हुताः' इति ॥ ३० ॥ ३१ ॥

जा॥नियतति।प्राणशोषादिन्द्रियवृत्तीनां वृत्तिमत्त्विन्द्रियेषु सङ्कोचाज्जुह्वतीत्युच्यत इति शेषः । एकशब्देन भोलादीनीत्यतो भेदं दर्शयति—तत्र प्रत्याहारेण, अतः नियताहारत्वेन-इति।प्राणांनित्यादिकं प्राकारान्तरेण व्याचष्टे—यच्छेदिति । वाग्राचमनसि यच्छेत् तन्नियता ध्यायेत् । अवराणामिन्द्रियदेवतानाम् उत्त-मेन्द्रियदेवतानियतत्वचिन्तनं प्रहाराण्यः । वा प्राणाना प्राणेषु होम इति शेषः । अस्मिन्पक्षे नियता-हाराः इति पृथक् यशो ज्ञातव्यः । इदमेवास्तु व्याख्यानं भौतत्वात्, किं पूर्वजेत्यत आह—अन्यदपीति॥

रा॥प्राकृतलोकसंबन्धिधर्मार्थकामाख्यः पुरुषार्थो न सिध्यति; कुत इतोऽन्यो मोक्षाख्यः पुरुषार्थः; परमपुरुषार्थतया मोक्षस्य प्रस्तुतत्वात्तदितरपुरुषार्थः 'अथ लोकः' इति निर्दिश्यते; स हि प्राकृतः ॥ ३१ ॥

एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे ।

कर्मजान्निबद्धि तान्सर्वानेवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ॥

३२

एवं हि बहुप्रकाराः कर्मयोगा ब्रह्मणो मुखे वितताः आत्मयाथात्म्यावातिसाधन-

ता॥ 'अथ लोकः' इति प्रत्यक्षसिद्धभूतोऽपरलौकित्यात् 'कुतोऽन्यः' इतीदं स्वर्गादिपरं किं न स्यादित्या-
शङ्क्याह-परमपुरुषार्थनयेति । अयमस्य मोक्षाभावे प्रतिपादिते हि तदर्थं तदुपादानं स्यादितिभावः ।
मोक्षव्यतिरिक्तदशानुश्रितपुरुषार्थरंगनस्यायलोक इति निदर्शनेतुभूतसाधारणोपाधिं प्रस्तुतपरमपु-
रुषार्थविरुद्धरूपः च व्यञ्जयितुमाह—सहिप्राकृत इति । प्रकृतिपरिणामविशेषरूपत्वात्तत्समुद्रस्य प्रा-
प्यत्वाच्च प्राकृतत्वोक्तिः ॥ ३१ ॥

एव कर्मयोगान्तरभेदानुपदिश्य तत्तद्वेदेऽपि साधारणानां नित्यनैमित्तिकानाम् अवश्यानुष्ठेयत्व-
तत्परित्यागे प्रत्यवायवशाभिहितः अस्यैवार्थस्योपसंहारः त्रियन्त—एवमिति श्लोकेन । बहुप्रकारकर्मयोग-
भेदोपदेष्टानन्तरमेव 'एनं बहुविधा यज्ञा' इति वचनं प्रकृतिरूपमेव भवितुमर्हतीत्यभिप्रायेणाह—
एवंहि बहुप्रकाराः कर्मयोगा इति । ब्रह्मणन्देऽहं यथावस्थितात्मविषयः, वेदादिपत्त्ये प्रकृतौचित्या-
भावात् । मुखशब्दश्चोपायनिर्णयः । आहुश्च नैघण्टुकाः 'मुखं तु वदने मुखे ताम्रे द्वाराभ्युपाययोः' इति ।
आत्मनः प्राप्नुयाये कर्मयोगे अवान्तरभेदतया वितता इत्यर्थः । तदाह—आत्मयाथात्म्येति ।

प्र पा ॥ १.

श॥यज्ञानाम् एकोऽपि यज्ञः यस्य नास्ति सः भयक्षः तस्य । कुतः अन्योऽपि विशिष्टसा-
धनसाध्यः कुरुसत्तम ॥ ३१ ॥

एवमिति ॥ एवं यथोक्ता बहुविधा बहुप्रकारा यज्ञा वितता विसीर्णाः ब्रह्मणो वे-
दस्य मुखे द्वारे, वेदद्वारेण अवगम्यमानाः ब्रह्मणो मुखे वितता उच्यन्ते; तद्यथा 'वा-
चि हि प्राणान् जुहुमः' इत्यादयः । कर्मजान् कायिकवाचिकक्रमात्सरुमोद्भवान् विद्धि

आ॥ब्रह्मणः परमात्मनो मुखे 'अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च' इति वक्ष्य-
ति । मानसिकवाचिककायिककर्मजा एव हि ते सर्वे । एवं ज्ञात्वा तानि कर्माणि कृत्वा वि-

ज्ज॥ब्रह्मणो मुखे वितता इत्यस्य वेदप्रतिपादिता इति व्याख्यानमनन्तं । मुखशब्दवैयर्थ्यादित्यभिप्राये-
णाह—ब्रह्मण इति । परमात्मनः सर्वयज्ञभोक्तृत्वं कुतो भगवत्सम्मतमित्यत आह—अहं हीति ।
उपासनादीनां कर्मजत्वाभावात् कर्मजान्निबद्धि तान् सर्वान् इत्युक्तमित्यत आह—मानसेति । अत-
विमोक्षस्य इति मन्त्रन्तान्मुचः कर्मजत्वात् एतद् । तस्य प्रकृतोपयुक्ततयाऽर्थमाह—एवमिति । एव शा-
स्त्राऽपि यदि सः सऽपि यज्ञः कर्मजा इति ज्ञानासि तर्हि तानि युद्धादीनि स्वविहितानि कर्माणि कृ-
त्वैव विमोक्षने नेमादात्मानं मोक्तुमिच्छति, सर्वेषां कर्मजत्वात्ताने तत्रैव मोक्षार्थं युद्धादिकं कर्तव्य-
मितीच्छा मरिष्यतीत्यर्थः । तत्कर्तव्यमन्यत आह—युद्धमिति । यत्रैवमनेके यज्ञानि हि किं कर्मात्म-
केन युद्धेन, उपासनादिनैवाह कृती स्यामित्यनुस्य हार्दं ज्ञात्वा भगवतेदमुक्तम् । तस्यायं भावः—

रा॥तया स्थिताः तानुक्लक्षणानुक्तभेदान् कर्मयोगान्सर्वान्कर्मजान्विद्धि - अहरहनुष्ठीय-
माननित्यनैमित्तिककर्मजान् विद्धि; एवं ज्ञात्वा यथोक्तप्रकारेणानुष्ठाय मोक्ष्यसे ॥ ३२ ॥

अन्तर्गतज्ञानतया कर्मणो ज्ञानाकारत्वमुक्तम्; तच्चान्तर्गतज्ञाने कर्मणि ज्ञानांशस्यैव
प्राधान्यमाह—

श्रेयान् द्रव्यमयाद्यज्ञात् ज्ञानयज्ञः परंतप ।

सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥

३३

ता॥तानितिनिर्देशः प्रस्तुतसमस्ताकारपरमर्शो, सर्वानिति चाशेषावान्तरभेदसङ्ग्रह इत्यभिप्रायेण—उ-
क्लक्षणानुक्तभेदानित्युक्तम् । उभाभ्यां पदाभ्याम् एवंशब्दबहुविधशब्दयोरप्योक्तिर्या । अन्तर्भूतज्ञान-
तया ज्ञानाकारत्वमुक्लक्षणत्वम् । उक्लक्षणानितिवदताभ्यायार्थतयारम्भनिर्दिष्टेयु कर्मयोगस्वरूपाभिधा-
नमपि कृतं भवतीति सूचितम् । 'सर्वान्कर्मजान्विद्धि' इति पृथग्यचनात्प्राणायामादीनां प्राधान्यं नित्यनै-
मित्तिकादीनां तदर्थत्वं चाह—अहरहरिति । अनेन तस्याकरणे सर्वानहंतया यावत्फलमनुप्रेयत्वं प्रति-
दिश्यत पापहरणेनोत्तरोत्तरमत्योन्मेपहेतुत्वेनात्यन्तोपयुक्तत्वं च सूचितम् ॥ ३२ ॥

श्रेयानित्यादेराध्यायपरिसमातिर्ज्ञानविषयस्यैकप्रघट्टकस्य सङ्गतिपूर्वकमर्थमाह—अन्तर्गतेति । अया-
न्तरभेदप्रतिपादनरूपावान्तरप्रकरणत्वाच्चीनेन कर्मणो ज्ञानाकारत्वप्रतिपादकप्रघट्टकेनास्य साक्षात्सङ्गतिः ।
ननु द्रव्यमयाद्यज्ञात् ज्ञानयज्ञश्च श्रेयानिति निर्दिष्टे सत्यात्मसाक्षात्कारान्तरङ्गज्ञानयोगप्राधान्यं प्रदीतमुचितम्;
'सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते' इत्यनेन कर्मफलस्य सर्वस्य ज्ञानेऽन्तर्भावश्च प्रतीयते; 'अपि
चेदसि सर्वभ्यः पापेभ्यः पापकृत्तमः' 'ज्ञानाग्निस्सर्वकर्माणि' 'योगमन्यस्तर्कमाणम्' इत्यादिनिर्देशाश्चा-

प्र-पा॥ १. पा. १६२ गो. उत्तरोत्तरमत्योन्मेपहेतुत्वेन. पा ॥

३. गी. ४-३७ ॥

२. गा. ४-३६ ॥

४. गी. ४-४१ ॥

रा॥तान् सर्वान् अनात्मज्ञानं, निर्व्यापारो हि आत्मा । अत एव ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे अशु-
भात् । न मद्यापारा एते, निर्व्यापारोऽहम् उदासीन इत्येवं ज्ञात्वा अस्मात् सम्बन्धदर्शनात्
मोक्ष्यसे अशुभात् संसारबन्धनान् इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

'प्रह्लादपणम्' इत्यादिश्लोकेन सम्बन्धदर्शनस्य यद्यत्वं संपादितम् । यज्ञाच्च अनेके

आ॥मोक्ष्यसे युद्धं परित्यज्य यन्मोक्षार्थं करिष्यसि तदपि कर्म; अतो विहितं न त्याज्य-
मिति भावः ॥ ३२ ॥

अखिलमुपासनाद्ययुक्तम् ।

अ॥मोक्षार्थं यदुपासनादिकं युद्धं परित्यज्य करिष्यसि, तदपि कर्म । तथा च त्वया विहितातिक्रम एव कृतः
स्यात्, न तु कर्मत्यागः । अत एव ज्ञानतस्तत्र विहितयुद्धादिकं न त्याज्यमिति बुद्धिर्भविष्यतीत्यर्थः ।
विमोक्ष्यस इति तृडन्तत्वपक्षेऽयमर्थः । किं सर्वयशाना कर्मजत्वज्ञानमात्रेण मोक्षः, तथा च 'कुर्व
कर्मैव' इति विधाने व्यर्थमित्यत आह—एवमिति । कर्मजान्विद्धीत्यनेन कथमनुनेस्य दृष्ट्वापरिहार
इत्यत आह—युद्धमिति ॥ ३२ ॥

सर्वं कर्मेत्युक्तत्वात् अखिलमिति पुनरुक्तिरित्यत आह—अखिलमिति । कर्मत्वमृद्धवर्धन्युपास-
नानि वेद एवोच्यन्ते; खिलं सशेषं न भवतीति अखिलमित्यर्थः । ज्ञाने परिसमाप्यत इत्यस्य ज्ञाने

रा॥उभयाकारे कर्मणि द्रव्यमयादंशात् ज्ञानमयौशदधेयान्; सर्वस्य कर्मणस्तदितरस्य

ता॥ान्तरभाविनः कर्मयोगविरोधिनः; 'न हि ज्ञानेन' इतिश्लोकोऽपि कर्मयोगात् ज्ञानयोगस्य पावन-
त्वातिरेकपर इति प्रतीयते; 'ज्ञानं लब्ध्वा परा शान्तिमचिरेणाधिगच्छति' इत्येतदपि ज्ञानयोगस्यान्तर-
द्वयया शीघ्रकारित्वमितरस्य विलम्बितफलत्वं व्यनक्ति; 'येन भूतान्वशेण द्रव्यस्यात्मन्यधो मयि'
इतिज्ञानस्वरूपकथनमपि ज्ञानयोगत्वं द्रढयति; न हि कर्मयोगान्तर्गतेन आत्मज्ञानेनैव सर्वं साधात्क्रि-
यते; 'स्वाध्यायज्ञानयज्ञश्च' इत्यत्र च द्रव्ययज्ञादेः पृथक्त्वेन ज्ञानयज्ञो निर्दिष्टः, अतो ज्ञानयोग-
प्रशंसाप्रसरणमिदमिति ग्राह्यमिति। अत्रोच्यते—'श्रेयान् द्रव्यमयादंशात्' इत्यत्र तावत् ज्ञानप्राधा-
न्यमात्रज्ञानयोगविशेषा यन्मुच्यता, 'कर्मं ज्यायो ह्यकर्मणः' इत्यादिपु सर्वत्र तद्विपरीतकर्मप्रा-
धान्यस्यैव प्रपञ्चितत्वात्, उत्तराध्यायेऽपि 'तयोस्तु कर्मसन्ध्यायात्कर्मयोगो विशिष्यते' इत्यादेर्वक्ष्यमा-
णत्वात्, मध्ये तद्विरुद्धार्थप्रतिपादनायोगात्; अतोऽत्र ज्ञानयज्ञशब्दः कर्मयोगाद्यभिप्रेतः। 'स्वाध्यायज्ञान-
यज्ञश्च' इत्यत्र तु स्वाध्यायार्थोभ्यायरूपज्ञानयज्ञपरत्वमुक्तम्, आत्मसाध्यात्म्यमपि स्वाध्यायार्थ इति
तस्य चास्य च नातिप्रकर्यः। 'नैस्मादज्ञानसम्भूतम्' इत्यभ्यायोपसर्हारश्लोके च ज्ञानादिना सदाय
जित्वा योगमातिष्ठोत्तिष्ठेति युद्धोत्साहविधानेन कर्मयोगस्तदन्तर्गतज्ञानं च व्यक्तं प्रतीयते; न हि ज्ञानयो-
गस्य श्रेयसाया युद्धान्यमुत्तिष्ठेति सङ्गच्छते। 'सर्वं कर्म' इत्येतत्पु कर्मन्तर्गतज्ञानाभासस्य प्राधान्यहेतुमानपरत्वेन,
'अपि चेदसि' 'भानादिस्त्वैर्माणि' 'न हि ज्ञानेन सदृशम्' इत्यादेरपि न ज्ञानयोगैकान्त्य, ज्ञानाशस्य पाप-
निवर्तकस्वरूपप्रशंसापरत्वात्। 'योगसन्तककर्माणम्' इत्यत्रापि कर्मणः फलसङ्गादिरहित्यज्ञानाकारतापत्ति-
मात्रं विवक्षितम्। 'ज्ञानं लब्ध्वा परा शान्तिम्' इति श्लोके तु कर्मयोगान्तर्गतज्ञानाभासस्य साक्षात्काररू-
परिपाकावस्योच्यते; 'तत्त्वस्य योगसिद्धिः कालेनात्मनि विन्दति' 'श्रेयान् लभते ज्ञानम्' इत्यन-
न्तरत्वेन परिपाकावस्थाया विवक्षितकल्पात्। एतेन 'येन भूतान्वशेण द्रव्यसि' इत्येतदपि निर्व्यूढम्।
तदेतदविलम्बमभिप्रेत्याह—उभयाकार इति। कर्मणि कर्मयोग इत्यर्थः। अनुपेयपरो वात्र कर्मशब्दः।
द्रव्यमयादंशादिति। यज्ञशब्दोऽत्र यज्ञाद्यभिप्रेत इति भावः। सर्वोपलक्षणशब्दयोर्विषयभेदादपौनरु-
च्यमाह—तद्वितरस्येति। कर्मन्तरिकमन्यदिहोपादेय, कथं च कर्मणस्तस्य च ज्ञाने परिसमाप्तिरित्य-

प्र.पा॥ १. गा. ४-३८ ॥	२. गा. ४-३९ ॥	३. गा. ४-४२ ॥	८. गा. ४-३६ ॥
३. गा. ४-३५ ॥	४. गा. ४-२८ ॥	९. गा. ४-३७ ॥	१०. गा. ४-४१ ॥
५. गा. ३-८ ॥	६. गा. ५-२ ॥		

रा॥उपदिष्टः। तैः सिद्धपुरुषार्थप्रयोजनैः ज्ञानं स्तूयते कथम्?—श्रेयान् इति॥ श्रेयान्
द्रव्यमयात् द्रव्यसाधनसाध्यात् यज्ञात् ज्ञानयज्ञः हे परन्तप। द्रव्यमयो हि यज्ञः फल-
स्यारम्भकः, न ज्ञानयज्ञः फलस्य आरम्भकः, अतः श्रेयान् प्रशस्यतरः। कथं? यतः
सर्वं कर्म समस्तम् अखिलं पार्थ ज्ञाने मोक्षसाधने परिसमाप्यते अन्तर्भवति इत्यर्थः।
'यथा कृताय विजितायाधरेयाः संयन्त्येवमेतं सर्वं तद्विमिसमेति यत् किञ्च प्रजाः साधु
कुर्वन्ति यस्तद्वेद यत् स वेद' इति श्रुतेः॥ ३३ ॥

आ॥ज्ञानफलमेवेत्यर्थः॥ ३३ ॥

ज॥ज्ञानं न कर्म कार्यमित्यन्यथाप्रतीतिनिवारणाय तात्पर्यमाह—ज्ञानेति। परिसमाप्तिः सम्पूर्णता सफ-
रता; सा च ज्ञाने सतीति सन्निधानाज्ञानलक्षणेनैव फलेनेति भावः॥ ३३ ॥

रा॥चाखिलस्योपादेयस्य ज्ञाने परिसमाप्तेः तदेव सर्वेस्साधनैः प्राप्यभूतं ज्ञानं कर्मान्तर्गतत्वेनाभ्यस्यते, तदेवाभ्यस्यमानं क्रमेण प्राप्यदशां प्रतिपद्यते ॥ ३३ ॥

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिश्रमेण सेवया ।

उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तच्चर्दशिनः ॥

३४

तदात्मविषयं ज्ञानम् *‘अविनाशि तु तद्विद्धि’ इत्यारभ्य †‘एषा तेऽभिहिता’ इत्यन्तेन मयोपदिष्टम्, तद्युक्तकर्मणि वर्तमानस्त्वं विपाकानुगुणं कालेकाले प्रणिपातपरिश्रम-सेवादिभिर्विंशदाकारं ज्ञानिभ्यो विद्धिः साक्षात्कृतात्मस्वरूपास्तु ज्ञानिनः प्रणिपातादिभि-

ना॥वाह—तदेवेति । सर्वेस्साधनैरिति—तदितरोपादेयप्रदर्शनम् । प्राप्यभूतमिति—तत्र तत्परि-
माप्तिगणनम् । कर्मणस्तत्र परिसमाप्तिं विदुषोति—तदेवाभ्यस्यमानमिति । अवधारणेन साध्यसाध-
नभावोऽवस्थाभेदमाननिबन्धन इत्यभिप्रेतम् । एतेन कर्मणस्त्वान्तर्भूतज्ञाने परितमातिस्ताक्षात्कारलक्षण-
साध्यदशाविवक्षयेत्युक्तं भवति ॥ ३३ ॥

उपदिष्टमेव ज्ञानं तत्तद्विपाकदशाया प्रतिक्षणवशचाय पुनःपुनर्ज्ञानिभ्यः श्रोतव्यमित्युच्यते—त-
द्विद्धीति श्लोकेन । तदितिपरोक्षवर्तिदेशः प्रकरणप्रारम्भोक्तप्रकारपरामर्शात् व्यञ्जनाय—अविनाशि
इत्यादिमयोपदिष्टमित्यन्तमुक्तम् । इतः पूर्वमनुपदिष्टस्य ज्ञानस्य कस्यचिच्छ्रोतव्यत्वं नातोच्यत इति
भायः । तद्युक्तकर्मणि वर्तमानस्त्वामिति विपाकहेतुः । विपाकानुगुणं कालेकाल इति प्रभाव-
सरः । अदृष्टद्वारा प्रणिपातादेर्विपाकानुगुण्य वा विवक्षितम् । ‘शुक्लमाभिगच्छेत्’ इत्यादिविधिमात्रं चै-
तत् । प्रणिपातादेरितरेतरयोगो विवक्षित इति व्यञ्जनाय—प्रणिपातपरिश्रमसेवाभिः इति द्व-
समानेन व्याख्या । ‘न्याय्यानाद्योगमासीत् योगास्त्वाप्यायमानेन’ इत्यादीनि शास्त्राणि कालेकाल इति
वीक्ष्यया श्रोतितानि । विंशदाकारमिति पुनः श्रवणस्य नैकत्वपरिहारः । ननु किमिदानीं भगवता
ज्ञानमविगदमुपदिष्टं, किंवा वीभक्तुना अविशदेन ज्ञानं, येनैतदुच्यते इत्येतदपि विपाकानुगुणशब्देन
परिहृतम्; विगदमेवोपदिष्टं भगवता, अवधानादिमाश्च अर्जुनः, तथा यनादिकर्मोपाजितैरन्तैः पापक-
वाटैस्तैः करणरूपस्य तरङ्गज्ञानप्रसङ्गादस्सोपकृष्टत्वादिदानीं नातिवैगध्यं जायते; ‘पितृप्रमज्जनमनाप्युपि
जातु नेत्रे नैव प्रमाभिरपि शङ्कमित्यनुद्धिः इतिरतः; यथावस्थितकर्मयोगनिरस्तो पापेषु विंशद-
ज्ञानार्हाविस्था स्यात्, तदा च पूर्वोपदिष्टस्य सामान्यतो जातस्यार्थस्य जाताशमवादायाज्ञाताशानानां विस्मृ-
तप्रतिबोधनाय च पुनश्च श्रवणं कार्यमिति । अयमर्थोऽनुगीतावृत्तान्तेन ध्यक्तो भविष्यति । ज्ञानिनः, अहं
वा, अन्यो वेति भायः । ‘तच्चर्दशिनः’ इति विरोपणं तेषामेतज्ज्ञानोपदेष्टृत्वाधिकारं सूचयतीति व्यञ्ज-
नाय—साक्षात्कृतात्मस्वरूपा इत्युक्तम् । तत्त्वदर्शिभिरपि ‘सावबत्सरवासिने प्रब्रूयात् न विनयादि-

प्र.पा ॥ श्लो. २-१७ ॥

† गी. २-३९ ॥

३ श्रीवैकुण्ठस्ते. १६-श्लो ॥ † ‘ये तु त्वद्विज्ञ-
रसीरुहमकिञ्चिन्नाल्लोपासमानिभिरपि नैव यथाभवेवः’
इति पूर्वार्थम् । जमीभिः—न्यायादिभिः । ‘न्यायसृ-
तिप्रभृतिभिः’ इति हि पूर्वप्रस्तुतश्लोकः ॥ ४.

१. मुण्ड. १-२-१२ ॥

२. वि. पु. ६-६-२ ॥ † स्वाध्याययोगसम्पत्त्या

परमात्मा प्रकाशते—शुच्युत्तरार्थम् ॥

आ ॥ इदानीमपि ज्ञान्येव ।

जा॥तद्विद्धीत्युक्तत्वात् इदानीमर्जुनो न ज्ञानीति प्रतीतिं निवारयति—इदानीमपीति । तद्विद्धीत्यधिक-

॥स्वेविताः ज्ञानवुत्सया परितः पृच्छन्स्तवाशयमालभ्य ज्ञानमुपदेक्ष्यन्ति ॥ ३४ ॥

आत्मयाथात्म्यविषयस्य ज्ञानस्य साक्षात्काररूपस्य लक्षणमाह—

यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पाण्डव ।

येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ॥

३५

यत् ज्ञानं ज्ञात्वा पुनरेव देहाद्यात्माभिमानरूपं तत्कृतं ममतायास्पदं च मोहं न

ता॥रहिताय च वक्ष्यम्' इत्यादिविधिष्वयुक्तविलम्बोऽनतिवृत्तनीय इत्याह—प्रणिपातादिभिरेषि ।
'तस्मै ॥ विद्वानुपसन्नाय सम्यक्' इत्युपक्रम्य 'प्रोवाच ता तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम्' इति श्रुतेर्विधिपरत्व च
तत्त्वदर्शित्वाज्ञानमत्स्ये यथावदुपदेश्यन्तीति भावः । प्रकरणेन नीचैः पतनं प्रणिपातः प्रभपूर्वाद्भूतः
प्रणामोपसङ्गहादिर्विबोधितः । परिप्रभ —स्वतुद्धिमत्तातिरेकगूह्येनाज्ञानं इव साक्षात्प्रद्वयानभिधा-
नेन तदनुगन्धिष्ययः प्रभः । प्रतिवादिष्वयुक्तिभिः प्रत्यवस्थानं न कर्तव्यमिति भावः । सेवा तु
भक्तिश्चिरानुवर्तनं वा ॥ ३४ ॥

रमांन्तर्भूतस्यात्मयाथात्म्यज्ञानस्य निपाकानुगुणं कालेन वेदनीयस्य साक्षात्कारावस्थायाभिह
यज्ञात्वेत्यनेन श्लोकेनोच्यते इत्याह—आत्मयाथात्म्येति । एषमित्यस्यार्थो—देहेत्यादिनोक्तः । 'अ-

प्र पा ॥ १. सु. १ २ ३ ॥ १ परीक्ष्य होरात्
वर्धनान् न प्रणो निर्बैटमायाव नास्त्वहनं हुनेन ।
तद्विज्ञानार्थे ॥ गुरुनवाभिगच्छे स मिषाणि ओत्रिय
ब्रह्मनिष्ठम् ॥ १२ ॥ मे विद्वान् उपसन्नाय सम्यक् प्र
द्यान्तविषयाय ज्ञानाभिधाय । येनाहं गुरुषु वेदं सत्यं
प्रोवाच ता तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम् ॥ आभोग वेदाभ्याम-
१३, वर्धनान् न वमना समशदितान्, लोकात्-ना-
रायणशिशुष्वेन ध्रुवस्य नाकात्, कमनीयस्य १४, १५,
अहं-नित्यं, १६, १७, हुनेन वर्धना, न ममता

इति, यो निर्बैटमायाव, सः, तद्विज्ञानाभयं, गुरुमेवा-
भिगच्छेत्; समित्याणि, ओत्रियम्-वेदान्तवेदिनम्,
ब्रह्मनिष्ठम् साक्षात्कृतपरमपुरुषनिष्ठम्, स-गुरुः, स-
म्यगुपसन्नाय तस्मै, येन विद्याविशेषेण, अक्षर, सत्यं,
परमपुरुषं, विद्यां, ताम्-ब्रह्मविद्याम्, प्रोवाच-प्र-
न्यादित्यर्थः, 'स गुरुमवाभिगच्छेत् तस्मै स विद्वान्
प्रोवाच' इत्यन्वयात्, अप्राप्तत्वाच्च, विधावपि लिट्
विधानात् 'उ-दमि लृट् लृट्-नित्यः' इति । इति
वेदान्तान्तरे इव श्रुतेर्वैकल्यात् ॥

द्यान्तदेतत् विदिष्टं ज्ञानं तर्हि केन प्राप्यते इति ? उच्यते—तद्विद्धीति ॥ तत् विद्धि
विज्ञानीहि येन विधिना प्राप्यते इति । आचार्यान् अभिगम्य प्रणिपातेन प्रकरणेन नीचैः
पतनं प्रणिपातः दीर्घतमस्कारः तेन 'कथं बन्धः ? कथं मोक्षः ? का भविद्या ? का
विद्या ?' इति पट्टिभेन खेपया गुरुशुश्रूषया । एषमादिना प्रश्नयेण आर्चयन्ता आचार्या
उपदेक्ष्यन्ति कथयिष्यन्ति ते ज्ञानं यथाकथितोपणं ज्ञानिनः ज्ञानयन्तोऽपि केचित् यथा-
यत् तत्त्वदर्शनशीलाः, अपरे न भवन्ति, अतो विदिशनाष्टि तत्त्वदर्शिनः इति । ये सम्य-
न्दर्शिनः तैः उपदिष्टं ज्ञानं कार्यक्षमं भवति नेतरत् इति भगवतो मतम् ॥ ३४ ॥

तथा च सति इदमपि समर्थं वचनम्—यत् इति ॥ यत् ज्ञात्वा यत् ज्ञानं तैः उप-
दिष्टम् अधिगम्य पुनः भूयः मोहम् एव यथा इदानीं मोहं गतः असि पुनः एवं न यास्यसि
जा॥तथाऽप्यभिभवान्मोहः । मानुक् ॥ ३५ ॥

ज्ञ॥ज्ञानार्थमुक्तमिति भावः । ज्ञानी येतर्हि ब्रह्मात्वेति तस्य मोहः कथमुच्यते इत्यत्र आह—तथाऽपीति ।
अभिभवान् ज्ञानस्य अज्ञानस्य शान्तिरे सिद्धे भवेदेतत्, तत्रैव किममाणमित्यत्र आह—मा धिति ॥
येन नूतानीत्यस्य येन मोहेन सर्वाणि नूतान्यात्मनि स्वसिन् अथो मयि च द्रक्ष्यसीत्यन्यापत्तीति-

रा॥ यास्यसि, येन च देवमनुष्याद्याकारेणानुसंहितानि सर्वाणि भूतानि स्वात्मन्येव द्रक्ष्यसि, यतस्तद्यान्येषांच भूतानां प्रकृतिवियुक्तानां ज्ञानैकाकारतया साम्यम्, प्रकृतिसंसर्गदोषविनिर्मुक्तमात्मस्वरूपं सर्वं सममिति च वक्ष्यते “निर्दोषं हि समं ब्रह्म” तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः’ इति। अथो मयि सर्वभूतान्यशेषेण द्रक्ष्यसि, मत्स्वरूपसाम्यात् परिशुद्धस्य सर्वस्यात्मवस्तुनः; १ ‘इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः’ इति हि वक्ष्यते; तथा ३ ‘तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति’ इत्येवमादिषु नामरूपविनिर्मुक्तस्यात्मवस्तुनः परस्वरूपसाम्यमवगम्यते, अतः प्रकृतिविनिर्मुक्तं सर्वमात्मवस्तु परस्परं समं सर्वेश्वरेण च समम् ॥ ३५ ॥

ता॥ शेषेण’ इत्यस्य तात्पर्यार्थमाह—‘देवमनुष्येत्यादि तेन’ विधाविनयमभ्यधे’ इत्यादि वक्ष्यमाणं स्मारितम् । भूतगण्डेनाचित्संसृष्टक्षेत्रज्ञा विवक्षिताः । तेन देवाद्याकारानुसन्धाने हेतुर्दर्शितः । ‘आत्मन्यथो मयि’ इति तत्त्वम्योस्त्वामानाधिकरण्यभ्रमव्युदासाय—स्वात्मन्येवेत्युक्तम् । एवाविधस्य प्राकरणिकस्य साक्षात्कारस्य स्वात्मविषयत्वात् ‘अथो मयि’ इत्यनेन पृथग्भावगूचनानादृश्यमाणमदर्शित्यविपाकक्रमाच्च व्यधिकरणतैवोचितेति भावः । सर्वाणिभूतानि स्वात्मनि द्रक्ष्यसि—प्रकृतिसंसर्गं विषमतया प्रतिपन्नानि भूतानि परिशुद्धतया ज्ञाते स्वात्मनि निदर्शनभूते स्थालीपुलाकादिन्यायेन द्रक्ष्यसीत्यर्थः । आधारधेयभावाद्यर्थान्तरभ्रमव्युदासाय प्रकृतार्थे हेतुमाह—यतस्तद्येति । प्रकृतिवियुक्तानामिति । औपाधिकवैषम्यविगमायस्यायामितं भावः । ‘पुमान्न देवो न नरः’ ‘नैव देवो न मर्त्या वा’ इत्याद्यनुसारेणाह—ज्ञानैकाकारतयेति । स्वात्मनि सर्वानुसन्धानहेतुतयोक्तं साम्यं परस्तादृश्यमाणत्वादिहानुक्तमित्यभिप्रायेणाह—प्रकृतिसंसर्गेति । अथोमर्थीत्यादि—मग्नदर्शनेन स्वात्मानं परांश्च द्रक्ष्यसीत्यर्थः । अनीश्वराणां कर्मवश्यानां कथमीश्वरनिदर्शनेनानुसन्धानमित्यन्नाह—मत्स्वरूपसाम्यात् परिशुद्धस्येति। हेतुतयोक्तम् ईश्वरसाम्यमपि परस्तादृश्यत इति नेहोक्तमित्याह—इदमिति। परिशुद्धात्मनः परमात्मसाम्ये श्रुतिरप्यस्तीत्याह—नथेति । पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः - पुण्यपापविगमात्तत्कृतप्रकृतिसंसर्गतत्पुण्यकृद्देशादिरहितः । नामरूपविनिर्मुक्तस्येतिपदेन ‘तथाविद्वान्नामरूपाद्भिरुक्तः’ इति तत्तत्त्वं वाक्यान्तरमपि स्मृतिम् । ईश्वरसाम्यस्य क्वाचित्कृतागद्व्या निरस्य श्रुतिस्मृतिमिदं हेतुं सङ्कल्प्य दर्शयति—अत इति । एतेन श्रुत्यादिभिर्द्विमीश्वरसाम्यमपि जीवानां परस्परसाम्ये हेतुरित्युक्तं भवति। एतेन क्षेत्रज्ञानां परस्परमीश्वरेण नैक्यमित्युच्यत इति वदन्तः प्रत्युक्ताः । ननु स्वात्मनि सर्वेश्वरेच सर्वेषामाधेयतया दर्शनमिह विधीयत इति प्रतीयते; मैव स्वात्मनस्त्वर्थाधारत्वायोगात् । परमात्मपर्यन्तबुद्धोपपद्यत इति चेत्—न, जीवममाधेः प्रकरणात्पञ्चात् । अतः स्वात्मनि परेषां दर्शनं सर्वसमानाकारानुसन्धानम् ॥ ३५ ॥

प्र.पा॥ १ गी. ५-१९ ॥ १ गी. १४-२ ॥ १. गी. ५-१८ ॥ २. वि. पु. २-१३-९८ ॥ ३. ४. मुण्ड. ३-२-८. १८५-पुटे. न्याख्याता॥

शा॥ हेपाण्डव । किञ्च—येन ज्ञानेन भूतानि अशेषेण ब्रह्मादीनि तत्त्वपर्यन्तानि द्रक्ष्यसि साक्षात् आत्मनि ‘मत्संस्थानि इमानि’ इति अथो अपि मयि चासुदेवे ‘परमेश्वरे च

आ॥ येन ज्ञानेन मय्यात्मभूते सर्वभूतान्यथो तस्मादेव मोहनाशात्पश्यसि ॥ ३५ ॥

ज॥ निरासार्थमाह—येनेति । आत्मभूते सर्वान्तर्यामिणि द्रक्ष्यसीत्येतत्पश्यसीति व्याख्यातम्, इदानीमपि शान्येवेति शपयितुम् ॥ ३५ ॥

अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः ।

सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं सन्तरिप्यसि ॥

३६

यद्यपि सर्वेभ्यः पापेभ्यः पापकृत्तमोऽसि, सर्वं पूर्वाजितं वृजिनरूपं समुद्रमात्म-
विषयज्ञानरूपप्लवेनैव सन्तरिप्यसि ॥

यथंधांसि समिद्धोऽग्निर्मस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ।

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥

३७

सम्यग्प्रवृद्धोऽग्निश्चिनसंचयमिवात्मयाथान्यज्ञानरूपोऽग्निर्जीवात्मगतमनादि-
प्रवृत्तानन्तकर्मसंचयं भस्मीकरोति ॥ ३७ ॥

तथाएव ज्ञानाग्नस्य प्राधान्यं विषयानुगुणं सत्सत्तावे वेदनीयत्वं लक्षणं चेत्तम्, अथ तस्य वि-
रोधिनिवर्तनस्वरूपं माहात्म्यमुच्यते अपिचेदितिश्रोत्रेन । चेच्छब्दपर्यायो यदिरपिश्च नाहती यदिपयी
तद्विषयान्नापिचेदित्येतामिति व्यञ्जना — यद्यपीत्युक्तम् । पापकृत्तमश्चन्द्रप्रतियोगित्वात्पापेभ्य-
इति शब्दः, पापविशिष्टपुरुषविषयः, पापभावे ना हेतौ पञ्चमी । ज्ञानप्लवेन सन्तरिप्यनीत्यनयोस्मामर्थ्यात्
— वृजिनरूपं समुद्रमिति रूपितम् । समुद्रत्वानुगुणं सर्वमन्वोक्तमानन्त्यमनादिकालप्रवृत्ततरेण्याय-
मिप्रायेणाह — पूर्वाजितमिति ॥ ३६ ॥

नन्वेकस्य कथमनादिकालप्रवृत्तानन्तपापनिवर्तकत्वम्, 'नाभुक्तं क्षीयते कर्म नश्यकोटिशतैरपि'
इत्यादिवचनाच्च पापस्वरूपनिवर्तनत्वमनुपपन्नम्, केवलं रिलम्याय म्यादित्यागच्छोच्यते — नभैवा-
सीति । समुद्रमन्तरणदृष्टान्तं पुनः प्रवेशानिरोधी, नाष्टभस्मसात्करणदृष्टान्तेन तु पुनः कार्यकरत्वप्रस-
ङ्गोऽपि प्रतिषिद्धः । भस्मसात्कुरुते भस्मीभूतानि कुरुते, अस्मरकराणि कुरुते इत्यर्थः । समिद्ध इत्यत्र
सर्वदहनयोग्यत्वाद्योपसर्गधात्वर्थव्यञ्जनं सम्यग्प्रवृद्ध इति । एधामीतिरदुनचनमेनस्यानेक-
निवर्तकत्वाभिप्रायमिति दर्शयति — इन्धनसञ्चयमिति । सर्वकर्माणीतिवचनाद्विरोधित्वेन स्थितस्य
सामारिकपुण्यविशेषस्यापि निवर्तनत्वमगगतम् । नाभुक्तमित्यादित्यन्यपरम्, अन्यथा प्राग्विज्ञात्वा-
प्यपि कुप्येयुषिति भावः ॥ ३७ ॥

प्र पा ॥ १. नमस्कृतम्. प्रविशन् २६ ७०. 'अवश्यमनुनीतस्य कृतं यमं शुभाशुभम्' इत्युत्तरार्धम् ॥

शा।इमानि' इति, क्षेत्रज्ञेभ्यरेवत्वं सर्वोपनिषत्प्रसिद्धं द्रक्ष्यसि इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

किञ्च, एतस्य ज्ञानस्य माहात्म्यम् — अपीति ॥ अपि चेत् असि पापेभ्यः पापकृ-
त्तमः *सर्वेभ्यः अतिशयेन पापकृत् पापकृत्तमः सर्वं ज्ञानप्लवेनैव ज्ञानमेव प्लवं कृत्वा वृ-
जिनं वृजिनार्णवं पापं सन्तरिप्यसि । भर्माऽपि इह सुमुखोः पापम् उच्यते ॥ ३६ ॥

ज्ञानं कथं नाशयति पापमिति? दृष्टान्तं उच्यते — यथेति ॥ यथा एध्वासि काष्ठानि
समिद्धः सम्यक् इद्धं दीप्तः अग्निः भस्मसात् भस्मीभावं कुरुते हे अर्जुन ज्ञानमेव अ-
ग्निः ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते तथा निर्व्याजं करोतीत्यर्थः । नहि साक्षादेव
ज्ञानाग्निः कर्माणि इन्धनवत् भस्मीकर्तुं शक्नोति । तस्मात् सम्यग्दर्शनं सर्वकर्मणां नि-
र्व्याजत्वे कारणम् इत्यभिप्रायः । सामर्थ्यात् येन कर्मणा शरीरम् आरब्धं तत् प्रवृत्तफल-
त्वात् उपभोगमैव क्षीयते, 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्ये' इति ध्रुतेः ।
अतो यानि अप्रवृत्तफलानि ज्ञानोत्पत्तेः प्राक् कृतानि ज्ञानसहभावीनि वा अतीतानेक-

पी ॥ *सर्वेभ्यः सकाशेन अतिशयेन ॥

† सङ्घातमुच्यते ॥

नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।

तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति ॥

३८

रा॥यस्मादात्मज्ञानेन सदृशं पवित्रं शुद्धिकरमिह जगति वस्तुन्तरं न विद्यते, तस्मादात्मज्ञानं सर्वपापं नाशयतीत्यर्थः; तत्तथाविधं ज्ञानं यथोपदेशमहरहरनुष्ठीयमानज्ञानाकारकर्मयोगनसंसिद्धः कालेन स्वात्मनि स्वयमेव लभते ॥ ३८ ॥

तदेव विस्पष्टमाह—

श्रद्धायान् लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः ।

ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥

३९

पचमुपदेशात् ज्ञानं लब्ध्वा चोपदिष्टज्ञानवृद्धौ श्रद्धायान् तत्परस्तत्रैव नियतमना-

ता॥लोकदृष्टान्तेन दर्शितोऽर्थो बह्वैः पदार्थान्तर्गृह्यदाह कृत्यवत्पवित्रतमम्बभावत्वेनोपपाद्यते—नहीत्यर्थेन; तदाह—यस्मादिति। वस्तुन्तरमिति ज्ञानरहितकर्मपुण्यग्यानादिकम्, 'क्षेत्रज्ञस्थेश्वरज्ञानादिशुद्धिः' इत्युक्तादीश्वरज्ञानादवांचोनेतु परिशुद्धात्मज्ञानतुल्यं पावनं नास्तीत्यर्थः। ननु इदानीं तथाविधज्ञानं कुर्यामिति साभिमानधिकस्यापि तत्र ज्ञायते. अतस्तस्य पुरुषस्यापाराविषयत्वादविधेयत्वमिति शङ्का परिह्रियते—तत्स्वयमित्यर्थेन। तच्छब्देन विपाकावस्थ परामृश्यत इत्याह—तथाविधमिति। यथोपदेशमिति। शास्त्रीयत्वमधिकृत्य कालेकाले वेदनीयत्वं च गृहीतम्। तथाविधज्ञानस्य सत्कारप्राप्त्युपायद्विरोधिपापनिवर्तनाच्च स्वयमागमे हेतुः 'योगसंसिद्धः' इत्यनेनोच्यत इत्यभिप्रायेणाह—ज्ञानाकारकर्मयोगसंसिद्ध इति। पङ्कपायत्वलक्षणयोग्यतापन्न इत्यर्थः। स्वयंशब्देन तदानीमुपदेशनैरपश्यमुच्यत इत्यभिप्रायेणाह—स्वयमेवेति। ज्ञानस्वरूपस्य साक्षात्स्वप्रयत्नागोचरत्वेऽपि तन्मूलभूतोक्ताकारकर्मयोगद्वारा तस्य विधेयत्वमुपपद्यत इति भावः। अत्र 'आत्मनि' इति विषयसत्तमी, इदानीं तद्वहितेऽपीत्यभिप्रायेणाधिकरणार्थत्वं वा, स्वात्मसाधिकमिति वा विवक्षितम् ॥ ३८ ॥

पूर्वश्लोकार्थयोरनन्तरश्लोकार्थं व्युत्क्रमेण विवरणरूपे इत्यभिप्रायेणाह—तदेव विस्पष्टमाहेति। श्रद्धावत्त्वादिकं स्वयं ज्ञानलाभे हेतुः; 'अश्रद्धाश्रद्धाधानश्च' इति वक्ष्यमाणत्वादत्रापि श्रद्धाश्रद्धाव्यतिविक्षिप्तमिति स्थापनार्थं, तत्र दशाभेदव्यञ्जनार्थं, श्रद्धोत्पत्तिसिद्धयर्थं श्लोकम्—उपदेशाज्ज्ञानं लब्ध्वेति। श्रद्धायान् त्वरमाणः; 'अश्रद्धाधानः' इत्यत्र 'अत्वरमाणः' इति हि व्याख्यास्यति। तदेव परमुपादेयतयाभिसन्ध्यासदं यस्य स तत्परः। तदाह—तत्रैव नियतमना इति। 'अचिरेण' इत्येतदुत्तरवाक्यप्रपा॥ १ याज्ञवल्क्यस्मृतौ, ३-अध्याये. १-आ- धनम्। क्षेत्रज्ञस्थेश्वरज्ञानादिशुद्धिः परमा मता ॥ शौचप्रकरणे 'भूतात्मनस्तपोविधेः बुद्धेशानं विशो- २. गी ४-४०॥

शो॥जन्ममृतानि च तान्येव सर्वाणि भस्मसात् कुरुते ॥ ३७ ॥

यतः एवम् अतः—न हीति ॥ न हि ज्ञानेन सदृशं तुल्यं पवित्रं पावनं शुद्धिकरम् इह विद्यते। तत् ज्ञानं स्वयमेव योगसंसिद्धः योगेन कर्मयोगेन समाधियोगेन च संसिद्धः संसृष्टः योग्यताम् आपन्नः सन् कालेन महता आत्मनि विन्दति लभते इत्यर्थः॥३८॥

येन एकान्तं ज्ञानप्राप्तिः भवति स उपायः उपदिश्यते—श्रद्धावानिति ॥ श्रद्धा-

आ॥करणभूतं ज्ञानं स्वीति पुनः श्लोकत्रयेण ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

जा॥येनेति ज्ञानस्यैव निर्देशात् स्थापयन्नपिचेदित्यादेः प्रतिपाद्यमाह—करणेति। येनेति करणतया निर्दिष्टमित्यर्थः। श्रेयानित्याद्यपेक्षया—पुनरिति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

रा ॥ स्तदिनरविपयासंयतेन्द्रियोऽचिरेण कालेनोक्तलक्षणविपाकदशापन्नं ज्ञानं लभते,
तथाविधं ज्ञानं लब्ध्वा परं शान्तिमचिरेणाधिगच्छति—परं निर्वाणमाप्नोति ॥ ३९ ॥

अज्ञश्चाश्रद्धानश्च संशयात्मा विनश्यति ।

नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ॥

४०

अज्ञः—एवमुपदेशलब्धज्ञानरहितः उपदिष्टज्ञानवृद्ध्यापये चाश्रद्धानः अत्वरमाणः

उपदिष्टे च ज्ञाने संशयात्मा संशयमना विनश्यति-नष्टो भवति; अस्मिन्नुपदिष्टे आत्म-

ता ॥ स्वमपि 'कालेन' इत्येतन्मुचितविलम्बशङ्कापरिहारार्थमेवोक्तित्वात्पूर्वार्धेऽप्यन्वेतयमित्यभिप्रायेण अ-
चिरेण कालेनोक्तलक्षणेत्याशुक्तम् । भक्तियोगव्यवहितः प्रारब्धकर्मवशानभावी च मोक्षः कथमचि-
रेणेत्युच्येतेति भानः । पूर्व-कालेन' इति पदं द्वित्रादिनादिव्यवच्छेदार्थम् । 'अचिरेण' इति तु ज्ञानयोगदेहा-
न्तरादिविलम्बनिषेधार्थमित्यविरोधः । शान्तिशब्दोऽत्रोपायस्य निश्चेषनिष्पन्नत्वाच्च तदङ्गभूतशमविषय-
ति व्यञ्जनाय—परं निर्वाणमाप्नोतीत्युक्तम् । 'सं शान्तिमाप्नोति न कामकामी' 'सं शान्तिमधिगच्छ-
ति' 'ब्रह्म निर्वाणमुच्छति' इति द्वितीयाध्यायान्तिमश्लोकत्वेऽपि कलदशाविषये शान्तिनिर्वाणशब्दौ
समानविषयौ । तत्र मध्यमश्लोकस्य 'शान्तिमधिगच्छति' इत्येतदत्रापि प्रत्यभिज्ञातम् । तत्पूर्वोत्तरश्लो-
कस्मादुपायान्न—आप्नोतिपदं निर्वाणपदं चोक्तम् ॥ ३९ ॥

उक्तएवाथो व्यतिरेकेण स्थाप्यते 'अज्ञः' इति श्लोकेन । उपदेशलब्धज्ञानरहित इति—पूर्व-
क्रमनिर्देशोचित्वाद्भद्राहेत्याकाङ्क्षायात्, सशयदशासमभिव्याहाराय अज्ञशब्दोऽत्र शास्त्रजन्यज्ञाननि-
वृत्तिपर इति भानः । सशयस्य पृथगभिहितत्वात् 'अश्रद्धानः' इत्येतन्न विश्वासनिषेधपरम्, किं स्वा-
काङ्क्षानिषेधपरम् । प्रकृष्टाकाङ्क्षैव हि स्वरेणमभिप्रायेण—अत्वरमाण इत्युक्तम् । संशयमना इति—
संशयतेनेनेति संशयः, मशयकारण संशयहेतुभूतमना इत्यर्थः; यद्वा संशये मनो यस्येति विग्रहः ।
नित्यस्यात्मनः पुरुषार्थसूक्ष्मलक्षणस्य विनाशस्य पूर्वापराभावेन सन्तन्यमानस्य प्राचीनसैवानुवृत्तिप्र-
दर्शनाय ब्रह्मतिप्रत्ययार्थभेदविवक्षया—नष्टो भवतीत्युक्तम् । 'विनष्टा वा प्रणष्टा वा' इत्यादिषु प्रभवसव्य-
तिरिक्तविषये प्रयोगोऽप्यनेन सूचितः । विनश्यतीत्यस्य विवरणमुक्तार्थम् । अयमपीत्यनेनायशब्देन निर्दि-
ष्टमुद्रतापचनम् । 'नायं लोकोऽस्त्ययस्य नृतोऽन्यः कुलसत्तम' इतिवदत्रापि—लोकशब्दः पुरुषार्थ-

प्र-पा ॥ १. गी. २-७० ॥

४. श्रीरामावणे मुन्दरकाण्डे १३-म. १७, १८ श्लो ॥

२. गी. २-७१ ॥

३. गी. २-७२ ॥

५. गी. ४-३१ ॥

पा॥ वान् अज्ञालुः लभते ज्ञानम् । अज्ञालुत्वेऽपि भवति कश्चित् मन्दप्रस्थानः, अत आह—
तत्परः *शुरूयसदनादौ अमियुक्तः ज्ञानलब्ध्युपाये श्रद्धाधानात् तत्परः अपि अजितेन्द्रियः
स्यात् इत्यतः आह—संयतेन्द्रियः संयतानि विषयेभ्यो निवर्तितानि यस्य इन्द्रियाणि स
संयतेन्द्रियः । य एवंभूतः श्रद्धावान् तत्परः संयतेन्द्रियश्च सः अवश्यं ज्ञानं लभते ।
प्रणिपातादिस्तु बाह्योऽनैकान्तिकोऽपि भवति, मायावित्यादिसम्भवात्, न तु तत् श्र-
द्धावत्तादां इत्येकान्ततः ज्ञानलब्ध्युपायः । किं पुनः ज्ञानलभात् स्यात् इति ? उच्यते—
ज्ञानं लब्ध्वा परं मोक्षाख्यां शान्तिम् उपरतिम् अचिरेण क्षिप्रमेव अधिगच्छति । सम्य-
ग्दर्शनात् क्षिप्रमेव मोक्षो भवतीति सर्वगास्त्रन्यायप्रसिद्धः सुनिश्चितः अर्थः ॥ ३९ ॥

अत्र संशयः न कर्तव्यः, पापिष्ठो हि संशयः । कथम् इति ? उच्यते—अज्ञश्चेति ॥

पा ॥ *शुरूयसनादौ ॥

नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।

तत्स्ययं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति ॥

३८

रा॥यस्मादात्मज्ञानेन सदृशं पवित्रं शुद्धिकरमिह जगति वस्तुन्तरं न विद्यते, तस्मा-
दात्मज्ञानं सर्वपापं नाशयतीत्यर्थः; नत्तथाविधं ज्ञानं यथोपदेशमहरहरनुष्ठीयमानज्ञाना-
कारकर्मयोगसंसिद्धः कालेन स्वात्मनि स्वयमेव लभते ॥ ३८ ॥

तदेव चिरूपमाह—

श्रद्धावान् लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः ।

ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥

३९

एवमुपदेशात् ज्ञानं लब्ध्वा चोपदिष्टज्ञानवृद्धौ श्रद्धावान् तत्परस्तत्रैव नियतमना-

ता॥लोकरुष्टान्तेन दर्शितोऽर्थो बद्धेः पदार्थान्तरादृष्टादहंकारवत्पवित्रतमस्वभावोपपाद्यते—नदी-
लघेन; तदाह—यस्मादिति। वस्तुन्तरमिति ज्ञानरहितकर्मपुण्यव्यानादिकम्, 'अथ गम्येश्वरज्ञानादि-
शुद्धिः' इत्यादिश्रद्धाज्ञानादयोऽर्थाऽर्थाणि परित्यज्यज्ञानमनुसृत्य पारं गन्तीत्यर्थः। ननु इदानीं तथाविध-
ज्ञानं कुर्यामिति आभिप्रेत्यकस्यापि तत्र जायते, अतस्त्वय्य पुरुषस्यापारविषयतादिविवेकमिति
शङ्का परिह्रियते—तत्त्वव्यभिचयार्थेन। तच्छब्देन विपाकारस्य परामृश्य इत्याह—तथाविधमिति।
यथोपदेशमिति। शास्त्रीयत्वमप्यकल्य कालेकाले वेदनीयं च गृह्यतम्। तथाविधज्ञानस्य संस्कार-
प्राप्त्युपादिराधिपातनरतनाथ स्वयमागमे हेतुः 'योगनिर्दिष्टः' इत्यनेनोच्यते इत्यभिप्रायेणाह—ज्ञानाकार-
कर्मयोगसंसिद्ध इति। पञ्चरूपायत्वलक्षणयोग्यतापन्न इत्यर्थः। स्वयच्छब्देन तदानीमुपदेशनैरप्य-
मुच्यते इत्यभिप्रायेणाह—स्वयमेवेति। ज्ञानस्वरूपस्य माहात्म्यप्रस्तावोच्यतेऽपि तन्मूलभूतोक्ताका-
रकर्मयोगद्वारा तस्य विधेयत्वमुपपन्न इति भावः। अत्र 'ज्ञानमिति' इति विषयमतमी, इदानीं तद्वर्ति-
पीत्यभिप्रायेणाधिकरणार्थं वा, स्वात्ममाधिकमिति वा विधीतम् ॥ ३८ ॥

पूर्वश्लोकार्थोत्तरान्तरश्लोकार्थे व्युत्क्रमेण त्रिवर्णरूपे इत्याभिप्रायेणाह—तदेव चिरूपमाहेति।
श्रद्धावत्यादिक स्वयं ज्ञानलभे हेतुः; 'अगश्वाश्रद्धानश्च' इति वक्ष्यमाणत्वादप्रापि शश्वद्वायश्चति
विधीतमिति ज्ञापनार्थं, तत्र दशाभिद्वयज्ञानार्थं, श्रद्धोत्पत्तिमित्यर्थोक्तम्—उपदेशाज्ज्ञानं ल-
ब्धेति। श्रद्धावान् त्वरमाणः; 'अश्रद्धानः' इत्यत्र 'अस्वरमाणः' इति हि व्याख्यास्यति। तदेव परमुपा-
देयतयाभिसम्बन्धात्सद यस्य स तत्परः। तदाह—तदेव नियतमना इति। 'अचिरेण' इत्येतदुत्तरवाक्य-
प्र-पा ॥ १ वाक्यकथावृत्ती. ३-अ-वाये. १-अ-पन्नम्। श्रद्धावत्यादिराज्ञानादिशुद्धिः परमा यता ॥
श्रीचमरुणे 'भूतात्मनस्तत्रोपिच शुद्धेर्ज्ञानं विशो- ३. गी ४-४०॥

रा॥जन्ममृतानि च तान्येव सर्वाणि भस्मसात् कुरुते ॥ ३७ ॥

यतः एवम् अतः—न हीति ॥ न हि ज्ञानेन सदृशं तुल्यं पवित्रं पावनं शुद्धिकरम्
इह विद्यते। तत् ज्ञानं स्वयमेव योगसंसिद्धः योगेन कर्मयोगेन समाधियोगेन च संसि-
द्धः संस्कृतः योग्यताम् आपन्नः सन् कालेन महता आत्मनि विन्दति लभते इत्यर्थः॥३८॥

येन एकात्मने ज्ञानप्राप्तिः भवति स उपायः उपदिश्यते—श्रद्धावानिति ॥ श्रद्धा-

आ॥करणभूतं ज्ञानं स्तीति पुनः श्लोकत्रयेण ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

जा॥येनेति ज्ञानस्यैव निर्देशात् म्यापन्नप्राप्तेदित्यादेः प्रतिपाद्यमाह—करणेति। येनेति करण-
तया निर्दिष्टमित्यर्थः। अत्रानित्याद्यपेक्षया—पुनरिति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

य ॥ स्तदितरविषयात्सयतेन्द्रियोऽचिरेण कालेनोक्तलक्षणेविषाकदशापन्न ज्ञान लभते, तथापि ज्ञान लब्धं परं शान्तिमचिरेणाधिगच्छति—परं निर्माणमाप्नोति ॥ ३९ ॥

अन्नश्चाश्रद्धानश्च संशयात्मा विनश्यति ।

नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ॥

४०

अन्न. पचमुपदेशलक्षणाज्ञानरहित. उपदिष्टज्ञानवृद्ध्युपाये चाश्रद्धान. अत्वरमाण.

उपदिष्टं च ज्ञानं सदायात्मा सदायमना विनश्यति नष्टो भवति, अस्मिन्नुपदिष्टे आत्म

ता ॥ स्वमपि 'कालेन' इत्येतत्पुनर्विलम्बशङ्कापरिहारार्थमेवोक्तत्वात्पूर्वार्धेऽप्यन्वेतम्यमित्यभिप्रायेण अचिरेण कालेनाकलक्षणेत्याशुक्तम् । भक्तियोगव्यवहित प्रारम्भकर्मविवक्षानभावी च मोक्ष कथमचिरेणसु-येतति भाव । पूर्वं 'कालेन' इति पद द्वित्रिदिनादिव्यवच्छेदार्थम् । 'अचिरेण' इति तु ज्ञानयोगदेहा-न्तरादिभिलम्बनिषेधार्थमित्याशये । शान्तिशब्दोऽत्रोपायस्य निश्चयेनित्यवत्त्वात् तदङ्गभूतशमविषय इति शब्दनाय—परं निर्माणमाप्नोतीत्युक्तम् । 'सं शान्तिमाप्नोति न कामकामी' 'सं शान्तिमधिगच्छति' 'वैद्वन्निर्वाणमृच्छति' इति द्वितीयाध्यायान्तमश्लोकस्येति एतदस्याविषये शान्तिनिर्वाणशब्दौ समानाश्रयौ । तत्र मध्यमश्लोकस्य 'शान्तिमधिगच्छति' इत्येतद्वत्तापि प्रत्यभिज्ञानम् । तत्पूर्वोत्तरश्लोकस्मरणायाव—आप्नोतिपद निर्माणपद चोक्तम् ॥ ३९ ॥

उत्तरार्धायां चित्तरेणे स्वाप्यते 'अशब्द' इति श्लोकेन । उपदेशलक्षणाज्ञानरहित इति—पूर्व-कर्मनिवृत्तौचित्वादशब्दाहत्वात् । सदायदशासमभिव्याहारश्च अशब्दशब्दोऽत्र शास्त्रजन्यज्ञाननिवृत्तिपर इति भाव । सदायस्य पृथग्भहितत्वात् 'अश्रद्धान' इत्येतत् विश्वासनिषेधपरम्, किं त्वा कालानिषधपरम् । प्रकृणाकाङ्क्षेव हि त्वरेण्यभिप्रायेण—अत्वरमाण इत्युक्तम् । सदायमना इति—सदायतेनेनेति सदाय, सदायकारण सदायहेतुभूतमना इत्यर्थ, यदा सदाये मनो यस्येति विग्रहः । नित्यस्यात्मन पुष्पार्थशून्यतरल उणस्य विनाशस्य पूर्वापरभावेन सन्तन्यमानस्य प्राचीनस्यैवानुवृत्तिप्रदर्शनाय प्रवृत्तिप्रत्ययार्थभेदविकथना—नष्टो भवतीत्युक्तम् । विनश्यत्वा वा प्रणष्टा वा इत्यादिषु प्रभवस्य विरिक्विषये प्रयोगोऽप्यनेन सूचितः । विनश्यतीत्यस्य निरणमुत्तरार्थम् । अयमपीत्यनेनायशब्देन निर्दिष्टभुद्रतावृत्तम् । 'नायं लोकोऽस्त्यशब्दस्य कुतोऽन्य कुतस्तत्तम्' इति तद्वत्तापि—लोकशब्द पुष्पार्थ

प्र पा ॥ १ गी २ ७० ॥

| ४ आराधनाय सुन्दरकाण्डे १३ म. १७, १८ क्पा॥

२ गी २ ७१ ॥

३. गी. २ ७२ ॥

५. गा. ४ ३१ ॥

श ॥ शब्दशब्दालु लभते ज्ञानम् । शब्दालुत्वोऽपि भवति कश्चित् मन्दप्रस्थानः, भूत आह—तत्परः *शुरूपसद्मादौ अभियुक्त ज्ञानलब्ध्युपाये शब्दावान् । तत्परः अपि अजितेन्द्रियः स्यात् इत्यत आह—सयतेन्द्रियः सयतानि विषयेभ्यो निवर्तितानि यस्य इन्द्रियाणि स सयतेन्द्रियः । य एवभूतः शब्दाशब्द तत्परः सयतेन्द्रियश्च स अवश्य ज्ञान लभते । प्रणिपातादिस्तु याद्याऽनेकान्तिकाऽपि भवति, मायावित्वादिसम्भवात्, न तु तत् शब्दावत्त्वाद् इत्यकान्तत ज्ञानलब्ध्युपाय । किं पुनः ज्ञानलाभात् स्यात् इति ? उच्यते—ज्ञान लब्धं परं मोक्षाख्यां शान्तिम् उपरतिम् अचिरेण क्षिप्रमेव अधिगच्छति । सम्यग्दर्शनात् क्षिप्रमेव मोक्षो भवतीति सर्वशास्त्रन्यायप्रसिद्धः सुनिश्चितः अर्थः ॥ ३९ ॥

अथ सदायः न कर्तव्य, पापिष्ठो हि सदाय । क्वपम् इति उच्यते—अन्नश्चेति ॥

पा ॥ *शुरूपासनादौ ॥

या॥याथात्म्यविषये ज्ञाने संशयात्मनोऽयमपि प्राकृतो लोको नास्ति, न च परः; धर्मार्थकामरूपपुरुषार्थाश्च न सिद्ध्यन्ति, कुतो मोक्ष इत्यर्थः, शास्त्रीयकर्मसिद्धिरूपत्वात्सर्वेषां पुरुषार्थानाम्, शास्त्रीयकर्मजन्यसिद्धेश्च देहातिरिक्तात्मनिश्चयपूर्वकत्वात् । अतस्सुखलघुभागित्वमात्मनि संशयात्मनो न संभवति ॥ ४० ॥

योगसंन्यस्तकर्माणं ज्ञानसंछिन्नसंशयम् ।

आत्मवन्तं न कर्माणि निवध्नन्ति धनञ्जय ॥

४१

यथोपदिष्टयोगेन संन्यस्तकर्माणं - ज्ञानाकारतापन्नकर्माणं यथोपदिष्टेन चात्मज्ञानेनात्मनि संछिन्नसंशयम्, आत्मवन्तं - मनस्विनम् उपदिष्टार्थे दृढावस्थितमनसं

ता॥विषयः । कैमुतिकन्यायप्रदर्शनार्थं च 'अयं लोकः' इत्युक्तम् । मोक्षप्रकरणत्वाच्चात्रायशब्दपरशब्दयोरनभौमदिव्यविषयत्वमुचितमित्यभिप्रायेणाह—धर्मार्थेति । मोक्षोपायभूतार्थं संशयात्मनः कथं पुरुषार्थान्तरासिद्धिरित्याह—शास्त्रीयेति । अस्तु तत्तच्छान्दर्येव तत्तत्सिद्धिः, किमनेन मोक्षोपयुक्तेनेत्याह—शास्त्रीयकर्मजन्यसिद्धेश्चेति । अयमभिप्रायः—नह्यायुर्वेदादिवत्केवलमेतदेहान्तर्भावविफलसाधनं कर्म तत्तच्छालैः प्रतिपाद्यते, येन देहातिरिक्तात्मज्ञाननिर्गन्धता स्यात् ; देहान्तरभाव्येव हि यशदिसाप्य स्वर्गादिकं फलं प्राचुर्येण प्रतिपाद्यते; अतो देहातिरिक्तात्मनिश्चयोऽन्यन्तापेक्षितः—इति । उभयविधपुरुषार्थराहित्योपसंहारपर 'न मुखम्' इत्येतदिति व्यञ्जनायाह—अन इति । यद्वानन्तमुखदुःखभोगरूपनिश्चयसन्निवर्त्यन्तसंशयस्य मनस्तापहेतुत्वात्तदानीन्तनदुःखाभिप्रायेण 'न मुखम्' इत्युक्तम् । अथवा पुरुषार्थयोग्यताभिमानमूलमुखाभावोऽभिप्रेतः ॥ ४० ॥

अध्यायप्रधानार्थं उपसंहियते—योगसंन्यस्तेति श्लोकेन । यथोपदिष्टयोगेनेति—'कर्मण्यकर्म यः पश्येत्' इत्यादिनोपदिष्टबुद्धियोगेनेत्यर्थः । एतेनात्मावलोकनरूपयोगव्युदासः । संन्यस्तकर्माणमित्यत्र कर्मस्वरूपत्यागभ्रमव्युदासाय—ज्ञानाकारतापन्नकर्माणमित्युक्तम् । कर्तृत्वादित्यागमर्गज्ञानाकारतापत्या कर्माकारत्वतिरस्कारोऽन कर्मणस्तन्यासदशब्देनोपचर्यते । स्वरूपत्यागपरत्वे तु पूर्वपराविरोध इति भावः । ज्ञानयोगादिव्युदासाय—यथोपदिष्टेन चान्मज्ञानेनेत्युक्तम् । आत्मनो देहातिरिक्तत्वादिसंशयोऽक्षत निषिध्यत इति व्यञ्जनाय—आत्मनीत्युक्तम् । 'आत्मवन्तम्' इत्यात्मशब्दः सम्बन्धविषयप्रत्ययसामर्थ्यात्प्रयोगमौढ्या च मनोविषय इत्यभिप्रायेण—मनस्विनमित्युक्तम् । अतिशयेन सम्बन्धोऽन मतुवर्यः; स चातिशयः केनाप्यविचाल्यत्वमिति द्योतनाद्योक्तम्—उपदिष्टार्थे दृढावस्था ॥ १. गी. ४-१८ ॥

शं॥अज्ञश्च अनात्मज्ञश्च अश्रद्धाधानश्च गुरुवाक्यशास्त्रेषु अविश्वासवान् संशयात्मा च संशयचित्तश्च विनश्यति । अज्ञाश्रद्धाधानौ यद्यपि विनश्यतः, न तथा यथा संशयात्मा । स तु पापिष्ठः सर्वेषाम् । कथं? नायं साधारणोऽपि लोकोऽस्ति । तथा न परः लोकः । आस्ते न सुखं, तत्रापि संशयोत्पत्तेः संशयात्मनः संशयचित्तस्य । तस्मात् संशयो न कर्तव्यः ॥

कस्मात्? यस्मात्—योगेति ॥ योगसंन्यस्तकर्माणं परमार्थदर्शनलक्षणेन योगेन संन्यस्तानि कर्माणि येन परमार्थदर्शना धर्माधर्माख्यानि तं योगसंन्यस्तकर्माणम् । कथं

ज ॥ उत्तरस्य श्लोकत्रयस्य सङ्कीर्णार्थत्वादेकोत्तरैव तात्पर्यमुक्त्वा तस्मादिति चतुर्थस्य प्रतिपादमाह—तदिति । तस्य ज्ञानस्य साधनमन्तरङ्गं श्रद्धादिकम् । विरोध्यज्ञानादिकं ज्ञानस्य फले परशा-

रा ॥ बन्धहेतुभूतप्रार्चनानन्तरुर्माणि न निवर्धन्ति ॥ ४१ ॥

तस्मादज्ञानसम्भूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनाऽऽत्मनः ।

छित्त्वेन संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ॥

४२

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे

साङ्ख्ययोगो नाम चतुर्थाऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीकृष्णाय परब्रह्मण नमः ॥

तस्मादनाद्यज्ञानसम्भूतं हृत्स्थम् आत्मविषयं संशयं मयोपदिष्टेनात्मज्ञानासिना
छित्त्वा मयोपदिष्टं कर्मयोगमातिष्ठ ,

ता॥स्थितमनसमिति । परमप्रयोनोपसहस्ररूपतन्मयज्ञानाय—बन्धहेतुभूतत्यादिकमुक्तम् ॥ ४१ ॥

एवं विस्तरणोपपाद्यापसहस्रोऽथाऽतुन प्रति कर्तव्यतया निगम्यते—तस्मादिति श्लोकेन । संशय
स्याज्ञानसम्भूतत्वं विशेषाग्रहस्य संशयहेतुत्वात् । हृत्स्थं हृदि स्थितमिवार्पितम्, यद्वा हृत्स्थमित्यान्तरमिति
भावः । 'आत्मनः' इति पठ्या विषयविषयित्वलक्षणसर्वविशेषे पर्यवसानमल विवक्षितमिति द्योतनाय
—आत्मविषयं संशयमित्युक्तम् । यद्वा 'एन संशयम्' इति निर्दशादात्मविषयत्वं सिद्धम्, 'आ-
त्मनः' इत्यस्य तु 'ज्ञानासिना' इत्यनन्याय—आत्मज्ञानासिनेत्युक्तम् । कानाधिन्यायेन बोधय
नान्वयः । मयेत्यनेनोपदेष्टुस्त्वत्त्वकारुणिकत्वादौष्कस्यादाप्ततमत्वं विवक्षितम् । कर्मयोगोपदेशोप
संहारतया योगशब्दोऽत्र नतरविषय इति ज्ञापनाय—मयोपदिष्टं कर्मयोगमित्युक्तम् । भरतकुलस्य
भूतार्जुनस्य स्वधर्मभूतयुद्धार्थमुत्थानमव कर्मयोगार्थमुत्थानमिति भारतशब्दाभिप्रायव्यञ्जनाय—

रा॥योगसन्त्यस्तकर्मैति आह—ज्ञानसछिन्नसंशयं ज्ञानेन आत्मेभ्यरक्त्यदर्शनलक्षणेन स
छिन्नं संशयो यस्य स ज्ञानसछिन्नसंशयः । य एव योगसन्त्यस्तकर्मा तम् आत्मवन्तम्
अप्रमत्तं गुणचेष्टारूपेण दृष्टानि कर्माणि न निवर्धन्ति अनिष्टादिरूपं फलं नारभन्ते हे
धनञ्जय ॥ ४१ ॥

यस्मात् कर्मयोगानुष्ठानात् अनुब्रिक्षयहेतुक्ज्ञानसछिन्नसंशयं न निवर्धयते कर्म
भि ज्ञानाग्निदग्धकर्मत्वादेव, यस्माच्च ज्ञानकर्मानुष्ठानविषये संशयवान् विनश्यति—
तस्मादिति । तस्मात् पापिष्ठम् अज्ञानसम्भूतं अज्ञानात् अविवेकात् जातं हृत्स्थं हृदि
बुद्धौ स्थितं ज्ञानासिना शोकमोहादिदोषहरं सम्यग्दर्शनं ज्ञानं तदेव असिः खड्गः तेन

आ॥तत्साधनं विरोधिफलं च तदुत्तरैरुक्तोपसहरति ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

ज्ञानत्यादिकम् । विरोधिनः फलं विनाशादिकमिति ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितस्य श्रीभगवद्गीताभाष्यस्य टीकायां

अन्तीर्यमुनिविरचितायां प्रमेयदीपिकायां चतुर्थाऽध्यायः ॥ ४ ॥

य ॥ तदर्थमुत्तिष्ठ भारतेति ॥ ४२ ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते श्रीमद्रीताभाष्ये चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

ता॥ तदर्थमुत्तिष्ठ भारतेत्युक्तम् । तेनैव मोक्षोपाययोग्यत्वाय योगिवंशप्रसूतत्वमप्यर्जुनस्य सूच्यते ॥

इति कथितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु

श्रीमद्रीताभाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ॥

शं॥ ज्ञानासिना आत्मनः स्वस्य, आत्मविषयत्वात् संशयस्य । न हि परस्य संशयः अपरेण छेत्तव्यतां प्राप्तः, येन स्वस्येति विशेष्येत । अतः आत्मविषयोऽपि स्वस्यैव भवति । छित्त्वा एनं संशयं स्वयिनाशहेतुभूतं, योगं सम्यग्दर्शनोपायं कर्मानुष्ठानम् आतिष्ठ कुर्वि-
त्यर्थः । उत्तिष्ठ च इदानीं युद्धाय हे भारत इति ॥ ४२ ॥

इति श्रीपरमहंस परियाजकाचार्य गोविन्दभगवत्पादमिष्य श्रीमच्छङ्करभगवत्पादकृतौ

श्रीमद्रीताभाष्ये चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीः

श्रिवै नमः.

श्रीमते रामानुजाय नमः

श्रीमद्यामुनमुनिप्रणीतः

श्रीमद्गीतार्थसंग्रहः.

प्रसङ्गात्स्वभावोक्तिः कर्मणोऽकर्मतास्य च ।

मेदा ज्ञानस्य माहात्म्यं चतुर्थोऽध्याय उच्यते ॥ ८ ॥

श्रीमन्निगमान्तमहादेशिकविरचिता गीतार्थसङ्ग्रहरक्षा.

स्वशब्देनाऽतीर्णवस्थो भगवानिह विवक्षितः, तस्य स्वभावः स्वामाधारणो भावः; स्वस्व-
भावोक्तिरुच्यते इति ओदनपाकः पच्यत इति न, क्रियत इत्यर्थः । कर्मणोऽकर्मता 'कर्मण्यकर्म
यः पश्येत्' इत्यादिभिरुक्ता; अकर्मशब्दोऽत्र तदन्यद्वृत्त्या कर्मयोगासङ्गात्मानविषयः, अस्य च मे-
दाः 'दैवमेवापरे यज्ञम्' इत्यादिनोक्ताः । देवार्चनेन्द्रियनिरोधप्राणायामयागदानहोमतपस्तीर्थसेवा-
स्वाध्यायतदर्शान्यासादिरूपा वर्णाश्रमधर्मेतिरुतव्यताकाः यथाज्ञानं यथाशक्ति यथावधि प्रधानतया प-
रिग्रहीताः कर्मयोगान्तरविशेषा इत्यर्थः । ज्ञानस्य माहात्म्यं - 'भेदान् द्रव्यमग्रायशात्' इत्युक्तं प्राधा-
न्यम् । अपि च श्लोकः तृतीयसङ्कतिपूर्वकं चतुर्थारम्भे व्याख्यतः—'तृतीयेऽध्याये प्रकृतिसमुद्रस्य मुमुक्षो-
स्त्वहसा ज्ञानयोगेऽनधिनाशकर्मयोग एव कार्यः, ज्ञानयोगाधिकारिणोऽपि अकर्तृत्वानुसंधानपूर्वकं
कर्मयोग एव भेदानिति सहेतुकमुक्तम्; मिष्टतया व्यपदेश्यस्य तु विशेषतः कर्मयोग एव कार्य इति
चोक्तम् । चतुर्थेन इदानीमस्यैव कर्मयोगस्य निखिलजगदुद्धारणाय मन्वन्तरादावेवोपदिष्टतया कर्तव्यता
द्रवयित्वा अन्तर्गतज्ञानतयाऽस्यैव ज्ञानयोगाग्रायता प्रदर्श्य कर्मयोगस्वरूपं, तद्भेदः, कर्मयोगे ज्ञानाश-
स्यैव प्राधान्यं चोच्यते, प्रसङ्गाच्च भगवदवतारयाथात्म्यमुच्यते'—इति । ईदृशं चावतारमाहात्म्यमत्र नि-
रमन्ति—निखिलह्रिमप्रत्यनीककल्याणैकतानस्यापि भगवतो जन्म नेन्द्रजालबन्धिण्या, अपितु सत्यम्,
अवतरश्च भगवानस्मदादिवत्त ज्ञानभक्तौचादिमान् भवति, किंतु जज्ञत्वाव्ययत्वसर्वेश्वरत्वादिकं सर्वं
पारमेश्वर स्वभावजमजहदेवानतरति, नचावतारविग्रहोऽप्यस्य गुणत्रयमयः प्राकृतः, प्रत्युत अप्राकृत-
मुद्रसत्त्वमयः; नचास्य जन्म पुण्यापुण्यरूपेण कर्मणा, अपितु स्वेच्छयैव, न वा कर्मविपाककाले अस्य
जन्म, अपितु धर्मग्लान्यधर्मोत्थानशले, नापि भगवज्जन्मनः मुखदुःखमिश्राणि फलानि, अपि तर्हि
साधुपरिवाणदुष्प्रदिनाशनधर्मसत्त्वापनादीनीति स्वरूपतः प्रकारतो द्रव्यतः कारणतः कालतः प्रयोज-
नतश्च दिव्यत्वम् । एव ज्ञानतश्चैकस्मिन्नेव जन्मनि उपायपूर्त्यान्तरजन्मप्रतिपेधेन भगवत्प्राप्तिर्गीयते
'जन्म कर्म च मे दिव्यम्' इत्यादिना । अत एव हि प्राचेतसपाराशर्यशुकशौनकादयः परमर्षयः प्राय-
स्तत्रैव निशाम्न्यसीमादिवन्ते—इति ॥ ८ ॥

श्रीमते निगमान्तमहागुरुस्यै नमः.

प्र.पा॥ १. गी. ४-१८ ॥ २. गी. ४-२५ ॥

३. गी. ४-३३ ॥

४. गी. ४-१ ॥ ना. अवतरनिका ॥

५. गी. ४-९ ॥

पञ्चमोऽध्यायः.

य ॥ चतुर्थेऽध्याये कर्मयोगस्य ज्ञानाकारतापूर्वकस्वरूपभेदो ज्ञानांशस्य च प्राधान्यमुक्तम्; ज्ञानयोगाधिकारिणोऽपि कर्मयोगस्यान्तर्गतत्वात्मानवाद्यप्रमादत्वात्सुकरत्याग्निरपेक्षत्वाच्च ज्यायस्यं तृतीय एवोक्तम्। इदानीं कर्मयोगस्यात्मप्राप्तिसाधनत्वे ज्ञाननिष्ठाया-

ना॥अथ पञ्चमस्याशततृतीयचतुर्थ्यां सद्गतिप्रदर्शनायां कानुकांशविवेकेन पञ्चमस्यानुकांशे तात्पर्यप्रदर्शनाय चाह—चतुर्थेऽध्याय इति। कर्मयोगस्य ज्ञानाकारतेत्यादिकं चतुर्थाध्यायप्रधानार्थोऽयमिति द्योतनार्थं, सद्गतिप्रदेशप्रदर्शनार्थश्च । तृतीयएवेति—कर्तव्यतोपदेशलक्षणएवेत्यर्थः। पञ्चमार्थमाह—इदानीमिति । अत्रैवं सङ्गच्छोक्तः—‘कर्मयोगस्य सौकर्यं शेषश्च काश्चन तद्विधाः । ब्रह्मज्ञानप्रकारश्च पञ्चमाध्याय उच्यते’ इति । अत्र ‘सौकर्यं शेषश्च’ इति सङ्गृहीतत्वेऽपि भाष्ये शेषप्रमाप्रवचनं सौकर्यस्य तृतीयाध्यायोक्तस्यैवानुपादः पञ्चमे शेषचौपयिकतया क्रियत इति ज्ञापनार्थम्, शेषश्च तु तलानुक्तत्वादन साक्षात्प्रतिपाद्यम् । ‘काश्चन तद्विधाः’ ‘ब्रह्मज्ञानप्रकारश्च’ इत्युभयोर्व्याख्यानरूपेण कर्मप्रपा ॥ १. गी. सं. ९-श्लो ॥

श ॥ ‘कर्मण्यकर्म यः पश्येत्’ इत्यारभ्य ‘स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत्’ ‘ज्ञानाग्निदग्धकर्माणम्’ ‘शरीरं केवलं कर्म कुर्वन्’ ‘यदृच्छालाभसन्तुष्टः’ ‘ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविः’ ‘कर्मजान् विद्धि तान् सर्वान्’ ‘सर्वं कर्माखिलं पार्थ’ ‘ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि’ ‘योगसंन्यस्तकर्माणम्’ इत्येतेः वचनैः सर्वकर्मणां संन्यासम् अवोचत् भगवान् । ‘छित्त्यैनं संशयं योगमातिष्ठ’ इत्यनेन वचनेन पुनः योगं च कर्मानुष्ठानलक्षणम् अनुतिष्ठ इत्युक्तवान् । उभयोश्च कर्मानुष्ठानकर्मसंन्यासयोः स्थितिगतवत् परस्परविरोधात् एकेन सह कर्तुम् अशक्यत्वात्, कालभेदेन च अनुष्ठानविधानाभावात्, अर्थात् एतयोः अन्यतरकर्तव्यताप्राप्ती सत्यां यत् प्रशस्यतरम् एतयोः कर्मानुष्ठानकर्मसंन्यासयोः तत् कर्तव्यं न इतरत् इत्येवं मन्यमानः प्रशस्यतरबुभुत्सया अर्जुन उवाच—संन्यासं कर्मणां कृष्ण इत्यादिना ॥

आ॥तृतीयाध्यायोक्तमेव कर्मयोगं प्रपञ्चयत्यनेनाध्यायेन। ‘यदृच्छालाभसन्तुष्टः’ इत्या-

ज ॥ पूर्वसंगतत्वेनैतदध्यायप्रतिपाद्यमर्थमाह—तृतीयेति । कर्मयोगो नाम कर्माणि कृत्वा तेषां ब्रह्मात्मकत्वज्ञानमिति कश्चित्, तद्व्यावर्तयितुमेवशब्दः । फलकामनादित्यागेनेश्वरार्पणबुद्ध्या वर्णाश्रमविहितकर्मानुष्ठानमेव कर्मयोगोऽत्र प्रपञ्च्यते, तस्यैव पूर्वमुक्तत्वात्; नान्यः, तस्याप्रकृतत्वात्। इदं शब्दाय कर्मयोगः—कामादिवर्जनम्, ईश्वरार्पणबुद्ध्या कर्मानुष्ठानं च—इति । तत्राद्यं संन्यासशब्दोक्तम् । द्वितीयमुपचारेण कर्मयोगशब्दोक्तः। तदभिप्रायेण योगसंन्यासयोर्लक्षणं स्पष्टयतीत्यन्यत्रोक्तमिति। संन्यासमित्यादिना युक्तोक्तमर्जुनोऽनुदवतीत्यत्र आह—यदृच्छेति। कर्मयोगमिति वदता कर्मणामित्येतद्योगशब्देन

य ॥ शंश्रयं कर्मयोगान्तर्गताकर्तृत्वानुसन्धानप्रकार च प्रतिपाद्य तन्मूलं ज्ञानं च विशोध्यते—

अर्जुन उवाच—

संन्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर्योगं च शंससि ।

यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि मुनिश्रितम् ॥

१

कर्मणां संन्यासं ज्ञानयोगं पुनः कर्मयोगं च शंससि, एतदुक्तम्भवति—द्वितीयेऽध्याये

तथा॥योगेत्यादिना तृतीयचतुर्थीभ्यामशतस्वङ्गतिरुक्ता भवति।ज्ञाननिष्ठाया इति पञ्चमी।तत्र प्रकार-
शब्देन विशोध्यते इति वचनाच्चानुक्ताशतास्यर्थापौनस्त्य दर्शितम् । तन्मूलं ज्ञानमिति विपाक-
दशापन्नज्ञान विवक्षितम् । अथ 'तद्विद्धि प्रणिपातेन' इत्येतदनुसन्धानोऽनुक्रमेणोद्धृतमद्य नञिज्ञानसु-
क्ष्मेऽर्थे परिदृच्छतर्जुन उवाच—'संन्यासम्' इति । संन्यासयोगशब्दावत्र प्रकृतसंन्यासमात्रस्य योग-
विषयता नार्थान्तरपर्यन्त्यभिप्रायेणाह—कर्मणा संन्यासं ज्ञानयोगमिति । कर्मणामित्येतदुभया-
न्यतम् । ननु कर्मयोगस्य त्याज्यत्वं क्वचिदपि नोक्तम्, प्रत्युत तदेवोपादेयतया प्रवक्षितम्; नच
ज्ञानयोगस्य प्रशंसा क्वापि कृता, येन 'संन्यास योगश्च शतमि' इत्युच्यते । उभयोः प्रशंसने कृतेऽपि
विरुद्ध इत्येव मन्तव्यं, नपुनरन्यतराधिक्यप्रश्नावसान इत्यन्वाह—एतदुक्तमिति । प्रतिपाद्येत्यन्तेन

प्र पा ॥ १ गा. ४ ३६ ॥

न ॥ ननु च आत्मविद् ज्ञानयोगेन निष्ठां प्रतिपादयिष्यन् पूर्वोदाहृतैः वचनैः भगवान्
*कर्मसंन्यासम् अथोचत्, न तु अनात्मज्ञस्य । अतश्च कर्मानुष्ठानकर्मसंन्यासयोः भिन्नपु-
रुषविषयत्वात् अन्यतरस्य प्रशस्यतरबुभुत्सया अथ प्रश्नः अनुपपन्नः । सत्यमेव त्वदभि-
प्रायेण प्रश्नो न उपपद्यते, प्रष्टुः स्वाभिप्रायेण पुनः प्रश्नः युज्यते एवेति वदामः । कथम् ?
पूर्वोदाहृतैः वचनैः भगवता कर्मसंन्यासस्य कर्तव्यतया विवक्षितत्वात्, प्राधान्यमन्त-
रेण च तस्य कर्तुः कर्तव्यत्वासम्भवात् अनात्मविदपि कर्ता पक्षे प्राप्तः अनूद्यते; न
पुनः आत्मधिकर्तृकत्वमेव संन्यासस्य विवक्षितम्, इत्येवं मन्यानस्य अर्जुनस्य कर्मानुष्ठा-
नकर्मसंन्यासयोः अविद्वत्पुरुषकर्तृकत्वमपि अस्तीति प्रयोजकेन प्रकारेण तयोः परस्पर-
विरोधात् अन्यतरस्य कर्तव्यत्वे प्राप्ते प्रशस्यतरं च कर्तव्यम् न इतरम् इति प्रशस्यतर-
विविदिपया प्रश्नः न अनुपपन्नः ॥

प्रतिवचनवास्यार्थनिरूपणेनापि प्रष्टुः अभिप्रायः एवमेवेति गम्यते । कथम् ? 'सं-
न्यासकर्मयोगा निश्च्रेयसकरौ तयोस्तु कर्मयोगो निशिष्यते इति प्रतिवचनम् । एतत् नि-
शा॥दिसंन्यास'कुरु कर्मव'इत्यादि कर्मयोगश्च । नियमनादिना सकललोककर्मणात्कृष्णः ।

जा॥तन्मन्त्र इत्युक्तं भवति। तथा च कर्मणा संन्यास त्यागमिति व्याख्यानमश्वदिति सूचितम्। शतमी-
त्यनेनान्वयः । चतुर्थीधायोनेत्यर्थस्यैतदध्यागोत्थानरीजत्वात्तृतीयाध्यागार्थप्रपञ्चनात्मकस्याप्यस्य चतु-
र्थानन्तर्यं युगमियज्यन्नेन शपितम् । कृष्णशब्दो वर्णभित्तोपमात्तत्त्वं इति प्रतीतिनिर्वाहः—नि-
यमनादिनेति । नित्यनैमित्तिकसाम्यनिधिद्वरूपमवर्गकर्मत्यागः संन्यासशब्दार्थ इति व्याख्यानं द्रूपति

य ॥ मुमुक्षाः प्रथमं कर्मयोगं पच कार्थः; कर्मयोगेन मृदितान्तःकरणकषायस्य ज्ञानयोगे-
नात्मदर्शनं कार्यमिति प्रतिपाद्य पुनस्तृतीयचतुर्थयोर्ज्ञानयोगाधिकारदशापन्नस्यापि कर्म-
ता॥ 'संन्यासं कर्मणाम्' इत्यस्याभिप्रायो विवृतः। कषायनिवृत्त्यर्थः कर्मयोगः। तद्विवृत्तौ कर्मयोगं परि-
त्यज्य ज्ञानयोग उपदेयः; अतो ज्ञानयोग एवात्मदर्शने साध्यात्माधनमिति द्वितीये प्रतिपादितमिति
भावः। पूर्वं संन्यस्तस्य पुनर्योगं शंससीति भ्रमव्युदासाय 'शंमगि' इत्यनेन पुनश्चन्द्रान्वयमाह—तृती-
यचतुर्थयो रिति। द्वितीय इत्येतत्तृतीयचतुर्थयोरित्येतच्च भाष्यद्वारैस्त्वानुगन्धानेनोक्तम्, न पुनरुन-
याक्यानुसारः। अत्र मृदितकषायस्य कर्मयोगस्त्याज्यश्वेत्कर्ममुपादेयः, ज्ञानयोगस्य दर्शनसाधनत्वे
कथमव्यवधानेन तत्सम्भव इति भावः। 'कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः' इति ज्यायस्त्वेन शंसनमित्यभिप्रायेणाह

प्र-पा ॥ १. गा. ३-८ ॥

श॥ रूप्यम्—किम् अनेन आत्मवित्कर्तृकयोः संन्यासकर्मयोगयोः निश्चेयसकरत्वं प्रयो-
जनम् उक्त्या तयोरेव कुतश्चित् विशेषात् कर्मसंन्यासात् कर्मयोगस्य विशिष्टत्वं उच्यते।
आहोस्वित् अनात्मवित्कर्तृकयोः संन्यासकर्मयोगयोः तदुभयम् उच्यते? इति। किञ्चातः
—यदि आत्मवित्कर्तृकयोः कर्मसंन्यासकर्मयोगयोः निश्चेयसकरत्वं, तयोस्तु कर्मसं-
न्यासात् कर्मयोगस्य विशिष्टत्वं उच्यते; यदि चा अनात्मवित्कर्तृकयोः संन्यासकर्मयोग-
योः तदुभयम् उच्यते इति। अत्र उच्यते—आत्मवित्कर्तृकयोः संन्यासकर्मयोगयोः अस-
म्भवात् तयोः निश्चेयसकरत्ववचनं तदीयाच्च कर्मसंन्यासात् कर्मयोगस्य विशिष्टत्वा-
भिधानम् इत्येतत् उभयम् अनुपपन्नम्। 'यदि अनात्मविदः कर्मसंन्यासः तत्प्रतिकूलश्च
कर्मानुष्ठानलक्षणः कर्मयोगः सम्मधेतां, तदा तयोः निश्चेयसकरत्वाक्तिः कर्मयोगस्य च
कर्मसंन्यासात् विशिष्टत्वाभिधानम् इत्येनत् उभयम् उपपद्यते। आत्मविदस्तु संन्यासक-
र्मयोगयोः असम्भवात् तयोः निश्चेयसकरत्वाभिधानं संन्यासाच्च कर्मयोगः विशिष्यते
इति च अनुपपन्नम् ॥

अत्र आह—किम् आत्मविदः संन्यासकर्मयोगयोः उभयोरपि असम्भवः? आहो-
स्वित् अन्यतरस्य असम्भवः? यदा च अन्यतरस्य असम्भवः तदा किं कर्मसंन्यासस्य ?
उत कर्मयोगस्य ? इति। असम्भवे कारणं च वक्तव्यम् इति। अत्र उच्यते—आत्मवि-
दः निवृत्तमिध्याज्ञानत्वात् विपर्ययज्ञानमूलस्य कर्मयोगस्य असम्भवः स्यात्। जन्मादि-
सर्वविक्रियारहितत्वेन निष्क्रियम् आत्मानम् आत्मत्वेन यो वेत्ति तस्य आत्मविदः सम्यग्-
दर्शनेन अपास्तमिध्याज्ञानस्य निष्क्रियात्मस्वरूपावस्थानलक्षणं सर्वकर्मसंन्यासम् उत्तमा
तद्विपरीतस्य मिध्याज्ञानमूलकर्तृत्वाभिमानपुरस्सरस्य सक्रियात्मस्वरूपावस्थानरूपस्य क-
र्मयोगस्य इह गीताशास्त्रे तत्रतत्र आत्मस्वरूपनिरूपणप्रदेशेषु सम्यग्ज्ञानमिध्याज्ञानत-
त्कार्यविरोधात् अभावः प्रतिपाद्यते यस्मात् तस्मात् आत्मविदः निवृत्तमिध्याज्ञानस्य
विपर्ययज्ञानमूलः कर्मयोगो न सम्मयति इति युक्तम् उक्तं स्यात् ॥

केपुकेषु पुनः आत्मस्वरूपनिरूपणप्रदेशेषु आत्मविदः कर्माभावः प्रतिपाद्यते इति ?
अत्र उच्यते—'अविनाशि तु तत्' इति प्रकृत्य 'य एनं वेत्ति हन्तार' 'वेदाविनाशिनं
नित्यम्' इत्यदौ तत्रतत्र आत्मविदः कर्माभावः उच्यते ॥

या॥निष्ठेय ज्यायसी, सेव ज्ञाननिष्ठानिरपेक्षा आत्मप्राप्तौ साधनमिति कर्मनिष्ठां प्रशंससि—इति। तत्रेतयोर्ज्ञानयोगकर्मयोगयोरात्मप्राप्तिसाधनभावे यदेक सोकर्याच्छेदप्रचाच्च श्रेयः

ता॥—प्रशंससतीति तत्रेति द्वयोरप्यव्यवहितसाधनत्वे विवक्षिते इत्यर्थः । एतयोस्त्वत्र निर्धारितान्वय-
रविषय एकशब्दः । तत्र सामान्याकारविवक्षया नपुंसकत्व, श्रेयश्चब्दविशेषणतया वा । सोकर्याच्छेद-
प्रचाच्चति पल्लयैकत्वात्तत्रिरुधन श्रेष्ठमिहायुक्तमितिभावः । श्रेयस्सुनिश्चितमित्यन्वयः । श्रेयस्त्वेन

शा॥ननु च कर्मयोगोऽपि आत्मस्वरूपनिरूपणप्रदशेषु तत्रतत्र प्रतिपाद्यते एव, तत्
यथा 'तस्मात् युज्यस्व भारत' 'स्वधर्ममपि चावश्य' 'कर्मण्येवाधिकारस्ते' इत्यादी ।
अतश्च कथम् आत्मविद्. कर्मयोगस्य असम्भवः स्यादिति ? अत्र उच्यते—सम्यग्ज्ञान
मिथ्याज्ञानतत्कार्ययोरिधात्, 'ज्ञानयोगेन साहज्यानाम्' इत्यनेन साहज्यानाम् आत्मतत्त्व
विदाम् अनात्मवित्कर्तृककर्मयोगनिष्ठात निष्क्रियात्मस्वरूपावस्थानलक्षणायाः ज्ञानयोग
निष्ठाया पृथक्करणात्, कृतकृत्यत्वेन आत्मविद् प्रयोजनान्तराभावात्, 'तस्य कार्यं न वि-
द्यते' इति कर्तव्यान्तराभाववचनाच्च, 'न कर्मणामनारम्भात्' 'सत्यासस्तु महाबाहो दु-
ःखमाप्नुमयोगत' इत्यादिना च आत्मज्ञानाङ्गत्वेन कर्मयोगस्य विधानात्, 'योगारूढस्य
तस्येव शमः कारणमुच्यते' इत्यनेन च उत्पन्नसम्यग्दर्शनस्य कर्मयोगाभाववचनात्,
'शरीरं कथलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम्' इति च शरीरस्थितिकारणातिरिक्तस्य कर्मणो
निवारणात्, 'नेच किञ्चित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्वदित्' इत्यनेन च शरीरस्थिति
मात्रप्रयुक्तत्वापि दर्शनश्रवणादिकर्मसु आत्मयाथात्म्यविद्. 'न अहं करोमि' इति प्रत्य-
यस्य समाहितचतस्तया सदा कर्तव्यत्वोपदेशात् आत्मतत्त्वविद्. सम्यग्दर्शनविरुद्धो
मिथ्याज्ञानहेतुक कर्मयोग स्वप्नेऽपि न सम्भावयितुं शक्यते यस्मात् तस्मात् अना-
त्मवित्कर्तृकयोरेव सत्यासकर्मयागयो निश्चयेयसकरत्ववचनं, तदीयाच्च कर्मसत्यासात्
पूर्वोक्तात्मवित्कर्तृकसर्वकर्मसत्यासविलक्षणात् सत्येव कर्तृत्वविज्ञाने कर्मकदेशविष-
यात् यमनियमादिसहितत्वेन च दुरनुष्ठेयात् सुकरत्वेन च कर्मयोगस्य विशिष्टत्वाभि-
धानम् इत्येव प्रतिवचनवाक्यार्थनिरूपणेनापि पूर्वोक्तः प्रष्टु अभिप्रायः निश्चीयते इति
स्थितम् ॥

'ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते' इत्यत्र ज्ञानकर्मणो सह असम्भवात् 'यत् श्रेय एतयो-
तत् मं प्रहि' इत्येव पृष्ठोऽङ्गुनेन भगवान् साहज्याना सत्यासिना ज्ञानयोगेन निष्ठा कर्म
योगेन योगिना निष्ठा प्रोक्तेति निर्णय चकार । 'न च सन्यसनादेव केवलं सिद्धि-
समाधिगच्छति' इति वचनात् ज्ञानसाहितस्य तस्य सिद्धिसाधनत्वम् इष्टम्, कर्मयोगस्य
च विधानात् । ज्ञानरहितस्य सत्यास श्रेयान् ? किं न कर्मयोगः श्रेयान् ? इति एतयो-
प्रशस्यतर बुभुक्षु अर्जुन उवाच—

आ॥तद्योक्तम्—'यतः कर्षसि देवेश नियम्य सकलं जगत् । अतो वदन्ति मुनयः कृष्ण-
त्या ब्रह्मवादिनः' इति महाकौर्म । सत्यासशब्दार्थं भगवानेव वक्ष्यति। अयं प्रश्नाशयः—

जा॥—सत्यासितीति 'ज्ञेयं स नित्यसत्यासी' इति सत्यासशब्दस्य भगवैवान्यथा व्याख्यातत्वात् तद्वि-
रुद्धं पल्लयाख्यानमित्यर्थः । यदि सर्वकर्मपरित्यागो न सत्यासशब्दार्थः, किन्तु द्वेषादिवर्जनमेव, तर्हि
तस्य योगेन विरोधाभावात्सत्यासयोगयोर्विरोधाभिप्रायेण श्रेयः प्रश्नोऽनुपपन्नः स्यादित्यत आह—अय-

याऽध्रेष्टमिति सुनिश्चितं, तन्मे ब्रूहि ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच—

संन्यासः कर्मयोगश्च निश्श्रेयसकरावुभौ ।

तयोस्तु कर्मसंन्यासात् कर्मयोगो विशिष्यते ॥

२

सप्रयासो - ज्ञानयोगः, कर्मयोगश्च ज्ञानयोगशक्तस्याप्युभौ निरपेक्षां निश्श्रेयस-

ताः। सुनिश्चितमित्यर्थः । क्रियाविशेषणत्वं तु निरर्थकमित्यभिप्रायेणाह—श्रेष्टमिति सुनिश्चितमिति । श्रेयश्चान्दस्य फलादिष्वपि प्रयोगप्राचुर्याच्चक्षुदासाय तारतम्यप्रभानुगुण्येन प्रकृतिप्रत्ययार्थव्यञ्जनाय श्रे-
ष्ठशब्देन व्याख्यातम् । अनेकफलसाधनत्वादिकल्पे प्राप्ते सौकर्यादिगुणयोगाद्भेदस्योक्तिः ॥ १ ॥

अथ सद्धारकत्वाभिधानस्य अधिकारिविशेषनियततया द्वयोरभ्यव्यवहितसाधनत्वमुपपादयंस्तत एव मृदितकपायस्यापि सौकर्यमैश्वर्यमन्विनस्तस्यैव कर्तव्यता च ब्रह्मयन्त्रभगवानुवाच—संन्यास इति । ज्ञानयोगाशक्तस्य कर्मयोगसाधनेभ्यस्तत्तत्कृत्यैव निरपेक्षसाधनत्वोक्तिरुपपन्नेत्यभिप्रायेणाह—ज्ञानयो-
गशक्तस्यापीति । ‘उभौ निश्श्रेयसकरौ’ इत्येतत्साम्यात् ‘एकमप्यास्तितस्तस्यगुणयोर्विन्दते फलम्’ इति वक्ष्यमाणानुसन्धानाच्च—निरपेक्षावित्युक्तमाचकारेणाप्येतदेव व्यज्यते । अन्वाचयेत्तरेतरयोगसमा-
प्र-पा ॥ १. गा. ५-४ ॥

शं॥संन्यासं परित्यागं कर्मणां शास्त्रीयाणाम् अनुष्ठेयविशेषाणां शससि प्रशंससि कथ-
यसि इत्येतत् । पुनः योगं च तेयामेव अनुष्ठानम् अवश्यं कर्तव्यं शंससि । अतः मे क-
तरत् श्रेयः इति संशयः—किं कर्मानुष्ठानं श्रेयः? किं वा तद्दानम् इति? प्रशस्यतरं च
अनुष्ठेयम् । अतश्च यत् श्रेयः प्रशस्यतरम् एतयोः कर्मसंन्यासकर्मयोगयोः, यदनुष्ठानात्
श्रेयोवाप्तिः मम स्यादिति मन्यसे, नत् एकम् अन्यतरम् सह एकपुरुषानुष्ठेयत्वासम्भवात्
मे ब्रूहि सुनिश्चितम् अमिप्रेतं तथेति ॥ १ ॥

स्वाभिप्रायम् आचक्ष्णो निर्णयाय श्रीभगवानुवाच—संन्यासः कर्मणां परित्यागः क-
र्मयोगश्च तेयाम् अनुष्ठानं तौ उभौ अपि निश्श्रेयसकरौ मोक्षं कुर्वाते ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वेन ।
आ॥यदि संन्यासः श्रेयोऽधिकः स्यात् ; तर्हि संन्यासस्येकद्विरोधि युद्धमिति ॥ १ ॥

नार्यं संन्यासो यत्नाश्रमः । ‘द्वन्द्वत्यागात्तु संन्यासान्मत्पूजैव गरीयसी’ इति वच-
ज्ज॥मिति । अत्र ‘श्रेय’ इति यथास्थित गीतापदमनूय संन्यासपदानुगुण्येन—अधिक इति व्याख्यातम् ।
नन्वेतत् ‘धारे’ इति चोदितं श्रेयानिनिच परिहृतं च । सत्यम्, अत एवाव ईपदित्युक्तमिति । अतस्त-
स्यक्त्वा संन्यास एव कर्तव्ये किं नैगुण्यमङ्गीकृत्यापि विधीयते युद्धमित्याशयशेषः ॥ १ ॥

‘संन्यासम्’ इति प्रभवाक्ये ‘संन्यासः’ इति परिहारवाक्ये च संन्यासयोगशब्दौ यतिग्रहस्थाश्रम-
विपर्यायेव, तयोः सर्वकर्मत्यागतदनुष्ठानरूपत्वात् । ‘श्रेयः’ इति वचनं तु न संन्यासशब्दव्याख्यानपरम् ;
किं तु यो द्वेषादिवर्जितो गृही, सोऽपि संन्यासी शक्तव्य इति स्तुतिपरमेवैत्यत आह—नार्यमिति । अथ
परिहारवाक्यस्य, प्रभवाक्यस्यस्य तात्पर्यनिर्णये तथाभ्युपगमात् । योगश्च न गृहस्थाश्रम इत्यपि द्रष्ट-
व्यम् । कुतो नेति चेत्—अत्र तयोस्त्विति संन्यासात्कर्मयोगाच्च विशिष्टत्ववचनात् । तस्य चास्त्यश्र-
एव सम्भवादन्त्यासम्भवादिति भावः । कुतो भवत्यक्षे सम्भव इत्यत आह—द्वन्द्वेति । मत्पूजा म-

य॥ करौ । तयोस्तु कर्मसंन्यासात्—ज्ञानयोगात् कर्मयोग एव विशिष्यते ॥ २ ॥

कुत इत्यब्रूह—

ज्ञेयस्स नित्यसंन्यासी यो न द्वेष्टि न काङ्क्षति ।

निर्वन्दो हि महाबाहो सुखं क्वात्ममुच्यते ॥

३

ता॥ हारा हि पृथक्फलसाधनत्वप्रकरणविरुद्धाः । अतः पृथक्स्वातन्त्र्यगर्भस्समुच्यएतान् चार्थः । तर्हि द्वावप्यनियमेन यथेच्छमुपादेयौ, कर्मयोगस्य तु किमर्थं प्रशंसति शङ्खालुदामाय तुशब्दः । तदभिप्राय व्यञ्जनार्थमेतन्मार्गः ॥ २ ॥

द्वयोः श्रेयसाधनत्वाविशेषे कर्मयोगएव विशिष्यतइति प्रतिज्ञामात्रम्, तत्र हेत्वाशाङ्काया सौकर्याप्य हेतुमाहेत्याह—कुत इत्यब्रूहेति । 'ज्ञेयः' इति श्लोको 'नित्यसंन्यासी' इत्येतस्मात् ज्ञानयोगनिष्ठविषय इति न मन्तव्यम्, 'कर्मयोगो विशिष्यते' इति प्रतिज्ञाय ज्ञानयोगनिष्ठस्य मुनेन मोक्षान्तरसङ्गतत्वात्, 'संन्यासस्तु महाबाहो बु एतामनुयोगतः' इति वक्ष्यमाणविरोधाच्च । अतः कर्मयोगनिष्ठस्यैव प्रशंसेमनित्यभिप्राये

प्र पा ॥ १ ग ५ ६ ॥

रा ॥ उभो यद्यपि निश्श्रेयसकरौ, तथापि तयोस्तु निश्श्रेयसहृत्वाः कर्मसंन्यासात् केन-
लात् कर्मयोगो विशिष्यते इति कर्मयोग स्तोति ॥ २ ॥

कस्मात् इति ? आह—ज्ञेयः ज्ञातव्यः स कर्मयोगी नित्यसंन्यासी इति यो न द्वेष्टि किञ्चित् न काङ्क्षति दुःखसुखे तत्साधने च । एषविधो यः कर्मणि वर्तमानोऽपि स नित्यसंन्यासी इति ज्ञातव्यः इत्यर्थः । निर्वन्दः द्वन्द्ववर्जितः हि यस्मात् महाबाहो सुखं व

आ॥ तात् 'तानि वा एतान्यवराणि तपासि न्यास एवात्यरेचयत्' इति च । 'संन्यासस्तु तु-
रीयो यो निष्कियार्यः सधर्मकः । न तस्मादुत्तमो धर्मो लोके कश्चन विद्यते ॥ तद्वक्तो
ऽपि हि यद्वच्छेत्तद्वहस्यो न धार्मिकः । मद्रक्षिश्च निरक्षिस्तद्विचारो निगद्यते ॥ यदा-
धिकारो भवति ब्रह्मचर्यपि प्रयजेत्' इति नारदाये । 'ब्रह्मचर्यादव प्रयजेत् यद्वहरेष-
विरजेत्' इति च । 'संन्यासे तु तुरीये वै प्रीतिर्मम महीयसी । येषामनाधिकारो न तेषां कर्मेति निश्चयः' इत्यादिश्च ब्रह्म । अतो नात्राधर्मः संन्यास उक्तः ॥ २ ॥

जादार्पणमुल्ल्या कर्मानुष्ठानम्, आश्रमार्थत्वे कुतोऽसम्भव इत्यत आह—तानीति । तान्याधानादीनि ।
अत्यरेचयत्—अत्यरिच्यत, इति वचनादिति वर्तते । न्यस्यतेऽस्मिन्वर्तमिति ब्रह्मैव न्यास इति क-
श्चित्, तदसत्, तपोपेक्षयोत्तमत्वाभिधानस्यासङ्गतत्वात् । उपायोपेयभावेन सङ्गतिरिति चेत्—त-
र्हि तस्मिन् लोके एतौत्तमत्वाविशेषाभिधानं न्ययार्थात् । गृहस्थाश्रमाद्यत्याश्रमस्योत्तमत्वमयुक्तम् । गृ-
हस्थाश्रमो हि सर्वधर्मोपपन्नस्तत्प्रथमे मध्यमे वयसि अनुष्ठेयो महाफलश्च । यत्याश्रमस्तु निष्कियश्चरमे
वयसि गृहस्थधर्मानधिकृतैरन्यपदङ्गादिभिरनुष्ठेयोऽल्पफलश्चेति चेन्नित्, तज्जिज्ञासार्थमाह—संन्यास-
स्त्विति । साम्प्रतर्माहितत्वात् निष्कियार्योऽपि सधर्मकः, न केवल सधर्मक कि तु तस्माद्य-
त्याश्रमानुष्ठेयाद्यतिभक्त्यापि यत्फल प्राप्नुयात् तत्सर्वैर्गृहस्थधर्मैरित्यर्थः । ब्रह्मचर्यादेन ब्रह्मचरं किन्-
ज्यैव । विरजत् निरक्तो भवेत् । 'तद्वहरेष प्रयजेत्' इति श्रुतिशेषः । कर्मत्याश्रमान्तरम् । यदुक्त ना-
यमित्यादि, तदुपसहरति—अत इति । अत्र—परिहारवाक्ये ॥ २ ॥

रा ॥ यः कर्मयोगी तदन्तर्गतात्मानुभवतृप्तस्तद्व्यतिरिक्तं किमपि न काङ्क्षति, ततएव किमपि न वेष्टेति, ततएव द्वन्द्वसहस्रः स नित्यसंन्यासी - नित्यज्ञाननिष्ठ इति श्रेयः; स हि सुकरकर्मयोगनिष्ठतया सुखं यन्ध्यात्प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

ज्ञानयोगकर्मयोगयोरात्मप्राप्तिसाधनभावेऽन्योन्यनिरपेक्ष्यमाह—

सांख्ययोगौ पृथग्वालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः ।

एकमप्यास्थितस्सम्यग्भयोर्विन्दते फलम् ॥

४

ता॥णाह—यःकर्मयोगीति। काङ्क्षाया याह्यमात्रविषयत्वव्यञ्जनार्थं तदेवत्वार्थं च—तदन्तर्गतात्मानु-
भवतृप्त इत्युक्तम् । काङ्क्षा हि प्रतिहन्यमाना द्वेपदेनुरित्यभिप्रायेण—ततएवकिमपिनद्वेष्टीतिव्युक्त-
मेण व्याख्यातम् । द्वन्द्वस्वरूपनिवृत्त्यनुदासाय द्वन्द्वसहस्रम्दः । ततएवद्वन्द्वसहस्रेति—रागद्वेषयो-
द्वन्द्वतितिक्षा न दास्येतिभावः।नित्यसंन्यासित्वे दिशन्दस्य हेतुपरत्वव्यञ्जनाय—सहीत्युक्तम् । सुखशब्दो-
ऽत्र सौकर्यपरइत्याह—सुकरकर्मयोगनिष्ठतयेति ॥ ३ ॥

‘निःश्रेयसकराशुभौ’ इत्यभिप्रेतं विवृणोतीत्यभिप्रायेणाह—ज्ञानयोगकर्मयोगयोरिति । अत्र
सांख्ययोगशब्दौ न कापिलहैरण्यगर्भसिद्धान्तविषयौ, तयोरप्रस्तुतत्वात्, महाप्रकरणासङ्गतत्वात्, ‘तयो-
स्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते’ ‘संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्नुमयोगतः’ इत्यादिपूर्वात्तरवि-
प्र-पा ॥ १. गी. ५-२ ॥ २. गी. ५-६ ॥

धा॥न्धात् अनायासेन प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

संन्यासकर्मयोगयोः भिन्नपुरुषानुष्ठेययोः विरुद्धयोः फलेऽपि विरोधो युक्तः, न तु
उभयोःनिश्चयेयसकरत्वमेव इति प्राप्ते इदम् उच्यते—सांख्ययोगौ पृथक् विरुद्धभिन्नफलो

आ॥संन्यासशब्दार्थमाह—श्रेयइति। संन्यासस्य निश्चयेयसकरत्वं ज्ञापयितुं तच्छब्दा-
र्थं स्मारयति—श्रेयइति ॥ ३ ॥

संन्यासो हि ज्ञानान्तरङ्गत्वेनोक्तः, न तस्य तत्त्वग्रहणायेत्यादौ । अतः कथं सोऽ-

जा॥‘श्रेयः’ इत्यस्याप्याख्यानं दूषयन् तात्पर्यमाह—संन्यासेति। अर्थान्तरस्याप्रतीतेरिति भावः ।
ननु,‘यदृच्छालाभसन्तुष्टः’ इत्यादिनोक्तं कामादिपरित्यागं ‘संन्यासं कर्मणाम्’ इत्यनृषार्जुनस्य प्रश्न
इत्युक्तम् ; ततश्च जानात्वेवामौ संन्यासशब्दार्थमिति न तं प्रति न वक्तव्यः ; तथा च पूर्वपक्ष्युपेक्षित
एवास्त्यार्थं इत्यत आह—संन्यासस्येति । ‘तन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकराशुभौ’ इति यत्संन्यास-
स्य निःश्रेयसकरत्वमुक्तम् , तदुपपादयितुं ज्ञातमपि संन्यासशब्दार्थं स्मारयत्यनेन । द्वेषादिवर्जनं हि स-
न्यासः । तस्य च निःश्रेयसकरत्वं भ्रूत्यादिप्रसिद्धमेवेति ; अतः संन्यासशब्दार्थकथनं एव तात्पर्याभा-
वान्नानुपपत्तिरित्यर्थः । आपकं चास्त्यार्थस्यास्तीत्याह—श्रेय इतीति । श्रेयः स्मर्तव्य इत्यनेनोक्तमित्य-
र्थः । योगस्य तु निःश्रेयसकरत्वमुत्तरवाक्यं एव सेत्स्यति ॥ ३ ॥

संन्यासं गृहीत्वा योगं त्यज्यामीत्याशयेन द्वयोः श्रेयसि पृष्टे द्वावपि निःश्रेयसकरौ ; तत्रापि सं-
न्यासाद्योगो विशिष्टः, अतो न युद्धं त्वया त्याज्यमिति परिहारो जातः ; किमर्थमिदानीं ‘सांख्ययोगौ’
इत्युच्यत इत्यत आह—संन्यासो हीति । दिशब्दो हेतौ । ज्ञानान्तरङ्गत्वेन ज्ञानोत्पत्तावस्थापद-
कत्वेन न तस्येत्यत्र विषयवैराग्याभावे ज्ञानानुत्पत्तिवचनेन तत एव तदुत्पत्तिरिति लभ्यते । एवं क-

तालोपात्, शरीरकसूत्रेषु च 'रचनानुपपत्तेश्च नानुमान प्रवृत्तेश्च' 'एतेन योग प्रत्युक्तः' इत्यादिभि
स्मृतेस्तयोरपि सिद्धान्तयो महर्षिर्नैरापाकरणत्वात्, 'नह्य पुरुषा रात्रन् साख्ययोगविचारिण । नैत
इच्छन्ति पुरुषमेकं कुरुकुलोद्दह' 'समासेन तु तद्व्यास पुरुषैकात्म्यमुक्तवान्' इति मोक्षधर्म तयोर्वि
वेदाशयवचनाच्च । अतस्तस्यैवा बुद्ध्यावधारणीयमात्मतत्त्व साख्यम्, तदवधारणरूपं साख्यम्, योग
श्चात्र कर्मयोग इत्यभिप्रायेण ज्ञानयागकर्मयोगशब्दोपादानम् । 'पृथग्भाला प्रवदन्ति' इति न स्वरू
पपृथक्त्वे निषिध्यते, तस्य प्रामाणिकत्वात् । नच तत्समुच्चयविधानपरमिदम्, 'एकमप्यास्थितस्तस्य

प्र.पा ॥ १०. शरी २ २ १ ॥ १ 'रचनानुपपत्तेश्च
नाऽनुमानम् प्रवृत्तेश्च' अनुभाषत इत्यनुमानम्
प्रधानम्, न जगत्कारणमात्रं तस्य अचेतनस्य प्राज्ञा
नधिष्ठितस्य विचित्रमन्त्रेण जगद्रजन उपपत्त । यथा
रथप्राज्ञादिनिर्माणं दास्येति । चकारात् सत्त्वं प्राज्ञा
द्रव्यगुणत्वेन नैवापरिभाषा नकारणत्वं मन्त्रस्य स
मुच्चयेति । सत्त्वादया हि कार्यगन्तावयवकाशाद
इत्यूता, कारणभूतपृथिव्यादिगतास्तत्त्वभावविज्ञा ।
प्रश्नेष—'अनुपपत्त' इति वनेन । प्राज्ञानां धेनस्य
सारथीकप्रधानस्य विचित्रजगद्रचनानुगुणावपरिस्पन्द
रूपप्रवृत्त्यनुपपत्तेश्च, न प्रधान कारणमित्यस्य सूत्रभाष्य ॥

२ शरी २ १ ३ ॥ १ एतेन पूर्वोक्तकापि नृमु
तिनिराकरणेन, याग हिरण्यगर्भे प्रणतयोगसंनिरपि
प्रत्युक्ता । कापिलसंनिरपि च वदन्ति कदाचिन्वात्,
अनादरणीयैव योगमात्रतत्त्वार्थे । अत्राद्या मन्त्रप्रधान
कारणवादात् निमित्तकारणमात्रशब्दाऽनुपगमात्,
ध्यानात्मकस्य योगस्य ध्येयैकानुरूपभावस्य ध्येयभूत

वारस्यधरया अस्माकमेव जगदुपात्तानतादिमैरन्या
गुणानामनृताधारणवैरिक्तत्वात्, वस्तु हिरण्यगर्भ
स्यापि क्षेत्रज्ञभूतस्य कृतिद्रव्यस्य मा भिन्नमन्त्रभावाच्च
यागसंनिरपि नृत्तरीतरास्त्रम मूलपुराणवत् आनि
मूलेति तस्मात् अनादरणावर्त भाव ॥

३ भारते ज्ञाप्तिप माक्षधर्म ३५१ अ २
था ॥ १ 'नह्य पुरुषा लोके साख्ययोगविचारणे ।
नैतदिच्छन्ति पुरुषमकं कुरुकुलोद्दह ॥ इति पाठा स
त् । साख्यस्य याग-साख्ययागो, तयो विचारणे
इत्यर्थः । एक पुरुषम् एव ध्यायात्मकमिदं यागं नारा
यणम् नञ्ठिति - स्वमतनिष्ठजावत्-इवाच्यपुरुषात्
निष्प्रमीश्वर नञ्ठ-धीत्यर्थः । 'निर्ममद्ययु सर्वेषु निल
यमति वै हरिः । ससद्ययान् हेतुबलान् नाध्यावसति
माधव' इति (३५० अ ७०) पूर्वमेवोक्तम् ॥

४ भार शांति माक्ष ३५१ ७ ॥ १ 'ममा
सतस्तु ब्रह्मास पुरुषैकत्वं मुक्तवान् । ततोद्दह सम्प्रव
क्ष्यामि प्रसादादमितीवस' इति ॥

श्री॥ बाला प्रवदन्ति न पण्डिता । पण्डितास्तु ज्ञानिन एक फलम् अविरुद्धम् इच्छन्ति ।
कथम् ? एकमपि साङ्ख्ययोगयो सम्यक् आस्थित सम्यगनुष्ठितवान् इत्यर्थः, उभयोः
विन्दते फलम् । उभयो तदेव हि निश्चयस फलम्, अत न फले विरोध अस्ति । ननु
संन्यासकर्मयोगशब्देन प्रस्तुत्य साङ्ख्ययोगयो फलैक्य कथम् इह अप्रकृतं प्रचीति ? न
एष दोष — यद्यपि अर्जुनेन संन्यास कर्मयोग च कथंलम् अभिप्रेत्य प्रश्न कृत, भगवा
स्तु तदपरित्यागेनेव स्वाभिप्रेत च विशेष संयोज्य शब्दान्तराच्यतया प्रतिपद्यन् ददौ
आद्यम इत्यत आह—साङ्ख्ययागाविति । उभयारण्यन्तरङ्गत्वेनाविरोध । 'अक्षिमुग्धो ह वै

आर्जुनयोगस्तु ज्ञानविरोधिः प्रोक्तः, अक्षिमुग्ध' इत्यादावत्यपि प्राह्यम् । अचमो योगात् अनेन योग
स्य नि श्रेयस्करत्वमप्याक्षितम् । ननु साङ्ख्य ज्ञान योग कर्म, तथा तथैव पृथक्ताभाव उच्यते, क
थं चानेनोपाधिपरिहार इत्यत आह—उभयोरपीति । न रेवञ्च संन्यासस्य, किं तु योगस्यापात्युभ
योरपि ज्ञानान्तरङ्गत्वोपाधौ विरोध इत्यर्थः । अनेन साङ्ख्ययोगौ प्रथक् साध्यसाधनभावहीनापि
त न पण्डिता मन्यन्ते इत्येव व्याख्या । भाति । ननु श्रुतिपुराणाभ्यां कर्मणो ज्ञानविरोधित्वमुच्यत इ
त्युक्तम् । अतः कथमत्रमभिधीयत इत्यत आह—अग्रीति । अग्युपलक्षिते कर्मणि मुग्य श्रेयस्कर

रा॥ज्ञानयोगकर्मयोगौ फलभेदात्पृथग्भूतौ ये प्रवदन्ति, ते बालाः अनिष्पन्नज्ञानाः; न पण्डिताः-अकृत्स्नचिदः; कर्मयोगो ज्ञानयोगमेव साधयति; ज्ञानयोगस्त्वंक आत्मावलोकनं साधयतीति तयोः फलभेदेन पृथक्त्वं यदन्तो न पण्डिता इत्यर्थः। उभयोरगमावलोकनैकफलयोरैकफलत्वेन एकमप्यास्थितस्तदेव फलं लभते ॥ ४ ॥

ना॥गुभयोर्विन्दते फलम्' 'यत्साध्यैः प्राप्यते स्थाने तयोमैरपि गम्यते' 'संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्नुमयोगतः' इत्यादिभिः पृथगनुष्ठानस्यैव सिद्धत्वात् । अतः फलैक्यस्य 'एकमप्यास्थितः' इत्यादिना विधानात्, अत्र फलभेदकृतभेदनिषेधे तात्पर्यमित्याह—फलभेदात्पृथग्भूताविति । अस्य वाक्यस्य पृथक्फलवादिना निन्दारूपत्वात्, येप्रवदन्ति ते बाला इति बालत्वस्योपादेयतया वचनव्यक्तिर्दृशिता । उत्तरश्लोकेऽप्येकफलत्व्यादिप्रशंसायां 'यैः पश्यति' इत्यनूय 'तैः पश्यति' इति हि विधीयते । बालशब्दस्यात्र मुख्यायोगानुपचरितमाह—अनिष्पन्नज्ञाना इति । अपरकौटिककक्षानेष्वपवचनपर्यायशब्दोपचारः; बालसाम्याद्वा बालाः । 'न पण्डिताः' इत्यत्र अशान्नीयानुष्ठानपर्यन्ताज्ञानव्युदासा-योक्तम्—अकृत्स्नचिद इति । 'तस्माद्वाक्यः पाण्डित्यं निर्विघ्नं' इत्यादिप्रसिद्ध सदाचार्यप्रसादैक-समधिगम्यार्थविषय ज्ञानमिह पाण्डित्यम्; अतो 'बालाः' इत्युक्तेऽपि तदभावोक्तिर्न पुनरुच्यत इति भावः । फलादिभेदभ्रमप्रकारं 'न पण्डिताः' इत्यस्यापि 'बालाः' इतिवद्विधिविषयस्य च दर्शयति—कर्मयोग इति । ज्ञानयोगमेवेति—ननु कस्मिन्नप्यधिकारिणि साक्षादात्मावलोकनमित्यर्थः । ये तु 'ये बालास्त एव वदन्ति, ये पण्डितास्त तु न' इति वचनव्यक्तिमाहुः, तेषामप्ययमेवार्थः फलतोऽङ्गीकार्यः। उभयोः फलमेकैव कथं लभ्यमित्यनाह—उभयोरिति । निर्धारणे पण्डिः एकशब्दश्चान्यतर-पर्यायः; द्वयोरपि तुल्यफलत्वादेन्यतरस्थानेऽपि तत्फलं सिद्ध्यतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

प्र-पा ॥ १ गी. ५-५ ॥

२. गी. ५-६ ॥

३. श्रु. ५-५-१ ॥ 'तस्मात् ज्ञानं पाण्डित्यं निर्विघ्नं बाल्येन तिष्ठासेत् बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विघ्नं मुनिरमौनं मौनं निर्विघ्नं ज्ञानं ॥' तस्मात्-परमात् वेदाभ्यासादयमं तस्मात्, 'ज्ञानाणां पुत्रेणावाश्व वितेपणावाश्व लोकेपणावाश्व म्युत्थाय निश्चानयं चरति' इति हि पूर्वमुक्तमाज्ञान-निष्ठावान्, पाण्डित्यम्-ऊहापोहश्रमा धीः पण्डिता, साऽप्य मजातति

पाण्डित्यं, तस्य कर्म पाण्डित्यम्, औपदेशिकाधीषि-

गमरूपं विवेकनिर्देशविरक्तिकलकम्, निर्विघ्न-लब्ध्वा,

बाल्येन-स्वमादाभ्यासानाविष्करणलक्षणबाल्यभावेन मु-

क्तमनू-अस्वायौऽनाविष्काराधिकरणे (३-४-४९),

स्रष्ट. । तिष्ठासेत्-वदति तिष्ठासेत्, तिष्ठा लभते,

उपासीतेत्यर्थः । बाल्यं च पाण्डित्यं च-बाल्यपाण्डित्यं,

निर्विघ्न-लब्ध्वा, अथ मुनिः आलम्बनसंशोर्नलक्षणम-

ननशीलस्वादित्यर्थः । शेष एवेमेव (१३६-पु. १७-५)

स्थासतात् ॥ ६. अन्यतरानुष्ठानेऽपि, पा॥

रा॥'साध्ययोगौ' इति । तौ एव संन्यासकर्मयोगौ ज्ञानतदुपायसमवुद्धित्वादिसंयुक्तौ साध्ययोगशब्दवाच्यौ इति भगवन्तो मतम् । अतः न अग्रकृतप्रतिषेधेति ॥ ४ ॥

आ॥धूमतान्तः स्वं लोकं न प्रत्यभिजानाति । मा वः पदव्यः पितरस्मदास्थिता या यज्ञशालासनधूमवर्त्मनाम्' इत्यादिकाम्यकर्मविषयमिति भावः । ये त्वन्यथा वदन्ति ते बालाः ॥

ज्ञा॥मिति भ्रान्तः । धूमतान्तो होमधूमेन तान्तो ग्लानः । धूमता धूमादित्वमेवान्तः पर्यवमानमस्येति वा । स्व लोकं स्वीयमाश्रयं परमात्मानम् । यज्ञशालासनेन धूमोपलक्षितमार्गवता वः पदव्योऽस्मदास्थिता मेत्यर्थः । मन्यकाम्यमपि नित्यं नैमित्तिकं च कर्म प्रत्ययापरिहारार्थमेव न ज्ञानान्तरङ्गमिति विद्वांस एव मन्यन्त इत्यत आह—यं त्विति । बाला अविवेकिनः ॥ ४ ॥

ग॥एतदेव विवृणोति—

यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ।

एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥

५

साङ्ख्येः ज्ञाननिष्ठैः। यदात्मावलोकनरूपं फलं प्राप्यते, तदेव कर्मयोगनिष्ठैरपि प्राप्यते। एवमेकफलत्वेनैकं वैकल्पिकं साङ्ख्यं योगं च यः पश्यति; स एव पण्डित इत्यर्थः॥

ता॥भिन्नफलत्वेन पृथक्त्वाभिधायिना निन्दा कृता;अपैरूपत्वेनैक्याभिधायिना प्रशस्तन नियतह-
त्यभिप्रायेणाह—एतदेव विवृणोतीति। 'सांख्यैः' इत्यत्र सिद्धान्तत्रिभेदनिष्ठप्रमव्युदासायाह—ज्ञान-
निष्ठैरिति। सांख्यमात्मज्ञानशान्त तद्देदिन इह सांख्याः, यदा सख्या बुद्धिर्ज्ञानयोगः, तन्निष्ठात्मात्माः;
अथवा सांख्य आत्मा, तद्देदिनोऽपि सांख्याः। स्थानशब्दोऽन'गिन्दते फलम्' इतिवत्फलविषयः, ननु
देशविशेषविषयः, ज्ञानयोगादिमात्रप्राप्यदेशविशेषाभावात्। तद्य फल पूरात्तरानुवृत्तमात्मावलोकन-
मित्यभिप्रायेण—यदात्मावलोकनरूप फलमित्युक्तम्। अत्र 'यदेव सांख्याः पश्यन्ति' इति यादव-
प्रशस्तान्तः पाठोऽप्रसिद्धत्वाद्नादतः। 'योगैः' इत्येतद्वक्ष्यया न प्रत्ययविशेषाद्वा तन्निष्ठविषयमिति
व्यञ्जनाय—कर्मयोगनिष्ठैरित्युक्तम्। अत्र सांख्ययोगदात्री नोपास्यते, ननु च नानौचित्यादिति भावः।
'एकम्' इत्युक्ते एकशाल्मार्यादिभ्रमव्युदासायाह—एवमेकफलत्वेनेति। अङ्गान्निभावेत्तरेतरयोगर-
हितयोः स्वाययोरैकफलत्वलक्षणं शैब्यमनुष्ठाने विस्तराय स्यात्। तथा च गूढ'रि'कृत्योऽविशिष्टफलत्वात्
इति। तदाह—वैकल्पिकमिति। 'स पश्यति' इत्येतत् 'ने पण्डिता.' इत्येतत्प्रतिरूपं दर्शयति—
स एव पण्डित इति ॥ ५ ॥

प्र पा॥ १. गी ५. ४ ॥

२. शारी ३-३-५७. † अग्निहोत्रदशपौर्णमास
अग्निहोत्रमात्रेण स्वर्गकपलानां नत्र भूयस्त्वापेक्षया
यैकस्मिन्पुरुष मनुच्यते इति, तथा सज्ञान-दवि-
वादिनां ब्रह्मप्राप्तिकलकानां मन्त्रानुवचन्युक्त्यापेक्ष-

या एकस्मिन्पुरुषे समुच्चय इति पूर्व पक्षः, देशतः
कालत स्वरूपनधानरहितज्ञान-स्वरूपमज्ञानुभवस्स-
र्वाणां ब्रह्मविद्यानाम्भूतम्; नचैकदा विद्यावाप्त-
मित्येकस्मिन्पुरुषे विद्या-तरसमुच्चय प्रयोजनाभावात्
न सम्भवतीति सर्वोपा विवरण इति सिद्धान्तः ॥

श॥एकस्यापि सम्यगनुष्ठानात् कथम् उभयोः फल विन्दत इति? उच्यते—यत् साङ्ख्यैः
ज्ञाननिष्ठैः सन्ध्यासिभिः प्राप्यते स्थानं मोक्षाख्यं तत् योगैरपि ज्ञानप्राप्त्युपायत्वेन
ईश्वरे समर्थं कर्माणि आत्मनः फलम् अनभिसन्ध्याय अनुतिष्ठन्ति ये ते योगाः योगिनः

ना॥एकमपीत्यस्याभिप्रायमाह—यत्साङ्ख्यपरिति। योगिभिरपि ज्ञानद्वारा ज्ञानफलं
प्राप्यत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

जा॥योगस्य ज्ञानसाधनत्वे प्रमिते भवेदेतत्, तदेव कथमित्यत उक्तम्—एकमपीति। तदनुप-
पन्नम्, उभयोर्मध्ये सम्यगेकमप्यासितं, फल विन्दत इति योजनाया द्वयोः साफल्यमात्रमुच्यते। एक-
मपि सम्यगासितं, उभयोः फल विन्दत इति पक्षे तु द्वय किञ्चित्फलं प्रति स्वतन्त्र साधनमुच्यते।
पक्षद्वयेऽपि न प्रकृतोपयोग इत्यत आह—एकमपीति। एवमनुपयोगेऽपि भगवानेव स्ववाक्याभि-
प्रायमाह। स ब्राह्म इत्यर्थः। अनेनापि योगस्य ज्ञानसाधनत्वे किं प्रमाणमुनमित्यतो व्याचष्टे—योगि-
भिरपीति। 'तरति शोकमात्मविन्' इत्यादिना यज्ज्ञानफल मोक्षाख्यं प्रमितं, तत्तावद्योगिभिरपि प्राप्यत

रा॥इयान् विशेष इत्याह—

संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः ।

योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म न चिरेणाधिगच्छति ॥

६

ता॥ननु 'कर्मयोगो विशिष्यते' इति वचनम्, अत्र वैकल्पिकत्ववचनं च कथमुपपद्यते, अत्यन्ततुल्यत्वे हि विकल्प इति शङ्कायां सौकर्यदोषग्रथान्यां वैशिष्ट्यम्, फलस्यात्यन्ततुल्यतया च विकल्पः; अधिकारिभेदप्रतिनियतत्वाच्च न दुष्करविलम्बतोपायनैरर्थभ्यमित्यभिप्रायेण वैषम्यमुच्यते इत्याह—इयान् विशेष इत्याहेति। तुल्यद्वयोऽन्यान्यवैषम्यपरः; 'अयोगतः' इत्यनेन कर्मयोगमन्तरेण ज्ञानयोगस्वरूपमेव न

प्र.पा ॥ १. गो. ५-२ ॥

शान्तरपि परमार्थज्ञानसंन्यासप्राप्तिद्वारेण गम्यते इत्यभिप्रायः। अतः एकं सादृश्यं च योगं च यः पश्यति फलैकत्वात् स पश्यति सम्यक् पश्यतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

एवं तर्हि योगात् संन्यास एव विशिष्यते; कथं तर्हि इदमुक्तं 'तयोस्तु कर्मसंन्यासात् कर्मयोगः विशिष्यते' इति? शृणु तत्र कारणम्—त्वया पृष्ठं केवलं कर्मसंन्यासं कर्मयोगं च अभिप्रेत्य तयोः अन्यतरः कः श्रेयान् इति। तदनु रूपं प्रतिवचनं मया उक्तं कर्मसंन्यासात् कर्मयोगः विशिष्यते इति ज्ञानम् अनपेक्ष्य ज्ञानसद्व्यपेक्षस्तु संन्यासः सादृश्यमिति मया अभिप्रेतः। परमार्थयोगश्च स एव। यस्तु कर्मयोगः वैदिकः स च तादर्थ्यात् योगः संन्यास इति च उपचर्यते। कथं तादर्थ्यम् इति? उच्यते—संन्यासस्तु पारमार्थिकः हे महाबाहो दुःखम् आमुं प्राप्नुम्य अयोगतः योगेन विना। योगयुक्तः वैदिकेन

आ॥इतश्च संन्यासाद्योगो वर इत्याह—संन्यासस्त्विति। योगाभावे मोक्षादिफलं न भवति; अतः कामजयादिदुःखमेव तस्य मोक्षाद्येव हि फलम्। अन्यत्तत्फलमल्पत्वात् फलमेवेत्याशयः। न चोक्तं—'विना मोक्षफलं यत्तु न तत्फलमुदीर्यते' इति पात्रं। ज॥ इत्युक्तं 'अपाम सोमम्' इत्यादिना; तत्र विचार्यम्—किं द्वयमपि स्वतन्त्रं मुक्तिसाधनम्; उत समुच्चिनम्। अथैकं साधनमोक्षसाधनम्, अपरं तत्साधनत्वेनेति। न प्रथमद्वितीयौ, 'नान्यः पन्थाः' इत्यादिविरोधात्। तृतीयेऽपि चिन्त्य किं कस्य साधनमिति। तत्र न तावज्ज्ञानं कर्मसाधनत्वेन मोक्षहेतुः, 'न किञ्चिदन्तराधाय' इत्यादिविरोधात्। अतः परिशेषाद्योगिभिरपि ज्ञानद्वारा ज्ञानफलं प्राप्यत इति सिद्ध्यति; तथा च योगस्य ज्ञानसाधनत्वं निद्वन्द्वित्वार्थः। अत्र योगिभिरेति वदता योगशब्दो धर्मिणामुपलक्षकोऽर्श आद्यजन्तो वेति सूचितम् ॥ ५ ॥

संन्यासस्त्वित्यस्य सङ्गतिमाह— इतश्चेति। ननु प्राक् संन्यासाद्योगस्य वस्तु न कोऽपि हेतुः शक्तः; तत्कथमेवमुच्यते, मैव, संन्यासस्य योगावस्थे वाधकं परिहृतम्; साधकमिदानीमुच्यते। वाधकाभावसहितमेव साधकं वस्तुनो व्यवस्थापकम्। तस्मादितश्चेति युक्तम्। पूर्वं संन्यासस्य निःश्रेयसकरत्वमुक्तम्; इदानीं कथं दुःखहेतुत्वमुच्यते; किं वाऽनेन साधकमुक्तमित्यतो व्याचष्टे—योगेति। विष्ववर्णपुञ्ज्या करणाभावे संन्यासमात्रेणेति शेषः। आदिपदेन ज्ञानं गृह्यते। तस्य केवलसंन्यासिनः। योगाभावे संन्यासो निष्फल एवेत्येतन्न युज्यते, मोक्षाद्यभावेऽपि तात्कालिकव्ययमानादिदुःखाभावादेर्भावादित्यत आह—मोक्षादीति। अत्र पुराणसम्भतिमाह—तच्चेति। ननु मोक्षफलाभावेऽपि धान्यादिनैव कृष्यादिकं सफलमित्युच्यते। तत्कथमेवमभिहितमित्यत उक्तं विवृणोति—

रा॥सद्यसासः ज्ञानयोगस्तु अयोगतः - कर्मयोगादृते प्राप्नुमशक्यः; योगयुक्तः-कर्म-
योगयुक्तः स्वयमेव मुनिः आत्ममननशीलः सुखेन कर्मयोगं साधयित्वा नचिरेण - अल्पे-
नैव कालेन ब्रह्माधिगच्छति—आत्मानं प्राप्नोति । ज्ञानयोगयुक्तस्तु महता दुःखेन
ज्ञानयोग साधयति, दुःखसाध्यत्वादात्मानं चिरेण प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजिज्ञात्मा जितेन्द्रियः ।

सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥

७

ता॥विद्वतीत्यभिप्रेतम्, तदाह—कर्मयोगादृते इति । 'धर्म्यमञ्जलिभिः पातु राताः' इत्यादिवद्-
खण्डस्यान नपुसकत्वम् । मुनिशब्दे प्रवृत्तापेक्षितप्रवृत्तिप्रत्ययार्थविरण—मननशील इति । तत्रा-
र्कृत्यानुसन्धानप्रकरणरत्नमननस्यात्मनिपरत्योक्तिः स्वयमेव ज्ञानयोगमन्तरेणेत्यर्थः । 'दुःखमाप्नुमयो-
गतः' इत्येतद्व्यतिरेकानुसन्धानात्—सुखेनकर्मयोगं साधयित्वेत्युक्तम् । 'नचिरेण' इति नन नित्या-
न्वये चिरेणाप्यधिगमो न स्वादिति भ्रमस्यात्, तद्युदाभाय—नचिरेणेत्युक्तम् । नैरादिवत् नचिरेण
इति समस्तप्रयोगः । ब्रह्मशब्दोऽत्र परिशुद्धात्मस्वरूपलक्षणकर्मयोगाभ्यरहितफलविषय इति व्यञ्जनाय
—आत्मानं प्राप्नोतीत्युक्तम् । प्राप्तिरिह साक्षात्कारः । एवमव्यवहिततत्त्वप्राप्तिसाधनत्व वदता प्रवृत्तस्व-
न्यासो ब्रह्मशब्देनोच्यते इति दृष्टोक्तं प्रत्युक्तम् । तद्व्यतिरेकेण पूर्वोक्तं पूरयति—ज्ञानयोगयुक्त
इति । दुःखसाध्यत्वादिलम्बितफलं ज्ञानयोगः; कर्मयोगस्तु सुखसाध्यत्वादविलम्बितफल इति वैपर्यय-
मेन श्लोकेनोक्तं भवति ॥ ६ ॥

कर्मयोगस्य सुखसाध्यत्वे दीपप्रलाधिगमे च हेतुवच्यते—'योगयुक्तः' इति श्लोकेन । पूर्वा-
वृत्तशब्दौ मनोविषयौ, जितेन्द्रियमभिध्याहारत् । 'योगयुक्तः' इत्यनेनैव सिद्धो विशुद्धमनस्त्वे-
प्र पा॥१. आरामाग्रे, विष्कि-भावाण्ड. २८ ८ ॥ भि पातु राता कनकिगन्धिन ॥
'मेषोदरविनिर्मुक्ता वङ्गारमुदशावरा । मन्यमञ्जलि.

रा॥कर्मयोगेन ईश्वरसमर्पितरूपेण फलनिरपेक्षेण युक्तः, मननात् ईश्वररूपस्य मुनिः,
ब्रह्म परमात्मज्ञानलक्षणत्वात् प्रकृतः संन्यासः ब्रह्म उच्यते, 'न्यास इति ब्रह्म ब्रह्म हि
परः' इति श्रुतेः, ब्रह्म परमार्थसंन्यासं परमार्थज्ञाननिष्ठाक्षणं नचिरेण क्षिप्रमेव अधि-
गच्छति प्राप्नोति । अतः मया उक्तं 'कर्मयोगो विशिष्यते इति ॥ ६ ॥

यदा पुनः नय सम्पदज्ञानप्राप्तुधपायत्वेन—योगेन युक्तः योगयुक्तः, विशुद्धात्मा वि-
जा ॥ यत्तु महाफलयोग्यं तस्यालं फलमेव न भवति, यथा पञ्चरागस्य तण्डुलमुष्टिः ।
महाफलश्च योगयुक्तश्च संन्यास इत्याह—योगयुक्त इति । मुनिः संन्यासी । तद्योक्तं
—'स हि लोके मुनिर्नाम यः समकोधवर्जितः' इति ॥ ६ ॥

जायिरति । महाफल साधयितु योग्यमित्यर्थः । मोक्षदिग्रहण प्रकृतापेक्षयैव कृतमिति भावः । ननु
संन्यासात् योगस्य वरत्त्वमननं साधितं, तत्किमुनराधनेत्यत आह—महाफलद्वयेति । महत्फल यस्मा-
त्स तयोक्तः । योगाङ्गत्वेन ततोऽनन्तरं संन्यासस्य निषाधयिषितम् । तच्चान्वयव्यतिरेकाभ्यां विद्वयति,
तत्र पूर्वार्धेन व्यतिरेकमुक्त्वाऽनेनान्वयमाचष्ट इत्यर्थः । ननु योगोऽप्येवमेवेति चेत्तत्त्वम्, तथाऽपि
चरममात्रित्वेन विशिष्य । नन्वत्र संन्यासवाचकं न श्रुते, तत्कथमेवमुच्यते इत्यत आह—मुनि-
रिति । मुनिशब्दस्य कामरजलक्षणसंन्यासाचनत्वं कुत इत्यत आह—तद्योक्तं ॥ ६ ॥

पा ॥ 'ज्ञाननिष्ठाक्षणत्वात् ॥

या। कर्मयोगयुक्तस्तु शास्त्रीयं परमपुरुषाराधनरूपं विशुद्धं कर्मणि वर्तमानः तेन विशुद्धमनाः विजितात्मा-स्वाभ्यस्ते कर्मणि व्यावृत्तमनस्त्वेन सुखेन विजितमनाः, ततएव जि-
नेन्द्रियः कर्तुरात्मनो याथात्म्यानुसन्धाननिष्ठतया, सर्वभूतात्मभूतात्मा-सर्वेषां देवादिभू-
तानाम् आत्मभूत आत्मा यस्यासौ सर्वभूतात्मभूतात्मा ; आत्मयाथात्म्यमनुसन्धानस्य
हि देवादीनां स्वस्य चैकाकार आत्मा; देवादिभेदानां प्रकृतिपरिणामविशेषरूपतयात्मा-
कारत्वासम्भवात् । प्रकृतिविद्युक्तस्सर्वत्र देवादिदेहेषु ज्ञानकाकारतया समानाकार इ-
ति *निर्दोषं हि समं ब्रह्म* इत्यनन्तरमेव वक्ष्यते । स एवभूतः कर्म कुर्वन्नपि अनात्म-
ताहेतुः—शास्त्रीय इत्यादिनोच्यते। विशुद्धिरत्र ग्नानमोनिवृत्तिमन्मूल्यगद्देवादिकपायनिवृत्तिश्च ।
प्राक्समर्थितं स्मारयति—स्वाभ्यस्ते कर्मणीति। प्रधानस्य मनोनिग्रहस्य यक्तमुचितत्वात्, 'विजितदेहः'
इति परम्याप्त्याने मन्दमिति भावः। सर्वेन्द्रियकूटस्थे मनीषि जिने बाह्यानीन्द्रियान्तराणि जितानि भव-
न्तीत्यभिप्रायेण- तत एवेत्युक्तम्। सर्वभूतेत्याद्युपपादनाय—कर्तुमित्युक्तम् । प्रथमस्य भूतशब्दस्यात्र
देवादिदेहमात्राणिपयतां, द्वितीयस्य क्रियात्मता, त्रिग्रह च दर्शयति—सर्वेषामिति । भिन्नानामेभ्य हि
विरुद्धमित्यत्राह—आत्मयाथात्म्यमिति । अयमभिप्रायः—सत्य, न स्वरूपस्य विधीयते, तस्य प्रत्य-
धानुमानागमपूर्वापरविरुद्धत्वात्, क्लिष्टेकाकारस्य, यथा सर्वसिन् गृहे वर्तमानो ग्रीहिरयमेवेत्युक्तं
तज्जातीयत्वमुक्तं भवति, तद्वदत्रापि सर्वसिन् देहे वर्तमानोऽयमेवास्मेतिप्रयोगेऽपि देहान्तरवर्तिनामस्य
चात्मनस्तमानत्वमुक्तं भवति । ननु गमानत्वमपि प्रत्यधादिविरुद्धम्, देवतियेन्द्राक्षगंधाश्रियब्रह्माचारि-
गृहस्थपण्डितापण्डितशक्तागक्तधनिकदरिद्रम्यविरतकृष्णादिनिर्वधिरूपम्यनिर्भरत्वादात्मनाम्; अन्यथा
'ब्राह्मणो यजेत' इत्याद्यात्मवर्धन्तशास्त्रीयप्रयोगोऽपि भव्येतेत्याह—देवादिभेदानामिति । अयमभावः
—सत्य, देवादिदैवम्य प्रामाणिकमेव, तत्तु न स्वरूपप्रयुक्तम्, तस्य कर्मोपाधिकप्रकृतिपरिणामभेदनिबन्ध-
नत्वात्; शुद्धाकारविविधया तु समानत्वमिहोच्यते—इति। साम्यस्यान विविधतत्वे संयादकमनन्तरमेव
साम्याभिधानं दर्शयति—प्रकृतिविद्युक्त इति । 'कुर्वन्नपि न लिप्यते' इत्यात्र न तावदपिपद कुर्वन्नपि
न दुष्टो भवतीत्युच्यते, तथा नति वदुष्याकोपप्रमद्वान्; न च कर्मयोग कुर्वन्नि नैतैर न लिप्यत इति,
तथा च सति निष्फलप्रयासत्वेन तस्याननुष्ठानप्रसङ्गात्। अतोऽत्र न केवलं ज्ञानयोगनिष्ठः, अपि तु कर्म-
योग कुर्वन्नप्यात्मसाक्षात्काराख्यफलविरोधिना केनचित् लिप्यत इत्येवार्थ इत्यभिप्रायेण—अनात्म-
प्र-पा ॥ *गी. ५-२९ ॥

१ शतपथब्राह्मण. ५-का १-अ-या. ५-भा. २-वा ॥

ग। शुद्ध*सत्त्वः, विजितात्मा विजितदेहः, जिनेन्द्रियः च, सर्वभूतात्मभूतात्मा सर्वेषां ब्रह्मा-
दीनां स्तम्भपर्यन्तानां भूतानाम् आत्मभूतः आत्मा प्रत्यस्त्वेतनो यस्य सः सर्वभूतात्मभूता-
त्मा सम्यग्दर्शात्यर्थः, स तत्रैव वर्तमानः लोकसद्ब्रह्माय कर्म कुर्वन्नपि ॥ लिप्यते न कर्म-
भिः वध्यते इत्यर्थः ॥ ७ ॥

आ॥ एतदेव प्रपञ्चयति—योगयुक्त इति । सर्वभूतात्मभूतः परमेश्वरः, यच्चाप्रोती-
त्यादेः; स आत्मभूतः स्वसमीपं प्रत्यादानादिकर्ता यस्य सर्वभूतात्मभूतात्मा ॥ ७ ॥

जा॥ प्रकृतप्रमेयस्य समासत्वाद्गुणस्य त्रैवर्ण्याभावाद्ब्रह्माह—एतदेवेति। योगयुक्तस्य संन्यासस्य महाफ-
लत्वमेवा प्रपञ्चनं च 'यो न द्वेष्टि' इत्यनेनोक्तदेवादिवर्जनं करणोपन्यायेन 'ब्रह्माविगच्छति' इत्यनेनोक्तब्रह्म-
ज्ञानान्तरालोपन्यायेन चेति शक्तम्यम् । 'सर्वभूतात्मभूतात्मा' इत्यनेन जीवस्य परमात्मस्वरूपमुच्यत
इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासयाह—सर्वेति । सर्वभूतानामात्मभूतः कथमित्यत उक्तं—यच्चेति । एतद्विषय-

पा ॥ *विचः ॥

या॥न्यात्माभिमाने न नलिप्यते न सम्यध्यते । अतोऽचिरेणात्मानं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

यत्तत्सौकर्याच्छ्रेयसाच्च कर्मयोगपथं श्रेयान्, अतस्तदपेक्षितं शृणु—

नैव किञ्चित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ।

पश्यञ्छृण्वन् स्पृशन् जिघ्रक्षन् गच्छन् स्वपञ्चज्वसन् ॥

प्रलपन् विसृजन् शृङ्खलन्मिपन्निमिपन्नपि ।

इन्द्रियाणीन्द्रियाधेयं वर्तन् इति धारयन् ॥

एवमात्मतत्त्ववित् धोत्रादीनि ज्ञानेन्द्रियाणि, वागादीनि च कमन्द्रियाणि, प्राणाश्च स्वाधिपयेषु वर्तन्ते इति धारयन् अनुसन्दधानो नाह किञ्चित्करोमीति मन्येत, ता॥न्यात्माभिमानेनेत्यायुक्तम् । नैव किञ्चित्करोमीति इत्यादिकं ह्यनन्तरमुच्यते इति भावः । 'न लिप्यते' इत्यत्र स्यामन सम्बन्धनिषेधो विवक्षित इत्याह—न सम्यध्यते इति । प्रस्तुतार्थतया निगमयति—अत इति ॥ ७ ॥

एवमनुनस्य परिच्छत्तत्माश्चात्प्रभस्योत्तरमुक्तम् अथ तदादर्शयद्वा भगवत आभिप्रायिकं वा क्यमुत्तरद्वयार्थं दर्शयति—यत इति । युक्तोऽन योगनिष्ठ, तत्त्ववित् तदन्तर्गतात्मतत्त्वविज्ञानवान्, तदाह—एवमात्मतत्त्वविदिति । 'पश्यन्' 'शृण्वन्' 'स्पृशन्' 'जिघ्रन्' 'अभन्' इति चक्षुःश्रोतस्त्वप्राणजिह्वाख्यज्ञानैर्द्रव्यापारा । 'गच्छन्' 'प्रलपन्' 'विसृजन्' 'शृङ्खन्' इति पादादि कमिर्द्रव्यापारा । तत्र 'विसृजन्' इति पायूपस्थापारसङ्ग्रहः । उक्तं च 'पायूपस्थे तिसृगाधमिन्द्रिये तुल्यकर्मणी । विसर्गे च पुरापस्य विसर्गेचाभिक्रामत' इति । 'स्वपन्' 'अवन्' 'उमिपन्' 'निमिपन्' इति तु प्राणव्यापारा । स्वापस्य तमावृत्तित्वेऽपि प्राणाधीनत्व सिद्धम् । 'उमिपन्' 'निमिपन्' इति तु श्वानाख्यप्राणयापारा । 'अवन्' इति तु प्राणतज्जप्राणविद्यापारः । 'शृङ्खन्' इति पाणिव्यापाराः । अपानव्यापारस्यापि तद्वेगेन ग्राहकः । 'तैदपाननातिपृथक्तदावयत्यस्य एयोऽनस्य प्रहा यदायु' इति । एव विभागज्ञापनाय—धात्रादीनि ज्ञानेन्द्रियाणि वागादीनि च कमिन्द्रियाणि प्राणाश्चैव युक्तम् । इन्द्रियशब्दोऽत्र सर्वेन्द्रियप्रवृत्त्यादिहेतुतया प्राणसमादादिषु प्रविद्ध मुख्यप्राणम नहलक्षणया लभ्यतीति तात्पर्यम् । 'इन्द्रियाधेयं' इत्येतदपि तथैव लक्षकमिति व्यञ्जनाय—स्वाधिपयेष्वित्युक्तम् ।

प्र पा ॥ १ गी ५८ ॥

३.

२

ज्ञानं च अस्मा परमार्थं करोतीत्यतः—नव किञ्चित् करोमीति युक्तं समाहितं सन् मन्येत चिन्तयेत्, तत्त्ववित् आत्मना याथात्म्यं तत्त्वं चेत्तांति तत्त्ववित् परमार्थं दर्शयति । कदा कथं वा तत्त्वम् अवधारयन् मन्येत इति । उच्यते—पश्यप्रति । मन्येत इति पूरणं सम्बन्धः । तस्य एव तत्त्वमिदं सर्वकार्यकरणचेष्टासु कर्मसु अकर्मच पश्य ॥ सम्यग्दर्शनं सर्वकर्मसंन्यास एव अधिकारः, कर्मणो अभावदर्शनात् । न हि मृग

आ॥संन्यास स्पष्टयति

ज्ञानमाश्रित्य न स्वस्फूर्तमित्यत्र । न आत्मभूत इति 'नवभूतात्मभूत' इत्युक्तस्यानुवादः । स्वसमीपमित्यादि द्वितीयात्मशब्दस्यापि । एव चानन्तरं विवक्षितं ॥ ७ ॥

'नैव किञ्चित्' इत्यादेः प्रतिपाद्यमाह—संन्यासमिति 'ज्ञेय' इत्यादिना 'विगृह्णात्मा' इत्यादिना

रा॥ज्ञानैकस्वभावस्य मम कर्ममूलेन्द्रियप्राणसम्बन्धकृतमीदृशं कर्तृत्वं न स्वरूपप्रयुक्तमिति मन्येतेत्यर्थः ॥ ९ ॥

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः ।

लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥

१०

ब्रह्मशब्देन प्रकृतिरिहोच्यते। 'ममयोनिर्महद्ब्रह्म' इति हि वक्ष्यते,। इन्द्रियाणां प्रकृतिपरिणामविशेषरूपत्वेन इन्द्रियाकारेणावस्थितायां प्रकृतौ 'पश्यच्छृण्वन्' इत्याद्युक्तप्रकारेण कर्म ब्रह्मण्याधाय फलसङ्गं त्यक्त्वा नैव किञ्चित्करोमीति यः कर्माणि करोति, सः

ता॥नन्विन्द्रियप्राणेष्वकर्तृषु कर्तृत्वात्थासः स्वस्याकर्तृत्वबुद्धिश्च भ्रान्तिरेव स्यात्; आत्मन एव कर्तृत्वस्य 'कर्ता शान्तार्थवत्त्वात्' इत्यादिभिः स्थापितत्वादित्यत्राह—ब्रानैकस्वभावस्येति । कर्मणा मिथ्यात्वानुसन्धानमिह परोक्तमयुक्तम्, 'इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्ते' इत्यस्याप्यननुमन्धेयत्वप्रसङ्गात्। मुक्तस्य स्वच्छादृष्टीतेन्द्रियादिव्यच्छेदायोपाधीनामस्यौपाधिकत्वव्यञ्जनाय च—कर्ममूलशब्दः। ईदृशमिति—पुण्यपापरूपमित्यर्थः। अत्र 'नत्त्ववित्' इति निरुपाधिकस्वरूपपरत्वात्, 'कार्यकारण' इत्यादाविव न चिदचिद्व्यापारविभागोक्तिः ॥ ८ ॥ ९ ॥

नन्येव फलाभिसन्धिपूर्वकेऽपि कर्मणि क्रियमाणे 'नैव किञ्चित्करोमि' इति भावयत्या तत्करणेऽपि न दोषस्त्यात्;यदि च परमार्थतः स्वस्यैव कर्तृत्वं किं तस्यौपाधिकत्वानुसन्धानेन प्रयोजनम्; तथा नुसन्धानेऽपि प्रकृतिसमर्गएवैनं देहात्मप्रभे निमज्जयेदिति शङ्का निराक्रियते—'ब्रह्मणि' इति श्लोकेनानतावदत्र ब्रह्मशब्देन जीव उच्यते, तत्कर्तृत्ववित्तरङ्गायप्रकरणत्वात्। नापि पर ब्रह्म, औपाधिकत्वप्रतिपादनप्रकरणे तदनपेक्षणात्, अनन्तरं च 'मैवकर्माणि मनसा' इति श्लोकेन देहकर्तृत्वमिन्सन्धानाभिधानात्। अतः पूर्वोक्तस्यार्थस्य आकाङ्क्षितफलनिर्देशपरत्वोपपत्तेः, ब्रह्मशब्दोऽत्रेन्द्रियाकारपरिणतप्रकृतिगोचरः। भवति हि प्रकृतिकार्येऽपि ब्रह्मशब्दप्रयोगः 'तस्मादेतद्ब्रह्म नामरूपमयत्र जायते' इति। तदेतदखिलमभिप्रेत्याह—ब्रह्मशब्देनेति। ब्रह्मशब्दस्य प्रकृतौ प्रयोग भगवद्गीतायामेवादाहरति—ममयोनिरिति। भवतु प्रकृतौ ब्रह्मशब्दः, प्रस्तुतस्य किमायातमिति शङ्काया पूर्वश्लोकार्थन्यायाभ्यामुपबृंहित वाक्यार्थमाह—इन्द्रियाणामिति। ननु बृहद्वगुणात्प्रयोगवलाच्च मूलप्रकृतिर्ब्रह्मशब्देनोच्यताम्, तत्र दर्शनभ्रवणादिकर्तृत्वानुसन्धानमशक्यम्, मूलप्रकृतिरूपे तदेतत्त्वाभावादिति शङ्कानिराकरणाय-अवस्थितायामित्यन्तमुक्तम्। औपचारिकोऽपि कारणविषयः प्रयोगो द्रव्यैक्यात्कार्यमपि गोचरयेदिति भावः। कर्माणीति बहुवचनं पूर्वोक्तैविध्यपरमिति प्रदर्शनायोक्त—पश्यच्छृण्वन् इत्याद्युक्तप्रकारेण। 'यः करोति' इत्यात्मन्येव कर्तृत्वनिर्देशात्तदौपाधिकत्वस्मारणाय पूर्वोक्तमाकृष्ट—नैव किञ्चित्करोमीति । पापशब्दोऽत्र प्र-पा ॥ १. शारी. २-३-३३ ॥ ४. गुण्टकोप. १-१-१००. २८७-पुटे. व्याख्यातम् ॥

२. भावनाकरणेऽपि. पा॥ ३. गी. ५-१३॥

शो॥तृष्णिकायाम् उदकपुञ्जा पानाय प्रवृत्तः उदकाभावज्ञानेऽपि तत्रैव पानप्रयोजनाय प्रवर्तते ॥ ८ ॥ ९ ॥

यस्तु पुनः अतत्त्ववित् प्रवृत्तश्च कर्मयोगे—ब्रह्मणि ईश्वरे आधाय निक्षिप्य 'त-
आ ॥ पुनः श्लोकद्वयेन ॥ ८ ॥ ९ ॥

ज ॥ च स्पष्टीकृतत्वात्—पुनरिति । स्पष्टं च प्रागनुक्तसङ्कल्पत्यागत्यागिधानात् ॥ ८ ॥ ९ ॥

याऽपि प्रवृत्तिसंस्पृष्टनया वर्तमानोऽपि प्रकृत्यात्माभिमानरूपेण बन्धहेतुना पापेन न लिप्यते। पद्मपत्रमिवाम्भसा-यथा पद्मपत्रमम्भसा संस्पृष्टमपि न लिप्यते, तथा न लिप्यत इत्यर्थः ॥ १० ॥

ताऽदेहात्मभ्रमविषयः 'योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते । किं तेन न कृत पाप चोरेणात्मापहा रिणा' इत्यादिषु चात्मान्यथाज्ञानस्य पापत्वं प्रविद्धम्; आत्मनोऽनृतेनानुसन्धानप्रवर्णे तत्रिष्टितरेव वक्तुमुचितेत्यभिप्रायेण—प्रकृत्यात्माभिमानरूपेणेत्युक्तमाबन्धहेतुनेति। तत्र पापलक्षणयोतनम्। अलौकिकमनिष्टपलासाधारणकारण हि पापमाप्नुयुक्तञ्च पापशब्दोऽनेकेष्वर्थेषु, यथा 'नै मुहृत न दुःपृष्ट सव पाप्मानोऽतो निरर्तन्ते' इति। ननु पद्मपत्रमम्भसा संस्पृष्ट इत्यमत्र दृष्टान्तइत्याह—यथेति । न सत गंभातनिषेधायाव दृष्टान्तः, किंतु यः पद्मपत्रस्य जन्मस्त्रित्यादिक सर्वमम्भस्येव, तथापि न तत्कार्यं ज्ञेयादिः, तद्वत् प्रकृत्यधीनमोगास्वत्पादेरस्य तत्कार्यदेहात्मभ्रमादिर्न स्यादिति भावः ॥ १० ॥

प्र पा॥ १. नारते. आदि ७४-२८॥ १. योऽन्यथा स नन्तात्मानम्' य. अ. यथा सन्तम्, देहेन्द्रियादिषो विरक्षणं ज्ञानान्-दादित्वरूपम्, भगवदस-त्पारक्त-वय स्वस्वत्वा, आत्मानम् जीवात्मानम्, अ-यथा प्रनारा-नरेण, 'देवोऽहं मनुष्योऽहम्' इत्यादिप्रकारम्, 'इ श्वरेऽहम्' इत्यादिप्रकारम्, प्रतिपद्यते अनुसन्धत्ते, नैन मूर्खेण, आत्मापहारीणां कारणं किं नृहं पापः, महापातकादि सर्वं तेनैव कृतमित्यर्थः । ईश्वरविषये तु, अ-यथा सन्तमात्मानम् - वगज्ज-मादिवारगभूत, नि रि-ह्यप्रत्यक्षोक्तानवधिभङ्गिजयज्ञानानन्दैकरूप पु-र्योत्तम, नारायणम्, अ-यथा-प्रकारान्तरेण, 'ईश्वर एव नास्ति, भिमिद्वेषे अस्मि, स एव भगवान्' इत्या-दिकम् । धेप पूर्ववत् । इति याजनायम् ॥

६. छा ८-४-१॥ १. अब य आत्मा स सगुदि-भूतिरया लारानाममम्भसाय नैत मनुजहाराव नरतो

नरता ननुयुर्नशाचा न मुहृत न दुःपृष्टम् । सर्वे पा-प्मानोऽतो निरर्तन्ते अपहृतपाप्मा ह्यप अत्रलोक । य आत्मा समेतुर्भिद्युति पूर्वतण्डेत्तव्युक्त परमात्मा सेतुरिव विधारक । किमर्थं मनुर्भिद्युतिरित्यत्राह— 'यथा लोकाज्ञानसम्भवाय' इति । असम्भवं असङ्कर । नरतिः-प्राप्तिवारन, 'देशान्-नरति' इतिवत् । एत परमात्मनस्तु, अहाराव परिपठक येन न प्राप्तुन, नरादिकमपि न प्राप्तोत्तमि । सर्वपाप्मानोऽतो निर्वर्-त्ते शावादिषु पाप्मशब्दव्यामुत्पत्त्येऽपि मुहृतदुःपृष्ट-योरनौकतस्तुमुक्षनिष्ठमाधनत्वविरक्षणपापशब्दप्रवृत्ति-निमित्तसत्त्वात्वा पाप्मशब्दो मुख्यः' इति लघुसिद्धान्ते-व्यासायस्कम् । तत्र हेतुमाह—अपहृतपाप्मा ह्येव अत्रलोक इति। अत्रलोक लोच एव अपहृतपाप्मा हि। दिहेतौ, यस्मात् अपहृतपाप्मा, नस्यात् सर्वे पाप्मानो-ऽतो निर्वर्तन्ते इत्यर्थः ॥

मा॥ १०. 'कर्म करोमि' इति श्रुत्य इव स्वात्म्यर्थं सर्वानि कर्माणि योऽहं अपि फले सङ्गे त्यक्त्वा

आ ॥ सन्यासयोगयुक्त एव च कर्मणा न लिप्यत इत्याह—ब्रह्मणीति । साधननियम-संयोगचारत्वेत्यावृत्त्यर्थं पुनः पुनः फलकथनम् ॥ १० ॥

आ॥ ननु 'योगयुक्तः' इत्यनेन यत्सन्ध्यासयोगयुक्तस्य कर्मालेपलक्षणं पल्लवमुक्तम्, तदेव तस्य 'ब्रह्मण्याधा-व' इति किमर्थं पुनरुच्यते इत्यत आह—सन्यासेविप्रायुक्तस्यैव नियमोऽत्र क्रियते। सिद्धे सत्यारम्भस्य नियमार्थत्वादिति भावः। योगविवरणं च किञ्चिदधिगमिति चार्थः। ननु 'सन्यासस्तु' इत्यनेनैव सन्यास योगौ मिलितत्वेन फलं साधक्य इति नियमोऽपि लब्ध एव, तत्किमर्थमिदं सन्यासयोगयुक्तस्य 'कुर्वे अपि न लिप्यते' 'लिप्यते न स पापेन' इति पुनः पुनः पल्लवमस्मिन्न आह—साधनेति । साधन-नियमस्येति तदुक्तमित्यर्थः । सन्यासयोगौ मिलितत्वेन फलसाधनमिति नियमोक्तेरुपचारत्वमपि सम्भवति लोकवत्, उन्निवृत्त्यर्थमित्यर्थः ॥ १० ॥

कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि ।

योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वाऽऽत्मशुद्धये ॥

११

रा॥कायमनोबुद्धीन्द्रियसाध्यं कर्म सर्गादिकलसङ्गं त्यक्त्वा योगिन आत्मविशुद्धये कुर्वन्ति-आत्मगतप्राचीनकर्मबन्धविनाशाय कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥

युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिप्राप्नोति नैष्ठिकीम् ।

अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निवध्यते ॥

१२

युक्तः-आत्मव्यतिरिक्तफलेष्वचपलः, आत्मैकप्रवणः कर्मफलं त्यक्त्वा केवलमा

ता॥एवमुक्तार्यददीकरणाय शिष्टाचारसिद्धतोच्यते—कायेनेति श्लोकेन । शुद्धिरय कृत्यध्वत्तायः । 'केवलैः' इति कर्तृत्वाभिमानत्यागो विवक्षितः । अथवा ममस्वबुद्धिपियतारहितैरित्यर्थः । तदा 'कायेन' इत्यादौ केवलेनेत्यादि परिणाम्यम् । यद्वा कायशब्देन कर्मेन्द्रियवर्गस्यापि लक्षणया समग्रणात् 'केवलैरिन्द्रियैः' इति शानेन्द्रियाण्युच्यन्ते; तेषां च केवलत्वं वचनादानादिकर्मरहितत्वम्; ततश्च 'धर्मैश्चुतो वा दृष्टो वा' इत्यादिकर्मणि सूचिनं भवति । आत्मशुद्धेयैव फलतया निर्देशात्, निष्फलप्रवृत्त्ययोगाच्च—सर्गादिकलसङ्गमित्युक्तम् । शुद्धिर्हि केनचिद्विहितस्यापेक्षिता; न च दोषोऽन स्वतःशुद्धस्याप्यात्मनोऽनादिकालकृतमात्मतत्त्वमाश्लाकारविरोधि कर्मत्यागप्रायेणाह—आत्मगतेति ॥ ११ ॥

एकस्यैव कर्मणो बन्धहेतुत्वं मोक्षहेतुत्वं च फलमङ्गतदभावादिरूपमहकारिविगोपाद्युच्यत इती-ममर्थे विवादयति—'युक्तः' इति श्लोकेन । अत्र युक्तशब्देन समाहितचेतस्त्वमुच्यते, तच्चान फलान्तरविरक्तिपूर्वकमात्मप्राप्त्यभ्यमेवेति व्यञ्जनाय-आत्मव्यतिरिक्तत्वाद्युक्तम् । कर्मफलं त्यक्त्येति वचनात्कर्मस्वरूप-प्र-पा ॥ १०. नारने. आश्वमेधिकप्रवर्गि. ९४-२९ ॥ अनुमोदितो वा राजेन्द्र पुनानि पुरुष मया ॥' गय । 'धर्म, शुनो वा दृष्टो वा क्विनां वा कृतांऽपि वा । श्लोकम् तालकोमेऽस्मि न मुद्रितकोपं दृश्यते ॥

रा॥करोति यः, लिप्यते न स पापेन सम्बध्यते पक्षपक्षमिव अम्भसा उदकेनाकेवलं सत्य-शुद्धिमात्रमेव फलं तस्य तत्कर्मणः स्यात् ॥ १० ॥

यस्मात्—कायेन देहेन मनसा बुद्ध्या च केवलैः इन्द्रियैरपि ममत्ववर्जितैः 'ईश्वरार्थेव करोमि, न मम फलाय' इति ममत्वशुद्धिशून्यैः इन्द्रियैरपि, केवलशब्दः कायादिभिरपि प्रत्येकं सम्बध्यते, सर्वव्यापारेषु ममतावर्जिताः योगिनः कर्मणः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वा फलविषयम् आत्मशुद्धये सत्यशुद्धये इत्यर्थः । तस्मात् तत्रैव तव अधि-कारः इति कुत्र कर्मच ॥ ११ ॥

यस्माच्च—युक्तः 'ईश्वराय कर्माणि करोमि न मम फलाय' इत्येवं समाहितः सन्

आ॥एवं चाचार इत्याह—कायेनेति ॥ ११ ॥

पुनर्युक्त्यादिनियमनार्थं युक्तायुक्तफलमाह—

जा॥'कायेन' इत्यनेनापि सन्यासयोगयुक्तस्यात्मशुद्धिलक्षणः पापालेप उच्यत इत्यत आह—एवं चेति । उभयसमुच्चयस्य एवेत्यर्थः । अन्यत्र तात्पर्याच्च पुनरुक्तिरिति भावः । आचाररूपमपि नियमममर्थनार्थमिति जातव्यम् ॥ ११ ॥

तथाऽपि 'युक्तः' इत्येतत् पुनरुक्तमित्यत आह—पुनरिति । युक्तियोगः । आदिपदेन सन्यासः । युक्तायुक्त्युपलक्षणम् । सन्याससंन्यासीत्यपि ग्राह्यम् । प्राक् सन्यासयोगौ मिलितावेव फले साधयते

रा॥ तमशुद्धये कर्मानुष्ठाय नैष्ठिकीं शान्तिमाप्नोति-स्विरामात्मानुभवरूपां निर्धृतिमाप्नोति । अयुक्तः आत्मव्यतिरिक्तफलेषु चपलः आत्मावलोकनविमुखः कामकारेण फले सक्तः कर्माणि कुर्वन् नित्यं कर्मभिर्वध्यते नित्यससारी भवति, अतः फलसङ्गरहित इन्द्रियाकारेण परिणतायां प्रकृतौ कर्माणि सन्न्यस्य आत्मनो बन्धमोचनायैव कर्माणि कुर्वन्त्ययुक्त भवति ॥ १२ ॥

अथ देहाकारेण परिणतायां प्रकृतौ कर्तृत्वसन्न्यास उच्यते—

सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी ।

नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन् ॥

१३

आत्मनः प्राचीनकर्मभूलदेहसम्बन्धप्रयुक्तमिदं कर्मणां कर्तृत्वम्, न स्वरूपप्रयुक्त-

ता॥ पातुष्टान् पूर्वोक्तमिश्राण्येव दर्शयितुम् नैष्ठिकीं शान्तिमित्यनेन साधनमोक्षप्रतीतिस्त्याज्यं तद्वदुदासायाह स्विरामिति। अत्रणल्लब्धोऽयं विद्येयः। निष्ठायामवतीति नैष्ठिकी। 'कामकारेण इति न स्वैरचारेण विवक्षितं, तस्य दूरनिरस्तत्वात्, अतः कामकर्तृक प्रेरणामकारं, तेन यथाभिमतं तत्त्वसङ्गमात् विरक्षितमित्याह—कामकारेण फले सक्त इति। निबध्यत इत्यत्रोपसर्गो नितरा बन्धो विवक्षित इति दर्शयति—नित्यससारी भवतीति। यत्मानव्यपदेशाद्वा तथा विवक्षा ॥ १२ ॥

'नैव किञ्चित्करोमि' इत्यादेः 'फले सक्तो निरप्यते' इत्यस्तस्य सङ्कल्पितार्थमुत्तरश्लोकसङ्गत्यर्थमाह—अत इति। अनन्तरश्लोकाध्यमाह—अथेति। शरीराभितेन्द्रियप्राणेषु कर्तृत्वसन्न्यासाभिधानादनन्तरं तदाश्रय शरीरं एव कर्तृत्वसन्न्यास उच्यते इति सगतिः। शरीरे कर्तृत्वसन्न्यासं प्रति कथयत्युक्तस्य मनसः शरीराभावात्पुण्यव्यापारं दर्शयितुम्—आत्मन इत्याहुक्तम्। नहि देवादिदेहसन्धमा नृते पुण्यपापकर्तृत्वं, तत्त्वबन्धमानवस्याकर्मण्येऽपि सद्भावात्, अतः—प्राचीनकर्मभूलेत्युक्तम्।

प्र पा ॥ १ गी ५८ ॥

२० गी ५१२ ॥

घ॥ कर्मफलं त्यक्त्वा परित्यज्य शान्तिं मोक्षाख्याम् आप्नोति नैष्ठिकीं निष्ठायां भवां सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिसर्वकर्मसन्न्यासज्ञाननिष्ठाकमेणेति यान्म्यशेषः। यस्तु पुनः अयुक्तः असमाहितः कामकारेण करणकारः कामस्य कारः कामकारः, तेन कामकारेण कामप्रेरिततयैत्यर्थः, 'मम फलाय इह करोमि कर्म' इत्येव फले सक्तः निबध्यते। अतः त्यक्तः भव इत्यर्थः॥

यस्तु परमार्थदर्शी सः—सर्गाणि कर्माणि सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्य परित्यज्य नित्यं नैमित्तिकं काम्यं प्रतिषिद्धं च तानि सर्वाणि कर्माणि मनसा निबध्नेत्युद्धा, कर्मादो अकर्मदर्शनेन सन्न्यज्येत्यर्थः, आस्ते तिष्ठति सुखम्। त्यक्तवाङ्मनःकायचेष्टः निरायासः प्रसन्नचित्-

आहुक्त इति। युक्तो योगयुक्तः ॥ १२ ॥

पुनः सन्न्यासशब्दार्थं स्पष्टयति—

जानान्तरपरित्यागेनान्तर इति नियमज्ञापनार्थं तयोः परमुक्तम्, इदानीं तु तावदेव मोक्षसाधनम्, न तु तदुभयत्यागेनान्तरादिति नियमज्ञापनार्थं योगसन्न्यासप्रवृत्तदुभयाभाववत्तत्त्वं मुक्तिसत्ताविस्तारलक्षणफलमाहेत्यर्थः। युक्तप्रत्ययस्य साहाय्यार्थं निराकरणार्थमाह—युक्त इति ॥ १२ ॥

'सर्वकर्माणि' इत्यस्य स्वरूपेण कर्मत्यागोऽर्थ इति प्रतीतिनिराकरणाय प्रतिपादयामाह—पुनरिति। प्राकृतृत्वाभिमानत्याग उक्तः, इदानीं कारयितुं गमिमानत्यागोऽपीति स्पष्टनम्। स्वरूपेण कर्म-

यामिति विवेकविषयेण मनसा सर्वाणि कर्माणि नवद्वारे पुरे सन्नयस्य देही स्वयं वशी देहाधिष्ठानप्रयत्नमकुर्वन् देहं च नैव कारयन् सुखमास्ते ॥ १३ ॥

ता॥सुख्यस्ततभिरवाग् द्वाभ्यां चात नवद्वारता 'पुरमेकादशद्वारम्' इति श्रुतौ तु नाभिन्नद्वारद्वाभ्यां सहे कादशद्वारतोक्तिः। पुरे संन्यसेति—पुरस्यसंन्यसनाक्रियाधिकरणत्वेनान्वयः प्रकृतातुपयुक्त इतिभावः। 'नवद्वारे पुरे' इति निर्देशस्तावयवत्वनिरवयवत्वसोच्छिद्रत्वनिश्चिद्रत्वपृथुत्वानुत्वस्यतद्वत्त्वपरतत्त्वनि- यन्तृत्वनिन्यन्तव्यत्वादिभिर्देहात्मनोविवेकस्य प्रदर्शनार्थः। स्वयमिति—देहादिपारतन्म्यरहित इत्यर्थः; यद्वा परिसुद्धेन स्वेन रूपेणेति भावः। वशी—अभिमानबलात्काराद्यविषय इत्यर्थः। प्रयत्नाश्रयत्वशरी- रस्पन्दनादिहेतुत्वयोरोपाधिकत्वात्—'नैव कुर्वन्' इत्याद्युक्तम्। सुखमास्ते—कर्तृत्वाभिमानप्रयुक्त-

प्र-पा॥१. कठोप. २-५-१ ॥ † 'पुरमेकादशद्वारमन- स्थावकचेतसः। अनुष्ठाय न शोचति विमुक्तश्च विमु- च्यते। एतदेतत् ॥' पुरमिति जननादिक्रियारहितस्य ऋजुमुक्तेर्विवेकिनः आरमन प्रकारदेशेन्द्रियव्यङ्ग्यवर्हिनि- र्गमद्वारोपेतं शरीरास्थं पुरं भवति। पुरस्यामिनो यथा पुरं विविक्तं भवति, तथा शरीरमपि स्वात्मनो विवि- च्यज्ञातं भवति। अविवेकिनस्तु देहं आत्मैव भवतीति भावः। अनुष्ठाय न शोचति-विविच्यजानन् देहानुब-

न्विभिर्दुःखैः, कामादिभिश्च विमुक्तो भवतीत्यर्थः। विमुक्तश्च विमुच्यते-जावद्दशावाम् आध्यात्मिकादिदुः- परागद्वेषादिविमुक्त एव सन् 'योगेन त्वितरे क्षपयि- राडव सम्पद्यते' इति न्यायेन प्रारब्धकर्मवसाने न- विरादिना विरजः प्राप्य प्रकृतिसम्बन्धविमुक्तो भवती- त्यर्थः। एतदेतत्-एतन्मन्मनप्रतिपाद्यमुक्तस्वरूपमपि पर- मात्मकमेवेत्यर्थः। इति रत्नरामानुजोपनिषत् ॥

शो॥सुतः आत्मनः अन्यत्र निवृत्तसर्वथाह्यप्रयोजनः इति 'सुखम् आस्ते' इत्युच्यते। वशी जिते-न्द्रिय इत्यर्थः। क आस्ते इति? आह—नवद्वारे पुरे। सप्त शीर्षण्यानि आत्मन उपलब्धि-द्वाराणि, अर्वाक् द्वे मूत्रपुरीषाविसर्गाथं, तैः द्वारैः नवद्वारं पुरम् उच्यते शरीरं, पुरमिव पुरम्, आत्मैकत्वामिकं, नदर्थप्रयोजनैश्च इन्द्रियमनोधुदिविपर्ययः अनेकफलविज्ञानस्य उत्पादकैः पौरैरिव अधिष्ठितम्। तस्मिन् नवद्वारे पुरे देहे सर्वं कर्म संन्यस्य आस्ते ॥

किं विशेषणेन! सर्वां हि देही संन्यासी असंन्यासी वा देहं एव आस्ते, तत्र अ-नर्थकं विशेषणम्। उच्यते—यस्तु अन्नः देही देहेन्द्रियसङ्घातमात्रात्मदर्शी स सर्वोऽपि 'गेहे भूमां आसने वा आसे' इति मन्यते। न हि देहमात्रात्मदर्शिनः 'गेहे इव देहे आसे' इति प्रत्ययः संभवति। देहादिसङ्घातव्यतिरिक्तात्मदर्शिनस्तु 'देहे आसे' इति प्र-त्ययः उपपद्यते। परकर्मणां च परस्मिन् आत्मनि अविद्यया अध्यारोपितानां विद्यया विवेकज्ञानेन मनसा संन्यास उपपद्यते। उत्पन्नविवेकवित्तानस्य सर्वकर्मसंन्यासिनोऽपि गेहे इव देहे एव नवद्वारे पुरे आसनं, प्रारब्धफलकर्मसंस्कारशेषानुवृत्त्या देहे एव आस्ते इति अस्त्येव विशेषणफलं, विद्वद्विद्वत्प्रत्ययभेदापेक्षत्वात् ॥

यद्यपि कार्यकरणकर्माणि अविद्यया आत्मनि अध्यारोपितानि संन्यस्य आस्ते इत्यु-क्तम्; तथापि कृतसंन्यासस्य आत्मसमवायि तु 'कर्तृत्वं कारयितृत्वं च स्यात्' इति आश-ङ्क्य आह—नैव कुर्वन् स्वयं, न च कार्यकरणानि कारयन् क्रियासु प्रवर्तयन्। किं यत् तत् कर्तृत्वं कारयितृत्वं च देहिनः स्वात्मसमवायि सत् संन्यासात् न सम्भवति, यथा गच्छतो गतिः! किं वा स्यत एव आत्मनः न अस्ति इति? अत्र उच्यते—न अस्ति

रा॥साक्षादात्मनस्त्वाभाधिकरूपमाह—

न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ।

न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥

१४

अस्य देवतिर्यङ्मनुष्यस्थानरात्मना प्रकृतिसर्गाणं वर्तमानस्य लोकस्य देवाद्यसाधारणं कर्तृत्वं तत्तदसाधारणानि कर्माणि तत्तत्कर्मजन्यदेवादिफलसंयोगं च अयं प्रभुः कर्मचक्षुः स्वाभाविकस्वरूपणावस्थित आत्मा न सृजति नोत्पादयति कस्तर्हि ?

ताम्रकेशादरोहित आन्त इत्यर्थः । पुराणं शरीरं, पौराणत्रयिण्याणि, सावभौममित्र परमात्मानं, मृत्युमित्रं स्वात्मानं पश्यतो भवति हि स्वरूपम् देहात्मभ्रमे हि पुरादिष्वासीनोऽहमिति मन्यत तन्निरुक्तौ च देह एव पुरस्नानयो भवतीति भावः ॥ १३ ॥

एवमौपाधिरस्य स्वरूपस्यापाधिषु सन्त्यात उक्त्वा अयं स्वस्मिन्ननुसन्धेयस्वाभाविकरूपमुच्यते इति स्वात्मभिप्रायेणाह—साक्षादिति । । अत्रिचर्चाविषयेण ‘लोकस्य’ इत्यनेनाभिप्रेतमुपाधिवैचित्त्यादिकं दर्शयितुम्—अस्येत्याद्यत्तम् । न कर्तृत्वं प्रस्तादिरूपम्, कर्माणि धर्षिरेन्द्रादिवेण । यथात्मना स्वाभाविकमिदं कर्तृत्वादिकं, तदा सत्तामेरूपं तस्यात्, न च तथा दृश्यत इत्यभिप्रायेण देवाद्यसाधारणं कर्तृत्वंमित्याद्युक्तम् । देवाद्यनाधारणं देवत्वादित्वातिमात्रिण्डपरिहृदसाप्रतिनिधित्वमस्य । फलसंयोगं फलानुभवं । प्रकरणजज्ञात् प्रभुसन्दोऽन जीवावयव इति प्रदर्शनार्थम्—अयं प्रभुरित्युक्तम् । जीवं प्रभुसन्दोभिप्रेतमाह—अनर्भजस्य स्वाभाविकस्वरूपेणात्रिभित् इति । अत्र हि प्रकरणं ‘मायं सत्ताणं’ इत्यादिना जीवस्य कर्तृत्वं परमात्मन्यप्यस्यते, अत्राऽत्राकर्तृविषयं प्रभुशब्दो न परिपश्य इति भावः । न सृजति इत्यत्र ‘सृजति संयोगे’ इति धातास्वागार्थत्वं कर्तृत्वादिनयं स्वीकरोतीति वाक्यार्थत्वादिदिति तद्वदाभावाह—नोत्पादयतीति । कारणान्तरादर्शनात् तस्यैव कर्तृत्वमित्यभिप्रायं चतुर्थपादस्य शङ्कामाह कस्तर्हि इति । सृजतीति शेषः । स्वभावसन्द प्रकरणाप्युक्तविशेषे स्थाप

प्र पा ॥ १ नौवाकिक उभयपक्षी ॥

रा॥आत्मनि सत् कर्तृत्वं कारयितुं वा । उक्तं हि ‘अधिकायाऽयमुच्यते’ ‘शरीरस्योऽपि कान्तेय न कराति न लिप्यते’ इति, ‘ध्यायतीं लेलायतीं’ इति श्रुते ॥ १३ ॥

किञ्च—न कर्तृत्वं स्वयं कुरु इति नापि कर्माणि रथघटप्रासादादीनि ईप्सिततमा नि लोकस्य सृजति उत्पादयति प्रभु आत्मा । नापि रथादि कृतघतं तत्फलं संयोगं कर्मफलसंयोगम् उत्पादयति । यदि किञ्चिदपि स्वयं न करोति न कारयति न देहति, न तर्हि कुर्यात् कारयश्च प्रवर्तते इति । उच्यते—स्वभावस्तु स्वो भाव स्वभाव अधिद्या

आ॥सर्वकर्माणीति । मनसेति विशेषणादभिमानत्यागः ॥ १३ ॥

न च करोति वस्तुत इत्याह—

ज्ञान्याग एवाच्यत इत्येतन्निराचष्टे—मनसेति । अन्यथा तद्वर्णं स्यादिति भावः ॥ १३ ॥

ननु न कृतमित्येतादृशानां विशेषणं इत्यत आह—न चेति । दर्शनादिकं कुर्यात्तेनैव किञ्चि करामि इति मन्यते पुत्रम्, तर्हि मिथ्याज्ञानी प्रसज्येतेत्यादिज्ञानिरासाय परमेश्वरप्रेरितं कुर्वन् कारयन् वस्तुत स्वातन्त्र्येण न करोति, न कारयति चेत्तन्नेनाहेत्यर्थः । अस्य जीवविषयत्वे प्रभुरित्येतदसम्भवी

यः॥ स्वभावस्तु प्रवर्तते-स्वभावः—प्रकृतिवासना ; अनादिकालप्रवृत्तपूर्वपूर्वकर्मजनितदे-
वाद्याकारप्रकृतिसंसर्गकृततत्तदात्माभिमानजनितवासनाकृतमीदृशं कर्तृत्वादिकं सर्वं न
स्वरूपप्रयुक्तमित्यर्थः ॥ १४ ॥

नादत्ते कस्य चित्पापं न चैव मुकृतं विभुः ।

अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ॥

१५

कस्यचित्-स्वसम्बन्धितयाऽभिमतस्य पुत्रादेः पापं-दुःखं नादत्ते-नापनुदति, कस्य-
चित्-प्रतिकूलतयाऽभिमतस्य मुकृतं-सुखञ्च नादत्ते-नापनुदति ; यतोऽयं विभुः-न का-
चित्कः न देवादिदेहाद्यसाधारणदेशः, अतएव न कस्यचित्सम्बन्धी, न कस्यचित् प्रति-
कूलञ्च । सर्वमिदं वासनाकृतम् । एवंस्वभावस्य कथमियं विपरीतवासनोत्पद्यते !

ता॥यितुं वाच्यं तावदाह—प्रकृतौति । ननु चेतनस्यात्मनः कर्तृत्वादिकं नास्ति, अचेतनायास्तु याग-
नायाभेदनगुणमात्रभूतायाः कर्तृत्वादिकर्मितं कथमिदं शयते ; यद्यात्मनः स्वतन्त्रद्वारा न कर्तृत्वं,
तर्हि तस्य यागनापि कुलसमागता; यदि न कुलभित्, तदा यागनैव स्वाभाविकीति तत्कृतं कर्तृत्वादिकमपि
स्वाभाविकं स्यात् ; यदि कुलभेदेतोः, तदा तस्यापि स्वाभाविकत्वं पूर्वदोषः ; औपाधिकत्वं त्वक-
तुरात्मनस्तदागमोऽपि कुलः ; यदि यागनया, तर्ह्यन्याभ्यगणम् ; यद्यन्यमाकुलभित्, तत्रापि
तथैवेत्यनयस्येत्यादिचोद्यनिरगणाय गुणशब्दः । तदाह - अनादिकालेति । श्रीमद्भगवत्पादोक्त्या
दियदिहारः । यागनादेतुर्गैरित्यस्यार्थः—देवाद्याकारेत्याहुक्तम् । यथा तत्तावद्विष्टे यद्विषयमादिष्टि-
लमुदिः ; तथाप्रेति दर्शयितुं -संसर्गकृतशब्दः। वासनाकृतं - यागनास्यविशेषहेतुत्वाधिकृतमित्यर्थः॥

आत्मनोऽकर्तृत्वादिकस्य, यागनायाः कर्तृत्वादिकस्य च निरण 'नादत्ते' इति श्लोकस्यापेक्षयम् ।
परगतयापनुकृतयोरादानप्रगल्भाभावात्प्रतिषेधोऽनुचितः . अतस्तत्कार्यं दुःखं मुक्तं च लक्ष्यते, तत्रापि
परगतमुत्तदुःखयोस्त्वस्मिन्नाकर्णणञ्च शक्यम्; अतस्तदपनयनमात्रं निवर्धितमित्याभिप्रायेणाह - कस्यचि-
दिति । कस्यचिदित्यनेन सूचितमनोदानहेतुविशेषं दर्शयितुं-स्वसंबन्धितयाभिमतस्येत्याहुक्तम् । 'आ-
दत्ते' इत्यस्य करोत्याद्यर्थान्नोचित्यादपहरणार्थत्वे च प्रयोगादपहरणनिषेधेनैव न्यूनतया करणनिषेधसि-
द्धेः-नापनुदतीति ध्यान्वातम् । विभुमिति न परिमाणविशेषात्प्रमाणम्, जीवव्यापुतया श्रुत्यादिविद्धेः ।
नापि प्रभुत्वपरम्, अत्रानुपयुक्तत्वात् । अतस्तत्तत्कर्मानुकूलममलदेहानुप्रवेशयोग्यतामात्रं प्रतिनियतदेशा-
हित्यं विवक्षितम् । अतएव आगन्तुकं मित्रमित्रादियु गवन्धितं प्रतिकूलञ्च च आगन्तुकानां तत्तद्दे-
हानामेव, न त्वात्मन इति मिथ्येति तत्तत्तत्तानुकूलप्रतिकूलपुरुषविषयदुःखाद्यनयनमौपाधिकमित्या-
पातम् । तदेवं कार्याभावौपाधिकहेत्वभावाप्रतिपादनस्य विमुक्तशब्द इत्यभिप्रायेणाह—यतोऽयमिति । उत्तरा-
धोत्थानाय शङ्कते—एवंस्वभावस्येति । विपरीतवासना—स्वभावविरुद्धवासनेत्यर्थः । अतोत्तरम्—
प्र-पा ॥ १. जाययति, वा ॥

श ॥ लक्षणा प्रकृतिः माया प्रवर्तते 'दैवी होषा गुणमयी' इति वक्ष्यमाणा ॥ १४ ॥

परमार्थतस्तु—न आदत्ते ॥ गृह्णाति भक्तस्यापि कस्यचित् पापं । न चैव आद-
त्ते मुकृतं भक्तैः प्रयुक्तं विभुः । किमर्थं तर्हि भक्तैः पूजादिलक्षणं यागदानहोमादि च
मुकृतं प्रयुज्यते इति ? आह—अज्ञानेन आवृतं ज्ञानं विवेकविज्ञानं, तेन मुह्यन्ति 'क-

आ ॥ न कर्तृत्वमिति । प्रभुर्हि जीवो जडमपेक्ष्य ॥ १४ ॥ १५ ॥

ज ॥ तत् आह—प्रभुर्हीति । अनेन विभुर्हितुगपादितप्रायम् ॥ १४ ॥ १५ ॥

ग ॥ एवं वर्तमानेषु सर्वेष्व्वात्मसु येषामात्मनामुक्तलक्षणेनात्मयाथात्म्योपदेशजनितेन आत्मविषयेण अहरहरभ्यासाधिपातिशयेन निरतिशयपवित्रेण ज्ञानेन तज्ज्ञानावरणमनादिकालप्रवृत्तान्तकर्मसंचयरूपमज्ञानं नाशितम्, तेषां तत्स्वाभाविकं परं ज्ञानमपरिमितमसंकुचितमादित्यवत्सर्वं यथावस्थितं प्रकाशयति । तेषामिति नष्टज्ञानानां बहुत्वाभिधानादात्मस्वरूपबहुत्वम्; 'न त्वेवाहं जानु नासम्' इत्युपक्रमावगतमत्र स्पष्टतरमुक्तम् । नचेदं बहुत्वमुपाधिकृतं, विनष्टाज्ञानानामुपाधिगन्धाभावात् । 'तेषामादित्यवज्ज्ञानम्' इति व्यतिरेकनिर्देशात्, ज्ञानस्य स्वरूपानुबन्धिधर्मत्वमुक्तम् ;

ता॥ यनादनन्तरं ज्ञानस्वरूपकथनावसर इत्यर्थः । यद्वा 'तद्विद्धि प्रणिपातेन' इत्यत्र 'उपदेशयन्ति' इति स्वेनैव निर्दिष्टे विपाककाल इत्यर्थः । एवं वर्तमानेषु — मुख्यत्वपरित्यगः । यद्वा कर्मयोगनिष्ठेत्यर्थः । अज्ञानेन ज्ञानमावृतं चेत्, कथं ज्ञानेन तस्य नाश इति शङ्कां व्यञ्छिच्छन्दता तु शब्देन द्योतितं ज्ञानस्य विशेषं दर्शयितुम् — उक्तलक्षणेनेत्यादि निरतिशयपवित्रेणेत्यन्तमुक्तम् । आत्मनो ज्ञानेनेत्यन्वयः । आत्मविषयेणेति — 'आत्मनः' इति पष्ठत्वास्तस्यन्धसामान्यमालपरत्व, कर्तृविषयत्वचायानुपयुक्तमिति भावः । तच्छब्दपरामृष्टप्रकारमाह — ज्ञानावरणमिति । अज्ञानस्वरूपस्यातिगहनत्वगूचनार्थम्, निरतिशयपवित्रस्य ज्ञानभास्वतो निश्चोपाज्ञानतिमिरकुक्षिभरित्वप्रदर्शनार्थं च — अनादिकादित्याद्युक्तम् । उत्तरार्धगततच्छब्दार्थः — स्वाभाविकमिति । सामानाधिकरण्यस्वात्स्यात्परमिति ज्ञानविशेषणम् ; तदर्थमाह — अपरिमितमसंकुचितमिति । ज्ञानस्य परत्व ह्यनवच्छिन्नविषयत्वम् ; तत्र च हेतुस्तत्कोचाभाव इत्यभिप्रायः । सर्वमिति प्रकाशयतेत्यर्थमिदं कर्मोक्तिः । अज्ञाननिवृत्तौ च ज्ञानस्य सर्वगोचरत्वं श्रौतमिति भावः । 'आदित्यवत्' इति दृष्टान्तसामर्थ्यसिद्धमाह — यथावस्थितमिति । एतेन परमित्यत्र पदमिति विशेष्याभ्याहारः । परमार्थतत्त्वमिति विवक्षा च परोक्ता निरम्ला । भेदव्यपदेशवत्तादद्वैतमतस्योपक्रमविशेषः प्रागुक्तः । मध्येऽपि स एव तात्त्विको भेदः स्पष्टमुपदिश्यत इति तस्य तात्पर्यविषयत्वं दर्शयति — तेषामिति । विनष्टाज्ञानानामिति — नहीदं बहुत्व आन्तिसिद्धमुपाधिसिद्ध वा वक्तुं शक्यमिति भावः । सत्यमित्युपाधिकृतभेदवादिनोर्भास्करशङ्करयोर्मतमनूय परिहरति — नचेदमिति । मिथ्याभूतस्याज्ञानाख्योपादानस्य विनाशे तदुपात्तमिथ्याभूतान्तःकरणाद्युपाधेरपि निवृत्तेरिति शङ्कर प्रति हेतुव्यर्थः । इतरं प्रत्यज्ञानशब्दवाच्यस्य कर्मनिर्दिशनाद्ये तन्निमित्तशरीरान्तःकरणाद्युपाधिनिवृत्तिरित्यर्थः । शङ्करमतदूषणप्रसङ्गे तदुक्तं ज्ञानमात्रात्मनादं दूषयितुं शुद्धदशायां भ्रातृत्वमनं सिद्धमिति दर्शयति — तेषामिति । संबन्धविषयतया पट्टी व्यतिरेकगर्भेति — व्यतिरेकनिर्देशादित्युक्तम् । विनष्टोपाधीनामात्मना धर्मतया निर्देशात्,

प्र-पा ॥ * गा. २. १२ ॥

१. गा. ४ ३४ ॥

शा॥ ज्ञानेन तु येन अज्ञानेन आवृता मुह्यन्ति जन्तवः तत् अज्ञानं येषां जन्तूनां चित्वेकज्ञानेन आत्मविषयेण नाशितम् आत्मनः भवति, तेषां जन्तूनाम् आदित्यवत् यथा आदित्यः समस्तं वस्तु जातम् अवभासयति तद्वत् ज्ञानं क्षयं वस्तु सर्वं प्रकाशयति तत् परं परमार्थतत्त्वम् ॥ १६ ॥

आ ॥ ज्ञानमेवाज्ञाननाशकमित्याह —

जानानु ज्ञानस्याज्ञाननाशकत्वमर्थप्रकाशकत्वं च प्रसिद्धमेव, तत्किमर्थमुच्यत इत्यत आह — ज्ञानमेवेति । 'अज्ञानेनावृतं ज्ञानम्' इत्युक्तम् । एवं तर्हि तस्याविनाश एव स्यात् । तथा च न कदाचिद्द्वयप्रकाशः ; विनाशकान्तराङ्गीकारे च ज्ञानार्थयोः सत्यासयोगयोर्वैयर्थ्यमित्याद्यद्वयं ज्ञानमेवाज्ञाननाश-

य॥ आदित्यदृष्टान्तेन च ज्ञातृज्ञानयोः प्रभाप्रभावतोरिवावस्थानं च तदनप्यसमादृशया
ज्ञानस्य कर्मणा सप्तोच्चा माक्षदशाया विकासस्थापयत् ॥ १६ ॥

तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः ।

गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥

१७

तद्बुद्धयः तथाविधात्मदर्शनाध्यवसाया, तदात्मानं तद्विषयमनसं, तन्निष्ठा
तद्भ्यासनिरता, तत्परायणा तद्वत्परमप्रयाजनमिति मन्वाना, एवमभ्यस्यमानेन
ता॥ ज्ञानस्य स्वरूपानुबन्धित्वसिद्धयगन्तुं कृतमन्यनादाऽप्यनिरस्तः । आदित्यशब्दोऽन्नादित्यप्रभापरः,
प्रभाद्वारणैवादित्यस्य प्रकाशकत्वात् धमभूतज्ञाने च सर्वं दृष्टान्ता भाग्यमहति, यथा न त्रियते ग्यात्मा
मलप्रभालना मण । दोषप्रहाणात् ज्ञानमात्मनः क्रियत तथा' इत्यादिसाम्याच्च, तदतदभिप्रेत्य तत्स
लितमाह—आदित्यदृष्टान्तमिति । तत्र प्रस्तुतस्य इति तत्राह—तत्तत्पश्यति । यथा प्रभाया आ
वारकसन्निधौ सन्नाचस्तद्बुद्धौ पुनर्विनाशश्च दृश्यत, तथा ज्ञानस्यापाति भावः । यद्वा तपामादित्य
वदवस्थितानां प्रभातुल्य ज्ञानमित्यर्थः । प्रभाया प्रदीपादित्याद्यपृथक्किमद्वतेनाद्रव्यनिक्षपत्वं, ज्ञान
स्यात्मधर्मवेऽपि द्रव्यत्वं सकाचविनाशसागिन्नादानि च शापरूपाभ्ये प्रपञ्चितानि । एव प्रभातु
ल्यद्रव्यत्वापवादनेन प्रकृतमाहृतत्वादिकं युज्यत इत्याह—तत्तत्पश्यति ॥ १६ ॥

आत्मानुभवसौधमोपानस्य ज्ञानस्यारोहणक्रमं ददायति—तद्बुद्धय इति श्लोकेन । तच्छब्दनाम
पूर्वप्रस्तुतत्वाभाविना मत्स्वरूपं पूर्वश्लोकेनोक्तं ज्ञानं वा परामृश्यत इत्यभिप्रायेण—तथाविधात्मदर्श
नाभ्यवसाया इत्युक्तम् । 'तदात्मानं इत्यनेन द्रष्टव्यत्वाध्यवसायादनन्तरो दानार्थप्रवृत्तियोग
उच्यत इत्यभिप्रायेण—तद्विषयमनस इत्युक्तम् । तन्निष्ठं च विषयान्तरैर्मुख्यात्तत्परायणत्वे हेतुः ।
अपनशब्दोऽत्र कर्मणि ल्युङ्गन्तं प्राथमपरः । वाक्याधजानादिमात्रव्यावृत्त्यर्थम्—एवमभ्यस्यमानेनेत्यु
क्तम् । प्राप्तप्रतिषेधककल्मषनिवृत्तिस्तुषान्त्यर्थः । अतोऽन्तिमं प्राथम्यत्रापुनरावृत्तिशब्देन विवक्षितम्,
प्र पा ॥ १ त्रिगुणैः १०४ ५५ ॥ ८० पुत्रं दृष्टव्यम् ।

या॥ यत् परं परमार्थतत्त्वं ज्ञानप्रकाशित—तस्मिन् ग्रहणं गतां शुद्धिं यथा ते त
द्बुद्धयः, तदात्मानं तद्वत् परं ग्रहणं आत्मा येषां त तदात्मानं, तन्निष्ठा निष्ठा अभिनि
धेश तात्पर्यं सर्वाणि कर्माणि सन्त्यस्य तस्मिन् ग्रहण्यव अवस्थानं यथा त तन्निष्ठा, त
त्परायणा च तद्वत् परम् अन्यत् परा गतिं यथा भवति ते तत्परायणा केवलतत्परता इ
त्यर्थः । त गच्छन्ति एवविधा अपुनरावृत्तिम् अपुनरद्वयसम्बन्धं ज्ञाननिर्धूतकल्मषा य
आ ॥ ज्ञानमिति ॥ प्रथमज्ञानं पराक्षम् ॥ १६ ॥

ज॥ क्रमः, अतो नोच्यते, किं तु स्वरूपज्ञानमविद्ययाऽऽवृत्तम् । वृत्तिज्ञाने त्वविद्या शिथिलयति । ब्रह्म
प्रकाशयतात्वेतदनेनादित्यर्थः । अत्र कश्चिद्रेक एवादित्योऽभकार नाशयति, नृमण्डलं च प्रकाशयति,
तथैवमेव ज्ञानमज्ञाने निवर्तयति, परं च प्रकाशयतातिव्याचक्षते, तदवदिति भावनाह—प्रथममिति । तृती
यान्तपदाच्च द्वितीयस्याप्यमिति ज्ञेयं अन्यथा द्वितीयमद्वयं व्यर्थं स्यादिति भावः ॥ १६ ॥

तद्बुद्ध्यादिकं यत्रापुनरावृत्तिसाधनत्वेनोच्यते, तदाऽप्येव ज्ञानाद्येन बोध इति गतं पक्षः, अयं
'तद्बुद्ध्या' ज्ञाननिर्धूतकल्मषा' इति ज्ञानसाधनत्वेन तदसत्, ज्ञानेनेति पराक्षज्ञानस्यापरोक्षज्ञानसाध

ग॥ज्ञानेन निर्धूतप्राचीनकल्मषाः तथाविधमात्मानमपुनरावृत्तिं गच्छन्ति। यदवस्थादात्म-
नः पुनरावृत्तिर्न विद्यते, स आत्मा अपुनरावृत्तिः, स्वेनरूपेणावस्थितमात्मानं गच्छन्तीत्यर्थः॥

विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।

शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥

१८

विद्याविनयसंपन्ने, केवलब्राह्मणे, गोहस्तिश्वश्वपचादिष्वत्यन्तविषमाकारतया प्र-

त्ता॥स च यथावस्थित आत्मैवेत्यभिप्रायेण—तथाविधमात्मानमिति । अपुनरावृत्तिशब्दस्यात्मानुदिष्टा
यत्पुनरपरात्मशानपेक्षसमाप्त्यन्तरव्युदासेनात्मविशेषणत्वायाह—यदवस्थादिति । नन्वात्मन एव 'क्षी-
णे पुण्ये मर्त्यलोके विद्यन्ति' इति पुनरावृत्तिरुच्यते; यदवस्थादित्यायुक्तं, मोक्षस्याप्यवस्थाविशे-
पत्वे नित्यत्वायोगात्पुनरावृत्तिप्रसङ्गादित्यत्राह—स्वेनरूपेणेति । औपाधिकसमन्माकारनिवृत्तिरूपा-
वस्थाविनाशकासम्भवात्परमतेऽपि प्रभंसरूपत्वादनिवर्त्येति भावः ॥ १७ ॥

कीदृशोऽयमात्ममाधारकार इत्याकाङ्क्षायां 'येन भूतान्यदोषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि' इति प्रागुक्तं
व्यनक्ति—'विद्याविनय' इति श्लोकेन । 'विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे' इति पदद्वयं न समानाधिकरणं, नि-
र्विशेषणसमुदायसहपठितत्वाद्विद्याविनयसम्पन्नविशेषणप्रतिशोर्गानुक्तेः । 'गवि हस्तिनि' इत्याकारवै-
पम्यं द्वाभ्यां दर्शितम्; श्वश्वपचश्वपाकाभ्यां तृत्या वैपम्यम् ; तद्वत्पूर्वाभ्यामपि मिथो वैपम्यमेवाभिप्रेतम् ;
अतो 'ब्राह्मणे' इति ब्राह्मणत्वजात्याक्रान्ततामात्रं विवक्षितमिति दर्शयति—केवलब्राह्मण इति ।
सात्त्विकराजसतामसरूपानेकोदाहरणाभिप्रेतमाह—अत्यन्तविषमेति । आत्मस्विति—शरीराणामन्यो-
न्यवैपम्यनिषेधो दुष्प्रश्न इति भावः । अत्र समदर्शित्वोपयुक्तमूहापोहक्षमत्वं पण्डितत्वमिति दर्शयि-
तम्—आत्मयाथात्म्यचिद् इत्युक्तम् । समं द्रष्टुं शीलं येषां ते समदर्शिनः । ननु प्रत्यक्षसिद्धं शरीर-
वैपम्यम् ; शरीराणामपि तत्तद्विशिष्टत्वात्तत्कृतज्ञानादिवैपम्यं च दुरपह्वयम् ; अतोऽत्यन्तविषमेतु पदार्थत्वा-

प्र.पा॥ १. गी. ९-२१ ॥

२. गी. ४-३५ ॥

श ॥ धोक्तेन ज्ञानेन निर्धूतः निहतः नाशितः कल्मषः पापादिसंसारकारणदोषः येषां ते
ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः यतयः इत्यर्थः ॥ १७ ॥

येषां ज्ञानेन नाशितम् आत्मनः अज्ञानं ते पण्डिताः कथं तत्त्वं पश्यन्ति इति उच्य-
ते—विद्याविनयसंपन्ने विद्या च विनयश्च विद्याविनयी, विनयः उपशमः, ताभ्यां संप-
न्नः विद्वान् विनीतश्च यो ब्राह्मणः तस्मिन् ब्राह्मणे गवि हस्तिनि शुनि चैव श्वपाके च
पण्डिताः समदर्शिनः—विद्याविनयसंपन्ने उत्तमे संस्कारयति ब्राह्मणे सार्विके, मध्य-
मायां च राजस्यां गवि संस्कारह्वीनायाम्, अधमे च केवलतामसे हस्त्यादौ, सत्त्वादिगुणैः
तज्ज्ञैश्च संस्कारैः तथा राजसैः तथा तामसैः च संस्कारैः अत्यन्तमेव असंस्पृष्टं समम्

आ ॥ अपरोक्षज्ञानाव्यवहितसाधनमाह—तद्बुद्धय इति ॥ १७ ॥

परमेश्वरस्वरूपाणां सर्वत्र साम्यदर्शनं

ज्ञानस्वेनोक्तत्वादित्यत्र आह—अपरोक्षेति । सत्यम्, परोक्षज्ञानमपरोक्षज्ञानसाधनम् ; किं तु व्यवहितम्,
न हि श्रवणमननान्तरमेवापरोक्षज्ञानमुत्पद्यते । इदं त्वव्यवहितसाधनमाहेत्यर्थः ॥ १७ ॥

'विद्याविनय' इत्यादिप्रकृतानुपयुक्तमुक्तं च कथमुच्यत इत्यत्र आह परमेश्वरेति । सर्वत्र ब्राह्मणा-
दिषु स्थितानां सर्वत्र गुणेषु दोषाभावेषु वा साम्यं तारतम्याभावः । 'तद्विद्' इत्यादिना सदास्य समुच-

॥।।तीयमानेष्वामसु पण्डिताः आत्मयाथात्म्यविदः, ज्ञानैकाकारतया सर्वत्र समदर्शिनः;
विषमाकारस्तु प्रकृतेः, नात्मनः; आत्मा तु सर्वत्र ज्ञानैकाकारतया सम इति गद्यन्ती-
त्यर्थः ॥ १८ ॥

इहैव तैर्जितस्सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ।

निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥

१९

इहैव, साधनानुष्ठानदशायामेव - तैस्सर्गो जितः - संसारो जितः, येषामुत्तरीत्या

ता॥ दिक्स्थूल सामान्यमिन्द्रित्करमित्यत्राह—विषमाकारस्त्विति । ‘प्रकृतेः’ इति सम्बन्धसामान्ये
पट्टी । तेन साक्षात्प्रतिगतं देवरादिकं, तत्प्रयुक्तं मुक्तिरादिकञ्च कथञ्चित्सम्बन्धमाणात्—प्रकृतेरि-
त्युक्तम् । न शरीरगतं वैषम्यं प्रतिपिप्रेते, किन्तु तदेवात्र प्रतिपाद्यते, न च तन्च्छरीरविशिष्टत्वं
लक्षणं, तन्मूलज्ञानमद्वैत्तादिलक्षणं वा वैषम्यमपह्न्यते; अपि तु तस्यैवाधिरूपमुच्यते। न च शरी-
रादिरादिष्वपि निरोधि, स्वाभाविकस्वरूपान्यमानसत्वात् । न चैतदत्यन्तस्थूलं, शुद्धानामात्मनः
स्वल्पभेदस्य दुर्विदेवत्यात्फुटपिरोधाकार-तयाभावादिति भावः । ननु तथापि ब्राह्मणादिषु पूज्यत्वा-
दिसाम्यमुद्धौ अभोज्याप्रत्यादिदोषस्मृत्यन्ताह—आत्मात्विति ॥ १८ ॥

इदानीं समदर्शित्वं न कालान्तरभावाकलमाधनमात्रं, स्तिरिदानीमेव निश्चेषसकृत्वा ज्ञेय-
निवृत्तिं दिशतीति समदर्शिनः प्रशमा क्रियते—इहैवेति श्रेतेन । साधनानुष्ठानदशायामेवेति—
इह द्वादश्यान् लोपपरत्वादपि स्वाध्यायविशेषपरत्वेमेवोचितमिति भावः । संसारोजित इति—मुक्त-
प्राप्त्यन्त इत्यर्थः । सृष्ट्यादेरज्ञानान्नयात्सर्गशब्दस्मृत्यन्त इति व्युत्पत्त्या संसारपरः । ब्राह्मणचण्डालादीनां
मृश्यत्वादिसाम्यप्रमद्व्युदासाय—उत्तरीत्येत्युक्तम् । निरुपाधिरात्मस्वरूपं ज्ञानैकाकारतया सममिति

प्र पा ॥ १. न च शरीरादिरादिष्वपि निरोधः पा॥ २ इवचत्वात्. ५ ॥ ३ संसारो जितः पा॥

श॥ एकम् अधिक्रिय तत् ब्रह्म द्रष्टुं शीलं येषां ते पण्डिताः समदर्शिनः ॥ १८ ॥

ननु अभोज्यान्नाः ते दोषवन्तः, ‘समासमाभ्यां विषमसमे पूजातः’ इति स्मृतेः ।
न ते दोषवन्तः । कथम्—इह एव जीवज्जिरेव तैः समदर्शिभिः पण्डितैः जितो वशी-
कृतः सर्गो जन्म, येषां साम्ये सर्वभूतेषु ब्रह्मसमभावे स्थितं निश्चलीभूतं मनः भन्तःक-
रणम् । निर्दोषं—यद्यपि दोषवत्सु श्वपाकादिषु मृदुः तद्दोषैः दोषवत् इव विभाव्यते,
तथापि तद्दोषैः असस्पृष्टम् इति निर्दोषं दोषवर्जितं हि यस्मात्, नापि स्वगुणभेदभिन्नं,
निर्गुणत्वात् चैतम्यस्या वश्यति च भगवान् इच्छादीनां क्षेत्रधर्मत्वम्, ‘अनादित्वाभिर्गु-
णत्वात्’ इति च । नापि अन्या विशेषा आत्मनो भेदकाः सन्ति, प्रतिशरीरं तेषां सत्त्वे
प्रमाणानुपपत्तेः । अतः समं ब्रह्म एकं च । तस्मात् ब्रह्मणि एव ते स्थिताः । तस्मात् न
दोषगन्धमात्रमपि तान् स्पृशति, देहादिसङ्घातात्मदर्शनाभिमानाभावात् तेषाम् । देहा-
दिसङ्घातात्मदर्शनाभिमानव्यतिष्य तु तत् सूत्रं ‘समासमाभ्यां विषमसमे पूजातः’ इति,
आ॥चापरोक्षज्ञानसाधनमित्याशयवान्नाह—विधेति ॥ १८ ॥

ज॥ रायश्चन्द्रः परमेश्वरमिष्यता निर्दोषं हि इत्युत्तराक्षयगम्या। अपरोक्षज्ञानसाधनता च प्रकरण-
भेदेन—आशयानित्युक्तमूर्णण्डतमन्दसु परोक्षज्ञानवचनः, ‘शान्तिमगमज्ञानम्’ इति वचनात्॥

ननुत्तराक्षये साम्यदर्शने मुक्तिसाधनमेवोच्यते, तत्कथमुच्यते—अपरोक्षज्ञानसाधनमिति । प्रा-

रा॥सर्वेष्वात्मसु साम्ये स्थितं मनः । निर्दोषं हि समं ब्रह्म - प्रकृतिसंसर्गदोषवियुक्ततया सममात्मवस्तु हि ब्रह्म । आत्मसाम्ये स्थिताश्चेद्ब्रह्मणि स्थिता एव ते; ब्रह्मणि स्थितिरैव हि संसारजयः; आत्मसु द्वानैकाकारतया साम्यमेवानुसन्धाना मुक्ता एवेत्यर्थः ॥ १९ ॥

येन प्रकारेणावस्थितस्य कर्मयोगिनस्समदर्शनरूपो ज्ञानविषाको भवति, तं प्रकार-मुपदिशति—

न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियम् ।

स्थिरबुद्धिरसम्मूढो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः ॥

२०

यादृशदेहस्य यदवस्थस्य प्राचीनकर्मवासनया यत्प्रियं भवति, यच्चाप्रियं, तदुभयं प्राप्य हर्षोद्वेगौ न कुर्यात् । कथं ? स्थिरबुद्धिः - स्थिरे आत्मनि बुद्धिर्यस्य सः स्थिरबुद्धिः, असम्मूढः—अस्थिरेण शरीरेण स्थिरमात्मानमेकंकृत्य मोहः सम्मोहः, तद्रहितः; तच्च तात्पूर्वभाष्योक्तप्रकारेणेत्यर्थः । नन्वात्मन्येव स्थितिस्समाजयहेतुः न तु तत्साम्ये; तत्राह—‘निर्दोषं हि समब्रह्म’ इति । ब्रह्मरमेव विधेयम्, अन्यथा ‘तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः’ इत्यनन्वयात्; समदर्शिनो ब्रह्मणि स्थिताः, समस्य ब्रह्मत्वात्—इति हान्यवस्थ्यात्; ततश्चोक्तचोद्यपरिहार इत्यभिप्रायेणाह—आत्मव-स्थिति । ततः किं प्रकृतस्येत्याह—ब्रह्मणि स्थितिरिति । ब्रह्मशब्दोऽत्र बुद्ध्यात्मनि ब्रह्मसाम्यात् । अत्र फलित पिण्डितार्थमाह—आत्मस्थिति ॥ १९ ॥

प्रियाप्रिये, तदधीनहर्षोद्वेगौ च देहतदवस्थानुपाधिभेदनिबन्धनाविति व्यञ्जयितुं—यादृशदे-हस्यस्य यदवस्थस्येत्याद्युक्तम् । यदवस्थस्येत्येतदेहादिकृतज्ञानसङ्कोचाद्यवस्थाविषय वा । प्रियाप्रिय-रूपकारणागमे तत्कार्यहर्षोद्वेगानि वृत्तिर्दुःशक्येत्यभिप्रायेणाह—कथमिति । तत्रोत्तर—स्थिरबुद्धिरिति । समानाधिकरणसमासादप्युपयोगातिशयादत्र व्याधिकरणसमास उपपन्न इत्यभिप्रायेणाह—स्थिरे आत्म-नीति । ‘असम्मूढः’ इत्यत्र समित्युपसर्ग एकीकारणः; एवविधस्थिरबुद्धिस्तथासम्मूढरयोर्हंत्वाकाङ्क्षा द-शयति—तच्च कथमिति । स्थिरबुद्धित्वात्सम्मूढस्ये द्वे अपि मङ्गलस्य तदिति परामृश्यते । ‘ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्’ ॥ पूजाविषयत्वेन विशेषणान् । दृश्यते हि ‘ब्रह्मक्षितं पडङ्गवित् चतुर्धेदवित्’ इति पूजा दानादी गुणविशेषसंबन्धः कारणम् । ब्रह्म तु सर्वगुणदोषसंबन्धवर्जितम् इत्यतः ‘ब्रह्मणि ते स्थिताः’ इति युक्तम् । कर्मविषयश्च ‘समासमाभ्याम्’ इत्यादि । इदं तु सर्वकर्मसंन्या-सविषयं प्रस्तुतं, ‘सर्वकर्मणि मनसा’ इत्यारभ्य आध्यायपरिसमाप्तेः ॥ १९ ॥

यस्मात् निर्दोषं समं ब्रह्म आत्मा, तस्मात्—न प्रहृष्येत् प्रहर्षं न कुर्यात् प्रियम् द-ष्टं प्राप्य लब्ध्वा । न उद्विजेत् प्राप्य च अप्रियम् अनिष्ट लब्ध्वा । देहमाप्तात्मदर्शिनो हि *प्रियाप्रिये हर्षविषादौ कुर्याते, न केवलात्मदर्शिनः, तस्य प्रियाप्रियप्राप्त्यसम्भवात् । किञ्च—‘सर्वभूतेषु एकः समः निर्दोषः आत्मा’ इति स्थिरा निर्विचिकित्सा बुद्धिः य-स्य सः स्थिरबुद्धिः असम्मूढः सम्मोहवर्जितश्च स्यात् यथोक्तब्रह्मवित् ब्रह्मणि स्थितः, अक-आ ॥ तदेव स्तौति—इहैवेति ॥

जा॥ज्ञानिनोऽपि जन्मान्तरसद्भाव उक्तः, तत्कथमिहैवेति तदेहएव मुक्तिरुक्तेत्यत आह—तदेवेति । स्तुतावधिकोक्तिः सम्भवतीति भावः ॥ १९ ॥

अत्र कश्चित्—आध्यायपरिसमाप्तेः ज्ञानिनः कर्माभावः प्रतिपाद्यत इत्याह, अपरस्तु—ज्ञानस्वरूप तत्सद्व्यक्तिरसाधन च प्रतिपाद्यत इति । तदुभयमसत्, अप्रतीतिरिति भावेनाध्यायशेषप्रतिपाद्यमाह—

रा॥ कथम्! ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः उपदेशेन ब्रह्मवित्सन् तस्मिन् ब्रह्मण्यभ्यासयुक्तः। एतदुक्तं भवति—तत्त्वविदामुपदेशेन आत्मयाथात्म्यविद्भूत्वा तत्रैव यतमानो देहात्माभिमानं परित्यज्य स्थिररूपात्मावलोकनप्रियायानुभवे व्यवस्थितः अस्थिरे प्राकृतं प्रियाप्रिये प्राप्य ह-
योंद्रेगौ न कुर्यात्—इति ॥ २० ॥

बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा विन्दत्यात्मनि यस्सुखम् ।

स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षयमश्नुते ॥

२१

एषमुक्तेन प्रकारेण बाह्यस्पर्शेषु आत्मव्यतिरेकविषयानुभवेषु, असक्तमनाः *अन्त-
रात्मन्येव यस्सुखं विन्दति - लभते ; स प्रकृत्यभ्यासं विहाय ब्रह्मयोगयुक्तात्मा ब्रह्मा
भ्यासयुक्तमनाः ब्रह्मानुभयरूपमक्षय सुखं प्राप्नोति ॥ २१ ॥

ता ॥ स्थितः' इति शब्दाभ्या मिदमगान्तरदशाविशेषं विशदयति—उपदेशेनत्यादिना । सन्नि-
त्यनेनोपदेशजनितज्ञानमनूय विशिष्टं विज्ञानं विधीयते इति सूचितम् । उक्तमेवार्थं समदर्शित्वरूपज्ञान-
विपाकाभिलाषिणामभ्याकुलानुष्ठानपर्वकर्मप्रदर्शनार्थं श्लोकरूपदाना हेतुकार्यभावेन महायास्यान्यय द-
र्शयति—एतदुक्तमिति । ग्राह्यरूपद्वयुपदेशनिवृत्त्यर्थं—तत्तद्विद्वामित्युक्तम् । भूतस्थितेनदप्यनुवा-
दत्वसूचनार्थम् ॥ २० ॥

एष हयोंद्रेगावद्वृत्तसंयदगित्वप्रयुक्त निरतिशयसुखं स्वयमापतवीत्युच्यते—'बाह्य' इति श्लोकेन।
'सुगं विन्दति' इत्यस्य 'सुगममक्षयमश्नुते' इत्यतो भेदप्रदर्शनाय—लभत इत्युक्तम् । अक्षयमुपपन्न-
भ्योऽयमिति भावः । प्रकृत्यभ्यासं विहायेत्यर्थलब्धोक्तिः । प्रकृत्यभ्यासः—पुनः पुनः प्राकृतश-
ब्दादिभोग्यविन्ता । 'विन्दत्यात्मनि यस्सुखम्' इत्युपदेशादिजन्यज्ञानमूल सुखयुक्तम् । 'सुखमक्षयमश्नुते'
इति तु साक्षात्कारानन्तरभावि नित्यं मुमुक्षुच्यत इति विशेषं दर्शयितुं—ब्रह्मानुभयरूपमित्युक्तम् ॥

प्र पा॥ *अनक्तात्मा - असक्तमना' इति कपुचिद्वदयते ॥

शा॥ मर्हन् सर्वकर्मसंग्यासी इत्यर्थः ॥ २० ॥

किं च, ब्रह्मणि स्थितः—बाह्यस्पर्शेषु बाह्याश्च ते स्पर्शाश्च बाह्यस्पर्शाः, स्पृश्यन्ते
इति स्पर्शाः शब्दादयो विषयाः, तेषु बाह्यस्पर्शेषु असक्तः आत्मा अन्तःकरण यस्य सः
अयम् असक्तात्मा विषयेषु प्रीतिवर्जितः सन् विन्दि लभेत आत्मनि यत् सुखं तत् विन्द-
ति इत्येतत् । स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा ब्रह्मणि योगः समाधिः ब्रह्मयोगः, तेन ब्रह्मयोगेन युक्तः
तस्मिन् व्यापृतः आत्मा अन्तःकरणं यस्य स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखम् अक्षयम् अश्नुते

आ॥ संन्यासयोगश्चानानि मिलित्वा प्रपञ्चयत्यभ्यासशेषेण ॥ २० ॥

पुनर्योगस्याधिस्य स्पष्टयति—बाह्यस्पर्शेष्विति । कामरहित आत्मनि यत्सुखं

आ॥ संन्यासेति मिलित्वा मेलयित्वा । शङ्कानुसारेणैव ; न तु प्रकरणभेदेनेत्यर्थः । पुनर्षकपरिहारार्थं प्र-
पञ्चयतीत्युक्तम् । संन्यासस्यादौ ब्रह्मेण 'न गृह्यते' इति संन्यासप्रपञ्चनमिति सूचितम् ॥ २० ॥

'प्रवृत्तस्य संन्यासिन एवाधयमुपप्राप्तिकथ्यते' इति परव्याख्यानममदिति भावेनाह—पुनरिति ।
'संन्याससु' इत्यादिना प्राप्नुतत्वात्—पुनरिति। आधिस्यं संन्यासात् । प्राप्नोतिभावे संन्यासस्य वैय-
र्थ्यमुक्तम्; तदमन्, कामाद्युपद्रवस्यै स्वरूपमुपस्थाविर्भावादित्याशङ्कानिराकरणात्स्यटनम् । नैतदत्र प्रती-
यत इत्यतो व्याचष्टे—काममिति । 'बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा' इत्यस्यार्थः—कामरहित इति। आत्मस्वरूप-

रा॥प्राकृतस्य भोगस्य सुखजतामाह—

ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते ।

आद्यन्तवन्तः कौन्तेय न तेषु रमते बुधः ॥

२२

विषयेन्द्रियस्पर्शजाः ये भोगाः दुःखयोनयस्ते - दुःखोदकाः । आद्यन्तवन्तः - अल्पकालवर्तिनो ह्युपलभ्यन्ते । न तेषु तद्याथात्म्यविद्रमते ॥ २२ ॥

त॥अनादिकालं ब्राह्मस्पर्शसिक्तस्य तत्परित्यागः कथमित्याकाङ्क्षायामार्जनरक्षणादिदोषदर्शनात्त-
त्तोपरमशब्दस्य इति—‘ये हि’ इत्यादिश्लोकेनोच्यत इत्यभिप्रायेणाह—प्राकृतस्येति। ‘संस्पर्शजाः’ इत्य-
नेनाभिप्रेतमौपाधिकत्वं व्यञ्जयति—विषयेन्द्रियसंस्पर्शजा इति। स्वर्शोऽल सम्बन्धमात्रम्। एतेन सु-
खस्वरूपस्य शुद्रत्वमुक्तम् । ‘दुःखयोनयः’ इत्यत्र तत्पुरुषविवक्षां दर्शयितुं—दुःखादकां इत्युक्तम् ।
संस्पर्शजत्वात्परलोकेऽपि दुःखयोनित्वं स्वप्नवसानमित्येवकाराभिप्रायः । नखलु हिरण्यगर्भभोगादन्यधि-
कः प्राकृतभोगोऽस्ति; त्वोऽपि स्वमानेन शतसंवलपरिमिततया मानुषादिसम इति, दर्शयितुम्—अल्प-
कालवर्तिन इत्युक्तम्। क्षणवच्चिबुद्धादिध्विबाधान्तरस्थितिकालवैषम्यम्, आद्यन्तवत्त्वविशिष्टमिति
भावः । एवं ‘संस्पर्शजाः’ इत्यादिविशेषणप्रयेणास्त्वद्दुःखमिश्रत्वान्तवत्त्वानि दर्शितानि । प्रत्यक्षसिद्धेषु
दोषेषु निपुणस्य किमुपदेशोपेक्षयेति दर्शयितुम्—उपलभ्यन्त इत्युक्तम् । बुधशब्देनाह पञ्चविधो-
परमोपयुक्तवियेकज्ञानवत्त्वं विवक्षितमिति दर्शयितुं—तद्याथात्म्यविद्रित्युक्तम् । न तेषु रमते, किन्तु
क्रमातुपरमत इति भावः । सागरतरणराजसेवादिषु शरीरविनाशपर्यन्ता मार्जनदोषाः । सहस्रप्राकारप-
रिवृतगर्भयेह निवेशितस्यापि रक्षयस्त्वुनो राजदहनचोरमूर्षिकदयस्तत्रिवारणकृष्णादयश्च रक्षणदोषाः ।
‘स्वर्गोऽपि पातभीतस्य क्षयिष्णोर्नास्ति निर्द्वैतः’ इत्यादयः क्षयदोषाः । ‘न ज्ञातु कामः कामानामुपभो-

प्र-पा॥ १. प्राकृतभोगः; नांऽपि. पा॥

२. वि. पु. ६-५-५० ॥

३. वि. पु. ४-१०-२२ ॥

शं॥प्राप्नोति। तस्मात् ब्राह्मविषयप्रीतेः क्षणिकायाः इन्द्रियाणि नियतयेत् आत्मनि अक्षय-
सुखार्थी इत्यर्थः ॥ २१ ॥

इतश्च निवर्तयेत्—ये हि यस्मात् संस्पर्शजाः विषयेन्द्रियसंस्पर्शेभ्यो जानाः भो-
गा भुक्तयः दुःखयोनयः एव ते, भविष्याकृतत्वात् । इद्व्यन्ते हि आध्यात्मिकानि दुःखा-
नि तन्निमित्तान्येव । यथा इह लोके तथा परलोकेऽपि इति गम्यते, एवमशब्दात् । न
संसारे सुखस्य गन्धमात्रमपि अस्ति इति बुद्ध्या विषयमृगतृष्णिकायाः इन्द्रियाणि निय-
तयेत् ॥ केवलं दुःखयोनय एव, आद्यन्तवन्तः च, आदिः विषयेन्द्रियसंयोगो भोगानाम्
अन्तश्च तद्वियोग एव; अतः आद्यन्तवन्तः अनित्याः, मध्यमक्षणभावित्वात् इत्यर्थः । हे

आ ॥ विन्दति, स एव ब्रह्मयोगयुक्तात्मा चेत्तदेवाक्षयं सुखं विन्दति । ब्रह्मविषयो योगो
ब्रह्मयोगः । ध्यानादियुक्तस्यैवात्मसुखमक्षयम् ; अन्यथा नेत्यर्थः ॥ २१ ॥

जा॥स्यापि सुखस्य न निर्विशेषत्वमिति शपनाय—आत्मनीत्युक्तम् । स एव कामरहित एव । तदेव
आत्मसुखमेव । ब्रह्मणा योग इति प्रतीतिनिगमायाह—ब्रह्मेति । कथमेन सन्यासायोगस्याधिक्यं
स्पष्टीकृतमित्यतो ब्रह्मयोगशब्दार्थं विवृण्वन् तात्पर्यमाह—ध्यानादौति शेषः । अक्षयं
पुनस्तिरोभावरहितम् । अन्यथा—सन्यासमात्रेण तिरोभावोपेतं त्वत्त्वादापलमेवेत्युक्तमेव । व्याख्या-
न्तरे तु बहूनां पदानां वैयर्थ्यमिति भावः ॥ २१ ॥

शक्नोतीहैव यः सोढुं प्राक्शरीरविमोक्षणात् ।

कायक्रोधोद्भवं वेगं स युक्तः स सुखी नरः ॥

२३

य॥ शरीरमोक्षणात् प्रागिहैव - साधनानुष्ठानदशायामेव आत्मानुभवप्रीत्या कामक्रो-
धोद्भवं वेगं सोढुं निरोद्धुं यस्शक्नोति, स युक्तः आत्मानुभवायार्हः

तात्प्रेन शान्त्यति। हविषा कृष्णरत्नैः भूय एवामिषधैः 'अलाभे मत्तकाशिन्या दृष्टा तिर्यधु कामिता'
इत्यादिनदुत्तरोत्तरागप्रबन्धानर्थहेत्वयोम्यविषयप्रवृत्त्यादयो भोगदोषाः । सर्वस्य चास्य प्रायशः पर-
हिंसागर्भत्वात्तदधीना ऐहिकामुष्मिन्नुत्सृज्यते हिंसादोषाः । पञ्चविधाश्चेत दोषाः प्रत्यक्षादिभि-
द्वा इति तद्भावनान्वता प्राकृतस्यानादिकालशीलितस्यापि सुत्यजस्य सिद्धिमिति भावः । उक्तं च दुष्टिप
करणे साङ्ख्यैरपि 'क्षेत्रा विषयोपरमाः पञ्च' इति ॥ २२ ॥

एव बाह्यस्येवमवसक्तस्यात्मनि सुखं विन्दतः प्राकृतभोगेषु दोषदर्शिनः स्वरसवाहिनीं दद्याम-
नुवदस्ताथाभूतस्यात्मसाक्षात्कारे तदधीनसुरे च योग्यतामाह—'शक्नोति' इति । आशरीरपातात्का
मक्रोधो दुर्जयादित्यभिप्रायेणाह—शरीरविमोक्षणात्प्राप्तिरिति । साक्षात्कारदशायां कामक्रोधप्रसङ्गो न
विद्यतइति तत्प्रसङ्गनियारणदशाज्ञापनाय 'इहैव' इत्यनेन साधनानुष्ठानदशोच्यते । 'विन्दत्यात्मनि य
स्तुलम्' इति पूर्वोक्तहेतु स्मारयति—आत्मानुभवप्रयत्नेति । वेगोऽत्र मनोवाकायानामतित्वरिता प्रवृ-
त्तिः । तत्रानुचितविषयाभिप्यनानीचनानुनरपतितुष्टान्तप्रवेशादयः कामजा वेगाः । परहिंसापुण्यचिन्त-
नपरमभाषणप्रहारादयः क्रोधजा वेगाः । 'सोढुम्' इत्यस्य तितिक्षार्थत्वबुदासायोक्त—निरोद्धु-
मिति । शक्नोति - शक्तस्तुल्यसह इत्यर्थः । युक्तशब्दोऽत्र समाधिलाभपर इत्याह—आत्मानुभ-
वायार्ह इति । 'प्राक्शरीरविमोक्षणात्' इत्यस्य शरीरानन्तरमेव फलप्राप्तौ तत्पर्यम्, अन्यथा तद्वचनस्य

प्र पा॥ १

२ प्रबलानर्थ. पा ॥

३ साङ्ख्यकारिका ॥

शाकान्तेय, न तेषु भोगेषु रमते बुधः शिवेकी अवगतपरमार्थतत्त्वः; अत्यन्तमूढानाम्
एव हि विषयेषु रतिः दृश्यते, यथा पशुप्रभृतीनाम् ॥ २२ ॥

अथ च धेयोमार्गप्रतिपक्षी कष्टतमो शेषः सर्वानर्थप्राप्तिहेतुः दुर्निवारश्च इति त-
त्परिहारे यत्नः अधिकतरः कर्तव्यः इति आह भगवान्—शक्नोति उत्सहते इहैव जीव-
न्नेव यः सोढुं प्रसहितुं प्राक् पूर्वं शरीरविमोक्षणात् मरणात् इत्यर्थः । मरणसमीपकर-
णात् जीवतोऽवश्यं भावी हि कामक्रोधोद्भवा वेगाः, अनन्तनिमित्तत्वात् हि सः, इति या
वत् मरणं तावत् न विस्मय्यणीय इत्यर्थः । कामः, इन्द्रियगोचरप्राप्ते इष्टे विषये ध्रुवमाणे
स्मर्यमाणे वा अनुभूते सुखहेतौ या तृष्णा स कामः ; क्रोधश्च, आत्मनः प्रतिकूलेषु दुः-

आ॥ सन्यासार्थं कामभोगं निन्दयति—येहीति ॥ २२ ॥

तत्परित्यागं प्रशंसति—शक्नोतीति । कामक्रोधोद्भवं वेगं सोढुं शक्नोति । शरी-

जाऽनन्तरश्लोके सन्यासादिप्रतिपादितत्वात् न किञ्चिदुच्यत इत्यत आह—सन्यसार्थमिति निन्द-
यतीति । सार्थं णिच् । सन्यासादिप्रतिपादितत्वात् ॥ २२ ॥

उत्तरश्लोकमप्यन्तर्भावश्रुत्याह—तदिति । कामभोगपरित्यागं सन्यासार्थमिति वर्तते । इहय
शरीरविमोक्षणात्प्राप्तिं प्रशंसयामनुपयुक्तमिति भावेन तद्विहायान्ययोजयति—कामेति । वेगं मन
सोऽनवस्थानम् । एवं तर्हि 'इहैव शरीरविमोक्षणात् प्राक्' इति किमर्थमुक्तमित्यतस्तदनूय तात्पर्यमाह—

या॥सपय शरीरविमोक्षोत्तरकालमात्मानुभवैकसुखस्संपत्स्यते ॥ २३ ॥

योऽन्तस्सुखोऽन्तरारामस्तथान्तर्ज्योतिरेव यः ।

स योगी ब्रह्म निर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति ॥

२४

यो बाह्यविषयानुभवं सर्वं विहाय अन्तस्सुखः - आत्मानुभवैकसुखः अन्तरारामः-

ता॥निष्कलत्वप्रसङ्गादित्यभिप्रायेण—सपयशरीरविमोक्षोत्तरकालमित्युक्तम् । 'मुखमक्षयमश्नुते' इत्याद्युक्तफलभूतभविष्यत्सुखयोगोऽत्रापि 'स सुखी' इति व्यपदिश्यत इत्यभिप्रायेणाह—आत्मानुभवैकसुखस्संपत्स्यत इति ॥ २३ ॥

एवं परित्यक्तं प्राकृतभोग्यभोगोपकरणैर्दिक्तं सर्वमात्मनि तदेकरसिकत्वाय कल्पयन् 'विन्दत्यात्मनि यस्तुत्तम' इत्युक्तमुपायदद्यात् प्रपञ्चयति—'योऽन्तस्सुखः' इति श्लोकेन। अन्तःशब्दाभिप्रायः पूर्वोक्तं चानुसन्धायोक्तं—योबाह्यविषयानुभवं सर्वं विहायेति । अन्तःशब्दोऽत्र बाह्यव्यतिरेकादात्मपरः। आत्मैवात्मन्येव वा सुखं यस्य सोऽन्तस्सुखः। तत्र कर्त्ताकिः—आत्मानुभवैकसुख इति । अवधारणस्याविशेषेण सर्वत्रान्वयादेकशब्दः। 'अन्तरारामः' इत्यस्याभिप्रेतं वक्तुं पदार्थं तावदाह—आ-

प्र-पा॥ १. गा. ५-२१ ॥

गा॥खहेतुषु हृदयमानेषु धूयमाणेषु स्मर्यमाणेषु वा यो द्वेषः स क्रोधः; तौ कामक्रोधौ उद्भूयो यस्य वेगस्य सः कामक्रोधोद्भूयः वेगः । रोमाञ्चनप्रहृष्टनेत्रवदनलिङ्गः अन्तःकरणप्रक्षोभरूपः कामोद्भूयः वेगः, गात्रप्रकम्पप्रस्वेदसन्दर्पोऽपुट्टकनेत्रादिलिङ्गः क्रोधोद्भूयो वेगः । तं कामक्रोधोद्भूयं वेगं यः प्रसहते सोढुं सद्बितुं, स युक्तो योगी सुखी च इह लोके नरः ॥ २३ ॥

कथंभूतश्च ब्रह्मणि स्थितः ब्रह्म प्राप्नोति इति ? आह भगवान्—यः अन्तः आत्मनि सुखं यस्य सः अन्तस्सुखः, तथा अन्तरेव आत्मनि आरामः आरमणं क्रीडा यस्य सः आ॥रविमोक्षणात्प्राक् यथा मनुष्यशरीरे सोढुं सुशकः, तथा नान्यत्रेति भावः । ब्रह्मलोकादिस्तु जितकामानामेष भवति ॥ २३ ॥

ज्ञानिलक्षणं प्रपञ्चयत्युत्तरैः श्लोकैः । आरामः परदर्शनादिनिमित्तं सुखम् । अत्र तु परमात्मदर्शनादिनिमित्तं तत् । सुखं तूपद्रवक्षये व्यक्तम् । अत्र तु कामादिक्षये व्य-
ज॥शरीरेति । इहैवेत्यनुयादे ग्राह्यम्—अस्मिन्नेव लोक इति । अत एवोक्तं—मनुष्यशरीर इति । अतोऽत्रैव तत्सहमाय प्रयतितव्यमित्यभिप्रायशेषः । ननु ब्रह्मलोकादीं तत्तद्वहनमत्यन्तमुशकम् ; तत्कथमेवमुच्यत इत्यत आह—ब्रह्मेति । तथाचान्योन्याश्रय इति भावः—अन्यथेति । पश्चादिशरीरं व्युदस्तमिति हृदयम् । एतेनात्र वाक्यभेदः कार्य इति सूचितम् । शरीरविमोक्षणपर्यन्तं, न सकृदिति कश्चित् ; तदसत्, तथा सत्याशरीरविमोक्षणादिति स्यात् ; इहैवेति च व्यर्थम् ॥ २३ ॥

ननु योगिने ब्रह्माधिगतिः प्राक् उक्ता ; तर्हि पुनरुच्यत इत्यत आह—ज्ञानीति । द्वितीये कथितत्वात्—प्रपञ्चयतीत्युक्तम् । यथा योगस्याधिक्यकथनं योगनिरूपणमेव सन्यासायैः निन्दास्तुती च सन्यासरूपणमेव ; तथा ज्ञानिच्छरणकथनं च ज्ञाननिरूपणमिति । आरामशब्दार्थं तावदाह—आराम इति । इदानीमन्तरारामशब्दलब्धमर्थमाह—अत्रारविति । तत्सुखम् । सर्वान्तःसुख इत्यनेनैव गतार्थमेतदित्याशङ्क्य सुखशब्दस्य तावदर्थभेदमाह—सुखं त्विति । व्यक्तमात्मसुखमिति सम्बन्धः ।

रा॥ आत्मेकोद्यानः स्वगुणैरात्मैव सुखवर्धको यस्य स तथोक्तः तथान्तर्ज्योतिरात्मैकज्ञानो यो वर्तते, स ब्रह्मभूतो योगी ब्रह्मनिर्वाणमात्मानुभवसुखं प्राप्नोति ॥ २४ ॥

ता॥ त्मेकोद्यान इति । आरामो हि भोगस्थानभूतश्चापहवपुष्पपलादिभिस्त्वगुणैस्तुग्वर्धकः । तद्दत्तापि स्वगुणैरपहतपाप्मत्वज्ञानानन्दादिभिः स्वविषयवादकरणग्रन्थकरणदिनीडोत्पापकैरात्मैव सुखवर्धक इत्यारामशब्देनोपचर्यत इत्याह—स्वगुणैरिति । एव भोग्य भोगस्थान च आत्मैरेत्युक्तम् ; अथ भोगोपकरणैरुपैष्य स एवेति अन्तर्ज्योतिरशब्देनोच्यत इत्यभिप्रायेणाह—आत्मैकज्ञानो यो वर्तते इति । अन्येषां हि भोग्यानां स्वरूपादुपकरणस्य भिन्नतादुपकरणमपि हि तदर्थतया पृथक् ज्ञातव्यम् ; अतस्तेषु तदेकज्ञानत्वं नास्तीति भावः । यद्वा प्रज्ञाज्ञानान्तरेणैव यद्वा प्रकाशाभावमानत्वात् विरक्षितम् । पूर्वं शरीरात्माभिमानादेवमनुष्यादिभूतोऽयमिदानीं तु तन्निवृत्त्या यथावस्थितासङ्कुचितज्ञानादित्यरूपेणावस्थित इति ब्रह्मभूतशब्दाभिप्रायः । ब्रह्मैव निर्वाणमिति वा, ब्रह्मणि निर्वाणमिति वा, समासार्थमभिप्रेत्यत्र विवक्षितमाह—आत्मानुभवसुखमिति । अत्र निर्वाणशब्दस्य परोक्षान्वयत्वं सुखप्रकरणानौचित्यान्मन्दमिति भावः ॥ २४ ॥

रा॥ अन्तरारामः, तथा एव अन्तः एव आत्मन्येव ज्योतिः प्रकाशो यस्य सः अन्तर्ज्योतिरेव यः ईदृशः स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मणि निर्वृतिं मोक्षम् इह जीवन्नेव ब्रह्मभूतः सन् अधि-
रा॥ कमात्मनः सुखम्, स्वयंज्योतिःप्राप्तगन्तव्यतः । तद्वपकेरन्तर्ज्योतिः । सर्वेषामन्तर्ज्योति-
द्वेऽपि व्यक्तेर्विशेषः । असंप्रज्ञातसमाधीनां बाह्यदर्शनात्, दर्शनेऽप्यकिञ्चित्करत्वादेव-
शब्दः । उक्तंचैतत् ' दर्शनस्पर्शसभाषाद्यस्तुखं जायते नृणाम् । आरामः स तु विज्ञेयः
सुखं कामक्षयोदितम् ' इति नारदीये । ' स्वज्योतिःप्राप्त्या विष्णोरेरन्तर्ज्योतिस्तु तत्स्थितः ' इति च । अन्तःसुखत्वादेः कारणमाह—ब्रह्मणि भूत इति ॥ २४ ॥

जातस्तन्तु मुख इति कथमित्यतस्तत्त्वार्थमाह—अत्र त्विति । अनेनारामसुरशब्दार्थान्तर्गतयोः परो-
पद्रवक्षययोरन्तरित्वेन नामव्याप्तिरपेक्षामित्युक्तं भवति । ज्योतिःशब्दाद्ये तावदाह—स्वयमिति ।
ज्योतिर्हमिति शेषः । यत्रापि ज्योतिःशब्दः प्रकाशमाने प्रवर्तते, तथाऽपि भगवत एव परानपेक्ष्य प्र-
काशत्वात् मुख्ये च समत्ययात् ॥ एव ज्योतिरित्यर्थः । इदानीमन्तर्ज्योतिःशब्दार्थमाह—तद्वपकेरिति ।
तस्य भगवतोऽन्तर्द्वये व्यक्तेरित्यर्थः । नन्वन्तर्ज्योतिर्वस्यासावन्तर्ज्योतिः, व्यक्तेरिति तु कथं लभ्यत
इत्यत आह—सर्वेषामिति । शब्दतः प्राप्तमन्तर्ज्योतिः सर्वसाधारणम्, ज्ञेयं तु ज्ञानिनो विशेषणत्वे-
नोच्यते; तत्त्वामर्थादिदं लक्ष्यमिति भावः । यद्वा तद्व्यक्तेरित्यप्याहारेण तात्पर्यमुक्तम्, अप्याहारस्ये-
दानीं प्रयोजनमुच्यते । नन्वेवमर्थो यदि धर्मान्तरनिवृत्त्यर्थः, तदाऽन्तःसुखमित्यादि व्याहृतम् । अथ
वत्स्वन्तरदर्शननिवृत्त्यर्थः; तदाऽसम्भक्तिवित्यत आह—असम्प्रज्ञातेति । बाह्य भगवतोऽन्यत् ।
दर्शनेऽपि - अन्यदेति शेषः । अकिञ्चित्कारादिभेदकरणमावादित्यर्थः । एवशब्दः सम्भवदर्थ इति
शेषः । एतेन लक्षणेनैव कथं लक्षणत्वेनोच्यत इति परिहृतम्, व्यक्तेरन्तर्ज्योतिरन्तर्ज्योतिरिति एवशब्दस्य
सामर्थ्याज्ज्योतिषा संन्यत इति । आराममुत्पन्नशब्दयोस्तत्त्वार्थत्वं तु त इत्यत आह—उक्तंचेति । न के-
वल पुनरुक्तिरलादिति चार्थः । द्वन्द्वैकत्वादेव वचनम् । कामेत्युपद्रवोपलक्षणम् ; उदित - व्यक्तम् ।
अन्तर्ज्योतिरित्यस्योक्तार्थत्वे प्रमाणमाह—स्वेति । स स्थितो यस्मिन्मिति तत्स्थितः । अन्तरेव ज्योतिर्द-
र्शने यत्सेत्येव व्याख्यानेऽपि यवपुत्रार्थो लभ्यते, तथाप्यार्थिकाच्छब्दं कमित्येव व्याख्यातम् । ब्र-
ह्मैव भूत इत्यन्यथा प्रतीतिरित्याय ब्रह्मभूतशब्दस्य विग्रह दर्शयन् प्रवृत्तसङ्गतिमाह—अन्तरिति ।

यः॥ कनपराः, य एवभूतास्ते क्षीणाशेषात्मप्राप्तिविरोधिकल्मषा. ब्रह्मनिर्वाणं लभन्ते॥२५॥

उक्तलक्षणानां ब्रह्मात्यन्तसुलभमित्याह—

कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् ।

अभितो ब्रह्मनिर्वाणं वर्तते विजितात्मनाम् ॥

२६

कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतनशीलानां यतचेतसां नियमितमनसां विजितात्मनां विजितमनसा ब्रह्मनिर्वाणमभिनो वर्तते, एवभूतानां हस्तस्य ब्रह्मनिर्वाणमित्यर्थः ॥२५॥

ताः॥ इत्युभाभ्यामुच्यत इत्याह—य एवभूता इति। 'न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते' इति ज्ञानस्य कल्मषनिवर्तकत्वं प्रागेवोक्तमिह स्मारितम् ॥ २५ ॥

एव पञ्चभिः श्लोकैस्त्वमर्शितस्तथा च कमनुग्रहप्रकारमुपदिश्य तत्र श्रीप्रपञ्चनिसिद्ध्यर्थं फलस्याविलम्बितत्वमनन्तरमुच्यत इत्यभिप्रायेणाह—उक्तलक्षणानामिति। कामक्रोधवियुक्तोक्तिः 'ज्ञानोति' इति श्लोकांशानुवादः । मोक्षनिश्चयैर सर्वभूतहितैरतत्त्वमिति सूचितम् । 'यतीनाम्' इत्यत्र रुदेर्युक्तत्वात् प्रकृतिप्रत्ययार्थवैधायन—यतनशीलानामित्युक्तम् । तेन 'नैप्रहृष्येत्' इति श्लोकाद्वयार्थोऽनुदितः । 'यतचेतसाम्' इत्येतदात्मन्येव सर्वाकाररूपनानुवाद इति दर्शयितुं—नियमितमनसामित्युक्तम् । 'विजितात्मनाम्' इत्यनेन दोषप्रदर्शनेनान्त करणायर्जनपरस्य 'ये हि' इति श्लोकाद्वयार्थसूचित इति प्रदर्शनाय—विजितमनसामित्युक्तम् । एव पुनरुक्तिपरिहारश्चानादिदितात्मनामिति परैः पठितम् । 'अभितो वर्तते' इत्यस्य तावत्प्रकारत्वं विवक्षितमिति दर्शयति—एवभूतानामिति । हस्तस्य, ननु हस्तोद्धृतदण्डादिप्राक्षपलादिचमयहितलाभमिति भावः ॥ २६ ॥

प्र पा॥ १. गी ४ ३८ ॥

२ गी ५ २० ॥

३ गी ५ २२ ॥

यः॥ या क्षीणपापा. निर्दोषा छिन्नद्वधा. छिन्नसशया. यतात्मान. सयतेन्द्रियाः सर्वभूतहिते रता सर्वेषां भूतानां हिते आनुकूल्यं रता. अहिंसका इत्यर्थः ॥ २५ ॥

किञ्च—कामक्रोधवियुक्तानां कामश्च क्रोधश्च कामक्रोधौ ताभ्यां वियुक्तानां यतीनां सन्त्यासिना यतचेतसां सयतान्त करणानाम् अभितः उभयतः जीयतां मृतानां च ब्रह्मनिर्वाणं मोक्षं वर्तते विदितात्मना विदितः ज्ञातः आत्मा येषां ते विदितात्मानः तेषां सम्यग्दर्शनात् इत्यर्थः ॥ २६ ॥

याः॥ तात्मानः दीर्घमनसः सर्वज्ञा इत्यर्थः । तत एव छिन्नद्वधाः । तत्रोक्त—'क्षीणपापा महाज्ञाना जायन्ते गतसशया' इति । छिन्नद्वधा. यतात्मान इति वा ॥ २५ ॥

सुलभं च तेषां ब्रह्मेत्याह—कामक्रोधेति । अभितः सर्वज्ञः ॥ २६ ॥

जाः॥ दीर्घमनः अणुनो मनसः कथं दीर्घत्वमित्यत आह—सर्वज्ञा इति। बहुविपर्ययमुपलभ्यत इति भावः । श्रवणादिना विदितोऽज्ञा इत्यर्थः । ममाभेनोक्तयोरप्यर्थयोर्द्वया विविचयोर्देतुमुपद्रावोऽस्तीति भावे नाह—तत एव इति । अन्त्यात्मस्यादेर क्षीणरूपत्वात्तात्त्विकत्वच्छिन्नद्वधत्वात्ता देतुदेतुमुपद्रावे प्रमाणमाह—तत्रेति । अस्ते एते पदे इत्याह—छिन्नेति । नियतमनस इत्यर्थः ॥ २० ॥

यतीनां सर्वं ब्रह्मतयैर प्रतीयं इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासायाह—सुलभमेति । न केवलम् उक्तलक्षणा इति चार्थः । इदं चासाधारणधर्मत्वात् शानिलक्षणं भवत्येव । सौलभ्यवाचि किमप्यत्र न प्रतीयत इत्यनन्तरुपादाय व्याचष्टे—अभित इति । सर्वदेवसालेभ्य इत्यर्थः ॥ २६ ॥

रा॥ उक्तं कर्मयोगं सलक्ष्यभूतयोगशिरस्कमुपसंहरन्—

स्पर्शान् कृत्वा बहिर्वाङ्मांश्चक्षुश्चैवान्तरे भ्रुवोः ।

प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ ॥

२७

यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः ।

विगतेच्छाभयकोधो यस्सदा मुक्त एव सः ॥

२८

वाह्यान् विषयस्पर्शान् बहिः कृत्वा - बाह्येन्द्रियव्यापारं सर्वमुपसंहृत्य, योगयोग्यासने ऋजुकाय उपविश्य चक्षुषीं भ्रुवोरन्तरे - नासाग्रं विन्यस्य नासाभ्यन्तरचारिणौ प्राणापानौ समौ कृत्वा - उच्छ्वासासनिद्वयासौ समगनौ कृत्वा आत्मावलोकनादन्यत्र

ता॥ 'ज्ञानकर्मात्मिकं निष्ठं योगलक्ष्णे मुपसंस्कृते आत्मानुभूतिसिद्ध्यर्थं पूर्वपदकेन चोदिते' इति मन्त्र इमनुसन्धानं उत्तरश्लोकानां मन्त्रतिमाह - उक्तं कर्मयोगमिति । स्पर्शान्दस्याप्राप्तुभवेपस्यानुभा-
व्यार्थज्ञापनाय - विषयस्पर्शानित्युक्तम् । पञ्चितिमाह - बाह्येन्द्रियव्यापारं सर्वमुपसंहृत्येति । 'उप-
विश्यासने' इत्यादिपक्ष्यमाणानुसंधानेन - योगयोग्येत्याशुक्तम् । 'चक्षुः' इत्येकवचनं करणाकारेण
दिति दर्शयितुं - चक्षुषी इत्युक्तम् । 'समेक्ष्य नासिकाग्रम्' इति पक्ष्यमाणेन 'नामाग्रन्यस्तलोचनः' इ-
त्यादिप्रकरणान्तरोक्त्या च 'भ्रुवोरन्तरे कृत्वा' इत्यस्यैकार्थ्यमाह - नासाग्र इति । नासाभ्यन्तरसद्वारमात्रस्य
स्वतस्तिद्वयं विधेयत्वायोगात्, 'तमे कृत्वा' इत्येतदेव विधेर्यामिति दर्शयितुं - नासाभ्यन्तर-
चारिणौ प्राणापानावित्यनुवादः । अपानस्य नासाभ्यन्तरसद्वारव्यञ्जनाय - उच्छ्वासासनिद्वयासा-
वित्युक्तम् । एक एव हि वायुर्नासापुटेन निष्क्रामन् प्रविशश्च प्राणोऽपान इति चोच्यते । वृत्तिस्थाना
दिमाभ्यायोगाद्गतिताभ्योक्तिः । न दीर्घमुच्छ्वासमपि निश्चितमित्यर्थः । साक्षात्कारात्यन्ताभ्यवहितपू-

प्र-पा॥ १. गी. स. २. श्लो ॥

३. गी. ६-१३ ॥

२. गी. ६-१२ ॥

४.

रा॥ सम्यग्दर्शननिष्ठानां संन्यासिनां सदा मुक्तिः उक्ता । कर्मयोगश्च ईश्वरार्पितसर्वमा-
येन ईश्वरे ब्रह्मणि आधाय क्रियमाणः सत्यशुद्धिज्ञानप्राप्तिसर्वकर्मसंन्यासक्रमेण मोक्षाय
इति भगवान् पदेपदे अग्रवीत्. वक्ष्यति च । अथ इदानीं ध्यानयोगं सम्यग्दर्शनस्य अन्त-
रङ्गं चित्तरंजणं वक्ष्यामि इति तस्य सूत्रस्वार्णायान् श्लोकान् उपदिशति स्म - स्पर्शान् श-
ब्दादीन् कृत्वा बहिः बाह्यान् श्रोत्रादिद्वारेण भ्रुवोः बुद्धौ प्रवेशिताः शब्दादयः विषयाः,
तान् अचिन्तयतः शब्दादयो बाह्या बहिरेव कृताः भवन्ति, तान् एवं बहिः कृत्वा
चक्षुश्चैव अन्तरे भ्रुवोः 'कृत्वा' इति अनुपज्यते । तथा प्राणापानौ नासाभ्यन्तरचारिणौ
समौ कृत्वा, यतेन्द्रियमनोबुद्धिः यतानि संयतानि इन्द्रियाणि मनः बुद्धिश्च यस्य सः यते-
न्द्रियमनोबुद्धिः, मननात् मुनिः संन्यासी, मोक्षपरायणः एवं देहसंस्थानात् मोक्षपरायणः

आ॥ ध्यानप्रकारमाह - स्पर्शानित्यादिना बाह्यान् स्पर्शान्वहिः कृत्वा श्रोत्रादीनि योगेन

जा॥ ध्यायिनां मुक्तत्वे साक्षात्वेत्यादिरोधः, ज्ञानद्वारा चेत्यनुवर्तकमित्यतः श्लोकद्वयतात्पर्यमाह - ध्या-
नेति । मुक्त एव ॥ इति स्मृतिरिति भावः । पदानां व्यवहितत्वादन्यमाह - बाह्यानि इति । सृज्यन्त इति
स्पर्शः शब्दाद्याः । सर्वाः बाह्या एव तेषां हि बहिष्करणमित्यत आह - श्रोत्रादीनीति । योगेन

रा॥ प्रवृत्त्यनर्हेन्द्रियमनोबुद्धिः तत एव विगतेच्छाभयक्रोधः मोक्षपरायणः मोक्षैकप्रयोजनः
मुनिः-आत्मावलोकनशीलः यः, सदा मुक्त एव सः-साध्यदशायामिव साधनदशायामपि
मुक्त एव स इत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥

उत्पन्न नित्यनैमित्तिककर्मैतिकर्तव्यताकस्य कर्मयोगस्य योगशिरस्कस्य सुशकता-
माह—

भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् ।

सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति ॥

२९

इति श्रीभगवद्गीता-सूपनिषत्सु ब्रह्मसिद्धान्त्यो योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे

कर्मसंन्यासयोगो नाम पञ्चमोऽध्यायः

श्रीकृष्णाय परब्रह्मणे नमः.

ता॥ वीरस्थायिपयत्वायतशब्दस्य प्रवृत्त्यनर्हेत्यर्थ उक्तः। 'सर्धान् कृत्वा बर्हिर्वाहान्' इत्यत्र प्रवृत्तिनि-
वारणम्। 'यतेन्द्रियः' इत्यादौ तु तत्प्रलभूता प्रवृत्त्यनर्हेत्यपुनरुक्तिरिति भावः। ज्ञानार्थधातौ निष्पन्नस्य
मुनिशब्दस्य योगावस्थायाम् आत्मसाक्षात्काररूपज्ञानविशेषे तात्पर्यमाह—आत्मावलोकनशील इति।
अत्र चावयवमहादप्यन्तरङ्गभूतोऽयमर्थ इति भावः। सदाशब्दाभिप्रेते व्यनक्ति—साध्यदशायामि-
वेति। मुक्त एव मुक्तप्राय इत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥

अध्यायारम्भे 'संन्यास कर्मणा कृष्ण' इत्यादिना वैषम्ये पृष्ठे ज्ञानयोगस्य दुष्परत्तरादिक,
कर्मयोगस्य सौकर्यं, श्रेष्ठं चोक्तम्। ततश्च सेति कर्तव्यतास्त्वशिरस्कर्मयोगो विधादीकृतः। अथानोप-
सहारेऽपि प्राक्प्रभोक्ततया प्रकान्तसौकर्यादिकमेव प्रकाशन्तारेण स्थिरीकृत्य इत्यभिप्रायेणाह—
उक्तस्येति। अत्र कर्मयोगशब्देन 'दैवमेव' इत्याद्युक्तप्रातिस्विकप्रधानादो गृहीतः। नित्यनैमित्तिक
कर्मैतिकर्तव्यताकस्येत्यनेन—सर्वकर्मयोगभेदनिष्ठानां ज्ञानयोगभक्तियोगनिष्ठानां चावर्जनीयत्वा-

प्र पा॥ १ गी. ५-१ ॥

२ गा. ४-२५ ॥

श॥ मोक्ष एव परम् अयनं परा गतिः यस्य स भयं मोक्षपरायणो मुनिः भवेत्। विगतेच्छा-
भयक्रोधः इच्छा च भय च क्रोधश्च इच्छाभयक्रोधाः ते विगताः यस्मात् सः विगते-
च्छाभयक्रोधः य एवं वर्तते सदा संन्यासी, मुक्त एव सः न तस्य मोक्षाय अन्यः कर्त-
व्यः अस्ति ॥ २७ ॥ २८ ॥

एवं समाहितचित्तेन किं विद्ध्यम् इति उच्यते—भोक्तारं यज्ञतपसां यज्ञानां तपसां

आ॥ नियम्येत्यर्थः। चक्षुर्भुवोरन्तरे कृत्वा भुवोर्मध्यमवलोकयन्नित्यर्थः। उक्तं च 'नास्तामे
वा भुवोर्मध्ये ध्यानी चक्षुर्निधापयेत्' इति प्राणापानौ समौ कृत्वा-कुम्भके स्थित्येत्यर्थः॥

जा॥ प्रत्याहारेण भोवादीनामनियमे पदुःखासादप्रत्ययवशाच्छब्दाद्या आन्तरा इव भवन्ति। तन्नियमे तु
वाह्या बहिःकृताः स्फुरिति भावः। इत्थेत्स्यानुवृत्त्या योजयति—चक्षुरिति। दुर्धर्ममेतदित्यत आह—
भुवोरिति। चक्षुर्ज्ञो चक्षुःशब्द इत्यर्थः। 'सप्रेक्ष नायिकाम स्वम्' इति वक्ष्यमाणविरोध इत्यत
आह—उक्तचेति। न्यूनाधिकमावर्णाहत्य समीकरणमित्यन्यथाप्रतीतिनाशयानूय व्याचष्टे—प्राणेति।
कुम्भके प्राणायामे, ततश्च समौ निर्विकारौ निश्चलावित्यर्थः। इतस्तस्मीकरणं कुम्भकार्थमेवेति भावः॥

रा ॥ यज्ञतपसां भोक्तारं सर्वलोकमहेश्वरं सर्वभूतानां सुहृदं मां ज्ञात्वा शान्तिमृच्छ-
ति, कर्मयोगकरण एव सुखमृच्छति; सर्वलोकमहेश्वरं सर्वेषां लोकेश्वराणामपीश्वरं
*‘तमीश्वराणां परमं महेश्वरम्’ इति हि श्रूयतां मां सर्वलोकमहेश्वरं सर्वसुहृदं ज्ञात्वा
मदाराधनरूपः कर्मयोग इति सुखेन तत्र प्रवर्तत इत्यर्थः; सुहृद आराधनाय हि सर्वे

साधारणांशः। सुशक्तत्वम्—अनिर्वेदेन प्रवृत्तिविषयत्वम्। शान्तिशब्दोऽत्र न भगवत्प्राप्तिरूपमोक्षपरः
जीवोपासनप्रकरणत्वात्; नापि कर्मयोगसाध्यफलपरः, ततोऽप्युपयुक्तस्य प्रमिदित्वात्स्यानुरोधिनः
कर्माङ्गोपशमस्य वक्तुमुचितत्वात्; ‘जात्या’ इत्यानुप्रायेत्यप्याहारसाधेयत्वप्रसङ्गात्; । अतः ‘हुंस्त्रं
यन्मात्रमुच्यते’ इत्यादिनोक्तं मनःकलमशान्त्यादिरूपं सुखमत्र शान्तिशब्देन निवृद्धितमित्यभिप्राये-
णाह—कर्मयोगकरण एव सुखमृच्छतीति । भगवत्समानाधिकरणतया सर्वलोकप्रतिसम्यन्धिक-
तया च महेश्वरशब्दस्यात्र न रुद्धिनिशेधेन प्रवृत्तिरित्याह—सर्वेषां लोकेश्वराणामपीति । सर्वेषां
लोकानामहान्तमीश्वरमित्येव तु समासार्थः। तत्र प्रमाणमाह—तमीश्वराणामिति । श्रुतावपि महेश्वर-
शब्दस्तत्प्रतिसम्यन्धिकत्वात्परमत्वविशेषणाय न रुद्धः, तद्वादत्रापि । सर्वशब्दासङ्कोचान्महत्त्वविशे-
षणाय वद्वादिलोकेश्वरान्तरव्यवच्छेद उक्तः। ‘सर्वेश्वरः कृष्णः’ इति हि स्मर्यते। कर्मयोगस्य दुःख-
रूपस्य अनुष्ठानदशायामेव कथं सुखमिति शङ्का विशेषणत्रयेण व्युदस्यति—मामित्यादिना । महोदार
सार्वभौमप्रियसत्सवैयामिव कर्मयोगे सुखमुद्धयैव प्रवर्तत इति भावः । मदाराधनरूपः कर्मयोग
इत्यनेन ‘भोक्तारं यज्ञतपसाम्’ इत्यस्वार्थो विवृतः । यज्ञस्तपाविच कर्मयोगवर्गोपलक्षणमिति भावः।
सौहार्दस्य प्रयोजनान्तरनिरपेक्षसमाराधनहेतुत्वे लोकाह्वयान्तमाह—सुहृद इति । सर्व इति न केवलं
मात्मनिष्ठाः; किं तु प्रामाण्यवशेऽपि ‘केचिन् स्वेपु सौहार्दयन्तं पुरुषमिद्विज्ञातारैरुपलक्ष्य तावन्मात्रेण

प्र-पा॥ *श्लो ६-७॥ १। माश्वराः। परम महेश्वरः नन्देव- । भोक्तो वेदशास्त्रमननैः॥ ७३ ॥ तस्मात् महेश्वरत्वमु-
त्तानां परमेश्वरत्वमिति वतीनां परम वस्तुत्वात् । ७४ ॥ वासुदेवे प्रतिष्ठितम् । असौ त्रिपादिभूतेस्तु लीलाया
मदेवं मुच्येतेषां मीढपम् ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ महेश्वरशब्दस्य अपि चेश्वरः । विभूतिद्वयमैश्वर्यं तत्त्वेन सकलात्मनः ॥
७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥
१०१ ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ १०४ ॥ १०५ ॥ १०६ ॥ १०७ ॥ १०८ ॥ १०९ ॥ ११० ॥ १११ ॥ ११२ ॥ ११३ ॥ ११४ ॥ ११५ ॥ ११६ ॥ ११७ ॥ ११८ ॥ ११९ ॥ १२० ॥
१२१ ॥ १२२ ॥ १२३ ॥ १२४ ॥ १२५ ॥ १२६ ॥ १२७ ॥ १२८ ॥ १२९ ॥ १३० ॥ १३१ ॥ १३२ ॥ १३३ ॥ १३४ ॥ १३५ ॥ १३६ ॥ १३७ ॥ १३८ ॥ १३९ ॥ १४० ॥
१४१ ॥ १४२ ॥ १४३ ॥ १४४ ॥ १४५ ॥ १४६ ॥ १४७ ॥ १४८ ॥ १४९ ॥ १५० ॥ १५१ ॥ १५२ ॥ १५३ ॥ १५४ ॥ १५५ ॥ १५६ ॥ १५७ ॥ १५८ ॥ १५९ ॥ १६० ॥
१६१ ॥ १६२ ॥ १६३ ॥ १६४ ॥ १६५ ॥ १६६ ॥ १६७ ॥ १६८ ॥ १६९ ॥ १७० ॥ १७१ ॥ १७२ ॥ १७३ ॥ १७४ ॥ १७५ ॥ १७६ ॥ १७७ ॥ १७८ ॥ १७९ ॥ १८० ॥
१८१ ॥ १८२ ॥ १८३ ॥ १८४ ॥ १८५ ॥ १८६ ॥ १८७ ॥ १८८ ॥ १८९ ॥ १९० ॥ १९१ ॥ १९२ ॥ १९३ ॥ १९४ ॥ १९५ ॥ १९६ ॥ १९७ ॥ १९८ ॥ १९९ ॥ २०० ॥
२०१ ॥ २०२ ॥ २०३ ॥ २०४ ॥ २०५ ॥ २०६ ॥ २०७ ॥ २०८ ॥ २०९ ॥ २१० ॥ २११ ॥ २१२ ॥ २१३ ॥ २१४ ॥ २१५ ॥ २१६ ॥ २१७ ॥ २१८ ॥ २१९ ॥ २२० ॥
२२१ ॥ २२२ ॥ २२३ ॥ २२४ ॥ २२५ ॥ २२६ ॥ २२७ ॥ २२८ ॥ २२९ ॥ २३० ॥ २३१ ॥ २३२ ॥ २३३ ॥ २३४ ॥ २३५ ॥ २३६ ॥ २३७ ॥ २३८ ॥ २३९ ॥ २४० ॥
२४१ ॥ २४२ ॥ २४३ ॥ २४४ ॥ २४५ ॥ २४६ ॥ २४७ ॥ २४८ ॥ २४९ ॥ २५० ॥ २५१ ॥ २५२ ॥ २५३ ॥ २५४ ॥ २५५ ॥ २५६ ॥ २५७ ॥ २५८ ॥ २५९ ॥ २६० ॥
२६१ ॥ २६२ ॥ २६३ ॥ २६४ ॥ २६५ ॥ २६६ ॥ २६७ ॥ २६८ ॥ २६९ ॥ २७० ॥ २७१ ॥ २७२ ॥ २७३ ॥ २७४ ॥ २७५ ॥ २७६ ॥ २७७ ॥ २७८ ॥ २७९ ॥ २८० ॥
२८१ ॥ २८२ ॥ २८३ ॥ २८४ ॥ २८५ ॥ २८६ ॥ २८७ ॥ २८८ ॥ २८९ ॥ २९० ॥ २९१ ॥ २९२ ॥ २९३ ॥ २९४ ॥ २९५ ॥ २९६ ॥ २९७ ॥ २९८ ॥ २९९ ॥ ३०० ॥
३०१ ॥ ३०२ ॥ ३०३ ॥ ३०४ ॥ ३०५ ॥ ३०६ ॥ ३०७ ॥ ३०८ ॥ ३०९ ॥ ३१० ॥ ३११ ॥ ३१२ ॥ ३१३ ॥ ३१४ ॥ ३१५ ॥ ३१६ ॥ ३१७ ॥ ३१८ ॥ ३१९ ॥ ३२० ॥
३२१ ॥ ३२२ ॥ ३२३ ॥ ३२४ ॥ ३२५ ॥ ३२६ ॥ ३२७ ॥ ३२८ ॥ ३२९ ॥ ३३० ॥ ३३१ ॥ ३३२ ॥ ३३३ ॥ ३३४ ॥ ३३५ ॥ ३३६ ॥ ३३७ ॥ ३३८ ॥ ३३९ ॥ ३४० ॥
३४१ ॥ ३४२ ॥ ३४३ ॥ ३४४ ॥ ३४५ ॥ ३४६ ॥ ३४७ ॥ ३४८ ॥ ३४९ ॥ ३५० ॥ ३५१ ॥ ३५२ ॥ ३५३ ॥ ३५४ ॥ ३५५ ॥ ३५६ ॥ ३५७ ॥ ३५८ ॥ ३५९ ॥ ३६० ॥
३६१ ॥ ३६२ ॥ ३६३ ॥ ३६४ ॥ ३६५ ॥ ३६६ ॥ ३६७ ॥ ३६८ ॥ ३६९ ॥ ३७० ॥ ३७१ ॥ ३७२ ॥ ३७३ ॥ ३७४ ॥ ३७५ ॥ ३७६ ॥ ३७७ ॥ ३७८ ॥ ३७९ ॥ ३८० ॥
३८१ ॥ ३८२ ॥ ३८३ ॥ ३८४ ॥ ३८५ ॥ ३८६ ॥ ३८७ ॥ ३८८ ॥ ३८९ ॥ ३९० ॥ ३९१ ॥ ३९२ ॥ ३९३ ॥ ३९४ ॥ ३९५ ॥ ३९६ ॥ ३९७ ॥ ३९८ ॥ ३९९ ॥ ४०० ॥
४०१ ॥ ४०२ ॥ ४०३ ॥ ४०४ ॥ ४०५ ॥ ४०६ ॥ ४०७ ॥ ४०८ ॥ ४०९ ॥ ४१० ॥ ४११ ॥ ४१२ ॥ ४१३ ॥ ४१४ ॥ ४१५ ॥ ४१६ ॥ ४१७ ॥ ४१८ ॥ ४१९ ॥ ४२० ॥
४२१ ॥ ४२२ ॥ ४२३ ॥ ४२४ ॥ ४२५ ॥ ४२६ ॥ ४२७ ॥ ४२८ ॥ ४२९ ॥ ४३० ॥ ४३१ ॥ ४३२ ॥ ४३३ ॥ ४३४ ॥ ४३५ ॥ ४३६ ॥ ४३७ ॥ ४३८ ॥ ४३९ ॥ ४४० ॥
४४१ ॥ ४४२ ॥ ४४३ ॥ ४४४ ॥ ४४५ ॥ ४४६ ॥ ४४७ ॥ ४४८ ॥ ४४९ ॥ ४५० ॥ ४५१ ॥ ४५२ ॥ ४५३ ॥ ४५४ ॥ ४५५ ॥ ४५६ ॥ ४५७ ॥ ४५८ ॥ ४५९ ॥ ४६० ॥
४६१ ॥ ४६२ ॥ ४६३ ॥ ४६४ ॥ ४६५ ॥ ४६६ ॥ ४६७ ॥ ४६८ ॥ ४६९ ॥ ४७० ॥ ४७१ ॥ ४७२ ॥ ४७३ ॥ ४७४ ॥ ४७५ ॥ ४७६ ॥ ४७७ ॥ ४७८ ॥ ४७९ ॥ ४८० ॥
४८१ ॥ ४८२ ॥ ४८३ ॥ ४८४ ॥ ४८५ ॥ ४८६ ॥ ४८७ ॥ ४८८ ॥ ४८९ ॥ ४९० ॥ ४९१ ॥ ४९२ ॥ ४९३ ॥ ४९४ ॥ ४९५ ॥ ४९६ ॥ ४९७ ॥ ४९८ ॥ ४९९ ॥ ५०० ॥
५०१ ॥ ५०२ ॥ ५०३ ॥ ५०४ ॥ ५०५ ॥ ५०६ ॥ ५०७ ॥ ५०८ ॥ ५०९ ॥ ५१० ॥ ५११ ॥ ५१२ ॥ ५१३ ॥ ५१४ ॥ ५१५ ॥ ५१६ ॥ ५१७ ॥ ५१८ ॥ ५१९ ॥ ५२० ॥
५२१ ॥ ५२२ ॥ ५२३ ॥ ५२४ ॥ ५२५ ॥ ५२६ ॥ ५२७ ॥ ५२८ ॥ ५२९ ॥ ५३० ॥ ५३१ ॥ ५३२ ॥ ५३३ ॥ ५३४ ॥ ५३५ ॥ ५३६ ॥ ५३७ ॥ ५३८ ॥ ५३९ ॥ ५४० ॥
५४१ ॥ ५४२ ॥ ५४३ ॥ ५४४ ॥ ५४५ ॥ ५४६ ॥ ५४७ ॥ ५४८ ॥ ५४९ ॥ ५५० ॥ ५५१ ॥ ५५२ ॥ ५५३ ॥ ५५४ ॥ ५५५ ॥ ५५६ ॥ ५५७ ॥ ५५८ ॥ ५५९ ॥ ५६० ॥
५६१ ॥ ५६२ ॥ ५६३ ॥ ५६४ ॥ ५६५ ॥ ५६६ ॥ ५६७ ॥ ५६८ ॥ ५६९ ॥ ५७० ॥ ५७१ ॥ ५७२ ॥ ५७३ ॥ ५७४ ॥ ५७५ ॥ ५७६ ॥ ५७७ ॥ ५७८ ॥ ५७९ ॥ ५८० ॥
५८१ ॥ ५८२ ॥ ५८३ ॥ ५८४ ॥ ५८५ ॥ ५८६ ॥ ५८७ ॥ ५८८ ॥ ५८९ ॥ ५९० ॥ ५९१ ॥ ५९२ ॥ ५९३ ॥ ५९४ ॥ ५९५ ॥ ५९६ ॥ ५९७ ॥ ५९८ ॥ ५९९ ॥ ६०० ॥
६०१ ॥ ६०२ ॥ ६०३ ॥ ६०४ ॥ ६०५ ॥ ६०६ ॥ ६०७ ॥ ६०८ ॥ ६०९ ॥ ६१० ॥ ६११ ॥ ६१२ ॥ ६१३ ॥ ६१४ ॥ ६१५ ॥ ६१६ ॥ ६१७ ॥ ६१८ ॥ ६१९ ॥ ६२० ॥
६२१ ॥ ६२२ ॥ ६२३ ॥ ६२४ ॥ ६२५ ॥ ६२६ ॥ ६२७ ॥ ६२८ ॥ ६२९ ॥ ६३० ॥ ६३१ ॥ ६३२ ॥ ६३३ ॥ ६३४ ॥ ६३५ ॥ ६३६ ॥ ६३७ ॥ ६३८ ॥ ६३९ ॥ ६४० ॥
६४१ ॥ ६४२ ॥ ६४३ ॥ ६४४ ॥ ६४५ ॥ ६४६ ॥ ६४७ ॥ ६४८ ॥ ६४९ ॥ ६५० ॥ ६५१ ॥ ६५२ ॥ ६५३ ॥ ६५४ ॥ ६५५ ॥ ६५६ ॥ ६५७ ॥ ६५८ ॥ ६५९ ॥ ६६० ॥
६६१ ॥ ६६२ ॥ ६६३ ॥ ६६४ ॥ ६६५ ॥ ६६६ ॥ ६६७ ॥ ६६८ ॥ ६६९ ॥ ६७० ॥ ६७१ ॥ ६७२ ॥ ६७३ ॥ ६७४ ॥ ६७५ ॥ ६७६ ॥ ६७७ ॥ ६७८ ॥ ६७९ ॥ ६८० ॥
६८१ ॥ ६८२ ॥ ६८३ ॥ ६८४ ॥ ६८५ ॥ ६८६ ॥ ६८७ ॥ ६८८ ॥ ६८९ ॥ ६९० ॥ ६९१ ॥ ६९२ ॥ ६९३ ॥ ६९४ ॥ ६९५ ॥ ६९६ ॥ ६९७ ॥ ६९८ ॥ ६९९ ॥ ७०० ॥
७०१ ॥ ७०२ ॥ ७०३ ॥ ७०४ ॥ ७०५ ॥ ७०६ ॥ ७०७ ॥ ७०८ ॥ ७०९ ॥ ७१० ॥ ७११ ॥ ७१२ ॥ ७१३ ॥ ७१४ ॥ ७१५ ॥ ७१६ ॥ ७१७ ॥ ७१८ ॥ ७१९ ॥ ७२० ॥
७२१ ॥ ७२२ ॥ ७२३ ॥ ७२४ ॥ ७२५ ॥ ७२६ ॥ ७२७ ॥ ७२८ ॥ ७२९ ॥ ७३० ॥ ७३१ ॥ ७३२ ॥ ७३३ ॥ ७३४ ॥ ७३५ ॥ ७३६ ॥ ७३७ ॥ ७३८ ॥ ७३९ ॥ ७४० ॥
७४१ ॥ ७४२ ॥ ७४३ ॥ ७४४ ॥ ७४५ ॥ ७४६ ॥ ७४७ ॥ ७४८ ॥ ७४९ ॥ ७५० ॥ ७५१ ॥ ७५२ ॥ ७५३ ॥ ७५४ ॥ ७५५ ॥ ७५६ ॥ ७५७ ॥ ७५८ ॥ ७५९ ॥ ७६० ॥
७६१ ॥ ७६२ ॥ ७६३ ॥ ७६४ ॥ ७६५ ॥ ७६६ ॥ ७६७ ॥ ७६८ ॥ ७६९ ॥ ७७० ॥ ७७१ ॥ ७७२ ॥ ७७३ ॥ ७७४ ॥ ७७५ ॥ ७७६ ॥ ७७७ ॥ ७७८ ॥ ७७९ ॥ ७८० ॥
७८१ ॥ ७८२ ॥ ७८३ ॥ ७८४ ॥ ७८५ ॥ ७८६ ॥ ७८७ ॥ ७८८ ॥ ७८९ ॥ ७९० ॥ ७९१ ॥ ७९२ ॥ ७९३ ॥ ७९४ ॥ ७९५ ॥ ७९६ ॥ ७९७ ॥ ७९८ ॥ ७९९ ॥ ८०० ॥
८०१ ॥ ८०२ ॥ ८०३ ॥ ८०४ ॥ ८०५ ॥ ८०६ ॥ ८०७ ॥ ८०८ ॥ ८०९ ॥ ८१० ॥ ८११ ॥ ८१२ ॥ ८१३ ॥ ८१४ ॥ ८१५ ॥ ८१६ ॥ ८१७ ॥ ८१८ ॥ ८१९ ॥ ८२० ॥
८२१ ॥ ८२२ ॥ ८२३ ॥ ८२४ ॥ ८२५ ॥ ८२६ ॥ ८२७ ॥ ८२८ ॥ ८२९ ॥ ८३० ॥ ८३१ ॥ ८३२ ॥ ८३३ ॥ ८३४ ॥ ८३५ ॥ ८३६ ॥ ८३७ ॥ ८३८ ॥ ८३९ ॥ ८४० ॥
८४१ ॥ ८४२ ॥ ८४३ ॥ ८४४ ॥ ८४५ ॥ ८४६ ॥ ८४७ ॥ ८४८ ॥ ८४९ ॥ ८५० ॥ ८५१ ॥ ८५२ ॥ ८५३ ॥ ८५४ ॥ ८५५ ॥ ८५६ ॥ ८५७ ॥ ८५८ ॥ ८५९ ॥ ८६० ॥
८६१ ॥ ८६२ ॥ ८६३ ॥ ८६४ ॥ ८६५ ॥ ८६६ ॥ ८६७ ॥ ८६८ ॥ ८६९ ॥ ८७० ॥ ८७१ ॥ ८७२ ॥ ८७३ ॥ ८७४ ॥ ८७५ ॥ ८७६ ॥ ८७७ ॥ ८७८ ॥ ८७९ ॥ ८८० ॥
८८१ ॥ ८८२ ॥ ८८३ ॥ ८८४ ॥ ८८५ ॥ ८८६ ॥ ८८७ ॥ ८८८ ॥ ८८९ ॥ ८९० ॥ ८९१ ॥ ८९२ ॥ ८९३ ॥ ८९४ ॥ ८९५ ॥ ८९६ ॥ ८९७ ॥ ८९८ ॥ ८९९ ॥ ९०० ॥
९०१ ॥ ९०२ ॥ ९०३ ॥ ९०४ ॥ ९०५ ॥ ९०६ ॥ ९०७ ॥ ९०८ ॥ ९०९ ॥ ९१० ॥ ९११ ॥ ९१२ ॥ ९१३ ॥ ९१४ ॥ ९१५ ॥ ९१६ ॥ ९१७ ॥ ९१८ ॥ ९१९ ॥ ९२० ॥
९२१ ॥ ९२२ ॥ ९२३ ॥ ९२४ ॥ ९२५ ॥ ९२६ ॥ ९२७ ॥ ९२८ ॥ ९२९ ॥ ९३० ॥ ९३१ ॥ ९३२ ॥ ९३३ ॥ ९३४ ॥ ९३५ ॥ ९३६ ॥ ९३७ ॥ ९३८ ॥ ९३९ ॥ ९४० ॥
९४१ ॥ ९४२ ॥ ९४३ ॥ ९४४ ॥ ९४५ ॥ ९४६ ॥ ९४७ ॥ ९४८ ॥ ९४९ ॥ ९५० ॥ ९५१ ॥ ९५२ ॥ ९५३ ॥ ९५४ ॥ ९५५ ॥ ९५६ ॥ ९५७ ॥ ९५८ ॥ ९५९ ॥ ९६० ॥
९६१ ॥ ९६२ ॥ ९६३ ॥ ९६४ ॥ ९६५ ॥ ९६६ ॥ ९६७ ॥ ९६८ ॥ ९६९ ॥ ९७० ॥ ९७१ ॥ ९७२ ॥ ९७३ ॥ ९७४ ॥ ९७५ ॥ ९७६ ॥ ९७७ ॥ ९७८ ॥ ९७९ ॥ ९८० ॥
९८१ ॥ ९८२ ॥ ९८३ ॥ ९८४ ॥ ९८५ ॥ ९८६ ॥ ९८७ ॥ ९८८ ॥ ९८९ ॥ ९९० ॥ ९९१ ॥ ९९२ ॥ ९९३ ॥ ९९४ ॥ ९९५ ॥ ९९६ ॥ ९९७ ॥ ९९८ ॥ ९९९ ॥ १००० ॥

शं॥ सां च कर्तृरूपेण देवतारूपेण च, सर्वलोकमहेश्वरं सर्वेषां लोकानां महान्तं ईश्वरं,
सुहृदं सर्वभूतानां सर्वप्राणिनां प्रत्युपकारनिरपेक्षतया उपकारिणं सर्वभूतानां हृदये शयं
सर्वकर्मफलाप्यक्षं सर्वप्रत्ययसाक्षिणं मां नारायणं ज्ञात्वा शान्तिं सर्वसंसारोपरतिं

आ॥ ध्येयमाह—

ज्ञा॥ भगवन्महानस्य शान्तिसाधनत्वं पुनः किमर्थमुच्यत इत्यत आह—ध्येयमिति । ततश्च शान्तेत्यस्य

रा॥प्रयतन्ते ॥ २९ ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीयते रामानुजाय नमः

ता॥सम्प्रीतास्तादनुवर्तनमतिप्रयत्नेन कुर्वन्तीत्यर्थः । पुरुषान्तरवदैश्वर्यमदगममूलदौर्मुख्यादिवर्जनं चास्य मुहुस्त्वेन लभ्यते ॥ २९ ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्भेदकटनाथस्य वेदान्तादायस्य कृतिषु भगवद्रामानुजविरचितश्रीमद्गीताभाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीमते निगमान्तमहादेशिनायनमः.

श॥अच्छति प्राप्नोति ॥ २९ ॥

इति श्रीपरमहंसपरिभाषाकाचार्य गोविन्दभगवत्पादशिष्य श्रीमच्छङ्करभगवत्पादकृतौ

श्रीमद्गीताभाष्ये पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

आ॥भोकारमिति ॥ २९ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अ॥भ्यात्वेत्यर्थः । शान्तिसाधनज्ञानत्वमपि भोक्तृत्वादिवत् ध्येयविशेषणमेवेति भावः ॥ २९ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचितश्रीमद्गीताभाष्यटीकायां जयतीर्थमुनिविरचितायां

प्रमेयदीपिकायां पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ५ ॥

श्रीः.

श्रिये नमः.

श्रीमते रामानुजाय नमः.

श्रीमद्यामुनिप्रणीतः

श्रीमद्गीतार्थसंग्रहः.

कर्मयोगस्य सौकर्यं शेषं काश्चन तद्विधाः ।

ब्रह्मज्ञानप्रकारश्च पञ्चमाध्याय उच्यते ॥ ९ ॥

तृतीय चतुर्थ्यां यथाय सङ्गतिप्रदर्शनपूर्वकमयं श्लोकः पञ्चमारम्भे व्याख्यातः— 'चतुर्थे-
ध्याये कर्मयोगस्य ज्ञानाकारत्वापूर्वकस्वरूपभेदः, ज्ञानाद्यस्य च प्राधान्यमुक्तम् । ज्ञानयोगाधिकारि-
णाऽपि कर्मयोगस्यान्तर्गतात्मज्ञानत्वादप्रमादत्वात्सकत्वाविरूपेणैव ज्ञायस्त्व तृतीय एवोक्तम् ; इ-
दानीं कर्मयोगस्यात्मप्राप्तिसाधनत्वेज्ञाननिष्ठायाम्शैर्ष्यं, कर्मयोगान्तर्गताकर्तृत्वानुसन्धानप्रकारं च प्रतिपाद्य
तन्मूलं ज्ञानं च विधीष्ये ते इति । सौकर्यस्यात्मानुदरणं पूर्वोक्तानुवादतात्पर्यमाशयम् । सौकर्यशब्देनात्र
'सुखं बन्धात्प्रमुच्यते' इत्यस्य हेतुर्दर्शितः । शेषं चतुर्थे 'योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म न चिरेणाधिगच्छति' इत्यु-
क्तम् । अत्र विधाशब्द इति कर्तुं शक्यः, तथा खलु 'नैवे किञ्चित्करोमि' इत्यादेरधिष्ठिका—यतस्तौक-
र्याच्छैष्येणैव कर्मयोग एव श्रेयान्तस्तदपेक्षितं शृणु' इति । अकर्तृत्वानुसन्धानप्रकारशब्दोऽप्येतत्परः ।
ब्रह्मशब्दोऽत्र ब्रह्मसमानाद्वारमुद्घातः विषयः । ज्ञानशब्दश्चात्र समदर्शनरूपज्ञानविषयकविश्रान्तः । प्रका-
रशब्दस्तु तद्धेतुभूतप्रकारार्थः । अत्र हि 'यने.प्रकारेणावस्थितस्य कर्मयोगिनस्समदर्शनरूपो ज्ञानविषयो
भवति तं प्रकारमुपदिशति' इत्युक्तम् । 'नैप्रदृष्ट्येतिप्य प्राप्य' इत्यादिकमवतारितम् । यद्यारम्भस्त्वेवं सङ्ग-
मितः 'उक्तः कर्मयोगस्तपरिहरः, इदानीं ज्ञानयोगसाध्यात्मावलोकनरूपयोगाभ्यासविधिरुच्यते ; तत्र
कर्मयोगस्य निरपेक्षयोगसाधनं च उद्घातितुं ज्ञानाकारः कर्मयोगो योगशिरस्कोऽनूयते'—इति । एतेन
'योगी युज्यते' इत्यतः पूर्वस्य प्र- 'स्यानुवादरूपत्वात्संग्रहे नोपन्यास इति व्यञ्जितम् ॥ ९ ॥

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः.

१. गी. भा. ५-अ. अवतारिका ॥

२. गी. ५-३ ॥

३. गी. ५-६ ॥

४. गी. ५-८ ॥

५. गी. भा. ५-८. अव ॥

६. गी. भा. ५-२०. अव ॥

७. गी. ५-२० ॥

८. गी. भा. ६-अ. अव ॥ ९. गी. ६-१० ॥

श्रीभगवद्गीता

षष्ठोऽध्यायः.

श्रीभगवानुवाच—

अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ।

स संन्यासी च योगी च न निरयिर्नचाक्रियः ॥

१

रा॥उक्तः कर्मयोगस्तत्परिकरः, इदानीं ज्ञानयोगकर्मयोगसाध्यात्मावलोकनरूपयोगा-

ता॥पद्याध्यायोपक्रमस्य पूर्वोक्तार्थानुवादरूपतां दर्शयितुं पूर्वोक्तविच्छिन्नानुसंधानार्थमध्यायसंगतिवचनात्पूर्वमेव व्याख्येयोपादानम् । वृत्तवर्तिष्यमाणाभिधानमुन्नेन संगतिदर्शयति—उक्तइति । कर्मयोग उक्तः, तत्साध्यतयोपक्षितः ममाधिलक्षणो योग एवाल सानुबन्धः प्रतिपाद्यत इति संगतिः । योगाभ्यासविधिर्बुध्यत इति—‘योगाभ्यासविधियोगी चतुर्धा योगसाधनम् । योगसिद्धिस्त्वयोगस्यपारम्यं पठ्यते’ इति संग्रहश्लोके प्रथमं योगाभ्यासविधेरुपादानादन्येषां च तदर्थं स्वात्म एवाध्यायप्रधानार्थतया संगृहीत इति भावः । ‘अनाश्रितः’ इत्यादीनां ‘समस्तुद्धिर्विशिष्यते’ इत्यन्तानां नवानां श्लोकानां प्रा-
प्र-पा ॥ १. गी. स. १० ॥ २. गी ६-९ ॥

रा॥अतीतान्तराध्यायान्ते ध्यानयोगस्य सम्यग्दर्शनं प्रति अन्तरङ्गस्य सूत्रभूताः श्लोकाः ‘स्पर्शान् कृत्वा यहिः’ इत्यादयः उपदिष्टाः । तेषां वृत्तिस्वातीयः अयं षष्ठोऽध्यायः आरभ्यते । तत्र ध्यानयोगस्य वहिरङ्गं कर्म इति, यावत् ध्यानयोगारोहणसमर्थः, तावत् गृहस्थेन अधिकृतेन कर्तव्यं कर्म इत्यतः तत् स्तौति—अनाश्रित इति ॥

ननु किमर्थं ध्यानयोगारोहणसीमाकरणं, यावता अनुष्ठेयमेव विहितं कर्म यावज्जीवं—न, ‘आरुढक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते’ इति विशेषात्, आरुढस्य च शमेनैव सम्यग्प्रकरणात् । आरुढक्षोः आरुढस्य च शमः कर्म च उभयं कर्तव्यत्वेन अभिप्रेतं चेत्, स्यात् तदा ‘आरुढक्षोः’ ‘आरुढस्य’ इति शमकर्मविषयभेदेन विशेषणं विभागकरणं च अनर्थकं स्यात् ॥

तत्र आश्रमिणां कश्चित् योगमारुरुधुः भवति, आरुढश्च कश्चित्, अन्ये न आरुढश्चः न च आरुढाः, तानपेक्ष्य ‘आरुढक्षोः’ ‘आरुढस्य’ इति विशेषणं विभागकरणं

आ॥ज्ञानान्तरङ्गं समाधियोगमाहनेनाध्यायेन । विवक्षितं संन्यासमाह योगेनसह—

आ॥संगतिं सूत्रयत्रेतदध्यायप्रतिपाद्यमर्थमाह—ज्ञानान्तरङ्गमिति । ‘योगे त्विमां शृणु’ इति प्रतिज्ञाय द्वितीयपदके वक्ष्यमाण भगवज्ज्ञानं प्रति कर्मयोगस्य वहिरङ्गत्वात् प्राधान्येनातीते ग्रन्थे प्रतिपादितः । तत्साध्यत्वाज्ज्ञानान्तरङ्गत्वाच्चावसरप्राप्तं समाधियोगमाहनेन पद्याध्यायेनेत्यर्थः । आसनादीनामज्ञानां वक्ष्यमाणत्वेऽपि तेषां समाद्वर्त्यत्वात् प्राधान्येन समाधियोगस्य ग्रहणम् । पञ्चमन्तोक्तस्य प्र-

या॥भ्यासविधिर्बुध्यते, नत्र कर्मयोगस्य निरपेक्षसाधनत्व द्रढयितुं ज्ञानाकार. कर्मयोगा
योगशिरस्काऽनुचते, कर्मफल-स्वर्गादिकमनाधित कार्य कर्मानुष्ठानमेव कार्य, सर्वा

ता॥गुणानधिकार्यत्वाभिप्ययो नत्वमाद्यङ्कथाह—तत्रति। अभ्यासो हि तात्पर्योच्छिन्नम्, अव्यवहितनिर्देश
श्च नैरपेक्ष्य मूच्येदिति भावः । ज्ञानाकारयोगशिरस्क इति पदाम्बा साधनस्य प्रागुक्तमन्तर्गता
त्मज्ञानत्वादलक्षण पौष्कल्य, साध्यस्यात्मावलोकनस्याव्यवहितत्वं चाभिप्रेतम्। 'अनाधित' इति श्लोके
पूर्वाधेन ज्ञानाकारकर्मयोगानुवाद, उत्तरार्धेन नैरपेक्ष्यद्वीकरणम्। 'भोक्तार यश्चतुष्पदाम्' इत्यव्यव
हितपूर्वश्लाकालोचनया सर्वात्मनास्मत्सुहृद्भूतेत्यादिकमुक्तम् । ततश्च कर्मफलमनाधित इत्युक्ते नि
ष्कलप्रवृत्तिस्स्यादितश्चाप्या कर्मस्वरूपफलत्वस्य वस्तुमुचितत्वात्कार्यशब्द प्रयोजनविषय इति दर्श
यितुं—कर्मानुष्ठानमेवकार्यमिति वचनव्यक्तिर्दर्शिता । कार्यशब्दस्य चोदितविषयत्वे न प्रयोजनत्व

प्र पा ॥ १ ग ५२९ ॥

श॥च उपपद्यते एवति चत्—न, 'तस्यैव' इति वचनात्, पुन योगग्रहणाच्च 'योगक
टस्य' इति न आसात् पूर्वं योगम् आरुरुषु तस्यैव आरुरुषस्य शम एव कर्तुं य कारण
यागफल प्रति उच्यते इति । अतः न यापञ्जीय कर्तुं शक्यमिति वक्ष्ये चिदपि कर्मण ॥

या॥विभ्रष्टप्रचनच—गृहस्थस्य चत् कर्मिणा योगा विहित पष्ठ अभ्यासे, स या
गविभ्रष्टाऽपि कर्मगति कर्मफल प्राप्नोति इति तस्य नाशाशङ्का अनुपपन्ना स्यात्। अवश्य
हि कृत कर्म काम्य नित्य वा माक्षस्य नित्यत्वात् अनारभ्यतः—स फलम् आरभत एव ।
नित्यस्य च कर्मण वेदप्रमाणावयुद्धरात् फलं भवितव्यम् इति अवोचाम, अन्यथा वे
दस्य भानर्थक्यप्रसङ्गात् इति । न च कर्मणि सति उभयविभ्रष्टप्रचनम् अर्थवत्, कर्मणो
विभ्रष्टकारणानुपपत्तेः ॥

कर्म कृतम् ईश्वर सन्धस्य इत्यतः कर्तुं कर्म फल आरभत इति चत्—न, ईश्वरे
सन्ध्यासस्य अधिकतरफलहतत्वापपत्तः। मोक्षाय इति चेत्—सकर्मणा कृतानाम् ईश्वर
सन्ध्यासा मोक्षाय न फलान्तराया यागसहित यागात् च विभ्रष्ट इत्यतः त प्रति
नाशाशङ्का युक्तेव इति चत् न, 'एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः' 'ब्रह्मचा
रिमतः सित' इति च कर्मसन्ध्यासविधानात् । न च अत्र ध्यानफल लोसहाय्याशङ्का,
येन एकाकित्य विधीयत । न च गृहस्थस्य 'निराशीरपरिग्रहः' इत्यादिवचनम् अनुकूल-
म् । उभयविभ्रष्टप्रश्नानुपपत्तेश्च ॥

'अनाधित' इत्यनेन कर्मिण एव सन्ध्यासित्व यागित्व च उक्त, प्रतिपिद्ध च निरस्त
अत्रियस्य च सन्ध्यासित्व योगित्व चेति चेत्—न, ध्यानयोग प्रति बहिरङ्गस्य सतः कर्म
आ॥अनाधित इति। चतुर्धाश्रमिणोऽप्यग्नि क्रिया चोक्ता 'दैवमेव' इत्यादी। 'अग्निर्ब्रह्म च
ज॥ पञ्चोऽभिमित्यदोष । गृहस्थस्यापि सुत्यर्थमुपचरितं सयामित्व योगित्व चायेन श्लोकेनोच्यते इति
परकीयतात्पर्यरूपनमसदिति भावेनाह—विशक्तिमिति। समाधियाग विधानु तत्राधिरारिणः शपयि
ष्यन् साध्याद्यभिमततदधिकारिनिरागम्य तद्विषयं प्राग्बुद्धितं क्रमादिवर्जनरक्षण सन्ध्यासमीश्वरा
यधनस्वर्मानुष्ठानलक्षण यागेन सहाइत्यर्थः । यदि हि सन्ध्यासो यत्नाश्रमोऽन विवक्षितः स्यात्, यो
गश्च कश्चित् गृहस्थासम्भवी स्यात्, तदोपचारेण तत् सुतिस्त्रिम्, नचैवमिति भावः । न केवलं निर-

रा॥त्मनाऽस्मत्सुहृत्तत्परमपुरुषाराधनरूपतया कर्मैव मम प्रयोजनं न तत्साध्यं किञ्चिदि-
ति यः कर्म करोति ; स संन्यासी च-ज्ञानयोगनिष्ठश्च ; योगी च-कर्मयोगनिष्ठश्च ; आ-
त्मावलोकनरूपयोगसाधनभूतोभयनिष्ठ इत्यर्थः। न निरग्निर्नचाक्रियः-न चोदित यज्ञादि-

ता॥स्यादिति भावः। ननु कर्मयोगनिष्ठमनूय तस्यैव ज्ञानयोगनिष्ठत्वं कर्मयोगनिष्ठत्वं च विधातुमयुक्तम् ;
प्रथमे विरोधात् ; द्वितीये तद्देश्योपादेयविभागाभाव पौनस्त्यनिष्प्रयोजनत्वेन्य इति शङ्कायामाह—
आत्मावलोकनेति । पृथक्साधनभूतोभयमायं फलमनेन लब्धमित्युभयनिष्ठत्वमुपचारादुच्यते ; ततश्च
कर्मयोगस्य निरपेक्षसाधनत्वं निवक्षितमिति भावः । यद्वा कर्मयोगाद्यभूतज्ञानक्रियाभेदेन परिहार इति
भावः। अग्निशब्दस्याग्निमय्यग्नियः कर्मलक्ष्यत्वं व्यञ्जनाय यज्ञादिशब्दः । लक्ष्यार्थानां तद्वाहकं चोदि-
तत्त्वम्। निरग्निः इत्यनेनैव कर्मनिवृत्तेरुक्तत्वादक्रियशब्दः क्रियानिवृत्तिमुक्तेन क्रियाध्यतिरिक्तनिष्ठत्वलक्ष-

शोणः फलाकाङ्क्षासंन्यासस्तुतिपरत्वात्। न केवलं निरग्निः अक्रियः एव संन्यासी योगी
च—किं तर्हि ?—कर्मणि, कर्मफलसङ्गं संन्यस्य कर्मयोगम् अनुतिष्ठन् सत्यशुद्धयर्थे
संन्यासी योगी च भवतीति स्तूयते । न च पञ्चन धाक्येन कर्मफलासङ्गसंन्यासस्तुतिः
चतुर्थाश्रमप्रतिषेधश्च उपपद्यते । न च प्राप्तं चानिष्टं निरग्निः अक्रियश्च परमार्थसंन्यासेन
श्रुतिस्मृतिपुराणोतिहासयोगशास्त्रेषु विहितं संन्यासित्वं योगित्वं च प्रतिषेधति भगवा-
न् । स्वयचनविरोधाच्च—‘सधैर्कर्माणि मनसा संन्यस्य नैव कुर्ध्वं कारयन्’ ‘आस्ते’
‘मानी सन्तुष्टो येन केनचित् । अनिकंतस्त्विह मतिः’ ‘विहाय कामान् यः सर्वान् पुमां-
श्चरति निस्सृष्टः’ ‘स योगोऽभ्यसित्योगी’ इति च तत्रतत्र भगवता स्वयचनानि दर्शि-
तानि ; तैः विरुद्धयेत चतुर्थाश्रमविप्रतिषेधः। तस्मात् मुनेः यत्नाम् आचरन्तोः प्रतिपन्न-
गार्हस्थ्यस्य अग्निहोत्रादिकर्म फलनिरपेक्षम् अनुष्ठेयमानं ध्यानयोगारोहणसाधनत्वं स-
त्यशुद्धिद्वारेण प्रतिपद्यते इति ‘स संन्यासी च योगी च’ इति स्तूयते ॥

अनाश्रितः न आश्रितः अनाश्रितः—किं ?—कर्मफलं कर्मणा फलं यत् तत् अना-
श्रितः, कर्मफलतृष्णारहित इत्यर्थः। यो हि कर्मफलं तृष्णावान् सः कर्मफलम् आश्रितः
भवति, अर्थं तु तद्विपरीतः, अतः अनाश्रितः कर्मफलम् । पश्यंभूतः सन् कार्यं फलार्थं
नित्यं काम्यविपरीतम् अग्निहोत्रादिकं कर्म करोति निर्वर्तयति यः कश्चित् । यः ईदृशः
कर्मा स कर्मन्तरेभ्यो विशिष्यते इत्येतमर्थम् आह—स संन्यासी च योगी च इति ।
संन्यासः परित्यागः यस्य अस्ति स योगी च—इत्ययं गुणसंपन्नः अप्यं मन्तव्यः, न के-
वलं निरग्निः अक्रिय एव संन्यासी योगी च इति मन्तव्यः । निर्गताः अग्नयः कर्माङ्गभू-
ताः यस्मात् स निरग्निः अक्रियश्च अनाग्निसाधना अपि अविद्यमानाः क्रिया तपोदाना-
दिकाः यस्य असौ अक्रियः ॥

आ॥तत्पूजा क्रिया न्यासाश्रमे स्मृता’ इति च । तस्मान्निराग्निराक्रियः संन्यासी योगी च

ज॥अक्रियश्चतुर्थाश्रमीसंन्यासी योगी च, किं त्वनाश्रित इत्याशुक्ते गृहस्थोऽपीति परकीया योजना निरा-
करोति—चतुर्थेति । अत्रैव स्पष्टं वाक्यान्तरं पठति—अग्निरिति । चत्त्वर्थः । अतो न परकीया यो-
जना युक्तेति शेषः । तर्हि कथमित्यत आह—तस्मादिति । परवृत्तयोजनायाः निरस्तत्वात् । ननु नि-

ग॥ कर्मस्वप्नप्रवृत्तः, न च केवलज्ञाननिष्ठः; तस्य हि ज्ञाननिष्ठैव, कर्मयोगनिष्ठस्य त्वमयम-
स्तित्वमिमांसा ॥ १ ॥

उत्कलक्षणकर्मयोगं ज्ञानमप्यस्तित्वाह—

यं संन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पाण्डव ।

न ह्यसंन्यस्तसङ्कल्पो योगी भवति कश्चन ॥

२

ता॥ क., 'यातिरिक्तश्चानासक्तो ज्ञानयोग इति दर्शयितु—केवलज्ञाननिष्ठ इत्युक्तम्। यद्वा, 'निरतिमर्त-
चाक्रिय' इत्युभाभ्यां श्रौतस्मार्तानि याविशेषनिर्णयनाभ्यां पल्लितमाह—नचोदितेत्यादि । तदभि-
प्रेतमाह—न केवलं ज्ञाननिष्ठ इति । 'अनम्रिपनिनेतस्स्यात्' 'त्यक्त्वा द्रव्यामिसाध्यानि कर्माणि'
इत्यादिप्रतिपादितं सन्नयासाभ्रमव्यवच्छेद इहासङ्गत इति भावः ॥ १ ॥

संन्यासमनूय योगत्वे विधीयमाने ज्ञानयोगे कर्मयोगसद्भावाप्रतिपादनभ्रमस्स्यात्, तस्य 'न ह्यसंन्यस्त'
इत्युपपादनविषयम्, अत्रानुपयुक्तचेत्यभिप्रायेणाह—उत्कलक्षणेति । योगोद्देशेन संन्यासत्वविपरि-

प्र-पा॥ १ मनुस्मृति. ६-२५॥ † 'अर्थाश्चात्मनि वेत्ता नमत्रार्थमाधयेत् । उपेक्षकोऽनङ्गमुखो मुनिर्भाषसमा-
नान् तमारीष्य यथा विविचिन्नमिदं निरुतः स्वात् सु-
निर्भूलपराजित' । अर्थाभिप्रेति । आनान् अर्थांश्चैवा-
नसंसारविधानत आत्मनादिना आत्मनि समारोप्य
लौकिकादिगृहस्थस्य, यथा तत्रैव 'गृहमूलनिकेतन'
६-२३ इति, मुनि मौनव्रतचारा । कथं गृहस्थः । एवं
स्यात् । नीवाराद्यपि नाधीवात् । एतन्मोक्षं यन्माते-
भ्योऽपुनरि अन्तरिनिर्गतम्' इति वसिष्ठवचनात् । य-
न्मासां परे अनन्तिवत् अनिर्देतनवत्' इति उत्कलक्ष-
णाय । तत्रैव—६ ४३ 'अनाम्रिपनिनेतरस्यात् प्रा-

नमत्रार्थमाधयेत् । उपेक्षकोऽनङ्गमुखो मुनिर्भाषसमा-
हित' अनम्रिपिति । अनम्रि-लौकिकानिमयागरहित,
शास्त्रीवादि समारोप्य पूर्वमुक्तवत्, अनिर्देतः-
गृहस्थस्य, उपेक्षं शरीरस्य व्याध्यापुण्यस्यैव तत्प्रती-
काररहित, अमङ्गुलक स्मरति, 'अमशयिकः'
इत्यन्ये पठन्ति । मुनि ब्रह्ममननशाल, मौनस्य पूर्व-
मुक्तत्वात् । भावसमाहित-भावेन अज्ञानं समाहित,
तद्वस्तुतममना, अरण्येव दिवाशत्रौ वसन् भिक्षाभयेव
ग्रामं प्रविशत्' इति ॥

ज्ञानानु च निरग्नेः अक्रियस्यैव श्रुतिस्मृतियोगशास्त्रेषु संन्यासित्वं योगित्वं च प्रसि-
द्धम् । कथम् इह सामे. सन्नियस्य च संन्यासित्वं योगित्वं च अप्रसिद्धम् उच्यते?—नैव
शेषः, कृपाचित् गुणवृत्त्या उभयस्य सतिपादयिपितत्वात् । तत् कथम्? कर्मफलसङ्क-
ल्पसंन्यासात् संन्यासित्वम्, योगाङ्गत्वेन च कर्मानुष्ठानात् कर्मफलसङ्कल्पस्य च चित्त-
विक्षेपहेतोः परित्यागात् योगित्वं च इति गौणम् उभयम्, न पुनः मुख्यं संन्यासित्वं यो-
गित्वं च अभिप्रेतम् इति ॥ १ ॥

*य सर्वकर्मतत्फलपरित्यागलक्षणं परमार्थसंन्यासं संन्यासम् इति प्राहुः श्रुतिस्मृ-
तिवादाः, योगं कर्मानुष्ठानलक्षणं तं परमार्थसंन्यासं सिद्धिं जानाहि ॥ पाण्डवा कर्मयो-
आ ॥ न भवत्येव ॥ १ ॥

जा॥ अनेकपक्षे चतुर्थाधिमणोऽपि संन्यासित्वायोगित्वाच्च कथं न निरग्रित्वाद्युक्तमित्यत आह—चतु-
र्थाधिमणोऽपीत्यादि । न भवत्येवेति युक्तमिति शेषः । अनम्रित्वादिप्रादवत् बाह्याध्यायभावनिव-
न्धन इति भावः ॥ १ ॥

रा॥यंसन्यासइति—ज्ञानयोगइति आत्मयाथात्म्यज्ञानमिति प्राहुस्तं कर्मयोगमेव विद्धि। तदुपपादयति—नह्यसन्न्यस्तसङ्कल्पो योगी भवति कश्चनेति। आत्मयाथात्म्यानुसन्धानेन अनात्मनि प्रकृतः। आत्मसङ्कल्पः सन्न्यस्तः परित्यक्तो येन स सन्न्यस्तसङ्कल्पः अनेवम्भूतः असन्न्यस्तसङ्कल्पः, नह्युक्तेषु कर्मयोगिष्वनेवम्भूतः कश्चन कर्मयोगी भवति “यस्य सर्वे समारम्भाः कामसङ्कल्पविजिताः” इति ह्युक्तम् ॥ २ ॥

ता॥वाक्यमित्यर्थः, मन्यामशब्दस्याभिप्रेतं वक्तुं प्राकरिण के वाच्यं तावदाह—ज्ञानयोगइति। अत्र तदभिप्रेतमाह—आत्मयाथात्म्यज्ञानमिति। नमुदायवाचकजगद्भूतदशोऽपि प्रयुज्यत इति भावः। तं कर्मयोगमेव विद्धीति - कर्मयोगान्तर्गतमेव विद्धीत्यर्थः। आत्मयाथात्म्येयादेरपमभिप्रायः - सङ्कल्पशब्दो न तावदत्र कुर्यामिति सङ्कल्पविषयः, तदभावे कर्मकरणस्यैव अशक्यत्वात्। नापि फलमित्यभिप्रायः, तथात्वेऽपि कर्मयोगे ज्ञानयोगान्तर्भावप्रतिभासा उपपादकत्वाभिदेः। अतएव ‘सङ्कल्पमूलः कामो हि यथात्मसङ्कल्पसम्भावः’ इत्यादिस्मृतिपठितः कामस्य कर्मणा च हेतुस्तद्गुणोऽन न विवक्षितः। तस्मादेकैकस्य कण्डोऽत्र सङ्कल्पः। तत्रात्र देहात्मगोचरः। तत्परित्यागश्च तत्त्वज्ञानात्। एवं सत्येव ‘नहि’ इत्यादेरुक्तोपपादकत्वमुपपद्येत - इति। ‘कश्चन’ इति निर्देगः प्रागुक्तकर्मयोगनिष्ठैविष्यगुचक इत्यभिप्रायेण - उक्तेषु कर्मयोगिष्वित्युक्तम्। सिद्धो ह्यतोऽपवादको भवति। तस्माद्विरप्र कृत इत्याकाङ्क्षायां हिगन्दाभिप्रेतमाह - यम्येति ॥ २ ॥

प्र पा ॥ ‘गी ४-१९ ॥

व्यञ्जय रयूता. ॥’ ज्ञानानि अनुष्ठेयस्य वि, यमपमोः-

१. मनुस्मृ. २-३ ॥ १. ‘सङ्कल्पमूल कामा हि प्रतिषेधा नकाः ॥

यता, सङ्कल्पमभ्यासः। ज्ञानविषयमभाश्च सर्वे सङ्क-

शो॥गस्य प्रवृत्तिलक्षणस्य ताद्विपरीतेन निवृत्तिलक्षणेन परमार्थसंन्यासेन कौटुशं सामान्यम् अङ्गीकृत्य तद्भावः उच्यते इत्यर्थः। अत्राह इदम् उच्यते - अस्ति हि परमार्थसंन्यासेन सादृश्यं कर्तृद्वारकं कर्मयोगस्य। यो हि परमार्थसंन्यासी स त्यक्तसर्वकर्मसाधनतया सर्वकर्मतत्फलविषयं सङ्कल्पं प्रवृत्तिहेतुकामकारणं संन्यस्यति। अयमपि कर्मयोगी कर्म कुर्यान्न एव फलविषयं सङ्कल्पं संन्यस्यति इत्येतम् अर्थं दर्शयिष्यन् आह—न हि यस्मात् असंन्यस्तसङ्कल्पः असंन्यस्तः अपरित्यक्तः फलविषयसङ्कल्पः अभिसन्धिः। येन सः असंन्यस्तसङ्कल्पः कश्चन कश्चिदपि कर्म योगी समाधानवान् भवति न सम्भवतीत्यर्थः। फलसङ्कल्पस्य वित्तविक्षेपहेतुत्वान्। तस्मान् यः कश्चन कर्मो संन्यस्तफलसङ्कल्पः भ

आ॥संन्यासोऽपि योगान्तर्भूत इत्याह—यं संन्यासमिति। कामसङ्कल्पाद्यपरित्यागे कथमुपायवान्त्यादित्याशयः ॥ २ ॥

जा॥ननु मन्यामयोगौ मित्रलभणौ, तत्रापि तयोर्वैक्यमुच्यते इत्यत आह—संन्यासोऽपीति। ‘संन्यासी च योगी च’ इत्युक्त्या प्रातात्यन्तमेदं ज्ञानिवृत्त्यर्थमिति शेषः। अमुक्ययोगापेक्षया पृथगुक्तोऽपीत्यर्थः। योगशब्देन मुख्योऽत्राभिहितः। अतएव वक्ष्यति—उपायवानिति। अन्तर्भूतत्वादैक्योक्तिरित्यर्थः। मन्यामस्य योगान्तर्भूतत्वमुपायते - न हीति। तदसत्, सङ्कल्पान्तागमात्स्यामन्त्यागतात्, ईश्वरापेक्षया स्वकर्मकरणमात्र योगः, तस्य मन्याभावेऽप्युपपन्नरिति अत आह—कामेति। सङ्कल्पशब्दस्य कामाद्युपलक्षणत्वाद्योगशब्दस्य ज्ञानोपावरूपमुख्ययोगार्थत्वात्तानुपपत्तिरिति भावः ॥ २ ॥

रा॥कर्मयोग एवाप्रमादेन योगं साधयतीत्याह—

आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ।

योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥

३

योगम्—आत्मावलोकनं प्राप्तुमिच्छोर्मुमुक्षोः कर्मयोग एव कारणमुच्यते । तस्यैव योगारूढस्य प्रतिष्ठितयोगस्यैव, शमः-कर्मनिवृत्तिः, कारणमुच्यते ।

त॥'आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते' इत्यत्र विशेषविशेषोपनिषेधः इत्यभिप्रायेणाह—
कर्मयोगएवेति । कर्मयोगमात्रमाध्यायेत् हि योगो न परमात्मावलोकनमित्याभिप्रायेणाह आत्मावलोकनमिति । आमोक्षावर्त्ताद्धि कर्म कर्तव्यमित्याभिप्रायेणाह—मुमुक्षोरिति । आत्मावलोकनस्याव मोक्षरूपतया मोक्षशब्दोपचारः । 'योगारूढस्य' इति युक्तास्त्वात्रियस्त्वध्रमन्युदासाय—प्रतिष्ठित योगस्येत्युक्तम् । 'कर्म कारणम्' इत्युक्तकर्मप्रतियोगिरुद्धशमस्तत्रिवृत्तिरेवाव भवितुमर्हतीत्यभिप्रायेण—
शमः-कर्मनिवृत्तिरित्युक्तम्। एतेन—'मुनिरत्र परिमार्जकः, शमश्च पारिवर्त्या रूपः' इति परोक्ष निरुक्तम्।
रा॥येत् स योगी समाधानवान्'अविशितचित्तः भवेत्, चित्तविक्षेपहेतोः फलसङ्कल्पस्य संन्यस्तत्वात् इति अभिप्रायः† ॥ २ ॥

एवं परमार्थसंन्यासकर्मयोगयोः कर्तृद्वारकं संन्याससामान्यम् अपेक्ष्य 'यं संन्यास मिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पाण्डव' इति कर्मयोगस्य स्तुत्यर्थं संन्याससत्त्वं उक्तम् । ध्यान योगस्य फलनिरपेक्षः कर्मयोगो वहिरङ्गसाधनम् इति तं संन्याससत्त्वेन स्तुत्वा अधुना कर्मयोगस्य ध्यानयोगसाधनत्वं दर्शयति—आरुरुक्षोः आरोढुम् इच्छतः, अनारूढस्य, ध्यानयोगं भवस्थानुम् असमर्थस्य इत्यर्थः । कस्य तस्य आरुरुक्षोः! मुनेः, कर्मफलसंन्यासि-
न इत्यर्थः । किम् आरुरुक्षोः! योगम् कर्म कारणं साधनम् उच्यते। योगारूढस्य पुनः तस्यैव शमः उपशमः सर्वकर्मभ्यः निवृत्तिः कारणं, योगारूढस्य साधनम् उच्यते इत्यर्थः॥

आ॥कियत्फलं कर्म कर्त्तव्यमित्यत आह—आरुरुक्षोर्मुनेरिति । योगमारुरुक्षोरुपाय-
सम्पूर्तिमिच्छाः । योगमारूढस्यसम्पूर्णोपायस्य अपरोक्षशान्तिरिति इत्यर्थः । कारणं—पर

ज॥नन्वेव समाधियोगस्याधिकारिणि निरूपिते त प्रति समाधिरभिधेयः, 'आरुरुक्षोः' इत्यादि किमर्थमुच्यते इत्यत आह—कियदिति । समाधियोगाधिकारत्वेनोक्तं कर्म किं सकृदनुष्ठेयम्, उताफल-
प्राप्तेरिति प्रश्नार्थः । ननु योगो नाम नाश्वादिरित्यारोह्यः । तत्रयमुच्यते योगमारुरुक्षोर्योगारूढस्येति । तत्राह—योगमिति । उपरिभवन्साहस्यदुपचार इत्यर्थः । उपायः समाधिरेव । समाधेः फलपरिमाणाद्यवच्छेदामावात् कीदृशी संपूर्णतेत्यत आह—अपरोक्षेति । साधनस्य हि पूर्णता माध्याय पर्याप्त-
त्वम् । अतो यावताऽपरोक्षज्ञानं संपद्यते तावत्तत् संपूर्णत्वमिति भावः । ननु योगमारुरुक्षोः कर्म का-
रणं त्रिविधानायोगमारोहस्येति लभ्यते, कारणत्वाच्च तत्पर्यन्तं कर्तव्यमिति, कार्यपेक्षया नियतपूर्वक्षण-
भावित्वात्कारणस्य, योगारूढस्य तु शमः किं प्रति कारणं ज्ञानस्य तत एव सिद्धेरित्यत आह—का-
रणमिति। परममुप मुक्तिगतम्। नन्वय प्रश्नो 'यदा ते मोहकलिलम्' इति परिहृतः, मैवम्, तत्र ज्ञाना-

पा ॥ *भवति; न विविधचित्तो भवति; चित्तविक्षेपहेतो ॥

† योगाद्वत्त्वेन कर्मानुष्ठानात्

कर्मणः सङ्कल्पस्य वा चित्तविक्षेपहेता परित्यागात् योगित्वा संन्यासित्वे चेति अभिप्रेतमुच्यते ॥

रा॥यावदात्मावलोकनरूपमोक्षावाप्ति कर्म कार्यमित्यर्थः ॥ ३ ॥

कदा प्रतिष्ठितयोगो भवतीत्यत्राह—

यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुपज्जते ।

सर्वसङ्कल्पसंन्यासी योगारूढस्तदोच्यते ॥

४

यदाऽयं योगी त्यागैकानुभवस्वभावतया इन्द्रियार्थेषु - आत्मव्यतिरिक्तप्राकृतवि-
नाशिनः प्रतिष्ठितयोगस्य किं कारणापेक्षया, न ह्यन्यदस्य कार्यमस्तीति शङ्कायां 'योगारूढस्य' इत्यादिना
कर्मनिवृत्तिविधानं ततः पूर्वमनिवृत्त्यभिप्रायमिति दर्शयति—प्राचदिति ॥ ३ ॥

मङ्गमयति—कदेति । अयं योगीति । यावदात्मावलोकन कर्मयोगे वर्तमान इति भावः ।
अर्थसिद्धे हेतुमाह—आत्मैकानुभवस्वभावतयेति । अनित्यत्वहेयत्वादिमूलनाशं प्राकृतशब्दः ।
कर्मस्विति—न चोदितकर्ममात्रविषयम्, तस्य स्वारसिरुसङ्गास्पदत्वाभावेन निषेधायोगात् । नापि प-
रा॥यावदायत् कर्मभ्यः उपरमेत तावत्तावत् निरायासस्य जितेन्द्रियस्य चित्तं समाधीय-
ते । तथा सति स योगारूढो भवति । तथा चोक्तं व्यासेन—'नैतादृशं ब्राह्मणस्यास्ति चित्तं
यथैकता समता सत्यता च । शीलं स्थितिर्दण्डनिधानमार्जवं ततस्ततश्चोपरमः क्रियाभ्यः'
इति ॥ ३ ॥

अथ इदानीं कदा योगारूढो भवति इति ! उच्यते—यदा समाधीयमानचित्तो

आ॥मसुखकारणम् । अपरोक्षज्ञानिनोऽपि समाध्यादिकलमुक्तमनस्य सर्वोपशमेन समा-
धिरेव कारणं प्राधान्येनेत्यर्थः । तथाऽपि यदा भोक्तव्योपरमस्तर्देव सम्यगसम्प्रज्ञात-
समाधिर्जायते; अन्यथा तु भगवच्चरितार्था स्मिताः । तच्चोक्तं 'ये त्वां पश्यन्ति भगवन्तं
एव सुखिनः परम् । तेषामेव तु संकम्य समाधिर्जायते नृणाम् । भोक्तव्यकर्मण्यर्क्षणे
जपेन कथयाऽपि वा । वर्तयन्ति महात्मानस्तद्भक्तास्तत्परायणाः' इति ॥ ३ ॥

योगारूढस्य लक्षणमाह—यदेति । सम्यगननुपपन्नस्तस्यैव भवति । उक्तञ्च 'सतो

ज॥र्थाऽयं तु योगारोहार्थिनेति भेदात्, तयोश्च मायसाधनयोः पृथक्त्वात्, अपरोक्षज्ञानिन इति चा-
नतिविप्रकर्षेणोक्तत्वात् । तथोक्तम् - 'ऐहिकमप्रमृत्प्रतिबन्ध' इति । अथवा योगारूढस्यापि कर्तव्यं वक्तुं
प्रश्नोत्तरानुवादाऽयमिति । नन्वपरोक्षज्ञानिनोऽनाध्यायानिश्चयस्य कथं शमः परममुखकारणमुच्यते इत्यत
आह—अपरोक्षता उक्तं समर्थित द्वितीये । सनात्प्रादीत्यनेन शमशब्दार्थः समाधिरिति सूचितम् ।
तर्हि तस्यान्यदकर्तव्यमेव नास्तीत्यत आह—तस्येति । सर्वोपशमेन गर्भोऽप्योपरितलक्षणेनेति समाधौ
शमशब्दं समर्थयितुमुक्तम् । कारणं मुराभिवृद्धेः । तदवरोधेनान्यत्कार्यमिति भावः । यदि ज्ञानिनः
समाधिरानन्दवृद्धेः कारणं, तर्हि तमेव कुतः न कुतुः ; कुतश्च व्याख्यातादौ प्रवर्तन्ते इत्यत आह
—तथापीति । भोक्तव्योपरमः प्रतिबन्धकप्रारब्धकर्मोपरमः । अन्यथा—सम्यक्समाधिरिति बन्धक-
कर्मोपरमकाले । अनागमसम्प्रतिमाह—तच्चेति । परं-केवलम् । तेषामेव सम्यगव समाधिश्च जायते
इति योजना । वर्तयन्ति-वर्तन्ते कालं नयन्तीति वा ॥ ३ ॥

स्कटमपि तात्पर्यं मन्दानुजिह्वययाऽऽह—योगेति । अपरोक्षज्ञानं तु योगारोहस्य कार्यं सति प्रति-
बन्धे विलम्ब्यते इति न लक्षणम् । नन्विदं साधकेऽपि विद्यते 'वशं हि यस्येन्द्रियाणि' इत्यादेः; अतो-
ऽतिव्यापकमित्यत आह—सम्यगिति । प्रयत्न विनेत्यर्थः । तस्यैव योगारूढस्यैव । अत्र प्रमाणमाह

रा॥यथेयु तत्सम्बन्धिषु च कर्मसु नानुपज्जते न सङ्गमहति, तदा हि न सङ्कल्पसन्ध्यासी योगारूढ इत्युच्यते तस्मादाहरक्षोर्विषयानुभवाहृतया तदननुपपन्नाभ्यासरूपः कर्मयोग एव योगनिष्पत्तिकारणम् । अतो विषयाननुपपन्नाभ्यासरूप कर्मयोगमेवाहरक्षुः कुर्यात् ॥

तदेवाह—

उद्धरेदात्मनाऽऽत्मानं नात्मानमवसादयेत् ।

आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥

५

ता॥रोक्त्रप्रश्रियार्थप्रहोवादिनित्यनौमत्तिश्रियम्, वैदिकस्य तत्र निस्तुल्ययोगात् । अतो यो हि य दि-च्छति, तस्य तस्मिन्सत्त्वाधने वा कार्यतावुद्दिश्यते न्यायार्थान्द्रयायु सर्जना तदुपायभूतेषु विहि तेषु निपट्रेष्वनुभवेयु च समु यथासम्भर सङ्कल्पादिति तन्निषेध एवाचित इत्यभिप्रायेण—तत्सम्बन्धिषु च कर्मस्थित्युक्तम् । सङ्ग त्यति निरर्तनीत्यादिषु प्रयोगेषु जायमानस्य सङ्गस्य ग्लानि वर्तन प्रतीयते, अत्र तु नानुपज्जन इत्युक्तम् । सङ्गस्त्वयमेव न जायत इत्यर्थः । तत पलितमाह—तसङ्गमहतीति । हिम-दस्य वाक्यार्थान्वयौचित्यात्—तदाहीत्युक्तम् । तदा ह्यसौ सर्वतङ्कल्पसन्ध्यासी योगारूढो भवति, ननु सङ्कल्प इति भावः । व्याख्यातश्चेन्द्रियतात्पर्यमाह—तस्मादिति । इष्टगणत्वोपदेशो हि तत्र प्रवृत्त्यर्थ इति तात्पर्याह— अत इति ॥ ४ ॥

अत्रेन्द्रियाभिप्रेतमर्थं विवृणोतीत्याह—तद्व्याहति । ‘आत्मना’ इत्यस्य करणार्थत्वौचित्यात्

रा॥यागी हि इन्द्रियाधेषु कर्मसु च नित्यनेमिस्तिष्ठकामप्रतिपिदेषु प्रयोजनाभावशुद्ध्या न अनुपज्जत अनुपपन्न कर्तव्यतायुद्धि न करोतीत्यर्थः । सर्वसङ्कल्पसन्ध्यासी सर्वान् सङ्कल्पान् इहामुभयार्थकामहेतुन् सन्ध्यासितु शीलम् अस्येति स सर्वसङ्कल्पसन्ध्यासी योगारूढ, प्राप्त योग इत्यतः, तदा तस्मिन् काले उच्यते, ‘सर्वसङ्कल्पसन्ध्यासी’ इति वचनात् सर्वाश्च कामान् सर्वानि च कर्माणि सन्ध्यासेत् इत्यर्थः । सङ्कल्पमूला हि सर्वे कामा, ‘सकल्पमूलः कामो वै यथासकल्पसम्भवा’ ‘काम जानामि ते मूल सकल्पात्प हि जायसे ॥ न न्या सकल्पं प्यामि तेन मे न भविष्यति’ इत्यादिस्मृतः । सर्वकामपरित्यागे च सर्वकर्मपरित्याग सिद्धो भवति ‘स यथाकामो भवति तत्कृतुर्भवति यत्कृतुर्भवति तत्कर्म कुरुते’ इत्यादिश्रुतिभ्यः ‘यद्यदि कुरुते जन्तुः तत्तत् कामस्य चेष्टितम्’ इत्यादिस्मृतिभ्यश्च । न्यायाच्च—न हि सर्वसङ्कल्पसन्ध्यासे कश्चित् स्पन्दितुमपि शक्तः । तस्मात् ‘सर्वसङ्कल्पसन्ध्यासी’ इति वचनान् सर्वान् कामान् सर्वानि च कर्माणि त्याजयति भगवान् ॥ ४ ॥

यदा एव योगारूढ तदा आत्मा आत्मना उद्धृत भवति ससारानर्थप्राप्तात् । अत—उद्धरेत् ससारसागर निमग्नम् आत्मानम् आत्मना तत ऊर्ध्वं हरेत्, योगरूढताम् आपादयेत् इत्यर्थः । न आत्मानम् अवसादयेत् न अध नयेत् । आत्मैव हि यस्मात् आत्मनः आ॥ दापल्यो दृष्टा त्वितरयां प्रयत्नतः’ इति ॥ ५ ॥

जा॥—उक्तं चेति । परमात्मानं दृष्ट्वा त्याप्यत इति शेषः । मुख्य एव चानुपपन्नोऽत्र विवक्षित इति भावः ॥ ४ ॥

ग॥आत्मना-मनसा विषयाननुपक्तेन मनसा आत्मानमुद्धरेत्। तद्विपरीतेन मनसा आ-
त्मानं नावसादयेत्। आत्मैव मनस्य ह्यात्मनो बन्धुस्तेदेवात्मनो रिपुः ॥ ५ ॥

बन्धुरात्माऽऽत्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जितः ।

अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् ॥

६

येन पुरुषेण स्वैर्नैव स्वमनो विषयेभ्यो जितं, तन्मनस्तस्य बन्धुः। अनात्मनः-अजित-
मनसः स्वर्कायमेव मनः शत्रुवत् शत्रुत्वे वर्तेन स्वनिश्चयेन विपरीते वर्तेतेत्यर्थः। यथो-
क्ता॥मनसेत्युक्तम् । विषयाननुपक्तेन तद्विपरीतेनैत्युभय क्रियादयमात्मैवपूर्वोत्तरानुसन्धानाद्यो-
क्तम् । उद्धरेत्—योगारूढतापादनेन सगारसमुद्रादुत्तारयेत् ; न पुनरथो नयेदित्यर्थः । आत्मोद्धरणं
त्मावसादयोर्द्वयोरपि मनसो हेतुत्वं प्रपञ्चयते—आत्मैवेति । अन्ये बन्धवोपमविरोधित्वादवगन्धवः ।
अन्ये च रिपव आत्मप्रवृत्तिमूला इत्यवधारणाभिप्रायः ॥ ५ ॥

एकस्यैकप्रति बन्धुत्वं रिपुत्वं च व्याहृतमिति दृष्ट्वा परिद्विषते— बन्धुरात्मा इति श्लोकेन । स्व-
नैवेति—स्वात्मनैत्यर्थः । मनसो विजयो नाम विषयेभ्यो व्यावर्तनमित्याभिप्रायेणोक्तम्—विषयेभ्यो
जितमिति । बन्धुत्वापवादने हि मनसो विजयेनाक्तम् । शत्रुत्वापवादनेमपि हि तदभायेनेत्यभिप्रायेणो-
क्तम्—अनात्मनः अजितमनस इति। 'आत्मैव' इत्येवकाराभिप्रेतमाह—एवकीयमेवमनसति। स्वदो-
षभूतमेव हि विरोधि सञ्जातमिति भावः । शत्रुशब्दयोः पुनरुक्तभ्रमव्युदासायान्वयमाह—शत्रुवच्छ-
त्रुत्वं वर्तेतेति । सप्रतिपक्षो यावदनुसिद्ध इष्टान्तरेः । अनुसृत्यामिह शत्रुत्वं विवक्षितमित्याह—स्वनि-

श॥बन्धुः। न हि अन्यः कश्चिद् बन्धुः यः संसारानुक्तये भवति। बन्धुरपि तावत् मोक्षं
प्रति प्रतिकूल एव, स्नेहादिष्वनयायनत्वात् । तस्मात् युक्तं अवधारणं 'आत्मैव ह्या-
त्मनो बन्धुः' इति । आत्मैव रिपुः शत्रुः । यः अन्यः अपकारी वाह्यः शत्रुः सोऽपि आत्म-
प्रयुक्तः एव इति युक्तमेव अवधारणं 'आत्मैव रिपुरात्मनः' इति ॥ ५ ॥

आत्मैव बन्धुः आत्मैव रिपुः आत्मनः इत्युक्तम् । तत्र किलक्षण आत्मा आत्मनो
रिपु इति ? उच्यते बन्धुः आत्मा आत्मनः तस्य, यस्य आत्मनः स आत्मा बन्धुः येन

आ॥स च योगारोहः प्रयत्नान् कर्तव्य इत्याह—उद्धरेदित्यादिना ॥ ५ ॥

कस्य बन्धुरात्मेत्याह—बन्धुरात्मैति । आत्मा-मनः आत्मनो जीवन्त्ये । आत्मना म-
ज्ञानान्वये विद्वत्पुक्तमुक्त्वा समाधियोगं विधेये क्रिमर्थमात्मोद्धारकर्तव्यत्वोच्यते—इत्यतः। अनया व-
चोभङ्ग्या योग एव विधीयत इत्याह स चेति । तस्याधिकार्यादिकमुक्तं ; न एव च योग इति व-
क्तव्ये यदोद्ग्रहणं कृतं, तेन तावत्पर्यन्तं योगः कर्तव्यः, न मय्य एव त्याज्य इति ज्ञापितम् । प्र-
यत्नेन—अभियोगेन ॥ ५ ॥

'आत्मैव हि' इत्युक्तमेवोत्तरश्लोके किमिति कथ्यत इति मन्दाशङ्कानिराकार्यमाह—कस्येति ।
किविशेषणश्चेत्यपि ग्राह्यम् । तस्यैव तमेव प्रति बन्धुत्वं रिपुत्वं च विरुद्धम् तद्विशेषणमेदेन व्यव-
स्थाप्यम्। तथा च किविशेषणस्यात्मनः, किविशेषणो वाऽस्मा बन्धुः, रिपुश्चेत्यर्थः । इति पृच्छायामिति
शेषः । 'आत्मा, आत्मनः' इतिपदद्वयम् आत्मशब्दस्यानेकार्थत्वाद्याच्चे आत्मैति । नन्वावश्लोके
स्वपर्याय एवात्मशब्दः प्रकृतः, तदुपपादकद्वितीये कथमन्योऽर्थ इत्यत आह—आत्मनैति । अनयैव

या।कं भगवता पराशरेणापि*‘मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः। बन्धाय विपया-
सङ्गि मुक्त्ये निर्विषय मनः’ इति ॥ ६ ॥

योगारम्भयोग्यावस्योच्यते—

ता॥दध्रेयसधिपरीतरति। नन्वज्ञात्मनेत्यादीना मनोविषयत्वं कथम्, कार्यकरणसङ्घातविषयत्वं हि परैरु-
क्तम्, ऐकरूप्येण सर्वेषामात्मशब्दानां स्वात्मविषयत्वं किं न स्यात्, कथं च मनसा जयादिः विष-
यव्यावर्तनादिरूप इतिगङ्गाया कर्मकर्त्रादिभेदव्यपेक्षौचित्यापूर्वात्तत्पानुसन्धानाच्च सिद्धमेवार्थं सवादे-
न द्रष्टव्यं—यथाकमिति ॥ ६ ॥

प्रतिष्ठितयोगत्वावस्था, तदाशरोहणोपायश्चोक्तौ, अथ योगप्रक्रिया वक्तुं तदारम्भदशा शाप्यत इ-
त्याह—योगारम्भति। यतश्चा ‘ममाहितः’ इत्यनेन ज-व्यभ्रमव्युदासावा-न्य पदार्थाश्च व्यञ्जयति—

प्र पा ॥ १ वि. पु ६ ७ २८ ॥

१ वयकः२५ वा ॥

या॥आत्मना आत्मैव जितः, आत्मा कार्यकरणसङ्घातो येन वशीकृतः, जितेन्द्रिय इत्यर्थः ।
अनात्मनः तु अजितात्मनः तु शत्रुत्वे शत्रुभावे वर्तते आत्मैव शत्रुवत्, यथा अनात्मा
शत्रुः आत्मन अपकारी तथा आत्मा आत्मन अपकारे वर्तते इत्यर्थः ॥ ६ ॥

आ॥नसा आत्मन जीवम् आत्मैव मनः आत्मना युद्धया। जीवेनेव वा । स हि युद्धया वि-
जयति, उक्तं च ‘मनः परं कारणमामनन्ति’ ‘मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः’ ‘उ-
द्धरन्मनसा जीव न जीवमवसादयेत् । जीवस्य बन्धुः शत्रुश्च मन एव न सशयः’ ‘जी-
वेन युद्धया हि यदा मना जितं तदा बन्धुदशानुरूप्यत्र चास्याततो जयंद्बुद्धियल्लो नरस्तद्दे-
धं च भक्त्या मधुफेदभासौ इत्यादि प्रसङ्गे वर्तते । अनात्मनः अजितात्मनः पुरुषस्य अजि-
तमनस्कस्य । सदा हि मनोऽनुपराधीत्यनात्मा । सप्रति भूतो न यस्य भूत्यपदे वर्तते
सह्यभूत्यः । तस्यात्मन एव शत्रुवच्छत्रुत्वे वर्तते ॥ ६ ॥

जा।पीत्याद्यक्षोरोत्पथंगतात्मशब्दस्याख्यानं द्रष्टव्यम् । ‘येनात्मैवात्मना जितं’ इत्यत्रात्मशब्दो व्या-
चष्टे—आत्मैवेति। एतदशब्दोपादानं व्याख्येयनिषेधार्थम् । जीवेनैवेत्यवधारणं प्राधान्यशेषानार्थम् । यदा-
ऽऽत्मशब्दो जीवि, तदा तद्विरे तृतीयः, यदा बुद्धौ, तदा करण इति जापयन्नुपपादयति—स हीति।
। यत्रार्थात् विचरते, मन इति शेषः । स्वेनैवेत्यादिष्याख्याननिषेधार्थमुक्तेऽयं प्रमाणाभ्याह—उक्तं चेति
‘अनात्मनः’ इति तन्मयमासौ गृहीद्विर्तो न्यायः, आत्मन आत्मान्यः आनुपपत्तेः, आत्मान्तपदन्य-
त्वस्य च प्रवृत्तानुपयोगात् । न द्वितीयः, आत्मशब्दस्य जीवशाब्देन वा मनोशाब्देन वा ससापिणि
तदभावात्प्राप्त्यभवादित्यत्र आह—अनात्मन इति । गृहीद्विपरिग्रहवृत्तनाय पुरुषस्येत्यन्यपदार्थां दर्शि-
तः । अनात्मशब्दार्थं दर्शयितुमाह—अजितेति । नन्वेतिप्रमाणः । आत्मा यस्यास्यवनात्मा तत्कथमुच्य-
तेऽजितात्मन इति तत्राह—सुद गतिः । विद्यमानमपि मनोऽजितमनुपकायेति । जयिष्यमानसाह-
भ्यादादिद्यमानतामुपन्य अजितात्मा अनन्तमोक्ष इत्यर्थः । गीर्णप्रयोगे किं प्रयोगार्थमिति चेत्—न, ह-
दोपचारे प्रयोगानामेवजात्—इति भावेनाह—सुदधीति। भूत्यपदे सेमादौ। पदानां व्यग्रहितत्वाद-
नात्मन इत्यर्थः व्याचष्टे—तस्यार्थः । तस्याजितमनस्कस्य गन्धुरेतेत्यर्थः । शत्रुवत्पतिदशगुर्विव शत्रु-
त्वे—अपकारित्वे ॥ ६ ॥

जितात्मनः प्रशान्तस्य परमात्मा समाहितः ।

शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानावमानयोः ॥

७

रा॥ शीतोष्णसुखदुःखेषु मानवमानयोश्च जितात्मनः जितमनसः विकाररहितमनसः प्रशान्तस्य मनसि परमात्मा समाहितः सम्यगाहितः। स्वरूपेणावास्थितः प्रत्यगात्मात्र परमात्मन्युच्यते, तस्यैव प्रकृतत्वात्। तस्यापि पूर्वपूर्वावस्थापेक्षया परमात्मत्वात् आत्मा परं समाहित इति वान्वयः ॥ ७ ॥

ता॥ शीतोष्णेति। एतेन 'मानावमानयोश्च' इति परोक्षव्याहारेऽनपेक्षित इति दर्शितम्। शीतोष्णादिषु द्वन्द्वेष्वनुभूयमानेषु कथं मनसो विजय इत्यत्राह - विकाररहितमनस इति । विकारश्च द्वन्द्वेकादिकृतः प्रागुक्तः । 'प्रशान्तस्य' इत्येतद्व्याहारेण व्यापारनिवृत्तिपरम्, मनोविकारनिवृत्तेरुक्तत्वात् । अवशिष्टफलमभिमन्यादिसाहित्यपरं वा । 'समाहितः' इत्यस्याकाङ्क्षित प्रकृतमुचित चाधिकरणमाह - मनसीति। सम्यगाहितइति - विशदानुसन्धानयोग्यां जात इत्यर्थः । जीवात्मप्रकरणे परमात्मा कथमुच्यत इत्यत्राह - स्वरूपेणेति । अत्रेति प्रकरणौचित्यमूचनम्। तदेव दर्शयति - तस्यैवेति। एवकारेण प्रातान्निको हि पूर्वं परमात्मप्रसङ्ग इति शेषितम्। अपरस्य जीवस्य परमात्मशब्दविषयत्वं कथमित्यत्राह - तस्यापीति । तथापि परमात्मशब्दस्य प्रसिद्धार्थः परित्यक्तत्वात्, परत्वं च सङ्गुचितम्, परमशब्दनिर्वचनं च न घटते ; परो मा अस्मादिति हि तत्त्वान्तरं पूर्वपूर्वावस्थापेक्षया परो मा अस्मादित्यन्वयसिद्ध्यर्थतत्त्वचरन्वयान्तरमाह आत्मापरमिति । अत्र चाविक केवलमिति वा परशब्दार्थः ॥

रा॥ जितात्मनः कार्यकरणसङ्घात आत्मा जिता येन सः जितात्मा तस्य जितात्मनः प्रशान्तस्य उपशान्तस्य परमात्मा समाहितः साक्षात् आत्मभावेन वर्तते इत्यर्थः किञ्च । शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा माने अवमाने च मानावमानयोः पूजापरिभवयोः समः ॥ ७ ॥

आ॥ जितात्मनः फलमाह - जितात्मन इति । जितात्मा हि प्रशान्तो भवति । न तस्य मनः प्रायो विषयेषु गच्छति । तदा च परमात्मामस्यगाहितः हृदि सन्निहितो भवति अपरोक्षज्ञानी भवतीत्यर्थः । अपरोक्षज्ञानिनो लक्षणं स्पष्टयति - शीतोष्णेत्यादिना ।

जा॥ योगो विहितः, तर्हि 'जितात्मनः' इत्यनेनेत्यत्र आह - जितात्मन इति। उपकारी हि बन्धु-कृत्यते। तत्र जितं मनः कमुपकार करोति, येन बन्धुः म्यात् ; आत्मोद्धार करोतीति चेत् - स एव च क इत्याशङ्क्येति शेषः। जितात्मनः फले वक्तव्ये प्रशान्तस्यैव अनुवादः किमर्थं इत्यत्र आह - जितात्मा-हीति। वाक्यभेदेनैवेत्यत्र फलकथनमिति भावः । ननु जितात्मत्वमेव प्रशान्तत्व, तत्कथं तत्फलं स्यादित्यत्र आह - नेति । तस्य जितात्मनः। स्वत एवेति शेषः। तर्हि निराकाङ्क्षरादुत्तरं वाक्यं व्यर्थमित्यतः परमफलं दर्शयितुं तदिति भावेन न्यूनमव्याहारेण पूर्यन्व्याचष्टे - तदा चेति । प्रशान्तत्वे मति परमात्मा संवेपा हृदि सन्निहित एव, तत्कृतः प्रशान्तस्य विगेष इत्यतः सम्यक्पदयुक्तितार्थं विवृणोति - अपरोक्षेति। योगारूढ इत्यर्थः। 'यदा हि' इति योगारूढस्य लक्षणमुक्तं तत्किमप्युपन्यस्यत इत्यत्र आह - अपरोक्षेति। सार्धश्लोकद्वयग्रहणायदिपदम्। अत्र मतस्या अन्ययो न दृश्यते, अत आह - दर्शयति। अत्र भास्करोऽन्वयमप्यन्वयं 'परमात्मा समाहितः' इति सम्यग्वायागन पाठं विमृश्य 'परात्ममुत्तमा मतिः' इति पाठान्तरं प्रकल्प्य समा मतिरिति तु आवर्त्य सप्तम्या अन्ययमुत्तमा पूर्वपाठोऽन्वयाभाव इ-

रा॥ निमित्ततोऽनर्थेच्छव , उभयहेत्वभावात् उभयपरहिता उदासीना , जन्मत एवोभयर हिता मध्यस्था , जन्मतएवानिष्टेच्छवो द्वेष्या , जन्मत एव हितैषिणा बन्धव , साधवो

ता॥ तत्रापि प्राप्त ततोऽत्रापि परिशेषादरिगन्ध कृतिमशत्रुविषयमाह—अग्नौ निमित्ततोऽनर्थेच्छव इति । मध्यस्थान्दोऽपि द्वेष्यः पुनश्चासत्तेहेतुतो हिताहितप्रवृत्तियोग्येयु प्रयोगाभावाच्च जन्मत एवोभयराहतविषय उचित । तत्र परिशेषादौदासीन्यस्य प्रवृत्तिर्प्रतिगन्धक्त्वेन तत्स्मारकत्वात्कारणागमे हिताहितप्रवृत्तियोग्यास्तदभावमानेन तद्रहिता उदासीना इत्यभिप्रायेणाह—उभयति । उभय हितैषित्वमाह तैषित्वञ्च जन्मतस्त्वन्धिनो बन्धव इत्येतावन्मात्रस्य दुर्योधनादिष्वतिव्याप्ते—जन्मत एव हितपिणो बन्धव इत्युक्तम् । एव स्वप्रतिसरन्धिन पुरुषा उक्ता , अथ साधारण्येन श्लाघ्यत्वनिव्य प्र प्रा ॥ १ प्रातमवधिकत्वेन वा ॥

रा॥ पु शास्त्रानुबन्धिषु अपि च पापेषु प्रतिषिद्धकारिषु सर्वेषु एतेषु समशुद्धि 'क कर्ता कि कर्म' इति अ पापुतशुद्धि इत्यर्थे । विशिष्यते—'विमुच्यते' इति पाठान्तरम् ,

आ॥ स्य तान्निमित्तकत्वस्य च सर्वत्रैककृष्येण चिद्रूपा एव हि जीवा , विशेषस्त्वन्त करण कृत , सर्वेषा साधुवादिक सर्वमीश्वरकृतमेव , स्वतो न किञ्चिदपि । उक्त चैतत्सर्वम् 'स्व त सर्वेऽपि चिद्रूपा सर्वदापनिवर्जिता । जीवास्तेषां तु ये दोषास्त उपाधिकृता मता । सर्वं चेभ्यस्तस्तेषां न किञ्चित्स्वत एव तु । समा एव ह्यत सर्वे वैषम्य भ्रान्तिसम्भवम् । एव समानजीवास्तु विद्याया देयतादिषु । स्वाभाविकस्तु नियमादत एव सनानना ॥ असुरादस्तथा दाया नित्या स्वाभाविका अपि गुणदाया मानवाना नित्यौ स्वाभाविकौ मतौ ॥ गुणैकमात्ररूपास्तु देवा एव सदा मना ' इति ब्राह्म । ॥ तु साधुपापादीना पूजा

जात्यर्थे । तत्राय प्रकार विवृणोति—चिद्रूपाएवति । मनुष्येषु यदेक एकं प्रति मुहूर्त्वादि तत् न जीवस्वभावान्तर्गत किन्तु चिद्रूपत्वादिकमेवेत्यर्थे । तर्हि दृष्ट्वादिधर्म किमात्मक इत्यत आह—विशेषास्त्विति । अन्त करणोपादानको बाधधर्म । एतदुक्तं भवति—मुक्तावबन्धित्यमाण यन्त्रीवरूपं तत् 'विधिषा जीवसत्ता' इत्यादिप्रमाणादिप्रममय । किं तु दहेन्द्रियान्त करणधर्म यद्वैषम्य तत्तत्स्वरूप ए गारोप्य विषमबुद्धत्वं यागारूढस्य नास्तीति । द्वितीय प्रकार स्फुट । तृतीय विवृणोति—सर्वेषा मिति । स्वत —स्वातन्त्र्येण । अत्र प्रमाणमाह—उक्तचेति । स्वत स्वरूपेण । दोषैरतिरिक्तादिभि । एवं मुहूर्त्वादिगुणैरित्यपि ब्राह्मम् । आगन्तुकधर्मा न स्वरूपान्तर्गता इत्यर्थे । किं तर्हि इत्यत आह—तथास्त्विति । दाया गुणाश्च उपाधि —अन्त करणादि । सर्व—मुहूर्त्वादिकम् । अतएव प्रकाराद्वेन यदनामधमानात्मस्वतन्त्रमस्य वैषम्यम् , यच्च क्वचित् परमेश्वरानधीनरूपत्वं तद्वद्वान्तिप्रतीतम् । योगे प्रयतमान प्रति यत्मुहूर्त्वादिकं तन्मनुष्येष्वेव स्वरूपवैषम्यकारणं न भवति न तु देवादिभ्यः युक्तस्याप वादमाह—एवमिति । तुयन्दोऽवधारणे । अवधारणार्थं विवृणोति—विशय इति । विशेषा योगि न प्रति मुहूर्त्वादि । तदव प्रयच्यति—असुरादिति । तथाचन्द्रो वक्ष्यमाणसमुच्चय । दोषा योगने प्रति अरित्वाद्या । तथा चाक्त 'विद्वेनमिह वैरिणम्' इति । गुणदोषौ मुहूर्त्वादिभिरित्यादी अनागन्तुको । गुणै मुहूर्त्वादिभिरैकमात्रे गुणैकमात्रम्, तथा च भुति —'यथा ह वै बहव पशव' इत्यादिका । मुहूर्त्वादिभिराकस्य प्रतीत एवाथ किं न म्यादित्यत आह—न त्रिभि । तत्रचन्द्रयशस्यस्य सगश च्चस्त्वैव सर्वनामसङ्गा , न साधारण्यस्य, समे देश यजतीति । तथा न केवल समपूजाया दाप , ॥ १ ॥

रा॥धर्मशीलाः; पापाः पापशीलाः; आत्मैकप्रयोजनतया सुहृन्मित्रादिभिः प्रयोजनाभावा-
द्विरोधाभावाच्च तेषु समबुद्धिर्योगाभ्यासाद्वत् विशिष्यते ॥ ९ ॥

योगी युञ्जीत सततं आत्मानं रहसि स्थितः ।

एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥

१०

ता॥त्वाद्याभ्याः पुरुषास्माधुपापमन्द्याभ्यामभिधीयन्त इत्यभिप्रायेणाह—साधयइति । वाक्यार्थमाह-
आत्मैकेति।मुहृदादिभिः प्रयोजनाभावादितरैर्विरोधाभावाच्चेत्यर्थः।ननु युक्तं नाम मुहृदादिषु समबुद्धि-
त्वम्, न तु साधुषु पापेषु च योगिना समं प्रयोजनम्, सत्सङ्गमादेरमत्परित्यागादेश्च ज्ञानवृद्धिहेतुत्वेन
तेषामवस्थापेक्षितत्वात्। उच्यते—नेदानीमुपजीवकदशापन्नयोगी निर्दिश्यते; किन्तु धृतसकलश्रोतव्यः
कृतसकलकृतव्यः साक्षात्कारात्यन्तयोग्यदद्यापन्नः; तथाविधस्य च तस्य साधुभिः पापैश्च प्रयोजनाभाव-
स्त्वमः; केवलं योगोपयुक्तरहस्यस्थानादेरेवोपादेयत्वादिति भावः । योगाभ्यासाद्वदद्या हि प्रागप्युक्ता ;
इयं तु तत्र काष्ठाप्राप्त्यस्येति 'विशिष्यते' इत्यस्य भावः । तदाह—योगाभ्यासाद्वत् विशिष्यते
इति । अत्र विमुच्यत इति परैः पठितास्तावद्विकल्पादयमेव पाठ उचित इति भावः ॥ ९ ॥

अथाध्यायप्रधानार्थभूतयोगाभ्यासविधिरुच्यते - 'योगी युञ्जीत' इत्यादिना।युञ्जीतेति साक्षात्काररूप-

रा॥योगारूढानां सर्वेषाम् अयम् उत्तम इत्यर्थः ॥ ९ ॥

आ॥विसम्यम्, तत्र दोषस्मृतेः; 'समानां विषमा पूजा विषमानां समा तथा । क्रियते
येन देवोऽपि स्वपदाङ्गद्वयेन पुमान्' इति ब्राह्मो। 'चित्तं बन्धुर्वयः कर्मविद्या चैव तु पञ्चमी ।
एतानि मान्यस्थानानि गरीयां ह्युत्तरोत्तरम्' इति मानवं 'गुणानुसारिणीं पूजां समां द-
ष्टि च यो नरः। सर्वभूतेषु कुरुते तस्य विष्णुः प्रसीदति॥ वैषम्यमुत्तमत्वं तु वदति नर-
सञ्जयात्। पूजाया विषमा दृष्टिः समा साम्यं विदुःखजम्' इति ब्रह्मकवते। मुहृदादिषु
शास्त्रोक्तपूजादिकृतिः अन्यूनानधिका या साऽपि समता । तदप्याहुः—'पथा मुहृत्सु
कर्तव्यं पित्रशत्रुसुतेषु च। तथा कर्गेणि पूजादि समबुद्धिः स उच्यते' इति गारुडे। प्रत्यु-
पकारनिरपेक्षयोपकारकसुहृन्क्लेशस्थानं निरूप्य यो रक्षां करोति स मित्रम्। अरिर्धधा-
विकर्ता॥ कर्तव्य उपकारं अपकारं च य उदास्ते, स उदासीनः। कर्तव्यमुभयमपि यः करो-
ति, स मध्यमः। अयासितकृद्द्वेष्यः। आह चैतन् 'द्वेष्योऽयासितकृतकार्यमाप्रकारी तु म-
ध्यमः । प्रियकृत्प्रियो निरूप्यापि क्लेशं यः परिरक्षति । स मित्रमुपकारं तु अनपेक्षयोप-
कारकत्वं । यस्ततः स सुहृन्प्राक्तः शत्रुश्चापि वधादिकृत्' इति ॥ ९ ॥

जा॥विषमपूजाविधानं नास्तीत्याह—चित्तमिति । बन्धुरिति बन्धुत्वमात्रान्यानि च तानि स्थानानि च ।
वित्तादिशब्दैः तद्वन्त उपलक्ष्यन्ते, दृष्टिरेवोक्तप्रकारत्रयेण समा कार्या; पूजा तु विषमपेक्षेन प्रमाणान्तर-
माह—गुणेति । या विषमा पूजा, सा वैषम्यम्; तस्यैव व्याख्यानमुत्तमत्वम् । मान्यं वदति विदुःख-
त्वनिमित्तम्। समबुद्धित्वं प्रकाशन्तरेण व्याचष्टे—मुहृदादिष्विति । एतच्च योगारूढविषयमिति तत्रैव-
नोक्तम्; न हि योगारूढो लौकिकेष्वरिष्वपकारं करोति; करोति यः। मुहृन्मित्रशब्दयोरिद्वेष्यशब्दयो-
रुदासीनमप्यशब्दयोश्चार्थभेदो न प्रतीयते, अत आह—प्रत्युपकारेति । निरपेक्षयाऽनपेक्षया अ-
यासितमप्रियम्; ततः उपक्रियमाणात् ॥ ९ ॥

य॥योगी उक्तप्रकारकर्मयोगनिष्ठः, सननम् अहरहयोगकाले, आत्मानं युञ्जीत-आत्मानं युक्तं कुर्वीत, स्वदर्शननिष्ठं कुर्वीतेत्यर्थः ; रहसि-जनवर्जिते निश्शब्दे दशे स्थितः एकाकी तत्रापि न सङ्गिनीयः यतचित्तात्मा—यतचित्तमनस्कः, निराशीः-आत्मव्यतिरिक्ते कृत्स्ने वस्तुनि निरपेक्षः, अपरिग्रहः तद्यतिरिक्तं कस्मिंश्चिदपि ममतारहितः ॥ १० ॥

शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ।

नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चेलाजिनकुशोत्तरम् ॥

११

तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः ।

उपविश्यासने युञ्ज्याद्योगमात्मविशुद्धये ॥

१२

शुचौ देशे-अशुचिभिः पुरुषैरनधिष्ठिते अपरिग्रहाने चाशुचिभिर्वस्तुभिरसंस्पृष्टे च

ता॥स्य योगस्य विधीयमानवाद्योगीत्यनेन कर्मयोगनिष्ठत्वानुवादः नियत इत्यभिप्रायेणाह-उक्तप्रका-
रेति। 'मततम्' इत्येतन्न सर्वकालागम्यम्, तथा योगशास्त्रैः अनभिहितत्वात्, अशक्यत्वाच्च। अतः प्रतिदिवस
योगयोग्यतया विहितं तत्रोत्तरकालमामस्त्यसमिन्ध्याभिप्रायेणाह-अहरहयोगीकाम् इति। 'युञ्जीत' इत्यत्र
विश्रुतमर्थं वस्तु प्रकृतिप्रत्ययार्थभेदं दर्शयति—युक्तं कुर्वीतेति। तत्र 'युज्' समाधौ इति प्रकृत्यस्य
विश्रुतं ध्येयं—स्वदर्शनेति। आत्मात्र मनः, स्वात्मा वा। जनवर्जितेऽपि देशे यावद्देशस्थिताना
शब्दस्यागमे सति मनस्समाधानं न स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थमुक्तं—निश्शब्द इति । 'रहसि' इति वि-
जनदेशाभिधानेऽपि पुनः 'एकाकी' इति पदं रहस्यार्थात्सप्रतिभ्यसन्नचार्योदितसन्निधिपरित्या-
गार्थमित्यभिप्रायेणाह—तत्रापिनसङ्गिनीय इति। यद्वा रहस्यशब्देन जनवर्जनद्वारा निश्शब्दत्व लभ्य-
ते। एकाग्रशब्देन तु जनवर्जनमेवाच्यते इति भावः। व्युत्थानकालेऽपि एकाग्रचित्तमनेनोच्यते इत्येके।
ततोऽप्यस्यार्थस्यात्यन्तोपरित्यागो यो जनाः। एतेन 'रहसिस्थितः' 'एकाकी च' इति विशेषणात् न्यासं
कृत्वेत्यर्थः इति शक्योक्तं प्रत्युक्तम्। आत्मशब्देन मनसोऽभिधानेऽपि तस्यैव चिन्ताकृतवृत्तेष्वक्षया तद्वि-
शिष्टाशेषधया वा चित्तशब्द इत्यभिप्रायेणाह—यतचित्तमनस्क इति । आशीशब्दस्यानेकार्थत्वादिह
निरपेक्षविशेषाभ्यक्ष्यर्थमुक्तं निरपेक्ष इति । अपरिग्रहशब्देन बुद्ध्या स्वीकारपर्यायः परिग्रहोऽत्र नि-
यिष्यते इत्यभिप्रायेणाह—ममतारहित इति ॥ १० ॥

यावदुपकरणनिश्चयमाह—शुचौ देश इत्यादिना। शुचिदश्वत्थसरोचकाभावात्सर्वत्र स्वाभावि-
कं चाशुचिदं निवर्तयतीत्यभिप्रायेणाह—अशुचिभिरिति। अशुचयः पुरुषाः पापगण्डपतितादयः। अन-
प्रपा ॥ १० ॥ अविद्वानाह वा ॥

२०

शा॥अत एवम् उत्तमफलप्राप्तये—योगी ध्यायी युञ्जीत समादध्यात् सतत सर्वदा आ-
त्मानम् अन्तःकरणं रहसि एकान्ते गिरिशिखरादौ स्थितः सन् एकाकी असहायः—'रहसि
स्थितः एकाकी च' इति विशेषणात् संन्यासं कृत्वा इत्यर्थः। यतचित्तात्मा चित्तम् अन्तः-
करणम् आत्मा देहश्च संयतौ यस्य सः यतचित्तात्मा निराशीः यतितृष्णः अपरिग्रहः
परिग्रहरहितश्च । संन्यासित्वेऽपि त्यक्तसर्वपरिग्रहः सन् युञ्जीत इत्यर्थः ॥ १० ॥

आ ॥ समाधियोगप्रकारमाह—योगीयुञ्जीत समाधियोगयुक्तं कुर्यात् ।

ज्ञानं 'उद्धरेत्' इत्यनेनैव योगो विहितः, तर्हि पुनर्विधीयत इत्यत्र आह—समाधीति। प्रका-
रकथनाय विष्णुवाद इत्यर्थः। युञ्जीतेति योगमात्रमुच्यते, तत्रैव समाधीत्युच्यते इत्यत्र आह—युञ्जीतेति

य ॥ पवित्रभूते देशे, दार्वादिनिर्मितं नात्युच्छिन्नं नानिनीचं चेलाजिनकुशोत्तरमासनं प्रतिष्ठाप्य तस्मिन्मनःप्रसादकरे सापाश्रय उपविश्य योगैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्-
तन्द्रियक्रियः - सर्वात्मनोपसंहृतचित्तेन्द्रियक्रियः आत्मविशुद्धये—बन्धनिवृत्तये यो-

ताभिधिते अपरिग्रहीते चेति अधिष्ठानं-परकीयेषु निर्वाहकत्वादिरूपेण संसर्गः; परिग्रहः—स्वकीय-
त्वाभिमानः; तदुभयवर्जितोऽयुचिदशब्दः शान्तान्तरोक्तं शोधकत्वमपि लक्ष्यतीत्यभिप्रायेणोक्तं—पवित्र-
भूत इति अग्निप्रलापरहितप्रयोगात्स्वतन्त्रशुद्धिरुक्तः; 'नात्युच्छिन्नं नातिनीचम्' इत्यादिदृष्टसौकर्यार्थम्। स्थिरत्वे
हेतुर्दार्वादिनिर्मितत्वम्; तस्य कठिनत्वान्मुक्त्यर्थं चेलम्, तथापि निस्तरङ्गत्वार्थं शुद्ध्यर्थं चाजिनम्, सर्व-
स्योपरिशुद्ध्यर्थं सत्वोन्मेषार्थं च कुशाः। 'कुशाः नचेलोत्तरम्' इति कश्चिद्वाध्यपाठः; तथा सत्युत्तरोत्त-
रमादेवमिच्छ्यते दुर्कर्मितं मन्तव्यम्। 'विपरीतोऽथ क्रमश्चेलादीनाम्' इति च शास्त्रम्। केचित्त्वयवस्थि-
तक्रमत्वमुचुः। प्रतिष्ठाप्य—इदं स्थापयित्वा। तत्रासन उपविश्येत्यन्वयव्यक्त्यर्थं तस्मिन्निष्ठायादिकमुक्तम्।
उक्तानां शुचिदेशादीनां दृष्टादृष्टद्वारा योगोपयोग दर्शयितुं—मनःप्रसादकर इत्युक्तम्। सापाश्रय-
उपविश्येति - अन्यथा पाश्चात्यधारणप्रयत्नस्तमाधिक्रोधी स्यादिति भावः। उपविश्य न तु तिष्ठच्छ्र-
यानो वा। तथाच सूत्रम् 'आसीनस्तम्भवात्' इति। स्थानशयनयोश्च आपासनिद्रादिप्रसङ्गेन योगो न भ-
वेत्। तत्रैकाग्रम् इत्यन्वयभ्रमव्युदासय—योगैकाग्रमिष्युक्तम्। विरुद्धान्यश्चरेत्तद्वृत्तिप्रधानत्वमिहै-
काग्रत्वम्। 'अध्याकुलमेकाग्रम्' इति हेतुचिद्वाध्यकोषेण परतः; आत्माश्लोकानुसृतं कृत्वेत्यर्थः। सार्व-
भौमो हि चित्तस्य वृत्तिनिरोधो योगतया योगशान्तेऽभिहित इत्यभिप्रायेण - सर्वात्मनोपसंहृतचि-
तन्द्रियक्रिय इत्युक्तम्। चित्तमिह चिन्तावृत्तिः, इन्द्रियाणि च बाह्यानि, 'एकाग्रं मनः कृत्वा' इति
वचनात्। बाह्यविषयेभ्य एवायमुपसंहारः; अन्यथात्मावलोकनमपि न स्यात्। एतेन 'मनसो निश्चोपवृ-
त्तिविलयो योगः' इति वदन्तो निरस्ताः। शुद्धान्तःकरणस्य साक्षात्कारसाध्या ह्यात्मविशुद्धिर्मोक्ष-
एवेत्यभिप्रायेण—बन्धनिवृत्तये इत्युक्तम्। 'अशुद्धान्ते समस्तास्तु देवाद्याः कर्मयोनयः' इति कर्म-

प्र-पा॥ १. शारी. ४-१-७॥ आसीन उपासनं कृ- २. वि. पु. ६ ७ ७७ ॥ 'मन्ये तु पुरुषं भास-
यति, तत्त्वैकाग्रपदम्भवात् ॥ चेतनो ये उपाधया। न शुद्धान्ते... कर्मयोनयः ॥

शा। अथ इदानीं योगं युञ्जानस्य आसनाद्वारविहारादीनां योगसाधनत्वेन नियमो वक्त-
व्यः, प्राप्तयोगस्य लक्षणं, तत्फलादि च, इत्यन आरभ्यते। तत्र आसनमेव तावत् प्रथमम्
उच्यते—शुचौ शुद्धे विविक्ते स्वभावतः संस्कारतो वा देशे स्थाने प्रतिष्ठाप्य स्थिरम् अ-
चलम् आत्मनः आसनं नात्युच्छिन्नं नानीच उच्छिन्नं न अपि अतिनीचं, तच्च चेलाजिनकु-
शोत्तरं चेलम् अजिनं कुशाश्च उत्तरे यस्मिन् आसने तत् आसनं चेलाजिनकुशोत्तरम्।
पाठक्रमात् विपरीतः अत्र क्रमः चेलादीनाम् ॥ ११ ॥

प्रतिष्ठाप्य किम्? तत्र तस्मिन् आसने उपविश्य योगं युञ्ज्यात्; कथं? स-
र्वविषयेभ्यः उपसंहृत्य एकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः चित्तं च इन्द्रियाणि च

आ ॥ अत्मानं मनः ॥ १०-११ ॥

जा। वामान्यशब्दोऽपि प्रकरणाद्विशेषेऽवतिष्ठत इत्यर्थः। आत्मशब्दस्यात्र विवक्षितमर्थमाह—आत्मान-
मिति ॥ १०-११ ॥

य ॥ गं युञ्ज्यात्-आत्मावलोकनं कुर्वीत ॥ ११ ॥ १२ ॥

समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरम् ।

सम्प्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥

१३

प्रशान्तात्मा विगतभीः ब्रह्मचारित्रते स्थितः ।

मनस्संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत मत्परः ॥

१४

कायशिरोग्रीवं समम्-अचलं भाषाश्रयतया स्थिरं धारयन्, दिशश्चानवलोकयन्, स्वनासिकाग्रं सम्प्रेक्ष्य, प्रशान्तात्मा-अत्यन्तनिवृत्तमनाः, विगतभीर्ब्रह्मचर्ययुक्तो मनस्सं-

ता॥पन्थो ह्यात्मनामनुद्दिश्यते; 'योग युञ्जीत' इत्येतत् 'ओदनशक पचति' इतिवदित्यभिप्रायेण —आ-मा-लोकनं कुर्यादित्युक्तम् ॥ ११, १२ ॥

एव युचिदेशासनादिरूप बाह्य योगोपकरण मनसश्चेकाग्रयमुक्तम् अथान्तरान्तरमयोः कायमन-
सोः क्रमात्कर्तव्यनियमविशेषा उच्यन्ते- 'समम्' इत्यादिश्लोकद्वयेन । 'कायशिरोग्रीवम्' इति इन्द्रैकवज्रा-
वः; ततएव नपुसकता। अत्र सिद्धापरनामा शरीरस्य मध्यमप्रदेशः कायशब्देन विवक्षितः। 'समम्, अ-
चल, स्थिरम्' इति धारणक्रियाविशेषणानि, समान्यत्राजं विवक्षितम्; अचलग्रन्थेन निष्कम्पत्येभिहि-
तेऽपि स्थिरमित्येतदङ्गकम्पकरभमहेनुभूतपञ्चाधारणप्रयत्ननिवृत्तिहेत्वभिप्रायमिति दर्शयितु—सापाश्र-
यतया स्थिरमित्युक्तम्। अनेनाचलत्वस्य चिपनुवर्तनयोग्यत्वमुक्तं भवति। बाह्येभ्यो व्यावर्तन नासिकाग्रे
स्थापन चेति क्रमप्रदर्शनाय —'दिशश्चानवलोकयन्' 'स्वनासिकाग्रं सम्प्रेक्ष्य' इति व्युत्क्रमेणोक्तम्। यद्वा
शतुरज हेत्वर्थत्वाद्विस्तृब्धोपलङ्घितराहासकलपदार्थावलोकननिवृत्त्यर्थं योगारम्भक्षणे स्वनासिकाग्रप्रेक्ष-
णमितिभावः । भोष्येतरानुपयुक्तविषयनिरीक्षणमपि निवर्तनीयमित्यभिप्रायेण—दिशश्चेत्युक्तम् । नि-
'मीलेनैनापि बाह्यान्वलोकनसिद्धौ स्वनासिकाग्राप्रेक्षण निद्रादिनिवृत्त्यर्थम् । 'सम्प्रेक्ष्य नासिकाग्रम्' इ-
त्येतावत्यभिहिते परनासिकाग्रप्रेक्षणमपि दृष्टिस्त्रिपातमात्रमिह विवक्षितम् । अतस्त्वम्प्रेक्ष्येत्यत्र 'इवशब्दो लुप्तो
ब्रह्मव्य' इति शाङ्करम् । नायनस्य तेजसस्त्वच्छब्ददृष्ट्या नात्माप्रसन्निपातमात्रमिह विवक्षितम्, 'मनस्स-
यम्य' इति सयमस्याभिधानात् प्रशान्तात्माशब्दोऽयं योगोपयुक्तमनस्सन्तोषपर इत्यभिप्रायेण —अत्यन्त-
निवृत्तमना इत्युक्तम् । 'ब्रह्मचारित्रते स्थितः' इत्यनेन ब्रह्मचर्याभिमतीतिः, शङ्करोक्तप्रक्रियया वा ब्र-
ह्मचर्यगुणशिश्नूभिधान्यादिभीस्यादिति तद्वच्येदायाह—ब्रह्मचर्ययुक्त इति । ब्रह्मचर्यं च स्तन-
ग॥चित्तेन्द्रियाणि तेषां स्थिता संयता यस्य सः यतचित्तेन्द्रियक्रियः । स किमर्थं योगं
युञ्ज्यात् इति? आह—आत्मविशुद्धये अन्तःकरणस्य शुद्ध्यर्थम् इत्येतत् ॥ १२ ॥

याह्यम् आसनम् उक्तम्; अधुना शरीरस्य धारणं कथम् इति उच्यते—समं काय-
शिरोग्रीवं कायश्च शिरश्च ग्रीवा च कायशिरोग्रीवं तत् समं धारयन् अचलं च, समं
धारयन् चलनं सम्मतिः; अतः विशिनष्टि—अचलम् इति । स्थिरः स्थिरा भूत्वा इत्य-
र्थः । स्वं नासिकाग्रं सम्प्रेक्ष्य सम्यक् प्रेक्षणं दर्शनं कृत्वा इव इति ; इवशब्दो लुप्तः द्रष्ट-

आ ॥ योगं समाधियोगं युञ्ज्यात् ॥ १२ १३ - १४ ॥

जा॥उपविश्यासन इत्यत्रापि योगशब्द एवमेव व्याख्येय इत्याह—योगमिति स्थानविवेकार्थं युञ्ज्या-
दित्युक्तम् ; कुर्यादिति यावत् ॥ १२ - १३ - १४ ॥

रा॥यस्य मच्चित्तो युक्तः अवहितो मत्पर आसीत्-मामेव चिन्तयन्नासीत् ॥१३॥ १४ ॥

युञ्जन्नेवं सदाऽऽत्मानं योगी नियतमानसः ।

शान्तिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति ॥

१५

एवं मयि परस्मिन् ब्रह्मणि पुरुषोत्तमे मनमद्गुभाश्रये सदा आत्मानं मनो युञ्जन्
नियतमानसः— मत्स्पर्शपचित्रीकृतमानस्तथा निश्चलमानसः मत्संस्थां निर्वाणपरमां शा-

ता॥वति पिशितपिण्डे भोग्यताधीर्गर्भस्तरणालोकनालापादिरहिततमत्र विरक्षितम्। स्मरन्ति च—‘ब्रह्म-
चर्यं च योगिस्तु भोग्यताबुद्धिर्जनम्’ इत्यादि। तथा ‘स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम्। सङ्कल्पो-
ऽध्यवसायश्च क्रियानिर्मुक्तिरेव च । एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः । त्रिपरीतं ब्रह्मचर्यमेतदे-
वाप्रलक्षणम्’ इति । युक्तशब्दस्य पूर्वोत्तरप्रतिपत्त्यात्मावलोकनाभिधानादपि तदुपयुक्तावधानविषय-
त्वमपेक्षितमित्यभिप्रायेण—अवहित इत्युक्तम् । मच्चित्तशब्दो भगवति चित्तस्यानुप्रवेशपरः । मत्प-
रशब्दस्तु तदेकचित्तत्वपरः, तदनुवृत्तिपरो वेत्यपौनरुक्त्यमाह—मामेवति । यदा त्रयादौ भोग्यचि-
न्ता, राजादौ च महति परधीलोकं विभक्ता, मयि तु तदुभयमित्यपुनरुक्तिः ॥ १३ - १४ ॥

जीवात्मयोगप्रकरणे ‘मच्चित्तो मत्परः’ इति परमात्मचिन्तन किमर्थं विधीयत इत्युच्यते—
‘युञ्जन्नेवम्’ इति । एवमित्यनुवादे ‘मच्चित्तः’ ‘मत्परः’ इत्युक्तमच्छब्दाभिप्रेतं परत्वादिकं विवृण्व
ग्राह—एवंमयीति । परस्मिन् ब्रह्मणीत्यनेन सर्वकारणत्वेन सर्वात्मत्वादिकं विवक्षितम्। तथात्वेऽपि
समस्तवैलक्षण्येन तद्वतदोगासंस्पर्शो देवताविशेषनिष्कर्षश्च—पुरुषोत्तमशब्दाभिप्रेतः । उक्ताकार-
विशिष्टत्वाच्च मनसश्शुभाश्रयत्वम् । एतेन शुभाश्रयप्रकरणान्तरोक्तदिव्यमङ्गलविग्रहविशिष्टत्वमप्यभि-
प्रेतम्। तन्नात्मशब्दः प्रकृतानुवादपरतया मनोविषयः। युञ्जन्नेत्यस्य प्रयोजनं नियतमानसत्वम्, तच्च निश्च-
लमानसत्वम्। तदुपयुक्तौ हेतोरनान्तरव्यापारोऽयमित्यभिप्रायेणाह—मत्स्पर्शंति। मत्सत्याम्’ इत्यादिपर-
प्र-पा ॥ १.

२. आश्रयपुराणम्. ३७२-अ. १०-११. श्रृं. बृहस्पतिस्मृतौ च ॥

शे॥अयः। न हि स्वनासिकाग्रसंप्रेक्षणम् इह विधिस्तितम्। किं तर्हि? चक्षुषोः दृष्टिसन्निपा-
तः । स च अन्तःकरणसमाधानापेक्षः विवक्षितः । स्वनासिकाग्रसंप्रेक्षणमेव चेत् वि-
वक्षितम्, मनः तत्रैव समाधीयेत, न आत्मनि । आत्मनि हि मनसः समाधानं वक्ष्यति
‘आत्मसंस्थं मनः कृत्वा’ इति । तस्मात् इयंशब्दलोपेन अक्ष्णोः दृष्टिसन्निपात एव ‘स-
ंप्रेक्ष्य’ इत्युच्यते । दिशश्च अनवलोकयन् दिशां च अवलोकनम् अकुर्वन् इत्येतत् ॥१३॥

किञ्च—प्रशान्तात्मा प्रकर्षेण शान्तः आत्मा अन्तःकरणं यस्य सोऽयं प्रशान्तात्मा
धिगतभीः विगतभयः ब्रह्मचारिव्रते स्थितः ब्रह्मचारिणो व्रतं ब्रह्मचारिव्रतं ब्रह्मचर्यं गु-
रुशुभ्रूपामिक्षाभ्रमुक्त्यादि, तस्मिन् स्थितः, तदनुग्राता भवेत् इत्यर्थः । किञ्च—मनः
संयम्य मनसः वृत्तीः उपसंहृत्य इत्येतत्, मच्चित्तः मयि परमेश्वरे चित्तं यस्य सोऽयं
मच्चित्तो युक्तः समाहितः सन् आसीत् उपविशेत् मत्परः अहं परो यस्य सोऽयं मत्परो
भवति । कश्चित् रागी स्त्रीचित्तः, न तु स्त्रियम् एव परत्वेन गृह्णाति; किं तर्हि? राजानं,
महादेवं वा । अयं तु मच्चित्तो मत्परश्च ॥ १४ ॥

अथ इदानीं योगफलम् उच्यते—युञ्जन् समाधानं कुर्वन् एवं यथोक्तं विधानेन
सदा आत्मानं सर्वदा योगी नियतमानसः नियतं संयतं मानसं मनो यस्य सोऽयं निय-

रा॥न्तिमधिगच्छति निर्वाणकाष्ठारूपां मत्सत्त्वां—मयि सम्भितां शान्तिमधिगच्छति॥१५॥

एवमात्मयोगमारभमाणस्य मनोर्नैर्मल्यहेतुभूतां मनसा भगवति शुभाश्रये स्थितिं मभिधायान्यदपि यागोपकरणमाह—

नात्यश्नन्तु योगोऽस्ति न चैकान्तमनश्नतः ।

न चातिस्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैव चार्जुन ॥

१६

युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ।

युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥

१७

अत्यशनानशने योगोऽस्ति अतीवहारविहारेण च, तथाऽतिमात्रस्वप्नजागरे, ता॥प्रपञ्चाननम्। 'निर्वाणममाम्' इत्यत्र निर्वाणं परम यस्या इति समामे विद्यपणवत्यासास्वारस्यम्, निर्वाणहेतुदान्तेश्च 'नयतमानम्' इत्यनेन निद्रत्वात् पुनरुक्तिश्च स्यात्, परमशब्दश्चास्वरस्य । अतो निर्वाणस्य परमामिति समासः, परमशब्दश्च परमाख्याविषय इत्यधिप्रायणाह—निर्वाणकाष्ठति । परमात्मनि सन्निता च आन्तरधानायादिपङ्क्तिरहित्यरूपा । यदा मयि सन्निता शान्तिमित्येतदेव 'शुभाश्रय स्थितिम्' इत्यन्तेन विवृतम् ॥ १५ ॥

उचितदेशप्रभृतं परमात्मचिन्तनपर्यन्तं ह्यत्र योगोपकरणमव, अतः—अन्यदपीत्युक्तम् । यो गोपकरण योगोपकारकम् । अत्यशनानादयामविरोधित्वं नात्यश्नतः' इति श्लोकमर्थः । मितं हारादस्तु यागापयुक्तत्वं 'युक्ताहार' इति श्लोकेनाच्यत इति व्यतिरेकताऽन्यतश्च एक एवार्थः स्थिरीकृत इति विभागमभिप्रेत्याह—अत्यशनति । 'युक्ताहार' इति श्लोके विहारायासयारपि

ग॥तमानसः शान्तिम् उपरतिं निर्वाणपरमा निर्वाण मोक्षं तत्परमा निष्ठा पस्याः शान्तेः सा निर्वाणपरमा ता निर्वाणपरमा मत्सत्त्वां मद्ध्योनाम् अधिगच्छति प्राप्नोति ॥ १५ ॥

इदानीं योगिन आहारादिनियमः उच्यते—न अत्यश्नतः आत्मसंस्मितम् अन्नपरिमाणम् अतीत्याश्नतः अत्यश्नतः योगः अस्ति । न च एकान्तम् अनश्नतः योगः अस्ति । 'यद्बुद्धिं वा आत्मसंस्मितम् अन्नं तदश्नति तत्र दिनं सति यद्भूयो हिनास्त तद्यत् कनीयोऽन्नं न तद्वति' इति श्रुतः । तस्मात् यागा न आत्मसंस्मितात् अन्नात् अधिकं न्यूनं वा अश्रीयान् । अथ वा—योगिनः योगशास्त्रं परिपठितात् अन्नपरिमाणात् अतिमात्रम् अश्नतः यागः नास्ति । उक्तं हि—'अर्थं सव्यञ्जनाधस्य तृतीयमुदकस्य च । वायास्सञ्चरणार्थं तु

आ॥निर्वाणपरमां शरीरव्यागोत्तरकालीनाम् ॥ १५ ॥

अनशनानादानपे त्रेऽशकस्य । उक्तं हि 'निद्राशनभयभ्वासवेष्टातन्द्रादिप्रवर्जनम् । हृत्वाऽनिमीलिताक्षस्तु शक्तो ध्यायन्प्रसीदति' इति नारदोय ॥ १६ ॥

जानतु शान्तिर्निर्वाणमिति मोक्षपर्यायो, तच्छ्रुत्य शान्तेर्निर्वाणपरमत्वमित्यत आह—निर्वाणेति । न जीवन्मुक्तिमर्थमित्यर्थः । उपशान्तेयागकारणत्वात् योगफलत्वमनुपपन्नम् ॥ १५ ॥

नचैकान्तमनश्नतः जाग्रतो नैव चेति युञ्जानस्थानश्चनञ्जगणनिषेधः कियते, स सर्वविषय इति प्रतीतिनिवृत्तार्थमाह—अनशनानादीति । श्रुतं इत्यतः शक्यस्य तद्विधानादित्याह—उक्तं हीति । आनिमीलिताक्षः ईषन्निमीलिताक्षः, शकस्त्विति सम्बन्धः ॥ १६ ॥

रा॥ तथाचात्यायासानायासो मितहावरविहारस्य मितयासस्य मितस्वप्नावबोधस्य सकल-
दुःखदा बन्धनाशनो योगस्सम्पन्नो भवति ॥ १६ ॥ १७ ॥

यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते ।

निस्पृहस्सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा ॥

१८

यदा प्रयोजनविषयं चित्तमात्मन्येव विनियतं-विशेषेण नियतं निरतिशयप्रयोजनत-

ता॥ उक्तत्वात्पूर्ववापि हि तावधिप्रतापिति दर्शयितुम्-अनिविहाराविहारावत्यायासानायासावित्यु-
क्तम्-आप्ततः-इत्यत्राप्यतिरनुपजनीयः। पूर्वश्लोकोकातिगन्दप्रतियोगिकरायुक्तगन्धो मितपर इत्यभि-
प्रायेण --मिताहारत्यादिकमुक्तम्। श्रूयते हि 'यं ज्ञात्मानमिदमन्नं तदवति तन्न हिनस्ति, तद्यत्कनीयो न
तदवति' इति, स्मरन्ति च 'उदरस्यार्धमन्नस्य कृत्नीयमुदरस्य तु। दायोस्मन्नरपार्थं तु चतुर्थमवशेषयेत्' इति।
अतो न्यूनाधिकादिसमस्तदोपराहित्यं युक्तगन्धेनाभिप्रेतम् । इन्द्रात्पूर्वमपि परमव प्रत्येकमन्वेतव्यम् ।
विहारगन्धस्सञ्चारः ; तन्त्रीपरिहागर्थयिनोदनपरो वा पारिमेप्यादौचित्याच्च चेशाशब्दाथोऽत्र भ्रम-
हेतुरयासः । दुःखशब्दासङ्कोचाद्योगसामर्थ्याच्च --सकलेति विशेषितम् । तत्फलितमाह --बन्धना
शन इति। एवंविधस्य योगो दुःखदा भवतीत्यन्वये योगस्य पूर्वसिद्धताभ्रमः स्यात्; तद्मुदाहरण--स-
म्पन्नो भवतीत्युक्तम् ॥ १६, १७ ॥

एव परिरुपेकिसमनन्तर योगदशां प्रदर्शयितुं ततः पूर्वा प्रागुक्तैव योगयोग्यदशा परामृश्यते-
'यदा विनियतम्' इति श्लोकेन । 'आत्मन्येव' इत्येवकारव्यवच्छेदबुद्धिप्रयोजनान्तरज्ञापनाय सामान्यतः
--प्रयोजनविषयमित्युक्तम् । प्रयोजनान्तरेषु सत्सु कचित् विशेषेण नियतत्वे को हेतुरित्यप्राह--
निरतिशयेति। 'युक्तः' इत्येतावतोऽन विधेयत्वात् 'निःस्पृहः' इत्यस्याप्युद्देश्यश्लेषानुपवेद्याय --निः

प्र-पा ॥ १.

२.

शा॥ चतुर्थमवशेषयेत्' इत्यादिपरिमाणमा तथा--न च अतिस्वप्नशीलस्य योगो भवति नैव
च अतिमात्रं जाग्रतो योगो भवति च अर्जुन ॥ १६ ॥

कथं पुनः योगः भवति इति? उच्यते--युक्ताहारविहारस्य आढ्यते इति आहारः
भक्षः, विहरणं विहारः पादक्रमः, तौ युक्तौ नियतपरिमाणौ यस्य सः युक्ताहारविहारः
तस्य; युक्तचेष्टस्य तथा भ्रम्या च युक्ता नियता चेष्टा यस्य कर्मसु; तथा युक्तस्वप्नावबो-
धस्य युक्तौ स्वप्नश्च अवबोधश्च तां नियतकाली यस्य तस्य, युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्ट-
स्य कर्मसु युक्तस्वप्नावबोधस्य योगिनो योगो भवति दुःखदा दुःखानि सर्वाणि इन्तीति
दुःखदा, सर्वसंसारदुःखक्षयकृत् योगः भवति इत्यर्थः ॥ १७ ॥

आ ॥ युक्ताहारविहारस्य सोपायाहारदेः । यावता श्रमाद्यभावो भवति, तावदाहारादे-
रित्यर्थः ॥ १७ ॥

ज॥ आहारादीनां केन युक्तत्वमित्यत आह--युक्तेति । उपायः समाधिः । समाधिर्हि धात्वर्थः ।
तद्वत्ता च प्रत्ययार्थः । अतः सोपायेत्युक्तम् । आहारादेः सोपायत्व नाम कीदृशमित्यत आह--या-
वतेति । आदिपदेनेन्द्रियोत्प्रेकालस्यादेः समहः । उपायेन साहित्यं नाम तदविवेचित्वम्, तत्संबन्ध-
मित्यर्थः ॥ १७ ॥

रा॥या तत्रैव नियतं निश्चलमवतिष्ठते; तदा सर्वकामेभ्यो निस्स्पृहस्सन्न युक्त इत्युच्यते—
योगाहं इत्युच्यते ॥ १८ ॥

यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता ।

योगिनो यतचित्तस्य युञ्जतो योगमात्मनः ॥

१९

निवातस्थो दीपो यथा नेङ्गते—न चलति; अचलस्सप्रमस्तिष्ठति; यतचित्तस्य-निवृ-
त्तस्सकलेतरमनोवृत्तेर्योगिनः—आत्मनि योगं युञ्जतः आत्मस्वरूपस्य सोपमा; निवातस्थतया

ता॥स्पृहस्सन्नित्युक्तम् । सर्वकामेभ्यो निर्गता स्पृहा यस्य स तथोक्तः सर्वकामेषु निःस्पृह इत्यर्थः ॥

अथ योगदशा लक्ष्यते—‘यथा’ इत्यादिना । दीपस्याचलत्वे हेतुर्निवातस्थत्वम् । नेङ्गतेऽप्यर्थत्वे
विवाक्षिते दीपे तदनन्वयत्वात्साधारण्यविषयमाह—नचलतीति । निश्चलत्वे पर्यन्तादिनिर्देशनसद्भावेऽपि
दीपदृष्टान्तमिप्रतमये दर्शयितुमाह—अचलस्सप्रमस्तिष्ठतीति । ‘यतचित्तस्य’ इत्यनेन चिन्ताक-
पवृत्तिनियमनवचनमुपलक्षणमित्याह—निवृत्तेति । मनोमानपर्यायो वात्र चित्तशब्दः । इतरदादेना-
त्मविषयवृत्तिरस्तीति सूचितम् । अन्यथा ‘युञ्जतो योगम्’ इत्येतद्व्याहृत्येत्यभिप्रायेणाह—आत्मनि यो-
गं युञ्जत इति । आत्मनि विषये मात्माकार कुर्वत इत्यर्थः । ‘नेङ्गते’ इति न शरीरस्य निष्कम्पत्वमु
दाह्रियते, ‘सम कायशरीरोऽपि धारयन्नचल स्थिरम्’ इति तस्योक्तत्वात्, ध्यानदशासाधारणत्वेन स
माधिदद्याविशेषकत्वानुपपत्तेश्च । नार्थाद्विषयाणां निष्कम्पत्वम्, ‘योगिनः सोपमा’ इत्यन्वयायोगात् ।
नाप्यात्मत्वरूपस्य निश्चलत्वम्, अवस्थान्तरेऽपि तत्सिद्धेः । अतस्त्वयप्रसादागानप्रभानिरसतमस्तद्वृ-
त्त्यन्तरपरिमुखात्मस्वरूपप्रदर्शनामोऽयं दृष्टान्त इति सूचयितुं ‘योगिनः’ इत्युक्तेऽपि पुनरपि ‘आत्मनः’
इत्युक्तमित्यभिप्रायेण—आत्मस्वरूपस्य सोपममित्युक्तम् । ‘योगिनः आत्मनः’ इति व्यधिकरणे पठ्यौ।
ननु, ‘सोपमा’ इत्यत्र उपमाशब्द उपमितिपरो वा, दृष्टान्तपरो वा । उपमयापि न सम्भवति, यथेति
निर्दिष्टप्रकारपरमार्थित्यादव तच्छब्दस्य उपमाशब्दस्य च तत्समानाधिकरणत्वात् ‘सप्रमस्तिष्ठति’ इत्ये-
तच्च कथं दृष्टान्तिके निर्वाह्यम्, अयोगिनामप्यात्मस्वरूपस्य चल्प्रपत्नीत्यभावात् किमर्थं च निश्चलत्वो
पदेश इत्यत्राह—निवातस्थतयेति । अयमभिप्रायः—उपमिति दृष्टान्तगत साधर्म्यमत्र निर्दिश्यते ।

प्र-पा ॥ १. गी ६ १३.

यं॥अथ अधुना कदा युक्तो भवति इति ? उच्यते—यदा विनियतं विशेषेण नियतं सं-
यतम् एकाग्रताम् आपन्न चित्तं हित्वा वाह्यार्थचिन्ताम् आत्मन्येव केवलं भवतिष्ठते, स्वा-
त्मनि स्थितिं लभते इत्यर्थः । निस्स्पृहः सर्वकामेभ्यः निर्गता दृष्टादृष्टविषयेभ्यः स्पृहा
तृष्णा यस्य योगिनः स युक्तः समाहितः इत्युच्यते तदा ॥ १८ ॥

योगिनः समाहितं यत् चित्तं तस्य उपमा उच्यते—यथा दीपः प्रदीपः निवात-

आ ॥ आत्मनि भवति ॥ १८ ॥

आत्मनो भगवद्विषयं योगम् ॥ १९ ॥

अ॥‘आत्मन्येवावतिष्ठते’ इत्यत्र स्वस्मिन्नेवेति प्रतीतिरित्यायाह—आत्मनीति । अन्यथा ‘ज्ञात्वा मा-
म्’ इत्यादिश्लेषः ॥ १८ ॥

‘युञ्जतो योगमात्मनः’ इत्यत्रात्मशब्दस्य पठ्याश्व विनियतमर्थमाह—आत्मन इति । योगिन
आत्मन इति अन्वयानुगुणाय योगमित्युक्तम्, अन्यथावयवार्थात् ॥ १९ ॥

रा॥निश्चलसप्रमर्दपचध्रिवृत्तसकलतरमनोवृत्तितया निश्चलो ज्ञानप्रभ आत्मा तिष्ठतीत्यर्थः॥

यत्नोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया ।

यत्नं चैवात्मनाऽऽत्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति ॥

२०

मुखमात्यन्तिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम् ।

वेत्ति यत्नं न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः ॥

२१

यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ।

यस्मिन् स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते ॥

२२

तं विद्यादुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितम् ।

स निश्चयेन योक्तव्यो योगोऽनिर्विण्णचेतसा ॥

२३

योगसेवया हेतुना सर्वत्र निरुद्धं चित्तं यत्र योगे उपरमते-अतिशयितमुखमिदमिति ना॥तस्माच्चित्तयेन संप्रमेयस्यान्यत्र उपरमः।प्रभाषाश्च प्रतिधर्मोऽत्र ज्ञानम्।आत्मनो निश्चलत्वं चात्र स्यप्रभाभूतज्ञानस्य विविधप्रसरणमिदं। सा च वाद्यविराजं मनोवृत्तेरेवाभावात् संसारदशायां च ज्ञानस्येन्द्रियद्वारेण प्रसरणादिति। 'स्मृता' -समाधिदशात्मन्दर्शिमयिर्योगिभिर्वर्णितं शेषः ॥ १९ ॥

पुनरपि योगदमैव आदरातिरेकाय निरतशयपुरुषार्थत्वप्रतिपादनेन प्रपञ्चयते -'यत्र' इत्यादिभिः । 'निरुद्धम्' इत्यत्र परिणतीतत्वाविनष्टादिभ्रमव्युदासाय योगसेवया हेतुना सर्वत्र निरुद्धमित्युक्तम् । गर्भेनो निरुद्धमित्युक्तं प्रवृत्तस्य निवारणमात्रं प्रतीयते; सर्वत्रेत्युक्ते तूत्पत्तिसंप्रवृत्तनुदयोऽपि तिष्ठतीति मतमीदिदेशः । 'योगसेवया निरुद्धं यतोपरमते' इत्युक्ते योगस्य वृथगुपादानात्, यच्छब्दादर्थस्य योगाद्यातिरेकः प्रतीयतेति तद्व्याख्याय'योगमजितम्' इति वक्ष्यमाणान्वयेन -यत्र योग इत्युक्तम् । 'यत्र यस्मिन् काले' इति प्रोक्तमयुक्तम्, उपरमनयच्छब्दभिधायकत्वप्रसङ्गात्, प्रतिनिर्देशस्ययोगशब्दान्वयामेति भावः । 'यतोपरमते' इत्यत्र यतो विच्छिद्यत इति भ्रमापाकरणायाह-अतिशयितेति । यत्र सिद्धेऽन्यत्र उपरमते इत्यन्वादेशेण योत्रना न युक्ता, तथा नति निरुद्धमित्यनेन पुनर्वक्तिव्य

शा॥स्यः निघाते वातचर्जितं स्थानं स्थितो न हङ्गते न चलति, सा उपमा उपमीयते धनया इत्युपमा योगैः चित्तप्रचारादर्शभिः स्मृता चिन्मिता योगिनो यतचित्तस्य संयतान्तःकरणस्य युद्धनां योगम् अनुनिष्ठतः आत्मनः सभाषिम् अनुनिष्ठतः इत्यर्थः ॥ १९ ॥

एवं योगाभ्यासवृत्तान् एकाग्रीभूतं निवातप्रदीपकल्पं सत्-यत्र यस्मिन् काले उपरमते चित्तम् उपरमं गच्छति निरुद्धं निवारितं योगसेवया सर्वतो निवारितप्रचारे योगानुष्ठानेन, यत्र चैव यस्मिंश्चकाले आत्मना समाधिपरिगृह्येन अन्तःकरणेन आत्मानं परं चैतन्यं सर्वतो ज्योतिस्वरूपं पश्यन् उपलभमानः स एव आत्मनि तुष्यति तुष्टिं भजते ॥ २० ॥

आ॥आत्मना मनसा । आत्मनि देहे । आत्मानं भगवन्तं पश्यन् ॥ २० ॥

जा॥'यत्र चैवात्मना' इत्यत्र पदत्रय व्याख्याति-आत्मनेति । अन्यत्रापोधया व्युत्क्रमः। पश्यति ज्ञानविवेकार्थमुक्तम् ॥ २० ॥

याः प्रमते, यत्र च योगे आत्मना-मनसा आत्मानं पश्यन् अन्यनिरपेक्षमात्मन्येव तुष्यति, यत्तदतीन्द्रियमात्मबुद्धेरुपग्राह्यमात्यन्तिकं सुखम्, यत्र च योगे वेत्ति-अनुभवति, यत्र च योगे स्थितः सुखातिरेकेण तत्त्वतस्तद्वाचा च लटि, यं योगं लब्ध्वा योगाद्विरतस्तमेव

ता॥स्थात्॥उपसर्गाणां च नानार्थत्वादप्येवातिशयितार्थ उपक्रमः । आसक्तिप्रतिपादनद्वारा तात्पर्येण वा-
यमर्थस्थित्यतीति भावः । यत्र चैवेत्येवकारस्य यथारमान्वये प्रयोजनाभावात्, उचितान्वयप्रदर्श-
नाय—आत्मन्येव तुष्यतीत्युक्तम् । अन्यनिरपेक्षमित्यवधारणतोपशब्दाभ्याम् अर्थमिदोक्तिः । य-
द्वा 'आत्मानं पश्यस्तुष्यति' इत्येतावतैव निबधितमिदौ पुनरुक्तमीति निर्देशः तदन्यस्युदाहार्य इ-
त्यभिप्रायः । आत्मनि परस्मात्मानमिति योजना तु जीययोगनिपयत्वादिहासकता । 'अतीन्द्रियमित्यु-
क्त्वात्, परिशेषात्, औचित्याच्च' बुद्धिप्राप्तम् इत्यत बुद्धि विगिनष्टि—आत्मबुद्ध्येकप्राप्तमिति । भा-
व्यन्तिकं—पुनर्दुःखसम्भेदरहितमित्यर्थः । यदेवंविधं सुखं तत्र च वेत्तीत्यन्वयः । यदा यत्नदिति पि-
ण्डित प्रतिज्ञवतिशयार्थं तादित्येवार्थः । केचित्तु यत्तच्छब्दान्वयप्रकारमज्ञानतः 'सुखमात्यन्तिकं यत्र'
इति पठन्ति । 'वेत्ति यत्र' इति यत्रशब्दः पूर्वोत्तराश्रयसाधारणतया मध्ये प्रयुक्तः । वेत्तीत्यस्याप्य-
गंदद्यानुभास्यमुत्प्रतिमन्धानपरत्वेत्युदाहारा भोगरूपापरोक्ष्याभिप्रायेण—अनुभवतीत्युक्तम् । 'आ-
त्मनि तुष्यति' इति पूर्वमितरसुतनिरपेक्षत्वपरम् । 'सुखमात्यन्तिकम्' इत्यादिकं तु स्वरूपमुत्पानुभवपरमि-
त्यपौरुषेयम् । सुखातिरेकेणेति—उक्त एवाचलत्वे हेतुश्चेति इति भावः । प्रामाणि सार्थार्थं चल-
तीति वा, सम्यक्चलतीति वा, निर्वहण मन्दम् । योगदशायां च सुखातिरेकेण स्वरसतस्तदस्यैव
चिरतरावस्थानाभिधानमुचितमपेक्षितं चेत्यभिप्रायेण 'तरतः' इत्यस्य तद्वाचादिति प्रतिपदमुक्तम् ।
इतरविषयनिरोधनैरेष्ये 'यत्र' इति श्लोकेनोक्ते । तत आत्मस्वरूपमुत्पानुभवस्तस्य स्वरसवाहितया तु
विच्छेदत्व 'च' सुखम्' इति श्लोकेनाभिहिते । अथ 'य लब्ध्वा' इति श्लोकेन योगविरतिशालेऽपि तस्यैवा-
भिलाषपदस्याद्वाह्यमुत्पानुभवाभिप्रायेण दुःखेन चानात्कन्दनमुच्यत इति विभक्त्यपानाभिप्रायेण—योगा-
द्विरत इत्यादिमुक्तम् । योगदशायां तु लब्धान्तरप्रतिबन्धानमेव नास्तीति भावः । 'गुरुणापि' इत्यु-

प्र-पा ॥ १. योगरूपा. वा ॥

शा॥किञ्च सुखम् आत्यन्तिकम् अत्यन्तमेव भवति इत्यात्यन्तिकम् अनन्तम् इत्यर्थः, यत् तत्
बुद्धिप्राप्तं बुद्ध्यैव इन्द्रियनिरपेक्षया गृह्यते इति बुद्धिप्राप्तम् अतीन्द्रियम् इन्द्रियगोचरा-
तीतम् अविषयजनितम् इत्यर्थः, वेत्ति तत् ईदृशं सुखम् अनुभवति यत्र यस्मिन् काले, न
च एव अयं विद्वान् आत्मस्वरूपे स्थितः तस्मात् नैव चलति तत्त्वतः तत्त्वस्वरूपात् न प्रच्य-
यते इत्यर्थः ॥ २१ ॥

किञ्च—यं लब्ध्वा यम् आत्मलभं लब्ध्वा प्राप्य च अपरं लाभम् अन्यत् लाभान्त-
रं ततः अधिकम् अस्ति इति न मन्यते न चिन्तयति । किञ्च—यस्मिन् आत्मतत्त्वे स्थितः
दुःखेन दास्यनिपातादिलक्षणेन गुरुणा महता अपि न विचाल्यते ॥ २२ ॥

'यत्रोपरमते' इत्यारभ्य यावद्भिः विशेषणैः विशिष्ट आत्मावस्थाविशेषः योग उ-
क्तः—त विद्यात् विज्ञानीयान् दुःखसंयोगवियोगं दुःखैः संयोगः दुःखसंयोगः, तेन
वियोगः दुःखसंयोगवियोगः, तं दुःखसंयोगवियोगं योग इत्येवं संक्षिप्तं विपरीतलक्षणेन

आ॥तत्त्वतो भगवद्भावात् ॥ २१ ॥ २२ ॥

जा॥तत्त्वतः तद्वाचात् मसत्त्वादिति प्रमाणविरुद्ध व्याख्यानं व्यावर्तयितुमाह—तत्त्वत इति ॥ २१-२२ ॥

य॥ निश्चलसप्रभर्दणवाग्निगृत्तमकलेतरमनोवृत्तिनया निश्चलो ज्ञानप्रभ आत्मा तिष्ठतीत्यर्थः॥

यत्नोपरपते चित्तं निरुद्धं योगसेवया ।

यत्त चैवात्मनाऽऽत्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति ॥

२०

मुखमात्यन्तिकं यत्तद्बुद्धिप्राप्तमतीन्द्रियम् ।

वेत्ति यत्त न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः ॥

२१

यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ।

यस्मिन् स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते ॥

२२

तं विद्यादुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितम् ।

स निश्चयेन योक्तव्यो योगोऽनिर्विण्णचेतसा ॥

२३

योगमेवया हेतुना सर्वत्र निरुद्ध चित्तं यत्र योगे उपरमते-अतिशयितगुग्मिदमिति

मा॥ तस्माद्यथेत्नंन सोपमेयस्यानय उपपन्नः प्रभावाभ प्रतिपत्तोऽत्र ज्ञानमात्रात्मनो निश्चलरं चाथ
स्यप्रभाभूतज्ञानस्य विविधप्रवर्णानि हृतिः । मा च शब्दास्तेषु मनोवृत्तेरेवाभावात् संसारदशायां च
ज्ञानस्येन्द्रियद्वारेण प्रवर्णादिति 'स्मृता' गमाभिदशागन्द्र्शिभयोर्गिर्गिरि शेषः ॥ १९ ॥

पुनरपि योगद्वेय आदरातिरेक्य निरतिशयपुरुषाभेदप्रतिपादनं प्रपञ्चये - 'यत्र' इत्या-
दिभिः । 'निरुद्धम्' इत्यत्र परिशुद्धीत्यर्थः । अत्रादिभ्रमव्युदासाय योगसेवया हेतुना सर्वत्र नि-
रुद्धमित्युक्तम् । यतो निरुद्धमित्युक्ते प्रवृत्तस्य निराकरणमात्रं प्रतीयते; सर्वत्र्युक्ते नूनयेतत्प्रवृत्तमुद-
योऽपि मिथ्येति समीचीनोददेशः । 'योगमेवया निरुद्ध योऽपमते' इत्युक्ते योगस्य प्रभुत्वादानात्, य-
च्छब्दाभिम्य योगाद्वैतरेकः प्रतीयतेति गद्यदामात्य 'योगमभिनम' इति वक्ष्यमाणान्वयेन - यत्र योग इ-
त्युक्तम् । 'यत्र यस्मिन् काले' इति योगसमयस्य, उपमानवच्छब्दभिप्रायेतत्प्रवृत्तानुप्रतिनिर्देशस्य योग-
ज्ञानान्वयाभेति भावः । 'योऽपमते' इत्यत्र यतो विच्छिन्न इति भ्रमापाकरणायाह - अतिशयि-
तेति । यत्र निरुद्ध इत्यत्र उपरमते इत्यप्याश्रयेण योजना न युक्ता; तथा गति निरुद्धमित्यनेन पुनरुक्तिश्च

श॥ यः निघातं यातवर्जितं स्थान स्थितो न इष्टं न चलति, सा उपमा उपमीयते अनया
इत्युपमा योगप्रः चित्तप्रचारविधिभिः स्मृता चिन्तिता योगिनो यतचित्तस्य संयतान्तः-
करणस्य मुञ्चता योगम् अनुनिष्ठतः आत्मनः समाधिम् अनुनिष्ठतः इत्यर्थः ॥ १९ ॥

एवं योगाभ्यासश्चलान् एकाग्रानुत्तं निघातप्रदीपकल्पं सन् - यत्र यस्मिन् काले
उपरमते चित्तम् उपरति गच्छति निरुद्धं निघातितं योगमेवया सर्वतो निघातितप्रचारं
योगानुष्ठानेन, यत्र यत्र यस्मिन् काले आत्मना समाधिपरिशुद्धेन अन्तःकरणेन आत्मा-
नं परं चेतन्यं सर्वतोऽप्यनिस्मयरूपं पश्यन् उपलभमानः स एव आत्मनि तुष्यति तुरि
भजते ॥ २० ॥

आ॥ आत्मना मनसा । आत्मनि देहे । आत्मानं भगवन्तं पश्यन् ॥ २० ॥

आ॥ 'यत्र चैवात्मना' इत्यत्र षड्वच्ये व्याख्यात - आत्मनेति । अन्यार्थेभ्यो व्युत्क्रमः । पर्यायति
भानविशेषानुक्तम् ॥ २० ॥

यः॥काङ्क्षमाणो नापरं लाभं मन्यते,यस्मिंश्च योगे स्थितो विरतोऽपि गुणवत्पुत्रवियोगादिना गुरुणापि दुःखेन न विचाल्यते, तं दुःखसंयोगवियोगं-दुःखसंयोगप्रत्यनीकाकारं योगशब्दाभिधेयं विद्यात्; स एवंप्रणो योग इत्यारम्भदशायां निश्चयेनानिर्विण्णचेतसा-दृष्टचेतसा योगो योक्तव्यः ॥ २०, २१, २२, २३ ॥

संकल्पप्रभवान्कामास्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः ।

मनसैवेन्द्रियग्रामं विनियम्य समन्ततः ॥

२४

ता ॥ कर्गौरव्यञ्जनाय—गुणवत्पुत्रवियोगादिनेत्युक्तम्। 'पुत्रजन्मविपत्तिभ्या न परं मुरादुःखयोः' इति व्याहुः। १ विचाल्यते—योगप्रतिफलमपसाद न गच्छतीत्यर्थः। दुःखसंयोगस्य वियोगस्तस्यासम्बन्धः अभाव इत्यर्थः, सच भावान्तरमितिज्ञापनायाह—दुःखसंयोगप्रत्यनीकाकारमिति। दुःखसंयोगस्य वियोगो यथेति व्यधिकरणवद्गुणैश्च कलितोक्तिरियम्। अथवा, वियोगशब्दोऽपि वियुज्यतेनेनेति करणार्थवन्तो वियोगहेतुभर इति भावः । निर्विण्णचेतमेति पदच्छेदे ससारे तापव्येवेत्यध्याहारस्यात् ; तेषु समयोजने योजनान्तरे सम्भवति न युक्तम् ; तस्मादनिर्विण्णचेतमेति पदच्छेदः। निश्चयशब्दोऽपि तेनैव हेतुसमर्पणेनान्वितः; न तु 'योक्तव्यः' इत्यनेन, निरर्थकान्तर्यप्रसङ्गात्। अनिर्विण्णत्वहेतुश्च निश्चयः पूर्वोक्तनिरतिशयपुरुषार्थस्येनैव स्यात् ; तदेतदखिलमभिधेयमाह - स एवमिति। एवं रूपः—निरतिशयपुरुषार्थरूप इत्यर्थः । 'योक्तव्यः' इत्युक्तत्वात् आरम्भोपकारकत्वद्योतनाय—आरम्भदशाया-मित्युक्तम्। 'मनसा ह्रियमानस्तु समाधाने च कामयेत् । अनिर्वेद मुनिर्गच्छन् कुर्यादेवात्मनो हितम्' इति सुच्यते। अतो विरक्तयुक्तनिर्वेदोऽयः ; अयं तस्यादृष्ट इति—दृष्टचेतसेत्युक्तम्। योक्तव्यः कर्तव्य इत्यर्थः ॥ २०, २१, २२, २३ ॥

अत्रममकारपठित्यागादिकं प्राभिव्रकीर्णोक्तमविलमिदानां सुप्रसङ्गायेह तौक्यप्रदर्शनाय च सङ्कल्प योगदशपर्यन्ततया स्मार्यते 'सङ्कल्प' इत्यादिभिः श्लोकैः । 'सङ्कल्पप्रभावान्सर्वान् कामास्त्य-
प्र-पा ॥ १. २ मनुः ६ ॥

शः॥विद्यात् विजानीयात् इत्यर्थः।योगफलम् उपसंहृत्य पुनः अन्यारम्भेण योगस्य कर्तव्यता उच्यते निश्चयानिर्वेदयोः साधनत्वविधानार्थं—स यथाक्तफलो योगः निश्चयेन अभ्यवसायेन योक्तव्यः अनिर्विण्णचेतसा न निर्विण्णम् अनिर्विण्णं—किं तत्?—चेतः तेन निर्वेदरहितेन चेतसा चित्तेन इत्यर्थः ॥ २३ ॥

आ॥दुःखसंयोगां येन वियुज्यते स दुःखसंयोगवियोगः । न केवलमुत्पन्नं दुःखं नाशयति । उत्पत्तिमेव निवारयतीति दर्शयति संयोगशब्देन निश्चयेन योक्तव्यः योक्तव्य एव बुभूषणेत्यर्थः ॥ २३ ॥

जा॥ननु दुःखसम्बन्धस्य वियोगो ध्वंसः, स कथं योगः स्यादित्यत आह—दुःखंति । करणेऽपि यत्नः स्मरणात् । एवं तर्हि दुःखवियोगमित्येव वक्तव्यम् , किं संयोगशब्देनेत्यत आह—नकेवलमिति । वियोगशब्दो निवारणे कर्तव्य इति भावः। एतच्च पदाधिकादेव लभ्यते, नान्यथा। ननु'स निश्चयेन योक्तव्य'इति पुनर्विधान किमर्थम्,निश्चयेनेत्यादिविशेषविधानार्थमिति चेत्—न,महाफले संदेहात् प्रवृत्त्यभावेन निश्चयेनेत्यस्य वैयर्थ्यादित्यत आह—निश्चयेनेति । अयोगव्यवच्छेदे निश्चयशब्द इत्यर्थः । कुप्रायोगो व्यवच्छिद्यते इत्यत उक्तं—बुभूषणेति । मुमुक्षुणेत्यर्थः ॥ २३ ॥

शनैश्शनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया ।

आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥

२५

य॥स्पर्शजास्तद्बुल्यजाश्चेति त्रिभिधा. कामा, स्पर्शजा-दीनोष्णादयः, सद्बुल्यजा-
पुनश्चेत्यादयः, तत्र सद्बुल्यप्रभवत्वा स्वरूपेणैव त्यक्तुं शक्याः, तान्सर्वान्मनसैव तदनन्य-
यानुसन्धानेन त्यक्त्वा स्पर्शजेष्वयजनीयेषु तत्रिमित्तहर्षोद्दिगो त्यक्त्वा समन्ततः सर्वस्मा
द्विषयात्सर्वमिन्द्रियग्रामं विनियम्य शनैश्शनैर्धृतिगृहीतया विवेकविषयया बुद्ध्या स
र्वस्मादात्मव्यतिरिक्तादुपरम्य आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥२४॥२५॥

ता॥स्त्वा 'इत्येतावतैर सिद्धौ पुनः 'अशेषतः' इति पदं निश्चयपत्यागानर्हणा विषयाणां सूत्रकम् । नचो-
त्तरवाक्ये तदनन्य, ग्रामशब्देन पर्यातत्वात् । अतः प्रयुक्तपदवैयर्थ्यपरिहाराय 'शेषतश्च कामास्त्यक्ते'ति
चकाराभावेऽपि योज्यम् । अपि च सद्बुल्यप्रभवत्वेन विशेषणमेव अण्डबुल्यप्रभवकाममूलकमित्याभिप्रा-
येण विभजते—स्पर्शजा इति । 'मनसैव' इति पदं मध्यस्थितत्वादिपेक्षितत्वाच्च कामाधिन्यायेन पूजात्तरा
न्वितामीत दर्शयितुं तान् सर्वान् मनसैवत्यादिकमुक्त्या कामव्याकरणस्य मनसोऽगन्तरव्यापारस्तद-
नन्ययानुसन्धानम्, क्रमाधिकशरीराश्रयिता हि पुत्रादयः, न त्वात्मस्वरूपाः । नन्वा इत्यनुसन्धानेनेत्य-
र्थः । 'न प्रहृष्यत्' इत्यादिभिः प्राग्योक्तं सारयति—स्पर्शजेष्वित्यादिना । 'समन्ततः' इत्यत्र पद-
च्छेदादिभ्रमबुद्ध्यासायाह—सर्वस्माद्विषयादिना । प्रकान्तादर्शयित्वरूपया धृतइतिमाह—विवे-
कविषययोऽतः उपरम्य बाह्यलाभार्थं मानसमुद्योगं वारयित्वेत्यर्थः, उपरम्येतिव्याख्यानमद्वैतश्रोतनाय ।
किञ्चिदपि—आत्मव्यतिरिक्तमनुबुल्यप्रतिबुलोदानीनं सर्वमन्यर्थः ॥ २४ २५ ॥

प्र पा ॥ १ गी ५ २०

शा॥किञ्च—सद्बुल्यप्रभवान् सद्बुल्यः प्रभवः येषां कामानां ते सद्बुल्यप्रभया कामा
तान् त्यक्त्वा परित्यज्य सर्वान् अशेषतः गिलेपेन । किं च—मनसैव विवेकयुक्तेन इन्द्रि-
यग्रामम् इन्द्रियसमुदायं विनियम्य नियमनं कृत्वा समन्ततः समन्तात् ॥ २४ ॥

शनैश्शनैः न सहसा उपरमत् उपरतिं कुर्यात् । कया ? बुद्ध्या किंविशिष्टया धृति
गृहीतया—धृत्या ध्येयं युक्तया इत्यर्थः । आत्मसंस्थम्—आत्मनि स्थितम् 'आत्म-
घ सर्वं न ततः अन्यत् किञ्चित् अस्ति इत्येवम् आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चि-
न्तयेत् । एष यागस्य परमः विधिः ॥ २५ ॥

आ॥सर्वान्सर्वविषयान् अशेषतः एकेकविषयोऽपि कामः स्वरूपः कादाचित्कोऽपि न
कर्तव्य इत्यर्थः । मनसैव नियन्तुं शक्यते नान्येनेत्येवमशब्दः ॥ २४ ॥

बुद्धेः कारणत्वं मनानिग्रहे आत्मरमणे च ॥ २५ ॥

जा॥'सर्वानि शेषतः' इत्यतश्चोन्नात्यर्थमाह—सर्वो नितीति कामः स्वरूपः । कादाचित्कोऽपीति, मूलपाठः ।
नन्विन्द्रियग्रामनियमनमेतदवश्यम्, न तु उपरमनियमः, कथमुच्यते 'मनसैवेन्द्रियग्रामम्' इति, तत्राह—
मनसैव इति । स्वरूपकथनमेतदिति भावः । इति श्रापयितुमिति शेषः ॥ २४ ॥

'शनैः शनैरुपरमेद्बुद्ध्या' इति बुद्धेर्वान्द्रियग्रामनियमने कारणत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् कथमेतदित्यतः
आह—बुद्धरिति । अननोपरमदित्यस्यापह्नयमुक्तं भवति ॥ २५ ॥

यतो यतो निश्चरति मनश्चञ्चलमस्थिरम् ।

ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥

२६

ए॥चलस्वभावनयतात्मन्यस्थिरं मनः यतोयतो विषयप्रापण्यहेतोर्बहिर्निश्चरति, ततस्ततो यत्नेन मनो नियम्यात्मन्येव अतिशयितसुखभावनया वशं नयेत् ॥ २६ ॥

प्रशान्तमनसं येन योगिनं मुखमुत्तमम् ।

उपैति शान्तरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषम् ॥

२७

प्रशान्तमनसम् आत्मनि निश्चलमनसम् आत्मन्यस्तमनसम् एव हेतोर्द्विधाशो-

ना॥पूर्वोक्तमेव दुर्ग्रहस्य चेतनायाः प्रधानविधानाय च प्रयच्छति—यतोयतः इति। 'चञ्चलम्' 'अस्थिरम्' इत्यनयोः पौनरक्त्यनिर्वाणयोक्तं—चलस्वभावनयतात्मन्यस्थिरमिति। सामान्यविशेषविषयत्वाद्-पुनरुक्तिः। 'चञ्चलम्' इति स्वभावातिरिक्तहेतुनिवृत्तिर्वा। 'यतोयतो निश्चरति' येनयेनेन्द्रियद्वारेण निश्चरतीत्यर्थः। यद्वा येन विषयमाभिमुखीकृत्येत्यर्थः। प्रयोजनतया वा हेतोः पञ्चमी। तद्व्यञ्जनायाद्—विषयप्रापण्यहेतोरेति। विषयसम्बन्धार्थमित्यर्थः। विषयप्रापण्य हेतोरेति वा। सम्भवन्ति ह्यतर्कितोपनता विषयमभिधानतः कौतुकादयो विषयप्रापण्यहेतवः। मुख्यभावनया वशीकरणं शस्यमित्युच्यते—अतिशयितसुखभावनयेति ॥ २६ ॥

आत्मनि वशीकरणायः प्रागुक्तः, अनन्तरं च तदेवाह—'प्रशान्तमनसम्' इति श्लोकेन। तत विप्रकीर्णस्थितानां पदानामन्यथक्रममर्थे च दर्शयति प्रशान्तमनसमित्यादिना। 'योगिनम्, अकल्मष-

प्र पा ॥ १

श॥तत्र एवम् आत्मसंस्थं मनः कर्तुं प्रवृत्तां योगी यतोयतः यस्माद्यस्मात् निमित्तात् शब्दादेः निश्चरति निर्गच्छति स्वाभाविकदोषात् मनः चञ्चलम् अत्यर्थं चलम् अत एव अस्थिरं, ततस्ततः तस्मात्तस्मान् शब्दादेः निमित्तान् नियम्य तत्तन्निमित्तयाथात्म्यनिरूपणेन आभासीकृत्य घेराग्यभावनया च एतन् मनः आत्मन्येव वशं नयेत् आत्मवदयताम् आपादयेत् । एवं योगाभ्यासवलात् योगिनः आत्मन्येव प्रशाम्यति मनः ॥ २६ ॥

प्रशान्तमनसं प्रकर्षेण शान्तं मनः यस्य सः प्रशान्तमनः ते प्रशान्तमनसं हि एनं योगिनं सुखम् । उत्तमं निरतिशयम् उपैति उपगच्छति शान्तरजसं प्रक्षीणमोहाद्विह्वलरजसम् इत्यर्थः, ब्रह्मभूतं जीवन्मुक्तम् 'ब्रह्मैव सर्वम्' इत्येवं निश्चययन्तं ब्रह्मभूतम् अकल्मषं धर्माधर्मादिवर्जितम् ॥ २७ ॥

आ॥यतो यतो यत्र यत्र, यतोयतो धावतोत्यादिप्रयोगात् । आत्मन्येव वशं नयेत्—आत्मविषय एव वशीकुर्यादित्यर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥

ज॥यतो यतः श्रोत्रादेरिति प्रतीतिनिर्वाणयाह—यत इति । शब्दादावित्यर्थः । कुतः सत्त्वग्ये तमिलेभ्यत इत्यत आह—यत इति । तथा चोक्त्वा 'आद्यादिभ्य उपसृज्यान्' इति । अन्यथा द्वारमात्रनिषेधे स्मरणस्य को निवारयिता । पञ्चा ह्यत्र भाव्य, उतमी तु कर्षामित्यत आह—आत्मनीति ॥ २६ ॥ २७ ॥

याः। पञ्चमपञ्चमं तत एव शान्तरजस विनष्टरजोगुणम्, तत एव ब्रह्मभूतं स्वस्वरूपेणावस्थितमेतं योगिनम्, आत्मानुभवरूपमुत्तमं सुखमुपैति; हीति हेतौ; उत्तमसुरारूपत्वादात्मस्वरूपस्येत्यर्थः ॥ २७ ॥

एवं युञ्जन् सदात्मानं योगी विगतकल्मषः ।

सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यन्तं सुखमश्नुते ॥

२८

प्रथमुक्तप्रदारेणात्मानं युञ्जन् तेनैव विगतप्रचीनसमस्तकल्मषो ब्रह्मसंस्पर्शं ब्रह्मात्मनुरनुभवन्त्यन्तमपरिमितं सुखं तावाप्सः । सदाश्रुते ॥ २८ ॥

अथ योगविषयश्चक्षुःश्रुतिश्चक्षुःकारणम्—

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मानि ।

ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥

२९

ताः। शान्तरजस शान्तमनस ब्रह्मभूतमनस इति हेतुसंज्ञायाः। स्वस्वययोग्य स्वस्वमपनि तैस्त्वं पञ्चगव्यमाशनादेरित् परसङ्कल्पायम् । ब्रह्मभूतमात देहात्मभ्रमादिप्रयुक्तकेशादिदेहात्मपात्रात्मव्यवच्छेदार्थम् । तदाह—स्वस्वरूपेणावस्थितमिति । अगोरपि हि जीवस्य 'संचानन्त्याय कल्पते' इति श्रुतधर्मतो बृहत्तमस्येव । उत्तमगन्धेन वैपयिक्तमुग्गरवन्दो रिगञ्जित इति व्यञ्जनाय—स्वरूपानुभवरूपमित्युक्तम् । ब्रह्मसंस्पर्शम् इति क्षान्त्यनुच्यते । निरतिशयत्वाद् उत्तमभेदविरहादुत्तमत्वम् । पूर्वश्लोकोक्तमनोवशीकरणे वैतच्छ्लोकोक्तमुपोषागमे वा हेतुपरो हिंसादित्याह—हीनिहेताविति । हेतुस्वरूप विग्रहयति—उक्तमेवेति ॥ २७ ॥

एव योगप्रभावादाविर्भवतस्तुल्यस्वात्मानुभवरूपेण साक्षात्कारपक्षध्यानिर्दिशयत्यमनिरर्तनीयत्वमनायासताभ्यास चोच्यते—'एव युञ्जन्' इति । एव गन्धेन 'योगी युञ्जीत' इत्यात्म्योक्तः प्रकारः परामुष्यत इत्यभिप्रायेण—उक्तप्रकारेणेत्युक्तम् । सर्वशरीरगन्धोऽनुभवलक्षकः, उज्ज्या मह सम्बन्धपरो वेत्यभिप्रायेण—ब्रह्मानुभवरूपमित्युक्तम् । 'एव युञ्जन्' इत्यनेनैव सर्वस्योक्तत्वात्तत्रच नियतकाले सदाशब्दान्वयायोगात्तुल्यसाधिविनाशित्ववचनस्यापेक्षिततासदाश्रुत इत्यन्वयः । ततश्चात्यन्तगन्धोऽपि सावधिकत्वरूपान्निवृत्तिद्वारा निर्दिशयत्यपर इत्यभिप्रायेण—अपरिमितमित्युक्तम् । 'सुखेन सुखमश्नुते' इति सुखसाधनमुत्तमसमावात्सुलेनेत्यनायासत्वं विवक्षितम् ॥ २८ ॥

एवं योगाभ्यासविधिः प्रपञ्चितः, 'आत्मात्मसुखं यावत्तावज्ज्ञानमुदाहृतम्' इत्याद्युक्तफलपर्यन्तत्वं चोक्तम्, अप चतुर्था योगी प्रतिशयत इति चतुर्था श्लोकानामर्थमाह—अथेति । समदर्शित्वरूपयोगविषयस्य परिक्रमेण तारतम्याच्चतुष्यकारत्वम् । अत्र प्रथमदशोच्यते—'सर्व-

प्र पा ॥ १ श्लो. ५९ कृतायतिभागस्य	नन्त्याय कल्पते	२ गी ६-२८.
शतभाकविपतस्य च । भागो जीव स्वविज्ञेयः सचा-	३ गी. ६-९	४

शा। युञ्जन् पक्षं यथांकेन क्रमेण योगी योगान्तरायवर्जितः सदा सर्वदा आत्मानं युञ्जन् विगतकल्मषः विगतपापः, सुखेन अनायासेन ब्रह्मसंस्पर्शं ब्रह्मणा परेण संस्पर्शो यस्य तत् ब्रह्मसंस्पर्शम् अत्यन्तम् उत्कृष्टं निरतिशयं सुखम् अश्नुते वगमोति ॥ २८ ॥

आ॥ पूर्वश्लोकोक्त प्रपञ्चयति—एवं युञ्जमिति ॥ २८ ॥

आ॥ प्रशान्तमनसम् इत्युक्तमेव पुनः कस्यादुच्यत इत्यत आह—पूर्वेति ॥ २८ ॥

रा॥ स्वात्मनः परेषां च भूतानां प्रकृतिवियुक्तस्वरूपाणां ज्ञानैकाकारतया साम्याद्वैषम्य-
स्य च प्रकृतिगतत्वाद्योगयुक्तात्मा प्रकृतिवियुक्तैवात्मसु सर्वत्र ज्ञानैकाकारतया समदर्श-
नः सर्वभूतस्थं स्वात्मानं सर्वभूतानि च स्वात्मनोऽक्षते । सर्वभूतसमानाकारं स्वात्मानं स्वा-
त्मसमानाकाराणि च सर्वभूतानि पश्यतीत्यर्थः, एकस्मिन्नात्मनि दृष्टे सर्वस्यात्मवस्तुन
स्तत्साम्यात्सर्वमात्मवस्तु दृष्टं भवतीत्यर्थः, “सर्वत्र समदर्शनः” इतिवचनात् † “यो यं
योगस्त्वया प्रोक्तस्साम्येन” इत्यनुभाषणाच्च, “निर्दोषं हि समं ब्रह्म” इतिवचनाच्च॥२९॥

ता॥ भूतसम्’ इति श्लोकेन समदर्शनत्वोपपत्तये स्वरूपतस्यास्य प्रकारवैषम्यस्य चोपाधिकत्वे दर्शयति
—स्वात्मन इत्यादिना गतत्वादित्यन्तेन । भूतशब्दोऽत्राचिद्विशिष्टचेतनवाचकोऽपि ‘सर्वं भूतहितं
प्राप्तम्’ इत्यादिभ्यश्च चेतनाद्यपरः । योगयुक्तात्मा योगविनियुक्तमनाः, यद्वा योगसमधिगतात्मस्वरू-
प इत्यर्थः । योगयुक्तात्मत्वे समदर्शनत्वे हेतुः । समदर्शनस्यैव प्रतियोगिविशेषोपनिर्देशेन प्रपञ्चनं सर्वभू-
तस्थम् इत्यादि । आत्मशब्दस्याज्ञातसामान्यविषयत्वपरमात्मविषयत्वव्यावर्त्तनेन स्वपर्यायत्वघोषनाय
—स्वात्मशब्दः । नन्यन्योन्याधाराधेयभावः कथमुपपद्यते ? कथचाणोः स्वात्मनस्सर्वभूतस्थतः ? वि-
प्रकीर्णदेशावस्थितानां च सर्वभूतानां कथमेकदेशस्थिते स्वात्मनि स्थितिः; अतोऽयमात्मशब्दः परमात्म-
विषयस्यादिति; तत्राह—सर्वभूतसमानाकारमिति । नन्यसौ स्वात्ममात्रानुसन्धानरूपे योगे प्रस-
क्तः स्वगतमाभ्यप्रतियोगितया स्वप्रतियोगिरूपाभ्याश्रयतया च स्वव्यतिरिक्तात्मवर्गमीक्षेत्यत्राह—
एकस्मिन्निति । एकज्जातीयेषु पदार्थेष्वेकव्यक्तिदर्शनेनैव स्थालीपुलाकन्यायात्तज्जातीयं सर्वमपि तथा-
त्वेनानुमहितं हि भवतीति भावः । ‘सर्वभूतसम्’ इत्यादेस्साम्यमेव विवक्षितमिति दर्शयितुमेतद्व्य-
कदेशं पूर्वात्तत्प्रकरणग्रन्थं चोदाहरति—सर्वत्रेति । अयमभिप्रायः—‘सर्वत्र समदर्शनः’ इति सर्व-
पामात्मनो परस्परसाम्यदर्शनमुच्यते; तदेव ‘सर्वभूतस्थानम्’ इति प्रपञ्चयते। अत एव च ब्रह्मभूतस्यात्मत-
त्त्वस्य, तस्मिन् तेषां स्थितिदर्शनमिहालङ्घ्यते । नचेदं परमात्मयोगप्रकरणम्; येन तथाविधपरमात्म-
नुसन्धानमुपदिश्यते । नच जीवात्मयोगोपयुक्त परमात्मध्यानमिदमुच्यते, तस्माद्विशेषादेविरपत्त्यात् ।
नच जीवानां परमात्मनश्च साम्यामिहोच्यते, तस्यापि ‘यो माम्’ इति विशेषनिर्देशात्तुल्ये श्लोकेन प्र-
तिपादयितुमुचितत्वात्, अस्य परमात्मविषयत्वे ‘यो माम्’ इति श्लोकेनैव न्वरा पौनरुक्त्यं च
स्यात् । † ‘योय योगः’ इत्येतदनुवादे च साम्यामात्रमेवोच्यते, ननु परत्तत्त्वाद्यधेय भावः । प्रागपि
‘विद्याविनय’ इत्यादौ साम्यामात्रमेवोक्तम् । अतोऽन जीवानां परत्तत्त्वमेव विशेषितमिति॥ २९॥

प्र-पा ॥ ‘योग यावत्तत्त्ववस्तुनो’ ॥ † गी. ६-३३ ॥ १.

‡ गी. ५-१९ ॥

२. श्लो ५-१८ ॥

श॥ इदानीं योगस्य यत् फलं ब्रह्मैकत्वदर्शने सर्वसंसारविच्छेदकारणं तत् प्रदर्शयते—
सर्वभूतस्थं सर्वेषु भूतेषु स्थितं सन्मात्मानं सर्वभूतानि च आत्मनि ब्रह्मादीनि स्तम्भपर्य-
न्तानि च सर्वभूतानि आत्मनि एकतां गतानि ईक्षते पश्यति योगयुक्तात्मा समाहितान्तः.

आ॥ ध्येयमाह—सर्वभूतस्थमिति । सर्वभूतस्थनात्मानम् परमेश्वरम्, सर्वभूतानि चा-
त्मनि परमेश्वरं तं च परमेश्वरं ब्रह्म तृणादवैश्वर्यादिना साम्येन पश्यति । तद्योक्तम्—

ज॥ एव युञ्जति योगप्रकरणस्य फलकथनेनोन्मूलकत्वात्तन्नुत्तरेणेत्यत्र आह—ध्येयमिति । ननु
‘मच्चित्तो युक्तः’ इत्यादिना ध्येयमुक्तमेव; क्वत्, तत्राऽप्युक्तमाधिकारिणां ध्येयमेनोच्यत इत्यदोषः ।
आत्मानं स्वात्मानमित्यादिप्रतीतिपराकारणार्थमाह—सर्वत्र । कुतोऽयमर्थ इत्यतः ‘पुराणसमाख्याना-

रा॥न्यतरद्विपदशमिति पश्यति, तस्य स्वात्मरूपं पश्यतोऽहं तत्साम्यात् प्रणदयामि—ना-
दर्शनमुपयामि; ममापि मां पश्यतो मत्साम्यात् स्वात्मानं मत्सममवलोकयन् सदा दर्शन-
मुपयामि ॥ ३० ॥

ततोऽपि विपाकदशमाह—

सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः ।

सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥

३१

योगदशायां सर्वभूतस्थितं मामसंकुचितज्ञानैकाकारतया एकत्वमास्थितः प्राकृत-

ता॥क्रियते, नित्यतया बहुप्रमाणप्रतिपादितयोजविश्वयोरीदानीमानित्यत्वशङ्काभावात्, तस्य 'न प्रणम्या-
मि' इत्यादिपरस्परप्रतियोगिनिर्देशानुपपत्तेः । न हि किञ्चिदपि वस्तु किञ्चित्पत्यनष्टं किञ्चित्पति च मष्टं
भवति । अतोऽसावदर्शनविषय एवात्र नाद्यशब्दः । नानिधातोश्च अदर्शनार्थं धातुपाठपठितम् ।
ततश्च न प्रणम्यामीति कोऽर्थः ; नादर्शनमुपयामीति, तदेतद्दर्शयति—तस्यैव्यादिना । तादृशत्वात्
सन्धानस्याभावो निषिध्यत इति भावः । 'म च मे न प्रणम्याति' इत्येतद्दर्शान्तरं, माम्यस्य सर्वशु-
द्धिविषयतया प्रामाणिकत्वात्, पूर्ववच्छङ्कापरिहारार्थं चेत्यभिप्रायेणाह—ममापीति । सर्वसाक्षात्का-
रिणोऽपि मम स्वरूपानुमन्धानादपि तत्साम्यात्स्वरूपमप्यनुसंहितं भवति हीत्यर्थः । न इत्यनेन तदव-
स्थस्य मुक्तप्राप्त्यं विवक्षितमिति व्यङ्ग्यवितुमाह मत्साम्यात्स्वत्मानं मत्सममवलोकयन्निति ॥ ३०

तृतीयां विपाकदशमाहेत्याह—नन इति। अकर्मभ्यस्त्वाकारणे श्रगाभ्यदर्शनं पूर्वश्लोकोक्तम्, 'सर्व-
भूतस्थितम्' इत्यनेन तु कर्मरूपाविद्यावेष्टनविधुस्त्वादनुसङ्गितजानाकारतया साम्यानुमन्धानम्, तत्संस्कार-
प्रभावेन च व्युत्थानकालेऽपि स्वरतन्मथाविधानानुमन्धानानुसङ्गितेत्येतदुच्यते । 'यो भजति' 'त सर्वथा
वर्तमानोऽपि' इत्यनेन कालभेदस्मिद्धः नच ममाभिदशायामिव यथातथा वर्तमानस्वरूपपश्यते। सर्वभूतस्थि-
तेन परमात्मनैकत्वानुमन्धानं नाम स्वस्यापि सर्वभूतस्थितत्वेन तदेकप्रकारत्वात्सन्धानं तच्चाणोरात्मनस्त्व-
रूपेण न सम्भवति। धर्मतश्च परिशुद्धात्मनो ध्यामिः 'वात्साय' इत्यारभ्य 'मैत्रानन्त्याय कल्पते' इति

प्र-पा ॥ १ अ. ५-९ ॥

रा॥स च विद्वान् मे मम वासुदेवस्य न प्रणम्यति न परोक्षो भवति, तस्य च मम च आ-
त्मैकत्वात्; स्वात्मा हि नाम आत्मनः प्रकाश एव भवति ॥ ३० ॥

पश्चात् च अहमेव सर्वात्मैकत्वदर्शी इत्येतत् पूर्वश्लोकार्थं सम्यग्दर्शनम् अनूद्य
'तत्फलं मोक्षः अभिधीयते—सर्वथा सर्वप्रकारः वर्तमानोऽपि सम्यग्दर्शी योगी मयि वै-

आ॥नाथः। एवं भृत्येऽप्यभजत्यभृत्य इति हि प्रसिद्धिः। उक्तं च—'सर्वथा सर्वभूतेषु समं
मां यः प्रपद्यति । अचला तस्य भक्तिः स्याद्योगक्षेमं वहाम्यहम्' इति गारुडे ॥ ३० ॥

एतदेव स्पष्टयति—सर्वभूतस्थितमिति । एकत्वमास्थितः—सर्वत्र एक एवेश्वर
जानस्यापि स्वयोन्यव्यापारकरणसादृश्यादुपचोलेनाविद्यमानता, प्रकृते तु तथात्वाभावात् 'न प्रणम्यामि'
इत्यादिरूढोपचारश्चायम्। अतो न प्रयोजनान्वेषणमिति । अत्र पुराणमतिमाह—उक्तं चाति ॥ ३० ॥
'यो माम्' इति उक्तमेव पुनः किमर्थमुच्यत इत्यत आह—एतदेवेति । 'एकत्वमास्थितः'
इत्यस्यान्यथाप्रतीतिनिरासार्थमर्थमाह—एकत्वमिति। मयि वा मद्भिकारे वा वर्तमानोऽप्येतत्प्राप्तान्.
निरासार्थमाह—सर्वेति। न्यायेन वाऽन्यायेन वेत्यर्थः । अपव्याख्याने थादृशत्वोचो न युक्त इति भावः।

रा॥भेदपरित्यागेन सुदृढं यो भजते, स योगी व्युत्थानकालेऽपि यथा तथा वर्तमानः स्वात्मानं सर्वभूतानि च पश्यन् मयि वर्तते मामेव पश्यति—स्वात्मनि सर्वभूतेषु च सर्वदा मत्साम्यमेव पश्यतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

ता॥श्रुतिसिद्धा। सूत्रञ्च 'प्रदीपवदविशस्तथा हि दर्शयति' इति अतोऽपि तथैव साम्यं विवक्षितमिति दर्शयितुम्—असङ्कुचितज्ञानाकारतयैकत्वमास्थित इत्युक्तम्। प्राकृतभेदपरित्यागेन—कर्मोपाधिकप्रकृतिविशेषसमर्पकृतज्ञानतारतम्यरूपभेदपरित्यागेनेत्यर्थः। अनेनैकलोकेस्वरूपभेदनिरासार्थत्वं परिहृतम्। सर्वात्मना ब्रह्मावृथानिस्तत्त्वविवक्षयाप्येकत्वोक्तिश्च पठते। आस्थितशब्दस्य तात्पर्यार्थः—सुदृढमिति। ततश्च व्युत्थानकालेऽपि तथाविधानुसन्धानप्रवाहेऽनुभूतसंस्कारप्राप्तस्य सूचितम्। 'माम्भजति' मत्समात्मावलोकेनमपि हि मद्भजनमित्यभिप्रायः। 'सर्वथा' इत्यस्य लौकिकक्रियान्यापृतोऽपीत्यभिप्रायः। 'मयि वर्तते' इत्यस्य परमात्मनि स्थितिनार्थः, तस्य योग्ययोगिमाधारणत्वात्। अतो वृत्तिरत्र बुद्धिवृत्तिरित्यभिप्रायेणाह—मामेव पश्यतीति। जीवदर्शनमात्रेण कथं परमात्मदर्शनमित्यत्राह—स्यात्मनीति। व्युत्थानकाले स्वात्मसाक्षात्काराभावेऽपि विशदपरोक्षानुसन्धाने परोपामपि तथात्वमिदं फलितव्योक्तिरियम् ॥ ३१ ॥

प्र पा॥१ मध्यमपद. ४-४-१५॥ १ अर्थः—'आत्मा भगुपरिमाण' इति उक्तं, कथमनकशरीरेष्वेकस्य भगोरात्माभिमानमभव इत्यत्राह—प्रदीपवदविशस्तथा हि दर्शयति इति। यथा प्रदीपस्यैकस्वैकदेशवर्तिनस्त्वया प्रभवा जलरश्मेश्वैव। तद्वद्वामनोऽपि एकश्चक्षुस्त्वत्प्रभाकृपणं ज्ञानं सर्वदेशेषु यथा सद्य

स्वभावाभिमानानुगुणाभातिस्मरमवति। यथा एकमिन्द्रदेहे हृदयादिदेशे वर्तमानस्याङ्गोरपि सर्वमिन्द्रदेहमित्याभमानानुगुणं वाप्ति रस्वप्रभाकृपणैतन्नेन तद्वत् 'दशयति हि'—श्रुतिः + 'वासाप्रशतभागस्य स चानन्त्यावकल्पत' इति। भुक्तस्य कर्मनिधामकप, मुक्तस्य तु स्वयं उति विशेषः। इति ॥

रा॥प्रायः परमपदे वर्तते, नित्यमुक्त एव सः, न मोक्षं प्रति केनचित् प्रतिबध्यते इत्यर्थः ॥

आ॥इति स्थितः। सर्वप्रकारेण वर्तमानोऽपि मध्येयं वर्तते—एवमपरोक्षं पश्यतो ज्ञानफलं निपतमित्यर्थः। तथापि प्रायो नाधर्मं करोति। कुर्वन्स्तु महद्बुद्धिः स्वसूचकं भवतीत्युक्तं पुरस्तात्। आह च 'कदाचिदपि नाधर्मं बुद्धिर्विष्णुदशां भवेत्'। प्रमादात्तु कृतं पापं स्वल्पं भस्मीभावेप्यति ॥ आदिराजस्तथा देवैर्कृपिभिः क्रियते कियत्। बाहुल्यात्कर्मणः स्तोत्रां दुःखसूचकमेव तत् इति ॥ ३१ ॥

आ॥भगवन्तं भजतो धर्मान्तरणं सर्वथाऽप्यकिञ्चित्कर्ममिति प्रतीतिनिवृत्त्याह—एवमिति। अधर्माचरणेऽपीति शेषः, ज्ञानफलं मोक्षः आनन्दाहृदादिकं तु विद्यत एवेति भावः। ननु ज्ञानिनो मोक्षश्चापेक्षितः; सोऽधर्माचरणेऽपि न प्रतिरूप्यते चेत्, तत्किमधर्मं करोतीत्यत्र आह—तथापीति। सर्वथाऽप्यचरणे सर्वथा वर्तमानोऽपीत्युक्तमयुक्तमित्यत्र उक्तम्—प्राय इति। एतेन नहीदृशस्य यथेष्टचेष्टया मभवतीति परकीयमहमद्याख्यानदूषणमपि निरुद्धं भवति। प्रारब्धवशेन कदाचित्त्वाभावदर्शनात् पुनो न करोतीत्यत्र आह—कुर्वन्तस्तिरिति। जत्र प्रमाणमाह—ब्राह्म चेति। कियन्महदिति शेषः। कर्मणः प्रारब्धस्य, बाहुल्यात्प्राप्त्यात्। लोके प्रवृत्तिकर्मणो बाहुल्येन चित्तप्रिक्षेपादिविवा ॥ ३१ ॥

या॥ततोपि काष्ठामाह—

आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ।

सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥

३२

स्वात्मनश्चान्येषां चात्मनामसंकुचितज्ञानैकाकारतयौपम्येन स्वात्मनि चान्येषु च सर्वत्र वर्तमानं पुत्रजन्मादिरूपं सुखं तन्मरणादिरूपं च दुःखमसंबन्धसाम्यात्समं यः पश्यति, परपुत्रजन्ममरणादिसमं स्वपुत्रजन्ममरणादिकं यः पश्यतीत्यर्थः; स, योगी परमोऽमृतः—योगकाष्ठां गतो मतः ॥ ३२ ॥

अर्जुन उवाच—

योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुनूदन ।

एतस्याहं न पश्यामि चञ्चलत्वात् स्थितिं स्थिराम् ॥

३३

ता॥प्रबलदुःखहेत्यागमेऽपि निर्विकारत्वापादिका योगविषयकाष्ठाभूता कर्मज्ञानतास्तम्यप्रयुक्तसुखदुःखतास्तम्यनिवृत्त्यनुसन्धानरूपां चतुर्थीं दशामाहेत्याह—ततोऽपि काष्ठामाहति। 'आत्मौपम्येन' इत्यस्य न पश्यतिनान्यथः, सममित्यनेन पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् । अतस्सर्वत्रात्मौपम्येनेत्यन्यः । उपमाशब्दस्तुव्यवचनः । तस्य भाव औपम्यं सर्वेषामात्मनां पूर्वोक्तेन देहविलक्षणत्वादिमाध्येनेत्यर्थः । 'सर्वत्र' इत्येतदेव काकाधिन्यायेन 'समं पश्यति' इत्यत्राप्यभ्यन्तम् । सर्वेषामत्यन्तविषमतया उपलभ्यमानसुखदुःखान्वयनाम्यभ्रमव्युदासेन व्यतिरेकसाम्यानुसन्धानं दर्शयति—असम्बन्धसाम्यादिति । परेष्वसम्बन्धानुसन्धानस्य निष्प्रयोजनत्वादिहाभिप्रेतमाह—परेति । परपुत्रजन्मादेस्स्वात्मनि स्वपुत्रजन्मादेक्ष परेषु यथा न सम्बन्धः, तथा स्वात्मन्यपीत्युक्तं भवति । परमशब्दाभिप्रेतमाह—योगकाष्ठाङ्गतो मत इति। जीवात्मयोगकाष्ठेयम्, परमात्मयोगस्य परत्वादृश्यमाणत्वात् ॥ ३२ ॥

एव शनैकाकारतया निर्दोषतया ब्रह्मतद्रूपसम्बन्धेनेतरासम्बन्धेन च साम्यं श्लोकचतुष्टयेनोक्तम् । अत्र श्लोकद्वयेन साम्यानुसन्धानोक्तिस्तृतीयचतुर्थश्लोकाभ्यां तु दृढतरदृढतमसाम्यानुसन्धान-

या॥किञ्च अन्यत्—आत्मौपम्येन आत्मा स्वयमेव उपमा तद्भावा औपम्यम्, तेन आत्मौपम्येन सर्वत्र सर्वभूतेषु समं तुल्यं पश्यति यः अर्जुन । स च किं समं पश्यति इति ! उच्यते—यथा मम सुखम् इष्टं तथा सर्वप्राणिनां सुखम् अनुकूलम् । वाशब्दः चार्थः । यदि वा यच्च दुःखं मम प्रतिकूलम् अनिष्टं यथा तथा सर्वप्राणिनां दुःखम् अनिष्टं प्रतिकूलम् इत्येवम् आत्मौपम्येन सुखदुःखे अनुकूलप्रतिकूले तुल्यतया सर्वभूतेषु समं पश्यति, न कस्याचित् प्रतिकूलम् आचरति, अहिंसक इत्यर्थः । यः एवम् अहिंसकः सम्यग्दर्शननिष्ठः स योगी परमः उत्कृष्टः मतः अभिमतः सर्वयोगिनां मध्ये ॥ ३२ ॥

एतस्य यथोक्तस्य सम्यग्दर्शनलक्षणस्य योगस्य दुःखसम्पाद्यताम् आलक्ष्य शुभ्रपुः

आ ॥ साम्यं प्रकारान्तरेण व्याचष्टे—आत्मौपम्येनेति ॥ ३२ ॥

जा॥ 'सर्वत्र समदर्शनः' इत्यस्यान्यथाव्याख्यानमिदोऽप्यसदिति भावेनाह—साम्यमिति—साम्यदर्शनम् । समदर्शनं इत्युक्ते किं गोगवयादिवद्भवति साम्यदर्शनमित्याकाङ्क्षायांमेकत्वमाश्रित्य इति स्वयमेव व्याख्यातम् । इदानीं तु भगवदनुवर्तिविषयतयाऽपि व्याचष्ट इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम् ।

तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोऽस्मिन् मुहुर्मुहुः ॥

३४

रा॥योऽयं देवमनुष्यादिभेदेन जीवेश्वरभेदेन चात्यन्तभिन्नतयैतावन्त कालमनुभूतेषु सर्वेष्वामसु ज्ञानैकाकारतया परस्परसाम्येन अकर्मवश्यतया च ईश्वरसाम्येन सर्वत्र समदर्शनरूपो योगस्त्वया प्रोक्तः, एतस्य योगस्य स्थिरां स्थितिं न पश्यामि, मनसश्चञ्चलत्वात् । तथा ह्यनवरताभ्यस्तविषयेष्वपि स्वतएव चञ्चलं पुरुषेणैकनावस्थापयितुमश-

त्ता॥फलपर्वद्वयोक्तिरित्येकैः योगाभ्यासविधिभ्यः योर्गीचोक्तः । अथ प्रागुक्तमेव योगसाधनं विशद-
शब्द पुनरुक्तं उवाच — 'योगम्' इति । देवेत्यारभ्य — अनुभूतेष्वत्यन्तमनानुपचितमुद्विग्नपरीतना-
सनया साम्यानुसन्धानस्याशक्यत्वप्रदर्शनार्थम् । परस्त्वैष्य — देवमनुष्यादिभेदेनेति । जीवेश्वरभे-
देन — कर्मवश्यताकर्मसम्यग्गादिभेदेनेत्यर्थः । अत्यन्तभिन्नतयेति — नान्यत्रापि मुण्डादिवत् भेद-
कर्ममात्र, किन्तु विद्वत्स्वभावत्वमेव हि दृश्यते इति भावः । एतावन्तं कालमिति 'कालाध्वनो-
रत्यन्तसंयोगे द्वितीया' । अकर्मवद्, तथा चेश्वरसाम्येनेति च साम्यद्वयसमुच्चयार्थः । अकर्मवद्भव-
यावेश्वरसाम्येन चेति कश्चित्पाठः । तदा पूर्वश्रुतार्थ ईश्वरसाम्येऽपि ज्ञानैकाकारत्वसङ्ग्राह्यः । द्वितीय-
स्तु पूर्ववत् । शानपुरुषार्थवैषम्ययोः कर्मवैषम्यफलत्वात् अकर्मवश्यतयेत्यनेनैव तयोरपि निवृत्तिसङ्ग-
फलित इति तयोस्तुपादानम् । त्वया प्रोक्तः — स्वतस्सर्वज्ञेन त्वयैव ज्ञेयतदनुसन्धानात् प्रयत्नो च शक्य-
मिति भावः । 'अहं न पश्यामि' इति अनादिभेदानुसन्धानवानजितचित्तश्चाह न पश्यामीति भावः ।
स्थिरां स्थितिं — चिरानुवृत्तिमित्यर्थः । 'मधुसूदन' रजस्तमोमयप्रलङ्घितोचिनिरसनशीलस्त्वमेव मनोनि-
ग्रहोपायम् उपदिशेति भावः । 'चञ्चलं हि मनः' इत्युत्तरवाक्यानुसन्धानेन मनस इत्यप्याहृतम् । ही-
ति निगतस्य यादवप्रकाशोत्तादचिद्विशेषणार्थत्वादपि स्फुटमुचितं चान्न हेतुर्थत्वमाह — तथाहीति ।
हेतुभूतं च चलत्वं मग्नप्रतिपन्नस्थले प्रदर्शनीयम् । अतश्चलत्वं भावत्वमेव चञ्चलशब्दार्थ इति दर्शयि-
तम् — अनवरतत्वादिकम् । चञ्चलत्वफलमाह — पुरुषेणेति । 'प्रमाथि' प्रमथनशीलम् । प्रमथ्य —

प्र.पा॥ १. अ. ३३-३५ । 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' कोश गिरि । अत्यन्तसंयोग इति कर्मवैषम्येति ।
— ३६ द्वितीया स्यात् । मानं वक्ष्यामि । मासमर्थीते । मासस्य द्वितीया; कोशस्यैकदेशे पक्षेण इत्यत्र माभूदि-
मासं गुडधाना । कोशं कुटिणा नरा । कोशमर्थीते । त्वमर्थम् ॥

श॥तत्प्राप्तमनुपायम् अर्जुन उवाच—यः अयं योगः त्वया प्रोक्तः साम्येन समत्वेन हे मधु-
सूदन एतस्य योगस्य अहं न पश्यामि नोपलभे चञ्चलत्वात् मनसः, किं ! स्थिराम् अच-
लां स्थितिम् ॥ ३३ ॥

आ॥एतस्य योगस्य स्थिरां स्थितिं न पश्यामि मनसश्चञ्चलत्वात् ॥ ३३ ॥

ज्ञात्वाभ्यास योगस्य च प्रकृतत्वात्, 'एतस्य' इति क्रस्य परामर्श इति न शक्यते, अतस्तत्त्वदर्शना-
य भवहितानां पदानामनवयमाह — एतस्येति । योगस्य प्राधान्येन साम्यस्य तु तृतीययाऽप्राधान्येन
प्रकृतत्वादिति भावः । 'चञ्चलत्वात्' इत्यस्यान्यो धर्मा न प्रतीयते, अतो योग एव सम्प्रपद्यते, तथा च
साध्याविशिष्टेत्यत आह — मनस इति । एतच्चोत्तरवाक्यादवगम्यत इति भावः ॥ ३३ ॥

य॥ कथं मनः पुरुषं बलात्प्रमथ्य दृढमन्यत्र चरति; तस्य स्वाभ्यस्तविषयेष्वपि चञ्चलस्वभा-
वस्य मनसस्तद्विपरीनाकारात्मनिस्थापयितुं निग्रहं प्रतिकूलगतेर्महावातस्य ध्वजना दिने-
षु सुदुष्करमहं मन्ये ; मनोनिग्रहोपायो चकथ्य इत्यभिप्रायः॥ ३३, ३४ ॥

श्रीभगवानुवाच—

असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् ।

अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ॥

३५

असंयतात्मना योगो दुष्प्राप इति मे मतिः ।

वश्यात्मना तु यतता शक्योऽवाप्नुमुपायतः ॥

३६

चलस्वभावतया मनो दुर्निग्रहमेवेत्यत्र न संशयः; तथाप्यात्मनो गुणाकरत्वाभ्यास-
जनिताभिमुख्येनात्मध्यनिरिक्तेषु दोषाकरत्यदर्शनजनितयत्तृण्येन च कथंचिद्रूढते, असं-

ता॥ व्याकुलीकृत्येत्यर्थः । बलवच्छब्दः प्रमथनाक्रियाविशेषणं वा बलवत्त्वात्प्रमाणीति हेतुपरो वेत्यभिप्रायेण
—बलात्प्रमथ्येत्युक्तम् । वैपरीत्ये दाढ्यमिन्याह—दृढमन्यत्रेति । 'तस्य' इति परामर्शाभिप्रेतमाह
—स्वाभ्यस्तेति । तद्विपरीताकार इति अनभ्यस्तपूर्वं इत्यर्थः । स्थापयितुं—स्थापनार्थम् । दाढ्य-
न्तिके मनसि प्रदर्शितस्य चञ्चलत्वादेः दृष्टान्ते विवक्षितत्वप्रदर्शनाय—प्रतिकूलेत्यादिकमुक्तम् । मनो-
निग्रहोपायदुर्बलत्वज्ञापनाय वायोर्मन्दैर्निग्रहासंभयनाथं च—ध्वजनादिनेवेत्युक्तम् । एषं दुष्कर-
त्ववचने न प्रतिशेषार्थम्, किन्तु पायपरिग्रहार्थमित्याह—मन इति ॥ ३३-३४ ॥

अथार्जुनेन कण्ठोक्तमनुवदन् बुभुक्षितमुपायं श्लोकद्वयेनाह—भगवान् । तत्र 'दुर्निग्रह' 'च-
लम्' इति पदद्वयमर्जुनोक्तप्रतिशब्देनैव त्वनुवादरूपमाह—चलस्वभावतयेति । असंशयमित्येतत्सत्यमि-
ति वदधार्मीकारपरम् । तुल्यत्वाभिप्रेते विशेषे दर्शयति—तथापीति । अनुकूलतयाभ्यासो हि तल प्रायण्य-
हेतुस्त्यादित्यभ्यासविशेषे तत्फलं च व्यनक्ति—आत्मन इति । निर्यातत्वान्त्यानन्दत्वाकर्मवश्यत्वात्मलत्वादयो-
ऽन्त गुणाः । कथञ्चिदित्यवधानार्थम् । एषं मनसो ग्रहणोपाय उक्तः, ततश्च 'एतस्याहं न पश्यामि
इत्युक्तमर्थं विषयविशेषे व्यवस्थापयति 'असंयत' इति श्लोकेन । मनोनिग्रहप्रकरणत्वात् असंयत-

प्र-पा ॥ १ असंभयार्थं वा ॥

| २ गी. ६ ३३ ॥

श॥ प्रसिद्धम् एतत्—चञ्चलं हि मनः कृष्ण । 'कृष्ण' इति कृपतेः विलेखनार्थस्य रू-
पम् । भक्तजनपापादिवोपाकर्षणात् कृष्णः, तस्य सम्बुद्धिः हे कृष्ण । हि यस्मात् मनः
चञ्चलं न केवलम् अस्यैव चञ्चलं, प्रमाथि च प्रमथनशीलं, प्रमथ्यते शरीरम् इन्द्रियाणि
च विक्षिपत् सत् परवशीकरोति । किञ्च—बलवत् प्रबलं न केनचित् नियन्तुं शक्यं,
तुर्निवारत्वात् । किञ्च—दृढं तन्तुना गतं अच्छेद्यम् । तस्य एवं भूतस्य मनसः अहं
निग्रहं निरोधं मन्ये वायोरिव यथा वायोः दुष्करो निरोधः ततोऽपि दुष्करं मन्ये इत्य-
भिप्रायः ॥ ३४ ॥

आ॥ उक्तं च 'मनसश्चञ्चलत्वादि स्थितिर्योगस्य वै स्थिरा । विनाऽभ्यासान्न शक्या

जा॥ अवागमं चाह—उक्तं चेति । एतेन 'असंशयम्' इति परिहारवाक्यमपि व्याख्यातम् ॥ ३४-३५ ॥

ग॥यतात्मना अजितमनसा महतापि घलेन योगो दुष्प्राप एव, उपायतस्तु वदयात्मना पू-
र्योक्तेन मदाराधनरूपेणान्तर्गतज्ञानेन कमेणा जितमनसा यतमानेनाथमेव समदर्शनरूपो
योगोऽवाप्तुं शक्यः ॥ ३५, ३६ ॥

अथ “नेहामिकमनाशोस्ति” इत्यादावेव श्रुतं योगमाहात्म्यं यथावच्छ्रोतुमर्जुनः
पृच्छति, अन्तर्गतात्मज्ञानतया योगशिरस्कृतया च हि कर्मयोगस्य माहात्म्यं तत्रोदितम्,
तच्च योगमाहात्म्यमेव—

ता॥तत्त्वमसि ब्रह्मसमभिव्याहारसामर्थ्याच्चान आत्मशब्दो मनोविषयः। महाबाहुसम्पुद्विगुणितमाह-महता-
पिघलेनेति । ‘उपायेन तु यच्छक्यं न तच्छक्यं पराक्रमैः’ इति भावः । ‘मे मतिः’ इत्यनेन निस्स-
न्देहत्वं विवक्षितमित्याह—दुष्प्राप एवेति । उपायतस्तु वदयात्मनेति—व्याख्येयान्वयप्रदर्शनम्।
तद्व्याख्यान—पूर्यत्यादि । उक्तलक्षणं कर्मभानं मनोनिग्रहोपायः, अभ्यासवैराग्ये तु तत्सैवाङ्गतयोक्ते
इति भावः यतमानेन—योगमभ्यस्तेत्यर्थः ॥ ३५, ३६ ॥

एव प्रागुक्तमेव योगसाधनं यथावच्छ्रुतम् ; अथ प्रागुक्तमेव योगमाहात्म्यं श्रोतव्यं सर्वप्रकारा-
न्वितं प्रपञ्चेन भ्रातुं पृच्छतीत्याह—अथेति । योगमाहात्म्यशब्देन सङ्ग्रहश्लोकस्थयोगसिद्धिशब्दो वा-
ख्यातः । सिद्धिकाणं हि माहत्म्यम् ; सिद्धिश्चात्र शिथिलस्यापि योगस्य चित्तरामनेकपुण्यलोकावा-
प्तिः, पुनर्योगयोग्ययोगि कुलसम्भवः, तद्द्वारा पुनर्योगपौष्कल्यं, तत्तत्प्रापवर्ग इत्येतरूपाः एषा च सिद्धिः

प्र.पा ॥ गीता. २. ४० ॥

१. महाबाहुसम्पुद्विगुणितमाह ५१ ॥

२.

ग॥श्रीभगवानुयाच—एवम् एतत् यथा व्रजोपि असंशयं नास्ति संशयो हि महाबाहो
‘मनो दुर्निग्रहं चलम्’ इत्यत्र । किन्तु—अभ्यासेन तु, अभ्यासो नाम चित्तभूमौ क-
स्यां चित्त्वं समानप्रत्ययावृत्तिः चित्तस्य । धैर्यभ्येण, वैराग्यं नाम दृष्टादृष्टेषु भोगेषु दोष-
दर्शनाभ्यासात् वैतृष्ण्यम् । तेन च धैर्यभ्येण च गृह्यते विक्षेपरूपः प्रचारः चित्तस्य,
एवं तत् मनः गृह्यते निगृह्यते निरुद्धयते इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

यः पुनः असंयतात्मा, तेन—असंयतात्मना अभ्यासवैराग्याभ्याम् असंयत आत्मा
अन्तःकरणं यस्य सः अयम् असंयतात्मा तेन असंयतात्मना योगो दुष्प्रापः दुःखसंप्राप्यः
इति मे मतिः । यस्तु पुनः वदयात्मा अभ्यासवैराग्याभ्यां वदयत्वम् आपादितः आत्मा
मनः यस्य सः अयं वदयात्मा तेन वदयात्मना तु यतता भूयोऽपि प्रयत्नं कुर्वता शक्यः
अवाप्तुं योगः उपायतः यथोक्तात् उपायात् ॥ ३६ ॥

आ॥स्वाद्वैराग्याद्वा न संशयः’ इति व्यासयोगे ॥ ३४ - ३५ ॥

नच कदाचित्स्वयमेव मनो नियम्यते। शुभेच्छारहितानां च द्वेषिणां च रमापनौ।
नास्तिकानां च वै पुसां सदा मुक्तिर्न युज्यते’ इति निषेधाद्वाहो ॥ ३६ ॥

ज॥‘असंयत’ इति श्लोको व्यर्थ इव प्रतीयते, तत्रिकर्त्यामागच्छा स्वयम् तात्पर्यमाह—नचेति -
यथा मरुमातङ्गः स्वयमेव आन्तः शान्तो भवति, तथा विषयैः तृष्ट मनः क्रदाचित्स्वयमेव नियत भ-
वति। किमभ्यासादिनेत्येतद्वैत्यर्थः। उक्त इत्यत आह—शुभेति। सङ्गतिं पूर्वेण सङ्गः। अनेनात शु-
भेच्छादिकमनुपलब्धितमिति सूचितम्। मुक्तिर्नीजत्वान्मनो नियमनस्य मुक्तिरित्युक्तम् ॥ ३६ ॥

अर्जुन उवाच—

अयतिश्चन्द्रयोपेतो योगाचलितमानसः ।

अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति ॥

३७

कच्चिन्नोभयविभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिव नश्यति ।

अप्रतिष्ठो महाबाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि ॥

३८

एतं मे संशयं कृष्ण च्छेत्तुमर्हस्यशेषतः ।

त्वदन्यः संशयस्यास्य च्छेत्ता न ह्युपपद्यते ॥

३९

य ॥ अथ यो योगे प्रवृत्तो दृढतराभ्यासरूपयत्ननयैकल्येन योगसंसिद्धिमप्राप्य योगाचलितमानसः कां गतिं गच्छति, उभयविभ्रष्टोऽयं छिन्नाभ्रमिव कच्चिन्न नश्यति, यथा मेघशकलः पूर्वेस्माद्बृहन्नो मेघाच्छिन्नः परं बृहन्तं मेघमप्राप्य मध्ये विनष्टो भवति, तथैव कच्चिन्न नश्यति, कथमुभयविभ्रष्टता? अप्रतिष्ठो विमूढो ब्रह्मणः पथीति, ता॥ अनितरसाधारणेन माहात्म्येनाननु'नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति' इत्यादौ कर्मयोगस्य माहात्म्यमुक्तम्, अतः तु तत्फलभूतस्यात्मावलोकनरूपयोगस्य, अतः कथं भुवमित्युक्तम्, तत्राह — अन्तर्गतेति। ततः किमित्य-
प्राह— तथेति। योगाद्भूतभूतात्मज्ञानगर्भतया पुष्कलयोगस्यरूपसाधनतया च हि कर्मयोगस्य माहात्म्य-
तत्त्वोदितम्, ततश्च योगोपाधिके तदङ्गभूतकर्मयोगमाहात्म्येऽभिहिते अङ्गिभूतयोगमाहात्म्यमेयोक्तं भवती-
ति भावः। 'अपतिः' इत्यादिपदानाम् अर्थोचिन्यात्क्रमभेदेन अन्ययो दर्शितः। तत्र प्रवृत्तस्य हि ततश्चलित-
त्वं वाच्यम्, ननु तत्र भ्रष्टोपेतमानस्येति, अतश्चन्द्रया तत्कार्यलक्षणेऽभिप्रायेण योगे प्रवृत्त इत्युक्तम्। उ-
पेतशब्द एव वा अत्र भ्रष्टाकृतयोगाधिगमपर इत्यभिप्रायः। योगसंसिद्धिमप्राप्य-योगसिद्धेः पूर्वमेवेत्य-
र्थः। योगाचलितमानसः-पुष्कलयोग कर्तुमननुगुणचित्त इत्यर्थः। कामभोगमोक्षनिरत्येषु कतमामि-
त्यर्थः। 'का गतिं गच्छति' इति सामान्यनिर्दिष्टमेव 'कच्चित्' इत्यादिना विवृतम्। दृष्टान्तेऽप्युभयभ्रष्ट-
त्वप्रकारं दर्शयति—यथेति। उभयभ्रष्टताविवरणरूपत्वात् 'विमूढो ब्रह्मणः पथि' इत्येकस्याभिधानाच्च
प्र-पा ॥ १ गा. २ ४० ॥

शा॥ तत्र योगाभ्यासाङ्गीकरणेन इहलोकपङ्क्त्यप्राप्तिनिमित्तानि कर्माणि संन्यस्तानि, योगसिद्धिफलं च मोक्षसाधनं सम्यग्दर्शनं न प्राप्तम् इति, योगी योगमार्गात् मरणकाले चलितचित्तः इति तस्य नाशम् आशङ्क्य अर्जुन उवाच—अथतिः अभयलज्जाच्च योगमा-
र्गे श्रद्धया आस्तिभ्यषुख्या च उपेतः योगात् अन्तकाले चलितं मानसं मनो यस्य स च-
लितमानसः भ्रष्टस्मृतिः सः अप्राप्य योगसंसिद्धिं योगफलं सम्यग्दर्शनं कां गतिं हे
कृष्ण गच्छति ॥ ३७ ॥

कच्चित् किं न उभयविभ्रष्टः कर्मयोगात् योगमार्गात् च विभ्रष्टः सन् छिन्नाभ्रमिव
नश्यति, किं वा ॥ नश्यति अप्रतिष्ठो निराश्रयः हे महाबाहो विमूढः सन् ब्रह्मणः पथि
ब्रह्मप्राप्तिमार्गे ॥ ३८ ॥

आ ॥ अयतिः—अप्रयत्नः ॥ ३७, ३८, ६९, ४०, ४१, ४२, ४३ ॥

जा॥ अचतुर्थाश्रमीति प्रतीतिनिरासायाह —अयतिरिति॥ ३७, ३८, ३९, ४०, ४१, ४२, ४३ ॥

रा ॥ यथावस्थितं स्वर्गादिसाधनभूत कर्म फलाभिसन्धिरहितस्यास्य पुरुषस्य स्वफल साधनत्वेन प्रतिष्ठा न भवतीत्यप्रतिष्ठ प्रकान्ते ब्रह्मणः पथि विमूढः तस्मात्पथः प्रच्युतः, अतः उभयविमिश्रितता किमय नश्यत्येव, उत न नश्यति, तमेव सशयमशेषत इच्छन्मर्हसि, स्वतः प्रत्यक्षेण युगपत्सर्वं सर्वदा पश्यतस्त्वत्ताऽन्यस्सशयस्यास्य छेत्ता न ह्युपपद्यते ॥ ३७ ३८, ३९ ॥

श्रीभगवानुवाच—

पार्थ नैवेह नामुलं विनाशस्तस्य चित्रते ।

नहि कल्याणकृत्कथिर्दुर्गतिं तात गच्छति ॥

४०

अथ यथा यामे प्रकान्तस्य तस्मात्प्रच्युतस्येह चामुत्र च विनाशा न विद्यते, प्राकृत स्वर्गादिभोगानुभवे ब्रह्मानुभवे चाभिलाषितानासिरूप प्रत्ययायाख्यानिष्ठावाप्तिरूपधत्ता ॥ पारिश्रयादप्रतिष्ठपदं सासारिकफलसाधनकर्मभ्रान्ताभिप्रायमित्याह—यथावस्थितमिति । कर्मस्वरूपानुष्ठानप्रयास दौ न किञ्चिन्वृणुमः, अभिसन्धिवैषम्यानु निष्फल सङ्कृतमित्यभिप्रायः । 'विमूढो ब्रह्मणः पथि' इति ब्रह्मपथे अज्ञानं न विवक्षितम्, जात्वोपक्रम्य निवृत्तं प्रति पृच्छ्यमानत्वात् । अता विमोहकार्ययोगानुवृत्तिरत्र विमूढशब्देन लक्ष्यत इत्यभिप्रायेण प्रकान्त इत्यादि प्रच्युत इत्यन्तमुक्तम् । ब्रह्मणः पथि—ब्रह्मप्राप्त्युपायभूते योग इत्यर्थः । 'एत मे सशयम्' इति निर्दिश्यमानस्य सशयस्यार्थानन्द शिरोन्तरमाह—किमय नश्यत्येवोत । अहसि—सर्वज्ञत्वकारुणिकस्त्वप्रियसंगत्वादिपुत्रस्त्वं योग्योऽसीत्यर्थः । कृष्णशब्देन स्वच्छन्देन चाभिप्रेतमाह—स्वतः इति । करणाधीनम्, अविशदानुमानादिप्रायः, क्रमभावि कतिपयविषयः, कादाचित्कमपि हि त्वदन्यथा ज्ञानमिति भावः । एतन् 'यो वेति युगपत्सर्वं प्रत्यक्षेण सदा स्वतः । त प्रणम्य ह्रीं शाल्मन्वायतस्व प्रचक्ष्महे' इति तु भगवन्नान्यमुनि मिश्राणां वचनमनुसंहितम् । नह्युपपद्यते इति युक्तिविरोधाभिप्रायः ॥ ३७ ३८ ३९ ॥

अपोभयपुरुषार्थान्वयमुक्त उभयविमिश्रता परिहरति—'पार्थ' इति । तस्येत्यनेन परामृष्टमाकारद्वयमाह—अथक्षयति । इहामुत्रशब्दयोर्भूलेकस्त्वर्मलोकादिपरत्व परिहृत्यात्र विवक्षितमाह—प्राकृतेति । यथा मुमुक्षा पुण्यमपि पापकोटी निधिष्यते, तथा तस्य स्वर्गादिकमपीहशब्दनिर्देशाहं प्रकरणसङ्गतं चेति भावः । विनाशशब्दः 'प्रैत्यवायो न विद्यते' इति प्रागुक्तमप्यत्र सर्वं सङ्गृह्यतीत्याह—प्रत्ययायाख्यति । कल्याणशब्दस्यात्र प्रस्तुतविशेषपर्यवसानव्यञ्जनायाह—निरतिशयति । 'गच्छति' इत्यन

प्र पा ॥ १ सायतये ॥

२ युक्तिविरोधाभिप्रेतं पा ॥

३ गी २ ४० ॥

शा। एतत् म मम सशयं कृष्ण छेत्तुम् अपनेतुम् अशेषतः । त्वदन्यत् त्वत् अन्यः अपि देवा वा छत्ता नाशयिना सशयस्य अस्य न हि यस्मात् उपपद्यत न सम्भवति । अतः स्वमव छेत्तुम् अर्हसि इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

इ पार्थ नेत्र इह लोके नामुत्र परस्मिन् वा लोके विनाशः तस्य विद्यते नास्ति । नाशो नाम पूर्वस्मात् हीनजन्मप्राप्तिः । स तस्य योगमग्नस्य नास्ति । हि यस्मात् कारणात् कल्याणवृत्तं शुभवृत्तं कश्चित् दुर्गतिं कुत्सिता गतिं हे तात तनोति आत्मानं पुनरुपायं निषिद्धं तात उच्यते । पितरं पुन इति पुत्राऽपि तात उच्यते । शिष्याऽपि पुत्रवत् इति भूषणाऽपि तात उच्यते । न गच्छति ॥ ४० ॥

रा॥विनाशो न विद्यत इत्यर्थः, नहि निरतिशयकल्याणरूपयोगकृत्कश्चित्कालत्रयेऽपि दुर्ग-
तिं गच्छति ॥ ४० ॥

कथमयं भविष्यतीत्यब्रूह—

प्राप्य पुण्यकृतां लोकानुपित्वा शश्वतीः समाः ।

शुचीनां धीमतां मेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥

४१

यजार्तीयभोगाभिकाङ्क्षया योगात्प्रच्युतोऽयमतिपुण्यकृतां प्राप्यान् लोकान् प्राप्य
तज्जागीयानतिकल्याणान् भोगान् योगमाहात्म्यादेव भुञ्जानो यावत्तद्भोगतृष्णावसानं न-
श्वतीस्समास्तत्रोपित्वा तस्मिन् भोगे वितृष्णः शुचीनां धीमतां योगोपक्रमयोग्यादां हृन्ते
योगोपक्रमे भ्रष्टो योगमाहात्म्याजायते ॥ ४१ ॥

अथवा योगिनामेव कुले महति धीमताम् ।

एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ॥

४२

य ॥ परिपक्वयोगश्चलितश्चेत् योगिनां धीमतां योगं कुर्वतां स्वयमेव योगोपदेशक्षमा-
णां कुले भवति; तदेतदुभयविध योगयोग्यानां योगिनां च कुले जन्म, लोके प्राकृतानां
दुर्लभतरम्, एतत्तु योगमाहात्म्यकृतम् ॥ ४२ ॥

तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदैहिकम् ।

यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन ॥

४३

ता॥ 'अथवा' इति व्यवस्थितविकल्पार्थम्, अतिशयितजन्मनिर्देशोऽतिशयितहेतुसाक्षात् इति दर्शयितु-
परिपक्वयोगश्चलितश्चेदित्युक्तम् । 'योगिना कुले' इति कस्यचिद्योगिनस्मन्ताने प्रगृहीतोच्यते;
तावन्मात्रस्यात्यन्तयोगोपकारकत्वाभावात्, किं तूपदेशाहंस्वाय योगिना सतामेव पुत्रादित्येन जायत
इति दर्शयितुं- योगं कुर्वतामिति त्वंमाननिर्देशः । 'शुचीना धीमताम्' इत्यस्य सादृश्ययोग्याणां भिन्न
प्रत्यानुगुण्यमात्रमुक्तम्, इह तु 'धीमताम्' इति यचनात्तेषामेवोपदेशत्वयोग्यतो-यत इत्याह- स्वयमेवेति ।
'पशुर्नृप्यः पक्षी वा ये च वैष्णवसश्रवाः' 'तैर् दास्यसुलैकसङ्गिनाम्' इत्यादिप्रतिपादितैर्भवयुक्ते-
र्महर्षम् । पूर्वश्लोकस्य गेहशब्दतुल्यार्थत्वादपि तुल्यशब्दो गृहवाची । एतदुभयविधमिति- साधार-
रणश्लोकादिति त्वत्वादस्य उभयान्वयित्वमेव सूचितमिति भावः । प्रकृतिमात्रदर्शयितुं विषयेण लोकादभे-
दमुपलब्धतिरिति विवक्षामाह- प्राकृतानामिति । दुर्लभतरं कथं लभ्येत्येवमप्युदासाय पूर्वोक्तवा-
एतत्त्विति ॥ ४२ ॥

ततः किमायातमपगर्गस्य, पूर्वदेहारब्धस्य योगस्य क्षिपिलत्वात्, योगिदुर्लभ-ममात्रस्य च मोक्षहेतु-
त्वाभावादित्यत्रोत्तर 'तत्र तम्' इति । तत्रशब्दस्य सममीक्षाम्याद्वेदविषयत्वभ्रमव्युदासाय पूर्वोक्तवा-

प्र पा॥ १ 'पशुर्नृप्यः पक्षी वा ये च वैष्णवसश्रवाः' इति नैव
ते प्रयाम्यन्ति तद्विष्णोः परममन्दम् ॥ अल नैष्णवस-
श्चो भक्षितस्तदाचार्यपरो नन्तः ॥

२. श्लोत्रस्य ५५ श्लोकः ॥ 'तव दास्यमुल्लेक
सङ्गिनाम्भवेनैवर्त्तयिषीदजन्म मे । इतरावमभेयु मा
स्मभूदसि मे जन्म चतुर्मुखात्मना ॥ अस्वार्थ- पूर्वम्
'भगवन् न किमपि प्रयच्छ मे' इति भगवत्कृति प्रायिता,
तद्विषयत्वेन च 'तदीयेषु भक्तिरूपसिद्धिर्कर्म-
मे स्वात्' इत्यभिप्रायेण प्रायैवत तव दास्यति ।
तव दास्यमुल्लेकसङ्गिना- तत्कैद्वैश्रीतिमात्रासक्ताना
मित्यर्थः । एतेन 'एव न शरीरस्य दृढवत्स' इत्यादिप्र-
सिद्ध वैयर्थ्यमुपनैरुय न्य-यते । ईदृशमायवताभिमा-
नगोचरत्वाय स्थानांतरगमनानर्हान-यगतिरिति विवक्षया

'वीरजन्मसि' इत्युक्तम् । 'शुचीना धीमता गेहे' इ-
त्युक्तम् । 'पशुर्नृप्यः' इत्यादिपूक्तम्-
पशुहज-मापि तद्विद्वानियोगसिद्धत्वात् सेपत्वकाष्ठा-
वेदिना ममत्तम्, भागवतानिमानविषयभूतदशबासि-
त्व तत्कैद्वैश्रीतिमात्रासक्तानां तात्पर्यम् । 'अपि'
शब्द तत्र गाथाभिनिधि धोनयति । इतरावमभेयु-
अभागतनिवेदयेत्, चतुर्मुखात्मनाऽपि जन्म मारमभूत्,
किं पुनर्मनुष्याणां तन्नेति तात्पर्यम् । तत्राभिप्राये च-
तुर्मुखात्मनाऽपि जन्म मरभिसिद्धिर्विरुद्धमित्यभिप्रायेण
पुनरपि 'मे' इत्युक्तम् । एतेन भागवतानाम् अभागत-
समगं परिहायै इत्युक्तं भवति । 'नेदविष्य अनिद-
विश सगुह्येति, न मह भुजात, न वमधमाविद्यात्'
इति नृचन्द्र- इति ॥

या॥ अथवा धीमतां कुलात् अन्यस्मिन् योगिनामेव दरिद्राणां कुले भवति जायते धी-
मतां बुद्धिमताम् । एतत् हि जन्म, यत् दरिद्राणां योगिनां कुले, दुर्लभतरं दुःखलभ्य-
तरं पूर्वम् अपेक्ष्य लोके जन्म यत् ईदृशं यथोक्तविशेषणे कुले ॥ ४२ ॥

पूर्वाभ्यासेन तेनैव हियते ह्यवशोऽपि सः ॥

४३=

रा॥तत्रजन्मनि तमेव पौर्वदैहिकं योगविषयं बुद्धिसंयोगं लभते । ततस्तुप्रवृद्धवद्भूयस्सं-
सिद्धौ यतते । यथा नान्तरायहतो भवति ; तथा यतते । तेन पूर्वाभ्यासेन—पूर्वेण योग-
विषयेणाभ्यासेन सः योगम्रष्टो ह्यवशोऽपि योग एव हियते । प्रसिद्धं होतद्योगमाहात्म्य-
मित्यर्थः ॥ ४३= ॥

जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥

४४

अप्रवृत्तयोगो योगे जिज्ञासुरपि ततश्चलितमानसः पुनरपि तामेव जिज्ञासां प्राप्य
कर्मयोगादिकं

ता॥स्वार्थेन अन्वयमाह तत्र जन्मनोत्पादि। पूर्वदेहे ससारहेतुबुद्धेरपि सद्वाचात्तद्व्यवच्छेदाय 'तम्' इत्यु-
क्तमित्याह—योगविषयेति। ततः—बुद्धिसंयोगादित्यर्थः जन्मान्तरे समस्तसंस्कारतिरोधानस्य दृश्यमान-
त्वात्कथमिदमुपपद्यत इति दाह्यायां-पुण्यकृता तथाविधसंस्कारभ्रशो नास्तीति प्रदर्शनाय-स्तुप्रवृद्ध-
वदिति दृष्टान्त उक्तः । 'संसिद्धौ' इत्यत्रोपसर्गाभिप्रेतमाह—यथेति । तेनेत्यस्यार्थः-योगविषयेणेति ।
'तेनैव' इत्यवधारणफलतमाह—योग एव हियते इति । हिशब्दार्थमाह—प्रसिद्धमिति । प्रसिद्धिश्चा-
दिभरतविदुरभीष्मादिदृष्टान्तेषु द्रष्टव्या । पार्थकुरुनन्दनशब्दाभ्यामुभयकुलशुद्धवादिगूचकाम्यामर्जुन-
स्यापि शुचीनां श्रीमतामित्याद्यन्वयस्युचितः ॥ ४३= ॥

'जिज्ञासुः' इत्यादि प्रकरणवशाद्ब्राह्मणाया विच्छिन्नपटकत्वप्रदर्शनार्थमित्याह—अप्रवृत्तेति ।
'जिज्ञासुरपि' इति मन्त्रन्तापिशब्दयोगोस्मामार्थात्—अप्रवृत्तयोग इत्युक्तमाश्रयपि 'न लोकाप्यवनिडा-
खलर्थतृणाम्' इति कर्मणि पठ्ठीनिषेधः , तथाप्यत्र सम्बन्धसामान्यविवक्षया 'योगस्य' इति पठ्ठी ।
योगिनश्चलितस्य योगः, प्रक्रान्तयोगस्य चलितस्य नृत्तक्रमः, योगमावृक्षोभ्रग्नितस्यावृक्षेति तत्तद्व-
स्थानुरुप प्रतिस्माधानमिति भावः । कर्मयोगादिकं - कर्मयोगज्ञानयोगावित्यर्थः । यद्वा, कर्मयोग

प्र-पा ॥ १. अध्याया, २. ३-३९ ॥

श॥यस्मात् च—तत्र योगिनां कुले तं बुद्धिसंयोगं बुद्ध्या संयोगं लभते पौर्वदैहिकं
पूर्वस्मिन् देहे भवं पौर्वदैहिकम् । यतने च प्रयत्नं च करोति ततः तस्मात् पूर्वकृतात्
संस्कारात् भूयः बहुतरं संसिद्धौ संसिद्धिनिमित्तं हे कुरुनन्दन ॥ ४३ ॥

* यः पूर्वजन्मनि कृतः अभ्यासः सः पूर्वाभ्यासः, तेनैव बलवता हियते संसिद्धौ
हि यस्मात् अवशोऽपि सः योगम्रष्टः ; तेन कृतं चेत् योगाभ्यासजात् संस्कारात् बल-
वत्तरं धर्मादिलक्षणं कर्म, तदा योगाभ्यासजनितेन संस्कारेण आहियते ; अधर्मः चेत्

आ॥योगस्य जिज्ञासुरपि ज्ञातव्यो मया योग इति यस्यातीवेच्छा, सोऽपिशब्दब्रह्माति-

जा॥उपलभ्ययोगे 'नलोकाव्यय' इति पठ्ठीनिषेधात् योगस्य स्वरूपमित्यप्याहृत्य कश्चिद्वाक्यातवान् ।
श्रमो वृथैव, 'नना निर्दिष्टमनित्यम्' इत्यस्यानित्यत्वात् । अतः कात्यायनो 'द्विपः शतुर्वाचनम्' इत्या-
द्यवोचदित्यभिप्रेत्याह—योगस्येति । 'ब्रह्मजिज्ञासे'त्यादावि चिन्तायर्थताश्चादिरागाय व्याचष्टे—
ज्ञातव्य इति । अतीवेत्युपलभ्यस्यार्थः, 'सनाशसमिधतः' इति तच्छ्रीलादौ तस्य विहितत्वात्, इ-
च्छार्थे वाधकाभावादिति भावः । 'शब्दब्रह्मातिवर्तते' इत्येतद्वेदोक्तकर्मकारिभ्योऽतिरिच्यत इति कश्चि-

पा ॥ * कथभूत पूर्वदेहबुद्धिसंयोगमिति; तदुच्यते पूर्वैति ॥

रा ॥ योगमनुष्ठाय शब्दब्रह्मातिवर्तते । शब्दब्रह्म—देवमनुष्यपृथिव्यन्तरिक्षस्वर्गादि-
शब्दाभिलाषयोग्य ब्रह्म प्रकृतिः । प्रकृतिवन्धादिमुक्तो देवमनुष्यादिशब्दाभिलाषानर्ह
ज्ञानानन्दैकतानमात्मानं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

प्रयत्रायतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः ।

अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ॥

४५

ता॥ उपक्रमो यस्यात्मसाक्षात्काररूपस्य योगस्य स तथोक्तः । ब्रह्मशब्दोऽत्र न परब्रह्मविषयः, तस्यातिवर्त-
नीयत्वात्पुनरुक्तेः, 'शब्दब्रह्म' इति विशेषणायोमाद्यः । अतएव न जीवन्निपरः । नापि वेदविषयः, त-
स्याप्यतिवर्तनीयत्वानिरूपणात् । नापि लक्षणया वेदप्रातिपाद्यकर्मविषयः, तत्फलविषयो वा, तत्रापि
वेदे ब्रह्मशब्दस्य गौण प्रयोगः, तस्य परस्मादल्लक्षणा, उपनिषदशास्त्रोच इति बहुदोषप्रसङ्गात् ।
नापि शब्दजन्म जानमात्र शब्दब्रह्म, योग विश्रामोत्तमदतिवृत्तेर्विबुद्धत्वात् । 'स्वाध्यायाद्योगमासीत्
योगात्स्वाध्यायमामनेत्' इत्यादिप्रयोगप्रसङ्गाच्च । योगमारुह्युः पुरुषश्च शब्दभ्रमजनितज्ञानमात्रवतः
पुरुषादधिर 'ब्रह्मणेन च विद्वांसो विद्वन्तु कृतमुदयः । कृतमुदियु कर्तारः कर्तृषु ब्रह्मवादिनः' इति-
रदिति चेत् तदपि न श्रुताश्रयापानात्, अपस्तुताभिधानप्रसङ्गात्, पूर्वोत्तरवाक्या नन्वयाच्च । अतः
प्रकृतावपि ब्रह्मशब्दप्रयोगस्यात्रापि प्राचुर्यादतिवर्तनीयत्वौचित्याच्च ब्रह्मशब्दोऽत्र प्रकृतिविषयः । तस्या
एव भोगभोगोपकरणभोगस्थानारूपपरिणामप्रदर्शनाय 'शब्दब्रह्म' इति व्यपदेशः । 'सैवाणि रूपाणि
विनिच्य धीरः । नामानि ज्ञेया' इत्यादिभिरुक्ते विभक्तरूपा हि प्रकृतिर्देवादिशब्दाभिलष्या । तदेतदखिल-
मभिप्रेत्य देवमनुष्येत्यादिशब्दमुक्तम् । प्रकृत्यातिवर्तनशब्दार्थे फलितं च दर्शयति—'प्रकृतिसम्य'-
ग्यादिति । देवमनुष्येत्यादिना पुंमात्रे देवो न नरः' इत्यादिक स्मारितम् । ज्ञानानन्दैकतानमि-
त्यनेन च 'ज्ञानानन्दमयस्त्वात्मा दोषो हि परमात्मनः' इत्यादिकम् ॥ ४४ ॥

तदत्र योगब्रह्मस्य पुनस्मभिद्वौ यत्रपरान्तमुक्तम् । अथ तत्र एव तस्यात्मप्राप्तिलक्षणपरमपुरुषा-
भ्ययोगोऽभिधीयते 'प्रयत्रात्' इति । 'ततः' इति पद उपास्थानान्वये प्रयोजनाभावात्प्रकृतहेतुपरमाह
प्र पा॥ १४. पु ६ ६२. ३९४ पु ६७००० ॥ 'नृपते' इत्यपि च । पुमान्-भा मा अन देवत्वादयः ॥
२ मनु १९७। ३. वजु. भा १७ ३-१२, पु ७०००० ॥ ५ पादरात्रे नाह देवो नमस्त्वो वा न त्वियक् स्था-
४. वि पु २ १३ ९८ पुनाप्रदेशो न नरा न वराऽपि वा । ज्ञानानन्द परमात्मनः' अस्यार्थे ६ह
७०००००० । श्रीराष्ट्र-भारत-पुनर्वैदिक-कर्मयोगः ॥ यमप्रशङ्काद आहत्य ॥

द्यौः । बलवत्तरः कृतः, तेन योगजोऽपि संस्कारः अभिभूयते एव । तदक्षये तु योगजः संस्कारः
रः स्वयमेव कार्यम् भारभनः । न दीर्घकालस्वस्यापि विनाशः तस्य अस्ति इत्यर्थः । अतः
जिज्ञासुरपि योगस्य स्वरूपं ज्ञानुम् इच्छन् अपि योगमार्गं प्रवृत्तः, मन्यासी योगब्रह्मः
सामर्थ्यात्—सोऽपि शब्दब्रह्म वेदोक्तकर्मानुष्ठानफलम् अतिवर्तते उपाकरिष्यति ; कि-
मुत बुद्धा यः योग नप्रिष्टः अभ्यासं कुर्यान् ॥ ४४ ॥

जायते परं ब्रह्म प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

जा॥ आचटे तदस्य, 'ततो याति मया गातम्' इत्यस्याप्यस्य परमार्गादिति भावेनाह—'शब्देति' शब्द-
ब्रह्मशब्देन वेदिकविधिनिषेधात्तान्वये, तदतिवर्तनं परब्रह्म प्राप्त्यर्थेवेत्यत एवमुक्तम् ॥ ४४ ॥

या॥योगिनः प्रतिपादिताः; तेष्वनन्तर्गतत्वाद्दृश्यमाणस्य योगिनो न निर्धारणे पट्टी सम्भवति । 'अपि सर्वेषाम्' इति सर्वशब्दनिर्दिष्टास्तपस्विप्रभृतयः । तत्राप्युक्तेन न्यायेन पञ्चम्यर्थो ग्रहीतव्यः । योगिभ्योऽपि सर्वेभ्यो वक्ष्यमाणो योगी युक्ततमः । तदपेक्षया अधरत्वे

ता॥नानुवादस्य विषयोऽपि दर्शितः, ततः किमित्यत्राह—तेष्विति । अयमभिप्रायः—परमात्मोपासको हि योगी मध्यमपट्टकेन वक्ष्यते; तस्य च प्रस्तावोऽत्र क्रियते, नचासौ प्रागुक्तः; 'सर्वभूतस्थितं यो माम्' इत्यादेश्च साम्यानुत्तमानविषयत्वं प्रागेव प्रतिपादितं; ततो न तस्यात्र प्रत्यभिज्ञा, किञ्च 'आत्मोपम्येन' इति श्लोके 'सर्वभूतस्थितम्' इत्याद्युक्तयोगिनोऽपि परतरो योषी प्रागुक्तः; ततश्च 'सर्वभूतस्थितम्' इत्यादिनोक्तयोगिनोऽत्र सर्वरमादाधिक्यप्रतिपादने पूर्वेण विरोधः स्यात्; अतोऽस्य योगिनस्तेष्वन्यतमत्वा-योगात्र निर्धारणे पट्टीयम्; तदिदमुक्तं—तेष्वनन्तर्गतत्वादिति । ननु पूर्वोक्तान्यवक्ष्यमाणं च योगिनं सा-मान्येन संगृह्य तेष्वन्यतमस्य वक्ष्यमाणस्य निर्धारणं किं न स्यात्; मैव, प्रतिपक्षेषु केषुचित्प्रतिपक्ष एव हि कश्चिन्निर्धार्यः, अन्यथाऽतिशयविधानार्थमनुवादायोगात् । नच वक्ष्यमाणो योगी श्रोतुरर्जुनस्य इतः पूर्वं प्रतिपन्नः । इदमपि—वक्ष्यमाणस्येतिपदेन सूचितम् । अतः प्रागुक्तेभ्यो योगिभ्योऽधिकस्य वक्ष्यमाण-स्य योगिनः प्रस्ताव एवायं भवितुमर्हति, ततश्च पञ्चम्यर्थत्वे विवक्षणीये न निर्धारणे पट्टी संभवतीति 'योगिनामपि सर्वेषाम्' इति सामानाधिकरूप्येन योजनायामपिशब्दस्य सम्यग्प्रयोजनत्वं स्यात्, योगिनां हि प्रशंसा तदा सूचिता स्यात्, सा च प्रागेव प्रतिपन्नत्वाद्वा न सूचनमपेक्षते । समुद्रादपि विपुलोऽयमित्यादिभ्यवहारेष्वित्यत्र विपरीतप्रतीतिश्च स्यात्; अपिशब्दस्य समुच्चयार्थत्वं प्रतिद्विप्रकार्यवदत्रापि संभवदपरित्या-ज्यम्; 'योगिनामपि' इत्यनेनैव गतार्थत्वं सर्वशब्दश्च नात्यन्तापेक्षितः; यदिचापेक्षसमुच्चयार्थत्वं, सर्वश-ब्दस्यच समुच्चैतव्याप्यन्तरपरस्य संभवति; अतस्तदेवोपादातुमुचितम् । सम्भवन्ति चात्र सर्वशब्दार्थतया तपस्विप्रभृतयः प्रसक्ताः; तेच न योगिशब्देन संगृहीताः; मुख्ये संभवति च तेन तद्वक्षणा न युक्ता । यो-गिभ्यो न्यूनानामपि तेषामुपादानं दृष्टान्तार्थतयाऽन्यन्तोचितमेव । योगिनां तपस्विप्रभृतीनां च समुच्चयो-ऽयस्त्वसाभ्यप्रतिपादनैपयि कृत्वादत्यन्तापेक्षितः । तदेतत्सर्वमभिप्रायज्ञाह—अपि सर्वेषामिति । उक्तेन न्या-येनेति । प्रकरणवशात्तेष्वनन्तर्गतत्वाद्दन्तर्भावयितुमशक्यत्वाधेति भावः । तपस्यादिसङ्ग्राहाभिप्रायं वक्तुं फलितमन्ययमाह—योगिभ्य इति युक्ततम इति—अधिक इत्यर्थः । यद्वा योगिनां तपस्विप्रभृतीनां च यथास्वमुपाययुक्तत्वात्तेभ्यस्तरेभ्योऽयमतिशयितोपाययुक्त इत्यर्थः । अथवा, योग्यतम इत्यर्थः । एतद-खिलमभिप्रेत्य 'श्रेष्ठतमः' इति वक्ष्यति । योगिभ्योऽपि न्यूनतमास्तपस्विप्रभृतयः किमर्थमत्र संगृह्यन्त इत्यत्र दृष्टान्तार्थतां विशदयति—नदपेक्षेति । श्लौकिकोदाहरणेन द्रवयति—मेवंपेक्षयेति । नन्वधरत्वे न कश्चि-द्विशेष इत्युक्तम्; तथासति तपस्विप्रभृतीनां योगिनां चाल्पतमस्यप्रसङ्गात्, अस्ति च विशेषो मेवंपे-

प्र-पा ॥ १ गी ६-३१ ॥

२. गी- ६-३२ ॥

शं॥योगिनामपि सर्वेषां *रुद्रादित्यादिपराणां मद्रतेन मयि चासुदेवं समाहितेन अन्त-
आ॥यज्ञादेर्ध्यानयोगो विशिष्यते । तत्रापि शेषधीर्ब्रह्मशिवादिध्यानतो हरेः ॥ ध्यानं कोटि-

ज॥ब्रह्मज्ञानादाधिक्यस्यासंभवायोगज्ञानाधिक्यस्य पृथगुक्तत्वादिति भावः । अत एव पूर्वं तद्व्याख्या-
तम् । उक्तार्थमुपादयन् श्लोकरूपार्थं पुराणवाक्येनाह—उक्तंचति । मुमुक्षुणा मुमुक्षुणाम् । एतेन सर्वे-
षामपि योगिनां मध्ये यो मां भजते, स युक्ततरो मतः । तत्रापि मद्रतेनान्त्यतमना यो भजते, स युक्ततमो

रा॥ तपस्विप्रभृतीनां योगिना च न कश्चिद्विशेष इत्यर्थः, सर्वपेक्षया सर्वपाणामिह । यद्यपि सर्वपेक्ष्योन्यन्यूनाधिकरूपानो विद्यत तथापि सर्वपेक्षया अवरत्वनिर्देशस्समानः । मत्प्रियत्वातिरिक्तेणानन्यधारणस्वभावतया मद्भक्तेन अन्तरात्मना मनसा, ब्रह्मावान् अत्यर्थमत्प्रियत्वेन क्षणमात्रविच्छेदापासहतया मत्प्राप्तिप्रवृत्तां त्वरायान् मा भजते, मा विचित्रानन्तभोग्योभोक्तृवर्गभोगोपकरणभोगस्थानपरिपूर्णनिखिलजगदुदयप्रभवलयलीलम् अस्पृष्टाशेषदोषानवधिकातिशयज्ञानबलध्वर्यमौर्यशक्तितेज प्रभृत्यसङ्ख्ययमत्याणुगुणगणनिधिः, स्वाभिमतानुरूपेरुरूपाचिन्त्यदिव्याद्भुतनित्यनिरवद्यनिरतिशयाज्यत्यसोऽर्घ्यसोगन्ध्यसोऽकुमार्यलावण्ययावनाघनन्तगुणनिधिदिव्यरूपः, वाटनसापरिच्छेद्यस्वरूपस्य

ता॥ श्रयापि सर्वपाणा मावया न्यूनाधिकरूपेणावरत्वावतरत्वरूप तवाह—यद्यपीति। नेदानीं मियस्ता रतम्य निपिष्यते, किन्तु मियस्तास्तम्यवतामप्यत्यन्तातिशयतापेक्षया न्यूनत्वमात्रमिच्छति तावत्तं चा वरत्वव्यवहारेऽप्यविशेषा जायत इति भावः । मत्प्रियत्वातिरिक्तेणति अहं प्रिय प्रीतिविषयो यस्य म मत्प्रिय, तस्य भावस्तत्त्व—भक्त्यतिरिक्तेणेत्यर्थः । अनन्यसाधारणस्वभावतयाति स्वाभिमतभोग्यमेव हि धारकमिति भावः । बाह्याद्विषयरीराद्यप्यत्र मनसाऽन्तरात्मशब्दाव्याच्यत्वम् । भक्ति काष्ठादशया अ ब्रह्माद्वैच्छादिमात्रविषयत्वमनुचितम् अत इच्छाकायवराविषयतामिच्छायाश्च त्वपहेतु तीव्रदशाप त्ति दर्शयति अत्यर्थेत्यादिना। भजनीयतया निर्दिष्टस्य भुक्तिमृत्यादिशतैः, वक्ष्यमाणपदकद्वयेन चाक्षानुपा सनोपपुष्पाकाश सामित्येन किञ्चित् न दर्शयति—यिचिन्त्यादिना आप्याययन्तामत्यन्तेन । तत्रापि 'वाङ्मनसापरिच्छेद्यस्वरूपस्वभावम् इत्यन्तानि विद्यपणान परत्वोपयितानि । तत पराणि तु सौलभ्योप यिकानीत विवक । तदुभयाभिधान च अतिमुलभस्य तृणादेः, आतदुलभस्य मेवाद्धान्यतरवैकल्येना नुपादेयत्वात् । कारणवाक्यस्याना सद्ब्रह्मात्मादिसामान्यशब्दानामनवयासिद्धविशेषोपस्थापकनारायण पदार्थपर्यवसानमभिप्रयन् 'जमाद्यस्य यत' इति सूत्रानुरूपितायेन 'येता वा इमानि' इत्यादिवाक्येन प्रातपादित जिज्ञास्यस्य ब्रह्मणो लक्षण दशविष्यमाणजगत्कारणत्ववैश्वरूप्यादिवैभव धनञ्जयसारथौ दर्श यति—विचित्रति । कारणत्वमुत्वेन लीलाविभूतयोग प्रतिपादित, अथ कारणत्वशक्तिर्दोषवत्त्वगुण वैकल्यशङ्कानहृयर्थं गोवक्त्रवाक्यादिसिद्धमुभयलिङ्गत्व दर्शयति—अस्पृष्टति । अस्पृष्टाशेषदो षेत्यस्य गुणविशेषणत्वे दोषसामानाधिकरण्याभावा विवक्षितः, गुणविशेषणत्वे दोषात्यन्ताभावः । अथ शुभाश्रयाप्राकटविग्रहविशिष्टत्वप्रतिपादनमुरान दिव्याभरणायुधमहापपरिचनस्यानादियोगमुपलब्ध यन् नित्यविभूतियोग सूचयति—स्वाभिमतति । एवमुभयविभूतियोगादुभयलिङ्गवाच फलित कैवल्य- रत्वे वाङ्मनसापरिच्छेद्यतापासनायोग्य चमपि सूचयितु परत्वातिशयमाह—वाटनसति । स्वरूपमी श्वरत्वादिकम्, आनन्दरसादिकं वा। स्वभावस्तु निरूपितस्वरूपविशेषका धर्मा । उक्त परत्वमेव स्वरूपम्,

प्र पा ॥ १ शारारक १ १ २ ॥

२. तैत्ति. भृगुवह्नी , ॥

३ सशेषत्व पा ॥

श॥ रातमना अन्त करणन ब्रह्मावाह ब्रह्मधान सन् भजते सेवते यो मा, स मे मम युक्त आ॥ गुण प्रोक्तमधिक वा मुमुक्षुणाम्' इति गारुडा । 'अज्ञात्या ध्यायिना ध्यानाज्ज्ञानमेव विशिष्यत। ज्ञात्वा ध्यान ध्यानमात्राध्यानादपि तु दर्शनम् ॥ दर्शनादपि भक्तेश्च न किञ्चि ज ॥ मत इति व्याख्यात भवति। 'ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिक' इत्येतद्योगज्ञानविषयमेव, न तद्ब्रह्मज्ञान

रा॥भाचम्, अपारकारुण्यसौशील्यवात्सल्यौदार्यमहोदधिम्, अनालोचितविशेषाशेषलो-
कशरण्यं प्रणतार्तिहरम्, आश्रितवात्सल्यैकजलधिम्, अखिलमनुजनयनविषयतांगतम्,
अजहत्स्वस्वभावं, वसुदेवगृहेऽवतीर्णम्, अनवधिक्रातिशयतेजसा निखिलजगद्भासयन्तम्,

तात्पावश्यमाणं सौलभ्यं तु स्वभाव इत्येके। अवतारसौलभ्यहेतूनाह—अपारेत्यादिना। प्रत्येकमेपां महो-
दधि 'त्रियो वैस्यास्तथा शूद्राः' 'अभयं सर्वभूतेभ्यः' 'सर्वलोकशरण्याय' 'यैदि वा रावणस्त्वयम्' इ-
त्यादिभिरसिद्धं दर्शयति—अनालोचितेति। विशेषाः—जातिगुणवृत्तविद्यादिरूपाः। उक्ताः का-
रुण्यादिगुणाः एवंविधशरण्यत्वे हेतवः। शरण्यशब्देनाभिगमनीयत्वमुक्तम्; तत्फलभूतविरोधिनिख-
नशीलतामाह—प्रणतार्तिहरमिति। सर्वसाधारणतया गुणान्तरैस्सह निर्दिष्टमपि वात्सल्यगुण भूयोऽपि
विशेषसम्बन्धानुसन्धानाय विशेषतोऽवतारेण कार्यकरत्वरूपनाय, सापराधानामर्भातये, शानादिरहितद-
शायामपि स्वयमेव रक्षक इति प्रदर्शनाय, तत्प्रतिबन्धकभूतपरमात्मवैमुख्यनिवृत्तये च पृथगनुसन्धत्ते—
आश्रितवात्सल्यैकजलधिमिति। उक्तकारुण्यादिगुणगणफलितं प्रकृतावतारस्यावतारान्तपदैलक्ष्य-
माह—अखिलेति। 'अज्ञोऽपि सन्नव्ययात्मा' इत्यादिना पूर्वोक्तं स्मारयति—अजहदिति। अवतार-
विशेषमाश्रितो हि मामित्याहेत्यभिप्रायेणाह—वसुदेवेति। तेजःकान्तिरूपावतारविग्रहगुणविशेषाभ्या-
मवतारदशायामेव परत्वसौलभ्यव्यञ्जकाभ्याम् उपासकचित्ताकर्षणमभिप्रेत्याह—अनवधिकेति। अत्रापि

प्र-पा ॥ १. गी. ९-३२ ॥

२. श्रीरामायणे, बुद्ध. १८-३५, 'सकृदेव प्रप-
न्नाय तवारीति च याचते। अभयं सर्वभूतेभ्यो ददा-
म्येतत् प्रथमम्' ॥

३. श्रीरामा. यु. १७-१५. 'सर्वलोकशरण्याय रावण, स्वयम्' ॥

रायबाच महात्मने। निवेदयतमा क्षिप्रं विभीषणमुप-
सितम् ॥

४. श्रीरामा. यु. १८-३६. 'आनयैनं हरिभेष्ट
दत्तमस्माज्जयम्भवा। विभीषणो वा सुग्रीव यदिवा-

५. गी. ४-६ ॥

शं॥तमः अतिशयेन युक्तः मतः अभिप्रतः इति ॥ ४७ ॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पादशिष्य श्रीमच्छङ्करभगवत्पादकृतौ

श्रीमद्गीताभाष्ये पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

आ॥त्साधनाधिकम्' इति च नारदीये ॥ ४६ - ४७ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

ज ॥ विषयमित्येतत्पुण्यवाक्येन स्थापयति—अज्ञात्वेति। योगमितिशेषः। साधनाधिक—साधनेष्व-
धिकम् ॥ ४६-४७ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितगीताभाष्यस्य टीकायां जयतीर्थमुनिविरचिताया

पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

रा॥आत्मकान्त्या विश्वमाप्याययन्तम्, भजते - सेवते, उपास्त इत्यर्थः । स मे युक्ततमो मतः—स सर्वेभ्यश्चेष्टितम इति सर्वं सर्वदा यथावस्थितं स्वत एव साक्षात्कुर्वन् अहमन्ये ॥ ४७ ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये पद्योऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः

ता॥भास्वरत्वं तेज, ततएवानभिभवर्नायत्वमपि सिद्धम्। कान्तिलु रामणीयक, लावण्यापरपर्यायचन्द्रिकाकल्या प्रभा वा । अतएव हि—आप्याययन्तमित्युक्तम्। एतेन 'विश्वमाप्याययन् कान्त्या' इत्यादिकस्मारितम्। 'भजते' इत्यस्य विवक्षितं वस्तु पातुपाठपठितमर्थे तावदर्शयति—सेवते इति। 'सेवा भक्तिरूपास्तिः' इति नैषण्डुकप्रसिद्धिभाभित्य विवक्षिते श्रुतिप्रसिद्धे स्थापयति—उपास्त इत्यर्थ इति। 'योगिनामपि सर्वेषाम्' इत्युक्तवर्गद्वयं सङ्कल्य—सर्वेभ्य इत्युक्तम्। 'मे मतः' इत्यत्रास्मच्छब्दाभिप्रेतमाह—सर्वमित्यादिना । अत्रापि 'यो वेत्ति युगपत्' इत्यादिकमनुवहितम् ॥ ४७ ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनायस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु भगवद्रामानुजविरचितश्रीमद्गीताभाष्यटीकाया तात्पर्यचन्द्रिकाया पद्योऽध्यायः ॥ ६ ॥ *

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः.

प्रथमपदक सम्पूर्णम्

प्र पा ॥ १ सात्वतसंहितायाम् २ ७० ॥ अनौप न्या पूर्वोद्भूततुल्यया ॥ ५-पुटे श्यारवातम् ॥
इयेन वपुषा ह्यनूर्तो मूर्तनाहत । विश्वमाप्याययन् का । २. न्यायतत्वे ॥

श्रीः.

श्रिये नमः.

श्रीमते रामानुजाय नमः.

श्रीमद्यामुनिप्रणीतः

श्रीमद्गीतार्थसंग्रहः.

योगाभ्यासविधियोगी चतुर्धा योगसाधनम् ।

योगसिद्धिस्वयोगस्य पारम्यं पट्ट उच्यते ॥ १० ॥

श्रीमन्निगमान्तमहादेशिकविरचिता गीतार्थसङ्ग्रहः.

ननु अतः पञ्चांशसङ्गृहीताः, भाष्ये तु कथमेकः, इत्थं—‘स्पर्शान्कृत्वा बहिर्बाह्यान्’ इत्यादिना पञ्चमे प्रस्तुतो योगाभ्यासविधिरेवात्र प्रपञ्चयत इति तत्प्रधानोपमध्यायः; तदनुबन्धाः प्रसङ्गादन्ये प्रतिपाद्यन्त इति। एतेनाभ्यायान्तरेष्वप्यनेकानुबन्ध एकैकार्थः प्रधानतम इति सूचितम्। तद्यथा—श्रवणाधिकारी, तन्मोहशमनं, कर्मयोगकर्तव्यत्व, तदवान्तरभेदः, तदन्तर्गतज्ञानविपाकः, योगाभ्यासविधिः, प्रतिबुद्धप्रधान्यं, विविधाधिकारवेद्योपायदेयविभागः, सप्रकारो भक्तियोगः, गुणविभूत्यानन्त्यम्, वैश्वरूप्यदर्शनोपायः, भक्त्यारोहक्रमः, विशुद्धक्षेत्रज्ञविज्ञान, तैगुण्यविशो धनं, पुरुषोत्तमवैलक्षण्यं, शास्त्रवदयत्वं, शास्त्रीयविवेचनं, सारोद्धारः—इति। अतोऽत्र योगाभ्यासविद्वज्जनुबन्धत्वेन योगं चातुर्विध्यादिप्रदर्शनम्। योगी चतुर्धा ‘सर्वभूतस्य मात्मानम्’ इत्यादिश्लोकचतुष्टयोदितसमदर्शनं चातुर्विधात्। तत्र ह्येवं भाष्यम् ‘अथ योगविपाकदशा चतुष्प्रकारोच्यते’ इति। एव तत्र समदर्शनविपाकक्रमोऽभिप्रेतः—आत्मना ज्ञानत्वानन्दत्वादिभिरन्योन्यसाम्यदर्शनं, शुद्धावस्थायामपहतपाप्मत्वादिभिरीश्वरेण साम्यदर्शनं, परित्यक्तप्राकृतभेदानामसङ्कुचितज्ञानैकाकारतया ईश्वरेण तदपृथक्सिद्धविशेषणत्वादिभिरन्योन्यं च साम्यदर्शनम्, औपाधिकैः पुत्रादिभिरसम्बन्धसाम्यदर्शनचेति। योगसाधनम्—अभ्यासवैराग्यादिकम् । योगसिद्धिः—योगभ्रष्टस्यापि प्रत्यवायविरहः, पुण्यलोकाद्यवाप्तिः, विच्छिन्नप्रतिसन्धानाद्यनुरूपविशिष्टकुलोत्पत्तिः, अभिक्रमनाद्याभावेन क्रमाच्छेपपूर्णेनापवर्गाविनाभावः—इत्येवंरूपा। स्वयोगस्य पारम्यं—वक्तुर्भगवतो वासुदेवस्य भजनरूपो योगोऽत्र स्वयोगः तस्य पारम्यं स्वापेक्षयोत्कृष्टराहित्यम्। एतच्च मध्यमपदकप्रतिपाद्यमपि तत्प्रस्तावनारूपेण ‘योगिनामपि सर्वेषाम्’ इति प्रथमपदकान्तिमश्लोकेन दर्शितम्। तथाहि तत्रभाष्यं ‘तदेवं परविद्याङ्गभूतप्रजापतिवाक्योदितं प्रत्यगात्मनो दर्शनमुक्तम्, अथ परविद्यां प्रस्तौति’ इति ॥ १० ॥

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः.